

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANMARKS KIRKER

XIX

RIBE AMT

3. BIND

DANMARKS KIRKER

UDGIVET AF NATIONALMUSEET

RIBE AMT

VED

EBBE NYBORG

OG

NIELS JØRGEN POULSEN

UNDER MEDVIRKEN AF

ULLA KJÆR

3. BIND

POUL KRISTENSENS FORLAG · HERNING

1988-91

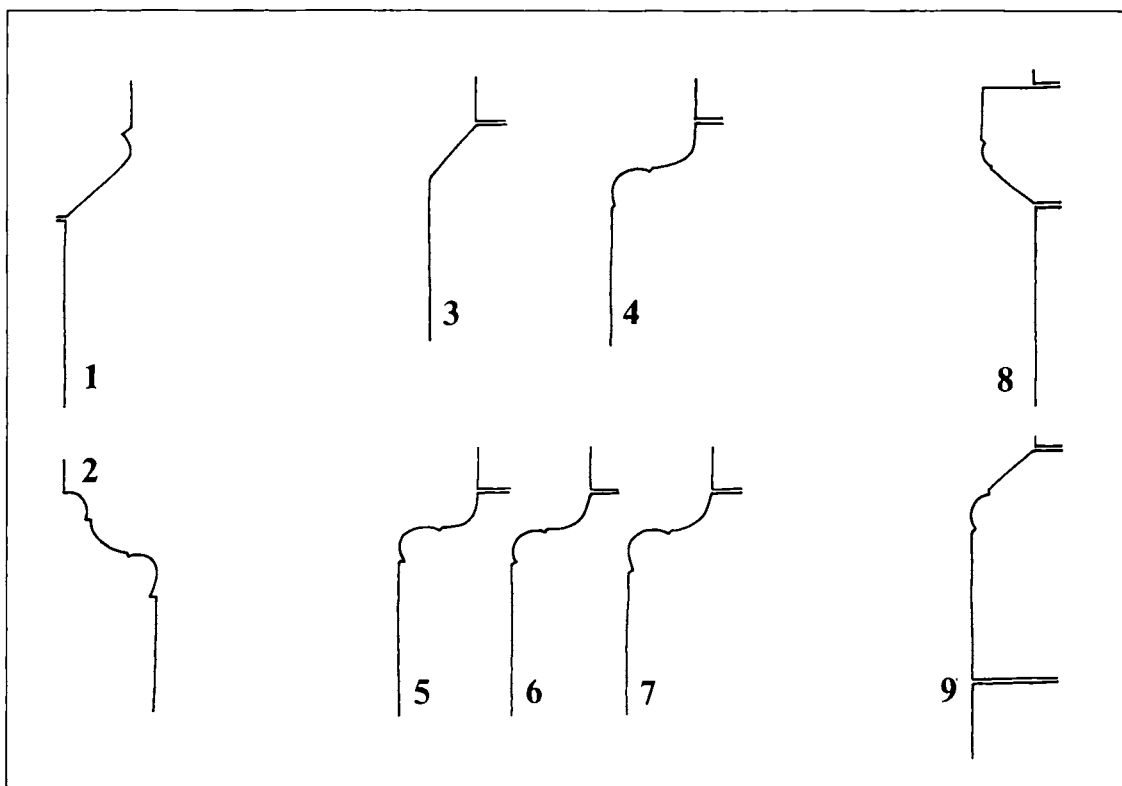
UDGIVET MED STØTTE FRA
MINISTERIET FOR KULTURELLE ANLIGGENDER
CARLSBERGFONDET
NY CARLSBERGFONDET
RIBE AMTSKommUNE
NATIONALMUSEET

SÆRLIGT TILSKUD ER YDET AF
OTTO MØNSTEDS FOND
TIL OPMÅLING AF TUFSTENSKIRKER

Bogen er sat med Bembo og trykt hos
Poul Kristensen Grafisk Virksomhed, Kongelig Hofleverandør.
Reproduktionsarbejde er udført af F. Hendriksens Eftf.
Forsiden med Ribe domkirke er tegnet af
Holger Schmidt på grundlag af
Theophilus Hansens blyantstegning fra 1837.

ØSTER HORNE HERRED o. 1800 med de seks sognekirker: Torstrup, Horne, Hodde, Tistrup, Ølgod og Ansager. I Bejsnap (Ølgod sogn) opførtes en filialkirke 1892, i Stenderup og Skovlund (Ansager sogn) 1909 og 1910. På kortet ses herregårdene Nørholm og Lindbjerggård samt den tidligere herregård Agerkrog. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1803-04. — Die Harde von Øster Horne um 1800 mit den sechs Pfarrkirchen von Torstrup, Horne, Hodde, Tistrup, Ølgod und Ansager. Filialkirchen wurden 1892 in Bejsnap (Gemeinde Ølgod) und 1909 bzw. 1910 in Stenderup und Skovlund (Gemeinde Ansager) aufgeführt. Auf der Karte sieht man die Herrensitze Nørholm und Lindbjerggård sowie den ehemaligen Herrnsitz Agerkrog. Ausschnitt aus der Karte der Gesellschaft der Wissenschaften 1803-04.

ROMANSKE BYGNINGSPROFILER i Øster Horne Herred, 1:10, målt af ELM 1982, tegnet af NJP og Jesper Sort Hansen 1988. Fig. 1-7: Ølgod kirke. 1-2: Apsisbuens kragbånd og sokkel. 3. Skråkantled indsat i skibets sydside, sandsynligvis stammende fra båndet øverst i muren. 4-7: Bygningssockel. 4. Apsidens nordside. 5. Korets sydmur. 6. Korets østgavl, sydsiden. 7. Skibets sydside, nær sydøstre hjørne. 8-9. Horne kirke. Korbuens kragbånd og sokkel. — *Romanische Gebäudeprofile in der Harde von Øster Horne. Fig. 1-7: Ølgod. 1-2: Kämpfer und Sockel des Apsisbogens. 3. Teil einer Schrägkante eingelassen in die südliche Langhauswand, vermutlich von einem Rücksprung im Oberwand. 4-7. Sockel. 4. Apsis. 5. Südliche Chorwand. 6. Ostende Chor, südlich der Apsis. 7. Südliche Langhauswand, nahe der Südostecke. 8-9. Horne. Kämpfer und Sockel des Triumphbogens.*

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982 — *Südostansicht der Kirche.*

TORSTRUP KIRKE

ØSTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Olde-moder (ved midten af 1300'rne), hvor kirken er sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s.1020f.). Den har muligvis afløst en aldrig fuldført *†kirke* ved S. Gertruds kilde i Sig (se s. 1441. – Kronen afhændede 1690 kirken til major Frantz Hieronimus von Bühren,¹ som 1696 videresolgte den til amts- og proviantforvalter Poul Zachariassen Grønnewald til Hesselager-gård.² 1701 købtes kirken og nabokirkerne i Horne, Hodde, Tistrup og Ansager af landsdommer Jens Lassen til Nørholm,³ hvis arvinger ved en landemoddom 16. juni 1717⁴ (bekræftet af Højesteret 17. maj

1719)⁵ på grund af bygningernes misligholdelse blev fradømt patronatsretten, der vendte tilbage til kronen. Kaptajn Frederik Lassen til Nørholm købte imidlertid atter kirkerne 1726,⁶ hvorefter de fulgte Nørholm gods (fra 1742 slægten Teilmann), indtil de overgik til selveje, Torstrup kirke 1935.⁷ – Torstrup havde allerede før reformationen det større Horne sogn som anneks.⁸

Sagn. Klokkeren skal være støbt i Klokpøl.⁹

I landmilitsens tid, i 1700'rne, fandtes en eksercér-plads ved kirken, og i kirken var ophængt et *†gevær*-skab til 36 flintebøsser (se inventar).

Fig. 2. Kirkegårdens hovedindgang 1774 (s. 1418). NJP fot. 1986. — *Haupteingang zum Friedhof 1774.*

Den blytækte kvaderstenskirke med en Teilmannsk transe over det barokke pyramidespir ligger frit i landskabet omtrent midt i sognet, nu som i forrige århundrede omgivet af store træer. I de sidste generationer er der rejst enkelte huse øst for kirken; men længe var de eneste naboer degneboligen, opført 1788 nordøst for kirkegården, og præstegården på marken mod syd-vest.

Kirkegården (fig. 4) har bevaret sine gamle skel til alle sider undtagen mod vest, hvor den blev udvidet o. 1930.¹⁰ Begravelsespladsens ældre del hegnes af græs- og træbevoksede jorddiger, udvendig beklædt med stablede kampesten, jernal og myremalm. Indvendig støttes den lave fod af kantstillede sten. Det gamle dige i vest blev nedbrudt i 1940'erne,¹⁰ og stenene brugt i et nyt lavere dige omkring det udvidede areal. Kirkegården kranses af store gamle træer, ask, eg, elm og kastanje. Et gammelt asketræ ved våbenhuset, nu kun en stub, ses som et kraftigt ungt træ på Ferdinand Richards prospekt 1867 (fig. 3), der

viser, at området allerede da var skærmet af træer.

Indgangene til den gamle kirkegård, en køreport med låge (fig. 2) i syd og to ganglåger i øst og nord, består af svære, murede piller, opsat af Andreas Charles Teilmann 1774. Disse karakteristiske, Nørholmske stetter, afdækket med granitplader og kugler over et hvidt led, genfindes på herregården og på flere af godsets kirker. Pillerne er muret af godsets mørkbrændte telgsten, kendelige ved en lodret rille midt i stensens sider og signeret med ejerens navnetræk »ACT« (Andreas Charles Teilmann) og årstal »1774« (jfr. fig. 12 og 13). Kun den østre indgang, der er ommuret o. 1900,¹⁰ mangler disse signaturer. – I kirkeregnskaberne 1647-87¹¹ omtales *tstetter* og *tligport* som værende af egetræ, vistnok dækket af et tag, og lukket med drejelige »korstræer«. De tre indgange havde i bunden smedede *triste* i egetræsrammer, som holdt kreaturerne ude.

Nord for kirkegården opførtes 1977 en byg-

Fig. 3. Kirken set fra sydøst. Tegning af Ferdinand Richard, gengivet i Secher og Richard: Danske Kirker, Slotte, Herregaarde og Mindesmærker 1867. — *Süüdostansicht der Kirche. Zeichnung 1867.*

ning, indeholdende *ligkapel* og redskabsrum, efter tegning af arkitekt S. A. Aakjær. Huset afløste et *tkapel* fra 1950.

BYGNING

Kirken består af romansk apsis, kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et tårn i vest og formodentlig i samme periode et våbenhus foran skibets syddør. Bygningen fremtræder i dag stort set i den skikkelse, den fik ved en istandsættelse og ombygning 1763 og 1774, da der indsattes nye, store vinduer, og tårnet fik pyramidespir. Orienteringen har svag afvigelse til nord.

Proportioner. Den halvcirkulære apsis har centrum i korgavlens yderside. Skibets langmure divergerer betydeligt mod vest, hvor gavlen er 1,2 m bredere end i øst (sml. Guldager, Skast hrd., og Darum, Gørding hrd.).

Materialer. Den romanske kirke er opført af granitkvadre over en skråkantet (i skibet stedvis

svagt hulkelet) sokkel. I skibet er kun hjørnerne helt af granit, mens langmurene, der er ombygget 1763, kun står kvaderklædte indtil vindueshøjde. De tre skifter måler over soklen hhv. 49, 47 og 44 cm. Herover er muren af hovedstore marksten, der bedst ses på våbenhusloftet, mens facaderne er pudset og hvidtet, efter at de tidligere har stået med cementpuds og falske kva-

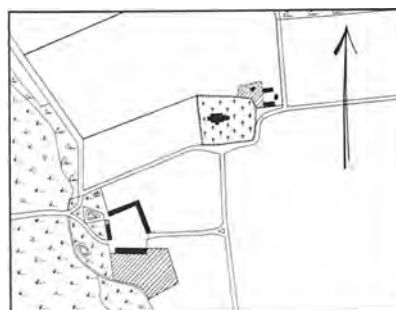

Fig. 4. Matrikelkort 1:10000 af kirke, degnebolig og præstegård. Kopieret 1817 af Storm, omtegnet 1865 af E. Schmidt. — *Katasterkarte.*

Fig. 5. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. — *Nordostansicht der Kirche.*

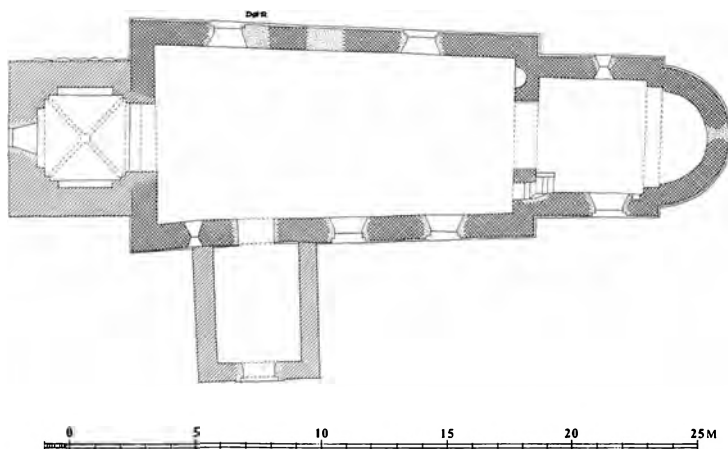
derfuger. Apsidens kvaderstensmurværk er formentlig helt omsat og i syd uden forbandt med koret. Første og femte skifte, der er højere end de øvrige, er nogle steder delt i to halve skifter eller sat af lodretstillede kvadre. I flere kvadre ses kilemærkerne fra stenens kløvning.¹² Indvendig tillader puds og hvidtelag ingen nærmere bestemmelse af byggematerialet, men murværket er sandsynligvis af marksten, repareret med tegl.

Stenhuggermærke? En hjørnekvader i skibets nordvestre hjørne har et lille indhugget mærke, ca. 12 × 12 cm: et kors i kvadrat, hvis hjørner er ført rundt som bueslag.¹²

Vinduer. Ingen af kirkens gamle åbninger er intakte. Et rundbuet tvindue i apsis, der var til-muret ved J. Helms' besøg 1874, er siden helt forsvundet, og to vinduer, ét i korets nordside

og ét i skibets sydmur vest for døren, der blev genåbnet 1950,¹³ fremtræder næppe i den oprindelige udformning. Korets vindue har smigede sider af cementpuds, hvori der over rundbuen er markeret et falsk stik. Vinduet i skibets sydside dækkes af en monolit overligger (med vandret overside), men denne er muligvis kommet hertil fra Lunderup gods,¹⁴ og det er tvivlsomt, om den oprindelig har siddet i Torstrup kirke. En række romanske *vindueskvadre, spredt omkring på egnen, hvoraf i det mindste nogle må stamme fra Torstrup, viser, at smigene i de oprindelige åbninger har været affaset på samme karakteristiske måde som vinduerne i Ovtrup, Nørre Nebel og Henne. Det gælder en vindues-smigsten, 59 cm høj, uden for kirkegårdens østre låge, hvor fasen er 8 cm bred, og en femsidede overligger, nu i Varde Museum (inv.

Fig. 6. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978. Tegnet af MN 1987. — Grundriss.

nr. 4904), der tidligere lå ved degneboligen i Torstrup. Denne samt to sekskede overliggere, indmuret i Nørholm Mølle, har indhuggede falske fuger, der illuderer et kilestensstik (fig. 8). Foruden disse kvadre kendte man 1940 endnu tre romanske vinduesoverliggere, én i Kildeskoven ved Nørholm, én i lunden mellem Nørholm og Lindingbro og én ved skovfogedhuset ved Lindingbro.¹⁴ Hertil kommer en vinduessmigsten i Tambours have i Øse sogn, 77 cm høj og med faset smig, der kan stamme fra Torstrup kirke.

Døre. Den tilmurede norddør, hvis øvre del er ødelagt af et vindue, spores svagt udvendig (bredde: 97 cm). Den ibrugværende syddør, med rette sider, er udvidet inden 1886 (Uldall).

Indre. Apsiden dækkes af et *kvartkuglehvælv*, der blev omsat o. 1882.¹⁰ Set fra loftsrummet er hvælvingen, apsisbuen og murkronen af munkesten.¹⁵ I selve kirkerummet står apsisbuen pudset og hvidtet, så materialet ikke umiddelbart kan bestemmes. Den runde, lidt fladtrykte bue står med forhugne kragbånd med skrå eller hulkelet underkant. Korbuens buestik er sat af store kvadre, som blev rensat for kalk 1950.¹³ Den har indvendig sokkel, i syd skråkantet, i nord retkantet, mens *kragbåndene*, 13-14 cm høje, er hulkantede på undersiden og ført omkring vesthjørnerne. Korbuen, der sammenlignet med apsisen har en svagt spidsende form, flankeres af halvcirkulære *sidealternicher*, af hvilke kun den nordre er intakt, mens den søndre er forhøjet og omdannet til prædikestols-

opgang, hvorved der er foretaget en udhugning i korets sydmur.

Kor og skib har fladt bræddeloft, hvilende på gamle bjælker, nu dækket ind af nyere paneler.

Piscina. En niche østligt i korets sydvæg, 34 cm høj og med bund 56 cm over nuværende gulv, har indeholdt et piscina, hvis granithugne **kumme* (fig. 9) nu befinder sig i Varde Museum (inv. nr. 4903). Den halvcirkulære kumme, med afløbshul, er 38 cm høj, 42 cm dyb mod væggen og 52 cm bred. Den lå 1916 udenfor søndre kirkegårdsindgang og blev da opfattet som et vievandskar.¹⁶

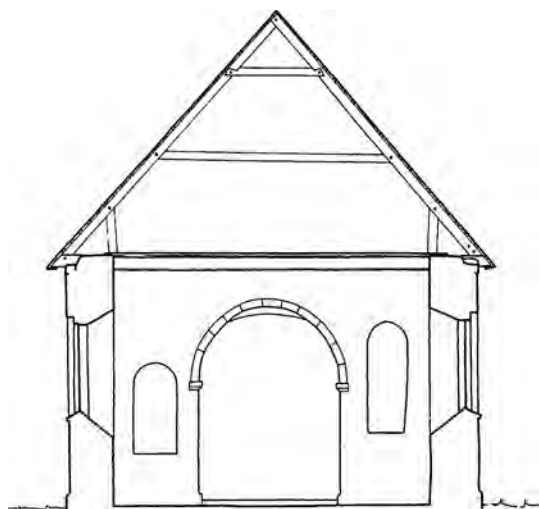

Fig. 7. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978; enkelte rettelser ved NJP 1986. Tegnet af MN 1987. — Querschnitt durch das Schiff nach Osten.

Fig. 8. Romansk *vinduesoverligger (s. 1421), indmuret i Nørholm mølle. NJP fot. 1986. — *Überlieger für romanisches Fenster, eingemauert in der Mühle zu Nørholm.

Egetagværkerne over kor og skib er ligesom loftsbjælkerne sandsynligvis de oprindelige. Korets seks spærfag har ét lag hanebånd og små skråstivere, skibets 16 fag to lag hanebånd og stivere. Her er de otte østre fag samlet i østsiden, de otte vestre i vestsiden og nummereret henholdsvis fra øst mod vest og fra vest mod øst med hugne numre i syd og skårne numre i nord. Apsidens otte spær, samlet omkring en stolpe, har øksehugne stregnumre.

Alle tre taggavle, af hånd- og hovedstore kampesten, er bevaret. En lille rektantet åbning leder

Fig. 9. *Kumme til piscina (s. 1421). I Varde Museum. NE fot. 1982. — *Piscina aus Granit.

fra koret til apsidens tagrum, mens der er brudt en senere åbning i triumfgavlen og i skibets vestgavl, hvis yderside er fjernet ved tårnets opførelse.

Det senmiddelalderlige tårn ved skibets vestgavl er opført af munkesten over en granitsokkel, hvilende på en syld af store, flade kampesten. Udvendig fornemmer man, at de hvidtede facader er skalmuret med mindre sten, måske i forbindelse med tagets ændring 1774. Tårnrummet dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstensribber¹⁷ over små halvtstenshjørnepiller. I væggene er der store spidsbuede spareblændinger og mod skibet en spidsbuet skjoldbue, som hæver sig over den rundbuede arkade, med hvilken den har fælles vange. Et rundbuet vindue i vest med indvendige smige har fået sin nuværende form ved indsættelsen af et støberjensvindue før 1862.

Der er adgang til de øvre stokværk via en tømret *fritrappe* ved tårnets nordside, fornyet 1973, som fører op til en fladbuet dør i mellemstokværket. De tre frie sider i denne etage har hver to høje, fladbuede spareblændinger, det sydøstre og nordvestre med tilmurede, falsede og fladbuede vinduer. Klokkestokværket er indvendig af munkesten med fire rundbuede glamhuller, ét i hvert verdenshjørne. Dette stokværk er formentlig helt ommuret 1774¹⁸ i forbindelse med opsætningen af det firesidede, svagt svejefede *pyramidespir* med en trane som vindfløj (se ndf.) og gesims af træ. En blyplade i spiret bærer kirkejejerens initialer »ACT« (Andreas Charles Teilmann) og »1774«. Før denne ændring til barokkens formsprog, der svarer til lignende ombygninger på de Nørholmske kirker i Horne, Tistrup og Ansager, var tårnet dækket af et *tsadeltag* med gavle i øst og vest, som det ses på en lille pennekitse af kirken i sognepræstens indberetning til Ole Worm 1639 (fig. 14). Ligesom spiret var også den oprindelige tagstol tækket med bly, som ifølge regnskaberne 1647-87 blev repareret fra tid til anden. 1652 arbejdede en murermester selvtræde på tårnets østgavl.¹¹

Våbenhuset foran skibets syddør nævnes første gang 1653,¹¹ men er formentlig kommet til i senmiddelalderen, selv om det ikke er medtaget på

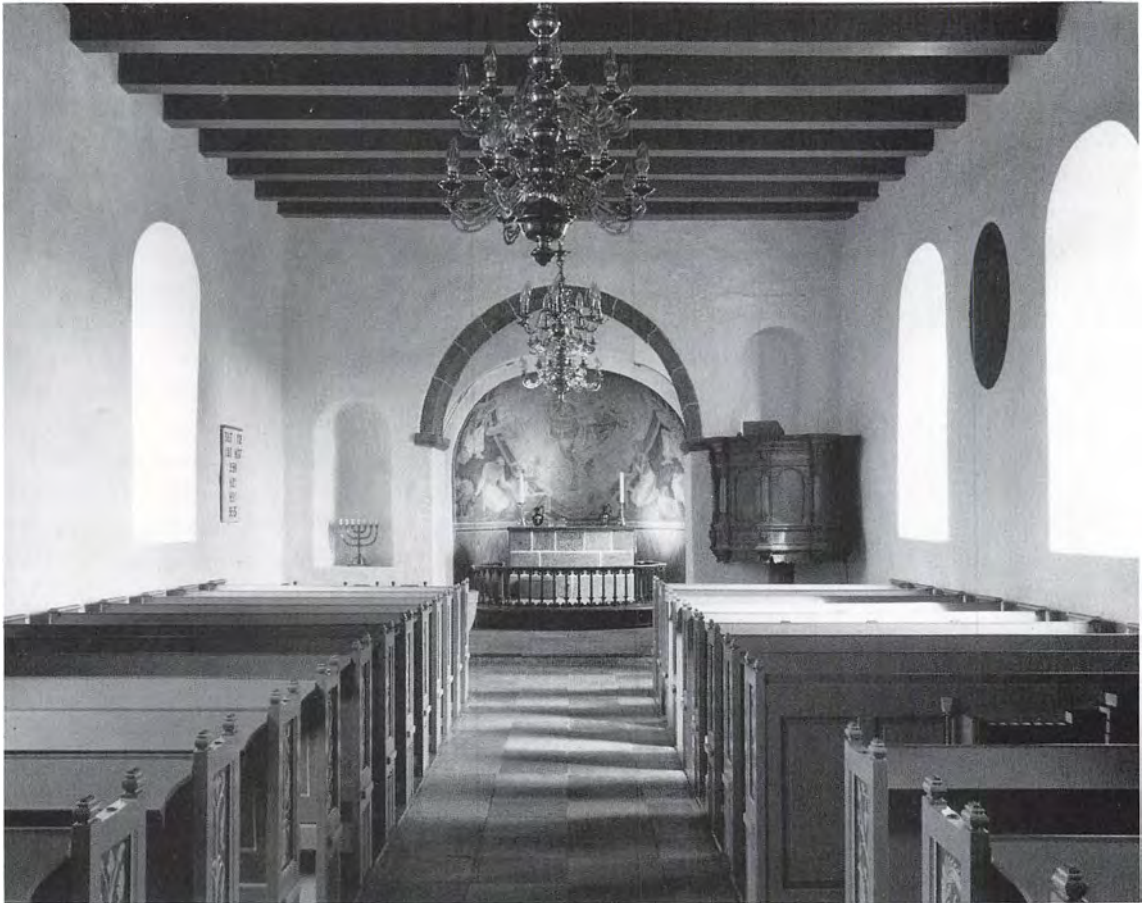

Fig. 10. Indre set mod øst. NE fot. 1982. — *Innenansicht nach Osten.*

præstens skitse 1639 (fig. 14). Den lave tilbygning, der er uden vinduer, er sat af granitkvadre indtil rejsehøjde; 1950 blev også gavltrekanen, der indvendig er af munkesten, klædt med kvadre.¹³ Samme år fik den falsede og fladbuede dør sin nuværende udformning. Gulvet er lagt med røde munkesten på fladen; det gråmalede loft bæres af svære bjælker. Taget har været hængt med tegl siden 1670, da det gamle bly blev nedtaget, vejjet og solgt til Christian Vind til Nørholm og (senere borgmester) Laurids Lauridsen (Baggesen) i Varde. I stedet indkøbtes 700 tagsten.¹¹

Vedligeholdelse og istandsættelser. Præstens peneskitse (fig. 14), nedtegnet »i hast« i præstegården 17. juli 1639, viser i hovedtræk kirken, som denne må have taget sig ud i tiden efter reforma-

tionen indtil ombygningen 1763-74. Der er store, rundbuede vinduer i syd, og døren har kraftige stabler; også i apsiden angives et vindue. Regnskabsbogen, bevaret for årene 1647-87, beretter om tilbagevendende istandsættelser af murværk, blytag og vinduer. Oluf murmester arbejdede med sine folk på kirken i sommeren 1647 og blymester Christopher Enevoldsen fra Ribe 1677, mens en glarmester »gjorde nogle nye vinduer« (ruder) engang i krigens tid 1657-59.¹¹

En række synsforretninger 1713, 1716 og 1718,¹⁹ forud for fradømmelsen af patronatsretten (jfr. den historiske indledning), viser kirkens *misligholdelse* i begyndelsen af 1700'erne: skibets mure trængte til reparation, og tårnets sydside havde store revner, »blyværket« skulle støbes

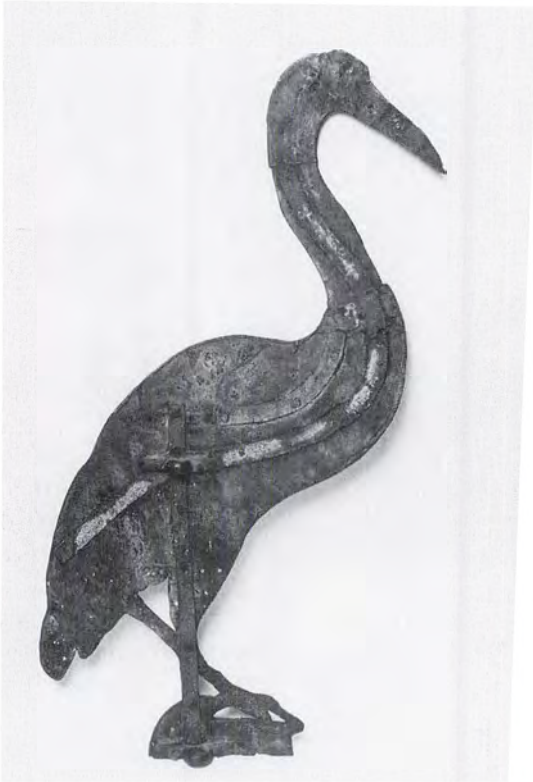

Fig. 11. *Vindfløj, en Teilmannsk trane (s. 1425). I Esbjerg Museum. NE fot. 1983. — *Wetterfahne, ein Teilmannscher Kranich.

Fig. 12-13. Teglmærker i kirkegårdens indgange med kirkejerens navnetræk »ACT« (Andreas Charles Teilmann) og »1774« (s. 1418). NJP fot. 1986. — Ziegelmarken in den Friedhofseingängen mit dem Namen des Patrons »ACT« (Andreas Charles Teilmann) und »1774«.

om, og træloftet var flere steder åbent og for-dærvet. O. 1721, da kirken igen i et kortere år-mål var i kronens eje, foretoges en del nødven-dige arbejder: skibets sydmur blev sat om, og blytaget fornyet over korets sydside, hvortil der blev brugt kasseret bly fra nabokirken i Hodde, der få år forinden var blevet tækket med tag-sten.⁴ En snes år senere blev dele af taget igen lagt om. En *blyplade, 40 × 29 cm, indbragt til Esbjerg Museum (inv.nr. 190/1953) bærer årstal-let »1744« og sammenslyngede, spejlvendte ini-tialer, muligvis »M« (for Maren Schultz til Nør-holm?).

Under *Andreas Charles Teilmann*, ejer af Nør-holm 1749-90, gennemførtes 1763-74 en række byggearbejder. 1763²⁰ fik kirken nye vinduer, i hovedtrækket de samme fladrundbuede, falsede åbninger som i dag, to i hver af skibets sider og et i korets sydside. I den forbindelse må skibets overmure, som nævnt, være blevet bygget helt om. 1769 blev gulvet lagt med de nuværende ølandsfliser, et arbejde, der blev udført af sten-huggeren i Tjæreborg, Bastian Andresen Sles-vig, som efterlod sin signatur »BASV« i en flise i vestenden af skibets midtgang, mens en flise i koret bærer indskriften »A C T(eilmann) 1769«. 1774¹⁸ gennemførtes den omtalte ombygning af tårnet, og kirkegården fik sine smukke, murede indgangspartier. Endelig omtaler præsten en indvendig og udvendig reparation 1784, hvor-efter Torstrup »med rette bærer navn af en smuk kirke«.²¹

Ferdinand Richards prospekt (fig. 3) viser kir-kens udseende ved midten af 1800'rne, da alle murflader, også apsidens, endnu var hvidtet. I

slutningen af århundredet blev kvaderstenspartierne rensset for kalk, og skibets overmure pudset med cement og forsynet med falske fuger og buestik omkring vinduerne, hvori der indsattes støbejernsrammer. 1862-1913 stod træloftet med et hvidt gipsdække.¹⁰

Under en hovedrestaurering 1950 ved arkitekterne P. Riis Olsen og Waldemar Jørgensen, Varde, istandsattes kirkens murværk og tag, efter at der var lagt et dræn omkring hele bygningen. Vinduernes støbejernsrammer afløstes af galvaniserede rammer med små blyindfattede ruder af »katedralglas« i gule, grønne og rosa toner, og man genåbnede et romansk vindue i korets nordside og ét i skibets sydside, vest for våbenhuset. Den øvre del af skibets sydfacade blev hvidt ligesom i nord, idet man dækkede den grå cementpuds med de falske fuger. Våbenhusets dør blev ommuret og gavltrekanter herover hvidt, efter at der var indsat en række løse, romanske kvadre. Indvendig smykkedes apsishvælvingen med en moderne fresko (se ndf.), væggene blev nypudset, og korbuens kvaderstensstik rensset for hvidtekalk. Der lagedes nyt trægulv under stolene, og korets flisegulv blev hævet et lille trin over skibets gulvniveau.¹³

Varme. Kirkens første varmeapparat, en ovn, blev opstillet i skibets nordøstre hjørne 1893.¹⁰ 1950 indlagdes el-varme.

Vindfløj (jfr. fig. 6, s. 1026). Tårnspiret har siden opsætningen 1774 været smykket af en Teilmannsk trane,²² anbragt over en kugle. Provsten ønskede 1932¹⁰ fløjen fornyet. En ældre *fløj, (fig. 11), af kobber, muligvis den oprindelige, befinder sig siden 1953 i Esbjerg Museum (inv.nr. 188/1953), efter at den en tid havde været i privat eje. – Lignende vindfløje pryder de øvrige Nørholmske kirker samt herregårdens avls- og hovedbygning.

Solur, med indhugget årstal »1786«, 44 × 69 cm, af rød kalksten, i våbenhusets gavl. Tilsvarende solure opsattes samme år i kirkerne i Horne og Hodde, 1785 i Tistrup og 1779 i hovedbygningen på Nørholm.

En tagvinde, af fyrretræ, fra 1800'erne, nu hængende på skibets loft, har været ophængt over

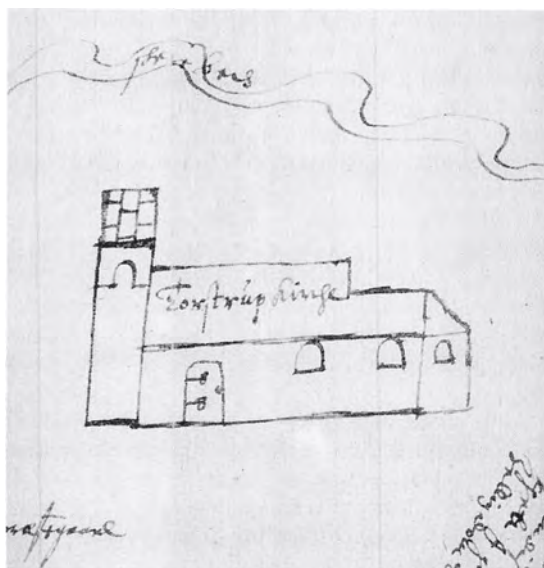

Fig. 14. Penneskitse af kirken 1639, tegnet af sognepræst Mads Hansen i indberetning til Ole Worm. RA fot. 1987. — Kirche, Federskizze, gemacht von dem Pfarrer Mads Hansen in einem Bericht an Ole Worm, 1639.

hanebåndene mellem skibets to vestre spærfag (sml. Grimstrup, Skast hrd.).

Kalkmalerier. Apsishvælvets udsmykkedes 1950 af en fresko, Kristi genkomst, udført af Stefan Viggo Pedersen og signeret »SVP 1950«. Kristus viser sig i skyen, omgivet af en mandorla og flankeret af to musicerende engle, den ene med basun, den anden med harpe; herunder kuldkastede, bedende mennesker. Sml. et lignende motiv i Øse kirke (Skast hrd.), 1943, samt kalkmalerier fra samme periode i Kvong (s. 1168f.) og Lydum (s. 1222).

INVENTAR

Oversigt. Af sit ældre udstyr rummer kirken kun den romanske granitdøbefont, med dåbsfad fra o. 1550, og prædikestolen, der er et snedkerarbejde i landlig renæssancestil. Alterstagerne er fra o. 1650, og fra samme tid stammer en sjælden sygedisk med indbygget oblatbeholder, skænket af præsten Lambert

Poulsen Barfod (1645-60). Den tilhørende kalk er fornyet midt i 1800'erne, da også altersættet anskaffedes, udført 1842 af Carl Christian Hansen i Århus, og oblatæskan, der skyldes Johan Jacob Rühle i Ribe. En altertavle fra 1898, med bronzerelief, Korsfæstelsen, udført af billedhuggeren Carl Hartmann, er nu opsat i tårnrummet.

Tavlen blev nedtaget ved istandsættelsen 1950, da kirkerummet fik sin nuværende fremtræden med Stefan Viggo Pedersens apsmaleri som alterprydelse over et nyt, bart alterbord. Samtidig er stolestaderne blevet fornyet i renæssancestil, mens prædikestolen til gengæld fik nedtaget sin himmel, der nu ligger på loftet.

I Nationalmuseet opbevares en *altertavle fra 1757, en illusionistisk malet rokokotavle signeret af Anders Windfeldt. Den er den ældste af en lille gruppe på egnen, og vidner om kirkens tilhørsforhold til Nørholm gods. Kirkens tilknytning til Nørholm har i 1500'erne givet sig udtryk i fornemme, nu forsvundne inventarstykker: en tepitafialtertavle fra 1589 og en tklokke (nr. 2), støbt af Melchior Lucas i Husum.

Alterbordet er fra 1950, muret af granitkvadre, 181 × 72 cm, 127 cm højt, med alterplade af egetræ. Det står i apsisbuen ca. 150 cm fra øst-væggen.¹³ †*Alterborde*. 1950 fandtes fundamentet af et middelalderligt alterbord, 147 × 62 cm, muret af munkesten med flere lag hvidtekalk. 1862 omtales alterbordet som et panelværk af fyr, 2½ × 1 alen, 1¼ alen højt.¹⁰ †*Sidealalterbord*, middelalderligt. Under restaureringen 1950 fandt man ved nedtagningen af en skorsten i skibets nordøsthjørne fundamentet til et muret alterbord foran triumfvæggens sidealterniche.

†*Alterklæder*. 1651 benyttedes den gamle messesærk til reparation af alterklædet, der 1677 var af silke.¹¹ 1772 omtaler Søren Abildgaard et kostbart rødt fløjls-altertæppe, som Andreas Charles Teilmann nylig havde skænket til kirken. Klædet var kantet med guldgalon, og på det var fæstnet giverens våben i massivt sølv (jfr. tmessehagel).²³ 1862 omtales alterklædet som rødt med guldkors og guldbånd forneden.¹⁰ Dets afløser, formentlig samtidigt med nedenævnte altertavle fra 1898, ses fig. 20.

Som *alterprydelse* tjener siden 1950 Stefan Viggo Pedersens kalkmaleri, Kristi genkomst, i apsis over alterbordet (se ovf.). Det har afløst en *altertavle* (jfr. fig. 20) fra 1898 med et bronzere-

lief, Korsfæstelsen, udført af billedhuggeren Carl Hartmann. Relieffet, der er rundbuet afsluttet foroven, 122 × 83 cm, er indsat i en portalramme af egetræ, i skønvirkestil, tegnet af arkitekt J. Holm. Rammen står i blankt træ, med fordybet versalindskrift fra Joh. 3,16 på postamentet. Efter nedtagelsen 1950 har relieffet været i ligkapellet, rammen i privateje og i Varde Museum indtil 1975, da altertavlen blev genetableret og fik sin nuværende ophængning på tårnrummets nordvæg.

**Altertavle* (fig. 15) 1757, af glat udsvejfet fyrrepanel med en kulisseagtig, illusionistisk bemaling i rokokostil, signeret af Anders Windfeldt. Den svarer næsten til samme malers tavle fra 1764 i Tistrup (s. 1503 med fig. 16) og har yderligere en parallel i Hodde kirke, signeret 1769 af Truels Pedersen (s. 1475 med fig. 12).

Altertavlen, der er udsavet i rocailleformer, består af ni glathøvlede, lodretstillede planker, sammenholdt på bagsiden af tværrevler. De to yderste planker i hver side danner en art fløje, idet de er fæstnet med hængsler, så de kan svinges bagud.²⁴ Bemalingen danner et stort sammenhængende rokokokartoucheværk med brogede blomsterbuketter, der indrammer to scener af lidelseshistorien samt et indskriftfelt forneden. I hovedfeltet ses Nadveren, Kristus og apostlene forsamlede i et dunkelt rum omkring et rundt bord. Kalken står ved Kristi venstre hånd, og med den højre peger han på nogle oblater, der ligger på en lille disk. Mens Nadverfremstillingen er malet efter et andet forlæg end i Tistrup, svarer to flankerende billeder af Moses og Aron til Tistrup-tavlens. Moses (i nord) står med staven og lovens tavler, Aron med et stort røgelsekar. Topfeltets Getsemanefremstilling viser Kristus knælende mod venstre, hvor den bitre kalk viser sig i skyen. Bag ham ligger de sovende apostle, og i baggrunden skimtes soldaterne på vej. I skriftfeltet forneden læses i forgyldt fraktur på sort bund: »Vor Herre Jesus Christus i den Nat,/ der hand blev forraad ...« (1 Kor. 11,23-25) og derunder med skriveskrift signaturen: »A. Windfeld fec(it)/ 1757« (Anders Windfeldt udførte dette 1757). Farveholdningen er domineret af klar cinnoberrød og

Fig. 15. *Altartavle 1757, malet af Anders Nielsen Windfeldt (s. 1426). I Nationalmuseet. — *Altarbild 1757, gemalt von Anders Nielsen Windfeldt.

pariserblå på baggrund af rocaillernes grå toner (sandstensimitation), der ledsages af okkergult og rødt.

Altartavlen var – uagtet at den savner våbenskjolde og giverindskrift – skænket af kirkejeejeren Andreas Charles Teilmann.²³ I årene efter 1757 heftede kirkesyn og indberetninger sig ved

den ny tavle,²⁵ øjensynligt egnens første af denne illusionistiske type, der synes at være et særkende for Nørholms kirker.²⁶ 1874 fandt Jacob Helms tavlen »karakteristisk for tiden og staffagen effektiv«, idet Nadverscenens apostle dog karakteriseres: »med flove ansigter, mest som gamle munke«. 1898 blev tavlen taget

Fig. 16-17. 16. Altersæt 1842, udført af Carl Christian Hansen, Århus (s. 1428). 17. Sygesæt, kalken fra o. 1825-50, disken skænket mellem 1645 og 1660 af præsten Lambert Poulsen Barfod (s. 1429, jfr. fig. 18). NE fot. 1982. — 16. Altargerät 1842, von Carl Christian Hansen, Århus, geschaffen. 17. Krankenbesuchsgeräte, Kelch um 1825-50, Patene gestiftet zwischen 1645 und 1660 von dem Pastor Lambert Poulsen Barfod.

ned og henlagt på kirkeloftet, hvorfra den 1926 overførtes til Nationalmuseet (inv.nr. D 10867).²⁷

†*Altertavle*, 1589, givet af Claus Strangesen til Nørholm, øjensynligt som kombineret altertavle og epitafium (jfr. gravminder). På tavlen sås ifølge Danske Atlas foruden årstallet fire våbner, og på dens bagside læstes: »Lod erlig og velbyrdige mand Claus Strangesen til Nørholm

giøre oc gifue denne tavle til Torstrup kirche, med saa skiel, at min hostru oc børn oc min salig liig maatte blifue begrafuet i denne graf i Torstrup kirche, som vi hafuer ladet giøre, oc blef taflen indsat i kirchen den 20. dag i januarius 1589. Nu ligger her begrafuet erlig oc velbyrdig Jomfru Ide Clausdaatters liig, som døde den □ aar 1586, som vaar hendis fjerde aar. Her ligger oc begrafuet jomfru Maren Clausdaatters liig, som døde den 21. dag september i det aar 1586, som lefuede udi 8 dage. Gud gifue dennem begge en glædelig oc ærefuld opstandelse. Anno domini 1588«. ²⁸ Indskriften, der måske har stået på ydersiden af et sæt bevægelige sidefløje (jfr. Christen Vinds tavle 1581 i Lydum s. 1224f.), tyder på, at der har været tale om en såkaldt epitafie-altertavle, hvortil der kun kendes enkelte hjemlige paralleller.²⁹ Tavlen afløstes 1757 af ovenstående og var borte 1772.²³

Altersølv (fig. 16), 1842, udført af Carl Christian Hansen, Århus. *Kalken* er 17 cm høj, foden sekstunget, glat, med profilering ved overgangen til det sekssidede skaftled. Knoppen er linseformet med en omløbende, lodret rifling, bægeret er svejet med indskriften »Thorstrup Kirke 1842« graveret i skriveskrift på siden. På fodens underside Carl Christian Hansens gentagne stempel (Bøje 1982 nr. 5996). Den tilhørende *disk* er glat, tvnm. 15 cm, og har på fanens underside samme indskrift som kalken samt

Fig. 18. Sygedisk, 1645-60, bagside med oblatbeholder (s. 1429, jfr. fig. 17). NE fot. 1982. — *Krankenpatene*, 1645-60, Rückseite mit Oblatenbehälter.

Carl Christian Hansens stempel (Bøje 1982 nr. 5995) og Århus' bymærke.

Før altersættets anskaffelse 1842 benyttedes et altersæt fra o. 1730, der nu findes i Horne kirke (s. 1456 med fig. 19), idet det var fælles for de to kirker (jfr. Ho og Oksby s. 1367, 1398).³⁰ Dette sæt har afløst et ældre *taltersæt*, tidligst omtalt 1647 som kalk og disk af sølv, forgyldt. De var da ganske »sønderbrækkede, fordærvede og utjenlige« (en følge af svenskekrigen?) og blev samme år omgjort og suppleret med nyt sølv. 1651 lavedes af den gamle messesærk en pose til altersættet.¹¹

Oblatæske, udført mellem 1829 og 1858 af Johan Jacob Rühle i Ribe. Æsken er oval, 12 cm lang, 4 cm høj, med let hvælvet låg, hvis kant ledsages af en riflet bort. På låget er graveret et alterbord med kors og bog samt frakturindskriften »Thorstrup Kierke«. Under bunden Rühles gentagne stempel samt Ribes bymærke (Bøje 1982 nr. 6774 og 6806). Æsken nævnes tidligst i inventariet 1862.¹⁰

Alterkander. Kirken har to kander af sort porcelæn med guld kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, den ene anskaffet før 1862,¹⁰ samt en nyere kande i sølvplet. †*Alterkander*. 1654 blev en tinflaske til vin omgjort og forbedret,¹¹ og 1845 anskaffedes som til de øvrige Nørholm-kirker en alterkande af blik, sortlakeret med forgyldt kors.³⁰

Sygesæt. 1) (Fig. 17) 1645–60 og o. 1825–50. *Kalken*, der er fra o. 1825–50 og repræsenterer en fornyelse, er 7 cm høj, kompakt, med en om-løbende frise af indprikket bladværk under graverede bueslag på foden. *Disk*en med indbygget oblatæske er fra midten af 1600'rne, tv. 7 cm, med et cirkelindskrevet kors graveret på fanen. I bunden er indbygget en oblatbeholder med afskrueligt låg (fig. 18), hvorpå er graveret et Jesu-monogram i renæssanceformer. Den smukke disk har hørt til et sygesæt, der ifølge inventariet 1681 var skænket af præsten Lambert Poulsen Barfod (1645–60).¹¹ Sættet synes at have svaret til det bevarede fra 1656 i Ølgod kirke, hvis fine lille kalk antyder, hvorledes sættets oprindelige *tkalk* har været udformet. Til sygesættet hører et ældre futteral (o. 1800?), drejet i bøgetræ og med

Fig. 19. Alterstage, midten af 1600'rne (s. 1429). NE fot. 1982. — *Altarleuchter, Mitte des 17. Jahrhunderts.*

rosen på låget. Under bunden er stemplet forbogstaverne »HB«. ³¹ 2) Moderne.

Alterstager (fig. 19), midten af 1600'rne. De er 44 cm høje, med bred, klokkeformet fod hvilende på tre kugleben. Balusterskaft og flad profileret lyseskål. Stagerne er formentlig identiske med de messinglysestager, der optræder i inventariet 1647,¹¹ men kan være lidt yngre. En *syvstage* af messing fra 1944 bærer på foden versalindskriften: »Skænket af Thorstrup Menighed 1944«. I sidealternichen.

Et nyt *tildkar* bekostedes 1653.¹¹ En Frederik II.s *tbibel* nævnes i inventariet 1647.¹¹

†*Messehagel*, 1765, skænket af Andreas Charles Teilmann (jfr. talterklæde). Den omtales som meget kostbar, af rødt fløj, kantet med »brede, på begge sider takkede, durchbroken, massive, prægtige guldguloner«. På ryggen var et kors af samme guldarbejde.²³ Formentlig sås her også

Fig. 20. Indre set imod øst o. 1900. Fot. i KglBibl. — *Innenansicht nach Osten, um 1900.*

årstallet, der nævnes 1944, da haglen øjensynligt endnu eksisterede.³²

Alterskranke, o. 1862, af oval form med støbepjensbalustre og håndliste af blankt egetræ.¹⁰ En *tknæleskammel* til præsten med rødt klæde og guldkant nævnes 1862.¹⁰

Døbefont (fig. 21), romansk af rødlig granit, 88 cm høj, kummens tv. 79 cm. Fonten slutter sig til den vestjyske type, men har visse afvigelser fra de gængse former (Mackeprang: *Døbefonte* s. 166f.). Foden er formet som en søjlebase, hvis hjørneknopper er ejendommeligt klodsagtigt afskårne foroven, et træk, der genfindes ved nogle af arkadepillernes baser i Ribe domkirke (s. 230 med fig. 68). Kummen er halvkugleformet med enkelt mundingsprofil, platte over en spinkel rundstav, og har i bunden et afløbshul udstøbt med bly. O. 1890 blev fonten rensat for kalk (og mug),¹⁰ og 1950 flyttedes den fra korbuens nordvange til dens nuværende plads i skibets nordøsthjørne.¹³

En *granitkumme* (fig. 34) af ukendt herkomst, opstillet i Nørholms have, er formentlig en rest af en middelalderlig døbefont. Den er let konisk med største diameter foroven, 86 cm. Højden er 46 cm, siderne glatte.

Dåbsfad, o. 1550, i drevet messing, sydtysk, tv. 61 cm. I bunden cirkelmedaljon med relief af Bebudelsen, herom to minuskelbånd og stemplede borter med liljer og blade. På fanen en frise med hjort og hund. Fadet svarer næsten helt til Ansager kirkes. Det synes at være kommet til kirken i nyere tid, idet kirkens *tdåbsfad* 1862 omtales som et messingfad med afbildning af Jesu dåb, hvorom var »en dobbelt omskrift af runer«!¹⁰ 1713 og 1718 beklagedes det, at bækkenet til fonten ikke kunne »holde vand, men udløber forned, som det kommer i foroven, alt sammen af ælde«.¹⁹

Dåbskande, 1893,¹⁰ tin, 31 cm høj, svarende til Hodde kirkes og en (mindre) i Lunde (s. 1120).

Prædikestol (fig. 22), formentlig fra o. 1600-20,

men måske noget yngre. Den har ud mod kirkerummet fire arkadefag, hvortil kommer et femte ganske enkelt og fornyet, skjult imod sydvæggen. På hjørnerne glatte korintiske søjler med akantusprydbælte forneden. Felternes arkader udgøres af glatte pilastre med profilbaser og -kapitæler, bærende et fladtspændt bueslag, der ledsages af rundstav. Postamentet har profilindrammede felter og under søjlerne retkantfremspring med groft skårne blomster på siderne og på forsiden pådyvlet englehoved. Frisen svarer til postamentet, hvis fremspring forneden afsluttes af blomstersmykkede hængkonsoller, der løber ud i en volut. Hængestykkerne er udsvæfede med bladværk. Af en svejet tunderbaldakin (fyrretræ) med profilribber i stødene, der blev nedtaget 1950 (jfr. fig. 22), er bibeholdt bærestolpen. Den er forneden profileret, mens den øvre del, der før 1950 skjultes af baldakinen, nu har en sekssidet bræddebeklædning. Prædikestolen fremtræder siden 1950 i afrenset træ og står i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren.

Prædikestolens himmel, der blev nedtaget 1950, var opsat i væghjørnet over kurven med fire fag ud imod kirkerummet (jfr. fig. 22). Dens glatte frise blev brudt af retkantfremspring, der som stolens havde pådyvlede englehoveder. Den kronedes af en kraftig forkrøppet profilge-

Fig. 21. Døbefont, romansk af granit (s. 1430). Tegning af E. Rondahl 1896 i NM2. — *Romanische Granit-taufe.*

Fig. 22. Prædikestol, o. 1600-20, med den 1950 nedtagne himmel (s. 1430). Einar V. Jensen fot. 1948. — *Kanzel, um 1600-20, mit dem 1950 abmontierten Schalldeckel.*

sim, hvis fremspring bar store blomsterspir, flankeret af svejfede topstykker med udskårne blomsterbuketter. Under frisefremspringene englehoved, flankeret af hængestykker udformet som et englehoved med vidt udspændte vinger. Glat fyrretræsloft. Himlen henligger nu på kirkeloftet, hvorfra flere stykker er forsvundet, bl.a. frisefremspringenes englehoveder.

Prædikestolens landlege renaissanceformer, der vanskeliggør en sikker datering, har lighedspunkter med skæringerne på Henne kirkes altertavle (s. 1248 med fig. 15). Prædikestolen nævnes tidligst 1669, da den befæstedes med et nyt anker.¹⁴ 1859 blev stolen sænket, for at trappen i

Fig. 23. Indre set mod vest. NE fot. 1982. — *Innenansicht nach Westen.*

koret, der var skæv, kunne forkortes »og således mere frit rum vindes i koret«. ¹¹ En ny trappe af støbejern blev opsat, og det er formentlig ved samme lejlighed, at prædikestolens ældre staf-feringer er blevet overstrøget med egetræsfarve og lidt forgyldning. ¹⁰ Denne bemaling samt hvad der måtte have været af ældre farver blev afætset ved restaureringen 1950, da prædikestolen yderligere afklædtes ved underbaldakinens og himlens fjernelse. ³³

Stolestaderne er fra 1950 med gavle i egnens ungrenæssancestil, gråmalede med rød bund for fyldingernes skæringer. To nyere *bænke* står i våbenhuset.

†*Stolestader*. 1647 og 1649 omtales indsættelse af en ny stol og indkøb af tre »deller« til skamler (bænke). ¹¹ 1718 kaldes kirkestolene brøstfældige, ¹⁹ og 1862 angives deres tal til 17 i nord og 12 i syd, hvor der endvidere var en stol for præstens familie vest for indgangen. Alle stole var da af fyr, egetræsmaledede, med fyldingsryglæn og ruslæderbeklædte sæder. ¹⁰ Dette stoleværk

udskiftedes o.1900 af et enkelt, egetræsmalet stolesæt (fig. 20), hvoraf rester siden 1950 er henlagt på kirkeloftet.

†*Herskabsstole* for ejerne af Nørholm. 1649 blev Iver Vinds stol »færdiget«, ¹¹ og 1862 omtales i vestenden af kirken en stol for stamhusbesidderne til Nørholm, 4 alen dyb, 3 alen lang, med ruslæder-beklædte bænke. ¹⁰ Den trængte 1879 til en større reparation. ³⁰ Fjernet 1950.

En (†)*præstestol* fra 1859 ³⁰ i korets nordvesthjørne svarede til Tistrup kirkes (s. 1509). Den beskrives 1862 som 2 alen lang, 1½ alen dyb og ¾ alen høj. ¹⁰ Den bestod af egetræsmalet fyrrepanel, forneden med fyldinger, foroven åbent med et tremmeværk af snoede søjler. Enkelte af søjlerne samt en dørfloj, 190 × 63 cm, ligger siden 1950 på kirkeloftet. En ældre *†præste- og skriftestol* omtales 1700 som »åben« og burde efter synets mening lukkes. ¹⁸ Den fjernedes 1859 fra koret. ³⁰ En *†degnestol* ved prædikestolen omtales 1862. ¹⁰

En gammel ubrugelig *†kiste* er opført i inventarierne 1647 og 1677. ¹¹ †*Skabe*. 1859 nævnes et skab til messeklæderne bag altret, ³⁰ og i 1700'erne et geværskab til 36 flintebøsser i kirken. ⁴⁴

Pengeblok (fig. 25), formentlig fra en istandsættelse 1800, ³⁴ lavet af flere stykker egetræ, sammenholdt foroven af to vandrette jernbånd, 100 cm høj. Oversiden er jernklædt med en pengeslids, som er sikret med en bøjle. På siden jernlåge med to indbyggede låse samt overfaldslukke. Jernbåndene smykkes af enkle borter (»løbende hund«), og træet står nu afrenset. Blokken er fæstnet til indgangspanelet.

†*Pengetavler*. 1663 anskaffedes en tavle til at samle fattigpenge i, ¹¹ og 1713 konstaterede kirkesynet, at der ingen »tavler« (pengetavler?) fandtes. ¹⁹ 1862 nævnes to bliktavler for gaver til husarme. ¹⁰

Fløjdørene mellem våbenhuset og skibet stammer formentlig fra en istandsættelse 1800. ³⁴ Fløjene har hver tre fyldinger, de midterste højrektangulære med blomsterroset, de øvrige kvadratiske og glatte. Anslaget er profileret og ender foroven og forneden i en klods med tandsnit og cirkel. Oprindelige dørskilte. Gråmalede med røde lister og gule rosetter. Imellem

tårnets mellemstokværk og loftet over skibet sidder en *dørføj* fra 1700'erne. Det er en let rundbuet aksedør af fyrretræ, bestående af fire skrubbøvlede planker, samlet med to vandrette revler, 140 × 87 cm. Umalet.

Orgel (fig. 24) 1953, med fem stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Frederiksborg Orgelbyggeri v/Troels Krohn, Hillerød. Disposition: Rørfløjte 8', Principal 4', Gedakt 4', Oktav 2', Mixtur III-IV. Orgelhus i lakeret eg. Facade i gotisk stil med træskærerarbejder. I kirkens vestende. †*Orgel*, 1900, bygget af P. S. Rung-Keller, Varde.³⁵

Salmenummertavler, 1950,¹³ to ens, 88 × 59 cm, hvidmalede til ophæng af løse cifre. På skibets nordvæg. †*Salmenummertavler*. 1862 omtales fire, der 1885 udskiftedes med en ny »med tilstrækkeligt antal tal«. ¹⁰ Den store tavle, i enkel klassicistisk stil, ses på ældre fotografier (fig. 20). Den havde skydenumre og var opsat på en svingarm ved korbuens nordvange.

†*Maleri*. 1874 omtales et lille oliemaleri i træramme, fremstillende Kristus på korset med Maria og Johannes stående nedenfor. Det hang over korbuen.

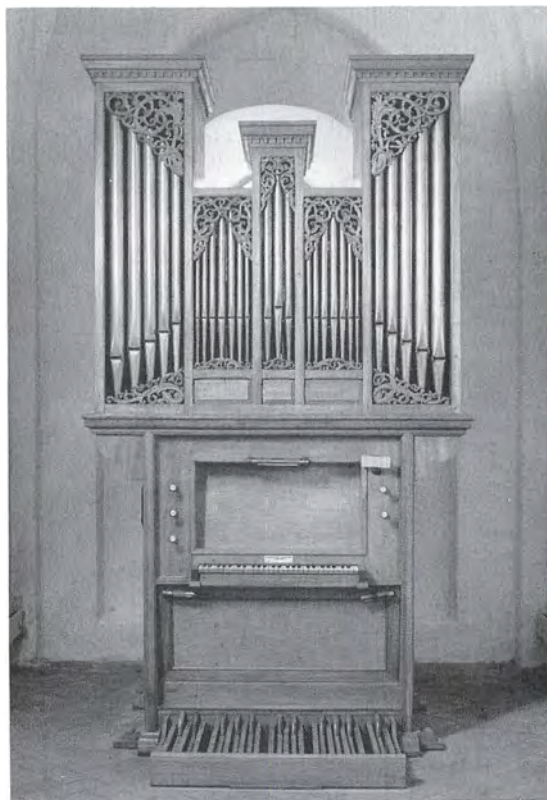
Lysekroner. I skibet hænger tre nyere messinglysekroner, to ens fra o. 1913,¹⁰ og en noget mindre, anskaffet 1944 til koret.¹³

†*Ligbåre*. 1647 nævner inventariet en ligbåre, der blev repareret 1674.¹¹ 1680 anskaffedes en ny,¹¹ måske den, der 1877 blev borttaget fra våbenhuset, hvor man i stedet anskaffede en ny bæk.¹⁰

Klokker. 1) 1908, tv. 75 cm, med lister på slagringen og om halsen en versalindskrift, der gentager indskriften på nedenstående klokke (nr. 2) fra 1599. På legemet versalerne: »Omstøbt af L. Andersen Aarhus 1908«. Klokken har ingen krone, men er boltet til en samtidig slyngebom. 2) 1972, tv. 63 cm, med versalindskrifter. Om halsen: »Jeg støbtes af Petit & Frit-

Fig. 24. Orgel, 1953, bygget af Frederiksborg Orgelbyggeri ved Troels Krohn (s. 1433). NE fot. 1987. — *Orgel*, 1953, gebaut durch Frederiksborg Orgelbyggeri.

Fig. 25. Pengeblok, 1800 (s. 1432). NE fot. 1982. — *Opferstock*, 1800.

sen. Holland 1972«, kantet af prydborter i renæssancestil. På legemet: »Kirken skal hver mands hjemhus være« og (på modstående side): »Simeon«, samt derunder: »Skænket til Thorstrup kirke af Simeon Frahm./Født 5. januar 1887. Død 24. februar 1971«.

†Klokker. 1) Ved klokkeskatten 1528 afleveredes en klokke på 2 skippd. 4 lispd. (med jernfang).³⁵ 2) (Fig. 26) 1599, skænket af Anne Skram til Nørholm og støbt af Melchior Lucas fra Husum. Den fornemme renæssanceklokke var et mindre sidestykke til Ribe Domkirkes stormklokke, som Melchior Lucas støbte samme år i bispegården i Ribe (s. 515f.).³⁷ Den målte 29¼ tomme (76 cm) i tv., slagringen havde profileret, og om halsen løb to bånd med relieversalerne: »Denne Klocke lod Fru Anne Skram aff Nørholm støbe Anno 1599./ Vth dem Fvir bin ick geflaten M. Melchior Lvcas

Fig. 26. †Klokke, 1599, skænket af Anne Skram til Nørholm og støbt af Melchior Lucas fra Husum (s. 1434). Ernst F. Gøpel fot. — †Glocke, 1599, gestiftet von Anne Skram zu Nørholm. Ein Guss des Melchior Lucas aus Husum.

Klocken geter tho Hvsvm heft mi gegaten« (ud af ilden er jeg flydt, m(ester) Melchior Lucas klokkestøber i Husum har støbt mig). Ordene adskiltes af små stjerner og blomster, og skriftbåndene kantedes af profileret og bufriser med bladværk. Som på stormklokken i Ribe ledsagedes hankene af profileret og tovtav og prydedes af skæggede mandshoveder. 1654 anskaffedes en stålbue til klokken, og 1684 måtte akslen repareres.¹¹ 1906 revnede klokken⁷ og blev sendt til omstøbning.³⁸

Klokkestol. Klokke nr. 1 hænger i en gammel egetræsklokkestol (1599?), omtømt og gjort lavere i 1881.³⁰ Nr. 2 er opsat i en udvidelse af klokkestolen (egetræ) fra 1972. 1646 omtales forhøjelse af klokkeværket, og 1674 en reparation med søm og træ.¹¹

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 27) o. 1772, sat og forfattet af Andreas Charles Teilmann til Nørholm over sin tidligt afdøde adoptiv søn Niels Jensen og sig selv. Indskriften, der citerer gravskrifterne på de på kirkegården nedsatte kister, gengives her i sin helhed: »Paa Kirkegaardens Nordvest-Hjørne/ er udi en under Jorden muret Begravelse/ nedsat tvende Kister./ Paa den ene, er at læse: Her ligger/ Niels Jensen/ fød 1768 i Hessel af fat/tige Bønderfolk, og derover,/ for at opfødes, kom d. 4. Martz 1772/ til Nørholm, hvor Hand af under/skrevne Eier blev antaget, som sit eget Barn;/ formedelst de gode Egenskaber, som Hans, endnu/ spæde Barndom lovede, men som Hans tidlig Død, der ske/de i Smaae-Kopperne, d. 25 Nov. 1772, trak forhænget for./ Heu, miserande Puer, si qua fata aspera rupta,/ Tu ... manibus date Lilia plenis./ in memoriam posui, qui tumulum hunc strui jussi (Ak stakkels dreng, om du ... nogle hårde af skæbnen brudte liljer, da giv dem med fulde hænder. Jeg har sat mindet, jeg, som har befalet denne grav indrettet)³⁹/ Andreas Charles Teilmann./ Paa den anden:/ <Her glemmes de Jordiske Levninger af Høyædle og Welbaarne/ Her Etats Raad./ Andreas Charles Teilmann/ til Nørholm, Lunderup

og Aggerkrog./ Blev fød paa Skrumsager i December 1723./ Døde paa Nørholm den 27(en)de Julii 1790./ Her ligger den, som dette Skrev/ Der intet var, og intet blev)«.

Rektangulær, oliemalet tavle af porøs sandsten, 178 × 119 cm, næsten helt optaget af indskriften (relief-skriveskrift), som omfattes af finthugne rocailler og vindrueklaser. Bemalningen er kommet til o. 1790 i forbindelse med tilføjesen af A. C. Teilmanns egen kisteindskrift. Bogstaverne står forgyldte, ornamenterne grå på sort bund. Tavlen kantes af en grå perlebobort og en grissaillemalet indramning af bånd og egeblade på væggen udenom. Indfældet i skibets nordmur. Istandsættelser er sket 1928 og 1941.

2) O. 1817. »Her paa Thorstrup Kirkegaard hviler Støvet af Kammerherre Major Christian Rosenørn Teilmann«, *8. april 1741, †27 febr. 1812, og hustru Christine Marie Wormskiold, Stamherreinde til Nørholm, *8. juni 1752, †13. dec. 1817 (jfr. støbejernskors nr. 2-3). »Deres Færd var Retsind,/ Forstandighed, Blidhed og Kraft,/ leedet af Religionens klare Lys./ Derfor agtedes de høyt af hvo der/ kiendte dem, og velsignedes de af/ mange, men især af deres Børn/ 1 Datter og 6 Sønner«. Gravskriften afsluttes med henvisning til Matt. 5,8.

Oval, hvælvet tavle af sort skifer, 124 × 86 cm, med fordybet, forgyldt versalskrift (tal i kursiv). Tavlen er med fire messingnagler fæstnet til skibets sydvæg.

†*Epitafium*, 1589, øjensynligt en epitafie-altertavle, se taltertavle s. 1428. Claus Strangesen til Nørholm, hans hustru og børnene Ide Clausdaatter, †□ år 1586 i hendes fjerde år, og Maren Clausdaatter, †21. sept. 1586 otte dage gammel (jfr. gravkrypt og *kisteplade).

Gravsten. 1) (Fig. 28) o. 1659, oprindelig i Varde tS. Nikolaj kirke over Steffen Nielsen, borgmester i Varde, †1665, og hustru Maren Nielsdatter, †1659 (jfr. teptafium og *gravsten s. 959). Genanvendt i Torstrup for »en sjælden og uforglemmelig ægte par«, Niels Nielsen Möller, tømmermester, *17[4], i Friisvad Mølle, †1815 i Lindingbroe, og hustru Karen Johanne Sørens Datter, *1736 i Taarup ved Viborg, †1813 i Lindingbroe. Gravvers.⁴⁰

Fig. 27. Epitafium (nr. 1, s. 1434), o. 1772, over Andreas Charles Teilmann til Nørholm, †1790, og hans adoptiv søn Niels Jensen, †1772. NE fot. 1982. — *Epitaph für Andreas Charles Teilmann zu Nørholm, †1790, und seinen Adoptivsohn Niels Jensen, †1772. Um 1772.*

Grå (eller sort) basalt, 200 × 174 cm. Det oprindelige, højrektangulære indskriftfelt, kantet af en løbende hund, danner nu i nedslebte stand bund for et nyhugget, hævet og højovalt skriftfelt med fordybet skriveskrift. Ellers stammer stenens udsmykning fuldt ud fra dens første anvendelse og svarer i opbygningen næsten til Peder Byrgesens velnok noget ældre sten i Janderup (s. 1065 med fig. 29). Som her krones skriftfeltet – over en perlestavssmykket gesims – af den opstandne Kristus, gengivet efter et stik af Hieronimus Wierix (fig. 29).⁴¹ Opstandelses-scenen indrammes af en svagt kløverbladsformet portalindfatning i form af et skriftbånd med reliefversalerne: »Ieg vaar død oc see ieg er leffvende i alt evig ... i Apocal I v I«. Op ad skriftbåndet hviler to engle, der bærer liljer og sætter sejrskronen over den opstandne. Skriftfeltet flankeres af Kristus med korsæblet (til venstre)

Fig. 28. Gravsten (nr. 1, s. 1435), o. 1659, oprindelig i Varde tS. Nikolaj kirke over borgmester Steffen Nielsen, †1665, og hustru Maren Nielsdatter, †1659. Genanvendt i Torstrup for tømrermester Niels Nielsen Møller, †1815, og hustru Karen Johanne Sørensdatter, †1813. NE fot. 1987. — *Grabstein, ursprünglich in der tS. Nikolaj Kirche von Varde für den Bürgermeister Steffen Nielsen, †1665, und seine Frau Maren Nielsdatter, †1659. In Torstrup wiederverwendet für den Zimmermeister Niels Nielsen Møller, †1815, und seine Frau Karen Johanne Sørensdatter, †1813.*

Fig. 29. Opstandelsen, udsnit af gravsten (nr. 1, s. 1435), o. 1659 (jfr. fig. 28). NE fot. 1987. — *Die Auferstehung; Grabstein, Ausschnitt, um 1659.*

og Moses pegende på Lovens Tavler. Begge figurer bryder stenens indramning og står på volutkonsoller, hvorpå læses reliefversalerne »Salvator« og »Moses«. I stenens hjørner cirkelmedaljoner med skrivende evangelister, deres symbolvæsner og navne, hvoraf kun de to nederste, »Lvcas« og »Iohannes«, er læselige. Under skriftfeltet fremholder engle med olielamper to skjolde med Steffen Niensens og Maren Nielsdatters initialer, »SNS« og »MND«, over henholdsvis et bomærke og et kronet kors, hvorum kobberslangen snor sig. Over skjoldene ses et timeglas og en hovedskal, hvorpå der delvis ind over skriftfeltet sidder en sæbeobleblæsende putto – en variant af Goltzius' stik, der er benyttet i Janderup.⁴² I forhold til Peder Byrgesens sten dér (s. 1065f.) og to beslægtede i Lunde (s. 1128), ligeledes fra 1640'erne, er borgmesterstenen fra Varde væsentlig finere hugget. Den solgtes ved en gravstensauktion i forbindelse med S. Nikolaj kirkes nedbrydning 1809 for senere at blive afhændet til Niels Nielsen Møller, der bragte den til Torstrup. 1830 nævner biskop Engelstoft i sine rejseoptegnelser den store gravsten »af såre skønt og rigt arbejde«, der endnu bar sin oprindelige indskrift, men som nu lå over en bonde: »Han var fritænker i levende live, nu lyver han sig til borgmester i sin grav!«⁴⁰ 1916 lå stenen – som nu i stærkt medtaget tilstand – i kirkegårdens sydøstlige hjørne. En istandsættelse og konservering er under forberedelse.

2) O. 1672. »Lambert Povelse[n, fordum sogne]præst til Torstrup [oc Horne kircher], †14. juni 1672 udi sin alders 63 aar, med hustrue [Inger] Jensdaatter, [†4. jan.] 1660 udi hendes alders 36 aar, [og Hr. L]ambert Povelsens anden [tro felge] Anna [Geertsdatter, †13. juni] 1664 udi hendes alders 34 aar, med tvende deres børn, [Ifuer oc Geert Lambertsen, saavelsom sal. Inger Jensdaatters 3 døttre,] sal. Karen, [Anne oc Maren,] oc Pouel Lambertsen.«⁴³ Gravvers. Reliefversaler.

Rektangulær sort kalksten, 204 × 87 cm, med gravskrift i reliefversaler, der udfylder stenens midtparti i hele dens bredde. I hjørnerne cirkelmedaljoner med evangelistsymboler og ind-

hugne navne (versaler). Øverst »S. Matthæii« (til venstre) og »M[arc]us, flankerende knogler og hovedskal, kronet af et bevinget timeglas (fig. 30). Nederst Lukasoksen (til venstre) og Johannesørnen, med kun rester af navn. Herimellem er udhugget to skjolde, det ene (heraldisk højre) med hovedskal og kalk samt foroven på skjoldkanten en due. Det andet rummer en arm med bog og bærer foroven tilsvarende en urne. Stenen er stærkt slidt, og allerede 1874 omtales skriftfeltet som udslidt. Vestligt i skibets midtgang.

3) O. 1680, over et ukendt ægtepar, hvis initialer »EIB« og »CÆD« læses, mens selve indskriftfeltet er tomt (udslidt?). Stenen må tilskrives samme stenhugger som Christen Tøgersens gravsten fra o. 1681 i Lunde (s. 1128 med fig. 39), hvor man finder en tilsvarende ubehjælpssom figurbehandling. Grå kalksten, 200 × 126 cm. To engle fremholder det ottekantede skriftfelt, hvorover man i en kronet portal ser den opstandne Kristus omgivet af skyformationer. Den flankeres af to engle med store, krumme basuner, og i stenens hjørner er der cirkelmedaljoner med skrivende evangelister ledsaget af deres symbolvæsner, øverst Matthæus (til venstre) og Markus, nederst Johannes (til venstre) og Lukas. Kronen foroven flankeres af de nævnte initialer, hans »EIB« ledsages af et bomærke (til venstre), hendes »CÆD« af en due med oliekvist. Mellem de nedre evangelistmedaljoner er dødsymboler: et henslængt lig med timeglas i hånden og et dødningshoved, fra hvis øjenhuler slanger kryber frem. Såvel den opstandne Kristus som evangelistmedaljonerne svarer nøje til stenen i Lunde.

Allerede 1890 var gravstenen flyttet fra sin oprindelige plads, og 1916 befandt den sig i kirkegårdens nordvestre hjørne. Den ligger nu vest for våbenhuset.

Gravflise, o. 1784, over præsten P. C. Ussing, †1784. Rød kalksten, 43 × 43 cm, med fordybet skriveskrift, der kun angiver initialer og dødsår. Herunder er indhugget et slyngornament. I skibets midtergang.

Åben begravelse, o. 1677, formentlig i tårnrummet, for Christian Vind til Nørholm, †21. febr.

Fig. 30. Udsnit af gravsten (nr. 2, s. 1436), o. 1672, over præsten Lambert Poulsen og hans hustruer Inger Jensdatter og Anna Gertsdatter samt børnene Iver, Gert, Karen, Anne, Maren og Poul. NE fot. 1987. — *Ausschnitt eines Grabsteins für den Pastor Lambert Poulsen und seine Frauen Inger Jensdatter und Anna Gertsdatter sowie für die Kinder Iver, Gert, Karen, Anne, Maren und Poul. Um 1672.*

1677, og hustru Mette Krabbe, †22. aug. 1681, hvis to *tkister* omtales 1687 tillige med *tkisterplader*: 1) »Her hviler i Herren salig Christian Wind til Nørholm, fød i Kiøbenhafn 30. jan. 1630 af Christelige forældre. Hans fader vaar sal. Hr. Ifuer Wind til Nørholm, hans moder vaar sal. Fru Helviig Schenckel; Och boede den sal. mand paa Nørholm i Jylland og døde samstedts 21. febr. 1677«. Gravvers.²⁸ 2) »Her under hviler fru Mette Krabbe, sal. Christian Winds til Nørholm, huilchen vaar barnfødt paa Laholms slot 1. jan. 1635 af strenge ridder sal. Hr. Ifuer Krabbe til Jordberg, Kong. May. geheimeraad oc statholder i Norge, och sal. Fru Karen Marsviin, oc effterat hun meget christeligen oc med største bekømring sit lif her i verden fremført hafde oc lefuet udi 46 aar 7 maaneder 3 uger 1 dag tog hun fra denne mødsomme verdens jammerdal til Guds ævige riges herlighed oc glæde en meget gudelig oc velbereed afscheed oc sagnetlig hensof i Herren 22. aug. 1681«. Gravvers.²⁸

Gravkrypt. Under koret findes en (utilgængelig) gravkrypt for Claus Strangesen til Nørholm, hans hustru og to børn (jfr. *faltertavle/epitafium* s. 1428, 1435), hvis sammensunkne *kister* undersøgtes 1950. De to voksenkister var læderbetrukne, hans med en **kisteplade* (fig. 33): Klaws Strangisen til Nørholm, * 2. aug. 1553 på

Fig. 31. Parti af kirkegården med Nørholms begravelse (s. 1438). EN fot. 1987. — *Partie des Friedhofs mit der Begräbnisstätte des Gutes Nørholm.*

Nørholm, †16. marts 1596 på Nørholm. Gravvers. Rektangulær kobberplade, 11 × 30 cm, med gennembrudt versalskrift og rester af forgyldning. Den nedre del er afbrudt. I Varde Museum (inv.nr. 2155).

En †begravelse fra o. 1557 for Niels Glambech, præst til Torstrup kirke, åbnedes o. 1680 af præsten Christen Friis, der henlagde benene andetsteds i kirken. Han beskriver Niels Glambech som meget stor af bygning, »eftersom benene af hans legeme er mere end halvanden gang større, tykkere og længere end den allerførrestes, som nu kan leve«. ²⁸

†Kisteplader for Niels Jensen, †25. nov. 1772, og Andreas Charles Teilmann til Nørholm, †27. juli 1790 (jfr. epitafium nr. 1).

Kirkegårdsmonumenter. På kirkegården står i alt 17 sortmalede støbejernskors. De ni (nr. 1-6, 8, 13,

17) tilhører Nørholms begravelse (fig. 31) og er opstillet i to rækker, indhegnet af et nygotisk støbejernsgitter, højde 57 cm, i kirkegårdens nordvestre hjørne. Desuden befinder der sig tre (nr. 7, 15, 16) i kirkegårdens nordøstre hjørne samt tre (nr. 9, 10, 12) på den nordre del og to (nr. 11, 14) på den vestre. Korsene kan opdeles i to typer, 1) kløverbladformede korsender, 2) fligede korsender (jfr. Henne s. 1268), men varierer i størrelse. Alle er intakte.

1) O. 1850. C. F. C. A. Wormskiold, *2. okt. 1756, †24. dec. 1802. Versaler. Type 1, 118 × 79 cm. På øvre korsarms afslutning laurbærkrans. Nørholms begravelse, vestre række, nr. 5 fra syd.

2) O. 1850. Kammerherre C. Rosenørn Teilmann (jfr. epitafium nr. 2), *8. april 1741, †27. febr. 1812. Versaler. Type 1, 118 × 79 cm.

Dekoration som nr.1. Nørholms begravelse, vestre række, nr. 3 fra syd.

3) O.1850. Kammerherreinde C. M. Rosenörn Teilmann, født Wormskiold (jfr. epitafium nr.2), *8.juni 1752, †13.dec. 1817. Versaler. Type 1, 118 × 79 cm. Dekoration som nr.1. Nørholms begravelse, vestre række, nr. 3 fra syd.

4) O.1852. Christine Marie Rosenörn, født Rosenörn, *7.dec. 1821, †20.dec. 1852. Kursiv. Type 1, 112 × 79 cm. Dekoration som nr.1. Nørholms begravelse, vestre række, nr. 2 fra syd.

5) O.1858. Stiftamtmandinde M. M. Rosenörn, født Wormskiold, *11.jan. 1786, †21.marts 1858. Gravvers. Kursiv. Type 1, 118 × 78 cm. Under korssskæringen sommerfugl og på øvre korsarms afslutning laurbærkrans. Nørholms begravelse, østre række, nr. 1 fra syd.

6) O.1858. Stiftamtmand Carl Gustav Rosenörn, *14.dec. 1784, †27.juni 1858. Gravvers. Kursiv. Type 1, 119 × 78 cm. Dekoration som nr.5. Nørholms begravelse, østre række, nr. 2 fra syd.

7) O.1861. Peder Andersen, *8.marts 1800 i Gjalthoe, Starup sogn, †8.jan. 1861 i Ouenböl. På bagsiden gravvers. Skriveskrift. Type 1, 99 × 57 cm. På korsendernes for- og bagside stjerner. Nr.1 fra nord.

8) O.1861. Ingeborg Christiane Rosenörn Teilmann, 1817-1861 besidderinde af stamhuset Nørholm, *11.juli 1780, †12.aug. 1861. Gravvers. Kursiv. Type 1, 117 × 78 cm. Dekoration som nr.5. Nørholms begravelse, østre række, nr. 4 fra syd.

9) O.1870. Inger Maria Kjeldsdatter, *5.sept. 1814 i Thistrup, †5.okt. 1870 i Yderik. På bagsiden gravvers. Skriveskrift. Type 2, 89 × 49 cm. På korsendernes for- og bagside stjerner. Nord for skibet.

10) O.1872. Christian Thorkildsen, *1.maj 1810 i Yderik, †5.juni 1872 sammesteds. På bagsiden gravvers. Skriveskrift. Type 2, 89 × 49 cm. Dekoration som nr.9. Nord for skibet, ved nr.9.

11) O.1875. Kirkesanger og Dbmd. N. Urups hustru, Mette Urup, født Thomsen, *18.april 1787 i Øse, †12.sept. 1875 på Fredensborg. Kursiv. På bagsiden gravvers med versalindskrift.

Fig. 32. Støbejernskors (nr.17, s.1440), o.1929, over Ingeborg Christiane Rosenörn-Teilmann. Nørholms begravelse (jfr. fig.31). EN fot. 1987. — *Grabkreuz, Gusseisen, für Ingeborg Christiane Rosenörn-Teilmann, um 1929. Begräbnisstätte des Gutes Nørholm.*

Type 2, 117 × 49 cm. På hver af korsendernes for- og bagside stjerner samt profileret fod. Korset er faststøbt på en støbejernsplint med en putto, der, bøjet over en urne, holder en nedadvendt fakkelt (jfr. s.1157 fig.31). Korset er nyopmalet i sort med forgyldt indskrift, profilering og figur. Vest for tårnet.

12) O.1877. Anna Eleonora Pontopiddan, *19.okt. 1854 i Olling, †1.aug. 1877. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 125 × 48 cm. På korsendernes for- og bagside stjerner samt profileret fod. Korset er faststøbt på en støbejernsplint med påsat engel med kors og palmeblad. Nord for tårnet.

13) O.1879. Christian Peder Theodor Rosenörn, 1861-1879 med tilnavn Teilmann, besidder af stamhuset Nørholm, *17.sept. 1817, †10.jan. 1879. Gravvers. Kursiv. Type 1, 121 × 78 cm. Dekoration som nr.5. Nørholms begravelse, vestre række, nr. 1 fra syd.

14) O.1879. Kirkesanger og Dbmd. N. Urup,

Fig. 33. Claus Strangesens *kisteplade 1596 (s. 1437). I Varde Museum. NE fot. 1982. — *Sargschild für Claus Strangesen, 1596.

*16. april 1789 i Urup Grindsted sogn, †26. febr. 1879 på Fredensborg. Kursiv. På bagsiden gravvers med versalindskrift. Type 2, 117 × 49 cm, som nr. 11. Vest for tårnet, ved nr. 11.

15) O. 1884. Else Maria Hansdatter, *6. jan. 1804 i Thistrup, †31. maj 1884 i Ovenbøl. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 99 × 57 cm, med stjerne på korsendernes for- og bagside. Nr. 3 fra nord.

16) O. 1892. Søren Hansen, *10. jan. 1821 i Ansager, †17. dec. 1892 i Ouenbøl. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 99 × 57 cm. Dekoration som nr. 15. Nr. 2 fra nord.

17) (Fig. 32) o. 1929. Ingeborg Kristiane Rosenörn-Teilmann, besidderinde af stamhuset Nørholm, *27. juli 1852, †23. april 1929. Gravvers. Versaler. Type 1, 117 × 78 cm. Dekoration som nr. 5. Nørholms begravelse, østre række, nr. 5 fra syd.

†Kirkegårdsmonument, o. 1759, over barnet Constance Margrete Sirichsdatter, †1759. Stenen, der kun anførte initialer og dødsår, var indsat i kirkediget.³²

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelse til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Vedr. embedet. Synsportokol 1862ff. Journal for Torstrup-Horne pastorat 1920ff. – LA Vib. Regnskabsbog for Torstrup kirke 1647-87.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 1-3. – Notebøger. Søren Abildgaard VIII, 14 (1772). – Indberetninger. Jacob Helms 1874 (bygning, inventar, gravminder), Poul Nørlund 1916 (piscina), H. K. Kristensen 1950 (gravkammer), Georg N. Kristiansen 1951 (epitafium), Knud Holm

1973 (gravsten på kirkegården), Ebbe Nyborg 1982 (inventar), Elna Møller 1982 (bygning).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af døbefont ved E. Rondahl 1896. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978. – RA. Penneskitse af kirken i præsteindberetning til Ole Worm 1639.

Litteratur. Indberetninger til P. Resen 1687. Thorstrup og Horne Sogne, udg. ved O. Nielsen i JySaml. X, 1884-85, s. 1-5. – Thorstrup Sogn i Øster Horne Herred. Præsteindberetning 1765, udg. ved J. Carl Christensen i JySaml. 5. rk. IV, 2, 1939-40, s. 215-51.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet nov. 1987.

¹ Kronens Skøder III, 68.

² Kronens Skøder III, 188.

³ Antagelig købt på auktion.

⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Øster Horne hrd. 1680-1761 (C 4.83). Da provst Friedlieb, Ansager, ikke kunne skaffe tilstrækkelige regnskaber for årene 1701-19 beskikkede man ti upartiske håndværkere, to murermestre, to blytækkere, to tømmermænd, to glarmestre og to smede til at syne kirkerne og taksere de udførte reparationer.

⁵ Kronens Skøder III, 779.

⁶ Kronens Skøder IV, 633-34.

⁷ LA Vib. V. og Ø. Horne hrd.s provsti. Kirkesyn 1892-1932, 1935-38 (C 44A.1-2).

⁸ Jfr. O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner, 1882, s. 64-65; samt RA. Ribe bisp 1538. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 50-52.

⁹ DaFolkemSaml. 23.

¹⁰ Synsprotokol 1862ff.

¹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Torstrup kirke 1647-87 (C KRB 451).

¹² Jfr. Knud Høgsbro Østergaard: Kvaderstensteknik, i AarbOldkHist 1962, s. 37-53, fig. 4 og 11.

¹³ Journal for Torstrup-Horne pastorat 1920ff.

¹⁴ Meddelt Nationalmuseet af Jens Chr. Christensen, Ovnbøl, i brev 28. jan. 1940.

¹⁵ Iagttaget af Elna Møller 1954, før alt dækkedes til med rockwool.

¹⁶ Poul Nørlund i notat sommeren 1916.

¹⁷ Hvælvet har lette helstensoverribber.

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹⁹ RA. Film nr. 9780. Øster Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provstesteprotokol.

²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.775).

²¹ RA. DaKanc. Indb. fra gejstligheden om kirkernes tilstand 1792 (F 47).

²² Slægtens adelsvåben, patenteret 1751, har som skjoldholdere to traner.

²³ NM2. Søren Abildgaards notebog VIII, 14.

²⁴ Bevægeligheden er således alene en bekvemmelighed af hensyn til transport etc.

²⁵ Noterne 4 og 20 samt LA Vib. Ribe bispearkiv. Øster Horne hrd. 1732-78 (C 4.84).

²⁶ Nørholmkirkernes kulissetavler synes at have deres nærmeste paralleller i en lille nordfynsk gruppe, der omfatter tavler i Hjadstrup (1771) og Østrup (Lunde hrd.) samt i Klinte (Skam hrd.).

²⁷ Tavlen er her (1987) opstillet i et rum med eksempler på 1700'ernes kirkekunst.

²⁸ Indb. til P. Resen 1687, udgivet ved O. Nielsen i JySaml. X, 1884-85, s.1f.

²⁹ Således Niels Skeels epitafialertavle 1564 i Vinderslev kirke (Viborg amt). Jfr. Ute-Nortrud Kaiser: Der skulptierte Altar der Frührenaissance in Deutschland, Frankfurt am Main 1978, I, 154f.

³⁰ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1828-62 (C 44.3-4).

³¹ Initialerne passer ikke med nogen stedlig præsts.

³² H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 171f.

³³ Egetræsmalingen ses endnu på resterne af prædike-stolshimlen.

³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præstegårds- og kirkesyn 1798-1802 (C 4.705).

³⁵ Jfr. noterne 7 og 13.

³⁶ RA.Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

³⁷ Jfr. DK.Sjyll. s.1237 og C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere, 1882, s. 104.

³⁸ Klokken benyttedes ikke direkte til støbning af klokke nr. 1, idet den fra De Smithske jernstøberier i Ålborg reddedes til Århus, hvor det var tanken at ophænge den i domkirketårnets »museum« af gamle klokker (jfr. DK. Århus s. 622f.). Den blev dog alligevel omstøbt til en ny klokke, der nu hænger i den 1956-58 opførte Christianskirke i Århus.

³⁹ Om den noget ubehjælpssomme latin med en af stenhuggeren markeret lakune skyldes digterens eller oversætterens uformåenighed eller et ufærdigt eller ulæseligt tekstforlæg, kan næppe afgøres.

Fig. 34. Granitkumme, formentlig fra middelalderlig døbefont, nu i Nørholms have (s.1430). NJP fot.1986. — *Granitkuppä, wohl von einer mittelalterlichen Taufe; jetzt im Garten vom Gut Nørholm.*

⁴⁰ A. Grunnet Jepsen: Af Varde Bys Historie, i Årb-Ribe VII, s. 268.

⁴¹ Marie Mauquoy-Hendrickx: Les estampes des Wierix, Bruxelles 1978, nr. 374.

⁴² Om Hendrick Goltzius' stik af en sæbebløblæsende dreng (1594) se Carsten Bach-Nielsen: Tidens tegn. Lidt om vanitasmotiver i 1600-tallet. I Iconographisk Post 1986 nr. 4.

⁴³ Gravskriften er suppleret efter indb. til P. Resen, jfr. note 28.

⁴⁴ Jfr. H. K. Kristensen: Træhest og landmilit, i Årb-Ribe XV, 1960-63, s. 348.

†KAPEL I SIG

TORSTRUP SOGN

En lokalitet syd for Sig, på brinken vest for Varde å, omtales i præsteindberetningen til Ole Worm 1639 som Kapelbjerg. Ifølge indberetningen stod her i fordums tid et »S. Birittis cappel«,

og en helligkilde nedenfor i engen kaldtes »S. Birittis kilde«. ¹ Et halvt århundrede senere, i præsteindberetningen til Resen 1687, kaldes kilden derimod for S. Gertruds kilde, og den siges

at ligge på en eng, Præstkrog, tilhørende præstegården. »Vesten for denne kilde på en bakke berettes Torstrup kirke i forrige dage at have ligget, og da at være kaldet Torstrup kapel. Grundvolden deraf ses på stedet den dag i dag«. ² Hovedindholdet af sidste indberetning gentages i Danske Atlas, 1769. ³

En undersøgelse af kapelbanken 1935 ved K. Høgsbro Østergaard blottede fundamenterne til to *bygninger*, en nordre, der af udgraveren tolkedes som »et romansk kapel eller kirke« med uafsluttet skib, og 15 m sydvest herfor resterne af en anden stenbygning (et kapel?), formentlig fra senmiddelalderen. Begge var orienteret øst-vest.

Fundamenterne til den formodede romanske kirke var 1,2-1,5 m brede og bestod af marksten og blokke af jernslagge. Koret ansloges at være 6 m langt og 6,4 m bredt, udvendig målt, skibet var 8,5 m bredt og kun 4,8 m langt, måske afsluttet med brædevæg i vest. Over fundamentene fandtes små stykker tuf og mørtel af skelkalk.

Den søndre bygning har været opført af muren og haft tegtag. I 1800'erne tjente huset som stenbrud, og der var endnu 1893 tydelige rester tilbage; men ved undersøgelsen 1935 fandtes foruden teglstensbrokker kun et mindre parti af et lergulv, og bygningens udstrækning kunne ikke fastslås. – På området er der fra tid til anden påtruffet skeletdele og øst-vest orienterede grave, som viser, at stedet har været benyttet som kirkegård. ⁴

Den senere forsvundne *kilde* øst for kapelbanken blev 1936 undersøgt af H. K. Kristensen. I lagene omkring kildevældet, der formodentlig flere gange har været oprenset, fandtes både jernalder- og jydepotteskår, adskilt af tørvelag. H. K. Kristensen sluttede heraf, at kilden havde været i brug i oldtiden, og at kildedyrkelsen navnlig var blusset op efter kristendommens komme. ⁵ Herimod har Olaf Olsen 1966 indvendt, at der næppe er tale om nogen egentlig kontinuitet fra hedensk til kristen tid. ⁶

Med udgangspunkt i de to ovennævnte præsteindberetninger ⁷ foreslog H. K. Kristensen 1970, ⁸ at den formodede kirke på kapelbanken havde været viet den irske helgen Brigida, idet en romansk kirke ikke kunne have navn efter den langt yngre Birgitta af Vadstena. Den søndre bygning kunne da være et kapel viet S. Gertrud, opført i tilknytning til kildedyrkelsen engang i senmiddelalderen, efter at stedet var blevet øde ved kirkens flytning til Torstrup.

Kapelbanken, der siden undersøgelsen 1935 er tilplantet med nåletræer, er smukt beliggende ved Varde å, der i mellemtiden har opslugt kilden. Ved en rekognoscering 1968 ansås de arkæologiske muligheder som langt fra udtømte. ⁹ På en opkastet høj midt i det formodede kirkeskib har Historisk Samfund for Ribe amt 1949 opsat en mindesten af granit med indskriften: »Sct. Gertruds og Sct. Birgittes kilde og kapel. En fredlyst plet i fordums tid gav helsebod i livets strid«. ¹⁰

¹ Præsteindberetninger til Ole Worm I, udg. ved Frank Jørgensen 1970, s. 226.

² Indberetning til P. Resen 1687 om Thorstrup og Horne Sogne, i JySaml. X, 1884-85, s. 1-5.

³ DaAtlas V, 1769, s. 737.

⁴ K. Høgsbro Østergaard: Kapelbanken i Thorstrup Sogn, i ÅrbRibe, IX, 1938, s. 17-23.

⁵ H. K. Kristensen: Sankt Gertruds Kilde i Thorstrup, i ÅrbRibe, IX, 1938, s. 24-34, samt: Øster Horne Herred, 1944, s. 165-70.

⁶ Olaf Olsen: Hørg, hov og kirke, i AarbOldkHist, 1966, s. 244. Jfr. også Susanne Andersen: Helligkilder og valfart, i Festskrift til Thelma Jexlev, Odense 1985, s. 32-44, især s. 33.

⁷ En kirke nævnes ikke i Ribe Oldmoder eller i andre bevarede, middelalderlige dokumenter.

⁸ H. K. Kristensen: Sct. Birgittes kirke og Sct. Gertruds kildekapel i Sig, i ÅrbRibe, XVII, 1968-71, s. 495-97.

⁹ Indberetning ved Knud J. Krogh 1968, i NM2.

¹⁰ I forbindelse med kirketomten i Sig må nævnes kummen til en formodet romansk døbefont (s. 1430 med fig. 34), hvis proveniens dog er ukendt.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. — Südostansicht der Kirche.

HORNE KIRKE

ØSTER HORNE HERRED

Kirken, der ifølge et brev 1405¹ var viet *S. Laurentius*, er i kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) sat til en afgift på 6 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst i Horne nævnes 1342² og 1405,¹ men senest 1532 var sognet *annex* til det noget mindre Torstrup sogn.³

Kronen afhændede 1690 kirken til major Frantz Hieronimus von Bühren,⁴ som 1696 videresolgte den til amts- og proviantforvalter Poul Zachariassen Grønewald til Hesselagergård.⁵ 1701 købtes kirken og nabokirkerne i Torstrup, Hodde, Tistrup og Ansager af landsdommer Jens Lassen til Nørholm,⁶ hvis arvinger ved en landemodedom 16. juni 1717⁷ (be-

kræftet af Højesteret 17. maj 1719)⁸ på grund af kirkerens vanrøgt blev fradømt patronatsretten, der for en tid vendte tilbage til kronen. Kaptajn Frederik Lassen til Nørholm købte atter kirkerne 1726,⁹ hvorefter de fulgte Nørholm gods (fra 1742 slægten Teilmann), indtil de overgik til selveje, Horne kirke 1917.¹⁰ – Ved klokkeskatten 1528¹¹ måtte kirken afgive en klokke (se tklokke). Skibets hvælv, indbygget 1517, skal være bekostet af en bonde (se hvælv og tkalkmalerier). En stiftelse til et Vor Frue lys er omtalt o. 1600.¹²

Sagn. Kirken skal oprindeligt have været den vestligste mod havet og have navn efter Horns rev.¹³ Engang skal Horne kirke blive Vesterhavets strand-

Fig. 2. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. — *Nordostansicht der Kirche.*

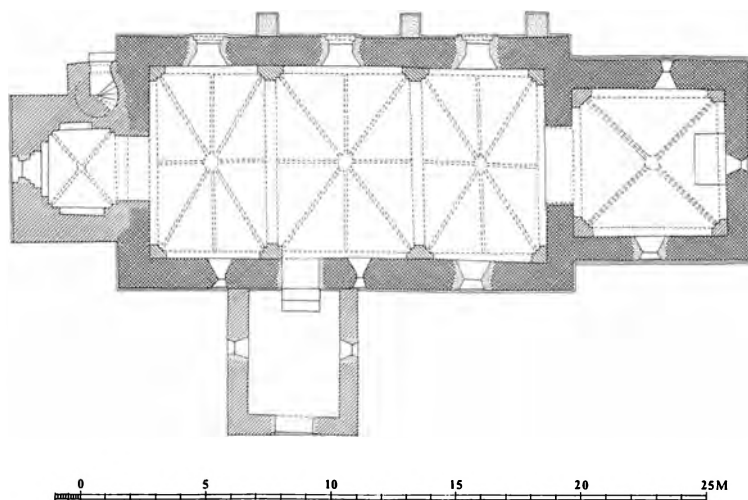
kirke.¹⁴ Ved kirkens opførelse var der strid mellem Stavskær bonde og Kremmel-i-horn bonde om dens placering. De spændte da to stude sammen og slog dem løs om natten. Hvor de standsede skulle kirken ligge. Studene standsede imidlertid i et morads, Klokkedynd, og kirken blev derfor lagt ovenfor.¹⁵

Navnet Horne gjaldt tidligere kun kirken og en ubetydelig bebyggelse omkring denne (jfr. matrikelkortet 1819, fig. 32). I dag er kirken omgivet af den voksende landsby til alle sider. *Kirkegården*, der er betydeligt udvidet mod syd og vest, hegnes af mindre træer, plantet på et jorddige, som udvendig er klædt med kampesten. Yngst er udvidelsen mod syd, hvor området endnu ligger hen i græs.

Indgangene udgøres af en køreport med låge i nord, en låge i øst og en udflyttet låge i syd, alle med store, hvidtede murpiller (»stetter») med

afrappet granitafdækning, kronet af granitkugle. Fløjene er af smedejern fra 1900'ernes begyndelse. Indgangenes placering var den samme 1721,¹⁶ da pillerne blev repareret med »klinker« (mursten) og tagsten. Den egnstypiske granitafdækning er sandsynligvis kommet til i sidste halvdel af 1700'erne (jfr. bl.a. Torstrup, s. 1418), senest da pillerne blev »nyopmurede« 1810.¹⁷ – Porten nævnes 1689¹⁸ og samme år en *frist* under den søndre låge. Provsten beklagede 1713 stetternes brøstfældighed og fandt 1718, at kirkegården snart ville ligge under »fæfod«. 1732 var der stadig ingen »kirkeport, låge eller nogen slags lukkelse for stetterne« – »kirkegården og gravene har ingen fred«. 1809 var lågerne lukket af drejelige tkorstræer.¹⁷ – Gangene over den græsklædte gravplads var 1864 endnu kun »gangstier«, der burde udvides og bringes i orden.

Fig. 3. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1979. Tegnet af MN 1987. — Grundriss.

1881 ønskede beboerne en frivillig regulering («planering») og beplantning af kirkegården.²⁰

I kirkegårdens nordre skel, mellem porten og det nordøstre hjørne, ligger Horne gamle skole, et langt, smukt, grundmuret hus i sydvestjysk byggeskik, opført i tiden efter 1819.²¹ I nordvestre hjørne er o. 1900 rejst et *ligkapel* i gotisende former med kamtakkede blændingsgavle. I det sydvestre hjørne er et nyere *redskabshus*.

En runesten, fra 900'rne(?), opstillet uden for det søndre dige, bærer indskriften: »Tue, (Ravns) ætling, gjorde denne høj ...«. ²² Stenen, der ifølge præsteindberetningen 1687²³ sad i det søndre dige nær den østre stette, blev 1872 flyttet til Nørholm park, hvorfra den 1953 kom tilbage til kirken.

BYGNING

Kirken, hvis tranesmykkede pyramidespir minder om tilhørsforholdet til Nørholm, består af romansk kor og skib samt et senmiddelalderligt vesttårn og et våbenhus formentlig fra reformationstiden. Orienteringen har nogen afvigelse til syd.

Materialer og teknik. Den romanske kvaderstenskirk er fuldt bevaret, men ret hårdt restaureret. Skibets nordside blev ommuret 1790 og forsynet med støttepiller, og ved en hovedistandsættelse 1888 blev korgavlen ommuret, og kirkens sydfacade omsat.²⁴ De veltilhuggede

kvadre, 12 skifter i koret og 14 i skibet, hviler på en regelmæssig, skråkantet sokkel. Herover har koret ved oversiden af 5. skifte (235 cm over soklen) en skråkant, der formidler en lille *tilbage-træden af facaderne*, et usædvanligt træk, som genfindes i Ølgod kirke, hvor tilbagespringet sidder over vinduerne og omfatter både apsis, kor og skib. Også indervæggene er sat af granitkvadre, hvis karakter ses i den afrensede triumfvæg (fig. 15).

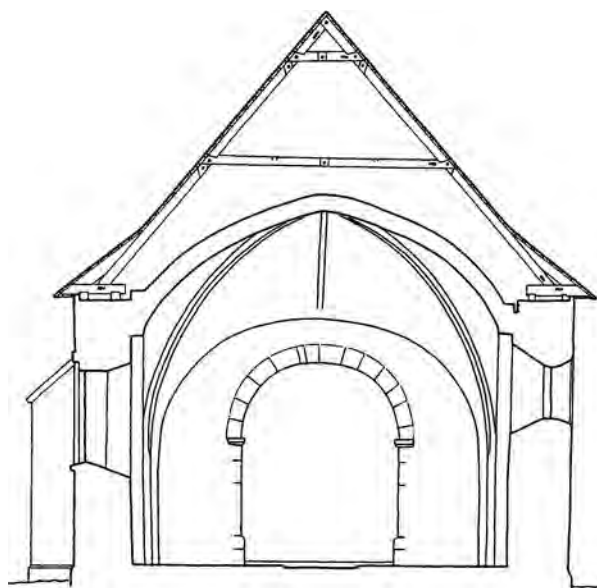

Fig. 4. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1979. Tegnet af MN 1987. — Querschnitt durch das Schiff nach Osten.

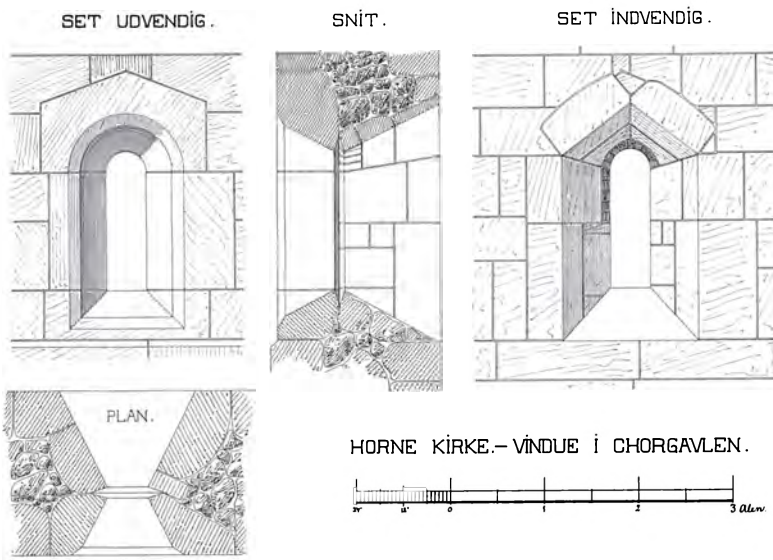

Fig. 5. Plan, snit og opstalter 1:50 af romansk vindue i korets østgavl (s. 1446). Målt og tegnet af Hector Estrup 1887. — *Romanisches Fenster in östlicher Chorgavlen. Grundriss, Schnitt und Aufrisse.*

Døre og vinduer. Sporene af norddøren er udsløttet senest i forbindelse med ommuringen 1790. Syddøren blev udvidet 1925 og har lige gennemløbende karme, men allerede ved Ul-dalls besøg 1886 havde den tabt sin oprindelige form.

Koret har oprindeligt haft et vindue i hver side, og skibet tre vinduer i hver langmur, hvoraf de vestligste er anbragt vest for dørstederne. Af disse i alt ni vinduer er der bevaret to i koret (genåbnet 1888) og to vestligst i skibets sydside; de øvrige er udvidede eller ødelagt. De fire bevarede vinduer har udvendig monolite overliggere²⁵ og sålbænke og karme af lodretstillede kvadre (fig. 5 og 6). Smigene står med omløbende skrånede svarende til flere af egnens kirker, bl. a. Ovtrup og Torstrup. De to korvinduers afdækning indvendig er usædvanlig: i stedet for en rund bue afsluttes de med et *spærstik*,²⁶ dannet af to kvadre (fig. 5 og 7). Vinduerne i skibets sydside afsluttes som normalt hver med en rundbue.

Indre. Triumfmuren, der siden 1880'erne står i blank mur, er sat af tildannede kvadre af varierende størrelse. Den runde korbue er af krumhugne kilesten, hvis ydre omkreds ikke er koncentrisk med den indre. I siderne indgår rejste kvadre, og vangerne har høj, profileret sokkel og profilerede *krægbånd* (jfr. s. 1416, fig. 8-9), der er ført om på vestsiden. — Rummet var oprinde-

ligt dækket af bjælkeloft, der mod middelalderens slutning afløstes af indbyggede hvælv.

Gavltrekanter over triumfmuren består af store, kløvede marksten, og samme materiale er anvendt i skibets vestgavl, hvis øverste halvdel er skåret af forud for tårnets opførelse. Korgavlens spids er nymuret 1888.

Tagværker. Koret har bevaret dele af sit gamle tagværk. De otte spærfag, der hver har haft to sæt (krydsende?) stivere, er nummereret med streger fra vest mod øst. Med undtagelse af de to endebjælker er loftbjælkerne afhugget forud for hvælvslagningen. I skibets tagværk indgår ældre dele af eg. Ved restaureringen 1888 blev spærene vendt 180 grader, så gamle udskæringer ikke ses. Samtidig blev taget forsynet med en opskalk og trækband til sammenspænding.

Ændringer og tilføjelser. I senmiddelalderen indbyggedes hvælv, først i koret og senere, o. 1517, i skibet, og der rejstes et tårn ved skibets vestende og et våbenhus foran syddøren. Af disse arbejder er korbhvælvet formodentlig det ældste og våbenhuset det yngste, men ellers kendes rækkefølgen ikke.

Korbhvælvet er antagelig indføjet i 1400'erne, måske i århundredets første halvdel. Det bæres af falsede hjørnepiller, helstens skjoldbuer til de tre frie sider og en halvanden stens falset bue mod triumfmuren. De krydsende halvstensribber har trekløverprofil med plattery og rund

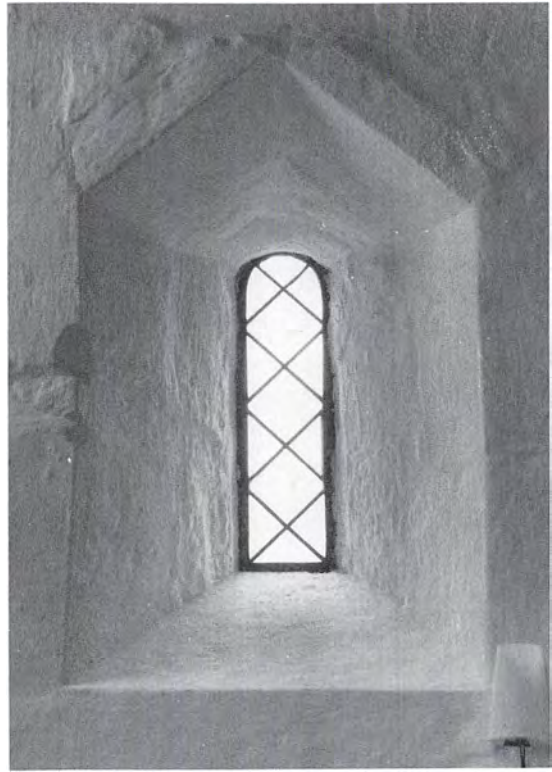

Fig. 6-7. Romansk vindue i korets nordside, set udefra og indefra (s. 1446). NE fot. 1982. — *Romanisches Fenster in nördlicher Chorwand, sowohl von aussen als von innen gesehen.*

slutsten. Kapperne er lidt buklede med ret svage indskæringer over ribberne. Oversiden afsluttes med topkvadrat.²⁷

Skibets tre otte-delte *hvælv* er formodentlig muret umiddelbart før de 1517 blev udsmykket med en kalkmalet dekoration af den såkaldte Liljemester. Ifølge en lokal tradition, nedtegnet af sognepræsten 1687,²³ var hvælvene bekostet af en bonde i sognet (jfr. kalkmalerier). De tre hvælvfag hviler på falsede væg- og hjørnepiller (uden vederlagsbånd), helstens skjoldbuer og halvanden stens gjordbuer af nærmest kurvehanksformet facon; ribberne er retkantede og af kvarte sten. På oversiden fremtræder hvælvene som høje kuber, opdelt af lette helstens overribber med trinkamme.

Tårnet (fig. 8) ved skibets vestgavl er i sin kerne senmiddelalderligt, men 1760 »så godt som af ny opmuret«. ¹⁷ Murene, af munkesten, hviler på flade syldsten og en granitsokkel. Tårnrummet, der blev ladt uændret 1760, har til

hver side høje, spidsbuede spareblændinger, mod skibet en helstens spids skjoldbue, som knytter sig til den høje, rundbuede arkade, brudt gennem gavlen i forbindelse med tårnbyggeriet. Tårnets østmur hviler på skibets gavl, hvis spids blev nedrevet ved tårnets rejsning. Tårnrummet har i vestre blænding et fladbuet, falset vindue; i den indre, fladrundbuede fals er før 1862 anbragt en rundbuet støbejernsramme. Rummet dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstens ribber.

Der er adgang til mellemstokværket ad en spindeltrappe, opmuret i hjørnet mellem skibet og tårnets nordside. Den fladbuede underdør er anbragt under et spidsbuet spejl, og den løbermurede trappeskakt har loft af udkragede halvstensstik. Spindelen er ødelagt ved trinenes fornyelse og overdøren delvis ommuret i nyere tid, samtidig med at man lavede en ny indgang fra mellemstokværket til skibets tagrum.²⁸ – Det høje mellemstokværk deles af et bræddegulv,

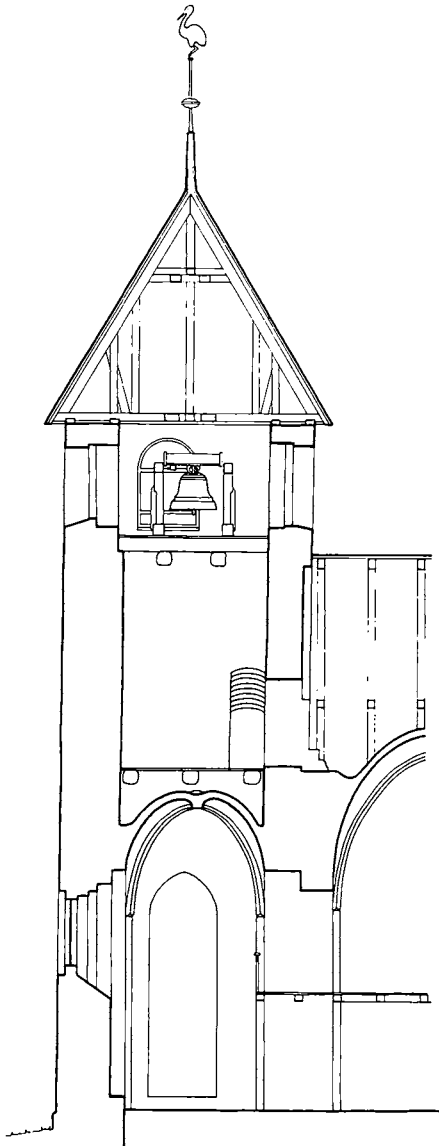

Fig. 8. Snit gennem tårn 1:150, set mod nord. Målt af Aage Bugge 1930. Tegnet af MN 1987. — *Querschnitt durch Turm nach Norden.*

som bærer urværket; i vest er et fladbuet vindue. Klokkestokværket, der må være helt ommuret 1760, har et rundbuet glamhul i hver side. Ved denne ombygning, foretaget af kirkeejeren Andreas Charles Teilmann (jernankre med »ACT« og »1760« øverst i sydmuren), fik tårnet sit fire-sidede pyramidetag, svarende til kirkerne i Torstrup, Tistrup og Ansager og som disse prydet med en Teilmannsk trane (se vindfløj). Tårnet beskrives 1775 som »fra grunden af nyopført«,²⁹

hvilket formodentlig sigter til en skalmuring af syd- og vestfacaderne. Af sognepræstens penne-skitse 1639³⁰ (fig. 12) fremgår det, at tårnet før ombygningen 1760 var dækket af et blytækt *tsadeltag* med gavle i øst og vest.

Våbenhuset foran syddøren er ikke medtaget på præstens i hast nedtegnede skitse 1639³⁰ (fig. 12), en forglemmelse, idet huset må være kommet til i senmiddelalderen eller på reformationstiden. Murene er af munkesten ude og inde, hvilende på et bindigt sokkelskifte af kvadre. I hver flankemur er i 1800'erne indsat rundbuede støbejernsvinduer. Døren midt i gavlen fik sin nuværende, rundbuede form i forbindelse med en udvidelse 1925. Ældre fotografier viser døren med fladbuet afslutning. Våbenhuset, der 1961 igen blev tækket med bly, efter at det længe havde stået med tegtag,³¹ mistede sit gamle tagbly o. 1700, da det blev nedtaget og brugt i andre af Nørholms kirker.²⁹

Vedligeholdelse og istandsættelser. Ved et syn i juni 1700 var »tårn og kirke blytækt og i god stand«. ²⁹ En blymester betaltes 1689¹⁸ for 17 dages arbejde med at omlægge taget på skibets sydside. Våbenhusets blytag måtte, som nævnt, vige til fordel for tegl, men bortset fra tårntrappen, der også var dækket med tagsten, var kirkens tage i 16-1700'erne overalt tækket med bly; fundet af en *blystøbergrube* (se ndf.) lader formode, at det samme har været tilfældet også i middelalderen.

En række synsforretninger 1713, 1716, 1718 og 1721¹⁹ er optaget i anledning af den *vanrøgt*, kirken i disse år var udsat for (jfr. historisk indledning). 17. oktober 1716 klagede en del af sognemændene over, at »kirkens brøst var utænkkelig stor inde og ude«; intet blev gjort fra patronens side, hvorfor man appellerede til øvrigheden. Kirkeejeren undskyldte sig med, at det »i disse krigstider« (store nordiske krig) var umuligt at skaffe materialer og arbejdskraft. Ifølge upartiske synsmænd skulle der i 1721 bruges bl.a. 1300 »gule hollandske klinker« og 60 tønder kalk til tårnets reparation. Hele kirken skulle udspækkes udvendig og kalkes indvendig, og gulvet udbedres med 150 gule klinker. 1732 var kirke og tårn forsvarligt repareret på

Fig. 9. Indre set mod vest. NE fot. 1982. — *Innenansicht nach Westen.*

murværk og tag, men indvendig var vægge og hvælvinger flere steder ganske brøstfældige. Klokkestolen i tårnet var borte, og klokken fandtes stående i våbenhuset, der var uden dør; og som nævnt ovenfor var også kirkegårdens hegn og indgange stærkt forfaldne.¹⁹

Efter slægten Teilmanns overtagelse af kirken (1742) tegnes et anderledes positivt billede af bygningens tilstand. 1749 blev den forbedret på mur og tag, og fra 1750 holdtes den »i god stand« af *Andreas Charles Teilmann*.¹⁹ Denne bestod 1760 den allerede omtalte ombygning af tårnet, anskaffede en ny klokke og lod stoleværket forny. I en indberetning til biskop Bloch

(1766–69) kunne sognepræst Ludvig Theosophus Pontoppidan meddele, at kirken var i meget god stand.³²

Ved en reparation af skibets (hældende?) nordside 1790 blev granitkvadrene sat om, og facaden forsynet med tre murede, blyafdækkede støttepiller. Det er uklart, hvor dybt man ved denne lejlighed greb ind i selve murlivet, men alle spor af dør og oprindelige vinduer blev som nævnt udslettet.³³ I muren indsattes tre rundbuede, udvendig faldede vinduer. Disse stod 1886²⁰ endnu i gule murstensindfatninger, som siden er overhvidtet.

Hovedstandsættelsen 1887–88 blev foretaget un-

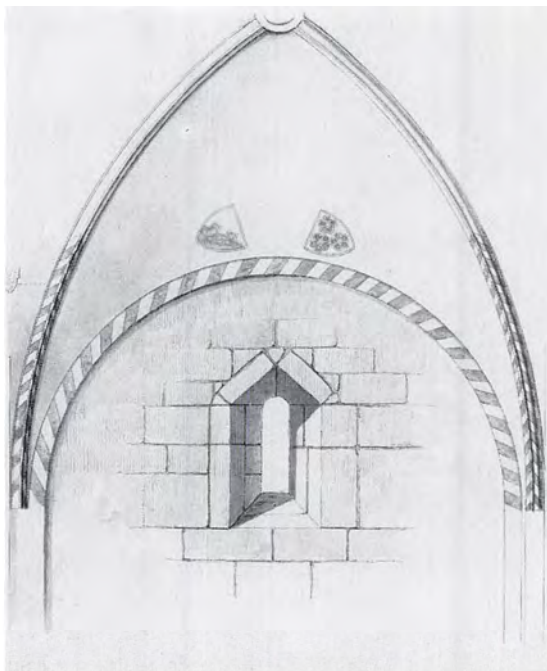

Fig. 10. †Kalkmalerier, o. 1500. Ribbedekoration og våbenskjolde i korets østre hvælvkappe (s. 1451). Tegning af J. Magnus-Petersen 1888. — †Gewölbemalereien, um 1500. Rippenornament und Wappenschilde in der östlichen Gewölbekappe des Chors. Zeichnung 1888.

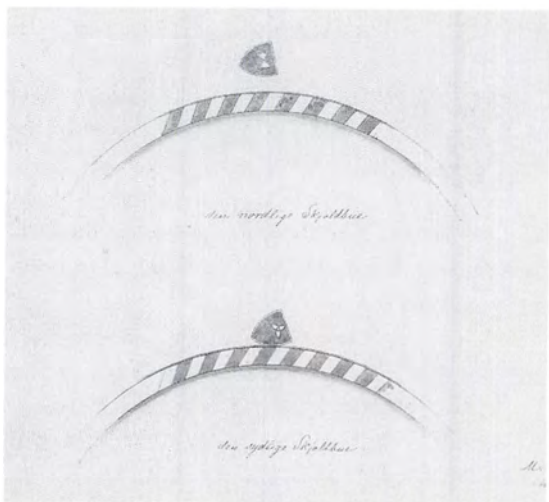

Fig. 11. †Kalkmalerier, o. 1500. Våbenskjolde med bomærker over korhvælvets nordre og søndre skjoldbue (s. 1451). Tegning af J. Magnus-Petersen 1888. — †Gewölbemalereien, um 1500. Wappenschilde mit Eigentumsmarken über dem nördlichen und südlichen Schildbogen im Chor. Zeichnung 1888.

der ledelse af arkitekt Hector Estrup (1854-1904), Horsens, der i de følgende år forestod ombygningen af Ansager kirke. Et forudgående syn afslørede forskydninger og revner i murværket som følge af trykket fra hvælvene. En sprække mellem korgavl og hvælv målt til 5 tommer (13 cm). Sydsidens granitkvadre havde løsnet sig, og hvælvbuerne var sprængt i toppen. Synet påbød, at hele korgavlen blev nedbrudt og genopmuret af sine gamle kvadre udvendig og indvendig, efter at fundamentet var forstærket. Kvaderstenene i korets og skibets sydside skulle omsættes, og hvælvbuer og -kapper ommures i fornødent omfang.²⁰ Den ret hårdhændede istandsættelse, der 1887 førte til fundet af kalkmalerier, omfattede tillige en reparation af skibets tagværk, der spændtes sammen med trækbånd, og en fornyelse af våbenhusets bjælkeloft. Blytagene over kor, skib og tårn blev omstøbt, og to rundbuede støbejernsvinduer i korets og skibets sydside fik indfatninger af granit. Korets to romanske vinduer blev genåbnet, mens skibets nordvinduer blev bibeholdt uændret, da de ligesom de »smagløse« stræbepiller ikke var brøstfældige.²⁰ Indvendig blev ikke blot korbue og triumfvæg afrenset for kalk, men også korets ommurede østgavl kom til at stå i blank kvaderstensmurværk, indtil den 1925 igen blev overhvidtet.

Med Estrups restaurering fik bygningen i det store hele den skikkelse, vi kender i dag, fastholdt ved sidste restaurering 1976 ved arkitekt S. A. Aakjær. Ved denne istandsættelse blev væggene rensed for løstsiddende puds og kalk; i gulvet lagdes gule teglsten på fladen og fyrretræsbrædder under stolestaderne.³⁴ Udvendig står kor og skib i blank mur; våbenhus og tårn er hvidtet og tagene overalt af bly.

I forbindelse med restaureringen 1976³⁵ fandtes i skibets gulv, 4-6 m øst for vestgavlen, rester af et formodentligt middelalderligt teglstensgulv. Stenene, i munkestensformat, der var lagt på fladen i zigzag-mønster, dækkede både midtgangen og det parti af gulvet, som nu optages af nordre stolerække.³⁶ – Ud fra nordvæggen, vinkelret på syddøren, sås den rødbrændte kant af en †blystøbergrube (indvendig diameter 65

cm), her som i Nørre Nebel (s. 1189-90) placeret tæt ved kirkens indgange.

Varme. En kakkelovn opsattes 1885¹⁰ i skibets nordøstre hjørne. En kalorifer installeredes efter 1916³⁷ samme sted og afløstes 1949 af elvarme. 1976 fik kirken et elopvarmet varmtluftsanlæg med aggregater i den gamle kalorifergrav.³⁸

Vindfløjen over tårnet, en Teilmansk trane, nævnes første gang 1862,¹⁰ men må være opsat i forbindelse med tårnets ombygning 1760 (sml. Torstrup og Tistrup).

Et *solur* i våbenhusgavlen, af kalksten og med jernviser, bærer årstallet »1786« og svarer til lignende solure i Torstrup, Hodde og Tistrup.

En *blyplade* i tårnets nordside bærer indskriften »ACT« (Andreas Charles Teilmann) og »1767«.

†KALKMALERIER

I forbindelse med kirkens restaurering 1888 af-dækkedes dele af to forskellige hvælvdekorationer i kor og skib, som efter en besigtigelse ved J. Magnus-Petersen atter blev overhvidtet.³⁹ Koret's udsmykning, der formodentlig er den ældste, var ledsaget af fire malede våbenskolde, mens dekorationerne i skibet var et typisk arbejde af den såkaldte Liljemester, formodentlig udført umiddelbart efter hvælvenes indmuring. Ifølge en indskrift, der stod fremme endnu i 1700'erne, var arbejdet i skibet afsluttet 1517.

1) O. 1500 (fig. 10 og 11). I korbhvælvet var ribber og buer malet med røde og hvide sparer. I østre kappe sås over skjoldbuen to hinanden modstillede, tresidede *våbenskjolde* (fig. 10). Det nordre våben var ved en tindeskure skrådelt i hvidt over rødt, et adelsmærke, der kan gælde for flere slægter; det søndre våben viste tre røde roser i hvidt for slægten Lange (Munk).⁴⁰ To våbenskjolde over henholdsvis nordre og søndre skjoldbue (fig. 11) indeholdt ifølge Magnus-Petersen hvide bomærker på rød baggrund.

2) 1517. Skibets dekorationer, der fandtes på alle tre hvælvfag, svarede både i »størrelse, tegning og malemåde«⁴¹ til de dengang (1888) nyligt fremdragne malerier i Skast kirke, et arbejde

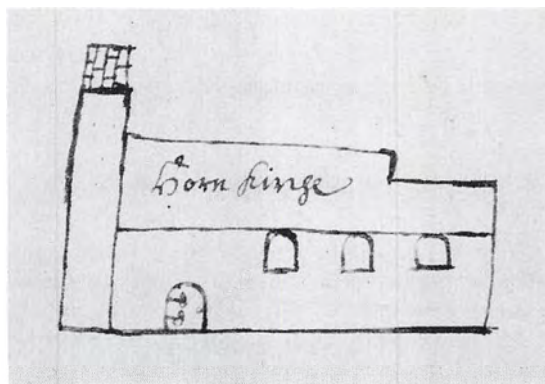

Fig. 12. Penneskitse af kirken 1639, tegnet af sognepræst Mads Hansen i indberetning til Ole Worm. RA fot. 1987. — *Kirche, Federskizze, gemacht von dem Pfarrer Mads Hansen in einem Bericht an Ole Worm, 1639.*

af Liljemesteren, hvis karakteristiske udsmykning kendes flere steder på egnen, bl.a. i Jerne (s. 980) og Janderup (s. 1040), i nabosognet Tistrup (s. 1501), samt i flere sønderjyske kirker, heriblandt Højst og Nørre Løgum, hvis udsmykning ved latinske indskrifter er dateret til henholdsvis 1501 og 1518.⁴² Horne kirke har i vestre hvælvs vestkappe haft en lignende latinsk *indskrift*, afskrevet flere gange i 16-1700'erne,⁴³ sidst af Søren Abildgaard 1772:⁴⁴ »Completa est fabrica ista / anno domini mdxvii die undecimo decemb(re)« (dette arbejde er afsluttet i det Herrens år 1517 den 11. december).⁴⁵ Udtrykket »fabrica ista« sigter formodentlig til både hvælvbyggeriet og den umiddelbart efterfølgende udsmykning. Ifølge præsteindberetningen 1687²³ var indskriften ledsaget af fire *bomærker* (fig. 13), der må opfattes som Liljemesterens (og hans svendes?) *signatur(er)*. Ifølge samme indbe-

Fig. 13. Fire kalkmalede tbomærker, 1517, i vestre hvælvfags vestkappe, formodentlig Liljemesterens (og hans svendes?) signatur(er) (s. 1451). Gengivet i præsteindberetning til Resen 1687. Rentegnet af Jesper Sort Hansen 1987. — *Vier †Eigentumsmarken, Gewölbmalerei in der Westkappe des westlichen Langhausjochs, wohl Signatur des Lilienmeisters (und die seiner Gesellen?), 1517. Abgebildet in einem Bericht des Pfarrers an Resen 1687.*

retning var hvælvingerne bekostet af en bonde i sognet, og til tegn herpå var der i midtfagets østre kappe afmalet en plov.

INVENTAR

Oversigt. Den romanske granitdøbefont og resterne af et muret alterbord er ene om at repræsentere middelalderen i kirkeindretningen, der overvejende præges af renæssancetiden. Fra slutningen af 1500'erne stammer såvel alterpanelet som kernen i altertavlen, en enkel tavle af katekismetype, der o. 1625 er blevet udbygget i højrenæssancestil af samme snedker som i Nørre Nebel. Prædikestolen er fra 1583 med himmel fra 1603 og svarer til Øse kirkes (Skast hrd.). Som denne var prædikestolen indtil midten af 1800'erne opsat som en lektorieprædikestol foran korbuen.

Alterstagerne er anskaffet o. 1650, og 1700'erne er repræsenteret af altersølvet, udført af Hendrich Böttcher i Ribe (†1739), af klokken, der er støbt 1760 af Caspar König, og af altertavlens topmalerier fra 1747. Om kirkens tilknytning til Nørholm vidner yderligere oplysninger om et talterklæde, skænket af Andreas Charles Teilmann (†1790), og en tmessehagel med årstallet »1765« svarende til dem, der anskaffedes til godsets øvrige kirker.

Farvesætning og istandsættelser. Renæssanceinventarets brogede bemaling stammer fra en omfattende istandsættelse 1925. Farvesætningen søger at genskabe en staffering fra o. 1625, hvortil hører gode renæssancemalerier i altertavlens storfelt og på prædikestolen, der indtil da havde stået med en enkel snedkerstaffering.

Under Christian Teilmann gennemførtes 1747 en istandsættelse og nymaling, hvortil de nævnte top-

Fig. 14. Alterpanel, o. 1580-1600 (s. 1452). NE fot. 1982. — *Altarpaneel, um 1580-1600.*

malerier på altertavlen hører. Renæssancemalerierne blev opmalet og suppleret med nye, og alt træværk blev nystaferet i barokkens modifarver – med marmorering og en cinnoberrød grundfarve. Ved en ny istandsættelse 1760 blev stoleværket fornyet, og 1846 blev alt inventar »opmalet og afpyntet, og samtlige stole malede med perlefarve til stor forskønnelse for kirken«. Ved samme lejlighed synes man at have nedtaget lektorieprædikestolen, der fik sin nuværende reducerede form og placering ved en ny restaurering 1874. Den omfattede i øvrigt opsætning af de eksisterende stolestader, indsættelse af zinkstøbte relieffer af Nicolai Outzen Schmidt i altertavlen samt en nymaling af inventaret i egetræsfarve. Denne lysbrune bemaling stod indtil 1925, da renæssanceinventarets staffering fra o. 1625 så vidt muligt genskabtes med de sammenhørende malerier, der rensedes for overmalinger.

Alterbord. Et muret alterbord, 152 cm langt, bredden 127 cm (i nord) og 113 cm, højden 87 cm, står helt op imod korets østvæg. Op til en højde af 65 cm er murværket øjensynligt middelalderligt, af kløvet kamp og tegl. Herover nyere påmuring af små mursten.⁴⁶ Bordet dækkes af et *alterpanel* (fig. 14) fra o. 1580-1600, 175 × 126 cm, 107 cm højt. Det har på forsiden fem, på kortsiderne tre profilfyldinger i to rækker, adskilt af en kraftig vandret profilliste. De nedre højfyldinger er glatte, ligeledes kortsidernes frisefyldinger, mens forsidens friseelter prydes af velskåret, symmetrisk arrangeret akantusløv i Ribestil. I et felt vokser det ud af en vase, i et andet ud af munden på et englehoved. Bemalningen er fra 1975, brun med lysegrå skæringer.

†*Alterklæder.* Inventariet 1688 nævner et alterklæde,¹⁸ måske det, der 1716 tillige med messeklæderne betegnes som forslidt, bekludet og forhullet.¹⁹ 1772 var alterklædet nyligt skænket til kirken af Andreas Charles Teilmann og svarede til Torstrup kirkes (jfr. s. 1426).⁴⁴ 1862 omtales et rødt alterklæde med guldkantning, der 1880 forsynedes med et kors af ægte guldbrokkade. Det fjernedes 1899.¹⁰

Altertavle (fig. 17), o. 1580 og 1625, bestående af storstykket fra en enkel katekismetavle, udbygget o. 1625 i højrenæssancestil af samme snedker som i Nørre Nebel. Han har forsynet det gamle tredelte storstykke med frise og vin-

Fig. 15. Indre set mod øst. NE fot. 1982. — *Innenansicht nach Osten.*

ger samt nyt postament og et todelt topstykke med gavl.

Det genanvendte storstykke består af et næsten kvadratisk, profilindrammede hovedfelt og to smallere, tilsvarende sidefelter, der flankeres af fire slanke, kannelerede halvøjler med korintiske kapitæler og akantusprydbælter af udpræget ungrenæssancekarakter. Under de inderste har postamentet fyldingsfremspring med diamantbosse, under de yderste hænger englehoveder fra den afrundede postamentgesims. Postamentvingerne er udformet som rulleværkskar-toucher, ligesom også de øvrige vinger og topgavlen, der alle bærer spir, som er nyskårne (efter Nørre Nebel-tavlen) ved en omfattende istandsættelse 1925. Storfrisen har englehovedfremspring og fornyet tandsnitsfrise under krongesimsen, der stammer fra en istandsættelse

1747. Herpå står yderst store spir, flankerende topstykket, der næsten helt svarer til Nørre Nebel-tavlens. Dets to profilindrammede rektangler flankeres af tre hermepilastre (fig. 16), den midterste en kvinde med langt bølget hår, de to andre skæggede mænd. De griber om pilasterskaffet, som smykkes af frugtklase og festons og forneden hviler på en plint med rudebosse. Topstykkets frise svarer til storstykkets, men har rudebosser på fremspringene, og topvingerne løber foroven ud i ørnehoveder. Gavlen har cirkelmedaljon og krones nu af et beskedent kuglespir; måske har der oprindeligt øverst – som i Nørre Nebel – stået en lille basunengel.

Altertavlens bemaling er fra 1925, da man af-dækkede storfeltets Nadvermaleri, som er sammenhørende med tavleudbygningen o. 1625. På træværk og skæringer har man søgt at genskabe

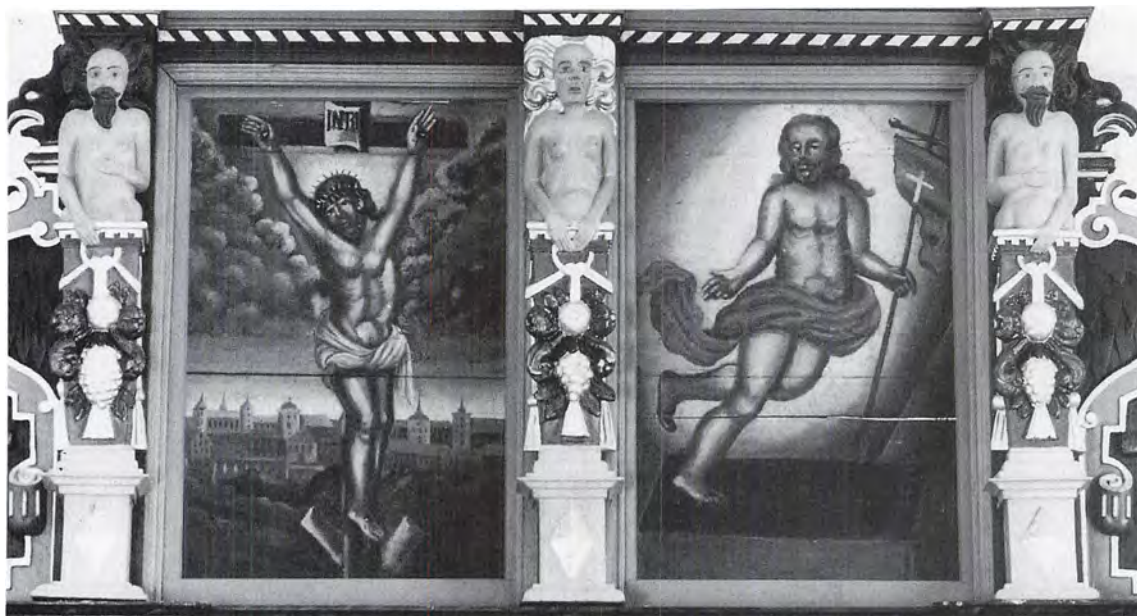

Fig. 16. Altertavle, udsnit af topstykke o. 1625 (s. 1453) med malerier, Kristus på korset og Opstandelsen, fra 1747 (s. 1454). NE fot. 1982. — Altar, Ausschnitt aus Oberteil, um 1625, mit Gemälden von 1747, Kreuzigung und Auferstehung.

en samtidig staffering på grundlag af fundne rester. Grundfarven er en gulbrun tone, der er suppleret med rødt, grønt, blå, sølv og guld i klare, lacerende farver. Indskrifterne er nye, men står i overensstemmelse med fundne rester i forgyldt fraktur bortset fra storfrisen, der har rød bund. I sidefelterne er (på nyt panel) anført Nadverindstiftelsesordene, postamentfeltet rummer citat fra Joh. 3,16, storfrisen fra Luk. 6,35 samt Joh. 11,25 og topfrisen fra Matt. 28,20.

Storfeltets *nadvermaleri* (fig. 18) er nøje kopieret efter Peder Candid gennem Johan Sadlers stik,⁴⁷ hvis tværformat er omsat i højformat gennem tilføjelse af forgrund og en romersk baggrundsarkitektur med to søjler, hvorimellem der hænger et hvidt klæde. Farverne er, som på de samtidige prædikestolsmalerier, klare, men dæmpede, malemåden er endnu manieristisk uden de rubenske strøg, som karakteriserer Ribemalerne »Hans og Sten's« fremstillinger af samme motiv i Janderup og Billum kirker (s. 1045, 1084). Kristusansigtets lidt sødladde udtryk kan skyldes retouche ved restaureringen, men ellers forekommer maleriet velbevaret.

Topstykkets to *malerier* (fig. 16) er fra restaureringen 1747, malet på nyt fyrrepanel. I nord ses Korsfæstelsen indrammet af mørke skyer og med Jerusalems tårne i baggrunden. I syd Opstandelsen, Kristus iført et rødt flagrende lændeklæde svævende med Dannebrogssfanen over graven. Fremstillingerne slutter sig til den få år før afdøde Ribemaler Hans Poulsens manér og skyldes rimeligvis en lokal efterligner. I gavlmaldjonen er – følgende 1747-stafferingen – 1925 malet det hebraiske »Jahve« i stråleglans. På tavlens bagside noteret: »Altertavle og Prædikestol istandsat under Nationalmuseet anno 1925 af Maler Poul Jensen«.

Storstykket må som nævnt oprindeligt have tilhørt en ungrenæssancetavle fra o. 1580 af katekismetype. Den har formentlig haft en glat predella og enkle trekantgavle over storfelterne ligesom tavlerne i Øse og Næsbjerg kirker (Skast hrd.). Som disse tavler har Hornes formentlig haft et maleri i storfeltet og indskrifter i sidefelterne, men der er ved istandsættelsen 1925 ikke konstateret farverester ældre end tavlens udbygning i højrenæssancestil o. 1625.⁴⁸

Moderniseringen må være foretaget af samme

snedker som i Nørre Nebel (se s. 1194), formentlig nogle år senere, da snitværket rummer lidt yngre træk end Nørre Nebel-tavlen (semikolon-tegn på vingerne). Også ved stafferingen synes samme maler at have været i sving, bl.a. har begge tavler samme sjældne grundfarve (cadmiumgul), og i Horne har han samtidig taget sig af prædikestolen (jfr. ndf.).⁴⁹ Farveundersøgelsen 1925 viste, at nadvermaleriet havde været suppleret med frakturindskrifter i sidefelterne, sandsynligvis nadverindstiftelsesordene,⁵⁰ og afslørede i topmedaljonen rester af en due med udbredte vinger (jfr. Nørre Nebel). Næbbet havde været rødt, vingerne grå og hvide, bunden smalteblå.⁵¹

Kirkesyntet 1732 omtaler tavlen som »noget lidet brøstfældig på siderne, malingen mestendel overalt udslidt og forfuleet«.¹⁹ 1747 fulgte en istandsættelse, der markeredes med en ny indskrift i postamentfeltet: »Anno 1747 d. 21. Septbr. Hafver Velbr. Hr. Etats Raad Christian Theilmann ladet denne Kiercke inden og uden Stafere og Reparere«. Storgesimsen og næsten alle spir blev fornyet, og tavlen blev nystaffert i barokstil. En cinnoberrød dannede grundfarve for blå, grønt, gult, guld og sølv samt en marmorering, der bl.a. dækkede de gamle friseindskrifter. Postamentindskriften stod i sølv på blå bund. Topmalerierne blev udskiftet med de nuværende, og i gavlmedaljonen blev helligåndsduen overmalet med en stråleglans og »Jahves« navn på hebraisk svarende til nu. Storfeltets nadvermaleri blev opfrisket og »forbedret« med ny klædninger, borddækning samt et blåt draperi bag Kristus, og i sidefelterne dækkedes indskrifterne med malerier af Moses og Kristus som Salvator Mundi.

Ved en ny oppudsning 1846 blev træværket overmalet med en hvidgrå »perlefarve« som dominerende.²⁰ Hertil en gulbrun, der bl.a. optrådte som en art marmorering eller »dupning«, malede skyggelister i friserne og lidt forgyldning. I postamentet dækkedes restaureringsindskriften fra 1747 med citat fra Luk. 22,19.

1874 blev altertavlemalerierne udskiftet med zinkrelieffer, signeret af billedhugger Nicolai Outzen Schmidt: I storstykket måltidet i Emaus

flankeret af Moses med Lovens Tavler og evangelisten Johannes, i topfelterne Livets og Dødens engel. Samtidig blev træværket overstrøget med egetræsfarve, og i postamentfeltet under Emaus-fremstillingen anførtes citatet »Da bleve deres Øjne opladte og de kjendte ham« (Luk. 24,31). Tavlens udseende efter 1874 fremgår af et fotografi af kirkens indre 1923 (fig. 21).

Med den gennemgribende istandsættelse 1925 fik altertavlen sin nuværende fremtræden. Spirene blev nyskåret, og renæssancebemalingen blev såvidt muligt genfremstillet. Malerierne, der i mellemtiden havde været i privateje i Ølgod,⁵² kom tilbage. Mens det rensede nadvermaleri og topmalerierne blev genindsat i tavlen, fik sidefelterne som nævnt nyt panel med indskrifter. De gamle paneler, med malerier fra 1747 af Moses og Kristus, blev ophængt i kirkens vestende og er siden forsvundne.

Altersølv. Altersættet er udført af Hendrich Bötticher i Ribe (†1739), formentlig i hans senere år.⁵³ *Kalken* (fig. 19), 19 cm høj, har seks-tunget, stejlt opdrejet fod med en lille 3,5 cm høj, støbt, pånittede krucifiksfigur. Skaftledene er sekssidede med profilering, det nedre i øvrigt glat, det øvre med graveret rudemønstre. Knoppen er seks-tunget med rudeskravering på oversiden og mellemfaldende rudebosser med bogstaver (versaler og uncialer), der tilsammen danner ordet »Ihesus«. Bægeret er glat med en i ny tid påloddet tudplade. Böttichers stempel (Bøje 1982 nr. 6787) findes på fodens overside. Den tilhørende *disk*, tv. m. 12 cm, uden stempler, har på fanen graveret et cirkelkors og modstillet et Jesumonogram i cirkelmedaljon.⁵⁴ Indtil 1842 var altersættet delt, så det benyttedes både i Horne og Torstrup kirker (jfr. s. 1429).²⁰ *Kalken* blev repareret 1975.¹⁰ †*Kalk og disk af sølv* nævnes i inventariet 1688.¹⁸

Oblatæske og alterkande er fra 1959, af sølv, mærket »COHR«, med indskriften »Horne Kirke 1959«. En *talterkande* af sortlakeret blik med guld-kors anskaffedes 1845,²⁰ en tilsvarende af porcelæn stod på alterbordet 1923, og en *toblætæske* omtales 1862.¹⁰

Alterstager (fig. 20), o. 1650, af messing, beslægtede med Hjortlund kirkes (Ribe hrd.) fra

Fig. 18. Altermaleri, Nadveren, o. 1625 (s. 1454). NE fot. 1987. — Altargemælde, das Abendmahl, um 1625.

1632. Stagerne er 40 cm høje, med balusterskaft og nogenlunde ensdannet, profileret fod- og lyseskål. Lysetornene er fornyet i jern. Stagerne omtales tidligst i inventariet 1688.¹⁸ En *syvstage* af messing er skænket o. 1910.¹⁰

Af *taltebogen* fandtes 1718 ikke andet end nogle forslidte og adspredte blade.¹⁹

†*Messchagler*. 1688 nævnes en hagel af rødt fløj, ¹⁸ måske den, der 1713 kaldes »ganske fuld med huller og rifter«. ¹⁹ Fem år senere beskrives

Fig. 19. Alterkalk, o. 1735, udført af Hendrich Bötticher i Ribe (s. 1456). NE fot. 1982. — *Kelch, von Hendrich Bötticher, Ribe, geschaffen. Um 1735.*

messeklæderne (og alterklæderne) som forslidte, bekludede, og forhullede, »hånlig for en præstemand at stå og i føres«. ¹⁹ 1765 erhvervede kirken en ny hagel af rødt silkefløj med guld kors og guldkantning samt årstallet, ²⁰ utvivlsomt svarende til de bevarede i Hodde (s. 1480) og Ansager kirker. Den var øjensynlig borte 1829, men brugtes endnu 1886, da den fik nyt skulderstykke. ¹⁰

Altersranken er fra 1874, ¹⁰ halvcirkulær med støbejernsbalustre af egnens almindelige type som eksempelvis i Kvong, Nørre Nebel og Tistrup, hvor den leveredes 1871 af jernstøber Bjelke i Varde (s. 1506).

Døbefont (fig. 29), romansk af rødlig granit, 97 cm høj, kummens tv. 72 cm. Den tilhører en lokal variant af den vestjyske type, hvis søjlebasefod har ejendommelige sløjfeagtige hjørnekopper. ⁵⁵ Over et kort skaft danner en om-løbende rundstav overgang til den halvkugleformede kumme, der har en attisk profil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte. Kummens

fordybning er påfaldende lav (25 cm) og kan næppe have tilladt fuld neddykning. 1889 blev fontens fod rensat for mug. ¹⁰ 1923 ved korbuens nordvange, nu i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, slutningen af 1800'erne, galvanoplastisk kopi af L. Vieths model, udført efter L. Frølich's tegninger 1857 (ifølge signatur). Fadet måler 69 cm i tv. I bunden ses Kristi Dåb, på fanen evangelisttegnene vekslende med fire scener: Syndefaldet, Syndfloden, Maria med barnet og Pinseunderet, hvortil knytter sig bibelciter i frakturskrift. Fadet svarer til Tistrup kirkes (s. 1506).

†*Dåbsfade*. 1716 manglede kirken dåbsfad, hvorfor man lånte et lerkar af huset nærmest kirken. ¹⁶ 1732 omtales et gammelt messingbækken, »som ej kan bruges fordi det er fuld af huller«, ¹⁹ og 1862 et dåbsfad af messing uden indskrift. ¹⁰

Dåbskande, 1912, af messing, 24 cm høj, med kors og Kristusmonogram. Under bunden graveret: »Frederik Bruun Varde«. ¹⁰

Prædikestolen (fig. 22-28) er fra 1583 med lidt yngre himmel (1603), udført i samme værksted som bl.a. Øse kirkes (Skast hrd.) fra 1584 og oprindeligt ligesom denne udformet som en lektorieprædikestol foran korbuen. Af stolens seks

Fig. 20. Alterstager, o. 1650 (s. 1456). NE fot. 1982. — *Altarleuchter, um 1650.*

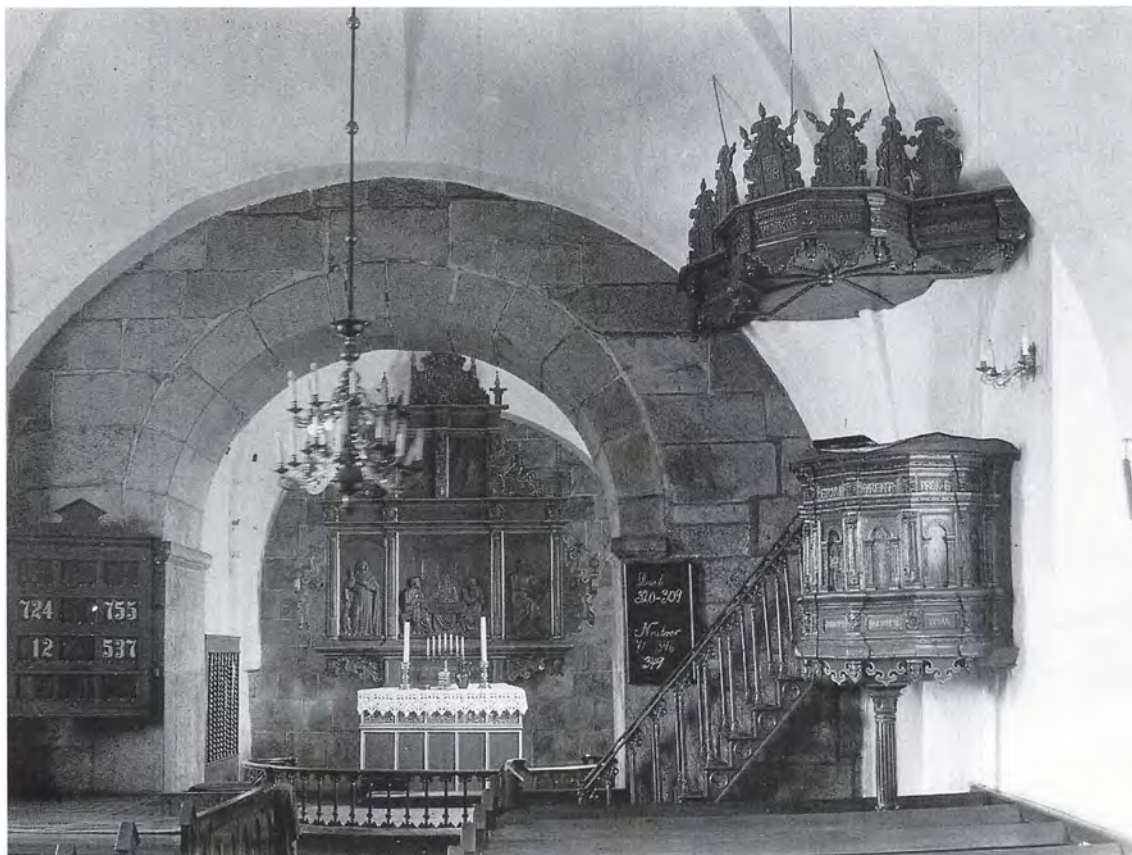

Fig. 21. Indre set mod øst 1923. P. K. Andersen fot. — *Innenansicht nach Osten, 1923.*

fag stammer det ene, der danner en kort bro nærmest væggen, fra en istandsættelse 1925. De fem gamle fag, der oprindeligt dannede karnap i lektorieopbygningen, udgør nu en traditionel, polygonal prædikestolskurv. På hjørnerne flankerer kannelerede kvartsøjler med akantuskapitel og -prydbælte de små profilindrammede arkadefelter, der består af kannelerede pilastre med profilbaser og -kapitæler, bærende et profileret bueslag med neglesnit. Kraftige horisontale profilled med tandsnit indrammer postament og frise, der har profilfyldinger imellem fremspring, som på frisen prydes af vildmandshoveder (fig. 28a), på postamentet af løvehoveder med et drabeligt tandsæt (fig. 28b). Under postamentfremspringene flankerer englehoveder de enkelt udsavede hængestykker med rudebosse, som hidrører fra en istandsættelse 1747. Frisefelterne rummer reliefversalindskriften: »...

divini/ et cvra/ Parent(is)/ pro nob(is)/ natvm/ ...«, der må udgøre slutningen og begyndelsen af to hexametre.⁵⁶ I postamentfelterne er den tilsvarende reliefskrift bortskåret 1747, men der anes »... tvs/ est/ an(n)o/ 1583/ Pastore/...«, som må være rest af en stiftelsesindskrift, der med støtte i en tilsvarende på Øseprædikestolen kan rekonstrueres (oversat): »(Denne prædikestol er op)sat år 1583 da (Christen Christensen) var præst«. Indskrifternes begyndelse og afslutning må (som i Øse) have stået på lektoriets pulpiturbrystning, der i begge sider har sluttet sig til den bevarede karnap. Nærmest opgangen ses endnu spor af brystningspanelets tilslutning, idet kvartsøjlen og de udskårne hoveder her er indfattet i et rektantet hjørne (jfr. fig. 23). En tilsvarende hjørnetilslutning sås i syd indtil 1925, da den fjernedes i forbindelse med tilføjesen af det nævnte nye fag, der er ganske enkelt

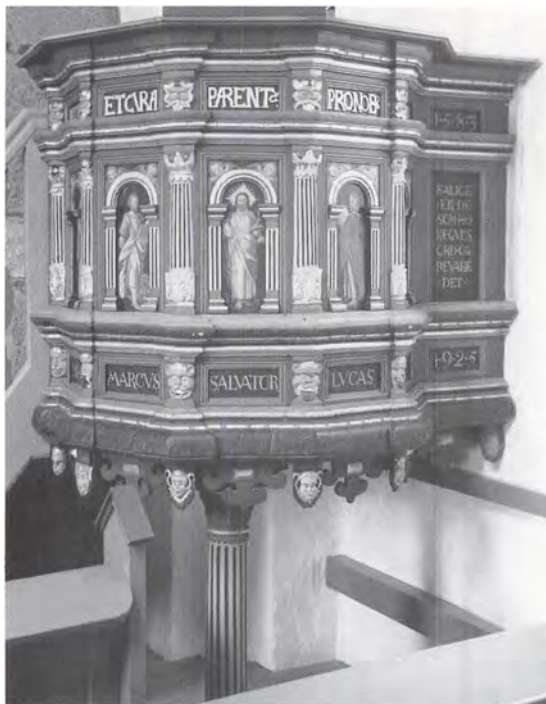

Fig. 22. Prædikestol, 1583, indtil midten af 1800'erne opstillet som lektorieprædikestol i korbuen (s. 1458). NE fot. 1982. — *Kanzel, 1583, bis Mitte des 19. Jahrhunderts als Lettnerkanzel im Chorbogen aufgestellt.*

med profilfylding. Stolen hviler på en kraftig kanneleret søjle med akantuskapitel og -prydbælte, nu 100 cm høj, utvivlsomt oprindeligt en af de søjler, der har båret lektoriebrystningen.⁵⁷ Prædikestolens opgang med enkelt udsavet panel er fra 1925.

Den lidt yngre *prædikestolshimmel* (fig. 27) fra 1603, der er indbygget i hvælvhjørnet over stolen, har ud imod kirkerummet otte fag, af hvilke de fem midterste danner et karnapfremspring over kurven. Frisens kronliste ledsages af en forkrøppet tandsnitbort, og frisefremspringene prydes på de fem midtfag af sære masker med bladkvaste, på yderfagene af løvehoveder. I frisefelterne en reliefversal-indskrift, der omfatter årstallet og forbogstaverne på den daværende sognepræst: »Spes mea/ Christ(us)/ Hic est/ Filius me/vs dilectvs/ hvnc avdite/ C(risten) M(ikkelsen) 1603/ Gloria so(li Deo)« (Kristus er mit håb. Denne er min udvalgte søn, hør ham! (Luk. 9,35). Christen Mikkelsen 1603. Gud alene æren). De syv topstykker, af hvilke det sydligste er fornyet 1874, er formet som høje rulleværkskartoucher omkring buefelter, der for de gamle vedkommende rummer indskrift med reliefversaler: »... me/i De/vs (min Gud)/ Gv/ds/ Ord/ bli/fv/er/ evi/nde/lig (1 Pet. 1,25)/ Esa/iæ/ 40/ HP/.S.G./G.G.L. ...« Små kartouche-hængestykker med diamantbosse flankeres af flade hængeskjolde, der 1925 har afløst drejede knopper fra 1874. Himlens loft har profilribber udgående fra en kuglebosse i midten.

Prædikestolens bemaling er etableret 1925, da felternes malerier fra o. 1625 blev befriet for overmalinger og en samtidig staffering – svarende til altertavlens – søgtes genfremstillet.

Malerierne (fig. 23-26), hvortil hører små englehoveder i arkadesviklerne (frilagt 1925), fremstiller Kristus og de fire evangelister, hvis navne er angivet med ny skrift (gule versaler på sort bund) i postamentfelterne. Fra opgangen ses: 1)

Fig. 23. Prædikestolsfag, 1583, med evangelistmaleri, Mattæus, fra o. 1625 (s. 1459, 1461). NE fot. 1982. — *Kanzelfeld, 1583, Gemälde mit dem Evangelisten Matthäus, um 1625.*

Fig. 24-26. Prædikestolsfelter med malerier fra o. 1625 (s. 1461). 24. Markus. 25. Kristus med korsæblet. 26. Lukas. NE fot. 1982. — *Kanzelfelder mit Gemälden, um 1625. Markus. Christus mit Reichsapfel. Lukas.*

(Fig. 23) »Mat(t)hæus«, læsende i en bog, som han holder i venstre hånd. Han har gråt hår, langt skæg og er iført rød kappe over hvid kjortel. Som de andre apostle er han barfodet, men – i hvert fald nu – uden følge af sit symbolvæsen. 2) (Fig. 24) »Marcus«, fremstillet som en yngre mand med lyst brunt hår og skæg, ser ned i en bog, som han holder i sin venstre hånd. Ved fødderne ses løvens hoved. 3) (Fig. 25) »Salvator«, Kristus vist som frelseren, stående frontalt med højre hånd hævet velsignende og korsæblet i venstre. Fremstillingen står ret nær et stik af Jacques de Gheyn efter Karel van Mander. 4) (Fig. 26) »Lucas« i profil læsende i en bog. Han har gråt tyndt hår og bærer rød kappe over en grøn kjortel. Ved fødderne ses oksens hoved. 5) »Iohannes«, kun vist i en skitseagtig kontur, idet maleren øjensynlig hverken har færdiggjort hans billede eller de to tilhørende englehoveder i arkadesviklerne. Malerierne må skyldes samme maler som altertavlens nadvermaleri (jfr. ovf.)

og slutter sig i fremstillingsmåden noget til malerierne på Janderup-prædikestolen (s. 1054), hvor der dog er benyttet andre forlæg.⁴⁹

Sviklernes englehoveder er 1925 gentaget på de hængeskjolde, der da blev opsat på himlen og det ny prædikestolsfag ved væggen. Herpå er med gule versaler på sort bund anført citat fra Luk. 11,28 samt årstallene »1583« og »1925«. Sin nuværende plads i skibets sydøsthjørne har prædikestolen fået 1873.

Prædikestolens oprindelige udformning og opstilling foran korbuen belyses af den tilsvarende, men bedre bevarede, lektorieprædikestol fra 1584 i Øse kirke.⁵⁸ Som her må prædikestolskurven have dannet en femsidet karnap i en pulpiturbrystning (i Øse 2 × 6 fag), hvilende på kraftige kannelerede bæresøjler, af hvilke én (afkortet) som nævnt er bevaret som støtte under prædikestolskurven. Da dennes bund er fornyet, kan det ikke sikkert afgøres, om karnappen, som i Øse, har haft underbaldakin. Ad-

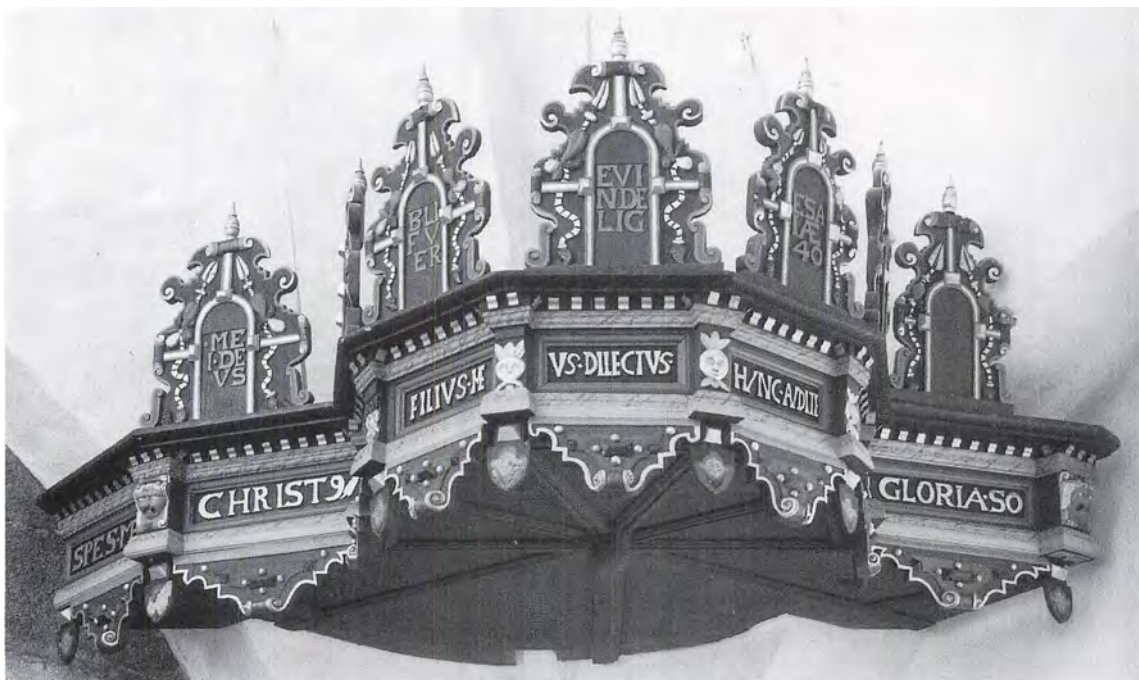

Fig. 27. Prædikestolshimmel, 1602 (s.1460). NE fot. 1982. — Schalldeckel, 1602.

gangen til prædikestolen må have været en trappe fra koret.

Den 1603 tilføjede himmel, hvis sidefag nu er drejede som tilpasning til hvælvbuen, må oprindelig have haft samme plan som selve lektori-prædikestolen. De løsrevne og fragmentariske indskrifter viser, at den femsidede karnap har været flankeret af flere fag og topstykker end de nuværende to i nord og ét i syd. Selv om der er gået 20 år mellem selve prædikestolens og himlens opsætning, synes det samme snedkersjak at have været i arbejde; et værksted, blandt hvis mange arbejder på egnen kan nævnes præ-

dikestolene i Ølgod, Ansager (1609) og i Fåborg (Skast hrd.). Da bogstaverne »HP S.G.G.G.L« på himlens sydligste (gamle) topstykke findes tilsvarende på Fåborg-prædikestolen, og således næppe kan være de lokale kirkeværgers initialer,⁵⁹ dækker de måske over navne på værkstedets snedker(e).⁶⁰ Såvel selve prædikestolen som himlen har i første omgang kun fået en delvis bemaling (snedkerstaffering). Af stolens er konstateret kridtgrund og en klar rød farve, af himlens mønjerødt, forgyldning og formentlig lidt sølv.

Først i forbindelse med altertavlens udbygning og bemaling o. 1625 har også prædikestolen fået en egentlig staffering med malerier, af hvilke karnappens sydligste (Johannes) som nævnt ikke er blevet færdiggjort.⁶¹ Samtidig (eller senest 1747) er postamentets gamle reliefskrift blevet bortskåret og har givet plads til påmalede navne, knyttet til felternes malerier.

1713 behøvede kronen (himlen) reparation, og 1732 omtales både dén, trappen og prædikestolsgulvet som skrøbelige,¹⁹ ligesom nogle af »billederne nedenunder« (hængestykkerne) var borte.⁶² De blev 1747 fornyet i deres nuværende

Fig. 28a-b. Prædikestol 1583, detaljer (s.1459). a. Vildmandshoved. b. Løvehoved. NE fot. 1982. — Kanzel, 1583, Details. a. Wilderkopf. b. Löwenkopf.

form, samtidig med at også de fleste spir blev nygjort, og prædikestolen fik samme overmaling og opfriskning i barokstil som altertavlen.³² 1809 fandtes prædikestolstrappen at være for stejl,¹⁷ et problem, der må have været udpræget for lektorieprædikestole, og som bestemt lader formode, at stolen da endnu havde denne form. Nedtagelsen fra korbuen er formentlig sket under den indvendige restaurering 1846, da prædikestolen som det øvrige inventar blev overstrøget med perlefarve.²⁰ En nylig flytning berøres i hvert fald 1859, da der tales om reparation af nogle »ikke oprindelige hulheder« i muren, »hvor prædikestolen før har stået«.²⁰ Dens nye anbringelse var ved skibets sydvæg øst for kirkedøren, en anbringelse, der kan skyldes, at hele opbygningen med pulpiturbrystning endnu var bibeholdt. Lektorieprædikestolens reduktion må være sket senest 1874, da stolen flyttedes til sin nuværende plads i skibets sydøsthjørne og forsynedes med en opgang af støbejern i nygotisk stil (jfr. fig. 21).²⁰ Samtidig forsynedes himlen med et nyt topstykke og en del nye drejede knopper og spir, og alt fik en nymaling i egetræsfarve med forgyldning og med årstallet »1874« malet på det ny topstykke. Med den grundige istandsættelse 1925 har prædikestolen fået sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne er fra 1874 med let skrå fyldingsryglæn og 105 cm høje gavle i nygotisk stil.¹⁰ Ifølge Jacob Helms, der besøgte kirken under stolens opstilling, blev de udført som dem i Tistrup kirke (jfr. s. 1509) og efter arkitekt Christian Hansens tegning. Bemalingen er fra 1975, lys grøn med lidt mørkere grønt på gavlene. Fire stolebænke, der nu står på våbenhusloftet, har bevaret en ældre bemaling i egetræsfarve med sorte lister og grønne gavlfelter.

†*Stolestader*. 1713 fandtes adskillige stole ganske forfaldne, »og få fodskamler uden stumper og stykker«. 1757 var stolestaderne igen skrøbelige, hvorfor kirken havde hjemkøbt de nødvendige deller til en reparation.¹⁹ Den fandt sted 1760, da hele stokværket fornyedes,¹⁹ og menighedens pladser blev nyfordelt »på en bekvem måde«.²⁹ Staderne beskrives 1862 som 21 åbne stole uden ryglæn i skibets nordside, i syd 18

mandsstole med ryglæn; i tårnummet fandtes otte stole.¹⁰

†*Præste- og skriftestole*. 1) Ifølge Helms fra o.1600, i korets nordøsthjørne.¹⁰ Han var til stede ved restaureringen 1874, da stolen blev fjernet, og iagttog på resterne af den »en råt udskåren fremstilling af en kamp imellem en slange og en løve«. 1732 bemærkes om skriftestolen, at den »skader ej andet end den står noget løs, så og på malingen«.¹⁹ 2) 1874, svarende til Torstrup og Tistrup kirkers, som et panelværk med snoede tremmebalustre, opsat i korets nordvesthjørne med dør i øst. 1904 anskaffedes hertil en servante med tilbehør, samt en nikkalkande, nikkelskål og håndklæder.¹⁰

En *tdægnestol* omtales 1862 i korets sydøsthjørne som pendant til præstestolen i nord. 1891 blev dægnestolen befæstet.¹⁰

Et *tskab* til altertøjet omtales i præstestolen 1862.¹⁰

Pengeblok, 1874,¹⁰ af støbejern i nygotisk stil, sammenhørende med stolestaderne. Den er 88 cm høj med lysegrøn bemaling fra 1975. 1862 omtales en *tpengeblok* af egetræ og to *tblikbøsser* for gaver til husarme.¹⁰

Kirkens *dørfløje* er nyere. †*Dørfløje*. 1689 anskaffedes en ny »hange« til kirkedøren (mellem skib og våbenhus),¹⁸ der 1862 beskrives som en

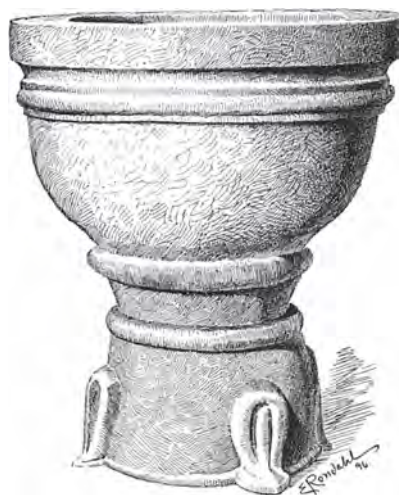

Fig. 29. Døbefont, romansk af granit (s. 1458). Efter tegning af E. Rondahl 1896 i Nationalmuseet. — *Romanische Granittaufe*.

egetræsdør, stærkt beslået med jernskinner, $3\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{4}$ alen, »den slår ind i kirken«. ¹⁰ 1732 fandtes ingen dør for våbenhuset.¹⁹

Orgel, 1957, med otte stemmer, to manualer og anhangspedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Hovedværk: Rørløjte 8', Principal 4', Flachløjte 2', Mixtur III-IV. Brystværk: Gedakt 8', Blokfløjte 4', Principal 2', Sivfløjte 1'; svelle. To pedalstemmer, Subbas 16' og Principal 8', er forberedt. Tegnet af Rolf Graae. I kirkens vestende. †*Orgel*, 1909, med fem stemmer, bygget af A. C. Zachariasen, Århus.⁶³ På samtidigt *pulpitur* i skibets vestende.¹⁰

Salmenummertavler. To ens salmenummertavler i klassicistisk stil fra o. 1925, 100 × 65 cm, med stifter til ophæng af letmetalcifre, hænger på skibets vægge.¹⁰ En tavle fra 1883, 120 × 96 cm, med udsavet topstykke og fire rækker skydenumre, egetræsmalet, er nu på våbenhusloftet. Et interiørfoto fra 1923 viser den hængende i skibet nord for korbuen (fig. 21). Billedet viser tillige ved buens sydside én af seks ganske enkle *tsalmenummertavler* til kridt, der nævnes 1862.¹⁰

To *lysekroner*, givet til kirken 1909,⁶⁴ hænger i skibet tillige med et nyere *kirkeskib*, »Doris Brodersen«, af Fanø.

†*Lighbåre*. 1688 nævner inventariet en ligbåre,¹⁸ måske den, der 1874 blev bortskaffet, eftersom våbenhuset forsynedes med bænke.¹⁰

Et *tårn* er skænket 1931 af dansk-amerikaneren G. M. Lauridsen, Port Angeles, Washington (indskrift på værket), hvis initialer tillige med årstallet pryder tårnets urskiver (i nord og syd).

Klokken er støbt 1760 af Caspar König,⁶⁵ tv. 95 cm, med versalindskrifter, kantet af lister. Om halsen: »Andreas Carl Teilman 1760«, på slagringen: »Casparvs König me fecit Wibvrgi« (Caspar König gjorde mig i Viborg). Klokken støbtes af malmen fra den gamle (tklokke nr. 2), der af kirkeejeren var sendt til Viborg tillige med besked om, at den ny klokke skulle veje 981 pd. og forsynes med »de mig anoterede bogstab Andreas Carl Teilman 1760«. ⁶⁶ Ophængt i slyngebom.

†*Klokker*. 1) 1528 afleveredes en klokke med jernfang, 2 skippd.¹¹ 2) En klokke, tidligst om-

talt 1688,¹⁸ sagdes 1700 at være »en brag udi«, hvorfor den var nedtaget og i en del år havde været ude af brug selv om »sognet er vidtløftigt, og tit og ofte behøves dens klang«. ²⁹ 1716 oplyses, at klokken havde været ubrugelig i over 20 år,¹⁶ og 1732 fandtes den stående sprukken i våbenhuset.¹⁹ Da den 1760 sendtes til omstøbning i Viborg angaves dens vægt til 3 skippd. 8 lispund og $2\frac{1}{2}$ pd. (= 1090 $\frac{1}{2}$ pd.).⁶⁶

Klokkestolen er nyere, af egetræ. 1732 var alt klokkeværk i tårnet borte, »både af træ, reb og jern«. ¹⁹

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 30), o. 1575-1600(?). Sortmalet tavle af egetræ, 45 × 42 cm, opmalet i 1700'rne⁶⁷ med muligvis sekundær (fejlagtig?) gravskrift for Mogens Krag til Aggerkrog, †11. sept. 1582, i hans alders 79. (år) og hans frue Edel Juul, †4. maj 1575, i hendes alders 67. (år). Gul kursiv- og versalindskrift samt øverst to malede våbenskjolde: »M(ogens) K(rags) F(ædrene)«: Krag af Jylland med tre sorte krager på hvid bund og »E(del) J(uels) F(ædrene)«: Juul-våben med stjerne over tre strømme; begge med hjelmemerker. Tavlen er ophængt på korets nordvæg, hvor den nævnes af sognepræsten 1765⁶⁸ og Abildgaard 1772.⁶⁹ Den optræder ikke i præsteindberetningen 1687,²³ der til gengæld omtaler en tavle over Mogens Krags hustru Sophie Juul (se ndf.).

†*Epitafium*, 1583. »Her ligger begrafuen erlig oc velbyrdig salig fru Sophi Juul, Mogens Krags til Aggerkrog, som hensof i Herren den 20 dag december anno 1583«. Ifølge sognepræst Christen Friis' indberetning 1687²³ »et lidet træepitafium«, ophængt på korets nordvæg, og formentlig svarende til eller identisk med det ovennævnte, bevarede epitafium. Øverst læstes »IHS 1583« og herunder var gengivet hans og hendes adelige våbener, ledsaget af bogstaverne: M(ogens) K(rags) F(ædrene)« og »S(alig) F(rue) S(ophie) J(uels) F(ædrene)«.

Sophie Juels epitafium nævnes ikke i præsteindberetningen 1765⁴³ eller af Abildgaard.⁷⁰

Fig. 30. Epitafium, o. 1575-1600(?), med muligvis sekundær gravskrift fra 1700'erne for Mogens Krag til Agerkrog, †1582, og hustru Edel Juel, †1575 (s. 1464). NE fot. 1982. — *Epitaph, um 1575-1600(?)*, mit eventuell zweiter Inschrift aus dem 18. Jahrhundert(?) für Mogens Krag zu Agerkrog, †1582, und seine Frau Edel Juel, †1575.

Disse omtaler derimod den ovennævnte mindetavle over Mogens Krag og Edel Juel. Der er muligvis tale om én og samme tavle, der opmales med ny indskrift i 1700'erne.

Et muret *gravkammer* i korgulvet, muligvis Sophie Juels, var tomt allerede 1687.²³ En flygtig undersøgelse 1949 viste, at kammeret var tøndehvelvet og havde indgang i vest.

Gravsten (fig. 31), o. 1760, udført og signeret af Bastian Andresen, Tjæreborg. Genanvendt, i begyndelsen af 1800'erne(?), som gravminde for Lars Thomsen, forhenværende gårdmand, og dennes to hustruer Birthe Marie Christensdatter og Maren Madsdatter af Qvong.

Grå kalksten, 169 × 70 cm, med profileret kant. Indskriftfeltet, foroven med konkavt afskårne hjørner, fornedet ret- og skråkantede, rummer en, formodentlig sekundær, nu stærkt nedslidt indskrift med fordybede skønskriftsbogstaver. Herunder et ovalt felt med sentensen »Ved en salig Død/ Endtes ald vor Nød« samt signaturen »BASV«, som viser, at stenen er hugget af Bastian Andresen Slesvig (1712-70), Tjæ-

reborg, der har udført adskillige gravsten til egenens kirker (jfr. Ovtrup s. 1154ff.). Stenen ligger på kirkegården ud for korets nordøstre hjørne.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. — *LA Vib.* Regnskabsbog for Horne kirke 1688-90. — *Kgl. Bibl.* Håndskriftsamlingen, Langebeks Excerpter 55b. Indberetning til P. Resen om Torstrup og Horne sogne.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 4ff. — *Notebøger.* Søren Abildgaard VIII, 15 (1772). — *Indberetninger.* Jacob Helms 1874 (bygning og inventar), J. Magnus-Petersen 1888 (kalkmalerier), Poul Jensen 1923 og 1928 (altertavle, prædikestol), Chr. Axel Jensen 1925 (prædikestol), Elna Møller 1982 (bygning), Ebbe Nyborg 1982 (inventar). — *Varde Museum.* Indberetning om bygningsiagttagelser ved K. Høgsbro Østergaard 1976.

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Måleblad af romansk vindue ved F. Uldall 1880. Opmåling af romansk vindue ved H. A. I. Estrup 1887. To akvareller af kalkmalerier i koret ved J. Magnus-Petersen 1888. Tegning af font ved E. Rondahl 1896. Plan, snit og opstalt af tårn ved Aage Bugge 1930. Restaureringsforslag ved S. A. Aakjær 1975. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1979. — *RA.* Penneskitse af kirken i præsteindberetning til Ole Worm 1639.

Litteratur. Indberetninger til P. Resen 1687. Thorstrup og Horne Sogne, udg. ved O. Nielsen i *JySaml.* X, 1884-85, s. 5. — Præsteindberetning 1765, udg. ved J. Carl Christensen i *JySaml.* 5. rk. IV, 2, 1939-40, s. 220-23.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning, kalkmalerier og gravminder ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler). Redaktionen afsluttet nov. 1987.

¹ ActaPont. II, 1078.

² DiplDan. 3. rk. I, 278.

³ O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner, 1882, s. 64-65; RA. Ribe bisp 1538. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel s. 50-52.

⁴ Kronens Skøder III, 68.

⁵ Kronens Skøder III, 188.

⁶ Antagelig købt på auktion.

⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Ø. Horne hrd. 1680-1761

(C 4.89). Om beskikkelse af upartiske synsmænd se Torstrup kirke note 4.

⁸ Kronens Skøder III, 779.

⁹ Kronens Skøder IV, 633-34.

¹⁰ Synsprotokol 1862ff.

¹¹ RA. Reg. nr. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

¹² H. K. Kristensen: Varde Syssels Kirkestol, i Årb-Ribe, X, 1940-43, s. 241.

¹³ DaAtl. V (1769), s. 737. Sml. sagnene om en forsvunden Vester Horne kirke på Horns Rev (Ål kirke, s. 1294).

¹⁴ Da Sagn. II, 342. Det samme fortælles om Lyne kirke.

¹⁵ DaSagn. III, 158f. og 240.

¹⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Ø. Horne hrd. 1680-1761 (C 4.83).

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Præstegårds- og kirkesyn 1807-15 (C 4.708-09).

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Horne kirke 1688-90 (C KRB 202).

¹⁹ RA. Film nr. 9780. Ø. Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provstebroprotokol.

²⁰ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

²¹ Skolebygningen optræder ikke på matrikelkortet 1819.

²² Jfr. Danmarks Runeindskrifter nr. 34 og Erik Moltke: Runerne i Danmark, 1976, s. 185.

²³ Indberetning til P. Resen 1687 ved sognepræst Christen Friis, i Kgl. Biblioteks Håndskrift-afd., Langebeks Excerpter 55b. Størstedelen heraf udgivet af O. Nielsen i JySaml. X, 1884-85, s. 1ff.

²⁴ Det kan ikke umiddelbart afgøres, hvor langt man greb ind i kirkens sidemure.

²⁵ Kvaderen over korets nordvindue har vandret overside, mens de tre øvrige har en »tagformet« afslutning.

²⁶ Jfr. F. Uldall: Om Vinduerne i de jyske Granitkirker, i ÅrbOldkHist. 1894, s. 250. Egentlige paralleler til denne vinduesudformning kendes ikke.

²⁷ Hvælvet har ret lave lommedfyldninger med mørtelafdækning, formet til udledning af regnvand gennem nu tillukkede spygatter.

²⁸ En ældre rundbuet adgang til skibet er sekundær i forhold til tårnet.

²⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

³⁰ Præsteindberetninger til Ole Worm, I, udgivet ved Frank Jørgensen 1970, s. 226.

³¹ Våbenhuset var en tid tækket med både tegl og bly.

³² LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.775).

³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

³⁴ Om et ældre tteglstensgulv hedder det 1718 (note 19),

at det var »bortrådt«. 1721 (note 16) skulle gulvet repareres med »gule klinker«. Endnu 1862 var gulvet overalt af mursten, som 1874 afløstes af betongulv.

³⁵ Indberetning ved K. Høgsbro Østergård 19. juli 1976 i Varde Museum (V 10.990).

³⁶ Under gulvstenene var et afretningslag af gult sand og herunder sås selve det romanske bygningslag med skærveafslag af granit og skælkalk.

³⁷ LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44.A1).

³⁸ Korrespondance i NM2.

³⁹ Indberetning ved J. Magnus-Petersen 1888, samt J. Magnus-Petersen: Kalkmalerier, 1895, s. 4.

Fig. 31. Gravsten, o. 1760, signeret af Bastian Andresen Slesvig, Tjæreborg. Genanvendt i begyndelsen af 1800'erne for Lars Thomsen og dennes to hustruer (s. 1465). NE fot. 1987. — Grabstein, um 1760, signiert von Bastian Andresen Slesvig, Tjæreborg. Wiederbenutzt am Anfang des 19. Jahrhunderts für Lars Thomsen und seine Frauen.

⁴⁰ De to våbener identificeres i Trap: Danmark (4. og 5. udg.) som Kaas og Lange og skal gælde Niels Thomsen Lange til Lydum (nævnt 1405 og 1416) og hustru Anne Kaas. Denne tidlige tilskrivning er dog næppe rigtig, idet det nordre, skrådelte våben (heraldisk højre) formentlig er en mands våben og Langevåbenet en kvindes våben. En anden mulighed ville være at opfatte våbnerne som adelsmærker for Henrik *Volstrup* (Walstorp), der 1480-1501 sad på herregården Urup (Grindsted sogn), og dennes hustru Alhed Lagesdatter *Lange* (tre roser).

⁴¹ Indb. ved J. Magnus-Petersen 1888.

⁴² DK. Sjyll. s. 1574 og 2749 samt Niels M. Saxtorph: Danmarks kalkmalerier, 1986, s. 260.

⁴³ Således i præsteindberetningen 1687 (note 23) og 1765 (i JySaml. 5. rk. IV, 2, s. 215f.) og DaAtl. 1769.

⁴⁴ Abildgaards notebog VIII, 1772, s. 15.

⁴⁵ Der har hersket tvivl om årstallet, der er læst henholdsvis som »mdlvii« (1557) og »mdxvii« (1517). Det må dog være den sidste læsning (svarende til Liljemesterens datering i Højst og Nr. Løgum), der er den rigtige. Ifølge indberetningen 1687 var indskriften med »gamle latinske bogstaver« (minuskler?), ifølge indberetningen 1765 med »rød farve og gammeldags skrift«. Ved J. Helms' besøg 1874 havde indskriften ikke været set i mands minde.

⁴⁶ Bordet er nu utilgængeligt. Af en beskrivelse i NM2 (korrespondance) fremgår det ikke klart, om teglstenene i bordets underdel har munkestensform.

⁴⁷ Se Erik Moltke: Nogle Malerier i Vore Kirker og deres Forbilleder samt lidt om Peder Candid. I Årb-OldkHist. 1955.

⁴⁸ Poul Jensen opfatter i sin indb. 1928 altertavlen som et helstøbt arbejde fra begyndelsen af 1600'erne.

⁴⁹ Altertavlens oprindelige Nadvermaleri og prædikestolsmalerierne tillader ikke nogen sikker mesterbestemmelse, men sandsynligvis har der været tale om en af tidens flittige Ribemalere.

⁵⁰ På begge felter afsluttedes indskriften med bogstaverne »... else«.

⁵¹ Om de oprindelige topmalerier vides intet, da selve panelet er udskiftet 1747.

⁵² De erhvervedes fra købmand Lauridsen i Ølgod, hvis fader havde fået dem af kammerherren. Se H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 215.

⁵³ Se Sven Fritz: Guldsmed Hendrich Bötticher i Ribe, i Mark og Montre 1966 samt tillæg i Mark og Montre 1976, hvor altersættet behandles s. 79.

⁵⁴ Disken er afbildet i Mark og Montre 1976, s. 79, jfr. note 53.

⁵⁵ Mackeprang: Døbefonte, s. 166. Gruppen omfatter foruden Horne fontene i Hunderup og Gørding (Gørding hrd.) og i Vester Starup (Skast hrd.).

⁵⁶ De kan eventuelt suppleres og oversættes: [Sollicitudo Dei] divinieta cura Parentis pro nobis natum

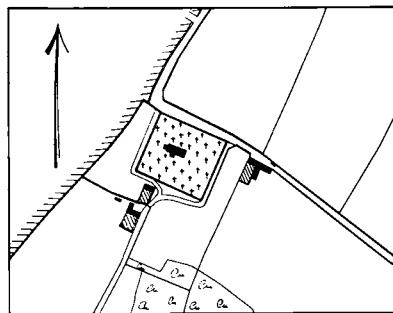

Fig. 32. Matrikelkort 1:10000. Målt af Smith 1819, omtegnet af Schaumburg 1865. — *Katasterkarte*.

[mundum salvare volebat] (Guds bekymring og Gudfaders omsorg for os ville at sønnen frelste verden).

⁵⁷ Søjlerne svarer ganske til de bevarede søjler under lektoriebrystningen i Øse kirke.

⁵⁸ Se Marie-Louise Jørgensen: Lektorieprædikestole i Østdanmark. I Kirkens Bygning og Brug, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 96f.

⁵⁹ At der ikke er tale om præstens initialer fremgår af dennes reliefskærne navn »C(risten) M(ikkelsen)« på himlens frise.

⁶⁰ Initialerne passer ikke på den »Chresten Persen sne-digker i Hiager« (Øse sogn), der 1583 gjorde stole i Øse kirke, og som man derfor godt kunne mistænke som mesteren for prædikestolene både dér (1584) og i Horne (1583). I Fåborg efterfølges de nævnte initialer af navnet Jens Jepsen, idet den fulde indskrift lyder: »HP.S./G.G.G./L.IEN/S. IEP/SEN«. Værkstedets seneste daterede arbejde på egnen synes at være prædikestolen i Grindsted fra 1626. Måske er virksomheden derefter blevet forlagt til Holstebro, hvor købstadskirkens prædikestol og prædikestolene i kirker som Idum, Vinding, Bur (1633 rgsk.) og Flynder (Ringkøbing amt) synes at videreføre træk fra værkstedet.

⁶¹ Denne manglende færdiggørelse er ejendommelig, især i betragtning af at feltet ikke – som karnapfelt på en lektorieprædikestol – kan have siddet mere eller mindre skjult mod en væg.

⁶² Omtalen af hængestykkerne som »billeder« lader formode, at de som i Øse har haft form af englehoveder.

⁶³ Zachariasen: Orgelfortegnelse.

⁶⁴ LA Vib. Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1892-1932 (C 44. A-1).

⁶⁵ Se C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere, Kbh. 1882, s. 129.

⁶⁶ LA Vib. Nørholm Godsarkiv. Dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (C 463-89).

⁶⁷ Helms fandt 1874 (indb.), at tavlen var opmalet og skriften fornyet i 1700'rne.

⁶⁸ Præsteindb. 1765, jfr. note 43.

⁶⁹ Jfr. note 44. Abildgaard læste Mogens Krags dødsår som 1592.

⁷⁰ Jfr. note 44. Når epitafiet over Sophie Juel nævnes i DaAtl. V, 1769, er der formodentlig blot tale om en ukritisk afskrift efter præsteindberetningen 1687 (note 23).

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1983. — Südostansicht der Kirche.

HODDE KIRKE

ØSTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Olde-moder (ved midten af 1300'erne), hvor kirken er sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s.1020f.). En sogne-præst i Hodde nævnes 1471.¹ Senest 1538 var Hodde hovedsogn til Tistrup.²

Kronen afhændede 1690 kirken til major Frantz Hieronimus von Bühren,³ som 1696 videresolgte den til amts- og proviantforvalter Poul Zachariassen Grønnwald til Hesselagergård.⁴ 1701 købtes kirken og nabokirkerne i Torstrup, Horne, Tistrup og Ansager af landsdommer Jens Lassen til Nørholm,⁵ hvis arvinger ved en landemodedom 16. juni 1717⁶ (bekræftet af Højesteret 17. maj 1719)⁷ på grund af kirkens vanrøgt blev fradømt patronatsretten, som for en tid

vendte tilbage til kronen. Kaptajn Frederik Lassen til Nørholm købte atter kirkerne 1726,⁸ hvorefter de fulgte Nørholm gods (fra 1742 slægten Teilmann) indtil de overgik til selveje, Hodde kirke 1916.⁹ – Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken afgive en klokke.¹⁰

Den lille kirke ligger frit i landskabet nord for landsbyen.¹¹ Den yndefulde, langstrakte kirke-gård (fig. 33) har bevaret sine gamle skel,¹² der til alle sider hegnes af græsgroede jorddiger, sat med kampesten på ydersiden. Blandt markstene indgår, ligesom ved nabokirkerne, en del jernal og myremalm, rester af oldtidens jernud-

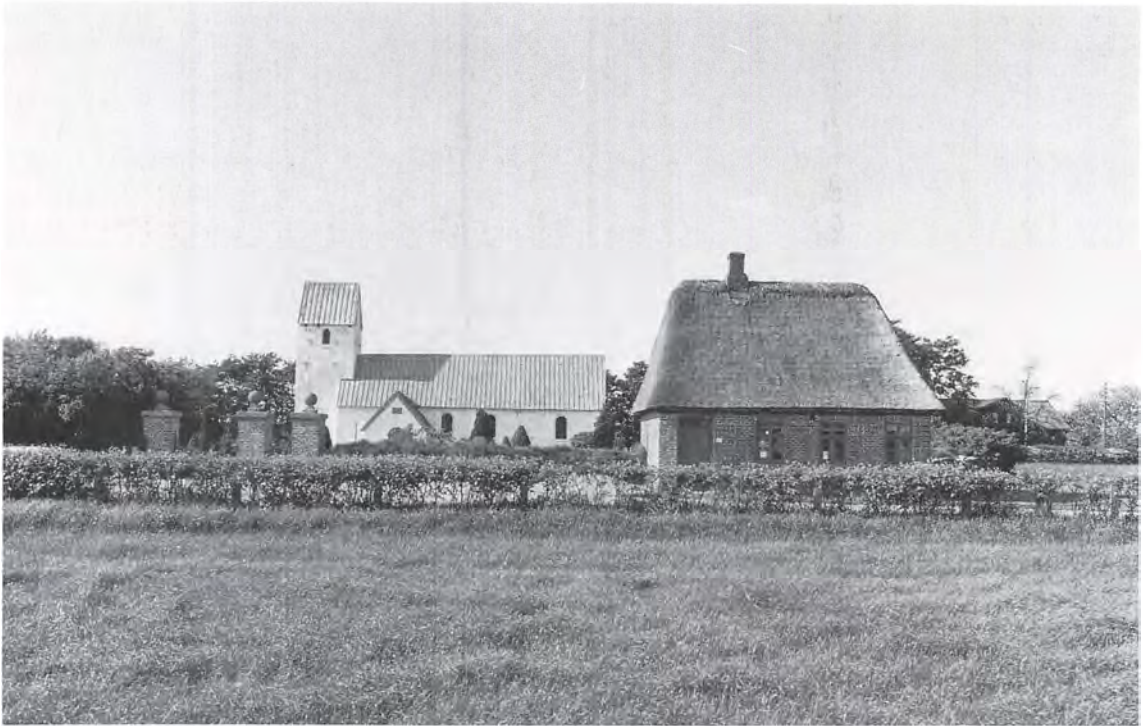

Fig. 2. Kirken og skolen set fra syd. NE fot. 1983. — *Südansicht der Kirche und Schule.*

vinding.¹³ *Indgangene* består af køreport med ganglåge i syd (fig. 2) og en låge i øst, begge helt som indgangspartierne i de øvrige Nørholmske kirker: kraftige, murede piller («stetter») i blank mur, afdækket med granitplader og -kugler (sml. Torstrup, s. 1418, og Tistrup, s. 1494), og lukket med jerngitre. Pillerne, hvori der indgår Nørholmske teglsten med lodrette riller, må være muret i årene efter 1766, da de gamle, tømrede *tindgange* var oprådnede.¹⁴ Også tidligere i århundredet, o. 1713, havde man ladet indgangene forfalde, så kirkegården lå ganske »under fæfod«, og gravene blev omrodet.¹⁵ Blandt de tømrerarbejder, der skulle udføres 1721,⁶ opregnes port og stetter med »svingel« (drejelige korstræer). En *trist* ved den østre indgang er nævnt 1841.¹⁶ – Synet ønskede 1889,⁹ at gangene på den (græsgroede) kirkegård blev afstukket i to og en halv alens bredde (ca. 1,5 m). I det søndre dige gror nu syré, tjørn og vedbend, i det østre hybenroser og lidt hyld, mens læbælter uden for det vestre og nordre dige består af bl. a. birk, bøg og eg.

Et gammelt *skolehus* (fig. 3), opført på kirkens fortov 1831, indgår i det søndre dige øst for hovedindgangen.¹⁷ Bygningen, der indtil 1866 rummede både skolestue og bolig for læreren, er rejst af røde mursten og dækkes af et stejlt, helvalmet stråtag. Huset var i brug som skole indtil 1955 og bevares nu som skolemuseum. Som følge af det nære naboskab til kirken tjente den opvarmelige skolestue tidligere som venterum for gudmødre og dåbsbørn. – Et *redskabsrum*, vest for hovedindgangen, er opført 1972.

BYGNING

Kirken er et ungotisk langhus af teglsten, formentlig fra o. 1300,¹⁸ hvortil der i senmiddelalderen er føjet et tårn ved vestenden og et våbenhus ved sydmuren. En skillevæg mellem kor og skibe er først indmuret 1924. Orienteringen har afvigelse til nord. – Da døbefonten er ældre end den nu stående stenkirke, er det rimeligt at an-

tage, at denne har afløst en forudgående trækirke.

Langhusbygningen, der som type er meget sjælden i Danmark,¹⁹ et velbevaret, helstøbt anlæg (fig. 4), som i dag bedst opleves set fra nordøst. Huset er opført af *munkesten*, muret i munkskifte, gennemgående i størrelsen $26 \times 13 \times 8,5$ cm. Murværkets karakter kan iagttages fra våbenhusloftet samt indvendig i gavltrekanterne, der begge er bevaret på nær den øverste, vestre spids, der er nedbrudt forud for tårnets opførelse. Nederst i langmurenes vestre del fornemmes bag puds og hvidtekalk mindre partier af natursten, af J. Helms 1874 opfattet som jernal. Men dette rækker ingenlunde ved helhedsindtrykket: at kirken er et udelt langhus, opført i én og samme omgang og ikke, som gerne fremført, en traditionel romansk kirke, der senere er ændret til et langhus.²⁰

Den lange, lave bygning er uden sokkel. Faderne deles af *hjørneliséner* samt en lisén midt i hver af de to langmure. Mellem de en halv sten tykke liséner løber i næstøverste skifte, lige under sugfjælene, et *savskifte*, nu afbrudt af de udvidede vinduer og østligst i den ommurede sydside. Gavlene, hvoraf den vestre delvis dækkes

Fig. 4 (til højre). Grundplan 1:300 af kirkens oprindelige afsnit, et rektangulært langhus fra o. 1300. Tegnet af MN 1987 efter udkast af NJP. — (Rechts). Grundriss der ursprünglichen Kirche, ein rechteckiges Langhaus um 1300.

Fig. 5-6 (nederst). Tværsnit 1:150 og grundplan 1:300. Målt af Søren Gottfred Petersen 1977, tegnet af MN 1987. — (Unten). Querschnitt und Grundriss.

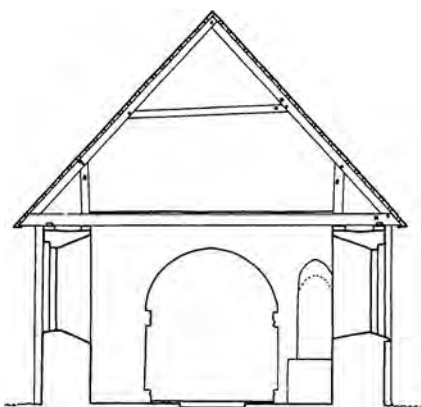

Fig. 3. Skolen (s. 1470) set fra sydvest. C. G. Schultz fot. o. 1950. — Südwestansicht der Schule.

af tårnet, har samme udsmykning. Østgavlens hjørneliséner (fig. 7) forbindes i tagfodshøjde af en *trappefrise*, og gavltrekanterne brydes af to savskifter, hvorover der er en rektantet åbning; to (bom)huller under nederste savskifte er ladet åbne. Gavlen har ingen antydning af murede kamme; det yderste spærpar er, som det er vanligt i Vestjylland, dækket med bly.

Døre og vinduer. Ethvert spor af en mulig norddør var forsvundet allerede ved J. Helms'

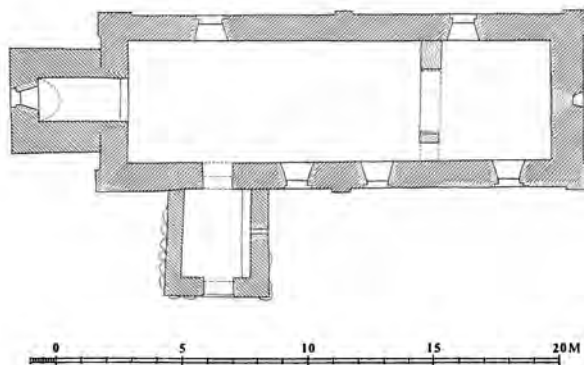
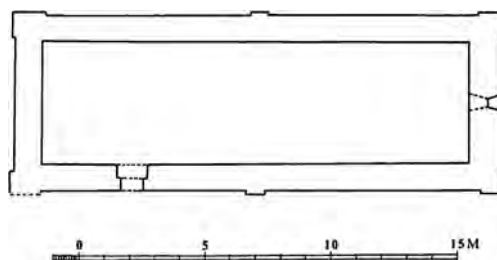

Fig. 7. Kirkens østgavl (s. 1471). NJP fot. 1986. — *Ostgiebel der Kirche.*

og F. Uldalls besøg henholdsvis 1874 og 1886. Den rundbuede syddør er udvidet ved borthugningen af døranslaget.

Af gamle vinduer ses nu kun ét i korgavlen, indvendig tilmuret. Det er 120 cm højt, har smigede sider og afsluttes med en ganske svagt spidsende bue. Sålænken er formodentlig ny. Helms beskrev 1874 vinduet som rundbuet og opregnede endnu et lille, tilmuret, rundbuet vindue i »nordsiden af skibet«, dvs. i nordmurens vestre del. Uldall opfattede østgavlens vindue som »lidt tilspidset« og nævner ligesom Helms et smalt, tilmuret vindue i nordsiden, hvis bue var »lidt tilspidset«. ²¹ I en synsforretning 1915 ²² hedder det, at »nogle oprindelige vinduer spores«, men her kan være tale om tilmurede sekundære åbninger. ²³

Indre. Kor og skib gik oprindeligt i ét, og kirken fremtrådte som et smalt, langstrakt og

fladloftet rum (jfr. fig. 19), et præg, der gik tabt ved indmuringen af en »falsk« triumfvæg 1924. De gamle vægflader er regelmæssige og glatte. I korets sydside, ud for alteret, sås 1874 en senere tilmuret *niche*, ca. 45 cm høj og dyb, afsluttet med et spærstik.

Det omsatte *egetagværk* har enkelt lag hanebånd og spærstivere. Loftsbjælkerne over det smalle rum er af spinkelt tømmer; enkelte bjælker er udskiftet 1982.

Tilføjelser. De to tilbygninger, tårn og våbenhus, er begge senmiddelalderlige teglstensbygninger uden nærmere daterende detaljer.

Det lille *tårn* ved kirkens vestende har som det eneste blandt de Nørholmske kirker bevaret sit oprindelige sadeltag. Østmuren hviler på langhusets vestgavl. Det smalle tårnrum (fig. 24), hvis gulv er hævet to trin over skibets, åbner sig i sin fulde bredde mod kirkerummet og dækkes af et øst-vest-gående tøndehvælv. Et rundbuet, indvendig smiget vindue i vest har glasmaleri fra 1924. En udvendig stige ved tårnets nordside fører op til en fladbuet åbning, som leder ind til mellemstokværket, der er uden andre åbninger. Det ovenliggende klokkestokværk har et fladbuet glamhul mod hvert verdenshjørne. Den østre, glatte galvspids er af munkesten, mens den vestre er ommuret af sten fra de Nørholmske teglværker, formentlig »1773«, der sammen med patronens initialer »ACT« (Andreas Charles Teilmann) er angivet med jernbogstaver øverst i tårnets sydside.

Våbenhuset foran syddøren er en lille, lav, teglhængt bygning med rundbuet dør i syd og en lille, rund glug i øst. Munkestensmurværket ses i gavlspejdet fra loftsrummet. I det indre står bræddeloftet gråmalet; langs østvæggen er en muret bänk.

Istandsættelser og vedligeholdelse. Med undtagelse af våbenhuset, der vist altid har haft tegltag, var *tagene* i 1600'erne overalt tækket med bly, der herefter gradvist afløstes af tegl. ²⁴ År 1700 ¹⁴ blev således blyet taget af tårnets sydside og lagt ind i kirken. Kirkens sydside var da stadig blytækt, mens nordsidens bly var brugt på godsets øvrige kirker. 1766 ¹⁵ var der overalt tegl på kirken, kun tårnet havde igen fået blytag. Herved

Fig. 8. Kirken set fra nordvest. NE for. 1983. — Nordwestansicht der Kirche.

blev det de følgende århundreder, indtil kirken 1982 igen blev tækket med bly. Sammen med vedligeholdelsesarbejderne på taget melder regnskaber og synsforretninger også om reparationer af *træloftet*; her blev der 1700¹⁴ overalt lagt nye brædder. 1862⁹ stod loftet med en lys egetræsmaling, 1904²² med egetræsådring. Til *murstensgulvets* omlægning krævedes 1721 200 »gule klinker«.⁶

Hodde kirke står i det store hele uændret siden senmiddelalderen. Det er »en liden kirke, af mursten og teglhængt«, hedder det i sognepræst P. Richs indberetning til biskop Bloch 1766.²⁵ Modsat de øvrige Nørholmske kirker udførtes ingen større arbejder under Andreas Charles Teilmann, bortset fra almindelig vedligeholdelse. »Kirken er ude og inde sat i komplet stand«, siges det i kirkesynet 1775,¹⁴ og hermed

sigtes der til en indvendig istandsættelse 1769, tårnreparationen 1773 samt muligvis også skalmuringen af den østre del af kirkens sydside. Jacob Helms fandt 1874, at bygningen »i anseelse og hele udseende stod ikke lidet tilbage for herredets andre kirker«.

Inden synsprotokollens anlæggelse 1862⁹ havde kirken fået sine nuværende store, rundbuede *støbejernsvinduer*, tre i syd og to i nord. Hvorledes vinduerne så ud i de foregående århundreder lader sig ikke afgøre. En lille pennekitsse (fig. 10) af sognepræsten 1639 giver i den henseende ingen oplysninger. Tegningen er at opfatte nærmest som en signatur, tilmed med angivelse af særskilt kor og skib! – Det mest afgørende indgreb i nyere tid var opførelsen af en *triumfmur* 1924 ved arkitekt Aage Bugge, Varde.²⁶ Den runde korbue er forsynet med pro-

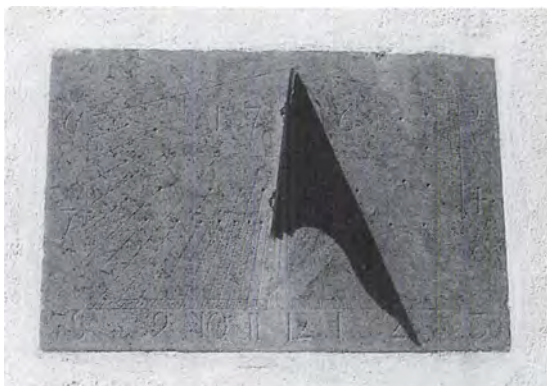

Fig. 9. Sotur 1786 (s. 1474). NJP fot. 1986. — Sonnenuhr 1786.

filerede, murede kragbånd og sokkel, og en »gennembrydning« i muren giver adgang til prædikestolen. En indvendig skalmuring af korets østvæg, oprindelige med en rundbuet niche bag alteret, er formentlig udført samme år.

En restaurering 1982 ved arkitekt S. A. Aakjær, Rødding, omfattede først og fremmest en istandsættelse af murværk og tag. Som allerede nævnt fik kirken – efter næsten 300 år med tegl-

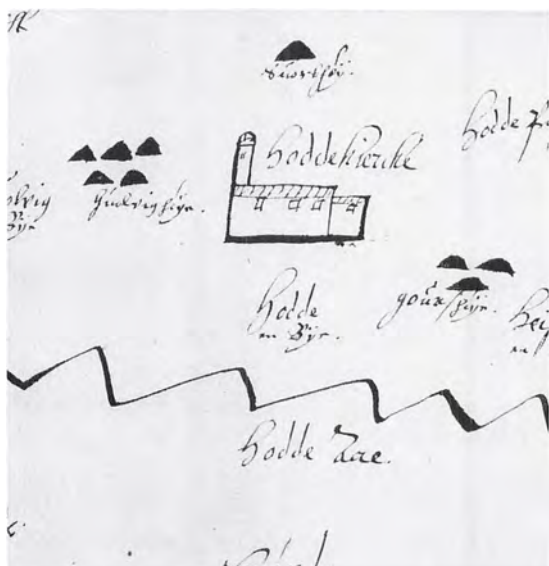

Fig. 10. Skitse af kirken og nærmeste omgivelser, tegnet af sognepræsten 1639 i indberetning til Ole Worm. RA fot. 1987. — Die Kirche und ihre Umgebung, Skizze, gemacht vom Pfarrer in einem Bericht an Ole Worm 1639.

tag – igen sit blytag tilbage. Murene er hvidtede ude og inde. I gulvet ligger ølandsfliser i våbenhus og kor, kvadratiske fliser i midtgangen og brædder under stolestaderne. Træloftet er gråmalet.

Varme. Det første varmeanlæg, en kakkelovn, var installeret i tårnrummet med skorsten op gennem tårnet. Det afløstes af et nyt varmeapparat 1914.⁹ Siden 1972 foregår opvarmningen fra et varmtluftsanlæg, anbragt i redskabsrummet syd for kirkegården med kanal til kirken.

Sotur (fig. 9), af kalksten, med indhuggede årstal »1786« og timetal, 45 × 67 cm, indmuret i våbenhusets galvspids. Sml. tilsvarende ure i Torstrup, Horne og Tistrup.

Et *glasmaleri* i tårnrummets vestvindue, 1924, er udført efter tegning af Aage Bugge.

INVENTAR

Oversigt. Det ældste inventarstykke, den romanske granitdøbefont, har formentlig oprindeligt stået i kirkens (træbyggede?) forgænger, da den må være ældre end den stående, unggotiske langhusbygning. Nogenlunde samtidige med dennes opførelse er vel sagtens den usædvanlige unggotiske klokke og alterkalkens genanvendte knop, et af de ældste bevarede sølvarbejder i amtet. Fra senmiddelalderen stammer et lille velskåret korbuekrucifiks, der har nære paralleller i Sønderjylland.

Renæssancetiden er repræsenteret af de stærkt fornyede stolegavle (o. 1580), af den landlige prædikestol (o. 1600) og af alterstagerne med våben for Karen Strangesen til Nørholm (udført mellem 1596 og 1602). De synes først at være kommet til Hodde kirke i 1700'rne. Alterkalken har tilhørt et altersæt, skænket af Poul Zachariassen Grønewald i forbindelse med hans erhvervelse af kirken 1696. Fra 1700'rne stammer en pengeblok og to inventarstykker, der er typiske for Nørholm-kirkerne i Andreas Charles Teilmanns tid: en messehagel fra 1765 og en kulissegigt malet rokokotavle fra 1769. Den sidste er signeret af maleren Truels Pedersen, der har indføjet to vanskeligt forklarlige bipersoner i nadverscenen (selvportræt og ?). Tavlen har 1978 genfået sin plads på altret, hvorfra den har været fortrængt af et maleri af Anker Lund fra 1895 og et nyromansk retabel med kors fra 1924. *Farvesætning.* Bortset fra altertavlen, der står med staffering fra 1769, er inventarets dæmpede farvesætning fra 1983. Nymalinger er foretaget i forbindelse med istandsættelser 1842 og 1924.

Fig. 11. Indre set mod øst. NE fot. 1983. — *Innes nach Osten.*

Alterbordet er et panelværk fra 1924, 158 × 85 cm, 104 cm højt, med kvadratiske fyldinger i tre rækker. Bemaling i grå toner fra 1983. Bordet står op mod korets østvæg, hvor det har afløst et ældre fyrrepanel, hvis mål 1862 blev angivet som 2 × 1/4 alen.⁹ Panelet skjuler rester af et middelalderligt (†)alterbord muret af munkesten. Det har været påfaldende lille, kvadratisk, ca. 60 × 60 cm, og står nu i tre skifters højde (ca. 50 cm) på en ét skifte høj plint (ca. 1 × 1 m), der danner trin foran alterbordet. Det står ca. 15 cm fra korets østmur og har i bagsiden bevaret det nederste af en lille niche, der kan have haft en funktion i påskeliturgien.²⁷

†Alterklæder. 1768 var alterklædet af gammel guldbrokade,²⁵ 1862 omtales det som rødt med

guldkors og -kant.⁹ 1909 anskaffedes et nyt tilsvarende,⁹ der ses fig. 19.

Altartavle (fig. 12), 1769, en kulissegigt malet rokokotavle, signeret af Truels Pedersen og næsten svarende til tavler i Torstrup og Tistrup kirker, der er udført af hans læremester Anders Windfeldt (1757 og 1764, s. 1426 og 1503). Tavlen er formet som et glat, udsvejfet fyrrepanel, 240 × 245 cm, dannet af ni lodretstillede planker, som er samlet på bagsiden med tværrevler. Tre af plankerne danner et midtstykke med fod- og topstykke, de øvrige udgør en art sidevinger, der er fæstnet med hængsler. Bemalingen danner et sammenhængende rokokokartoucheværk med rocailler og brogede blomsterbuketter omkring fire malede scener og et skriftfelt forne-

Fig. 12-13. Altertavle 1769, malet af Truels Pedersen (s. 1475). 12. Helhed. 13. Altermaleri, Nadveren (s. 1476). NE fot. 1983 og 1987. — 12. Altarbild 1769, gemalt von Truels Pedersen. 13. Das Abendmahl, Ausschnitt vom Altarbild.

den. I hovedfeltet ses Nadveren (fig. 13). Måltidet indtages omkring et stort firkantet bord, ved hvis fjerneste ende Kristus er i færd med at række brødet til Judas, som sidder lidt til højre for ham. Forgrundens apostle er søgt fremstillet liggende til bords, en opgave, der øjensynligt har voldt maleren kvaler. Foruden de forsam-

lede omkring bordet er yderligere to personer til stede. Yderst til højre står en bortvendt person i blå kjortel, og til venstre overværes scenen af en mand med rødt hår og hageskæg. Hans ansigt, der ses i profil, har markeret »ørnenæse« og i det hele en vis portræt karakter. Måske er det Truels Pedersen, der her har indføjjet sig selv. I det nor-

Fig. 14-15. 14. Alterkalk skænket 1696 af Poul Zachariassen Grønewald. Genanvendt knob fra 1300'rne og fod fra o. 1600 (s. 1479). 15. *Lædertaske til altersølv, formentlig 1696 (s. 1480). I Ølgod Museum. NE fot. 1983 og 1987. — 14. *Kelch, gestiftet 1696. Wiederverwandter Nodus aus dem 14. Jahrhundert. Fuss um 1600.* 15. **Ledertasche für Altargeräte, wahrscheinlich 1696.*

dre felt ses Kristi Døb i Jordanfloden. Kristus står i vand til knæene, frontalt med hænderne samlede for brystet. Ligesom Johannes, der står vendt mod ham i profil og gør en gestus med sin venstre arm, ser han op imod Helligåndsduen, der kommer ned ovenfra. I baggrunden anes Jerusalems tårne. I det søndre felt ses Opstandelsen. Kristus svæver i stråleglans foran graven, mens en engel endnu er i færd med at tumle den kæmpestore sten, som har dækket åbningen. Foran Kristus har en soldat taget flugten, mens en anden er trimlet omkuld og forfærdet søger at gemme sig bag sit skjold. I topfeltet fremstilles Himmelfarten, en bevæget Kristusskikkelse i lange gevandter på vej mod skyen, og i fodfeltet er anført: »Vor Herre Jesus Christus i den / nat ... Matth. 26 (26,27). T. Pedersen pinxit/ 1769«. Indskriften står på stor bund, skrift-

stedet i forgyldt fraktur, Truels Pedersens signatur med hvid skriveskrift.

Efter en rensning 1978 står de brogede rokokofarver nu lysende klare på baggrund af rocaillernes grå toner (sandstensimitation). Bemalningens perspektiviske illusion er smukt gennemført, omend Truels Pedersen ikke har mestret kunsten fuldt så overlegent som Anders Windfeldt.

Tavlens opsætning 1769 fulgte årtiers beklagelser over den ældre tavles tilstand (jfr. ndf.) og overvejelser om istandsættelse og fornyelse. 1759 havde synsmændene ment at vide, at A. C. Teilmann nu havde en ny tavle færdig til kirken, stående på Nørholm,¹⁵ men den er åbenbart gået Hodde-folkene forbi.

Ved den indvendige istandsættelse 1842 blev tavlens bemaling frisket op. Rocailleerne fik en

grov opmaling, ligeledes personernes hår og skæg, og indskriften blev optrukket med uægte guld.¹⁶ 1895 blev tavlen udskiftet og sat på loftet, hvorfra den 1978 atter blev nedtaget til restaurering og genopsætning. Den gennemgribende istandsættelse omfattede, foruden enkelte fornyelser af træværket, en fjernelse af et fernislag og af overmalingerne fra 1842 samt en konservering af de originale farver.

Som *alterprydelse* 1895-1924 tjente et *maleri*, Emaus, signeret af Anker Lund 1895, nu på skibets nordvæg (jfr. fig. 19). Det er udført i olie på lærred, 124 × 93 cm (i lysningen), og har en bred profilmramme med tandsnit. Maleriet fik sin nuværende plads 1924, da det på alterbordet afløstes af et forgyldt *retabel med kors* i skønvirkestil, udført i kalmarfyr efter tegning af Aage Bugge. Retablebrættet har citat fra Joh. 14,19 og midtfor en rosenkrans med Jesumonogram mellem alfa og omega. Korsets skæring smykkes af et korslam. Alterprydelsen er nu på kirkeloftet.

†*Altartavle*. Om kirkens tavle hed det 1716, at den var »ganske brøstfældig og al stafferingen og bogstaverne udslettede og usigtbare«, og 1752 kaldes den »ganske ringe og brøstfældig«.¹⁵ Efter at håbet om en ny tavle 1759 var blevet skuffet (jfr. ovf.), overvejedes det endnu 1766 at lade den gamle renovere.¹⁵

Altersølv. Af et *altersæt*, skænket af kirkeeejeren 1696 og frem til 1796 fælles for Hodde og Tistrup sogne (jfr. s.1504), er bevaret *kalken* (fig. 14), hvis svejede bæger har omløbende giverindskrift med store kursivbogstaver: »Denne Kalch og Disch er gived til Hodde oc Tiistrup Kircher af Patronen velædele Povel Zachariesen Grønnevald A(nn)o 1696«. Af den 18 cm høje kalk, der savner stempler, synes bægeret at være den eneste del, der er udført 1696, idet såvel fod som knop må være genanvendt fra ældre kalke. Den sekstungede fod med graveret zig-zagbort på standkanten er af renæssancetype og stammer formentlig tillige med de seksidede skaftled fra tiden o.1600. Endnu ældre synes

Fig. 16. Alterstager, o.1600, med initialer og våben for Karen Strangesen til Nørholm (s.1480). NE fot. 1983. — *Altarleuchter. Initialen und Wappen der Karen Strangesen zu Nørholm. Um 1600.*

Fig. 17. Messehagel, o.1765 (s.1480). NE fot. 1987. — *Messgewand, um 1765.*

Fig. 18. Korbuekrucifiks, o. 1475 (s. 1481). NE fot. 1983. — *Triumphkreuz, um 1475.*

knoppen, hvis sjældne form med skarprykkede folder er karakteristisk for 1300'rne. Dens eneste parallel på egnen er knoppen fra Brøndum kirkes (Skast hrd.) fornemme højgotiske altersæt, der stammer fra begyndelsen af 1300'rne og er det ældste bevarede i amtet.²⁸ Andre sidestykker kan nævnes i Galtrup på Mors (DK. Tisted s. 937), i Gershøj (DK. Kbh. Amt. s. 950), i Avernakø kirke og fra Nysted kirke (DK. Maribo s. 186),²⁹ ligesom formen kendes fra Tyskland, England og Sverige.³⁰ *Disken*, der er udført mellem 1863 og 1879, måler 13 cm i tv. og har på fanen et graveret cirkelkors. Disken har stempel for Emil Ferdinand Dahl, København (Bøje 1979 nr. 1531), der virkede 1849-79, samt Københavns bymærke og gardeinmærke for Simon Groth (1863-1904). Til altersættet har hørt en **lædertaske* (fig. 15), vel fra 1696, 28 cm

høj. Den har formentlig i perioden frem til 1796 været brugt til altersølvets transport frem og tilbage mellem Hodde og Tistrup kirker. Fundet på våbenhusloftet 1982 og nu i Ølgod Museum (inv.nr. 8156).

Oblatåske, o. 1875, af sort porcelæn med guld-kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik. En *tbrodåske* nævnes 1862 tillige med en **alterkande* af sort porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, siden 1982 i Ølgod Museum (inv.nr. 7599). 1845 anskaffedes som i de øvrige Nørholm-kirker en talterkande af sortlakeret blik med guldkors.

Alterstager (fig. 16), o. 1600, med initialer og våben, der må tilskrives Karen Strangesen til Nørholm, som i givet fald har ladet dem udføre mellem 1596 og 1602.³¹ Stagerne er 27 cm høje, af gotisk form med cylinderskaft og tre skaft-ringe. Fod- og lyseskålene er ensdannede, de sidste med graverede initialer »C.A.S« over to våbenskjolde. Det (heraldisk) højre er tværdelt med hvidt felt foroven, skraveret (farvet) forneden, det andet er udelt med en stormstige. Våbnene må snarest tolkes som Strangesen og Skram, Karen Strangesens fædre og mødre, og initialerne læses »Ca(ren) S(trangesen)«. Da kirken ved 1700'ernes begyndelse havde træstager (se talterstager), og messingstagerne tidligst nævnes i Hodde 1862,⁹ må de vel i mellemtiden være erhvervet fra Nørholm eller fra en anden af godsets kirker. Nyere *syvstager* på loftet.

†*Alterstager*, o. 1690, af træ, omtalt 1716 som »tvende gamle ormstungne trælysestager, som sal. Johan Sengeløs for nogle og tyve år siden har foræret til kirken«. ¹⁵ De kaldes 1718 »utjenlige og uanstælige«.¹⁵

Messehagel (fig. 17), o. 1765, af rødt fløj med rygkors og bræmmer af sølv- og guldindvævede galoner. Fløjlet er fornyet, og herved synes også det årstal forsvundet, som må antages at have været at læse under rygkorset. Det ses endnu på en tilsvarende hagel fra 1765 i Ansager kirke, den eneste fuldt bevarede af en række ens messehagler, der ved denne tid anskaffedes til Nørholms kirker (jfr. s. 1429, 1458, 1506). 1768 omtales haglen som ny, »af rødskiæg«. ²⁵ En konservering er foretaget 1987.

Fig. 19. Indre set mod øst o. 1900. Fot. i KglBibl. — *Inneres nach Osten, um 1900.*

Alterskranke, 1878,⁹ af halvcirkulær plan med støbejernsbalustre som i Tistrup kirke. De er nu malet umbragrønne, håndlisten grå. †*Alterskranker*. 1716 var »fodstykket eller bjælken, som menigheden knæfalder på for altret, ej alene rådden, men endog ganske kort«. ¹⁵ 1862 omtales knæfaldet som en skranke tværs over korset, af fyr, med læderbeklædning. 1876 kaldtes skranken slidt, »behøver forbedring«.⁹

Døbefont, romansk af let rødlig granit, 85 cm høj, kummens tv. 89 cm. Den tilhører egnens almindelige vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte* s.165f., 407). Søjlebasefoden har kun svagt markerede hjørneknopper; kummen, der hæver sig over et kort skaft, er halvkugleformet med attisk profileret mundingsrand, hvor den øvre rundstav er erstattet af platte. Åbningen har lågfals. På foden og kummens underside ses

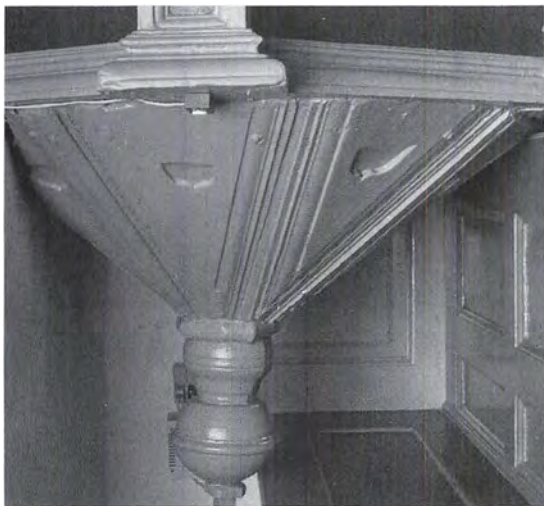
rester af kalkning, men ingen spor af den maling, der fjernedes 1882. Ved korbuens nordvange (jfr. fig. 23).

Dåbsfad, 1897,⁹ galvanoplastisk arbejde, tvm. 57 cm, med relief af Maria og tilbedende engle over citat fra Luk. 2,13-14. På fanen løbende hund samt perle- og palmetborter. †*Dåbsfade*. 1716 manglede et »døbefad«, idet man brugte et simpelt lerbåd.¹⁵ Samme mangel beklagedes 1829, men 1844 indlagdes en ramme i fonten til et nyanskaffet fad af fortinnet kobber. Fadet var brugt, for det skulle vel afpuddes, »når dette er sket, vil det vise sig, hvorvidt det behøver at omfortinnes«. ¹⁶ En *dåbskande* af tin, anskaffet 1893,⁹ 31 cm høj, svarer til Torstrup kirkes og til den lidt mindre i Lunde (s. 1120).

Korbuekrucifiks (fig. 18), o. 1475, et velskåret arbejde, formentlig udført i hertugdømmet

Fig. 20-21. Prædikestol, o. 1600 (s. 1482). 20. Helhed, prædikestolskurven. 21. Underbaldakinen (s. 1483). NE fot. 1983. — *Kanzel, um 1600. 20. Kanzelkorb. 21. Unterteil des Kanzelkorbes.*

Slesvig. Kristusfiguren, der er 73 cm høj, hænger i udstrakte arme med hovedet hældende mod højre skulder og højre fod lagt over den venstre. Øjnene er lukkede, munden halvåben, hår og fuldskæg fint lokket. Den flettede tornekrone har indborede torne, brystkassen savner

(skåret) sidevunde, og det korte lændeklæde er bundet midtpå og har en hængesnip ved højre hofte. Armene, af hvilke den højre mangler de yderste fingerled, er tappet ind i skuldrene; figuren er ikke hulet fra bagsiden. Det slanke og elegante korstræ, 128 cm højt, har firpasendefelter med udskårne krabbeblade i hjørnerne. Tværmens felter danner baggrund for de nagle-gennemborede hænder, hvorfor det må antages, at heller ikke det øvre og nedre korsfelt har haft nogen særskilt (skåret) udsmykning. Bemalingen stammer fra en istandsættelse 1978, da man fornyede en staffing fra 1800'erne (1769).³² Figuren har naturlig karnation, hår og skæg er brunt, munden rød, tornekrone grøn, og korstræet er mørkebrunt med grønne krabbeblade. Krucifikset hænger nu på triumfvæggen, nord for korbuen.

Jacob Helms så 1874 krucifikset på kirkens nordvæg, »noget molesteret og på en rå måde overkalket« (jfr. fig. 19), men af en mere end almindeligt god udførelse. Det er skåret efter et forlæg, som bl.a. er anvendt til krucifikset i Ægidiekirken i Lybæk (o. 1450) og til en gruppe krucifikser i sønderjyske kirker, både nord og syd for den nuværende grænse.³³ Da der blandt de sidste findes sidestykker også til korstræets udformning, er det nærliggende at antage, at Hodde-krucifikset stammer fra et sønderjysk værksted. Inden for Ribe amt har det en parallel i Vester Starup kirkes krucifiks (Skast hrd.).

Prædikestol (fig. 20), o. 1600, udført af en udpræget landsbysnedker. Den har fire arkadefag, der adskilles af kanelerede, korintiske hjørnesøjler; nordligst mangler søjlen dog og er erstattet af en jonisk fyldingspilaster, formentlig 1924.³⁴ Felternes indramning udgøres af fyldingspilastre bærende en arkadebue, som ledsages af frynsebort og et særegent, hjemmegjort tandsnit. I sviklerne akantus-treblade. Postamentet har fyldingsfremspring, frisen fremspring med englehoveder (kun to gamle, før 1924 på himlen) samt forkrøppet arkitrav og kronliste, hvis tandsnit tillige med dækplanken er fornyet ved en istandsættelse 1983. Underbaldakinen har ikke den vanlige svungne facon, men er kegleformet med profilering i stødene og en udsmyk-

ning bestående af små skjoldformede udspæringer (fig. 21). Nederst ender den i et sekssidet led med en profileret hængekugle, der nu understøttes af en nyere bærestang af jern. Prædikestolen står i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren.

Prædikestolshimlen er af enkel polygonform, næsten helt fornyet i fyrretræ 1840, da frisen forsynedes med tandsnit. På underkanten ses et tandsnit af samme særegne tilsnit som arkadefelternes, der viser, at selve rammeværket er det gamle og sammenhørende med prædikestolskurven. Indtil 1924 prydedes frisen af små englehoveder (jfr. fig. 19), nu på stolens frisefremspring.

Bemalingen med gråt og hvidt som dominerende og brune og røde toner i felterne stammer fra istandsættelsen 1983, forud for hvilken der blev foretaget en undersøgelse af de ældre farvelag. Heraf fremgik det, at den ældste bemaling har været en såkaldt snedkerstaffering, en delvis bemaling, hvoraf er konstateret mønjerødt, lagt direkte på træet. 1716 kaldtes prædikestolen meget gammel og ganske brøstfældig, »så tavlerne er færdige til at udfalde«. ¹⁵ Endnu 1752 var stolen ringe og brøstfældig, og 1766 havde kirkeejeren ifølge synsmændene lovet at lade »bygge en ny prædikestol«. ¹⁵ Man nøjedes dog med 1769 at lade den gamle istandsætte og staffere i rokokostil, dog med en væsentlig grovere bemaling end den samtidige på altertavlen. I storfelterne udførtes malerier på blå bund, formentlig af evangelisterne, idet der i det nordligste felt er fremdraget ansigtet af en engel (Mattæusenglen?). Pilastrene stod blåmarmorerede, søjlerne hvide med grønne kapitæler, frise- og postamentfelterne med cinnoberrød marmorering og listerne grønne, hvide og sorte. ³⁵ Ovennævnte delvise fornyelse af himlen 1840 efterfulgtes 1842 af en nymaling med ensfarvet rosa i felterne, indrammet af violetgrå arkader og røde søjler. ¹⁶ Interiørfotografiet fra o. 1900 (fig. 19) viser prædikestolen med en egetræsbemaling fra slutningen af 1800'erne, endnu på sin gamle plads ved langhusets sydvæg med opgang i øst. Sin nuværende opstilling med opgang gennem den ny triumfmur fik stolen 1924, da den

gennemgik en snedkermæssig istandsættelse og nymaledes i brogede farver. Istandsættelsen 1983 gav prædikestolen sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne er af egnens ungrenæssancetype, oprindeligt fra o. 1580, men næsten helt fornyet ved istandsættelser 1885 og 1924. Selve bænken med fyldingsryglæn er fra 1885. ⁹ Gavlene, der som vanligt er udformet som et rammeværk med småspir og to profilfyldinger, er fornyet 1924 under bibeholdelse af det originale ud-

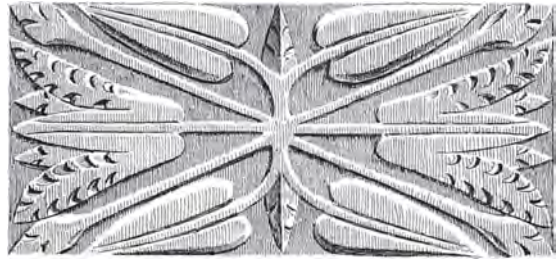

Fig. 22a-b. Udsnit af stoleværk o. 1580 (s. 1483f.). a. Frisefylding fra forpanel. b. Stolegavl før rammeværkets fornyelse 1924. Efter tegninger af E. Rondahl 1896 i Nationalmuseet. — *Ausschnitt aus Gestühl, um 1580. a. Friesfüllung. b. Gestühlswange vor Erneuerung des Rahmens 1924.*

Fig. 23. Indre set mod vest. NE fot. 1983. — *Inneres nach Westen.*

skårne fyldingspanel.⁹ Overfyldingerne rummer fladsnitagtigt udskåret akantusløv, underfyldingerne foldeværk. Tilsvarende er for- og indgangspanelernes rammeværk fra 1924, mens frisefyldingerne med udskåret akantusløv og stedvise gennembrydninger er de gamle (fig. 22a). I tårnrummet enkle vægbænke fra 1873 (fig. 24).⁹ Stadernes bemaling i gråt, hvidt og lysgrønt er fra istandsættelsen 1983.

Af en tegning fra 1896 fremgår, at gavlenes udformning stort set svarer til deres oprindelige (fig. 22b). 1713 og 1716 omtales stolene som brøstfældige, »en del ganske øde«.¹⁵ 1842 blev staderne malet med det øvrige inventar, og 1862 opregnes i nordsiden 16 stole, 3½ alen dybe med åbne rygstød og læsepulte samt en stol til præstens familie med dør til. I syd var der 12 tilsvarende stole, kun 2¼ alen dybe, således at midtgangen altså var en del forskudt imod syd.⁹ Dette forhold reguleredes 1885, da de nuværende bænke blev indsat under bevarelse af »forstykkerne« (gavlene). 1924 fornyedes gavlenes og panelernes rammeværk, og staderne fik en broget bemaling, der 1983 er vejet for den nuværende.

En *†præste- og skriftestol* fra slutningen af 1500'erne stod indtil 1921 i korets nordøsthjørne (jfr. fig. 19). Den var udformet som et højt, foroven gennembrudt, panelværk med fyldingsdør i vest. Ifølge Jacob Helms' beskrivelse (1874) havde panelet renæssanceskæringer og rester af indskrift med reliefversaler: »... [u]nica spes mea Christus ... Gloria« (Mit eneste håb (og min eneste) ære er Kristus). Af en (†) *degnestol* fra samme tid er bevaret *pultbrættet*, af fyrretræ, 30 × 97 cm (fig. 32). Det har i den ene ende en fjer, i den anden spor efter et par småhylder. Oversiden er egetræsmalet og fyldt med indristede navnetræk og årstal, der især skyldes løbedegne fra Varde (jfr. s. 872).³⁶ På interiørfotografiet fra o. 1900 (fig. 19) ses degnestolen i korets sydøsthjørne, pulten med renæssancefyldinger og rektantede vanger. Sammen med præstestolen blev degnestolen 1921 sat på kirkeloftet,⁹ hvor pultbrættet endnu ligger.

Et *†skab* til altertøjet nævnes i koret 1862.⁹

Pengeblok (fig. 25), 1730, udført af en masiv, hulet egeblok, 85 cm høj, med jernbeslag og foroven en pengeslids sikret med bøjle. På forsiden en jernlåge med lås og overfaldslukke.

Træet står blankt, jernet sort med årstallet »1730« malet på lågen. 1862 stod blokken i koret,⁹ siden kom den på kirkeloftet for 1970 atter at blive taget i brug. Efter en istandsættelse, der bl.a. må have omfattet afætsning af al bemaling, har blokken fået sin nuværende plads i våbenhuset.

**Pengetavle*, 1800'rne, af egetræ, skuffen 23 × 14 cm med tragtformet åbning af kobber. Håndtaget er brækket. Egetræsådræt. Den er 1982 fundet på våbenhusloftet og afgivet til Ølgod Museum (inv.nr. 7597) tillige med en **fattigbøsse*, nævnt 1862,⁹ af kobber, cylinderformet, 14 cm høj (inv.nr. 7598) og en **klingspung*, hvoraf kun er bevaret to stykker af skaftet (25 og 34 cm), det ene med en messingring, hvortil posen har været fæstnet (inv.nr. 8157).

En *dørfløj*, formentlig fra o. 1800, sidder i døren mellem skib og våbenhus. Den er samlet af syv pløjede planker, 186 × 118 cm, og har kraftige gangjern. Gråmalet. Om en ældre *tdørfløj* for våbenhuset siger 1829-synet, at låsen »kan oplukkes med et søm«.¹⁶

Orgel, 1947, med fem stemmer og ét manual, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Quintatøn 2', Spidsquint 1½'; svelle. Mekanisk aktion, sløjfevindlade. I kirkens sydvesthjørne. Kirken havde tidligere et *tharmonium*.⁹

Salmenummertavler, to ens, nye, 85 × 50 cm, gråmalede med hængecifre af messing. På kirkeloftet ligger yderligere to nyere salmenummer-tavler, 93 × 65 cm, med tandsnitramme og spærformet afslutning foroven; den ene hang o. 1900 på nordvæggen (jfr. fig. 19). 1862 omtales fire *tsalmenummertavler* i kirken.⁹

Maleri se ovf. under alterprydelser. To *lysekro-ner* af messing fra 1968 hænger i skibet.

†*Ligbærer*. 1718 var en ny ligbære netop »ankommen« til kirken.¹⁵ Den blev fjernet o. 1875, da våbenhuset blev forsynet med bænke.⁹

Klokke (fig. 26) o. 1300, af tidliggotisk form, tv. 67 cm, tilskrevet samme nørrejyske klokkestøber som klokker i Idum og Heldum kirker (Ringkøbing amt).³⁷ Som disse har den om halsen et bånd med reliefindskriften »ave Maria« i store (5-6 cm høje) majuskler, dannet af tråde,

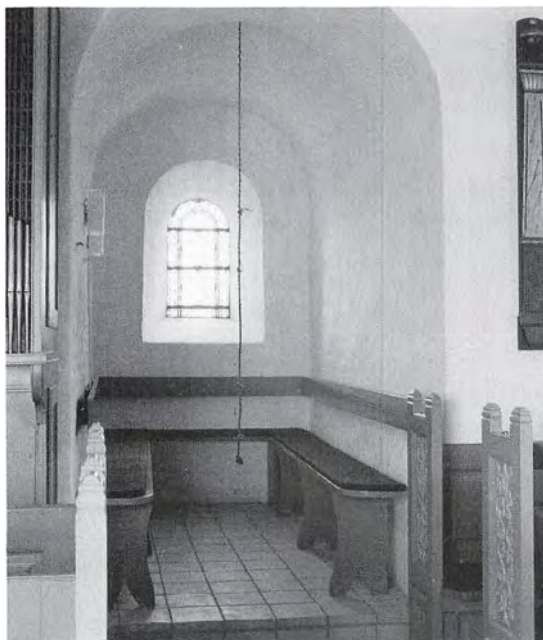

Fig. 24. Tårnrum med bænke (s. 1484). NE fot. 1987. — *Turmraum*.

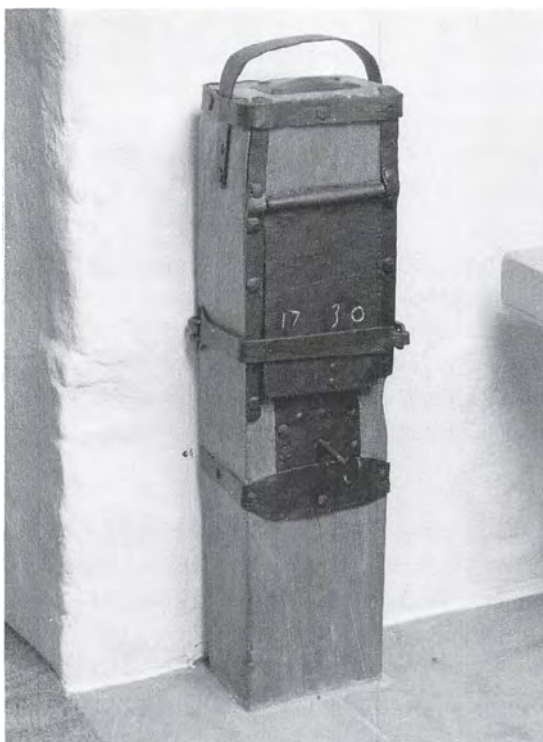

Fig. 25. Pengeblok, 1730 (s. 1484). NE fot. 1983. — *Opferstock*, 1730.

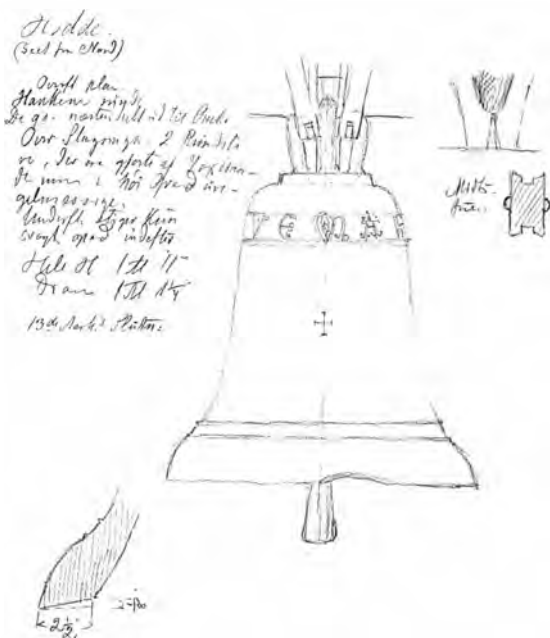

Fig. 26. Klokke, o. 1300 (s. 1485). Efter tegning af F. Uldall 1902 i Nationalmuseet. — *Glocke, um 1300.*

som løber ud i spiraler. Bogstavernes udformning skyldes, at de er udført i vokstråde lagt på klokke modellen, en særegen teknik, der bl.a. kendes fra italienske og franske klokker.³⁸ Indskriften indledes af et kors, og tre andre »indvielseskors« findes på klokkelegemet. En svag profilering indrammer indskriften og markerer overgangen mellem legeme og slagring. Klokken hænger i en slyngebom fra 1945. †*Klokke*. Ved klokkeskatten 1528 afleveredes en klokke med jernfang på et skippd. og tre lispd.¹⁰ *Klokkestol* af egetræ, ældre, i ét fag.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 27) o. 1798. Under et gravtræ på denne kirkes gård med navnemærke hviler Ferdinand Ulrich Friderich Treü, sognepræst i Hodde, *3. juni 1736, †2. maj 1798.

Tavle af egetræ, 145 × 62 cm, i Louis XVI stil. Højrektangulært indskriftfelt, omgivet af ramme med udskåret à la grecquebort og spiralrosetter i hjørnerne og kronet af en olielampe, indsat i en brudt trekantgavl og flankeret af to

cylinderformede urner. Rammeværket blev 1984 delvist nystafferet med guld, gråt og mørkerødt, og den forgyldte kursiv på sort bund blev udbedret.³⁹ Henvisning til 1. Mos. 27,2 samt gravvers:

Jeg tiende længe – gid kuns ret!
I Norge og Jylland baade,
Min Gud allene dømmet det,
Jeg venter Løn af Naade!
Jeg var min Efterladtes Ven,
Hun det af mig fortiente;
Jeg gaar til Caroline hen,
Og vil Maria vente.⁴⁰

Tidligere på skibets nordvæg sammen med nr. 2 og 3, nu på korets sydvæg.

2) (Fig. 28) o. 1805. På denne kirkegård i en indelukt og beplantet grav hviler Niels Windfeld, forhen sognepræst for Durup og Tøndering menigheder i 7 år og dernæst for Hodde og Tiistrup i 6½ år. Første gang gift med enken Anna Maria Lindemann, født Lucassen, i 10 år, og siden med Dorthea Eleonora Møller i 9½ år, med hvem han havde 2 sønner og 1 datter. †6. juni 1805, 60 år gammel. Gravvers samt henvisning til ligtalens tekst: 1. Mos. 24,56.

Egetræstavle, 160 × 94 cm, i empirestil. Det sortmalede indskriftfelt med forgyldte versaler og skriveskrift indrammes af en portalopbygning bestående af pilastre, der bærer en frise med tandsnit, hvorover et udsvejfet topstykke med en kransmedaljon, flankeret af to urner. Postamentfeltet afsluttes forneden af en guirlande mellem to hængekonsoller. Den opmalede staffing domineres af brunt med lidt rødt, grønt og forgyldning, samt grå marmorering på pilastrene. 1984 blev tavlen limet i alle samlinger, og der påsattes en afstivning på bagsiden.³⁹ I sin opbygning beslægtet med nr. 1, og epitafium o. 1807 i Janderup (nr. 2, s. 1065, fig. 45). Tidligere på skibets nordvæg, sammen med nr. 1 og 3, nu på skibets vestvæg nord for tårnbuen.

3) O. 1828. Uden for disse mure i gravens stille bolig hviler støvet af salig Jens Foss, forhen sognepræst for Hodde og Thistrup menigheder, *2. febr. 1766 på Sønderhoe, †11. maj 1828 i Hodde Præstegaard. Gravvers.

Sortmalet egetræstavle, 189 × 107 cm, med

Fig. 27-28. 27. Epitafium (nr. 1, s. 1486), o. 1798, over sognepræst Ferdinand Ulrich Friderich Treu. 28. Epitafium (nr. 2, s. 1486), o. 1805, over sognepræst Niels Windfeld. NE fot. 1983 og EN fot. 1986. — 27. *Epitaph für den Pfarrer Ferdinand Ulrich Friderich Treu. Um 1798.* 28. *Epitaph für den Pfarrer Niels Windfeld. Um 1805.*

forgylt skriftekrift, i enkel ramme med kanelerede sidestykker og trekantgavl. Rammeverket er faldet fra hinanden, indskriftpladen, af tre brædder, er stadig intakt. Brædderne må være genanvendte, da de på bagsiden har rester af rød bemaling (og marmorering?). Tidligere på skibets nordvæg, sammen med nr. 1 og 2, nu på kirkens loft i sine løsele.

†Gravsten. 1869¹⁶ fjernedes en gammel »ligsten« fra våbenhuset.

Kirkegårdsmonumenter. Gravsten, o. 1825, over ..., *1793, †1825. Grå sandsten, 83 × 24 cm, med nedslidt indskrift i fordybet skriftekrift.

Støbejernskors. På kirkegården findes i alt 17 sortmalede støbejernskors, hvoraf hovedparten (nr. 1-4, 6-9, 11-14) er opstillet på diget i kirkegårdens nordøstre hjørne (placering i det flg. angivet ved nummerering fra nord mod øst).

Korsene fordeler sig med enkelte undtagelser på en række *hovedtyper*, som findes andre steder på egnen (jfr. Henne, s. 1268): 1) Kløverbladformede korsender, 2) fligede korsender, samt en type 3) med trepas hvori palmet som afslutning på korsarmene, hvilket bl.a. kendes fra Varde S. Jacobi (s. 937, nr. 5-7). Som i Henne kan type 1 underopdeles efter størrelse i hhv. type 1a: 93 × 49 cm (nr. 7), type 1b: 77 × 42 cm (nr. 6) samt type 1c: 111 × 68 cm (nr. 1-2, 4). Type 2 holder som i Henne ensartede mål: 92 × 48 cm (nr. 9-14), mens type 3 er af varierende størrelse (nr. 3, 5). Kronologisk kan man iagttage en fordeling tilsvarende den i f.eks. Henne, hvor korsene af type 1 er ældst, nemlig fra 1840'erne til 1860'erne, og korsene af type 2 yngst, d.v.s. fra 1870'erne og 1880'erne.

1) O. 1844(?). Georg Peter Tobiesen, *17. jan.,

Fig. 29–30. 29. Støbejernskors (nr. 3, s. 1488), o. 1847, over Søren Thomsen. 30. Støbejernskors (nr. 8, s. 1489), o. 1871, over Ane Marie Christensen. EN fot. 1987. — 29. Gusseisernes Grabkreuz für Søren Thomsen, um 1847. 30. Gusseisernes Grabkreuz für Ane Marie Christensen, um 1871.

†7. juli 1844. På »bagsiden«: Georg Holmsted Tobiesen, *31. aug. 1837, †15. juli 1838. Versaler. Type 1 c, 87 × 67 cm, afknækket ved foden og nedstøbt i cement. Nr. 12 fra nord.

2) O. 1845. Sognefoged og Dannebrogsmænd Jess Iepssen, *18. sept. 1773 i Hodde, †15. aug. 1845 sammesteds. Kursiv. Type 1c, intakt, med profileret fod og nedstøbt i cement. Nr. 5 fra nord.

3) (Fig. 29) o. 1847. Søren Thomsen, *15. jan. 1801 i Hoddeskou, †18. febr. 1847 sammesteds. Kursiv. Type 3, 121 × 67 cm, med profileret fod med to støbte ranker, nedstøbt i cement. Nr. 7 fra nord.

4) O. 1853. Karen Madsen, *1. juni 1822 i Krarup, †4. aug. 1853 i Hodde. Kursiv. Type 1c, intakt, med profileret fod og nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne og på bagsiden en

stående engel med palmegren og kors. Nr. 11 fra nord.

5) O. 1857. Bertel Jensen Thomsen, *28. okt. 1834 i Hessel, †7. aug. 1857 i Itzehoe. Kursiv. Type 3, 127 × 77 cm, med ranker ved foden. Nederst på korsstammen påhæftet et afknækket egetræ. I gravsted indhegnet med *støbejernsgitter* i kirkegårdens sydvest-hjørne.

6) O. 1858. Jens Christian Sørensen, *27. maj 1846 i Hodde, †14. juni 1858 sammesteds. Gravvers. Skriftekrift. Type 1b, 61 × 42 cm, afknækket ved foden og nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 1 fra nord.

7) O. 1863. Ellen Cathrine Lauritzen, *20. jan. 1826 i Hodde, †19. marts 1863 sammesteds. Gravvers. Kursiv. Type 1a, 71 × 49 cm, afknækket ved foden og nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 10 fra nord.

8) (Fig. 30) o.1871. Ane Marie Christensen, *2. april 1831 i Galtho, †11. aug. 1871 i Hodde. Versaler. Særlig type, 105 × 63 cm, med flammende korsender med sommerfugl i hver, samt »plint« med englebarn ridende på en delfin. På korsstammen symbol på tro, håb og kærlighed: et flammende, vedbendmvundet kors, over et hjerte, hvorunder et anker med korslagte palmegrene. Profileret fod, indsat i rød granitsten. Nr. 9 fra nord.

9) O.1873. Christen Lauridsen, *23. febr. 1815 i Hodde, †13. febr. 1873 sammesteds. Skrive-skrift. Type 2, 71 × 48 cm, afknækket ved foden og nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 3 fra nord.

10) O.1873. Jens Nielsen Esbensen, *1815 i Varde, †1873 i Hoddeskov. Gravvers. Versaler. Type 2, intakt, med profileret fod. I hver af korsarmene en stjerne. På kirkegården, sydøst for våbenhuset.

11) O.1876. Maren Madsen, *21. juli 1815 i Krarup, †10. febr. 1876 i Hodde. Gravvers. Skrive-skrift. Type 2, 70 × 48 cm, afknækket ved foden og nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 2 fra nord.

12) O.1876. Ane Hansen, *25. nov. 1812 i Olufvad, †25. okt. 1876 på Aagaard. Gravvers. Skrive-skrift. Type 2, intakt, med profileret fod, indsat i rød granitsten. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 4 fra nord.

13) O.1878. Peter Urup, *11. marts 1849 i Vesterbek, †22. okt. 1878. Gravvers. Versaler. Type 2, 72 × 48 cm, afknækket ved foden og nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 6 fra nord.

14) O.1885. Gårdmand Søren Nielsen, *febru-uar 1807 i Hodde, †marts 1885 sammesteds. Gravvers. Versaler. Type 2, intakt, med profileret fod, nedstøbt i cement. I hver af korsarmene en stjerne. Nr. 8 fra nord.

15-16) O.1905. Gårdejer Niels Jensen, født i Hulvig 15. okt. 1821, død sammesteds 31. aug. 1905, og hustru Johanne Marie Nisdatter, født i Øse 16. april 1820, død i Hulvig 13. okt. 1905. På bagsiden: »Hvil i fred«. De to stærkt gennembrudte, fint profilerede kors er i nygotisk stil, svarende helt til nr. 17 (jfr. fig. 31). 110 × 70 cm;

Fig. 31. Støbejernskors (nr. 17, s. 1489), o.1906, over Jensine Christensdatter. Søren Manøe Hansen fot. 1986. — *Gussejerns Grabkreuz für Jensine Christensdatter, um 1906.*

versaler. På et fælles gravsted syd for kirken.

17) (Fig. 31) o.1906. Gårdejer A. K. Nielsens hustru Jensine Christensdatter, født i Bounum 8. marts 1832, død i Hulvig 25. juni 1906. Svarende til nr. 15-16. På gravsted nord for tårnet.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862 ff. — *LA Vib.* Øster Horne herreds tingbog 1665.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 7f. — *Indberetninger.* Jacob Helms 1874 (bygning, inventar, gravminder), Mogens Larsen 1972 (altertavle), Ib Andersen 1978 (altertavle), Kurt Viggo Nielsen 1978 (krucifiks), Mogens Larsen

Fig. 32. Pultbræt fra (†)degnestol, o. 1580-1600 (s. 1484). NE fot. 1983. — *Pultbrett eines (†)Küsterstuhls, um 1580-1600.*

1979 (prædikestol), Jens Johansen 1983 og 1984 (inventar og farvesætning), Ib Andersen 1984 (minde-tavle), Ebbe Nyborg 1986 (inventar), Lars Grambye 1986 (gravminder).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af døbe-font, stolestade og fylding ved E. Rondahl 1896. Måleblad af klokke ved F. Uldall 1902. Plan og tværsnit af bygning ved Søren Gottfred Petersen 1977. Opmåling af profiler på prædikestol ved Jens Johansen 1983. — RA. Signaturagtig penneskitse af kirken i præsteindberetning til Ole Worm 1639.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet nov. 1987.

¹ P. Terpager: *Ripæ Cimbricæ seu Urbis Ripensis*, 1736, s. 447.

² RA. Ribe bisp 1538. Register på sognepræsters ejendom og rente udi Varde syssel, s. 54-57. — Sognepræsten residerer siden 1970 i det større Tistrup sogn.

³ Kronens Skøder III, 68.

⁴ Kronens Skøder III, 188.

⁵ Antagelig købt på auktion.

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Øster Horne hrd. 1680-1761 (C 4.83).

⁷ Kronens skøder III, 779.

⁸ Kronens Skøder IV, 633-34.

⁹ Synsprotokol 1862ff.

¹⁰ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

¹¹ Om den udgravede jernalderlandsby øst for den nuværende by se Steen Hvass: Et vestjysk landsby-samfund fra ældre jernalder. *Arkæologiske Studier VII*, 1985.

¹² Synet tillod 1881-82 (note 9), at vestre og østre dige

blev flyttet nogle alen ud, men dette skete næppe.

¹³ Rasmus Mortensen: *Jysk Jærn. Undersøgelser vedrørende den gamle Jærnudvinding af Myremalm*, i *JySaml.* 5. rk. IV, 2, s. 132.

¹⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775.

¹⁵ RA. Film nr. 9780. Øster Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provstebrotokeol. — 1713 nævnes foruden porten i syd en stette i den vestre side af kirkegården. Der kan dog være tale om en fejlskrivning for den østre stette, der omtales 1721.

¹⁶ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

¹⁷ Søren L. Manøe Hansen: *Ølgod Egnsmuseum — Hodde skole, i Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer*, 1970, s. 47-57.

¹⁸ To bjælkestykker af egetræ fra kirkens vestende (henlagt på loftet efter sidste restaurering) er søgt dateret ved en dendrokronologisk analyse, men uden resultat, idet tømmeret, fra spinkle og hurtigtvoksende træer, kun indeholdt 37-40 årringe. Jfr. NM8, Dendrokronologisk laboratorium A6839.

¹⁹ De nærmeste paralleller til langhusformen skal muligvis søges i Frisland. Jfr. J. Helms: *Danske Tufstenskirker*, I, 1894, s. 45 og 49, samt Manfred Meinz: *Der mittelalterliche Sakralbau in Ostfriesland*. Aurich 1966. *Abhandlungen u. Vorträge z. Geschichte Ostfrieslands*, bd. 46, s. 51-53. Også Gimsing kirke, Ringkøbing amt, er et udelt langhus, men det er opført af kvadersten.

²⁰ Denne opfattelse, der vel er grundlagt af J. Helms, kommer bl.a. til udtryk i Trap: *Danmark*. F. Uldall, der besøgte Hodde 1886, siger om kirken, at den har »langhus og kor, byggede i ét, i gotisk stil«. De danske Kirker, bd. 17, 1970, beskriver kirken som »en gotisk rektangulær langhusbygning«. Sml. note 26.

²¹ F. Uldall: *Om de danske landsbykirker*, VII, 1886, s. 7f. NM2.

²² LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932.

²³ Trap: Danmark, 5. udg. (1965) anfører vestligt i skibets nordmur munkestensstik til to rundbuede vinduer, hvis overkant nåede helt op til savskiftet. Et hvert spor heraf er nu forsvundet.

²⁴ 1665 var 22 »opgange« på skibets sydside med tilsammen 110 blytavler skredet ned. LA Vib. Ø. Horne hrdr.s tingbog, 24. juli 1665 (B 82A.1, s. 19-20).

²⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.775).

²⁶ I et brev til kirkeministeriet 25. okt. 1923 fandt Nationalmuseet, at en korbue var uden begrundelse, da kirken forlængst havde mistet sit oprindelige, lavere og smallere kor.

²⁷ Resterne af det middelalderlige alterbord kendes kun gennem et fotografi fra restaureringen 1983 (i NM2). Om den skik, at man langfredag satte et vokslys bag alterbordet (i en niche), se Otto Norn: Løjttafven i rum og lys, i Løjttafven, Et sønderjysk alterskab, red. Poul Svensson, Herning 1983, s. 38f.

²⁸ Ud fra den fornemt graverede disk har Poul Nør-lund dateret sættet til begyndelsen af 1300'rne. Se Acta Archaeologica XI, 1940, s. 135.

²⁹ Erik Lassen: Dansk Sølv, 1975, s. 19f., Finn Grandt-Nielsen: Fynsk Kirkesølv, Odense 1983, s. 18, 41, M. Mackeprang: Vore ældste Alterkalke, i Årb-OldkHist. 1906. s. 88f. samt Fritze Lindahl: Gammelt Altersølv, i Lolland-Falsters Stiftsbog 1980, s. 29f.

³⁰ Se Charles Oman: English Church Plate 597-1830, London 1957, s. 42 og pl. 8, og en række svenske eksempler i Aron Andersson: Silberne Abendmahlsgereäte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert, Uppsala 1956, tavle 13, 39f. For Tyskland eksempelvis udstillingskataloget »In beiderley Gestalt«. Evangelisches Altargerät von der Reformation bis zur Gegenwart. Eine Ausstellung des Kreises Unna. Unna 1983.

³¹ Årstallene er henholdsvis hendes overtagelse af Nørholm og giftermålet med Hans Lange. Se H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 113f.

³² Konserveringsberetningen indeholder desværre ingen redegørelse for ældre farvelag, der kun er dokumenteret gennem et restaureringsfoto (farver).

³³ Se Erik Moltke i DK. Sjyll. s. 2824f., hvor krucifikserne behandles under overskriften »Brede-Skastgruppen«, og hvor der tillige opregnes (i note 4) en række krucifikser i det øvrige Danmark, der synes

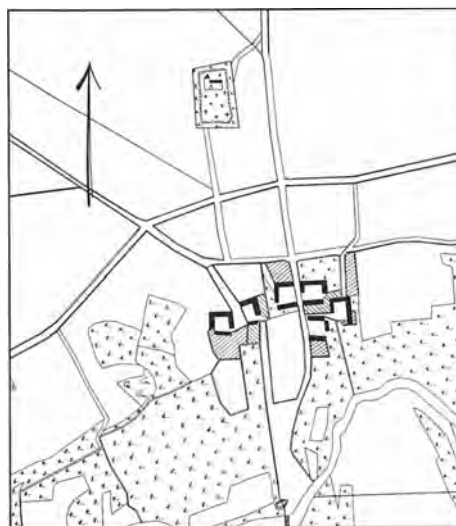

Fig. 33. Matrikelkort 1:10000. Målt 1819 af U. P. Haahr, omtegnet 1865 af Kirstein. — *Kataster-karte*.

skåret efter samme forlæg. Om krucifikset i Lybæks Ægidiekirke se Max Hasse: Bildwerke des mittleren 15. Jahrhunderts in Lübeck und Vadstena, i Niederdeutsche Beiträge 1961, s. 196.

³⁴ Pilastren er genanvendt, fra renæssancetiden, måske en rest af den 1921 nedtagne præstestol (jfr. ndf.).

³⁵ Rokokobemalingen forekom ved undersøgelsen så velbevaret, at det overvejedes at fremdrage og istandsætte den.

³⁶ Ældst er øjensynligt årstallet »1626«. Endvidere kan eksempelvis nævnes: »NNV 1627« og »Frantz Søfrens Ørbek Horsens skveldegen til Tistrup oc Hode sogner Anno 1 ...«.

³⁷ Uldall s. 16f.

³⁸ Uldall s. 16f. med fig. 13. Samme teknik er benyttet ved klokker i Givskud (Vejle amt), Måbjerg (Ringkøbing amt) og S. Peders kirke i Lund. I Tyskland nævnes en parallel i Idensen ved Hannover.

³⁹ Indb. ved Jens Johansen 1984.

⁴⁰ Omtalte Caroline må være datteren, Maria hans hustru Inger Marie Langballe. H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 242.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. — Südostansicht der Kirche.

TISTRUP KIRKE

ØSTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang ca. 1332 eller 1344.¹ I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst i Tistrup optræder 1461,² men senest 1538³ var sognet blevet *anneks* til Hodde kirke, med hvilken den har fælles ejendomshistorie siden 1690, da kronen afhændede den til private (se s. 1469). Fra 1701 – indtil den overgik til selveje 1916⁴ – hørte kirken under Nørholm, fra 1742 slægten Teilmann. – Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken afgive en klokke.⁵

Kirken ligger i den gamle Tistrup landsby, lidt nord for stationsbyen. Bygningen er rejst på en højning i terrænet og har som naboer mod syd

og sydøst en række værdifulde, ældre huse: en firlænget gård, kroen og den gamle »Hodde og Tistrup sognes skole og degnebolig«, ifølge indskrifttavle opført 1783 af Nørholms ejer og kirkens patron Andreas Charles Teilmann. Skolebygningen, af mørkbrændte teglsten, udgør sammen med kirkens tranesmykkede pyramidespir og kirkegårdens Nørholmske indgangsparti (se ndf.) et smukt eksempel på vestjysk, gods-ejerinspireret bygningskultur fra 1700'ernes reformperiode (sml. fig. 2).

Kirkegården har bevaret sine gamle skel i syd og vest, mens den er udvidet med et større areal mod nord i begyndelsen af 1900'rne⁶ og mod øst

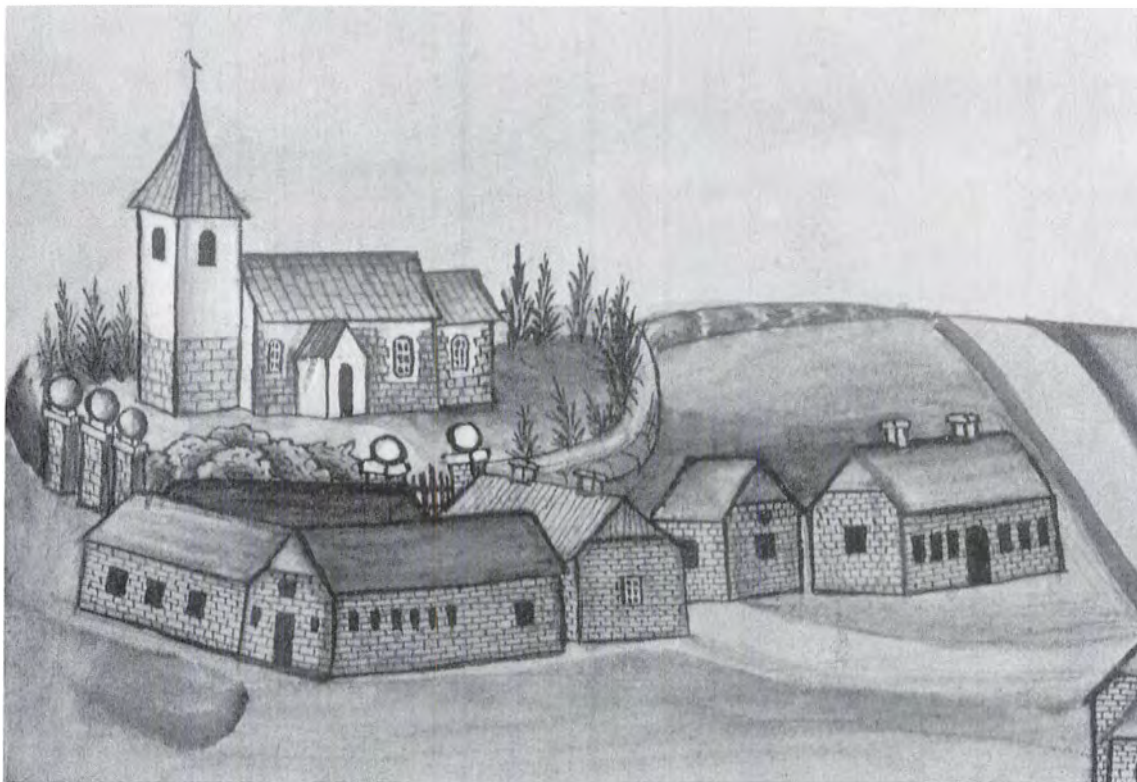

Fig. 2. Kirken og omgivende bygninger. Udsnit af mindeblad for Ane Christensen, †1863. Laveret tegning, signeret af Niels Hansen Uhd juni 1863. Ølgod Museum. — Kirche mit umliegenden Gebäuden. Gedenkblatt für Ane Christensen, †1863, Ausschnitt. Lavierte Zeichnung, signiert von Niels Hansen Uhd, Juni 1863.

o. 1950. De gamle jorddige i syd er udvendig sat af kampesten blandet med klumper af myremalm og slagger fra jernudvinding. I vest er

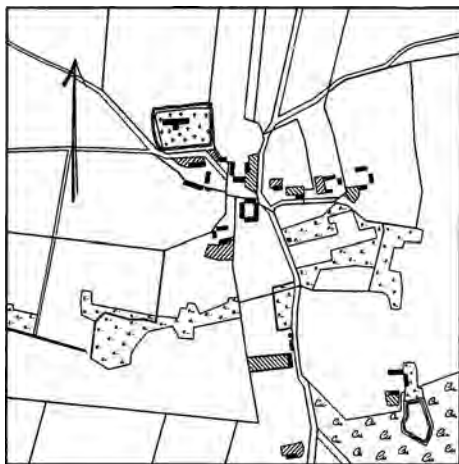

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000. Kopieret 1817 af Storm, omtegnet 1865 af E. Schmidt. — Katasterkarte.

diget flyttet frem til landevejen og jordstykket mellem det nye dige og det gamle vestskel beplantet med træer. I nord og øst hegnes kirkegården af et bredt læbælte; inden for det søndre dige gror i øst en række birketræer, i vest en klippet tjørnehæk.

Indgangspartierne, fra o. 1770, er af den Nørholmske type, som kendes ved godsets andre kirker (sml. Torstrup, Hodde og Ansager): jerngitterfløje mellem svære, murede piller af mørkbrændte telgsten fra herregårdens egne teglværker,⁷ dækket af granitplader og stenkugler over et hvidt gesimsled. *Hovedindgangen* (fig. 4) i syd består af køreport og ganglåge. En lignende ganglåge er bevaret på det gamle vestdigs plads, mens en port i det udflyttede vestdige er muret af nye sten under anvendelse af gamle dæksten og stenkugler, der må stamme fra en nørre indgang. De to oprindelige indgangspartier, i syd og vest, er nænsomt restaureret 1982.

Fig. 4. Kirkegårdens hovedindgang, o. 1770 (s. 1494). NJP fot. 1986. — *Haupteingang zum Friedhof, um 1770.*

†*Indgange.* Fordelingen med en port med låge i syd og to låger (»stetter«) i kirkegårdens vestre og nordre side rækker tilbage til 1600'rne. At dømme efter et kirkesyn 1665⁸ bestod indgangene da af murede, teglhængte piller, mens selve porten synes at være en muret portal. De tre *triste* under indgangene var muligvis af træ.⁹ 1688 købtes »nyt egetømmer i skoven til stette og rist for den nordre indgang«,¹⁰ og 1810 siges det, at tremmerne i nordre og søndre rist er rådne.¹¹ Den nordre stette manglede 1823 sit drejelige *†korstræ*.¹² – Under kirkens forfaldsperiode i begyndelsen af 1700'rne »led kirkegården vold og trækken af umælende bæster, eftersom dens porte, stetter og dige ligger ganske øde og nedfalden« (1716).¹³ – Synet bød 1864, at gangen over den græsklædte kirkegård »fra ligport til kirkedør« blev luget; en sti fra den vestre indgang skulle udvides til en gang af passende bredde.⁴ En lille skitse af kirken og kirkegården

1863 (fig. 2) er næppe nøjagtig, når det gælder indgangenes placering. Tegningen viser kirkegården beplantet med (gran)træer.

Et nyere *ligkapel* nordøst for koret er en nord-syd orienteret, hvidtet og teglhængt bygning med fire fladrundbuede og falsede vinduer i hver langsideside og en port i syd. Et *redskabshus* i læbæltet vest for tårnet er opført 1972 (ark. Gerhard Pedersen, Gårde) som afløser for en ældre redskabs- og toiletbygning.

BYGNING

Kirken er en romansk kvaderstensbygning, bestående af kor og skib, der er forlænget mod vest i tegl inden opførelsen af et senmiddelalderligt tårn. Også våbenhuset, foran syddøren, er formentlig tilføjet i senmiddelalderen, men stærkt ombygget 1925. Tårnet fik pyramidespir

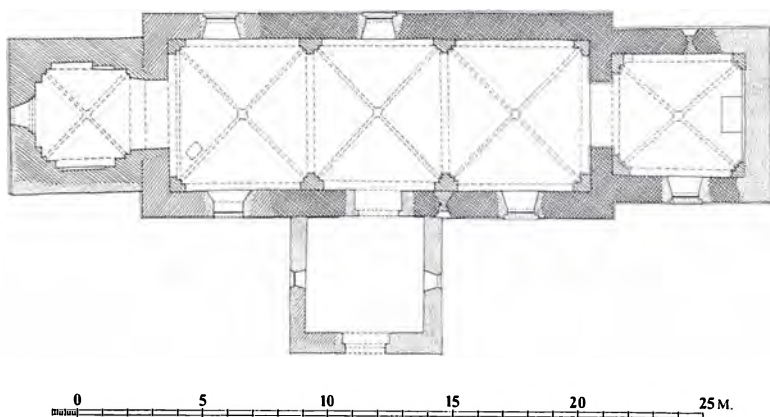

Fig. 5. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. Tegnet af Jesper Sort Hansen 1987. — Grundriss.

1740, korgavlen blev ommuret 1770. Orienteringen har mindre afvigelse til nord.

Materialer og teknik. De oprindelige afsnit, kor og skib, er opført af veltilhugne granitkvadre over en skråkantsokkel. Facaderne er formentlig betydeligt omsat (et romansk vindue samt norddøren, der var synlige 1886, er nu forsvundet). Skiftegangen er regelmæssig med forbandt mellem kor og skib, og som vanligt er de største formater brugt forneden, hvor det første, høje skifte dog stedvis er erstattet af to mindre. En del kvadre har kilehuller på tværs; en usædvanlig stor kvader i skibets sydside måler 95×113 cm.

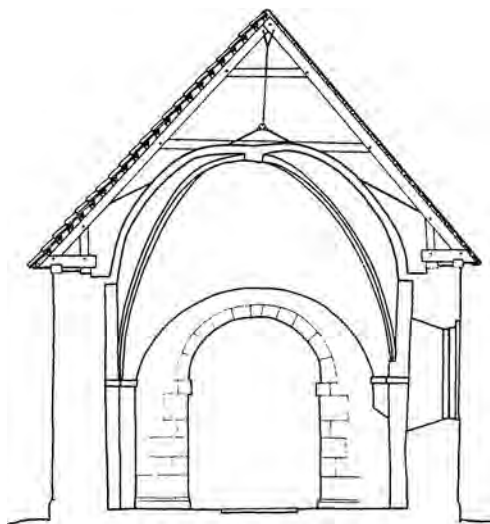

Fig. 6. Tværsnit 1:150 gennem skib set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. Tegnet af Jesper Sort Hansen 1987. — Querschnitt durch Schiff nach Osten.

Et snit gennem skibets sydmur, fremkommet i forbindelse med orglets opsætning over våbenhuset 1925,¹⁴ viste, at den indvendige vægbeklædning består af nogenlunde lige store, delvis kløvede marksten, 20-25 cm høje, iblandet jernal og slagger fra jernudvinding. Murkernen udgøres af små rullesten i en ren, fast kalkmørtel. Vandrette skel giver et indtryk af arbejdets gang under kassemurens opstøbning; farvevariationer i mørtlen skyldes formentlig forskellige sandblandinger fra lag til lag.

Kun langmurene samt den kvaderklædte triumfmur er bevaret; korgavlen blev som nævnt ommuret 1770, og skibets gamle vestgavl er nedbrudt i forbindelse med kirkens forlængelse. Skibet synes oprindeligt at have været ca. 4 m kortere.

Af dørene, der med skibets udvidelse kom til at sidde midt i langmurene, er den nordre helt forsvundet. Sporet af den tilmurede åbning sås endnu ved Uldalls besøg 1886, og han beskriver døren som vandret afdækket med kvadersatte karme. Syddøren, der har haft en tilsvarende udformning, blev ødelagt ved en udvidelse 1925. Den ydre overligger var en retvinklet, glat kvader, 1,6 m lang og 52 cm dyb, med fals til nedre bagkant, der sammen med tilsvarende false i de lodrette karme udgjorde døranslaget. Bygningens skråkantsokkel har muligvis tidligere løbet igennem under døren.¹⁴

To højtsiddende, rundbuede og smigede *vinduer* er bevaret som udvendige blændinger, henholdsvis i korets nordside og skibets sydside. Begge har monolite overliggere og sålbænksten.

Fig. 7. Kirken set fra nordvest 1982, mens den endnu var tækket med både bly og tegl. NE fot. — Nordwestansicht der Kirche mit Dachdeckung 1982: Blei- und Ziegeldach.

Skibets vindue har udvendig i smigen en omløbende skråfas, kendt fra flere af Vardeegns kirker. Et romansk vindue i skibets nordside, uden overligger, var endnu kendeligt 1886. Ved våbenhusets ombygning 1925 fremkom granitdele af to romanske vinduer, hvoraf der blev dannet et vindue i våbenhusets østside, mens en overligger er indmuret i vest.

Indre. Den runde korbue, sat af kilehugne kvadre, har retkantede *kragbånd*, der springer frem i både øst og vest. Hele triumfmuren hviler på en omløbende skråkantsokkel. Gavlspidisen er nedtaget, muligvis 1770 i forbindelse med korgavlens ommuring. – Før hvælvenes indbygning, o. 1500–20, stod væggene groft berappede og hvidkalkede.

Ændringer og tilføjelser. Skibets vestforlængelse unddrager sig en nærmere datering. Den kan ligesom udvidelserne i Lunde og Nørre Nebel

(s. 1108 og 1185) være udført kort tid efter kirkens opførelse. Lige så sandsynligt er det dog, at forlængelsen er foretaget mod middelalderens slutning før hvælvslagningen og Liljemesterens udsmykning 1500–20 (skibets vestre hvælvfag hviler på indbyggede murpiller). Det senmiddelalderlige tårn kan være lidt yngre end hvælvbyggeriet, idet der en tid var adgang til skibets loftsrum via en lem i vestre hvælvfag. Også det ombyggede våbenhus er formentlig kommet til i senmiddelalderen.

Vestforlængelsens murværk synes bag puds og hvidtekalk overvejende at bestå af tegl i munkestensformat iblandet enkelte granitkvadre. I nord afbrydes den romanske skråkantsokkel 4,6 m øst for hjørnet, og i syd hviler murpartiet vest for våbenhuset på et retkantet sokkelskifte, idet den gamle hjørnekvader dog er flyttet ud.

De fire fag *krydshvælv*, ét i koret og tre i ski-

Fig. 8. †Kalkmalerier 1500-20. Udsnit af Liljemesterens ribbedekoration (s. 1501). Mogens Larsen fot. 1982. — *Gewölbmalereien 1500-20. Ausschnitt aus einem Rippenornament des Lilienmeisters.*

bet, er formentlig muret umiddelbart før de 1500-20 blev udsmykket med en kalkmalet dekoration af den såkaldte Liljemester (jfr. †kalkmalerier). Hvælvene er helt i egnens stil, hvilende på faldede vægpiller, runde, helstens

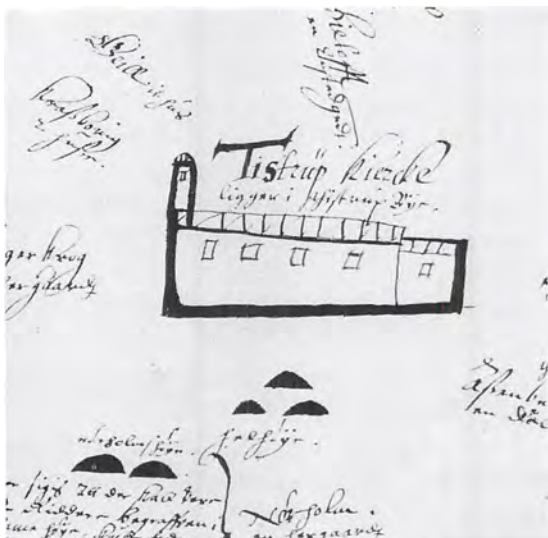

Fig. 9. Skitse af kirken og nærmeste omgivelser, tegnet af sognepræsten 1639 i indberetning til Ole Worm. RA fot. 1987. — *Die Kirche und ihre Umgebung; Skizze, gemacht vom Pfarrer in einem Bericht an Ole Worm, 1639.*

skjold- og gjordbuer og kvartstens ribber. Trods små forskelle er de fire fag sandsynligvis indbygget i én og samme omgang. Korhvelvet og skibets østre fag har enkle kragled; vestre gjordbue er falset. En tilmuret *flem* i vestre kappes søndre svikkel gav tidligere adgang til loftet. Skibets østre fag er ommuret 1713, efter at den søndre del var faldet ned under gudstjenesten, så »folk sprang af stolene« og der var »stor bulder under prædikenen«. ¹³

Tårnet ved det forlængede skibs vestende er rejst af munkesten over 4-5 skifter granitkvadre. Østsiden hviler på skibets vestmur, hvis gavlspejls, aftrappet på østsiden, formentlig er ommuret i forbindelse med tårnbyggeriet. Tårnrummet, der åbner sig mod skibet med en rundbuet arkade, dækkes af et samtidigt krydshvælv. Væggene har spidsbuede spareblændinger, den vestre noget ommuret, muligvis som følge af en ændring af vinduet. — En *fritrappeløb* ved tårnets nordside leder op til en lille, fladbuet dør, som fører ind til mellemstokværket, der belyses af et vindue i nord og et i syd. Klokkestokværket, med fladbuede glamhuller i øst, syd og vest, er ommuret »1740« (årstallet angivet med jerndrager i syd) under genanvendelse af de gamle teglsten. Ved denne lejlighed fik tårnet sit nuværende, svejfede pyramidespir med tømret gesims over store åbne bomhuller. Spiret, der er det første af fire, som i 1700'erne opsattes på de Nørholmske kirker (sml. Torstrup, Horne og Ansager), smykkes som de øvrige af en Teilmannsk trane (se vindfløj). Tårnet dækkedes tidligere af et *tsadeltag* med gavle i øst og vest. Nordsidens tagværk blev 1665 fornyet med fire spær, »hoveder« (spæresko) og »opstandere« (spærstivere). ⁸ Indtil ombygningen 1740 synes tårnet at have været støttet af tre piller, to ved den vestre side og et ved det nordvestre hjørne, muret 1717. ¹³

Våbenhuset foran skibets syddør, omtalt første gang 1665 som »Schriffehusitt« (skriftehuset), ⁸ er sandsynligvis opført i senmiddelalderen. Det blev stærkt ombygget og udvidet mod øst 1925 (ark. Aage Bugge, Varde) i forbindelse med orglets opsætning på loftet. Kun det sydvestre hjørne er delvis bevaret i det indre, hvor væg-

Fig. 10. Kirken set fra sydøst o. 1900, før våbenhusets ombygning. Fot. i Det kgl. Bibliotek. — *Südostansicht der Kirche, um 1900, vor Umbau der Vorhalle.*

gene er af marksten.¹⁴ I vestmurens ydre ses af det oprindelige kun en 2,4 m lang kampesten med en række ovale fordybninger fra en påbegyndt kløvning. De fornyede mure er klædt med genanvendte kvadre fra den gamle mur, heriblandt de ovennævnte, romanske vinduesten, brugt omkring vinduerne i øst og vest. Disse karmsten sad tidligere spredt i murværket. I muren indgår tillige nyhugne kvadre, hvoraf én er mærket »1925«. Enkelte gamle munkesten er brugt omkring den nye, brede, rektantede dør i sydgavlen, der har afløst en smallere, rundbuet. Huset, der er i blank mur med undtagelse af gavlspiden, stod tidligere pudset og hvidtet, teglhængt som nu.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Kirkens tilstand i årene efter svenskekrigene belyses af et syn, der på sognepræsten Jens Sørensens begæ-

ring blev foretaget 24. juli 1665 og samme dag indført i herredets tingbog. De fire synsmænd, alle lokale sognemænd: Thomas Lauridsen på Agerkrog, Knud Christensen, Hans Pedersen og Jens Jessen i Tistrup, fandt da, at fire spær på tårnets nordside var ganske forrådnede. Tårnets murværk var brøstfældigt, og det samme gjaldt gavlene på »den store og liden kirke« (skib og kor) samt på »skriftehuset« (våbenhuset). På skibets nordside ved tårnet manglede blytaget over to spærfag, i alt fem »opgange« med hver fem blytavler. Våbenhuset fattedes tagsten, og tagsten manglede også over kirkeporten og de tre stetter. Klokkeværket var ganske brøstfældigt både på tømmer og jern, »så man ved aldrig hvilken stund klokken nedfalder, når man den ringer«.⁸

Tagte. Bortset fra våbenhuset, der vist altid har

Fig.11. Indre set mod vest. NE fot. 1984. — Inneres nach Westen.

haft tegltag, synes kirken indtil 1600'ernes slutning overalt at have været tækket med bly, der herefter gradvist afløstes af tegl, så bygningen – ligesom egnens øvrige kirker – havde tage af både tegl og bly. 1700¹⁵ var der tagsten på tårnet, der igen fik bly efter spirets opsætning 1740; og så sent som 1700¹⁵ var der endnu bly på kor og skib, men 1766 kun bly på skibets sydside og over nordsidens vestre ende.¹⁶ Således forblev det, indtil tagfladerne ved restaureringen 1982 overalt blev tækket med bly. To ældre *blyplader*, henlagt i skibets loftsrums og i tårnets klokkestokværk, er mærket »RT« (for Rosenørn-Teilmann) samt henholdsvis »1831« og »1839«.

Tistrup udsattes ligesom de øvrige Nørholmkirker for et almindeligt forfald i tiden omkring 1720.¹⁷ Tårnets reparation og ombygning 1740 blev udført, mens Steffen Nielsen Ehrenfeld til Endrupholm (†1741) var ejer. Efter hans død gif-

tede enken Maren Schultz sig 1742 med amtmand Christian Teilmann, hvis søn *Andreas Charles (de) Teilmann* (adlet 1752, †1790) overtog godset og kirkerne 1749 og gjorde meget for deres vedligeholdelse. Hans navnetræk »ACT« og »1770« i korgavlen er opsat efter en ommuring af gavlen fra grunden det nævnte år. Muren opførtes af godsets egne sortbrændte teglsten, mærket med karakteristiske, lodrette fuger, der, som nævnt, tillige er anvendt i de samtidige portpiller. Søren Abildgaard noterede under et besøg to år senere, at kirken var repareret »ud- og indvendig, og alle hvælvinger overkalket, så Niels Krag's våben er der nu ikke mere tilsyne« (jfr. *tkalkmalerier*).¹⁸

En *istandsættelse* 1871 omfattede i første række det indre og udførtes af lokale håndværkere under ledelse af snedker Peder Nielsen i Lindingbro.⁴ Det er muligvis i denne forbindelse, at de

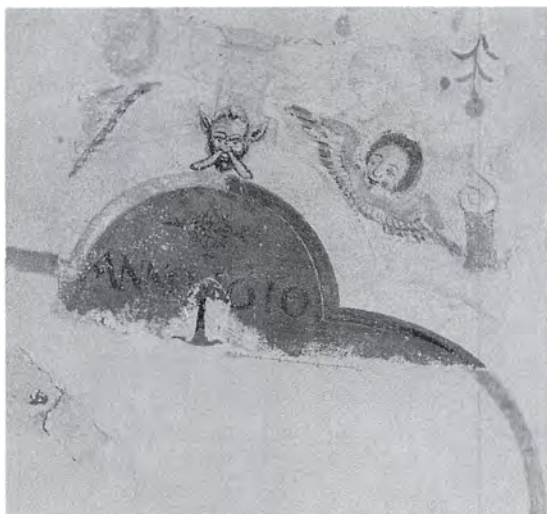

Fig. 12-13. †Kalkmalerier 1610. Udsmykning for Niels Krag til Agerkrog og hustru Jytte Høeg, formentlig udført i anledning af deres bryllup 1610 (s. 1502). Mogens Larsen fot. 1982. 12. Udsnit af midtfagets vestkappe. 13. Detalje af engel. — *Gewölbmalereien 1610. Ausschnitt aus einer Ausmalung für Niels Krag zu Agerkrog und seine Frau Jytte Høeg, wohl anlässlich ihrer Hochzeit 1610.*

nuværende fem fladbuede *støbejernsvinduer* blev indsat.

Som nævnt blev våbenhuset ombygget og skibets syddør udvidet 1925 (ark. Aage Bugge) i forbindelse med anbringelse af et orgel på våbenloftet, hvilket medførte et betydeligt indgreb i kirkens sydмур.

Efter en *hovedrestaurering 1982-83* (ark. S. A. Aakjær) står kirken igen tækket med bly. Udvendig fremtræder den stadig med sin karakteristiske tårnprofil fra 1740. Kvadermurene står blanke, mens teglpartierne i korgavlen, omkring vinduerne, i skibets tilføjede vestende og på tårnet er hvidtet. Indvendig blev vægge og hvævl rensed for løstsiddende puds og kalk, og triumfvæggen blev igen hvidtet, efter at kvadrene siden 1880'erne⁴ havde stået blanke (jfr. fig. 26). I gulvet ligger gule, kvadratiske teglfliiser, under bænken er det træfjæl.

Korets *tagværk* er nyt, mens skibets egetømmer er omsat og de to lag hanebånd hævet i forbindelse med hvælvenes indmuring. De gamle spærfødder, der er afsavede loftsbjælker, holdes sammen af jerntrækbånd, muligvis anbragt 1871.

Varme. En ovn blev 1885 opsat ved korets

sydvæg. 1905 installeredes en kalorifer i skibets nordøsthjørne, som 1969 afløstes af et oliefyret varmtluftsanlæg.⁴

Vindfløjen over tårnspiret er en *Teilmannsk* traner, fornyet 1982 med en *vindfløj fra Torstrup kirke (nu i Esbjerg Museum) som forbillede (jfr. s. 1425 med fig. 11). En tfløjstang med traner er nævnt 1862⁴ og gengivet på tegningen fig. 2.

Et *solur* af kalksten med indhugget »1785«, i våbenhusets gavlv, er udført samtidig med tilsvarende ure i Torstrup, Horne og Hodde (jfr. s. 1474 med fig. 9).

†KALKMALERIER

I forbindelse med kirkens restaurering 1982 afdækkedes i skibets midtfag dele af kalkmalede hvælvdekorationer fra to perioder: 1) en udsmykning af den såkaldte Liljemester 1500-20, formodentlig udført umiddelbart efter hvælvbyggeriet, og 2) adelige våbenskjolde og indskriftfelter 1610. På grund af de dårlige afdækningsvilkår blev malerierne efter en undersøgelse og imprægnering igen overhvidtet.

1) 1500-20 (fig. 8). Af Liljemesterens velkendte

dekoration (jfr. Horne s.1451) fandtes i midtfaget en lilje over vestre gjordbue og på ribberne sortgrå og røde sparsnit, ledsaget af røde krabbeblade. Liljemesterens hvælvudsmykning har formodentlig prydet hele kirken, i det mindste hele skibet.

2) 1610. Udsmykning med fædrene og mødrene våbener for Niels Krag til Agerkrog og hustru Jytte Høeg, antagelig udført i anledning af deres bryllup samme år. Dekorationen nævnes i Danske Atlas (1769), men blev overkalket i forbindelse med kirkens istandsættelse 1770.¹⁸ 1982 afdækkedes i *midtfagets vestkappe* et stort, okkergult firpasfelt (fig. 12), indrammet af bleg-rødt bånd mod syd og mørkerødt bånd mod nord. I feltets øvre parti var under et arabeskmotiv med sorte versaler malet »anno 1610«. Uden om firpasfeltet var med sort kontur malet en kartouche, ledsaget af masker og englehoveder (fig. 13), tegnet i rødt og med vinger delt af rødt og grønt. Omkring motivet sås spredte, røde blomster med grønne blade. – I *nordkappen* var et stort, rektangulært felt i tilsvarende kartoucheindramning. Af tre linier med sort frakturindskrift læstes dele af de to nederste som »... biurdig / derne oc«, en henvisning til Jytte Høegs fædrene og mødrene våbener, hvis omrids kunne skimtes gennem kalklagene umiddelbart over skjoldbuen. – Niels Krags anevåbener har været malet i *sydkappen*, hvor en lignende udsmykning tegnede sig gennem kalken, således

Fig. 14. Altertavle 1764, maleren Anders Nielsen Windfeldts signatur (s. 1504). NE fot. 1984. — Altar-bild 1764, Signatur des Malers Anders Nielsen Windfeldt.

flere af våbenrækkens renaissanceformede skjolde, med hjelmklæderne udformet som ran-ker. Østkappen synes ikke at have været bemal-let.

Niels Krag, der fødtes på Agerkrog 1574, blev 16. september 1610 viet i Ålborg til Jytte Høeg Styggesdatter (født 1589), og det er sandsynlig-vis til minde om brylluppet, at Niels Krag lod hvælvet inden for indgangsdøren smykke med deres adelsmærker. Kirken rummede tillige et tulpitur (se dette) med hans navnetræk; også prædikestolens himmel, opsat 1611, smykkes med Krag'ernes og Høeg'ernes våbener.

INVENTAR

Oversigt. Fra middelalderen stammer foruden den romanske granitdøbefont kun det senmiddelalderlige alterbord muret af jernalkvadre, som formentlig er genanvendt fra det romanske. Af kirkens renaissanceindretning er bevaret prædikestolen, et smukt billedskærerarbejde fra 1611, opsat af Niels Krag til Agerkrog, samt de lidt senere alterstager. Altersættet er udført 1796 af Bendix Gijzen i København, sygesættet 1835 af Wolfgang Petersen i Haderslev.

Efter restaureringen 1983 præges rummet atter af den charmerende og velbevarede rokokotalertavle fra 1764, malet af Anders Windfeldt og med paralleller i andre af Nørholms kirker. Den var 1898-1982 afløst af et altermaleri udført af Hans Agersnap efter Julius Paulsens »Kristus vandrer på Søen«.

Farvesætning. Altertavlen står med oprindelige klare rokokofarver, prædikestolen med en bemaling i hovedsagelig brune toner fra en istandsættelse 1940. Det øvrige inventar har en dæmpet farvesætning fra 1983. En almindelig nymaling er øjensynligt udført i 1700'erne, vel samtidigt med altertavlefornyelsen 1764, samt ved en istandsættelse 1871, da inventaret blev egetræsmalet.

Alterbord, senmiddelalderligt, men muret af genanvendte jernalkvadre, der formentlig stammer fra et ældre romansk højalterbord. Bordet måler 133 × 81 cm og er 111 cm højt, og det er på senmiddelalderlig vis bygget helt op imod ko-rets østvæg. Det er opmuret af fire skifter jernal (iblandet lidt tegl) og afsluttes foroven af et rul-skifte munkesten; en helgengrav findes øjensyn-ligt ikke.¹⁹ Bordet står delvis berappet og kalket,

Fig. 15. Indre set mod øst. NE fot. 1984. — Inneres nach Osten.

skjult af et *alterpanel* af fyr fra slutningen af 1800'erne, 162 × 80 cm, 121 cm højt. Dets forside har to profilindrammede arkadefyldinger i enkle renæssanceformer, kortsiderne profilydinger. Bemalingen fra 1940, der svarer til prædikestolens, dækker en broget staffering fra 1900, da panelet frilagdes.⁴ Et ældre *†alterpanel* af fyr, 2¼ × 1¼ alen, omtales 1862.⁴

†*Alterklæder*. 1688 havde kirken to alterklæder, af hvilke det ene betegnedes som gammelt.¹⁰ 1772 havde kirken netop af Andreas Charles Teilmann fået et nyt alterklæde svarende til Torstrup og Horne kirkers (s.1426, 1452). 1862 omtales det som rødt med guldkant. Kasseret 1900, idet man ønskede alterpanelet frilagt (jfr. fig. 26).⁴

Altertavlen (fig. 16) fra 1764 er en illusionistisk malet rokokotavle, signeret af maleren Anders Windfeldt. Den svarer næsten til hans syv år

ældre tavle fra Torstrup (s.1426), der også må have været forbillede for den beslægtede altertavle i Hodde kirke (s.1475). Tavlen fremstår som et glat, udsejft fyrrepanel, der udgøres af otte lodretstillede planker, samlet på bagsiden med tre halvt indkilede tværrevler. Bemalingen danner et sammenhængende rocaille-kartoucheværk med sirlige, brogede blomsterbuketter, som indrammer to scener af lidelseshistorien og et skriftfelt forned. I hovedfeltet ses Nadveren, i topfeltet Kristi bøn i Getsemane. Begge motiver slutter sig i hovedtrækkene til fremstillingerne på Torstrup-tavlen, men nadverbordet er her firkantet med en let sidevendt, gestikulerende Kristus, og alle personerne fremtræder større og mere gennemført karakteriserede. Nadverfremstillingen flankeres af Moses (i nord) og Aron, stående på konsoller i kartoucheværket, og i skriftfeltet forned læses med

forgylt fraktur på sort bund: »Vor Herre Jesus Christus i den Nat, / der hand blev forraad ...« (1. Kor. 11,23-25) og derunder med skriveskrift signaturen: »Andr. Windfeld fec(it) / 1764« (fig. 14).

En rødbrun farve danner bund for stafferingen, der domineres af en klar cinnoberrød og pariserblå, mens rocaillerne står i grå, okkergule og røde toner. Bemalingen er usædvanlig velbevaret og klar efter en istandsættelse 1983, da tavlen genvandt sin gamle plads på højaltret.

Tavlen omtales 1768 som ganske ny, i »smukt arbejde og maling«,¹⁶ og Jacob Helms kalder staffagen effektfuldt og talentfuldt malet, »med livlige farver, malede snirkler, konkylier m.m.«. 1898 blev tavlen nedtaget og ophængt på tårnummets sydvæg, hvor den hang indtil den 1983 blev genopsat på altret.

Som *alterprydelse* 1898-1982 tjente et maleri af Hans Agersnap, udført 1898 som en kopi efter Julius Paulsens »Kristus vandrer på Søen«. Maleriet, i olie på lærred, havde fra første færd en indfatning i enkel klassicistisk stil med citat fra Matt. 14,27 (jfr. fig. 26). Den afløstes 1934 af et nyt rammeværk, en stor kasseformet opbygning med fire søjler og trepasbue over billedfeltet; på det predellaagtige fodstykke citat fra Joh. 15,9. Maleriet er 1982 indsat i en forgylt profilramme og ophængt i østfaget på skibets nordvæg. Rammeværket fra 1934 er deponeret på Hodde kirkes loft.

†*Altertavle*. 1716 omtales altertavlen som »ganske mør, og bogstavene afslidte«,¹⁰ og 1760 kaldes den gammel og slet, »bør at forbedres«.¹³

Altersølv. Kirkens altersæt er udført 1796 af Bendix Gijzen i København. Den ganske enkle *kalk* (fig. 17) har cirkulær, aftrappet fod, linseformet skaftring og glat halvkuglebæger med profileret mundingsrand. På standkanten er med skriveskrift indprykket: »(Tistrup og) Hodde Kirkes Kalk vog 39 $\frac{9}{16}$ lod og Disk vog 10 $\frac{1}{16}$ lod, givet 1796. Kostede 62 Rd. 3 m. 12 s.«. Her ses endvidere Bendix Gijzens stempel (Bøje 1979 nr. 968), Københavns bymærke 1796, guardeinmærke for Frederik Fabritius samt månedsmærke for Vægtens tegn. Den tilhørende *disk* (fig. 20), tvnm. 15 cm, har indskrifter med gra-

veret kursiv. På fanen citat fra 1 Kor. 11,24-25, i bunden verset: »Ei hemmelig din Kierlighed! / Din Kundskab om vor svage Side! / Naar jordisk virksom Dyriskhed / Lar efterladn Siælen lide. / Da, Frelser, siger du: Husk Ven, / Jeg til Exempel lev'de lærte, / Paa Korset døende begiærte / Dit sande Vel og evigt Gavn; / Vil Du da vel i Lasters Favn / Din Gud Dig Selv og mig vanære?«. På undersiden Bendix Gijzens gentagne stempel.

Den omstændighed, at kirkens navn er tilføjet på kalkens indskrift, viser, at altersættet har været tiltænkt hovedsognet Hodde, efter at de to kirker i henvend hundrede år havde måttet deles om altersølvet.²⁰ Tanken må have været, at Tistrup kirke i 1796 skulle have haft det gamle fælles altersæt fra 1696, Hodde det nye – men i stedet er det blevet omvendt (jfr. s. 1479). Efter Svenskekrigene havde kirken 1688 *†kalk og disk af tin*.¹⁰

Sygesæt (fig. 18), 1835, udført af Wolfgang Petersen i Haderslev og skænket af kirkeejeren Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann. *Kalken* er 12 cm høj med cirkulær, aftrappet fod, der ligesom knoppen og det stærkt svejdede bæger smykkes af godronnering. På standkanten læses i graveret skriveskrift: »Givet af Stamherreinde Frøken v. Rosenørn-Teilmann Hodde og Tistrup Menigheder 1835«. Her ses tillige Wolfgang Petersens gentagne stempel (Bøje 1982 nr. 7074) samt Haderslevs bymærke. Tilhørende *disk*, tvnm. 7 cm, glat. Et ældre, formentlig oprindeligt *læderfutteral* hører til sygesættet.

Oblatæske og *alterkande* er af sort porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, tidligst nævnt 1862.⁴ En *†tinflaske* til altervin omtales 1688,¹⁰ og 1845 anskaffedes en sortlakeret *†alterkande* af blik med guldkors.²¹

Alterstager (fig. 19), o. 1625-50, balusterformede, nu 41 cm høje. Huller i fodskålens kant viser, at stagerne oprindeligt hvilede på tre tæer. Alterstagerne nævnes tidligst 1688;¹⁰ 1716 var tåen »løs og afstødt« på en af dem.¹³ Nyere *syvstage*.

Messehagel, o. 1900, med guldgaloneret rygkors og kanter. †*Messehagler*. Mens inventariet 1688 opfører en messehagel,¹⁰ manglede kirken

Fig. 16. Altartavle 1764, malet af Anders Nielsen Windfeldt (s. 1503, jfr. fig. 14). NE fot. 1987. — Altartavle 1764, gemalt von Anders Nielsen Windfeldt.

Fig. 17. Alterkalk 1796, udført af Bendix Gijsen i København (s. 1504). NE fot. 1984. — Kelch 1796, von Bendix Gijsen in Kopenhagen geschaffen.

Fig. 18. Sygesæt 1835, udført af Wolfgang Petersen i Haderslev og skænket af kirkeejeren Ingeborg Christiane Rosenørn-Teilmann (s. 1504). NE fot. 1984. — Krankenbesuchsgeräte 1835, von Wolfgang Petersen, Haderslev. Eine Stiftung der Patronin Ingeborg Christiane Rosenørn-Teilmann.

1716 hagel.¹³ 1767 fik kirken en ny messehagel, der 1772 omtales som skænket af Andreas Charles Teilmann og svarende til Torstrup og Horne kirkers fra 1765 (s. 1429, 1458).¹⁸ 1862 oplyses, at den var af rødt fløjls med guldkors, -kantning og årstal.⁴

Alterskranke, 1871, oval med støbejernsbalustrer af egnens sædvanlige type, leveret af jernstøber Bjelke i Varde.⁴ Bemaling fra 1982 i gråtoner.⁴ †*Alterskranke* omtales 1862 som en skranke tværs over koret, af fyr, med læderbeklædt knæfald.⁴

Døbefont (jfr. fig. 11), romansk af rødlig granit, tilhørende egnens almindelige, glatkummede, vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 165f., 407). Fonten er groft hugget, 94 cm høj, kummenstvm. 78 cm. Søjlebasefoden har firesmå hjørnekopper og en vulst ved overgangen til kummen, der har en enkel attisk profil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte. Især på foden er der rester af kalk og bemaling; Jakob Helms glædede sig 1874 over, at fonten nu var »godt rensat for overmalning«. Ved korbuens nordvange.

Dåbsfad, slutningen af 1800'erne, galvanoplastisk kopi af L. Vieths model, udført efter L. Frølichs tegninger 1857. Fadet måler 69 cm i tv. I bunden ses Kristi dåb, på fanen evangelisttegnene vekslende med fire scener: Syndefaldet, Syndfloden, Maria med barnet og Pinseunderet, hvortil knytter sig bibelcitater i frakturskrift. Signeret: »L. Frølich pinx./ L. Vieth sculp. 1857«. Fadet svarer til Hodde kirkes. †*Dåbsfade*. Et »døbefad« nævnes 1716.¹³ 1829 manglede fadet,²¹ og et nyt brugt erhvervedes 1844, da der udførtes en træ-ramme til fadet, som ønskedes fortinnet indvendig.²¹ Det omtales 1862 som et dåbsfad af kobber uden indskrift.⁴ *Dåbskande* fra 1909.⁴

Prædikestol (fig. 25), 1611, ifølge indskrift opsat af Niels Krag til Agerkrog; himlen med våben for såvel Niels Krag og hustruen Jytte Høeg som for naboherregården Nørholms herskab Hans Lange og Karen Strangesen. Prædikestolen er – som allerede bemærket af Jacob Helms – »meget smukt skåren og enestående i denne egn«, og er muligvis udgået fra Claus Laurid-

sens værksted i Kolding.²² Den består af fem arkadefag, af hvilke de fire danner kurv, det femte en kort bro ved opgangen. Udbugende pilastre, smykket med kartoucheværk over lange semikolontegn, adskiller felterne, der rummer relieffer af tre evangelister, Peter og den opstandne Kristus. De indrammes af høje arkader, hvis profilerede bueslag med tunget kant bæres af kannelerede pilastre med profilkapitel. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 21) Mattæus, som de øvrige evangelister vist siddende ved skrivepulten. Han vender sit hoved mod englen, der står bagved og griber i evangelistens kappe, samtidig med at den rækker blækhuset frem. 2) (Fig. 22) Markus, skåret efter samme forlæg, som Claus Lauridsen har benyttet 1619 på sandstensfonten i Kolding kirke.²³ Evangelisten ses frontalt, siddende under en baldakin med løven tittende frem under borddækket. 3) Opstandelsen. Kristus er vist alene, elegant trædende på sarkofagen og det væltede låg. Han løfter højre hånd velsignende og holder sejrsfanen i den venstre. Forneden er på sarkofagens gavl indskåret versalindskriften (fig. 24): »Anno 1611 lod e(rlig) oc wel b(yrdig) m(and) Nels Krag/ gjør d(enne) predich s(tol)«. 4) (Fig. 23) Lukas, under en baldakin, siddende tænksom med den åbne bog, pen og blækhus foran sig på pulten. Ved siden af pulten stikker oxen hovedet frem. Relieffets nedre del følger øjensynligt et stik af Jacques de Gheyn,²⁴ mens ansigtets Lutherfysiognomi må være hentet andetsteds fra. 5) Peter stående med nøglen i højre hånd og en lukket bog i den venstre. Hans hoved, med langt krøllet hår og skæg, svarer til den opstandne Kristus' bortset fra en begyndende flensskaldethed. Over hjørnepilastrene har frisen små volutfremspring, under dem brydes postamentet af bøjlefremspring med semikolontegn og hængeknopper på undersiden. Svunget under baldakin med ribber i stødene, hvilende på en spinkel bærestolpe. Læsepulten er vistnok fra 1700'erne, dækplanken stammer ligesom opgangen med fyldingspanel fra en istandsættelse 1940.

Himlen hænger som en lidt uregelmæssig ottesidet polygon over prædikestolen i skibets

Fig. 19. Alterstager, o. 1625-50 (s. 1504). NE fot. 1984. — *Altarleuchter, um 1625-50.*

Fig. 20. Alterdisk 1796, udført af Bendix Gjisen i København (s. 1504). NE fot. 1982. — *Patene 1796, Bendix Gjisen in Kopenhagen.*

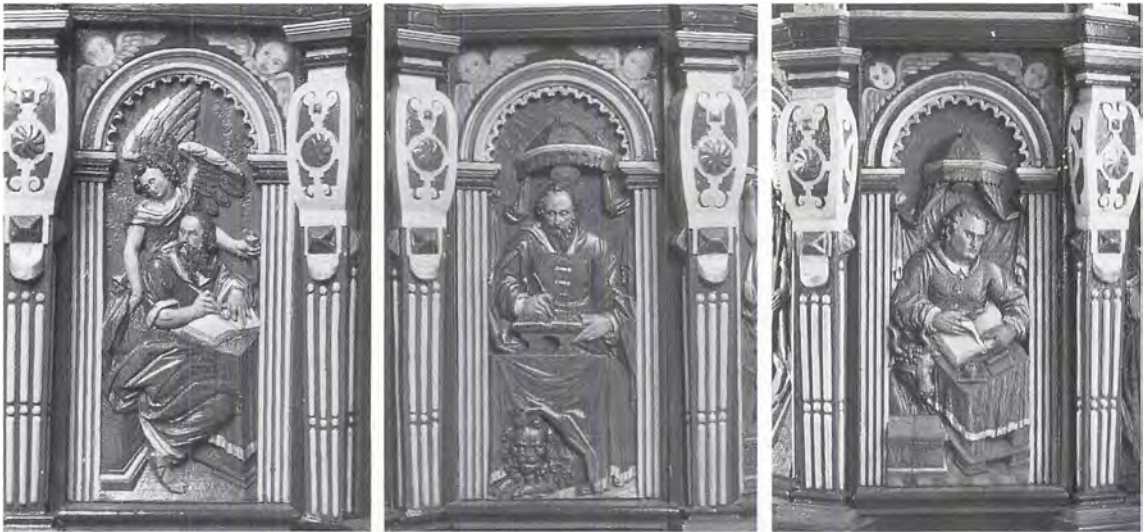

Fig. 21-23. Prædikestolsfelter 1611 (s. 1507). 21. Evangelisten Mattæus. 22. Evangelisten Markus. 23. Evangelisten Lukas. NE fot. 1984. — Kanzelfelder 1611. 21. Der Evangelist Matthäus. 22. Der Evangelist Markus. 23. Der Evangelist Lukas.

sydstøthjørne. Den er påfaldende enkel med glat gennemløbende frise og fire kartouche-topstykker. Herpå ses (fra opgangen) våben for Niels Krag og for Jytte Høeg, et englehoved og våben for Hans Lange og for Karen Strangesen.²⁵ Mellem topstykkerne står kuglespir på hjørnerne, og himlens loft er glat med stjerne i midten.

Prædikestolens bemaling er udført 1940 af

Fig. 24. Udsnit af prædikestolsrelief, Opstandelsen. Sarkofagen med Niels Krags stiftelsesindskrift 1611 (s. 1507). NE fot. 1984. — Kanzelrelief, die Auferstehung, Ausschnitt. Der Sarkophag mit der Inschrift des Stifters Niels Krag, 1611.

maler Stenholt-Jensen, der vistnok til dels har bibeholdt eller gentaget træk fra 16-1700'ernes stafferinger. Rammeværket er brunt og en sortbrun danner bund for postamentfelternes gule arabeskmotiver og frisefelternes versalindskrifter, der knytter sig til reliefferne nedenunder (fra opgangen): »S. Mattev's/ S. Marcvs/ Salvator Mvndi/ S. Lvcas/ S. Peter«. Lister og indfatninger er fremhævet med brogede farver og forgyldning, selve reliefferne står med en partiel farvesætning (karnation og lidt forgyldning), der formentlig går tilbage til en oprindelig, i 1700'erne opmalet, staffering. Også sviklernes englehoveder kan afspejle en renæssancestaffering (jfr. Horne-prædikestolen s. 1460).

Prædikestolen har oprindeligt stået med en delvis bemaling (en snedkerstaffering), der foruden relieffernes omfattede rødt og brunt på træværket. En opmaling og supplerung blev foretaget i 1700'erne, formentlig i forbindelse med altertavlefornyelsen 1764. Rammeværket synes herefter at have været rødbrunt, frisefeltene blå med mørkere blå marmorering, postamentfelterne umalede med cinnoberrød ramme. Også arkadernes pilastre har stået delvist i blankt træ, kun med lidt hvidt. Hjørnepilastre og lister var fremhævet med hvidt, blåt, rødt og forgyldning, og på underbaldakinen var cinnoberrøde

Fig. 25. Prædikestol 1611, ifølge indskrift opsat af Niels Krag til Agerkrog (s. 1506). NE fot. 1984. — *Kanzel mit Inschrift des Stifters Niels Krag zu Agerkrog, 1611.*

ornamenter på brun bund. De »forgylde navne«, der 1768 nævnes på prædikestolen,¹⁶ har formentlig som de nuværende stået i frisefelterne.

1803 var prædikestolen løs og hældede ud fra muren,²⁶ og 1829 trængte den til øjeblikkeligt eftersyn, da der var »fare forbunden med dens benyttelse«.²¹ Opgangen omtales 1862 som en muret trappe med »trærækværk«.⁴ Den blev udskiftet med en støbejernstrappe 1874, samtidig med at prædikestolen blev overstrøget med egetræsfarve (jfr. fig. 26).⁴ Sin nuværende fremtræden har den i alt væsentligt fået 1940, idet der ved restaureringen 1983 kun er foretaget en snedkermæssig istandsættelse og en beskeden afstemning af bemalingen.

Stolestaderne stammer for bænkenes vedkommende fra istandsættelsen 1871,⁴ gavlene er fornyet 1940 i egnens karakteristiske ungrenæsan-

cestil. Bemalingen fra 1983 med gråt rammeværk, brune gavlfyldinger og rødilla ryglæn. Fem bænke i tårnrummet har endnu bevaret de gamle nygotiske gavle fra 1871, der ses på interiørbilledet fra o. 1900 (fig. 26). Disse fra første færd egetræsmaledede stolestader var ifølge Jacob Helms tegnet af arkitekt Christian Hansen og blev eftergjort i Horne kirke, hvor gavlene er bevaret (s. 1463).

†Stolestader. 1689 blev der gjort seks skamler (stole) i kirken,¹⁰ hvis stader 1713 omtales som »temmelig ved magt«.¹³ 1760 behøvede stolene på pulpituret reparation (jfr. †pulpitur). 1768 nævnes 16 stader i skibets sydside,¹⁶ hvor mændene 1862 havde 19 åbne stader med ryglæn, mens kvinderne i nord havde 22 stader uden ryglæn.⁴

En præstestol i korets nordvesthjørne stammer fra 1871. Den har forneden spidsbuefyldinger,

Fig. 26. Indre set mod øst o. 1900. Fot. i KglBibl. — Inneres nach Osten, um 1900.

for oven åbent tralværk med drejede balustre svarende til den få år ældre (†)præstestol i Torstrup. Gråmalet. Før 1859 flankeredes alteret som vanligt på egnen af en †præste- og skriftestol (i nord) og en †degnestol. Dette år blev præstestolen forkortet, og degnestolen flyttet til korets sydvesthjørne. Begge kasseredes 1871.⁴

Et skab fra 1871, 135 × 110 cm, 192 cm højt, findes i præstestolen. 1768 omtales et blåmalet tskab til alterklæderne, der indtil 1859 stod i korets sydvesthjørne.²¹ Det har øjensynligt afløst en t†kiste til altertøjet, nævnt 1716.¹³

†Pengeblokke. 1828 behøvedes »tilsyn« med kirkeblokken,²¹ en »egeblok«, der 1871 udskiftedes med en fattigblok af støbt jern.⁴ En kirkebøsse er anskaffet 1963.⁴ 1862 omtales to †pengetavler, »blikkasser«, for gaver til husarme.⁴

Et †pulpitur må være opsat i begyndelsen af 1600'erne (mellem 1603 og 1624), da det 1766 omtales som gammelt »med navn påtegnet Niels

Krag til Agerkrog«. ¹⁶ 1760 behøvede stolene på pulpituret reparation.¹³

Orgel, 1969, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Brødrene Bruhn, Årslev. Disposition: Manual: Gedakt 8', Spidsgamba 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Blokfløjte 2', Mixtur II-III. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af orgelbygger Poul-Gerhard Andersen. På pulpitur i syd over indgangsdøren; manualværkets orgelhus er indfældet i pulpiturbrystningen, og spillebordet anbragt fritstående bagved dette. †Orgel, 1925, med seks stemmer, ét manual og pedal, bygget af A. C. Zachariasen, Århus. Pneumatisk aktion. Anbragt over våbenhusets loft, med facade i skønvirkestil i en fladbuet murgennembrydning til kirkerummet. Spillebordet var sammenbygget med facaden, og organisten havde sin plads på et lille pulpitur

Salmenummertavler. 1) Slutningen af 1800'erne med kannelerede pilastre og skydenumre af træ,

90 × 68 cm, malet i grå toner. På triumfmuren. 2-3) 1963, 85 × 50 cm, med messing-cifre til ophæng. Hvidmalede, på skibets nord- og sydvæg.

Maleri, 1898, se alterprydelse.

Tre nyere *lysekroner* i renæssancestil hænger i skibet. To af dem er skænket af Tistrup Sangforening 1912 og 1916, den tredje 1933 af Niels Laugesen og hustru, Hauge.⁴

†*Ligbårens* fjernelse fra våbenhuset 1871 blev som i Torstrup, Horne og Hodde begrundet med, at man i stedet anskaffede bænke og knagerækker i våbenhuset.⁴

Klokke, 1911, tv. 90 cm, på slagringen reliefversalbånd: »Støbt af P. P. Meilstrup i Randers I. C. Rosenørn Teilmann 1853. Omstøbt 1911 af Christiansen & Schjønning Aabyhøj pr. Aarhus«. Hals og slagring har profilering. Ophængt i nyere vuggebom. †*Klokker*. 1) 1528 afleveredes ved klokkeskatten en klokke med jernfang på 2½ skippd. 7 lispd.⁵ 2) Nævnt 1665, da klokkeværket var så brøstfældigt, »så man ved aldrig hvilken stund klokken nedfalder, når man den ringer«. 8) 1700 fandt synet klokken nedtagen, eftersom tårnet ikke kunne bære den. Klokken havde ikke været brugt i mands minde.¹⁵ Omstøbt 1730.²⁷ 3) 1730, støbt på foranledning af kirkeejeren Steffen Ehrenfeld.²⁷ 1841 førte fire sogneboere klage over, at klokken ikke kunne høres endog i kort afstand. Kirkeklokken havde en revne, og da den 1853 havde fået endnu én, blev den sendt til omstøbning.²¹ 4) 1853 med indskriften »Støbt af Meilstrup i Randers I. C. Rosenørn Teilmann 1853«, 4 som efter klokken omstøbning 1911 er gentaget på den nuværende. *Klokkestolen* er gammel, af egetræ.

GRAVMINDER

Mindetavle (fig. 27), opsat 27. juli 1851 af sognets beboere over fem faldne i den slesvigholstenske krig 1848-50: Nis Nielsen Gaarde, †23. april 1849 i slaget ved Colding. Jens Christensen Quie, †6. juli 1849 i slaget ved Fredericia. Søren Marrensen Suorup, †25. juli 1850 i slaget ved Idsted. N. C. Jensen Hetoft, †25. juli 1850 i slaget ved Idsted. Niels Nielsen Chistrup, †11. november 1850 på lazaretet i Slesvig. Gravvers.

Fig. 27. Mindetavle, 1851, over faldne i krigen 1848-50 (s. 1511). NE fot. 1984. — *Gedenktafel über die im Krieg 1848-50 Gefallenen*, 1851.

Sortmalet trætavle, 178 × 100 cm, med gul frakturindskrift, indsat i glat, gråmarmoreret ramme, afsluttet med trekantgavl, hvori der på gul bund er malet en opstilling af våben, dannebrogslag og mindekrans. Ophængt på tårnets sydvæg.³⁰

Gravsten (fig. 28-31), 1592. Figursten over Dorte Då og hendes to ægtemænd Otte Clausen (Strangesen) til Nørholm †1571 og Ove Juel til Kjeldgård samt tre børn af 1. ægteskab. »Her neden for thenne steen / er begravnen erlig oc welbyrdige mand / Otte Clavsen til Nørholm, som døde vdi / Ribe den 7. dag septembris aar 1571 / medt hans kiere høstrv erlig oc welbyrdige / frv Doreti Daa, som døde den □dag □ / aar 1□, oc hendes anden hosbonde / erlig oc welbyrdige mand Offve Juull / til Kielgaard, som døde den □dag □ / aar 1□, oc 3 af salig Otte Clavsens

oc / Doreti Daas børn, som var 1 søn oc 2 dø-
ter«.

Den store, fornemme figursten er udført i en sort, blank kalksten (belgisk marmor?), 293 × 178 cm, med indskrift i reliefversaler. To joniske pilastre og en arkitrav, båret af en knækket ægge- og perlestav, indrammer i et hammerformet felt figurgruppen, Dorte Daa, frontal, flankeret af Otte Clausen ved hendes højre side og Ove Juel ved hendes venstre, begge let vendt mod hustruen; alle har hænderne samlede i bøn. Hun bærer en højhalset, fodsid brokadekjole med tynde ærmer og flæsedede manchetter. Ansigtet indrammes af blomstret kyse og pibe-krave. I hendes svære halskæder hænger en sig- netring og en portrætmedaljon (Ove Juel?). Mændene er fremstillet påfaldende ens, med kort, kruset hår (Ove Juels let vigende) og fuld- skæg, iført pladerustning og pibekrave. Deres brystharnisk prydes af de respektive våbener, Strangesen (tværdelt skjold) og Juel af Nørrejyl- land (stjerne over tre strømme); benskiner og skulderplader smykkes af bladværk og grotesk- hoveder (fig. 29). Ved deres fødder ligger to krydsende sværd. Mellem ansigterne to Jesumo- nogrammer. Arkitravens frise prydes af otte hjelmmede våbenskjolde med Dorte Daa's fædrene og mødrener, ²⁸ et centralt placeret engleho- ved samt indskriften »Frv Dorrete Daa fern och mörn vabin«. Tilsvarende er pilastrene dekore- rede med hver otte hjelmmede våbenskjolde med mændenes aner.

Gravskriften herunder flankeres af pilasterpo- stamenter med hjelme og korslagte stridshand- sker. Stenen krones af et perlestavsindrammet skriftfelt med skriftsted og datering: »Jeg ved at

Fig. 28. Gravsten, 1592, over Dorte Daa, †1600, og hendes to ægtemænd Otte Clausen (Strangesen) til Nørholm, †1571, og Ove Juel til Kjeldgård, †1599 (s. 1511). NE fot. 1984. — *Grabstein, 1592, für Dorte Daa, †1600, und ihre Ehegatten Otte Clausen (Strangesen) zu Nørholm, †1571, und Ove Juel zu Kjeldgård, †1599.*

Fig. 29. Ove Juels benskinne med groteskhoved. De- talje af gravsten, 1592 (jfr. fig. 28; s. 1512). NE fot. 1984. — *Beinschiene Ove Juels mit groteskem Kopf. De- tail eines Grabsteins, 1592.*

Fig. 30-31. Gravsten 1592. Detaljer af fig. 28 (s. 1511). NE fot. 1984. 30. Dorte Då, †1600. 31. Ove Juel til Kjeldgård, †1599. — *Details des Grabsteins, 1592. Dorte Då, †1600, und Ove Juel zu Kjeldgård, †1599.*

min Frelser leffver ... Job. XIX (25-27). Vdhvggen aar 1592».

Den fint bearbejdede sten, indmuret i korets nordvæg, er tilskrevet det såkaldte »jyske gravstenværksted«²⁹ og knytter sig især til Jakob Bjørns gravsten (†1596) i Ørsted kirke (Randers amt), hvor den samme særpræget løftede arkitrav genfindes. Dens opstilling som epitafium er efter al sandsynlighed oprindelig, da den gode bevaringstilstand viser, at stenen aldrig har været anvendt som ligsten i gulvet.

Kun Otte Clausen blev begravet i kirken (jfr. ndf.); Dorte Då (†1600) og Ove Juel (†1599) blev gravlagt i Brande kirke (Vejle amt).

Et hvælvet, muret *gravkammer* fra renæssancetiden, i korgulvet foran alterbordet, blev 1925 kun skyndsomt undersøgt.¹⁴ I toppen af det fladspændte hvælv, muret af teglsten i størrelsen 28,5 × 13-13,5 × 8,5-9 cm, var brudt et lille

hul, hvorigennem det sås, at kælderen kunne rumme to voksenkister. Et ukendt antal stærkt forrådnede (†)kister har formodentlig rummet Otte Clausen Strangesen †1571 og dennes tre børn med Dorte Då (jfr. gravsten).

Oplysningen i Hofmans *Foundationer*, 1759, at Niels Krag og Jytte Høeg (sml. †kalkmalerier) samt Christian Vind og Mette Krabbe skulle være begravet i kirken, er fejlagtig. De første blev begravet i Viborg domkirke, de sidste i Torstrup (jfr. s. 1437).

Kirkegårdsmonumenter. Syd for skibet står to *støbejernskors* med palmetdekorerede korsender, type 3 (jfr. s. 1487 med fig. 29). Ved foden gennembrudt akantusslyng, 131×77 cm.

1) O. 1842. Kirkesanger N. Horsbøll, *16. april 1791 i Horsbøll, Grindsted sogn, †2. febr. 1842 i Thistrup. Kursiv.

2) O. 1857. Kirkesanger Horsbøls hustru, Sid-

sel Poulsdatter, *20. marts 1798 i Grindsteddahl, t14. april 1857 i Bredho. Kursiv.

Et nygotisk *støbejernsgitter*, o. 1879, øst for koret, indhegnet et gravsted for I. W. Mylord. Gitteret, 1 m højt, er ifølge skilt på støbejernssokkel støbt af »Ludvigsen & Herman, Nørrebro nr. 39« (København). I gitterfagene er indskrevet firpas med fransk lilje-ornamentik.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Øster Horne herreds tingbog 1665. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Tistrup kirke 1688-90.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 9ff. – *Notebøger.* Søren Abildgaard VIII, 16f. (1772). – *Indberetninger.* Jacob Helms 1874 (bygning, inventar, gravminder). Christian Axel Jensen 1925 (bygning, gravkammer), samme 1925 (figursten). Mogens Larsen 1982 (kalkmalerier, inventar). Jens Johansen 1983 (altertavle). Robert Smalley 1983 (kalkmalerier). Ebbe Nyborg 1986 (inventar).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Tegning af figursten ved Søren Abildgaard 1772. Tegning af døbefont ved E. Rondahl 1896. Opmåling af skibets syddør ved Aage Bugge 1925. Plan og snit af bygning 1939 samt opmåling af prædikestol og stolegavl 1940 ved Aage Bugge. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. – *RA.* Signaturagtig penneskit af kirken i præsteindberetning til Ole Worm 1639.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet nov. 1987.

¹ Dipl.Dan. 3. rk. II, 114. Dateringen er usikker.

² O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner, 1882, s. 61.

³ RA. Ribe bisp. 1538. Register på sognepræsters ejendom og rente udi Vardesyssel, s. 54-57.

⁴ Synsprotokol 1862ff.

⁵ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁶ 1906 siges det i synsprotokollen (note 4), at kirkegården bør udvides 60 alen mod nord.

⁷ Murstenene har lodrette riller midt i siden og enden, et kendemærke for de Nørholmske teglværker. Flere sten, bl.a. i pillernes hjørner, er usædvanligt lange.

⁸ LA Vib. Ø. Horne hrd.s tingbog 1665 (B 82A.1), s. 19-20. Syn på Tistrup og Hodde kirke 24. juli 1665.

⁹ †Ristene manglede 1665 »træt og sprinkeler og 9 stænger, hver 3 alen lange« (note 8).

¹⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Tistrup kirke 1688-90 (C KRB 441).

¹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1811-15 (C 4.709).

¹² LA Vib. Ribe stifts- og købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1808-11 (C 36A.13).

¹³ RA (film 9780). Ø. Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provsteprotokol.

¹⁴ Indb. ved Chr. Axel Jensen 1925.

¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindb. til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.775).

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Ø. Horne hrd. 1680-1761 (C 4.83).

¹⁸ Søren Abildgaard. Notebog VIII, 1772, s. 16f.

¹⁹ Beskrivelsen bygger på C. A. Jensens indb. 1925.

²⁰ Når kirkesynet i Tistrup 1716 påtalte, at kalk og disk manglede (jfr. note 13), skyldes det givetvis, at sættet opbevarede i hovedsognet. Jfr. i øvrigt tilsvarende delinger i Ho-Oksby (s. 1398) og Torstrup-Horne (s. 1456).

²¹ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

²² Se Merete Bergild og Jens Jensen: Asmild Klosterkirkes Altertavle, i Fra Viborg Amt 1984, s. 83. Her behandles også Niels Krag's og Jytte Høeg's øvrige stiftelser af kirkeinventar.

²³ Se Tove Jørgensen: Skt. Nikolaj kirke i nyere tid, i Skt. Nikolaj Kirke i Kolding, Kolding 1987, s. 137f. med fig. 94.

²⁴ Christie: Ikonografi II, side 211.

²⁵ Våbnerne fremtræder henholdsvis med tre krager og skrådelt (Krag og Høeg) og med rose og tværdelt (Lange og Strangesen). Ældre fotografier (i NM2) viser topstykkerne i en anden rækkefølge (jfr. fig. 26).

²⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn 1803-4 (C 4.706).

²⁷ Synsprotokol 1862ff. og korrespondance i NM2.

²⁸ DaAtlats V, 736.

²⁹ Identifikation af de enkelte skjolde i S. Manø Hansen og H. K. Kristensen: Glimt fra Ribe amts fortid, Ølgod, 1973, s. 12-14.

³⁰ Jensen: Gravsten, II, s. 268.

³¹ Jfr. Høgsbro Østergaard: Vore faldne og døde i krigene 1848-49-50, i ÅrbRibe XII, 1948-51, s. 260ff.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. – *Südostransicht der Kirche.*

ØLGOD KIRKE

ØSTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Olde-moder (midten af 1300'rne), hvor kirken er sat til en afgift på 6 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Ifølge indskriften på malmdøbefonten, 1455, var kirken viet *S. Laurentius*. 1495¹ nævnes en sognepræst, Laurids Hansen, men 1500² betjentes sognet af en kapellan, Hans Lyschyn. Sognet har, antagelig siden 1500'rne, haft Strellev (Ringkøbing amt) som anneks.

Kronen afhændede 1720 kirken til amtmand Selio Müller, som straks videresolgte den til herredsfoged Jacob Knudsen til Østergård, Lyne sogn (†1729).³ Efter hans enke Birgitte Cathrine Christensdatters død 1750⁴ købtes kirken 1752⁵ af etatsråd Gerhard Hansen de Lichtenberg til Engelsholm, som 1758 sammen med Lindbjerggård solgte den til birkedommer Peder

Saxesen.⁶ Kirken fulgte herefter Lindbjerggård, indtil godset blev udstykket 1785, hvorefter kirken blev erhvervet af sognets jordejere.⁷ Kirken overgik til selveje 1. januar 1916.⁸

Kirkens adkomstbreve var i senmiddelalderen indført i en *†legende*bog, som var fremlagt på Øster Horne herredsting 1494 og for Varde official 1500.⁹ – Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken afgive en klokke.¹⁰

Sognefolkene ønskede 1622, at der blev opført et kapel (jfr. †kapel) ved kirken for at skaffe plads til den voksende befolkning, og tilbød selv at hjælpe til ved transporten.¹¹ Efter nedrivningen af kapellet og nordre †våbenhus klagede de 1761 over kirkeejeren Peder Saxesen: han misligholdt kirken og havde ladet dem

Fig. 2. Kirken og skolen set fra syd (s. 1517). Udsnit af mindeblad for Ane Kirstine Jens, 1864. Grålaveret tegning. Ølgod Museum. – Südsicht der Kirche und Schule. Gedenkblatt für Ane Kirstine Jens, 1864. Ausschnitt. Graulavierte Zeichnung.

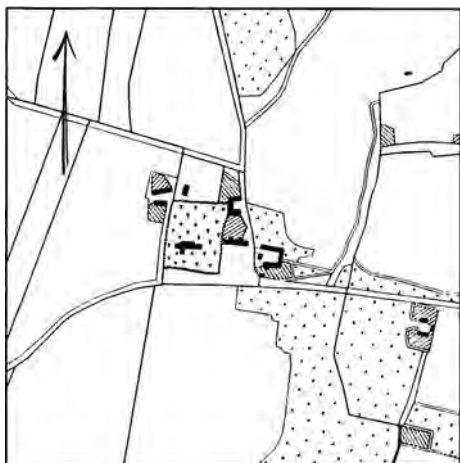

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000. Målt 1789 af Ludvig Wessenberg, kopieret af Sehestedt 1856. – Katasterkarte. Vermessen 1789.

køre de nedbrudte kampesten til Lindbjerggård og Nørholm.¹²

Til det udhuggede mandshoved og løverelief i kirkens østende (se billedkvadre) knytter sig *sagnet om Hejbøl bonde*.¹³ Han så en aften, at der brændte lys i kirken og gik ind for at slukke, men lysene tændtes igen, tre gange. Da han tredje gang ville forlade kirken, spærrede et uhyre døren. Bonden bad for sin familie og ejendom og lovede at give en skæppe penge til en udvidelse af kirken. Så stak han uhyret ned og slap ud, men en hoppe, som han havde glemt at bede for, lå død. Som tak for sin redning bekostede han opførelsen af apsis, hvor han selv, udyret og skæppen med penge blev udhugget til minde. – Et andet sagn vil vide, at kirkens tømmer er hugget i Havlund mose.¹⁴

Mønter. Under en arkæologisk undersøgelse af kirken fandtes 1959¹⁵ i alt 171 spredt liggende mønter, hvoraf 121 danske fra perioden Valdemar I – Frederik IX. Blandt de ældste danske mønter var to slået under Valdemar I, to under Valdemar II. Blandt de tyske var en penning fra Osnabrück fra o. 1150 samt en hidtil ukendt hulpenning fra Burg på Femarn fra o. 1400.¹⁶

Kirken ligger på en højning i stationsbyens vestlige udkant. Terrænet falder svagt mod landevejen i syd og østover mod den gamle skole og kroen. Den store *kirkegård* er udvidet i flere omgange. Den var 1862⁸ overalt hegnet af kampestensdiger (jfr. matrikelkort 1789, fig. 3) og målte da 120 alen øst-vest og 165 alen nord-syd (svarende til ca. 75 × 100 m). 1876 førtes kirkegården frem til vejen i syd og udvidedes samtidigt mod vest; 1910 og 1974 blev den igen betydeligt udvidet mod vest.⁸ Om den østre del af kirkegården er en tjørnehæk i syd og bøgehække i nord og nordøst, plantet på den nedre del af det tidligere stendige. Mellem det sydøstre hjørne og hovedindgangen i øst er diget 1910 omdannet til en cementsat kløvstensmur. Det vestre afsnit hegnes ligeledes af tjørn i syd og af bøg i nord. En nord-syd gående birkeallé, vest for tårnet, markerer formodentlig så nogenlunde det gamle vestskel.

Indgange. Den omtalte indgang i øst er kirkens gamle *køreport*, opført 1804¹⁷ og 1881⁸ udvidet med en ganglåde i syd. Port og låge lukkes af sortmalede gitterfløje med spydod, ophængt mellem to store og en mindre pille af røde mursten, afdækket med aftrappede granitplader og kronet af en kugle. Som type minder indgangs-

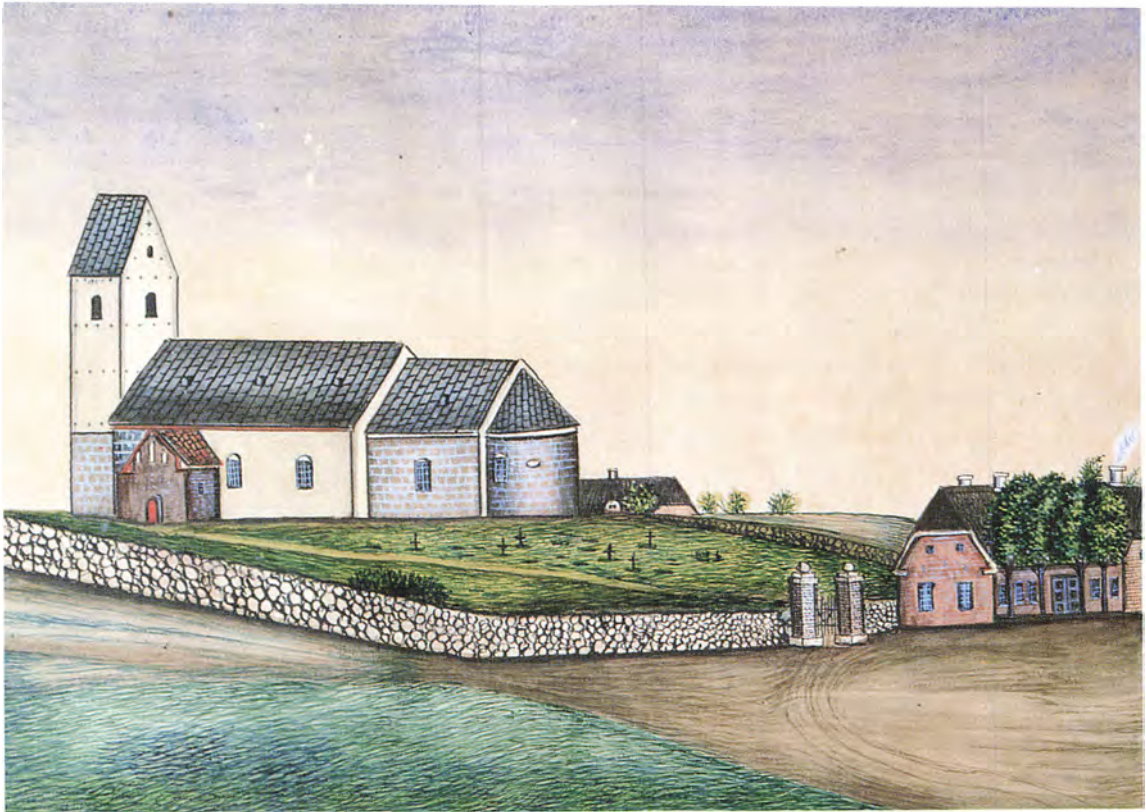

Fig. 4. Kirken og skolen set fra sydøst (s. 1517). Akvarel, antagelig af Niels Tranbjerg Bruun, lærer i Ølgod 1857-79. Ølgod Museum. – Südosansicht der Kirche und Schule. Aquarell, wohl von Niels Tranbjerg Bruun, Schullehrer in Ølgod 1857-79.

partiet om portene ved de Nørholmske kirker (sml. f.eks. Tistrup, s. 1494) Birkealleen vest for kirken har indgange til kørende trafik i syd og nord, og i det søndre hegn, længere mod vest, er en tilsvarende indgang.

†*Indgange*. Ifølge kirkesynet 1713⁴ var porten gammel og brøstfældig; en hvirvel («svingel») ved den østre stette burde fornyes. I forbindelse med opførelsen af den eksisterende port, 1804, muredes nye piller til en ganglåde i det senere udflyttede, søndre kampestensdige, og en *trist* blev repareret.¹⁷ 1862⁸ nævnes foruden porten tre små indgange med hvirvler («trækors som løber rundt på en sten»). Disse »kryds« ønskede synet 1872 fornyet og befæstet, så de ikke kunne fjernes.⁸ Den søndre indgang er gengivet på en lille skitse af kirken og kirkegården 1864 (fig. 2).

Ved kirkegårdens nordvestre hjørne lå en gård, tilhørende kirken. Af en fæstekontrakt

1816 fremgår det, at fæsteren bl.a. skulle vedligeholde kirkegårdsdiget. Kirkegården måtte ikke bruges til andet end høslet, og der måtte ikke holdes løse eller tøjrede kreaturer på den. Uden for kirkegården måtte kreaturerne ikke tøjres så nær diget, at det kunne lide skade derved.¹⁸

1862 var der endnu ikke foretaget regulering af gravstederne. Kirkegården lå fremdeles i græs, således som det fremgår af tegningerne fig. 2 og 4. I forbindelse med udvidelsen 1876 ønskede synet, at det nye hegn blev beplantet, og gravstederne »planeret« (reguleret).⁸ Et fotografi fra 1896 (fig. 16) viser, at kirkegårdens nordre del længe bevarede sit græstæppe, og endnu i 1920'erne var der græsklædte partier mellem de indhegnede gravsteder.

Den tidligere *skole* øst for kirkegården er opført 1892. På samme sted lå siden 1600'erne et

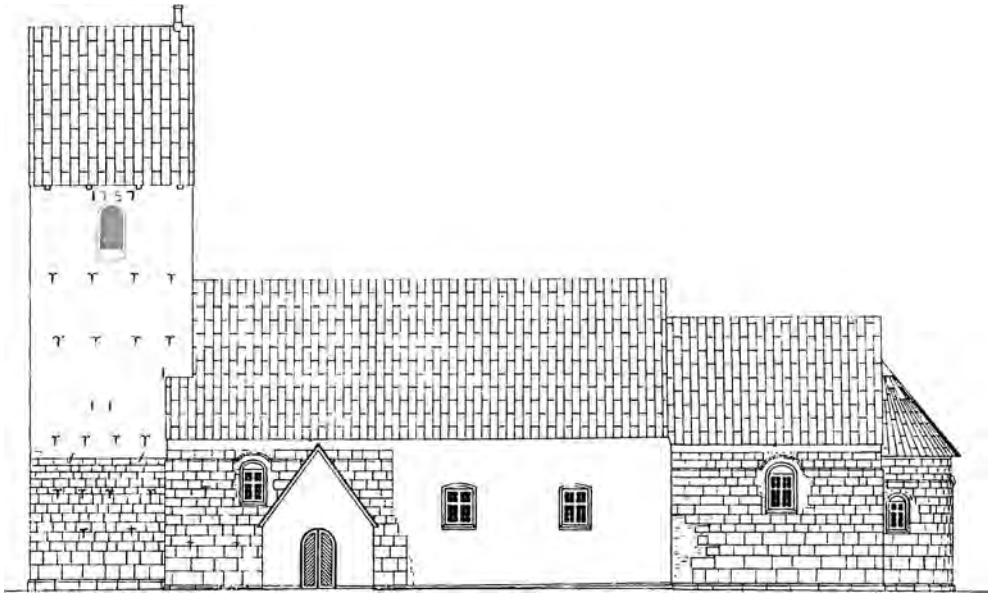

Fig. 5. Kirkens sydside 1:300, målt og tegnet af A. T. Hagerup 1901. Ølgod Museum. – *Südseite der Kirche, vermessen und gezeichnet 1901.*

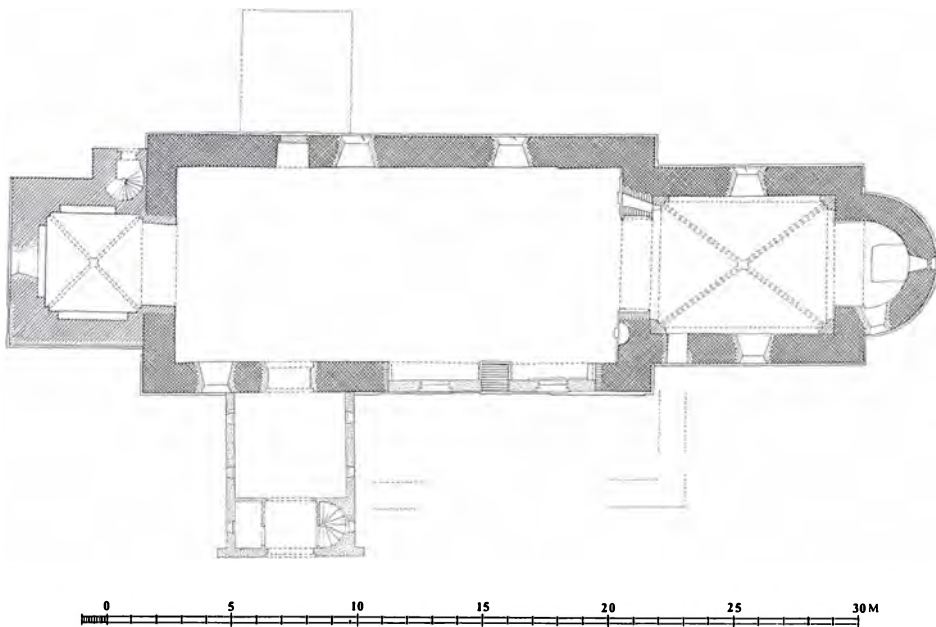

Fig. 6. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1980. Tegnet af MN 1988. De stiplede linier syd for kirken angiver fundamentrester til tKapel, fremdraget 1955 og 1988 (s. 1526). – *Grundriss. Die Punktlinien südlich der Kirche zeigen Sockelreste einer tKapelle, freigelegt 1955 und 1988.*

tdegnebol, oprindelig blot et fem fags hus med kålhøve op mod kirkegårdsdiget (fig. 2 og 4).¹⁹ Bønderne fremholdt 1761,¹² at de selv havde ladet skolen bygge, og beklagede, at den havde

overtaget våbenhusets funktion som redskabsrum og kalkslageri (se nordre tvåbenhus). På fig. 4 fremtræder skolen som et vestjysk hus med hvidtede gesimser og skorstene. – På plad-

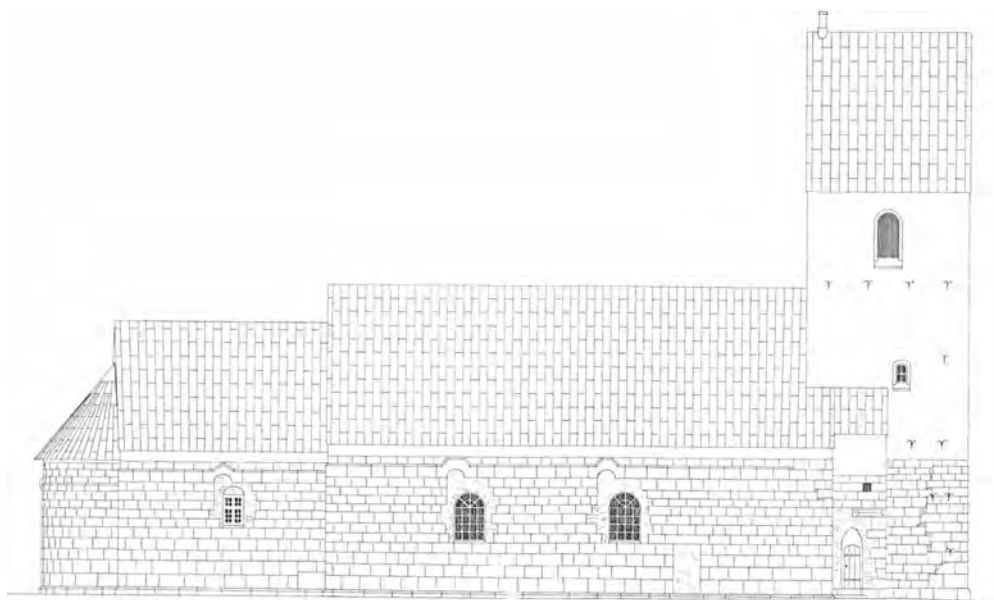

Fig. 7. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af A. T. Hagerup 1901. Ølgod Museum. – *Nordseite der Kirche, vermessen und gezeichnet 1901.*

sen foran kirkegårdsporten er 1898 rejst et mindesmærke over unge fra sognet, der faldt under krigene 1848-50 og 1864.²⁰

Et *ligkapel* vest for tårnet er opført 1970 efter tegning af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas. Det afløste et kapel på samme sted fra 1920.

BYGNING

Kirken er et betydeligt romansk monument, bestående af apsis, kor og skib, opført efter en nøje gennemtænkt plan. Ved skibets vestende er o. 1500 tilføjet et tårn, mens et kapel ved skibets sydside, tilbygget i 1620'erne, blev nedrevet allerede 1760. Samme år nedbrød man et søndre og nordre våbenhus, som formodentlig stammede fra senmiddelalderen. Et lille våbenhus i syd, fra 1760, blev 1960 afløst af det nuværende. Kirkens orientering har afvigelse til syd.

I forbindelse med sidste hovedrestaurering gennemførtes 1959 en *arkæologisk undersøgelse* af skibets gulvlag, hvor man ikke fandt kulturlag ældre end den nuværende stenkirke. Nogle stolpehuller ca. 0,9 m inden for nordmuren blev tolket som stilladshuller fra kirkens opførelse, og ud fra manglen på trækirkelevn skønnede man,

at kirken var bygget på bar mark.¹⁵ Det bør dog fremholdes, at mulige spor af en trækirke kan være gået tabt eller gemme sig under koret, hvis gulvlag ikke blev undersøgt.

Materialer og teknik. Den statelige romanske bygning, 31,5 m lang, er ud- og indvendig opført af *granitkvadre* over en profileret sokkel, hulkel over rundstav. Trods små uregelmæssigheder (jfr. s. 1416, fig. 4-7) er soklen så ensartet under alle tre bygningsafsnit, apsis, kor og skib, at den må være blevet til på én gang; og alt i alt forekommer det sandsynligt, at bygningen er opført under ét uden længerevarende afbrydelser. Soklens kraftige udladning tyder muligvis på et ret sent opførelsestidspunkt, måske o. 1200. Under opmuringen er de største sten som vanligt brugt fornedet; således måler de fem nederste skifter i apsis, regnet nedefra og opad, henholdsvis 58, 50, 45, 42 og 38 cm. I soklen indgår meget lange kvadre, én måler 2,2 meter, og flere er omkring to meter lange. Stenhuggerarbejdet, der har fundet sted omkring kirken,²¹ er af høj kvalitet. Den fine behugning opleves bedst i soklen og i apsisbuens vanger, hvor der er anvendt en finkornet granit. I korets overvægge står kvadrene med tynde knivfuger.

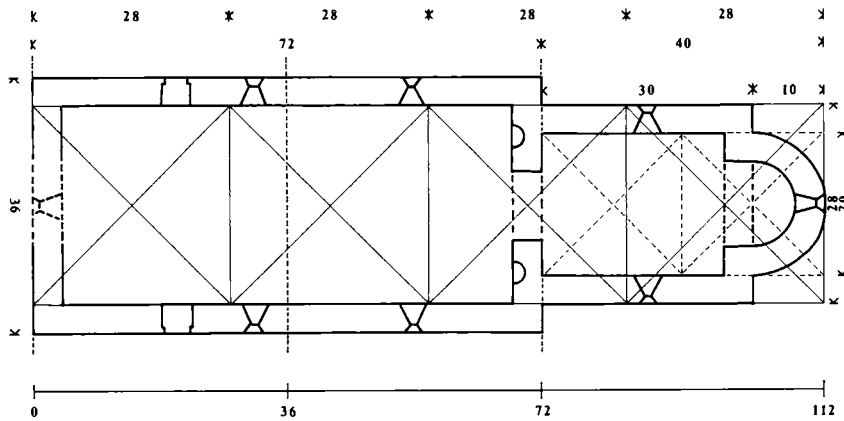

Fig. 8. Principsskitse af det formodede system ved afsætningen af den romanske kirkes plan. Måleenheden er en fod på 28 cm (s. 1520). 1:300. Udkast af NJP, tegnet af MN 1988. – *Entworfene Skizze von dem vermutlich verwendeten System zur Markierung des Grundrisses der romanischen Kirche. Masseinheit ist Fuss, 28 cm.*

Men sine steder er der tillige anvendt en storkornet og grovåret granit, så stenhuggerne flere gange har måttet »pynte« defekter i kløvefladerne med fordybede trekanter (undertiden lig strygejern) eller firkanter. En enkelt gang er det blevet til et lille kors i apsidsens 4. skifte i nordsiden. En aftrappet, kvadratisk fordybing, ca. 22

× 22 cm, i en kvader i korets nordside, ved skibets nordøstre hjørne, kan minde om en helgengrav (se tsidealterborde).

Proportioner. Grundplanen viser, at det romanske anlæg er afsat med stor nøjagtighed. Murene danner rette vinkler, og korets ydersider flugter med skibets indervægge. En simpel geometrisk analyse (fig. 8) får som resultat, at kirkens grundplan er udstukket ved hjælp af fire kvadrater, hver med en side svarende til korets udvendige bredde. Yderligere ses det, at skibet udgøres af to større kvadrater, hvis side svarer til skibets udvendige bredde; skibets længde er altså lig den dobbelte bredde. Den anvendte måleenhed er formodentlig en kort fod på ca. 28 cm.²² Målt med denne enhed er koret over soklen 28 fod bredt, og skibet er 36 × 72 fod. Kor og apsis er tilsammen 40 fod lang. Apsiden, hvis centrum findes i korgavlens murflugt, har en radius på 10 fod, og apsisbuen er 12 fod bred.²³ Kirkens samlede længde er $4 \times 28 = 112$ fod²⁴ ($4 \times$ korets bredde), mens murtykkelsen er ca. 4 fod, idet skibets mure dog er tykkere (120 cm mod ca. 112 cm i kor og apsis). – Den regelmæssighed, hvormed kirken er afsat, må forudsætte et nøje gennemarbejdet byggeprogram og en tegning, før byggeriet kunne tage sin begyndelse.²⁵

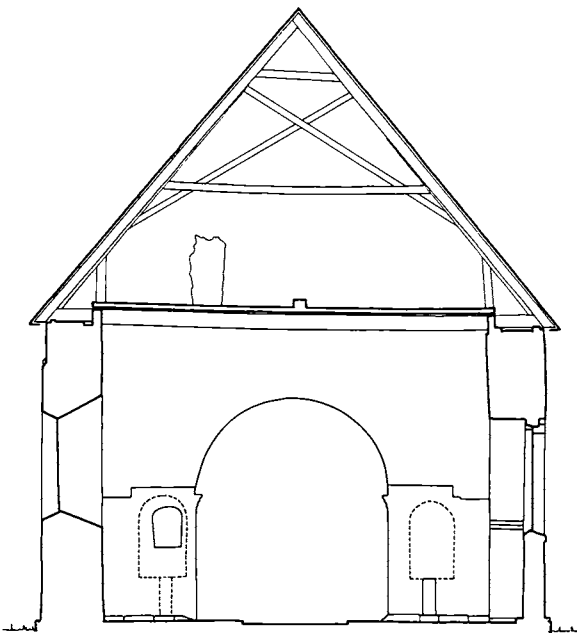

Fig. 9. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1980; enkelte tilføjelser ved EIM 1982. Tegnet af MN 1988. – *Querschnitt durch das Schiff nach Osten.*

Facaderne (fig. 5 og 7) præges af samme omhu som planen og synes som denne nøje gennem-

Fig. 10. Kirken set fra sydøst 1892. Fot. i Ølgod Museum. – *Südosansicht der Kirche 1892.*

tænkt. Som et usædvanligt arkitektonisk træk ses øverst i både apsis, kor og skib et *højsiddende skråkantled*, der som en »omvendt gesims« formidler et tilbagespring i overkanten af henholdsvis 10., 11. og 12. skifte. Et lignende skråkantled findes i Horne kirkes kor (s. 1445), men dette sidder lavere, i oversiden af 5. skifte. I Ølgod har skråkantledet strakt sig hele bygningen rundt og har nærmest karakter af et om-løbende »bånd«. Midt i apsisrunden indgår en kvader med udbygget mandshoved, måske Kristus selv (fig. 11 og 13), der så at sige knytter hele kirken sammen. I langmurene er skråkanten komponeret sammen med vinduernes overliggere og ført rundt om oversiden af dækstenene. Også indvendig i korets sidevægge samt i triumfmurens vestside træder facaderne tilbage, men her noget lavere, omtrent midt i muren (se ndf.).

Vinduer. Apsidens *cirkelvindue* er udvendig dannet af to kvadre.²⁶ Den tilmurede lysning

ligger nær den ydre murflugt. Indvendig har vinduet en vandret underkarm (jfr. fig. 14). Sydsidens vinduer er alle gået tabt, mens nordsidens tre vinduer, et i koret og to i skibet, stadig spores (jfr. fig. 7). Vinduernes overside indrammes som nævnt af det omtalte skråkantled, der er intakt i nordmurens fulde længde, hvorfor man tør slutte, at kirken trods sin betydelige størrelse kun har haft tre vinduer i hver langside. Da vestenden således må have virket meget mørk, er det vel rimeligt at forestille sig endnu et vindue i skibets vestgavl, hvor senere tårnbuen blev brudt igennem. Nordmurens vinduer, der er delvis ødelagt ved indsættelse af større vinduer, dækkes som nævnt af monolite overliggere, i koret formet som en spids gavl, i skibet som tresidede toppe; karmene har været udformet i bygningskvadrene. Vinduerne sidder højt, den udvendige bund i skibets åbninger ca. 3,5 m over den profilerede sokkel. Korvinduet, som i ydre murflugt er lidt bredere end skibets, har

Fig. 11. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. – Nordostansicht der Kirche.

indvendig bevaret den østre halvdel af sin overligger, der synes at have været kantet af en rundstav.

Døre. Skibets lave, retkantede norddør (højde over sokkeloverkant: 196 cm) var tilmuret inden 1760 (se nordre tvåbenhus). Den dækkes udven-

dig af en stensbjælke, og karmene, der nu er noget forstyrrede, har været sat af kvadre. Indvendig rager dækstenen ca. 10 cm ind i rummet. Syddøren, der blev betydeligt udvidet 1912,²⁷ har formodentlig haft en tilsvarende enkel udformning. Døren står med en høj rundbuet granitindfatning, som indrammer et tympanonfelt med Jesumonogram fra 1912.

En *præstedør* vestligt i korets sydside (højde over sokkel: 190 cm) er genåbnet 1960 (ark. Richard Aas og Rolf Graae). De udvendige karme er ommuret i tegl, og som dæksten er anbragt en glathuggen, bornholmsk granitoverligger. Døren, der oprindeligt har været ca. en meter bred, har indvendig bevaret den østre, kvadersatte karm samt østre halvdel af et kilestensstik omsluttende en slags tympanonfelt, mens den vestre karm er ommuret i tegl (formentlig i forbindelse med hvælvslagningen), hvorved døren blev ca. 15 cm smallere. Udvendig danner soklen tærskel, og en lignende, profileret sokkelsten er benyttet som indre tærskel.

Iagttagelser under dørens genetablering 1960 synes at vise, at den efter en omdannelse i 1620'rne (en udhugning i vestre karm) blev sat i forbindelse med sydkapellet, og formentlig først er sløjfet ved kapellets nedrivning 1760. En skråtløbende åbning i dørens vestre side har ledt ind til kapellet igennem skibets sydmur, hvor udmundingsens vestre fals ses 0,9 m fra hjørnet.

Billedkvadre. I ydermurene indgår tre relief-

Fig. 12a-b. Billedkvader med løve i skibets nordøstre hjørne (s. 1523). a. NJP fot. 1986. b. Tegning af E. Rondahl 1896. – Bildquader mit Löwe. Nordostecke des Schiffs. a. Foto 1986. b. Zeichnung 1896.

Fig. 13. Mandshoved (Kristus?). Billedkvader i apsis (s. 1523). NE fot. 1982. – *Männerkopf (Christus?)*. Skulpturstein in der Apsis.

hugne billedkvadre: 1) et mandshoved øverst i apsis, 2) en løve i korets nordøstre hjørne,²⁸ 3) en karmsten(?) med søjle, sekundært anbragt i trappehusets nordside.

1) (Fig. 13). Det skæggede mandshoved (Kristus selv?) er ca. 36 cm højt; øjnene er ovale, skægget er spidst, og det lange hår er trukket om bag ørerne. Hovedet er hugget i ét med en krum kvader, som er anbragt stik øst, midt i apsidens skråkant i 10. skifte (jfr. fig. 11), tre skifter over cirkelvinduet. Ved denne centrale placering kan hovedet sammenholdes med relieffet af den tronende Kristus i Viuf kirke, Vejle amt, hvor Frelseren (med skriftbåndet: »ego sum via, veritas et vita«) oprindeligt har siddet i soklen i en nu nedreven apsis, formodentlig anbragt under cirkelvinduet.²⁹ I Ølgod indgår hovedet som nævnt i et vigtigt arkitektonisk led, den højtsiddende skråkant, der omfatter og in-

deslutter hele bygningen, hvorfor tolkningen af hovedet som et symbol på Kristus er nærliggende.³⁰ Ved sin placering højt i muren og yderst i rundingen har hovedet kunnet ses under en bred synsvinkel.

2) (Fig. 12 a-b). Løverelieffet er udhugget i østsiden af en hjørnekvader, 50 × 66 cm, indsat i korets nordøsthjørne, 2. skifte over soklen. Dyret, der flankeres af to søjler, er vist med lokket manke. Halen, som stikker mellem benene, ender i en dusk, formet af akantusblade.

3) (Fig. 61). I en kvader, 20 × 100 cm, indmuret i tårnets trappehus (jfr. fig. 7), er udhugget en kvartsøjle med stiliseret kapitæl og base. Stenen, der synes for kort til at have tjent som (korbue)kragbånd, kan minde³¹ om to karmsten i Oddense kirke, Viborg amt, der formodentlig har dannet siderne i en forsvundet portal og nu er indmuret i tårnet. Disse karmsten er dog næ-

Fig. 14. Triumfmuren set fra vest under restaureringen 1960. Foto: R. Aas og R. Graae. – *Westansicht der Triumphwand bei der Restaurierung 1960.*

sten dobbelt så lange som den søjleprydede kvader i Ølgod.³²

Indre. Apsidens krumme væg, der har cirkelvindue og dækkes af et *kvartkuglehvælv*, er muret af marksten, mens den harmonisk formede *apsisbue* (fig. 18) er sat af fint forarbejdede kvadre, hvoraf flere, i vangernes hjørner, er stillet på højkant. Forholdet mellem buens bredde og højde er 1:1½ eller 12 × 18 fod (jfr. ovf. om bygningens måleenhed). Vangernes sokler, der er skråkantede i syd og profilerede i nord, er ført om på korets østvæg, hvor de fortsætter bag de senere indmurede hvælvpiller. Apsisbuen, der igen er hvidtet, efter at den 1883-1960 stod i blank mur, er forsynet med profilerede *kragbånd*, hvoraf den søndre og muligvis også den nordre, med udhugne, stiliserede blomster og korstegn, er indsat 1914²⁷ ved et »skråsnit« i vangernes. Arkitekt Hagerups opmåling 1901 viser,

at de gamle bånd har været rigt profilerede.³³

Triumfmuren (fig. 14) stod oprindeligt med en smal koråbning, flankeret af to sidealternicher. Muren er som de øvrige vægflader kvaderklædt fra gulv til loft; midtvejs træder vægplanet ca. 10 cm tilbage. Korbuen, med vanger af granitkvadre, kan være udvidet allerede i middelalderen. I ret sen tid, sandsynligvis i forbindelse med sydkapellets opførelse o. 1622, er den runde bue ommuret i tegl. Ved denne lejlighed fik åbningen kragbånd af tre teglstensskifter, tydeligt beslægtede med vederlagsmarkeringerne i de to tilmurede arkader i skibets sydmur: et kvart rundt skifte over skifte med lille skråkant over et glat skifte. Udgravningen 1959 fastslog, at koråbningen oprindeligt kun var ca. 2,5 m bred,¹⁵ eller lidt under en trediedel af murens længde. Den smalle åbning, der har afsondret koret fra skibet, har som apsisbuen været forsynet med

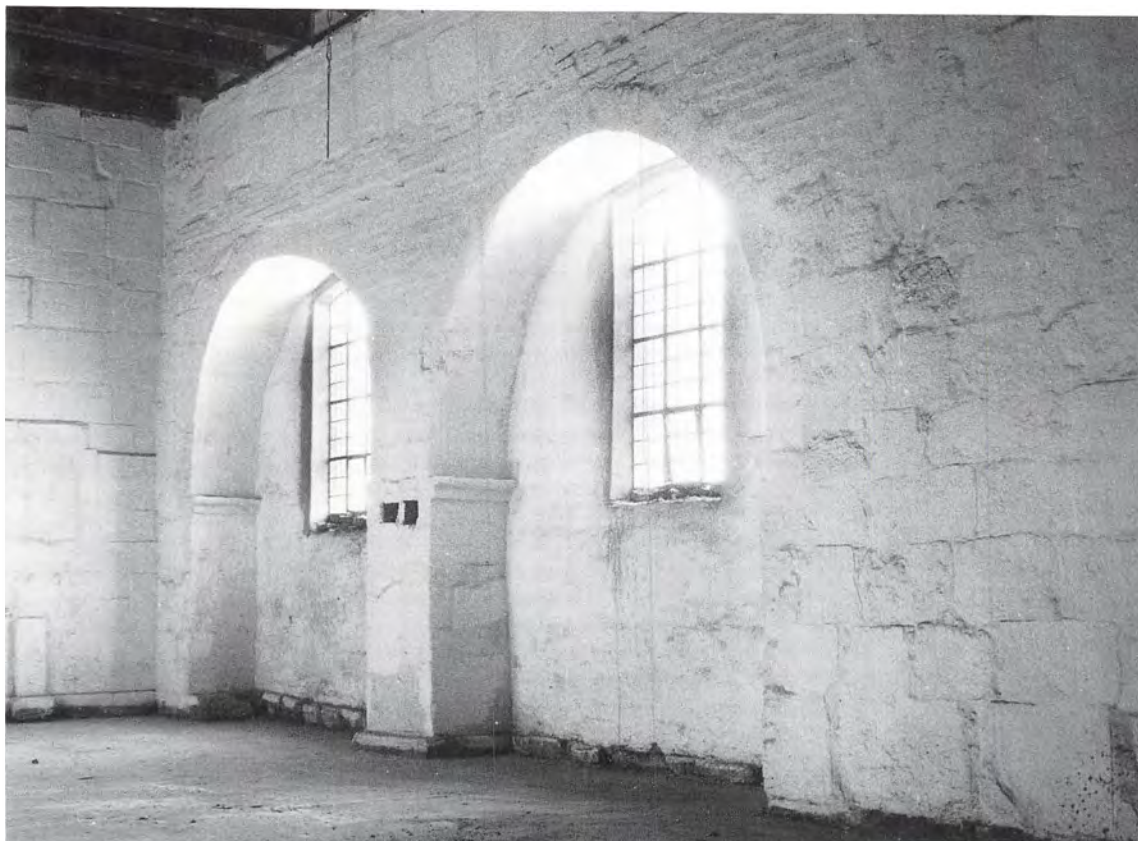

Fig. 15. Den østre del af skibets sydvæg med tilmurede arkader til tKapel. Foto: R. Aas og R. Graae. – *Ostteil von Südwand des Schiffes mit zugemauerten Arkaden zur tKapelle.*

en omløbende sokkel, der endnu er bevaret langs triumfvæggen. Springet i vægplanet, 2,25 m over soklen, formidles af et skråkanted, som stiger et kvaderskifte over alternicherne (sml. løsningen i skibets nordfacade, fig. 7).³⁴ De to rundbuede (†)sidealternicher, der er tilmuret med tegl og granit, måler ca. 1,6 × 0,9 m. Under nicherne og sammenhørende med disse findes to lisénagtige, rejste kvadre, der vel har båret en alterplade (se inventar). Begge liséner hviler på et fremspring i soklen, men i nord er lisenens skaft trukket tilbage i murplanet.

I den nordre alterniche er der efter tilmuringen brudt en *skråtløbende åbning* (på engelsk en »squint«) med retning mod højalteret. Hullet, der er rundbuet, måler ca. 80 × 40-55 cm og har bund ca. 135 cm over triumfvæggens sokkel. Åbningen er brudt igennem korets nordvestre hvælvpille og kan tidligst være etableret i sen-

middelalderen, sandsynligvis i 16-1700'rne. Ved sin placering i skibets østende kan åbningen ikke regnes for et egentlig hagioskop,³⁵ men må som foreslået af Jacob Helms være kommet til, for at man kunne følge altertjenesten fra Lindbjerggårds herskabsstol (se inventar). Hullet er genåbnet 1960, efter at det en tid havde været tilmuret i vestre side.

Kor og skib har oprindelig stået med flade bjælkelofter, således som skibet stadig gør det. Korets østre *taggavl* er velbevaret, af granitkvadre ude og inde, og forsynet med en oprindelig, rektantet gennemgang til apsidens tagrum. Også triumfgavlen er af kvadre, mens skibets vestgavl er nymuret ved tårnets opførelse.

Tagværkerne er af eg og middelalderlige, men ikke de oprindelige. Over apsis er spærene indføjjet i en gotisk konge med affasede hjørner og en krone, hvori spærene er samlet. Korets otte

spærfag, der vel er samtidige med hvælvslagningen, har to lag hanebånd og korte spærstivere med øksehugne stregnumre på østsiden fra vest mod øst. Skibets 17 fag er af krydsbåndstype.

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. Koret blev i 1400'rne dækket med et *krydshvælv*, hvilende på falsede hjørnepiller, helstens skjoldbuer og halvtstens, profilerede ribber med kraftig rundstav og platteryg (sml. Horne s. 1446).

Tårnet, hvis hvælv er dekoreret af den såkaldte Liljemester (se tkalkmalerier), er formentlig opført i tiden ca. 1500–20. Klokkestokværket og gavlene er ommuret 1757. Forneden er tårnet af kvadre fra skibets vestgavl, hvorfra den udflyttede, profilerede sokkel også stammer. Herover er murværket af munkesten i munkeskifte, nu med talrige jernankre på alle sider. Østmuren hviler på skibets gavl, hvis trekant som nævnt er fjernet i forbindelse med byggeriet. Tårnrums krydshvælv har kvartstens ribber, som udspringer fra halvtstens hjørnepiller. Mod syd, vest og nord har rummet store spidse, skjoldbuelignende blændinger. Mod skibets gavl er muret en høj spids skjoldbue af samme form som tårnarkaden, der er brudt igennem skibets vestmur. Et vindue i tårnets vestside er 1903 forsynet med en rundbuet støbejernsramme.²⁷

Adgangen til mellemstokværket er gennem en spindeltrappe i et fremspringende trappehus i nord, hvis dør har fladbue under spidsbuet spejl. Den runde spindel har løbermuret skakt og loft af udkragede halvtstens stik. Overdøren er fladbuet med stigende, aftrappet overdækning gennem tårnets nordmur. Mod vest har trappen to små lysglugger. I det høje mellemstokværk er i nord en høj, fladbuet spareblænding med oprindelig, fladbuet lysåbning. Sydmuren og vestmuren er delvis fornyet i forbindelse med ombygningen 1757. Der er åbne bomhuller i alle fire sider. En rundbuet, falset dør til skibets tagrum er senere gennembrudt.

I klokkestokværket ses kun munkestensmurværk (med ridsefuger) i det nordøstre hjørne, resten er fornyet »1757« (jernankre udvendig i sydmuren) og har mod hvert verdenshjørne et rundbuet, ud- og indvendig falset glamhul. De

øst-vest vendte gavle har lignende, rundbuede glugger, nu udvendigt skjult af urskiver. I hver galvspids er en oval blænding med svagt fremspringende indfatning. Tårnets ombygning 1757 blev foretaget på initiativ af kirkeejeren Gerhard de Lichtenberg, og arbejdet udførtes af murermester Peder Torlund, som ifølge en erklæring 1761¹² »havde afbrudt det store klokketårn ca. 9 alen fra oven og ned« og skalmuret den søndre og vestre side fra grunden i to til tre stens tykkelse. Ifølge præstens indberetning til Ole Worm havde Ølgod 1638 »en høj tårn med 4 gavle«,³⁶ dvs. fire *tspidsgavle*, formodentlig svarende til tårnet i den nærliggende Sønder Borris kirke (Ringkøbing amt).

Det nuværende *våbenhus* foran skibets syddør er opført 1960 efter tegning af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas. Den tidstypiske, lidt undersætsige bygning er hvidkalket og blytækt og rummer tillige toilet og underliggende fyrrum.

Indtil 1760¹² havde kirken våbenhuse i både syd og nord ligesom i f.eks. Janderup (s. 1039). Hvornår husene er kommet til, kan ikke afgøres. De nævnes 1638³⁶ og kan være senmiddelalderlige.

†*Våbenhuset i syd*, nedrevet 1760, var ca. 6 m langt og 5,5 m bredt. Syldstenene, der blev fremdraget 1959, danner til dels fundament for det nuværende våbenhus. Ifølge en synsforretning 1700³⁷ var blytaget nyligt blevet afløst af tagsten. – Et *tvåbenhus* samme sted, 1760–1960, var rejst af murermester Peder Torlund¹² og målte kun 5 × 4,5 m. Det stod i blank mur (fig. 10), og tegltaget afløstes o. 1880 af skifer.⁸

†*Våbenhuset i nord* benyttedes i 1700'rne som redskabsrum og kalkslageri og var ifølge provstens erklæring 1761 »ikke nært så stort som det søndre«. ¹² Døren til skibet havde fra gammel tid været lukket med en mur af hensyn til træk. Det betegnedes 1732 som »materialhuset« og havde da ikke været blytækt i mands minde.⁴

†*Kapel* ved skibets sydside. Efter en henvendelse fra sognets beboere bad kongen 8. april 1622³⁸ lensmanden Ulrik Sandberg og landsdommer Niels Krag besigtige forholdene i Ølgod og undersøge, om der var grundlag for at opføre et kapel, sådan som beboerne ønskede

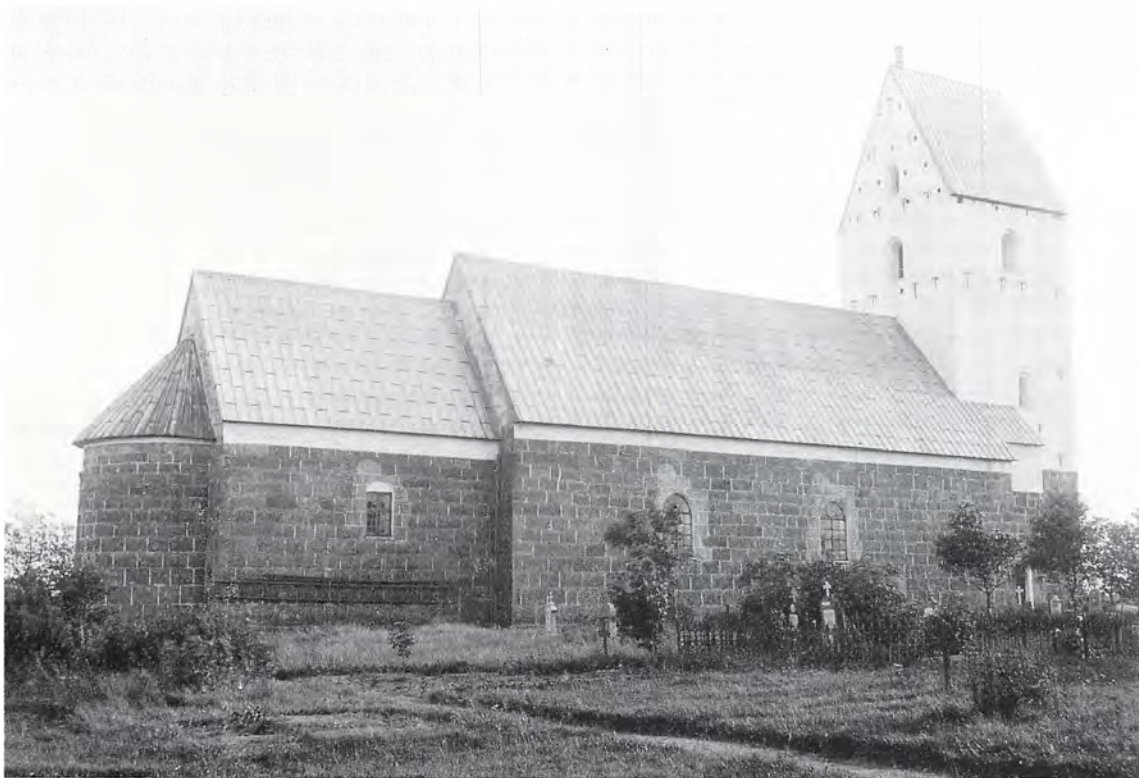

Fig. 16. Kirken og den græsklædte kirkegård (s. 1517) set fra nord 1896. Carl Neergaard fot. – *Nordansicht der Kirche mit grasbewachsenem Friedhof 1896.*

det. I henvendelsen til kongen havde sogne-mændene berettet, hvordan sognet »dag for dag« tiltog i folkemængde, så de næppe kunne få plads i deres kirke. De mente, at kirken havde de nødvendige midler til bygningen af et kapel, og tilbød selv at hjælpe »med agen og i andre måder«. Af et brev til Niels Krag 17. juni 1622³⁸ fremgår det dog, at denne havde indberettet, at kirken ikke havde det nødvendige forråd til byggeriet, hvorfor han fik befaling til at lade opsætte et pulpitur bagest i kirken til husmænd og tjenestefolk, så der kunne blive bedre plads i kirken til andre (jfr. stolestader). Kapellet blev imidlertid opført, som det fremgår af sognepræstens indberetning til Ole Worm 1638.³⁶

Tilbygningen kaldtes 1700³⁷ for »korskirken«, 1713⁴ for »den nye kirke«. Ifølge kirkeeerens erklæring 1761¹² (efter nedbrydningen) stod den »på kirkens sydside, fæstet mod øst ved en gavle-ende, mod vest i våbenhuset med åbning til kirken med to bueslag«. Dele af fundamenterne,

små marksten i kalkmørtel, er fremdraget ved undersøgelser 1955 og 1988 og synes at vise, at den smalle bygnings østmur har strakt sig øst om skibets sydøsthjørne.³⁹ I forbindelse med kappellets indretning nedbrød man den østre del af skibets sydmur og murede to rundbuede arkader (fig. 15), forbundet med en kvadratisk pille og prydet med kragbånd af to teglstensskifter: et kvartrundt over et glat skifte, samme formsprog som i korbuens kragled. Ifølge murerme-sterens erklæring 1761¹² var sidebygningen $5\frac{1}{2}$ til $6\frac{1}{2}$ alen høj, dvs. at trælofterne har ligget umiddelbart over buernes toppunkter.⁴⁰ Udvendig bestod materialerne af udflyttede granitkvadre, mens kernen var af al slags fyld, især brosten. Murtykkelsen var $5\frac{1}{2}$ til $6\frac{1}{2}$ kvarterer (ca. 0,9 m). Hvordan det blytækte tag har været udformet kan ikke endelig afgøres. To af hinanden uafhængige kilder må læses derhen, at tilbygningen har haft ikke mindre end 4(!) gavle. I præsteindberetningen 1638 hedder det: »kirken

haver en våbenhus på hver side og en kapelle på sønder side med 4 gavle«,³⁶ og i kirkesynet 1700: »korskirken, som består af 4 gavle...«. ³⁷ Hvis kapellet virkelig har haft fire gavle, hvor man ville have forventet to, må disse have været meget små, måske inspireret af gavlrækken over Ribe domkirkes ydre sideskibe.⁴¹ Ved nedbrydningen var jernankrene rustne og til dels faldet ud, og kvaderstenene havde forskubbet sig og truede med at falde ud på midten. Som et svar på bøndernes klage over nedrivningen (jfr. ndf.) fremholdt kirkeejeren 1761, at tilbygningen var til skade for kirken, der blev mørk og dunkel; de, der sad der, kunne intet se.¹²

Vedligeholdelse og istandsættelser. Bygningens tilstand, før den 1720 overgik til privat eje, belyses af et kirkesyn 4. juni 1700.³⁷ Tårnet var da ganske brøstfældigt på søndre side, hvor en stor del af de yderste mursten var faldet ned. Også kapellets fire gavle, muret af røde sten, var i dårlig stand, og inde i kirken manglede en del af loftsbrædderne.

Bly nævnes som *tagbeklædning* siden 1600'erne, og fundet af tre *blystøbegruber* i gulvet inden for skibets døre 1959¹⁵ gør det troligt, at kirken fra et tidligt tidspunkt, måske fra første færd, har været tækket med bly.⁴² Kun våbenhusene havde i 1700'erne tage af tegl, og tårntrappen var tækket med brædder. Blytækket over koret var 1700 sunket ned på grund af råd i tømmeret, mens synsmændene fandt, at skibets nordside var »nogenledes ved god magt«. ³⁷ Den sidste bemærkning bekræftes af indskriften på en *tilytavle*, nedtaget 1890: »Anno 1696 hafver David Tomsen Kierke verger ladet dene hele side op-lege«. Hertil var senere tilføjet: »Omlagt 1839 N(iels) »H(an)S(en)«. ⁴³ To *blytavler*, nedtaget 1985 og nu i Ølgod Museum (inv. nr. Ø 9952-53) bærer sønnens navnetræk: »H(ans) Nielsen 1884« og »H(ans) Nielsen 1888«. ⁴⁴

Ombygningen 1757-60 blev påbegyndt, mens Lichtenberg var kirkeejers, og fortsattes efter ejerskiftet af den nye patron Peder Saxesen, Lindbjerggård. Arbejdet udførtes af murermester Peder Torlund, der begyndte med tårnets ombygning 1757 og herefter nedbrød kapellet og de to våbenhuse. Arbejdet afsluttedes 1760

med en indvendig istandsættelse. Nedrivningen af tilbygningerne affødte 13. juli 1761¹² en klage til biskop Brorson fra sognets beboere. De mente ikke, at der var ordentlig plads i kirken, og materialerne fra de nedbrudte tilbygninger havde bønderne måttet føre til Lindbjerggård, hvor de var blevet solgt. Murermesteren fremholdt i en erklæring, at kapellet havde været i dårlig stand, og sognepræsten, provst Haahr, der ikke havde orienteret bispen om byggearbejderne, støttede kirkeejeren: der var god plads i kirken og ingen grund til at protestere. Kirkeejeren fremførte, at kapellet havde været til skade for kirken, og antydede, at »en uden-sogns« havde »besnakket« bønderne til at klage for at tjene skriverpenge.¹² Myndighederne gav imidlertid klagerne medhold, og konge idømte Peder Saxesen en bøde på 40 rigsdaler.⁴⁵

Fig. 5 viser sydsidens *vinduer*, sådan som disse må have taget sig ud i tiden 1760-1900: rundbuede, udvendig faldede, indvendig smigede åbninger med trærammer. Foruden de gamle, romanske vinduessteder var der brudt et nyt vindue i sydsiden af apsis, der vel skulle skaffe lys til altertavlen. Et sekundært vindue vest for våbenhuset brød ligesom det udvidede korvindue facadens højtsiddende skråkantled. De to lavere-siddende, fladbuede åbninger østlig i skibet var indsat efter kapellets nedrivning o. 1760. – I skibets nordside (fig. 7) var de »to små vinduer« 1855 blevet afløst af store, rundbuede støbejernsrammer, mens koret havde bevaret et lille vindue med træramme. 1903-04 indsattes ved arkitekt A. T. Hagerup, Kolding, overalt nye rundbuede vinduesrammer, indfattet i granit: tre i koret, fem i skibet og en i tårnets vestmur.²⁸ Disse er igen fornyet med galvaniserede jernrammer og blyindfattede ruder ved restaureringen 1959-60; samtidig blev de østre vinduer i skibets sydside betydeligt udvidet.

Gulvene i korets midtgang og tårn blev 1960 lagt med gule mursten på fladen; under stolestaderne er der flammede sten på kant og i våbenhuset røde sten. Teglstensgulvene afløste et flisegulv fra 1903, lagt under ledelse af arkitekt Hagerup og leveret af J. O. Brandorff i Kolding.⁴³ Indtil da bestod gulvet af røde mursten,

Fig. 17. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – *Innenansicht nach Osten.*

der overalt var blevet fornyet 1752.⁴ Udgravningen 1959 viste, at kirken oprindelig har haft lergulv.¹⁵

Skibets *træloft* har siden 1960 stået gråmalet. 1897 blev bjælkerne beklædt med brædder, og loftet dekoreret efter forslag af arkitekt Wiinholt, Viborg: røde bjælker med hvide borter (sml. fig. 54).⁴³ I slutningen af 1800'erne var loftet malet med en lys perlefarve.⁸ – Korhvælvets kapper blev 1887 tonet med en gullig farve, mens der på ribberne blev malet imiterede mursten.

Varme. Efter ønske af et flertal af sognets beboere opstilledes 1896 et varmeapparat i skibets vestende (arkitekt Wiinholt). Apparatet, der havde skorsten op gennem tårnet, blev 1899 skærmet af et træpanel, skåret af billedskærer Rastrup Jensen.⁴³ En kalorifer, installeret 1925,⁸

blev 1960 afløst af gulvvarme med fyrrum under våbenhuset.

Restaureringen 1959-60, der ledtes af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas, omfattede foruden de nævnte arbejder på vinduer, loft og gulve, en almindelig istandsættelse af kirkens murværk. Tårnets granitkvadre blev sat om, og pudsen banket af skibets sydmur, så de to buer til det nedrevne kapel nu træder tydeligt frem. Våbenhuset blev som nævnt erstattet af et nyt og større, og døren i korets sydmur genåbnet. Indvendig blev væggene rensed for løstsiddende puds, så de nu står med ujævn overflade. I forbindelse hermed afsløredes sporene af de to tilmurede sidealternicher.

Kirken står udvendig i blank kvaderstensmur, undtagen skibets østre del i syd, murkronerne og de ommurede partier omkring vinduerne,

der er hvidtet. Også våbenhuset og tårnets øvre del er hvidkalket, og det samme gælder kirkens indre. Alle tage er tækket med bly.

†*Glasmaleri*. Ved gulvundersøgelsen 1959¹⁵ fandtes 14 brudstykker af stærkt nedbrudt, middelalderligt *vinduesglas, heriblandt flere med påbrændt bemaling i form af planteornamentik samt et lille stykke af en roset.⁴⁶

KALKMALERIER

Romanske. Over hvælvet, på korets østvæg, oven for apsisbuen, ses svage rester af kalkmalerier, måske dele af en kronfrise. Direkte på granitkvadrene sidder små partier af tyndt, glittet maleripuds med mattede farver: okker og rødt.

†*Kalkmalerier*. I forbindelse med restaureringen 1960 fremkom malerier fra to perioder. Disse blev efter en undersøgelse ved Olaf Hellvik atter overhvidtet.

1) *O. 1500-20*. Tårnhvælvet var smykket med en dekoration helt i den såkaldte Liljemesters manér: sorte og røde sparresnit og røde krabbeblade (jfr. Horne og Tistrup, s. 1451 og 1501).

2) *O. 1760?* I apsidens væg og hvævl var malet en sort og rød baldakin, hvis klæde var samlet i en krone i toppen. Baldakinen, der først blev overhvidtet o. 1900 og ses på et ældre foto, kan tænkes udført i forbindelse med inventarets nymaling 1760 (jfr. altertavle).

INVENTAR

Oversigt. Kirkens rige inventar omfatter fra middelalderen rester af flere høj- og sidealterborde, en sjælden malmåbøfont fra 1455 (og rester af en mulig forgænger i granit), alterstager fra o. 1500 og et stort korbuekrucifiks fra o. 1520.

Interiøret domineres af det efterreformatoriske træinventar fra årtierne o. 1600. Altertavlen, opsat 1596 af præsten Søren Jensen, er et sjældent fint højrenæssancearbejde, hvis originale *malerier – vistnok af Lauritz Andersen Riber – er i Ølgod Museum sammen med to høje *spirprydelser fra sidestykkerne. Prædikestolen er et mere folkeligt arbejde, opsat 1609 under eftermanden Hans Sørensen og signeret af den lokale H. P. S(nedker). Til det sjældent velbevarede ungrenæssancestoleværk slutter sig rester af en her-

skabsstol for Forsumho 1607 og forrest herskabsstole for Lindbjerggård, opsat o. 1640 af Ide Gøye. Mesteren for Lindbjerggårdstolene, formentlig billedskæreren Jens Mortensen fra Kolding, har øjensynligt samtidigt arbejdet på altertavlen (nye figurer til spirprydelserne) og udført kirkens fontehimmel. Altersættet fra 1599, der måske skyldes Engelbrecht Andersen i Ribe, er anskaffet af samme foretagsomme præst som altertavlen, og det usædvanligt gamle sygesæt er udført 1656 på foranledning af den daværende præst Peder Jensen Riber.

Et dåbsfad fra o. 1550 er skænket 1725 af Kirstine Maria Brönsdorff, mens der af kirkeejeren Peder Saxesens mange nyindretninger ved en indvendig istandsættelse 1760 kun er bevaret prædikestolsopgangen og et pulpitur i tårnet (siden 1896 orgelpulpitur). Klokkeren, med ejendommelige smårelieffer og aftryk af Christian VII.s salvingsmedalje 1767, er støbt 1822 af P. Meilstrup i Randers.

Farvesætning og istandsættelser. Mens stoleværket (siden 1911) står afrenset, har det øvrige gamle træinventar en rokokkostaffering fra 1760, frilagt ved den seneste restaurering 1959-60.

Renæssanceinventarets gamle opstilling med stoleværk i tre rader i skibet ændredes ved tsydkapellets opførelse kort efter 1622. Efter at tilbygningen atter var nedbrudt, gennemførte kirkeejeren Peder Saxesen 1760 en indvendig istandsættelse, hvorved prædikestolen fik sin nuværende plads ved sydvæggen og alt inventaret sine nu atter fremdragne rokokkofarver. Det ny pulpitur i tårnet skulle løse pladsproblemerne, og på bøndernes klage over restaureringen (jfr. s. 1528) fremholdt provst Ude Sørensen Haahr (sognepræst i Ølgod) bl. a. Saxesens anskaffelse af nyt falterklæde, tskabe, tðrfløje samt en nydelig tskriftestol. Til sig selv opsatte Peder Saxesen i skibets nordvesthjørne en lukket tpulpiturstol, der blev fjernet igen 1910.

1873 blev samtlige stole og pulpituret overstrøget med egetræsmaling, og 1875 fik prædikestolen og fontehimlen samme omgang, dog med bibeholdelse af forgyldningen. Altertavlen stod i sin rokokkodragt til 1899, da den blev restaureret og nystafferet i renæssancestil og fik sine nuværende malerier af Hans Agersnap. Med genetableringen af rokokkostafferingen ved istandsættelsen 1959-60 har interiøret fået sin nuværende fremtræden.

Alterbord, 1960, muret af små røde sten, 147 × 108 cm, 113 cm højt, hvidtet, dækket af en egetræsplade. Indbygget box. I apsisbuen, 185 cm fra apsidens østmur.

I apsiden, muret op imod dens østmur, står et ældre *alterbord*, der har været opbygget og udvidet i flere omgange, og som 1960 er blevet

Fig. 18-19. 18. Apsisbuen (s. 1524) og det middelalderlige alterbord (s. 1530), under restaureringen. R. Aas og R. Graae fot. 1960. 19. Altertavle, 1596, opsat af præsten Søren Jensen Buch (s. 1532). NE fot. 1982. – 18. *Apsisbogen und Altartisch bei der Restaurierung 1960*. 19. *Altarbild, 1596, vom Pfarrer Søren Jensen Buch errichtet*.

ommuret og forsynet med en romansk alterbordsplade, hentet fra Lindbjerggård. Bordet er muret af munkesten og romanske granitkvadre, heriblandt en tærskelsten og flere kvadre fra gavlkamme, 147 × 106 cm, 124 cm højt. Alterbordspladen, af rødlig granit, 146 × 83 cm, 14 cm høj, har en omløbende hulkel (stærkt afsprængt) og i sydvesthjørnet et indhug, 30 × 30 cm, der formentlig er oprindeligt. Midt på bordpladen, 28 cm fra forkanten, en *helgengrav* i to afsæt, 15 × 12 cm, og nordligst et sekundært hul, formentlig efter en dørstabel, idet alterpladen tjente som dørsten på Lindbjerggård.

Ved en undersøgelse før ommuringen 1960 konstateredes, at det da ca. 150 × 155 cm store, ca. 1 m høje, alterbord (jfr. fig. 18 og planen fig. 6) var opmuret i tre omgange. Kernen var et middelalderligt alterbord, muret af granitkvadre (forneden) og munkesten op imod apsidens østvæg, ca. 135 × 95 cm (ukendt højde). Det har formentlig været dækket af den bevarede alter-

plade (målene passer nogenlunde), som oprindeligt må have hørt til et endnu ældre, romansk alterbord.⁴⁷ Endnu i middelalderen er alterbordet blevet udvidet ved en munkestenspåmuring i vest til et ca. 135 × 125 cm stort bord, der har stået hvidtet. Endelig må den seneste udvidelse, med genanvendte materialer og små sten, være foretaget engang efter reformationen. Borttagningen af alterbordspladen kan være sket ved samme lejlighed.⁴⁸ I forbindelse med restaureringen 1960 skred både den senmiddelalderlige og efterreformatoriske påmuring sammen, og bordet blev derefter nyopmuret i de nuværende reducerede og normaliserede former som underbygning for alterbordspladen.⁴⁹

†*Sidealterborde*. Foran triumfmurens alternicher er i gulvet afdækket alterbordsfundamenter, ca. 140 × 100 cm, bestående af mørtel og håndstore sten. Da det i nord kunne konstateres, at det ældste gulv var lagt op til fundamentets kant, må disse sidealterborde antages at have

hørt til kirkens ældste, romanske indretning. Såfremt der har været tale om traditionelle blokaltre, må disse helt have dækket og skjult mureværkets lisenfremspring under nicherne (s. 1525, jfr. fig. 14). Hensigten med lisenerne må imidlertid have været, at de skulle bære – eller være med til at bære – en alterbordsplade ud for nichebunden, hvilket må udelukke, at bordene har været planlagt som blokaltre.¹⁵ Det sandsynligste er nok, at bygmesteren har forestillet sig ret små alterplader, der var indfældet som bund i

Fig. 20. Altertavle 1596, skitseret rids med sidestykkets oprindelige *spirprydelse i nord, i syd forslag til vasespir (s. 1535f.). Skitse af Magnus-Petersen 1898 i Nationalmuseet. – Altar, 1596, Skizze, 1898, mit ursprünglicher Aufsatzverzierung des Seitenstückes im Norden. Im Süden vasespirmiger Aufsatz vorgeschlagen.

nicherne, og som havde et fremspring, båret af murlisenerne nedenunder. En kvadersten i kirkens nordmur har en indhugget forsænkning, der formentlig må opfattes som et stenhuggermærke, men som kan være en ikke færdighugget helgengrav til en sådan sidealterbordsplade (jfr. s. 1520).⁵⁰

†Alterpaneler. Alterbordet var 1862 dækket af fyrrepanel, 4 × 2 alen, omtalt 1899 som en simpel trækasse, der ønskedes udskiftet.⁸ Et nyt alterpanel tjente til alterbordets frilægning 1959.

†Alterklæder. 1760 skænkede justitsråd Peder

Saxesen et nyt alterforhæng.¹² 1880 anbragtes et guldkors på alterklædet, der 1899 udskiftedes med et nyt, også med guldkors,⁸ der ses på ældre interiørfotografier.

Altertavle (fig. 19–27), 1596, et sjældent fint arbejde i højrenæssancestil, ifølge indskrift opsat af præsten Søren Jensen Buch (jfr. altersæt 1599 og epitafium o. 1606). Tavlen udmærker sig ikke blot ved sine professionelle skæringer, men også ved en opbygning, der er enestående i amtet. Postamentet bærer et tredelt storstykke, hvis hovedfelt er betydelig større end de lave sidefelter, der har selvstændige kartouchetopstykker. Storfeltet flankeres af korintiske frisøjler, der bærer den let baldakinagtigt fremspringende gesims, som krones af en bred kartouchegavl. Dele af rammeværk og skæringer er fornyet ved en istandsættelse 1899, da to *spirprydelser fjernedes, og tavlen fik sine nuværende malerier af Hans Agersnap (fig. 19). De oprindelige *malerier, der beror i Ølgod Museum, vises her midlertidigt genindsat på deres gamle plads (fig. 21).

Tavlens postament har rektangulært, æggestavsindrammet felt i en kartouche med englehoved og fugle. Det flankeres under storsøjlerne af fyldingsfremspring, der på siderne har beslagværk, på forsiden små relieffer af frie kunster, astronomien (i nord) og geometrien (fig 24–25). Begge er vist som siddende kvindeskikkelser i luftige, antikke gevandter. Astronomien (fig. 24) hviler armen på en stor globus og peger mod stjernerne, mens en putto fremholder et astrolabium. Geometrien (fig. 25) bærer en tavle og tegner med passer figurer på en anden tavle, som holdes af en putto, der med den anden hånd støtter et stort vinkelmål. Postamentvingerne dannes af rulleværkskartoucher med frugtklaser, og den forkrøppede kronliste ledsages af tand-snit og en bort af små akantusblade.

Storsøjlerne har glatte skafter og kartoucheprydbælter med en lille kvindebuste (fig. 26). Bag dem udgøres rammeværket af brede fyldingspilastre, der indfatter storfeltets arkade, hvis bueslag ledsages af perlestav og attisk slyngbånd; i sviklerne englehoved. Pilastrenes dobbelte kragbånd er ført igennem som arkitrav

Fig. 21. Altartavle, 1596, med de oprindelige *malerier midlertidigt genindsat (s. 1532). NE fot. 1987. – Altarbild, 1596, mit den ursprünglichen, vorübergehend wieder eingesetzten *Gemälden.

og kronliste i sidefelterne, hvis arkadefelter er formindskede udgaver af storfeltets (sviklernes englehoveder fornyede). Sidestykkernes arkitrav bæres yderst af elegante frifigurer af Adam (i nord) og Eva, der har frugtpokaler på hovederne, og de gennembrudte storvinger udgøres

af volutter med et profilstillet satyrhoved (fig. 23). Over den konkave gesims med kuglebosser har sidestykkerne kartouchetopstykker med cirkelmedaljon, kronet af småfugle og vasespir. Et tilsvarende, drejet spir er 1899 opsat yderst på gesimsen, hvor de har afløst tårnlignende *spir-

Fig. 22-23. Altartavle, 1596, udsnit. 22. Nordre sidefelt med stiftelsesindskrift og midlertidigt indsat originalt *maleri, Bønnen i Getsemane (s. 1535). 23. Søndre sidefelt, Eva, og vinge med satyrhoved (s. 1533). NE fot. 1987 og 1982. – Altartavle, 1596, Ausschnitte. 22. Nördliches Seitenstück mit Inschrift des Stifters und vorübergehend eingefügtem originale *Gemälde, Ölbergsszene. 23. Südliches Seitenstück, Eva, und Flügel mit Satyrkopf.

prydelser med (lidt senere) dydefigurer (jfr. ndf. og fig. 20, 27).

Tavlens storfrise har på undersiden »loft« med små blomsterformede bosser. Frisens volutfremspring prydes af en blomstervase, dens felt indrammes af rulleværk, og storgesimsen ledsages af en æggestav samt øverst af en fornyet kronliste i skønvirkeformer. Herover rejser gavlstykket sig som en stor rulleværkskartouche med et bredovalt topfelt, der indrammes af en dukatbort, brudt af to prydrosetter og af to (fornye) englehoveder; øverst et vasespir.

Stafferingen i en lys blå grundfarve, suppleret med mørkere blå, rødt, grønt, brunt, forgyldning og karnation på figurerne, er fra 1760 og fremdraget ved den seneste istandsættelse 1959-60. I topmedaljonen ses en stråleglans med Jahves navn på hebraisk. Indskrifterne stammer

fra restaureringen 1899, men er for de flestes vedkommende opmalinger af tavlens oprindelige indskrifter, der da blev frilagte. Skriftfelternes bibelciter står i forgyldt fraktur på sort bund. I postamentfeltet læses: »Saa elskte Gud Verden, at hand gaff sin Enbaarne .. Ioh. III (,16)«, i nordre sidestykkes frise: »Troer paa Liuset den stund i det haffue ... Iohan. XII (,36)« og i det søndres: »Jeg er Veyen oc Sandheden ... Ioh. XIII (,6)«. I nordre topstykkets medaljon læses: »See/ denne er Guds/ Lam ... Iohan. I, XXIX«. Den tilsvarende medaljon i syd rummer et citat fra Joh. 12,32, der ligesom storfrisens fra Joh. 1,14 er nyt, valgt af sognepræsten 1899 og gengivet efter Christian III.s Bibel. På rammeværket under det nordre sidefelt er fremdraget tavlens originale stiftelsesindskrift (sorte versaler): »Anno 1596 Lod Hr. Severen gjøre

den Tafle« (jfr. fig. 22),⁵¹ og på samme sted i syd er 1899 anført: »Aar 1899 lod en Kvinde af Menigheden Tavlen istandsætte«. ⁵²

Tavlens nuværende *malerier* fra 1900, der er signeret af Hans Agersnap, forestiller i storfeltet Kvinderne ved Graven, i nord Korsfæstelsen og i syd Vandringen til Emaus. De gamle **malerier*, der her vises midlertidigt indsat i tavlen (fig. 21), er de oprindelige fra 1596, udført i Lauritz Andersen Ribers maner, men i betydelig grad præget af senere overmalinger.⁵³ Storfeltets maleri forestiller *Korsfæstelsen* i et landskab med Jerusalem som baggrund. Maria og Johannes står i sørgepositur under korset, hvis fod omfavnes af Maria Magdalena. Her ses også Adams hovedskal liggende i græsset omgivet af blomster og urter. Om en opmaling vidner årstallet »179[2]«, der er angivet med ganske små sorte tal på maleriet. Nordre sidefelts maleri viser *Bønnen i Getsemane* (fig. 22), delvist spejlvendt i forhold til motivets gengivelse på Ribe Domkirkes (†)renæssancealtertavle fra 1597 og på altertavlen i Visborg kirke (Ålborg amt), men ellers med flere overensstemmelser (jfr. s. 410f. med fig. 269).⁵⁴ I syd er motivet *Opstandelsen*, Kristus stående på sarkofagen, velsignende og med

sejrsfanen, træder han den gamle slange under fode. Bag sarkofagen står en engel, og i forgrunden ses fire forfærdede soldater. Maleriernes farver er klare med blå toner som de dominerende. Den oprindelige pensel dækkes af mindst tre forskellige, delvise overmalinger, hvis forgrovede effekt især er mærkbar på Getsemanebilledet (de sovende apostle). Ved en konservering 1978 er de mest skæmmende overmalinger fjernet fra malerierne, der opbevares på Ølgod Museum (inv.nr. 5029-31).

I Ølgod Museum findes også to **spirprydelser* (fig. 27), der indtil 1899 stod yderst på sidestykkernes gesims (jfr. fig. 20). De er 79 cm høje, arkitektoniske, bestående af to åbne arkadebuer over hinanden, der har rummet frifigurer, og som indfattes af glatte joniske søjler med akanthus-prydbælte. Arkadebuerne har profileret vederlag og ledsages af en tungkant. Friserne, med profileret arkitrav og kronliste samt små rektangulære felter, er kun delvist intakte, da en del lister nu mangler. I en af arkadebuerne står en dydefigur, formentlig Troen, men nu uden attribut. Mens selve spirene utvivlsomt er oprindelige dele af tavlen, repræsenterer dydefigurerne en fornyelse fra o. 1640 og må være ud-

Fig. 24-26. Altertavle, 1596, detaljer (s. 1532). 24-25. Relieffer på postamentfremspringene, Astronomien og Geometrien. 26. Storsøjle, prydbælte. NE fot. 1982. – *Altarbild, 1596, Details. 24-25. Reliefdarstellungen: Die Astronomie und die Geometrie. 26. Säule, Zierband.*

Fig. 27. *Spirprydelser fra altertavle 1596 med dydefigur fra o. 1640 (s. 1535). I Ølgod Museum. NE fot. 1987. – *Aufsatzverzierungen des Altars von 1596 mit Tugendfigur um 1640.

ført af samme billedskærer som kirkens fontehimmel og Lindbjerggårds herskabsstol. De andre arkadebuer har rummet tilsvarende tdydefigurer (jfr. fig. 20). Spirprydelserne har rester af

Fig. 28. Sygesæt, 1656, skænket af præsten Peder Jensen Riber (s. 1538). NE fot. 1982. – *Krankenbesuchsgerate, gestiftet vom Pfarrer Peder Jensen Riber, 1656.*

bemaling fra 1760, cinnoberrødt, brunt og grønt, og i frisefelterne læses i forgyldt skrift dydernes navne: »Fides« (Troen, over den bevarede figur), »Spes« (Håbet), »Patientia« (Tålmodet) og »Providentia« (Barmhertigheden). Deponeret på museet 1979.⁵⁵

Da renæssancetavlen hverken i sin udformning eller i sine skæringer synes at have bevaret sidestykker i Sydjylland, kan det vel antages, at Søren Jensen har formået at hyre en slotssnedker til opgaven.⁵⁶ Også de for en altertavle så sjældne fremstillinger af frie kunster antyder, at bestilleren har haft format og interesser ud over det sædvanlige. Mesteren for de oprindelige malerier har formentlig været den dygtige Lauritz Andersen Riber, der endnu 1597 boede i Ribe.⁵⁷ Af træværkets samtidige staffering anes under spirprydelsernes sekundære farver stadig rester på kridtgrund, og 1899 oplyser restauratoren Magnus-Petersen, at tavlen oprindeligt havde været prydet med »pragtfulde farver, guld og sølv«.

1732 ønskedes altertavlen istandsat, fjælene hæftet, og det løsnede og nedfaldne billedværk genopsat og fæstnet.⁴ En større restaurering måtte dog vente til 1760, da kirkeejeren Peder Saxesen lod tavlen renovere og staffere med sine nuværende farver.¹² Om en senere opmaling vidner det nævnte årstal 1792 på korsfæstelsesmaleriet og samme årstal samt initialerne »JUH« og »ECH«, for kirkeejerne Jørgen Udesen Haahr og Else Cathrine Haahr, der læstes andetsteds på tavlen 1862.⁸ Den havde da indskrifter med bibelcitater fra Joh. 3,16 og 6,54 og fra Luk. 22,42 samt Rom. 4,24-25. 1899 underkastede Magnus-Petersen tavlen en gennemgribende istandsættelse, der omfattede udskiftning af malerierne og en nymaling af træværket som et forsøg på en genskabelse af den oprindelige, polykrome staffering.⁵⁸ Efter restaurators forslag blev sidestykkernes spirprydelser afløst af små drejede spir (jfr. fig. 20) og opsat på tavlens bagside. Herfra er de tre af dydefigurerne blevet stjålet før 1979, da spirprydelserne deponeredes på museet. Sin nuværende fremtræden har altertavlen fået ved restaureringen 1959-60, da den brogede bemaling fra 1899 måtte vige for en fri-

læggelse af stafferingen fra 1760. Samtidig blev der foretaget en snedkermæssig istandsættelse.

En *alterfigur* fra o. 1900, kopi efter Thorvaldsens Kristus, af gips, 57 cm høj, er opsat på det gamle alterbord i apsiden.

Altersølv. Kirkens *altersæt* er udført 1599 på foranledning af præsten Søren Jensen Buch (jfr. altertavle 1596 og epitafium o. 1606) og skal muligvis tilskrives Engelbrecht Andersen i Ribe. *Kalken* (fig. 29) er 20 cm høj, foden sekstunget med bred fodplade og profileret standkant, der ledsages af en lille cirkelbort. Langs fodens tunggekant løber et graveret skriftbånd med versalerne: »Denne Kalck och Desk lod her Søren Iensen giøre til Ølgaa Sogen Kierek Anno 1599«, og på en af tungerne er pånitted en støbt krucifiksgruppe, 2,5 cm høj. Foden er drevet stejlt op imod det sekssidede skaft, hvis profilerede led smykkes af graverede småblade og sparer. Knoppen er fladoval og har både på over- og undersiden seks tunger med en enkel, graveret stregdekoration. Mellem tungerne seks rudebosser med versaler (på skraveret bund), tilsammen dannende navnet »Ihesvs«. Det halvkugleformede bæger er formodentlig oprindeligt. På standkantens overside ses et gentaget mesterstempel med versalbogstavet »E« (fig. 62), som muligvis har tilhørt Ribe-sølvsmeden Engelbrecht Andersen (jfr. Bøje 1982, s. 307). Den tilhørende *disk* (fig. 30), tv.m. 7 cm, har fir-

Fig. 29. Alterkalk, 1599, udført på foranledning af præsten Søren Jensen Buch, måske af Engelbrecht Andersen i Ribe (s. 1537, jfr. fig. 62). NE fot. 1982. – *Kelch, 1599, auf Veranlassung des Pfarrers Søren Jensen Buch geschaffen, vielleicht von Engelbrecht Andersen, Ribe.*

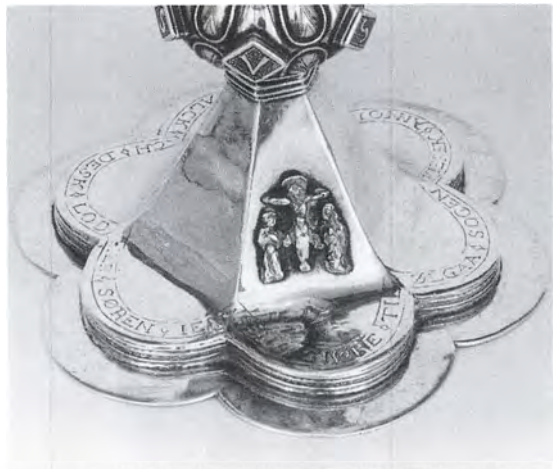

Fig. 30-31. 30. Alterdisk 1599 (s. 1537). 31. Alterkalk 1599, udsnit (s. 1537, jfr. fig. 29). NE fot. 1982. – 30. *Patene 1599.* 31. *Kelch, 1599. Ausschnitt.*

Fig. 32. Alterstager, o. 1500 (s. 1538). NE fot. 1982. – *Altarleuchter, um 1500.*

pasformet fordybning med graveret bladværk i sviklerne og på fanen et graveret cirkelkors.

Alterkande, o. 1845, 30 cm høj, bestilt 1845 i Åbenrå.⁵⁹ *Oblatæske* af sort porcelæn med guld-kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, tidligst nævnt 1862.⁸

Sygesæt (fig. 28), skænket 1656 af præsten Peder Jensen Riber. Kalken, 8 cm høj, har cirkulær fod med graveret stregbort på standkanten og

Fig. 33. Dåbsfad, o. 1550, skænket 1725 af Maria Brönsdorff til Lindbjerggård (s. 1540). NE fot. 1982. – *Taufbecken, um 1550. Gestiftet von Maria Brönsdorff zu Lindbjerggård, 1725.*

cylindrisk skaft med profileret skaftring. Om bægert løber et graveret skriftbånd med versalene: »Dene Kalck oc Diesk lod Her Peder Iensen gøre. A(nn)o 1656«. Foden synes at have kunnet tjene som vinbeholder. Den sammenhørende disk, tv. 7 cm, har på fanen et graveret, cirkelindskrevet kors og på undersiden en oblatbeholder med skruelåg, hvorpå er graveret et Jesumonogram (jfr. fig. 28). Sygesættet har haft et sidestykke i Torstrup, skænket af den derværende præst Lambert Poulsen Barfod (1645-60), hvoraf nu kun disken er bevaret (s. 1429 med fig. 18).

Alterstager (fig. 32), gotiske fra o. 1500, 31 cm høje. Fodskålen er profileret og aftrappet, lyse-skålen ligedannet, cylinderskafte deles af en linseformet skaftring. Fodskålen hviler på tre tretåede fødder, lysetornene er fornyede i jern. Meget lignende alterstager findes i Lunde, Henne og Ål kirker (s. 1119, 1253, 1328). Til daglig står på alterbordet et sæt nyere *stager* i barokformer, 30 cm høje. En nyere *syvstage*, 50 cm høj, bærer på foden indskrift fra Joh. 8,12.

†*Alterbøger*. 1732 var kirkens bibel og gradual ganske forrevne, og »uden begyndelse og ende«.⁴

**Messehagel*, o. 1900, af rødt fløj med rygkors og kantning af guldagraner. I Ølgod Museum (inv.nr. Ø 5463). En tilsvarende *messehagel* af rødt fløj med guldkors omtales 1862.⁸

Alterskranke, o. 1880, med halvcirkulær plan, håndliste af egetræ, forgyldte støbejernsstivere og læderbetrukket knæfald.⁶⁰ †*Alterskranker*. 1713 ønskede man et tralværk ved altret, »hvor de, som går til Guds bord sidder på knæ, på det de gamle derved kunne hjælpes«.⁴ 1817 var knæfaldet løst og burde fæstes,⁶¹ og 1853 omtales den som »altfor indknebet« og ønskedes omdannet til oval form, »så at i det mindste 17 à 18 personer på engang kan ligge derved«.⁵⁹

Døbefont (fig. 34) 1455, af malm, med indskrift, der nævner kirkens præst Hermen Mynder og slutter med en påkaldelse af Maria. Den 74 cm høje font består af en 66 cm bred kumme, der bæres af fire ens figurer i lange gevandter, stående på en aftrappet, profileret fodring. Kummen har form som en omvendt keglestub med

let konkave sider, to modstillede hanke, lågfals og flad bund med et cirkulært, tillukket afløbs-hul. Kummens side har foroven en omløbende rudebort med små firblade og et skriftbånd med reliefminusklerner: »Anno domini m cd l qvinto olgvd ecclesie lavrenci plebanus hermen mynder maria« (År 1455 Laurentius kirke i Ølgod sogneprest Hermen Mynder. Maria). Indskriften kantes af profilering, og de enkelte ord adskilles af små fligede kors. På kummesiden mellem skriftbåndet og en prydbort af små stjerner og kugler forneden findes fem relieffer: 1) (Fig. 36) en figur nærmest som en hjulspore på en rektangulær fod med halvrosset. 2) (Fig. 36) en figur nærmest af form som en dolk i skede, med stavværk og små korsblomster. 3) En bispehelgen stående frontalt med højre hånd hævet velsigende og bispestaven i den venstre. 4) (Fig. 35) værnehelgen S. Laurentius klædt som diakon, med risten i højre hånd og en åben pengepose i den venstre. 5) Et gotisk stavværksspir. Den forholdsvis grove støbning giver sig ikke mindst til kende i de fire bærefigurer, der må opfattes som kvindelige (dyder?). De har langt

Fig. 34-36. Døbefont af malm, 1455, ifølge indskrift anskaffet til S. Laurentius kirke i Ølgod i præsten Hermen Mynders tid (s. 1538). 34. Helhed. NE fot. 1982. 35. Udsnit med relief af S. Laurentius (s. 1539). NE fot. 1982. 36. Detaljer, relieffigurer (nr. 2 og nr. 1, s. 1539). Niels-Knud Liebgott fot. 1973. – 34. Bronzetaufe, 1455. Laut Inschrift für die St. Laurentius Kirche von Ølgod während der Amtszeit des Pfarrers Hermen Mynder erworben. 35. Ausschnitt, Reliefdarstellung des St. Laurentius. 36. Details, Relieffiguren.

Fig. 37. Korbuekrucifiks, o. 1520 (s. 1541). NE fot. 1982. – *Triumpfkreuz, um 1520.*

midtdelt hår og hæver højre hånd velsignende, mens de med venstre holder op i kappen, der samles foran brystet med et stort, korsformet spænde.

Den ret sjældne malmfont har i amtet paralleler i Ribe Domkirke (s. 429), i Varde S. Jakobi kirke, støbt 1437 af Niels klokkestøber (s. 902), og i Nordby kirke på Fanø. Fonten og dens »rune bogstaver« nævnes tidligst 1759.⁶² 1875 ønskedes den malet i en stil, der stemte sammen med inventarets ny egetræsmaling.⁸ Fonten står i koret, ved korbuens nordside. Her havde den også plads ved århundredeskiftet (jfr. fig. 52),⁶³ mens den fra o. 1915–1960 var opsat i koret, midt for korbuen.

(†) *Døbefont*, romansk af granit, det meste af kummen, 58 cm høj, tv. 78 cm, er bevaret, med ansats til fod. Hele den ene side af kummen mangler. Fontekummen skal være fundet under pløjning af en mark i Vallund og stod i Vallundgårds have indtil 1979, da ejeren skænkede den

til Ølgod kirke. Her kan den have tjent før malmfontens anskaffelse 1455.⁶⁴ Opsat i skibet, i nordportalens niche.

Dåbsfad (fig. 33), o. 1550, af messing, skænket af Kirstine Maria Brönsdorff til Lindbjerggård 1725. Fadet, der måler 54 cm i tv. m., har i bunden en medaljon med fremstilling af Syndefaldet. Herom en bort af blade, der slynger sig som en stav, og på fanen en frise med hjort og hund adskilt af egeløv med store agern. På skålens stejle inderkant er med skriveskrift indprikket: »Anno 1765 (1889 rettet fra 1725) Hafver Kierstine Maria Lauridtzdatter Brönsdorff af Lindberg gifwet dette Becken til Guds æhre I ølgoed Kiercke«,⁶⁵ samt fortsat: »Aar 1889 lod Sognepræsten i Ølgod Chr. Olrik til Minde om sin d. 20. Februar 1887 afdøde Hustru Claudine Michæline Sörensen Hagsted dette Døbefad istandsætte. En kvinde i Herrens Frygt skal prises«. 1775 ønskedes fadet sat i behørig stand, da vandet løb ud af det.³⁷ Restaureringen 1889, der foregik hos kgl. hofgørtler H. Dalhoffs søn i København, omfattede foruden nyopprikning af indskriften en vidtgående nyopdrivning af motiverne.⁴³ *Dåbskanden*, af messing, 29 cm høj, er ifølge indskrift leveret 1951 af Frederik Bruun, Varde. En *†dåbskande* ønskedes 1877 anskaffet.⁵⁹

Fontehimmel (fig. 39) o. 1640, sekssidet med bøjlebaldakin og store topstykker formet som bruskværkskartoucher med frugtklaser.⁶⁶ I frise-felterne, der på hjørnerne adskilles af rudebosser, ses frugtkartoucher omkring et englehoved (tre felter), en due med unger, en hare og en pelikan, der fodrer sine unger med sit blod. Bøjlerne smykkes af krabbeblade og samles foroven i et profilled, kronet af en nyere Helligåndsdue. Himlen har på undersiden et flat loft med et kvadratisk hul i midten, måske til fæstelse af en Helligåndsdue.⁶⁷ Bemalingen er fra 1760, en lys blå grundfarve, suppleret med mørkere blå, rødt, brunt og forgyldning.

Fontehimlen er udført af samme snedker, som o. 1640 skar dydefigurer til altertavlens spirprydelser (fig. 27) og udførte Lindbjerggårds herskabsstole (fig. 49–50), formentlig Jens Mortensen fra Kolding.⁶⁸ 1875 blev himlen malet med

Fig. 38. Kristushoved, udsnit af korbuekrucifiks o. 1520 (s. 1541). Einar V. Jensen fot. 1948. – *Christuskopf. Ausschnitt des Triumphkreuzes. Um 1520.*

egetræsådring under bibeholdelse af ældre forgyldning.⁵⁹ I perioden 1911-60, da fonten stod midt i koret, var himlen opsat på et skab i korets nordvesthjørne. 1960 blev den nuværende bemaling fremdraget, og himlen genophængt over fonten.

Korbuekrucifiks (fig. 37) o. 1520, nært beslægtet med korbuekrucifiksgruppen i Lunde kirke (s. 1120). Kristusfiguren er mere end legemstor,

192 cm høj, pinefuldt udstrakt på korset. Hovedet (fig. 38) hælder let mod højre skulder, øjnene er halvåbne, munden ligeledes, hår og fuldskæg er langt og lokket. Den store turbanagtige tornekrone med huller efter indborede torne er lettere suppleret ved en istandsættelse 1948, da også en del fingre og den højre storetå blev fornyet. Ribbenene er klart markerede med sidevunde i højre side, lændeklædet er ganske

Fig. 39. Fontehimmel, o. 1640 (s. 1540). NE fot. 1982. – *Taufdeckel, um 1640.*

kort og har ved højre hofte en flagresnip, der trods sin størrelse er skåret i ét med figuren; en lignende snip har været i venstre side. Figurens udhulede ryg fandtes lukket med en plade 1948, da korstræet fornyedes i den forskårne form uden endefelter, som det da havde (285 × 202 cm). Korstræet har et let hvælvet midtparti og i skæringen en cirkelmedaljon, som danner glorie bag Kristushovedet. Krucifikset står med en bemaling fra 1760, fremdraget og istandsat 1948. Karnationen er gullig med røde blodstænk, hår og skæg brunt, tornekronen mørkegrøn og læn-deklædet perlefarvet.

Den udtryksfulde krucifiksfigur slutter sig ved sin magre, udspændte skikkelse til en type, der synes inspireret af den sydtyske billedskærer Veit Stoss, og som herhjemme især er repræsenteret af Odense-billedskæreren Claus Bjerg.⁶⁹ Krucifikset lader sig detalje for detalje jævnføre med krucifikset i Lunde kirke, der formentlig skyldes samme billedskærer (s. 1120 med fig. 26,

28). Det fuldt bevarede korstræ i Lunde antyder, hvorledes de forsvundne endefelter kan have fremtrådt på det oprindelige korstræ, der var lidt mindre i proportionerne end det nuværende (285 × 166 cm).⁷⁰

Endnu 1849 hang »Kristus på korset« over indgangen til koret; han ønskedes da afvasket.⁵⁹ Jacob Helms omtaler 1874 krucifikset uden korsendefelter, »meget stift, dog hovedet ret levende«, ophængt på skibets nordvæg, hvor det stadig har sin plads.

Prædikestol (fig. 40) 1609, ifølge en forsvunden indskrift opsat af præsten Hans Sørensen (DaAtlas V, 738f.). Den er signeret af en lokal snedker på egnen, hvis initialer »H. P. S(nedker)« også findes på prædikestolshimlene i Horne (s. 1462), Fåborg (Skast hrd.) og Grindsted (Slavs hrd.).⁷¹

Prædikestolen er polygonal med fire arkadefag, adskilt af glatte korintiske hjørnesøjler med beslagværksprydbælte, stående foran profilindrammede højfyldinger. Søjlen nærmest opgangen er dog toskansk. Felternes arkadebuer bæres af pilastre med fladsnitagtigt løvværk og svagt perspektiviske profilkapitæler med en enkel, karvskåren dekoration. Bueslagene, der ledsages af tandsnit, er profilerede med vekselvis små rudebosser og cirkelornamenter; i sviklerne akantus-treblade. Felterne rummer fornøjelige relieffer, der hører til de mest ambitiøse prøver på snedkerens evner som billedskærer. Fremstillingerne ledsages forneden af indskrifter, der som prædikestolens øvrige er i reliefversaler og til dels så stærkt forkortede (kun ordenes begyndelsesbogstav angivet), at deres læsning er usikker. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 42) Syndefaldet, Adam og Eva, dækkende deres køn med bladduske, står med æbler under Kundskabens Træ, i hvis krone slangen snor sig. Træet vokser ud af en vase, som løvværket så ofte gør det i egnens Ribeskæringer. »Adam oc Eva b(rød) G(uds) b(ud)«. 2) (Fig. 43) Bebudelsen i en ret egenartet gengivelse, der må bero på forvanskning og måske misforståelse af forlægget.⁷² Maria ses frontalt, siddende bag læsepulten, der her fremtræder som en lille kasse. Staven, som Gabriel rækker frem imod hende, er omvundet med et (skrift)bånd, og over den ses Helligands-

duen med korset. En ejendommelig opsats med kors over Gabriels hoved er måske stavens øvre afslutning med kors, som snideren har flyttet for at skaffe plads til duen. »Maria Bebudelse«. 3) (Fig. 44) Jesu Døb. Johannes ses knælende på (!) Jordanfloden, idet han med højre hånd hælder vand ud over Kristus, som står i bølger til over knæene. Sin venstre hånd støtter Johannes på en uforståelig genstand, der kan være en misforståelse af et klippefremspring, som har været på forlægget.⁷³ I baggrunden ses tårne og spir og øverst i stråleglans og skybræmme Helligåndsduen, der sender en lysstråle ned over Kristi hoved. »Christi Daab M(attæus) 3«. 4) (Fig. 45) Kristus på korset, hvis ender er rullet op som volutter. Den øvre korsarm afsluttes med et overstort »INRI«-bånd. Fremstillingen slutter sig i det væsentlige til Korsfæstelserne på prædikestolene i Ansager (s. 1584), Fåborg (Skast hrd.) og Grindsted (Slavs hrd.). Herunder snedkersignaturen »Gvd gif gl(øck) H. P. S(nedker)«. ⁷¹

Postamentet har under søjlerne retkantfremspring med kartoucher og beslagværk, der på siderne næsten fremtræder som fladsnit. Det midterste fremspring er dog volutformet og prydes af et olmt udseende løvehoved med små hjerter i manken (fig. 41). I postamentfelterne læses: »Salige er/ de som h/hør Gvds/ ord o(g) b(evarer) d(et). II« (Luk. 11,28). Frisen svarer til postamentet og rummer indskriften: »Gvds ord/ blifver/ evindelig/ Anno 1609«. Forneden afsluttes kurven af smalle kartouchehængestykker mellem englehoveder og af en stor, svejet underbaldakin med profilribber endende i en lille jepydet vindrueklase.

Den sammenhørende *himmel* skyder ud over stolen som en femsidig polygon, lidt uregelmæssig, da faget over opgangen er større end de øvrige. I frisen, der på fremspringene har fladsnitagtigt bladværk, læses indskriften: »A(nno) d(omini) 1609. Sa elskte/ Gvd ver/den at hand/ gaf sin en/b(årne) s(øn) i d(et) a(lle) s(om) t(ro) p(å)« (Joh. 3,16). Under frise-fremspringene englehoveder, flankerende de smalle, enkelt udskårne hængestykker. På gesimsens to midterste fremspring står topfigurer i skikkelse af kvinde-

Fig. 40. Prædikestol, 1609, signeret »H.P.S(nedker)« (s. 1542). NE fot. 1982. – Kanzel, 1609 von »H.P.S(nedker)« signiert.

Fig. 41. Løvehoved, detalje af prædikestol 1609 (s. 1543). NE fot. 1982. – Kanzel, 1609. Detail. Löwenkopf.

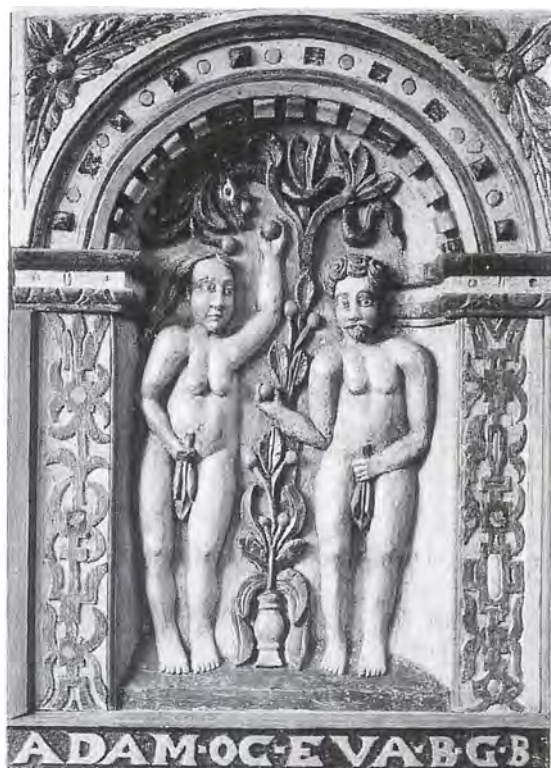

Fig. 42-43. Prædikestolsfelter 1609 (s. 1542). 42. Syndefaldet. 43. Bebudelsen. Einar V. Jensen fot. 1960. – *Kanzelfelder, 1609. Sündenfall. Verkiündigung.*

lige fløjtespillere, og vestligst bærer fremspringet et udsavet spir med beslagværk. Herimellem er der over himlens fire vestligste fag høje kartouchetopstykker med arkadefelter, der rummer indskrifterne (fra øst): 1) »Glo/ria soli/ Deo« (Gud alene æren). 2) »Devs/ pro/vide/bit« (Gud vil drage omsorg). 3) »Here/ns lov/ er sa/ndhed«. 4) »Frøct/ Gvd/ gør/ ret«. Himlens loft har profilribber udgående fra en roset med Helligåndsduen i midten.

Opgangen er fra 1760, da prædikestolen fik sin nuværende plads ved skibets sydvæg, på pillen mellem de to tilmurede arkader fra kirkens tsydkapel. Til opgangspanelet, med kraftige tulipanranker i gennembrudt arbejde, slutter sig i øst et opgangsfag, udført i genanvendt renæssancepanel, utvivlsomt fra den 1760 nedbrudte tilbygning.

Prædikestolens bemaling er ligeledes fra 1760,

fremdraget ved en istandsættelse 1959-60. Grundfarven er lys blå, figurerne har naturlig karnation, og på lister og sirater er anvendt mørkere blå, grønt, cinnoberrødt, hvidt og en forgyldning, der tillige fremhæver indskrifterne, som står på sort bund. Gesimsens dækplanke og læsepult i blankt træ er fra istandsættelsen, ligesom en præsterække, malet på det nævnte opgangsfag (jfr. ndf.).

Prædikestolen har under den nuværende bemaling rester af oprindelige farver på kridtgrund, som ikke er nærmere undersøgt. Dens gamle plads må antages at have været i skibets sydøsthjørne med opgang fra nord, og der er næppe grund til at tro, at kapeludbygningen i årene efter 1622 har betydet nogen flytning. En forsvundet indskrift, der nævnte hr. Hans Sørensen (DaAtlas V, 738f.), kan have stået på den oprindelige topgang eller på det nu manglende

Fig. 44-45. Prædikestolsfelter 1609 (s. 1543). 44. Jesu Døb. 45. Kristus på korset, derunder H.P.S(nedkers) signatur. Einar V. Jensen fot. 1960. – *Kanzelfelder, 1609. Taufe Christi. Der Gekreuzigte, darunter die Signatur des H.P.S(nedkers).*

ftopstykke over himlens opgangsfag. 1732 ønskedes prædikestolen og dens krone forsynet med nyt jern, da det gamle var forrustet af ælde.⁴ 1760 lod kirkeejeren »den hundrede år gamle prædikestol« flytte og »renovere«, herunder specielt kronen (himlen).¹² 1812 var himlen ved at falde ned.⁷⁴ 1875 blev prædikestolen overstrøget med egetræsmaling under bibeholdelse af den gamle forgyldning,⁸ hvorefter den fremtrådte, som den ses på fotografier fra o. 1900, med beklædning af gesimsen (jfr. fig. 54). Restaureringen 1959-60 omfattede en snedkermæssig istandsættelse og fremdragelse af den nuværende bemaling fra 1760.

Stolestader, o. 1575-1600, i egnens ungrenæssanceformer, med bænke fra 1960. Gavlene (fig. 46) er 115 cm høje, hjørnegavlene ved indgangspanelerne er dog efter sædvane lidt højere, 120 cm (jfr. s. 1175). Rammeværket med småspir

er som vanligt af egetræ, fyldingerne af fyr. Overfyldingerne rummer stiliseret akantusløv, der nogle steder vokser ud af vaser, underfyldingerne overalt foldeværk. I rammeværkets sidestykker ses foroven udfyldte udstemninger efter de smalle ryglægter, der indtil 1886 dannede rygstød i mandsstolene. Dette år er de nedre rammestykker i vidt omfang fornyede.⁸ Bag herskabsstolene er den forreste stol i nord og de to forreste i syd forsynet med låger, kvindestolens med akantusløv i overfyldingen, den ene af mandsstolenes med reliefversalene: »Glor/(ia) soli (D(eo))« (Gud alene æren). Disse stole har dobbeltsæder og afskærmes ligesom prædikestolstrappen af paneler, der som indgangspanelerne er udført i traditionelle ungrenæssanceformer. Over glatte højfyldinger har de en række lave frisefyldinger med akantusløv, øverst afsluttet af en liste med tand- og neglesnit. De

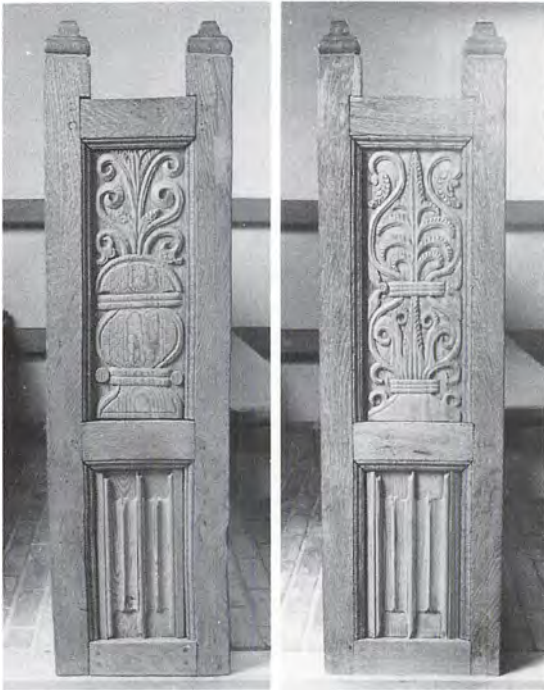

Fig. 46. Stolegavle, o. 1575-1600 (s. 1545). NE fot. 1982. – *Gestühlsvangen, um 1575-1600.*

vestlige indgangspaneler er noget enklere, fornyet 1760 helt i fyrretræ. Stolestaderne, der står i blankt træ, er opsat i to rækker med 2×11 stader øst for indgangen, vest herfor 2×10 stader fortsættende ind i tårnrummet, hvor de to vestligste gavle er fornyede i enkle former. Fire gamle gavle og noget panel er 1914 genanvendt i en ny degnestol (jfr. ndf.).

Stoleværkets opstilling er nogenlunde som efter ombygningen 1760, da det oplyses, at de forreste stole med låger tilhørte henholdsvis præstekonen (i nord) og ejerne af Ølgod Søndergård og Vestkær Vestergård.⁴⁵ Det usædvanligt store antal gamle stolegavle (45) hænger sammen med, at stoleværket oprindeligt har været opsat i tre rader (jfr. s. 990, 1176). Sognefolkernes mængde og daglige forøgelse tillige med denne »uorden« i stolene var baggrunden for bøndernes andragende 1622 om at måtte opføre et kapel »til en del af sognemændene derudi at have deres stå og plads«.¹¹ Selv om kongen resolverede, at det måtte være nok at bygge et pulpitur »neden i kirken, hvor en part husmænd og tjenestefolk kan have deres stande«, og at forandre de tre stolerader til to,¹¹ blev udvidelsen ført ud i livet, og stoleværket fordelt i hele det nye, store menighedsrum. Mens pulpituret således ikke blev til noget, må nyordningen have fulgt kongebudet om en indskrækning til to staderækker i skibet; en opstilling, der i hvert fald har været etableret ved Lindbjerggårdstolens opsætning o. 1640. 1713 sagdes nogleolestader i den »nye kirke« at være øde,⁴ og efter dens nedbrydning 1760 fik stolene en opstilling, der i det væsentlige svarer til den nuværende. Der opregnedes da 27 stole såvel i mands- som i kvindesiden (enkelte »nye«), hvortil kom fire stole à syv stader samt en bæk til fem på det nyopførte pulpitur (jfr. ndf.). På baggrund af denne nøje pladstilmåling forstår man, at sognefolkene året efter beklagede, at der ikke var plads i kirken, da

Fig. 47. Gavle fra (t)herskabsstol 1607 for ejerne af Forsumho (s. 1549). NE fot. 1982. – *Wangen aus einem (t)Herrschaftsgestühl für die Besitzer des Herrenhofs Forsumho, 1607.*

Fig. 48. Indre set mod vest. NE fot. 1982. – *Innenansicht nach Westen.*

stolene var alt for snævre.¹² Samtidig med nyindretningen 1760 fik stoleværket en fuld stafefering med lysblå grundfarve som den samtidige på altertavlen og prædikestolen.¹² Tidligere havde staderne vistnok stået umalede og – siden begyndelsen af 1700'erne – med en italienskrød overstrykning.⁷⁵

1866 blev de elleve fruentimmerstole i hovedgangen forsynet med rygstød, og 1873 blev samtlige kirkestole overstrøget med egetræsmaaling.⁸ 1886 fornyedes stolebænkene med lodrette fyldingsryglæn,⁸ og 1911 blev stolene afrenset for farver, bejdsede og lakerede.²⁷ Ved den sene-

ste restaurering 1959-60 er bænkene atter blevet udskiftede, og træværket helt afrenset.

Herskabsstole (fig. 49) for Lindbjerggård, fra o. 1640, afslutter begge stolerader i øst. De bærer våben for Jens Juel (†1636) og Ide Gøye (†1654) og er formentlig udført af billedskæreren Jens Mortensen fra Kolding (jfr. altertavle og fontehimmel).⁷⁶ Stolene i nord og syd er næsten ens, med store dobbeltgavle både imod midtgangen og mod væggene, forbundet af høje fyldingspaneler, som danner rygstød for (fornye) dobbeltsæder. Væggavlne er forenklede udgaver af gavlene mod midtgangen. De består

Fig. 49. Herskabsstol, o. 1640, for ejerne af Lindbjerggård (s. 1547). NE fot. 1982. – *Herrschaftsgestühl für die Besitzer des Herrenhofs Lindbjerggård. Um 1640.*

Fig. 50. Herskabsstol o. 1640 (jfr. fig. 49), udsnit. Pannelfyldning med englehoveder og sekundært indskåret navn (s. 1548). NE fot. 1982. – *Herrschaftsgestühl, um 1640, Ausschnitt.*

af svære egeplanker med pålagt dekoration, nu 180 cm høje, kronet af en brudt trekantgavl, der har mistet både sit topspir og en pånaglet dekoration midtpå (englehoved?). Herunder afslutter en profilliste (i nord med tandsnit) et udsparet rundbuefelt med udskårne våbenskjolde. På de heraldisk højre gavle ses ægtefællernes fædrene våbner: Juell (med stjerne over bølger) og Gøye, på de venstre gavle deres mødrene våbner: Ulfstand og Brahe. Under våbnerne en pålagt arkadefyldning med kannelerede pilastre, profilkapitæler og i sviklerne en udskåret dekoration med okseøjne. Gavlene flankerer en bred, foroven udsvejft låge med diamantbosse i kartouche over en arkadefyldning, hvis bueslag ledsages af æggestav og kuglebosser i sviklerne. Lågerne har store gamle vingebeslag. Herskabsstolens paneler har i øst (mod muren) enkle profilyldinger, i vest fire fag arkadefyldinger, hvis bueslag ledsages af æggestav og i sviklerne Jens Mortensens karakteristiske englehoveder (fig. 50). Herover lave, gennembrudte frisefyldinger med (delvis fornyet) gitterværk i fyrretæ, og øverst en kronliste med æggestav. Herskabsstolene står i blankt træ efter i dette århundrede at have gennemgået de samme afrensninger som det øvrige stoleværk.

I syd Stolens nordligste panelarkade har en degn indskåret versalene: »Fra 1670/ Erasmus/ Claudi Isageriis/ Coldingensis/ til 1674 20 jul« (jfr. fig. 50).

Lindbjerggårds ejere benyttede herskabsstolene, indtil birkedommer Peder Saxesen (†1788) i skibets nordvesthjørne lod opføre en *flukket pulpiturstol* (jfr. fig. 51), vistnok 1760.⁷⁷ Den var udformet som en stor kasse med loft, gulv og panelvægge, der udgjorde fire fag i syd og tre i øst, hvor det nordligste rummede døren for opgangen. I de øvrige fag var der over glatte profilyldinger høje, rundbuede vinduer med sprosseruder, der kunne sænkes ned bag panelet. Opgangen langs nordmuren havde profilyldinger i tre fag og mægler med et lille topspir. 1873 blev pulpiturstolen overstrøget med lys egetræsmaaling.⁸ 1910 blev »buret« nedtaget⁴³ og tjente senere som lysthus i krohaven – for sluttelig at ende som hønsehus.⁷⁸

Fig. 51. Skibets indre set imod vest o. 1900 med lukket pulpiturstol for Lindbjerggård, o. 1760 (s. 1548) og *orgel, bygget 1896 af Frederik Nielsen, Århus (s. 1552). Foto i Ølgod Museum. – Inneres gegen Westen um 1900 mit *†*geschlossenen Emporenstuhl für den Herrnsitz Lindbjerggård, um 1760. *Orgel, 1896, von Frederik Nielsen, Århus, gebaut.

Af en (*†*)herskabsstol, 1607, for ejerne af Forsumho, er bevaret to beskårne gavle (fig. 47), nu 82 cm høje. De afsluttes foroven af en pålagt trekantgavl, på hvis skrånede sider ligger volutter, som har båret et nu forsvundet topspir. Herunder kroner et Jesumonogram i forsænkede reliefversaler et stort profilindrammet felt henholdsvis med våben for »Stihage-Skram« over versalerne »D(orte) S(krams) F(ædrene) 1607« og for »Sparre-Kås« over »D(orte) S(krams) M(ødrene) 1607«. Under indskriften er der stileret akantusløv, og nederst har gavlene spor efter yderligere pålægning og rester af en næsten helt afsavet, udskåret spejlfyldning. Gavlene, der nu står i blankt egetræ, må antages at have haft forsvundne pander med våbner for Dorte Skrams ægtefælle Frans Pol, der skrev sig til

Forsumho.⁷⁹ O. 1900 indgik de to gavle i stolepanelerne (foto i NM2), nu er de opsat i Lindbjerggårdstolen op mod nordvæggen.

†Skriftestol (fig. 52), 1760, i landlige rokokkoformer, opsat af kirkejeren Peder Saxesen ved korets nordmur. Af fotografier fremgår, at den var helt lukket, med loft, og i syd havde tre paneler, ét imod kortsiderne i øst og vest. Fagene rummede over næsten kvadratiske profilydninger en række arkadefyldninger (sydvæggens yderfag) og arkadegennembrydninger, hvis let styltede bueslag blev båret af små volutter. Fagene adskiltes af smalle lister og enkle hjørnepilastre, hvorover der på profilgesimsen stod små drejede spir flankerende topstykker i viltre rocailleformer. 1812 var skriftestolens dør (i vest?) brøstfældig,⁷⁴ og 1853 ønskedes præ-

Fig. 52. Korets indre set imod nordvest 1906 med *tskriftestol* fra 1760 (s. 1549). Hude fot. – *Chorinneres gegen Nordwesten 1906 mit †Beichtstuhl aus dem Jahre 1760.*

Fig. 53. *Klingpung, 1700'rne (s. 1551). I Ølgod Museum. NE fot. 1987. – *Klingelbeutel, 18. Jahrhundert.

stens stol af hensyn til knæfaldet flyttet noget imod vest.⁵⁹ Skriftestolen fortrængtes 1911 af et skab (jfr. ndf.), i forbindelse med hvilket der etableredes et lille præsterum aflukket med forhæng.⁴³

En *degnestol* er 1914 sammenslået af fire gamle gavle og panel fra stoleværket. Træet står blankt siden 1960, da degnestolen flyttedes fra korets sydvæg til sin nuværende plads ved nordvæggen. En *†degnestol* i koret ønskedes 1853 flyttet af hensyn til knæfaldet.⁵⁹

En *tskranke* af gammelt panel blev 1841 opsat foran tårnrummet, der da indrettedes til materialrum.⁵⁹ Af et (*†*)*panelværk* i renæssancestil, opsat 1899 omkring varmeapparatet i skibets vestende,⁴³ er dele på kirkeloftet.

†*Kirkekiste*, formentlig middelalderlig. Kirkejeren Peder Saxesen beskyldtes 1761 af sognebønderne for, ved den forudgående restaurering, at have tilegnet sig »den store egekiste, taget jernet af den til eget brug, og slået kisten i stykker«. ¹² Herpå svarede han, med provstens bifald, at den gamle kiste var ubrugelig og tog plads op i koret, og at den var »et gammelt skrummel aflads-kasse fra papisternes tider«. ¹² Endvidere havde Peder Saxesen til afløsning for kisten ladet lave to *tskabe* i muren til altersølvet og messeklæderne. ¹² Et *tskab* i renæssanceform, tegnet af H. Lønborg Jensen, blev 1911 opsat i korets nordvesthjørne. ⁴³ Det var, i øst udbygget med et lille forhængs-aflukke for præsten. Fjernet 1960.

Pengeblok, o. 1815,⁸⁰ udført af en 100 cm høj egebjælke, der forneden er affaset, foroven fir-sided og udhulet som pengekasse. Overdelen er omgjort med tre jernbånd, af hvilke de to øverste smykkes med en løbende hund. Mellem dem er der på forsiden en kvadratisk jernlåge med overfaldslukke. På oversiden nyere pengeslids af messing. Blokken, der står i blankt træ, er opsat ved døren, fæstnet til indgangspanelet i vest. 1922 sad den på stolegavlen lige over for indgangsdøren (foto i Ølgod Museum).

Pengebøsser. En **fattigbøsse* af jernblik, 16 cm høj, egetræsmalet, med påskrift »Til de Fattige«, stammer fra slutningen af 1800'rne. Den er i Ølgod Museum (inv.nr. Ø 1491) tillige med en

Fig. 54. Indre set imod øst. Hude fot. 1906. – Inneres gegen Osten, 1906.

*indsamlingsbøsse fra o. 1877 til opførelsen af Bejsnap kirke (fig. 64, jfr. s. 1563). Den er af jernblik, $16 \times 16 \times 16$ cm, med låg og høj pengetragt. Bøssen er fæstnet til en plade (45×50 cm) med påskriften (sorte versaler): »Til en Kirke i den østlige Del af Ølgod Sogn. Hvo karrigen saær, skal og karrigen høste, og hvo som saær i Velsignelse, skal og høste i Velsignelse. Gud elsker en glad Giver. Kor. 9, 6-7« (inv. nr. Ø 1493).

*Klingpung (fig. 53), 1700'rne, 125 cm lang, med egetræsskaft, klokke og en nu grålig, falmet pose med kvast, delvis i posementarbejde. I Ølgod Museum (inv.nr. Ø 1496).

Dørfløjen mellem våbenhus og skib er fra 1911,

med udskæringer i stil med stoleværkets, udført af snedkermester Augustinus Johnsen.⁴³ En *kirkenøgle i Ølgod Museum (inv.nr. Ø 1795) skal stamme fra kirken. †Dørfløje. Sognebønderne anklagede 1761 Peder Saxesen for udover kirkekisten (jfr. ovf.) at have tilegnet sig to svære egetræsdøre med store jernbeslag (middelalderlige?) og at have erstattet dem med nogle ringere af fyr. Hertil resolverede provsten, at han fandt de nye døre pænere, og at jernbeslagene alle var overført til dem bortset fra ét, der var faldet af, da man nedtog de gamle døre.¹²

Pulpiturer. 1) 1760, i tårnrummet, siden 1896 indrettet til orgelpulpitur. Det har brystning i tårnbuen med udsavede balustre, formede som

Fig. 55. Ildkar af malm, formentlig fra 1600'rne (s. 1553). NE fot. 1982. – *Feuerpfanne aus Erz. Wahrscheinlich aus dem 17. Jahrhundert.*

modvendte S-volutter. Den samtidige bemaling med lysblå bundfarve svarende til altertavlens og prædikestolens er frilagt 1960. Pulpitrets opsætning 1760 var en følge af den samtidige nedlæggelse af sydkapellet. Det indrettedes til »tjenestefolk og drenge« med fire stole à syv stader samt en bænk til fem.¹² 1862 omtales på pulpituret fem stole uden døre og fyldingsryglæn.⁸ 1873 og igen 1891 blev pulpituret overstrøget med egetræsmaling.⁸ I forbindelse med opsætningen af det nuværende orgel 1987 er pulpituret brystningen blevet rykket frem fra tårnbuens vestre til dens østre murflugt. 2) 1914, i skibets nordvesthjørne. Brystningen, der gentager former i stoleværket, er skåret af snedkermester Augustinus Johnsen ligesom det gennembrudte opgangspanel, der er udført i stil med prædikestolstrappens.⁴³ Det hvidmalede pulpitur har afløst Lindbjerggårds pulpiturstol fra o. 1760 (jfr. ovf.).

Orgel, 1987, med 14 stemmer, tre transmissioner, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå, med genanvendelse af orgelfacade fra 1896. Disposition: Manual I:

Principal 8', Fløjte 8', Præstant 4', Oktav 2', Mixtur III-IV, Trompet 8'. Manual II: Trægedakt 8', Fløjte 4', Fløjte 2', Larigot 1 $\frac{1}{3}$ ', Sedecima 1 $^{\circ}$, Terts $\frac{1}{2}$ '. Pedal: Subbas 16', Fløjte 8' (transm.), Koraltbas 4' (transm.), Fagot 16', Basun 8' (transm.). Koblinger: II-I, II 16'-I, I-P, II-P. Tremulant for hele orglet. Dispositionen er udarbejdet i samarbejde med domorganist Svend Prip. Kilebælg. Et fritstående spillebord, tegnet af Rolf Graae, er anbragt foran orglet, således at organisten vender ansigtet mod øst. Den genanvendte klassicistiske facade fra 1896 er af standarttype med tre rundbuede pibefelter, gråmalet med forgyldte lister. På det udvidede vestpulpitur.

**Orgel* (fig. 51) 1896, med seks stemmer og ét manual, bygget af Frederik Nielsen, Århus.⁴³ 1959 ombygget og udvidet med én stemme og anhangspedal af Jydsk Orgelbyggeri, Århus. Oprindelig disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Fløjte 4', Oktav 2'.⁸¹ Disposition efter ombygningen: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Oktav 2', Nasat 1 $\frac{1}{3}$ ', Scharff III. Anhangspedal. Mekanisk aktion, sløjfevindlade. Facaden er genanvendt i det nuværende orgel; de oprindelige pibeattrapper af bemalet træ er nu erstattet af klingende piber af tinlegering. Skænket af Kr. Jensen Vejlgård's enke Karen Kirstine Hansdatter (indskrift på sølvplade i facaden). På pulpitur i kirkens vestende med spillebord i orgelhusets

Fig. 56. *Ildpote, formentlig fra 17-1800'rne (s. 1553). I Ølgod Museum. NE fot. 1987. – *Feuertopf, vermutlich aus dem 18.-19. Jahrhundert.*

nordside.⁸² Orglet er opmagasineret i præstegården.

Salmenummertavler, tre ens, opsat 1987, af hvidmalet finér, 96 × 75 cm. På loftet står tre nummertavler fra 1960, med profilramme i blank eg, 110 × 70 cm. †*Salmenummertavler*. 1862 omtales seks tavler,⁸ formentlig til kridt som dem, der ses på interiørfotografier fra slutningen af 1800'rne. 1916 nævnes to nummertavler med metalcifre,⁸ der tjente indtil 1960. De havde profilramme og en lille svunget gavnl i barokstil (jfr. fig. 54).

Præsterækketavle. En præsterække er 1960 anført med hvide versaler på sort bund på prædikestolens opgangsfag i øst. Den har afløst en †*præsterækketavle* i overstørrelse fra 1914. Den var udført af snedker E. Nyegaard og hang østligst på skibets nordvæg.⁴³

En **sognestævnetavle* (fig. 63) fra 1800'rne er af sortmalet fyr, 41 × 19 cm, foroven afrundet med ophængshul. Herom er malet en spinkel hvid guirlande, og midt på tavlen står med hvid fraktur: »Sognestævne«. I Ølgod Museum (inv. nr. Ø 1492).

Lysekroner. 1) En prismelysekroner fra begyndelsen af 1800'rne hænger i skibets vestende. I 1800'rne hang den i koret. 2-4) Tre messinglysekroner er fra o. 1900, den ene (i koret) med graverede versaler på hængekuglen: »Skænket til Ølgod Kirke af Jes Jensens Enke, Ane Knudsdatter af Forsomho 1903«.

Ildkar (fig. 55), formentlig fra 1600'rne, højde i ophængt tilstand 36 cm. Det består af en malmskål med flad bund og udladende rand, et let hvælvet jernlåg med bøjletop og et bæretøj med tre jernstænger, der er ført igennem øskner på skålens og lågets rand. Fadets yderside er i nyere tid afslebet og blank, mens indersiden er ujævn med præg af anvendelsen (hentning af trækul til tænding af alterlysene). Karret, der har et sidestykke i Alslev kirke (Skast hrd.), omtales 1862 som et gammelt røgelsekar.⁸ Det hang siden i korets nordvesthjørne, og er nu – efter konservering 1960 i Nationalmuseet – ophængt på korets sydvæg.

En **ildpote* (fig. 56) af jydepotteler, snarest fra 17-1800'rne, er 26 cm høj, med rest af hank.

Fig. 57. Klokke, 1822, støbt af P. Meilstrup i Randers (s. 1553). Udsnit. NE fot. 1982. – *Glocke*, 1822, Ausschnitt. Ein Guss des P. Meilstrup in Randers.

Den skal have tjent til opvarmning i kirken.⁸³ I Ølgod Museum (inv.nr. 96).

Et *tårnur* er 1938 skænket af rentier Hans Pontoppidan. Det har urskiver mod alle fire verdenshjørner.

Klokke (fig. 57) 1822, støbt af P. Meilstrup i Randers og næsten svarende til en klokke fra samme år i Ormslev kirke (DK. Århus s. 2169), tvn. 82 cm. Om halsen trelinjet indskrift med reliefversaler: »Aar 1822 da Hr. Provst Herman Esmann var Sognepræst/ lod Ølgod Sogns Kirke Eiere denne Klokke omstøbe/ Gud til Ære Kirken til Ciir og Paamindelse om Dødeligheden«. Indskriften afbrydes af en renæssancebuste i profil, englehoveder og laurbærranker og indrammes af lister. Forneden kantes omskriften af en lodret-rillet buetungefrise, foroven af en arkaderække af tilsvarende buer med fire, stadigt gentagne, naive smårelieffer: 1) Den korsfæstede Kristus mellem to lavere kors, på lav Golgathahøj. 2) Den tomme grav mellem to siddende soldater, foroven skyer. 3) Den opstandne Kristus med hjulkors(?) og sejrspane, stående på en liggende benrad. 4) Kristi Himelfart, forneden otte stående figurer. På den profilerede slagring reliefversalerne: »Støbt i Randers af P. Meilstrup« og på legemet fire medaljeaftryk indfattet af laurbærgrene og under englehoved. Medaljeaftrykkene er parvis ens (de modstående) og viser henholdsvis for- og bag-

Fig. 58. Epitafium (nr. 1, s. 1554), o. 1606, over sognepræst Søren Jensen Buch, hans to hustruer og 17 børn. NE fot. 1982. – *Epitaph für den Pfarrer Søren Jensen Buch, seine beiden Frauen und 17 Kinder. Um 1606.*

siden af Christian VII.s salvingsmedalje 1767.⁸⁴ Både medaljefaftryk og passionsfrise svarer ganske til den nævnte klokke i Ormslev, mens profilbusten har paralleller på Meilstrups klokker i Tulstrup og Saksild kirker (DK. Århus, s. 2376, 2432). Klokken er ophængt i nyere slyngebom.

†*Klokker.* 1) Ved klokkeskatten 1528 afleveredes en klokke, der med jernfang vejede 2½ skippd. og 4 lispd.¹⁰ 2) 1646, med Jens Juel og Ide Gøye til Lindbjerggårds navne (DaAtlas V, 738f.). Den skal være blevet sat i stand i præsten Peder Jensen Ribers tid (o. 1641–o. 1682)⁴³ og var 1700 ved magt.³⁷ 1821 var klokken revnet og blev omstøbt 1828.⁶¹

†*Messeklokke,* formentlig middelalderlig. 1732 var den lille klokke, »som plejer at hænge i koret

til at advare sognefolket med om tjenestens begyndelse«, nedtaget og ønskedes atter ophængt.⁴

Klokkestolen er gammel, af egetræ. Træværket ved klokken blev forbedret 1749,⁴ og en istandsættelse af klokkestolen er foretaget 1973.

GRAVMINDER

Epitafier og mindetavler. 1) (Fig. 58 og 59) o. 1606, over sognepræst Søren Jensen (Buch) (jfr. altertavle og altersølv), samt hans to hustruer og 17 børn.

Epitafiet, 224 × 152 cm, består af et stort portrætmaleri i bred profilramme, kronet af en trekantgavl mellem to drejede – vistnok fornyede – spir. Det har smalle vinger og hængestykke udsvævet i enkle renæssanceformer. Såvel maleriet som den øvrige staffing med lange indskrifter bærer præg af restaureringer 1764 og 1899, da Magnus-Petersen søgte at føre epitafiet tilbage til dets oprindelige fremtræden. Maleriets overmalede tilstand gør det vanskeligt at vurdere, om maleren eventuelt skulle være Lauritz Andersen Riber, som Søren Jensen ni år tidligere synes at have engageret til altertavlens malerier (jfr. s. 1536).

På en gråtonet, mørk baggrund med søjle ses Søren Jensen flankeret af sine to hustruer hver med deres respektive børn, til venstre syv og til højre ti. Præsten bærer en lille pibekrave samt knælæng kappe over en pelskantet kjortel. Han har gråt fuldskæg, glat mørkt hår og holder mellem hænderne en bog. Kvinderne, med hænderne samlet foran brystet, vender sig let ind imod ham. De er iklædt sort kappe over mørk kjole med fodsidt, hvidt skørt samt hvid hue. Mens skildringen af forældrene har en vis portrætkarakter, fremtræder børnene stereotype, knælende med foldede hænder. Drengene, til venstre fire og til højre syv, kendetegnes ved pibekraver, og pigerne ved opretstående kraver samt mørke hårbånd. Når børnene med en enkelt undtagelse bærer hvide klæder, må det vel karakterisere dem som døde. Der kan dog også være en anden grund til, at en enkelt dreng (til højre, den yngste) skiller sig ud ved sin mørke

Fig. 59. Epitafiemaleri af sognepræst Søren Jensen Buch og hans familie, før restaurering 1899. Udsnit af epitafium o. 1606 (nr. 1, s. 1554, jfr. fig. 58). Nationalmuseet fot. 1899. – *Pfarrer Søren Jensen Buch mit Familie. Bildnis aus einem Epitaph um 1606. Zustand vor Restaurierung 1899.*

dragt, nemlig at han skal fremstille sønnen mag. Jens Sørensen Ølgod (Zythagotus), der kan formodes at være forfatter til epitafiets latinske vers.⁸⁵

Over maleriet står på sort bund med gul versalindskrift: »Mixta Meæ Menti Pridem Mens Cælica Finem/ Prædixit Vitæ Non Procvl Esse Meæ,/ Hinc Toties Mæsto Cecini Mea Fata Svpremi/ Æthereas Animvs Svspiciebat Opes/ Qvas nunc Per Christi Meritvm Me Lector Adeptvm,/ Mvnde Vale, in christi Vivere Dvlce Sinv.« (Den himmelske ånd, som er iblandet min ånd, har tilforn forudsagt, at mit livs ende ikke var fjern, derfor, så tit jeg bedrøvet har besunget min skæbne, har min sjæl set op til den

Øverstes himmelske bistand, hvilken jeg nu, o læser, har erhvervet gennem Christi fortjeneste, sig mig farvel, verden, det er sødt at leve i Christi skød).

Rammeværket fremstår rødt, blå, grønt, brunt og gult med forgyldte lister og spir samt gule og forgyldte indskrifter på sort og brun bund. Vingerne bar indtil restaureringen 1899 rester af udsmykning med akantus.

På rammen læses i henholdsvis versaler, anti-kva og kursiv gravverset: »Non dolor est maior, qvam cvm violentia mortis,/ unanimi Soluit Corda ligata fide/ sive ingitur vivam, sev vitam fata reposcant,/ ipse tamen Domino Portio Semper Ero«. (Ej gives større smerte, end når

dødens vælde løser hjerter bundne ved fælles tro, hvad enten jeg altså lever, eller skæbnen kræver mit liv, vil jeg dog altid være en del af Herren). I trekantgavlen er med antikva og versaler skrevet: »H(ic) S(epultus) I(acet)/ Symbolum/ Sorbenti, Stvden/ti et Tendenti ad optima/ non deerit Avxilium Dei«. (Her ligger begravet. Valgsprog: Den som annammer, den som gør sig flid og den som tilstræber det bedste, han vil ikke svigtes af Guds hjælp). 1899 dækkedes resterne af en ulæselig indskrift på hængestykket, og på dets midte opmaledes i versaler og fraktur gravskriften: »Qvod Mortale Mei Fverat, Parva Hæc Tegit Vrna/ Spiritvvs Ætheræ Lætvvs in Arce Viaget./ Anno 1556 Die Purificationis (Hvad der hos mig havde været dødeligt, det dækker denne liden urne, min ånd trives glad i den himmelske borg. År 1556 ved Mariæ renselsesfest)/ bleff hr: Seufren Jenssen Prest/ Till Ølgod oc Strelloff oc Døde hand/ Anno 1606«. ⁸⁶ Ved restaureringen 1764 fik hængestykket langs kanten frakturindskriften: »Dette Epitaphium Lod Cancelie Raad Og Regiments Skrivers Saxesen Til Lindberg Renovere/ A(nn)o 1764 som Daværende Kircke Eier; Da dette ulæselig stüke forblev som Det war«.

Epitafiet, der oprindeligt hang på korets nordvæg (jfr. fig. 52), blev 1911 flyttet til sin nuværende plads i skibet, syd for korbuen.

2) (Fig. 60) Sat. o. 1637 over drengen Iver, †15. juli 1633, af faderen Peter Iversen Hemmet, da fordrevet fra sit sognekald i Lønborg. ⁸⁷

Den latinske indskrift lyder: »Hic regviesco nepos magni doctoris ivari,/ hemmetæi. A quo dicor ivarus ego,/ cvivs post obitum merito qvem ecclesia planxit./ hei mihi non mvltos fata dedere dies,/ exvl eram quondam vervm nvc incola cæli,/ svm factvs, svmmo prospiciente deo,/ mensibus havd senis natum discedere ivs-sit,/ sedibus ex patriis, me violenta manvs,/ at tamen excepit patriis me finibvs actvm,/ cælestis favtor cælitus hospitio,/ forte meos qværis, mvndvs cvr impivs odit ?/ ivdicio ivsto christe relinqvo tvo/ sit licet vt dixi odit meq. meosq: parentes/ crvdelis mvndi tvrba maligna tamen,/ miq: meisq. parentibvs vtilliora dedisti,/ christe bonis mvndi tv meliora ferens,/ dvcor ad æterni

Fig. 60. Epitafium (nr. 2, s. 1556), o. 1637, over drengen Iver, †1633, sat af faderen, sognepræst Peter Iversen Hemmet. NE fot. 1982. – *Epitaph für den 1633 verstorbenen Jungen Iver. Vom Vater, dem Pfarrer Peter Iversen Hemmet, gesetzt. Um 1637.*

sperata palatia cæli,/ aspectvq: tvo, te mihi dante frvor,/ impivs ergo fremat mvndvs tvtore Iehova,/ non mihi sive meis mvndvs obesse potest,/ στοργῆς ἔνεκα posvit/ Petrvs ivari hemmethævs/ qvondam ecclesie lønborg pastor, nvc a(utem)/ divinæ benignitatis dispensatione ad tem-/plvm cathedrale aarhvsii symmista et/ vicarius/ M. D. C. XXXVII«. (Her hviler jeg, en sønnesøn af den store Dr. Iver Hemmet, ⁸⁸ efter hvem også jeg kaldes Ivar, efter hvis død kirken med rette sørgede. Ve mig! skæbnen skænkede mig ikke mange dage. Jeg var engang landflygtig, men nu himmelens beboer er jeg blevet, ved den store Guds forsyn. Ikke seks måneder gammel bød mig en voldelig hånd at drage bort fra fædrenehjemmet, men dog, da jeg var drevet derfra optog den himmelske be-

skytter mig i himmelens herberg. Måske spørger du, hvorfor den ugudelige verden hadede mine (forældrene?). Kristus! Jeg overlader det til din retfærdige dom. Lad det da være, som jeg har sagt, at den grusomme verdens onde hob hadede både mig og mine forældre, så har dog du givet mig og mine forældre nyttigere ting, Kristus, bringende bedre ting end verdens goder. Jeg føres til den evige himmels efterhigende paladser, og jeg nyder synet af dig, som du giver mig. Lad da den ugudelige verden knurre over hjælperen Jehova, verden kan ikke skade mig eller mine. Som et tegn på forældrekærlighed sattes dette gravminde af Peter Iversen Hemmet forhen præst ved Lønborg kirke, men nu med Guds godheds bevilling hjælpepræst og stedfortræder ved Aarhus domkirke 1637).

Rektangulær mindetavle, rød kalksten med rester af sort bemaling, 79,5 × 54 cm. Indskriften, i reliefversaler, dækker hele den nedre del af stenens flade og suppleres af et indskriftbånd langs stenens kanter: »D(eus) O(ptimus) M(aximus) S./ mortuus alloquitur parentes/ hoc filio suo ivaro hemmethæo 15. iul(ius) an(no) 1633 lønborg præ/matvra morte extincto et e medio svi et paren/tv mæs(t)orvm in cælestem beatitudinem/ deo liberatore translato«. (Den almægtige Gud. Den døde taler til sine forældre. Dette (gravminde satte han) da hans søn Iver Hemmet 15. juli år 1633 i Lønborg ved en for tidlig død var udslukt og fra sin og sine bedrøvede forældres midte af befrieren Gud var overført til den himmelske salighed).

Øverst på stenen flankerer to putti en liggende putto i oval, kartoucheornamenteret ramme. Den hviler, iført lændeklæde og kappe, hovedet på en hovedskal; ved fødderne står et timeglas og bagest en blomst.⁸⁹ – Stenen var 1874, som nu, opsat på korets nordvæg.

3) O. 1858, sat af Ølgod menighed over Jacob Henrik Ferdinand Michael Stilling, *8. jan. 1816, præst ved denne kirke fra 20. sept. 1851, †9. maj 1858. Indskriften afsluttes af henvisning til 1 Tim. 5, 17 i fordybede, grå versaler.

Rektangulær, lysgrå sandstenstavle, 119 × 92 cm, med indfældet hvid marmorindskriftplade. Herom pudslag med marmorimiterende be-

maling i brunt, rødt og hvidt. Indsat i muren over norddøren.

4) O. 1875, sat af Ølgod menighed over Iohannes Henrich Caspar Bucholtz, *24. febr. 1821, præst for Ølgod og Strelluf menigheder 1869-1875, †26. okt. 1875. Henvisning til 1. Kor. 2. 2-3. Fordybet, forgyldt versalindskrift.

Hvid marmorstele, 152 × 63 cm, med tilspidset top, hvilende på sokkel med profilering. I stelen er indsat en cirkulær bisquitmedaljon: »Opstandelsens engel«, kopi af L. Vieth. – Oprindeligt midt på skibets nordvæg, nu indfældet i tårnets nordmur.

*Kisteplade, o. 1796. Velædle Madame Else Cathrine Haar, *1745 på ... ngaard, gift første gang med Niels Hansen til Lindbjerg, anden gang med Jørgen (Udesen) Haar til Lindbjerg, dødens dag var på Lindbjerg [8.] dec. 1796. Gravvers.

Den ovale, hvælvede blyplade, 29 × 19 cm, er kun fragmentarisk bevaret. Et nu løsrevet englehoved har formentlig prydet den nedre kant. Indskriften i indgraveret kursiv er udfyldt med sort.

Kistepladen er 1959 fundet i korgulvet sammen med et tilhørende *kistekrucifiks af bly, 43 × 43 cm. Kristus bærer tornekrone og er iført lændeklæde. Korsarmene afsluttes i trepaser, hvoraf den nedre mangler; øverst skriftbånd med »INRI«. Plade og krucifiks i Ølgod museum (inv.nr. 1440 og 1439).

Mindeplade af bly, o. 1827. Provst Herman Es-mann, *8. aug. 1755, 6 år præst for Meirup, 9 år for Lemvig og Lem, 22 år for Ølgod og Streluf, †24. maj 1824, og hustru Gertrud Sophie Borgen, *18. marts 1762, †10. maj 1827. De levede 36 år i lykkeligt ægteskab. En datter ventede dem i evigheden, 2 sønner og 7 døtre begræd deres død. Gravvers.

Oval plade, 41 × 23,5 cm, kranset af bladranke. Øverst er påsat fugl Fønix i strålekrans, nederst et englehoved. Indskrift i indgraveret kursiv. Ophængt på korets nordvæg.

En *kærde, der har været ophængt i kirken er nu i Ølgod museum (inv.nr. Ø 461). Det er en dansk officerskærde M 1765 (håndbøjlen afbrækket).⁹⁰ Den skal ifølge stedlig tradition have lig-

get på sekundløjtnant, hofjunker Lorentz Joachim von Bülow's kiste (†1793).⁹¹

Kirkegårdsmonument. 1) O. 1809. Niels Teilgaard, degn i Ølg(od) og Str(elluf), *1734 i Frederits, †1809, ca. 75 år. Indskrift i fordybede versaler, trukket op med sort. – Kvadratisk kalkstensblok, 46 × 45 cm, skrånstillet på en cementstøtte. Syd for våbenhuset.

2) O. 1868. Landstingsmand I. M. Bolderup Andersen, *6. marts 1822, †23. okt. 1868. Gravvers af sognepræst Schørring:

Bondefører, snild i Raad.
 Dansk af hjerte, stærk i Daad.
 Frihedskæmpe hvor det gjaldt,
 savnet er du overalt.

Indskriften, fordybede versaler og kursiv, afsluttes af en henvisning til Ordspr. 10, 7.

Cippus-inspireret kalkstensmonument, 112 × 42 cm, med glatte akroteria, hvorimellem en lille bue danner fod for et marmorkors. En buet marmorinskriftstavle er indsat i et arkadefelt bestående af to udhuggede halvsøjler, der bærer et bueslag. Heri en firpasdekoration. – 1982 opstillet ved kirkens nordøstre hjørne.

3) O. 1879. Marie Katrine Andersen, født Mouridsen, *24. febr. 1827 i Torbøl, †8. april 1879 i Gammelgaard. Gravvers. Indskrift i fordybede versaler.

Kalkstensmonument, 72 × 51 cm, udført som nr. 2, men dårligere hugget. Stenen stod tidligere ved nr. 2, men er nu hensat i et lapidarium ved kirkegårdens nordøstre heg.

Af de i alt 15 *støbejernskors* på kirkegården er kun to (nr. 12, 13) opstillet uden for lapidariet. Med en undtagelse (nr. 6) fordeler de sig på tre hovedtyper (se Henne, s. 1268, og Hodde, s. 1487) karakteriseret ved udformningen af korsenderne: 1) kløverbladsformet (nr. 1, 4, 5, 8), 2) fliget (nr. 7, 9-15) og 3) kløverbladsformet med palmetdekoration (nr. 2, 3).

1) O. 1854. Morten Christian Lindvig, kirkesanger, *22. juli 1799, †15. juli 1854. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 1a, 79,5 × 49 cm, med stjerne på korsendernes for- og bagside.

2) O. 1858. Maren Bruun, født Jensen, *1827, gift 1848, †1858. Kursiv. Type 3, 114 × 67 cm. På

øvre korsarm en kvindefigur med kors og palmegren samt ved foden gennembrudt akantus-slyng. Nedstøbt i naturstensfod.

3) O. 1858. Anders Lauridsen, *1811, gift 1839, †1858. Kursiv. Type 3, 87 × 57 cm. På øvre korsarm kvindefigur med kors og palmegren. Foden afknækket.

4) O. 1860. Elisabeth Mortensdatter, *1786 i Klabetoft, Velling sogn, †1860 i Agersnap, Ølgod sogn. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 1a, 70 × 49 cm, som nr. 1. Direkte nedstukket i jorden.

5) O. 1862. Maria Christine Keil, født Søllerød, *i Kjøbenhavn, †12. juni 1862 i Lindbjerg Mølle, 86 år. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 1a, 30 × 49 cm, som nr. 1. Korset er knækket neden for korsskæringen.

6) O. 1867. Anna Marie Cecilie Krog, født Keil, *17. jan. 1807 i Lygumkloster, †18. jan. 1867. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Gennembrudt kors, 90 × 43 cm, med lige afskårne korsarme, hvorpå støbt et anker med omløbende tov. Nedstøbt i postament, dekoreret med dødens genius, putto med nedadvendt fakkel ved urne. Øvre korsarm samt ankerets ene arm mangler.

7) O. 1868. Jens St. Hansen, *28. april 1868 i Agersnap, †16. okt. 1868 sammesteds. På bagsiden gravvers. Kursiv. Type 2, 62 × 48,5 cm, som nr. 1.

8) O. 1871. Christen Agersnap Christensen, *29. marts 1871, †13. august samme år i Ølgod. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 1b, 73,5 × 42 cm, med stjerne på øvre korsendefelt. Foden afknækket.

9) O. 1872. Hans Peter Christensen, *3. maj 1839 i Østbæk, gift 12. juni 1870, †13. april 1872 i Ølgod. På bagsiden gravvers. Kursiv. Type 2, 72 × 48,5 cm, som nr. 1.

10) O. 1874. Abelone Marie Nielsen, *10. juni 1849 i Vesterlist, gift 9. maj 1872 i Vallund, †22. marts 1874. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 2, 62 × 48 cm, som nr. 1. Korset står nedstukket i jorden.

11) O. 1877. Kirsten Marie Nielsen, Store Heibøl, *2. febr. 1851, †28. april 1877. Gravvers på bagsiden. Versaler. Type 2, 87 × 48 cm, som nr. 1, dog er korset faststøbt på profileret fod.

12) O. 1881. Henrik Hansen, *2. juni 1835 i Hedehusene, †27. maj 1881 sammesteds. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 87,5 × 48 cm, med stjerne på korsenderne og profileret fod. Nord for tårnet.

13) O. 1884. Maren Andersdatter, *maj 1783 i Meilvang, †august 1884 i Agersnap. Versaler. Type 2, 82 × 48 cm, som nr. 1. Nedstukket i jorden. Syd for våbenhuset.

14) O. 1885. Gravvers Madsen, *17. aug. 1806 i Welling, †15. febr. 1885 i Hjedding. Gravvers på bagsiden. Versaler, dog tal i kursiv. Type 2, ca. 99 × 48 cm. Det knækkede kors' profilerede fod er nedstøbt i et jernpostament, 24 × 31 cm, med påsat engelfigur med kors.

15) O. 1895. Kirsten Christensdatter, *17. febr. 1817 i Thorstrup, †11. jan. 1895 i Gammelgaard, Ølgod. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 75 × 48 cm, som nr. 1.

**Støbejernskors*. 1) O. 1855. Johan Schmidt Olufsen, *7. juni 1836 i Skærbæk Mølle, †7. marts 1855 sammesteds. Kursiv. Type 1, 83 × 49 cm. Foden mangler. Nu i Ølgod museum (inv.nr. Ø 11.062).

2) O. 1861. Oluff Jørgensen, *1796 i Alslev, †1861 i Skierbek Mølle. Kursiv. Type 3, 118 × 67 cm. Nu i Ølgod museum (inv. nr. Ø 11.063).

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. Embedsbøger for Ølgod-Strelev sogne 1878ff. og 1916ff.

NM2. *Håndskrifter*. F. Uldall: Om de danske landsbykirker II, 238-43 (1880). – *Notebøger*. Søren Abildgaard VIII, 18 (1772). – *Indberetninger*. Jacob Helms 1874 (bygning, inventar, gravminder), F. Uldall 1880 (døbefont), J. Magnus-Petersen 1898 og 1899 (altertavle), Einar V. Jensen 1948 (krucifiks), N. J. Termanen 1953 (herskabsstole), Einar V. Jensen 1956 og 1957 (inventar), Mogens Bencard 1959 (arkæologiske undersøgelser). Liste over fundne mønter 1959. Olaf Hellvik 1960 (kalkmalerier), E. Levin-Nielsen 1962 (ildpotte), Søren Manøe Hansen 1967 (kvader med korsmærke), Mogens Larsen 1978 (malerier), Jens Johansen 1978 (malerier), Elna Møller 1982 (bygning), Ebbe Nyborg 1982 (inventar).

Tegninger og opmålinger. NM2. Indskrift på døbefont ved I. Elling 1798. Tegninger af døbefont, billedkvadre og præsteepitafium samt gnidebillede af fontens indskrift ved E. Rondahl 1896. Rids af altertavle ved J. Magnus-Petersen 1898. Plan, snit og opstalter af bygning samt opmåling af fundamentrester ved R. Aas og R. Graae 1955. Plan af udgravning i skibets gulv ved Mogens Bencard og Holger Schmidt 1959. Akvareller af kalkmalerier ved Olaf Hellvik 1960. Opmåling af alterbord ved R. Aas og R. Graae 1960. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1980. Plan, snit og opstalter af orgel ved R. Graae 1986. – *Ølgod Museum*. Plan, snit og opstalter af bygning ved A. T. Hagerup 1901. Opmåling af fundament til søndre våbenhus 1959. Opmåling af fundamentrester af kapel ved Charlotte Fabech 1988.

Litteratur. Mogens Bencard: Arkæologiske undersøgelser i Ølgod kirke, i ÅrbRibe, XV, 1960-63, s. 355-72.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet juli 1988.

¹ Repert. 2. rk., 7912.

² Repert. 2. rk., 9117.

³ Kronens Skøder IV, 112-13. Et ligelydende skøde til herredsfoged i Bølling herred Jacob Schandrup 1721 (s. 346) er formentlig udfærdiget ved en fejltagelse.

⁴ RA. Film nr. 9780. Ø. Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provsteprotokol.

⁵ Ifølge provsteprotokollen (note 4) overtog Lichtenberg kirken i maj 1752.

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Miscellanea 1726-74 (C 4.168).

⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn. Indberetninger 1793-1840 (C 4.705).

⁸ Synsprotokol 1862ff.

⁹ Jfr. note 1 og 2.

¹⁰ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

¹¹ RA. DaKanc. B. 81. Jyske tegnelser 8. april og 27. juni 1622.

¹² LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespon-

Fig. 61. Karmsten(?) med søjle, indmuret i trappenuset (s. 1523). Tegning af E. Rondahl 1896. – *Stein mit Säule, jetzt im Treppenhaus eingemauert. Zeichnung 1896.*

dance vedr. Ø. Horne hrd. 1732-78 (C 4.84).

¹³ Talrige versioner kendes, jfr. f.eks. DaSagn II, 511-13. Se også August F. Schmidt: Hejbøl Bonde, i Danske Studier 1952, s. 146-49.

¹⁴ DaSagn II, 80.

¹⁵ Mogens Bencard: Arkæologiske undersøgelser i Ølgod kirke, i ÅrbRibe, XV, 1960-63, s. 355-72.

¹⁶ Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. F. P. 2636; Nordisk Numismatisk Årsskrift 1960, Stockholm, s. 151-52.

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårds-syn. Indberetninger 1803-04 (C 4.706).

¹⁸ Ølgod Museum, 19. årgang, 1984, s. 33-35.

¹⁹ Jfr. H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 350f.

²⁰ Jfr. K. Høgsbro Østergård i ÅrbRibe, XII, 1948-50, s. 262f.

²¹ På kirkegården og i skibets gulv er fundet granit-afslag fra kvadrenes tildannelse. Jfr. K. Høgsbro Østergaard: Kvaderstensteknik, i ÅrbOldkHist., 1962, s. 37.

²² Jfr. Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen: På sporet af den »jyske fod«. Om måleenhederne i jyske, romanske kirker, herunder Ribe domkirke, i Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 41-57.

²³ Apsisbuens bredde er 334 cm (12 fod à 28 cm = 336 cm).

²⁴ Jfr. Ribe domkirkes langhus, i Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen (note 22), s.51-52.

²⁵ Det er tænkeligt, at man ved planlægningen af kirken har taget udgangspunkt i tallet 28, der i antikken og middelalderen regnedes for et fuldkomment tal, jfr. Paul v. Naredi-Rainer: Architektur und Harmonie. Zahl, Mass und Proportion in der abendländischen Baukunst, Köln 1982.

²⁶ Diameter: 57-58 cm.

²⁷ LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1).

²⁸ Mandshovedet og løven er i den folkelige fantasi blevet opfattet som Hejbøl bonde og udyret, jfr. sagnet i den historiske indledning.

²⁹ Jfr. Mackeprang: Portaler, s.170-71; Otto Norn: Jydsk Granit, 1968, s. 19 og figur 32; samme: At se det usynlige, 1982, s. 96 (note 82) og Lise Gotfredsen og Hans-Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, 1987, s. 203.

³⁰ Gotfredsen og Frederiksen (note 29, s. 265ff.) opregner en række jyske, granithugne mandshoveder, bl.a. i Tømmerby (DK. Tisted, s. 166), Staby og Stadil (Ringkøbing amt) dog uden at kunne forklare dem nærmere.

³¹ Allerede påpeget af F. Uldall 1880.

³² Nemlig 180 × 38 cm. Mackeprang: Portaler, s. 330 og 334.

³³ Hverken Helms eller Uldall gør nærmere rede for

kragbåndene, og E. Rondahl har ikke leveret nogen tegning.

³⁴ Triumfvæggens skråkantede har formodentlig været koordineret med fkorbuens kragbånd.

³⁵ Jfr. Armin Tuulse: Bönkamrar och Hagioskop, i Konsthistoriska Studier, tilägnade Sten Karling, Stockholm 1966, s. 11-24. I Munke-Bjergby kirke er et lavtsiddende kighul i skibets nordmur (DK. Sorø, s. 370), af Otto Norn opfattet som et hagioskop, jfr. Otto Norn: At set det usynlige, 1982, s. 59.

³⁶ Præsteindberetninger til Ole Worm I, udg. ved Frank Jørgensen, 1970, s. 227.

³⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

³⁸ RA. DaKanc. B 81. Jyske tegnelser, 8. april og 27. juni 1622.

³⁹ Opmåling 1:100, 1955, ved arkitekterne Graae og Aas. 1:50, 1988, ved Charlotte Fabech. NM2.

⁴⁰ 1713 manglede 6 bjælker, hver 8 alen lange, til loftet i »den nye kirke«. Jfr. note 4.

⁴¹ Sml. også sidekapellerne ved Ulfborg, Vedersø og Ejsing kirke, Ringkøbing amt.

⁴² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁴³ Embedsbog for Ølgod-Strelev sogne 1878ff. Ved embedet.

⁴⁴ Jfr. Søren Manøe Hansen: Blytækkerne fra Strellev, i: Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer 1982, s. 70-80.

⁴⁵ H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 338f.

⁴⁶ Glasstykkerne opbevares i NM2, inv.nr.D 88-101/1959.

⁴⁷ Dette må vel antages – efter romansk sædvane – at have stået lidt vestligere, fri af apsisvæggen.

⁴⁸ Udbygningen og sænkningen af alterbordshøjden kan eventuelt være foretaget af hensyn til opsætningen af den nuværende altertavle 1596. Jfr. også Ansager kirke (s. 1576).

Fig. 62. Alterkalk 1599, stempler muligvis for Engelbrecht Andersen i Ribe (s. 1537, jfr. fig. 29-31). NE fot. 1982. – *Kelch, 1599. Stempel möglicherweise die des Engelbrecht Andersen von Ribe.*

⁴⁹ Nyopmuringen er foretaget efter tegninger af arkitekterne, i Nationalmuseet, hvor der også findes opmåling og fotografier af alterbordet før sammenkridningen.

⁵⁰ Som stenhuggermærke ville forsænkningen have udmærkede paralleller i eksempelvis Falling kirke (DK. Århus s. 2718 med fig. 12-13). Opfattet som ufærdig helgengrav (20 × 20 cm i to afsæt, det nedre 13 × 9 cm) vil den sidde syv cm fra den formodede forkant på en alterbordsplade, der nu måler 43 × 60 cm. Hvis helgengravens har været tænkt midt i bordpladen, vil dennes bredde have været 90 cm, hvilket svarer til alternichens (s. 1525).

⁵¹ Stiftelsesindskriften læstes endnu ved midten af 1700'rne, da den refereres i DaAtlas V, 738f..

⁵² Ifølge embedsbogen (jfr. note 43) bekostedes altertavleistsandsættelsen af Ane Kathrine Hansen.

⁵³ Merete Bergild og Jens Jensen har 1987 tilskrevet Lauritz Andersen Riber malerierne, hvis overmalede tilstand dog nødvendiggør et vist forbehold. Se Merete Bergild og Jens Jensen: Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber, i Fra Randers Amt 1987.

⁵⁴ Se Finn Carpentier Pedersen: Visborg Kirke, blade af dens historie, Jelling 1987, s. 32f. Malerierne tilskrives her Lauritz Andersen Riber.

⁵⁵ Spirprydelseerne har intet museumsnummer.

⁵⁶ I sin indberetning fremholder Magnus-Petersen ornamentikkens lighed med den 1592 af Caspar Markdanner opsatte altertavle i Kolding S. Nikolaj kirke, der dog er væsentlig mindre professionelt skåret end Ølgod-tavlen. Hovedtrækkene i dens opbygning genfindes i en række altertavler på Haderslevegnens (udført mellem 1610 og 1638). Men som fremhævet af Erik Moltke er altertavlen i Ølgod både ældre »og langt finere« (DK. Sjyll. s. 2875f.). Om slotssnedkere se Otto Norn: Slotssnedker og Laugsmester, i Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall 14. september 1960.

⁵⁷ Merete Bergild og Jens Jensen: Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber, i Fra Randers Amt 1987, s. 30f.

⁵⁸ Stafferingen beskrives i Einar V. Jensens indberetning 1956 som udført i tempera: »Farverne lader sig for fleres vedkommende vanskeligt definere, idet de er malet med ubestemmelige grålige og gullige toner; endvidere er der hvidt, ultramarinblåt, sølvbronzet i flere farver og en del forgyldning. Det hele ser noget forkomment ud«.

⁵⁹ LA Vib. Skast. Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-82 (C 44.3-4).

⁶⁰ Et ønske om fornyelse af alterskranken 1877 var endnu ikke imødekommet 1878, men det må være sket kort efter (jfr. note 59).

⁶¹ LA Vib. Ribe stiftprovsti og Ribe købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker 1812 ff. (C36A.13).

Fig. 63. *Sognestævnetavle, 1800'rne (s. 1553). I Ølgod Museum. NE fot. 1987. – *Zeittafel für Gemeindefreunden, 19. Jahrhundert.

⁶² HofmFund. V, 600.

⁶³ Fonten nævnes allerede 1853 i koret (jfr. note 59).

⁶⁴ Jfr. H. Øllgaard: Oltidslevninger i Ølgod Sogn, i ÅrbRibe 1936, s. 9f.

⁶⁵ Præsten læste før restaureringen kun cifrene »17.5« (embedsbogen, jfr. note 43), men årstallet må være 1725, det år Kirstine Maria Brönsdorff indgik ægteskab. Jfr. H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, s. 330 (hvor årstallet 1724 må være fejl for 1725).

⁶⁶ Jfr. H. K. Kristensen: Fontehimmel og Kirkevæрге, i ÅrbRibe 1968, s. 73f.

⁶⁷ Jfr. eksempelvis en fontehimmel fra o. 1650 i Gosmer kirke (DK. Århus, s. 2771).

⁶⁸ Den tidligere anonyme billedskærer, der i Ribe amt bl.a. kan sættes i forbindelse med altertavler i Jerne og Lønne kirker (s. 982, 1284), altertavlen og prædikestolen i Vester Nykirke (Skast hrd.) og prædikestolen i Guldager kirke (Skast hrd.), er 1987 blevet identificeret af Merete Bergild og Jens Jensen: »Nykirke-mesteren« – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i jyske kirker omkring midten af 1600-tallet. I ÅrbRibe. 1987. Heri tilskrives Jens Mortensen fontehimlen i Ølgod, formentlig med rette. Bla. har dens udskårne frisefyldinger klare sidestykker i frisefyldingerne på prædikestolene i Øster Nykirke (Vejle amt) og Guldager kirker, der må tilskrives billedskæreren.

⁶⁹ Se V. Thorlacius-Ussing: Billedskæreren Claus

Fig. 64. *Indsamlingsbøsse, o. 1877, til opførelsen af Bejsnap kirke (s. 1551, jfr. s. 1563). I Ølgod Museum. NE fot. 1987. – *Spendenbüchse für die Errichtung der Kirche von Bejsnap, um 1877.*

Berg, 1922, s. 101f. og symposiepublikationen: Veit Stoß. Die Vorträge des Nürnberg Symposions. Nürnberg 1985.

⁷⁰ Fotografier fra restaureringen 1948 viser det i stærkt ødelagt tilstand med talrige reparationer i fyr. Det havde under bemalingen fra 1760 i rødbrunt rester af en ældre grøn.

⁷¹ Om snedkeren se under Horne kirke (s. 1462 med note 60), hvor det dog endnu ikke var lykkedes at opløse signaturforkortelsen, hvis forled (eller efterled) »G.g.g.l.« (Gud gif gløck) kan bestemmes ved jævnførelse med en indskrift på Ansager kirkes prædikestolshimmel (s. 1584, jfr. også (†)skriftestol i Øse kirke s. 1625). Den flittige snedker, hvis navn efter al sandsynlighed må have været Hans Pedersen, har formentlig været elev af Christen Pedersen i Heager (Øse sogn) og kan meget vel – indtil slutningen af 1620'erne – have haft sit værksted samme sted (jfr. s. 1623f.).

⁷² Forlægget synes at have været eller at have været afhængigt af gengivelsen i Virgil Solis' passional 1553 (G. Garde: Danske Silkebroderede Lærredsduge fra 16. og 17. Århundrede, 1961, s. 292), der blev mere eller mindre frit kopieret i danske publikationer som Rasmus Hanssøns (Reravius') passional, trykt i Kbh. 1573.

⁷³ Et sådant fremspring ses i Virgil Solis' passional og i deraf afhængige danske gengivelser som Rasmus Hanssøns (Reravius') passional fra 1573 og P. Laurit-

zøns katekismus fra 1594. Se Georg Garde: Danske Silkebroderede Lærredsduge fra 16. og 17. århundrede, 1961, s. 156, 292, 339, 343.

⁷⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og kirkesyn 1811-15 (C 4.709).

⁷⁵ Vor viden om stolestadernes ældre farvelag bygger alene på Einar V. Jensens undersøgelser 1960 af et par stolegavle, der havde undgået nyere tids afrensning.

⁷⁶ Herskabsstolene må antages at være udført efter 1634, da Jens Mortensen fik borgerskab i Kolding, måske 1646, da Ide Gøye lod opsætte en klokke med sit og Jens Juels navne (jfr. ndf.). Se Merete Bergild og Jens Jensen (jfr. note 68), s. 31 og H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 325f.

⁷⁷ I opregningen af sine arbejder for kirken 1761 – som svar på bøndernes klage (jfr. s. 1530 og note 12) – nævner Peder Saxesen ganske vist ikke den ny herskabsstol, men den var jo også helt til hans egen nytte.

⁷⁸ Venligst meddelt af Søren Manøe Hansen.

⁷⁹ H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 316.

⁸⁰ Ifølge synet 1812 (jfr. note 74) manglede kirken da pengeblok, hvorfor den eksisterende må formodes anskaffet ret kort derefter.

⁸¹ Meddelt af Jydsk Orgelbyggeri.

⁸² Yderligere oplysninger findes i Den danske Orgelregistrant.

⁸³ Se H. Øllgaard: Kirkepotter, i Mark og Montre 1966.

⁸⁴ Se Georg Galster: Danske og Norske Medailler og Jetons ca. 1533 – ca. 1788, 1936, s. 301, fig. 464.

⁸⁵ Holger Rørdam formoder i et responsum til restauratoren (22. marts 1899, i NM2), at versene (delvist gengivet i MarmDan. I, 245) er forfattet af Jens Sørensen. Da også et par andre børn synes at have overlevet faderen (se H. K. Kristensen, jfr. note 45, s. 345) må det være tvivlsomt, om de hvide klæder generelt har skullet karakterisere børnene som døde. Epitafiet er ikke desto mindre ofte anvendt som illustration af 1500'ernes høje børnedødelighed. H. F. Rørdam: Københavns Universitets Historie III, 1873-77, s. 443; PersHistT. IV, 333; ÅrbRibe I-IV, 1903-06, s. 133.

⁸⁶ Af den sidste sætning læstes før restaureringen kun »Anno ... Die ... Seufren Jensen Prest Till ... oc Strellof oc Døde ... Anno 1606«, resten er rekonstrueret på grundlag af et responsum fra Holger Rørdam (jfr. note 85).

⁸⁷ H. K. Kristensen: Nørre Horne herred, 1975, s. 382f.

⁸⁸ Iver Hemmet, biskop i Ribe, †1629.

⁸⁹ Jfr. Horst W. Janson: »The putto with the death's head«, Art Bulletin XIX, 1937, s. 423-449.

⁹⁰ Kay S. Nielsen: Danske Blankvåben, 1978, s. 48f.

⁹¹ Oplysninger i embedsbogen (jfr. note 43), venligst supplerede af Søren Manøe Hansen.

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1988. – *Nordostansicht der Kirche.*

BEJSNAP KIRKE

ØLGOD SOGN

Filialkirken i Bejsnap i Ølgod sogns østre del er opført 1891-92 (indviet 14. aug. 1892) efter tegning af arkitekten og middelalderarkæologen Julius Bentley Løffler, der i de samme år sammen med H. C. Glahn forestod opførelsen af Peterskirken i Stensby (Kalvehave sogn, Præstø amt), med hvilken Bejsnap kirke har mange lighedspunkter.

Indsamlingen til en filialkirke i det nyopdyrkede hedeområde blev påbegyndt allerede 1877, da der i Ølgod kirke opsattes en *bøsse* (jfr. s. 1551 og fig. 64). Pladsen til den nye kirke udpegedes af tre uvildige mænd, biskop Balslev, amtsrådsmedlem Niels Møller og skolelærer Kristensen i

Hoven, ved et møde på Bejsnap mark 28. sept. 1880. Rigsdagen bevilgede i foråret 1891 15000 kr til opførelsen, hvorefter grundstenen kunne nedlægges 30. juli samme år. Murerarbejdet udførtes af P. C. Schledermann, Roskilde.¹

Kirkegården hegnes mod syd, mod vejen, af en cementeret kampestensmur, der o. 1950 har afløst et jorddige. Mod øst, nord og vest er der en læbeplantning og bøgehække. Hovedindgangen i syd lukkes af to fløje, ophængt mellem to barokinspirerede, murede rødstenspiller, falsede og profilerede og dækket med aftrappede cementplader, kronet med granitkugler. I kirkegårdens vestre skel er i begyndelsen af 1950'erne

Fig. 2. Indre set mod øst. NE fot. 1988. – *Innenansicht nach Osten.*

Fig. 3. Altertavle 1915. Maleri, Den gode Hyrde, af Joakim Skovgaard; ramme af August Johnsen (s. 1564). NE fot. 1988. – *Altarbild, 1915. Gemälde, Der Gute Hirte, von Joakim Skovgaard; Rahmen von August Johnsen.*

rejst et *ligkapel* af røde sten; nord for kirken er et lille materialhus.

Den klædelige lille *kirke* er en murstensbygning i romaniserende former, bestående af kor og skib med våbenhus i syd samt en tagrytter over skibets vestende. Koret smykkes af hjørnelisener, forbundet af rundbuefrise. Skibets tredelte gesims har nederst et savskifte. De rundbuede vinduer, tre i koret, tre i skibets nordside og to i syd, omgives af rundstave. I vestgavlen er et trekoblet vindue og i gavlsplidsen et firklørvindue i cirkulær indramning. Den rundbuede, profilerede portal i våbenhusets sydside smykkes af et granittympanon med kors og versalindskrift: »Denne kirke er bygt år 1891. Der som nogen går ind ved mig, han skal frelles«. Et tag af skifer blev 1975 afløst af kobbertag. Også tagrytteren, der oprindeligt var dækket med zink, er nu klædt med kobber. I det indre dækkes rummet af fladt bjælkeloft, hvilende på profilerede knægte. Korbuen er rund og har små kragled. Gulvet er lagt med røde, mørkbrændte »mejerifliser«, nu dækket af et tæppe. Under stolestaderne er gulvet af træ.

Inventaret er i hovedsagen fra opførelsestiden, meget skænket af medlemmer af opførelseskomiteen og andre beboere i sognet. På *alterbordet*, af træ, dækket af et rødt silkefløjls *alterklæde* med guldkors, står dog en lidt yngre *alterprydelse* (fig. 3) fra 1915, et maleri, *Den gode Hyrde*, signeret af Joakim Skovgaard. Det har forgyldt rammeværk i skønvirkestil af August Johnsen, med indskåret citat fra Joh. 10,27 på fodstykket. Den oprindelige alterprydelse var et *krucifiks*, Kristusfiguren en galvanoplastisk kopi efter model af Jens Adolf Jerichau,² korset i blankt egetræ. Det stod på baggrund af et mørkerødt gardin foran østvinduet. Nu på skibets nordvæg.

Altersølvet er udført 1892 af Vilhelm Christensen i København, kalken efter J. B. Løfflers tegning af ærkebisp Absalons kalk.¹ Kalk og disk bærer citater fra Joh. 6,35 og 6,54 og er ifølge indskrift skænket af sognepræsten i Ølgod Jørgen Christian Fenger Olrik; oblatæskan er givet af købmand Th. C. Jensen, Lindbjergmølle, og gårdejer Niels Hansen Uhd i Egknud.¹ *Altersta-*

Fig. 4. Kirken set fra syd efter opførelsen 1892. Fot. i Ølgod Museum. – *Südsicht der Kirche nach dem Bau 1892.*

gerne er udført i Laurids Rasmussens støberi efter tegning af arkitekt Ludvig Fenger¹ og bærer indskrifterne: »Givet af Chr. Niensens Enke Ane Hansen i Bejsnap 1892« og »Gud lade sit Ansigt lyse hos os!«. Nyere syvstage.

Fonten er af granit i enkle romanske former, det glatte dåbsfad og dåbskanden fra 1933 af messing, kanden med påskriften: »Gjordt (sic) Anno 1933 F. Bruun Ølgod«. Det oprindelige tdåbsfad var af aluminium efter J. B. Løfflers tegning, tdåbskanden af tin efter tegning af G. F. Hetsch.¹

Prædikestolen og stolestaderne med præste- og degnestol er i ganske enkle former fra opførelsestiden. Træværket står lysblåt med mørkere blå og brune lister, på prædikestolen forgyldt Jesumonogram og versalerne: »Salige er de, som hører ... (Luk. 11,28)«.

Orgel, o. 1917, med tre stemmer og ét manual, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Salicional 8'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk ak-

tion, bælgventillade. Tredelt facade med pibeattrapper af foliebelagt træ. På pulpitur i kirkens vestende.

Af tre lyskeroner i skibet er de to ens, skænket 1914 af forhenværende gårdejer Jens Christian Pedersen, Hallundsnap, den tredje er givet 1930 af sognefoged Tinus Bruun og hustru Kirstine.

Klokken er fra 1891, tv. 52 cm, med profileret slagring og hals samt reliefversalindskrifter. Om halsen: »1891 givet af Chr. Niensens Enke Ane Hansen i Bejsnap«. Om legemet: »Guds Fred med os alle i Gry og i Kvæld, saa mange som hjertelig beder«. Om slagringen: »Støbt af J. H. Hellerung, H. G. Gamst & H. C. Lundes Eft. Aar. 1891«. I slyngbom i tagrytteren.

¹ Embedsbog for Ølgod-Strelev sogne. Ved embedet.

² Modellen er en anden end den i DK. Holbæk s. 1474, fig. 39 afbildede i Årby kirke.

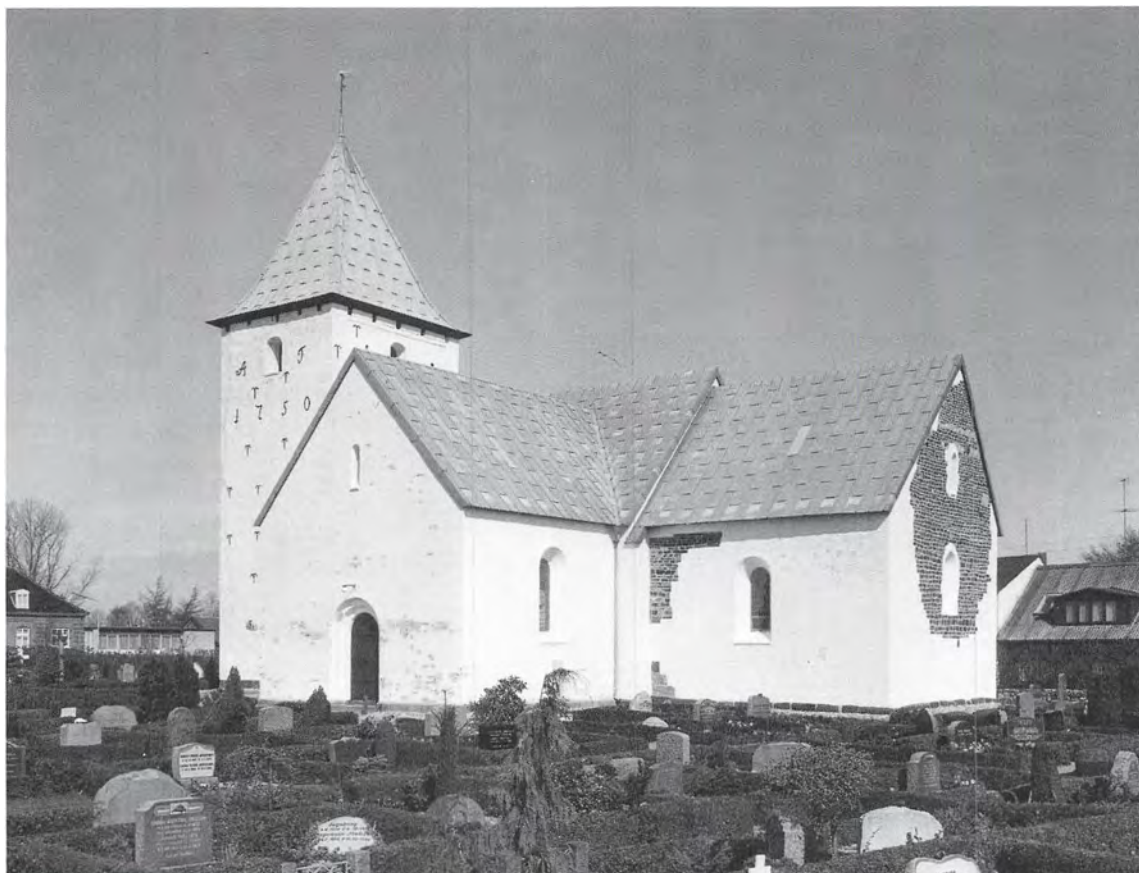

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. – Südostansicht der Kirche.

ANSAGER KIRKE

ØSTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang o. 1291 i Ribe Oldemoders fortegnelse over domkirkens fabrica-gods.¹ I samme bogs kirkeliste, indført ved midten af 1300'erne, er kirken sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). – Kronen afhændede 1696 kirken til amts- og proviantforvalter Poul Zachariassen Grønnewald til Hesselagergård.² 1701 købtes kirken og nabokirkerne i Torstrup, Horne, Hodde og Tistrup af landsdommer Jens Lassen til Nørholm, hvis arvinger ved en landemodedom 16. juni 1717³ (bekræftet af Højesteret 17. maj 1719) på grund af bygningernes misligholdelse blev fradømt patronatsretten, der vendte tilbage til kronen.⁴ Kaptajn Frederik Lassen til Nørholm købte imidlertid atter kirkerne 1720,⁵ hvorefter de fulgte Nørholm gods (fra 1742 slægten Teilmann, jfr. ind-

skrift på taltertavle), indtil de overgik til selveje, Ansager kirke 1916.⁶

Ved klokkeskatten 1528⁷ måtte kirken afgive to klokker (se *tklokker*). Sognekaldet blev 1555⁸ forbedret ved tillæg af 4 ørter korn fra kongetienden. Skibets loft var 1718⁹ så brøstfældigt, at det ikke kunne bruges til oplagring af kirkens korn.

Ifølge præsteindberetningen til Ole Worm 1639¹⁰ skulle kirkens byggematerialer, »frådmur« (sandal), være hentet i Kirkebjerg, sydøst for Stenderup, og tømmeret stamme fra Skovlund ager, også kaldet Bjælkager. I samme indberetning nævnes et *tkors*, Stenderup kors, på Kvie mark.

Kirken blev 1889-90 udvidet med to korsarme, efter at repræsentanter for menigheden havde fremført

ønsket om en udvidelse, og det endog havde været overvejet at nedbryde den gamle kirke.¹¹ Filialkirker i Stenderup og Skovlund, i sognets østre og nordre del (s. 1593ff.), blev taget i brug henholdsvis 1909 og 1910. De tre sogne udgør et fælles pastorat med egne menighedsråd.

Sagn. En revne i kirkens nordøstre hjørne skal være slået af trolden Nekkus i Kvie sø, i vrede over at sognefolkene havde frataget ham hans fiskespyd.¹²

Kirken ligger i den sydlige del af byen på en svag højning. Kirkegården (fig. 2). der i to omgange er udvidet mod syd, hegnes mod nord og øst af høje jordfyldte kløvstensdiger, bevokset med hybenroser. Norddiget er udvendig, mod gaden, sat i cement. Det nye areal omgives mod øst og vest af græsklædte jordvolde; østdiget har på ydersiden en lav kløvstensbeklædning og på toppen en hæk. På vstdiget er plantet lægigvende træer.

Den gamle *hovedindgang* i nord, opført 1775 og tidligere kaldet »ligporten«,¹³ består af køreport og fodgængerlåde mellem murede rødstenspiller med aftrappet granitafdækning, kronet af granitkugle, i sin udformning svarende helt til lignende indgangspartier ved de øvrige Nørholmske kirker: Torstrup (s. 1418), Hodde og Tistrup (s. 1494). Pillerne er muret af godsets mørkbrændte teglstens, og i hver af de tre piller indgår en sten med årstallet »1775« (svarende til

en mursten i skibets sydvesthjørne). En østre køreport, ommuret 1982, er formet på samme måde, og en port i samme side længere mod syd er en nymuret kopi af de to gamle. I vest er en nyere ganglåde.

Kirkegården, der tidligere hegnedes af markstensdiger (1768: »stengærde af kamp«),¹⁴ havde i 16-1700'rne tre *tindgange* (»stetter«), en i øst, nord og vest. De to første var murede, mens den sidste, der synes sløjft o. 1720, vist var af træ. – Blyet fra den østre stette blev 1688¹⁵ brugt på kirken, hvorefter den blev tækket med ege-fjæl. Den blev 1693¹⁵ repareret af murerestrene Hans Christensen og Oluf Pedersen og har muligvis været en *tportal*, idet det 1713 hedder, at »den fattes tag og tømmer«. ⁹ Nordre stette var da tækket med tegl. Begge indgange blev 1721 ommuret med 2000 gule klinker og 200 røde sten.³ – Under lågerne var der *tjernriste* i trærammer og drejelige hvirvler (»korstræer«). Fløje af jerngitre anskaffedes 1898.¹⁶ I kirkens forfaldsperiode klages 1715 over, at »bæster løber ind og nedtræder de dødes grave«.³

Et skifertækket *tligkapel* i kirkegårdens sydøstre del er 1987 afløst af nybygget *kapel*, gravverkontor og materialrum i to for hinanden forskudte bygninger, hvidkalkede og med teglhængte sadeltage (arkitekt Peter B. Villadsen, Grindsted).

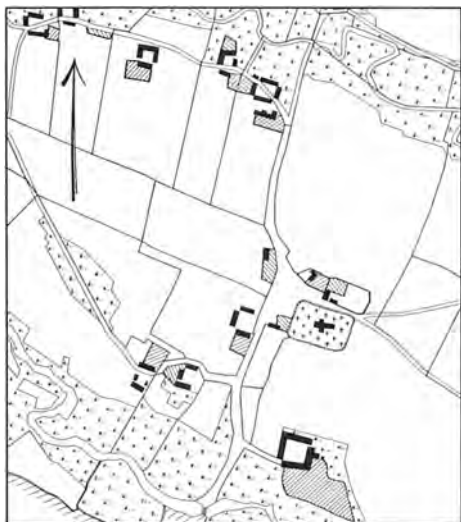

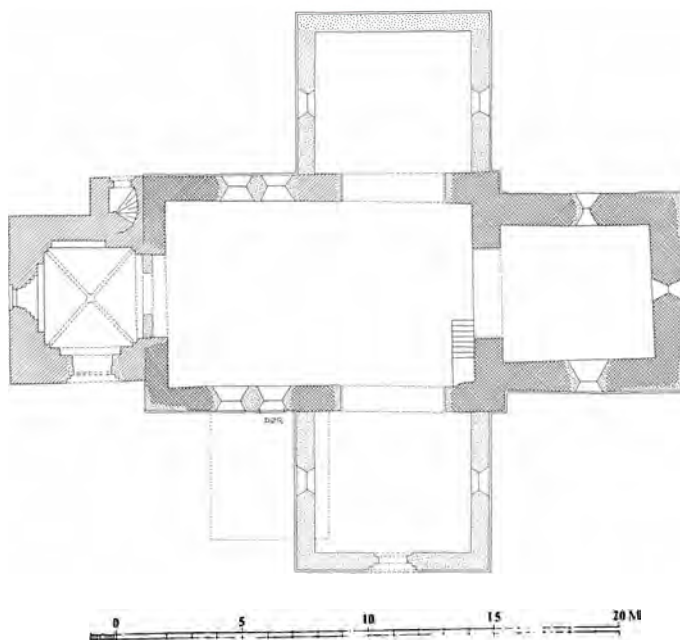
Fig. 2. Matrikelkort 1:10000. Målt af Rosenkilde 1819. – *Katasterkarte. Vermessen 1819.*

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib samt senmiddelalderligt tårn i vest med spir fra 1775. Kirken blev som nævnt 1889-90 udvidet med to korsarme, og samtidig nedbrød man et våbenhus foran skibets syddør. Orienteringen er omtrent solret.

Materialer. Den romanske kirke, 21,5 m lang og med forholdsmæssigt stort kor, er opført af sort- og okkerbrun *sandal*, som er afsat i hedeslettens øvre jordlag og ligger fremme ved åen lidt syd for kirkegården. De største kvadre (op til 40 cm høje) er anvendt i hjørnerne; hovedparten er betydeligt mindre, som oftest ganske små, alle udformet til egentlige kvadre og anbragt regelmæssigt, så to, tre eller fire danner

Fig. 3. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. Tegnet af MN 1988. – Grundriss.

støbelag af passende højde. Også den skråkantede *sokkel* er af sandal, og det samme gælder de få kilesten, der ses over korets nordvindue. Hist og her, bl.a. i korets nordside, er brugt *granitkvadre* lige over soklen, og den bevarede, nedre halvdel af skibets syddør samt dennes overligger er ligeledes af granit. Soklen har været ens hele vejen rundt, men er nu mange steder stærkt forvitret. Korets sokkelniveau falder kendeligt mod det sydøstre hjørne.

Efter sidste restaurering 1977-78 står dele af kirkens sandal-facader blanke, mens de hvidtede partier i hjørnerne dækker over udbredte reparationer med teglsten.

Kirkens særegne bygningsmaterialer omtales allerede i sognepræst Hans Bertelsens indberetning til Ole Worm 1639 (jfr. historisk indledning).¹⁰ 1843 skriver den historisk interesserede præst V. Ramsing: »Ved kirkens bygning har man benyttet en stor del jernal, hvoraf endnu

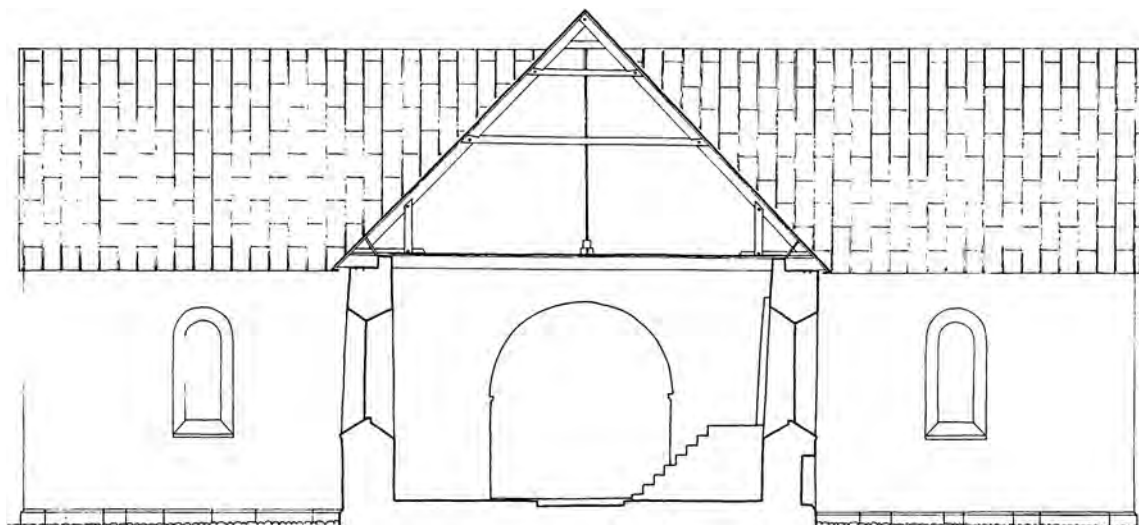

Fig. 4. Tværnit 1:150 gennem skibets vestende set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. Tegnet af MN 1988. – Querschnitt durch Westteil des Schiffs nach Osten.

Fig. 5. Den nedre del af skibets syddør (s. 1570) med indmuret alterbordsplade (s. 1576). NE fot. 1982. – *Südeingang, Schiff, unterer Teil mit eingemauertes Altarischplatte.*

store lag findes i sognet. Murene er opført som sædvanligt, indvendig opfyldt af en uordenlig masse af kalk og kampesten«. Han synes at have været af den formening, at alen indgik side om side med teglsten som oprindeligt materiale: »alen findes anbragt mellem de brændte mursten, både på den indre og ydre side af muren uden at den nogenledes er fortæret eller forvitre«. ¹⁷ – Ifølge Jacob Helms var kirken 1874 så stærkt overkalket, at materialerne ikke kunne ses. 1886, forud for ombygningen, fandt arkitekt F. Uldall, at kirken var dels af al, dels i mindre grad af kløvet og hugget granit. Skråkant-soklen manglede på en del af skibets nordside. Ved reparationer var der anvendt mursten, men facaderne forekom så stærkt ommuret og kalket, at det var svært at se det oprindelige materiale.

Døre og vinduer. Norddørens plads anes lige modsat syddøren. Af den sidstnævnte, der var i brug indtil korsarmenes opførelse og våbenhusets nedbrydning, er som nævnt kun bevaret det nederste parti (fig. 5), idet et vindue har opslugt den øvre del. Overliggeren, 134 cm lang og 30 cm høj, har på de tre sider en lille rundstav, og en tilsvarende findes på undersiden, men kun i lysningsbredde og ledsaget af en lille rille. Døren er lukket med en alterbordsplade af granit med helgengrav (se (†)alterbord).

At dømme efter dørenes forholdsvis østlige placering er det tænkeligt, at begge skibets langmure har haft tre vinduer, hvoraf det vestligste par har siddet vest for dørene. Alle skibets oprindelige vinduer var dog væk længe inden korsarmenes tilkomst; formentlig er de sidste spor forsvundet i forbindelse med en hovedreparation 1775. ¹⁸ 1862 var der et stort vindue i syd og to i nord, det første af træ og de sidste med støbejernsrammer. ¹⁶ – I koret er bevaret et romansk vindue i øst og et i nord. Vinduerne er udvidet i lysningen og muligvis også i de smigede karmsider. Over nordvinduets østre halvdel ses fem kilesten af et rundbuet stik, hvoraf resten synes at være gået tabt ved en udvidelse i vestre side.

Indre. Korbuen er omdannet 1889-90. Vangerne med skråkantede kragbånd kan være de oprindelige, mens den runde bue er ommuret i smag med korsarmenes arkader. Både kor og skib har bjælkelofter, i koret stærkt bomkantet og antagelig samtidig med tagværket (se ndf.). Ifølge en malet *indskrift* på fjerde bjælke regnet fra øst blev skibets lofts bjælker udskiftet 1614: »Anno 1614 lod Her Haans B. S. oc Chresten P. S. indlegge disse Bjelcker« (senere tilføjet): »Aar 1845 lod Ejerinden I. C. R(osenørn) T(eilmann) Kirken male«. De førstnævnte navne dækker over sognepræst Hans Bertelsen og kirkeværgen Christen Pedersen. ¹⁹

Gavle. Korgavlen og skibets østre gavlspejs er som det øvrige murværk af sandal og pudset og hvidt med undtagelse af korets østside, hvor kalken blev rensat af ved sidste restaurering. I korgavlen er i nyere tid brudt en rundbuet, retkantet glug og i skibets østgavl en lav dør. Skibets vestgavl blev forud for tårnbyggeriet brudt ned indtil en meter over bjælkehøjde. En dør fra mellemstokværket til skibets loft er formodentlig etableret i forbindelse med murerarbejder på tårnet 1750 (se ndf.).

Korets *egetagværk*, antagelig fra 1500'rne, er af slet kvalitet og overvejende bomkantet. Konstruktionen er den vanlige med to lag hanebånd og korte spærstivere, men heri indgår rester af et formentlig romansk (†)tagværk af den såkaldte Arrildtype med to sæt skråstivere (jfr. DK.

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. – *Nordostansicht der Kirche.*

SJyll. s. 2701), der stærkt omsat endnu findes over skibet, hvor det er suppleret 1889-90 og 1976. – Korets syv spærfag er i nord nummereret med øksehugne streger fra vest mod øst, i syd og i midten med bomærkelignende figurer.

Tårnet, hvis hvælv er dekoreret af den såkaldte Liljemester (se kalkmalerier), er lige som tårnet i Ølgod formentlig opført i tiden o. 1500-20. Materialerne er munkesten i munkeskifte over et bindigt granitkvaderskifte. Østmuren hviler som nævnt på skibets delvis nedbrudte vestgavl. Tårnrummet har til alle sider spidsbuede skjoldblændinger, hvilende på hjørnepiller med halvstensfremspring for krydshvælvets retkantede kvartstensribber. I vest er et mangefalset vindue, hvis udvendige fladrundbue stemmer godt overens med den skalmuring, der blev foretaget

1748 (jfr. jernankre med årstal midt i vestfacaden). Den rundbuede arkade mod skibet blev 1890 lukket med en skillevæg i forbindelse med tårnrummets indretning til forhal; samtidig blev der brudt en spidsbuet, falset dør i sydsiden.

Der er adgang til det høje mellemstokværk gennem en fladbuet underdør med spidsbuet spejl i tårnets nordside, hvor en spindeltrappe med loft af udkragede binderstik leder op til en overdør i mellemstokværkets nordmur. Denne etage har til hver af de frie sider to høje, fladbuede blændinger, hvoraf syd- og vestmurens er helt tilmuret i forbindelse med tårnets ombygning 1748 og 1750 (sidstnævnte årstal samt patronens forbogstaver AT (for Andreas Teilmann) ses øverst i sydfacaden). Arbejderne 1750, der udførtes af Otto murmester fra

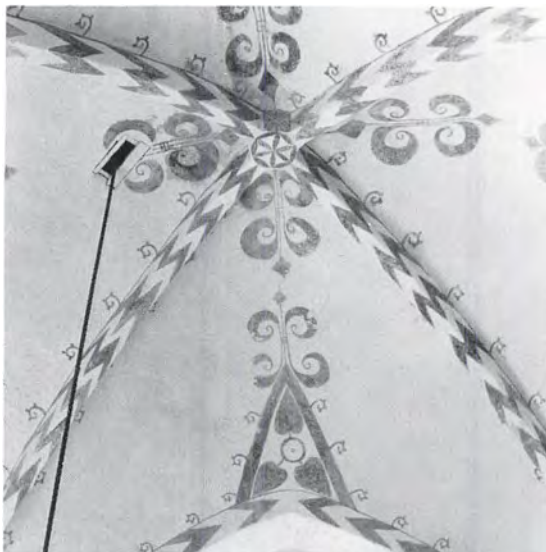

Fig. 7. Kalkmalet dekoration i tårnets hvælv, udført af den såkaldte Liljemester o. 1500-20 (s. 1574). NE fot. 1982. – *Gewölbmalerei im Turm, sogenannter Lilienmeister, um 1500-20.*

Varde,²⁰ har formodentlig omfattet hele det lave klokkestokværk, der til hver side har et fladrundbuet glamhul. Udvendig, mod øst og nord, ses lige under murkronen et dobbelt savskifte. Tårnet, der oprindeligt havde *tsadeltag*, fik ligesom de øvrige Nørholmske kirker 1775 sit nuværende *pyramidespir*, kronet af en Teilmannsk trane.

†*Våbenhuset* foran skibets syddør blev nedbrudt 1889-90 i forbindelse med sideskibenes opførelse og tårnrummets omdannelse til forhal. Det var 5 m langt, 4,75 m bredt og siderne målte 2,2 m i højden.¹⁶ Det nævnes første gang 1693,¹⁵ da murermestrene Hans Christensen og Oluf Pedersen var beskæftiget i tyve dage, men synes ifølge Uldalls beskrivelse 1886 at have været et senmiddelalderligt hus. Det var i det væsentligste opført af munkesten, stærkt berappet og kalket. Den falsede dør i syd var afsluttet med en fladrundbue, der må være kommet til 1775,¹⁸ da huset blev forhøjet og fik blytag, efter at det siden 1600'rne havde haft tegltag. To små støbejernsvinduer, et i hver siderne, var indsat i nyere tid.

Vedligeholdelse og istandsættelser indtil 1889. Skibets bjælkeloft blev som nævnt udskiftet 1614,

og 1693 arbejdede murermestrene Hans Christensen og Oluf Pedersen på våbenhuset og den østre stette, og kirken blev kalket ude og inde.¹⁵ Som andre Nørholmske kirker led Ansager o. 1710-20 vanrøgt på grund af manglende vedligeholdelse, hvilket 1717 førte til fradømmelse af patronatsretten (jfr. historisk indledning). Synet noterede 1713,⁹ at kirken ikke var blevet hvidtet indvendig i mange år; taget var utæt, og det regnede ned adskillige steder. 1718 var loftet så brøstfældigt og »så ganske oprådnet, at der er fare ved at gå derpå, endsige det skulle tjene til at lægge kirkens korn derpå, om kirken skulle det behøve«. Af et syn i sommeren 1720 over de udførte arbejder fremgår det, at tårnets nordvestre hjørne og vestsiden var skalmuret med 1500 røde klinker, og at der var indsat nye jernankre i tårnet og nye »vinduesjern« i samtlige vinduer.³

Tagbeklædning. Med undtagelse af våbenhuset, der fra slutningen af 1600'rne til 1775 havde tegltag, var kirken indtil 1889 overalt tækket med bly. 1688¹⁵ omstøbte og genoplagede Hans blymester, Haderslev,²¹ med en svend i 14 dage 20 skippund bly på skibet. 1690 blev blyet på tårnets sadeltag omstøbt, og 1693 omlagde Knud Jensen blymester to fag på skibets sydside, og det følgende år fire fag på nordsiden.¹⁵ 1765 blev hele skibets nordside lagt om, og der blev også lagt bly over trappehuset, som tidligere havde været teglhængt og en tid var dækket med brædder.¹⁸

Kirkeejeren Steffen Nielsen Ehrenfeld lod i 1730'rne lægge nyt bræddeloft og murstensgulv. I Christian Teilmanns tid som patron blev som nævnt tårnets vestside skalmuret (jfr. årstallet her »1748«), og to år senere lod sønnen Andreas Charles Teilmann tårnets klokkestokværk om-mure, og kirken blev indvendig »stafferet og prydet, så den overalt var bragt i fuldkommen og ønskelig stand« (jfr. panegyrisk indskrift på taltertavlen). – Ved en *hovedistandsættelse 1775*¹⁸ fik tårnet sit nuværende pyramidespir, våbenhuset blev forhøjet, og der indsattes overalt nye *tvinduer*, der vel i udformning har lignet de samtidige, falsede og fladrundbuede åbninger i Torstrup kirkes nordside (sml. s. 1424). Murværket i kor og skib blev repareret, og der murede nye

pillen ved kirkegårdsindgangene. Murstenene er mørkbrændte teglsten fra Nørholms eget teglværk, grundlagt 1754,²² herimellem *mærkede sten* med »ACT 1775« (jfr. lignende teglmærker i Torstrup kirke, s. 1418, og i Nørholms hovedbygning).

Ifølge en malet indskrift på en af skibets bjælker (jfr. ovf.) lod ejeren Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann kirken male 1845. Ved sit besøg 1874 beskrev arkæologen Jacob Helms bygningen som »en ikke stor, ret venlig udseende, helt overkalket kirke, der også i det indre var meget velholdt«. Med hedernes opdyrkning blev kirken imidlertid for lille til det udstrakte sogn.

Ved kirkens *ombygning og udvidelse 1889-90* opførtes to korsarme af samme bredde som koret. Arbejdet udførtes under ledelse af arkitekt H. F. J. Estrup, Horsens.²³ der i de foregående år havde foretaget en hovedstandsættelse af Horne kirke (se s. 1449f.). Murene er af teglsten over en skråkantet sokkel af granit, og korsarmene forbindes med kirken ved to store, rundbuede arkader, brudt i skibets sidemure og udformet som korbuen, der samtidig blev ommuret. En falsket rundbuet dør i syd leder ind til søndre korsarm, og i hver af de fire flankemure er rundbuede vinduer, hvis form er gentaget i et nyt vindue i korets sydside samt i to tvillingevinduer i skibets vestende. Alle tagflader, undtagen tårnets, blev tækket med skifer; i det indre fik korsarmene fladt bjælkeloft, og i hver ende af det nyskabte nord-syd gående tværskib opsattes tømrede pulpiturer. Gulvet blev lagt af hårdtbrændte, gule fliser. – Som nævnt nedbrød man samtidig våbenhuset ved skibets sydmur og etablerede en ny spidsbuet dør i sydsiden af tårnrummet, der omdannedes til forhal, idet tårnbuen blev lukket med en halvstens skillevej, hvori der er anbragt en fløjddør.

Efter en *hovedrestaurering 1977-78* ved arkitekterne Richard Aas og Herlöv Thorup, Varde, står kirken i dag præget af ombygningerne 1775 og 1889-90. Skifertaget over kirke og korsarme er igen afløst af bly, og i et diskutabelt forsøg på at oplive de romanske facader har man ladet partierne med det særegne byggemateriale, sandal,

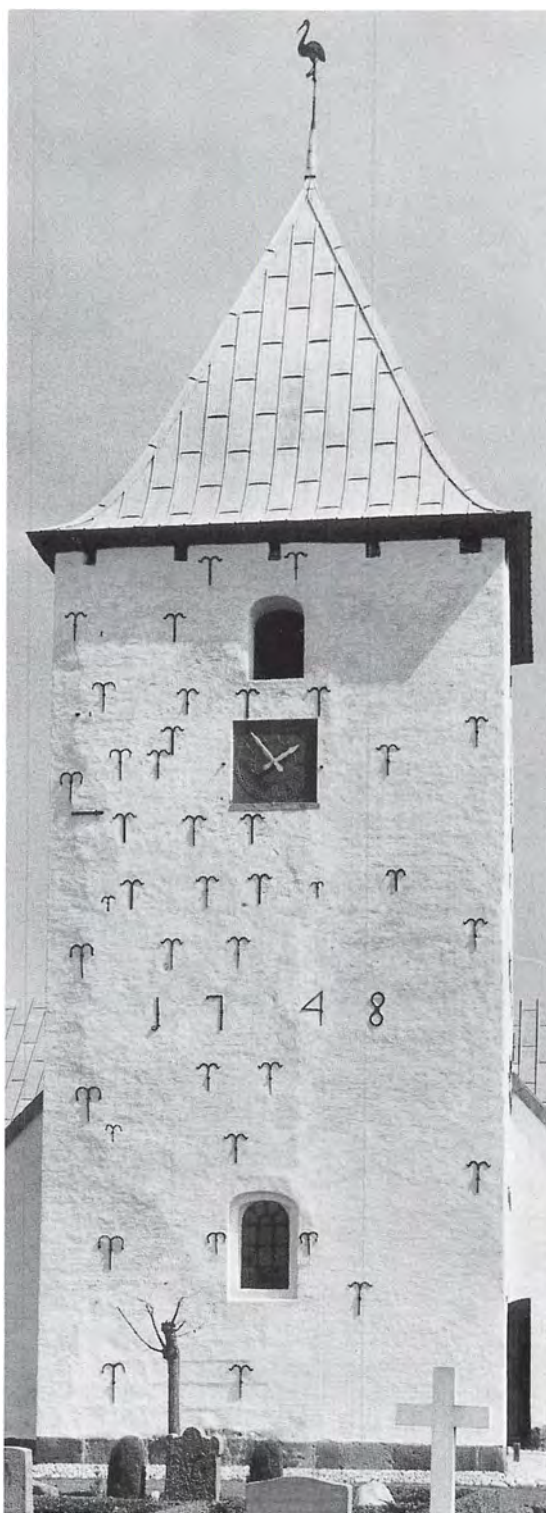

Fig. 8. Tårnet set fra vest, med spir og vindfløj fra 1775. NE fot. 1982. – *Westansicht des Turms, mit Kirchturmspitze und Wetterfahne von 1775.*

Fig. 9-10. Relikvieæske af bly, 1200'rne (s. 1576). 9. Helhed. 10. Æskens underside med indskrift. LL fot. 1988. – 9. Reliquienbehälter, Blei, 13. Jahrhundert. 10. Rückseite mit Inschrift.

stå upudset og uden hvidtekalk. Indvendig er kirken hvidtet; korets loftsbjælker står ubehandlede og brædderne røde, i skibet er bjælkerne røde og brædderne brune.

Varme. Kirkens første varmeapparat (fig. 25), en cirkulationsovn, en såkaldt »kappeovn« efter Recks patent, blev 1890 opstillet i skibets nordøstre hjørne i forbindelse med kirkens udvidelse.²⁴ Den afløstes 1926 af en kalorifer, anbragt under nordre korsarm.²⁵ 1965 blev kirken tilsluttet byens fjernvarmeanlæg.

Vindfløj. Spiret smykkes ligesom kirkerne i Torstrup, Horne og Tistrup (sml. s. 1026 og 1425 med fig. 11) af en Teilmannsk trane, af kobber, opsat 1775.¹⁶ Den blæste ned 1825²⁶ og synes først at være genopsat 1845.²⁷

KALKMALERIER

I *tårnhvælvet* (fig. 7) afdækkedes 1978 en dekoration i okker og gråsort af den såkaldte Liljemester, formentlig udført o. 1500-20 og helt i samme manér som lignende udsmykninger på egnen (sml. bl. a. Jerne, Janderup, Horne og Ølgod): sparer på ribber og buer med udløbende, små stilkede blade og malerens karakteristiske liljeornament i trekantet indramning. Øverst i de fire kapper er stilliserede franske liljer og i toppunktet en lille seksbladet roset.

†*Kalkmalerier.* I korets og skibets vægge fremkom under restaureringen 1977 sporene af en formentlig senmiddelalderlig udsmykning. Bedst bevaret var en lille passertegnet, rødmalet roset i skibets vestvæg ind mod tårnbuen (diameter: 25 cm). Det er sandsynligvis samme maler, der har udøvet sin kunst i korets sydøstre hjørne, hvor der på sydvæggen fandtes et halvcirkelslag med radius 60-70 cm, dannet af et bånd med to sorte streger, udfyldt med slyngede, røde streger. Fra båndets underkant løb som eger i et hjul røde og sorte streger ind mod centrum, ca. 1,8 m over gulv. På den tilstødende del af korets østvæg fandtes mindre rester af en lignende tegning, der som det øvrige blev overkalket efter en registrering.

INVENTAR

Oversigt. Fra kirkens ældste tid stammer både den romanske granitdøbefont, en alterbordsplade, den senromanske klokke og en *relikvieæske med magisk indskrift, nu i Nationalmuseet. Den er fundet i det murede alterbord, der stammer fra senmiddelalderen ligesom tre store helgenfigurer (o. 1475), der har hørt til i kirkens senkatolske højaltertavle.

Den tidlige renæssance er repræsenteret af alterpanelet, en (†)præste- og skriftestol (nu på kirkeloftet) og en kirkestol med låge (præstefamiliens), der bærer samme årstal, 1587, som fandtes på en tdegnestol. Disse arbejder skyldes øjensynligt samme snedker,

Fig. 11. Indre set mod syd. NE fot. 1982. – Inneres nach Süden.

formentlig den Christen Pedersen snedker i Heager (Øse sogn), som få år før gjorde stole i Øse kirke (s. 1623f.). Prædikestolen er et højrenæssancearbejde, der kan tilskrives »H. P.S(nedker)«, mesteren for Ølgod kirkes prædikestol, og alterstagerne er i barokstil fra o. 1650.

Om de fornyelser og istandsættelser, der midt i 1700'erne iværksattes af de Nørholmske kirkejere (jfr. ndf.), vidner nu hovedsageligt de stærkt fornyede stolegavle fra 1736, bemalingen af den nævnte renæssancestol med det netop patenterede Teilmann-våben 1752, samt messehaglen fra 1765. Altersølvet fra 1801 skyldes Lorentz Anholm Thuun i Varde, sygesætter fra 1835 Wolfgang Petersen i Haderslev. Kirkens altertavle fra 1839 er et sjældent eksempel på provinsiel, ægyptisk inspireret klassicisme med maleri, Lazarus' opvækkelse, af malerinden Caspare Preetzmann, konventualinde på Gisselfeld. Orglet fra 1868 er bygget af J. A. Demant, Århus.

Farvesætning. Mens altertavle, alterpanel og prædikestol står med brogede bemalinger, udført 1925 af

maler J. Lauritsen Thomsen i Ansager, er det øvrige inventar (bortset fra middelalderfigurerne) farvesat af Aage Sørensen 1979 i hovedsageligt grå og rødlige toner.

Istandsættelser. Efter at kirken i begyndelsen af 1700'erne var kommet i et slemt forfald (jfr. indl.), lod kirkeejeren Stefan Nielsen Ehrenfeld 1736 gøre nye stolestader, ligesom han skænkede et talterklæde og året efter nyt taltersølv. Arbejdet fulgtes op af Andreas Charles Teilmann, der 1752 gennemførte en fuldstændig istandsættelse og nymaling af inventaret, hvorved kirkeejernes indsats til kirkens forskønnelse berømmedes i et langt panegyrisk vers på den fornyede (†)altertavle (s. 1580). Efter at den 1839 var blevet udskiftet med den nuværende, lod Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann 1845 inventaret male i en grå perletone, der 1873 måtte vige for egetræsmaaling. 1889-90 opsattes pulpiturer i de nye korsarme, og ved en istandsættelse 1925 blev stolestaderne stærkt fornyede og normaliserede, ligesom alt inventar maledes af den lokale J. Lauritsen Thomsen. Ved

Fig. 12. Alterparti bestående af alterpanel fra slutningen af 1500'rne (s. 1576) og altertavle 1839 (s. 1577). NE fot. 1982. – Altar. Paneel vom Ende des 16. Jahrhunderts. Altarbild 1839.

den seneste restaurering 1976-79 er orglet blevet flyttet fra sit gamle *†*pulpitur i vestenden til pulpituret i nordre korsarm, og inventaret har fået en snedkermæssig istandsættelse og delvis nymaling, dog ikke den gamle skriftestol, der kom på loftet.

Alterbord, senmiddelalderligt, muret af munkesten op imod korets østvæg. Det er nu utilgængeligt, ca. 1,5 m bredt og 1 m højt, den øvre del ommuret 1839, da man i bordet fandt en **relikvieæske* af bly (fig. 9-10). Den lå ikke i noget egentligt altergemme, og der fandtes ikke på alterbordets overside »noget mærke eller tegn til, at relikvier var deri nedlagte«. Æsken skal have været »indmuret i kalk« og fremkom, efter at det øverste lag sten var borttaget, idet den dog først bemærkedes »i gruset«. ²⁸ Æsken er firkan-

tet, sammenlagt af et stykke pladebly, 3,3 × 2,9 cm, 1,5 cm høj, og indeholder nogle små benstumper, der ved fremkomsten lå i »fint linned«, nu i et stykke papir. På æskens underside er indgraveret majusklerne »agla« (fig. 10), adskilt af små kors, og på en af kortsiderne findes spor af tilsvarende indskrift, formentlig gentagelser af samme trylleord. ²⁹ Det består af forbogstaverne i den hebraiske bøn »Attah gibbor leonam adonai« (du er stærk i evighed, Herre), der findes tilsvarende på en relikviekapsel fra Romdrup kirke (Ålborg amt), ³⁰ og i de magiske indskrifter på rune-blypladerne fra Tårnbor og Blæsenge. ³¹ Indskriftens blanding af versaler (a'erne) og uncialer tyder på, at relikvieæskens stammer fra 1200'rne og altså formentlig er ældre end alterbordet. Den er 1843 indsendt til Nationalmuseet (inv.nr. 7109).

Måske har relikvieæskens oprindeligt været nedlagt i et ældre romansk (*†*)alterbord, hvis *alterbordsplade* (fig. 5) ved restaureringen 1889-90 er blevet anvendt som tilmuring i skibets gamle syddør. ³² Af pladen, der er af sort granit, ses 100 × 98 cm af bordfladen med en helgengrav i to afsæt, 25 × 21 cm, 27 cm fra pladens kant i øst, der må opfattes som den gamle forkant.

Alterpanelet (fig. 12) er fra slutningen af 1500'rne (1587?), 164 × 140 cm, 105 cm højt, med en udbygning fra 1839 nærmest væggen, der tjener som underbygning for den nuværende altertavle. Panelet er af fyr, forsiden med fire høje arkadefag, hvis profilerede hesteskobuer smykkes af vekslende neglesnit og cirkler og bæres af kannelerede pilastre med profilkapitæl; i buesviklerne udskåret akantusløv. Kortsiderne har oprindeligt haft fire enkle profilfyldinger, af hvilke de østligste 1839 er blevet vendt og brugt i udbygningen. Broget bemaling fra 1925, gråblå fyldinger suppleret med rødt, grønt, gråt og forgyldning. Panelet er formentlig kommet til i forbindelse med en nyindretning 1587 (jfr. kirkens stoleværk). Indtil 1899, da panelet blev repareret og malet, var det dækket af *†*alterklæder. Et klæde, der 1713 omtales som »et stykke gammelt kartun, ganske uværdigt til så helligt et brug«, ⁹ afløstes 1736 af et nyt, skænket af Stefan Nielsen Ehrenfeld (se vers på (*†*)altertavle 1752).

Fig. 13. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – *Inneres nach Osten.*

1862 havde kirken et rødt alterklæde med guldbort, der 1899 var brøstfældigt og fjernedes.¹⁶

Altartavlen (fig. 12) er fra 1839, i ægyptisk inspireret klassicisme med maleri fra 1838, Lazarus' opvækkelse, af Caspare Christina Juliane Ulrikke Preetzmann.³³ Det næsten kvadratiske storfelt indfattes af en portalopbygning med to lotussøjler, der bærer en kraftig, forkrøppet tandsnitsgesims kronet af en fladbuet fronton, der flankeres af akroterier på gesimsfremspringene. Søjlerne hviler på retkantede postamentfremspring, der flankerer et postamentfelt indrammet af tandsnitlister. Tilsvarende lister kantar maleriet og to smalle felter over og under det.

Træværkets brogede bemaling med sølvfarvede søjleskafter omvundet af palmegrene er den lokale J. Lauritsen Thomsens fra 1925. Den

oprindelige bemaling må antages at have omfattet de lotusblade på kapitælerne og palmetter på akroterierne, der hører til stilen.³⁴

Altermaleriet (fig. 14) af Lazarus' opvækkelse, i olie på lærred, viser i forgrunden Kristus stående på kanten af graven med højre hånd hævet imod den linomvundne Lazarus, der er fremstillet halvt siddende, omgivet af de henførte kvinder, Marta og Maria. Bag Kristus overværer forsamlede jøder underet, og baggrunden udgøres af et landskab med en kuppelbygning og fritstående palmetræer.

I smalfeltet over maleriet læses i forgyldte versaler citatet »Jeg er opstandelsen og livet. Ioh. XI cap. XXV«, der er bibeholdt fra tavlens oprindelige staffering. I postamentfeltet er anført nadverindstiftelsesordene »Wor Herre Jesus Christus i den Nat ... (1 Kor. 23–25)« i forgyldt

fraktur på sort bund. Sprogformerne, skrifttypen og den omstændighed, at indskriften er malet på et stykke egepanel (tavlen i øvrigt er af fyr) viser, at indskriftspanelet må være genanvendt fra en ældre (†)altertavle (ndf. nr. 2, 1752).

1868 var maleriets lærred i stykker et par steder og måtte istandsættes »med varsom hånd«. ¹⁶ 1873 blev træværket overmalet med egetræsfarve og lidt forgyldning (jfr. fig. 25), der ved inventarets nymaling 1925 er vejet for de nuværende farver.

(†)Altertavler. 1) *Senmiddelalderlig* (fig. 16a-c), o. 1475, bevaret er tre storfigurer, ca. 115 cm høje, Nådestolen, Maria med barnet og en helgen, formentlig Johannes Apostel, der må have haft plads sammen i tavlens midtskab. Den centrale fremstilling har været *Nådestolen* (fig. 16b), Gudfader, der holder sin korsfæstede søn frem for sig. Som vanligt er faderen vist som en gammel konge med langt bølget hår og fuldskæg. Han sidder på et højt tronsæde, iført fodsid kjortel og kappe; kronen mangler nu spirene, der har været indfældet i forkanten. Korset, som Gudfader holder foran sig, har nu mistet Kristusfiguren, fra hvis fæstelse der ses tre små naglehuller. Også *Mariafiguren* (fig. 15, 16a) har mistet spirene på kronen, hvorfra et langt bølget hår falder ned over skuldre og ryg. Det nøgne, krølhårede barn sidder rankt på moderens venstre hånd og strækker sin højre arm frem mod hendes nu afbrudte højre, der kan have holdt en frugt. Barnet må i sin afbrudte venstre arm have holdt en lille flettet kurv, der ses ved Marias venstre håndled. Hendes inderkjole har tresidet halsudskæring, yderkjolen falder i store, knækkede folder ned over fodstykket, hvoraf et stort stykke nu mangler. *Helgenfiguren* (fig. 16c) er skægløs og barhovedet med halvlængt bølget hår og bærer fodsid kjortel og kappe. Begge hænder, der har været skåret selvstændigt og tappet på, mangler nu. Men det kan skønnes, at højre hånd har været ført over mod den venstre, som har været rakt lige ud af ærmegabet og formentlig holdt helgenattributtet. Såvel den skægløse fremtoning som håndstillingen taler for, at der er tale om en figur af Johannes Apostel, der med sin højre har gjort korsets tegn over den

giftige kalk (jfr. Johannesfiguren i Billum, s. 1088 med fig. 21).

Alle tre figurer er hulede i ryggen, og Maria og helgenen har endvidere nedboringer i issen (helgenens tilproppet). Efter mange år på kirke-loftet står træet nu blankt med talrige revnedannelser; enkelte større revner er gamle og udfyldt med oprindelige trækiler. Ubetydelige farverester på kridtgrund, på Gudfader således lidt azuritblå og på helgenens fodstykke grønt. Efter en konservering 1969 er Nådestolen ophængt på triumfvæggen, nord for korbuen, Maria med barnet på nordre korsarms østvæg og helgenfiguren på søndre korsarms.

Mariafiguren er skåret efter samme forlæg som en madonna i Sneum (Skast hrd.) og en række madonnafigurer i Sønderjylland, hvor figurerne også i øvrigt har sidestykker (DK.Sjyll. s. 2820f.). De må have haft den (fig. 16a-c) viste opstilling i tavlens midtskab, med Maria i nord og den formodede Johannesfigur i syd i traditionel værnehelgenplacering. Til midtskabet sluttede sig bevægelige sidefløje, af hvilke den søndre 1716 omtales som i stykker og rent skilt fra træet. Det nedre hængsel var løst, »så dersom bemeldte vinge falder ned under altertjenestens forretning, kunne den slå både præst og degn om ikke flere ihjel«. ⁹ Efter at tavlen 1752 var blevet afløst af nedenstående, huskedes det endnu 1766, at kirkens tavle i fordum tid havde været ret prægtig, med billedværk, forgyldning og maling, »men altsammen forfalden«. ¹⁴ Mens rammeværket øjensynligt 1752 blev genanvendt i den ny tavle, kom figurerne på kirkeloftet, hvor kirkemaler Poul Jensen 1923 fandt dem i miserabel tilstand, fugtskadede, uden farver, men med rester af kalkning. 1925 undslap figurerne en planlagt istandsættelse og nymaling og forblev på loftet, til de 1969 blev taget ned til konservering og ophængning i kirken.

2) 1752, bekostet af kirkeejeren Andreas Charles Teilmann, åbenbart med bibeholdelse af rammeværket fra den middelalderlige fløjaltertavle, hvis figurer erstattedes af malerier. Ifølge præsteindberetningen 1766 blev tavlen forsynet med »jævn maling«, på den ene side Moses, på den anden side Kristus og i midten Nadveren. I

Fig. 14. Altermaleri 1839, Lazarus' opvækkelse, af Caspare Christina Juliane Ulrikke Preetzmann (s. 1577). NE fot. 1987. – Altargemälde. *Die Auferweckung Lazarus. Von Caspare Christina Juliane Ulrikke Preetzmann. 1839.*

Fig. 15. Maria med barnet. Udsnit af figur fra sengotisk (†)altertavle, o. 1475 (s. 1578, jfr. fig. 16a). NE fot. 1982. – *Maria mit Christuskind. Figur vom spätgotischen (†)Altar, um 1475. Ausschnitt.*

postamentfeltet herunder var nadverindstiftelsesordene anført på et skriftpanel med forgyldt fraktur, der er bibeholdt i den nuværende altertavles postamentfelt (jfr. ovf. og fig. 12). Ydermere var på begge siderne antegnede »nogle rim ... versificeret panegyrik« til erindring om de forbedringer, der var sket på kirken inden for mands minde:

»Der været har en Tiid, som mand sig kand erindre,
Da denne Kirke stod brøstfædig, og ej mindre
brøsthølden med Patron, der efterlod sin Pligt,
saa andet Middell blev udsæet at hjælpe sligt.
Velbaarne Ehrenfeld herpaa sig nefne lader,
hand giøre lod ny loftt, ny Gulv, ny Stooler-stader,
A(nn)o 1736 ny Alterklæder, ja hand hjalp, hvor
mangel var,
1737 og Kalk og Disk af Sølv til Kirken givet har.
Men da hand gik her fra ved Døden, før hand kunde

faa Kirken prydet, og dends Skade lagt i Grunde,
saa seer mand siden alt at være bragt i Stand
ved fader og ved søn saagot som kræves kand.
Etats Raad Teilmann sig ved Kirkens bygning kiendte,
Og af betydenhed becostninger anvendte.
A(nn)o 1748 paa Taarnets Vester-Muur, paa Vind-
ver, og paa Blye,
hand lod forbedre det, som ei blev giort af nye.
Og hvad som blev ugiort til Gavn og Ziir tillige
Velbaarne Teilmann til Nørholm har ladet siige
A(nn)o 1750 at skulle giøres, og see! muuret over aldt,
A(nn)o 1751 hand det har bragt i stand, hvor
kostbart det end faldt.
See! og hvor pyndtelig vor funt, og skrifte-Cammer,
samt Alter, Prædike- og Degne-Stoole brammer,
A(nn)o 1752 se! tralværk, indlukt Stool, see!
hvor det være maa,
hand har sig Æres, Nafn og tak fortient derpaa.«

Altertavlen, med dens malerier af Moses og Kristus, kan jævnføres med altertavlemoderniseringerne i Kvong 1752 (s. 1169) og i Horne 1747 (s. 1456). Kasseret ved opsætningen af den nuværende tavle 1839.

Altersølv, 1801, udført af Lorentz Anholm Thuun, Varde.³⁵ *Kalken* (fig. 17) er 20 cm høj, med otte-sidet, stejlt opdrevet fod, hvorpå er loddet et lille, 3 cm højt, støbt krucifiks. Skaftet er cylindrisk, knoppen linseformet, bægeret halvkugleformet med profileret rand, der som indersiden er forgyldt. På siden af bægeret er i en strålekrans-medaljon graveret ordene »Dette/Giörrer/ til min / IhuKom(m)else« (kursiv på forgyldt bund). Under foden er med kursiv graveret »Vog 40 lod 3 q(uint): Anno 1801«, efterfulgt af Thuuns (gentagne) mærke (Bøje 1982 nr. 6881), Vardes bymærke og lødighedsstemplet »28«. *Disk*, tv. 15 cm, med graveret indskrift (kursiv) i den forgyldte fordybing: »Ey hemmelig Din Kierlighed, / Din Kundskab om vor svage Side!!! / Naar Sandserne med Voldsomhed / fornuften trænge, og vi lide; / Da frelser! raaber Du: husk Ven! / Jeg til Exempel levde, lærte, / Paa Korset döende begiærte, / Dit sande Vel, og evigt Gavn!!! / Vil Du da nu i Lasters favn / Din Gud, dig selv, og mig vanære?«. På fanens underside graveret kursiv: »Vog 9 lod 2 q(uint)« samt de samme stempler som på kalken.

†*Altersølv*. Efter svenskekrigene nævner in-

Fig. 16a-c. Figurer fra sengotisk (†)fløjaltertavle, o. 1475 (s. 1578). a. Maria med barnet. b. Nådestolen. c. Helgen, formentlig Johannes Apostel. Verner Thomsen fot. 1969. – *Figuren eines spätgotischen (†)Flügelaltars, um 1475. a. Maria mit Christuskind. b. Gnadenstuhl. c. Heiliger, vermutlich Johannes der Evangelist.*

ventariet 1688 en kalk og disk af tin.¹⁵ Dette sæt tjente endnu 1713, da synet bemærkede, at dersom kirken blot kunne nyde sin årlige indtægt, ville den selv kunne bekoste et rigtigt altersæt, »om det end skulle være af purt guld«!¹⁹ 1737 skænkede kirkeejeren et altersæt af sølv, der var forgyldt indvendigt og bar indskriften: »Dette Kalk og Disk er giuen til Aandsager Kirke af samme Kirkes Ejere Velbaarne Hr. Stephan Ehrenfeld med sin Frue Maria Ehrenfeld A(nn)o 1737«. ¹⁴

En *oblatæske* og *alterkande* er i sort porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik,

tidligst nævnt 1862.¹⁶ En nyere *alterkande* af messing bærer under bunden indskriften: »Gjordt(!)/ Anno 1926/ F. Bruun/Ølgod«, mens en ældre *alterkande* fra 1845 er af blik, oprindeligt sortlakeret med guldkors. Den tilhører en type, som da blev anskaffet til alle Nørholms kirker.³⁷

Sygesæt (fig. 20), 1835, som det tilsvarende i Hodde-Tistrup udført af Wolfgang Petersen i Haderslev og skænket af kirkeejeren Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann. Den 12 cm høje kalk har cirkulær, aftrappet fod, der som knoppen og det stærkt svejede bæger smykkes af godronnering. På standkanten er med skriveskrift

Fig. 17-18. 17. Alterkalk, 1801, udført af Lorentz Anholm Thuun, Varde (s. 1580). 18. Alterstage, o. 1650 (s. 1582). NE fot. 1982. – 17. Kelch, von Lorentz Anholm Thuun, Varde, geschaffen. 1801. 18. Altarleuchter, um 1650.

graveret: »Givet af Stamherinde Fröken Rosenörn Teilmann til Andsager Menighed 1835«. Samme sted ses Wolfgang Petersens (gentagne) stempel (Bøje 1982 nr. 7074) og Haderslevs bymærke. Den tilhørende disk, tvm. 7 cm, er glat med de samme stempler på undersiden.

Alterstager (fig. 18), o. 1650, nogenlunde svarende til Varde S. Jacobi kirkes (s. 900) og Farup kirkes (Ribe hrd.) fra 1642. Stagerne er 42 cm høje, balusterformede med profilering. De nævnes tidligst i inventariet 1688.¹⁵ *Syvstage*, 1931, 58 cm høj, med indskrift: »Skænket Ansager Kirke Aaret 1931/ til Minde om Jens Jørgen Albrecht- sen«.

Messehagel (fig. 19), 1765, af rødt fløjl med rygkors, bræmmer og årstal »1765« af sølv- og guldindvævede galoner. Den omtales året efter som sirlig og bekostelig, »given af ny fra Nørholm«, og er den bedst bevarede af en serie ens hagler, der ved denne tid anskaffedes til godsets

kirker (jfr. s. 1480).¹⁴ †*Messehagler*. 1586 havde kirkeværgerne overladt provsten Anders Sørensen Vedel 19 dl. til køb af en hagel.³⁸ Måske er det den, der nævnes 1688,¹⁵ og som 1713 omtales som fast ubrugelig. Messehaglen var da meget gammel og »paltet« med adskillige lapper både ude og inde og måtte tre år senere atter lappes af præstekonen.⁹

Alterskranke, o. 1875, af samme type som eksempelvis Tistrup kirkes, der leveredes 1871 af jernstøber Bjelke i Varde (s. 1458). En *talterskranke*, opsat 1752 af kirkeejren, sagdes 1863 at være »tværs over koret«, af fyr, med læderknæfald.¹⁶

Døbefont (fig. 21), romansk af rødlig granit, tilhørende den vestjyske type (Mackeprang: Døbefonte. s. 174). Fonten er 94 cm høj, med søjlebasefod og en vulst ved overgangen til den halvkugleformede kumme, tvm. 70 cm. Den har attisk profil, hvis øvre rundstav er erstattet

af platte, og i åbningen en lågfals. Lidt hvid og sort farve på foden er rest af bemalinger, der fjernedes 1882.¹⁶ 1768 beskrives fonten som en udhulet kampesten med fod, overalt overdragen med oliefarve i blå marmorering (fra 1752, jfr. digt på altertavlen). Den havde da *trælåg* af snedkerarbejde, og »vandet holder sig af år i andet i den så ren og frisk, som det af reneste strøm hver dag kunne tages«. ¹⁴ Fonten stod o. 1900 ved korbuens nordside, nu i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, o. 1550, af drevet messing, sydtysk, tv. 50 cm. I bunden cirkelmedaljon med budelsesrelief, indfattet af et næsten udpudset majuskelbånd. På fanen to stemplede mønsterborter og yderst en spinkel buefrise. Fadet synes først anskaffet efter 1862, da kirkens *tdåbsfad* dette år beskrives som et messingfad med Jesu Døb afbildet i bunden, omgivet af indskrift.¹⁶ 1713 manglede der bækken i fonten, »som dog idelig behøves«.⁹

Et nyere *krucifiks*, figuren af malet metal, 85 cm høj, på egetræskors, hænger på skibets nordvæg.

Prædikestol (fig. 22) 1609, ifølge en forsvunden indskrift opsat af præsten Bertel Sørensen og kirkeværgen Morten Christensen. Den er et karakteristisk arbejde af en flittig snedker på egnen, hvis hovedværk er prædikestolen i Ølgod kirke (s. 1542), signeret »H. P. S(nedker)«. De nærmeste sidestykker er i Grindsted og Fåborg kirkers prædikestole (Slavs og Skast hrdr.), der ligeledes er signerede med forbogstaver.³⁹

Prædikestolen har fire fag med relieffer i arkadefelter, der flankeres af hjørnesøjler med glatte skafter og beslagværk- prydbælte. Søjlerne er korintiske bortset fra dén fjernest opgangen, der har et fantasikapitel med to rækker bladspidser (fig. 24). Arkaderne har profileret bueslag med tandnit, båret af pilastre med fladsnitsagtigt bladværk og profilkapitæler, nogle med små bladspidser; i sviklerne akantus-treblade af ungerenæssancekarakter. I arkaderne er der fornøjelige, naivt skårne relieffer af Retfærdigheden og af Kristus på korset imellem de to røvere, der som i Fåborg og Grindsted er fordelt på hvert sit prædikestolsfelt. De ejendommelige gaffelkors

Fig. 19. Messehagel, 1765 (s. 1582). NE fot. 1987. – *Messgewand*, 1765.

Fig. 20. Sygesæt, 1835, en gave fra stamherreinde Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann, udført af Wolfgang Petersen, Haderslev (s. 1581). NE fot. 1982. – *Krankenbesuchsgeräte. Eine Stiftung der Stammhalterin Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann. Geschaffen von Wolfgang Petersen, Haderslev. 1835.*

flankeret af frodigt bladværk genfindes ligledes i Grindsted. Til reliefferne, der beskrives fra opgangen, hører forneden indskrifter, der som prædikestolens øvrige udgøres af reliefversaler med adskillige sammenskrivninger: 1) (Fig. 23) »Retferdighed«, personificeret som en kvinde med sværd og vægt. Ved hendes hoved er udkåret et mærkeligt hjulkors med bladspidser, og baggrunden udfyldes – som på de følgende relieffer – af små cirkelornamenter. 2) Den gode røver på korset, hvorpå læses: »Refver«. Forneden indskriften: »Here tenck paa m(ig)«. 3) Kristus på korset, udstyret med fint snoet tornekrone. På korset læses: »INRI« og forneden: »Tenck paa Iesv død«. 4) (Fig. 24) den onde røver. På hans kors læses: »Refve(r)« og forneden: »Tro oc icke tvil«. Postamentet, hvis gesims ledsages af tandsnit, har under søjlerne fremspring med vegetativt beslagværk, og i felterne ind-

Fig. 21. Døbefont, romansk af granit (s. 1582). NE fot. 1982. – *Romanische Granittaufe*.

skriften: »Gvds/ ord blif/ver evin/delig 1609«. Arkitraven ledsages af tandsnit, og frisen, der i øvrigt svarer til postamentet, rummer indskriften: »Salig ere/ de som h(øre)/ Gvds ord/ oc bevare d(et)« (Luk. 11,28). Hængestykkerne er udformet som smalle kartoucher og flankeres af englehoveder under fremspringene. Stolen står i skibets sydøsthjørne på en stolpeunderbygning i enkle klassicistiske former, vistnok fra istandsættelsen 1845. Muret opgang fra 1959.

Den sammenhørende himmel i murhjørnet over stolen har ud imod kirkerummet fem fag. Frisen, der på hjørnerne brydes af flade volutfremspring, rummer indskriften: »Sa elske Gvd verd(en)/ at hand gaf s(in)/ enborne søn i død/ at alle som troer/ p(å) h(am) i(kke) s(kal) f(orgå) m(en) h(ave) d(et) e(vige) l(iv)«. Topstykkerne er udformet som kartoucher med liljespir og arkadefelter, hvori læses (fra nord): »Gvd/ gif g/løck// Meme/ento/ mori (husk døden)//Frø/ ct/ Gvd// Lev/ er/lig// Devs/ provi/debit (Gud drager omsorg)«. Mellem topstykkerne er der spor efter fæstnelse af hjørneprydelser, måske »fløjtespillere« som på andre af værkstedets prædikestolshimle (jfr. s. 1620f.). Under hjørnerne er der englehoveder, mens egentlige hængestykker nu mangler. Loftet, der er af fyr, har profilribber udgående fra en roset i midten.

Prædikestolens brogede staffering med megen forgyldning er udført 1925 af kunstmaler J. Lauritsen Thomsen, Ansager, angiveligt som et forsøg på en genfremstilling af de oprindelige farver.²⁵

Prædikestolens gamle opgang bar på »holdetræet« indskriften: »Lod her Bærtel S(ørensen) og M(orten) C(hristensen) indsete dene predikestol an(n)o 1609«. ⁴⁰ 1713 omtales prædikestolen som meget brøstfældig, mange stykker var nedfaldne (de nu manglende prydelser på himlen), og et stykke af himlen hang løst, »så man ved ikke den tid, det måske vil falde ned og gøre folk skade«. ⁹ Istandsættelserne 1752 og 1845 omfattede nymalinger af prædikestolen, der vistnok beholdt sin gamle underbaldakin til 1845, opgangen til 1873. Dette år fik prædikestolen en ny opgang af fyrretræ (nu på kirkeloftet) og blev malet i egetræsfarve med lidt forgyldning (jfr.

fig. 25), der stod indtil 1925, da stolen i det væsentlige fik sin nuværende fremtræden.

I *stolestaderne* indgår en renæssancestol med årstallet 1587 på gavlene og låge fra præstegårdstolen (fig. 26), men ellers er stolesættet i sin kerne fra 1736 i egnens forsinkede ungrenæssanceformer. Det er stærkt fornyet 1925, da de nuværende bænke med let skrå fyldingsryglæn blev indsat. Gavlene er i hovedsagen de gamle, bestående af et rammeværk med to glatte profilfyldinger, men deres oprindelige, egnstypiske småspir har 1925 måttet vige for tresidede gavlspidser udført efter forbillede af den nævnte renæssancestol. Gavlenes oprindelige form ses på et interiørbillede fra o. 1900 (fig. 25) og er bibeholdt på tre gavle på søndre pulpitur; endnu tre *gavle af gammel form, 100 cm høje, og én med gavlspid fra 1925 (fig. 27-28) er siden 1980 i Ølgod Museum (inv.nr. 5584 a-c, 5585).⁴¹ Stoleværkets bemaling i gråt og nuancer af rødt og lilla er fra 1979.

Forrest i skibets nordside står en *renæssancestol* (fig. 26), der er sammenbragt 1979 af to høje

Fig. 22. Prædikkestol, 1609, opsat af præsten Bertel Sørensen og kirkeværgen Morten Christensen (s. 1583). NE fot. 1982. – Kanzel, aufgestellt vom Pfarrer Bertel Sørensen und vom Kirchenpfleger Morten Christensen, 1609.

Fig. 23-24. Prædikestolsfelter, 1609 (s. 1584). 23. Retfærdighed. 24. Den onde røver på korset. NE fot. 1982. – Kanzelfelder, 1609. 23. Die Gerechtigkeit. 24. Der Schächer am Kreuze.

Fig. 25. Indre set mod øst o. 1900. Fot. i Det kgl. Bibliotek. – *Innes nach Osten um 1900.*

gavle med årstallet 1587 og en bred låge, som stammer fra præstegårdsstolen. Alt er rimeligvis udført af Christen Pedersen i Heager (jfr. s. 1623f.) og fremtræder nu noget afkortet for enden, de kraftige gavle 138 cm høje. De består af en svær planke afsluttet med en høj spids, der har pålagte profillister med tandsnit i form af en gavltrekan omkring et udskåret englehoved. Herunder har plankerne et udsparet, rektangulært felt med profilkant og fladsnitsagtigt akanusløv og nederst en ganske let indskåret arkade med kannelerede joniske pilastre (baser mangler), bærende et profileret bueslag med små cirkelornamenter. I bueslagene er indskåret årstallet »15/87« fordelt på begge gavle; den østre har endvidere over arkadebuerne et vandret profilmåbånd og i sviklerne en art okseøje. Lågen har en stor højrektangulær profilmåbånd og nederst to halvt afskårne foldeværksfyldinger; nyere dækliste. Bemalingen er som de øvrige stoles, suppleret med lidt forgyldning, og i lågens fyldning er bibeholdt en udsmykning fra istandsættelsen 1752, slægten Teilmanns våben på sort bund over et vers i forgyldt, pyntelig frakturskrift: »Saalenge Tranen ei forglem(m)er Vagt at holde/ med Steenen løftet op fra Jorden i sin Food, / Saa lunge som mand seer Wiin-Ranken sig at volde/ paa reene Bierge og paa Druer være good, / Saalenge varigt Huus med Tegl og Sparre bindes/ Saalenge Tre af eet slags Roser Blade

faar, / Saalenge gid dend slægt af Teilmann ogsaa findes, Der fører Vaagen som her oven tegnet staar!«. Verset, med udtydning af slægtens netop (1751) patenterede våben, har sluttet sig til en indskrift på den samtidige (†)altertavle (nr. 2). Mellem 1890 og 1979 sad lågen i en pulpituropgang, oprindeligt som nævnt i præstegårdsstolen (jfr. ndf.), hvor måske også gavlene har hørt hjemme.

Staderne beskrives 1766 som værende af fyr i to rækker, »åben og uden døre, og efter almindelig brug i kirkerne for begge køn indrettede og opførte af ny a(nn)o 1736«. ¹⁴ På grund af uorden i fordelingen, hvorved nogle stole »blev besøgte og tilegnede af alt for mange personer og andre stod halvt ledige, og hvorover endog da holdtes disputer og påstand«, lod A. C. Teilmann 1752 foretage en nyfordeling. Staderne fik som led i en nymaling påtegnet numre i oliefarve, og hver gård og sted fik anvist plads. Således forefandt 1766 »20 fruentimmerstole efter nummer fra øverst på den nordre side i kirken, og imellem nr. 19 og 20 en indelukt stol for præstegården. Ligeledes 26 mandsstole efter nummer fra øverst på søndre side, og nederst omkring på nordre side indtil fruentimmerstolene«. Allernederst i kirken, tværs over, var en »particulair stol for den gård Møllebye kaldet«. ¹⁴ Samme opstilling fandtes 1862, da det oplyses, at der var rygstød i mandsstolene, men ikke i kvindestolene bortset fra i præstefamiliens, der omtales som lukket (med låge) og med det (bevarede) Teilmannske våben og vers malet. ¹⁶ 1873 fik samtlige stole rygstød og blev malet i egetræsfarve, og med kirkeudvidelsen 1889-90 udbyggedes stoleværket i de nye korsarme ved simpel forlængelse af skibets forreste bænke (jfr. fig. 25). Ved den omfattende fornyelse og normalisering af staderne 1925 blev der også i korsarmene etableret stole i to rækker, og alt malede med den lokale J. Lauritsen Thomsens brogede farver, der 1979 er afløst af de nuværende.

†*Stolestader.* Over de ældre stader, hvori ovennævnte renæssancestol har indgået, findes en fortegnelse fra 1713 omfattende 17 kvindestole og 25 mandsstole. Syv efterskrevne bestemmelser søger at etablere retningslinier for »gammel

kirkeskik« i fordelingen på gårde og steder og med hensyn til gamle aftægtsfolks, indersters og »ledige folks« pladser.⁴²

(†)Præste- og skriftestol, slutningen af 1500'rne (1587?), siden 1979 på kirkeloftet i miserabel tilstand. Den er af fyr og består som vanligt på egnen (jfr. s. 1206, 1230) af to panelvægge, 188 cm høje, der oprindeligt må have aflukket korets nordøsthjørne. Den ene væg er fuldt bevaret (sydvæggen?) 108 cm bred, og består af tre fag med portalfelter, hvoraf de to fag danner en dørfløj, som har en gammel snoet dørning af jern. Portalfelterne danner to rækker, den nedre lidt højere, og de består af kannelerede pilastre med profilkapitæler bærende profilerede buer, som ledsages af neglesnit og små cirkelornamenter. De nedre portalfelter er indskårne, de øvre dannes af pålagte lister og har i sviklerne cirkelornamenter (en art okseøjne) som på præstefamiliens stol fra 1587. Panelet krones af fristykke med tandsnit, der nu mangler på den anden væg, som både er afkortet og delvist fornyet, nu 90 cm bred. Den består af et tilsvarende arkadefag, hvortil nu slutter sig et stykke sammenflikket panel, der udgøres af gennembrudt gitterværk foroven, glatte brædder forneden. Stolen står med hvid maling, hvorunder der er konstateret farver fra 1925, to lag egetræsådring, en perlefarve (fra 1845) og endelig en bemaling med grønne fyldinger i blå rammeværk.

Formernes lighed med alterpanelets og renæssancestolens, begge med årstallet 1587, antyder, at stolen er opsat i forbindelse med en større nyindretning dette år (jfr. tdegnestol 1587), formentlig ved Christen Pedersen i Heager. Præste- og skriftestolens gamle plads må have været den vanlige nord for altret. 1752 blev »skriftekammeret« smukt malet, og ved 1800'ernes istandsættelser reduceret og flyttet til korets sydvesthjørne, hvor den anes på interiørbilledet fra o. 1900 (fig. 25). Her ses ved korbuens sydvange en tdegnestol, der bar årstallet 1587.²⁵ Den havde gavle med høje spidser som den samtidige renæssancestol (jfr. ovf.) og har rimeligvis oprindeligt stået i hjørnet syd for altret som pendant til præstestolen i nord.

†Skab, 1865, indsat »af Nørholm« til alterklæ-

Fig. 26. Renæssancestol 1587, lågen fra præstegårdstolen med påmalet Teilmannsk våben og indskrift 1752 (s. 1585). NE fot. 1982. — *Renæssancegestühl, 1587. Tür vom Pfarrhofgestühl mit Teilmannschem Wapen und Inschrift, 1752 aufgemalt.*

Fig. 27-29. 27-28. *Stolegavle 1736, i oprindelig form og med gavlspids fra 1925 (s. 1585). I Ølgod Museum. 29. Pengeblok, begyndelsen af 1800'rne (s. 1588). NE fot. 1987 og 1982. — 27-28. *Gestühls-wangen in ursprünglicher Form, 1736, und mit Wangenkopf von 1925. 29. Opferstock, Anfang des 19. Jahrhunderts.

Fig. 30. Orgel, 1868, bygget af J. A. Demant, Århus (s. 1588). Her fotograferet på det oprindelige torgelpulpitur i skibets vestende, facaden med nu afmonterede vinger fra 1944. Annelise Olesen fot. 1975. – *Orgel, 1868 von J. A. Demant, Århus, gebaut. Aufnahme 1975 noch auf der ursprünglichen Orgeltempore mit jetzt abmontierten Flügeln aus dem Jahre 1944.*

dernes opbevaring i koret. Det var af fyr, blåmalet,¹⁴ og eksisterede endnu 1862.¹⁶

Pengeblok (fig. 29), begyndelsen af 1800'rne, 104 cm høj. Den består af en hulet egestamme, der er kanneleret, så den fremtræder som et søjlestykke. Foroven omløbende jernbånd og dobbeltlås samt jernlåg med pengeslids. Træet står afrenset siden en istandsættelse 1975, der erindres ved en lille kobberplade med graveringen: »Restaureret i 1975 smed Kr. Skov Ansager«. Vestligst i skibet ved indgangen fra tårnet.

Kirkebøsse, nyere, af messingblik med tranerelief. Ved indgangen i søndre korsarm. To *tpengetavler* af blik til husarme nævnes 1862.¹⁶ 1713 manglede kirken tavler.⁹

Dørfløje. Kirkens ydre dørfløje er af fyr, rundbuede, fra 1979. I døren til tårntrappen sidder en ældre aksedør, måske fra o. 1800, let rundbuet og bestående af seks sammenpløjede fyrreplaner sammenholdt med tværrevler. Rødmalet, indersiden umalet. En tilsvarende aksedør af tre planker sidder mellem tårnet og skibets loft.

Fra en ældre *tdørfløj* stammer en **smedejernslås*, vel fra o. 1700, med en svær bolt, nøgle og ring, nu i Den antikvariske Samling i Ribe (inv.nr. 1137). Fløjen må antages at have hørt til i det 1889-90 nedrevne tvåbenhus, hvis yderdør blev vendt 1882.¹⁶

I begge korsarme findes *pulpiturer* fra 1890, det nordre siden 1979 med orgel og i underbygningen et køkken og redskabsrum til kirkebetjenten.

Orgel, 1868, med tre stemmer og ét manual, bygget af J. A. Demant, Århus. Udvidet med fire stemmer 1944 af Marcussen & Søn, Åbenrå; restaureret og ombygget 1978 af samme.⁴³ Oprindelig disposition: Tectus 8 Fod, Fugara 8 Fod, Octav 4 Fod. Nuværende disposition: (ét manual med syv stemmer) Quintatøn 16', Tectus 8 Fod, Fugara 8 Fod, Octav 4 Fod, Rørfløjte 4', Quintatøn 2', Mixtur II-III. Klokkespil med fire toner. Mekanisk aktion, sløjfevindlade, de tilbyggede stemmer dog på pneumatisk keglevindlade. Den enkle, nyklassiske facade fik 1944 nye attrappiber af sølvbronzeret zink. Samtidig udstyredes den med sidevinger i renaissancestil (jfr. fig. 30); disse fjernedes atter ved ombygningen 1978 og opbevares nu ved kirken. På facaden læses indskriften: »Givet til Opbyggelse og Glæde for Andsager Sogns Menighed, Aar 1868, af Mads Bertelsen i Andsager, født i Sønderby, Grindsted Sogn, 1807«. I orglets vindlade findes følgende indskrifter: »Anno 1868 lod Aftægtsmand forhen Kroemand og Smed i Andsager dette Orgel bygge og opsætte i Andsager Kirke af I. A. Demant. Aarhus d. 26. Mai 1868«. »Min kjære Fader Orgelbygger P. W. F. Demant døde d. 14. April 1868 i sit 66. Aar, dette for dem som i Tiden skal tilintetgjøre den lille min Gjerning, som jeg stedse har rygtet med Omhue og Kjerlighed. Aarhus d. 27. Mai 1868. I. A. Demant«. Mads Bertelsen spillede

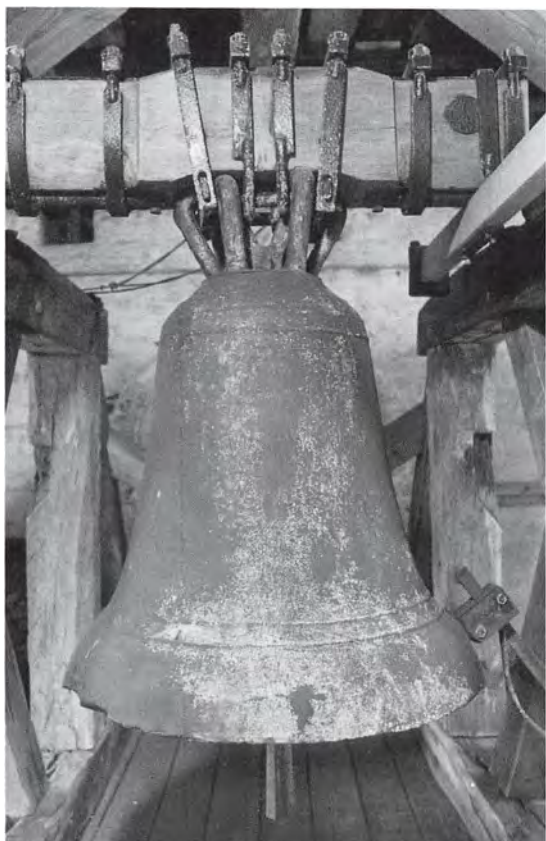

Fig. 31. Klokke, o. 1225 (s. 1589). NE fot. 1982. – Glocke, um 1225.

selv på orglet i den første tid.¹¹ Orglet står siden 1978 på nordre korsarms pulpitur, hvor det i forbindelse med flytningen og restaureringen er blevet opdelt i to afdelinger, opstillet i hver sit hus. Det forreste hus er indfældet i pulpiturbrystningen og rummer det oprindelige værk; det bageste, der har gitterforside, er opstillet ved nordmuren og rummer tilbygningen fra 1944. Spillebordet er anbragt i vestsiden af det forreste orgelhus. Organisten følger gudstjenestens gang gennem et internt TV-anlæg.⁴⁴ Indtil 1978 stod orglet på et *torgelpulpitur* i skibets vestende (jfr. fig. 30), der var samtidigt med instrumentet.

Salmenummertavler, 1926, fire ens af fyrretræ med profilramme og tandsnitgesims, 81 × 64 cm, til ophæng af letmetal-cifre. Gråmalede med mørk kant.²⁵ 1862 omtales fem *tsalmenummertavler*,¹⁶ i begyndelsen af 1900'erne én med ma-

lede tal på træplader og fire sorte til kridt (jfr. fig. 25).²⁵

Lysekroner. 1962 er opsat fire ens lysekroner, to i skibet, én i hver korsarm. På loftet ligger fire lysekroner af jern, i bysantinsk stil, fra o. 1900.

Et nyere *kirkeskib*, fregatten »Jylland«, hænger over midtgangen i skibet.

En *tligbåre* blev efter kirkesynets ønske afskaffet 1873, da våbenhuset blev forsynet med bænke (jfr. s. 1511).¹⁶

Tårnmur, 1941, skænket af fru Caroline Jensen, udført af tårnmurfabrikant Kjeldsen Nielsen i Løkken. Skiver i vest og nord.

Klokke (fig. 31), o. 1225, tv. 75 cm, med listebånd om halsen og ved overgangen mellem legemet og den kraftige slagring. Glatte afrundede hanker. Mellem halsens lister er sekundært indridset »HB 1775« (Uldall s. 5,12). Ophængt i slyngebom fra 1943. †*Klokker*. 1528 afleveredes to klokker, der med jernfang vejede henholdsvis 1 skippd. 6 lispd. og 1½ skippd. 1 lispd.⁷

Klokkestolen er af egetræ, gammel, måske fra 1500'erne. Ældre udstemninger viser, at bjælkerne er genanvendt (fra ældre, større klokkestol?).

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 32) o. 1743. Sognepræst Hans Knudsen Helsing, †1747, 59 år, og hustru Søster Anne Gloe, †1743, 55 år. »Et fællis Leier-sted iblandt de Dødes Graver/ her liige neden for i Kirke-gulvet haver/ en Præst og hustrue valdt, og efter ønske fandt/ da deres leve-tid og levelys udrandt,/ I sex og tive Aar som Præst og Siæle-hyrde/ Ved denne Meenighed hand bar sit Embeds-byrde/ I megen Omhue, i Aarvaagenhed og fliid,/ Og var tilforne Præst til Feldts i fem Aars tiid,/ Som Fødeland for ham er Siæland at antegne/ Og samme ogsaa sig hans Hustrue kand tilregne,/ Hand tre og tive Aar med hende næsten stod/ I ægteskab, og Børn sig ikke efterlod,/ De brugte tiiden, og fuldendte deres Dage/ I troe og vente af et bedre liiv tilbage,/ Det være satt om dem, hvis Navn ei bør døe,/

Hans Knudsen Helsing/ Og hans Søster Anne Gloe/ satt dette Minde«.

Rektangulær egetavle med rammeværk af fyrretræ, 110 × 65 cm. Indskriften udfylder hele tavlen, der indrammes af profillister med kapitæler samt øverst en udsvejfning. Den nuværende staffering med hvid fraktur på sort bund samt gråmarmorerede ramme er nyere, over en oprindelig gul skrift og blå marmorering.

Epitafiet hang oprindeligt på skibets nordvæg.¹⁴ 1862¹⁶ var det opsat i tårnrummet, hvorfra det er flyttet til den nordre del af skibets vestvæg.

2) Opsat 1789 over præsten Georg Andreas Fabricius, *1740, †1814, hustruen Else Øllgaard, †1804, og sønnen Wilhelm Fabricius, †1789. »Paa/ Denne Kirke Gaard,/ Under en med Træer/ Omplantet Hvælving (jfr. gravkrypt)/ sees det af/ Georg Andreas Fabricius,/ Dette Steds Sogne Præst/ Med Hans elskelige Hustru,/ Else Øllgaard,/ Og Deres første Søn,/ Wilhelm Fabricius,/ valgte Hvile Sted/ Lad os, o! Gud skue/ Dit Ansigt i Retfærdighed,/ Og mættes naar du vækker os/ til Dit Billede!/ Psalm: 17, v:15/ Med Kirke Patronens Minde/ 1789.« Kursiv i relief.

Rektangulær sandstenstavle, 153 × 96 cm, med svejftet, tandsnitsindrammet topstykke, rosetter i hjørnerne og ovalt indskriftfelt omkranset af en perlestav. I topfeltet er udhugget en olielampe med feston og bagved en laurbær-ranke.

Stenen er malet grå med forgyldt indskrift, perlestav og rosetmidte samt tandsnit på rød bund. Topfeltets udsmykning fremstår forgyldt og rød på sort bund. Den er i sine klassicistiske træk beslægtet med epitafium nr. 3 og 4 i Varde S. Jacobi (s. 932 med fig. 54), hvoraf det første er opsat 1782 af Fabricius over hans fader. Som disse er der formodentlig tale om et arbejde af Frands Bastiansen i Tjæreborg (jfr. s. 1154 med note 46). Indsat i skibets sydmur (jfr. fig. 11).

3) Sat 1864 af den efterlevende slægt som erindringsminde over soldat Niels Peder Johnsen, *12. febr. 1834, konfirmeret i Andsager kirke 30. april 1848. »I Krigen for Konge og Fædreland/ blev han haardt saaret i Slaget ved/ Dyb-

bøl den 22. Februar 1864, og døde/ af sit Saar i Assens den 4. April s(amme) A(ar).«

Paa Ærens Mark Du fik dit Saar,
Du ville værge Danmarks Ære,
En Laurbærkrands hos Gud du faaer,
Der uforvisnelig skal være!!!

Rektangulær tavle, af fyrretræ, 129 × 64,5 cm, i profilramme med indskrift i versaler og fraktur. En trekantgavl har haft lister som indramning af et maleri: Opstilling med kanon og krydslagte dannebrogslag i landskab. Grøn- og hvidmarmorerede ramme. Hvid indskrift, dog navn i gult, på brun bund. Mindetavlen blev ophængt i tårnrummet, nu på den nordre væg.

†*Gravsten*, omtalt 1869, i våbenhusets gulv.²⁷

En *†muret begravelse* i koret foran altret omtales 1718. Trælugen var da så forfalden, at »både præsten og menigheden måttet gå omkring ved siderne«. Den erhvervedes senere som gravsted for Jens Sørensen Jessen, præst i Ansager 1745–69, dennes 1. hustru, Maren Bjørn Pedersdatter Friede, og 2. hustru.¹¹

Gravkrypt på kirkegården o. 1789, for præsten Georg Andreas Fabricius, dennes hustru og søn (jfr. epitafium nr. 2). Den murede og hvidtede krypt, 264 × 275 cm, dækkes af et øst-vest gående tøndehvælv, 145 cm højt. Østmuren var 1980 faldet sammen, og ved opmuringen konstateredes rester af tre kister, stillet på murede sokler. Den nedgravede krypt findes i vestdiget, ca. 15 m syd for kirkegårdens vestindgang.

Smedejernsgitter, o. 1850, højde 89 cm, 3 × 4 fag, på cementsokkel. Syd for koret.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokoller 1862–1924 og 1924ff. – *LA Vib*. Regnskabsbog for Ansager kirke 1688–95.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 18–20. – *Notebøger*. Søren Abildgaard VIII, 21 (1772). – *Indberetninger*. Jacob Helms 1874 (bygning og inventar), Verner Thomsen 1969 (middelalderlige træskulpturer), Mogens Larsen 1977

Fig. 32. Epitafium (nr. 1, s. 1589), o. 1743, over sognepræst Hans Knudsen Helsing, †1747, og hustru Søster Anne Gloe, †1743. NE fot. 1982. – *Epitaph für den Pastor Hans Knudsen Helsing, †1747, und seine Frau Søster Anne Gloe, †1743.*

(inventar og kalkmalerier), Olaf Hellvik 1979 (kalkmalerier i tårnrummet), Søren Manøe Hansen 1980 (gravkrypt på kirkegård), Elna Møller 1982 (bygning), Ebbe Nyborg 1982 (inventar).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af detalje af prædikestol ved E. Rondahl 1898. Tryk af plan og snit, restaureringsforslag, ved R. Aas og H. Thorup 1977. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet juli 1988.

¹ Oldemoder, s. 87.

² Kronens Skøder III, 211.

³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Øster Horne hrd. 1680-1761 (C 4.83).

⁴ Kronens Skøder III, 779.

⁵ Jfr. note 3. Skødet udstedtes først 29. juli 1726, jfr. Kronens skøder IV, 633.

⁶ Jeppe Hejbøl: Ansager Sogns Historie, Ansager 1940, s. 84f.

⁷ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁸ H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, s. 457.

⁹ RA. Film nr. 9780. Øster Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provstebrotokeol.

¹⁰ Præsteindberetninger til Ole Worm I, udg. ved Frank Jørgensen, 1970, s. 232-35.

¹¹ Jfr. Jeppe Hejbøl (note 6).

¹² DaSagn, Ny rk. II, 112; Thiele: Danmarks Folkesagn II, 250.

¹³ Således 1794, jfr. LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1793-97.

¹⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.775).

¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Ansager kirke 1688-95 (C KRB 14).

¹⁶ Synsprotokol 1862-1924.

¹⁷ Indberetning af 2. januar 1843 til Chr. Jürgensen Thomsen i NM2.

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹⁹ H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 383.

²⁰ A. C. Teilmann sluttede 25. maj 1750 kontrakt med Otto murmester af Varde om reparation af Ansager, Hodde og Torstrup kirker. Murermesteren skulle tage fat, når han havde afsluttet sit arbejde (for Morten Teilmann) på herregården Skrumsager og Nørre Nebel kirke, hvor han bl.a. ommurede korgavlen (se s. 1189). LA Vib. Nørholm godsarkiv. Dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (G 463.89).

²¹ Mester Hans er formentlig identisk med den blymester Hans Nielsen i Haderslev, der 1693 tækkede Varde S. Jacobi kirkes skib og våbenhus (sml. s. 884 samt DK. Sjyll. s. 722 og 768).

²² Personalhistorisk Tidsskrift, 9. rk. II, 1929, s. 203.

²³ Jfr. arkitektens arbejdsbeskrivelse. Ved embedet.

²⁴ LA Vib. Nørholm godsarkiv. Dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (C 463.89).

²⁵ Synsprotokol 1924ff.

²⁶ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1812ff. (C 36A.13).

²⁷ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

²⁸ Beretning af pastor Verner Jesper Andreas Ramsing i Nationalmuseets indførselsprotokol 1843.

²⁹ I Nationalmuseets indførsel og i H. K. Kristensens fremlæggelser af relikvieæskan er indskriften læst »vibv«, d. v. s. på hovedet. Se H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 381 og samme: Fra Vester Nebel kirke, i ÅrbRibe 1980, s. 520f. med fig. 14.

³⁰ Tage E. Christiansen: To gejstlige Typer fra Valdemarstiden, i Middelalder, metode og medier, Fest-

skrift til Niels Skyum-Nielsen, 1981, s. 170f.

³¹ Se Marie Stoklund: Runefund, i *ÅrbOldkHist.* 1986, hvor der også henvises til formlens anvendelse i andre nordiske runeindskrifter.

³² LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C44A.1).

³³ Se Else Kai Sass: Kvinden som skabende Kunstner, i *Kvinden i Danmark*, red. Lisbet Hindsgaul og Kate Fleron, Odense 1942, s. 704.

³⁴ Tavlen fremstår som en meget lokal udgave af C. F. Hansens og G. F. Hetsch' stil. Herom Kjeld von Folsach: *Fra Nyklassicisme til Historisme*. Arkitekten G. F. Hetsch. 1988. Jfr. også F. F. Friis' (†)alterarrangement fra 1845 i Ribe Domkirke (s. 415f.).

³⁵ Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv*. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 80f., 134 med fig. 169, 425.

³⁶ Indskriften svarer til verset på patenen i Tistrup kirke fra 1796, s. 1504 med fig. 20.

³⁷ Jfr. note 27. Efter at have været kasseret er kanden fundet i gulvet under et af korsarmspulpiturerne ved den seneste restaurering.

³⁸ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

³⁹ Jfr. s. 1462 med note 60. og s. 1542 med note 71.

⁴⁰ Jfr. note 14 og H. K. Kristensen: *Øster Horne Herred*, 1944, s. 382f.

⁴¹ Yderligere fem stolegavle er på kirkeloftet, endnu med bemaling fra 1925, blå rammeværk, røde lister og grønne fyldinger.

⁴² RA. Film nr. 9780. *Øster Horne herreds provsti*. Provstebrokol 1683-1768. Fortegnelsen er citeret i uddrag i H. K. Kristensen: *Øster Horne Herred*, 1944, s. 381f.

⁴³ NM2. Marcussen & Søns tilbud 15. marts 1978 på istandsættelse og ombygning af orglet.

⁴⁴ Yderligere oplysninger findes i *Den danske Orgelregistrant*.

Fig. 1. Kirken fra nordøst. NE fot. 1988. –. *Nordostansicht.*

SKOVLUND KIRKE

ANSAGER SOGN

Filialkirken i Skovlund i Ansager sogns nordre del er opført 1909-10 (indviet 9. okt. 1910) efter tegning af arkitekt Harald Lønborg-Jensen i samarbejde med arkitekt Alfred Brandt.¹

Kirkegården omgives i syd og vest af en samtidig, hvidtet og teglhængt mur, i nord og vest af bøgehække. I syd er et ligkapel, bygget sammen med muren.

Kirken, der sammen med kirken i Stenderup (jfr. ndf.) er Lønborg-Jensens første arbejde som kirkearkitekt,² er en hvidtet, teglhængt murstensbygning i frit fortolkede, romaniserende

former, inspireret af dansk middelalderarkitektur. Den består af langhus med apsisformet kor og tårn over vestenden, hvilende på to murede søjler i rummet, samt et våbenhus i syd. Kirken er rejst over en gråmalet skråkantsokkel, hvis hjørner er sat af udbulende kampesten. De enkelte bygningsafsnit smykkes af varierede tandsnitgesimser. Murene i det spændstige tårn har let svulmen på midten («entasis») og dækkes af pyramidespir med vindfløj med årstallet »1909«. En lille dør i kirkens sydøstre hjørne leder ind til et præsteværelse, mens et tilsva-

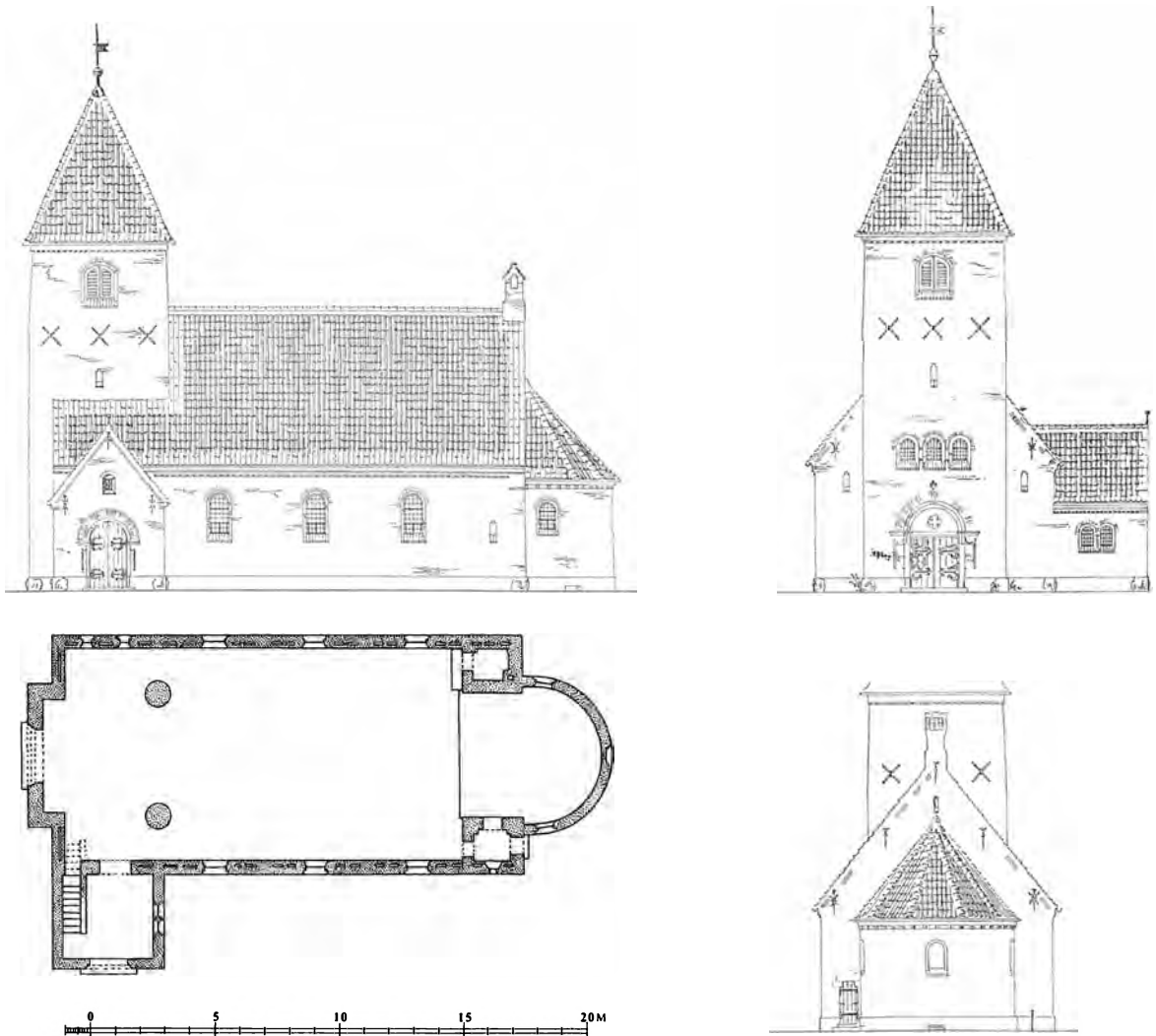

Fig. 2. Skovlund kirke. Grundplan og opstalter 1:300, tegnet af H. Lønborg-Jensen og Alfred Brandt 1909; grundplanen rentegnet af MN 1988. Ølgod Museum. – *Die Kirche von Skovlund. Grundriss und Aufrisse. Zeichnung 1909.*

rende rum i nordøstre hjørne optages af kirkens varmeanlæg. Vinduerne er rundbuede og faldsede; dørene i våbenhusets sydside og i vestgavlen er udformet som rundbuede portaler. I det indre er gulvet lagt af mursten på fladen; bjælkeloftet hviler på kraftige, profilerede knægte.

Inventaret består i det væsentlige af et helstøbt udstyr fra opførelsestiden, tegnet af arkitekten i former inspireret af de gyldne jyske altre fra Valdemarstiden. Således er *alterpartiet* (fig. 4) en forenklet variation af det gyldne alter i Sahl kirke (Ringkøbing amt), et alterbord med frontale, bærende et tårnprydet bueretabel (jfr. forslag til

altertavle 1898 i Ovtrup, s. 1145 med fig. 26a). Heri er indsat et samtidigt maleri, bønner i Getsemane, signeret af Hans Agersnap. Bordet står gråt og brunt med forgyldte lister, retablen helt forgyldt.

Altersølvet fra 1910 bærer stempel for I. Holm, København, *alterstagerne* er af messing, 58 cm høje. *Døbefonten* er af granit, kummen med tovsnoning, foden med fire fremspringende udyrshoveder inspireret af 1100'ernes gotlandske sandstensfont. *Dåbsfad* af messing i skønvirkestil, tv. 50 cm, *dåbskande* af tin svarende til bl.a. Torstrup og Hodde kirker (s. 1430, 1481).

Fig. 3-4. 3. Indre set mod vest. 4. Alterparti med maleri, Getsemane, af Hans Agersnap (s. 1594). NE fot. 1988. – 3. Kircheninneres nach Westen. 4. Partei vom Altar mit Gemälde.

Et *krucifiks*, Kristusfiguren i galvanoplastisk arbejde, 85 cm høj, korset i blankt egetræ med fod, er egentlig et alterkrucifiks; ophængt på skibets nordvæg.

Prædikestolen er i enkle former sammenhørende med *stolestaderne*, der dateres af årstallet »A(nno) D(omini) MCMX« på degnestolen. Stolegavlene har tovsnoning og tårnspar svarende til alterretablen, træk som genfindes også på *salmenummertavlerne*. Træinventaret står hovedsageligt gråbrunt med lidt forgyldning og hjulkors på stolegavlene, nummertavlerne hvide.

Orgel, 1957, med fem stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Spidsfløjte 2'. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af Rolf Graae i samarbejde med orgelbyggeriet. På vestpulpitur, med spillebord i orgelhusets bagside. †*Orgel*, o. 1914,

med fire stemmer, oktavkoppel og svelle, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk aktion, bælgventillade.³

Klokken, der måler 65 cm i tv., har profileret hals og slagring og indskrift med reliefversaler. På legemet: »Højt jeg kalder i Verden ud, kommer hen til den levende Gud«. På slagringen: »Støbt 1910 af Christiansen og Schjøning, Aabyhøj pr. Aarhus«. Ophængt i slyngebom i tårnet.

¹ Tegningerne til kirken, nu i Ølgod Museum (inv.nr. Ø 10.453/1-3), er dateret København 1909 og signeret »Harald Jensen, Alfred Brandt«.

² Lønborg-Jensen forestod 1914-15 opførelsen af Bramminge kirke (S. Ansgar), 1921 af Skjoldbjerg kirke (Vorbasse sogn). Han udvidede 1918-19 kirken i Hejnsvig og byggede 1921-23 »Hedens Domkirke« i Grindsted.

³ Horsens Orgelbyggeri. Katalog 1923.

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1988. – Nordostansicht.

STENDERUP KIRKE

ANSAGER SOGN

Filialkirken i Ansager sogns østre del er ligesom Skovlund kirke opført efter tegning af Harald Lønborg-Jensen.¹ Kirken blev indviet 7. marts 1909.

Kirkegården hegnes mod syd af en hæk af avnbøg. I denne findes hovedindgangen, en dobbeltfløjet låge mellem murede, hvidtede piler. Et kapel vest for tårnet, hvidkalket og med afvalmet tegltag, er opført 1943. I kirkegårdens nordvestre hjørne er i 1980'erne bygget et graverhus med materialrum og kontor.

Den teglhængte, hvidkalkede kirke, arkitektens første kirkebygning, har betydelige lig-

hedstræk med den et år yngre i Skovlund. Bygningen er holdt i den samme romaniserende stil og består af langhus med apsisformet kor og et tårn i vest, hvis underste etage tjener som våbenhus. Den teglhængte, hvidkalkede bygning hviler på en gråmalet sokkel. Som i Skovlund kirke flankeres koret af præsteværelse og fyrrum, førstnævnte med egen indgang. Døren i tårnets vestside smykkes af muret tympanon med »IHS«. Tårnets pyramidetag afsluttes af vejrfløj med »1908«. Der er tre rundbuede vinduer i hver af langhusets sider og tre vinduer i det apsidiale kor, det midterste tilmuret.

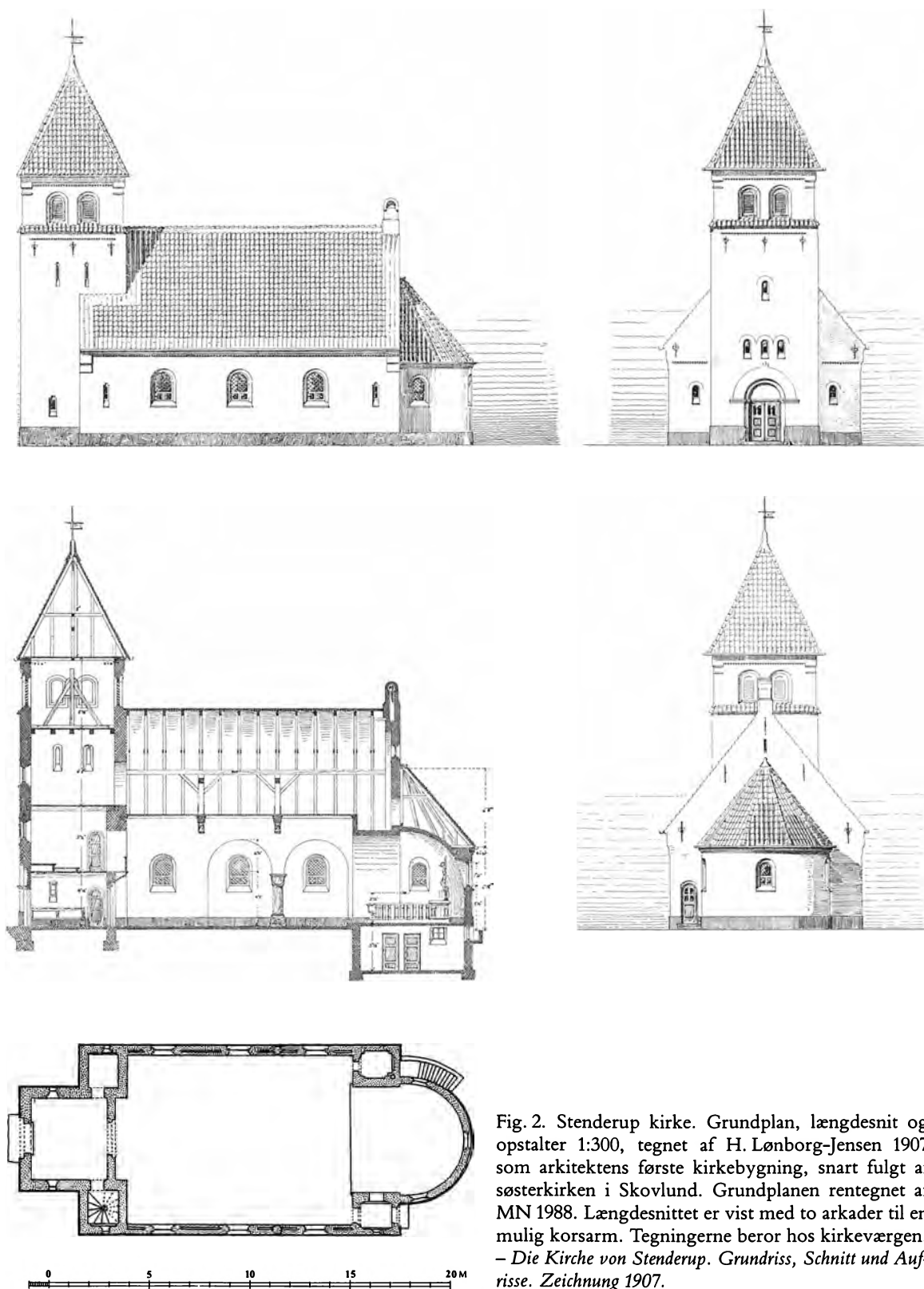

Fig. 2. Stenderup kirke. Grundplan, længdesnit og opstalter 1:300, tegnet af H. Lønborg-Jensen 1907 som arkitektens første kirkebygning, snart fulgt af søsterkirken i Skovlund. Grundplanen rentegnet af MN 1988. Længdesnittet er vist med to arkader til en mulig korsarm. Tegningerne beror hos kirkeværgen. – *Die Kirche von Stenderup. Grundriss, Schnitt und Aufnahme. Zeichnung 1907.*

Fig. 3. Stenderup kirke. Indre set mod øst. NE fot. 1988. – *Innenansicht nach Osten.*

I det indre prydes den brede, lavtspændte kor-bue af omløbende kragbånd. Skibet dækkes af fladt træloft: mindre, langsgående bjælker, hvilende på svære tværbjælker. I gulvet er bevaret det oprindelige, mønstrede flisegulv, nu dækket af tæpper. Det halvkuppelformede apsisvælv smykkes af en *kalkmalet dekoration*, fra 1911, symboliserende evigheden eller Edens have. I grå rankeslyng på hvid baggrund er indflettet tovl hvidklædte personer, seks mænd og seks kvinder.

Inventaret er overvejende fra opførelsestiden. *Alterprydelsen* er dog fra 1926, udført af A. E. Mørck efter Lønborg-Jensens tegning. Som i Skovlund (s. 1594) er arkitektens inspiration fra Valdemarstidens gyldne altre tydelig. Alterbordsforsiden er en forenklet udgave af et romansk frontale, med Jesumonogram i det firpasformede midtfelt. Retablet har arkader med relieffer af Kristus og apostlene og bærer et stort krucifiks, hvortil slutter sig indskriften »Det er fuldbragt«. Retablet er helt forgyldt, indskriften i brune versaler. Den oprindelige alterprydelse var et *ringkors* med evangelistsymbolerne i medaljoner, skænket af godsejeren på Nørholm til kirkeindvielsen. Nu i ligkapellet.

Altersølvet har stempler for I. Holm, København, kalken påskriften: »Stenderup Kirke 1908«. *Oblatæsken* er af hvidt porcelæn med guldkors, *alterkanden* skænket 1974, og *alterstagerne* er en lidt mindre udgave af Skovlund kirkes, 52 cm høje; de suppleres af en nyere *syvstage*. En *messehagel* fra opførelsestiden, af rødt fløj med guldkors, er på kirkeloftet.

Døbefonten er ganske enkel, hvidmalet, med glat *dåbsfad* af messing og *dåbskande* af tin svarende til bl.a. Skovlund kirkes. *Prædikestolen* er halvrund, muret, med kalkmalede ornamenter og påskrift fra Fil. 2,5. *Stolestaderne* er i enkle former, gavlene med dobbeltspir, bemaling i blå med lidt grønt og sort.

Orglet er fra 1973, med ni stemmer, to manualer og pedal, bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev. Disposition: Rygpositiv: Spidsgamba 8', Principal 4', Waldfløjte 2', Mixtur II. Brystværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Nasat 1 1/3'; svelle. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af Rolf Graae. På pulpitur i kirkens vestende. †*Orgel*, 1914, med fire stemmer og ét manual, bygget af A. C. Zachariasen, Århus. Disposition: Bordone 16', Principale 8', Bordone d'amore 8', Fugara 4'.²

Moderne *lysekroner* har afløst kirkens gamle skønvirke-hjulkrone af messingblik, der nu er på kirkeloftet.

Klokken er omstøbt 1937 med indskrifter overført fra den oprindelige. Den måler 65 cm i tvm. og har profileret hals og reliefversalindskrifter. Om halsen: »Til Stenderup Kirke gjorde de Smithske Klokkestøberier i Aalborg mig 1908«. På legemet: »Længe vi vandred vor mødige Gang for Klokketoner at høre. Nu i vor By skal din festlige Klang tone og glæde vort Øre«. Ophængt i jernstøbt vuggebom i tårnet.

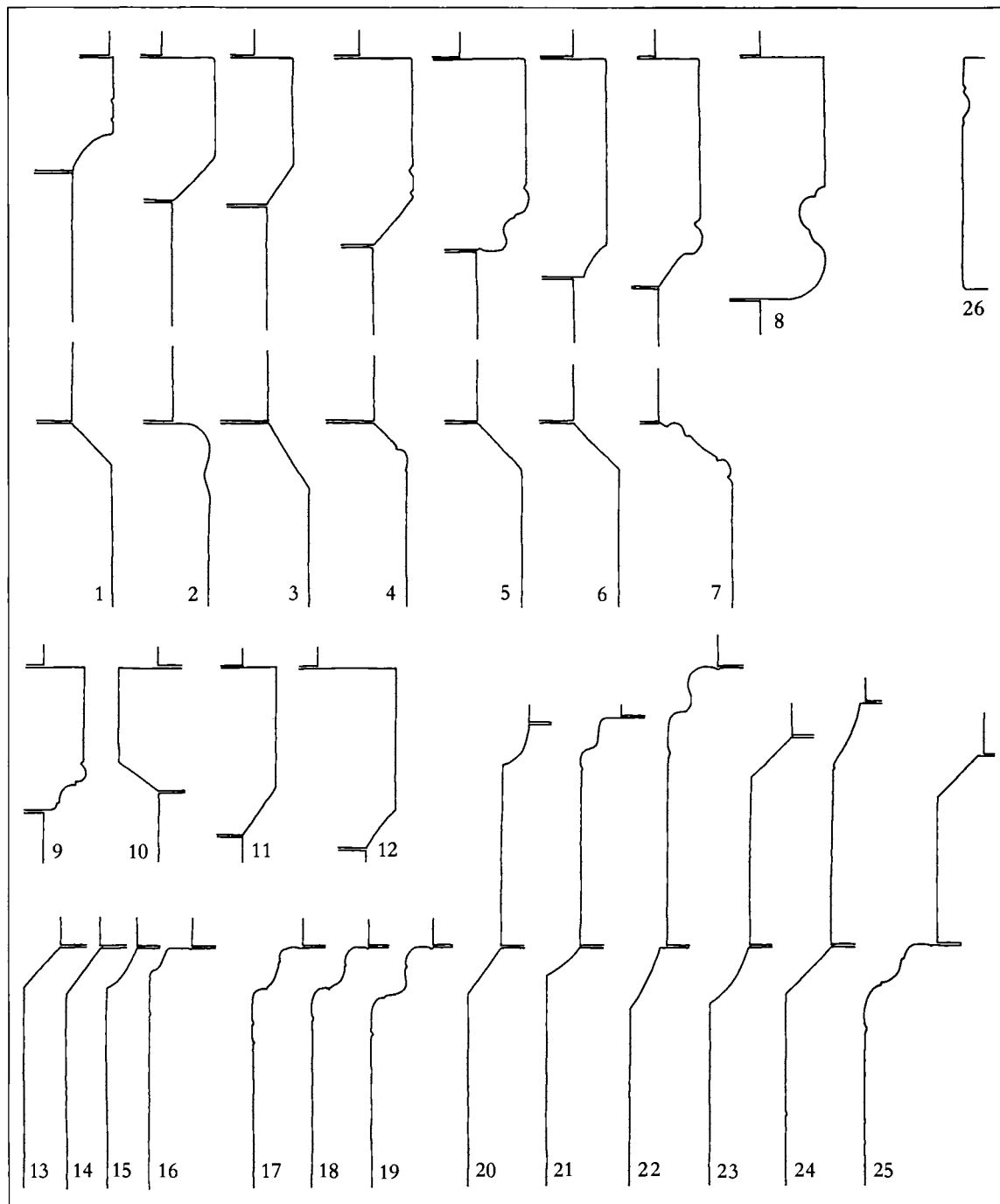
¹ Tegningerne, signeret »Harald Jensen, sept. 1907«, opbevares hos kirkeværgen.

² Zachariasen: Orgelfortegnelse.

³ Meddelt af Svend Winther Topp.

SKAST HERRED o. 1800 med de sytten sognekirker: Øse, Næsbjerg, Vester Starup, Grimstrup, Vester Nykirke, Fåborg, Årre, Sneum, Tjæreborg, Skast, Brøndum, Vester Nebel, Alslev, Hostrup og Guldager samt de to kirker på Fanø: Nordby og Sønderho, hvoraf den første 1786 har afløst en ældre kirke i Rindby. Jerne sogn blev 1945 indlemmet i Esbjerg by, og kirken er beskrevet under denne (jfr. s. 927ff.). I Agerbæk (Fåborg sogn) og Rovsthøje (Grimstrup sogn) opførtes filialkirker henholdsvis 1929 og 1961. I Sædding og Gesing (tidligere henholdsvis Guldager og Brøndum sogne) indviede man nye kirkecentre 1978 og 1983. Forinden var byerne blevet udskilt som selvstændige sogne. På kortet er angivet herregårdene Endrupholm (V. Nykirke sogn), Sneumgård, Krogsgård (Tjæreborg sogn) og Visselbjerg (Alslev sogn). Tidligere fandtes tillige hovedgårde i Haltrup (Øse sogn), Oksvang (Skast sogn), Ølluf (V. Nebel sogn) og Sønderris (Guldager sogn). Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1804. – *Die Harde von Skast um 1800 mit den 17 Pfarrkirchen: Øse, Næsbjerg, Vester Starup, Grimstrup, Vester Nykirke, Fåborg, Årre, Sneum, Tjæreborg, Skast, Brøndum, Vester Nebel, Alslev, Hostrup und Guldager sowie den beiden Kirchen auf Fanø: Nordby und Sønderho, von denen die erste im Jahre 1786 eine ältere Kirche in Rindby ersetzte. Filialkirchen wurden 1929 in Agerbæk (Gemeinde Fåborg) und 1961 in Rovsthøje (Gemeinde Grimstrup) aufgeführt. In Sædding und Gesing (die ehemaligen Gemeinden Guldager und Brøndum) wurden 1978 und 1983 neue Kirchen eingeweiht. Ausschnitt aus der Karte der Gesellschaft der Wissenschaften, 1804.*

ROMANSKE BYGNINGSPROFILER i Skast herred, af granit, 1:10, målt af NJP, tegnet af Mogens Vedso 1988. Fig. 1-7: Korbuekrægbånd og -sokler. 8-12: Korbuekrægbånd. 13-25: Bygningssockler. 26: Genanvendte kvadre i Næsbjerg. 1. Vester Nykirke. 2. Guldager. 3. Alslev. 4. Fåborg. 5. Grimstrup. 6. Årre. 7. Skast. 8. Næsbjerg. 9-10. Øse (nord og syd). 11. Vester Starup. 12. Vester Nebel. 13. Fåborg. 14. Vester Starup. 15. Vester Nebel. 16. Tjæreborg. 17. Årre. 18. Vester Nykirke. 19. Grimstrup. 20-21. Hostrup (skibet: nord og syd). 22. Alslev. 23. Sneum (koret). 24. Guldager. 25. Brøndum. – *Romanische Gebäudeprofile aus Granit in der Harde von Skast. Abb. 1-7: Kämpfer und Sockel des Triumphbogens. 8-12: Kämpfer. 13-25: Sockel. 26: Quader in Næsbjerg.*

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1983. – *Südostransicht der Kirche.*

ØSE KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang 1347.¹ I den omtrent samtidige kirkeliste i Ribe Oldemoder er kirken sat til en afgift på 5 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst omtales 1351 og 1489;² sidstnævnte år var Øse formentlig allerede hovedsogn til Næsbjerg,³ og således har det været siden. Kronen solgte 1726⁴ kirken til kaptajn Frederik Lassen til Nørholm og Grubbesholm, og med Grubbesholm kom den 1731 til cancelliråd Frederik Hein til Stensgård på Fyn. Herefter fulgte kirken dette gods kompleks (fra 1751 knyttet til stamhuset Hvedholm) indtil 1764, da oberstløjnant Preben Brahe til Hvedholm solgte den til fire bønder i sognet.⁵ Kirken tilhørte herefter lokale beboere, fra 1811 gårdmændene i fællesskab.⁶ Den overgik til selveje 1909. Ved klokkeoprævningen 1528⁷ måtte kirken afgive en klokke (se *fklokke*).

Kirken og kirkegården ligger, med frit udsyn over markerne, sydøst for præstegården og den lille landsby. *Kirkegården* har bevaret sine gamle

skel mod nord og vest, men er udvidet mod øst og syd, sidste gang o. 1955. Hegnet består af græsklædte jorddiger, udvendig sat af kampesten. Syddiget er flyttet ud i forbindelse med udvidelsen, og stenene fra det nedbrudte østdige er formodentlig anvendt ved norddigets forlængelse mod øst. På de gamle diger i nord og vest gror tjørn, seljerøn og syren og et enkelt aske-træ; inden for det nordvestre hjørne står to store lindetræer. Mod øst og nordøst er klippede hække, som vender ud mod graverboligens fårefold og frugthave.

Kirkegårdens *hovedindgang* i nord, ud mod kirkepladsen, består af køreport og ganglåge, lukket af jerngitterfløje mellem murede, hvidtede piller, afsluttet som aftrappede pyramider med granitkugler. En *ganglåge* (fig. 7) i vest er i

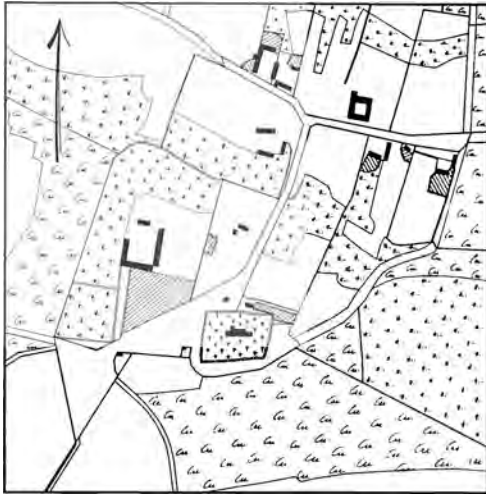

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000 af kirken og præstegården. Målt 1789 af Wesenberg. – *Katasterkarte, Kirche und Pfarrhof. Vermessen 1789.*

lignende udformning. De to egnstypiske indgange har formodentlig fået deres nuværende form ved midten af 1800'erne, da de afløste murede, blytækkede *portaler*. Tre murere nedbrød og genopbyggede 1697 den vestre »stette«, der var så forfalden, at man ikke kunne gå derigennem. Blyet blev omstøbt, og tømmerværket repareret, og hertil medgik blandt andet to nye »rømbstycker (remme) og thou bielcker«. 8 1841 blev »buen over den nordre indgang« borttaget og pillerne forsynet med »kapitæler«, formentlig de nuværende afrappede pyramider.⁹ Den østre, murede *tindgang*, der blev nedbrudt i forbindelse med kirkegårdens udvidelse, synes ligesom den nordre at have bestået af både køreport og låge (1795:¹⁰ »ligport« og »stette«), den sidste lukket med et »korstræ«. †*Riste* nævnes i øst 1696⁸ og 1795,¹⁰ i nord 1710.⁸ – En ny port i det søndre, udflyttede dige har hvidtede piller, afdækket med granitplader og –kugler.

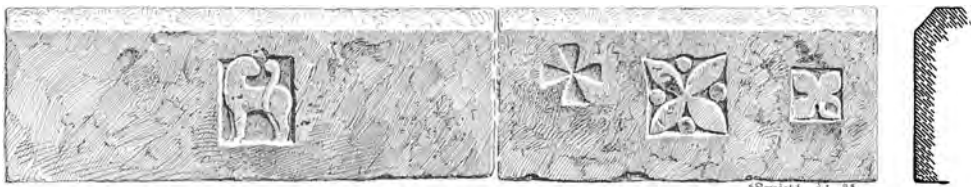

Fig. 3. Billedkvadre i korets sokkel (s. 1604). 1:20. Målt og tegnet af E. Rondahl 1898. – *Bildquader im Chorsockel. Vermessen und gezeichnet 1898.*

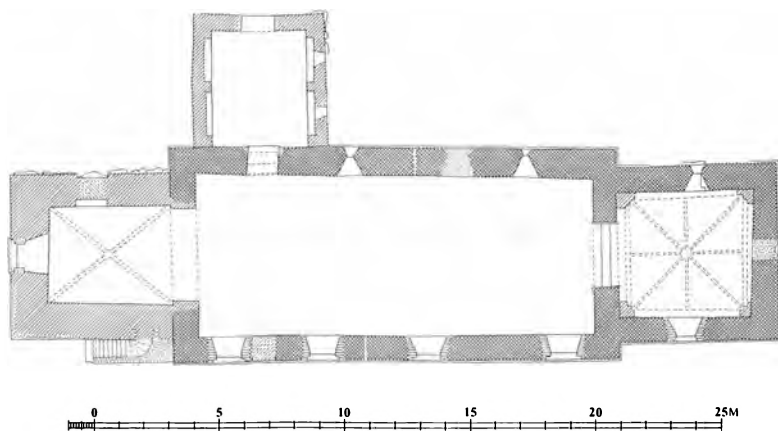
Et lille afvalmet *hus* øst for kirkepladsen, med gavle i nord og syd, har en tid tjent som bolig for graveren og er formodentlig sognets gamle *tdegnebol* og *tskolehus*. På matrikelkortet 1789 (fig. 2) er huset orienteret øst-vest, og en kålhavle øst herfor strækker sig rundt om kirkegårdens nordøstre hjørne. Et hvidkalket og teglhængt *ligkapel* inden for norddiget, nordøst for koret, er formodentlig opført o. 1920, mens et *materialhus* uden for kirkegårdens sydøstre hjørne er udvidet med graverkontor 1987–88.

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib, det sidste opført i to tempi. Hertil er i senmiddelalderen føjet et våbenhus foran skibets norddør, et tårn i vest, oprindeligt med Tørninglenski spir, samt muligvis også et forlængst nedrevet *tsakristi* ved korets nordside. Orienteringen har betydelig afvigelse til syd.

Materiale og teknik. Kor og skib, hvis mure er omtrent lige høje, er opført af velforarbejdede, rødlige og grå *granitkvadre* over en *skråkantsokkel* (jfr. fig. 3). Kvadrene sidder i regelmæssige skifter med solidt forbandt mellem kor og skib. Korets østgavl og sydside er ommuret 1885; skibets sydside er betydeligt omsat. I skråkantsoklen indgår meget lange formater (198 og 186 cm i skibets sydmur). Det første kvaderskifte herover er 60 cm højt. I skibets nordside består dette skifte sine steder af »rejste« kvadre, eller det er delt i to mindre skifter. Denne beskrivelse gælder skibets østre halvdel indtil et *byggeskel* 8 til 10 meter fra de østre hjørner, der må udgøre første etape i skibets opførelse. I skibets vestre del måler det nederste skifte kun henholdsvis 48 cm (syd) og 44 cm (nord), og murene består her af ti skifter mod ni skifter i kirkens østende.

Fig. 4. Grundplan 1:300.
Målt af Henrik Gram og
Søren Gottfred Petersen
1978. Tegnet af MN
1988. – Grundriss.

Skellet i skibets murværk svarer til en lignende opdeling af tagværket¹¹ (se dette) og forskel i vinduernes udformning og i gavlspidsernes materiale. Men om der er tale om et byggestop af kortere varighed eller forlængelse af et afsluttet skib kan ikke afgøres. Alt taget i betragtning er skibets første afsnit dog så kort, at det næppe har stået med egne dørsteder og vestgavl.

I korets og skibets nordside indgår nogle få *tufsten*, brugt som »fyld« mellem granitkvadrene. Indvendig består de pudsede vægge formentlig af *marksten* samt sandsynligvis også partier af *al* (jfr. gavle). En gennembrydning af murkronen i skibets nordside, indtil våbenhusloftet, viser, at murkernen er af små runde marksten i fed kalkmørtel. Ligeledes ses det, at skibets nordfacade stod hvidtet, da våbenhuset rejstes i senmiddelalderen.

Vinduer og døre. Der er bevaret i alt fire romanske vinduer: ét i korets østgavl, tilmuret og noget omdannet 1885, et i korets nordside og to i skibets, genåbnet 1943. Åbningerne sidder alle i samme niveau, dækkes af monolite overliggere og har udhuggede sålbænke. Lysningerne er meget smalle og anbragt tæt ved ydre murflugt.¹² De tre østre vinduer har affasede smige¹³ (jfr. til eks. Horne, s. 1446), hvorimod overliggeren i skibets (lidt yngre?) vestvindue (fig. 43) smykkes af en rundstav med en lilje i toppunktet, i udformningen nært beslægtet med flere af kirkerne i Skast herred.¹⁴ Vinduets sider, der synes noget omdannet, er uden særlige detaljer. Af sydsidens oprindelige *tvinduer* ses på et ældre

fotografi (fig. 11) et tilmuret mellem skibets nuværende østlige vinduer, mens to sålbænksten er indmuret nederst i hver side af våbenhusets flankemure. De er i murflugten henholdsvis 58 cm (øst) og 63 cm (vest) brede, men på grund af tilmuringen kan det ikke afgøres, om vinduerne har været affasede.

Den rektantede syddør, udvendig tilmuret med granitkvadre, indtil 1942 med mursten, måler 188 × 90 cm over soklen. Den dækkes af en stensbjælke, mens siderne består af hjørnehuggede bygningskvadre. Norddøren, som stadig er i brug, er udformet på lignende måde,

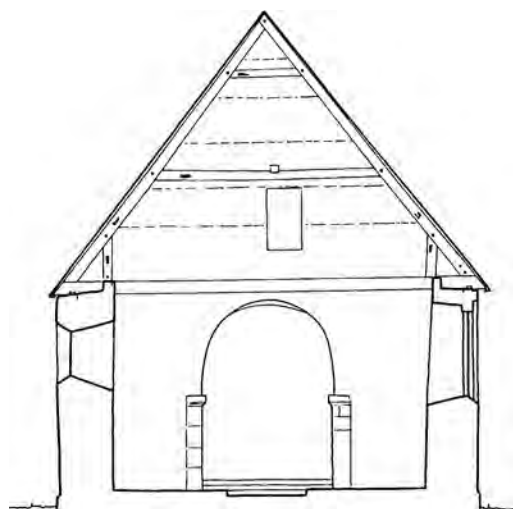

Fig. 5. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978. Tegnet af MN 1988. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. Erik Horskjær fot. o. 1969. – *Nordostansicht der Kirche.*

men udvidet i begge sider ved en forhugning af anslaget.

Billedkvadre. 1-2) (Fig. 3). I de to østligste sokkelsten i korets sydside er udhugget dels to rosetter og et malteserkors, dels en løve, med halen mellem benene, i firkantet felt.

3) En kvader vestlig i korets nordside, 4. skifte over soklen, indeholder en cirkulær fordybning, 12 cm i diameter, 1 cm dyb.

4) (Fig. 43). En kvader i skibets nordside, øst for det vestre vindue, har en firkantet, »pudeagtig« forhøjning med krydsende diagonaler.

5) (Fig. 12). En kvader med en »udposning« svarende til nr. 4, men uden diagonaler, ses øverst i våbenhusets vestsider.

6) En overkalket kvader med svagt indridsede ornament, i Trap: Danmark omtalt som tym-

panon(?), indgår i tilmuringen af tårnets norddør.

Indre. Korbuen har kvadersatte vanger med omløbende *kragbånd*, skråkantede i syd og attisk profileret i nord (jfr. s. 1600, nr. 9-10). Søndre vange består af to lange, rejste kvadre. Selve den runde bue er forhøjet, formentlig i forbindelse med opsætningen af lektorieprædikestolen 1584 (jfr. inventar). Koret har oprindeligt været dækket af et bjælkeloft, således som skibet stadig er det.

Gavle. Triumfmurens gavltrekan (fig. 8) er muret af uforarbejdet sandal og rå og kløvede marksten. I gavlen, der er aftrappet mod vest, er brudt en dør, der forbinder skibets loft med korloftet. Den pudsede korgavl er formodentlig af de samme materialer som triumfgavlen; dog er den øverste spids ommuret i tegl. Skibets vest-

gavl er derimod af marksten med kun enkelte stykker al.

Tagværkerne over både kor og skib er formodentlig de oprindelige. Egetømmeret er hugget og bomkantet. Korets seks spærfag har hanebånd og korte stivere med tappede samlinger. Bjælkerne er savet af i forbindelse med hvælvslagningen, og enderne tjener nu som spærsko. Fagene er nummereret på østsiden fra øst mod vest med øksehugne stregnumre i syd og små firkantstik i nord. Skibets tagværk er af lignende konstruktion, dog med dobbelt lag hanebånd; alle bjælker er fornyet. De 15 spærfag er samlet i to omgange og nummereret på vestsiden fra vest mod øst: de ni østre fag med øksehugne stregnumre i nord og firkantstik i syd, de seks vestre med stregnumre i syd og firkantstik i nord.

Ændringer og tilføjelser. Korets ottedelte *krydshvælv* er sandsynligvis indmuret ca. 1500-20 (jfr. tkalkmalerier). Det hviler på falsede hjørnepiller, runde skjoldbuer, falsede i øst og vest, og kvartstensribber.

Våbenhuset (fig. 12), fra o. 1500, er lige som annekskirkens i Næsbjerg placeret foran skibets norddør. Som noget ret usædvanligt har huset været smykket af en udvendig, kalkmalet dekoration (jfr. tkalkmalerier), formodentlig udført umiddelbart efter byggeriets afslutning. Det er opført af genanvendte romanske kvadre, bl.a. de allerede nævnte vinduessten, samt yngre, grovere huggede granitkvadre og munkesten. Det sidste materiale er brugt i gavlen og indvendig, hvor der i hver flankemur findes to fladbuede spareblændinger, de to østre indrettede som bænke og med to små støbejernsvinduer, indsat 1868. Den fladbuede dør, midt i gavlen, er udvidet 1943; herover er en lille korsformet glug. Gulvet er lagt med røde munkesten på fladen, og rummet dækkes af et gråmalet bjælkeloft. Huset, der vist altid har været tækket med bly, kaldes 1653¹⁵ for »schreffersset« (jysk: skrøvs = skriftehus), 1668¹⁶ »våbenhuset«.

Det tre stokværk høje *tårn* (fig. 9), der oprindelig var afsluttet med et pyramidespir mellem fire gavle, er opført af rødbrændte munkesten over et skifte af granitkvadre fra skibets

Fig. 7. Kirkegårdens vestre indgangsparti (s. 1601) set udefra. NJP fot. 1987. – *Westlicher Friedhofseingang, von aussen gesehen.*

Fig. 8. Skibets østre taggavl, set fra vest. Sandal og marksten (s. 1604). NJP fot. 1987. – *Östlicher Dachgiebel des Langhauses, Westansicht. Ortstein und Feldstein.*

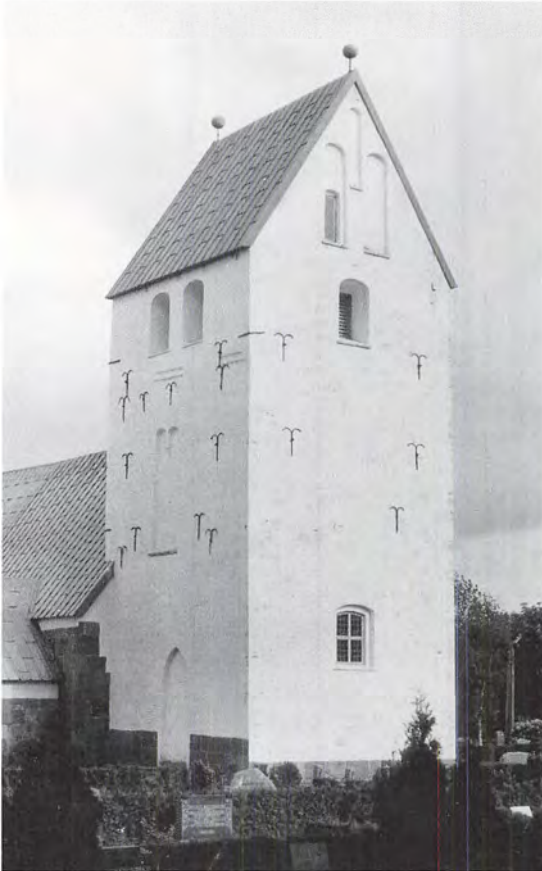

Fig. 9. Tårnet set fra nordvest. NJP fot. 1987. – *Turm, Nordwestansicht.*

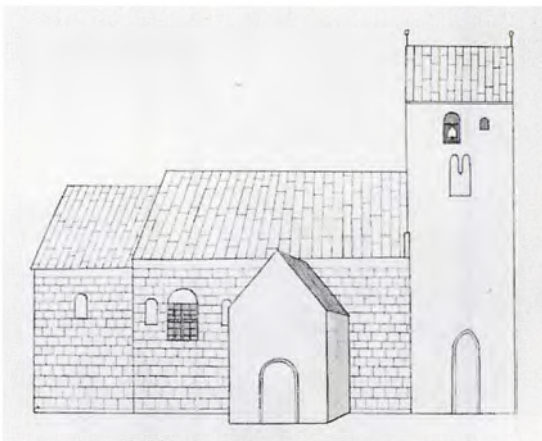

Fig. 10. Kirken set fra nord. Tegning af C. Burman Becker o. 1880. Det kgl. Bibl. – *Nordansicht der Kirche. Zeichnung um 1880.*

gennembrudte vestgavl. Syd- og vestfacaderne er stærkt skalmurede, mens østmuren, der hviler på skibets gavltrekant, og nordmuren er intakte og har bevaret gamle detaljer: bl.a. et savskifte mellem de to øvre stokværk. Tårnrummet åbner sig mod skibet med en bred, rund bue og dækkes af et samtidigt krydshvælv. I vest er et fladbuet, indvendig smiget vindue. Oprindeligt var der adgang til tårnrummet fra det ydre via en nu tilmuret fladbuet *tdør* i spidsbuet spejl nederst i nordmuren.

Man kommer op i tårnet ad en ligeløbet, muret trappe i en lille tilbygning fra 1943 ved tårnets sydside. Tidligere var der adgang til mellemstokværket via en tømret trappe i våbenhuset og en gennembrudt *dør* i skibets vestre gavlspejls. Men oprindeligt kom man op til mellemstokværket via en udvendig, tømret *tfritrappe*, der førte op til en *tdør* i nordmuren, udvendig indrammet af en blænding under to fladbuer, adskilt af kort hængestav. Den tilmurede åbning, hvis bund er i niveau med hvælvets overside, udmunder indvendig i en bred, fladbuet spareblænding. Mellemstokværket har to tilsvarende blændinger i syd, mens vestsiden er ommuret med nyere sten. I klokkestokværket er både søndre og vestre side ommuret. Der er to glamhuller i syd, to i nord og ét i øst og vest, nu alle fladrundbuede. Et fotografi 1897 (fig. 11) viser, at den gotiske åbning i øst da var fladbuet og det vestre lyd hul i syd tilmuret. I nord hang klokken tidligere i det østre glamhul, mens det vestre blot var en lille glug.

Tårnet, der nu dækkes af et sadeltag, var indtil o. 1735 afsluttet med et *tspir*. I en indberetning til biskoppen 1765⁵ siges det, at tårnet oprindeligt havde »5 anselige spir eller spidser«, som kirkeejeren Frederik Hein lod nedrive 30 år tidligere. Ifølge Danske Atlas var der tale om »et stort og fire små spir«, formodentlig en pyramide over fire blændingsprydede gavle, et såkaldt Tørninglen-spir, almindelig udbredt i Sønderjylland. Af de fire gavlspidser er kun det østre bevaret, prydet med spidsbuede højblændinger, mens det vestre, med fladrundbuede blændinger, er muret i sidste halvdel af 1700'erne, idet murstenene er fra Nørholms teglværk, med lod-

Fig. 11. Kirken set fra sydøst 1897. Chr. Axel Jensen fot. – *Südosansicht der Kirche 1897.*

ret midtrille (sml. Ansager s. 1573). De to gavle krones af en brand, vel en reminiscens fra det middelalderlige spir.

†*Sakristi?* En ommuring i tegl af korets nordside, omfattende soklen og de fire nederste kvaderskifter, kan være foretaget efter nedbrydningen af et sakristi. Ommuringen er foretaget med munkesten i blokskifte og er vel udført før 1650. Indvendig under vinduet, hvor man ville søge en mulig dør, er nu indmuret et nyere skab.¹⁷

Vinduesudvidelser. Senest ved våbenhusets opførelse blev sydsidens romanske åbninger erstattet af større vinduer, vel i store træk de samme udvendig falsede, indvendig smigede, fladbuede (senere fladrundbuede) vinduer, der var i brug indtil 1943 (jfr. fig. 11).

Vedligeholdelse og istandsættelser. Ifølge sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog anvendte man 1586-87¹⁸ 78 daler »til tårnets bygning« (reparation). Blytækker Iver Hansen i

Ribe blev 1637 af sysselprovsten Niels Krag engageret til at arbejde på kirken. Imidlertid lod kirkeværgerne andre udføre arbejdet. Iver Hansen følte sig forbigået og fik ved herredstinget værgerne dømt til at betale sig erstatning, bl.a. for unødige vognleje.¹⁹ En række synsforretninger er, som det er vanligt i Vestjylland, indført i herredets tingbog. 1653 anslog synsmændene, at det ville koste 400 slette daler at istandsætte kirken. Tårnets sydmur var revnet, blyet var brøstfældigt og skibets bræddeloft skulle delvis udskiftes.¹⁵ 1668 manglede vinduerne i sydsiden i alt 34 ruder, og tårnet trængte igen til reparation.¹⁶ 1674 anslog man, at det ville koste 315 slette daler at reparere kirken, der forlods skyldte sin værge 22 daler.²⁰

En bevaret regnskabsbog for årene 1688-1720 giver os navnene på nogle af de håndværkere, der fra tid til anden var beskæftiget på kirken, heriblandt blymester Hans Nielsen fra Haders-

Fig. 12. Väbenhuset set fra nordvest. NJP fot. 1987. – Vorhalle, Nordwestansicht.

lev,²¹ der arbejdede her 1690 og 1695, og blymester Tue Thorsen, der omtales i alt fire gange i årene mellem 1699 og 1711. Murermester Hans Christensen fra »Rødichbech« (Rodebæk, Fåborg sogn)²¹ arbejdede 1695 med en svend og en kalkslager i 16 dage og var her igen 1698, 1699, 1701 og 1706. Også lokale snedkere var beskæftiget: Jep Nielsen fra Årre og Niels Christensen fra Bilstoft, der reparererede skibets loft 1714, og Jørgen Christensen fra Varde, 1717.⁸

Navnlig tårnet med gavle og spir krævede mange reparationer. Et kirkesyn 1700 beskrev tømmeret som dårligt; østsiden var tækket med brædder, som var rådne, og sydmuren var brøstfældig fra øverst til nederst. En udbedring ville kræve 40 tønder kalk og 2500 hamborgersten.²² O. 1735 sløjfede man som nævnt gavlene i nord og syd og lod tårnet dække af et sadeltag. 1795 var tårnet igen brøstfældigt, især i det sydvestre hjørne. 1805 meldte man til biskoppen, at kirken var under arbejde og nu fuldstændig istandsat.¹⁰ 1855-56 blev de indvendige vægflader pudset, så de blev jævne og glatte; gammel kalk og puds blev afhugget ind til de hårde sten.⁹

Tegningen fig. 10 viser kirken som den tog sig ud i sidste halvdel af 1800'erne: klokken hang i nordre glanhul, de romanske åbninger var lukkede, og skibet fik lys gennem et større vindue i

nordsiden. 1885 blev kvaderstensmurværket i korgavlen og korets sydside omsat og reguleret. Et granitindfattet, rundbuet vindue i syd fik ikke i første omgang provstens godkendelse, men blev under ledelse af arkitekt Estrup bragt i overensstemmelse med bygningsinspektør Winstrups oprindelige udkast.⁹ – O. 1900 blev skibets bjælkeloft stafferet svarende til loftet i Ølgod kirke (s. 1529).

Ved en omfattende restaurering 1943, under ledelse af arkitekterne Aage Bugge og P. Riis Olsen, Varde, blev der foretaget betydelige murreparationer på tårnet, og der muredes en opgang ved tårnets sydside. Afgørende for kirkens fremtræden var en ændring af skibets sydvinduer, der hidtil havde stået, indbyrdes lidt afvigende, med de for Sydvestjylland typiske, rektangulære trækarme i hvidtede, falsede åbninger. Vinduerne blev udvidet på bekostning af den indre fals, og de nye trærammer med farvet »antikglas« i blysprosser fik en fladbuet afslutning. Vinduet i skibets nordside blev sløjfet, og der indsattes glas i de små romanske åbninger. Cementgulve i midtgang og våbenhus blev afløst af gulve af telgsten. Også koret, der tidligere havde haft gulv af brændte fliser, fik teglstensgulv, hævet tre trin over skibets niveau.

Varme. 1897 opstilledes en kakkelovn i skibets

Fig. 13. †Kalkmalet dekoration på våbenhusgavlen (s. 1609). Kirsten Trampedach fot. 1981. – *Vorhallegiebel mit †Freskogemälde.*

sydvestre hjørne med skorsten op gennem tårnet. Den afløstes, formentlig i 1920'erne, af en kalorifer samme sted, ombygget og forsænket 1943. 1965 opsattes en oliefyret varmekedel i redskabshuset på kirkegården med kanal til kirken og centrifugalventilator i den hidtidige kalorifergrav.

Kirken står i dag som hidtil med blytækte tage. De romanske partier er i blank kvaderstensmur, mens tårn og våbenhus er hvidtet. Hvidkalket er også korets ombyggede gavlspsids, murkronen og vinduernes false i skibets sydside samt de indvendige vægge. Skibets og våbenhusets lofter er gråmalede, i gulvene ligger som nævnt røde teglsten på fladen.

Et *†glasmaleri*, forestillende Kristi dåb, antagelig tegnet af arkitekt Svane i Kolding, var 1928–43 indsat i tårnets vestvindue.

KALKMALERIER

Korets østvæg blev 1943 smykket af en *fresko*, Kristi genkomst, udført af Stefan Viggo Pedersen og signeret »SVP 1943«. Kristus viser sig i skyen, omgivet af en mandorla, mens fire moderne klædte mennesker falder til jorden. Sml. samme motiv i Torstrup kirke (s. 1425).

†Kalkmalerier. O. 1500–20. I korhvelvet findes en overhvidtet dekoration af den såkaldte Liljemester, der har arbejdet i mange af egnens kirker (sml. f.eks. Janderup s. 1040 og Ansager s. 1574). En undersøgelse ved Harald Borre 1942 viste, at udsmykningen her som altid var holdt i okkerrødt og gråsort og bestod af liljesmykkede trekanter i kapperne, mens liljer i toppen tilsammen dannede en stor roset. Buer og ribber smykkedes af sparrer med udløbende små, krabbeagtige blade. Kalkmaleriernes tilstedeværelse har været kendt siden 1886. Ved kirkens restaurering 1943 undlod man at afdække den velbevarede dekoration og udsmykkede i stedet korets østvæg med den ovennævnte fresko.

Udvendig †dekoration (fig. 13), o. 1500. Under kalkning af våbenhusgavlen fremkom 1981 rester af tre kalkmalede rosetter, sandsynligvis udført umiddelbart efter husets opførelse, idet malebunden, en fed mørtel, ca. 2 mm tyk, lå direkte på murstenene. Cirkelslagene var lavet med passer i den fugtige puds. En kun delvis bevaret roset i gavlspsidsen bestod af seks sorte blade, omgivet af cirkelslag (diameter: 40 cm). Herunder, på hver side af den korsformede glug, fandtes to identiske rosetter, malet i rødt (diameter: 88 cm), hver bestående af tre frihåndstegnede, trekantede blade, omgivet af

tovsnoet cirkel. – Udvendige kalkmalerier er sjældne i Danmark, og helt usædvanligt er det, at malerierne i Øse var bevaret uden at have været beskyttet af senere tilbygninger.²³

INVENTAR

Oversigt. Fra middelalderen er i kirken kun bevaret den romanske døbefont, mens et sjældent *lysestel af jern nu er i Nationalmuseet. Hovedstykkerne i kirkeinventaret er i egnens ungrenæssancestil, anskaffet inden for en kort periode i 1580'rne. Alterbordsforsiden er fra 1587, og altertavlen, af katekismustype, anskaffet til kirken samme år af provsten Anders Sørensens Vedel, snarest fra Ribe. Prædikestolen udgøres af karnappen fra en enestående velbevaret lektorieprædikestol med årstallet 1584, hvis sidebrystninger og bærestolper nu er opsat omkring skibets norddør. Den må som en tilsvarende lektorieprædikestol i Horne kirke være udført af den lokale Christen Pedersen snedker i Heager (Øse sogn), der samme år

signerede en therskabsstol for herregården Haltrup. Det er formentlig også ham, der 1587 har udført alterbordsforsiden og en *præste- og skriftestol samt dele af samtidige *stolestader, som nu er i Nationalmuseet og Varde Museum.

Fra slutningen af 1500'rne stammer endvidere den syvsidede alterkalk, et Odense-arbejde med ukendt mesterstempel; dens bæger og disk er fornyet 1752. Sygesættet skyldes Johannes Brosbøll i Varde (1782-1808).

Kirkens nuværende *indretning* er etableret ved restaureringen 1942-43, da Stefan Viggo Pedersens kalkmaleri afløste en altertavle i skønvirkestil fra 1904, mens den gamle katekismustavle blev ophængt på skibets sydvæg. Samtidig blev et stoleværk fra 1878 udskiftet med de nuværende stader i egnens ungrenæssanceformer. *Farvesætning.* Den gamle altertavle står med en staffering fra 1846, istandsat 1920, alterbordsforsiden og prædikestolen med en noget kras bemaling, udført 1925 af brødrene Hansen fra Esbjerg. Det øvrige inventar er farvesat i dæmpede toner 1965 af kirkemaler Erik Hansen, Askov.

Fig. 14. Indre set mod øst. NE fot. 1983. – *In-neres nach Osten.*

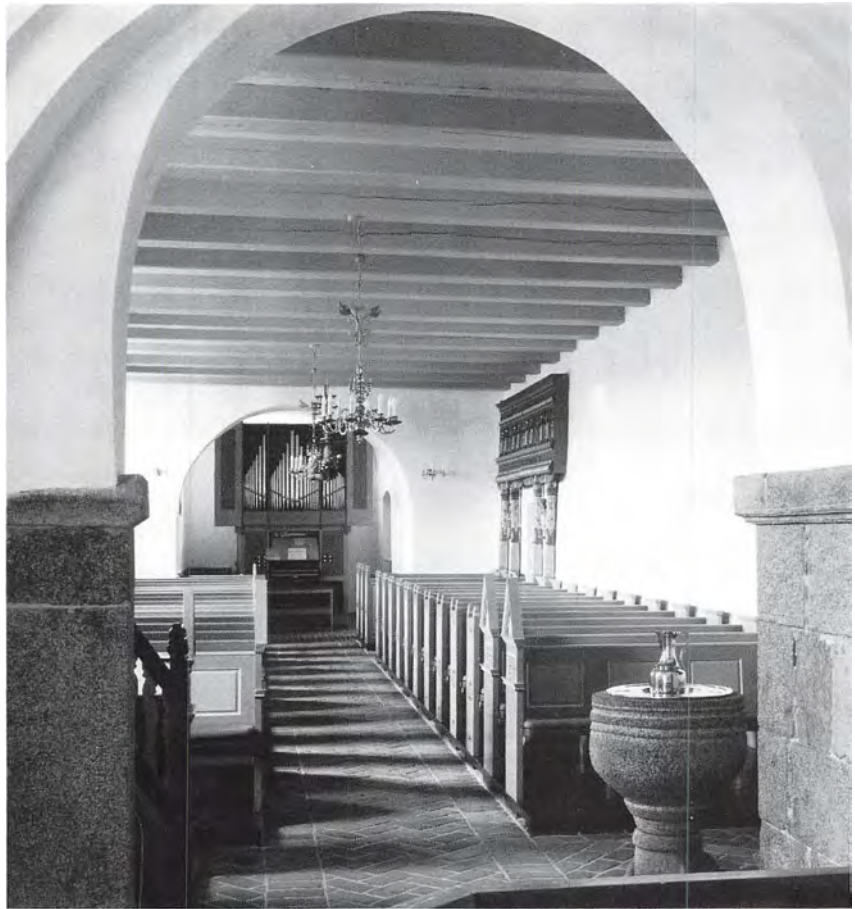

Fig. 15. Indre set mod vest. NE fot. 1983. – *In-neres nach Westen.*

Alterbordet (fig. 17) er et panelværk i ungrenæssancestil fra 1587, formentlig udført af den lokale Christen Pedersen snedker i Heager (jfr. stoleværk). Panelet er af fyr, opsat direkte op imod korets østvæg, 162 × 74 cm, 110 cm højt, afkortet med 12 tommer i øst ved en tilbagerykning 1863.⁹ Kortsiderne er herved blevet reduceret fra to til halvandet fag, der ligesom forsidenes fire fag har fyldinger i to rækker. Øverst løber en række lave frisefyldinger, der rummer fladsnitagtigt akantusløv bortset fra nordre kortsides, hvis fyldinger alle er glatte. De nedre fyldinger i øvrigt har ganske let indskårne arkader, hvis profilerede bueslag med neglesnit og cirkelornamenter bæres af kannelerede pilastre med akantuskapitæler. Forsidens sydligste fag er noget smallere end de øvrige, og dets arkadefelt noget afskåret ved siderne. Under forsidenes ar-

kadebuer er indskåret: »IHS/ Ano/ 15/ 87« og på rammestykket over arkaderne: »Salig er de som høre Gwds ord oc bevarer ded L(uk. 11,28)«. Panelets kronliste ledsages af tandsnit, dækpladen er fornyet. Den brogede bemaling med lidt forgyldning er brødrene Hansens fra 1925. Indtil 1899, da panelet blev malet,²⁴ var det dækket af *talterklæder*. 1668 fandt synet, at klædet »for dets store mangel« ikke kunne bruges længere.¹⁶ 1716 bekostedes et nyt, hvortil i Varde købtes bl.a. 6¼ alen silkestof, 4 alen rød »katun« (bomuld) til underfor, 9 alen rødt »floret« bånd og 4 alen »blommet« bånd.⁸ Måske er det dette alterklæde, der 1791 omtales som værende af gulgrønt silkeklæde.²⁵

Som *alterprydelse* tjener Stefan Viggo Pedersens kalkmaleri Kristi genkomst fra 1943 på korets østvæg (jfr. ovf.). Det har afløst en (t)alter-

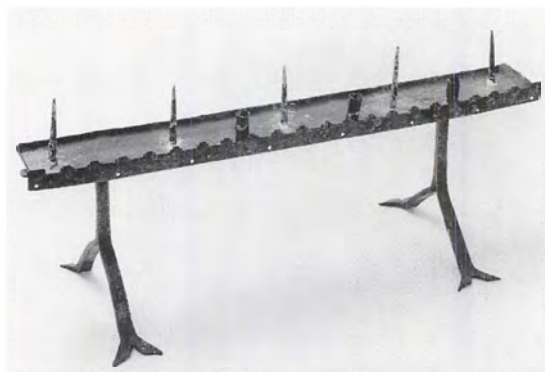

Fig. 16. *Lysestel, senmiddelalderligt, efter reformationen benyttet som alterstage (s. 1614). I Nationalmuseet. NE fot. 1988. – *Kerzenaufsatz, spätmittelalterlich. Nach der Reformation als Altarleuchter verwendet.

prydelse i skønvirkestil fra 1904, formet som en portalopbygning omkring et maleri. Vandringen til Emmaus, af Heinrich Dohm. På det nu kasserede rammeværk læstes årstallet og med meget store versaler et citat fra Joh. 14,6 på arkadebuen samt ordene »Bliv hos os« under maleriet. Dette, der er udført i olie på lærred og signeret »H. Dohm«, er nu indsat i en profilramme af fyr og ophængt på skibets nordvæg.

Kirkens gamle *altertavle* (fig. 18) er et sobert arbejde i ungrenæssancestil fra o. 1587 med maleri og staffing fra en istandsættelse 1846. Postamentet, med fyldingsfremspring, bærer et tredelt storstykke med næsten kvadratisk, profilindrammet storfelt og to tilsvarende, lidt smallere sidefelter. Storstykket deles af korinti-

Fig. 17. Alterbord, 1587 (s. 1611). NE fot. 1983. – *Altartisch, 1587.*

ske halvsøjler med kanelerede skafter og vel-skårne akantus-prydbælter, og det krones over den forkrøppede profilgesims af trekantgavle, der allerede 1919 havde mistet deres spirprydelser. Af de udsvejfede postamentvinger er den ene (af fyr) fra restaureringen 1846, da også den nuværende bemaling kom til. I storfeltet er i gråtoner malet en fremstilling af Kristus på korset, set på baggrund af et nøgent, perspektivisk rum med hvælvinger. Billedet minder om den forgrovende nymaling, der 1845 blev Lydum-altertavlens gamle korsfæstelsesmaleri til del (s. 1226), og skyldes måske samme landsbymaler. Til maleriet slutter sig i postamentfeltet indskriften »Christus døde for Alle. 2. Cor. 5,15« i gylden fraktur på sort bund samt i sidefelterne tilsvarende citater fra Joh. 17,3 og 2. Kor. 5,21. Årstallet »1846« er anført med hvidt på postamentvingerne, der som gavlfelterne er malet med gyldent bladværk på blå bund. Tavlens rammeværk er hvidt, listerne blå og røde, og søjlernes kapitæler og prydbælter står forgyldte.

Tavlen er anskaffet til kirken af sysselprovsten Anders Sørensen Vedel, der i sin regnskabsbog 1587 har noteret, at han af sognets kirkevæрге Mads Nos til Haltrup havde oppebåret 8 dl. »på den ny tavle«. ¹⁸ Den er da også noget mere professionelt skåret (i Ribe?) end de lokale arbejder, der på samme tid leveredes til kirken, øjensynligt af den fra en indskrift kendte Christen Pedersen snedker i Heager (se therskabsstol). Tavlen slutter sig i udformningen til en type katekismustavler, som måske har nydt særlig fremme ved den filipistisk influerede Vedels virksomhed som provst. ²⁶ Sidefelterne må fra første færd have rummet indskrifter, midtfeltet snarest et maleri (som i Næsbjerg, s. 1638). Felternes ældre bemalinger er vistnok fjernede, og kun på rammeværket kunne der 1919 konstateres rester af oprindelige farver. 1765 læstes på tavlen: »Mig haver hiertelig for længet at æde Paaske Lammets med Eder, før jeg lider. Luc. 22 (,15). Poul Jørgensen, Provst i Schatz Herrit« (præst 1601-54). ⁵

1904 blev tavlen henstillet i tårnrummet, hvor den stod i miserabel stand, indtil den på Nationalmuseets initiativ blev istandsat 1920. Tavlen

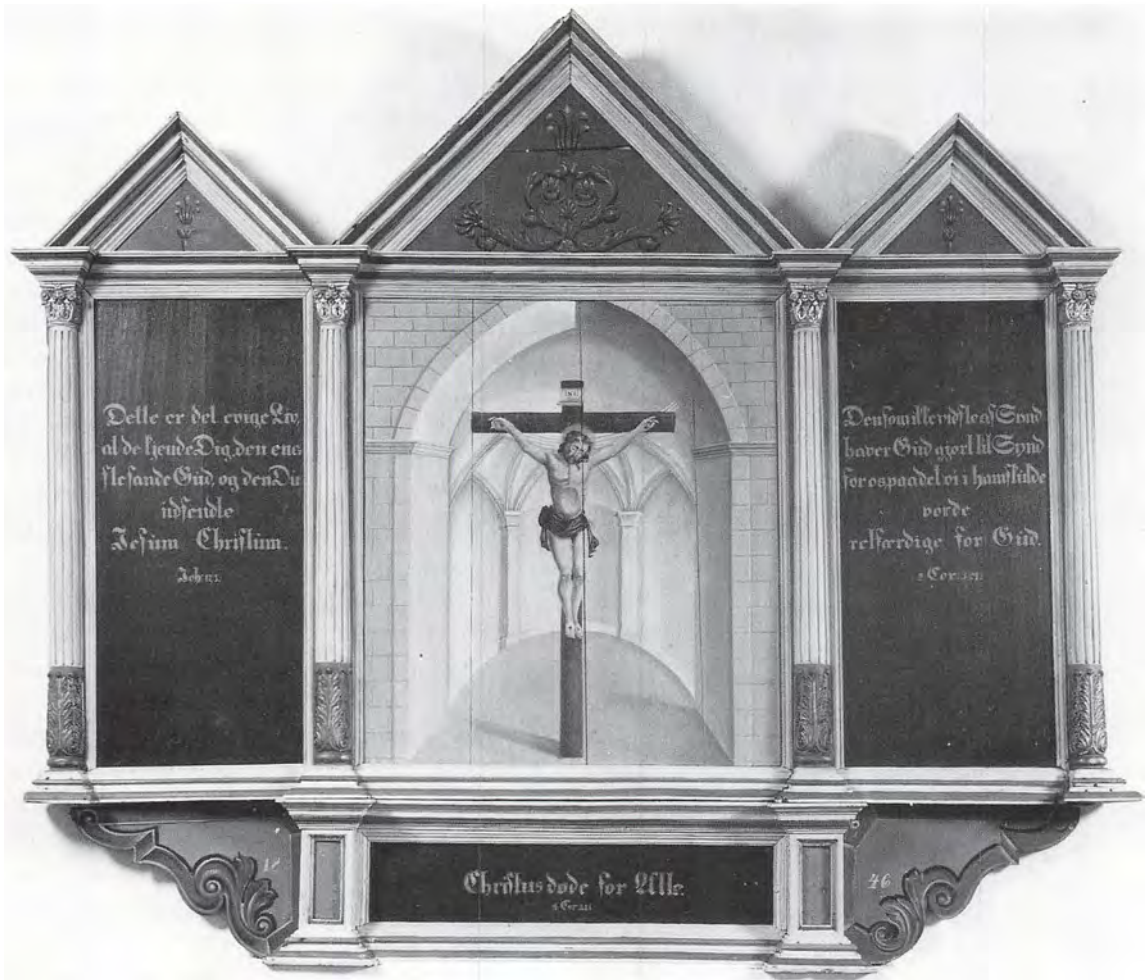

Fig. 18. Altertavle, o. 1587, med maleri fra 1845 (s. 1612). NE fot. 1983. – Altarbild, um 1587. Gemälde von 1845.

blev herefter ophængt på skibets nordvæg, hvorfra den 1943 er flyttet til sin nuværende plads på sydvæggen.

†*Altertavle(r)*? 1765 omtales, uvist om i Øse eller Næsbjerg kirke, »adskillige apostelbilleder, der nu er nedtagne og bortkastede«, ⁵ formentlig middelalderlige alterfigurer.

Altersølv. Altersættet er i sin kerne fra o. 1550-1600, et fynsk arbejde i forsinkede sengotiske former, men er ved en reparation, foretaget af Jørgen Olufsen Lund i Odense 1752, blevet noget sammenflicket og fornyet. *Kalken* (fig. 19), 22 cm høj, har glat, syvsidet fod, der løber ud i kølbuetunger hvilende på en bred standplade

(fornyset 1752); standkanten ledsages af en graveret bladport. De sekssidede skaftled kan næppe oprindeligt have hørt sammen med foden, derimod givetvis knoppen (fig. 20), der er syvtunget med mellemfaldende rudebosses. Tungerne smykkes både på over- og undersiden af graverede stavværksvinduer, og bosserne ender i små bladrossetter. Det brede, glatte bæger er fornyet af Jørgen Olufsen Lund, hvis stempel (Bøje 1982 nr. 4115) ses på standpladens overside tillige med Odenses bymærke. Årstallet for reparationen, »1752«, er graveret på fodens underside. *Disken* er også Jørgen Olufsen Lunds, den måler 16 cm i tv. og er glat med »1752« gra-

Fig. 19. Alterkalk, o. 1550-1600, fynsk arbejde, bægeret fornyet 1752 af Jørgen Olufsen Lund i Odense (s. 1613). NE fot. 1983. – *Kelch, finische Arbeit, um 1550-1600. Becher von Jørgen Olufsen Lund, Odense, erneuert, 1752.*

Fig. 20. Detalje, knoppen, af alterkalk, o. 1550-1600 (s. 1613, jfr. fig. 19). NE fot. 1988. – *Nodus, Detail des Kelchs, um 1550-1600.*

veret på fanen; disken bærer mærke af talrige reparationer.

Kalken slutter sig til en række fynske fra 1500'ernes anden halvdel, karakteristiske ved den samme syvdelte opbygning og en nært beslægtet ornamentik. Nærmest står øjensynligt kalkene i hospitalskirken i Odense og i Nørre Søby og Humble kirker, der begge har fået nyt bæger af Jørgen Olufsen Lund, henholdsvis 1746 og 1748.²⁷ Til Øse kirke må den fynske kalk være kommet efter reparationen 1752, utvivlsomt foranlediget af kirkeejeren oberstløjtnant Preben Brahe til Hvedholm.²⁸ 1969 er foretaget en istandsættelse af kalken.²⁹

En *tkalk* og *tdisk* af forgyldt sølv nævnes i inventariet 1688. 1691 var kalken adskilt og måtte loddess og forfærdiges for 1 mk.⁸

Alterkande, 1983, 23 cm høj med relieffors og graveret kursivindskrift på korpus: »Skænket Øse kirke 1983 af Semine Blöcher«. I bunden mærket »Cohr«. En ældre *talterkande* af sort porcelæn med forgyldt kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik var anskaffet o. 1845,⁹ måske samtidigt med en tilsvarende *toblatæske*.

Sygesæt (fig. 22), udført af Johannes Brosbøll i Varde (1782-1808).³⁰ Kalken er 9,5 cm høj, foden cirkulær med en graveret zig-zag-bort på standkanten. Skaftet er profileret med en lille skaft-ring, bægeret halvkugleformet og indvendigt forgyldt. Den tilhørende *disk*, tvm. 7,5 cm, er glat og har på fanens underside Brosbølls gentagne stempel (Bøje 1982 nr. 6872) samt Vardes bymærke (Bøje 1982 nr. 6842). Til sygesættet hører et formentlig samtidigt *læderfutteral*.

Alterstager, o. 1862,³¹ af messing, 33 cm høje, med cirkulær, aftrappet fod, balusterskaft og halvkugleskål med lysetorn af jern. Nyere *syvstage*.

De nuværende alterstager har afløst et sjældent **lysestel* (fig. 16) fra senmiddelalderen. Det er af smedejern, udformet som en lang, rektangulær, ganske lav skål, 77 × 10 cm, med fem lysetorne til store vokskerter, hvilende på to tværfødder med fligede tæer. Skålen har på den ene langside en pånittede liste med kreneleret kant,³² og i bunden fire (oprindeligt fem) 5 cm høje døller anbragt lidt skævt for lysetornene.

Fig. 21. Døbefont, romansk af granit. Foroven mundingsranden med indristede benediktionskors (s. 1615). Tegning af E. Rondahl 1898. – *Romanische Granittaufe. Am oberen Rand eingeritzte Benediktionskreuze. Zeichnung 1898.*

De har formentlig båret et støttestativ med »manchetter« til kerterne og med små liljespir, således som det endnu ses på to lignende lystel fra Øster Hornum og Dal kirker (Ålborg amt).³³

Lystellet har formentlig i middelalderen tjent kirkens almene belysning (foran korsranken?). 1688 anfører inventariet det som en »jern lystestage« blandt alterudstyret,⁸ ligeledes 1791, da stagen sagdes at være til fem store og ét lille(?) lys.²⁵ Stellet synes således efter reformationen at have tjent som alterstage. 1920 blev det fundet på kirkeloftet og indsendt til Nationalmuseet (inv.nr. D 10010). Et *tildkar* blev 1693

gjort til kirkens brug,⁸ jfr. **ildkar* fra Ølgod kirke (s. 1553 med fig. 55).

†*Alterbøger*. Inventariet 1688 nævner en alterbog, en bibel, en salmebog og en gradual, der 1699 afløstes af en ny, indbundet, i folio.⁸ 1710 blev biblen sendt til indbinding hos bogbinderen i Ribe, og året efter gjaldt det alterbogen.⁸

†*Messehagler*. Efter at kirken 1688 havde manglet en messehagel,¹⁶ anskaffedes 1700 en ny, hvortil der hos handelsmand Niels Knudsen i Ribe bl.a. indkøbtes 6 alen karmoisin(rødt) fløjl, blå lærred til underfor, 4 $\frac{3}{8}$ »Loed brede sølf Threndser«. Skrædderen fik kost og løn.⁸ Haglen, der 1765 omtales som en rød fløjlesmessehagel med sølvgaloner,¹⁷ blev udskiftet 1897.²⁴

Alterskranke, 1943, femsidet med støbejernsbalustre og profileret håndliste med hylde i blankt egetræ. †*Alterskranke*, 1863,⁹ udgørende en trekvartcirkel, med balustre af træ (jfr. fig. 29).

Døbefont (fig. 21), romansk af granit, en variant af egnens glatkummede, vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte* s. 68, 407). Den er 95 cm høj, kummens tv. 76 cm. Foden er af rødlig granit, i søjlebaseform, kummen af en mere grå sten, halvkugleformet over et skaft, der har form som en omvendt keglestub med afsæt. Mundingsprofilen er attisk, og på randen er indristet fire små ligearmede kors (fig. 21), formentlig benediktionskors sammenhængende

Fig. 22. Sygesæt, o. 1800, udført af Johannes Brosbøll, Varde (s. 1614). – *Krankenbesuchsgeräte, von Johannes Brosbøll, Varde, geschaffen. Um 1800.*

Fig. 23. Prædikestol, 1584, indtil o. 1850 karnap i en lektorieprædikestol (s. 1616, jfr. fig. 25-26). NE fot. 1983. – *Kanzel, 1584. Bis um 1850 Erker eines Lektorkanzels.*

med liturgien ved dåbsvandets indvielse (*benedictio fontis*). Tilsvarende kors findes på fonten i Lydum kirke (s. 1228) og på en række fonte i Nord- og Østjylland.³⁴ Kummen er udmuret og pudset indvendig, så forsækningen passer til

Fig. 24. Løvehoved, detalje af prædikestol 1584 (s. 1616). NE fot. 1983. – *Löwenkopf, Kanzeldetail, 1584.*

dåbsfadet. På fonten ses rester af lysrød farve på kalk, formentlig fra 1700'rne. O. 1900 stod fonten op mod korbuens nordvange, nu i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, o. 1861, af messing, med pånitted, bred fane i korsglorieform fra 1926, tv. 64 cm. Det oprindelige fad er glat med dyb, afrundet skål og smal fane. På bagsiden af den tilføjede fane læses: »Thomas Thomsen og Hustru Abildhede lod dette Døbefad istandsætte 1926. Knud Eibye, Kunstsmed, Odense«. 1831 og 1861 ønskedes skaffet et dåbsfad af metal.⁹ *Dåbskande*, nyere, af messing, 38 cm høj, formentlig anskaffet 1926.

†*Fontelåg*. 1718 blev et nyt låg over fonten forfærdiget.⁸

Prædikestol (fig. 23-28, 31), 1584, en sjældent velbevaret lektorieprædikestol, hvis karnap siden o. 1850 tjener som en vanlig, polygonal prædikestol (fig. 23), mens de søjlebårne sidebrystninger i sammenrykket stand er opsat imod skibets nordvæg omkring indgangsdøren (fig. 25).³⁵ Prædikestolen skyldes samme snedker som den næsten tilsvarende lektorieprædikestol fra 1583 i Horne kirke (s. 1458), formentlig den i sognet boende Christen Pedersen snedker i Heager (jfr. s. 1623f.).

Prædikestolskurven (fig. 23) består af fem smalle fag opsat i en halvcirkel, der som nævnt har udgjort lektoriefacadens *karnapfremspring* foran korbuen. Kannelerede kvartsøjler med volutkapitæl og akantusprydbælte flankerer de profilindrammede felter. De tre midterste rummer arkader, hvis profilerede bueslag med fladsnitsornamenter bæres af kannelerede pilastre med profilbaser og -kapitæler, der ledsages af tandsnit. Foran midtfeltet var indtil 1925 opsat et ca. 50 cm højt tkrucifiks (jfr. fig. 29). Yderfelterne rummer hver to bladkranse med evangelistsymboler, som holder skriftbånd med indskårne evangelistnavne. I nord (fig. 28) ses englen »S. Mat(tæus)« over løven »S. Mar(kus)«, i syd okse »S. Lvc(as)« over ørnen »S. Ioha(nnes)«. Kraftige horisontale profilled med tandsnit indrammer postament og frise, der har profilfyldinger mellem fremspring, som på frisen prydes af vildmandshoveder, på postamen-

Fig. 25. Sidebrystninger fra lektorieprædikestol 1584, hvis midtkarnap o. 1850 er nedtaget og opsat som almindelig prædikestol (s. 1616, jfr. fig. 23, 26, 30). NE fot. 1983. – *Seitenbrüstungen eines Lettmerkanzels, 1584, dessen mittleren Erker um 1850 abmontiert und als gewöhnlicher Kanzel aufgestellt wurde.*

tet af bidske løver med store ører (fig. 24). Såvel disse hoveder som kvartsøjlerne er yderst i første og femte fag indfattet i et retkantet hjørne (fig. 28), et vidnesbyrd om karnapfremspringets tilslutning til sidepanelerne (jfr. Horne, s. 1459 med fig. 23). Ligeledes læses i frise- og postamentfelterne den midterste del af to gennemløbende indskrifter, hvis begyndelse og afslutning findes på sidepanelerne (jfr. ndf.). Under postamentfremspringene flankerer englehoveder hængestykkerne, der har form af lidt større englehoveder. Underbaldakinen, med ribber i stødene, kantes på prædikestolens bund af en udskåret krans af tungespidses og hviler på en ottesidet bærestolpe med enkelt profilled. Den stejle opgang har panel fra o. 1750 med udsavede

balustre og en mægler med profileret knop, der godt kan stamme fra den oprindelige opgang.

Karnappens opbygning genfindes i det væsentlige på de søjlebårne *sidebrystninger* (fig. 25), der har to gange seks arkadefag med udskårne apostelfigurer, fordelt på fire panelstykker. Disse er nu rykket helt sammen, idet man 1909 har fjernet fire pilasteragtige fyldingsfremspring, der oprindeligt kantede panelstykkerne over bæresøjlerne (jfr. fig. 30). Ellers adskilles arkadefelterne, der er opbygget som karnappens, af spirprydede, kannelerede pilastre svarende til felternes. Under apostelfigurerne oplyser små skriftbånd med indskårne versaler deres navne, og på bueslagene er med reliefversaler anført trosartiklerne i en fortløbende, latinsk

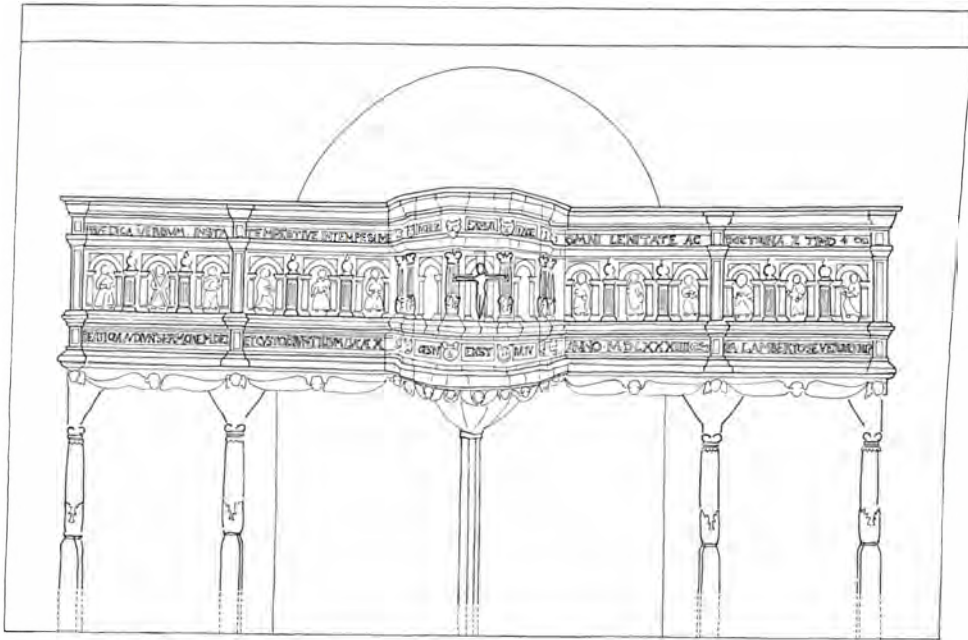

Fig. 26. Lektorieprædikestol 1584, skitse-mæssig rekonstruktion af den oprindelige opstilling foran triumfmuren (s. 1621). Den 1603 tilføjede (†)himmel er udeladt. Sammentegnet af MN 1988. 1:50. – *Lettmerkanzel, 1584. Skizzierte Rekonstruktion der ursprünglichen Aufstellung vor der Triumphwand. Der im Jahre 1603 hinzugefügte (†)Schalldeckel ist weggelassen.*

trobekendelse; arkadefelterne har i sviklerne en gennemført snedkernummerering fra »1 AR« (i vest) til »12 AR«. Apostlene, der her beskrives fra vest med deres tilhørende indskrifter, er naivt og ubehjælpomt, men ganske charmerende skåret. De bærer fodsides dragter og har skæg, bortset fra Filip og Mattæus (nr. 5 og 8). De yderst stående apostle (fire i vest, to i øst) vender sig i profil ind imod karnappen, de øvrige er fremstillet frontalt: 1) (Fig. 27) »S. Petr(us)«, med krøllet hår og stor nøgle: »Credo in de(vm) pa(trem) om(nipotentem) cr(eatorem) c(oeli et terrae)« (Jeg tror på Gud Fader den almægtige himlens og jordens skaber). 2) (Fig. 27) »S. And(reas)« holdende skråkorset foran sig: »et in Ie(svm) Ch(ristv)m fi(livm) ej(vs) v(nicvm) D(ominvm) n(ostsvm)« (og på Jesus Christus hans enbårne søn vor herre). 3) (Fig. 27) »S. Ia(cobvs) Ma(jor)« (Jakob den ældre) med vandringsstav: »qvi con(ceptvs) e(st) d(e) s(piritv) s(ancto) na(tvs) e(x) M(aria) v(irgine)« (som er undfanget ved den helligånd født af jomfru Maria). 4) »S. Ioha(nnes)«, med skæg,

gørende korsets tegn over kalken: »pas(svs) svb Pon(tio) Pi(lato) crv(cifixvs) m(ortvvs) e(t) s(epvltvs)« (pint under Pontius Pilatus, korsfæstet, død og begravet). 5) »S. Phil(ipvs)« med T-kors og åben bog: »Des(cen(dit) ad inf(eros) ter(tia) d(ie) r(essvrrexit) a (mortuis)« (nedfaren til dødsriget, på trediedagen opstanden af de døde). 6) »S. Bar(tolomæus)« med kniv i højre hånd og en lukket bog i venstre: »as(cen(dit) ad c(oelos) s(edet) a(d) d(extram) d(ei) p(atris) o(mnipotentis)« (opfaren til himmels, siddende ved Gud Fader den almægtiges højre hånd). 7) »S. Tho(mas)« med lanse i højre hånd og en lukket bog i venstre: »(i)nde ven(tvrvs) e(st) iv(dicare) vi(vos) et m(ortvos)« (hvorfra han skal komme og dømme levende og døde). 8) »S. Mate(vs)« med bog i venstre hånd og en vinkel(!) i den højre: »Credo in spirit(vm) sanc(tvm)« (Jeg tror på den helligånd). 9) »S. Ia(cobvs) Mi(nor)« (Jakob den yngre) med venstre hånd på hjertet og valkestokken i den højre: »Cre(do) sanc(tam) ec(clesiam) ca(tholicam) s(ancto)r(v)m co(mmvnionem)« (Jeg tror på

den hellige almindelige kirke, de helliges samfund). 10) »S.Sim(on)« med sav i højre hånd: »Credo remis(sionem) peccato(rvm)« (Jeg tror på syndernes forladelse). 11) »S.Ivd(as) T(ad-dævs)«, der holder sin kølle som en vandrestav: »Cre(do) carnis resvrrec(tionem)« (Jeg tror på kødets opstandelse). 12) »S.Mati(as)«, der med begge hænder holder en hellebardagtig økse foran sig: »Credo vitam eter(nam)« (Jeg tror på det evige liv).

I frise og postament indskrifter med reliefversaler, der som nævnt har været gennemløbende, således at de midterste stykker læses på karnapfremspringet. I sin helhed lyder friseindskriften: »Prædica verbvm, insta, tempestive, intempestive/ argve, increpa, exhortare cvm/ omni lenitate ac doctrina. 2 Timo 4 (Prædik ordet ... 2 Tim 4,2)«, postamentindskriften: »Beati qvi avdivnt sermonem Dei, et cvstodivunt illum. Lvcæ: XI (Salige er de, som hører ... Luk. 11,28)/ Hic svggestvs ecstrvctvs est/ anno mdlxxxiiii pa(store) Lamberto Severino Rip« (Denne prædikestol er opsat år 1584, da Lambert Sørensen Riber var præst). I indskrifterne er der et par steder fyldt ud med sløjfeornamenter, der bærer mindelse om dem på Peder Trellunds kaligrafier.

Brystningens fire hængestykker – englehoveder med et betragteligt vingefang – adskilles midt på hver side af et lille englehoved, og brystningen står på fire noget tilfældigt an-

Fig. 27. Lektorieprædikestol 1584, sidebrystningen, felter (nr. 1-3, s. 1618) med relieffer af apostlene Peter, Andreas og Jakob den Ældre (jfr. fig. 25). NE fot. 1983. – *Lettnerkanzel, 1584. Seitenbrüstung. Felder mit Reliefdarstellungen der Apostel Peter, Andreas und Jakob der Ältere.*

Fig. 28. Prædikestolsfelt, 1584, med evangelistsymboler (s. 1616). NE fot. 1983. – *Kanzelfeld mit Evangelistsymbolen, 1584.*

Fig. 29. Indre set mod øst 1897. Chr. Axel Jensen fot. – *Inneres nach Osten, 1897.*

bragte, foroven afkortede bærestolper, der over en høj, glat plint er udformet som kannelerede joniske søjler med akantus-prydbælte. En jævnførelse med tilstanden før 1909 viser (fig. 30), hvorledes man ved den lidt skønsomme reduktion dette år har ødelagt den konstruktive sammenhæng i brystningens forhold til bærestolperne. De har foroven fået afsavet et ca. 40 cm højt stykke med store, glatte knæ, hvorover de nævnte fyldingsfremspring afsluttedes med små englehoveder (de to yderste kasseret 1909).

Fra en (†)prædikestolshimmel, der bar årstallet 1603, stammer formentlig to joniske karyatidfigurer (fig. 31), 53 cm høje, den nøgne Eva med æble og figenblad samt en musikant(inde?), nu uden fløjte/basun og af en type, som danner

topfigurer på prædikestolshimlene i bl. a. Ølgod (s. 1543f.) og Fåborg kirker. Figurerne, der 1897 var opstillet på brystningen (jfr. fig. 30), er nu ophængt under den, imellem søjlerne (jfr. fig. 25).

Alle lektorieprædiestolens dele står med en broget bemaling fra en restaurering 1925. Rammeverket er hovedsageligt mørkeblåt, listerne lysblå, røde, grønne, sorte, forgyldte og gråmarmorerede, indskrifterne forgyldte på sort bund. Malerarbejdet udførtes, som det fremgår af en indskrift på rammeverket i prædikestolskurvens vægfag, af malerfirmaet Hansen i Esbjerg, der formentlig har afætset de ældre farvelag.³⁶

Arrangementets oprindelige form og opstil-

Fig. 30. Lektorieprædikestol 1584 (s. 1616), efter midtkarnappens afmontering, opstillet foran skibets vestvæg. Chr. Axel Jensen fot. 1897. – *Lettnerkanzel, 1584. Nach der Abmontierung des mittleren Erkers, vor der westlichen Langhauswand aufgestellt. 1897.*

ling er søgt anskueliggjort på sammentegningen (fig. 26). Heraf fremgår både, hvordan en sådan lektorieprædikestol har vanskeliggjort adgangen og udsynet til koret, og hvor svært det må have været at indpasse opbygningen i et så lille og lavloftet kirkerum som Øses. Det må således være præstens adgang til karnappen, ad en opgang fra koret (jfr. mægleren), der har nødvendiggjort den betydelige forhøjelse af kirkens korbue (jfr. s. 1604), og under prædiken må han have været lige ved at støde hovedet imod loftsbjælkerne.³⁷

I betragtning af den næsten generelle nedtagning og reduktion, som de i ældre tid så almindelige lektorieprædikestole blev udsat for i 1800'erne, er arrangementet i Øse usædvanligt

velbevaret og oplysende. Ingen andre steder synes således bevaret kombinationen af sidebrystninger med bæresøjler og midtkarnap med underbaldakin på bærestolpe. Men der kan næppe være tvivl om, at den nævnte, ét år ældre prædikestol i Horne kirke i alt væsentligt må have haft en tilsvarende udformning (s. 1458). Typisk for lektorieprædikestole synes i øvrigt brystningens apostel-udsmykning,³⁸ der kendes i en nogenlunde tilsvarende reliefform i Strellev kirke (Ringkøbing amt), udsmykningen af karnappens underside (betinget af den høje placering) og det centralt placerede krucifiks. Det sidste har skullet gøre det ud for korbuekrucifiks.³⁹

Den 1603 tilføjede (†)himmel bar indskriften: »Salige er de, som hører ordet og bevarer det.

Fig. 31. Eva og musikant(inde?), karyatide-topfigurer fra (†)prædikestolshimmel 1603 (s. 1620, jfr. fig. 25, 30). – *Eva und Musikant(in?)*. *Karyatidenspitzenfiguren eines (†)Schalldeckels, 1603*.

Luc. 11,(28)«. ⁵ De to bevarede figurer (fig. 31) henfører himlen til »H. P. S(nedker)«, som samme år supplerede den tilsvarende lektorieprædikestol i Horne med en signeret himmel (s. 1460, jfr. også s. 1542). Deres usædvanlige karyatideform tyder på, at de tillige med andre topfigurer (Eva må have haft Adam som pendant) har stået på frisesesimsen og foroven har været fæstnet til kirkeloftet. Himlen synes altså at have siddet helt op imod bjælkeloftet, en løsning, der må skyldes de nævnte pladshensyn (jfr. fig. 26). ⁴⁰

På prædikestolen, der midt i 1700'erne havde fået ny opgang og 1765 udtrykkeligt nævnes »over korsdøren«, ⁵ ønskedes 1844 opsat to lamper af messing eller blik til lys på de mørke dage. ⁹ 1847 havde kancelliet befalet prædikestolen flyttet, ⁹ og dens nedtagelse fra korbuen må være sket engang i årene o. 1850. Midtkarnappen blev opsat på sin nuværende plads i skibets sydøsthjørne – endnu i betydelig højde og med bibeholdelse af lektorieprædikestolens stejle opgang. Mens himlen kasseredes, blev brystning-

gen i sin helhed opsat imod skibets vestvæg foran tårnbuen. 1868 blev såvel prædikestolen som »det opstående træværk bag i kirken« overstrøget med egetræsfarve, dog således at forgyldningen beholdtes. ⁹ Lektorieprædikestolens dele fremstod herefter, som de kendes fra fotografier 1897, prædikestolen endnu med sit tkrucifiks (fig. 29), brystningen med nyere panel indsat på karnappens gamle plads og de to karyatidefigurer opstillet ovenpå (fig. 30).

1909 blev panelvæggen i vest rykket frem som brystning i et nyt orgelpulpitur (jfr. torgel). På karnappens gamle plads i midten indsattes orgelfacaden, hvis større bredde medførte de nævnte afkortninger af sidebrystningerne. Bæresøjlerne blev beskåret, og de to ydre flyttet ind under orgelhuset. Med orgelpulpituret nedtagelse 1925 fik brystningen sin nuværende opstilling. Samtidig gennemførtes en restaurering, hvorved prædikestolen sænkedes, og dens krucifiks blev aftaget, inden malerfirmaet Hansen i Esbjerg påførte alt træværket dets nuværende farver.

Stolestaderne er fra 1942, udført i egnens karakteristiske ungrenæssancestil med former hentet fra den gamle degnestol og andre dele af kirkens renæssancestoleværk, som nu befinder sig i museer (jfr. ndf.). Panelerne og de let skrå ryglæn har profilfyldinger, de almindelige gavle traditionelle småspir og foldeværksfyldinger. Forrest fire noget højere gavle i form som degnestolens. Rammeverket står gråbrunt, skæringerne hvide på lysblå bund.

†*Stolestader*. Af kirkens renæssancestoleværk er i Nationalmuseet og Varde Museum bevaret syv *gavle, en *låge og et stykke *endepanel i ungrenæssancestil fra 1580'erne samt to lidt senere *gavle fra o. 1600–20. **Stolegavle*: 1–4) (fig. 32–33) fire ens, 115 cm høje, af ungrenæssancestype bestående af et rammeværk med småspir (egetræ) og to foldeværksfyldinger i fyr. Gavlene har hørt til fire stole med spinkle »rygpinde« (jfr. udstemning i rammeværket), der frem til 1909 stod i tårnbuen (jfr. fig. 30). I Varde Museum (inv.nr. V 2111–14). 5) Tilsvarende, men med akantusløv i fyldingerne. I de øvre vokser det ud af en vase, i underfyldingen er det arran-

Fig. 32-36. Rester af (†)stoleværk. 32-33. *Stolegavl (nr. 1-2, s. 1622), o. 1585, med udstemning for ryglægte. De stod indtil 1909 i tårnbuen (jfr. fig. 30), nu i Varde Museum. 34. *Stolegavl (nr. 9, s. 1623), o. 1600-20, i Varde Museum. 35-36. *Stolegavl (nr. 6, s. 1623), o. 1585, og *låge, formentlig fra Haltrups therskabsstol 1584, der var signeret af Christen Pedersen i Heager (s. 1623). I Nationalmuseet. NE fot. 1982 og 1988. – *Reste des (†)Gestühls. 32-33. *Wangen mit eingearbeitetem Loch für Rückenlehne, um 1585. Bis 1909 im Turmbogen. 34. *Wange, um 1600-20. 35-36. *Wange, um 1585, und *Tür, wohl von einem †Herrschaftsgestühl, 1584 von dem Tischler Christen Pedersen in Heager signiert.*

geret omkring et rudefelt. På det øvre rammeværk er indskåret versalerne: »Anne Pove(ls)«. Gavlen har mistet sit lodrette rammeværk med spirene (NM2 inv.nr. D 10012). 6) (Fig. 35) som nr. 5, men intakt, 121 cm høj, og med versalene: »vaager beder« indskåret i det øvre rammeværk (NM2 inv.nr. D 10013). 7) Svarende til nr. 5-6, men med ganske enkel fladsnitsakantus i fyldingerne, 132 cm høj (NM2 inv.nr. D 10014). 8-9) (Fig. 34) to ens, i højrenæssancestil fra o. 1600-20, 156 cm høje. De består af en fyrreplanke, der foroven er udsvejft omkring en blomst og små karvskårne ornament, og som herunder har en pålagt, kanneleret lisen med tandsnitkapitel og højt postament (NM2 inv.nr. D 10018 og Varde Museum nr. V 2115).⁴¹ *Lågen (fig. 36) er af fyr, 106 × 40 cm, med to

fyldinger svarende til gavlene nr. 5-6 i profileret rammeværk, og stammer snarest fra en therskabsstol (jfr. ndf.). Af *endepanelet er to fag i behold med profilyldninger i to rækker under en kronliste med tandsnit. Frisefyldingerne har akantusløv og rudeformede gennembrydninger, højfyldingerne rummer en enkelt indskåret arkade svarende til præstestolens (NM2. inv.nr. D 10016). De gamle stoleværksdele står hovedsageligt i blankt træ med rester af egetræsådring (fra 1867) og af en ældre, vistnok delvis bemaling med rød farve.

Ungrenæssancedelene (gavl nr. 1-7 og lågen) viser i skæringerne nær tilknytning til alterpanelet, præste- og degnestolen og prædikestolen og skyldes vel den lokale Christen Pedersen snedker, der 1584 (eller 1583) signerede en therskabs-

Fig. 37. *(†)Præste- og skriftestol, 1587 (s. 1624). Nu i Nationalmuseet. Christian Axel Jensen fot. 1897. – *(†)Beichtstuhl, 1587.

Fig. 38. Degnestol, o. 1585 (s. 1625). NE fot. 1983. – Küsterstuhl, um 1585.

stol for gården Haltrup, som stod forrest i mandssiden. Den bar følgende indskrift: »Denne Stoel tilhører Erlige og Velbyrdige Mand Matz Nels(en). Christen Persen snedigker i Hia-ger min egen haand 1584. dvmdatvroive iisvari-asedisciliagvastenshn. Dv skal icke slaa det ski- den Vaand vd før en(d) dv har det rene end«. Da kun én af kirkens stole 1791 havde »dør« (formentlig herskabsstolen),²⁵ stammer den nævnte *låge (fig. 36) rimeligvis fra herskabsstolen.⁴²

1696 indkøbtes materialer til »hviletræ« (ryglæn?) i kirkestolene, der 1706 fik nye fodskamler og 1714 blev repareret på ny, delvis med anvendelse af kasserede loftsbrædder.⁸ 1791 nævnes 26 mandsstole og 14 kvindestole.²⁵ 1867 blev stolerækkerne rettet ind, og staderne reparerede samt egetræsmaledede.⁹ 1878 blev stoleværket i det væsentlige fornyet, gavlene med voluttopstykker (jfr. fig. 29-30) som i Henne og Ål kirker (s. 1261, 1336). I vest bibeholdtes dog i tårnbuen fire gamle bænke med spinkle rygstød og de ovennævnte ungrenæssancegavle (nr. 1-4, jfr. fig. 30), mens andre gamle stoledele kom på kirkeloftet. 1920 blev de bevarede dele af det gamle stoleværk afstået til de nævnte museer.

En *(†)præste- og skriftestol (fig. 37, 39-40) fra 1587, af fyr, med to ikke identificerede våbenskjolde må skyldes samme snedker som de gamle stolestader. Den bestod ved nedtagelsen 1900 af et ca. 180 cm højt panelværk med dør, aflukkende korets nordvesthjørne (fig. 37). Forsvundet er siden den næppe oprindelige gesims og østvæggen, der over en vandret tandsnitliste havde gennembrudt gitterværk, derunder to panel-fag med akantus-frisefyldinger over indskårne arkadefyldinger. Bevaret er derimod sydvæggens tre fag med tre rækker profilindrammede arkadefelter, hvoraf midtfaget danner dør. I panelets to øvre rækker, der adskilles af en vandret tandsnitliste, bæres arkaderne af kanneleerede, baseløse pilastre med profilkapitel, og på bueslagene findes en gennemløbende indskrift med indskårne versaler. I øvre række: »Vander varlig oc ter/ sparlig, tiden er farlig/ døden chomer snarlig«. I nedre række: »Herre Gvd før mig paa/ den ø erlig at lfeve/ oc salig at dø 1587«.

Fig. 39–40. *(†)Præste- og skriftestol, 1587, felter med uidentificerede våbenskjolde (s. 1624, jfr. fig. 37). I Nationalmuseet. NE fot. 1988. – *(†)Beichtstuhl, 1587. Felder mit unbekanntem Wappenschildern.

Arkaderne rummer fladsnits-akantus, sidefelterne i den mellemste række to uidentificerede våbenskjolde: 1) (Fig. 39) tværdelt, øverste felt lodret delt; på hjelmen skaktavlede vesselhorn. Under skjoldet initialerne: »H·K·S·F(ædrene)·V(åben)« og »G(ud)·G(if)·G·L(øck)«; sidstnævnte ordspil findes også på prædikestolene i Ølgod og Ansager (jfr. s. 1543 og 1584). 2) (Fig. 40) udelt skjold med to modvendt stående dyr; på hjelmen glatte vesselhorn. Under skjoldet, i heraldisk højre side, de samme initialer som under foregående våben: »H·K·S·F·V«; venstre side er uden indskrift.⁴³

I den nedre række er arkaderne blot indskåret i kontur, med riflede skafter, joniske kapitæler og små cirkler på bueslagene. Af de sidefelter mangler nu den nedre del, mens døren er hel bortset fra, at der i dens øverste fyldning er skåret et sekundært, firkantet hul som kighul for præsten. Det bevarede panel står med en lys ege-

træsmling fra 1867, hvorunder der ses rester af grøn farve.

I præsteindberetningen 1765 anføres indskriftene på præstestolen,⁵ der 1791 sagdes at være til fire personer og da endnu stod på sin oprindelige plads i korets nordøsthjørne.²⁵ 1848 blev den i ombygget stand flyttet til korets nordvesthjørne.⁹ Her måtte man 1863 – af hensyn til den ny alterskranke – affase hjørnet ved at dreje sydvæggens østfag tilbage som hjørnefag, og 1867 blev alt overstrøget med egetræsfarve,⁹ hvorefter præstestolen fremtrådte, som den ses på et fotografi fra 1897 (fig. 37). 1900 blev den nedtaget, og panelerne opsat i tårnrummet, til dels sammenflicket med gamle stoleværksdele. Det bevarede panel kom 1920 til Nationalmuseet (inv.nr. D 10011).

De gestol (fig. 38), formentlig fra 1587 (eller 1584); bænken er 1942 fornyet i stil med stolestaderne tillige med pultens ene vange. Skråpulten

har to fag med glatte profilfyldinger under en kraftig vandret profilliste og frisefyldinger med fladsnitsakantus. Profillisten fortsætter på den gamle vange, 145 cm høj, der har tilsvarende, indskårne frisefelter og kronet af en stejl spidsgavl med tandsnitlister, som indrammer akanтусløv; på gavlspidens bagside er indskåret en roset. Under pultbrættet, der har talrige indskårne navne m.m., er der en hylde, og pulten synes i sin tid at have fungeret som et skab med den ene panelfyldning som låge. Bemaling som stoleværket. Degenstolen, der i skæringerne slutter sig til alterpanelet, præstestolen og ungrenæssancestoleværket, blev repareret 1714⁸ og omtales 1791 syd for altret som pendant til præstestolen i nord.²⁵ 1848 blev den som denne flyttet »nedenfor knæfaldet«,⁹ dvs. til korets sydvesthjørne, hvor den stod 1897 (jfr. fig. 29). Sin nuværende plads neden for prædikestolen fik degnestolen 1900.

En *tskranke* af glat panel med udsvejfet dobbeltlåge blev 1841 opsat som aflukke for tårnrummet (jfr. fig. 30).⁹ Den fjernedes 1925.

Et *tskab*, omtalt ved degnestolen 1695 og 1714, kan have været indbygget i pulten (jfr. ovf.).

Pengeblok, 1804, med firkantet, jernbeslået overdel og lidt smallere fod med affasede hjørner, 85 cm høj. Klaplåg af jern med møntslids og to overfaldslukker på forsiden. Herunder er i en jernplade opdrevet årstallet »1804«. Gråbrun med grå jernbånd. Blokken står op imod indgangspanelet øst for døren. En *tpengetavle* nævnes 1791.²⁵

Dørfløj, 1805, med muligvis ældre gangjern, mellem skib og våbenhus. Døren er gjort af fire planker, som imod våbenhuset er samlet med tre profilerede revler og to svære gangjern med rombemønster, der godt kan stamme fra en renæssancedør. Mod skibet har dørfløjen ud for den svære slå en pynteplade af jern med opdrevet årstal »1805« (jfr. pengeblok). Gråbrun med gråt jernværk.

Orgel, 1967, af standtartye »Hørve«, med 10 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Hovedværk: Rørfløjte 8°, Principal 4', Spidsfløjte 2', Mixtur. Positiv: Gedakt 8', Rør-

fløjte 4', Nasat 2²/₃', Oktav 1'. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8'. I tårnet. †*Orgel*, 1909, med fire stemmer og oktavkoppel, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk aktion, bælgventillade. I skibets vestende på *torgelpulpitur*, sammenslået af sidebrystningerne fra den gamle lektorieprædikestol (jfr. prædikestol). I forbindelse med pulpiturets nedtagning 1925 blev orglet anbragt i tårnrummet.⁴⁴

Salmenummertavle, nyere, 85 × 60 cm, med stifter til letmetalcifre. Hvid med lysgrøn enkel ramme. Interiørfotografiet 1897 (fig. 29) viser to sorte *tsalmenummertavler* til kridt, og på et lidt senere fra o. 1920 (i NM2) ses en stor tavle med udsvejfet gavl, kannelerede sidestykker og hvide frakturindskrifter: »Skriftemaal. Før Prædiken. Efter Prædiken«. Den hang på triumfvæggen nord for korbuen.

Præsterækketavle, 1925, 220 × 165 cm, i ungrenæssanceformer efterlignende den gamle altertavle. Skriftfeltet flankeres af halvsøjler, og tavlen kronet af en trekantgavl, hvori med forgyldt skriveskrift er anført: »Sognepræster i Øse efter Reformationen«. Præsterens navne står med tilsvarende skrift på sort bund, og bemalingen i øvrigt svarer til prædikestolens. Ophængt på skibets sydvæg, vestligst.

To *lysekroner* i skibet er indkøbt 1925 hos kunstsmed Knud Ejbye i Odense, delvis for midler skænket af ungdommen i sognet.⁴⁵ 1897 var der ophængt *tpetroleumslysekroner* i koret og skibet, og nord for korbuen hang et *tbillede*, en reproduktion af et gudeligt motiv. Et *kirkeskib*, orlogsfregatten »Haabet«, er bygget af en gammel lods på Samsø, skænket af fire mænd i sognet og ophængt julen 1925⁴⁶ (jfr. s. 1645 med fig. 24).

En *tligbåre* nævnes i inventariet 1688.⁸

Klokke, 1924, tv. 90 cm, med reliefversalindskrifter. Om halsen, indrammet af lister: »Øse Menighed skænkede mig til sin Kirke og de Smithske Støberier i Aalborg gjorde mig Aar 1924«. På legemet: »Jeg kalder paa gammel og paa ung/ mest dog paa Sjælen træt og tung/ syg for den evige Hvile«. Klokkeren, der savner krone, er ophængt i en samtidig vuggebom.

Mellem 1811 og 1924 benyttedes en **klokke* fra

Fig. 41. Epitafiemaleri 1675, sognepræst Mads Mortensen Morsing, hans hustru Karen Poulsdatter og deres datter Anne (s. 1628). NE fot. 1987. – *Epitaph, 1675. Bildnis des Pfarrers Mads Mortensen Morsing mit Familie.*

1200'rne, Vardes gamle stormklokke, der erhvervedes efter nedbrydningen af Varde tS. Nikolaj kirke 1809 og er behandlet derunder (se s. 958). Den blev 1924 sendt til omstøbning ved de Smithske Støberier i Ålborg, men erhvervedes i stedet af Varde Museum. Siden 1939 ved kapellet på Arnbjerg kirkegård i Varde.

†Klokker. 1) 1528 afleveredes ved klokkeskatten en klokke.⁷ 2) 1689 nævnes kirkeklokken,

der 1703 fik nyt reb og ringestang og 1711 måtte nedtages og forsynes med ny bom.⁸ Ved ringningen over kong Christian VII 1808 revnede klokken og var »aldeles ubrugelig«.¹⁰ Den udskiftedes derfor 1811 med ovenstående fra Varde, men henstod i kirken, indtil den blev solgt o. 1827.⁴⁷

Klokkestolen er af fyrretræ fra 1924. 1711 var tklokkestolen i tårnet »både på bjælker, opstander

Fig. 42. Gravsten, o. 1680, over sognepræst Mads Mortensen Morsing, hans hustru Karen Povelsdatter og deres datter Anne (s. 1628, jfr. fig. 41). NE fot. 1983. – Grabstein für den Pfarrer Mads Mortensen Morsing und seine Familie. Um 1680.

og stribånd» ganske forrådnnet, så klokken ikke uden stor fare kunne ringes. Tue Thorsen blymester og Niels Sørensen tømmermand måtte derfor arbejde med dens fornyelse og med klokken (jfr. bygning) i 19 dage.⁸

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 41), 1675, over præsten Mads Mortensen Morsing, hans hustru og lille datter, hvis gravskrift læses på en tilhørende gravsten (se ndf.).⁴⁸ Epitafiet har form af et kvadratisk portrætmaleri, 117 × 117 cm (lysningen), i en 10 cm bred, sortmalet profilramme. Maleriet er udført i olie på træ, tre vandrette egeplanker, i nu meget afslidte, mørke toner. Præsteparret ses som knæstykker stående i traditionelle positioner, med den lille 12 uger gamle pige siddende foran moderen på en hvid pude. Imellem ægteparrets hoveder læses i røde versaler, ud for ham: »Ætate/ 54/ anno 1675« (54 år gammel,

1675), ud for hende: »Ætatis/ 63/ anno 1675« (63 år gammel, 1675). Han har langt, grånende hår og skæg og bærer kalot og sort præstekjole med stor pibekrave. Foran sig holder han en bog, som han åbner med højre hånds fingre. Konen bærer indskåret (kriget) hue og sort kjole med tætsiddende hvid krave. Ærmerne er hvide med sløjfer, skørtet hvidt og plisseret. I de foldede hænder holder hun en lille bog med beslag. Pigen, der bærer en palmegren, er klædt nogenlunde som moderen, men har en rød broderet hue med radiære bånd. Epitafiemaleriet hang på sin gamle plads på korets nordvæg indtil 1943, da det flyttedes til tårnrummets sydvæg.

Gravsten (fig. 42) o. 1680, over Madtz Mortenson Morsing, forudm sognepræst til Øse og Nesberg og provst i Skads herred, †16. jan. 1680 i hans alders 59. år og embedes 27. år, hans hustru Karen PovelsDaatter, †14. april 1693 i hendes alders ‹81›år, samt deres kære datter Ane MadsDaatter, som døde da hun var 12 uger gammel. Gravstenen, der hører sammen med ovenstående epitafiemaleri (fig. 41), er en rød kalksten, 82 cm bred og nu 96 cm lang, men lidt afhugget forneden. Hele stenens flade optages af gravskriftens indhuggede, let skråstillede versaler. Stenen, der 1874 lå i koret syd for altret, er nu indmuret i korets østmur, nord for altret.

Gravstensfragment, formentlig fra slutningen af 1600'erne, i sort kalksten, 178 × 47 cm, med rester af akantusløv. Tjener som trappesten foran våbenhusdøren.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1969ff. – LA Vib. Skast herreds tingbog 1653, 1668 og 1674. Regnskabsbog for Øse kirke 1688-1720.

NM2. *Håndskrifter*. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 21-23. – *Indberetninger*. Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), L. A. Winstup 1885 (bygning), J. Vilhelm Petersen 1891 (bygning), Chr. Axel Jensen 1897 (bygning, inventar), Niels Termansen 1920 (inventar), Harald Borre 1942 (kalkmalerier), Kirsten Trampedach 1981

(kalkmaleri på våbenhusgavl), Ebbe Nyborg 1987 (inventar, gravminder).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af døbefont og romanske billedkvadre ved E. Rondahl 1898. Opstalter og snit af bygning ved Aage Bugge og P. Riis Olsen 1941. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978. – *KglBibl.* Tegning af kirken ved J. G. Burman Becker o. 1880 (KB 2^o63).

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg, orglær ved Ole Olesen. Redaktionen afsluttet juli 1988.

¹ DiplDan. 3. rk. II, 399.

² DiplDan. 3. rk. III, 494; Repert. 2. rk. nr. 6651.

³ Sognepræsten i Øse var 1489 den første blandt udstederne af et sognevidne af Næsbjerg sogn. Anneksforholdet er endvidere dokumenteret 1538, jfr. RA. Ribe bisp. Reg. på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, 72-74.

⁴ Kronens Skøder IV, 633-34.

⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774). Køberne var Claus Nielsen i Øse, Mogens Nielsen i Vesterbæk og Jørgen Sørensen og Christen Jacobsen i Skamstrup.

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1811-15 (C 4.709).

⁷ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁸ LA Vib. Kirkeregnskaber. Regnskabsbog for Øse 1688-1720 (C KRB.540).

⁹ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1828-91 (C 44.3-5).

¹⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1793-1810 (C 4.704-09).

¹¹ Forudsat at tagværket er det oprindelige, er det således tænkeligt, at skibets østende har været under tag, inden byggeriet fortsatte mod vest.

¹² I ydre murflugt måler vinduerne 50-57 cm.

¹³ Fasen er ca. 5 cm bred.

¹⁴ Sml. således Vester Starup, Grimstrup, Vester Nykirke, Skast og Vester Nebel.

¹⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 1653. Kirkesyn 2. marts, indført 8. marts.

¹⁶ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Kirkesyn 26. marts, indført 5. maj.

¹⁷ J. Helms var 1873 af den opfattelse, at murreparationen var foretaget et par generationer forinden, hvilket dog næppe kan være tilfældet.

¹⁸ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

¹⁹ Skast herreds tingbog 1637, udg. ved Poul Rasmussen, 1956, s. 175 og 205.

²⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1674, 20. oktober.

²¹ Sml. Ansager s. 1572 og Næsbjerg s. 1636.

Fig. 43. Vestre vindue i skibets nordside (s. 1603). NJP fot. 1987. – *Westliches Fenster in nördlicher Langhauswand.*

²² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²³ Jfr. M. Mackeprang: Udvendig malet Dekoration paa middelalderlige Kirker og Renæssancebygninger, i *ÅrbOldkHist.*, 1914, s. 168-76; Ulrik Bugge og Peter Kristiansen: Den bemalede blændingsgavl paa Melby kirke, i *Bygningsarkæologiske Studier* 1986, s. 30-32; Erland Lagerlöf: Målade fasader. Något om färgspår på gotländska kyrkoexteriörer, i *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*, Uppsala 1967, s. 177-90.

²⁴ LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1).

²⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C4.190).

²⁶ Se Sven Rask: Om 8 altertavler og Anders Sørensen Vedel, i *Ribe Stiftsbog* 1982; Otto Norn: Ripensiske Patriciere. Epitafieportrætter fra Renaissancetiden, i *Festskrift til Astrid Friis*, 1963, s. 177, og samme: Ord og Billede, i *Nordiske Studier*, *Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen*, 1975, s. 197f.

²⁷ Finn Grandt-Nielsen: *Fynsk Kirkesølv*, Odense 1983, s. 26f. med illustrationer s. 54f., 58f.

²⁸ Jfr. den historiske indledning.

²⁹ Synsprotokol 1969ff. Ved embedet.

³⁰ Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv. Guldsme-*

demestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 80, 131 med fig. 154.

³¹ Synet 1862 (jfr. note 9) ønskede to alterlysestager af messing anskaffet.

³² På den anden langside ses ingen spor efter fæstnelse af nogen sådan prydlister.

³³ Se Niels-Knud Liebgott: *Lys. Lamper, stager og kroner fra middelalder og renæssance*, 1973, s. 17f. Stellene er til henholdsvis syv og fem lys, med kreneret kant, men uden fødder. De er begge i Nationalmuseet tillige med et lysestel af en lidt anden udformning (til mindst ti lys) fra Tornby kirke (Hjørring amt).

³⁴ Mackeprang: *Døbefonte* s. 68, DK. Tisted s. 519, 527, 542, DK. Århus s. 1998, 2021, samt E. Rump: *Inskriptionen på Øster Hornum fonten, i Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1972.

³⁵ Marie-Louise Jørgensen: *Lektorieprædikestole i Østdanmark. Udbredelse og Forudsætninger. I Kirkens Bygning og Brug, Festskrift til Elna Møller*, 1983, s. 96f. Stykkernes samhörighed og oprindelige opstillingsmåde er tidligst erkendt af J. R. Lorentsen: *Bidrag til Øse Sogns Historie*, 1932, s. 232.

³⁶ Brødrene Hansens hårdhændede praksis (bl.a. anvendt 1916 på altertavlen i Brøndum) foranledigede, at Nationalmuseet 1920 måtte advare kirken mod at acceptere firmaets entrepris på altertavlerestaureringen, der i stedet udførtes af Christian Due (jfr. ovf.). Om lektorieprædikestolens restaurering, der blev foretaget uden museets mellemkomst, foreligger kun oplysningerne i sognehistorien (jfr. note 35, s. 234), at gamle farver skal være blevet fremkaldt, hvorefter der blev »malet påny med de gamle farver«.

³⁷ Samme problem fremgår med al tydelighed i biskop Jacob Madsens omtale 1589 af en ny lektorieprædikestol i Gudme kirke (Svendborg amt), som præsten havde opgivet at benytte, fordi den var »hanem for høy for hans hoffuid«. Jacob Madsens *Visitsbog*, udg. A. R. Idum 1929, s. 166.

³⁸ Se Marie-Louise Jørgensen (jfr. note 35) og Ulrike Köcke: *Lettner und Choremporen in den nordwest-deutschen Küstengebietern*, München 1972, s. 173f.,

kapitlet *Lettnerprogramme in nachreformatorischer Zeit*.

³⁹ Se Marie-Louise Jørgensen (jfr. note 35), der s. 95f. omtaler tilsvarende dekorerede karnapundersider i Branderslev og Utterslev (Maribo amt), af hvilke dog ingen har underbaldakin, samt småkrucifikser i en række kirker.

⁴⁰ Jfr. i den lavloftede †Oksby kirke en †prædikestols-himmel, der ligeledes var fæstnet direkte til kirkeloftet (s. 1399).

⁴¹ Gavlen i Varde Museum er s. 1150 fejlagtigt henført til en therskabsstol i Ovtrup kirke.

⁴² Indskriften, med den uforståelige, latinske passus, kendes gennem indb. til biskop Bloch (jfr. note 5) og ved Jacob Helms (med årstal 1583) og er citeret i Jensen: *Snedkere* s. 38. Selv om der af den signerede herskabsstol i det højeste er bevaret lågen, gør det fælles lokale præg på kirkens træinventar fra 1580'rne (ikke altertavlen) det nærliggende at tilskrive Christen Pedersen både dette og andet inventar i Horne, Ansager og Næsbjerg kirker (s. 1458, 1462, 1637). Hans værksted synes at være blevet fortsat af den »H. P. S(nedker)«, der har udført en lang række arbejder på egnen i første fjerdedel af 1600'rne (se s. 1542 med note 71).

⁴³ Det sidste våben, de to stående dyr, har mindelser om et kalkmalet våbenskjold i Nr. Nebel kirke (s. 1192 med fig. 15) og lighedstræk med et segl tilhørende Peder Harbo til Nielsbygård (Føvling sogn); jfr. A. Thiset: *Danske Adelige Sigiller*, 1905, C XLVI,1. Venligst meddelt af Knud Prange i brev til redaktionen 21. juli 1988.

⁴⁴ Horsens Orgelbyggeri: *Katalog 1923*. J. R. Lorentsen (jfr. note 35), s. 232f.

⁴⁵ J. R. Lorentsen (jfr. note 35), s. 234.

⁴⁶ Henningsen: *Kirkeskibe Ribe* s. 367.

⁴⁷ LA Vib. Ribe stiftprovsti og Ribe købstadsprovsti. *Synsprotokol for kirker og præstegårde 1812f.* (C36A.13).

⁴⁸ Se Nielsen: *Herredsbeskrivelse*, s. 116f. og J. R. Lorentsen (jfr. note 35) s. 231 og s. 36f. om den af Mads Morsing under svenskekrigene førte kirkebog.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1983. – Südostansicht der Kirche.

NÆSBJERG KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne), hvor kirken er sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Det har været *anneks* til Øse sandsynligvis siden 1400'rne.¹ Kronen solgte 1726² kirken til kaptajn Frederik Lassen til Nørholm og Grubbesholm, og med Grubbesholm kom den 1731 til kancelliråd Frederik Hein til Stensgård på Fyn. Herefter fulgte kirken dette gods-kompleks (fra 1751 knyttet til stamhuset Hvedholm) indtil 1764, da oberstløjtnant Preben Brahe til Hvedholm solgte den til to bønder på egnen.³ Kirken tilhørte herefter lokale beboere, fra 1810 samtlige hartkornsejere i fællesskab.⁴ Den overgik til selveje 1. januar

1909.⁵ – Ved klokkeopkrævningen 1528 måtte kirken afgive en klokke.⁶ Ved biskop Hans Adolph Brorsons visitats 10. maj 1760 var kun få mødt frem i kirken, fordi visitatsen faldt på en hovdag.⁷

Kirken, der o. 1800 lå frit i landskabet med udsyn over marker og heder (jfr. fig. 3), omgives nu af nyere bebyggelse undtagen mod nord, hvor et større areal siden 1972 ligger hen som et haveanlæg med henblik på en eventuel inddragelse som begravningsplads. *Kirkegården* har be-

Fig. 2. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1983. – *Nordostansicht der Kirche.*

varet sine gamle skel og hegnes af græsklædte jorddiger, udvendig sat med kampesten. I det sydøstre hjørne ses en sten med skåltegn og rundt omkring i diget indgår klumper af jernal og myremalm. Kirkegårdens smukke ramme understreges af en række ældre seljerøn, plantet

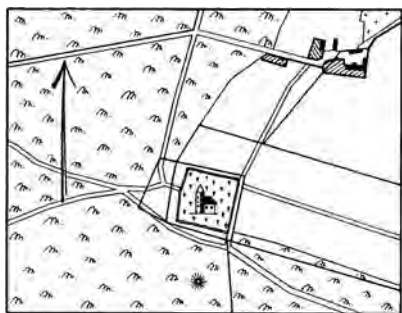
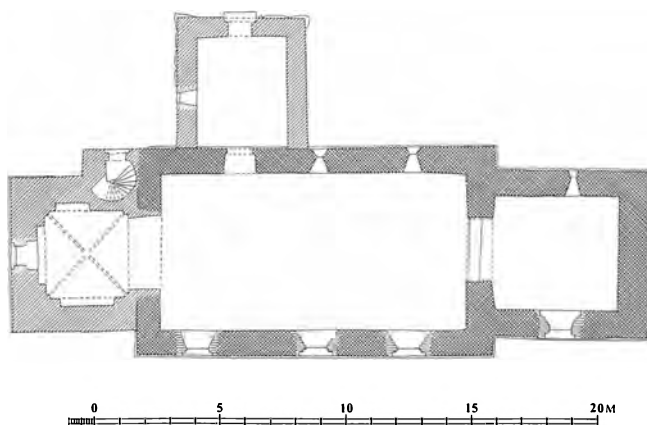

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000. Målt 1819 af H. W. Hansen. – *Katasterkarte. Vermessen 1819.*

rundt langs digets skrånende inderside, men fældet i nord.

Kirkegården har i det mindste siden 1600'rne haft *hovedindgang* i vest, med køreport og låge, og en låge i øst.⁸ En låge i det søndre dige er etableret i begyndelsen af 1900'rne. Alle indgange lukkes af jerngitterfløje, ophængt mellem murede og hvidtede piller, der er afsluttet som aftrappede pyramider. De egnstypiske piller, der er fornyet og ommuret i flere omgange, de vestre 1951, stammer som type sandsynligvis fra begyndelsen af 1800'rne. Porten og »stetten« i vestre dige synes i 1600'rne at have været en teglhængt *†portal*, hvis åbninger afsluttedes med runde buer. Denne blev 1717 afløst af tre murede piller, bundet sammen af gennemløbende bjælker, fastgjort med ankre og dækket med et tag af tagsten. En *†lås* til porten nævnes 1688 og 1706. Stetterne i øst og vest lukkedes af drejelige *†kors-*

Fig. 4. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen og Bi Skaarup 1983. Tegnet af MN 1988. – Grundriss.

træer («hverler», hvirvler), der sammen med tjernriste i tømrede rammer holdt kreaturerne ude.⁸ Ristene fornyedes (sidste gang?) i 1840'rne.⁹

Nord for den østre låge er o. 1950 opført et hvidkalket *ligkapel* med redskabsrum i nordre gavlen. Der blev 1709⁸ givet tilladelse til op-sætningen af et *tdægnehus*, der dog ikke ses på matrikelkortet 1819.

Kirkegården henlå 1862⁵ som et græsklædt tæppe uden »planering«, dvs. adskilte begravel-sespladser. En gang førte fra hver af de to ind-gange hen til kirken.

BYGNING

Kirken er en lille romansk kvaderstensbygning, bestående af kor og skib, hvortil der i senmid-delalderen er føjet et våbenhus foran skibets norddør og et tårn ved vestgavlen, sidstnævnte med pyramidespir fra 1811. Orienteringen har betydelig afvigelse til syd.

Materialer. De romanske afsnit er rejst af gra-nitkvadre over en skråkantet *sokkel*; koret er et skifte lavere end skibet. På vanlig vis er de stør-ste formater anvendt forneden. I nordsiden modsvares korets to nederste skifter af tre skif-ter i skibet. Mens denne side er bevaret stort set uændret med oprindelig dør og vinduer, er det, som om kvaderstenene i korets østgavl og kir-kens sydside aldrig har fundet deres leje, men ideligt er blevet omsat, så alle oprindelige åb-ninger nu er forsvundet. Ifølge kirkens regnskab 1694 var de »hugne sten« på korets sydside og

sydøstre hjørne »fra tækning til jorden faldet ud og en del mur indtil altret var fulgt med«, så der var hul igennem. Murermestrene Oluf Pedersen og Hans Christensen arbejdede i tolv dage med at genindsætte kvadrene og brugte hertil 30 tøn-der kalk og 120 mursten.⁸ Murværkets bevæ-gelse og kvadrenes udskriden må have været et problem allerede i middelalderen. På et tids-punkt inden tårnets opførelse har man således *genbrugt* en række *profilerede kvadre* (jfr. s. 1600, nr. 26), som må stamme fra en anden kirke. Det drejer sig om i alt 14 hulkantprofilerede kvader-sten, som er indmuret i spredt orden¹⁰ fra kor-gavlen i øst til tårnets sydside i vest. Det har været foreslået,¹¹ at stenene kunne hidrøre fra

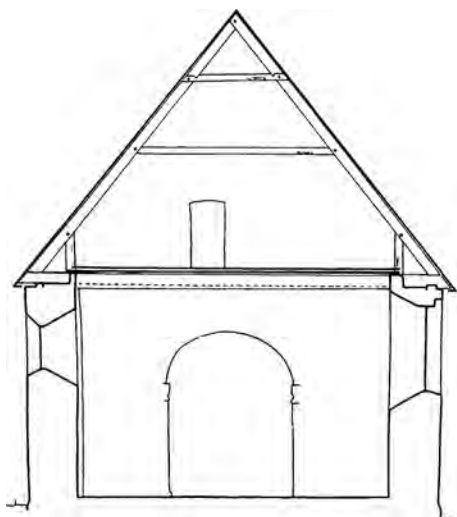

Fig. 5. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen og Bi Skaarup 1983. Tegnet af MN 1988. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

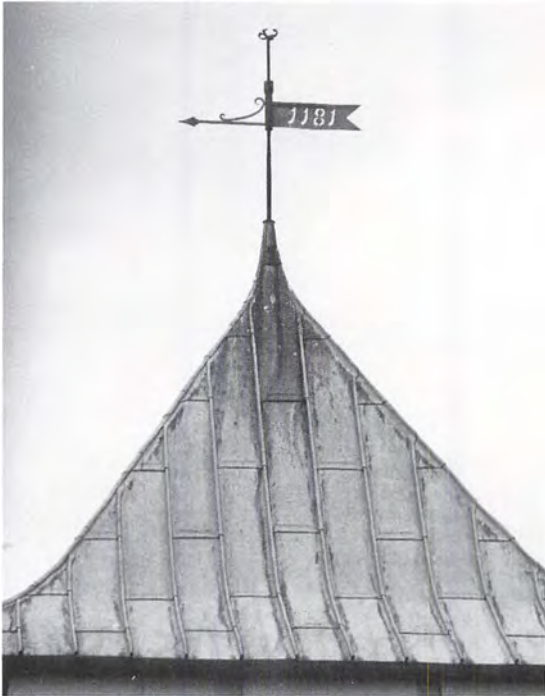

Fig. 6. Udsnit af tårnets spir, opsat 1811. Fornyet vindfløj med forvekslet årstal 1181 (s. 1636). NE fot. 1983. – *Kirchturmspitze 1811 aufgesetzt. Ausschnitt. Erneuerte Wetterfahne mit verwechselter Jahreszahl 1181.*

kirken selv, enten fra en dobbeltsokkel eller gesims, men dette er næppe tilfældet, idet den urørte nordside står med glatte murflader. – Indvendig synes de overpudsede mure at bestå af små marksten.

Døre og vinduer. Ethvert spor af syddøren er forsvundet. Den retkantede norddør måler udvendig 220 × 105 cm. Den hæver sig over skråkantsoklen og dækkes af en firkantet stensbjælke. Siderne og anslaget er udformet i almindelige bygningskvadre.

Nordsidens tre romanske vinduer, ét i koret og to i skibet, er genåbnet 1951, da der indsattes blyinfattede ruder. De små højtsiddende åbninger, hvis lysninger findes nær ved ydersiden, har vandret afsluttede overligger. I ydre flugt måler korvinduet 85 × 47 cm, skibets vinduer 127 × 68 cm.

Indre. Den lidt skæve, runde korbue har efter alt at dømme bevaret sin oprindelige form. Den smykkes af attisk profilerede *kragbånd* (jfr. s.

1600, nr. 8), som minder meget om døbefontens profil. Et skråkantled nederst i vangerne er nu ikke synligt. Både kor og skib dækkes af flade lofter, hvis bjælker 1923⁵ blev beklædt med brædder. Herover ligger stafbrædder. Tidligere var brædderne sømmed på bjælkernes underside.

De tre *gavlspidser* er (som indervæggene?) opført af små rå marksten, sine steder ikke meget større end piksten. Korets øverste spids er ommuret, og spidsen af skibets vestgavl afbrudt i forbindelse med tårnets opførelse. Mellem koret og skibets tagrum er brudt en dør.

Det middelalderlige *egetagværk* har dobbelt lag hanebånd og små korte stivere. Korets seks spærfag og skibets tolv fag er samlet fra vest mod øst. Koret er nummereret med firkantstik, skibet med stregnumre.

Det senmiddelalderlige *våbenhus* er på grund af bebyggelsens beliggenhed – lige som i Øse – placeret foran skibets norddør, mens den søndre dør som nævnt er sløjfet. Den lille tilbygning er opført af munkesten over liggende syldsten. Taget er nu som tidligere tækket med tegl. I gavlen er en fladbuet dør i spidsbuet spejl, og herover er en spidsbuet blanding, flankeret af to brændte, sengotiske formsten i kløverbladfacon. I vestmuren er 1882⁹ indsat et støbejernsvindue. Et nyt gulv er lagt med røde mursten på fladen. Det hvidkalkede rum har bræddeloft med indklædte bjælker.

Tårnet ved skibets vestgavl, der minder om det i Vester Starup, er opført af munkesten i munkeforbandt; nederst i syd og vest er anvendt udflyttede kvadre, i alt syv skifter, heriblandt to profilerede kvadre, der må have indgået i skibets vestmur før tårnbyggeriet. Sydsiden er stærkt skalmuret, øverst helt ommuret. Østmuren rider som nævnt på skibets gavltrekant. Tårnrummet, der får lys gennem et fladbuet vindue i vest (se glasmaleri), dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstensribber, udspringende fra små helstens hjørnepiller. Rummet forbindes med skibet ved en spidsbuet arkade; i de øvrige sider er helstens, spidsbuede spareblændinger, den nordre lidt smallere end de øvrige af hensyn til spindeltrappen. Denne findes i en selvstændig, blytækket udbygning i hjørnet

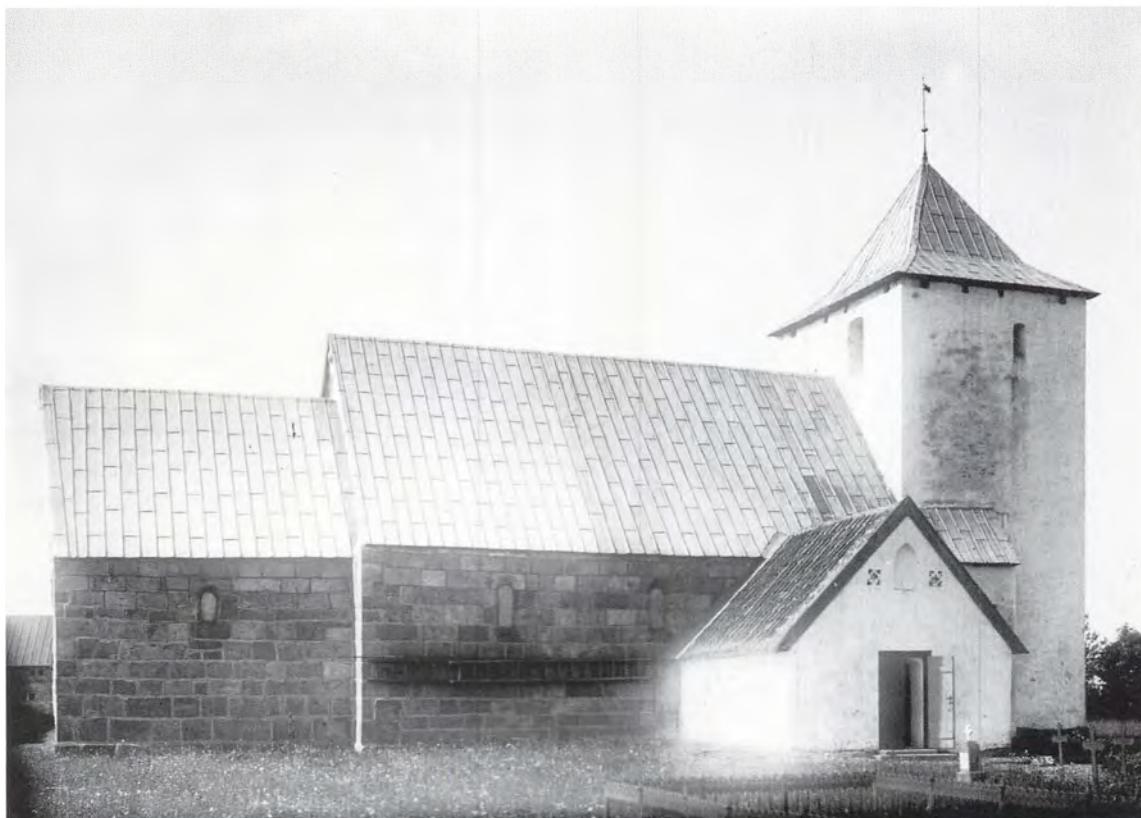

Fig. 7. Kirken set fra nord 1897. Chr. Axel Jensen fot. – *Nordostansicht der Kirche 1897.*

mellem skibet og tårnets nordside med fladbuet dør i spidsbuet spejl. Det højrevendte, murede trappeløb er dækket med cement, men undersiden af den munkestensmurede trappe er velbevaret. Mellemstokværket har indvendig store fladbuede, helstens dybe spareblændinger i øst og nord og to mindre, fladbuede i vest. Denne etage er, ligesom det lave klokkestokværk ovenover, ombygget i syd og sydvest, muligvis 1707, da murermeister Hans Christensen arbejdede på tårnet i 32 dage og indsatte 14 nye ankre.⁸ Klokkestokværket har to glamhuller mod vest og ét mod øst samt en lille glug i den vestre af nordsidens to fladbuede blændinger. Det lave *pyramidespir*, opsat 1811,¹² er formentlig inspireret af de Nørholmske tårnspejre. Det afløste et *tsadeltag* med gavle i øst og vest. På tårnets østmur, nær det sydøstre hjørne, ses to sammenkrevne *jernbogstaver*: »VB« eller »NB«

Vedligeholdelse og istandsættelser. Når man ser bort fra spiret, har kirken ikke undergået større ændringer siden tårnets og våbenhusets tilkomst. Vedligeholdelse har i første række omfattet kvaderstensmurværket, hvor sydsiden ofte måtte rettes op og sættes om, samt blytagene, der dækkede hele kirken undtagen våbenhuset, der som nævnt havde tegltag. Hertil kom reparationer af træloftet og murstensgulvene samt de fire *vinduer* i syd, hvis (flad)rundbuede, falsede åbninger formentlig stammer fra renæssancen. Et syn på kirken 26. marts 1668¹³ giver et indtryk af bygningens tilstand i de fattige år efter svenskekrigene. Nogle blyplader var blæst af skibets nordside, og der manglede egefjæl under blyet. I tårnets vestmur var en stor revne fra de øverste glamhuller og ned til jorden. Firs tagsten var blæst af våbenhuset, og vestenden af husets seks bjælker var rådne, og det samme

Fig. 8. †Altartavle (nr. 2, s. 1640), 1902. Foto i NM2. – †Altartavle, 1902.

gjaldt murremmen i denne side. En reparation af vestre stette og port blev anslået til at kræve i det mindste 200 tagsten og ti lægter; over den østre indgang manglede henved 100 tagsten. Et syn optaget i efteråret 1674¹⁴ – og ligesom det første indført i tingbogen – anslog, at kirken ikke kunne sættes i stand for under 177 slette daler.

Den bevarede regnskabsbog 1688-1720⁸ viser, at man til dels har gjort brug af de samme *håndværkere* som i Ansager og Øse, således murer-mestrene Oluf Pedersen og Hans Christensen, der omsatte dele af korets kvadernure 1694. Oluf Pedersen nævnes tillige i de foregående år 1689 og 1692, mens mester Hans optræder igen 1696, 1699, 1701 og 1707. Blandt blytækkerne finder vi Knud Jensen (1692) og Tue Thorsen (1698, 1699 og 1710). Tømmermanden Jens Nielsen og søn reparerede 1695 lofterne i skib og våbenhus, og Niels glarmester i Varde indsatte 1703 140 nye ruder.

Ved et syn på kirken 1792¹⁵ virkede rummet

mørkt, vinduesglasset trængte til udskiftning, og man overvejede at genåbne et af de små romanske vinduer i nord, hvilket dog ikke skete. 1863⁵ indsattes støbejernsrammer i sydsidens fire vinduer. Forinden, i 1856,⁹ var vægfladerne blevet rettet af og pudset glatte. 1874 lagde man cementfliser i korgulvet og i skibets midtgang. 1882 afvaskedes norddørens sider for hvidtekalk. Korgavlens hældede i disse år faretruende mod øst; den var 1887 13½ tomme (ca. 33 cm) ude af lod og må inden 1897 være blevet muret om og rettet op.⁵ Kirkerummet stod i slutningen af 1800'erne (måske også tidligere) med loftsbrædderne sømmet på bjælkerne (jfr. fig. 18). Under ledelse af arkitekt Aage Bugge, Varde, blev bjælkerne 1923 frilagte og harmoniseret med en beklædning.

En *hovedrestaurering* 1951 ved arkitekt P. Riis Olsen, Varde, omfattede foruden reparation og omstøbning af blytagene og omsætning af kvadrene i sydsiden og i korets østgavl en udskiftning af støbejernsvinduerne med egetræskarme og såkaldt antikglas samt genåbning af nordsidens tre romanske vinduer. I kor og skib blev cementfliser og gulvfjæl (under stolene) erstattet af gule teglsten, lagt på fladen. Koret er hævet to trin over skibet, tårnrummet ét trin.

Den velbevarede bygning står i dag i blank kvaderstensmur og med hvidtede, teglmurede tilbygninger; også gavlspidserne samt partierne omkring sydsidens klædelige vinduer er hvidkalkede – som det sig hør og bør i Vestjylland. I det indre er væggene hvidtede, og trælofterne blåmalede.

Varme. Kirkens første kakkelovn blev opstillet 1897⁵ på beboernes begæring i skibets nordøstre hjørne med skorsten op gennem skibets østgavl. 1951 afløstes en kalorifer, opsat 1910, af et elektrisk varmeanlæg.

Vindfløjen (fig. 6) over tårnets pyramidespir er fornyet af byens smed 1951 og bærer årstallet »1181«, som må være en ombytning af cifrene »1811«, året for spirets opsætning, der formentlig har kunnet læses på den ældre fløj (jfr. fig. 7).

Et *glasmaleri* i tårnrummets vestvindue, Kristus på korset, er indsat 1928 og antagelig tegnet af arkitekt Svane i Kolding.

Fig. 9. Indre set mod øst. NE fot. 1983. – Innenansicht nach Osten.

INVENTAR

Oversigt. Fra romansk tid stammer granitdøbefonten og den usædvanligt gamle klokke, der meget vel kan være kirkens oprindelige. Ellers repræsenteres middelalderen af de sengotiske alterstager, et muret sidealterbord (nu skjult) og vel af en jernbunden dørfloj, der dog må dateres åbent til 1500'rne.

Rummet domineres af træinventar i egnens ungrenæssancestil, alt anskaffet inden for et tiår. Prædikestolen bærer årstallet 1579, det samme som de stærkt fornyede stolestader, hvortil slutter sig et alterbordspanel og det meste af en præste- og skriftestol med årstallet 1587, nu benyttet i et skab. Fra o. 1587 stammer også altertavlen, der er af katekismustype, en noget forgrovet kopi af Øse kirkes. Den er formentlig udført af den lokale Christen Pedersen snedker i Heager, der nok også har haft en hånd med ved andre af inventarstykkerne. Altersættet er udført o. 1792 af Johannes Brosbøll i Varde.

Farvesætning. Ved restaureringen 1951-1952 fremdroges i altertavlens storfelt det oprindelige maleri, på rammeværket en bemaling med marmorering fra midten af 1700'rne. Det øvrige inventar blev nymalet i fortrinsvis en rød og grå tone.

Alterbordet (fig. 17) er et ungrenæssancepanelværk af fyrretræ, fra o. 1585, 170 × 73 cm, 107 cm højt. Dets forside består af fire fag, kortsiderne af to, alle med høje profilfyldinger under lave frisefyldinger, der på forsiden smykkes af fladsnitsakantus. Bemaling i grå og brune toner fra 1951. Alterpanelet, der står helt op imod korets østvæg, blev frilagt og istandsat 1909.⁵

Et *sidealterbord*, formentlig fra senmiddelalderen, står i skibets sydøsthjørne som underbygning for prædikestolen. Det stod næsten urørt og tilgængeligt indtil 1951 (jfr. fig. 18), da det

Fig. 10. Opstandelsen, altermaleri, o. 1587, efter fremdragelse 1952, men før restaurering (s. 1638, jfr. fig. 11). Georg N. Kristiansen fot. 1952. – *Altarmålde, die Auferstehung, um 1587. Aufnahme nach der Freilegung, aber vor der Restaurierung. 1952.*

blev dækket bag påmuringer (jfr. prædikestol).

†*Alterklæder*. 1688 nævnes to alterklæder, af hvilke det ene solgtes året efter og erstattedes af et nyt. Hertil medgik bl.a. seks alen kattun (bomuld), og det ses, at klædet blev syet og »lavet til« i Varde. 1718 købtes atter stof til et nyt alterklæde, fem alen kattun og seks alen blåtbånd til kantning.⁸ 1862 omtales et rødt alterklæde med guldbort, der 1899 var gammelt og falmet og blev fjernet 1909 ved alterbordets frilægning.⁵

Altertavle (fig. 11) o. 1587, formentlig udført af Christen Pedersen snedker i Heager som en efterligning af Øse kirkes tilsvarende tavle, der var bestilt gennem sysselprovsten. Tavlen er en streng og enkel opbygning af katekismustype med tredelt, gavlprydet storstykke på postament med fyldingsfremspring. Det næsten kvadratiske storfelt og de lidt smallere sidefelter

indrammes af profillister og flankeres af kannelerede halvsøjler med volutkapitæl og akantusprydbælte. Felterne krones – over en forkrøppet profilgesims – af lave trekantgavle, der før en omfattende istandsættelse 1952 afsluttedes af små drejede vasespir (jfr. fig. 18). De sidste har formentlig været sekundære tilføjelser, ligesom postamentets udsavede fyrretræsvinger, der stammer fra en istandsættelse i rokokostil engang midt i 1700'erne.

Tavlens malede fremtræden er etableret ved restaureringen 1952, da storfeltets oprindelige maleri, Opstandelsen, blev fremdraget og i ret væsentligt omfang nymalet (jfr. fig. 10). Kristus står frontalt over graven i en gul strålekrans, iført lændeklæde og karmoisinrød kappe med gyldent for. Han holder i venstre hånd sejrspanen (Dannebrog), mens den højre arm er udstrakt velsignende. Omkring graven ses fire romerske soldater, de tre med forfærdet gestus, den fjerde endnu sovende med albuen hvilende på sarkofagen. I baggrunden anes til højre Golgathahøjen med de tre kors, til venstre Jerusalems tempelbygning. Oprindelige er også sidegavlenes malede englehoveder,¹⁶ mens midtgavlenes Jesumonogram stammer fra restaureringen 1952 ligesom sidefelternes og postamentets versalindskrifter fra Joh. 5,24–25, Joh. 15,9–11 og Joh. 14,6. Tavlenes øvrige bemaling stammer fra rokokotidens istandsættelse. Søjlerne står hvide med forgyldte kapitæler og prydbælter, rammeværket gråmarmorert og postamentvingerne blå, kantet med gule og brune volutter og bladværk.

Tavlen er den bedst bevarede af en række næsten ens alterprydelser af katekismustype, som i betydeligt omfang synes at være formidlet til landsbykirkerne af sysselprovsten Anders Sørensen Vedel (se s. 1612 med note 26). I provstens regnskabsbog ses Næsbjerg kirke da også o. 1587 at have været ham 13 dl. skyldig »til en ny tavle«, men indførslen er streget ud.¹⁷ Forklaringen kan måske findes i en jævnførelse mellem de smukt udførte skæringer på Øse-altertavlen, som Vedel anskaffede, og Næsbjerg-tavlens noget klumpede halvsøjler med særegne volutkapitæler. Disse svarer ganske til Øse-præ-

Fig. 11. Altertavle, o. 1587 (s. 1638). NE fot. 1983. – *Altarbild, um 1587.*

dikestolens (s. 1616 med fig. 25, 28), og det må derfor formodes, at kirkeværgerne har afbestilt den hos provsten bestilte ny tavle og i stedet har ladet den lokale Christen Pedersen snedker gøre den eksisterende tavle efter mønster af den netop hjemskrevne i Øse.¹⁸ Storfeltets maleri er udført på kridtgrund som den øvrige samtidige staffering, hvortil som nævnt hører sidegavlens englehoveder. Herudover synes også midtgavlen at have rummet et malet motiv; på rammeværket er konstateret forgyldning, rød, grøn, rødbrun og hvidgrå farve, og i sidefelterne og postamentet har der været indskrifter i forgyldt fraktur på smaltebund.

Ved midten af 1700'erne fik tavlen en oppudsning i rokokostil. Rammeværket fik sin nuværende bemaling med marmorering, og det bibeholdte opstandelsesmaleri suppleredes i sidefelterne med billeder af to stående personer, der ved undersøgelsen 1952 stod meget udviskede. Da der i syd sås rester af en opslået bog med ordet »[E]van[g]elium« (sort kursiv), har der snarest været tale om fremstillinger af Moses og Kristus, repræsenterende henholdsvis Loven og Evangeliet.¹⁹ De var malet på sort bund i en grågrøn portalindramning. Af samtidige indskrifter konstateredes blot i postamentfeltet bogstaverne »...opstan...« (gul kursiv på blå

Fig. 12-13. 12. Alterkalk, o. 1792, udført af Johannes Brosbøll, Varde (s. 1640). 13. Alterstage, gotisk, o. 1500 (s. 1641). NE fot. 1983. – 12. *Kelch, von Johannes Brosbøll, Varde, geschaffen. Um 1792.* 13. *Gotischer Altarleuchter, um 1500.*

bund), utvivlsomt en rest af skriftstedet »Jeg er Opstandelsen og Livet« (Joh. 11,25), der læstes på tavlen 1765.³

Ved en ny istandsættelse 1853 blev der i stortfeltet malet en fremstilling af Kristus på korset, hovedsageligt i gråtoner. Sidefelter og postament fik gule frakturindskrifter på sort bund med citater fra Joh. 17,3, Joh. 10,11 og 2. Kor. 5,15, og rammeværket blev nymalet i lyse toner, topgavlene med malede, hvidgrå ornamenten på brun bund. Endelig markerede årstallet »18/53« på postamentvingerne restaureringen, der i det væsentlige har fulgt den syv år tidligere istandsættelse af altertavlen i Øse og må skyldes samme landsbymaler (jfr. s. 1612).

1902 blev tavlen nedtaget og ophængt i tårnrummet, hvorfra den senere blev flyttet til skibets nordvæg (fot. i NM2). Med restaureringen

1952 har altertavlen fået sin nuværende fremtræden og er blevet genopsat på altret.

†*Altertavler.* 1) 1765 omtales, uvist om i Øse eller Næsbjerg kirker, »adskillige apostelbilleder, der nu er nedtagne og bortkastede«,³ formentlig middelalderlige alterfigurer. 2) 1902 (fig. 8), en opbygning i renæssancestil med maleri, Opstandelsen, af Jørgen Hansen. I postamentfeltet malet indskrift med citat fra Joh. 11,25. Fjernet 1952.

Altersølv, o. 1792, udført af Johannes Brosbøll i Varde.²⁰ *Kalken* (fig. 12) er 21 cm høj, med cirkulær, aftrappet fod, der ligesom den linseformede knop er svejknækket. På foden er fæstnet et krucifiks med støbt Kristusfigur. Skaftledene er konkave, af uens størrelse, bægeret glat med let svejet rand. Under bunden ses sølvmedens stempel og Vardes bymærke (Bøje 1982 nr. 6873

og 6841), en indprikket vægtangivelse »Wog 25 Lod« samt en nyere, graveret påskrift: »Næsbjerg Kirke 34«. Den sammenhørende *disk*, tv. 13 cm, er glat med cirkelkors på fanen og har på undersiden samme nyere påskrift som kalken.

Altersættet er udført 1792 eller ret kort efter af et ældre og mindre faltersæt, der da ønskedes fornyet (se ndf.).¹⁵ 1844 ønskede synet kalk og disk afpudset hos en guldsmed, der skulle forgyldte disken indvendigt og fjerne levningerne af en udvendig forgyldning.⁹ 1899 omtales opkøning og indvendig forgyldning af altersættet.

†*Altersølv*. Efter svenskekrigene havde kirken 1700 kalk og disk af tin,²¹ der endnu nævnes 1765, tillige med et altersæt af sølv, der dog var for småt. Det sidste beroede 1792 hos kirkeejeren, der da af synet fik påbud om at få kalk og disk sat i stand og gjort større.¹⁵

Alterkande og *oblatæske* af sort porcelæn med guld Kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, anskaffet henholdsvis 1844 og 1876.⁹

Alterstager (fig. 13), gotiske fra o. 1500, 33 cm høje. De har nogenlunde ensdannet fod og lyse-skål med profilering, cylinderskaft med tre skarprykkede skaftringe og hviler på tre tæer. Af disse er de to (på hver stage) fornyede ligesom lysetornen, der er af jern. Inde i skålene er stagerne rødakerede. En nær parallel findes i Skanderup kirkes alterstager (Anst hrd.), der bærer minuskelindskrift med giverens navn og dedikation til et alter. Stagerne, der tidligst omtales 1688,⁸ manglede 1840 hver to af malmtæerne, der var erstattet med fødder af træ og jern. De ønskedes derfor fornyet i form som de gamle.⁹ *Syvstage*, nyere, med grenede arme.

†*Messehagler*. En hagel nævnes 1688,⁸ 1791 en af grønt fløjl,¹⁵ der var borte 1829.⁹ 1840 anskaffedes en ny messehagel af sort fløjl med kors af silkebånd »i stedet for sølvgaloner«. Den brugtes indtil 1863, og 1893 købtes atter ny hagel, af rødt fløjl med guldbort.⁵

Alterskranke, 1952, fæmsidet med støbejernsbalustre og læderbetræk, svarende til Øse kirkes. †*Alterskranker*. 1) Formentlig fra 1700'erne, beskrevet 1862 som et knæld af fyrretræ, udstoppet og beklædt med læder, og med gitter-

værk af fyr.⁵ 2) 1866, udgørende en trekvart-cirkel og med træbalustre (jfr. fig. 18), svarende til den tre år ældre i Øse kirke.

Døbefont (fig. 14), romansk af rødlig granit, 90 cm høj, tilhørende egnens glatkummede vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte* s. 407). Foden har en meget forenklet søjlebaseform med hjørneknopper, kummen er over et uregelmæssigt, konisk skaft halvkugleformet, tv. 69 cm. Dens attisk profilerede mundingsrand, hvis øvre rundstav som vanligt er erstattet med platte, minder meget om profilen på kirkens korbuekrægbånd (s. 1634 og s. 1600, nr. 8). Kummen er nu udmuret og forsynet med en træring, og al bemaling fjernet 1882, da fonten blev afvasket for kalk og farve.⁹ Døbefonten, der 1791 sagdes at være »af én sten, revnet lidt i den ene side«,¹⁵ flyttedes 1861 fra korets nordvesthjørne til korbuens nordvange,⁹ hvor den ses 1897 (fig. 18). Sin nuværende plads i skibets nordøsthjørne har fonten fået 1952.

Dåbsfadet er fra 1860, glat, tv. 40 cm, svarende til Øse kirkes fra 1861, og som dette 1926 suppleret med en glorieformet fane til de nuværende 60 cm. Kirken savnede 1830 dåbsfad.⁹ *Dåbskande*, 1926, 27 cm høj, svarende til Øse kirkes. På korpus graveret fraktur: »Fra Næsbjerg Ungdomsforening 1926«. En *tdåbskande* fra 1890,⁵ med malet kors, ses på interiørbilledet 1897 (fig. 18).

Fig. 14. Døbefont, romansk af granit (s. 1641). Tegning af E. Rondahl 1897. – *Romanische Granittaufe*.

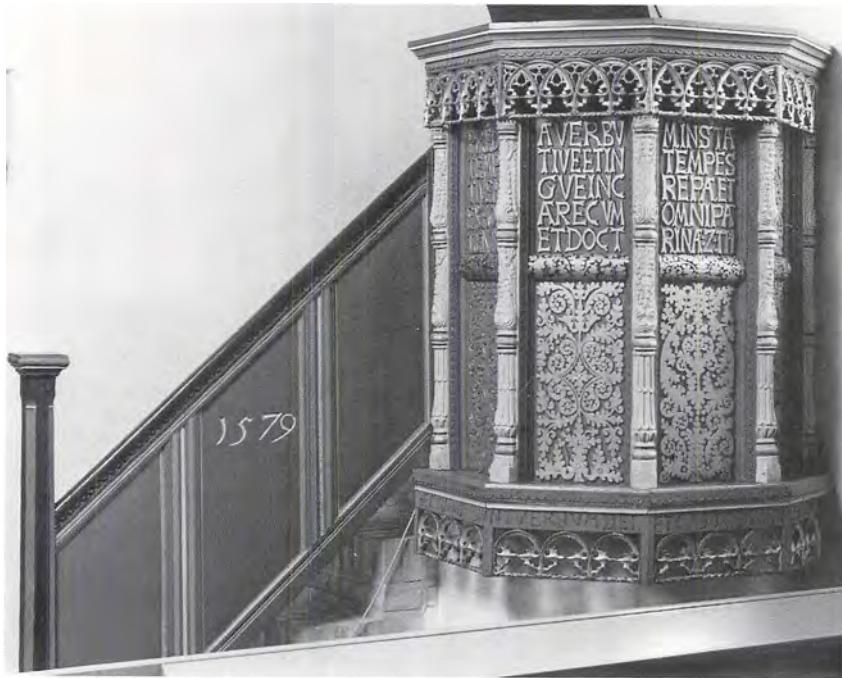

Fig. 15. Prædikestol, 1579 (s. 1642). NE fot. 1983. – Kanzel, 1579.

Prædikestol (fig. 15), 1579, i egnens karakteristiske ungrenæssancestil med flere forsinkede gotiske træk. Den består af fire høje fag, der af afrundede, vandrette rammestykker midtdeles i to rækker felter. Fagene flankeres af slanke, leddele hjørnebalustre, der smykkes af akantusløv og tungeornamenter og på siderne ledsages af neglesnit. Stileret, fladsnitagtig akantus dækker rammestykkerne, de nedre felter og øvre rækkes vægfelt. I de tre øvre felter nærmest opgangen læses en gennemløbende, femlinjet indskrift med reliefversaler: »Predic/a verbv/m in-sta/ tempes/tive et in/tempes/tive ar/gve inc/repā et/ exhort/are cvm/ omni pa/tientia/ et doct/rina 2 T 4« (Prædik ordet ... 2 Tim. 4,2). Både kron- og fodliste ledsages af neglesnit og har en nedhængende, gennembrudt frise af rundbuer (kronlistens krydsende) med gotiske fiskeblærer og korsblomster. På den nedre hængefrise er indskåret versalerne: »Beati qvi avdiu/nt verbvm dei/ et cvstodivnt illvd./Lvc. 11 ca(p)« (Salige er de, som hører Guds ord ... Luk. 11, 28). Det samtidige opgangspanel med møgler har tre fag med profilfyldinger og hånd-

liste ledsaget af neglesnit. I den midterste fydning er med store tal indskåret årstallet »1579«.

Prædikestolens bemaling er fra 1952. Dominerende er en rød tone, som i felterne danner bund for bogstaver og skæringer, der ligesom buefriserne står forgyldt. Balustrene står hvide med lidt forgyldning og rødt, rammeværket er hovedsagelig blå. Også gesimsens dækplanke og læsepult (i blank eg) stammer fra 1952, da den murede underbygning fik sin nuværende afrundede form med trappe i blanke sten.

Indtil 1952 havde stolen bevaret sin oprindelige opsætning på et bibeholdt middelalderligt sidealterbord i skibets sydøsthjørne (jfr. fig. 18), der nu er skjult bag den unødvendige moderne påmuring.²²

En *thimmel*, tilføjet 1604, bar indskriften: »Sallige ere de som høre Guds Ord og bevare det. Luc. 11(,28), 1604«. Mens dette skriftsted vel har været at læse i frisen, har følgende navne m.m. rimeligvis været fordelt på topstykkerne: »Niels Jesen. Mads Hansen. Jens Lauridsen Riber. Hr. Povel Jørgensen Barfod. Deus providebit (Gud vil drage omsorg). Anno 1604«. ³ Det sidste navn

er den daværende præsts, de øvrige formentlig kirkeværger og andre sogneboere.²³

Omkring midten af 1700'erne (før 1765) har prædikestolen fået samme nymaling med marmorering som altertavlen. 1798 var prædikestolshimlen rådden, og året efter omtales dens jernophæng som så rustent, at der var fare for nedstyrtning.¹² Himlen var borte 1874,²⁴ da opgangen blev egetræsmalet,⁵ hvorefter prædikestolen fremstod, som Chr. Axel Jensen så den 1897, med flæsepult og stofbeklædning (fig. 18). Restaureringen 1952 gav stolen sin nuværende fremtræden.

Stolestader (fig. 19), 1579, i egnens ungrenæssanceformer, men stærkt fornyede 1952, da de nuværende bænke i stil med Øse kirkes blev indsat. Af de 28 fyldingsgavle, nu 102 cm høje, er hovedsageligt skæringerne gamle, mens rammeværket med de egnstypiske småspir stort set er nyt. I overfyldingerne ses et enkelt sted en arkade med neglesnit på bueslaget, men ellers overalt stiliseret akantusløv, der stedvis vokser ud af en vase. Underfyldingerne prydes af foldværk, hveranden med tre hjerteformede gennembrydninger. Den forreste gavnl i syd har på rammeværket indskåret årstallet »1579« (fig. 19). Forpanelet i syd har over fem høje spejlfyldinger små frisefyldinger med fladsnitsakantus (fig. 19). Indgangspanelerne er tilsvarende, men i frisefyldingerne ses to dyr, og de indfattes af vandrette lister med neglesnit. Til indgangspanelet i øst slutter sig endvidere to panelfag, i hvis nedre fyldinger akantusløvet er arrangeret i rombeform omkring en roset. Fire andre stykker stolepanel med akantusfyldinger indgår nu i orgelunderbygningen. Stoleværkets bemaling fra 1952 slutter sig til prædikestolens, rammeværket er rødt, og løvværket står gult, foldværket gråt på blå bund.

I årene 1707-17 omtales gentagne gange reparation og fastgørelse af skamlerne (stolestaderne),⁸ der 1791 opregnedes til 20 mandstole og 10 kvindestole.¹⁵ Tallet var 1862 uforandret 30 kirkestole, af hvilke de fem havde fyldingsryglæn, én dør.⁵ 1849 omtales maling af stolestaderne med lys perlefarve,⁹ og 1873-74 gennemførtes en større forandring. Kvindestolene, der

Fig. 16. Panelvæg med dør fra (†)præste- og skriftestol 1587, nu benyttet i skab fra 1952 (s. 1644). NE fot. 1983. – *Wandvertäfelung mit Tür von (†)Beichtstuhl, 1587. Jetzt in einem Schrank von 1952 verwendet.*

Fig. 17. Alterbord, o. 1585 (s. 1637). NE fot. 1983. – *Altartisch, um 1585.*

Fig. 18. Indre set mod øst 1897. Chr. Axel Jensen fot. – *Innes nach Osten*, 1897.

hidtil havde været længere end mandstolene, blev rykket ind og fik nye bænke med rygstød og skråpulte. Næppe var dette arbejde påbegyndt, før det besluttedes at give mandstolene tilsvarende nye bænke, og gavlenes gamle småspir blev erstattet med små voluttopstykker (jfr. Henne s. 1261). Endelig blev alt malet i en lys egetræsådring,⁵ hvorefter staderne fremtrådte, som de stod ved Chr. Axel Jensens besøg 1897 (fig. 18), da han endnu så »bjælkefødder«, under staderne ved indgangen (jfr. Kvong kirke s. 1175 med fig. 23). 1910 fortrængte en kalorifer stoleværket fra skibets nordøsthjørne,⁵ der ved stoleværkets nyopstilling efter restaureringen 1952 indrettedes som dåbsrum.

Af en *†præste- og skriftestol* fra 1587 er bevaret en panelvæg med dør (fig. 16), 1952 brugt som forside i et messeskab. Af panelets tre fag med

fyldinger i tre rækker danner to fag med fire fyldinger dør. Den har over to glatte højfyldinger to indskårne arkadefyldinger med neglesnit på bueslaget; herunder læses på den ene årstallet »1587«. Ud for døren har det tredje fag tilsvarende, lidt højere fyldinger, den øvre med et stort svikkelfelt udfyldt med fladsnitsakantus. Tre lave frisefyldinger foroven, med tilsvarende akantusløv, indrammes af en fremspringende liste med karnisprofil og øverst et frisebræt med stiliserede liljer. Bemaling fra 1952 i to grå toner med gule og røde lister.

Panelet har dannet syd- eller vestvæg i en skriftestol, der efter egnens skik har stået i væghjørnet nord for altret.¹⁵ 1791 sagdes stolen at være til fire personer.¹⁵ 1861 blev den flyttet til korets nordvesthjørne og afkortet i linje med korbuevængen, og ved opsætningen af det ny

knæfald 1866 fik den af pladshensyn »afbrukt« hjørnet (jfr. *skriftstolen i Øse s. 1625 med fig. 37).⁹ 1884 blev skriftestolen overstrøget med egetræsmaling og stod således i koret (jfr. fig. 18) indtil reduktionen og omdannelsen 1952.

†*Degnestol*, slutningen af 1500'rne, bevaret er kun et stykke af pultbrættet med indristninger tilbage til 1600'rne (jfr. Hodde s. 1484 med fig. 32), nu opsat som hylde i den forreste kirkestol i syd. På interiørbilledet 1897 (fig. 18) anes degnestolen i korets sydvesthjørne, med frisefyldinger og høj spidsgavl svarende til Øse kirkes (s. 1624). Den havde da en egetræsmaling fra 1884 og var 1861 blevet flyttet fra sin gamle plads i hjørnet syd for altret.⁹

Skab (fig. 16), 1952, til messeklæder, udført med benyttelse af panelvæg fra (†)præste- og skriftestol 1587 (jfr. ovf.). I koret ved sydvæggen.

En *tpengetavle* omtales 1791,¹⁵ 1862 en *tpengebøsse* (»sparekasse«) af blik.⁵

Dørfløj (fig. 23), 1500'rne, imellem våbenhus og skib. Den måler 224 × 114 cm (8 × 4 fod) og består af to kraftige egeplanker, der på ydersiden sammenholdes af 14 svære vandrette jernbånd, på indersiden af tre. Gangjernene er nyere; på ydersiden findes et oprindeligt, cirkulært døringsbeslag med snoet ring, et tilsvarende på indersiden er nyere. Her er også rester af låsetøj med svær bolt. Dørfløjen står mørkebrun med gråmalede beslag.

Orgel, 1952, med seks stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Gedakt 8', Spidsgamba 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Flachfløjte 2', Mixtur II-III. Facaden, der er tegnet af P. Riis Olsen i samarbejde med orgelbyggeriet, gentager arkitektoniske motiver fra altertavlen. I sokkelens forside er indsat fire akantusprydede fyldinger fra stoleværket. I vest. †*Orgel*, o. 1911, med tre stemmer og oktavkoppel, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk aktion, bælgventillade.²⁶

Salmenummertavle, 1952, 83 × 55 cm, hvidmalet med rød profilkant foroven og stifter til ophæng af letmetalcifre. På triumfvæggen, nord for korbuen.

To nyere *lysekroner* i skibet har afløst en *flysekroner* til petroleum, anskaffet i slutningen af 1800'rne (jfr. fig. 18).

Kirkeskib (fig. 24), orlogsfregat »Ansgar«, ophængt i skibet 1926 eller 1927. Det er en kopi af skibet i Øse kirke og er udført af samme bygger.²⁷

En *fligbåre* nævnes 1688⁸ og 1862, derimod var der ingen 1909.⁵

Klokke (fig. 20) romansk, fra første del af 1200'rne, udført af samme støber som klokker i Hjerndrup, Skrydstrup og Hammelev (Haderslev amt) og i de sydslesvigske kirker Kating og Karlum, den sidste med formodet støbermærke (Uldall s. 9f.). Den måler 71 cm i tv. Profileret på halsen og ved overgangen til slagringen, der som de ovennævnte klokker smykkes af et rombe-mønster af krydsende linjer. Klokken, der er ophængt i en ældre slyngebom, omtales tidligst 1688.⁸ 1693 blev »klæberen« (kneblen) fornyet, 1698 fik akslen store nye jernbøjler, og 1713 anskaffedes en ny ringestang, tre alen lang.⁸ 1765 noterede præsten, at klokken ikke lød så vel.³ En *tklokke* afleveredes ved klokkeopkrævningen 1528.⁶

Fig. 19. Stolegavl og forpanel 1579 (s. 1643). NE fot. 1983. – *Gestühlswane mit Paneel, 1579.*

Fig. 20. Klokke, første del af 1200'rne (s. 1645). NE fot. 1983. – *Glocke, erste Hälfte des 13. Jahrhunderts.*

Fig. 21. Støbejernskors (nr. 8, s. 1647) fra slutningen af 1800'rne. EN fot. 1988. – *Gusseisernes Grabkreuz.*

Klokkestolen er gammel, af egetræ i et fag, formentlig opsat 1690, da Jens tømmermand nedtog det gamle brøstfældige træværk ved klokken, huggede nyt til og satte det op igen. Arbejdet tog syv dage, og til pander, nagler, bøjler og spiger medgik $1\frac{1}{2}$ lispd. jern.⁸

GRAVMINDER

På kirkegården mellem våbenhus og tårn er 1986 samlet ni sortmalede *støbejernskors*, opstillet i tre rækker (fig. 22). Blandt korsene optræder to for egnen karakteristiske typer: 1) med kløverbladsformede korsender (jfr. Henne, s. 1268) (nr. 5, 6). 2) med fligede korsender (jfr. Henne, s. 1268) (nr. 1, 2, 4, 7).

1) O. 1847. Jørgen Pedersen, *26. maj 1795 i Øse, †12. febr. 1847 i Nesbjerg. På bagsiden gravvers. Kursiv. Type 2, 92×48 cm, med profileret fod på støbejernspostament, højde 23 cm. Korsstammen repareret med jernplade.

2) O. 1871. Hans Lauridsen, gårdmand, *10. okt. 1802 i Bjaldrup, †17. juni 1871 i Næsbjerg. På bagsiden gravvers: »Elsket og savnet af din efterladte hustru og børn. Fed (sic!) med dit støv«. Versaler. Type 2, 90×48 cm, med stjerne på korsendernes for- og bagside. Den profilerede fod er nedstøbt i et støbejernspostament, højde 25 cm, med påsat engelfigur bærende kors og palmegren. Korsstammen repareret med jernplade.

3) O. 1874. Maren Jensen, *2. juli 1834, †8. maj 1874 på Westervang, og hendes lille barn. Antikva og versaler. Kors, 111×76 cm, med krabbebladsformede korsender, hvori indsat en roset. Indskriften har en enkel profilindramning. Over den profilerede fod, nederst på korsstammen, et krabbeblad, og på korsskæringens bagside en blomsterkrans. Nedstukket i jorden. Typen findes tillige på Lindknud kirkegård (Malt hrd.).

4) O. 1889. Jens Christian Pedersen, *3. marts 1804 i Næsbjerg, †3. juni 1889 sammesteds. På

Fig. 22. Støbejernskors, hovedsagelig fra 1800'ernes sidste halvdel, samlet nord for tårnet (s. 1646). EN fot. 1988. – *Gusseiserne Grabkreuze.*

bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 90×48 cm, med stjerne på korsendernes for- og bagside samt profileret fod. Nedstukket i jorden.

5) O. 1890. Else Sørensdatte, *1809 i Øse, †1890 i Næsberg. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 1, 91×48 cm, med profileret fod faststøbt på støbejernspostament, højde 23 cm. Korsstammen repareret med jernplade.

6) O. 1897. Maren Jensen, *29. sept. 1829 i Siig, †1. febr. 189(7) i F...ager. Gravvers. Versaler. Type 1, 109×66 cm, nedstukket i jorden.

7) O. 1907. Peder Christian Christensen, fhv. sognefoged, DBM, *17. aug. 1828 i Skonage[r], †30. nov. 1907 sammesteds. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, 94×48 cm, som nr. 4.

8) Slutningen af 1800'erne. Indskriften forsvundet. Latinsk kors, 64×39 cm, hvis øvre arm er udformet som et dobbeltsidigt, lille kors med liljearme, flankeret af to liggende engle (fig. 21).

De bærer henholdsvis et anker og et hjerte. Profileret fod nedstøbt i cementblok.

9) Slutningen af 1800'erne. Indskriften forsvundet. Som nr. 8.

Ifølge Jacob Helms havde kirken 1873 ingen epitafier eller ligsten.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skat herreds tingbog 1668 og 1674. Regnskabsbog for Næsbjerg kirke 1688-1720.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 24-26. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar), Chr. Axel Jensen 1897 (bygning, inventar), Georg N. Kristiansen 1951 og 1952 (altertavle), Mogens Larsen 1977 (altertavle),

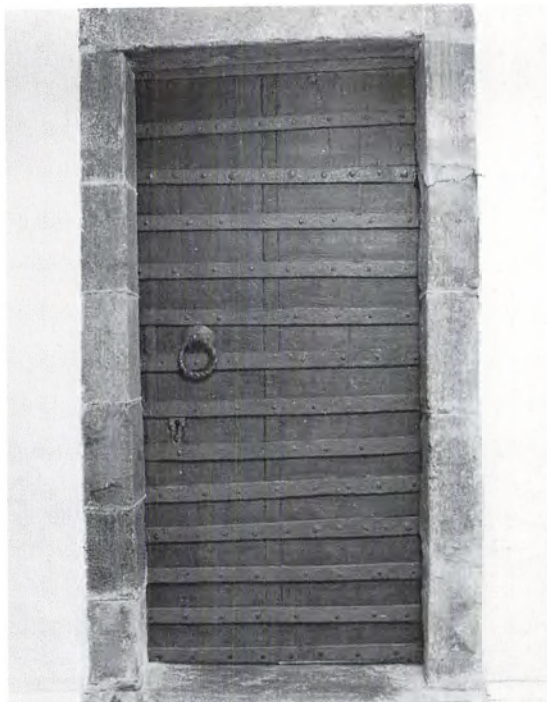

Fig. 23. Dørfløj mellem våbenhus og skib, 1500'rne (s. 1645). NE fot. 1983. – *Türflügel zwischen Vorhalle und Langhaus, 16. Jahrhundert.*

Kurt Viggo Nielsen 1980 (altertavle), Ebbe Nyborg 1987 (inventar).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af døbefont og alterstage ved E. Rondahl 1897 og 1898. Plan og snit af bygning samt forslag til bjælkeloft ved Aage Bugge 1922. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen og Bi Skaarup 1983.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet juli 1988.

¹ Jfr. Øse s. 1629, note 3.

² Kronens Skøder IV, 633–34.

³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766–69 (C 4.774). Køberne var Niels Nielsen i Veldbæk, Jerne sogn, og Niels Christensen i Næsbjerg. Sidstnævnte havde sin gård i fæste af Næsbjerg kirke.

⁴ RA. DaKanc. A 30. Fortegnelse over kirker og disses ejere.

⁵ Synsprotokol 1862ff.

⁶ RA. Reg. nr. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528–29.

⁷ Hans Adolph Brorson: Visitatsberetninger og breve

udg. ved L. J. Koch, 1960, s. 141.

⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Næsbjerg kirke 1688–1720 (C KRB 305).

⁹ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne herreders provsti 1828–91 (C 44.3–5).

¹⁰ Nogle sten vender den profilerede side nedad.

¹¹ Således af F. Uldall 1886.

¹² LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1793–1815.

¹³ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668; synet er indført 5. maj 1668.

¹⁴ LA Vib. Skast herreds tingbog 1674; synet er indført 20. oktober 1674.

¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788–92 (C 4.190).

¹⁶ Af disse måtte efter fremdragelsen 1952 ca. 20% rekonstrueres, for maleriets vedkommende var det tilsvarende tal o. 25%.

¹⁷ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog. En anden indførsel oplyser, at provsten er kirken 17 dl. skyldig.

¹⁸ Jfr. eksempelvis Øse kirke (s. 1607), hvor provstens entreprise med Ribe-håndværkere 1637 blev forbigået af kirkeværgerne, som lod andre (lokale) udføre arbejdet.

¹⁹ Georg N. Kristiansen har i sin indb. (i NM2) foreslået, at der har været tale om to apostle, måske Peter og Paulus. Rokokorestaureringen har paralleller i flere af egnens kirker, eksempelvis Julius Kochs nymaling 1752 af altertavlen i Kvong kirke (s. 1169f. med fig. 26) og nymalingen 1747 i Horne (s. 1456f.). Begge steder var Moses og Kristus fremstillet i sidefelterne.

²⁰ Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600–1870, Varde 1983, s. 74f., 131 samt fig. 153 a-b. Sættet er her ikke nærmere dateret.

²¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696–1775 (C 4.189).

²² Ændringer i underbygningen blev frarådet af Nationalmuseet. Eksempler på katolske alterbordes funktion som bærer af prædikestolen findes bl.a. i Lunde (s. 1123), Ovtrup (s. 1148) og Henne (s. 1257).

²³ Skriftstedet svarer til det på den et år ældre (†)prædikestolshimmel i hovedsognet Øse (s. 1621), tilskrevet H. P. snedker. Da også den latinske sentens kendes fra flere af denne håndværkers prædikestolshimle (Ølgod, Ansager), er det nærliggende at formode, at han har leveret himmel også til Næsbjerg kirke (jfr. s. 1542 med note 71).

²⁴ NM2. Indb. 1874 ved Jacob Helms.

²⁵ Jfr. eksempelvis s. 1206, 1230 og Erik Skov: Skriftemål og Skriftestol, i Kirkens Bygning og Brug, Studier tilegnet Elna Møller, 1983.

²⁶ Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

²⁷ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 364.

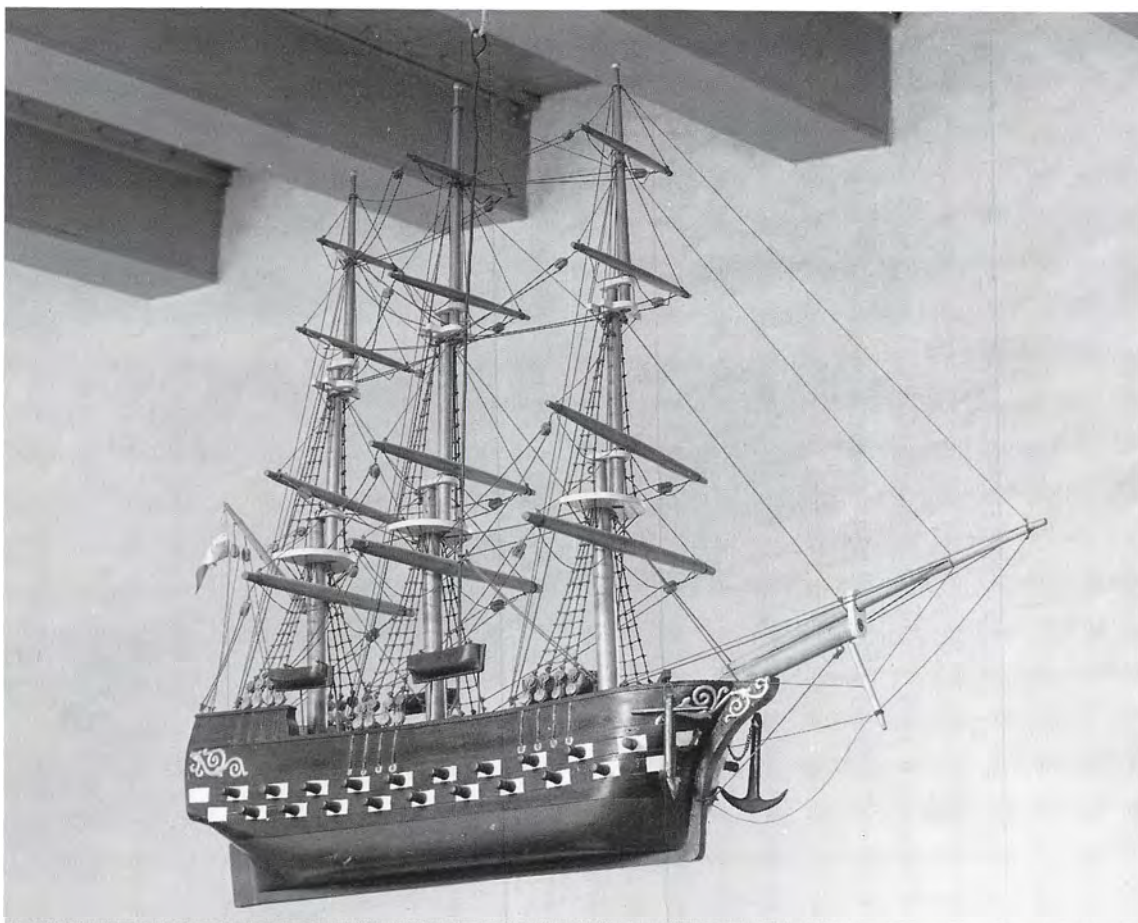

Fig. 24. Kirkeskib (s. 1645), orlogsfregatten »Ansgar«, bygget af lods på Samsø og ophængt i kirken o. 1926. NE fot. 1983. – *Kirchenschiff*.

Fig. 1. Kirken og kirkegården set fra sydøst. NE fot. 1984. – *Kirche und Friedhof. Südostansicht.*

VESTER STARUP KIRKE

SKAST HERRED

I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst i »Starup« nævnes 1342,¹ men senest ved reformationen blev sognet *annex* til Åstrup (Gørding hrd.).² Kirken har muligvis været indviet til *S. Martin af Tours* (jfr. altertavle). – Kronen skødede 1720 kirken til samtlige sogne-mænd.³ Christen Eskesen i Vestterp (jfr. altersæt og prædikestol) synes dog straks at være blevet ene-ejer,⁴ og kirken ejedes herefter af sønnen Eske Christensen (jfr. altertavle) og sønnesønnen Christen Eskesen.⁵ Sidstnævnte solgte den 1799 til fire andre bønder, som købte kirken på samtlige beboeres vegne.⁶ Kirken overgik til selveje 1911.

1528 måtte kirken afgive en klokke (se *tklokke*).

Ifølge præsteindberetning til Ole Worm 1638⁷ skal der »i pavedømmets tid« have været en *helligkilde* uden for kirkegården, kaldet »S. Syllatz' (S. Sylvesters?) kilde«, hvortil syge og krøblinge valfartede. Kilden er 1961 og 1970 forgæves eftersøgt umiddelbart sydvest for kirkegårdsdiget.⁸

Mønter. I en grav på kirkegårdens vestre del fandtes 1916 og 1921 ni mønter fra Svend Grathes tid, slået i Ribe. I kirkens kor fandtes 1939 to mønter fra Christoffer II og Frederik IV. Ved harpning af kirkens gulvlag fremkom 1957 222 spredt liggende mønter, hvoraf 199 danske fra Valdemar II Sejr til Christian X; 165 var såkaldte »borgerkrigs-mønter« fra 1241-1332.⁹

Fig. 2. Kirken set fra luften med den slyngede Holme å i baggrunden. Foto i Vester Starup sogns lokalhistoriske arkiv. – *Luftaufnahme von der Kirche mit dem sich schlängelnden Bach Holme im Hintergrund.*

Den lille kirke er rejst på en tungeformet banke i engene syd for Holme å (fig. 2). Den fritliggende bygning syner smukt i det enggrønne landskab; dens beliggenhed er usædvanlig. Indtil opførelsen af en dæmning vest for banken, i 1920'rne, har der kun været tørskoet adgang fra øst, idet kirken og kirkegården på alle de øvrige

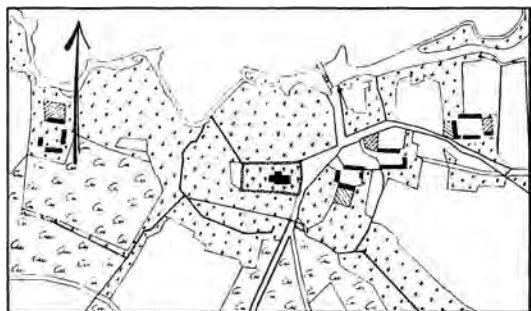

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000. Målt 1819 af G. P. Lüders. – *Katasterkarte.*

sider omgives af lavtliggende, sumpede enge, som mod nord gennemstrømmes af åen, mod syd og vest af en lille tilløbende bæk. Kirkens beliggenhed kan være bestemt af et vadested (forlængst afløst af en bro) godt 100 meter nord for kirkebanken.

Kirkegården optager hele den langstrakte banke med undtagelse af den vestre spids. Den omgives af en stensætning, tidligere et egentligt dige, beplantet med klippet tjørn og berberis. Stensætningen, der tjener til at fastholde det faldende terræn, opleves udefra nærmest som en fæstningsmur. Med tiden er kirkegårdens kuplede overflade blevet aftrappet, så selve kirken nu ligger på en græsklædt højning, en præsentérbakke, skrånende til alle sider.

Indgangene består af to ens køreporte i øst og vest med jerngitterfløje mellem murede og hvidtede piller, afsluttet som aftrappede pyrami-

der. Mens den sidste formentlig først er kommet til o. 1925¹⁰ i forbindelse med anlæggelsen af en ny fritliggende *annekskirkegård* på Puglund bakke, 150 meter vest for den gamle, må den østre port (fig. 9) være kirkegårdens oprindelige hovedindgang. Den har formodentlig fået sin nuværende form o. 1884,¹¹ da provsten noterede, at et nyt smukt stendige med låge og piller var sat om hele kirkegården. Tidligere var »ligporten« overdækket. Ifølge regnskabsbogen blev port og stette 1711¹² tækket med træ, hvortil der brugtes otte egefjæl. Samtidig udførtes en ny egeramme til *tristen* samt en drejelig hvirvel, et såkaldt »korstræ«. Inventariet 1688 nævner en lås for porten; en ny lås blev indkøbt 1694¹². Risten under indgangen var i brug og ønskedes fornyet endnu i 1836.¹³

Uden for kirkegårdens nordøstre hjørne opførtes 1926 et *ligkapel*, en hvidkalket, teglhængt

bygning, orienteret øst-vest. Et *graverhus* med kontor og redskabsrum rejstes 1986 vest for kirkegården, på bankens yderste spids. Den lave, hvidtede bygning, med gavle i nord og syd, er opført efter tegning af arkitekt Kristian Rasmussen, Agerbæk.¹⁴ – Øst for kirkegården er i 1950'erne indrettet en omfangsrig, asfalteret parkeringsplads.

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib samt et senmiddelalderligt tårn i vest. Et tvåbenhus foran skibets norddør blev nedrevet 1850. Samme år fik tårnet sit nuværende pyramidespir, og tårnrummet indrettedes til forhal. Orienteringen har betydelig afvigelse til syd.

Trækirke? (fig. 4 og 5). Ved en arkæologisk undersøgelse af kirkens gulvlag 1957 fremkom i

Fig. 4. Skibets gulv under udgravning 1957 (s. 1653). Fra venstre mod højre ses: Poul Koch, John Petersen, Knud Høgsbro Østergaard, Olaf Olsen og Elna Møller. Efter pressefoto i Åstrup sogns lokalhistoriske arkiv. – *Langhausfussboden während der Ausgrabung 1957.*

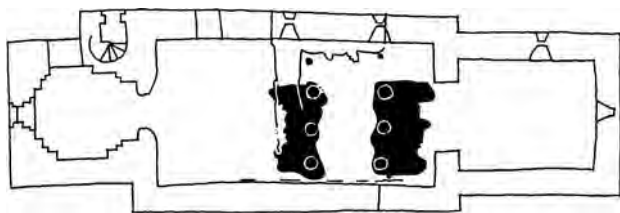

Fig. 5. Plan 1:300 af udgravning 1957 med stolpehuller fra formodet trækirke(?) (s. 1653). Skitse af Hølger Schmidt til Nationalmuseets Arbejdsmark 1961. – *Ausgrabung 1957. Skizzierter Plan mit Pfostenlöcher einer vermutlichen Holzkirche(?)*.

skibets østre halvdel aftryk af seks store, runde stolper, anbragt tre og tre i to nord-syd gående rækker med en indbyrdes afstand af knap tre meter. Bygningen, hvortil stolpehullerne har hørt, blev efter udgravernes opfattelse stående efter stenkorets opførelse og respekteret ved udlægning af fundamentene til skibet. Heraf drog man den slutning, at træbygningen havde været en kirke.¹⁵ I sin form har den fundne bygning dog ikke påfaldende mindelser om en trækirke. De kraftige stolper kunne ved deres indbyrdes placering snarere tænkes at have hørt til et klokkehus. Trækirken skal da muligvis søges længere mod øst, under det nuværende stenkor.¹⁶

Stenkirkens oprindelige afsnit, kor og skib, er opført dels af *granitkvadre*, dels af *marksten* og lidt *al* over en (nu sortmalet) skråkantsokkel (jfr. s. 1600, fig. 11). Ifølge iagttagelser, gjort ved undersøgelsen 1957, er kirken rejst *etapevis* fra øst mod vest (jfr. markeringerne på fig 5). Først har man opført kor og triumfmur og herefter skibets østre halvdel, der muligvis har været afsluttet med en intermistisk vestgavl, som igen er brudt ned før skibets fuldførelse.¹⁷ Den romanske bygning er nogenlunde intakt, dog er dele af

korgavlen, korets sydside og skibets sydvestre hjørne ommuret med små mursten, hvilket formodentlig er sket ved en reparation i 1700'rne. 1791 nævnes således mursten i sydsidens øverste halvdel.¹⁸ Tilhugne kvadre optræder kun i hjørnerne og i de nederste to til tre skifter samt omkring døre og skibets vinduer.¹⁹ Herover synes det oprindelige materiale overalt at være marksten iblandet lidt *al*. Dette gælder de tre bevarede gavltrekanter og må ligeledes gælde de pudsede indervægge.

Døre og vinduer. Den romanske arkitektur opleves bedst fra nord, hvor de oprindelige, små vinduesåbninger stadig er bevaret. Begge de tilmurede døre i skibets vestende erkendes svagt i ydermurene, hvor skråkantsoklen har dannet tærskel. Norddøren, der blev lukket 1850 (se tvåbenhus), måler 192×92 cm og dækkes af en vandret overligger. Syddøren, der formodentlig var tilmuret længe forinden, har været 97 cm bred. Dørens øvre del er ødelagt ved ommuring.

Kirken har oprindeligt haft tre vinduer i koret og to i hver af skibets langmure. Af disse er sydsidens vinduer helt forsvundne. Korets øst-

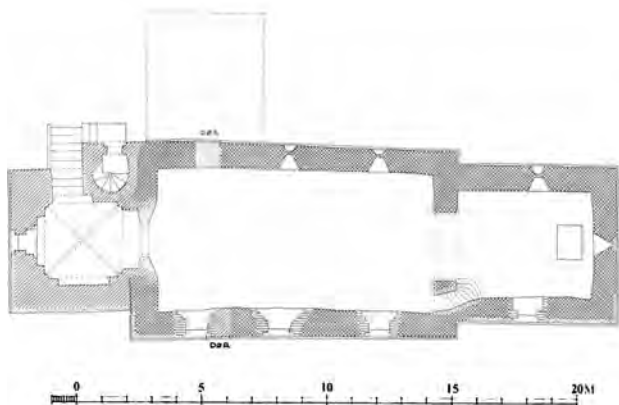

Fig. 6-7. Grundplan 1:300 og tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen og Niels Jørgen Poulsen 1987, tegnet af Marianne Nielsen 1988. – *Grundriss und Querschnitt durch das Schiff, gegen Osten gesehen*.

Fig. 8. Kirken set fra nordøst o. 1900. Foto i NM. – Nordostansicht der Kirche, um 1900.

vindue er tilmuret med munkesten i ydre murflugt, vel i forbindelse med opsætningen af det senmiddelalderlige alterskab. Nordsidens tre åbninger er blot tilmuret i de smalle lysninger, der alle ligger forholdsvis nær den ydre murflugt. Korgavlens vindue har indvendig smigede sider af jernal; vinduet måler i vægplanet 159×93 cm, mens lysningen nærmest kun er en sprække: 88×17 cm. Korets nordvindue, der vist også er af al, er udvendig 83×55 cm (3×2 fod). Lysningen synes udvidet før tilmuringen og måler nu 66×32 cm. Skibets to nordvinduer (fig 10 og 11) er dannet af granitkvadre (sidekarne af én kvadre) og måler udvendig henholdsvis 94×48 cm (det østre) og 100×51 cm (det vestre). Kanten smykkes udvendig af en omløbende rundstav med små »øjne« i kvadrenes sammenstød. I topunktet har det østre små spiraler, det vestre en

art »lilje«, svarende til andre ornamenterede vinduer i flere af herredets kirker, navnlig Vester Nebel kirke.²⁰

Indre. Det tætmøblerede kirkerum står nu som oprindeligt med fladt bjælkeloft. Den brede, runde korbue synes at have beholdt sin gamle form. Den har pudsede og hvidtede kragbånd, hvis nedre skråfas er ført om på vestsiden.

Tagværkerne er muligvis de oprindelige, men helt omsat, formodentlig under kirkens istandsættelse 1850-53. Koret har bevaret sine egebjælker med brædderne sømmet på undersiden. I skibets vestende er bjælkerne udskiftet med fyr-tømmer. Kor og skib har henholdsvis et og to lag hanebånd. I begge afsnit er spærene betydeligt afkortede i forbindelse med tagfladernes opskalkning. I koret iagttages den gamle nummerering på fagenes østside fra øst mod vest:

Fig. 9. Kirken set fra nordøst. NJP fot. 1987. – Nordostansicht der Kirche.

firkantstik i nord og øksehugne streger på hanebåndene.²¹

Ændringer og tilføjelser. Bortset fra sydsidens vinduer, der må være udvidet engang i senmiddelalderen, men formentlig først har fået deres nuværende form i renæssancetiden, har kirken ikke undergået større ændringer. Tårnet er formodentlig føjet til o. 1500, hvorimod det senere nedrevne våbenhus ikke nærmere lader sig datere.

Tårnet forbindes med kirkerummet ved en spidsbuet arkade, delvis tilmuret ved indsættelse af en rektantet fløjddør 1850, da tårnet blev ombygget og underetagen omdannet til forhal. Det er rejst af munkesten under genanvendelse af granitkvadre nederst i det ydre murværk. Syd- og vestfacaderne præges af omfattende skalmuringer med mindre teglstensformater. En af re-

parationerne er øverst i syd angivet med årstallet »1817« i jerndrager. Indvendig er munkestensmurværket intakt ind til få skifter under den nuværende murkrone. Tårnet, der nu er i to etager, har tidligere muligvis været lidt højere inden nedstyrtningen natten mellem 20. og 21. februar 1850, der tilføjede kirken betydelig skade.¹³ – Tårnrummet dækkes af et samtidigt krydshvælv, hvilende på små halvtstens hjørnepiller og kvartstens ribber. I syd, vest og nord er der helstens dybe, spidsbuede spareblændinger, det nordre lidt smallere af hensyn til trappen. Rummet får lys fra et fladbuet, falset vindue med rundbuet støbejernsramme, antagelig indsat 1850.

Der er adgang til tårnets øvre del via en fladbuet dør i spidsbuet spejl, der leder ind til *spindeltrappen* i tårnets nordmur. Den højrevendte

Fig. 10-11. Romanske vinduer i skibets nordside (s. 1655). NJP fot. 1987. – *Romanische Fenster in nördlicher Langhauswand.*

spindel, muret af udkragede binderstik, udmunder lige over hvælvet. Det øvre stokværk har høje, fladbuede, helstens spareblændinger: to i syd, to i vest og en i nord. To retkantede glugger i nord og vest er anbragt i indvendige, fladbuede åbninger. En lignende glug i syd er tilmuret. Klokkeren hænger i et intermistisk glanhul øverst i østmuren, kun dækket af spirets fodtømmer. Det firesidede, stærkt opskalkede *pyramidespir* blev med ministeriets tilladelse opsat »1850« (vindfløj).¹³ Indtil da havde tårnet et *tsadeltag* med gavle i øst og vest.⁴

†*Våbenhuset* foran skibets norddør, nedrevet 1850, er vist på matrikelkortet 1819 (fig. 3). Det nævnes første gang 1693,¹² da et medtaget murstensgulv blev erstattet af et gulv lagt med kampesten, og kan være føjet til i middelalderen. En kampesten 4,6 til 5,1 m nord for skibet er muligvis en rest af fundamentet. Ifølge en indberetning 1803 var murene i det teglhængte hus for det meste af »hugne sten«. Rummet havde åben

tagstol: der var hverken loft eller bjælker.²² Ministeriet gav 1850 sin tilladelse til, at huset blev brudt ned og kirkens indgang henlagt til tårnets nordside.¹³

Istandsættelser og vedligeholdelser. Ifølge et syn 27. marts 1668 (indført i tingbogen 5. maj) manglede sydsidens vinduer 50 ruder. Kvadrerne i tårnets sydvesthjørne var skredet ud, og hjørnet var revnet fra blytaget og til jorden.²³ Seks år senere, 1674, anslog synet, at kirkens brøstfældighed ikke kunne afhjælpes for mindre end 100 slette daler. Kirken havde ingen beholdning, men skyldte efter forrige års regnskab sin værge 47 daler.²⁴ – 1693 arbejdede murermester Hans Christensen fra »Rødichbech« (Rodebæk, Fåborg sogn) på kirken i syv dage. Han ommurede partiet over tårndøren, der i mange år havde været uden tagdækning, nedbrød og nymurede spindeltrappen fra grunden og lagde tagsten på våbenhuset.¹² – I indberetningen til biskop Bloch 1768⁴ bemærker præsten, at tårnet

er uden spir, men har »trekantede gavle«, et træk, der i baroktiden opfattedes som lidt forældet.

Ombygningen 1850-53 var som nævnt afledt af en storm i vinteren 1850, hvorunder tårnets øvre del faldt ned over skibets vestende. Skadernes omfang kendes ikke nøjere, men vestendens loftsbjælker synes at være blevet beskadiget og blev udskiftet med nye af fyrretræ. Efter våbenhusets nedrivning og tårnets ombygning fulgte en indvendig istandsættelse, mindet i en *indskrift*, malet på en loftsbjælke i skibets østende (jfr. fig. 12): »Formelst Udheld kom Kirken under Reparation i Aaret 1850 den 22. Februarii ... Reparationen blev fuldendt Aaret 1853 den 24. juni. Soli deo gloria«.

I sydsidens rundbuede og falsede *vinduer* indsattes støbejernsrammer 1869.¹¹ Tagene har i det mindste siden 1600'rne²⁵ og formodentlig meget tidligere været tækket med bly. Opskalkningen af tagfladerne kan være foretaget i 1700'rne, senest ved ombygningen 1850. Ved gulvundersøgelsen 1957²⁶ fandt man inden for skibets døre fire *blystøbegruber*, hvoraf en, nær norddøren, stadig er tilgængelig via en lem i trægulvet. I skibets nordøstre hjørne blotlagde man ved samme lejlighed – under fundamentet til et sidealterbord (se inventar) – resterne af en stenbrobelægning, der formodentlig har udgjort kirkenes ældste *gulv*. 1791¹⁸ var gulvet lagt med røde mursten, der i 1870'erne afløstes af et bræddegulv.¹¹ 1957 fik kirken sine nuværende gulve af røde, kvadratiske teglfliser; dog er der stadig træ under stolestaderne. I tårnrummet ligger sorte og røde cementfliser, dækket af filtmatte. *Trælofternes* bræddelag er med mellemrum blevet repareret og fornyet. I koret er bevaret brede, skrubhøvlede planker, fæstnet til bjælkernes underside med store jernsøm. Tynde, profilerede revler skjuler plankernes sammenstød. Også i skibets bræddelag indgår ældre, skrubhøvlede og profilerede fjæl. Lofterne står gråmalede, efter at de i 1800'rne en tid var hvidtede, senere malet med »lys perlefarve«.¹¹

Varme. En kakkelovn blev 1896¹¹ opstillet i skibets nordøstre hjørne. Et nyt varmeværk blev installeret 1939.¹⁰

En **signetring* (fig. 37), af bronze, fra 15-1600'rne, blev 1923 fundet på kirkegården. Den bærer initialerne »GH« over et trekantet bømærke. I Nationalmuseet (inv. nr. D 10446).

Den blytækte kirke står i dag som tidligere hvidtet ude og inde.

INVENTAR

Oversigt. Om kirkens fortættede og stemningsfulde interiør gælder stadig, hvad Jacob Helms noterede sig ved sit besøg 1873: »Jeg ved næppe nogen kirke her til lands, hvis indre i højere eller i så høj grad som denne tarvelige lille kirke har bevaret en fjern fortids præg«.

Af det ældste, romanske udstyr er bevaret alterbordet (muret af al), den lille klokke og granitdøbefonten, hvorpå er konstateret rester af en formentlig original bemaling. Kirkerummet domineres af den påfaldende store, senkatolske højaltertavle fra o. 1520, der måske først er kommet til kirken efter reformationen. Fra senmiddelalderen stammer endvidere to sidealterfigurer, Maria med barnet og en bispehelgen (S. Martin?), et lille velskåret korbuekrucifiks og en jernbeslået låge fra en nu forsvunden degnestol.

1500'ernes lokale ungrenæssance er repræsenteret af en præste- og skriftestol med årstallet 1574 og af stolestaderne fra 1585. Alterbordsforsiden fra o. 1600 er i enkel højrenæssancestil ligesom prædikestolen, der er opsat 1639 som en gave fra Jens Pedersen i Starup. Kun lidt yngre er alterstagerne og en stærkt fornyet ligbåre, mens altersølvet er skænket 1735 af kirkejeejeren og udført af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde. Tårnets yderdør fra 1850 er klassicisme i en særegen lokal udgave.

Farvesætning og istandsættelser. Inventaret er i sjælden grad urørt af moderne restaureringer. Dets brogede bemaling med en dominerende mørkgrøn tone hidrører i sin nuværende skikkelse fra to lokale opudsninger foretaget af maleren Heinrich Dohm, den første 1906, efter opsætning af orgel og orgelpulpitur, den anden 1915, da stoleværket blev istandsat. På prædikestolen er Dohms farver i alt væsentligt en opmaling af en staffing med landlige evangelistmalerier, bekostet af kirkejeejeren Christen Eskesen og hans hustru Sidsel Jensdatter 1726 (eller 1725). På altertavlen har han opmalet en staffing fra 1764, der skyldes den efterfølgende kirkeeejer Eske Christensen og hans kone Maren Hansdatter.

1700'ernes bemalinger har været opfrisket ved en almindelig istandsættelse i forbindelse med ombygningen 1850-53 (jfr. indskrift på loftsbjælke); 1873-75 blev alt stoleværk overstrøget med egetræsmaling.

Fig. 12. Indre set mod øst. NE fot. 1988. – Innenansicht nach Osten.

Fig. 13. Nådestolen, udsnit af altertavle, o. 1520 (s. 1661). NE fot. 1984. – *Gnadenstuhl, Ausschnitt vom Altar, um 1520.*

Alterbord, romansk, muret af jernal, 130×ca. 110 cm, 100 cm højt, opsat 45 cm fra korets østvæg. Kun bagsiden er tilgængelig, muret i tolv ret regelmæssige skifter, der i højde varierer mel-

Fig. 14. Apostlene Paulus, Judas Taddæus og Andreas. Udsnit af altertavle, o. 1520 (s. 1663). NE fot. 1984. – *Die Apostel Paulus, Judas Thaddäus und Andreas. Ausschnitt vom Altar, um 1520.*

lem 5 og 15 cm. Det øverste skifte danner en 8 cm tyk bordplade, som (bagtil) springer 7 cm frem i syd, 3 cm i nord. I bordets bagside findes en niche, 50 cm over gulvet, 22 cm fra bordets sydhjørne. Den måler 30×25 cm og er 25 cm dyb. Måske har den haft en funktion i den katolske påskeliturgi (jfr. s. 1475).²⁷ Bordets nordside synes kalket, men ellers står de synlige dele med blanke sten, muret i en hvid mørtel. Resterne af et *tsidealterbord* fra senmiddelalderen konstateredes ved udgravningen 1957 i skibets nordøsthjørne (jfr. sidealterfigurer). Det havde været muret af munkesten, hvoraf der stod to skifter (løbere), strækkende sig ca. 95 cm ud fra triumfvæggen, ca. 70 cm fra nordvæggen (foto i NM2).

Alterbordet dækkes af et *alterpanel* (fig. 15) fra o. 1600, af fyr, 155×112 cm, 110 cm højt. Kortsiderne (den ene fornyet 1898) har tre rektangulære profilfyldinger, forsiden fire høje profilindrammede arkadefyldinger. De let indknebne bueslag ledsages af rundstav med neglesnit, tandsnit og bladspidser, og de bæres af kanalerede pilastre med profilbase og -kapitel. I sviklerne en art okseøjne, omgivet af små indskårne cirkelornamenter. Bordpladen er oprindelig med profileret kant. Nærmest væggen har panelet 1915 fået en udbygning ved siderne som støtte for altertavlens brede predella. Broget bemaling fra 1906 svarende til altertavlens.

†*Alterklæder*. Inventariet 1688 nævner et alterklæde, der 1693 blev udskiftet med et nyt, syet af »det bedste af den gamle messeskjorte«. ¹² Endnu 1897 var panelet dækket af et klæde med guldkors.

Altertavle (fig. 15), o. 1520, en stor, senkatolsk fløjaltertavle, 261×372 cm, der næsten dækker korets østvæg. I det dybe midtskab rummer tavlen tre storfigurer, Nådestolen flankeret af Maria med barnet (i nord) og S. Martin med en tigger (i værnehelgenposition), i fløjene de 12 apostle fordelt på to rækker og i den brede predella småfigurer af 12 nødhjælperhelgener. Under figurfelterne er der lave skriftfelter, og figurerne i skab og fløje står under vegetative kølbuealdakiner med gennembrudt løvværk. Midtskabet kronet af en tilsvarende topfrise af

Fig. 15. Altertavle, o. 1520 (s. 1660), og alterpanel, o. 1600 (s. 1660). NE fot. 1984. – Altar, um 1520. Altarpaneel, um 1600.

buer med kolbeblomster og løvværk imellem.

Hovedskabets Nådestol er traditionelt fremstillet som en tronende, gammel gudfader i kongeskrud, der fremholder sin martrede søn i skikkelse af en smertensmand (fig. 13). En tilhørende fhelligåndsdue er øjensynligt forsvundet, da en findskrift nævnte motivet som en treenighed (jfr. ndf.). Kristus viser med den højre hånd til sin sidevunde, mens faderen løfter hans genemborede venstre hånd frem til beskuelse. Fi-

gurgruppen og det meget enkle tronsæde uden vanger er skåret af flere sammendryvlede stykker. Af kronens korsblomstspir, der er indfældet i kroneringen, er de to fornyet ved en lokal istandsættelse 1906. Det samme gælder kronen på Mariafiguren. Guds moder står med et ganske let svej, holdende det nøgne, krølhårede barn på højre arm. Hun har fyldigt ansigt med lille mund og rund hage, langt bølget hår og en højlivet kjole, der falder i store, knækkede fol-

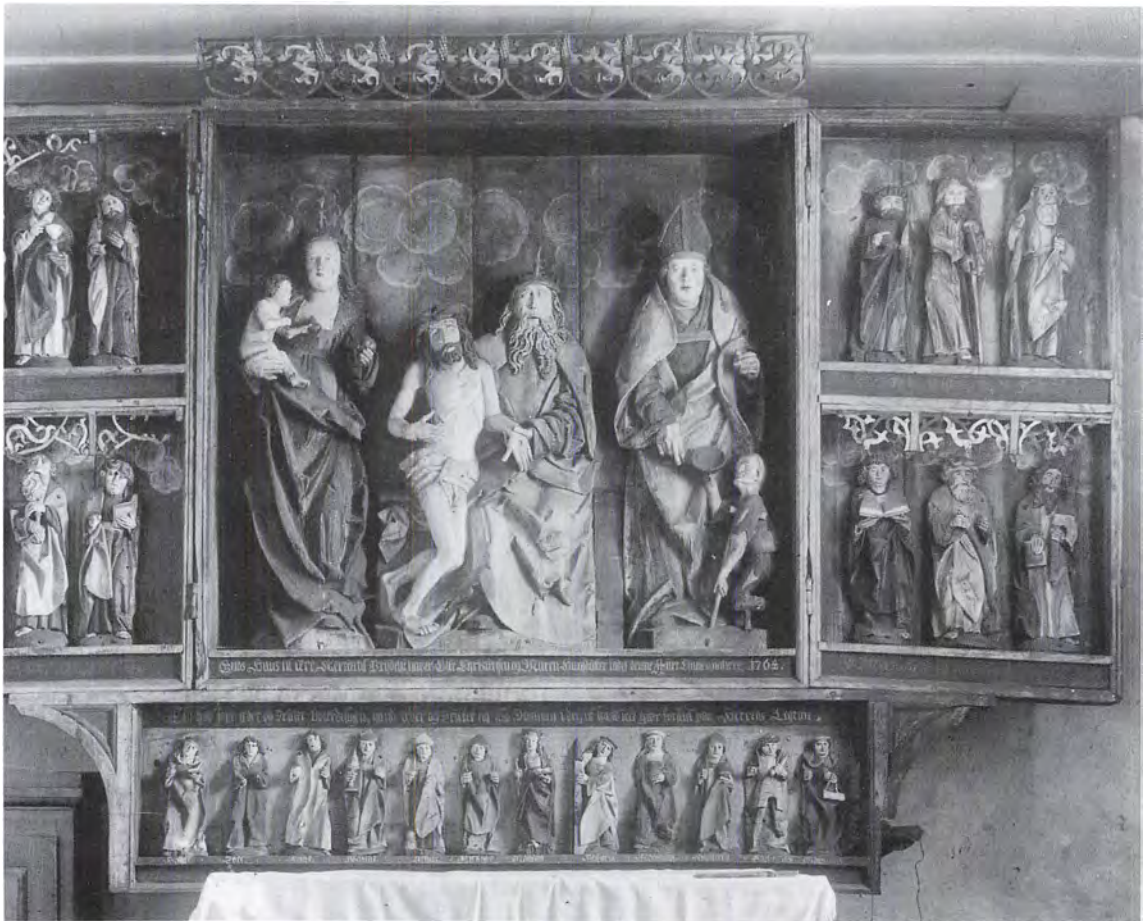

Fig. 16. Altertavle, o. 1520 (s. 1660), før restaurering 1906. Chr. Axel Jensen fot. 1897. – Altar, um 1520. Zustand vor Restaurierung 1906.

der. Barnet, med en pære i venstre hånd, rækker ud imod en hjerteformet frugt i moderens venstre. S. Martin er ikke som vanligt fremstillet i færd med at dele sin kappe, men derimod givende almisse til en værkbruden tigger; et motiv, der stedvis forekommer i senmiddelalderlige fremstillinger, selv om det ikke har noget direkte belæg i Martinslegenden.^{27a} S. Martin ses i fuldt bispekrud med den svejdede bispehue helt nede i panden, der kantes af små hårlokker. I venstre hånd holder han en fornyet bispestav, med den højre rækker han en almisse til tiggeren (fig. 19), der løfter en skål frem. Staklen er vist som krøbling (spedalsk?) med krykke og støtte-skammel under højre underben, som blot er en stump. Ansigtet er indfaldent, klæderne lasede, og på skulderen bærer han en ransel. De tre stor-

figurer er stærkt hulede i ryggen og har øverst nedboringer (dog ikke S. Martin); de to stående figurer måler 140 cm, Nådestolsgruppen 127 cm.

Fløjenes apostelfigurer er ca. 60 cm høje, iført lange folderige gevandter over bare fødder. Næsten alle har de langt hår og skæg og bærer attributter, der ikke overalt svarer til de nedenunder malede sekundære navne, som går tilbage til 1764. Apostlene, der blev flyttet noget om 1906, anføres her med påskrifterne, begyndende foroven i nord: 1) »Ste. Petrus« med nøgle i venstre hånd, en opslået bog i den højre. 2) »Ste. Johannes«, skægløs, gørende korsets tegn over kalken. 3) Kaldet »Ste. Jacobus minor«, men med ny stav og åben bog i højre hånd. Figuren stod før 1906 som nr. 4 med et knækket

Fig. 17. Altertavle, o. 1520, udsnit, predellaen med tolv Nødhjælperhelgener (s. 1663). NE fot. 1984. – Altar, um 1520. Ausschnitt. Predella mit zwölf Nothelfern.

spyd. 4) (Fig.14) »Ste. Paulus«, støttende sig med begge hænder til sværdet, hvis klinge er fornyet. Stod før 1906 som nr. 5. 5) (Fig.14) kaldet »Ste. Jacob«, men figuren er Judas Taddæus med kølle. Stod før 1906 som nr. 11. 6) (Fig. 14) »Ste. Andreas« med stort skråkors i højre hånd, og en flig af kappen løftet i den venstre. Stod før 1906 som nr. 9. 7) »Ste. Bartolomeus« pegende på kniven (bladet fornyet) i venstre hånd. 8) Kaldet »Ste. Philippus« og med dertil svarende nyt kors i højre hånd. Før 1906 stod figuren som nr. 3 uden attribut. 9) Kaldet »Ste. Thomas«, men figuren er Matias med øksen i venstre hånd, og en lukket bog i den højre. Stod før 1906 som nr. 12. 10) »Ste. Matheus«, skæggløs, holdende en opslået bog foran brystet. 11) Kaldet »Ste. Simon«, men med nyt spyd og en åben bog i venstre hånd. Stod før 1906 som nr. 6 uden attribut. 12) Kaldet »Ste. Mattiam«, men er Jakob den ældre med vandrestav og taske samt muslingskal på pilgrimshatten. Stod før 1906 som nr. 8.

I predellaen står 12 helgenfigurer (fig. 17), ca. 37 cm høje, en ikke helt traditionel serie af såkaldte Nødhjælperere. Langt fra alle lader sig sikkert identificere, og ved jævnførelse med tilstanden før 1906 ses (fig. 16), at flere er blevet misvisende suppleret. Fra nord: 1) S. Ægidius i abbeddragt med (ny) stav i højre hånd, en åben bog i venstre. Ved hans højre fod ligger hjortehinden, der siden 1906 fremtræder som et lam med nyskåret hoved (jfr. fig. 16). 2) S. Vitus? En ung mand med langt krøllet hår og fodsiddragt. Venstre øje er stukket ud (sekundært?), og hænderne med en dolk rettet mod maven er

nye. 3) S. Cyriacus? En ung mand med skulderlangt, krøllet hår og fodsiddragt. I de løftede hænder holder han en pilekvist!²⁸ 4) En helgen i bispeskrud holdende en monstrans eller pokal i højre hånd, en (ny) bispestav i den venstre; formentlig S. Norbert af Magdeburg eller S. Eligius. 5) Helgen i bispeskrud med (ny) bispestav i højre hånd og et lam liggende ved fødderne; måske S. Wendelin. 6) S. Blasius? En bispehelgen, der har holdt attributter i begge hænder (Blasius' vokslys?). De nuværende, bispestav og sværd, er begge nye (jfr. fig. 16). 7) S. Katharina af Alexandria med åben bog i venstre hånd, sværdet i den højre (klingen fornyet). 8) S. Barbara med tårn. 9) S. Margaretha med dragen ved fødderne; den højre hånd er ny. 10) (Fig. 18) S. Dionysius med bispehue (hoved)

Fig. 18. Nødhjælperhelgenerne Dionysius, Eustachius og Leonardus. Udsnit af altertavle, o. 1520, predellaen (s. 1663f.). NE fot. 1984. – Die Nothelfer Dionysius, Eustachius und Leonardus. Ausschnitt vom Altar, um 1520, Predella.

Fig. 19. En værkbruden tigger modtager almisse af S. Martins hånd. Udsnit af altertavle o. 1520 (s. 1662). NE Fot. 1984. – *Bettler empfängt Almosen aus der Hand des hl. Martin. Ausschnitt vom Altar, um 1520.*

i venstre hånd, en (ny) bispestav i den højre. 11) (Fig. 18) S. Eustachius, traditionelt afbildet som jæger med jagthorn og (nyt) sværd samt en hjort ved fødderne. 12) (Fig. 18) S. Leonardus i abbeddragt med lænke og lås hængende over venstre arm, et (nyt) spyd i højre hånd.

Altertavlens farver går i hovedsagen tilbage til en bemaling fra 1764, der senest er blevet opfrisket 1906. Figurerne har naturlig karnation, brunt og gråt hår, og dragterne er fortrinsvis lyst og lidt mørkere blå, lysgrønne, røde, brune og grå. Rameværket er mørkegrønt, skabenes inderkarme røde, og bagklædningen er forgyldt ligesom en del af siraterne. Som de øvrige indskrifter går de anførte apostelnavne tilbage til 1764 og står i forgyldt fraktur på sort bund. Om stafferingen dette år vidner indskriften i midtskabets fodfelt: »Guds Huus til Ære, Kierken til Prydelse, haver Eske Christensen og Maren

Hansdatter ladet denne Alter Taule Staffere, 1764«. I predellaen over helgenfigurerne: »Thi hvo som æder og dricker uværdeligen ... (1. Kor. 11,27)«. På midtskabets underkarm læses foran Nådestolen: »Restaureret af H(einrich) Dohm i Aaret 1906«. De store malerifelter på fløjenes bagsider står afrensede til træet, og af gammel kridtgrund anes kun hist og her rester under de nuværende farver.

S. Martins fremtrædende plads i hovedskabet tyder på, at tavlen er udført til en kirke, som har været indviet til denne helgen (jfr. s. 981,1113, 1248). Men den store altertavle er ikke nødvendigvis oprindeligt udført til Vester Starup kirke; især forekommer den brede predella dårligt tilpasset det væsentlig smallere middelalderlige alterbord.²⁹ Predellaens Nødhjælperserie kan næppe være fuldstændig, idet der oprindeligt må have været 14 (eller 15?) helgenfigurer, hvis navne har stået at læse i predellaens fodfelt. Blandt de nu forsvundne har formentlig været de to mest fremtrædende Nødhjælpere, S. Jørgen og S. Kristoffer.³⁰ Usædvanlige i en Nødhjælpersammenhæng er foruden S. Leonardus især de to øjensynlige bispehelgener (nr. 4 og 5) med henholdsvis en monstrans (eller pokal) og et lam ved fødderne.³¹

1766 kaldes tavlen et »gammelt billedhuggerarbejde« med tre statuer i fuld korpus, hvorunder læstes »Sacrosancta Trinitatis« (Den hellige Treenighed).⁴ Denne indskrift – måske på bagklædningen bag Nådestolsgruppen – var velsagtens oprindelig og må have været sparet ved den nævnte nymaling af tavlen 1764. Ved denne lejlighed blev predellaens helgener om-døbt til de 12 små profeter, hvis navne anførtes under dem. Fra nord læstes: »Hoseas, Joel, Amos, Abodias, Jonas, Michæas, Nahum, Habakuk, Sophonias, Aggæus, Sacharias, Malac[h]ias«. Som de øvrige indskrifter sparede profetnavnene af en opmaling 1850-53, hvorved der bag figurerne tilføjedes naive lammeskyer på himmelblå bund. Denne tilmaling fjernedes atter ved istandsættelsen 1906, da tavlen i alt væsentligt fik sin nuværende fremtræden.

Sidealterfigurer, o. 1500. 1) (Fig. 20) Maria med barnet, siddende, 81 cm høj. Guds moder

Fig. 20-21. Sidealterfigurer, o. 1500. 20. Maria med barnet (s. 1664). 21. Bispehelgen, måske S. Martin af Tours (s. 1666). John Petersen fot. 1957. – *Figuren von Seitenaltären, um 1500. 20. Maria mit Christuskind. 21. Bischof, vielleicht der hl. Martin von Tours.*

sidder rank og frontal med barnet på højre knæ. Hendes ansigt er regelmæssigt, næsten udtryksløst, kantet af det lange hår, der fra kronen bølg­er ned over skuldre og ryg. Barnet har stort, krølhåret hoved. Det smiler ganske let og ræk­ker sine hænder ud imod en blomst i moderens venstre hånd. Både barnets højre underarm og Marias med blomsten er skåret for sig og er muligvis fornyede. Barnet bærer lang kjortel,

Maria fodsid inder- og yderkjole, den sidste fæstnet over brystet med et stort spænde; en spids sko stikker frem forned. Af Marias krone er kun selve ringen i behold med spor efter indfældning af tre spir i forkanten. Tronsæ­dets vanger har vandnæser, og figurgruppen er hulet fra ryggen. Bemalingen er fra 1906, barnets kjortel og moderens inderkjole er røde, overkjolen grøn. Naturlig karnation og brunt

Fig. 22-23. 22. Alterkalk, 1735, udført af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde på foranledning af kirkeejeren Christen Eskesen og hans hustru Sidsel Jensdatter (s. 1666). 23. Alterstage, o. 1650 (s. 1667). NE fot. 1984. – 22. *Kelch, geschaffen von Jens Terckelsen Ørrenstrup, Varde, auf Veranlassung des Patrons Christen Eskesen und seiner Ehefrau Sidsel Jensdatter, 1735.* 23. *Altarleuchter, um 1650.*

hår. Under farverne anes gammel kridtgrund. Opsat i skibets nordside i den østlige, romanske vinduesniche. 2) (Fig. 21) en bispehelgen, måske S. Martin af Tours (jfr. altertavle), siddende på en tronstol i fuldt skrud, 85 cm høj. Han løfter sin højre hånd velsignende og bærer i den venstre en (fornyet) bispestav. Ansigtet er skægløst med rynkede bryn, der giver et strengt, næsten bekymret udtryk. Tronstolen og ryggens udhuling svarer til Mariafigurens, ligeledes bemalingen. Bispehuen er rød, kåben grøn. Opsat i skibets nordside, i den vestlige, romanske vinduesniche.

Sidealterfigurerne har mange fællestræk i skæringen og er formentlig anskaffet samtidigt, den ene (Maria?) vel til opsætning på det tsidealterbord i skibets nordøsthjørne, hvis nedre del blev frilagt 1957 (jfr. ovf.). Figurerne havde øjensynligt mistet deres falterskabe 1766, da

Mariafiguren omtales i »en indhuling« i muren, utvivlsomt en af de gamle vinduesnicher; bispehelgenen, »en statue med mitra« nævnes »nedenfor«. ⁴ Ved sit besøg i kirken 1873 nævner Jacob Helms ikke figurerne, der da må have ligget på kirkeloftet, hvor de fandtes 1893. ¹¹ 1906 blev figurerne nymalet og fik deres nuværende anbringelse.

Altersølvet er fra 1735, skænket af kirkeejeren Christen Eskesen og Sidsel Jensdatter (jfr. prædikestol) og udført af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde. ³² *Kalken* (fig. 22) er 17 cm høj, foden cirkulær med bred standplade og skråstillet godronnering langs randen. Skaftledene er cylindriske, knoppen linseformet og facetteret med graverede rombeornamenter, bægeret er lille og let svejet. Det har langs randen et bånd med graveret latinsk indskrift i skriveskrift: »Christianu(s) Eschilli et Coecilia Jani me fieri

fecerunt Anno 1735« (Christen Eskesen og Sidsel Jensdatter lod mig gøre i året 1735). På fodens overside Ørrenstrups stempel (Bøje 1982 nr. 6866). Den sammenhørende *disk*, tv. 14 cm, smykkes i skålen og på fanen af graverede, koncentriske ringe og på fanen af et cirkelkors; i bunden samme stempel som på kalken.

Endvidere haves en nyere *kalk* med hældetud (pletsølv) og en *oblataeske* (Sterlingsølv), mærket »Vester Starup Kirke 1965«.

Efter Svenskekrigene nævner inventariet 1688 *†kalk* og *†disk* af tin.¹² Sættet var 1700 utæt³³ og afløstes 1735 af det nuværende.

Alterstager (fig. 23), o. 1650, 46 cm høje. Stagerne, der hviler på tre kugleben, er balusterformede med profilering og midt på en graveret bort af små liggende rektangler med cirkelornamenter. Lysetornene er fornyet i jern. En *syvstage* fra 1938, 46 cm høj, bærer indskrifterne: »Skænket til Starup Kirke den 7. April 1938« og »Haabets Lys skinner for os som tror paa Guds Kærlighed«.

†*Alterbøger*. 1668 savnedes en alterbog,²³ en ny anskaffedes 1688, da inventariet endvidere nævner en bibel, et graduale og et ritual.¹² 1699 betales for et nyt indbundet graduale,¹² og 1713 omtales biblen som »gammel, opslidt, fordærvet og af utøj fortæret«.³³

†*Messehagler*. Inventariet 1688 omtaler en hagel, der 1699 blev underdraget med 5½ alen hør-garnslærred, som farvedes gult.¹² 1700 omtales haglen som slidt,³³ 1766 som værende af grønt blommet fløjl med de 12 apostle på.⁴ 1834 anskaffedes en ny hagel af rødt fløjl med sølvtrusser.¹³

Alterskranke, 1892,¹¹ trekvartcirkulær med håndliste af mahogni og drejede balustre. Skranken har bemaling fra 1906, og knæfaldet plysbetræk. †*Alterskranker*. 1803 var der ingen skranke ved knæfaldet, og så vidt det kunne oplyses, havde der aldrig været nogen.²² 1834 forsynedes knæfaldet med læderbetræk, og 1873 blev det gjort henved en halv alen bredere, rækværket blev eftersat og malet med egetræsfarve.¹¹

Døbefont (fig. 24), romansk af granit, foden grå, kummen rødlig, tv. 71 cm, højde 90 cm. Fonten minder meget om Horne kirkes (s. 1458)

og tilhører som denne en lokal variant af den vestjyske type, hvis søjlebasefod har ejendommelige, sløjfeagtige hjørneknopper (Mackeprang: Døbefonte s. 166). Foden bærer et kort skaft med omløbende rundstav ved overgangen til den halvkugleformede kumme, der har attisk profil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte.

Efter en sandblæsning 1950 står granitten nu helt blank. Den unødvendige rensning fjernede ikke ubetydelige farverester, der meget vel kan have været levn af en sjælden, oprindelig *tbemaling*.³⁴ Grundfarven var en rustrød kalkfarve på kummen, der suppleredes af vekselvis sorte og hvide bånd på profilledene; mundingsprofilets øvre plattede har muligvis stået gult (fig. 36). De konstaterede farver synes at have været typiske for vore meget sjældne, romanske døbefontstufferinger.³⁵ Fonten står ved korbuens nordvange.

Dåbsfad, 1949, messing, tv. 70 cm, glat med Jesumonogram i medaljon midtpå. På undersi-

Fig. 24. Døbefont, romansk af granit (s. 1667). NE fot. 1984. – *Romanische Granittaufe*.

Fig. 25. Prædikestol, 1639, udsnit med malerier af evangelisterne Mattæus og Markus fra 1726 (eller 1725), udført på bekostning af Christen Eskesen og Sidsel Jensdatter (s. 1670). NE fot. 1984. – *Kanzel, 1639. Ausschnitt. Gemälde mit den Evangelisten Matthäus und Markus, 1726 (oder 1725).*

den graveret: »Vester Starup kirke 1949«. Sammenhørende *dåbskande* af messing, 25 cm høj. 1791 nævnes et *tdåbsfad* af messing,¹⁸ der 1862 var borte og ønskedes erstattet.¹¹ Et *fontelåg* omtales 1766 som hvælvet, 1768 som grønmalet.⁴

Korbuekrucifiks (fig. 28), o. 1475, nært beslægtet med Hodde kirkes og formentlig udført i samme (sønderjyske?) værksted (jfr. s. 1481). Figuren måler 73 cm (som i Hodde), korstræet 148 cm. Den velskårne Kristusfigur hænger i udstrakte arme med det ret lille hoved hældende imod højre skulder og højre fod lagt over den venstre. Øjnene er lukkede, hår og skæg fint lokket, og det korte lændeklæde er bundet midtpå og har en hængesnip ved højre hofte. Begge hænder mangler nu et par fingre, og den slanke krop savner (skåret) sidevunde. Figuren er ikke hulet fra bagsiden og savner nedboring i issen. Korstræet er slankt med en stor glorieskive i midten og firpasformede endefelter, der som i Hodde har haft små krabbeblade i hjør-

nerne. Under det nedre firpasfelt fortsætter træet i en kraftig tap, der må have tjent til fæstelse i en korbuebjælke. Bemalingen er fra 1915. Figuren har brunt hår og skæg, grøn tornekrone, gråt lændeklæde og naturlig karnation med rød sidevunde i venstre brystkasse. Korstræet er brunt med »INRI« malet på glorieskiven.

1766 omtales Kristus hængende »midt i korsdøren i fuld korpus«, med »INRI« malet på koret.⁴ Et interiørfotografi 1897 viser endnu krucifikset opsat over korbuen, med den øvre korsarm stukket op bag loftsbjælken. 1908 ønskedes krucifikset restaureret, og siden nymalningen 1915 har det været ophængt midt på skibets nordvæg.

Prædikestol (fig. 26), 1639, ifølge indskrift skænket af den da salige Jens Pedersen i Starup, der havde givet 20 rdl. til udførelsen. Prædikestolen er gjort i en lidt forsinket højrenæssancestil. Kurven består af fire arkadefag, adskilt i

hjørnerne af korintiske frisøjler med glat skaft og kartouche-ptydbælte. De står foran højfyldinger med bladranker skåret i fladsnit. I felterne (fig. 25) bæres arkadebuerne af pilastre med (forneden udfyldte) kannelurer, beslagværksprydbælte og profilkapitel ledsaget af æggestav. Bueslaget, der midtdeles af en volutkonsol, har tungekant og ledsages af en rundstav og en æggestav, hvorimellem der løber en forsænket bort med vekselvis blomsterrosetter og diamantbosses. I sviklerne rulleværk. Postamentet har tandsnitgesims og fremspring med beslagværk på alle tre sider. Frisen ledsages under kronlisten af perlestav og tandsnit, og dens fremspring har perlestavsindrammede fyldinger med ovalbosse mellem små cirkelornamenter. Giverindskriften i reliefversaler begynder i frise-felterne og fortsætter på postamentet: »Gaff lens/ Pedersøn/ i Staarop/ nv salige// vdi Heren/ 20 Rigs Da(ler)/ til denne/ Predikstol«. Årstallet »1639« er indskåret forneden på postamentets rammeværk i tredje fag fra opgangen. Under postamentfremspringene flankeres kartouchehængestykkerne af englehoveder (fig. 27). Underbaldakinen er svejet og har i stødene lister med kartoucheornamenter, endende nederst i et profilled med tandsnit og en ottesidet hængekugle. Gammel, måske oprindelig, læsepult.

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren. Over kurven hænger i murhjørnet en sammenhørende himmel, der har fire fag ud imod kirkerummet. Den glatte, gennemløbende frise ledsages under kronlisten af et kantstillet tandsnit. De små hængestykker er formet som dobbeltvolutter omkring en blomsterroset og flankeres under hjørnerne af drejede hængespir. De store kartouche-topstykker har i midten englehoved og krones af drejede småspir. Det glatte loft har otte profilribber udgående fra en midtroset.

Felternes *malerier* af de fire evangelister er som den øvrige (noget opfriskede) staffering fra 1726 (eller 1725), bekostet af kirkeejeren Christen Eskesen og Sidsel Jensdatter (jfr. altersølv). Evangelisterne er naivt malede, i røde, lys- og mørkebrune toner på sortblå bund. De er alle vist

Fig. 26. Prædikestol, 1639, ifølge indskrift skænket af Jens Pedersen i Starup, der før sin død gav 20 rdl. til udførelsen (s. 1668). NE fot. 1984. – *Kanzel mit Stifterinschrift, 1639.*

Fig. 27. Englehoved, udsnit af prædikestol, 1639 (s. 1669). NE fot. 1984. – *Kanzel, 1639. Ausschnitt. Engelskopf.*

Fig. 28. Korbuekrucifiks, o. 1475 (s. 1668). NE fot. 1984. – *Triumphkreuz, um 1475.*

skrivende, set fra siden (højrevendt), og under dem læses navnene i gul skriveskrift. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 25) »S. Mattheus«, ved pult, englen står bagved. 2) (Fig. 25) »S. Marcus«, med bogen i hænderne, ved fødderne ligger en glad løve. 3) »S. Lucas«, med hoved og albue tænksomt hvilende på pulten; foran den ligger okse. 4) »S. Johan(n)es«, skægsløs, grebet af inspirationen. Hans bog ligger i skødet, ørnen sidder på jorden foran. Træværkets bemaling er broget med flere røde, grønne og blå toner foruden gult, gråt og lidt forgyldning. Nederst på postamentet læses i forgyldt fraktur på sort bund: »Kierken til Prydelse/ bekosdet af/ Christen Eskesen og Zedsel Jensdatter/ Prædikestolen/ at Staffere, 1726«. I forlængelse heraf læses på det sydligste postamentfremspring årstallet »1906«, der vidner om Heinrich Dohms opmaling dette år.

Himlens udformning og placeringen af det skårne årstal 1639 viser, at prædikestolens plads må være den oprindelige. 1695 var himlen meget brøstfældig, »så en del deraf var løs og nedfalden, en del hængte løs på nedfald«. En sned-

ker måtte holdes på kost og løn i tre dage for at nedtage den, forbedre den med træ, lim og søm samt atter samle og ophænge den.¹² Indskriften til minde om 1700'ernes staffering læstes 1766: »Christen Eskesen og Zizel Iens Datter har ladet denne Prædikestol renovere A(nn)o 1725«. I sin nuværende form må den således være noget forvansket, et resultat af lokale opmalinger o. 1850 og 1906. Prædikestolen står i dag som en af de yderst få, der ikke har været underkastet en professionel, nyere restaurering, og som endnu har bibeholdt 1800'ernes plysbeklædning af gesims og bogpult (jfr. Henne s. 1257f.).

En *tlysearm* ved prædikestolen, skænket af præsten Laurits Lund (1704-45), omtales 1766.⁴ 1897 så Chr. Axel Jensen den ligge i to stykker bag altret. Den var af hamret messing med bukler på fod og krans samt snoet arm i renæssancestil.

Stolestaderne (fig. 32) er fra 1585 i egnens ungrenæssanceformer, noget fornyet ved en istandsættelse 1915, da indergavlne og de nuværende bænke med let skrå fyldingsryglæn kom til. Gavlne er for de flestes vedkommende de gamle, 108 cm høje, opbygget traditionelt som et lille rammeværk med småspir omkring to profilyldinger. De nedre er glatte, de øvre er rombetyldinger med forskelligt arrangeret akantusløv og andre vekslende motiver. Et sted ses en vase over årstallet »(15)85« (fig. 32a), et andet sted vokser et blad ud af et englehoved (fig. 32b), og et tredje danner løvværket et vildmandshoved (fig. 32c). Til stadernes gamle udsmykning hører også en fylding med et lille brystbillede af en mand med pibekrave og rundpudtet hat (fig. 32d), mens andre motiver er nyskåret på gavle fra 1915. Blandt disse kan nævnes en sol, et brændende kors, et æble, en slange samt et kornaks flankeret af årstallet 1915 og forbogstaverne »HD« for Heinrich Dohm. Forrest i begge stolerader er der et stude med dobbeltsæde, aflukket med gamle paneler. De har hovedsageligt glatte profilyldinger i to rækker, de vestlige smykkes dog med en frise af lave rombetyldinger, der i nord rummer løvværk, englehoveder og en løvemaske i kartouche, i syd det indskårne årstal »1585« fordelt på fire fyldinger.

Fig. 29. Indre set mod vest. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Westen.*

I vest afsluttes staderne af tilsvarende femfags paneler med frisefyldinger, der rummer vekselvis akantusløv og englehoved samt lige syd for tårndøren et lille skjold med de sammenskrævede reliefversaler »TS« eller »ITS«, eventuelt en snedkersignatur. Staderne suppleres i tårnrummet af to *bænke*. Den ene er formentlig fra 1700'rne med udsvejfede vanger og ryg af genbrugt renæssancepanel i fem fag. Den anden er nogenlunde tilsvarende, men eftergjort 1915. Stoleværket står siden 1915 grønmalet med røde og grå skæringer og profiler.

1699 betaltes for reparation af stoleværk og for udførelse af en ny kvindestol,¹² af hvilke der 1791 nævnes 10 imod 18 mandstole.¹⁸ 1836 klagede man over stolens tilstand, og 1846 ønskedes de seks nederste kvindestole og en del af de nederste mandstole henholdsvis fornyede og reparerede.¹³ En almindelig overhaling og ny-

maling i forbindelse med istandsættelsen af det indre 1850-53 efterfulgtes af en overstrygning med egetræsmaling 1875.¹¹ Herefter stod staderne som Chr. Axel Jensen så dem 1897 med enkle plankesæder og ryglægte. Han læste et sted årstallet »1662« og fremhævede i øvrigt mandstolens gavle med rombefulde, mens kvindegavlens hovedsageligt fandtes fornyede (1850-53?) med glatte fyldinger. Forrest i mandssiden var der en lidt finere (t)stol fra o. 1600 med panel, dobbeltsæder og fire høje spidsgavle, opsat som yder- og indergavle. Tre af disse gavle er siden 1915 på kirkeloftet, kun den ene med bevaret profilindrammet gavlspid, 133 cm høj. Gavlens består i øvrigt af en kraftig planke med pålagt kanneleret lisen og rester af egetræsmaling. På loftet ligger endvidere en af de enkle kvindegavle med glatte fyldinger (110 cm høj), mens de øvrige er blevet

Fig. 30. Låge fra gotisk (†)degnestol, o. 1500 (s. 1673). NE fot. 1984. – *Tür von einem gotischen (†)Küsterstuhl, um 1500.*

Fig. 31. Skriftestol, 1574 (s. 1672), panelet nu opsat langs væggen i korets nordvesthjørne. NE fot. 1984. – *Beichtstuhl, 1574. Panel jetzt als Wandvertäfelung in der nordwestlichen Chorecke.*

kasseret ved istandsættelsen og normaliseringen af stoleværket 1915.

En præste- og skriftestol fra 1574 er nu nedtaget, og dens 178 cm høje panelvægge opsat i korets nordvestre hjørne (fig. 31). Op imod nordvæggen står den gamle forside (vestvæg), 118 cm bred, der består af to fag. Det smalle vestfag har to højfyldinger med indskåret, stiliseret akantusløv. Østfaget udgøres af en dørføj, dannet af to planker med tilsvarende løvværk under relief-skriften: »nis 1574«. Af bogstaverne er n'et blot en bue, s'et bagvendt. Dørføljen har gotiserende smedjernshængsler fra 1708 med lange beslag endende i en snoning med liljespids,³⁶ som dog kun er bevaret foroven. Øverst et skråstillet fri-sebræt med enkelt udskårne bladpalmetter. Imod triumfvæggen står stolens gamle smalside (sydvæg), 83 cm bred, der er ændret og fornyet ved en istandsættelse 1719. Forneden udgøres panelet af en stor glat profilfylding, foroven af enkelt, gennembrudt gitterværk; frisebrættet er fornyet med påmalede grå palmetter 1915, da også den øvrige grønne bemaling med røde lister kom til.

Sin nuværende opsætning har skriftestolen fået 1893.¹¹ Indtil da stod den ved korets nordvæg foran altret, således at den dækkede en god del af altertavlen.¹³ Stolen omtales tidligst 1708, da skriftekammerdøren fik nye »jernblade« (hængselbeslag).¹² Brøstfældighed foranledigede 1719 en større reparation af skriftestolen, »på dens sæde, skammel, holdetræ og i anden måde både for præstens og de skriftendes bekvemligheds skyld«. ¹² 1791 sagdes stolen at være til tre personer, ¹⁸ og 1846 beklagede synet, at den skjulte altertavlen, og at stolens sydvæg hvilede på alterbordet!¹³ Ved istandsættelsen 1850-53 blev skriftestolen malet og øjensynligt flyttet til korets nordvesthjørne, hvor Jacob Helms nævner den 1873. Samme år blev stolen overstrøget med egetræsfarve, og efter nedtagningen 1893 blev »panelet af den gamle korstol« på synets foranledning bevaret og opsat på sin nuværende plads.¹¹

En *degnestol* fra 1915 er udført i stil med stolestaderne og med anvendelse af lidt renæssancepanel. Den er malet som staderne og opsat i

Fig. 32a-d. Fire stolegavle, 1585, udsnit med skårne motiver i overfyldingerne (s. 1670). NE fot. 1984. – *Vier Gestühlswangen, 1585. Ausschnitt mit geschnitzten Motiven in den oberen Füllungen.*

korbuens sydside. Af en gotisk (†)degnestol fra o. 1500 er bevaret pultens låge (fig. 30), 69×56 cm, med et stykke tilhørende, profileret rammeværk. Lågen er udformet som en profilfylding med usædvanlig rige jernbeslag. De lange hængselbeslag ender i tre snoede spidser med gennembrudte krabbeblade. Tilsvarende blade pryder det store nøglehulsbeslag, og endnu ét er fæstnet som pyntebeslag i fyldingen. Lågen står i blankt egetræ uden farvespor.

Jacob Helms så degnestolen 1873 og fremhævede dens smukke gotiske snitværk, ligesom han nævner forsiddens dør (lågen) med gammelt beslag. Stolens plads var som vanligt i korets sydøsthjørne.¹⁸ Pultens skab brugtes 1708 til forvaring af vin og brød. Dette år gjordes en ny nøgle, »eftersom ingen tilforn siden ufreds tid har været«. ¹² 1835 behøvede gulvet i degnestolen reparation, og 1850 omtales istandsættelse og maling.¹³ 1873 blev degnestolen ved siden af altret borttaget, men »skabet til messetøjet« – utvivlsomt pulten med lågen – blev nedflyttet til prædikestolsopgangen.¹¹ »Skabet« blev udskiftet 1915 (jfr. ndf.), og den gotiske låge henlagt på kirkeloftet. En *†degnestol* fra 1873 var i enkle for-

mer, egetræsmalet, opsat ved korbuens sydside (ældre fot. i NM2).

To *skabe* fra 1915 flankerer altret i koret. De er af fyr, 147 cm høje, med en lille lav gavnl og døre med to spejlfyldinger. Samtidig grøn bemaling med røde og gule lister samt på overfyldingen bladværk omkring et Dannebrogssflag. Før 1915 opbevaredes messetøj i den gotiske degnestols pult (jfr. ovf.). 1688 nævner inventariet en *†kiste* til at forvare messeklæderne i.¹²

Som *pengeblok* tjener en lille pengekasse af træ fra o. 1800, 18×13 cm, 20 cm høj, med buet låg og metalforstærket pengeslids. Kassen er fæstnet til stolepanelet nord for indgangen og malet med stoleværket. En *†pengetavle* omtales 1791.¹⁸

Dørfløje. 1) Indgangsdøren i tårnets nordside har en fløjddør (fig. 33) fra 1850 i charmerende hjemmegjort klassicisme. Fløjene måler 210×124 cm, den østre er ganske smal og glat med profileret anslag, mens den vestre udgør den egentlige dørfløj. Den deles lodret af en profilliste og har mellem denne og anslaget en pålagt halv-søjle med glat skaft, gavlførm topstykke med kugleknop og høj kanneleret plint. Fløjene er på bagsiden samlet med revler, gammelt dørskilt

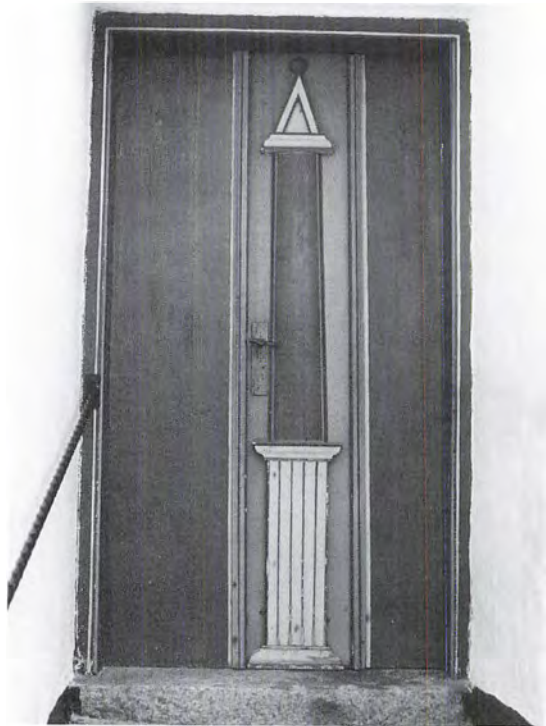

Fig. 33. Dørfløj, 1850 (s. 1673). NE fot. 1984. – *Türflügel*, 1850.

og gangjern med fligede beslag. Grøn bemaling med grå lister, søjleplint og -topstykke. 2) I tårntrappens dør sidder en aksedørfløj fra o. 1800, af fyr, 168×68 cm. Den består af fire planer, sammensat med to revler på bagsiden. Ydersiden står grønmalet, indersiden blank og skrubbøvlet. 3) Fyldingsfløj dørene imellem tårnet og skibet stammer fra istandsættelsen 1850-53. En ny *tdørfløj* af egetræ bekostedes 1718 til *tvåbenhuset*.¹²

Orgel, 1979, med fem stemmer og ét manual, bygget af Jydsk Orgelbyggeri, Hinnerup, med genanvendelse af orgelfacade fra 1905. Disposition: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2', Nasat 1/3'. I den ældre facades tre buefelter, der kantes af kannelerede pilastre, er 1979 indsat stumme prospektpiber af tinlegering i mitraformet opstilling; endvidere er sidefelterne udsmykket med et enkelt, diagonalt gitterværk. Facaden er malet som stoleværket, med indskriften »Lovsynger Herren« foroven. På pulpitur fra 1905 i kirkens vestende, med spillebord i

orgelhusets sydside. *Orgel*, 1905, med tre stemmer og ét manual, leveret af Joh. P. Andresen, Ringkøbing. Disposition: Gemshorn 8', Gedakt 8', Fløjte 4'. Mekanisk aktion, keglevindlade. Navnene på en række af orglets givere er anført på en sølvplade, fæstnet til den bibeholdte facade, der før 1979 havde attrappiber af træ i midtfeltet og afblændede sidefelter. Orglet, der stod på det samtidige vestpulpitur med spillebord i orgelhusets sydside, er nu opmagasineret på kirkeloftet.

Salmenummertavler. 1-2) 1915, den ene kronet af gavl med englehoved, 112×50 cm, den anden afsluttet med tandsnitliste foroven og forneden, 93×54 cm. Tavlerne har letmetalcifre og er malet som stolestaderne. Ophængt henholdsvis på triumfvæggen i nord og på skibets nordvæg. 3-4) På kirkeloftet henligger to enkle, sortmalede trætavler fra o. 1875 med hvid frakturskrift og plads til påskrift med kridt, 63×31 cm og 72×37 cm.

På et interiørbillede fra 1897 ses nord for korbu en meget stor *tsalmenummertavle* fra 1889 »med løse brikker«.¹¹

To *lysekroner* er indkøbt 1924 og ophængt i skibet.³⁷ En flysearm ved prædikestolen er omtalt s. 1670.

Et nyere *kirkeskib*, korvetten »St. Croix« er ophængt midt i skibet, imellem lysekronerne.

Ligbåre (fig. 34), 1689 omtalt som ny,¹² kun benene og det øvrige understel er oprindeligt og gjort i egetræ.³⁸ Båren er 303 cm lang, 58 cm høj. De kraftige ben har hjørneprofiler, svejfede tværstivere og knæ til støtte for bærestængerne. Disse er tillige med bæretremmerne groft fornyet i fyrretræ engang i 17-1800'rne. Træet står blankt. 1697 omtales reparation af ligbårens ben og »stribånd«.¹²

Klokke (fig. 35), o. 1225, endnu helt romansk i formen (Uldall s. 12). Den er lille, tvnm. 52 cm, med to fine lister om halsen og ved overgangen mellem legeme og slagring. Ophængt i nyere slyngebom i et glamhul i tårnets østre side (jfr. fig. 8). Her »i glamhullet i tårnet« nævnes den tidligst 1709.¹² 1693 måtte jernværket nedtages og repareres, da man på grund af dets brøstfældighed ikke havde kunnet ringe med klokken i

et par år.¹² Den kaldes 1766 ganske lille,⁴ 1816 »ubrugbar«, og 1846 omtales fornyelse af akslen og alt træværket ved klokken.¹³ En *†klokke* blev afleveret ved klokkeskatten 1528.³⁹

†GRAVMINDER

1768 beskrives på kirkegården et rigt udskåret *†gravtræ* fra o. 1758 med gravskriften: »Herunder Hviler Ærlig nu Salige Peder Jensen i Tofterup, som boede og døde sammesteds 1758« (i afskriften rettet fra 1768). Hertil sluttede sig verset: »Du Læser mærk/ din Jorde Skræk/ mens du i Verden Lever/ Du siden kand/ i Himlens Land/ med de Udvalde s[o]ve«, og skriftfeltet indrammedes af følgende udskårne motiver med tilhørende indskrifter. »Ved siden« sås to mænd blæsende i basuner over ordene: »Naar Røsten klinger ald dette Verden om, Venite ad Judicium (kom til doms)«. Vistnok øverst sås Syndefaldet, »Adam og Eva tagende af det forbudne træs frugter« over ordene: »Adams og Evæ(!) Æble b[i]d/ har gjort os alle stor fortræd«, og »nedenunder« Kristus trædende på slangen over indskriften: »Qvindens Sæd skal

sønderknuse Slangens hoved«. Endelig læstes »ved enderne«: »Som du er nu/ var jeg i live./ Som jeg er nu,/skal du og blive.«⁴ Beskrivelsen tillader ingen nærmere bestemmelse af gravtræets udformning, men det må have været et usædvanligt rigt udformet eksemplar af en gravmindetype, der nu er meget dårligt kendt.⁴⁰

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1923ff. – *LA Vib.* Regnskabsbog for (Vester) Starup kirke 1668-1720. Skast herreds tingbog 1668 og 1674.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 26-29. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar), Chr. Axel Jensen 1897 (bygning, inventar), K. Høgsbro Østergaard 1950 (døbefont), Georg N. Kristiansen 1963 (inventar) og Ebbe Nyborg 1988 (inventar).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Tegning af døbefont og figurer fra altertavle ved E. Rondahl 1897 og 1898. Farvelagt tegning af døbefont ved K. Høgsbro Østergaard 1950. Fem planer af arkæologisk udgravning (1957). Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen og Niels Jørgen Poulsen 1987.

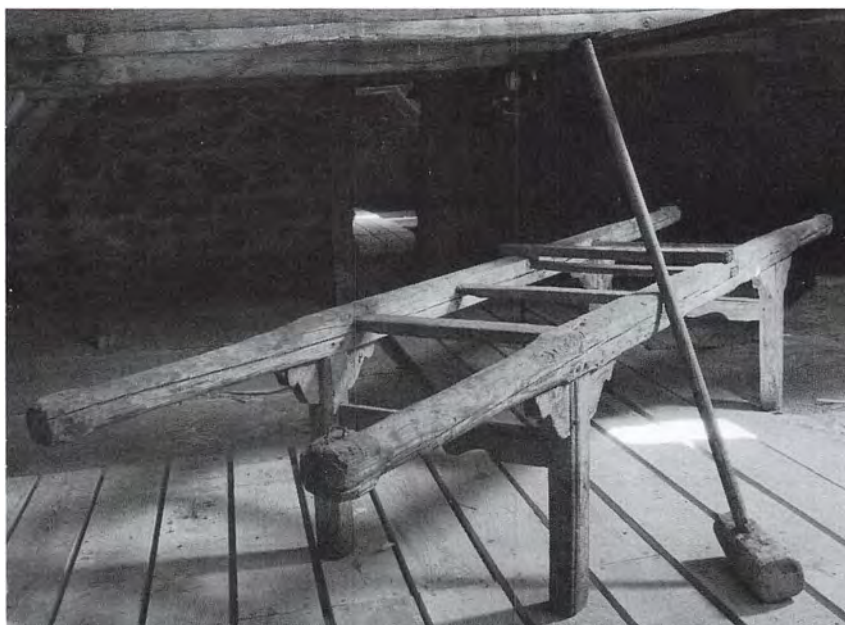

Fig. 34. Ligbåre, 1689 omtalt som ny (s. 1674), og kalkkølle. NE fot. 1984. – *Totenbahre, 1689 als eine neue erwähnt, und Kalkkeule.*

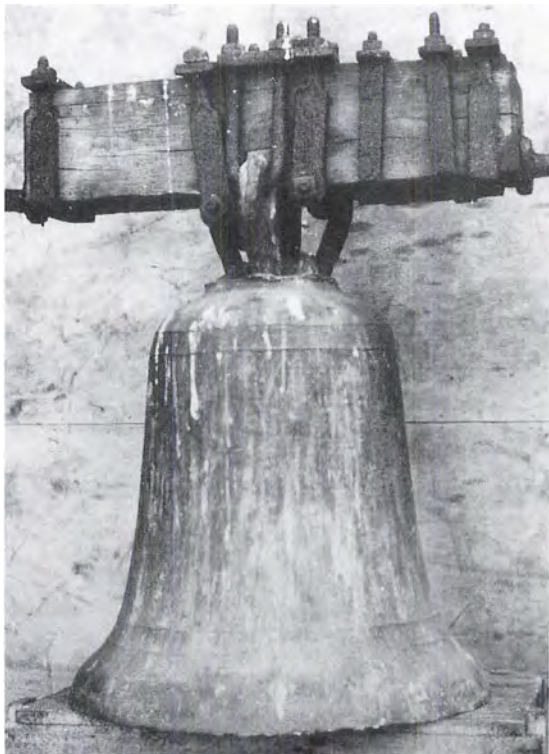

Fig. 35. Klokke, romansk, fra o. 1225 (s. 1674). Foto i Starup lokalhistoriske Arkiv. – *Romanische Glocke, um 1225.*

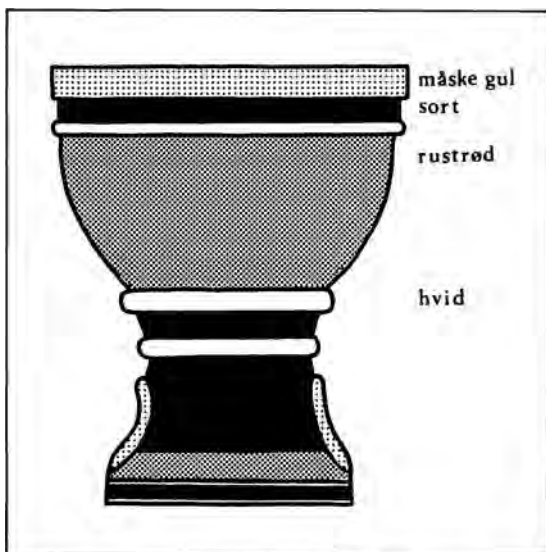

Fig. 36. Døbefont (jfr. fig. 24), forsøg på rekonstruktion af en muligvis romansk \ddagger bemaling (s. 1667). Tegnet 1988 af MN efter skitse af Knud Høgsbro Østergaard 1950. – *Taufe (vgl. Abb. 24). Rekonstruktionsversuch einer möglicherweise romanischen \ddagger Bemaling.*

Litteratur. K. Høgsbro Østergaard: Vester Starup kirke, i Starup sogn. Spredte træk af et hedesogns historie, 1972, s. 243-50.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Ebbe Nyborg. Redaktionen afsluttet marts 1989.

¹ DiplDan. 3. rk. I, 278.

² Jfr. RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente i Varde syssel 1538, s. 84.

³ Kronens Skøder IV, 55.

⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetning til biskop Bloch 1766-69 (C 4.772).

⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Miscellanea 1726-74 (C 4.168).

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68); RA. Jyske tegnelser 1798 nr. 149. – 1809 stod fire bønder i sognet endnu som ejere (RA. DaKanc. A 30).

⁷ Præsteindberetninger til Ole Worm, ved Frank Jørgensen, I, 1970, s. 238-39.

⁸ A. F. Schmidt: Hellige Kilder i Ribe Amt, i ÅrbRibe VI, 1923-27, s. 278; Siegfred Svane: Danske Helligkilder og Lægedomskilder, 1984, s. 263, samt K. Høgsbro Østergaard i: Starup sogn. Spredte træk af et hedesogns historie, 1972, s. 245-50.

⁹ Møntliste F. P. 2534 i NM2; Nordisk Numismatisk Årsskrift 1957-58, Stockholm 1956, s. 225; K. Høgsbro Østergaard i: Starup sogn, 1972, s. 243-50.

¹⁰ Synsprotokol 1923ff. Ved embedet.

¹¹ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe-Gørding herreders provsti. Synsprotokoller 1862-1911 (C 37.3-6).

¹² LA Vib. Regnskabsbog for (Vester) Starup kirke 1668-1720 (C KRB 408).

¹³ LA Vib. Ribe amts østre provsti. Synsprotokol 1829-54 (C 45.4-7).

¹⁴ Korrespondance i NM2.

¹⁵ Elna Møller og Olaf Olsen: Danske trækirker, i NMArb. 1961, s. 35-58 (billedtekst s. 45). Udgravningen er dokumenteret i opmålinger og fotos i NM2.

¹⁶ Også sognepræst K. Høgsbro Østergaard, der i sin tid gjorde de første fund, har anfægtet tolkningen af træbygningen som en kirke, jfr. Starup sogn, 1972, s. 244f. samt Skalk 1958, nr. 2, s. 6-8.

¹⁷ På K. Høgsbro Østergaards plan over udgravningen (Starup sogn, 1972, s. 240f.) er vist et nord-syd vendt fundament midt i skibet.

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

¹⁹ Granitafslag fra kvadrenes tildannelse er fundet i kirkegårdsdigets sydvestre hjørne, jfr. K. Høgsbro Østergaard: Kvaderstensteknik, i ÅrbOldkHist., 1962, s. 38.

²⁰ Sml. også Øse kirke (s. 1603), Grimstrup (s. 1682) og Vester Nykirke (s. 1714).

²¹ På flere af hanebåndene ses brug af sav.

²² LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1803-04 (C 4.706).

²³ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668 (5. maj).

²⁴ LA Vib. Skast herreds tingbog 1674 (20. oktober).

²⁵ Jfr. kirkesynet 1668 (note 23) og kirkens regnskabsbog 1668-1720 (note 12).

²⁶ Jfr. Starup sogn, 1972, s. 244.

²⁷ Se Otto Norn: Løjttavlen i rum og lys. I Løjttavlen, Et sønderjysk alterskab, red. Poul Svensson, Herning 1983, s. 38f.

^{27a} Paralleller findes således på de samtidige altertavler i Hald kirke (Randers amt, oprindeligt i Randers S. Mortens kirke) og i Gualöv (Skåne). Se nærmere Ingalill Pegelow: Sankt Martin i svensk medeltida kult och konst, Sthlm. 1988, s. 172f., hvor der nævnes svenske og tyske sidestykker.

²⁸ Knud Høgsbro Østergaard oplyser (uden kilde) i sognehistorien (jfr. note 8), at figuren »i forrige århundrede« skulle have haft en forgyldt kæde i hænderne. En sådan ses dog ikke på fotografiet 1897 (fig. 16).

²⁹ Knud Høgsbro Østergaard henviser i sognehistorien (jfr. note 8) s. 252 til en lokal tradition om, at tavlen skulle være kommet fra Ribe. Det er dog et spørgsmål, om man i en af stiftsbyens kirker skulle have anskaffet en så groft skåret altertavle. Oplysningen samme sted, at man i Starup skulle have været nødt til at sænke tavlen ned bag alterbordet for at få plads til den under loftet, er ikke rigtig. Tavlens nederste parti dækkes nok af renaissance-bordpladen (jfr. alterpanel), men bag den står alterskabet på det middelalderlige alterbord.

³⁰ Figurerne kan være udtaget og brugt til sirater på efterreformatorisk inventar som eksempelvis i Anst (Anst hrd.) og Brørup (Malt hrd.), hvor gotiske småfigurer pryder prædikestolshimlene.

³¹ Om Nødhjælperne se Bengt Ingmar Kilströms art. Nødhjälparna i KultHistLeks., hvor der også findes en oversigt (ikke fuldstændig) over Nødhjælperseriers optræden på altertavler. Fænomenet kendes især fra Sønderjylland og den sydligste del af kongeriget. S. Leonardus, der anråbtes mod kvægepest, ses også på predellaerne i Hviding (DK.Sjyll. s. 1140f.) og Taps (Vejle amt), bispehelgenen med monstrans/pokal både i Anst (Anst hrd.), Tjæreby (DK. Sorø s. 928 med fig. 5) og i Taps, hvor der klart er tale om en monstrans (med oblat). Bispehelgenen med lam, der også optræder i Hviding (uden forklaring i DK), er måske S. Wendelin, der som hyrde ansås for beskytter af husdyrene. Selv om han ikke var bisp, afbilde-

des han traditionelt i gejstligt skrud. Se Karl Künstle: Ikonographie der Heiligen, Freiburg 1926, s. 590f. med fig. 279.

³² Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 70, 126 samt fig. 126.

³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

³⁴ Farverne noteredes og dokumenteredes af Knud Høgsbro Østergaard inden rensningen, der var en

Fig. 37. *Signettring, fra 15-1600'rne, fundet på kirkegården 1923. I NM (s. 1658). LL fot. 1988. - *Siegelring, 16.-17. Jh. 1923 auf dem Friedhof gefunden.

følge af anskaffelsen af nyt dåbsfad og dåbskande 1949.

³⁵ Karin Kryger: Middelalderens bemalede stensulptur i Danmark. I hikuin 3, 1977. Bemalningen af fonten i V. Starup er ikke medtaget her.

³⁶ Beslagene efterligner øjensynligt dem på den middelalderlige degnestol (jfr. ndf.).

³⁷ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe-Gørding hrdr.s provsti. Overslag og rgsk. med bilag 1923-33 (C 37.41).

³⁸ Se Knud Høgsbro Østergaard: De gamle Ligbårer, i ÅrbRibe 1952-55, s. 421f., hvor båren formentlig med urette tilskrives snedker Hans Pedersen, der 1794 synes at have udført ligbåren i Åstrup (Gørding hrd.) og som nævnes i folketællingslisten dér 1787.

³⁹ RA.Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁴⁰ Jfr. Kai Uldall: Gravtræ og Gravramme, i NMArb. 1931, s. 41f.

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1984. – *Nordostansicht der Kirche.*

GRIMSTRUP KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang 1352.¹ I den omtrent samtidige kirkeliste i Ribe Oldemoder er kirken sat til en afgift på 5 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).

Kronen afhændede 1720 kirken til Steffen Nielsen Ehrenfeld til Endrupholm,² og herefter ejedes kirken af Endrupholm, fra 1742 af slægten Teilmann, i hvis eje kirken forblev, også efter at slægten 1833 havde afhændet gården. Kirken tilhørte således 1862 premierløjtnant Frederik Teilmann. Den overgik til selveje 1910.³ – Sognepræster i Grimstrup nævnes 1472, 1499 og 1508.⁴ Under præsten Niels Hansen⁵ blev Grimstrup og Årre o. 1520 samlet til ét pastorat, og Grimstrup var herefter hovedsogn til Årre frem til 1859, da

det i stedet fik Vester Nykirke som anneks; dette anneksforhold er ophørt 1978. En filialkirke i Rovsthøje er opført 1961 (se s. 1709). – Ved klokkeskatten i 1528 måtte Grimstrup afgive en klokke.⁶

Kirken ligger nordligt i landsbyen, omgivet af nyere bebyggelse til alle sider, undtagen imod øst og nordøst, hvor der stadig er frit udsyn over markerne.

Kirkegården bevarede sine gamle grænser indtil 1970, da norddiget blev flyttet ud og et nyt areal inddraget til begravelse. De græsklædte

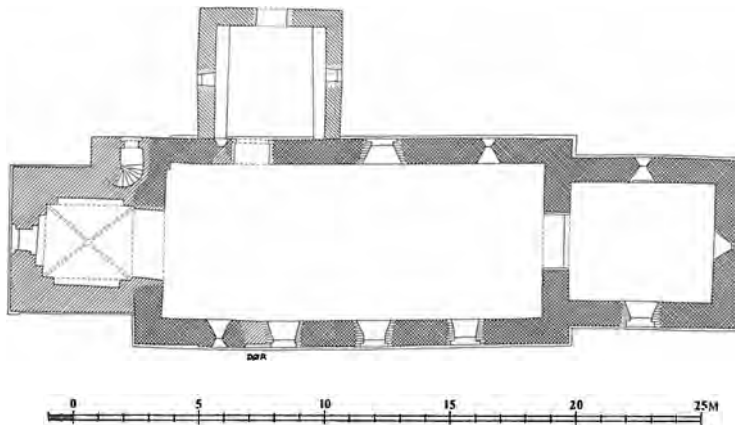

Fig. 2. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1983. Tegnet af Marianne Nielsen 1988. - Grundriss.

jorddiger (fig. 44) var fra gammel tid kun stensatte på ydersiden, men ved ændringerne 1970 fik både det nye norddige og diget i vest stensætning på begge sider. Kampestenene i det gamle norddige blev 1897⁷ kløvet og muret i cement.

Hovedindgangen med port og låge er 1972 flyttet til den nordre del af det østre dige. Åbningerne lukkes af jerngitterfløje mellem svære, hvidtede stetter, afsluttet med pyramider af cement, en efterligning af indgangen i det gamle norddige. En låge med to rødstensstetter midt i det søndre dige står formodentlig på den gamle ligports plads. Ifølge en indberetning 1791⁸ havde »kampestenshegnet« da tre indgange: en

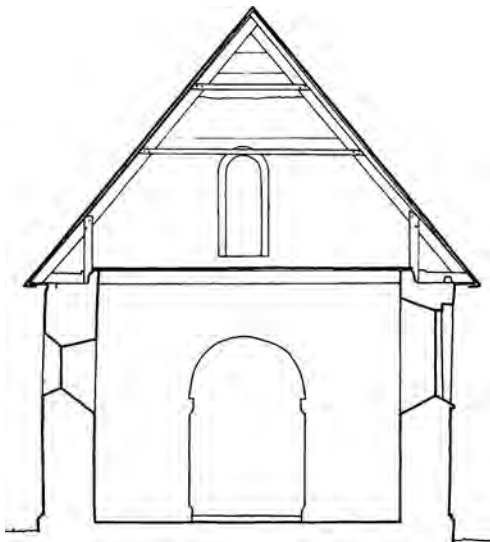

Fig. 3. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1983. Tegnet af Marianne Nielsen 1988. - Querschnitt durch Schiff nach Osten.

port, formentlig i syd, og en låge i henholdsvis øst- og vestdiget. 1668 omtales en muret *portal* med »hvælving« over og en *trist* i bunden,⁹ men 1700 siges stetterne at være af træ med jernriste.¹⁰ To brøstfældige triste ønskedes 1859 fjernet og afløst af selvlukelige staktlåger.¹¹

Et hvidtet og teglhængt *kapel*, i den gamle kirkegårds nordvestre hjørne, er opført 1951 af arkitekt P. Riis Olsen og udvidet 1974 med redskabsrum og nye toiletter ved arkitekt Hørløv Thorup, Varde.¹²

BYGNING

Kirken er en helstøbt romansk kvaderstensbygning, bestående af kor og skib. Af de to tilbygninger er tårnet fra senmiddelalderen, mens våbenhuset muligvis er noget ældre. Orienteringen har en mindre afvigelse til syd. - Såvel soklen som vinduernes udsmykning har træk fælles med den nærliggende Vester Nykirke. De to kirker er sandsynligvis opført med få års mellemrum af stenhuggere med samme håndværksmæssige skoling.

Materialer og proportioner. Bortset fra enkelte omsætninger og forstyrrelser omkring sydsidens vinduer sidder så godt som alle *granitkvadre* på deres gamle plads. Murværket består af regelmæssige, gennemløbende skifter, tolv i koret og tretten i skibet, hvilende på en attisk profileret *sokkel* (jfr. s. 1600, fig. 19). Åbningernes placering i de kvaderklædte facader viser, at byggeriet har været nøje planlagt, før murene rejstes: Dørene er begge fem skifter høje, og deres over-

Fig. 4. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1984. – *Süidostansicht der Kirche.*

liggere er indsat i et smalt 6. skifte; vinduernes sålbænke er anbragt i 7. skifte og de tagformede dæksten i 10. skifte. – Bygningen er smal og langstrakt. Forholdet mellem kor og skib er omtrent 2:5, altså udgør det kvadratiske kor to syvendedele af den samlede længde. Korets udvendige sider er formodentlig afsat som 24×24 fod (à ca. 28,3 cm). Korbuen er en trediedel af korets bredde, 8 fod, mens kragbåndene målt med samme enhed er 4 fod lange og 1 fod høje.¹³ – Indvendig dækkes væggene af kalk og puds; materialerne synes – ligesom i gavltrekanterne (se ndf.) – at være af rå og kløvede marksten.

De to rektantede *døre* (fig. 5 og 7) har bygningssoklen som tærskel og sider af hjørnehuggede kvadre. Den tilmurede syddør, der siden 1886¹¹ står som en kvaderklædt blænding,¹⁴ er udvendig 104 cm bred; norddøren har formo-

dentlig haft en tilsvarende bredde, men er udvidet med ca. 20 cm. Syddøren dækkes af en uregelmæssig aftrappet overligger, smykket med et indhugget *tympanon* (fig. 43), hvis halvcirkulære felt udfyldes af tre afbrudte cirkelslag, et kors og rankeslyng.¹⁵

Norddøren er retableret 1952 (arkitekt P. Riis Olsen i samarbejde med C. G. Schultz). Siderne, der siden udvidelsen havde stået i tegl, blev igen muret af granitkvadre, døren fik sin middelalderlige fløj tilbage (se inventar), og den tagformede overligger genanbragtes på sin gamle plads, efter at den uvist hvor længe havde ligget på kirkegården. Ved F. Uldalls besøg 1886 blev den benyttet som gravsten, og det er sandsynligvis i denne forbindelse, at der er indhugget to rektangulære felter og en mindre cirkel. Stenen må oprindeligt havde været glat, kun forsynet

med nogle svage »fuger«, svarende til det omgivende kvaderstensmurværk.

Vinduer. Kirken har haft i alt ni vinduer, tre i koret, hvoraf det østre er cirkelformet, og tre i hver af skibets langmure. Fem af vinduerne er bevaret, og yderligere tre overliggere kendes. *Cirkelvinduet* (fig. 6c), midt i korgavlen, er udvendig dannet af to kvadre af samme form som vinduesoverliggerne. Åbningen kantes af en rundstav, svarende til vulsten eller halvsøjlerne i de øvrige vinduer. Den smalle lysning er tilmuret. Vinduerne i korets nordside og i skibet (fig. 6a, b, d) har alle sålbæksten, smigede sider af to skifter hjørnehuggede kvadre og tagformede overliggere. Udsmykningen varierer fra vindue til vindue, men det gennemgående motiv er en omløbende rundstav langs den udvendige kant. Denne kan i de lodrette sider have karakter af en art »halvsøjle« med hoved og fodstykke, kendetegnet ved deres små »øjne«. Korets nordvindue (fig. 6d) har en glat afdækning, mens rundstaven i det østre vindue i skibets nordside (fig. 6b) ender i en slags sløjfe. Rigest udformet er vinduet i skibets sydside (fig. 6a); her er staven ført hele vejen rundt, og fra bueslaget udgår et lille kors, flankeret af liljer.¹⁶ To

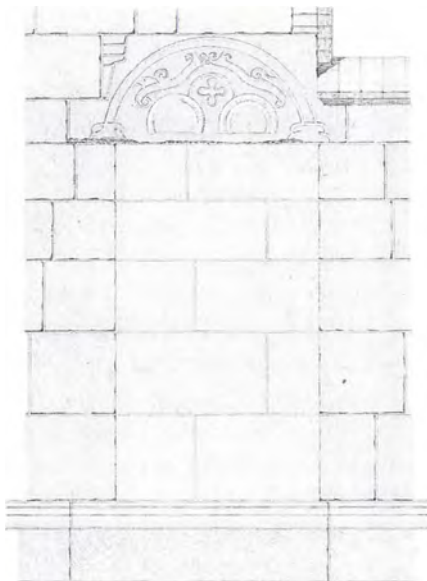

Fig. 5. Skibets syddør (s. 1681). Målt og tegnet af F. Uldall 1887. 1:40. – *Südeingang des Langhauses. Vermessen und gezeichnet 1887.*

overligger (fig. 8 og 9), indmuret i tårnets sydside, samt en *overligger (fig. 10) i Esbjerg Museum,¹⁷ er udformet på tilsvarende vis, men med stilliseret bladværk over bueslaget. I den sidste er sekundært indhugget årstallet »1836«, hvilket kan skyldes, at stenen – lige som norddørens overligger – en tid har tjent som gravminde. Side om side med de to vinduesoverligger i tårnet er indmuret to sålbænke, hvoraf den østre er glat, mens den vestre har rundstav. – Vinduerne, der blev opmålt og beskrevet af arkæologen F. Uldall 1887,¹⁸ er i deres udsmykning nært beslægtede med åbningerne i Vester Nykirke (s. 1714) og i nogen grad også Vester Starup (s. 1654).

Indre. Den harmonisk formede, runde korbue er sat af granitkvadre, nu rensat for puds og kalk, og har attisk profilerede *krægbånd* over en skrånket sokkel (jfr. s. 1600, fig. 5). I søndre vange ca. 1 m over skrånket findes nær det vestre hjørne to 3–4 cm dybe riller, henholdsvis 20×5 og 30×6 cm, der nærmest er at opfatte som huller til tværgående bomme. Under nordvæggens vindue er en 6 cm dyb niche, 91×74 cm. Både kor og skib har bevaret deres flade bjælkelofter med brædderne hvilende på oversiden (se tagværker).

Af de tre *gavlspidser* er korets udvendig beklædt med kvadre. Murværket består i øvrigt af små, rå og kløvede marksten samt ganske lidt sandal, muret i en fed kalkmørtel. I triumfgavlen, hvis øverste spids er fornyet, indgår en del granitafslag, måske en rest fra stenhuggerarbejdet. En gennembrudt dør midt i gavlen har murede sider af munkesten. Den øverste spids i skibets vestgavl er afbrudt i forbindelse med tårnbyggeriet.

Tagværket, af svært egetømmer, er muligvis det oprindelige. Der er seks spærfag over koret og 16 over skibet, alle med dobbelt lag hanebånd og korte stivere. Stregnumre i fagenes østside viser, at korets tagværk er sat om. I skibet er de gamle bjælker på plads, på nær den østre og vestre, der er udskiftet med fyrretømmer. Tagværket her er formodentlig lagt op i to omgange: de fem østre fag har bladede samlinger, de vestre fag tappede samlinger.

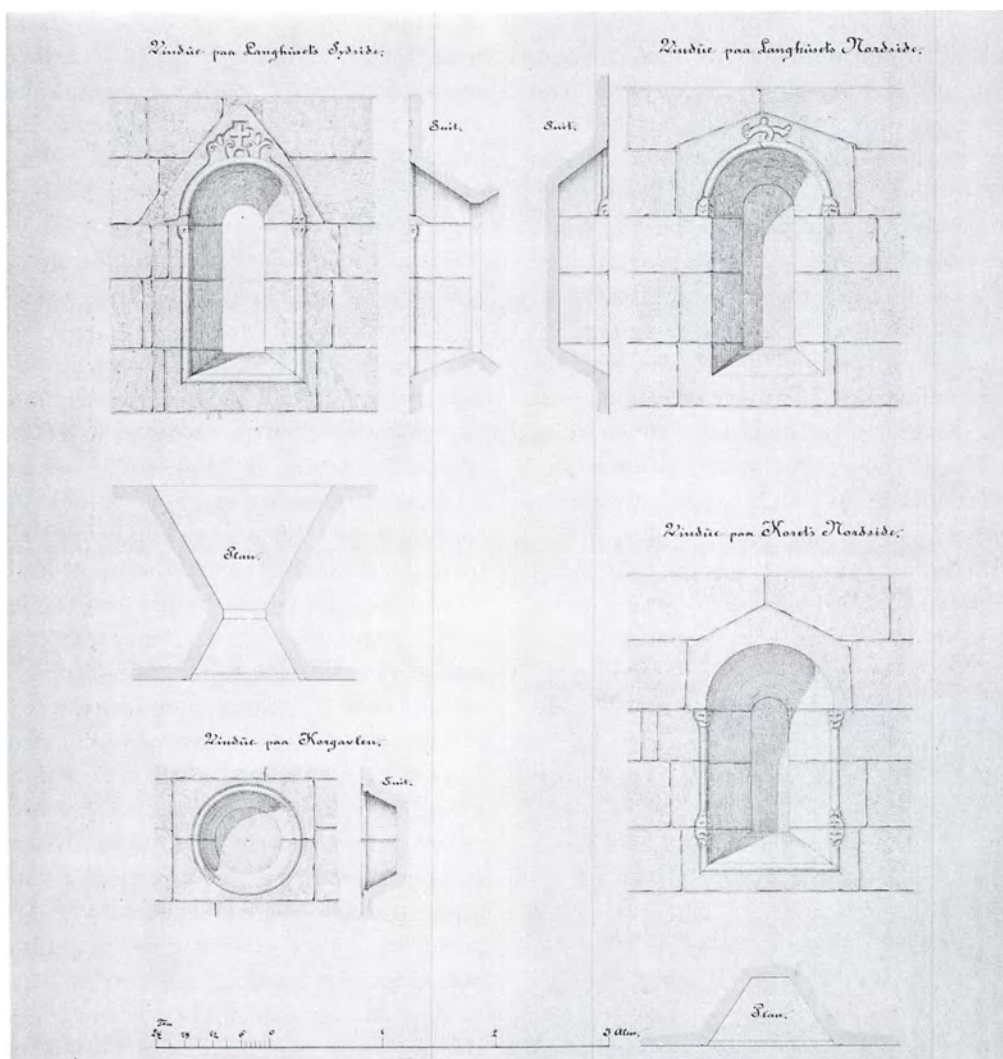

Fig. 6a-d. Romanske vinduer (s. 1682). a. Vindue i skibets sydside. b. Vindue i skibets nordside. c. Cirkelvindue i korets østgavl. d. Vindue i korets nordside. Målt og tegnet af F. Uldall 1887. 1:40. – *Romanische Fenster. a. Fenster in südlicher Langhauswand. b. Fenster in nördlicher Langhauswand. c. Rundfenster in östlichem Chorgiebel. d. Fenster in nördlicher Chorwand.*

De to *tilbygninger*, et tårn i vest og et lavt og bredt våbenhus foran skibets norddør, er begge af munkesten. Mens tårnet uden tvivl er kommet til henimod middelalderens slutning, kan *våbenhuset* på grund af sin særegne tagkonstruktion være ældre, måske senromansk. Murværket i det hvidtede og blytækte hus er dog uden daterende detaljer: gavlspidsen er ommuret med mindre teglsten, den rektantede dør er noget udvidet, og sidemurenes to rundbuede vinduer er muligvis først kommet til i forbindelse med

indsættelsen af støbte jernrammer i 1870'erne.¹¹ I gulvet ligger gule sten på fladen. *Murede tbænke*, vel en langs hver sidevæg, var nogle år forud for synet 1700 blevet »ødelagt og opbrudt af et afsindigt menneske« og ikke muret op igen.¹⁰ *Tagværket* med i alt fem spærfag har krumme stivere og hanebånd, en konstruktion, hvortil der findes flere paralleller blandt vestjyske tagværker, der nok må opfattes som romanske; dog er det usikkert, hvorlænge denne buede form var i brug.¹⁹ De groft afsavede spærsko er dele af de

oprindelige bindbjælker: våbenhuset har således ikke haft åben tagstol.²⁰ Det nuværende yngre bjælkelag, af fyrretræ, ligger 27 cm højere end det gamle.²¹ Loftet var ved kirkesynet 1700¹⁰ »ganske brøchen«, og 1791⁸ oplyses det, at våbenhuset var uden loft, hvilket dog kan betyde, at blot brædderne manglede, således som det ofte var tilfældet i Vestjylland. Et nyt loft blev lagt op 1841,¹¹ men om forhøjelsen er foretaget i den anledning eller senere, kan ikke afgøres. En tegning af H. B. Storck 1890 (fig. 42) viser sekundære bindbjælker i samme niveau som spærskoene, hvorimod en skitse af arkitekt H. A. I. Estrup fra samme år, der formodentlig har dannet forlæg for Storck, viser våbenhuset uden bjælker.

Tårnet, der tidligere var hvidtet, står siden 1897 i blank mur, helt igennem præget af en reparation og ommuring dette år under ledelse

Fig. 7. Skibets retablerede norddør, set fra våbenhuset (s. 1681), med middelalderlig dørfløj (s. 1700). NE fot. 1984. – *Rekonstruierter Nordeingang des Langhauses mit mittelalterlichem Türflügel. Blick von Vorhalle.*

af arkitekt A. T. Hagerup, Kolding.²² Kun i nord og øst er mindre partier af munkestensmurværket bevaret. Nederst indgår tre til fem skifter granitkvadre fra skibets gennembrudte vestgavl. I vest ses den profilerede sokkel, og i syd har man som nævnt indmuret fire romanske vinduessten.

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en høj spids bue og dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstens ribber. I de tre vægge er én stens dybe, spidsbuede spareblændinger. Rummet får lys gennem et spidsbuet, falset vindue i vest. Der er adgang til mellemstokværket via en spindeltrappe i tårnets nordside, hvis nedre dør er fladbuet og falset og anbragt i et højt, tvilling-spidsbuet spejl. I den højredrejede spindel er trinene nu dækket af cementpuds. Mellemstokværkets og klokkestokværkets syd- og vestside er indvendig ommuret med mindre sten ved en omfattende ældre reparation, sandsynligvis 1758 (se ndf.). Her er munkestensmurværket brudt ned til og med øverste trediedel af mellemstokværket. I østsiden er gammelt murværk bevaret til og med gavlspiden, hvorimod den øverste meter af nordmuren er ommuret. Vægplanet springer en sten tilbage i niveau med bunden af de fire fladbuede og falsede glamhuller. Gavltrekanterne prydes udvendig af tre spidsbuede blændinger (den midterste lidt større og med et vindue) på baggrund af et »tæppe« af savskifter. Blændingerne, der skyldes A. T. Hagerup, må være udført som en kopi af den gamle østgavl.

Revner og forskydninger i tårnets syd- og vestside nævnes allerede i synene 1668⁹ og 1700¹⁰. En større reparation må som nævnt være foretaget 1758, da kirkeejeren Tøger Reenberg Teilmann lod opsætte sine og sin hustru, Margrethe Benzons initialer med *tjernbogstaver* (versaler) på tårnets vestside: »TRT, MB, 1758«, ledsaget af hans latinske valgsprog »Suum cuique« (enhver sit),²³ som endnu kan ses på ægtefællernes epitaf i Vester Nykirke (s. 1739). Jerndragerne, der blev nedtaget 1897, svarer til lignende kirkeejermanifestationer, opsat af brødrene Morten og Andreas Charles Teilmann i Nørre Nebel kirke og i flere af kirkerne under Nørholm gods.

Tagbeklædning. Så langt tilbage de skriftlige kilder rækker, har kirken været tækket med bly. Af Anders Sørensen Vedels regnskabsbog 1586-87²⁴ fremgår det således, at kirkeværgerne, Morten Nielsen og Nis Ebbesen, købte bly for 17½ daler. Ifølge kirkesynet 1700¹⁰ var både kirke og tårn klædt med bly. En *blyplade* (fig. 12), nu ophængt i våbenhuset, bærer indskriften »TRT (Tøger Reenberg Teilmann) 1758«.

En *vinde* (fig. 11), fra ca. 1750-1850, er opsat i skibets loftsrum over de øverste hanebånd (mellem 4. og 5. fag fra vest). Den er af fyrretræ, 108 cm i diameter, og svarer nøje til et lignende hejseapparat i Vester Nykirke (se s. 1721). Vinden er sandsynligvis opsat, mens de to kirker havde fælles ejer. Den har formodentlig været brugt i forbindelse med kirkeloftets benyttelse som kornmagasin (jfr. Ansager s. 1567).

Vedligeholdelsesarbejdet omfattede i ældre tid navnlig tårnet, blytaget og trælofterne samt kirkegårdens hegn og indgange. Bygningen var brøstfældig efter svenskekrigene; ved et syn 1674²⁵ anslog man, at en nødvendig reparation ikke kunne foretages for under 170 slette daler, men kirken havde ingen penge i behold. Ifølge synet 1700¹⁰ var dele af loftet over kor og skib forrådnet, og også blytækket på tårn og kirke krævede reparation. Efter slægten Teilmanns overtagelse af kirken foretoges 1758²⁶ en omfattende *istandsættelse* (jfr. tårn og blyplade). I en kvader øverst i korets sydside er indhugget »1758« og »ODT (?)«, formentlig i forbindelse med omsætning af kvaderstensmurværket. Et søgsmål 1834 mod den mindreårige Frederik Teilmann for misligholdelse af kirken blev frafaldet, da de udsatte arbejder, vist først og fremmest på taget, var udført.²⁷ Som i flere andre af provstiets kirker (jfr. Øse og Næsbjerg) blev de indvendige vægflader i 1850'erne afhugget for kalk og puds »til de hårde sten«, hvorefter væggene blev pudset i jævne flader.¹¹ Tårnet blev som nævnt muret om 1897, og 1927 foretoges en istandsættelse ved arkitekt Aage Bugge, Varde, hvorunder bl.a. bræddelaget i koret blev fornyet (se ndf.).

1951-52 gennemførtes en *hovedrestaurering* ved arkitekt P. Riis Olsen, Varde. Blytaget blev for-

Fig. 8-9. Romanske vinduesoverligger, indmuret i tårnet (s. 1682). NJP fot. 1988. – *Romanische Fensterstürze, im Turm eingemauert.*

Fig. 10. Romansk *vinduesoverligger, nu i Esbjerg Museum (s. 1682). Esbjerg Museum fot. 1989. – *Romanischer *Fenstersturz, jetzt im Museum von Esbjerg.*

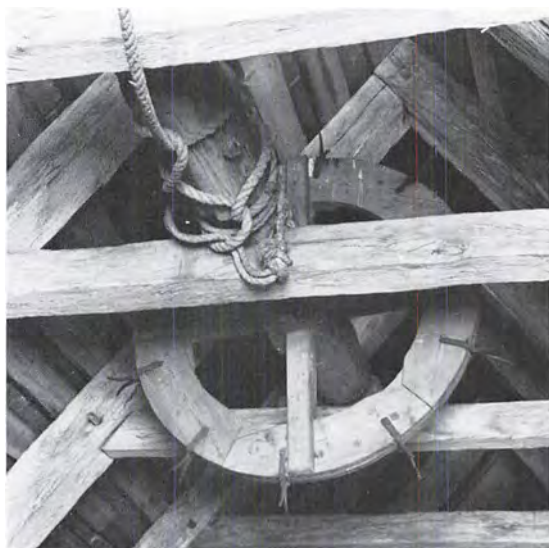

Fig. 11. Vinde, fra 1750–1850, opsat i skibets loftsrum (s. 1685). – *Winde, Langhausdachboden.*

nyet og dele af kvaderstensmurværket omsat. Kirken fik elektrisk *opvarmning*, der indsattes nye vinduesrammer, lagdes nyt murstengulv, og norddørens middelalderlige fløj blev genindsat på sin gamle plads. Ved en mindre restaurering 1983 fjernede man cementfugningen i sydsidens kvaderstensmurværk og fugede kvadrene med kalkmørtel.

Sydsidens *vinduer* er ændret og udvidet i den senere middelalder, senest ved tårnets opførelse.

Fig. 12. Blytavle, 1758, (s. 1685). NE fot. 1984. – *Bleitafel 1758.*

1791⁸ opregnes i alt seks (større) vinduer, formentlig de samme åbninger som stadig er i brug: nemlig fire i korets og skibets sydside, et i tårnet og et i skibets nordside. Vinduerne er udvendig falsede og har indbyrdes noget afvigende runde buer. I 1860'erne indsattes støbejernsrammer,¹¹ der 1952 er afløst af vandrette vindjern og blyindfattede ruder.

Træløfterne står gråmalede med brædderne hvilende på bjælkernes overside. Indtil 1927 var korloftets brædder fæstnet på bjælkernes underside.¹²

Gulvet blev 1952 lagt med gule mursten på fladen og afløste et gulv af ottekantede, brændte fliser. Et ældre gulv af (røde?) mursten er nævnt 1791.⁸ Synet henstillede 1863, at der blev lagt brædegulv inden for korsranken, 1882 under stolestaderne.¹¹

Kirken, der indvendig er hvidtet, står udvendig med blanke mure. Kun våbenhuset, det øverste skifte under murkronen samt de om-murede partier omkring vinduerne er hvidtede. Kalkspor i skibets nordmur, nu skjult bag våbenhuset, viser, at kvaderstensmurværket i middelalderen sandsynligvis har været hvidtet, men i hvilket omfang og hvor længe kan ikke afgøres. 1791 skriver præsten om kirken, at den er »bygget af hugne sten«; »fodstykket (soklen) er af net udhugne grå sten«.⁸ – Som en følge af den almindelige arkæologiske interesse blev granitkvadrene nederst i tårnet, i korgavlen samt indvendig omkring korbuen 1882¹¹ rensed for hvidtekalk, og det må ligeledes have været tidens glæde over tegl som materiale, der 1897 bevirkede, at tårnet kom til at stå i blank mur.

INVENTAR

Oversigt. Af det righoldige inventar er ikke uvæsentlige dele fra middelalderen. Ældst er den romanske granitfont. En sjælden jernbunden dørføj er formentlig fra 1300'erne ligesom klokken, mens den noget reducerede altertavle og alterstagerne stammer fra årtierne o. 1500. Senmiddelalderlige var endvidere en tsidealtertavle med den apokalyptiske madonna samt

Fig. 13. Indre set mod øst. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Osten.*

formentlig også et *tsidealterbord* og et *tkorbuekrucefik*s.

1500'ernes ungrenæssance repræsenteres af de stærkt fornyede stolestader, pulpbrættet af en (†)degnestol og altersølvet fra 1585-86, der efter svenskekrigene blev istandsat 1660 ved en testamentarisk gave fra den lokale Niels Thonnesen. Prædikestolen fra 1604 er signeret af snedkeren Mads Christensen Gamst med en hjælper, og et vestpulpitur, opsat 1642 af præsten Jørgen Jørgensen og hans hustru Maren Pedersdatter, har oprindelige malerier, der må tilskrives malerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) i Ribe. Prædikestolens nuværende himmel er opsat 1777 af kirkeejeren Tøger Reenberg Teilmann og hans 2. hustru Sophie Amalie Gersdorff, mens en sygekalk er anskaffet o. 1855.

Inventarets *farvesætning* er i hovedsagen fra dette århundrede, afstemt ved istandsættelsen 1952, da pulpituremalerierne blev renset for overmalinger, ligesom der på altertavlens predella afdækkes en staffering fra 1758. Tavlen i øvrigt står som prædikestolen med brogede farver, påført 1927 af malermester Kr. Nielsen fra Vejen. Nymalinger er foretaget 1758,

ved Tøger Reenberg Teilmann og hans 1. hustru Margrethe Benzon, 1849, da alt opmaledes »både smukt og med smag«, samt 1882, da egetræsmalingen gjorde sit indtog i kirkerummet.

Alterbordet er fra 1952, muret i munkesten, 178×113 cm, 113 cm højt, med bordplade af rødt marmor. På forsiden træder et latinsk kors i halvsten frem. Bordet er muret op mod korets østvæg. †*Alterborde*. 1791 omtales alterbordet som muret (middelalderligt?), med »træbord«, ⁸ dvs. et panelværk uden om, der 1862 var af fyr. ³ 1863 blev bordet flyttet omtrent trekvart alen tilbage mod væggen (og fornyet?). ¹¹ Det fremtrådte inden fornyelsen 1952 uforholdsmæssigt smalt, idet tavlens predella fod ragede et pænt stykke ud over bordkanten både i nord og i syd (foto i NM2).

†*Sidealterbord*. Indtil 1952 hvilede prædikestolen delvist på en muret underbygning i skibets

Fig. 14. Nådestolen, udsnit af altertavle, o. 1500 (s. 1688). NE fot. 1984. – Altar, um 1500. Ausschnitt. Gnadenstuhl.

sydøsthjørne, der må have været et bibeholdt middelalderligt sidealterbord (foto i NM2). I det hvidtede bord var nordligst udhugget et trin som tilpasning til prædikestolstrappen (dens øverste).

†*Alterklæder.* 1700 omtales alterklædet som gammelt,¹⁰ 1768 og 1791 var det af rødt fløj med guldkniplinger.²⁸ 1862 var alterbordet beklædt med sort fløj, og 1888 blev alterklædet fornyet i rødt plys med guldgaloner, dækkende alle bordets tre sider.³ Et klæde med guldkors kasseredes 1952.

Altertavle (fig. 15), o. 1500, en sengotisk fløjaltartavle, der slutter sig til den såkaldte »Imperialismamesters« arbejder og har flere paralleller i amtet, bl.a. den gamle tavle fra Jerne (s. 984) og altertavlen i Henne (s. 1247).²⁹ Midtskabet er reduceret i bredden, vistnok 1758, så det nu kun rummer to storfigurer, Nådestolen (i syd) og Maria med barnet. I fløjene står de 12 apostle i to

rækker. Figurerne er anbragt under gennembrudte stavværksbaldakiner, og under dem er der profilindrammede fodfelter. Tavlen hviler på en bred predella med en lille låge til et gemme i syd.

Midtskabet, der oprindeligt må have været ca. 40 cm bredere, måler nu 173×117 cm, storfigurerne er 123 cm høje. Nådestolen (fig. 14) er på traditionel vis fremstillet som en tronstol, hvorpå Gudfader som en gammel konge fremholder sin forpinte søn i skikkelse af en smertermand, der fremviser sine vunder. Gruppen, der indrammes af stolens høje vanger med udskårne vandnæser og fialespir, er næsten identisk med fremstillingen på Henne-altertavlen. Det samme gælder Mariafiguren, der er skåret efter et hyppigt anvendt forlæg.³⁰ Maria, der bærer det nøgne, krølhårede barn på sin højre arm, har under en høj glat pande tunge øjenlåg og en lille spids mund. Ansigtet indrammes af langt bølget hår, der fra den store krone falder ned over en fodsid kappe, som holdes sammen af et spænde over brystet. Af midtskabets tre kølbuebaldakiner er nu kun to i behold samt ti cm af den tredje (i nord). Baldakinerne, der adskilles af små fialer, krones af krabbeblomster og har en hængefrise af fiskeblærer. Midtbaldakinen er efter sædvane bredest, da den har skullet fremhæve tavlens hovedmotiv, utvivlsomt Nådestolen. Mariafiguren må oprindeligt have stået under den nordre (fjernede) baldakin, mens en tredje, nu forsvunden, storfigur må have haft plads i syd (kirkens værnehelgen?).

Sidefløjenes 53 cm høje apostelfigurer står under baldakiner med korsblomster og fiskeblærer; i den øvre række er baldakinerne underdel rekonstrueret ved en istandsættelse 1952. Apostlene, der bortset fra Johannes og Mattæus (nr. 8 og 11) har skæg, er barfodede, iført lange kjortler og kapper, der falder i store knækkede folder. De fleste bærer bøger og attributter, der dog til dels er forbyttede og langt fra overalt stemmer med de påmalede (sekundære) navne i fodfelterne. Apostlene anføres her under det påmalede navn begyndende i nordfløjens øvre række: 1) »S. Petrus« med skaldepande, åben bog i venstre hånd, en stor nøgle i den højre. 2)

Fig. 15. Altartavle, o. 1500 (s. 1688). NE fot. 1984. – Altar, um 1500.

Kaldt »S. Jacobus minor« (Jakob den yngre), men med hellebard (Judas Taddæus' attribut) i venstre hånd, en åben bog i højre. 3) »S. Simon« med hat og en stor sav i højre hånd. 4) Kaldt »S. Philippus«, men med sværd (Paulus' attribut) i venstre hånd, en lukket bog holdt bag kappen i den højre. 5) Kaldt »S. Jacobus maior« (Jakob den ældre, jfr. nr. 7). Figuren bærer en bogpose i venstre hånd, i den højre en lille (nyre?) stav. 6) »S. Bartholomæus« med kniven i venstre hånd, en bog under den uanatomisk lange højre arm. 7) Kaldt »S. Thomas«, men figuren er Jakob den ældre i pilgrimsdragt – med muslingeskal på hatten, vandringsstav i venstre hånd og den højre stukket ind under kappelinningen. 8) »S. Johannes«, gørende korsets tegn

over kalken. 9) »S. Andreas« med lukket bog i højre hånd; venstre arm er afbrudt og har nu fået fæstnet et lille nyt skråkors til stumphen. 10) »S. Mathæus«, tænksomt bladende i bogen. 11) »S. Judas Thadæus« med bog i højre hånd, i den venstre køllen støttende mod jorden. 12) »S. Mathias« med lukket bog i venstre hånd, en stor økse i den højre.

Tavlens farver er hovedsagelig malermester Kr. Niensens fra 1927, udført delvis som opmaling af en staffering fra 1758, hvoraf predellaens indskrift og våbenskjolde er i behold. Dominerende er en lys blå, som bl.a. ses på storfigurernes dragter, skabenes bund er mørkeblå, rammeværket rødt med grå lister. Karnationen er hvidlig, håret mørkebrunt, apostlenes dragter

Fig. 16-17. 16. Alterkalk, 1585-86 (s. 1691), ifølge indskrift istandsat efter svenskekrigen 1660 for penge testamenteret af Niels Thonnesen. 17. Udsnit af foden med indskrift. NE fot. 1984. – 16. Kelch, 1585-86. Instandsetzung 1660, laut Inschrift eine testamentarische Stiftung des Niels Thonnesen nach dem Krieg gegen Schweden. 17. Ausschnitt. Fuss mit Gedenkschrift.

røde, brune, blå og grønne. Attributterne er forgyldte ligesom fodfelternes indskrifter, der er i versaler på sort bund. Foruden de nævnte apostelnavne i fløjene læses i midtskabets fodfelt: »Han er en Forsoning for vore Synder. 1 Johs: 2,2«. På predellaen ses yderst våben for kirkeejeren Tøger Reenberg Teilmann (i nord) og hans 1. hustru Margrethe Benzon, til erindring om istandsættelsen 1758. Mellem skjoldene, der omgives af blåt rocailleværk, er nadverindstiftelsesordene anført i gul skriveskrift på sort bund: »Vor Herre Jesus Christus i den Nat ...« (1 Kor. 11,23-25). Indskriften er fremdraget 1952 samtidig med, at våbenskjoldene rensedes for overmalinger.

Af tavlens oprindelige staffering anes nu kun enkelte kridtgrundsrester under overmalingerne, og fløjenes bagsider er afrenset til træet uden rester af de middelalderlige malerier. Tavlen omtales 1700 som et »gammelt udhugget arbejde«. ¹⁰ Midtskabets reducering og fjernelsen af dets tredje storfigur skete formentlig 1758 og var i hvert fald foretaget 1768, da en indberetning kun nævner de to bevarede storfigurer i midtskabet. ²⁶ Tøger Reenberg Teilmanns nymaling af tavlen i rokokostil 1758 udførtes øjensynligt af samme maler som de særprægede salmenummertavler i Vester Nykirke (s. 1738), der ligeledes bærer hans og Margrete Benzons våbner. Af sognepræsten Holger Nielsen Olivarius' beskrivelse 1791 fremgår, at tavlen ved den nylige restaurering var blevet påført ordene: »Gaaer ude i ald Verden, og prædicer Evangelium for alle Creature«; Nådestolens Gudfader opfattede præsten som Josef af Arimathæa! ³¹ 1849 blev tavlen opmalet, ¹¹ vistnok med de samme naive skyer på bagklædningen som ved den få år senere opmaling af tavlen i Vester Starup (s. 1664 med fig. 16). Sådanne skyer fandtes i hvert fald efter Kr. Nielsens opmaling af tavlen 1927, ligesom en indskrift i hvid skriveskrift på predellaen: »Hvert Menneske prøve sig selv ...« (1 Kor. 11,28). Den blev fjernet til fordel for den underliggende fra 1777 ved den seneste istandsættelse af tavlen 1952, der endvidere omfattede en udbedring og afstemning af den øvrige bemaling.

†*Sidealtertavle*, senmiddelalderlig, med figur af Maria med barnet. Ifølge præstens beskrivelse 1791 var Mariabilledet i fuld legemstørrelse med barnet på armen, solstråler om hovedet (strålekrans) og månen under fødderne som beskrevet i Åb. 12,1. Billedet stod i et »Futteral af Træ« (dvs. i sit alterskab) ved prædikestolsopgangen, men var nogle år tidligere flyttet fra en plads lige over for ved nordsiden³¹ – måske den middelalderlige ved triumfvæggen, hvor Mariaaltret hyppigt havde sin plads. Bevarede sidealterfigurer af Maria som den apokalyptiske madonna kan nævnes i Janderup, hvor skabet er delvist bevaret (s. 1047), i Lunde (s. 1117) samt i Vejrup (Gørding herred).

Altersølvet er anskaffet 1585-86 og istandsat 1660 for penge testamenteret af Niels Thonnesen, øjensynligt efter at have lidt overlast under svenskekrigene. *Kalken* (fig. 16-17), hvis bæger er fornyet, er 20 cm høj. Foden er sekstunget med høj standkant, der ledsages af profilering og en lille graveret zig-zag-bort. Et støbt, 3 cm højt, krucifiks er pånippet en af tungerne, der er drevet stejlt op imod de seksidede skaftled. Ved overgangen til skaftet har foden en graveret krans af blade, der måske stammer fra istandsættelsen 1660, som mindes i en graveret latinsk indskrift (versaler og kursiv) fordelt på to af tungerne (fig. 17): »E[x]/ 200 Joachi/micis qvos moriens/ Nicolaus Antoni vsvi/ Ecclesie Grimstrupensis/ legavit, parata sunt Vasa hæc/ sacra post Bellum Svecicum An(n)o/ 1660. Pastore D(omi)n(o) Andrea Joh(anni)/ Rostenio« (For 200 Joachimsdalere, som Niels Thonnesen på sit dødsleje skænkede til brug for Grimstrup kirke, er disse hellige kar istandsat efter svenskekrigen år 1660, da Anders Hansen Roest var sognepræst). Knoppen er gotisk i formen, sekstunget med graverede stavværksvinduer på tungerne og mellemfaldende rudebosser. Disse har hver en graveret minuskel (på skraveret bund), til sammen dannende navnet »Ihecus«. Nyere svejftet bæger med hældetud. På fodens underside er med skriveskrift indprikket: »Weger 40 lod 1 q«. Den sammenhørende *disk* (fig. 18), tvnm. 15 cm, er meget flad, med et graveret, cirkelindskrevet malteserkors på fanen; disken er stærkt bulet.

Fig. 18. Alterdisk, 1585-86 (s. 1691). NE fot. 1984. – *Patene*, 1585-86.

Fig. 19. Alterstage, o. 1500 (s. 1692). NE fot. 1984. – *Altarleuchter*, um 1500.

Ifølge sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog anskaffede Grimstrup kirke 1585-86 en ny kalk, utvivlsomt den eksisterende.³² Altersølvets behov for reparation 1660 (og diskens buler?) skyldes velsagtens, at det havde været nedgravet eller taget af ryttere (og tilbagekøbt?). De 200 daler til reparationen gav Niels Thonnesen ifølge kirkebogen ved sin død nytårsdag 1660 af anger over at have slået en svensk soldat ihjel i Ravnsø mose i Vester Nykirke sogn.³³ Kalkens indskrift gengives i præsteindberetningerne 1768²⁶ og 1791.³¹ En forgyldning af disken omtales 1903³, måske er det ved samme lejlighed, kalken har fået sit nye bæger.

En *oblatæske* i sort porcelæn med guldkors fra Bing og Grøndahl er anskaffet 1862.¹¹ †*Alterkander*. 1844 anskaffedes en vinkande af blik,¹¹ og 1862 omtales en kande svarende til oblatæskens.³

Sygekalk (fig. 39), o. 1855, bægerformet, 10 cm høj. På fodens underside et uidentificeret mestermærke (fig. 40), kvadratisk med versalene »mfg« under en fugl. 1854 ønskedes kalk og disk til sygeberettelse anskaffet af Grimstrup

Fig. 20a-b. Prædikestol, 1604, relieffigurer på postamentfremspringene (s. 1696). a. Geometrien? b. Musikken eller Kalliope? NE fot. 1984. – *Kanzel*, 1604. *Sockelvorsprünge mit Relieffiguren. a. Die Geometrie? b. Die Musik oder Kalliope?*

og Årre kirkes ejer.³⁴ Sættet må være købt kort efter, og *tdisken* siden forsvundet.

Alterstager (fig. 19), gotiske fra o. 1500, ikke meget forskellige fra Ølgod kirkes og en række andre i amtet (s. 1538). Stagerne er 40 cm høje, fodskålen aftrappet og profileret, hvilende på tre fødder i form af løvepoter. Cylinderskaft med skarprygget midtring og to tilsvarende, lidt enklere, led ved overgangen til skålene. Lyse-skålen svarer nogenlunde til fodskålen, lysetornene er fornyet i jern med to grene, der må have båret sidepiber (jfr. alterstagerne i Ål, s. 1285 med fig. 14). Messingstagerne nævnes tidligst 1700.¹⁰ To *syvstager* bærer påskriften: »R. K. Brandstrup«, efterfulgt af henholdsvis en henvisning til Joh. 12, 35-36 og datoen »1908 den 16de August«.

†*Messehagler*. 1700 var haglen af rødt fløj med guldkniplinger,¹⁰ ligeledes 1791, da der endvidere omtales et kors af brede guldgalonier på bagsiden.³¹ 1829 manglede haglen,¹¹ 1862 var den af rødt fløj med guldkors og -kantning, og 1882 anskaffedes en ny af silkefløj med borter og kors af ægte guldbrokade.³

Alterskranke, 1952, femsidet med støbejernsgitter (kors og stjerner) bærende en håndliste og hylde i lyst træ. Knæfald i gule mursten med betræk i lyst læder. †*Alterskranker*. 1862 var knæfaldet omkring rækværket betrukket med sort voksdug.³ 1863 indrettedes et nyt ovalt knæfald med drejede balustre, der året efter blev gjort bredere og malet.³

Døbefont (jfr. fig. 27), romansk af grålig granit, noget ophugget i ny tid, højde 85 cm, kummens tv. 83 cm. Fonten er en variant af den glatkummede vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 174), især beslægtet med Lydum-fonten (s. 1228). Den uforholdsmæssigt lille fod, der er delvist skjult under gulvet, har en meget enkel baseform, idet hjørnerne simpelt hen er affasede i buet form med to små afsæt. Kummens nederst en lille skarprygget vulst og ved overgangen til den næsten lodrette side et forsænket bånd. Mundingsprofilen er en afart af den attiske, idet den øvre rundstav er erstattet af platte, den nedre fordoblet. Kummens fordybning er stor og halvkugleformet.

Fig. 21. Prædikestol, opsat 1604 på foranledning af præsten Jørgen Jørgensen, signeret af snedker Mads Christensen Gamst og en hjælper (s. 1695). NE fot. 1984. – Kanzel, errichtet 1604 auf Veranlassung des Pfarrers Jørgen Jørgensen. Signatur des Tischlers Mads Christensen Gamst und eines Mitarbeiters.

Fig. 22-24. Prædikestol 1604, udsnit (s. 1695). 22. Kvindeherme. 23. Prædikestolsfelt, Bebudelsen. 24. Prædikestolsfelt, Omskærelsen. NE fot. 1984. – *Kanzel, 1604. Ausschnitte. 22. Weibliche Herme. 23. Kanzelfeld, Verkündigung. 24. Kanzelfeld, Beschnidung Christi.*

1862 oplyses det, at fonten var uden indskrift,³ og 1873 bemærkede Helms, at foden for størstedelen var skjult under kirkegulvet. 1882 blev fonten afvasket for maling, og 1889 ønskedes den flyttet hen midt for korbuen og hævet, så den blev synlig i hele sin højde. Flytningen skete 1892, da fonten blev opsat med foden seks tommer i jorden ud for den forreste stol i kvindesiden.³⁵ Siden 1952 i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, 1848, af messing, tv. 62 cm, med glat afrundet skål og fane, der er udvidet i ny tid. Det oprindelige fad måler 51 cm i tv. Straks efter købet 1848 konstateredes det ny dåbsfad for lille til fonten og ønskedes forsynet med »en hel rand«. Kirken savnede 1791 dåbsfad,³¹ en mangel, der påtaltes 1831 og 1844.¹¹

Dåbskander. 1) Nyere i messing, 31 cm høj, med kors på låg og korpus. Under bunden læ-

ses: »Skænket af Johanne Guldager Hjerrild. Frederik Bruun – Varde«. 2) 1893,³ af tin, 31 cm høj, svarende til bl.a. Hodde kirkes (s. 1481).

†*Fontelåg*. 1700 omtales låget til fonten som »gammel og brucken«¹⁰, 1791 kaldes det ringe.³¹ Låget fandtes endnu 1842.¹¹

†*Vievandskar?* 1791 nævner sognepræsten, at der i våbenhuset uden for kirkedøren stod »en fod af sten til vievandskar«.³¹

†*Korbuekrucifiks*. 1791 oplyser Holger Nielsen Olivarius, at der i korsdøren (korbuen) skulle have været et krucifiks »med begge røvere«, men at det for nogle år siden var taget bort, da det var meget forfaldent.³¹ Røvere hører ikke normalt til middelalderlige korbuekrucifikser, og det er derfor tænkeligt, at det i virkeligheden er krucifiksets sidefigurer, man har haft i erindring i sognet.

Prædikestol (fig. 21), opsat 1604 på foranledning af præsten Jørgen Jørgensen, et signeret arbejde fra Mads Christensen Gamsts værksted, især beslægtet med hans prædikestol fra 1618 i annekskirken Årre. Den smukt komponerede prædikestol består af fire arkadefag, der på hjørnerne flankeres af fritstående, korintiske kvindehermer (fig. 22), som synes skåret efter Hans Vredeman de Vries.³⁶ Hermerne står foran æggestavsindrammede højfyldinger med rulleværk. Felternes arkadebuer bæres af kannelerede pilastre med bosseprydet plint og profilkapitæl. Bueslaget har tungekant og ledsages af to perlestave, hvorefter der løber en bort med vekselvis kugle- og diamantbosser. I sviklerne sidder to luftigt klædte kvindefigurer, henholdsvis med bog og sværd, og sætter en stor krone over arkadefelterne. Disse rummer fire scener fra Kristi barndomshistorie, af hvilke de tre første (nr. 1-3) er skåret efter samme forlæg som i Årre. Til motiverne, der alle krones af små engle med symboler i hænderne, slutter sig reliefversalindskrifter i de tilhørende postamentfelter. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 23) *Bebudelsen*. Maria sidder ved sin pult halvt vendt imod den kæmpestore Gabriel, der kommer ind fra højre med en stav i venstre hånd, den højre hævet til hilsen. Herover svæver Helligåndsduen, som de to engle foroven peger på, mens de mellem sig holder et Jesumonogram: »Dv skalt føde/ en Søn hand/ skal kaldis Iesvs«. 2) *Jesu fødsel*. Maria (til venstre) og Josef sidder med hænderne bevæget imod brystet, idet de betragter barnet, der ligger imellem dem, udstrakt og nøgen på et klæde, som Maria griber fat i. Bag den lille knæler en engel i bøn, og bag Maria ses oksen og æslet, den sidste med sadel på. Englene foroven holder et Jesumonogram og en frugtkurv imellem sig: »It Barn er os/ fød en Søn er/ os gifven«. 3) (Fig. 24) *Omskærelsen*, som vanligt fremstillet næsten som en dåbsscene. Barnet holdes over en font frem for den siddende ypperstepræst, der fører kniven. Bagved står forældrene og ved siderne to bifigurer med lys. Øverst løfter englene en sejrskrans: »Der Barnet skvl/le omskeris blef/ hand kaldit Iesvs«. 4) *Kongernes tilbedelse*. Maria sidder til venstre

Fig. 25. Prædikestolshimmel, 1777, opsat af Tøger Reenberg Teilmann og Sophie Amalie Gersdorff (s. 1696). NE fot. 1984. – *Schalldeckel*, 1777.

med det nøgne barn stående på skødet vendt mod Kasper, den forreste konge. Han er vist knælende med sværd ved siden; den ene hånd rækker han frem mod barnet, den anden støtter mod en pokal (eller krone?), han har sat på jorden foran. Bag Kasper står Melchior og Baltazar med pokaler, og i baggrunden til venstre anes Josef; til højre en engel. Øverst løfter englene Bethlehemsstjernen: »De ofrede han/nem Gvld Røgel/se oc Myrrha«. På rammeværket under de to sidste felter ses reliefskårne initialer, der må opfattes som snedkersignaturer: »MCS« for Mads Christensen snedker (fig. 21) og »CM SR«, vel Christen Madsen snedker (en søn af Mads Christensen?).

Postamentfelterne flankeres af fremspring, der på siderne har æggestavsindrammede fyldinger – de midterste med løvehoveder, som bærer ring i flaben. Fremspringenes forsider har på baggrund af enkelt rulleværk små stående kvindefigurer i lange gevandter, der må opfattes som et udvalg af musen eller frie kunster. Fra opgangen ses: 1) *Frontal*, tilsyneladende argumenterende, idet hun med højre hånds fingre griber om den bøjede venstre arms sænkede og udstrakte pegefingre. Dialektikken? 2) *Let vendt imod venstre*, med delvis blottet bryst, i venstre hånd en genstand, som nærmest har form som

en kraftig pil (?). 3) Med takkeligt klæde over hovedet, højre hånd hævet velsignende, i den venstre måske en bogrulle eller en stav. Retorikken, Grammatikken eller Kleio? 4) (Fig. 20a) med passer i venstre hånd. Geometrien? 5) (Fig. 20b) spillende på lut. Musikken eller Kalloiope?³⁷ Frisen har i felterne englehoved i kartouche, dens fremspring æggestavsindrammede fyldinger, der – bortset fra fremspringet nærmest opgangen – prydes af løvehoveder som postamentets. Under postamentfremspringene er fæstnet rundkindede kvindehoveder, og den svejdede underbaldakin, der har æggestavslister i stødene og ender i et tandsnitled og en stor hængekugle, prydes foroven af en omløbende (delvis fornyet) buefrise med treblade. Et tandsnit ledsager krongesimsen, hvis fornyede dækplade

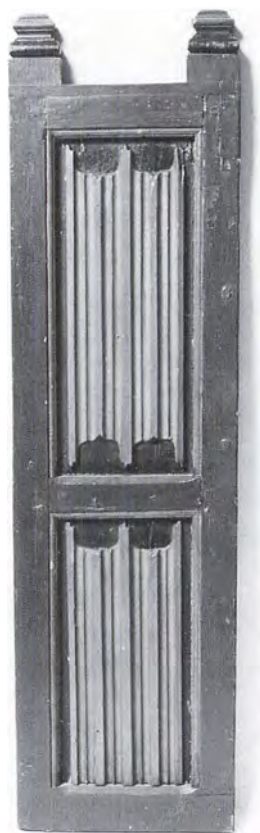

Fig. 26. *Stolegavl, o. 1580 (s. 1698). I Esbjerg Museum. NE fot. 1983. – *Wange, um 1580. Im Museum von Esbjerg.

i blankt træ er fra istandsættelsen 1952 ligesom den murede trappe.

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne under en *himmel* (fig. 25) i landlig rokokostil, bekostet af kirkeejeren 1777. Den er fæstnet til sydvæggen og har ud mod kirkerummet fem fag. Frisen er glat, brudt på hjørnerne af klumpede englehoveder; hængestykkerne udgøres af gennembrudt bladværk med tilsvarende hoveder, topstykkerne af høje rocailler, hvorfra et lille blad løber ned over den konkavt udkravede gesims. På hjørnerne flankeres topstykkerne af egenartede spir, og fra kasetteloftet hænger en bastant Helligåndsdue ned.

Prædikestolens brogede bemaling med en del forgyldning er i hovedsagen fra 1927, let afstemt ved istandsættelsen 1952. Fremtrædende er en mørkrød farve og en grå, som gennemgående dækker skæringerne. De står i felterne på blå bund, postamentindskrifterne forgyldte på sort bund. På rammestykket under det sydligste felt læses: »Malet anno 1927 15/12 af Kr. Nielsen, Veien, for kr. 500. Arkitekt Aage Bugge, Varde«, på himlens inderside: »Anno 1777 T.R. Teilmann og Frue S. A. v. Gersdorf«.

Prædikestolens plads er utvivlsomt den gamle i skibets sydøsthjørne, hvor den frem til 1952 var opsat delvis hvilende på et muret middelalderligt sidealterbord (jfr. ovf.). Endnu midt i 1700'rne læstes årstallet »1604« på prædikestolen,³⁸ formentlig på opgangen eller på den 1777 nedtagne *thimmel*, der bar indskrifterne: »Giv Agt paa dig selv og paa Lærdommen, naar du gjør dette, skal du frelse dig selv og Dem som höre dig« (1 Tim, 4,16) samt »Gratia Gratiam Gignit« (nåde avler nåde). Det latinske valg-sprogs forbogstaver skal have spillet på navnet Georgius Georgii Grimstrupius, Jørgen Jørgensen Grimstrup,³¹ der var præst fra 1584 til 1618, og som i sit dødsår lod opsætte en tilsvarende prædikestol i anneksskirken Årre.

Prædikestolens mester, der øjensynligt har haft en hjælper (en søn?) og som på stolen i Årre har signeret sig »Matz Christensen Gamst«, boede 1618 i Revsinghoved i Gesten sogn (Anst hrd.), nær byen Gamst (Anst sogn), som han havde navn af.³⁹ Årsagen til himlens fornyelse

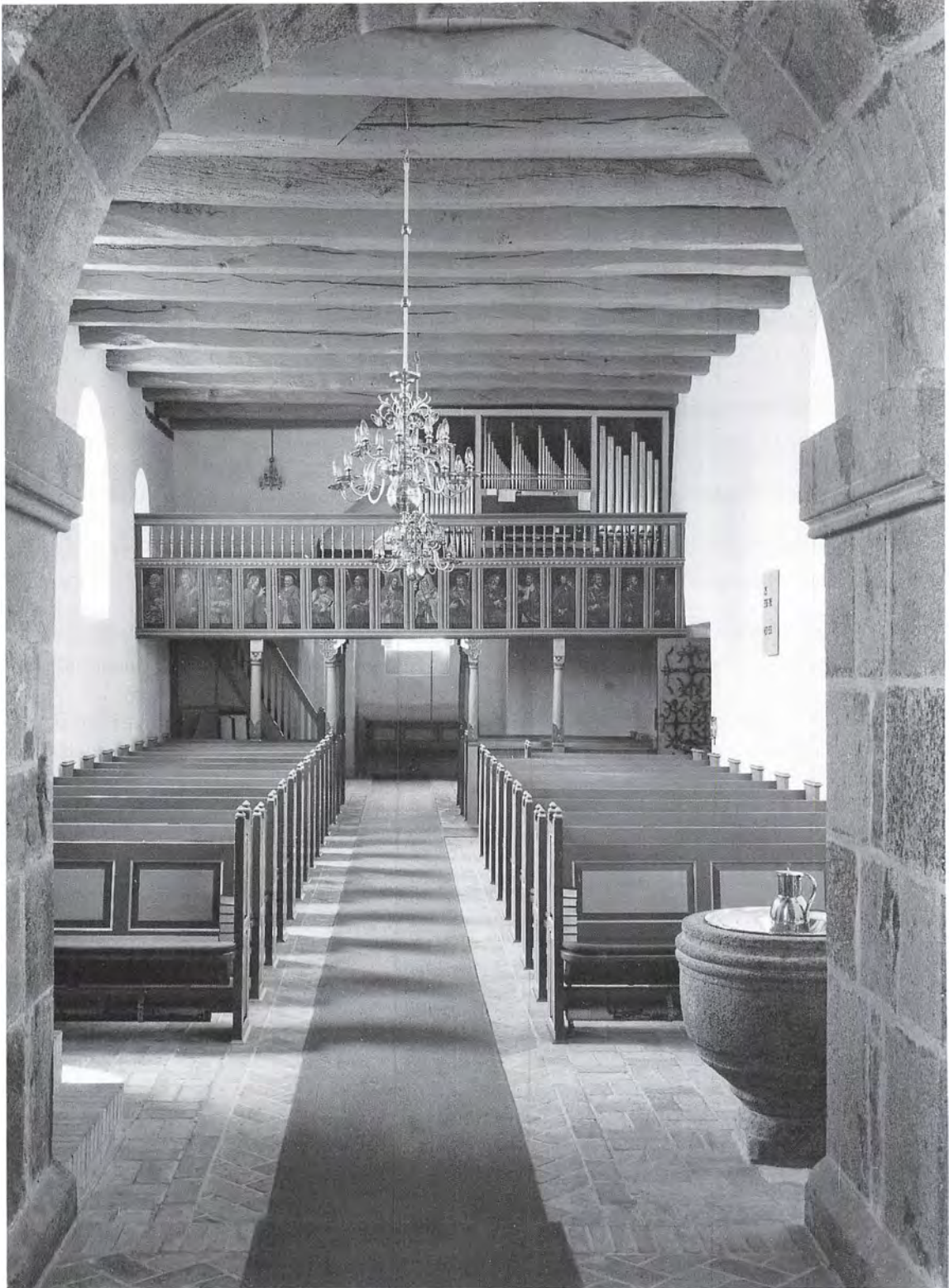

Fig. 27. Indre set mod vest. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Westen.*

1777 skal have været, at kirkeejeren fandt den gamle for stor i forhold til stolen.³¹ Ved samme lejlighed gjordes en ny opgang med enkelt fyldingspanel, ligesom prædikestolen må være blevet nymalet. 1845 ønskedes den understøttet, og 1849 blev den som det øvrige inventar opmalet »både smukt og med smag«¹¹ i lyse farver, der bibeholdtes til påførelsen af de nuværende 1927. Istandsættelsen 1952 omfattede foruden en afstemning af farverne en unødvendig fjernelse af prædikestolens middelalderlige underbygning samt fornyelse af opgangen fra 1777.

Stolestaderne er i deres kerne fra o. 1580, men stærkt fornyede 1928, da de nuværende bænke med let skrå fyldingsryglæn kom til. Gavlene er som vanligt formet som et rammeværk med to fyldinger og profilerede småspir, de sidste rekonstruerede 1928. Højden er nu 103 cm, de to forreste gavle er dog 112 cm høje og lidt bredere end de øvrige (Endrupholms stole? jfr. ndf.). Fyldingerne rummer enkelt foldeværk, der på de to forreste gavle er kantet af lister med tovsnoning. En gavl, nu anvendt på en nyere bänk i tårnrummet, afviger ved at have to rombefyldinger med roset, overfyldingen endvidere lidt bladværk. På dens øvre rammestykke er indskåret initialerne »I.I.G.«, formentlig for Jørgen Jørgensen Grimstrup.⁴⁰ Stolepanelerne er fra 1928, bemalingen fra 1952 i gråt, lysgrønt og en rød tone, der danner bund for fyldingernes grå foldeværk. En **stolegavl* (fig. 26), der siden 1953 er deponeret i Esbjerg Museum (inv.

Fig. 28. Indristninger i pultbræt fra (†)degnestol, o. 1575 (s. 1699). NE fot. 1984. – *Ritze im Pultbrett eines (†)Küsterstuhls, um 1575.*

nr. 199/1953) har bemaling fra 1928, mørkbrunt rammeværk, rødbrunt foldeværk på blå bund samt grå lister.

1700 behøvede stolene her og der hjælp; i tårnrummet manglede et stade såvel som et på pulpituret, hvor tre bænke endvidere havde mistet deres »hviletrær« (ryglægter).¹⁰ 1768 havde kirken 16 mands- og 15 kvindestole med hver fem pladser, 10 kvindestole med to pladser samt på pulpituret 5 mandsstole hver med fem à seks pladser;²⁶ et tal, der 1791 var øget med tre stader. Til Endrupholm hørte da en mands- og en kvindestol (de forreste?), og på præstekonens t stol i koret læstes navnet »Giertrud Jørgens« (jfr. tmindetavle).³¹ Præstefamiliens stol var flyttet til skibets nordside 1862, da den omtales som lukket (dvs. med låge).³ Samme år fik alle kvindestolene rygstød, 1877 udskiftedes mandfolkestolens ryglægter med rigtige rygstød »ligesom fruentimmerstolens«, og 1882 blev staderne malet med lys egetræsfarve.¹¹ I forbindelse med disse arbejder må bænkene være blevet udskiftet, ligesom renæssancegavlene fik deres gamle spir afsavet og erstattet med små lave gavlspidser, der ses på ældre interiørbilleder til lige med en del stolepanel af renæssancetype (jfr. fig. 30). Efter en nymaling 1928 fik staderne ved restaureringen 1952 deres nuværende fremtræden.

En *†præste- og skriftestol*, formentlig fra renæssancetiden, stod 1791 i korets nordøsthjørne. Den blev dette år gjort større, så der kunne sidde 4-5 personer i den. Videre oplyser præsten, at der fra skriftestolen bag alteret og hen til degnestolen (syd for alteret) fandtes »et Rør eller indesluttet Rende af Træ med et Hul paa den ene Ende og en liden Laage paa den anden, men hvortil den er brugt, om til at tale igiennem, at Menigheden ey skulle høre det, kan jeg ey sige«. ³¹ 1862 omtales skriftestolen som en stol og et kateder til præsten. 1903 blev den omgivet med en skranke af træ (en fornyelse af panelvæggene?), ³ hvorefter den fremtrådte som et af-lukke bag høje panelvægge (jfr. fig. 30). Kasseret 1952.

Af en (†)degnestol fra o. 1575 er bevaret pultbrættet, 47×163 cm, hvis blanke egetræ har utal-

Fig. 29a-b. Dørfløj, middelalderlig, tilstand før restaurering 1952 (s. 1700). a. Forside med jernbeslag. b. Bagside. LL fot. 1949. – *Türflügel, mittelalterlich, Zustand vor der Restaurierung 1952. a. Vorderseite mit Eisenbesläge. b. Rückseite.*

lige indristede initialer, navne, bomærker og årstal, foruden en fantasifuld indskåret kirkebygning (fig. 28). Degnestolen, der stod i korets sydøsthjørne som pendant til præste- og skriftestolen i nord, bar våben (tre roser) for Christen Lange til Bramminge (†1603), vistnok fordi han da havde kirketienden i fæste.⁴¹ Præsten Holger Nielsen Olivarius, der 1791 beskrev et særegnet »kommunikationssystem« mellem præstens og degnens stole (jfr. ovf.), opfattede våbnet som biskop Ivar Munks, hvilket skyldtes forklaring af tegnemester Abildgaard, »der for nogle Aar siden reyste om for at opdage Antiquiteter«. ³¹ 1862 var den gamle degnestol blevet afløst af en ny og hensat i tårnrummet, hvor kun

pultbrættet var tilbage 1910;³ det er nu ophængt på tårnrummets nordvæg. Blandt brættets mange indristninger, som allerede pastor Olivarius fæstnede sig ved og forklarede som »Disciple fra Varde, der var Løbedegne« (jfr. s. 872, 1484),³¹ er den ældste daterede vistnok »Per Iøre(n)s Brøndvm 1576 de(n) 22 Mai«. De fleste navne og årstal er fra perioden o. 1630-50, hvor kniven bl.a. har været ført 1634, 1635 og 1637 af degnen Anders Hansen Roest, der siden blev præst i sognet (jfr. altersølv).⁴² En *degnestol*, der 1862 havde afløst ovenstående i korets sydøsthjørne, blev borttaget 1903.³

I koret er et lille *vægskab* fra 1928, gråmalet med røde lister. 1888 anskaffedes et smalt *tskab*

Fig. 30. Indre set mod øst o. 1900. Fot. i NM2. – Innenansicht um 1900.

til kirkens messeklæder i korets sydvesthjørne.³

En nyere *pengebøsse* af messing med kors er opsat ved indgangen. En *tpenetavle* omtales 1791.⁸

Dørfløj (fig. 7, 29a-b), mellem skib og våbenhus, middelalderlig, rigt jernbeslået, svarende til fløje fra Årre kirke (i NM2), i Sneum og i Hjortlund (Ribe hrd.). Den er sammensat af to kraftige, 5 cm tykke, egeplanker (206×116 cm), samlet på bagsiden (fig. 29b) med to let tilspidsende revler, der er indfældet i fortykkelser foroven og forneden på dørplankerne og fornaglet. Forsidens smedjernsbeslag udgøres af tre brede vandrette bladranker, der udgår fra gangjernene og en mellem dem siddende spinklere skinne. Gangjernene er tre steder splittede og smedet i en rudeformet figur, hvorfra der både op- og nedefter vokser stængler med fint bladværk, endende i små kors (øvre ranke) og i liljespidser (den nedre). Også den mellemste ranke er tredelt, med en let firpasformet figur i midten, hvori fire liljespidser løber korsagtigt sammen. Den flankeres af ranker med blomsterspidser,

også her udgående fra rudefelter, af hvilke det ene rummer nøglehullet. Gangjernene har et mejslet rudemønster, den smallere midtskinne og stænglerne en tilsvarende zig-zag-dekoration. Lille døringsbeslag med en meget stor ring, der stammer fra en istandsættelse 1952. Som det fremgår af fotografier taget før restaureringen (fig. 29a), er også dele af jernbeslagene fornyede, herunder nøgleblikket, og træværket er især forneden blevet udlappet. På bagsiden stammer både gangjernene og den svære kasselås fra restaureringen. Dørfløjens forside står gråmalet med sorte beslag, bagsiden blank. Før 1952 sås på bagsiden (fig. 29b) spor efter en kraftig kasselås, ligesom det nedre *gangjern var oprindeligt, med mejslet mønster som forsidens og rester af en liljeagtig spids. Det er 102 cm langt og opbevares nu i Esbjerg Museum (inv. nr. 198/1953). Her findes endvidere en ældre *jernlås med nøgle (inv. nr. 197/1953).

Dørfløjens lighed med de tre andre i området er så påfaldende, at arbejderne må være udført i det samme værksted. De sydvestjyske døre er

Fig. 31. Pulpitur, 1642, opsat af præsten Jørgen Jørgensen (den yngre) og hans 2. hustru Maren Pedersdatter (s. 1701), med *orgel, 1913 (s. 1703). Fotograferet umiddelbart efter pulpituremaleriernes rensning 1952. Georg N. Kristiansen fot. – *Empore, 1642, errichtet vom Pfarrer Jørgen Jørgensen (der Jüngere) und seiner zweiten Ehefrau Maren Pedersdatter. Mit *Orgel, 1913. Photoaufnahme nach der Reinigung der Emporegemälde 1952.*

blevet opfattet som senromanske fra begyndelsen af 1200'rne, sammenhørende med de respektive kirkebygninger.⁴³ De er dog givetvis yngre. Fløjene dateres vel ikke nødvendigvis af årstallet »1501«, der skal have stået at læse på Årre-døren (Helms: Tufstenskirk s. 169), for det kan have vidnet om en reparation. Lignende dørfloje kendes fra 1300'rne i Tyskland og fra 1400'rne i Skåne og Mellemsverige.⁴⁴

Kirkedøren omtales 1862 som gammel og beslået med jern. Fløjen ønskedes 1878 vendt så den slog udad, men blev i stedet udskiftet og solgt. Samme år fik værgerne pålagt at tilbagekøbe døren, der 1910 henlå på loftet over våbenhuset.³ Efter 1949 at have været indsendt til konservering i Nationalmuseet, undergik dørflojen

1952 ovennævnte restaurering og blev genindsat i skibets (udvidede) norddør med nyt anslag af træ i øst.

I triumfmurens taggavl sidder en ældre *dørfloj*, fra 16-1700'rne(?), dannet af fire egeflæl.

Pulpitur (fig. 31), 1642, opsat på foranledning af præsten Jørgen Jørgensen Grimstrup (den yngre) og hans 2. hustru Maren Pedersdatter. Pulpituret, der siden 1913 har været indrettet til orgelpulpitur, er opsat i skibets vestende foran tårnbuen med nyere opgang i syd langs vestmuren. Pulpituret, hvortil hovedsageligt er benyttet fyrretræ, er i betragtning af årstallet påfaldende gammeldags, nærmest i ungrenæssankestil. Gulvet bæres af tre i murværket indfældede bjælker, der hviler på otte søjler, hvoraf tre

gange to flankerer midtgangen. Kun det forreste og bageste af disse søjlepar er oprindelige, med glatte skafter, fantasikapitæler og akantusprydbælte over en høj plint. De øvrige er tilføjet i gammel stil 1913 som støtte for orglets vægt. Brystningen består af 16 høje fag med profilfyldinger under en (1952 fornyet) tandsnitsfrise og et åbent galleri med drejede balustre. Over de gamle bæresøjler er imod skibet fæstnet skjolde med årstallet »1642« under initialerne »IIG« og »MPD« for Jørgen Jørgensen Grimstrup og Maren Pedersdatter. Skjoldene har som pendantser i vest plader med Jesumonogram, opsat 1913. I galleriets profilerede håndliste har kirkegængere indskåret adskillige navne og initialer, ældst vistnok et ubehjælpsomt »Matz 1681«.

Mens rammeværkets bemaling i grå nuancer og lysgrønt er fra 1952, rummer brystningens fyldinger originale *malerier* af Kristus og Maria (i midten), apostlene og S. Hieronimus, der må tilskrives Ribemalerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?), som 1652 udførte næsten tilsvarende malerier på pulpituret i Guldager kirke (Skast hrd.).⁴⁵ Figurerne, der er malet på sort bund, fremtræder som lidt mere end bryststykker iført klædninger i dæmpede grå, røde, brune og hvide toner. Kristus, Maria og apostlene synes udført efter forlæg af Raphael og Johannes Sadeler.⁴⁶ Navnene er anført fornedet med grågul skrift, en blanding af versaler og fraktur. Fra syd ses: 1) »S. Petrus«, halvt i profil, skuende opad og med højre hånd løftet i en gestus foran brystet. Kappen er foldet op over venstre arm, hvis hånd bærer den store nøgle. 2) »S. Andreas«, næsten frontal, holdende om det kraftige skråkors, der hviler imod venstre skulder. 3) »S. Iacobus Maior« (Jakob den ældre), halvt vendt imod venstre og med vandringsstaven foran sig; på ryggen anes den store hat med muslingskal. 4) »S. Iohannes«, skægløs, i profil mod højre med den kraftige højre hånd løftet over giftkalken i venstre hånd. 5) »S. Philippus«, halvt i profil mod venstre og med kors set holdt som en stav foran sig i venstre hånd. 6) »S. Bartholomeus«, frontal, med ansigtet halvt i profil mod venstre, kniven i højre hånd og den venstre bevæget ført mod brystet. 7) »S. Tho-

mas«, frontal, med hovedet i profil mod venstre, spyddet i højre hånd og en åben bog i den venstre. 8) (Fig. 34) »Saluator Mundi«, Kristus, velsignende, med korsæblet i venstre hånd. 9) (Fig. 35) »S. Maria«, vendt mod Kristus og vist som smertens moder med hænderne korslagte over brystet. 10) »S. Matheus«, let vendt mod venstre, læsende, med hellebarden hvilende mod venstre skulder. 11) (Fig. 32) »S. Iacobus Minor«, Jakob den yngre, med valkestok, læsende i en bog, som hviler mod et bord foran ham. 12) (Fig. 33) »S. Simon«, vendt mod venstre, med stor skovsav foran sig. 13) »S. Iudas Tadeus«, let vendt mod venstre, med en stor kulle i venstre hånd, som han holder op imod kinden; i højre hånd en bogrulle og under armen en bog. 14) (Fig. 36) »S. Mathias«, let vendt mod højre, med økse i højre hånd, åben bog i venstre. 15) (Fig. 37) »S. Paulus«, med åben bog i venstre hånd og den højre hvilende om sværd-fæstet. 16) (Fig. 38) »S. Hieronimus«, vendt mod venstre, med højre hånd tankefuldt under kinden, en knogle i den venstre; i forgrunden står hovedskal og timeglas.

Pulpiturmalerierne, der er udført på en tynd kridtgrund, står i original skikkelse med mindre udbedringer (ca. 10%) fra en istandsættelse 1952, da alle ældre overmalinger fjernedes. Foruden i Guldager genfindes apostelserien (efter samme forlæg) på pulpituret i Vilslev (Gørding hrd.) og det malede loft i Tjæreborg kirke (Skast hrd.). Hieronimus optræder ligeledes i Vilslev (dog efter andet forlæg), mens medtagelsen af den efter reformationen så sjældent fremstillede Jomfru Maria er enestående for Grimstrup-serien. Da alle malerierne i Grimstrup karakteriseres af en ensartet ret grov penselføring og figurernes påfaldende store hænder (som i Tjæreborg), er det tænkeligt, at én af de to Ribemalere har været alene om opgaven.⁴⁷

Pulpituret, hvis rammeværk oprindeligt synes at have stået med en delvis staffering i rødbrunt og rødt, rummede fra første færd stolestader. 1768, da det fremhæves for forsidsens billeder, omtales fem mandsstole (jfr. ovf.).²⁶ 1849 blev pulpituret overstrøget med gråt og hvidt samt rødt og gult på enkelte lister; brystningens

Fig. 32-33. Pulpiturmalerier, 1642, apostlene Jakob den yngre og Simon (s. 1702), tilskrevet Ribemalerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?). NE fot. 1988. – *Emporengemälde mit den Aposteln Jakobus d. J. und Simon. Den Malern Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?), Ribe, zugeschrieben. 1642.*

tremmebalustre fik en sort bemaling og malerierne småreparationer.¹¹ Istandsættelsen 1913 fulgtes af en farveoppudsning 1927, omfattende både malerierne og træværket, der herefter stod rødt og rødbrunt med grønne lister. I forbindelse med maleriernes rensning og konservering 1952 har træværket fået en snedkermæssig istandsættelse og en nymaling svarende til stolestaderne.

Orgel, 1973, med seks stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Rørfløjte 8', Principal 4', Gedaktføjte 4', Spidsfløjte 2', Oktav 1'. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af Rolf Graae i samarbejde med orgelbyggeriet. I vestpulpitu- rets nordre ende. **Orgel* (fig. 31), 1913,³ med seks stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen.⁴⁸ Disposition: Bordun 16',

Fig. 34-38. Pulpiturmalerier, 1642 (s. 1702), tilskrevet Ribemalerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?). 34-35. Kristus og Maria. 36-38. Apostlene Mattias og Paulus samt S. Hieronimus. NE fot. 1984. – *Emporengemålde, den Malern Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?)*, Ribe, zugeschrieben. 1642. 34-35. *Christus und Maria*. 36-38. *Die Apostel Matthias und Paulus sowie der hl. Hieronymus*.

Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Vox Celeste 8', Fløjte 4'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, bælgventillade. Facade med attrappiber af sølvbronzeret zink i tre arkadefelter. Midt på vestpulpituret. Nu i privateje.

Salmenummertavler, 1952, to ens ganske enkle, 70×43 cm, hvidgule med sorte cifre af letmetal. På triumfvæggen nord for korbuen og skibets nordvæg. †*Salmenummertavler*. 1862 fandtes tre tavler til salmenumre, som 1905 afløstes af tre nye med løse cifre til indskydning.³ De havde svungen overkant og cifre i syv rækker under overskrifter i hvid antikva (jfr. fig. 30).

Præsterækketavle, 1927, 100×63 cm, med gavlformet afslutning foroven og profilramme udført af gammelt renaissancepanel. Navnene står med sort antikva på hvid bund, rammen er grå. På skibets nordvæg.

Lysekroner, nyere, to store i messing ophængt i skibet. Den ene fandtes 1910.³

En *fligbåre* omtales i inventariet 1862.³

Klokke (fig. 41), o. 1350-1400, skriftløs, tv. 86 cm, med profilering om halsen og ved over-

gangen mellem legeme og slagring (Uldall s. 53). Ophængt i slyngebom fra 1949. 1700 var klokkeværket løst og brøstfældigt.¹⁰ 1862 omtales klokken som temmelig stor og med en ret god klang.³ En *tklokke* afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁶ *Klokkestolen* er fra 1898,³ af fyrretræ med enkelte genanvendte egebjælker.

GRAVMINDER

Gravsten, o. 1766, over Marre[n] Eskelsd[at]ter, †1766. Stenen, en såkaldt bondegravsten af rød granit, ca. 125×60 cm, bærer en groft hugget indskrift i fordybede versaler over et forenklet timeglas. Den revnede sten indgår i kirkegårdsdiget ved den østre port.

†*Gravrammer*. 1) O. 1608. Mette H(er) Jørg[ens] i H]enne,⁴⁹ †1. april 1608 i Grimstrup. Rammen, af træ, omgav 1862 en nu forsvunden *†gravsten* under pulpituret.⁵⁰

2) O. 1608, over Maren Nielsdatter, †1608. Trærammen lå 1791 over en grav vestligt i kirken.⁵¹

†*Gravtræer.* 1) O. 1771. Kirstine Jensdatter Hoe, *1710 i Hoe, 1732 gift med Nis Nissen, Odense (jfr. nr. 2), †17. jan. 1771 på Blaaeholm, 61 år. Gravtræet, hvis indskrift desuden indbefattede et gravvers: »Jeg vil vandre for Herrens Ansigt i de Levendes Lande«, lå 1791 sammen med nr. 2 på kirkegården.⁵¹

2) O. 1771. Nis Nissen, *1707 i Odense, 1732 gift med Kirstine Jensdatter Hoe (jfr. nr. 1), †15. maj 1771 på Blaaeholm, 64 år. »Salige ere de Døde, som dør i Herren, de skal hvile af deres Arbeide«. På kirkegården, ved nr. 1.⁵¹

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668 og 1674.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 29ff. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar), H. A. J. Estrup 1890 (våbenhusets tagværk), M. Mackeprang 1941 (mid-

delalderlig dørføj), Georg N. Kristiansen 1952 (inventar) og Ebbe Nyborg 1988 (inventar).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Opmålinger af romanske vinduer, syddør og tympanon ved F. Uldall 1887. Tegning af døbefont ved E. Rondahl 1896. Opmåling af middelalderlig dørføj og forslag til genanbringelse ved C. G. Schultz 1948 og 1949. Kalke af indskrift på altertavlens predella ved G. N. Kristiansen (1952). Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen og Bi Skaarup 1983.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet marts 1989.

¹ DiplDan. 3. rk., III, 567.

² Kronens Skøder IV, 144.

³ Synsprotokol 1862ff.

⁴ Repert. 2. rk., 3053, 8825, 10995 og 11013.

⁵ Jfr. Oluf Nielsen: Gamle jydsk Tingsvidner, 1882, s. 81-82, og samme: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 87f. – Kongen fratog 1564 sognemændene i Grimstrup og Årre deres ret til selv at vælge præst, da de havde foretrukket Niels Hansens uduelige søn frem for andre kvalificerede ansøgere. Jfr. Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger,

s. 88f. samt KirkehistSaml. 4. rk., I, 1889-91, s. 570-73.

⁶ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁷ LA Vib. Vester og Øster Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1).

⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog 5. maj 1668 (syn af 28. marts 1668).

¹⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775.

¹¹ LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

¹² Korrespondance i NM2.

¹³ Til sammenligning måler cirkelslaget i syddørens tympanon 4 fod i diameter.

¹⁴ Døren var tidligere tilmuret i tegl. Den er muligvis lukket allerede i middelalderen.

¹⁵ Jfr. M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, 1948, s. 270-71.

¹⁶ Også det vestre, tilmurede vindue i skibets nordside (delvis skjult af våbenhuset) kantes af en rundstav.

¹⁷ Esbjerg Museum, inv. nr. 1306.

¹⁸ F. Uldall: Om vinduerne i de jydske Granitkirker, ÅrbOldkHist., 1894, s. 266.

¹⁹ Jfr. den ældre diskussion om dette emne i ÅrbOldkHist. Sophus Müller: Om en aaben Tagstol i

vore romanske Smaakirker, 1887, s. 89-97; H. B. Storck: Om den buede Tagform i nogle jydske Landsbykirker, 1890, s. 376-88; V. Koch: Trækonstruktioner i danske Kirker fra Middelalderen, 1899, s. 188-205. – Modsat den ældre opfattelse (Storck, Koch) regnes de buede tagkonstruktioner, der næsten udelukkende er repræsenteret i Ribe og Ringkøbing amter, nu for romanske (jfr. Elna Møller: »tak«, i KLNLM, bd. 18, 1974, sp. 66-72), men det er ikke afklaret, om denne tagform også har været anvendt i senmiddelalderen.

²⁰ I forbindelse med våbenhusets opførelse lukkedes det romanske vindue vest for skibets norddør.

²¹ Forhøjelsen er formodentlig først foretaget i 1900'rne.

²² Arkitekt Hagerups forslag til istandsættelse blev godkendt, efter at det havde været forelagt kgl. bygningsinspektør J. Vilh. Petersen, Odense. LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Kirke og kirkegårde 1877-1900 (C 44.8).

²³ O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 87 samt F. Uldall 1886, der fejlagtigt gengiver årstallet som 1785.

²⁴ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

²⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 20. okt. 1674 (syn af 14. okt. 1674).

²⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

²⁷ RA. DaKanc. 1. dept. Brevsag 281/1834.

²⁸ Jfr. note 26. – LA Vib. Skast hrd.s provsti 1812. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43 E.4).

²⁹ DK.Sjyll. s. 2832f. Inden for amtet kan endvidere nævnes Madonnafigurene i Janderup fra 1503 (s. 1047), Henne (s. 1251) og Darum (Gørding hrd.).

³⁰ Se DK.Sjyll. s. 2836f. med fig. a-l.

³¹ Efterretning om Grimstrup sogn ved sognepræst Holger Nielsen Olivarius 1791. LA Vib. Skast hrd.s provsti 1812. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43 E.4).

³² Jfr. note 24. Den endnu gotiske knop og stejlt opdrevne fod er typisk for renæssancetidens kalke. Jfr. eksempelvis kalkene i Nørre Nebel (s. 1199) og Ølgod (s. 1537), den sidste skænket 1599.

³³ Niels Thonnesen i Grimstrup var gift med en datter, Gertrud, af den foregående præst, Jørgen Jørgensen den yngre. Se Nielsen: Herredsbeskrivelse (1862), s. 92f., 130f., J. R. Lorentsen: Bidrag til Øse Sogns

Fig. 39-40. Sygekalk, anskaffet til Grimstrup og Årre kirker, o. 1855 (s. 1692). 39. Helhed. 40. Uidentificeret stempel under bunden. NE fot. 1984 og 1989. – 39. *Krankenkelch, um 1855*. 40. *Unidentifizierter Stempel*.

Fig. 43. Tympanon over skibets syddør (s. 1681). Målt og tegnet af F. Uldall 1887. – *Tympanon über dem Südeingang des Langhauses.*

⁴⁶ Se Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, Vol. XXII, nr. 82-87 og 317-27. Der er tale om serier (apostlene med Credo), hvoraf dog kun afbildes Maria og Johannes, begge svarende til fremstillingerne i Grimstrup.

⁴⁷ Noget nærmere skel lader sig dog vanskeligt drage mellem de to kompagnoners indsats. Foruden de

nævnte apostelserier må malersjakket bl.a. tilskrives altermalerier i Janderup og Billum kirker (s. 1045f., 1084f.) og i Sønder Vium (Ringkøbing amt) samt malerier på prædikestole i Vilslev (Gørding hrd.) og Visby (DK. Sjyll. s. 1362, uden tilskrivning) og måske Wenzel Rothkirchs epitafieportræt i Tjæreborg. Flere af arbejderne har på grund af de gentagne apostelmotiver i litteraturen været tilskrevet en »apostelme-ster«, der af og til har været identificeret med andre Ribemalere. Jfr. De Danske Kirker, red. Erik Horskjær, 1969, bd. 15, s. 282 og Carsten Teilman Hald: Wenzel Rothkirch portrætter, i ÅrbRibe 1972, s. 98 med note 17.

⁴⁸ Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

⁴⁹ Enke efter sognepræst Jørgen Poulsen i Henne, †1598.

⁵⁰ Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 87.

⁵¹ LA Vib. Skast hrd.s provsti. Sager enkelte sogne vedkommende 1634-1812 (C 43E.4).

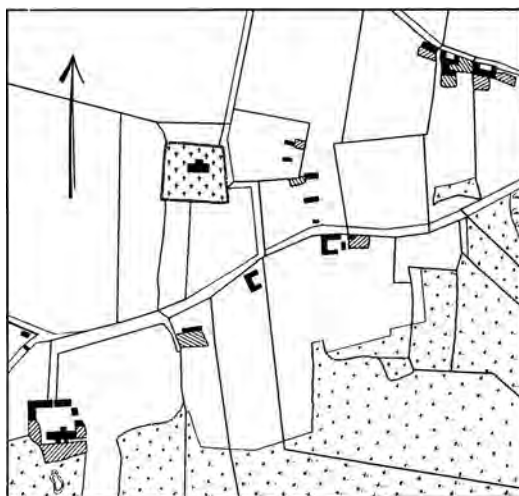

Fig. 44. Matrikelkort 1:10000, målt 1817. – *Katasterkarte.*

Indre set mod øst. EN fot. 1989. – *Innenansicht nach Osten.*

ROVSTHØJE KIRKE

GRIMSTRUP SOGN

Filialkirken i Rovsthøje er opført og indrettet 1958-61 (indviet 24. september 1961) efter tegning af arkitekterne Kaj Øhlenschläger og K. Nordby Nielsen, Esbjerg. Ønsket om en egen kirke i Grimstrup sogns nordre del var fremsat allerede 1910, og en grund til kirke og kirkegård nord for byen blev skænket det følgende år, men først 1958 kunne grundstenen nedlægges.

Kirkegården, hvis terræn falder vestover, hegnes af træer og klippede hække. Den vestre del, ud mod landevejen, er udlagt i græs, og her findes hovedindgangen, lukket med lave jerngitterfløje.

Kirken, der udgøres af et langhus med tårn i vest, er opført på det svagt skrånende terræn af røde mursten over en sokkel af rejste marksten. Taget er sorte vingetegl. Grundplanen er et stort T med tværstaven i vest, idet der til tårnet knytter sig to små sidebygninger med venteværelse og sakristi, dækket med halvtage. De indvendige vægge er sprutpudsede og hvidtede. Kirkerummet er en stor forsamlingsal med koret i øst, hævet tre trin over »skibet«. Alterets plads markeres i østvæggen med en falset, rundbuet niche. Rummet får lys gennem store, rundbuede vinduer, tre i hver langmur. Gulvet er lagt med Ølandsfliser, loftet har lyst bejsede bjælker

og brædder. – Den rundbuede indgangsdør i tårnets vestsideside deles af en »arkitrav« af granit med indhuggede korsmærker. Tårnets nedre etage tjener som våbenhus. Det ovenliggende mellemstokværk åbner sig mod kirkerummet som en art pulpitur. Klokkestokværket har otte rundbuede glamhuller, to i hver side. Tårnet afsluttes med en gesims og dækkes af et sadeltag med gavle i øst og vest.

Inventaret er næsten uden undtagelse fra opførelsestiden. Som *alterprydelse* tjener et stort teaktræskors, der står på et alterbord af rød marmor. *Altersølvet*, ifølge indskrift skænket af pastor Lilleør og hustru 1961, er i renæssanceformer og har Københavnsmærke samt stemplet: »Boesen Haandarbejde«. Oblatæske og alterkande er mærket »M & TB«, alterstagerne er balusterformede, syvstagen leveret af Laur. Rasmussens bronzestøberi i København.

Døbefonten er af hvid marmor, bestående af en skål, båret af et trekoblet skaft. Dåbsfadet bærer

på fanen indskriften: »I Faderens og Sønnens og Helligåndens navn«. *Prædikestolen* er udført i teaktræspanel med Jesumonogram, *stolestaderne* er i tidens biografstil med lænestolsvanger, malet i grå, lysgrønne og gule toner.

Orglet, leveret 1961 af Frederiksborg Orgelbyggeri ved Troels Krohn, har fire stemmer. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. På pulpitur i vestenden, med facade i teaktræ, indfældet i brystningen, og spillebordet anbragt på orgelhusets bagside.

Et *kirkeskib*, korvetten »Sct. Jan«, er ophængt 1987.

Klokken, fra 1958, måler 91 cm i tvm. og bærer indskrifterne: »Støbt af John Taylor & Co., Laughborough, England, 1958«, samt: »Klokken slår, tiden går, ene Guds nåde urokket står«.

Synsprotokol 1961ff. Ved embedet.

Fig. 1. Kirken set fra sydvest. NJP fot. 1988. – *Südwestansicht der Kirche.*

VESTER NYKIRKE

SKAST HERRED

Navnet Nykirke samt beliggenheden mellem to dele af Grimstrup sogn lader formode, at sognet er oprettet ved en deling af Grimstrup.¹ Sognet nævnes første gang i den ældste del af Ribe Oldemoder, o. 1291.² I kirkelisten i samme håndskrift (midten af 1300'erne) er kirken sat til en afgift på 8 skilling sølv, Grimstrup til 5 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst i Nykirke nævnes 1330³ og atter 1508.⁴ Sognet var hovedsogn til Fåborg senest fra reformationstiden⁵ og til 1859, da det blev *anneks* til Grimstrup. 1978 blev det *anneks* til Vejrup (Gørding hrd.).

Kirken, der siden 1500'erne fungerede som herregårdskirke for Endrupholm, bevarede sin selvstændighed indtil 1688,⁶ da kronen skødede den til forpagter og provstiskriver Niels Nielsen,⁷ der to år

forinden havde erhvervet herregården fra de adelige Krag'er. Kirken ejedes herefter af Endrupholm (1742-1833 af slægten Teilmann), indtil gården blev udparcelleret i 1860'erne. Kirken overgik til selveje 1910.⁸

Ved klokkeskatten 1528⁹ måtte kirken afgive en klokke. Kongen bød 1632,¹⁰ at de øvrige kirker i Varde sysselprovsti, som havde nogen beholdning, skulle komme Vester Nykirke til hjælp med tilsammen 200 rdl. til bygningens reparation. – Skibets loft benyttedes 1823 som kornmagasin.¹¹

Kirken ligger frit i landskabet, omtrent midtvejs mellem landsbyerne Omme, Endrup og Nørre Vong. De nærmeste gårde og huse hører til ejer-

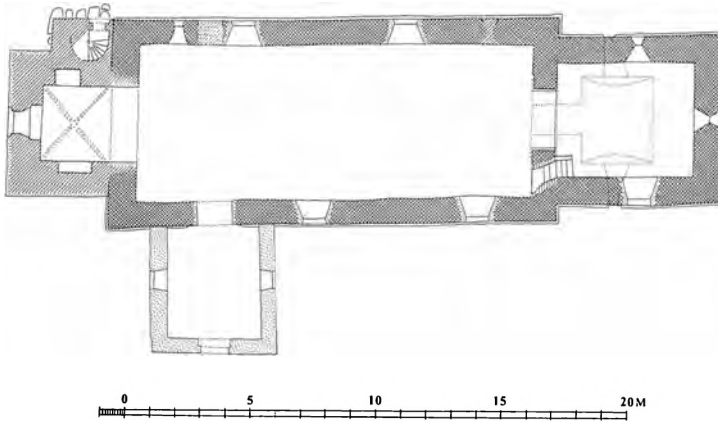

Fig. 2. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1977. Tegnet af Marianne Nielsen 1989. – Grundriss.

lavet Størsbøl. Kirkegården har bevaret sine gamle skel til alle sider, således som disse fremgår af matrikelkortet 1797 (fig. 5). Hegnet består af jorddiger, stensat på ydersiden. Digerne skrånner jævnt indad mod kirkegården og når i nord en bredde på 2 til 3 m. I det søndre dige, der slås med le, er mindre partier dækket med lyng. På de øvrige diger vokser ask, blandet med el, seljerøn, navr og ahorn med en frodig bund af vedbend og flere bregnearter.

Hovedindgangen (fig. 1), midt i syddiget, er en køreport med jerngitterfløje ophængt mellem to murede og hvidtede piller, afdækket med aftrap-

pede granitplader og kronet af granitkugler. Pillerne, der minder om egnens indgangspartier fra o. 1750-1800, er muret 1918,⁸ da porten flyttedes til sin nuværende plads fra det vestre dige. Granitafdækningen er udført 1891 til den gamle port i vest.⁸ I østdiget, ved graverhuset (se ndf.), er en lille låge med jernfløj mellem rejste kampesten. Disse to indgange, en låge i øst (1862:⁸ »stente for gående«) og en port i vest (1862:⁸ »ligporten«) kan følges tilbage til 1600'rne. Deres udformning kendes ikke nærmere, men de synes 1690¹² at have været murede tportaler, tækket med tagsten. Lågen var lukket af et drejeligt tkorstræ over en trist, og porten var aflåselig; 1690 manglede en lås.¹²

Resterne af en stynet *lindeallé* mellem de to gamle indgange er muligvis plantet på initiativ af Tøger Teilmann, der efter overtagelsen af Endrupholm 1801 lod plante små lunde og alleer på gårdens marker.¹³ Sognepræsterne Johan Peter Koch (1824-37) og Sofus Vilhelm Wiberg (1837-51) lod plante træer omkring kirkegården, heriblandt gran. En regulering af kirkegården med faste gravsteder og gange blev påbudt 1884.⁸

Et *kapel* er 1973 opført i kirkegårdens nordøstlige hjørne efter tegning af arkitekt Richard Aas, Varde. Det er en hvidtet og teglhængt bygning med sortmalet træværk i de nord-syd vendte gavle. Et *kirkehus* med graverbolig uden for kirkegårdens sydøstre hjørne (jfr. fig. 5) blev grundmuret 1912. I tilknytning hertil lå tidligere et *tvognhus* eller »kørestald«, vel for herskabet på Endrupholm. Her indrettedes 1914 et tnodtørftshus.⁸

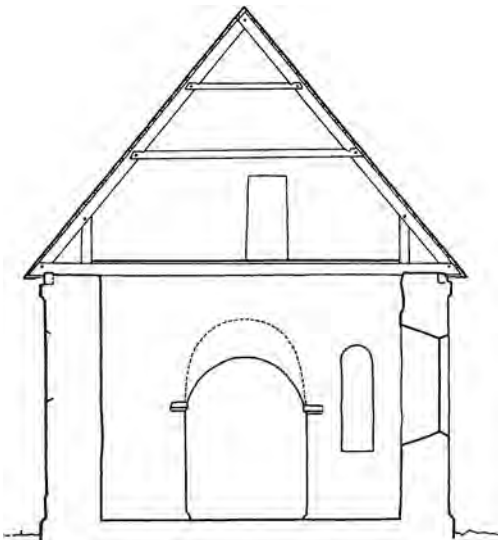

Fig. 3. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1977. Tegnet af Marianne Nielsen 1989. – Querschnitt durch Schiff nach Osten.

Fig. 4. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1986. – Südostansicht der Kirche.

BYGNING

Kirken er en romansk kvaderstensbygning, bestående af kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et tårn i vest, som er ombygget og forsynet med spir 1764. Våbenhuset ved skibets sydside er fra tiden 1769-88, men har afløst et ældre, muligvis senmiddelalderligt tvåbenhus på samme sted. Orienteringen har mindre afvigelse til syd.

Den lange, smalle bygning er opført¹⁴ af veltildannede *granitkvadre* i regelmæssigt forløbende skifter, 12 i koret og 13 i skibet. Navnlig set fra nordøst får man trods stedvise omsætninger indtrykket af et helstøbt romansk anlæg, hvis facader kun brydes af nyere og større vinduer. Vinduernes granithugne dekorationer viser slægtskab med nabokirken i Grimstrup. Som vanligt er de største kvaderstensformater brugt forneden. Dog er 4. og 5. skifte smallere end de

omgivende og er i skibet nogle steder erstattet af rejste kvadre. – Indvendig tillader de pudsede vægflader ikke en nærmere bestemmelse af materialet, men her er formentlig brugt rå marksten ligesom i gavltrekanterne.

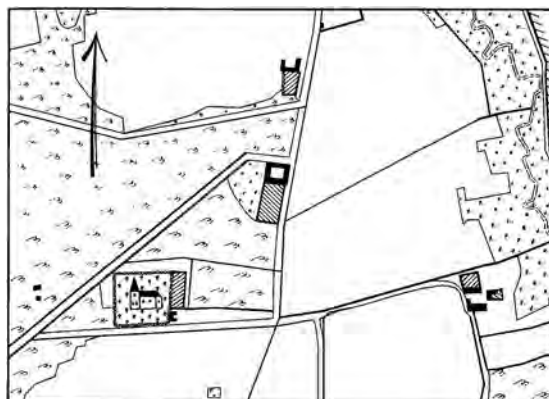

Fig. 5. Matrikelkort 1:10000. Målt 1797 af A. W. Raun. – Katasterkarte.

Fig. 6. Kvaderstensmurværket i korets nordøstre hjørne under omsætning 1983. EIM fot. – *Chor. Nordostecke. Quadermauerwerk bei der Restaurierung 1983.*

Murene hviler på en profileret *sokkel* (jfr. s. 1600, fig. 18) og afsluttes på langsiderne med en 4 cm fremspringende, profileret *gesims* (fig. 8), hvis østre ender over koret smykkes af stiliseret løvværk af samme art som vinduernes ornamenter. Udkragede gesimsskifter træffes tillige i Skast og Brøndum kirker, men er ellers yderst sjældne i kvaderstensarkitekturen, hvor gesimser normalt kun optræder på apsider.

En prøveudgravning forud for restaureringen 1983 viste, at murene er rejst på et bredt *fundament*, knap 1 m dybt og med ydersiden 60-90 cm fra murplanet, bestående af håndstore sten i en sand- og muldblandet fyld. Øverst ligger større sten, 30 til 40 cm i diameter, som underlag for sokkelkvadrene.¹⁴ Omsætning af kvadrene, sidst 1983, har været nødvendig, navnlig i den østre del af korets flankemure samt i skibets sydvestre hjørne. De firhugne kvadre (fig. 6) stikker ikke

særligt dybt i murlivet, der består af små runde marksten i en fed og grågul mørtel. Hvor kvaderstensmurværket tidligere er omsat, således i korets sydside (fig. 7), indeholder kernen en del tegl. Korets østgavl, der aldrig er sat om, har en betydelig hældning udad. Den sikredes ved en understøbning af fundamentet 1983.

Døre. Mens skibets syddør er helt ødelagt ved en udvidelse, foretaget inden 1862, er den tilmurede norddør stadig kendelig i det ydre. Den smalle, retkantede dør, hvis dæksten er afkortet i østenden, hæver sig over soklen, hvis profil er afbrudt under selve døråbningen. Tilmuringen er foretaget med granitkvadre, heriblandt krumme sten, der oprindeligt må have siddet i korbuens runde stik.

Af de oprindelige *vinduer* er bevaret en usædvanlig, oval åbning i korets østgavl samt tre indbyrdes noget afvigende vinduer i kirkens nordside, et i koret og to i skibet. Åbningernes placering i skibet lader formode, at dette har haft i det mindste tre vinduer i hver side.

En række **vindueskvadre*, som sammen med andre bygningskvadre nu befinder sig i og omkring Endrupholm, er sandsynligvis hentet fra Vester Nykirke eller fra Grimstrup eller Fåborg kirke, der ligeledes en tid var ejet af Endrupholm. Det drejer sig om to smigede karmsten, kantet med en rundstav, samt to uens **sålbenksten*, hvoraf den ene (fig. 56) smykkes med rundstav.

Det *ovale vindue* (fig. 9) i korgavlen er udvendig dannet af to halvrunde »dæksten« af samme form som gængse, romanske overliggere; herimellem er indskudt to smigsten af samme højde som det omgivende skifte. Langs den ydre kant og i lysningsfladen løber to svagt fordybede riller, der på hver af smigstenene danner karakteristiske »sløjfer«, endende i en art bladornamentik inde i de smigede sider. Indvendig står det smigede vindue med en retkantet underside; den rundbuede afslutning dannes af tre kilesten.

Korets nordvindue (fig. 10c), hvis bund er i samme niveau som vinduet i østgavlen, er en slank åbning, som i murflugten måler 137×60 cm. I den tagformede overligger er, koncentrisk

Fig. 7. Korets kvaderstensmurværk under omsætning 1983. Vestkysten fot. i V. Nykirke sognearkiv. – *Chor. Quadermauerwerk bei der Restaurierung 1983.*

med den runde bue, hugget en forsænket rundstav, foroven afsluttet i en palmette. – Skibets tilmurede, østre vindue (fig. 10a) er af samme størrelse som det foregående, men anbragt et

skifte højere. Det er rigere ornamenteret, med en rundstav langs kanten, der ligesom vinduerne i Grimstrup i de lodrette sider kan opfattes som en art »halvsøjle« med kapitæl og base.

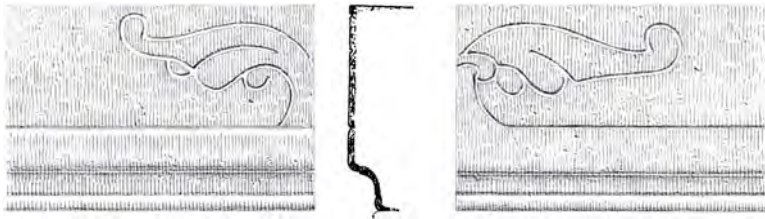

Fig. 8. Granitgesims over korets langmure, sydøstre og nordøstre hjørne (s. 1714). Målt og tegnet af F. Uldall 1887. 1:10. – *Gesims aus Granit über Chorseitenwänden. Vermessen und gezeichnet 1887.*

Den femsidede, tagformede overligger smykkes af løvværk. Skibets vestre vindue (fig. 10b) er kun 118 cm højt og har sidearme af én kvader. Langs kanten løber en rundstav, fortykket ved kvadrenes sammenstød. Dækstenen prydes af snoet rankeværk. Lysningen er udvidet – formentlig i nyere tid – ved indsættelse af glas. – Især de sidste to vinduer minder meget om de romanske åbninger i Grimstrup kirke (s. 1682) og i nogen grad også om Vester Starup og Fåborg kirke (s. 1654 og 1753).¹⁵

Indre. Korbuen prydes af smalle, omløbende og profilerede *kragbånd* over en skråkantsokkel

(jfr. s. 1600, fig. 1). De kvadersatte vanger er de oprindelige, hvorimod den runde bue synes at have ændret form to gange. Den nuværende, lave bue har formodentlig fået sin form 1637 ved tilmuring af en 75 cm højere bue af samme form som den udvidede korbue i Øse kirke (s. 1604). Efter omdannelsen af denne bue udførtes en kalkmalet indskrift, der løb hen over det udmurede parti (se kalkmalerier).¹⁶ Fra den oprindelige, romanske bue stammer en del krumhugne kvadre, der er brugt ved tilmuringen af skibets norddør. En enkelt indgår nederst i tårnet, hvorfor korbuen må formodes at være ændret før tårnets opførelse. Såvel kor som skib dækkes af *træløfter* med brædderne hvilende på bjælkernes overside. De tre *gavle* er af små runde marksten. Den øverste spids af skibets vestgavl er brudt ned i forbindelse med tårnbyggeriet. I nyere tid har man fra tårnet skaffet adgang til skibets og korets loftsrum ved gennembrydninger af gavlene.

Tagværkerne er efter en dendrokronologisk analyse tilvirket af tømmer, som er fældet i vinteren 1457-58.¹⁷ Spærfagene, der har to lag hanebånd (nu kun et i koret) og korte stivere, er nummereret med øksehugne streger, i koret fra øst mod vest, i skibet i to afsnit, fra hver gavl mod midten. Mindre dele af det svære egetømmer er fornyet med fyr og senest, 1983, med egetræ. Ved tagværkets oplægning, vel i sommeren 1458, har man tilsyneladende ikke genbrugt tømmer fra det tidligere tagværk.

De to *tilbygninger*, tårn og våbenhus, er henholdsvis ombygget og nybygget i Tøger Reenberg Teilmanns tid som kirkeejer, 1749-88. Tårnets nedre del er senmiddelalderlig; også våbenhusets forgænger var formodentlig føjet til kirken i senmiddelalderen.

Tårnet med firesidet pyramidespir præges helt igennem af en ombygning »1764« (årstal med

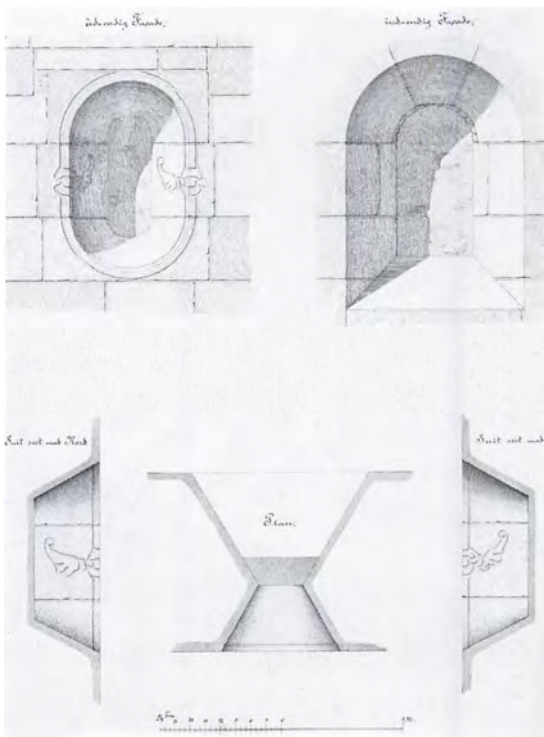

Fig. 9. Romansk vindue i korets østgavl (s. 1714). Opstalter, plan og snit, målt og tegnet af F. Uldall 1887. 1:40. – *Romanisches Fenster im östlichen Chorgiebel. Aufnahme, Grundriss und Schnitte. Vermessen und gezeichnet 1887.*

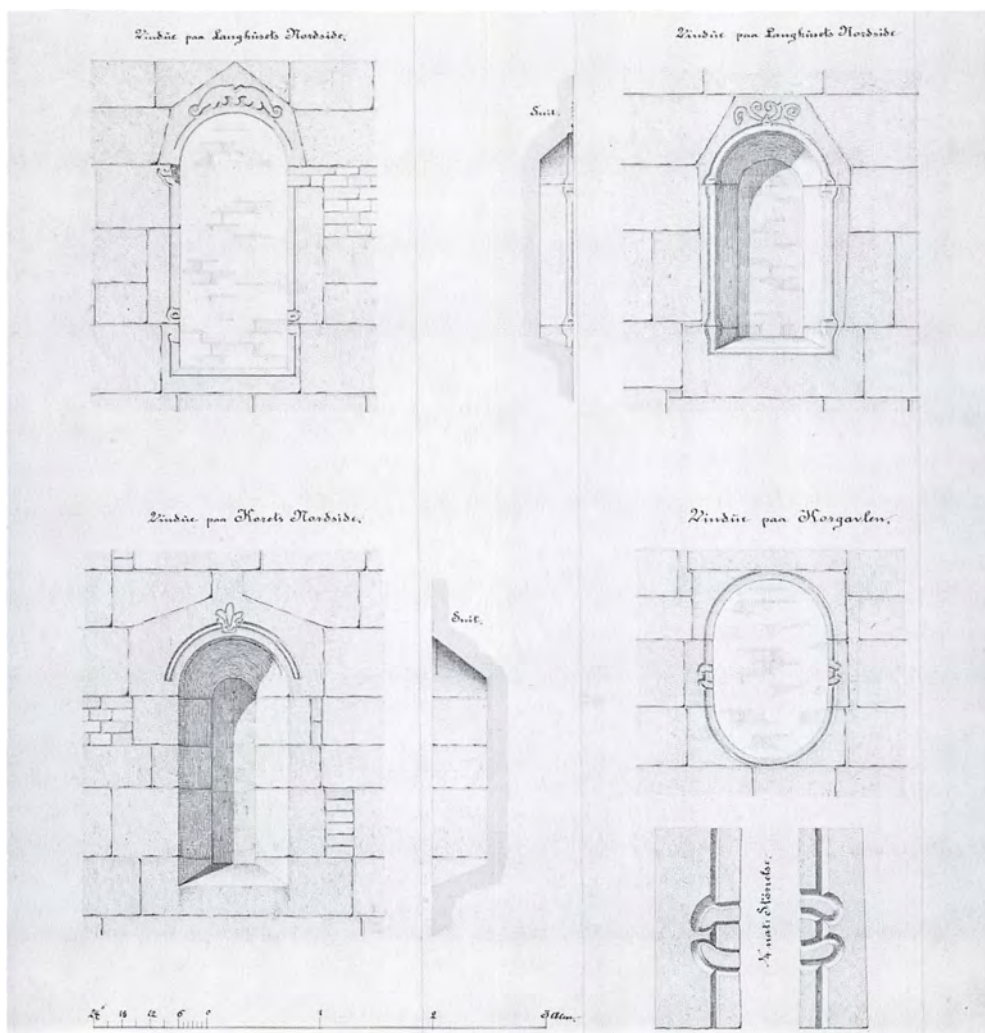

Fig. 10a-d. Romanske vinduer (s. 1714). a. Skibets nordside, øst. b. Skibets nordside, vest. c. Korets nordside. d. Korets østgavl (jfr. fig. 9). Målt og tegnet af F. Uldall 1887. 1:40. – *Romanische Fenster. a. Nördliche Langhauswand, östlicher Teil. b. Nördliche Langhauswand, westlicher Teil. c. Nördliche Chorwand. d. Chorgiebel.*

»jernbogstaver« øverst i vestsiden, tidligere ledsaget af kirkeejers initialer »TRT«¹⁸⁾, hvorved det fik samme udseende som kirketårnene under Nørholm gods, ombygget i årene 1740-75 (sml. f.eks. Torstrup, s. 1422). Ved ombygningen må det gamle tårn være blevet nedrevet til og med mellemstokværket; middelalderligt munkestensmurværk træffes kun i tårnrummet samt i trappehuset. De udvendige facader er alle af små sten over et enkelt kvaderstensskifte; vestsiden er skalmuret sidst 1982.

Tårnrummet åbner sig mod skibet i sin fulde bredde, idet den rundbuede arkade er udvidet

ved en behugning af vangerne, sandsynligvis i forbindelse med indretningen af en therskabsstol 1764 (se s. 1736). I samme anledning blev gulvet hævet en halv meter over midtgangens niveau; det er sænket igen forud for opsætningen af et nyt orgel 1969. Rummet dækkes af et gotisk krydshvælv med kvartstensribber. I væggene er dybe spareblændinger, den vestre med et kurvehanksformet vindue fra tårnets ombygning.

Man kommer op til de øvre stokværk via en spindeltrappe i nordsiden, nederst med en rundbuet dør i rundbuet spejl. Den højredrejede

Fig. 11. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1986. – *Nordostansicht der Kirche.*

trappe har små stejle trin. I mellemstokværket ses skibets vestgavl med en påmuring af munkesten med små savskifter, muligvis først udført i forbindelse med tårnbyggeriet. Klokkestokværket har fire fladrundbuede glamhuller, et mod hvert verdenshjørne. Det opskalkede pyramidespir, afsluttet med kugle og kors, hæver sig over en svær, rødmalet og profileret gesims af træ. Facadernes mange jernankre står sortmalede. Tårnet var indtil 1764 dækket af et *tsadeltag* med gavle i øst og vest.

Våbenhuset ved skibets sydside er en teglstensbygning fra tiden 1769-88 (jfr. teglmærker), indeholdende materialer, bl.a. en loftsbjælke med indskåret »Anno 1722« og solur, 1759, fra et ældre, muligvis senmiddelalderligt *tvåbenhus*. Den klædelige lille, blytækte bygning er muret

af mørkbrændte sten i krydsskifte, sandsynligvis fra Endrupholms eget teglværk:¹⁹ fire sten i gavlsiden bærer initialerne »TRT« (fig. 15) og »SAG« for Tøger Reenberg Teilmann og dennes anden hustru Sofie Amalie Gersdorf²⁰ (jfr. broderen Andreas Charles Teilmanns teglmærker i bl.a. Torstrup kirke, s. 1418). Døren, midt i gavlen, har kurvehanksformet afslutning, nært beslægtet med kirkens vinduer. I de to små, rundbuede vinduer er indsat støbejernsrammer 1872. Bjælkeloftet var indtil 1841 uden bræddebeklædning.²¹

Det ældre, nedbrudte *tvåbenhus* omtales 1668²² som »skrøvsen« (»schriffesen«, jysk for skriftehuset). Det betegnedes da som meget brøstfældigt. Nogle år senere, 1690,¹² manglede to bjælker, træloftet var ganske borte, og døren var

Fig. 12-14. Romanske vinduer (s. 1714). 12. Korets nordside. 13. Skibets nordside, øst. 14. Skibets nordside, vest. NE fot. 1986. – *Romanische Fenster. 12. Nördliche Chorwand. 13. Nördliche Langhauswand, Ostteil. 14. Nördliche Langhauswand, Westteil.*

uden lås. Våbenhuset er formodentlig som den øvrige kirke blevet istandsat i de følgende år af den nye ejer Niels Nielsen.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Kirkens tilstand i sidste halvdel af 1600'erne belyses af en række synsforretninger, som efter egnens skik er indført i herredets tingbog. Af et syn 1666 – seks år efter svenskekrigene – fremgår det, at bygningen, ikke mindst tårnet, var i dårlig forfatning: murene i tårnets sydside var »revnede fra hinanden, både inden og uden til fra det øverste og imod det nederste«. En reparation, som tillige skulle omfatte våbenhus og kirkegårdsport, ville kræve 100 tdr. kalk, halvanden tusind gode mursten og et skippund jern til ankre i tårnet. Også brædderne i skibets loft trængte til en fornyelse.²³ De samme mangler gentages i et syn 1668,²² uden at der er gjort noget ved sagen. Tværtimod hedder det 1674, at kirkens »brøstfældighed ikke kunne forfærdiges og bekostes for under 600 slette daler«. Kirken havde ingen penge i beholdning, men skyldte efter sidste års regnskab sin værge 33 daler, som denne havde lagt ud til blytagets reparation.²⁴

Efter at Niels Nielsen havde overtaget kirken, lod han 7. januar 1690¹² afholde et omfattende og nøjeregnende syn. Synsmændene, heriblandt Oluf Pedersen fra Årre,²⁵ anslog, at omkostningerne ved en nødvendig istandsættelse ville beløbe sig til 690 slette daler, hvortil skulle lægges 233 slette daler, som kirken ifølge en forseglede regnskabsbog skyldte sin tidligere værge, Frederik Krag. Manglerne opregnedes håndværk for håndværk: blystøberarbejde, murerarbejde, smede- og tømmerarbejde, alt til mindste detalje såsom: »2 jernkroge at hænge ligbåren på og 2

Fig. 15. Teglmærke i våbenhuset: »TRT« for Tøger Reenberg Teilmann (s. 1718). NJP fot. 1986. – *Vorhalle. Ziegelmarke: »TRT« für Tøger Reenberg Teilmann.*

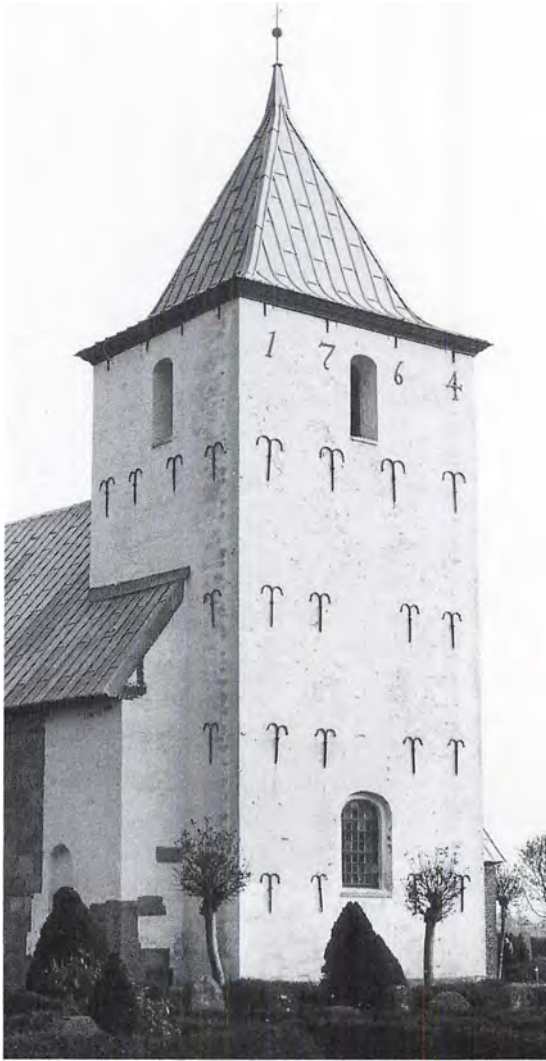

Fig. 16. Tårnet set fra nordvest. NJP fot. 1988. – *Turm. Nordwestansicht.*

kroge at hænge kirkestigen på«. Transport af håndværkere frem og tilbage og af materialer: kalk, sten, bly, jern og tømmer fra nærmeste købstad, Ribe, beregnedes til 97 vognægter à 3 mark. Som et sidste punkt skulle kirkegården omkring tårnet ryddes for murbrokker og affald (»stengrud«), som lå »2 alen højt op på muren«. Den tiltrængte *istandsættelse* blev foretaget i tiden 1690-1700. Herunder blev bl.a. dele af kvaderstensmurværket sat om. Ud over et par småting var der ved et nyt syn 1700 »aldeles ingen brøstfældigheder ved kirken«. Om kirkens til-

stand, da han overtog den, udtalte patronen Niels Nielsen ikke uden selvfølelse, at den havde været »ganske forfalden både på mur og bly, såvel som porten og stetten for kirkegården, dets mur, riste og overtækning».²⁶

De næste større arbejder på kirken fandt sted i Tøger Reenberg Teilmanns tid som ejer af Endrupholm 1749-88. Ifølge en indskrift på altertavlen lod han 1761 kirken male; 1764 blev som nævnt tårnet bygget om og forsynet med svejft spir, og der indrettedes en herskabsstol i tårnrummet. Muligvis samme år fik kor og skib sine nuværende fem kurvehanksformede *vinduer*, der sammen med det ombyggede våbenhus forlener kirken med et stilfærdigt *senbarokt præg*, tydeligt i slægtskab med de Nørholmske kirker, der i de samme år blev ombygget af broderen Andreas Charles Teilmann.

Om kirken hedder det i årene 1813-18, at den »i alle henseender er i god stand«. Efter Tøger Teilmanns død 1827 fandt synet den imidlertid kun i »mådelig stand«, og skifteforvalteren i Teilmanns bo blev anmodet om at søge manglerne afhjulpet.¹¹ Som i andre af herredets kirker blev de indvendige vægge 1856-57 »aftrukket« og nypudset, så de kom til at stå med plane flader. 1874 blev væggene, før de skulle kalkes, rensset for »grønne pletter« (dvs. alger).⁸

En større *istandsættelse* udførtes 1948-50 under ledelse af arkitekterne P. Riis Olsen og Waldemar Jørgensen, Varde. Dele af murværket blev sat om, og vinduernes trærammer afløst af farvede, blyindfattede ruder, ifølge indskrift bekostet af »Ingeborg og P. Nørgaard Jensen, Vong«. Samtidig blev tre tilmurede, romanske vinduer genåbnet og forsynet med glas, og et flisegulv, der i sin tid havde afløst et teglstensgulv, måtte vige for et gulv af munkesten.

En sidste omfattende *restaurering* er foretaget 1982-84 ved arkitekt Herløv Thorup, Varde. Bygningen sattes i stand inde og ude. Fundamentet under den hældende korgavl blev forstærket, dele af korets flankemure sat om, og hele tårnets vestparti blev skalmuret fra øverst til nederst. Forud for en *istandsættelse* af inventaret blev dele af loftsbjælkerne og af korets og skibets tagværker udskiftet med nyt tømmer.

Opvarmning. Et varmeapparat i skibets nordøstre hjørne er nævnt første gang 1905.⁸ En kalorifer samme sted afløstes 1965 af et oliefyret luftvarmeanlæg.

En *vinde* af fyrretræ, fra ca. 1750-1850, er opsat over de øverste hanebånd i skibets tagværk, mellem 5. og 6. fag fra øst og korresponderende med en *lem* i bræddeloftet. Den svarer helt til et lignende hejseapparat i Grimstrup kirke (se s. 1685) og må som denne have været brugt i forbindelse med loftets udnyttelse som kornmagasin. 1823 var der således henlagt rug på loftet.¹¹

Solur (fig. 18), af kalksten, 70×46 cm, med fordybet (oprindelig forgyldt?) indskrift »Anno 1759« og timetal omkring en cirkel med indskrevet krone. Indmuret i våbenhusets gavlspids. Sognepræsten oplyste 1862, at »solski-ven« nøjagtig angav klokkeslettet.

En *tvindfløj* over tårnet var 1825¹¹ nedblæst og ønskedes genopsat. Dette er muligvis ikke sket, idet spiret 1862⁸ – ligesom i dag – var prydet af et kors over en kugle.

Kirken står i dag præget af den sidste omfattende restaurering 1982-84, der i alt væsentligt har fastholdt bygningen i den skikkelse, den havde fået ved Tøger Reenberg Teilmanns ombygning i 1760'erne. Kun tårn og trappehus er hvidkalket, mens kvaderstensmurværket med

Fig. 17. †Kalkmalet indskrift (s. 1721) fra renæssance-tiden. Afdækket over korbuen 1948. Waldemar Jørgensen fot. 1948. – †Wandmalerei, Inschrift aus der Renaissance. 1948 über dem Triumphbogen freigelegt.

Fig. 18. Solur, 1759, i våbenhusets gavl (s. 1721). NE fot. 1986. – *Sonnenuhr*, 1759.

yngre teglpartier omkring vinduerne samt våbenhuset er i blank mur. Tagene er som tidligere overalt tækket med bly. Indvendig står rummet hvidtet; gulvet er lagt med røde mursten på fladen, og lofterne har gulbrune bjælker og grå brædder.

En *†kalkmalet indskrift* (fig. 17) fra renæssance-tiden, ledsaget af to våbenskjolde, blev 1948 afdækket over korbuen og atter overhvidtet.²⁷ Kalkmaleriet, der dækker hen over korbuens udmuring (jfr. s. 1716), blev ikke nærmere undersøgt, og på de fotografier, der blev optaget, kan kun dele af indskriften tydes. De tre linier med sortmalet fraktur synes at være delt i to felter på hver side af de to våbener, hvis konturer dog ikke kan skelnes. Til venstre læses: »...gen Kragh til(?) / ... hans Fædern[e] / ... til K[ir]jcken Ann[o]...«. Til højre: »... / K[ra]gs til ... / M[ø]derne« Indskriften og våbnerne henviste rimeligvis til Jørgen Krag og hans hustru Anna Vind, der ejede Endrupholm fra 1609, og som formodentlig begge er bisat i gravkrypten i koret (jfr. s. 1743). Det er tænkeligt, at kalkmaleriet er udført i forbindelse med ned-

tagelsen af en mulig tlektorieprædikestol og opsætningen af den nuværende prædikestol 1637, skænket af de to ægtefæller.

INVENTAR

Oversigt. Af kirkens tidligmiddelalderlige indretning er foruden granitfonten bevaret et meget sjældent sæt »alterstolper«, et *alterretabel fra 1200'rne, der siden 1905 er i Nationalmuseet. Fra den senere katolske tid stammer korbuekruccifikset og klokken.

Interiøret præges af det rige træinventar fra renæssancetiden og af kirkens forhold til herregården Endrupholm. Alterpanelet og stolestaderne er udført i egnens ungrenæssancestil af samme snedker og bærer årstallet 1581. Til staderne slutter sig herskabsstole fra o. 1600 med våben for Kristen Vind og Margrete Rantzau, hvortil kommer rester af en samtidig degnestol og en stol for præstefamilien med årstallet 1646. Altertavlen og prædikestolen er sammenhørende, rigt udskårne arbejder i senrenæssancestil. De er opsat 1637 på foranledning af Jørgen Krag og Anna Vind og må være leveret af Kolding-billedskæreren Jens Mortensens værksted.

Alterstagerne fra o. 1650 er skænket 1694 af Niels Nielsen og Anna Steffensdatter, de første borgerlige ejere af Endrupholm. To sjældne salmenummertavler i rokokostil må stamme fra kirkeejeren Tøger Reenberg Teilmanns oppudsning af inventaret 1761. Fra nogenlunde samme tid er en messehagel, mens fløjdedørene mellem skib og våbenhus er i enkel klassicisme fra o. 1800.

Farvesætning og istandsættelser. Bortset fra salmenummertavlerne, der står med original bemaling, er alt træinventar nymalet i brogede farver 1984. 1761 lod Tøger Reenberg Teilmann alt nymale i rokokostil med blå marmorering og opsatte tre år senere en lukket herskabsstol til sig selv i tårnrummet. I første del af 1800'rne, vistnok 1844, fik altertavlen sine nuværende naive malerier og blev ligesom prædikestolen overstrøget med hvidt og lidt forgyldning. I anden halvdel af 1880'rne blev hovedparten af det øvrige inventar egetræsmalet, og ved en lokal istandsættelse 1898 lod man altertavlens træværk afrense. Den blev ligesom prædikestolen nymalet i rokokofarver 1929, og 1949 fik stolestaderne en gennemgribende istandsættelse og nymaling. En snedkermæssig istandsættelse af alt inventar er gået forud for nystafferingen 1984.

Alterbordet er en muret opbygning, fra 1904, opsat 78 cm fra korets østvæg (om romansk falterbord s. 1726). Bordet er helt dækket af et *alterpanel* (fig. 20) fra 1581, der indtil 1904 stod en alen

østligere, næsten op til østvæggen. Panelet er af fyr, 152×92 cm, 108 cm højt. Det har imod kortsiderne to fag, på forsiden tre lidt bredere, alle med frisefyldinger over glatte højfyldinger; forsiden midterste har indskåret årstal »1581«. Frisefyldingerne, der kantes af vandrette profillister med neglesnit, rummer fladsnitsagtigt akantusløv, der på forsiden indrammer et hoved (midtfyldingen) og to små buster af langskæggede mænd med rundpuldede hatte. Broget bemaling fra 1984 svarende til det øvrige træinventars. Rammeverket står i hovedsagen i grønne nuancer, højfyldingerne koksgrå, frisen med grønt løv på brun bund. Indtil nymalingen stod panelet næsten afslidt for farve, dækket af *falterklæder*. Det seneste var anskaffet 1881, af rødt fløjl med kors i ægte guldbrokade (jfr. fig. 41).⁸

Altertavle (fig. 20), 1637, med våben for Jørgen Krag og Anna Vind til Endrupholm, anskaffet sammen med prædikestolen og som denne udført af billedskæreren Jens Mortensen i Kolding.²⁸ Tavlen består af et lavt postament, tredelt storstykke og gavlprydet topstykke – alt med vinger, der endnu på højrenæssancevis er udformet som rulleværkskartoucher.

Postamentet har volutfremspring med løvehoved og en svær, fremspringende profilgesims, der bærer storstykkets fire korintiske frisøjler, hvis kartouche- prydbælter har frugtbundter og (undtagen det nordligste) to nøgne kvindefigurer, der holder sig fast i bladværket. De to midterste søjler står lidt forskudt indefter i forhold til postamentfremspringene; ydersøjlerne må oprindeligt have været afsluttet med hængeled under postamentgesimsen.

Storsøjlerne flankerer et næsten kvadratisk malerifelt i midten og to lidt smallere sidefelter, der rummer frifigurer af evangelisterne Johannes (i nord) og Mattæus, stående i muslingeniher.²⁹ Herover har frisens underside »loft« med drejede rosetter (over storfeltet) og drueklaser, og dens fremspring over søjlerne har på siderne små kartoucher med diamantbosse, fortil givernes fædrene og mødrene våbener. Fra nord ses Rantzau (Anna Vinds mødrene), Krag »af Jylland«, Vind og et våben med to sparrer for Hvas

Fig. 19. Indre set mod øst. NE fot. 1986. – *Innenansicht nach Osten.*

»af Gjerholm« (Jørgen Krags mødrene).³⁰ Kronlisten ledsages af æggestav.

Af storvingerne er kun den søndre oprindelig, kantet af havfrue og ørnehoved og med en lille figur af Eva med æblet i muslingeniche. Den nordre er ved en lokal istandsættelse o. 1890 fornyet som en (spejlvendt) kopi af den søndre, ikke – som utvivlsomt den gamle – med Adam, men med Eva nok engang!

Topstykket er en forenklet udgave af storstykket, hvor søjlerne er erstattet af kvindehermer med frugtklaser på skaftet, flankerende et malerifelt. Vingerne fremtræder nærmest som topstykker for storstykkets sidefelter, med muslingenicher rummende de to sidste evangelister, Lukas (i nord) og Markus (fig. 22), hvis symbolvæsner ligger på storgesimsen foran. Yderst på denne står to putti, der har mistet deres lidelsesredskaber. To tilsvarende står yderst på top-

gesimsen og en femte kroner topgavlen, der er formet som en brudt rundbuegavl med pærestav omkring en halvfigur af Kristus med korsæblet. Han har mistet sin højre (velsiggende) hånd, ligesom den øverste putto 1898 har fået en arm klunnet fornyet, og to andre er blevet forsynet med henholdsvis en bog og en kalk.

Stor- og topfeltet rummer naive malerier fra første del af 1800'erne, malet i olie på træ i overvejende sorte, brune og grå toner. I storfeltet ses Nadveren efter Leonardo da Vinci mellem frakturindskrifterne »Kommer, thi alt er beredt« (foroven) og »Gjører dette til min Ihukommelse«. I topfeltet Kristus på korset i et dunkelt landskab med Jerusalem i baggrunden (fig. 21). Malerierne er blevet jævnført med to meget lignende religiøse malerier fra Endrupholm, signeret af Jeppe Stavn 1807 og 1808, og tilskrevet denne altmuligmand på herregården (jfr. minde-

Fig. 20. Altartavle, 1637, opsat af Jørgen Krag og Anna Vind, tilskrevet billedskæreren Jens Mortensen i Kolding (s. 1722). NE fot. 1986. – Altar, 1637. Von Jørgen Krag und Anna Vind errichtet und dem Bildschnitzer Jens Mortensen, Kolding, zugeschrieben.

tavle).³¹ Hvis han er maleren, må billederne være udført før hans død 1826, hvilket dog rimer dårligt med synsprotokollens oplysning, at tavlens malerier blev »ret smukt« fornyede 1844.²¹

Tavlens bemaling i øvrigt er fra 1984, domineret af lysgrønne toner, brunrødt og forgyldning, med gyldne frakturindskrifter fra 1. Joh. 1,7 og Joh. 3,16 i postament og storfrise.

Altertavlen bar tidligere (indtil 1898) ligesom prædikestolen malet årstal 1637. Den har en række fælles træk med de nogenlunde samtidige tavler i Øster Nykirke (Vejle amt) og Bedsted (fra 1638, DK. Tisted, s. 563f.), hvis storstykker ligeledes mangler postament. Den synes dog ikke som disse at have haft relieffremstillinger i stor- og topfeltet, men derimod fra første færd malerier.³² Heri tilslutter den sig et af Jens Mortensens senere arbejder, altertavlen i Jerne kirke fra 1653-54 (s. 982f.), hvor også topvingernes selvstændige udformning genfindes.³³

1690 fandt synet tavlens maling for en stor del »affalden«, ligesom dens »billeder« adskillige steder var »løse og afstødte« og burde fæstes igen med søm og lim.¹² Den ønskede reovering lod øjensynligt vente på sig til 1761, da Tøger Reenberg Teilmann lod tavlen nymale, utvivlsomt i samme rokokofarver med marmorering, som kendes fra prædikestolen. En hvid overstrygning af tavlen må snarest henføres til 1844, da malerierne ifølge kirkesynet blev fornyet (overmalet eller opmalet?). Samtidig omtales en overmaling af »indskriften i det nederste rum«.²¹ 1887 ønskede synet et da manglende sidestykke (nordre storvinge) fornyet og to løse figurer anbragt, ligesom det året efter påbød en restaurering af tavlen med befæstelse af søjlerne m.m.²¹ Arbejdet må være udført ved en lokal istandsættelse 1898, hvorved næsten al staffing og indskrift blev afætsset ind til træet. Ved en ny restaurering 1929 fik træværket en broget bemaling med blåmarmorering, inspireret af kirkens rokokostaffering. Bemalingen afløstes efter en snedkermæssig istandsættelse af tavlen 1983 af de nuværende farver.

*Alterretabel (fig. 25), 1200'rne, et yderst sjældent arrangement bestående af to kraftige, nu 230 cm høje alterstolper, forbundet nogenlunde

Fig. 21. Altermaleri, Kristus på korset, formentlig 1844 (s. 1723). NE fot. 1986. – *Altargemälde. Kreuzigung. Vermutlich 1844.*

Fig. 22. Altertavle, 1637, udsnit. Topvinge med evangelisten Markus (s. 1723). NE fot. 1986. – *Altar, 1637. Ausschnitt. Kartusche mit dem Evangelisten Markus.*

midtpå af en 142 cm lang, indtappet tværbjælke, der må have båret et nu tabt krucifiks (jfr. fig. 24). Stolperne er firsidede og spidser over tværbjælken spirformet til, endende i en stor knop, der er formet som en terning med af-fasede hjørner. Under knoppen findes et kraveagtigt led, bestående af to flade, firsidede skiver med let afrundede kanter. Under tværbjælken er stolpernes yderste forkant affaset; overgangen

Fig. 23. *Alterretabel, 1200'rne, udsnit med fals for det nu forsvundne retabelbræt (s. 1725). LL fot. 1988. – *Altarretabel, 13. Jh. Ausschnitt mit Falz für das jetzt verlorenegegane Retabelbrett.

fra fuldkant til fas formidles ud for tværbjælken af en lille skarp nedadvendt tunge (fig. 23). Stolpernes inderste forkant har nærmest under tværbjælken en fals, 3 cm bred og tilsvarende dyb, der fortsætter langs dennes underkant, og som må have tjent fæstnelsen af et nu forsvundet retabelbræt, ca. 150×30 cm (jfr. fig. 23). I stolpernes bagside findes noget under tværbjælken en udstemning for bagudgående tømmer af omtrent samme dimensioner som bjælken.³⁴ I tværbjælkens overside spores midtpå – trods træets forrådnede tilstand – resterne af et taphul, der må have tjent fæstnelse af et alterkrucifiks. Stolperne har oprindeligt været noget højere, idet de nedre ender er afrådnede efter nedgravning i gulvet, ligesom egetræet i almindelighed er ret medtaget og nu uden spor af bemaling.

Den gamle retabelopbygning stod indtil 1904 bag altret som støtte for den nuværende renæssancealtertavle, fæstnet med vinkeljern. Da man

dette år skulle skaffe plads til en servante, blev stolperne nedtaget og henlagt på kirkegården uden for våbenhuset, hvor Chr. Axel Jensen i maj 1905 fandt dem i stærkt fortrøsket tilstand med det ene spir afbrudt. Han fik stolperne oversendt til Nationalmuseet (inv. nr. D 5927) og kunne 1911 publicere dem og klarlægge arrangementets oprindelige funktion som alterprydelse i en højmiddelalderlig kirkeindretning.³⁵ Det synes i hovedtrækkene at kunne rekonstrueres som på principskitsen (fig. 24). Stolperne må have været nedsat i kirkegulvet ud for østhjørnerne af et ca. 140 cm bredt alterbord, således at retabelbrættet – med en malet eller udskåret udsmykning – har rejst sig ved bordfladens bagkant. Såfremt alterbordet har haft en vanlig højde af ca. en meter,³⁶ må stolpernes oprindelige højde have været henved 2,5 meter, hvortil kommer den nedgravede del. Det tilhørende krucifiks har næppe været mindre end de flankerende spirs 108 cm, og det må have stået lige foran korets usædvanligt udformede østvindue (jfr. s. 1714).³⁷

Arrangementet kan som tidlig retabeltype jævnføres med de samtidige bueretabler, der

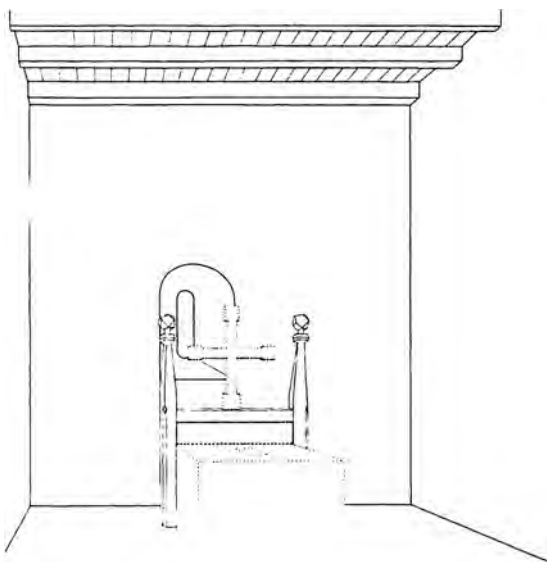

Fig. 24. Alterparti, 1200'rne, rekonstruktionsforsøg på grundlag af det bevarede *alterretabel (s. 1725, jfr. fig. 25). Tegnet af MN 1988. – Altar, 13. Jh. Versuch einer Rekonstruktion auf Grundlage des erhaltenen *Altarretabels.

Fig. 25. *Alterretabel, 1200'rne (s. 1725). Jfr. rekonstruktion fig. 24. I Nationalmuseet. LL fot. 1988. – *Altaretabel, 13. Jh. Vgl. Rekonstruktion Abb. 24.

kendes fra andre jyske kirker såvel i en kobberdrevet som i en mere enkel træskåren udformning.³⁸ Typen med alterspir flankerende krucifikset kendes fuldt bevaret i en kobberklædt udgave fra Broddetorp kirke i Västergötland (o. 1150), hvis spir dog er væsentlig lavere end Vester Nykirkes – afsluttet med tilsvarende facetterede knopper. Arrangementets nærmeste parallel stammer fra Ørum kirke (Viborg amt), mens en enlig alterstolpe med klart gotisk spir

fra Jetsmark kirke (Hjørring amt) antyder, at retabeltypen kan have holdt sig noget ind i 1300'rne.³⁹

Altersølv. Kirkens *altersæt* er et enkelt københavnsk arbejde fra 1904, anskaffet efter at det gamle var gået til ved en præstegårdsbrand samme år. *Kalken* er 21 cm høj med cirkulær fod, hvorpå graveret »Nykirke Kirke 1904«, linseformet knop og halvkuglebæger med hælde-tud og graveret kors med strålekrans; mærket

Fig. 26. Alterstage, o. 1650, skænket 1694 af Niels Nielsen og Anna Steffensdatter (s. 1728). NE fot. 1986. – *Altarleuchter, um 1650. Gestiftet von Niels Nielsen und Anna Steffensdatter, 1694.*

sammenskrevet »CM«. *Disken*, tv. 14 cm, har på fanen graveret cirkelkors samt indskrift og stempel som kalken.

†*Altersølv*. Efter svenskekrigene omtales 1668 kalk og disk af tin.²² Fra 1791 nævnes et altersæt af sølv,⁴⁰ der gik til ved Grimstrup præstegårds brand 1904.⁸

Alterkande og *oblatæske* i sort porcelæn med guld Kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, anskaffet henholdsvis o. 1854²¹ og 1895.⁸ En *tøblatæske* nævnes 1862.⁸

Et *sygesæt* anskaffedes 1854 i forening med Fåborg kirke, se s. 1764.

Alterstager (fig. 26), o. 1650, skænket 1694 af Endrupholms ejere Niels Nielsen og Anna Steffensdatter (jfr. †gravsten nr. 2). Stagerne svarer til Gørding kirkes (Gørding hrd.) fra 1648. De er 39 cm høje, balusterformede med ovalt midtled,

hvorpå med skråstillede versaler er graveret: »Niels Nielsen/ Anna Stephansdaater/ 1694«. *Syvstage*, 1934, med indskriften: »Skænket af B. Bertramsen og Hustru Sejstrup 1934«.

Messehagler. 1) O. 1775, af rødt fløjl med rygkors og kantning i possementarbejde, omtalt tidligst 1791 som en hagel med guldkniplinger.⁴⁰ 2) 1910, af rødt fløjl med rygkors af gul silke og kantning af guldagraner.⁸ En *tmessehagel* omtales 1668 som gammel.²²

Alterskranke, o. 1880,⁴¹ af bredoval plan med drejede balustre og læderbetrukket knæfald. Bemaling fra 1984 i grønne toner med røde og forgyldte bånd på balustrene. Den tidligere *talterskranke* var ifølge inventariet 1862 af fyr, en alen og fire tommer høj, med læderbetræk.⁸ Den har formentlig strakt sig tværs over koret, da skranken 1878 ønskedes fornyet »i en bueform«.²¹

Døbefont (fig. 27), romansk, af rødlig granit, 100 cm høj, kummens tv. 72 cm. Den ejendommelige font har en stor, halvkugleagtigt hvælvet fod med en omløbende, attisk profil ved overgangen til det korte skaft. Profilen brydes af fire let forsænkede reliefhoveder, der danner nogenlunde ens, modstillede par. De to er skægløse med midtskilning og glat hår (jfr. fig. 28), de to andre har udstående ører og hageskæg, det ene fipagtigt tilspidset, det andet stort og vifteformet. På fodens sider er indhugget en dobbelt række af bølge- eller buefelter, der på de tre sider fremtræder ensartet med to lave og to høje felter mellem hovederne, et lavt under dem. Den sidste side har kun ét, lidt større buefeld, hvori er indhugget en lille figur, der synes at holde albuerne ud fra kroppen med hænderne i siden eller ved lænderne (fig. 28). Kummen er over skaftet halvkugleformet med seks bægerbladsagtige, indhuggede felter. Indvendigt er dens sider næsten lodrette, bunden plan. Rester af kalk og sortblå farve ses på fonten, der siden slutningen af 1800'erne har stået ved korbuens nordvange.

Fonten synes at tilslutte sig typen af såkaldte »paradisfonte«, der har form af en livsbrønd eller paradisvase.⁴² Herpå tyder såvel kummens – ganske vist noget egenartede – buklede felter⁴³ som fodens bølgemotiver og fire hoveder, der

Fig. 27. Døbefont, romansk af granit (s. 1728). NE fot. 1986. – *Romanische Granittaufe*.

Fig. 28. Døbefont, romansk, udsnit af foden (s. 1728). NE fot. 1986. – *Romanische Granittaufe. Ausschnitt vom Fuss*.

formentlig repræsenterer de i indvielsesritualet nævnte fire Paradisfloder.⁴⁴

Dåbsfad, o. 1575, sydtysk, tv. 61 cm. I bunden hvirvelroset med pæreformede bukler omkranset af minuskel- og majuskelring samt en bred bort med egeløv og frugter. På fanen en bort af små indstemplede cirkelornamenter og yderst en buefrise med bladspidser. Fadet, der har nærtstående paralleller i Ting-Jellinge (DK.Sorø s. 871) og Musse (DK.Maribo s. 1058), omtales tidligst 1791.⁴⁰ *Dåbskanden* er fra 1889, af messing, 28 cm høj med stort kugleformet korpus, gæk og låg. Den prydes af et korslam og er under bunden stemplet »Carl Graff, Esbjerg«.

†*Fontelhimmel*, med våben for Anna Vind, der 1637 med sin ægtefælle Jørgen Krag havde opsat altertavlen og prædikestolen og som fra 1646 til o. 1667 sad som enke på Endrupholm. 1690 var fontelågets maling for en stor del »affalden«.¹² Det eksisterede endnu 1862.⁴⁵

Korbuekrucifiks (fig. 29), o. 1500. Kristusfiguren er ganske velskåren, 67 cm høj, udspændt og med hovedet faldet fremover. Tornekronen er stor og turbanagtig, øjnene lukkede og døde under hvælvede bryn, hår og fuldskæg langt og lokket med en hårsnip ned over højre skulder. Sener, ribben og navle er klart markeret, sidevunden skåret, lændeklædet kort og bundet midtpå. Nogle fingre er fornyet i fyrretræ. Figuren er ikke hulet fra bagsiden, formentlig på grund af den beskedne størrelse. Det spinkle, velproportionerede korstræ, 128 cm højt, har i skæringen en glat glorieskive, på kanterne krabbeblade, og det ender i firpafelter med mellemfaldende korsblade. Nederst en lang tap til befæstelse i korbuebjælken.

Bemalingen er fra 1984, da krucifikset blev istandsat efter 1976 at være faldet ned fra sin plads over korbuen. Tornekronen er grøn, hår

Fig. 29. Korbuekrucifiks, o. 1500 (s. 1729). NE fot. 1986. – *Triumphkreuz, um 1500.*

og skæg brunt, lændeklædet forgyldt, korset gråt med forgyldte kanter og blade, endefelterne røde. Krucifikset, der nævnes over korbuen 1862,⁸ blev rensat og repareret 1889,²¹ vistnok med en mørk egetræsådring (jfr. fig. 41), og som det øvrige træinventar malet i rokokofarver 1930. Af ældre farvelag synes kun beskedne rester at være til stede.

Prædikestol (fig. 31), 1637, som altertavlen med våbener for Jørgen Krag og Anna Vind til Endrupholm og udført af billedskæreren Jens

Fig. 30. Frisefelt med engel, udsnit af prædikestol, 1637 (s. 1731). NE fot. 1986. – *Friesfeld mit Engel. Ausschnitt vom Kanzel, 1637.*

Mortensen i Kolding.²⁸ Den består af seks fag, hvoraf de fem med relieffer af Kristus (i midten) og evangelisterne danner kurv. Et sjette og større med våbenskjolde er opsat som prydfag langs væggen i nord; det har formentlig indtil 1889 haft en pendant ved sydvæggen (jfr. ndf.). Felterne flankeres af dydefigurer, skåret efter Hendrick Goltzius' gængse serie.⁴⁶ De står på volutkonsoller med englehoved foran en skælpdyet rulleværkssnip, der spidser til i en volut over dydernes hoved, bærende et stort frugtbandt. Fra nord ses: 1) Nu uden attribut (Troen?). 2) Håbet med fugl. 3) Kærligheden. 4) (Fig. 32) Klogskaben. 5) (Fig. 32) Mådeholdet. 6) (Fig. 33) Styrken. Den sydligste figur (Retfærdigheden?) mangler nu (jfr. ndf.). I prydfagets felt ses i en kartouche alliancevåben for giverne, Krag og Vind. Kurvens relieffer indrammes af volutbaldakiner, båret af kanelede, bosseprydede pilastre med profilkapitel. På volutterne sidder i sviklerne engle, der over de to yderste evangelister sætter palmegrene, over de to nærmest Kristus en sejrskrans (fig. 33) og over Frelsen selv et brændende hjerte (fig. 32). Forneden afsluttes felterne af tandsnit over et lille skriftfelt i bruskkartouche. Fra nord ses (med angivelse af skriftfeltets malede navn): 1) »S. Mathevs«. Evangelisten sidder frontalt pegende ned i den åbne bog, som han holder i venstre hånd. Han ser mod englen, der kommer gående fra venstre med højt løftet arm. 2) »S. Marcvs«, næsten tilsvarende, men med bogen stående på det venstre knæ, løven liggende ved det højre. 3) (Fig. 32) »Salvator Mundi«, Kristus med korsæblet, gengivet efter Maerten de Vos.⁴⁷ 4) (Fig. 33) »S. Lvcas«, med bogen opslået på en lille søjleagtig bogpult. 5) »S. Iohanis«, siddende bevæget med den åbne bog i venstre, pennen i højre. Til venstre for ham står bogpulten, til højre ørnen.

Prædikestolens postament har volutfremspring med løvehoved (fig. 34) og herunder billedskæreren karakteristiske englehoveder (jfr. s. 1548) flankerende kartouchehængestykker med diamantbosse. Prydfaget savner postament, men hviler på en glat, udsavet vinge. Friesen, der ledsages af forkrøppet tandsnit og æg-

Fig. 31. Prædikestol, 1637, opsat af Jørgen Krag og Anna Vind, udført af billedskæreren Jens Mortensen i Kolding (s.1730). NE fot. 1986. – *Kanzel, 1637. Eine Stiftung von Jørgen Krag und Anna Vind und vom Bildschnitzer Jens Mortensen, Kolding, geschaffen.*

gestav, har bosseprydede volutfremspring med diademhoveder, tre kvindelige og to mandlige med fuldskæg. Frisefelterne har små relieffer svarende til prædikestolen i Guldager og fontehimlen i Ølgod (s. 1540). Fra nord ses: 1) Over våbenfeltet sætter to liggende engle sejrskransen over en hjelm; de støtter dødningskaller imod de bøjede knæ. 2) Kartouche med due indrammet af frugtklaser. 3) (Fig. 30) En kartouche med liggende engel, der hviler et dødningshoved på knæet og rækker en sejrskrans ud. 4) Tilsvarende, men kransen er erstattet af palme-grene. 5) Pelikan, der hakker sig selv i brystet og fodrer ungerne med sit blod. 6) Englehoved i kartouche. Stolen afsluttes forneden af en svejjet underbaldakin med skælprydede ribber i stø-

dene og en profileret hængeknop. Ved istandsættelser i dette århundrede er gulvet, dele af rammeværket samt dækplanken med læsepult blevet fornyet. Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren; trappen er nymuret 1949.

Over kurven hænger en sammenhørende, sekssidet *himmel* (fig. 35) frit i murhjørnet, med tre fag ud imod kirkerummet. Frisefelterne flankeres af volutfremspring med vrængemaske (nordligst) og diademhoveder som dem på kurvens frise, et kvindeligt og to mandlige. Under fremspringene kanter hængekugler kartouche-hængestykkerne, der har en gennembrudt medaljon i midten. På gesimsfremspringene flankerer obelisker høje kartouchetopstykker, det

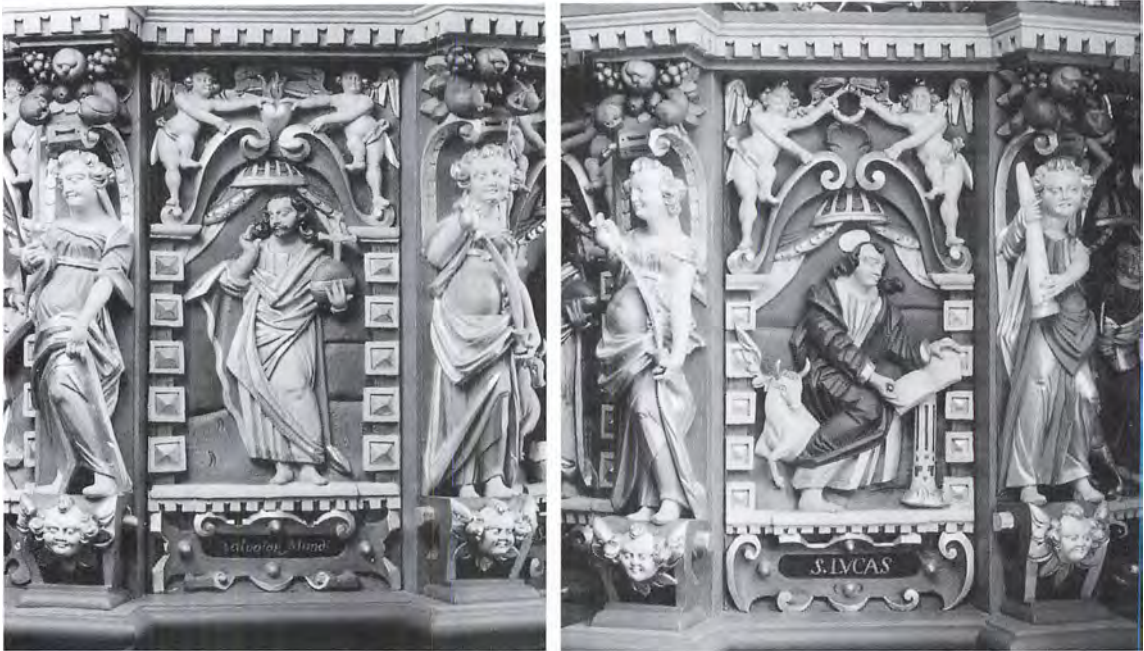

Fig. 32-33. Prædikestolsfelter, 1637 (s. 1730). 32. Kristus med korsæblet. 33. Evangelisten Lukas. NE fot. 1986. – Kanzelfelder, 1637. 32. Christus mit Reichsapfel. 33. Der Evangelist Lukas.

ene med samme våben som prydfagets, de øvrige med hvirvelroset. Himlens loft har forsænket, profil- og æggestavsindrammet midtfelt, hvori er ophængt en Helligåndsdue.

Prædikestolens brogede bemaling er fra 1984 med opmalede originale indskrifter i postamentet og himlens frise (forgylt fraktur på sort bund). I postamentfelterne læses: »Anno 1637 haffuer/ Erlig oc Welbiurdige Mand Jørgen/ Kragh med hans kiere Frue/ Frue An(n)a/ Vind ladit denne Predickstol for/ ferdige oc staffiere«. I himlens frise: »Salige ere de som høre/ Guds Ord ... Luc: XI(,28). Anno 1637«. Indskrifterne i felterne under reliefferne er i hvide versaler og kursiv på sort bund og synes at gå tilbage til en staffering 1761. På rammeværk og lister dominerer nuancer af grønt, der suppleres af rødt og megen forgyldning samt på dragterne brunt, blå og hvidt.

På Jørgen Kraghs konto hos købmand Hans Friis i Ribe noteredes 1637 stangjern til opsætningen af en prædikestol, utvivlsomt Vester Nykirkes.⁴⁸ Materialet leveredes »Jens Billid-snyder«, der må være prædikestolens mester og

kan identificeres som »Jens Mortensen Bilt-snyder« i Kolding.²⁸

Prædikestolen synes som nævnt også i syd at have haft et tprydfag langs væggen, idet den 1862 omtales med »fløjtavle til begge sider«. ⁸ Af et sådant fag – måske med givernes mødrene våbener (jfr. altertavlen)⁴⁹ – synes endnu i begyndelsen af 1900'erne at have været bevaret to figurer, fæstnet til en smal, udsavet trætavle på væggen syd for kurven (jfr. fig. 42). Den østligste var efter fotografier at dømmes en dydefigur under volut med frugtklase svarende til kurvens hjørnefigurer, den anden en fremstilling af Moses med Lovens Tavler.⁵⁰

Prædikestolens oprindelige og samtidige staffering (jfr. indskrift) har muligvis kun været delvis. 1761 fik stolen som det øvrige inventar en nymaling i rokokostil med blåmarmorering, der i første del af 1800'erne afløstes af en hvid overstrykning med lidt forgyldning. Denne nymaling, der som 1700'ernes lod de gamle indskrifter urørte, er formentlig udført 1844 (jfr. altertavle), efter at himlens siden 1840 havde været nedtaget til eftersyn og afpyntning.²¹ Fjernelsen

af prydfaget i syd er rimeligvis sket i forbindelse med en istandsættelse og sænkning af prædikestolen 1889.²¹ Den var 1918 meget brøstfædig (fig. 42) og blev 1930 istandsat (de to nordligste dydefigurer ombyttet) og nymalet af maler Erik Pedersen, Birkede, der lod sig inspirere af fremkomne dele af rokokostafferingen. 1949 fornyedes opgangstrappen, og efter den seneste snedkermæssige restaurering 1982 har prædikestolen 1984 fået sin nuværende staffering.

Prædikestolen har muligvis afløst en *tlektorieprædikestol* fra slutningen af 1500'erne (jfr. s. 1716 med note 16).

Stolestader (fig. 38-39), 1581, bænkene med let skrå fyldingsryglæn dog hovedsageligt fra 1949. Gavlene er af egnens almindelige ungrenæssancetype, udformet som et rammeværk (i eg) med to fyldinger (fyr) og småspir, 103 cm høje; tre gavle ved indgangen er dog efter sædvane lidt større, 114 cm høje. Mens rammeværket er noget fornyet 1949, er fyldingerne overalt de gamle. De nedre har stavværk med hjerteformede gennembrydninger, de øvre fladsnitagtigt akantusløv, hvori stedvis ses hoveder, gerne af mænd med langt skæg og rundpudede hatte (fig. 39) som på det samtidige alterpanel; et sted

Fig. 34. Løvehoved, detalje af prædikestol, 1637 (s. 1730). NE fot. 1986. – *Kanzel, 1637. Detail. Löwenkopf.*

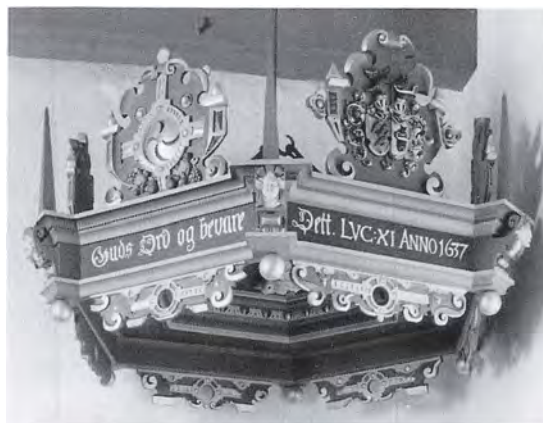

Fig. 35. Prædikestolshimmel, 1637, skåret af Jens Mortensen i Kolding (s. 1731). NE fot. 1986. – *Schalldeckel, 1637, geschnitzt von Jens Mortensen, Kolding.*

ses en kvinde i brystbillede med hat og opstående krave. De to vestligste stader har en foroven udsvejfet låge med to glatte profilfyldinger, indrammet af ubehjælpsomt tandsnit. Indgangspanelerne, i seks fag (beskåret i syd), har over en række glatte højfyldinger lave frise-fyldinger, der kantes af vandrette profillister og neglesnit. De smykkes hovedsageligt af akantusløv; i det vestre panel ses endvidere årstallet »1581«, i det østre en fylding med reliefversalerne: »Anno 1581/ Jap Masen i V/ong lod ds sta/nd ferdig gøre«. Indskriften kantes af fyldinger med løvehoved i medaljon og med to fuglehoveder i løvværket (fig. 38). Til det vestre indgangspanel slutter sig en lille, gammel hylde, hvori er indskåret versalerne »P. W.D/ A. 1785«. Et stolepanel svarende til indgangens, i fire fag, er nu opsat i tårnrummet, ligesom enkelte fyldinger fra stolegavle er genanvendt i våbenhusets nyere bænke.

Af en (†)præstegårdsstol fra 1646 er bevaret to gavle (fig. 54), nu opstillet foran varmeapparatet i skibets nordøsthjørne mellem en indergavl fra herskabsstolen og to gavle fra en degnestol (jfr. ndf.). De er 130 cm høje og består af en bred planke med volutprydet halsindsikring, lav trekantgavl og en pålagt dekoration. Den udgøres af tandsnit- og æggestavslister på trekantgavlen samt af to kannelerede pilastre med æggestavkapitel, der hviler på et postament med flad dia-

Fig. 36. Indre set mod vest. NE fot. 1986. – *Innenansicht nach Westen.*

mantbøsse og bærer en spinkel profilliste med tandsnit. På halsen af den ene gavl er indskåret årstallet »1646«, på den anden: »Elline/ H: Sørens/ Raensøe«, navnet på den daværende præstekone.⁵¹

Fig. 37. Herskabsstol for Endrupholms ejere, o. 1600, med våbener for Margrethe Rantzau (s. 1735). NE fot. 1986. – *Herrschaftsgestühl für den Herrnsitz Endrupholm. Wappen der Margrethe Rantzau. Um 1600.*

Stoleværkets bemaling er fra 1984 i grønne nuancer med røde lister. Foldeværket står brunt, akantusløvet grønt på brun bund, og panelfyldingerne står koksgrå.

Stolegavlene synes oprindeligt at have haft brunsort rammeværk med brun lasur på profiler og skæringer. Overfyldingernes løvværk stod øjensynligt vekselvis på brunsort og rød bund (jfr. s. 1205). 1761 blev stoleværket nymalet med blå rammeværk, hvidgrå profiler og grå skæringer på blå bund. 1862 opregnedes, foruden herskabsstolene forrest i begge rader (jfr. ndf.), 15 mandstole i syd, den øverste lukket (med låge og panel), de øvrige forsynet med en simpel ryglægte. I nord fandtes bag herskabsstolen 18 kvindestole, de to forreste (hvoriblandt præstegårdstolen) og de to bageste var lukkede. De øvrige fruentimmerstole havde hidtil efter almindelig sædvane savnet rygstød, men fik samme år fyldingsryglæn (jfr. eksempelvis s. 1389, 1399).⁸ I årene 1882-83 fik også mandstolene rigtige ryglæn,²¹ der 1886 ændredes, så de fik hældning, samtidig med at alt stoleværk blev overstrøget med egetræsfarve.⁸ Installeringen af varmekærk i skibets nordøsthjørne 1905

Fig. 38. Udsnit af stolepanel med indskrift, der nævner kirkeværgen Jakob Madsens opsætning af staderne 1581 (s. 1733). NE fot. 1986. – *Gestühl. Ausschnitt vom Paneel mit Inschrift, die die Errichtung des Gestühls 1581 auf Veranlassung des Kirchenvorstehers Jakob Madsen besagt.*

medførte en reduktion af staderne, der 1949 blev gennemgribende istandsat med hovedsageligt nye bænke. Samtidig blev de malet i blå og grå farver, der 1984 er vejet for de nuværende.

Forrest i begge stolerader findes *herskabsstole* (fig. 37,40) fra o. 1600 for ejerne af Endrupholm, med våbener for Kristen Vind (†1605) og

hans hustru Margrethe Rantzau.⁵² Stolene har dobbeltsæder og låge imellem to brede, 147 cm høje gavle, der over en halsindskæring med indskåret Jesumonogram krones af en trekantgavl med englehoved. Herunder har gavlene en pålagt dekoration bestående af næsten kvadratiske skjoldfelter, båret af to kannelerede toskanske

Fig. 39–40. 39. Stolegavl, 1581, udsnit (s. 1733). 40. Herskabsstol, o. 1600, udsnit af vange med Kristen Vinds fædrene våben (s. 1736). NE fot. 1986. – 39. *Gestühlschwange, 1581. Ausschnitt.* 40. *Herrschaftsgestühl. Wange. Ausschnitt mit Wappen des Kristen Vind. Um 1600.*

halvsøjler på smalt postament med diamantbosse. I syd ses Kristen Vinds våbener: på den vestre gavl et Vindvåben (fig. 40) over reliefversalerne »C.W.F.« (Christen Winds fædrene) på den østre et Skeelvåben over »C.W.M.« (Christen Winds mødrene). På gavlene i nord (fig. 37) ses tilsvarende Margrethe Rantzaus våbener, i vest det fædrene Rantzauvåben, i øst det mødrene: et lodret delt skjold med en halv ørn i 2. felt og på hjelmen to tavlede vesselhorn, for slægten Bang af Jylland, der dog normalt førte en flakt ørn.⁵³

De brede, foroven udsvejfede låger har over en lav profilfyldning en stor arkadefyldning. Dens glatte pilastre med profilkapitel bærer et tilsvarende bueslag med spinkel tungkant; i sviklerne okseøje. Mens herskabsstolens bænke er fornyede 1949, er dele af forpanelerne bevarede. I syd har panelet fem fag med fyldinger i to rækker. De nedre (vistnok fornyede) fyldinger er kvadratiske og glatte, de øvre er arkadefyldinger som lågernes (dog med kannelerede pila-

stre) og kantes af rammeværk med smalle højfyldinger. En glat gennemløbende frise indrammes af profillister. I nord er kun bevaret et enkelt fag af et tilsvarende panel, syd for kaloriferen. Op imod denne er nu (vestligst) opsat en af herskabsstolens (oprindeligt fire) indergavle (fig. 54), der endnu 1905 havde sin gamle plads ved sydvæggen (jfr. fig. 41). Den er en smallere og lidt enklere udgave af gavlene imod midtgangen, 145 cm høj, uden våben. De pålagte halvsøjler er afløst af pilastre, og topgavlens englehoved af lidt rulleværk omkring en roset. Herskabsstolens bemaling fra 1984 svarer til stolestadernes.⁵⁴ Ved en undersøgelse 1948 konstateredes ingen originale farver, men rester af de samme nymalinger som på stoleværket i øvrigt.

Herskabsstolene benyttedes indtil 1764, da Tøger Reenberg Teilmann lod opsætte en ny *therskabsstol* i tårnrummet,⁵⁵ hvis gulv var hævet ca. 50 cm over skibets. Stolen, der må have været noget trykket bag det foranstående *tpulpitur* (jfr. ndf.), nævnes endnu 1873.

Fig. 41. Indre set mod øst 1897. Chr. Axel Jensen fot. – *Kircheninneres nach Osten, 1897.*

Fig. 42. Prædikestol, 1637, tilstand 1897 med formodede rester af et tprydtag i syd (s. 1732). Chr. Axel Jensen fot. – *Kanzel, 1637. Zustand 1897 mit vermutlichen Resten eines tZierfelds im Süden.*

tPræste- og skriftestol, formentlig fra renæssancetiden, af den sædvanlige lukkede type. Den havde 1791 plads til seks personer og stod i korets nordøsthjørne.⁴⁰ På den læstes forneden: »A(nn)o 1761 haver kirkens Eier Capitain Tøger Reenberg Teilmann til Endrupholm ladet denne Kirke male.«⁸ 1840 erstattedes nogle lister på præstens stol, der 1887 blev sat til opbevaring i tårnets nordvesthjørne, eftersom den dækkede for altertavlen.²¹ Stolen, der var borte 1910, afløstes 1889 af en ny tpræstestol, som endnu fandtes 1911.⁸

Af en (t)degnestol fra o. 1600 er bevaret to gavle (fig. 54), der øjensynligt skyldes samme snedker som herskabsstolene. De er 139 og 144 cm høje, ens, med gavltrekanter og halsindskæring som herskabsstolenes gavle, og herunder en pålægning, bestående af to kannelerede pilastre med profilkapitel på postament med flad diamantbosse. Gavlene har bemaling som stoleværket og er opsat op mod varmeapparatet i skibets nordøsthjørne som nr. 3 og 5 fra vest.

De må stamme fra skrivepulten. Degnestolen omtales 1791 i korets sydøsthjørne,⁴⁰ hvorfra den 1889 flyttedes til sydvesthjørnet,⁸ hvor den anes på interiørfotografiet 1905 (fig. 41). Den var nedtaget 1910.⁸

Skab, 1904,⁸ til altertøjet, 112×90 cm, forside og låge udført af renæssancepanel med profillister og neglesnit. Maling som stoleværket. Skabet, der 1904 blev opsat bag altret, står nu i korets nordvesthjørne.

En nyere pengebøsse af messing er opsat ved indgangen. To tpengebøsser omtales 1862 som nyligt anskaffede »jernkasser«, den ene opsat i våbenhuset, den anden i skibet.⁸ De har øjensynligt afløst en tpengeblok, der 1822 var løs og ønskedes fæstnet.¹¹ En tpengetavle omtales 1862 som en kasse med låg og langt skaft, som ved visse lejligheder ombæres.⁸

Mellem skib og våbenhus sidder fløjdøre fra o. 1800, omtalt af Jacob Helms 1873 som »perlemaledede fløjdøre som ind til en herskabelig lejlighed«. De måler 245×130 cm og har tre profilind-

rammede spejlfyldinger, de nedre og øvre høje, de mellemste kvadratiske med hjulroset. Anslagslisten er kanneleret. Bemaling som stolestaderne. Våbenhusets ydre *†dørfløj*, der 1690 manglede lås,¹² omtales 1862 som en gammel-dags egedør, der lukkedes med en haspe.⁸ Døren blev 1882 vendt, så den åbnede udad.⁸

Et *†pulpitur*, tidligst omtalt 1791,⁴⁰ stod i skibets vestende med opgang i syd langs vestmuren.⁸ Det rummede 1791 fem mandsstole.⁴⁰ 1885 blev gulvet fornyet, og 1905 blev »det gamle brøstfældige pulpitur« fjernet af hensyn til det nye orgel.⁸

Orgel, 1969, af standardtype, med fem stemmer, ét manual og pedal, bygget af Bruno Christensen, Terkelsbøl. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. Pedal: Subbas 16'. I tårnrummet. *†Orgel*, 1905 eller 1906, bygget af Emil Nielsen, Århus,⁸ ombygget o. 1927 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition efter ombygningen (seks stemmer): Manual: Bordun 16', Principal 8', Salicional 8', Aeoline 8', Gedakt 8', Octav 4'; oktavkoppel, svelle.⁵⁶ På podium i tårnrummet.

Salmenummertavler (fig. 43), 1761, to ens i rokokostil med Tøger Reenberg Teilmanns og hans første hustru Margrethe Benzons malede våbener. Tavlerne består af glat, udsvejft panel, 152×75 cm, med en lille hjerteformet gennembrydning til ophæng. Langs kanten malede rocailler i blåtoner, der indrammer våbenskjoldene (foroven) og påskrifterne, som står med pyntelig gul skriveskrift på sort bund: »Efter Epistlen .../ I Prædikestolen .../ Efter Prædiken .../ Til Slutning ...«. Ud for påskrifterne er der siden 1906 ophæng til cifre af letmetal.⁸

De tidlige og usædvanlige salmenummertavler må være udført i forbindelse med Tøger Reenberg Teilmanns oppudsning af inventaret 1761, formentlig af samme maler, som han 1758 havde benyttet i Grimstrup (s. 1690). Nære paralleller findes i øvrigt i broderen A. C. Teilmanns nyanskaffelser til Nørholms kirker (jfr. s. 1426f.). En opmaling fra 1859²¹ fjernedes ved en istandsættelse af tavlerne 1949. Ophængt på skibets nord- og sydvæg. En *tsalmenummertavle* med aluminiumcifre anskaffedes 1906.⁸

Fig. 43. Salmenummertavle, 1761, med våbener for Tøger Reenberg Teilmann og Margrethe Benzon (s. 1738). NE fot. 1986. – *Nummertafel* 1761.

Sognestævnetavle, 1800'rne, af glat træ med afrundede kanter foroven, 34×30 cm. Sortmalet med hvid frakturskrift: »Kirkestævne«. I våbenhuset.

Tre *lysekroner* af messing og tilsvarende messinglampetter nævnes tidligst 1910.⁸

†Ligbårer. 1690 behøvedes to jernkroge til at hænge ligbåren på.¹² Inventariet 1862 nævner en ligbåre, der i 1910 var borttaget.⁸

Klokke (fig. 55), senmiddelalderlig, tv. 88 cm, med profilering om halsen og ved overgangen mellem legeme og slagring; hankene er tovsnoede (Uldall, s. 133). Ophængt i en slyngebom fra 1978, udført som kopi af den gamle. En *†klokke* afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁹ *Klokkestolen* er formentlig fra 1600'rne, af egetræ, i et fag med skræstivere og krydsbånd. Den

er en del lappet og fornyet, senest ved en istandsættelse 1978, da en sekundær afstivning af fyrretræ fjernedes.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 44) o. 1759, over T. R. Teilmann til Endrupholm og hans to hustruer. I en muret grav på denne kirkegård hviler h(øjagt-bare?) og v(elbyrdige?) nu hos Gud salige frue Margretha Benzon, *1. maj 1722 på Aagaard af oberst Frands Benzon til Aagaard og frue Taike Marie Werkmester. Gift 15. april 1757 med kaptajn T. R. Teilmann til Endrupholm, †21. maj 1759 på Endrupholm, efter at have været moder til to sønner. Henvisning til 1. Mos. 35,16-18: Benjamins fødsel og Rakels død. (I samme grav hviler Sophia Amalia Gersdorff, *7. marts 1743 på Kiærgaard, †1. maj 1801 på Endrupholm. Gift 27. jan. 1769 med etatsråd T. R. Teilmann, ved hvem hun blev moder til 8 børn, af hvilke 2 sønner og 1 datter efterlever.⁵⁷ Henvisning til Sl. 73, 28 og 119, 47.) (Imellem sine tvende koner ligger etatsråd Thøger Reenberg Teilmann, herre til Endrupholm, *september 1721 på Skrumsager, †19. dec. 1788 på Endrupholm.⁵⁸ Hans liv var virksomhed og retfærd. Henvisning til Sl. 1, 1-3.) Jfr. den omtalte murede begravelse på kirkegården (s. 1746).⁵⁹

Brunlig kalksten, 172×115 cm, med senbarok udsmykning i kraftigt relief, bestående af en svungen »base« indfattet i knækkede og svejfede profillister og bøjler, hvorover en dobbeltarkade, der krones af en uregelmæssig, profileret fronton med rocaille-kartouche, omgivet af en allegori på Tiden: til venstre timeglas, til højre le og foroven et skægget mandshoved med vinger. Alt er til overflod dekoreret med blomster, planteværk, svungne rokoko-bøjler, skælmønstre og rocailler. Indskriften over Teilmann er hugget med fordybet kursiv på »basens« glatte midtfelt, mens hustruernes er anført på den flade bund under dobbeltarkaden. Til venstre den ældste med reliefhugget kursiv, hvorunder en række bogstaver på gådefuld vis snor sig omkring et planteornament: »d. D. l. m. a. I. e. h. m. D. i. d. L. a.« Til højre den yngste indskrift

Fig. 44. Epitafium (nr. 1, s. 1739), o. 1759, over etatsråd Tøger Reenberg Teilmann, †1788, samt hans hustru Margrethe Benzon, †1759, og Sofie Amalie Gersdorff, †1801. NE fot. 1986. – *Epitaph des Tøger Reenberg Teilmann, †1788, und seiner zwei Ehefrauen Margrethe Benzon, †1759, und Sofie Amalie Gersdorff, †1801. Um 1759.*

med fordybet kursiv (hvoraf dog det første ord »Ved« med reliefhugget kursiv er fra en ældre indskrift) og derunder et lignende ornament, men af grovere, sekundær udførelse og uden bogstaver omkring. Den dobbelte arkade bæres af de afdødes tre våbenskjolde, af hvilke det til venstre igen er mere veltilhugget end de to øvrige. Antagelig er disse ændret, da det engang efter 1759 blev besluttet at anvende epitafiet for tre og ikke kun to personer. Våbenskjoldet til venstre er slægten Benzons, hvorover mottoet »Candide et caute« (Oprigtigt og forsigtigt). Til højre våben for slægten Gersdorff og i midten det Teilmannske våben med Tøger Reenberg Teilmanns valgsprog »Suum Cuique« (Enhver sit) anført på kanten derunder.

Fig. 45. Epitafium (nr. 2, s. 1740), o. 1797, over møller Hans Tranberg, †1791, og hustru Birgitte Toft, †1797. NE fot. 1986. – *Epitaph des Müllers Hans Tranberg, †1791, und seiner Ehefrau Birgitte Toft, †1797. Um 1797.*

På fotografier fra århundredskiftet er epitafiet bemalet: dobbeltarkaden og »basens« ramme står i en lys farve på mørk baggrund, og felterne med indskrifter er mørke med skriften fremhævet i en lysere tone, rimeligvis forgyldt. Siden er stenen blevet oversmurt med en brunlig lak, som den stadig bærer præg af, trods forslag om rensning 1972 og 1980.⁸ I epitafiets hjørner er spor efter en tidligere ophængning i jernankre, mens det nu mindre hensigtsmæssigt er indmuret direkte i væggen, formentlig på sin oprindelige plads, østligst på skibets nordvæg.

2) (Fig. 45) o. 1797. På denne kirkegård »i den nordost Hjørne« og i en med små træer om-

plantet grav er levningerne nedlagt af de tvende ægtefolk Hans Tranberg, *1727 i Faaborg, †1791, og Birgitte Toft, *1717 i Siig, †1797. Begge boede i Endrupholms Mølle og var i ægteskab i 39 år.

Grå kalksten, 200×115 cm, formentlig udført af Frands Bastiansen i Tjæreborg. Det højre-kantulære indskriftfelt med reliefhugne versaler samt nederst et lille rocaille-agtigt ornament er omgivet af brede, båndomvundne laurbærranker foroven og langs siderne. Det krones af en laurbærkrans, hvorigennem er stukket to krydsende palmegrene, mens det forneden afsluttes af et draperi med hængekvast i midten. Epitafiet kantes af en bred, tværriflet ramme med kuglestav. Indskriften står gylden på sort bund, ligesom detaljer som kvast, rocaille, kante- og tværbånd har guldfarve. Selvom stenen som helhed ikke har paralleller i amtet, viser detaljer i udsmykningen som de båndomvundne ranker, palmegrenene m.v. et nært slægtskab med arbejder fra stenhuggerværkstedet i Tjæreborg ved Frands Bastiansen, fra hvis hånd det meget vel kan stamme (jfr. s. 1154 med note 46). Formentlig på oprindelig plads, indmuret midt på skibets nordvæg.

*3) (Fig. 48) o. 1780-1825. J(eppe) Stavn. »Barnfødt i Stavn Bye Aar 1747. Kom til Endrupholm første gang Aar 1774 og anden gang 1776, har saa været her i Egnen siden« (†29. sept. 1826).

Hvid marmor, 5,5×7 cm(!), med indskrift med fordybet kursiv på en fladrektangulær tavle omgivet af flad liste og hulkant. Over tavlen en laurbærguirlande, sammenholdt med krydsede bånd på midten, hvorunder en cirkulær medaljon hvilende på to flankerende palmegrene og med navnet anført i fordybet kursiv. Gennemboet på overkant og bagside til snoreophæng. Spor af farve tyder på, at skriften oprindelig har været trukket op med sort.

Det fine, lille stykke kunsthåndværk må være udført af Jeppe Stavn selv, der virkede som kunstmaler, billedhugger m.v. hos Tøger Reenberg Teilmann (jfr. epitafium nr. 1) og dennes søn Tøger de Teilmann (jfr. *gravsøjle) på Endrupholm fra 1770'erne og til sin død. Tavlen

siges at have hængt i kirken som gravmæle og må i den egenskab betegnes som landets utvivlsomt mindste epitaf! I privateje.⁶⁰

»Mindetavle«. (Fig. 53) o. 1781(?), over birke-dommer Hans Nielsen Fogh, †1781, bestående af en kisteplade (ndf. nr. 5), der før begravelsen på kirkegården er blevet indsat i en træramme som en slags mindetavle. Rammen af fyrretræ, ca. 63×36 cm, følger på indersiden kistepladens omrids, mens yderkanten er udskåret i svejfede, knækkede og halvrunde former samt fornedet et fladt hængestykke med fladoval fordybning, hvori læses med sortmalet kursiv på grå bund: »Den her paahæftede Plade tilhører Sal. Birke-Dommer Foghs Lig-Kiste Som med Hans Lig er nedsat paa denne Kirkegaard«. Under indskriften et sortmalet, fladt slyngornament. Tavlen er malet mørkebrun med forgyldning langs yderkanten og omkring det ovale indskriftfelt. Omtalt første gang 1862, hængende på skibets nordvæg,⁶¹ på hvis vestligste del den endnu ses, mellem kistepladerne nr. 3 og 4.

*Gravsøjle. (Fig. 46) o. 1827. Tøger de Teilmann, herre til Endrupholm, hvor han var født 23. maj. 1776, og hvor han døde 27. okt. 1827, samt hans hustru Else Teilmann, *22. juni 1780 i Tarm Mølle, †17. maj 1826 på Endrupholm. Deres 23-årige ægteskab blev velsignet med 9 børn, af hvilke en søn alt i sin tidlige barndom var forudgangen (jfr. støbejernskors nr. 1-3). På bagsiden gravvers: »Åndsdannelse, retsind og pligtfølelse erhvervede ham alles agtelse og venskab, og hvo kendte og elskede ikke hans fromme, kærlige ægtemage, hvis hjerte slog for så mange blidere følelser? Her er sæden, hisset høsten. Fred med deres støv!«

Nyklassicistisk gravmonument af terracotta, samlet højde 175 cm, udformet som en glat, søjle, højde 90 cm, diameter 40 cm, med indskrift og gravvers på hhv. for- og bagside, i fordybet skriveskrift. Søjlen har æggestavkapitel og kronet af et 32 cm højt topstykke udformet som på en romersk cippus, med trekantgavl, hvori femtakket stjerne samt i hjørnerne akroterier.⁶² Søjleens fundament består af en riflet, cirkulær base, hvorunder et kubisk postament, højde 55 cm, samt nederst en kvadratisk

Fig. 46. *Gravsøjle (s. 1741), o. 1827, over Tøger de Teilmann til Endrupholm, †1827, og hustru Else Teilmann, †1826. I Varde museum. NE fot. 1982. – *Grabsäule des Tøger de Teilmann zu Endrupholm, †1827, und Ehefrau Else Teilmann, †1826.

sokkel. På postamentets forside en flad, halvrund niche, hvis eventuelle udsmykning er gået tabt.⁶³ Over nichen læses med fordybet skriveskrift: »Gravstedet er paa Kirkegaarden«. Grav-søjlen omtales gennem 1800'erne som »sort«. Hvorvidt denne nu forsvundne bemaling var oprindelig kan ikke afgøres, men den har givetvis bidraget til de samme kilders sammenligning af gravmindet med en kakkellovn!⁶⁴ Det usædvanlige materiale, brændt blåler, har ikke været bestandigt mod skiftende vejrlig og omflytninger, og monumentet har mange revner og sprængninger, som er søgt udbedret ved sammenlimning og udfyldning.⁶⁵

Fig. 47. Gravsten (nr. 1, s. 1742), o. 1711, over Kirsten Tøgersdatter, †o.1711. NE fot. 1986. – Grabstein der Kirsten Tøgersdatter, Tum 1711.

Som type er gravsøjlen at ligne med et kirkegårdsmonument, men den har ganske utraditionelt været placeret inde i kirken. 1862 var den anbragt i skibet ved den søndre side i mandfolkestolene.⁶⁶ 1873 stod den i våbenhuset, og 1880 modtog kirken en klage over, at gravmælet var blevet nedbrudt og henlagt sammesteds.²¹ Efter en tur på kirkegården ønskedes søjlen 1889 hensat i tårnrummet.⁸ Herfra blev den siden atter flyttet ud på kirkegården, vest for våbenhuset, hvor dens sørgelige forfatning blev bemærket 1971. Efter en istandsættelse på konserveringsanstalten i Brede blev gravsøjlen 1977 opstillet i Varde Museum (Inv. nr. V 10322).

Gravsten. 1) (Fig. 47) o. 1711. Chiersten Tøgersdaatter, *1679 i Tiereborg, kom i ægteskab

med Søren Nissøn (jfr. gravsten nr. 2?) 1699 og fødte i 12 års ægteskab een søn, som sørgelig efterlever, og to døtre, som begge i deres spæde barndom bortdøde, af hvilke den første hviler her ved siden og den anden her under med moderen, som 4 uger efter hendes sidste barnebyrd endte et kort og kristeligt liv i en salig død i hendes alders 32. år. Gravvers.

Grå kalksten, 170×105 cm, med indskriften med fordybde versaler i en indridset, laurbæromkranset højoval, der udfylder stenens bredde. Den øvrige udsmykning er på samme vis udelukkende udført med fordybde linier. Over indskriftfeltet fremholder to basunblæsende engle en krone, og under det hviler et vinget timeglas på et kranium over korslagte knogler. I hjørnerne er blomsterrosetter, og fra de nedre af disse udgår en tulipan skråt ind mod stenens midte. Langs indskriftfeltets halvrunde overkant læses med fordybde versaler: »Ver trøstig ieg hafver overvundet verden. Ioh. 16« (Joh. 16,33). Gravstenen lå 1862 på sin formentlig oprindelige plads i koret, men blev 1949 optaget og anbragt i våbenhuset,⁶⁷ hvor den er indmuret i østvæggen.

2) (Fig. 49) o. 1740. Nis Sørren Nissen, som boede og døde i Aalbeck Mølle d. 2.(?) juni(?) år ... udi hans alders 68. år, samt hans kære hustru Mette Hansdaatter Trane(?), †15. juni(?) 1747 i hendes alders ‹74. år›. De levede tilsammen udi et fornøjeligt ægteskab ...

Grå kalksten, 166×135 cm, med temmelig udslidt indskrift med reliefversaler i fordybde bånd i det fladovale indskriftfelt midt på stenen, omgivet af simpel laurbærkrans. Den naive og kejtede udsmykning består af den opstandne Kristus med sejrspane, stående i en tredelt arkade over indskriftfeltet, samt i hjørnerne fordybde, højovaler felter med »dydefigurer«, der alle bærer kors over deres højre skulder og er klædt i enkle, ensartet draperede kjortler. De to skikkelser til højre holder endvidere hhv. anker (foroven) og vægt i deres venstre hånd, for Håb og Retfærdighed. Mellem de to nedre dydedemaljoner timeglas (til venstre) og dødningehoved, samt indskrift med fordybde versaler: »Om-kast [o]s [e]i vor hvile-sted fordi vi ere døde,

men lad os sove her med fred til vi vor Iesum møde«. Gravstenen må være den ene af de to ligsten, der 1948 lå i koret, og som blev taget op ved istandsættelsen året efter og anbragt i våbenhuset,⁶⁷ hvor den er indmuret i vestvæggen.

3) O. 1760-1800. Ulæselig. Lysgrå kalksten, 182×130 cm, i forvitret og dårlig stand. Det højre- rektangulære indskriftfelt med udslidt fordybet kursiv(?) er let hvælvet med affasede kanter og indrammes af profillister på hver side af et bredt, tværriflet bånd. Rammen brydes i hjørnerne samt over og under indskriftfeltet af rocailler. I kirkegårdens nordøstlige hjørne.

†Gravsten. 1) Før 1649. Et gravmæle over en søn af sognepræsten Severin Lambertsen (†1649) skal endnu i midten af 1700'rne have befundet sig i kirken, men er rimeligvis flyttet derfra allerede 1764, da der blev ryddet op blandt gravstenene.⁶⁸

2) O. 1717. 1862 sås en lille sten stående opret på kirkegården over Anna Stefansdatter, †1717, og begravet 12. maj samme år på kirkegården.⁶⁹ Anna Steffensdatter var datter af borgmester Steffen Nielsen i Varde⁷⁰ og gift med Niels Nielsen til Endrupholm (jfr. *kisteplade nr. 2), som hun ejede efter hans død 1708. Moder til Steffen Nielsen Ehrenfeld (jfr. kisteplade nr. 3).

En *gravkrypt* (fig. 50a-b) under koret blev formentlig indrettet o. 1590 som begravelsessted for ejerne af Endrupholm, der 1580 var oprettet

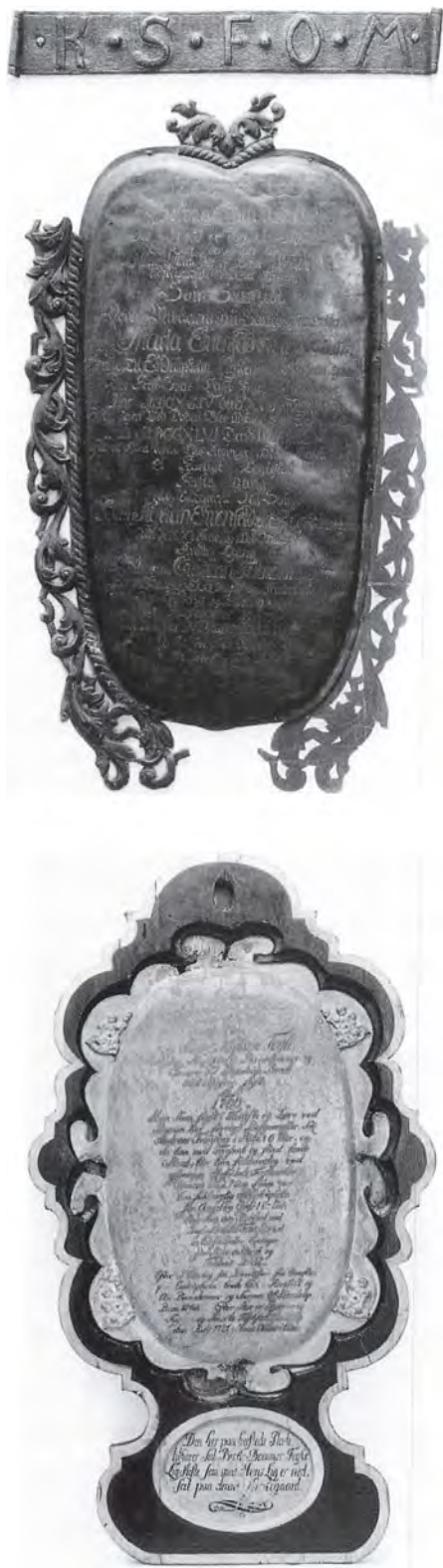
Fig. 48. *Epitafium (nr. 3, s. 1740), o. 1780-1825, over herregårdskunstneren Jeppe Stavn, †1826. I privateje. LL fot. 1989. - *Epitaph für den Herrensitzkünstler Jeppe Stavn, †1826. Um 1780-1825. Privatbesitz.

Fig. 49. Gravsten (nr. 2, s. 1742), o. 1740, over Nis Søren Nissen, og hustru Mette Hansdatter Trane(?), †1747. NE fot. 1986. - Grabstein des Nis Søren Nissen und Ehefrau Mette Hansdatter Trane(?), †1747. Um 1740.

som herregård af Klaus Skeel (jfr. kisteplade nr. 1) efter et mageskifte med kongen.⁷¹ Krypten benyttedes de følgende to århundreder som gravsted for gårdens skiftende ejere. Den var ledsaget af en tkalkmalet indskrift på triumfmuren (jfr. s. 1721). Slægterne Skeel, Vind og Krag og siden Niels Nielsen og dennes søn Steffen Nielsen med familie (jfr. kisteplader nr. 2-4) efterlod sig en anelig mængde ligkister, kisteplader og -beslag, som i årenes løb hobede sig op i flere lag oven på hinanden i krypten. Kun et fåtal af disse er bevaret.

Den murede krypt, 3,3×2,8 m, måler 2,5 m fra teglstengulvet til tøndehvælvingens topunkt. I nord og syd er enkeltsmigede luftkanaler, hvis små åbninger udmunder i korets sokkel. En 110 cm bred trappe med nedgangsåbning umiddelbart under korbuen, oprindeligt dækket af en lem, blev tilmuret 1860. Ved denne lejlighed udtog man en række kisteplader fra krypten (jfr. ndf. nr. 2-3), mens de mange kister ikke

holms stolestade,⁸ heriblandt formentlig nr. 2 og 3, som siden kom til Varde Museum.

1) (Fig. 52, øverst) o. 1590, fra en kiste tilhørende Klaus Skeel til Endrupholm, †1590. Beslag af forgyldt kobber, udformet som et skriftbånd med indrullede ender, 5×30 cm, hvorpå læses med reliefversaler: »K(laus) S(keels) F(ædrene) O(g) M(ødrene)«. Fundet løst i gravkrypten 1948 og opsat sammen med nr. 4 på trætavle, vestligst på skibets nordvæg, øst for nr. 3 og 5.

*2) (Fig. 51) o. 1708. Niels Nielsen til Endrur(!)holm og Hennegaard, af ærlige, ægte forældre, *16. juni 1636 på Lundøl(!), †4. sept. 1708 udi Odense Bispegaard, efter at han havde levet udi 37 år een hustrus mand og 8 børns fader, af hvilke 2 sønner ham overlever (jfr. den ene, Steffen Nielsen, kisteplade nr. 3, samt hustruen, †gravsten o. 1717). Gravvers. (Jfr. alterstager, s. 1728).

Fladoval blyplade, 27×39 cm, let buklet med fliget, uregelmæssig, kun delvist bevaret kant. Indskrift med indridsede versaler, udfyldt med sort. Udtaget af gravkrypten 1860 og formodentlig ophængt i kirken. Siden afleveret af proprietær Teilmann, Gjellerupholm, til Varde Museum (Inv. nr. V2154).

3) O. 1741. Stephan Nielsen Ehrenfeldt, herre til Endrupholm, Nørholm og Lunderup, *3. april 1680 på sin fædrene gård (jfr. nr. *2) Endrupholm, †17. marts 1741 sammesteds, efter han havde levet uden livsarving i et kærligt ægteskab med sin elskelige frue, Maria Ehrenfeldt, født af Schultz (jfr. nr. 4), udi 31 år og 3 måneder. Adlet af Frederik IV 14. april 1719. Gravvers.

Højoval, let hvælvet messingplade, 40×21 cm, der foroven ender i dobbeltbue og forneden

Fig. 52. Kisteplader (nr. 1 og 4, s. 1745–46), o. 1590 og 1746, for hhv. Klaus Skeel til Endrupholm, †1590, og Marie Ehrenfeld til Endrupholm, Lunderup og Nørholm, †1746. NE fot. 1986. – *Sargschilder für bzw. Klaus Skeel zu Endrupholm, †1590, und Marie Ehrenfeldt zu Endrupholm, Lunderup und Nørholm, †1746.*

Fig. 53. »Mindetavle« (s. 1741) med kisteplade (nr. 5, s. 1746), o. 1781(?), over birkedommer Hans Nielsen Fogh, †1781. NE fot. 1986. – *»Gedenktafel« mit Sargschild für den Richter Hans Nielsen Fogh, †1781.*

i en lille spids. Indskrift med fraktur og kursiv (gravsentenser), der ligesom et akantusornament nederst på pladen er ridset ind i metallet. På den flade yderkant har været hæftet en tovsnoet vulst samt gennembrudt akantusranke (jfr. nr. 4), der nu er antydet med brun farve på den hvidmalede tavle, hvorpå pladen er opsat. Fundet i gravkrypten 1860 og antagelig ophængt i kirken. Kistepladen blev siden afleveret til Varde Museum af proprietær Teilmann, Gjellerupholm, men den kom 1950 tilbage til kirken, idet man ønskede den opsat sammen med den nyfundne, identiske kisteplade over hustruen (nr. 4). På trætavle vestligst på skibets nordvæg.

4) (Fig. 52) 1746. Maria Ehrenfeld, f. Schultz, frue til Endrupholm, Lunderup og Nørholm, *11. nov. 1694 på Lundenis, †3. april 1746 på Endrupholm, efter at hun havde levet uden livsarvinger i et kærligt ægteskab første gang med Stephan Ehrenfeld til Endrupholm etc. udi 31 år og 3 måneder (jfr. nr. 3), anden gang med Christian Teilmann til Schromsager, kgl. majestæts etatsråd og amtmand over Lundenis og Bøufling amter, fra 9. nov. 1742 udi 3 år, 4 måneder, 3 uger, 4 dage. Under gravverset datoen 9. nov. 1746 og »CT« for Christian Teilmann, fader til Tøger Reenberg Teilmann⁵⁸ (epitafium nr. 1).

Messingplade, 40×21 cm, identisk med nr. 3 i udførelsen, men med akantusranke og tovsnoening bevaret langs venstre yderkant og foroven. Højre sides forsvundne ranke på samme måde antydet ved brun farve på den hvidmalede tavle, som kistepladen er fæstnet på, under nr. 1. Fundet løst i krypten 1948 og anbragt på trætavle vestligst på skibets nordvæg, øst for nr. 3 og 5.

5) (Fig. 53) o. 1781. Hans Nielsen Fogh, kgl. majestæts birkedommer og skriver til Hundrup birk, *1700 i Viborg stift. Kom først i tjeneste og lære ved pennen hos forrige borgmester, sal. Andreas Frausing i Ribe i 6 år, og da han med troskab og flid havde udtjent, blev han fuldmægtig ved afgangne hospitalsforstander Hansen samme sted i 7 år. Siden var han fuldmægtig ved Endrupholm for gård og gods 18 år, hvor han kom i ægteskab med jomfru Bodild Friis, der med en eneste datter beklager så kær en mand og faders død. Efter at han tog sin

demission fra tjenesten på Endrupholm, boede han i Størsbøll og blev birkedommer og skriver til Hundrup birk 1766. Efter langvarig sygdom og smerte †7. juli 1781 i hans alders 81. år.

Højoval, hvælvet tinplade, 36×22 cm, med buklet og tunget randkant, i hvis fire hjørner er påhæftet en genius, siddende med opadvendt fakkel. Indskrift med indridset skriveskrift, udfyldt med sort. Indsat i en træramme som »mindetavle« (s.d.), ophængt vestligst på skibets nordvæg, mellem kisteplade nr. 3 og 4.

†Kisteplader. 1862 nævnes udover nr. 2 og 3 også en kisteplade over Niels Niensens (jfr. *kisteplade nr. 2) datterdatter Anne Sofie Müllers. Oplysningen om, at provstiskriver Niels Jakobsen, †1721, skulle ligge begravet i krypten, stammer rimeligvis fra en forsvunden kisteplade.⁷²

Muret begravelse på kirkegården. O. 1759. Som den første af Endrupholms ejere valgte Tøger Reenberg Teilmann at lade sig og sine hustruer begrave på kirkegården (jfr. epitafium nr. 1). Gravstedet blev 1829 beskrevet som en med fire sten muret grav,⁵⁹ og det er tænkeligt, at det som Hans Tranbergs (jfr. epitafium nr. 2) har været omplantet med små træer. 1862 omtalt som »et muret kammer« på kirkegården.⁷²

Tre støbejernskors sammenhørende med den indendørs *gravsøjle, o. 1827, befinder sig på kirkegårdens nordre del. Hvis korsene er samtidige med monumentet, hører de til de ældste støbejernsgravminder i amtet.

1) O. 1817. Christian Teilmann, *10. juni, †4. dec. 1817. En spæd søn af Tøger og Else Teilmann (nr. 2 og 3). Indskrift med kursiv. Kløverbladformede afslutninger. Højde 92 cm.

2) O. 1826. Else Teilmann, f. Hansen, *22. juni 1780, †17. maj 1826. Hustru til Tøger Teilmann (jfr. nr. 3, samt *gravsøjle o. 1827). Indskrift med kursiv. Korsarmene afsluttes af trepas med palmet, og korset har bladværksvolutter ved foden. Højde 123 cm.

3) O. 1827. Tøger Teilmann, *23. maj 1776, †27. okt. 1827. Gift med Else Teilmann (jfr. nr. 2, samt *gravsøjle o. 1827). Som nr. 2.

Støbejernsramme. fra 2. halvdel af 1800'erne, oval ramme, 14 cm høj, ca. 75×54 cm i ydre mål, og med en åbning på ca. 65×44 cm inden

for en 5 cm bred, vandret kant.⁷³ På kirkegårdens nordre del, vest for støbejernskorsene.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1666, 1668, 1674 og 1690.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 33ff. – *Notebøger.* Søren Abildgaard X, 32. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), Chr. Axel Jensen 1905 (alterstolper, inventar), Niels Termansen 1919 (altertavle, prædikestol, stolestader), Georg N. Kristiansen 1948 og 1949 (stolestader, salmenummertavler), Waldemar Jørgensen 1948 (notat om kalkmalerier og gravkrypt), Peter Linde 1948 (gravminder), Mogens Larsen 1977 (inventar), Lucien Hecklen 1980 (altertavle), Birgit Als Hansen 1983 (fundamenter), Richard Aas, Herløv Thorup og Eduard Troelsgaard 1984 (restaureringsforslag), Lars Grambye 1986 (gravminder), Bjarne Weesch 1986 (gravminder), Kjeld Christensen 1988 (dendrokronologiske prøver), Ebbe Nyborg 1982 og 1988 (gravminder, inventar).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Opmålinger af gesims og romanske vinduer ved F. Uldall 1887. Plan

og snit af bygning ved P. Riis Olsen og Waldemar Jørgensen 1948. Tegninger af fontefod, gravkrypt, kisteplade og ligkistebeslag ved Peter Linde 1948 og 1949. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen 1977. Opmåling af loftsbjælker ved Herløv Thorup 1982. Opmåling af fundamenter ved Birgit Als Hansen 1983.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), kalkmalerier og gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet marts 1989.

¹ Om forholdet mellem Vester Nykirke og Grimstrup sogne se Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 104 og Ebbe Nyborg: Kirke – sognedannelse – bebyggelse, i Hikuin 12, 1986, s. 17-44, især s. 33.

² I registret er sognet fejlagtigt identificeret som (Øster) Nykirke, Nørvang hrd., Vejle amt.

³ DiplDan. 2. rk., X, 218. Også her er sognet fejlagtigt identificeret som (Øster) Nykirke, Vejle amt.

⁴ Repert. 2. rk., 11013.

⁵ RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 70-71.

⁶ Kronens Skøder II, 684.

⁷ Niels Nielsen betalte 1688 463 rdl. for patronatsretten med kirkens tiende og jordtilliggende (jfr. note 6). Efter overtagelsen af kirken lod Niels Nielsen 7. jan. 1690 optage et detaljeret kirkesyn på bygning og inventar, tinglyst og indført i tingbogen. Ifølge dette sattes kirkens »brøstfældighed, reparation og bortskyldig gæld« til i alt 915 slette daler. *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1690, s. 73b.

⁸ Synsprotokol 1862 ff.

⁹ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

¹⁰ KancBrevb. 5. april 1632.

¹¹ *LA Vib.* Ribe stiftsprovsti og købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1808-11 (C 36A.13).

¹² *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1690, s. 73b.

¹³ Jfr. Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 139.

¹⁴ Indberetning ved Birgit Als Hansen 1983.

¹⁵ Jfr. F. Uldall: Om vinduerne i de jydsk Granitkirker, i *ÅrbOldkHist.* 1894, s. 266-69.

¹⁶ Som i Øse kan den udvidede, meget høje bue skyldes hensynet til en flettorieprædikestol. I så fald må den nuværende udmuring (og kalkmalerier) være kommet til o. 1637, da den nuværende prædikestol blev sat op (jfr. inventar).

¹⁷ *NM.* Naturvidenskabelig afdeling. Journal nr. A 6739, 1989.

¹⁸ Uldall 1886. Ifølge synsprotokollen (note 8) fandtes her 1862 også hustruen Sofie Amalie Gersdorfs for-

Fig. 54. Fem stolegavle opsat forrest i skibets nordside. Fra venstre ses en indergavl fra herskabsstolen, o. 1600 (s. 1736), to gavle fra en (†)præstegårdsstol, 1646 (nr. 2 og 4, s. 1733), og to gavle fra en (†)deggestol, o. 1600 (nr. 3 og 5, s. 1737). NE fot. 1986. – *Fünf Gestühlswangen ganz vorne an der nördlichen Langhauswand aufgestellt. Von links eine Wange des Herrschaftsgestühls, um 1600, zwei Wangen eines (†)Pastorengestühls, 1646, und zwei Wangen eines (†)Küsterstuhls, um 1600.*

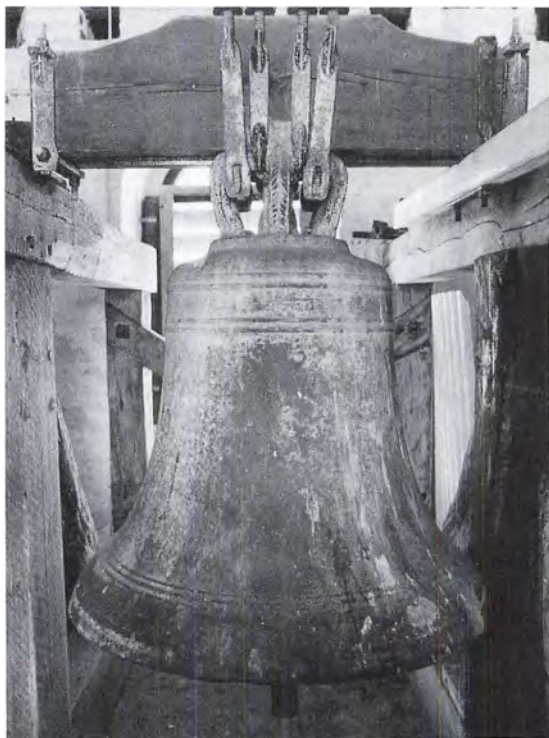

Fig. 55. Klokke, senmiddelalderlig (s. 1738). NE fot. 1986. – *Spätmittelalterliche Glocke*.

bogstaver. Hvis dette er rigtigt må hendes initialer være sat op efter 1769 (jfr. epitaf nr. 1 og våbenhus).

¹⁹ Tøger Reenberg Teilmann anlagde 1764 et teglværk ved Bolding i Åstrup sogn (Gørding hrd.). Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 137.

²⁰ Tøger Reenberg Teilmann blev gift med Sofie Amalie Gersdorf 1769 og døde 1788 (jfr. epitaf nr. 1).

²¹ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1828-1900 (C 44.3-8).

²² LA Vib. Skast herreds tingbog 5. maj 1668.

²³ LA Vib. Skast herreds tingbog 24. april 1666.

²⁴ LA Vib. Skast herreds tingbog 20. oktober 1674.

²⁵ Jfr. Ansager s. 1572 og Næsbjerg s. 1636.

²⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²⁷ Arkitekt Waldemar Jørgensen i brev til Nationalmuseet 1948.

²⁸ Merete Bergild og Jens Jensen: »Nykirkemesteren« – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i jyske kirker omkring midten af 1600-tallet. I ÅrbRibe 1987, s. 34f.

²⁹ Figurene er muligvis forbyttede, 1918 stod de omvendt (fot. i NM2).

³⁰ De nuværende farver er ikke heraldiske.

³¹ Carsten Teilman Hald: Jeppe Stavn. I ÅrbRibe

1975, Festskrift til H. K. Kristensen, s. 68f., 86f. De to malerier fra Endrupholm (forestillende Peters Fornægtelse og Gravlæggelsen) er nu i Varde Museum.

³² Merete Bergilds og Jens Jensens antagelse, at også Vester Nykirke-tavlen oprindeligt skulle have haft relieffer her (jfr. note 28, s. 34) modsiges af, at de nuværende malerier synes malet på det gamle egetræ, ligesom synet 1844 taler om »fornyelse« af tavlens malerier (jfr. note 21).

³³ Ved beskrivelsen af Jerne kirke (s. 982f.) var billedskæreren endnu ikke identificeret. Om Jens Mortensens øvrige arbejder i Ribe amt se s. 1540 med note 68.

³⁴ Disse taphuller sidder 30 cm under tværbjælken, således at overkanten af det bagudrettede tømmer må have været i niveau med retabelbrættets underkant.

³⁵ Chr. Axel Jensen: Alterstolper fra Jydske Landsbykirker, i ÅrbOldkHist. 1911, s. 222f.

³⁶ Jfr. eksempelvis s. 1083, 1113, 1169 og 1322.

³⁷ Rekonstruktionen er en revision af skitsen i Nationalmuseets vejledning: Danmarks Middelalder, 1972, s. 5. Et dårligt afklaret spørgsmål er stolpeopbygningens bagudrettede tømmer, der må antages at have forhindret den passagemulighed bag altret, som man ellers i romansk tid synes at have lagt vægt på.

³⁸ Poul Nørlund: Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden. Kbh. 1927, genoptryk Århus 1968, s. 13f. – Samme: Les plus anciens retables danois. I Acta archaeologica 1930. – Ebbe Nyborg: Korbue, krucifiks og bueretabel. Om de ældste vestjyske triumfkrucifikser, deres udformning og anbringelse. I 30 artikler til Olaf Olsen på 60 årsdagen 7. juni 1988, Hikuin 14, 1988.

³⁹ Poul Nørlund 1927 (jfr. note 38), s. 13f. Alterspирene fra Ørum er indkommet til Nationalmuseet 1914, stolpen fra Jetsmark 1913. Begge fund skyldes selvsagt, at Chr. Axel Jensen med sin artikel 1911 (jfr. note 35) havde gjort opmærksom på retabeltypen. Udover Broddetorpretabelt kendes fra Sverige endnu et sæt meget høje alterstolper (fyrretræ, 347 cm) fra den monumentale kirke i Husaby, ligeledes i Västergötland (se Bengt Thordaman i Fornvännen 1927, s. 58f.).

⁴⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-1792 (C 4.190).

⁴¹ Jfr. note 21. Synet ønskede 1878 skranken fornyet, hvilket ikke var efterkommet 1879, men må være sket snart efter.

⁴² Se Oscar Reutersvärd: Paradisets Källa och de Gotländska »Paradisfontarne«. Et bidrag til studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfontarna. Lund 1967.

⁴³ Udsmykningen må formentlig forstås i lyset af bukkel- eller bægerbladsmotivet, der kendes fra en række især nordjyske og skånske fontetyper og som er særlig karakteristisk for 1200'ernes gotlandske »pa-

radisfonte«. Se Mackeprang: Døbefonte, s. 156f., 199f. (han nævner ikke Vester Nykirke-fonten) og Reutersvård (jfr. note 42), s. 34f.

⁴⁴ Mackeprang: Døbefonte, s. 62. – Reutersvård (jfr. note 42), s. 57, 68f. – Folke Nordström: Medieval Baptismal Fonts. An Iconographical Study, Umeå 1984, s. 14f. – Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens Billeder. Romansk kunst i Danmark, Herning 1987, s. 343.

⁴⁵ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 32. – Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 141.

⁴⁶ Serien er stukket af Jacob Matham. Se Christie: Ikonografi II, 217f. og Hugo Johannsen: The graphic art of Hendrick Goltzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV., i Art in Denmark, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, s. 97f. med fig. 12-15.

⁴⁷ Se Marie Mauquoy-Hendrickx: Les estampes des Wierix, Bruxelles 1978, nr. 868. Samme forlæg er anvendt bl.a. på Jens Mortensens altertavle i Jerne (s. 982) og på prædikestolen i Guldager (Skast hrd.).

⁴⁸ Ole Degn: Rig og fattig i Ribe, Århus 1981, I, 182.

⁴⁹ Om motiverne siger 1862-beskrivelsen blot, at der i den nordre »fløjttavle« var anbragt »en krigers våben«.

⁵⁰ Mosesfiguren har stærke mindelser om Moses-fremstilling i postamentvingen på Jens Mortensens altertavle i Jerne kirke (s. 982).

Fig. 56. Romansk *sølbænksten, nu i parken ved Endrupholm (s. 1714). NJP fot. 1989. – *Romanischer *Sohlbankstein; jetzt im Garten vom Herrensitz Endrupholm.*

⁵¹ Jfr. Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 144.

⁵² Herskabsstolene må dateres mellem ægtefællernes overtagelse af gården 1593 og Margrethe Rantzau's afhændelse af den 1609.

⁵³ Margrethe Rantzau's fædre og mødrene våbener findes tilsvarende på prædikestolen 1592 i Strellev kirke (Ringkøbing amt). Hendes far var Jørgen Rantzau til Kærgård, hendes mor Ellen Bang, datter af Palle Bang til Hennegård og Anne Fasti. Jfr. H. K. Kristensen: Strellev Kærgård, i Festskrift til H. P. Hansen, 1949, s. 113-21. – Adelskalenderens oplysning (Stamtavler XV, 1945, s. 72-73 (slægten Vind)), at Margrethe Rantzau var en datter af Jørgen Rantzau til Avnbølgård og Anna Höcken, er således forkert.

⁵⁴ Skjoldenes farver er tilstræbt heraldiske.

⁵⁵ Jfr. note 8. Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 141.

⁵⁶ Th. Frobenius & Co.: Orgelfortegnelse 1937.

⁵⁷ Den ene søn var Tøger de Teilmann, jfr. *gravsøjle og støbejernskors nr. 3.

⁵⁸ Tøger Reenberg Teilmann var søn af amtmand Christian Hansen Teilmann til Skrumsager og Kirstine Marie Reenberg (jfr. epitaf o. 1749 i Sdr. Bork, Ringkøbing amt). Faderens anden hustru var Marie Ehrenfeld til Endrupholm, Nørholm m.v., som 1746 begravdes hos sin første mand i gravkrypten under koret (jfr. denne samt kisteplade nr. 4).

⁵⁹ Epitafiet og den sammenhørende begravelse på kirkegården fordredes i lighed med såvel epitafium nr. 2 som sønnen Tøger de Teilmanns *gravsøjle (ndf.) bevaret og vedligeholdt ved salget af kirken 1829 (afskrift af skøde i Vester Nykirke Sognearkiv, Endrup).

⁶⁰ Jfr. Carsten Teilman Hald: Jeppe Stavn. En vestjysk herregårdskunstner og hans samtid, i ÅrbRibe 1975, s. 62-96 (kat. nr. 76).

⁶¹ Jfr. note 8, samt Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 142.

⁶² Jfr. Karin Kryger: Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820, 1985. Kryger anfører adskillige eksempler på gravminder udformet som en søjle med indskrift og med topstykker inspireret af antikke romerske gravsten, de såkaldte cippi. Bl.a. s. 51f. med fig. 32 og 34, s. 61ff.

⁶³ Det er tænkeligt, at nichen har rummet en allegorisk fremstilling eller måske en urne, som det kendes fra andre nyklassicistiske gravmæler, inspireret af nicherne i de romerske columbarier, jfr. Kryger, note 62, bl.a. s. 19 med fig. 5, s. 55f. med fig. 55-56.

⁶⁴ Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 142. Indb. v. J. Helms 1873. I NM2.

⁶⁵ Det har været foreslået, at gravsøjlen, der både i sin karakter og sit materiale er højest usædvanlig, skulle være fremstillet af Teilmanns huskunstner Jeppe Stavn (epitafium nr. 3), jfr. Carsten Teilman Hald, note 60, s. 85.

⁶⁶ Jfr. note 8. Angivelsen i den samtidige Nielsen:

Herredsbeskrivelse s. 142 er uklar. Sammesteds formenes gravsøjlen oprindelig at have stået på kirkegården, hvorimod dog allerede dens indskrift over nichen taler.

⁶⁷ Jfr. note 8, samt indb. v. arkitekt Waldemar Jørgensen 1948. NM2.

⁶⁸ Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 141, 143.

⁶⁹ Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 127, 130.

⁷⁰ Jfr. tepitaf nr. 2 og *gravsten, Varde, †S. Nikolaj, s. 959, 1435.

⁷¹ Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 110ff.

⁷² Jfr. Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 142.

⁷³ Gravmindetypen er omtalt hos Rudolph Bertouch: Menigmands Minde, 1971, s. 136.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1984. – *Südostansicht der Kirche.*

FÅBORG KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang 1347.¹ I den omtrent samtidige kirkeliste i Ribe Oldemoder er kirken sat til afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).

Kronen udlagde 1696 kirken til generalmajor Joachim Schack til Sneumgård,² og kirken fulgte derefter Sneumgård (til 1758 i slægten Schacks eje) indtil 1774, da Hans Erik Saabye, Brandbjerg, afhændede den til en tidligere ejer, justitsråd Jacob Pedersen Hygom.³ Denne videresolgte året efter kirken til Tøger Reenberg Teilmann til Endrupholm, hvorefter kirken fulgte dette gods, til det blev udparcelleret i 1860'erne. Den ejedes herefter af pastor H. N. T. Friis, Ribe, der 1880 afhændede den til samtlige sognets hartkornsejere.⁴ Kirken overgik til selveje 1910.⁵

Sognet var *annex* til Vester Nykirke senest fra reformationstiden⁶ til 1859, da det blev hovedsogn til

Årre. – Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken afgive en klokke.⁷

Sagn. Bygmesteren, der opførte Fåborg kirke, ville også have bygget Vejrup kirke (Gørding hrd.), men fik ikke arbejdet. I vrede herover kastede han en stor sten mod Vejrup kirke.⁸

Mønter. I forbindelse med arkæologiske undersøgelser 1953 fremkom ved harpning af gulvlagene 34 mønter i koret og 4 i skibets østende fra Valdemar Sejrs tid Christian IX.⁹ Mønterne opbevares i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.¹⁰

Kirken ligger i landsbyens nordøstre del på et terræn med betydeligt fald mod syd og vest. *Kirkegården* har bevaret sine gamle skel undta-

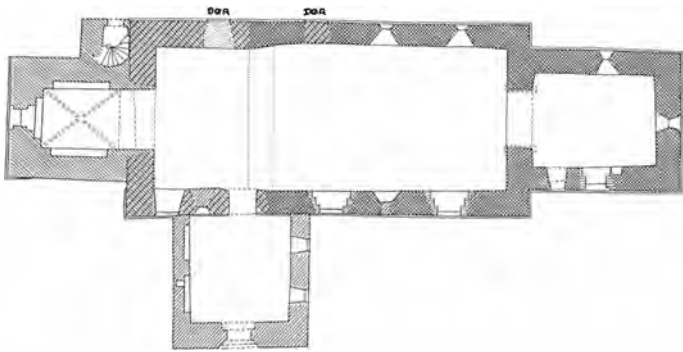

Fig. 2. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1983. Tegnet af Marianne Nielsen 1989. – Grundriss.

gen imod syd, hvor diget blev flyttet ud og et nyt stykke jord inddraget 1922. Jorddigerne er af den almindelige, vestjyske type, græsklædte og stensatte på ydersiden. I nord og i nordre del af det vestre skel er digerne 1902¹¹ afløst af cementdækkede kløvstensmure. *Hovedindgangen*, fra 1881,¹² i nord, består af port og låge, lukket af jerngitterfløje mellem hvidtede, murede piller, dækket af cementstøbte pyramider. En lignende låge findes i vest ud imod kropladsen (jfr. fig. 36).

Kirkegården havde i 1600'rne¹³ tre murede *tindgange* («stetter», «kirkestetter»): en i syd, vest og nord, hvoraf den vestre muligvis var en køreport.¹⁴ †*Hængelåse* til porten nævnes 1696¹⁵ og 1715.¹⁶ Indgangene har oprindelig været over-

dækket, men 1668 var »overdelene« borte på nær tre blyplader.¹³ 1696 havde stetterne kun *triste* af træ, og de drejelige kryds herover var så lave, at kvæget kunne springe over.¹⁵ Disse »korstræer« udskiftedes fra tid til anden og var i brug til 1859, da de afløstes af låger »for at holde færene ude«.¹²

Et hvidtet og teglhængt *kapel* uden for det sydøstre hjørne er opført 1953 efter tegning af arkitekt J. K. Jepsen, Kolding. Et tøndtørfsthus var opsat 1912, et træhus til brændsel 1942.⁵

Inden for hegnene i vest, nord og øst gror seljerøn og ved porten to store elmetræer. Andre elmetræer på det vestre dige ved kroen blev fældet 1983. Efter en regulering af kirkegården, indledt 1952, hegnes samtlige grave nu af thuja.

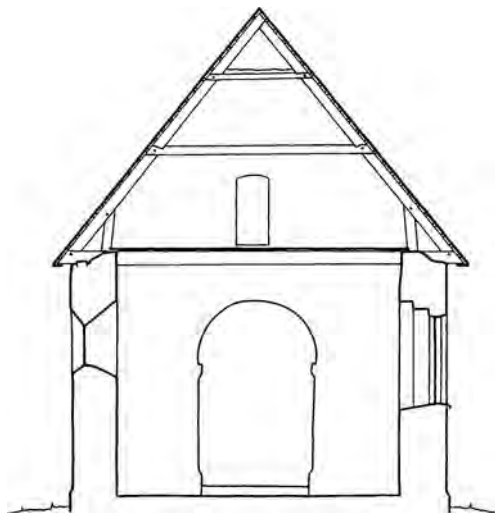

Fig. 3. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1983. Tegnet af Marianne Nielsen 1989. – Querschnitt durch Schiff nach Osten.

BYGNING

Kirken er en velbevaret, romansk kvaderstensbygning, bestående af kor og skib, som på et tidligt tidspunkt er forlænget imod vest. I senmiddelalderen er tilføjet et tårn i vest og et våbenhus i syd. Orienteringen har betydelig afvigelse mod syd.

Materialer og teknik. Kirken var indtil forlængelsen, der blev foretaget endnu i romansk tid, kun ca. 17 m lang. Den er rejst af veltildannede granitkvadre, mange med et rødligt skær, over en skråkantet, sine steder svagt hulkelet *sokkel* (jfr. s. 1600, fig. 13). Bygningen er afsat med rette vinkler, og korets ydersider flugter med skibets indervægge. Skibet er kun en anelse højere end koret, og murtykkelsen her er mindre end vanlig: i nordsiden kun 0,9 m. Det smalle

Fig. 4. Skibets nordfacade med romansk vestforlængelse og to dørsteder (s. 1754). To sammenstykkede fotos ved NJP 1988. – *Schiffsnordwand mit romanischer Westverlängerung und zwei Eingängen.*

kor adskiller sig fra skibet ved en rigere udsmykning; det har egen indgang i syd (se præstedør), og nordsidens vindue er ornamenteret; men selve kvaderstensmurværket er det samme: tretten smukt gennemløbende skifter med kvadre i ret forskellige længder, nogle ganske lange (én er 197 cm og flere over 1,7 m). Også højden fra skifte til skifte varierer, og undtagelsesvis er det nederste lavere end de næstfølgende. Partier af skibets sydside er omsat, og sidst, 1983, er også korets østgavl sat om. Korets hvidtede gavltrekanter er kvadersat på nær den øverste, ommurede spids. Indvendig er væggene af marksten.

Døre. En såkaldt *præstedør* (fig. 8) vestligst i korets sydside er genåbnet 1889. Den rundbuede, smalle dør, 199×56 cm, hæver sig over skråkantsoklen. Udvendig er karmene til dels dannet af rejste kvadre; indvendig har døren smigede sider og en vandret afdækning. Udsmykningen er begrænset til den runde dæksten (fig. 9), der i åbningen kantes af en plastisk formet tovstav. Herover er med tynde streger ristet to rygskydende løvedyr (af M. Mackeprang¹⁷ opfattet som drager), der – med tungen ud af munden – æder af Livstræet, et motiv, som kendes fra adskillige jyske granittympana og døbefonte.¹⁸

I forbindelse med skibets udvidelse blev de gamle døre tilmuret, og nye åbninger etableret længere mod vest. Sporene af den oprindelige syddør er forsvundet, hvorimod den første nord-

dør er let kendelig i det ydre, hvor den er lukket med kvadre. Tærsklen udgøres af bygningssocklen, og den smalle, rektantede åbning, 217×88 cm, dækkes af en glat stensbjælke.

Vinduer. Kirkens ældste afsnit har haft tre vinduer i koret, hvoraf det østre er et cirkelvindue, og to i hver af skibets langmure. *Cirkelvinduet*, der er genåbnet i forbindelse med murens om sætning 1983, er udvendig dannet af to kvadre. Kanten er affaset og afsluttes yderst af en svag fordybet rille.

Korets nordvindue (fig. 6) er udvendig sat af fire kvadre: en sålbæksten, en tagformet over-

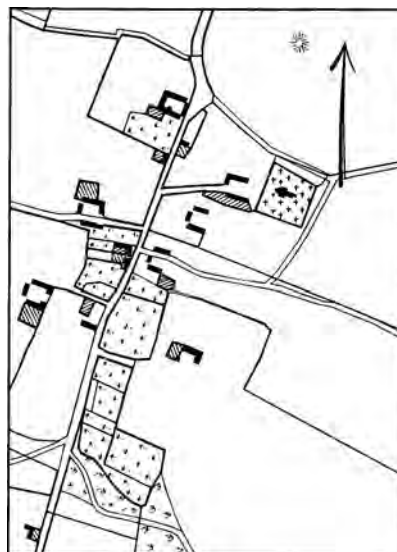

Fig. 5. Matrikelkort 1:10000. Målt 1801 af Poder. – *Katasterkarte.*

Fig. 6. Romansk vindue i korets nordmur (s. 1753). NE fot. 1984. – *Romanisches Fenster in nördlicher Chorwand.*

ligger og to rejste karmsten. Disse bindes sammen af en omløbende »rundstav«, i virkeligheden blot to konturhugne streger, udført i facaden en tomme fra kanten. I kvadrenes sammenstød er rundstaven forsynet med kapitæl- og baselignende led, og øverst afsluttes den i stiliseret løvværk, holdt sammen af en ring. Ornamentikken genfindes i flere af omegnens kirker (jfr. f.eks. Grimstrup s. 1682).¹⁹ En karmsten fra et lignende vindue, 76 cm lang, ligger som tærskel i bunden af tårndøren.

De to bevarede vinduer i skibets nordside sidder i samme niveau som korets. De har rektantede overliggerere og er uden udsmykning. Det

vestre af et formodentligt tilsvarende vinduespar i sydsiden ses indvendig som en niche. Udvendig er kun overliggeren på plads.

Skibets *vestforlængelse* er knap 5 m lang og adskiller sig med hensyn til materialer og teknik kun lidt fra kirkens østende, soklen har således samme profil. I nordmuren (fig. 4) er kvaderskifternes højde til og med dørens overkant den samme som i det oprindelige afsnit, men herfter er skiftegangen en anden. I det indre fornemmer man, at vestendens mure er tykkere end i øst. Ved udvidelsen nedbrød man den oprindelige vestgavl, hvis *fundament* blev påvist ved kirkens restaurering 1953,⁹ men desværre ikke målt op. Hjørnekvadrene synes genanvendt i forlængelsens vesthjørner. Ligesom i Lunde (s. 1108) blev begge dørsteder tilmuret, og *nye dørsteder* indrettet længere mod vest. I nord er døren flyttet 3 m og af samme dimension som den første. Døren, der nu også er lukket, har karme af almindelige kvadre (den nederste i øst dog med en lille rundstav i hjørnet) og dækkes af en rektantet stenbjælke, hvori der er ristet et lille kors på en Golgatahøj. I syd er det oprindelige dørsted eftermuret, så det ikke længere kan spores. Den ibrugværende syddør er ikke flyttet helt så langt mod vest som nordsidens, måske af hensyn til et *vindue* vest herfor. Den rektantede dør har samme form som den nordre; anslaget er hugget bort. Det omtalte vindue er rundbuet og dobbeltsmiget og i den indre halvdel tilmuret med teglsten – formentlig i forbindelse med våbenhusets opførelse. Vinduets omrids anes inde i kirken, og på våbenhusloftet står den ydre halvdel som en blanding, kantet af en rundstav med kapitæler og fodstykker omtrent svarende til vinduet i korets nordside; dog er overliggeren uden udsmykning. Hvis vinduet ikke er genanvendt, men er udført i forbindelse med skibets udvidelse, er forlængelsen næppe meget yngre end kirkens første afsnit.

Indre. Korbuen står med rensede kvadre, smykket med skråkantede, svagt profilerede *kragbånd* og *sokler* (jfr. s. 1600, fig. 4). I vangerne er brugt store formater, i syd således tre rejste kvadre, 112 cm høje (= 4 fod à 28 cm), svarende til længden af søndre sokkelsten. Selve den kile-

Fig. 7. Kirken set fra nordøst. EN fot. 1988. – *Nordostansicht der Kirche.*

stensatte bue nærmer sig hesteskoform. – I korets sydvæg afdækkedes 1953⁹ en lille, rundbuet *niche*, 55×42 cm, dannet af tilhuggede kvadre. – Kor og skib står med flade bjælkelofter, i koret med brædderne sømmet på bjælkernes underside. I skibet ledsages de fornyede bjælker af profilerede prydlister.

De tre *gavle* er indvendig alle af små marksten; kun de øverste spidser er ommuret i tegl. Der er sekundære gennembrydninger mellem skib og kor, og tårn og skib.

Tagværker. Korets tagkonstruktion har ét lag hanebånd og korte stivere. I skibets omsatte og delvis fornyede tagværk har samtlige spærfag nu to lag hanebånd, og vist alle loftsbjælker er som nævnt udskiftet med fyrretræ ligesom spærene i de seks vestre fag. I nogle af de ældre egespær ses taphuller²⁰ til en *ttagkonstruktion* med (krydsende?) tværstivere. Det er tænkeligt, at denne type har været anvendt over vestforlængelsen.

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. Af de to tilbygninger, der er føjet til skibets vestende,

Fig. 9. Dæksten over præstedør (s. 1753). NE fot. 1984. – *Sturzplatte über Priestertür.*

Fig. 8. Præstedør i korets sydside (s. 1753). NJP fot. 1988. – *Priestertür. Südliche Chorwand.*

er tårnet formodentlig opført o. 1500–20, idet hvælvet her ligesom i Ølgod og Ansager er dekoreret af den såkaldte Liljemester (se kalkmalerier). Våbenhuset er muligvis ældre: det romanske vindue vest for syddøren synes nemlig at have været i brug endnu ved husets opførelse. I forbindelse med våbenhusbyggeriet brød man en ny og større åbning i skibets sydvestre hjørne så tæt som muligt på husets tagflade. Forinden var vinduerne formodentlig allerede udvidet og ændret i den øvrige del af kirkens sydside.

Tårnet ved skibets vestgavl er i tre stokværk. Det er opført af munkesten, i vest hvilende på skibets udflyttede granitsokkel, hvis hjørnestein i syd og nord (i trappehuset) dog er bevaret på plads. Som det er almindeligt i Vestjylland er tårnets vest- og sydside ommuret og forstærket med mange, sortmalede jernankre. Den vestre facade til og med gavdspidsen blev under ledelse af arkitekt H. Lønborg-Jensen ommuret »1923« (angivet med jernankre), mens sydsiden er ommuret »1726« i Niels Rosenkrantz Schacks tid som kirkeejer. Af hans initialer N R K S, øverst i sydmuren, er nu kun første og sidst bogstav tilbage.²¹ De uforstyrrede murflader i øst og nord prydes under murkronen af to savskifter. Disse prydskifter er 1923 genskabt i vest, men mangler i syd. Tårnrummet åbner sig mod ski-

Fig. 10. Kirken set fra sydøst før murenes omsætning. Erik Horskær fot. 1968. – *Süidostansicht der Kirche.*

bet med en rundbuet arkade, hvis vanger flugter med rummets vægge. I øst, ind imod tårnbuen, er en spids aflastningsbue, der sammen med skibets vestgavl bærer tårnets østmur. I de øvrige tre sider er spidsbuede spareblændinger, det vestre med et fladbuet, falset vindue. Rummet dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstens ribber, der som nævnt har været smykket med dekoration af Liljemesteren (se tkalkmalerier). I kapperne ses fem åbne spygatter.

Der er adgang til de øvre stokværk via en muret spindeltrappe i et trappehus ved tårnets nordside. Den nedre, fladbuede dør (fig. 11) er anbragt i et tvillingspidsbuet spejl,²² kantet af en rundstav og ovenover ledsaget af et kors i relief, alt vist udformet i tegl. Under trappehusets tag-skæg, der er i niveau med skibets, er et enkelt

savskifte; en lille glug i vestsiden giver lys til trappen. Spindlen, der har meget små trin, udmunder i mellemstokværket, som belyses gennem et lille, fladbuet vindue i syd, mens det øvre stokværk får lys fra en retkantet glug i østmuren. Klokken hænger i tagrummet,²³ hvis gavltrekant er bevaret i øst og fornyet i vest. I hver gavl er to fladbuede, falsede glamhuller, adskilt af en højere placeret blænding over et lille savskifte.

Tårnrummet benyttedes i 1800'erne som *materialrum*. Provsten påbød 1844, at det blev afskildret fra skibet ved en låge.¹²

Våbenhuset ved det forlængede skibs sydside er af munkesten og genanvendte granitkvadre, heriblandt en kværnsten. Østmuren er ommuret og står nu med to nyere, retkantede vinduer. Vestmuren har indvendig bevaret to lave flad-

Fig. 11. Tårnets trappehus (s. 1757). NE fot. 1984. – *Turm, Treppenhaus.*

buede blændinger, den søndre med en lille glug, tilmuret i ydre flugt. I gavlen, hvis spids ligeledes er ommuret, er en rundbuet, falset dør. Nyt egetræsloft er oplagt ved en restaurering 1973 (arkitekt Erik Flagstad Rasmussen); i gulvet ligger røde mursten. Taget er tækket med tegl. – Våbenhuset nævnes første gang 1668,¹³ da murværket var brøstfældigt. Ved kirkens overgang til privateje 1696¹⁵ var våbenhuset uden loft; der var blytag på den vestre side og tegl på den østre. To år senere lod den nye ejer, Joachim Schack til Sneumgård, blyet transportere til Sneum kirke,²⁴ hvilket senere førte til en retssag;¹⁶ i stedet oplagdes røde tagsten.

Vedligeholdelse og istandsættelser. En række synsforretninger fra og med 1668 viser, at kirken

i de første to generationer efter svenskekrigene var meget forfalden. 1668 var dele af murværket i tårnets sydvestre hjørne faldet ned, og tårnets søndre tagflade manglede halvdelen af sit blytække: »ungefær 32 tavler«. Muren på »Storkirkens« (skibets) sydside og i våbenhuset var brøstfældig, og afdækningen manglede over kirkegårdens tre indgange.¹³ Ved et syn seks år senere, 1674, anslog man de samlede reparationsomkostninger til ca. 450 slette dalere, men kirken skyldte i forvejen sin værge 81 dalere.²⁵ I forbindelse med kirkens overgang til privateje afholdtes 1696 et omfattende syn, der viser, at kirken stadig havde store mangler på både bygning og inventar: Der savnedes døre til våbenhus og tårntrappe, tre loftsbjælker i skibet skulle udskiftes og loftet forbedres med »tre tylvterdeller«; gulvet i kirke og våbenhus skulle udbedres med 1500 mursten, og alt i alt bl.a. med udbedring af stolestader og degnestol blev udgifterne anslået til 264 rigsdaler.¹⁵ I et syn 1700 bemærkedes det dog, at ejeren, generalmajor Joachim Schack til Sneumgård, i de fire år, han havde haft kirken, intet havde gjort for at forbedre den.²⁴ 1715 var der endnu ikke indsat en dør i tårntrappen, og vinduerne manglede i alt 100 ruder. Udgifterne hertil samt til andre reparationer anslog man til 190 rigsdaler.¹⁶ Jernankre øverst i tårnet viser som nævnt, at Niels Rosenkrantz Schack 1726 lod tårnet reparere. Andre murankre med årstallet »1745« (fig. 12) i kirkens øst- og sydmur giver året for endnu en istandsættelse, der bl.a. må have omfattet en omsætning af dele af kvaderstensmurværket. 1792²⁶ og 1811²⁷ var kirken igen under reparation, sidstnævnte år ved murermester Bertel Jensen, og i de følgende år betegnes dens tilstand som god.

Bly nævnes som *tagbeklædning* siden 1600'rne,¹³ og kirken er fremdeles tækket med bly, bortset fra våbenhuset, der som nævnt har haft tegltag siden 1698, og tårntrappen, der en tid lang – her som ved andre kirker – var dækket med brædder.²⁸ En ældre *tblyplade*, nu fastgjort til et spær i skibets tagrum, bærer indskriften: »NCN 1861«, og ved blytagets omstøbning 1965 nedtoges en plade med »H. Hansen 1885«. I

gulvet i skibets vestende fandt man 1953 brudstykker af en *†blystøbergrube*.⁹

Sydsidens fire *vinduer* er fornyet ved indsættelse af hvidmalede, fladbuede trærammer med »antikglas« i blysprosser ved restaureringen 1953. Disse afløste ældre, retkantede rammer af træ i rundbuede rødstensindfatninger, der ifølge Uldalls opfattelse (1886) måske var kommet til ved reparationsarbejderne 1745. For at skaffe mere lys overvejede man 1851 at anbringe et nyt, større vindue i nord, men afstod dog herfra.¹² 1885 foreslog synet, at vinduet vest for våbenhuset blev gjort større, men heller ikke det blev til noget. Nordsidens små romanske vinduer blev genåbnet 1893,⁵ cirkelvinduet i øst som nævnt først 1983.

Opvarmning. Efter at et flertal af sognets beboere havde ytret ønske herom, opstillede man 1898 en kakkelovn i skibets nordvestre hjørne med skorsten op gennem tårnet. En kalorifer samme sted blev fornyet 1940.⁵

Den allerede nævnte *restaurering* 1953 blev ledet af arkitekt J. K. Jepsen, Kolding. Foruden murreparationer og ombygning af stolestaderne blev dele af skibets loftsbeklædning fornyet, og der blev lagt nyt gulv af røde mursten i kor og midtgang og bræddegulv under stolestaderne. Korgulvet havde da siden 1911 været lagt med sorte og hvide fliser.⁵ Ældre murstensgulve nævnes fra og med 1696.¹⁵

Indvendig står rummene hvidtede²⁹ på nær korbuen, hvis kvadre blev renset for kalk efter et påbud fra provsten 1882.¹² Loftsbjælkerne er malet røde, brædderne grå. Udvendig er våbenhus og tårn igen kalket, efter at man 1973 havde

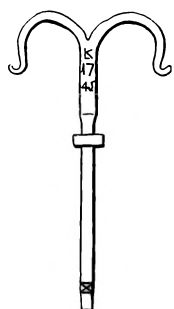

Fig. 12. Muranker 1745 (s. 1758). Tegning i ÅrbRibe 1954. – *Maueranker, 1745. Zeichnung 1954.*

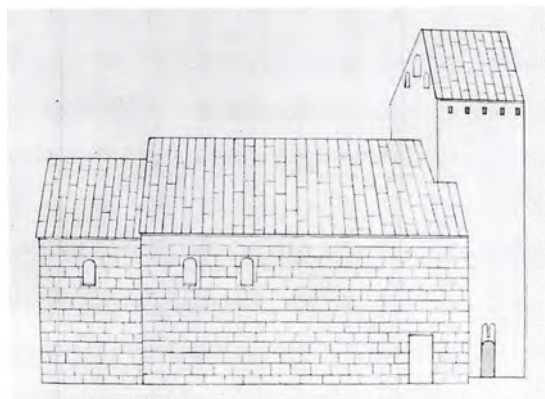

Fig. 13. Kirken set fra nord o. 1860(?). Tegning af J. G. Burman Becker i KglBibl. – *Nordsicht der Kirche um 1860(?). Zeichnung.*

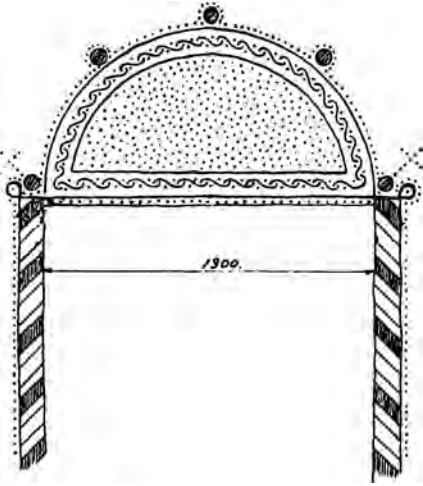
måttet sandblæse facaderne for plasticmaling, påført seks år forinden. Hvidtet er også gavltrekanterne og partierne omkring sydsidens vinduer samt det øverste skifte i korets og skibets kvaderstensmure. Disse fremtræder nu i blank mur, men har formodentlig i ældre tid været pudset og hvidtet. På våbenhusloftet ses det således, at skibets sydside var hvidkalket, da man byggede våbenhuset.

†KALKMALERIER

I forbindelse med restaureringen 1953 fremkom i skib og tårnhvælv dele af kalkmalede dekorationer fra flere perioder.³⁰ Efter en registrering ved Mogens Larsen og fotografering ved K. Høgsbro Østergaard blev malerierne igen overhvidtet.

1) *Romanske?* I den indvendige smig i det romanske vindue vest for syddøren var malet en kvaderstensimitation med røde og sorte felter.

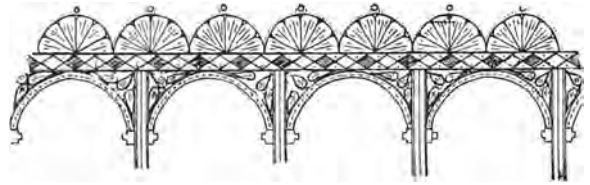
2) *O. 1500-20.* I tårnhvælvet afdækkedes en dekoration i okker og gråsort af den såkaldte Liljemester i samme maner som mange lignende udsmykninger på egnen (sml. bl.a. Janderup, Horne og Ansager): vekselvis røde og sorte sparrer på ribber og buer, hvorfra der udgår små røde krabber, og malerens karakteristiske liljeornament i trekantet indramning. Dekorationen var malet på hvælvingens ældste kalklag og er

formodentlig udført i forbindelse med tårnets opførelse. Forud for udmalingen var motivet indridset i puslen.

3) O. 1575. I skibet fremkom rester af en omfattende dekoration i sort og rødt, der synes at have fremtrådt som en art malet vægpanel, ca. 1,5 m højt. På nordvæggen sås en fortløbende række af 55 cm brede arkader med stiliseret bladværk i sviklerne (fig. 15). Herover løb en smal rudebort kronet af en række vekselvis røde og sorte halvrossetter, hvis diameter var ca. det halve af arkadebredden. Formodentlig sammenhængende hermed var en frise langs loftet af nedhængende bueslag. Omkring den nordre døråbning, vestligt i skibet, var malet røde og sorte skråbånd, på ydersiden ledsaget af sorte prikker (ligesom omkring de ovennævnte palmetter). Over døren var et tympanonfelt (fig. 14), udfyldt med sorte og røde prikker. Også syddøren var udsmykket, men her sås kun tympanet, der var af en anden karakter end norddørens. Over arkaderækken, vest for det vestre af nordsidens to romanske vinduer, var malet en geometrisk figur: en roset omgivet af cirkler (den yderste med en diameter på 50 cm) og indskrevet i et kantstillet tetragram. En lignende figur synes at have været malet mellem de to nordvinduer, og også på tårnbuens nordre vange fandtes spor af samme malers hånd: to koncentriske cirkler med slyngbånd og prikker. Den sidste iagttagelse godtgør, at dekorationen er udført efter tårnets opførelse, formentlig o. 1575 som en malet udgave af den tids snedkrede

Fig. 14-15. †Kalkmalet dekoration o. 1575. 14. Omkring den vestre norddør. 15. På skibets nordvæg (s. 1760). Rekonstruktion ved K. Høgsbro Østergaard, efter ÅrbRibe 1954. – †Wandmalereien um 1575.

vægpaneler, som de kendes eksempelvis fra kirkerne i Gesten og Bække (Anst hrd.). Formmæssigt har halvrossetterne sidestykker i egnens ungrenæssanceskæringer, som de forekommer på kirkeinventar, bohave og i Ribes bindingsværk.

INVENTAR

Oversigt. Fra middelalderen stammer den romanske granitfont og et velskåret gotisk korbuekrucifiks, mens en tklokke fra samme tid er omstøbt 1924. Kirkerummet domineres af træinventar fra det første århundrede efter reformationen. Stolestaderne er opsat 1583 på foranledning af kirkeværgerne Søren Hansen og Jes Hansen, hvis indsats er noteret på de to forreste gavle. I samme ungrenæssancestil er alterpanelet og en smuk og usædvanlig lille kirkekest. Højrenæssancen repræsenteres af prædikestolen, der er signeret af den lokale H. P. S(nedker), vistnok 1608, og af altertavlen fra o. 1625, der nu har malerier fra 1898.

Kirkens alterstager er i forsinket gotisk stil, fra o. 1575, altersættet anskaffet 1690 af provsten og provstiskriveren og forsynet med stempler for Ribeguldsmedene Johan Andersen og Jens Andersen. 1700'erne er repræsenteret af en pengetavle fra 1780, 1800'erne af et sygesæt, udført af Johan Jacob Heinrich Rühle i Ribe, og af et maleri, Kristus og synderinden, skænket af kirkeejeren 1862.

Farvesætning. Altertavle og prædikestol står afrensedede med lidt forgyldning siden 1898, korbuekrucifikset siden den seneste restaurering 1953, da det øvrige træinventar fik en bemaling i gråt og brunt. 1866 blev træinventaret overstrøget med egetræsfarve.

Alterbordet er fra 1953, muret af små sten, 160×92 cm, 107 cm højt, med indbygget boks i den nor-

Fig. 16. Indre set mod øst. NE fot. – *Innenansicht nach Osten.*

dre kortsider. Det står kalket, med alterplade af træ, og er muret op imod korets østvæg. Ved den arkæologiske undersøgelse 1953 konstateredes lidt vestligere fundamentet af et formentlig romansk *taltebord*. Det bestod af store sten lagt i løst sand, ca. 275×150 cm; afstanden til korets østvæg var ca. 50 cm.³⁰ Alterbordets forside dækkes af et *alterpanel* (jfr. fig. 17) af fyr fra o. 1580, formentlig samtidigt med stolestaderne fra 1583. Det måler 103×170 cm og består af fire fag med profilydninger i to rækker. De nedre er glatte højfyldinger, de øvre lave frisefyldinger med groft skåret akantusløv, der i de to nordligste fyldinger vokser ud af vaser. Bemaling fra 1953 i brune og grå toner. Alterpanelet havde indtil nymalingen en rødbrun strygefarve og var dækket af *talteklæder*. 1715 var »forhænget for altret« af samme slags som messehaglen, dvs. af rød-blommet fløjel med sølvgaloner og forment-

lig som denne skænket af Elisabeth Rosenkrantz.¹⁶ 1791 nævnes stadig et klæde af rødt fløjel,²⁶ og 1897 anskaffedes et nyt, tilsvarende alterklæde med guldkors.⁵

Altertavle (fig. 17), o. 1625, i opbygningen svarende til Vardebilledskæreren Jens Olufsens noget yngre altertavler (jfr. eksempelvis s. 1043f., 1084f.). Tavlen består af postament, tredelt storstykke og gavlprydet topstykke, alle med vinger, der er udformet som rulleværkskartoucher. Korintiske frisøjler med glatte skafter og beslagværksprydbælte opdeler storstykket i et næsten kvadratisk storfelt og to lidt smallere sidefelter. Søjlerne har plint med tandnit og diamantbosse, herunder afsluttes de ydre af en drueklase, mens de indre hviler på postamentets volutfremspring med rulleværk og tandnit. Fremspringene, der flankerer et profilindrammet postamentfelt, brydes af den

Fig. 17. Altartavle, o. 1625 (s. 1761). NE fot. 1984. – Altar, um 1625.

klartrunde postamentgesims med vegetativt fladsnit. Storstykket er arkitektonisk opbygget, bortset fra at dets postament brydes af storfeltet. Det er fladbuget med en lille midtkonsol og fladsnitagtigt drueløv på det omløbende rammeværk; i sviklerne en lille blomsterroset. Sidefel-

terne rummer over glatte postamentfelter arkader, hvis omløbende pilastre har let perspektiviske profilkapitæler og prydes af beslagværk. Bueslagene har midtkonsol og ledsages af tungekant samt tandsnit og profilliste, hvorefter mellemvekselvis blomsterroset og diamant-

bosse; i sviklerne lidt rulleværk. Arkitraven ledsages af en spinkel perlestav, kronlisten af æggestav, og frisen brydes over storsøjlerne af bøjler med tandsnit og løvehoved med ring i flaben. Storvingerne har medaljon med diademhoved og løber foroven ud i et ørnehoved (fig. 18).

Topstykket kantes af joniske balustersøjler, der står direkte på storgesimsen. Feltet er næsten kvadratisk, indrammet af æggestav og kølbueliste, topgesimsen kvartrund med rulleværksornamenter. Den brydes over søjlerne af frem-spring med blomsterroset og bærer yderst to nye spir flankerende topgavlen, der er udformet som en kartouche med slyngbåndsmedaljon. Topvingerne, der nærmest fremtræder som selvstændige gavle for storstykkets sidefelter, er nogenlunde tilsvarende med et englehoved i medaljon.

Tavlens *malerier* er fra 1898, udført i olie på lærred af Anker Lund, der har signeret storfeltets Emausscene. I topfeltet har han malet Kristus som smertensmand efter Guido Reni. Siden en restaurering samme år står alt træværk afrenset, kun med lidt forgyldning, rødt og gråt på siraterne. Farverne er afstemt 1953, da tavlen fik sine nuværende indskrifter i forgyldte, skråstillede versaler, i sidefelterne citat fra Joh. 6,35 (i nord) og Joh. 15,9, i postamentfeltet fra Luk. 24,31.

Opbygningens overensstemmelser med Jens Olufsens tavler fra 1630'erne og 40'erne er så påfaldende, at der må være en forbindelse. Men tavlen kan næppe skyldes Vardesnedkeren, da skæringerne afviger en del.³¹ De har især lighedspunkter med et nu nedtaget (t)epitafium i Nørre Nebel kirke (s. 1208). Af gammel staféring anes nu kun i træet rester af en trelinjet frakturindskrift (bl.a. ordet »icke«) i nordre sdestykkets postamentfelt. En restaurering af tav-lens (malerier 1844¹² må have omfattet en nymaling af sidefelternes, hvor man indtil 1898 så billeder af Paulus (i nord) og Johannes Evange-list, begge efter Thorvaldsen.³² Også de øvrige malerier omtaler Helms 1873 som yngre, i storfeltet sås Nadveren, i topfeltet Korsfæstelsen og i topmedaljonen et Jahveøje.³² Planer for en

istandsættelse og nymaling af altertavlen omtales jævnligt i årene efter 1860, da kirkeejeren pastor Hans Nicolaj Tranberg Friis bad sin søn, læge dr. phil. Gabriel Michaël Friis i København, om ved lejlighed at opnuse et nyt alterbillede, der skulle forestille Nadveren eller være af andet bibelsk indhold: »Prisen vil vist ikke blive for høj, da det naturligvis ikke skal være et kunststykke, som de gode Fåborgere ikke har nogen forstand på«. ³³ 1862 anskaffedes et maleri af Kristus og Maria Magdalene (fig. 25), der dog ikke fandt anvendelse i tavlen (jfr. ndf.).³⁴ Restaureringen 1898 omfattede foruden indsættel-

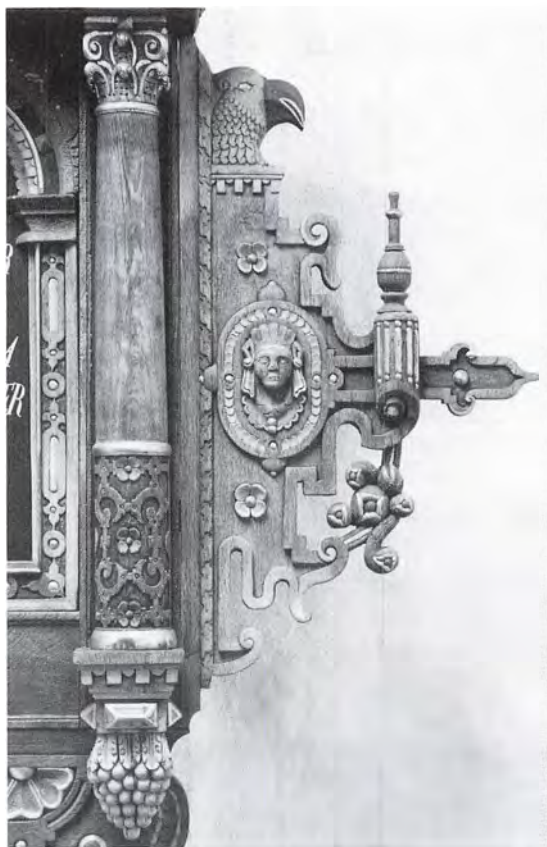

Fig. 18. Altertavle, o. 1625, udsnit. Storsøjle med vinge (s. 1763). NE fot. 1984. – Altar, um 1625. Ausschnitt. Säule mit Seitenhang.

sen af de nuværende malerier og træets afrensning en fornyelse af sidefelternes og postamentfeltets panel med forgyldt frakturindskrift på sort bund. Citaterne var de samme, som læses på de nuværende skriftpaneler, der er indsat i

Fig. 19. Alterkalk, 1690 (s. 1764), med stempler for Ribeguldsmedene Johan Andersen og Jens Andersen Klyne (jfr. fig. 20). NE fot. 1984. – *Kelch, 1690. Stempel der Goldschmiede Johan Andersen und Jens Andersen Klyne, Ribe (vgl. Abb. 20).*

forbindelse med den seneste snedkermæssige istandsættelse 1953.

Altersølv (fig. 19), 1690, med stempler for Ribeguldsmedene Johan Andersen og Jens Andersen Klyne, der også synes at have samarbejdet om andre opgaver (jfr. s. 1253 med note 33).

Fig. 20. Alterkalk, 1690 (jfr. fig. 19), stempler for Ribeguldsmedene Johan Andersen og Jens Andersen Klyne (s. 1764). NE fot. 1984. – *Kelch, 1690 (vgl. Abb. 19). Stempel der Goldschmiede Johan Andersen und Jens Andersen Klyne, Ribe.*

Altersættet er ifølge indskrift anskaffet ved provstens og provstiskriverens »befordring«. *Kalken* (fig. 19) er 25 cm høj, foden cirkulær med sekstunget bred standplade og seks graverede tunger, kantet af bladværk; på en af tungerne er pålodet et 3 cm højt krucifiks. I tungerens fortsættelse er foden drevet stejlt sekssidet op som overgang til de sekssidede skaftled. Knoppen har form som en lidt fladtrykt kugle med seks tunger både på over- og undersiden og med mellemfaldende små englehoveder. Bægeret, der hviler i en flad kurv med graverede blomsterblade, er formet som en omvendt keglestub og bærer på siden en indskrift med graverede, let skråstillede versaler: »Gud den allerhøieste til Ære/ oc Faborg Kierche til Ziir oc hellig Brug/ er denne Kalch oc Disch Anno 1690/ bekostet ved Provstens Nykierche oc/ Faborg Sogners Sielesørgeris ærværdige/ H. Anders Rasmüssøn Spandeths oc Provstii/ Schrifver Høyactbar Niels Jacobsøns Befordring«. ³⁵ På standkantens underside er med skriftegraveret: »[K]al[ch] oc Disch Til Sammen Weger 41 Lod 1 q«, efterfulgt af mestrenes stempler (fig. 20) (Bøje 1982 nr. 6781 og 6783). *Dysken*, tvnm. 17 cm, har i bunden graveret Jesu-monogram i medaljon (fraktur) og på fanen et cirkelkors med prikket bund. På fanens underside ses de samme to stempler som på kalken. Sættet omtales tidligst i inventariet 1696;¹⁵ 1888 og 1906 nævnes reparationer.⁵

†*Altersæt* af tin. Efter svenskekrigene fandt synet 1668 »ingen kalk og disk, anden end af tin«. ¹³ Tinsættet omtales endnu i inventarierne 1696¹⁵ og 1715;¹⁶ 1696 nævnes endvidere en *ttinflaske*.¹⁵

Oblatæsken er ny (mærket Dansk Paramenthandel Sterling), *alterkanden* af sort porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik. Den har afløst en »lille« *talterkande*, der nævnes 1910 tillige med en *toblatæske*, en porcelænsæske til brød.⁵

Sygesæt (fig. 22), 1854, med stempler for Johan Jacob Heinrich Rühle i Ribe. *Kalken* er 11 cm høj, foden cirkulær aftrappet, skaftet cylindrisk med midtring, bægeret halvkugleformet og let svejet. På standkanten det næsten udviskede stempel (Bøje 1982 nr. 6806). *Dysken*,

tvm. 7 cm, er glat og har på undersiden foruden Rühles stempel også Ribes bymærke og et 11-lødigt stempel. Sættet anskaffedes 1854 i fællesskab med Vester Nykirke.¹²

Alterstager (fig. 21), o. 1575, nogenlunde svarende til Vester Nebel kirkes. Stagerne er 39 cm høje, af gotisk form, med næsten ensdannet fod- og lyseskål og cylinderskaft med tre skaftringe. Fodskålen hviler på tre ben formet som dyrepoter, lysetornene er fornyet i jern. Messingstagerne nævnes i inventarierne 1696 og 1715 sammen med en tildtang og en tildspand.³⁶ En *syvstage* er nyere.

†*Alterbøger*. Inventariet 1696 nævner foruden en gammel bibel og en alterbog »en gradual«, der var ganske i stykker; en alterbog var borte.¹⁵ 1715 omtales udover de tre ovennævnte en salmebog uden bind.¹⁶

†*Messehagler*. Efter svenskekrigene savnede kirken 1668 hagel.¹³ En hagel, nævnt 1696,¹⁵ omtales 1715 som gammel. Man havde da fået en ny af rødblommet fløjlm med sølvgaloner omkring kanten og rygkors, skænket af kirkeejeren Elisabeth Rosenkrantz til Møllerup.¹⁶ Den manglede 1829, og en anden hagel karakteriseredes af synet 1832 som »så yderst simpel, at den synes uanstændig for altret«. 1891 anskaffedes en ny hagel af fløjlm.⁵

Alterskranke, 1953, femsided med spinkle smedejernsstivere og håndliste med hylde af blankt egetræ. En *knæleskammel* til præsten er nyere, men har på forsiden indsat en frise fylding fra et stolepanel (o. 1580). †*Alterskranker*. Da der 1859 kun kunne knæle 5-6 personer ad gangen for altret, fik synet kort efter alterskranken fornyet »i oval form løbende ud fra begge sider af alterbordet, så at 10-12 personer kan knæle på en gang«. 12 Skranken var af træ med balusterstivere (foto i NM2).

Døbefont (fig. 24), romansk af grålig granit, usædvanlig, vistnok oprindelig udført i tre dele, idet den nuværende fod snarest er tænkt som en art skaffled, hvilende på en nu forsvunden fod. Herpå tyder både fontens nuværende beskedne højde, 68 cm, og »fodens« udformning som en knop med spinkel, omløbende rundstav foroven og forneden.³⁷ Kummen, tvmm. 66 cm, er halv-

Fig. 21. Alterstage, o. 1575 (s. 1765). NE fot. 1984. – *Altarleuchter, um 1575.*

Fig. 22. Sygesæt, 1854, udført af Johan Jacob Heinrich Rühle i Ribe (s. 1764). NE fot. 1984. – *Kranken-geräte, 1854, von Johan Jacob Heinrich Rühle, Ribe.*

Fig. 23. Korbuekrucifiks, o. 1475 (s. 1766). NE fot. 1984. – *Triumphkreuz, um 1475.*

kugleformet, glat, med en kraftig tovstav over platte langs mundingsranden. I den dybe kumme ses et tillukket afløbshul. Fonten er siden 1953 opstillet i korindgangen på en to skifter høj plint af munkesten. 1844 var fonten malet og ønskedes forsynet med en tilsvarende malet træring til bækkenet.¹²

Dåbsfadet er fra 1889, af messing, tvm. 55 cm, skålen halvrund, fanen glat med stærkt profileret kant.⁵ *Dåbskanden* er sammenhørende, 28 cm høj, med gæklåg og glat korpus.

Korbuekrucifiks (fig. 23), o. 1475. Kristusfiguren, der er 145 cm høj, hænger i let skrå arme med parallelle ben og overlagte fødder. Det lille hoved er faldet dødt ned mod højre skulder, tornekrone er flettet med indborede torne, hår og fuldskæg langt og bølget, øjnene lukkede. Brystkassen står frem med ribben, der er klart markerede ligesom lemmernes muskler og sener. Skåret sidevunde både i venstre og højre side, kort lændeklæde, bundet med en snip

midtfor. Figuren er hulet fra bagsiden, venstre pegefinger fornyet ved en istandsættelse 1953. Korstræet, der har mistet sine endefelter, måler nu 195×148 cm, det kantes af en hulstav og har i skæringen en stor glorieskive med hulkant. Bortset fra gloriekanten, der står forgyldt, er alt træværk afrenset ved istandsættelsen 1953 efter en undersøgelse af farvelagene. Under to overmalinger fra 1800'erne³⁸ sporede enkelte rester af den oprindelige staffering på kridtgrund. Karnationen synes at have været lysrød, på lændeklædet sporede forgyldning, og korset havde stået grønt med rød kant og forgyldt glorieskive. 1873 hang krucifikset på triumfvæggen, nord for korbuen, 1942 på korets nordvæg og siden 1953 på skibets nordvæg.

Prædikestol (fig. 26), vistnok fra 1608, signeret af H. P. S(nedker) og nogenlunde svarende til hans prædikestole i Ansager fra 1609 (s. 1583) og i Grindsted fra 1626 (Slavs hrd.).³⁹ Den består nu af tre arkadefag, men havde indtil en hårdhændet, lokal restaurering 1898 et fjerde fag i syd. På hjørnerne flankerer korintiske frisøjler med cartoucheprydbælte arkadefelterne, hvis bueslag bæres af kannelerede pilastre med tandsnitsprydede profilkapitæler og plint med diamantbosse og små cirkelornamenter. Bueslaget kantes af tandsnit og ledsages af to profillister, hvorimellem en bort med småcirkler; i sviklerne akantustreblade. Som i Ansager og Grindsted rummer felterne naivt skårne fremstillinger af Kristus på korset mellem de to røvere, fordelt i hver sit felt. Korsene er skåret for sig og påfæstet felternes (vistnok fornyede) glatte panel.⁴⁰ De løber foroven og forneden ud i volutter og har øverst skriftbånd, der som prædikestolens øvrige indskrifter er i reliefversaler; røvernes kors er svagt gaffelformede. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 27) den gode røver med ansigtet let vendt imod Kristus; på skriftbåndet læses: »Refver«. 2) Kristus på korset, der som på det tilsvarende relief i Ølgod bryder arkadepilastrene (s. 1543 med fig. 45); på skriftbåndet: »INRI«. 3) Den onde røver med hovedet bortvendt fra Kristus; på skriftbåndet: »Rever«. Under søjlerne har postamentfremspringene pålagte plader i volutforn med snedkerens karakteristiske løvemasker

(fig. 28a-b); den sydligste ved væggen er fornyet 1898. I de profilindrammede postamentfelter læses: »Gvds Ord blif/ver eve/«. De afsluttende bogstaver »ndelig« ses på et panel fra det forsvundne fag i syd, nu opsat inde i prædikestolen.⁴¹ I frisen, der svarer til postamentet, har indskriften tilsvarende mistet afslutningen, der her er suppleret efter Helms: »Salig ere/ de som hør/ Gvds Ord/ [og b(evarer) d(et)]« (Luk. 11,28). Under postamentfremspringene flankerer englehoveder med volutagtigt indfoldede vingespids der kartoucheformede hængestykker. Prædikestolen har mistet underbaldakinen, og dens gesims, der på undersiden har været ledsaget af tandsnit, har fået dækpladen fornyet ved en istandsættelse 1953, da den nuværende, let svungne trappe i blankt egetræ opsattes.

Over prædikestolen, der er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang langs triumfmuren, sidder i murhjørnet en sammenhørende himmel med fire fag ud imod kirkerummet. Dens frise har retkantfremspring med profilydning flankerende frisefelterne, hvis indskrift efter snedkerens sædvane er stærkt forkortet imod afslutningen: »Sa elskte/ Gvd Verden/ at hand gaf/ sin

Fig. 24. Døbefont, romansk af granit (s.1765). NE fot. 1984. – *Romanische Granittaufe*.

Fig. 25. Maleri, o. 1862, Kristus og Maria Magdalene (s.1763, 1771). NE fot. 1984. – *Gemälde, um 1862. Christus und Maria Magdalene*.

e(nbårne) s(øn) p(å) d(et)« (Joh. 3,16). Hængende ornament mangler nu, men under fremspringene ses huller, hvori der må have været fæstnet englehoveder. 1841 sagdes prædikestolen nemlig at mangle nogle lister og »keruber«, som ønskedes »net anbragt lige med de forhåndenværende«.¹² Krongesimsen, der har været ledsaget af tandsnit, bærer på to af fremspringene topfigurer i form af fløjtespillersker, flankerende de høje kartouchetopstykker. De rummer efter værkstedets sædvane buefelter med indskrifter, der afsluttes med snedkersignaturen og navnet Jens Jepsen, formentlig en kirkevæрге: »Be/fal/ Her/ren dine// Ger/nin/ger saa/ skal// dine/ Ans/slag/ gaa/ fram// HP. S(nedker)/ G(vd) gi(f) G(l(ø)ck). Ien/s Iep/sen«. Det sydligste topstykke sad i nord indtil istandsættelsen 1953, da frisefaget over opgangen suppleredes. Himlens loft er fornyet i glat fyrrepanel med gammel midtrosset.

Fig. 26. Prædikestol (s.1766), formentlig 1608, signeret af H. P. S(nedker). NE fot. 1984. – *Kanzel, vermutlich 1608. Signatur des H. P. S(nedker).*

Prædikestolen står siden 1898 afrenset i blankt egetræ, kun med enkelte grå og røde lister samt forgyldning af bogstaver og sirater. Dens plads er formentlig den gamle, men før 1898 var opstillingen en lidt anden med opgang gennem triumfmuren. Det forsvundne fag synes ud fra Helms' beskrivelse 1873 at have savnet arkadefyldning og reliefmotiv. Han fandt under prædikestolen et nu forsvundet løst bræt, hvis udskæring og bogstaver ganske lignede prædikestolens, og hvorpå der stod: »A. A. D. S. T. 1608«. Brættet har formentlig hørt til prædike-

stolen og angivet året for dens opsætning.⁴² 1845 blev prædikestolen »smukt opmalet«,¹² og i årtierne efter 1862 omtales gentagne ønsker om reparation, nymaling, afrensning og flytning,⁵ der resulterede i den nævnte, lokale restaurering 1898. Den medførte foruden afrensning og reduktion en fornyelse af opgangen og himlens loft, og prædikestolen fik en muret underbygning, hvis øvre del havde form som en underbaldakin. Sin nuværende fremtræden har prædikestolen fået ved den seneste istandsættelse 1953, der først og fremmest var af snedkermæssig art. 1696 nævnes et *ttimeglas*.¹⁵

Stolestaderne (fig. 30-32) er fra 1583 i egnens ungrenæssanceformer, selve bænke med let skrå fyldingsryglæn dog fra 1953. Gavlene er ca. 105 cm høje, traditionelt udformet som et rammeværk med to profilindrammede fyldinger, hvis lodrette rammestykker fortsætter i småspir. I underfyldingerne ses foldeværk med hjerte- og rudeformede gennembrydninger, på de to bageste gavle dog rombefyldinger med akantusløv. Overfyldingerne har fladsnitsagtigt akantusløv, arrangeret på forskellig vis; nogle steder vokser det ud af en vase, et sted løber det ud i et englehoved, et andet i to fuglehoveder. De to forreste gavle har i overfyldingen indskrifter til erindring om kirkeværgernes opsætning af staderne. I nord (fig. 30) ses under en akantusvase reliefversalerne: »Severen/ Hansen/ lod disse/ Stoel giø/re Anno (15)83«, i syd (fig. 31) holder en engel et skjold med de indskårne versaler: »Ies Han/sen lod/ disse St/and giø/re Anno 1583«. ⁴³ Gavlene er nedfældet i en nyere fodrem. Indgangspanellerne (fig. 32) har fire fag med fyldinger i to rækker, adskilt af en vandret profilliste med neglesnit. De nedre, høje fyldinger er glatte med profilkant, de øvre er lave frise fyldinger med akantusløv, der vokser ud af fugle-, trolde- og englehoveder (fig. 38). Det vestre indgangspanel har på bagsiden (mod vest) liggende foldeværk i frise fyldingerne. Stoleværket er 1953 malet i gråt og brunt med røde lister, skæringerne står grå på mørkbrun bund.

To *frise fyldinger svarende til indgangspanellernes må stamme fra de gamle forpaneler og er nu deponeret i Esbjerg museum (inv. nr. 67-68/

1956). Det ene måler 36×16 cm og har på for-siden akantusløv, som vokser ud af næbbene på to fuglehoveder, på bagsiden foldeværk. Det andet, 43×18 cm, har akantusløv, som vokser ud af et troldagtigt Janushoved. Begge stykker har egetræsmaling fra 1866 ligesom nogle stoledele, der nu henstår i tårnet. Det drejer sig om en almindelig stolegavl og fyldingerne fra en anden samt en noget bredere gavl med foldeværksfyldinger, hvortil er fæstnet en låge (93×38 cm) med to perlestavsindrammede rombefyldinger. Gavlen med låge er rimeligvis en rest af præstefamiliens stol (jfr. ndf.).

Stolestaderne nævnes tidligst 1668, da der foruden fodskamler manglede syv »Stoelstang«, formentlig tynde ryglægter i mandsstolene.¹³ 1696¹⁵ og 1700²⁴ omtales staderne som brøstfældige, 1791 opregnedes 28 mandsstole og 16 kvindestole; kun én havde »dør« (låge), formentlig præstefamiliens.²⁶ 1861 ønskedes en ny stol til præstefamilien indrettet i tårnrummet;¹² 1862 fik kvindestolene rygstød, og året efter kom der nye rygstød i mandsstolene, hvorefter alt stoleværk 1866 blev egetræsmalet.⁵ Samtidig med bænkefornyelsen 1953 skete en istandsættelse og normalisering, og de nævnte, overflødiggjorte dele af stoleværket kom på kirkeloftet og til deponering i Esbjerg.

Fig. 27. Prædikestol, udsnit med relief af den gode røver (s. 1766). NE fot. 1984. – *Kanzel. Ausschnitt mit Reliefdarstellung vom Schächer.*

Fig. 28a-b. Løvemasker, detaljer af prædikestol, formentlig 1608 (s. 1767). NE fot. 1984. – *Kanzel, vermutlich 1608. Details. Löwenmasken.*

Fig. 29. Indre set mod vest. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Westen.*

Fra en (†)præste- og skriftestol stammer formentlig et ungrenæssancepanel, 94×80 cm, der synes samtidigt med stolestaderne (1583). Det består af to fag, det højre med to glatte profilfyldinger, det venstre med en høj rombefylding, udfyldt med akantus; øverst i fyldingen er indskåret initialerne »HP« over årstallet »1617«. Panelet, der nu henstår i tårnet, kan have udgjort en del af væggen i skriftestolen, der indtil 1886 stod i korets nordøsthjørne.¹² Den sagdes

1791 at være til otte personer,²⁶ 1859 forkortedes den med to alen,¹² og 1886 afløstes den af en *tbænk*, som synet året efter fandt mispdydende.⁵

En *tdegnestol*, 1696 omtalt som »helt slet«,¹⁵ stod indtil 1886 i korets sydøsthjørne.¹²

Kiste (fig. 33), o. 1585, af størrelse nærmest kun et stort skrin, 53×35 cm, 37 cm høj. Det sjældne lille møbel, udført i kraftigt egetræ, har let skrå sider og fladt, profileret låg, i hvis underside der er udsparet en fals, som netop passer

ned over kisteranden. Siderne er glatte bortset fra forsiden, der under en profil med neglesnit har to indskårne, neglesnitsindrammede »fyldinger« med ganske smukt skåret akantusløv. Indvendigt er der i siden læddike med profileret låg; låsen mangler. Kisten, der nu står i blankt træ, hviler på fire nyere, retkantede klodser, der kan have afløst lidt højere fødder. Den omtales allerede 1696 og 1715 som »et skrin, hvorpå hverken findes lås eller beslag«. ³⁶ Nu i koret syd for alterbordet.

Pengetavle (fig. 37), 1780, i egetræ, lukket, af form som en flad kasse med skuffe, 22×16 cm, 6 cm høj, med svejet pengetragt. Bag det udsvejfede rygbræt en 8 cm lang stump af håndtaget, i hvis ende der er hul til fæstelse af et skaft. Sort, oprindelig bemaling med lidt forgyldning og gylden skriveskrift. På rygbrættets forside: »1780/ Sognets Fattige«, på bagsiden: »Givet af/ Peter Møller«. Tavlen, der nævnes 1791, ²⁶ er nu fæstnet som pengebøsse til det vestre indgangspanel (jfr. fig. 32).

Kirkens *dørfløje* er fra 1953, af egetræ med rustikbeklædning. †*Dørfløje*. 1696 manglede kirke-døren dørning, og våbenhuset havde mistet yderdøren; en mangel, der endnu ikke var udbedret 1700. ²⁴ 1882 blev våbenhusdøren vendt, så den åbnede udad. ⁵

Orgel, 1954, med fem stemmer, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Manual: Gedakt 8', Spidsgamba 8', Principal 4', Rørløjtje 4', Oktav 2', Opstillet i tårnrummet. Et *torgel*, anskaffet 1907, stod på et *tpulpitur* i kirkens vestende.

Salmenummertavler, 1953, to ens, med udsvejfet overkant, gråmalede, med letmetal cifre. †*Salmenummertavler*. 1910 nævnes seks nummer-tavler, der 1911 erstattedes af én stor, der var forsynet med 100 metal cifre til ophæng i fire rækker. ⁵ Den hang på triumfvæggen nord for korbuen.

Maleri (fig. 25), o. 1862, Kristus og Maria Magdalene, olie på lærred i kraftig, gråmalet profilramme (lysning: 124×86 cm). Hun knæler tårevædet, iført rød kjole og blå kappe, foran Kristus, som velsigner hendes hoved og samtidig peger op imod de tre rejste kors på bjerget i

Fig. 30-31. Stolegavle, 1583, udsnit med indskrifter, der omtaler kirkevægerne Søren Hansens og Jes Hansens opsætning af staderne (s. 1768). EN fot. 1989. – *Gestühlswangen*, 1583. Ausschnitt mit Inschriften, die die Errichtung des Gestühls auf Veranlassung der Kirchenvorsteher Søren Hansen und Jes Hansen besagen.

baggrunden. Scenen foregår i et dunkelt landskab med Getsemanes port i baggrunden. Det usignerede maleri blev 1862 anskaffet af kirke-ejeren med henblik på indsættelse i altertavlen (jfr. ovf.). ³⁴

Lysekroner, nyere, tre ens af messing, ophængt i skibet. Den ældste fandtes 1910.

Fig. 32. Stolestader, 1583, gavnl med indgangspanel (s. 1768). NE fot. 1984. – *Gestühl*, 1583. Wange mit Eingangspaneel.

Fig. 33. Kiste, o. 1585 (s.1770). NE fot.1984. – *Truhe, um 1585.*

En *tligbåre* nævnes 1696 og 1715,³⁶ måske den samme som 1870 blev borttaget fra våbenhuset og 1910 stod i tårnet.⁵

Klokke, 1924, tv. 75 cm, omstøbt af en ældre *tklokke*, hvortil indskriften (reliefversaler) henviser (ndf. nr. 2). Om halsen: »Jeg blev gjort i det 15.de Aarhundrede, og for Faaborg Kirke gjorde De Smithske Støberier i Aalborg mig om, 1924«. På legemet: »Lad os det føle og smage/ Aanden er bedre end Kød og Blod/ Herren er liflig og ejegod/ Kristne har kronede Dage!«. Nyere slyngbom.

†Klokker. 1) En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁷ 2) (Fig. 34) o. 1500, skriftløs, tv. 77 cm, med profillister om halsen og ved overgangen mellem legeme og slagring (Uldall s. 133). 1668 manglede dens jernværk,¹³ og 1700 var det så forrustet, at klokken »ikke uden stor livsfare« kunne ringes.²⁴ Omstøbt 1924.

Klokkestolen er af egetræ, gammel, måske fra 1500'erne, udført til én klokke. Klokkestolen har dobbelte skræstivere og bærer mærke af reparationer samt en højere fæstning af bommen. 1700

omtales klokkeværket i tårnet som forrådnede,²⁴ og 1863 blev stolen afstivet, formentlig i forbindelse med ovennævnte sænkning af bommen.⁵

GRAVMINDER

Gravsten (fig. 35), o. 1736 over [Lø]r[ig]en Hanssen Tranbjerg, †19. febr. 1736 i Fåborg, 53 år, og hustru Anna Iørgens, †17. maj 1737, 42 år.⁴⁴ Indskrift i reliefversaler.

Rektangulær, rød kalksten, 197×121 cm, med indskriftfelt i højoval kransmedaljon. Herover et lille rektangulært felt med citat fra Åb. 14, 13 og langs medaljonens underkant et skriftbånd med gravvers. Sviklerne har store, enkle englehoveder, der afgrænses fra medaljonen ved akantusløv. Stenen har formentlig oprindeligt ligget i kirkegulvet. 1953 lå den på kirkegården,⁹ siden opstillet i våbenhuset.

Begravelser. Under restaureringen 1953 iagttoges foran triumfbuen en jordgrav med en *tegetrækiste*, hvorpå der med bredhovedede søm

Fig. 34. *†Klokke*, o. 1500 (s.1772). Foto 1924 i NM2. – *†Glocke, um 1500.*

var angivet tre bogstaver; kun et »A« var læseligt. Desuden konstateredes adskillige grave i midtergangen.⁹

Kirkegårdsmonument, o. 1878. Gårdmand Jens Iversen, *6. okt. 1846 i Omme, Nykirke sogn, †6. jan. 1878 i Fåborg. Gravvers. Stele med indfældet marmorplade, hensat i tårnets mellemstokværk.

Samme sted står tre *støbejernskors* (nr. 3, 4, 12), mens der på kirkegården stadig befinder sig tolv. Heraf er syv opstillet på et gravsted vest for tårnet (nr. 1, 2, 5, 7, 9, 11, 15), fire står øst for koret (nr. 8, 10, 13, 14) og ét kors (nr. 6) er sammen med andre kirkegårdsmonumenter samlet i kirkegårdens nordøstlige hjørne.

Korsene fordeler sig på tre typer (jfr. Henne, s. 1268, og Hodde, s. 1487): 1) Kløverbladformet korsendeafslutning, 93×49 cm (nr. 1, 3, 4, 5), 2), fliget korsendeafslutning, 92×48 cm (nr. 6-15) og 3) trepas-formet korsendeafslutning med palmet (nr. 2). Type 2 repræsenterer de yngste kors, her fra o. 1865.

1) O. 1851. Laust Knudsen Lund, *1772, †18. juli 1851. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 1a med stjerne på korsendernes for- og bagside og bøjle i korsvinklerne. Profileret fod fastgjort i granitblok.

2) (Fig. 36) o. 1858. Niels Hansen, *22. maj 1802 i Aastrup, †6. maj 1858 i Fåborg. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 3, 115×68 cm, med gennembrudt akantusslyng omkring foden, der er nedstukket i jorden.

3) O. 1860. Ane Mette Thomasdatter, *maj 1817 i Nykirke, †24. april 1860 i Fuglsig. Type 1, på støbejernssokkel, samlet højde 100 cm.

4) O. 1860. Type 1a, højde 82 cm. Korset har mistet en støbt indskriftplade samt sin fod.

5) O. 1861. Jeppe Pedersen, *1778 i Abildhede, Øse sogn, †18. juni 1861 i Fåborg. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 1a med stjerne på korsendernes for- og bagside samt profileret fod på lav, affaset sokkel.

6) O. 1865. Vibekke(!) Madsen, *27. maj 1808 i Raunsø, †31. dec. 1865 i Fåborg. På bagsiden gravvers. Kursiv. Type 2 med stjerne på korsendernes for- og bagside samt profileret fod i granitblok.

Fig. 35. Gravsten (s. 1772), o. 1736, over Jørgen Hansen Tranbjerg, †1736, og hustru Anna Jørgens, †1737. NE fot. 1984. – *Grabstein für Jørgen Hansen Tranbjerg, †1736, und seine Frau Anna Jørgens, †1737. Um 1736.*

7) O. 1869. Hans Christian Knudsen, *19. aug. 1828 i Gryd vad Mølle, Janderup sogn, †1. april 1869 i Fåborg Kro. Gravvers på bagsiden. Type 2, som nr. 6, dog profileret fod på lav, affaset sokkel.

8) O. 1869. Jeppe Christensen, *27. juli 1854 i Fåborg, †16. aug. 1869 sammesteds. På bagsiden gravvers. Kursiv. Type 2, som nr. 6. Korset er nedstukket i jorden.

9) O. 1870. Ane Sine Margrethe Nielsen, *29. sept. 1829 i Fåborg, †28. juli 1870. Gravvers på bagsiden. Kursiv. Type 2, som nr. 6. Den profilerede fod er nedstøbt i en lav, affaset sokkel, og korsstammen er repareret.

10) O. 1870. Kristen Sørensen, *28. marts

Fig. 36. Gravsted med støbejernskors over Niels Hansen, †1858, m.fl. (s. 1773). NE fot. 1984. – *Grabmal Niels Hansen, †1858, mit gusseisernen Grabkreuzen.*

10) O. 1870. Kristen Sørensen, *28. marts 1819 i Helle, Øse sogn, †□ i Fåborg. Versaler. Type 2, som nr. 8.

11) O. 1879. Benete Elise Sørensen, *14. aug. 1816 i Qvong, †27. aug. 1879 i Fåborg Kro. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, som nr. 9.

12) O. 1885. Marie Christine Nielsen, født Petersen, †1885. Den øvrige indskrift er forsvundet. Type 2.

13) O. 1887. Kristine Jeppestatter, *13. nov. 1815 i Graungaard, Brørup sogn, †11. okt. 1887 i Fåborg. På bagsiden gravvers. Versaler. Type 2, som nr. 8.

14) O. 1893. Ib Sørensen, *22. febr. 1824 i Helle, Øse sogn, †1. jan. 1893 i Kjærbjerg, Fåborg sogn. Gravvers på bagsiden. Versaler. Type 2, dog 110×67 cm, med gennembrudt akantusslyng om foden, der er direkte nedstukket i jorden.

15) O. 1897. Kjersten Hansen Jeppestatter, *9. dec. 1809 i Hostrup, †25. nov. 1897 i Fåborg. Gravvers. Versaler. Type 2, som nr. 8.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668, 1674, 1696 og 1715.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 36ff. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar), K. Høgsbro Østergaard 1953 (møntfund), Mogens Larsen 1953 (kalkmalerier), Georg N. Kristiansen 1954 (inventar) og Ebbe Nyborg 1988 (inventar).

Tegninger og opmålinger. *KglBibl.* Tegning af kirken ved J. G. Burman Becker o. 1860(?) (KB 2° 63). – *NM2.* Skitse af altertavle ved Magnus-Petersen 1895. Skitse af møntfund ved K. Høgsbro Østergaard 1953. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen og Bi Skaarup 1983.

Litteratur. Kristian Kristensen: Fåborg sogn, 1962. K. Høgsbro Østergaard: Arkæologiske Undersøgelser i Faaborg Kirke ved Varde i Forbindelse med restaureringen 1953, i *ÅrbRibe*, bd. 13, 1952-55, s. 454-82.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet marts 1989.

¹ DiplDan. 3. rk. II, 399.

² Kronens Skøder III, 199-200.

³ RA. DaKanc. A 29.

⁴ Kristian Kristensen: Fåborg sogn, 1962, s. 16f.

⁵ Synsprotokol 1862ff.

⁶ RA. Ribe bisp. Registre på sognepræsters ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 70-71.

⁷ RA. Register nr. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁸ DaFolkemSaml. 1906/23.

⁹ K. Høgsbro Østergaard: Arkæologiske Undersøgelser i Faaborg Kirke 1953, i *ÅrbRibe*. bd. 13, 1952-55, s. 454-82.

¹⁰ Den kgl. Mønt- og Medaillesamling FP 2339 og 2344.

¹¹ Årstallet er indhugget i muren.

¹² LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti 1828-1900 (C 44.3-8).

¹³ LA Vib. Skast herreds tingbog 5. maj 1668.

¹⁴ Fundamentet til den søndre indgang blev fremdraget ved digets udflytning 1922.

¹⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 21. juli 1696.

¹⁶ LA Vib. Skast herreds tingbog 20. juni 1715.

¹⁷ M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, 1949, s. 218.

¹⁸ Mackeprang s. 221-22; Lise Gotfredsen og Hans

Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, Herning 1987; Øystein Hjort: Kors, livstræ, søjle. Omkring nogle jyske tympanon-udsmykninger, i Romanske Stenarbejder, 4, 1989, s. 109-24.
¹⁹ Jfr. F. Uldall: Om Vinduerne i de Jydske Granitkirker, i ÅrbOldkHist. 1894, s. 266.

²⁰ Hullerne, der er dels retkantede, dels med afrundede hjørner, sidder i en indbyrdes afstand af 120-145 cm.

²¹ Alle fire bogstaver sås endnu 1886 (Uldall).

²² Sml. Grimstrup, s. 1684, samt sakristiet i Billum, s. 1078.

²³ Sml. kirkerne i Billum, Kvong, Nørre Nebel og Lydum, hvor også tagrummet tjener som »klokkestokværk«.

²⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 20. oktober 1674.

²⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

²⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1811-15 (C 4.709).

²⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1811-15 (C 4.709).

²⁹ Arkitekt Hector Estrup, Horsens, frarådede 1895 en afbankning af væggenes puds og en ny glat op-pudsning. En sådan ville forandre den oprindelige form og karakter, der »ikke burde bedømmes ud fra et almindeligt moderne krav om glat og slikt arbejde« (jfr. note 12).

³⁰ K. Høgsbro Østergaard (jfr. note 9), s. 458f.

³¹ Jens Olufsens tidligste daterbare arbejde er vist nok altertavlen i Skærbæk kirke fra 1631 (DK.Sjyll. s. 1252).

Fig. 37. Pengetavle, 1780 (s. 1771). NE fot. 1984. – *Sammelteller, 1780.*

Fig. 38. Frisefyldning med troldehoved, udsnit af stolepanel 1583 (s. 1768). NE fot. 1984. – *Friesfüllung mit faunähnlicher Maske. Ausschnitt aus Gestühl, 1583.*

³² Motiverne er angivet på en skitse af tavlen, udført af Magnus Petersen 1895. I NM2.

³³ Brev 24. aug. 1860. I privateje.

³⁴ Maleriet passer ikke umiddelbart i tavlens rammeverk. 1866 fandt synet, at det af tiendejeren anskaffede Kristusbillede »mulig kunne anbringes på den af ham påtænkte måde« (jfr. note 12).

³⁵ Anders Rasmussen Spandet blev viceprovst for Skast hrd. 1680. Se Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 146.

³⁶ Jfr. noterne 15 og 16.

³⁷ Fonten er ikke omtalt i Mackeprang: Døbefonte. En parallel til det knopagtige skaftled findes i Ormslev kirke (DK. Århus, s. 2166 med fig. 12), hvor ledet dog er hugget i ét med foden.

³⁸ En bemaling fra begyndelsen af 1800'erne bestod af gulgrøn karnation, blodstriber, rødbrunt hår og skæg, grøn tornekrone og gult lændeklæde. Korset var rødbrunt med gul skive. Fra århundredets slutning stammede en bemaling med mørk karnation og blodstriber, mørkebrunt hår og skæg, grøn tornekrone og sort korstræ.

³⁹ Om snedkeren, der formentlig boede i Heager i Øse Sogn, se s. 1542f. med note 71.

⁴⁰ Panelet må antages oprindeligt at have haft udskåret bladværk flankerende korsene, som på prædikestolene i Ansager (s. 1583f.) og Grindsted.

⁴¹ Skriftpanelet blev fundet henlagt på kirkeloftet i forbindelse med restaureringen 1953.

⁴² Jfr. prædikestolen i Ansager, hvor dateringen 1609 stod at læse på den nu forsvundne opgangs holdetræ (s. 1584).

⁴³ Kirkevængerne er de samme to, som nævnes 1585-87 i sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog. RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

⁴⁴ Inskriptionen er gengivet i sin helhed af K. Høgsbro Østergaard (jfr. note 9), s. 471f.

Fig. 1. Indre set mod øst. NE fot. 1988. – *Innenansicht nach Osten.*

AGERBÆK KIRKE

FÅBORG SOGN

Filialkirken i Agerbæk er opført 1928-29 (indviet 22. september 1929) efter tegning af arkitekt Axel Hansen.¹ 1971 udvidedes kirken med et tårn i vest ved arkitekt Erik Flagstad Rasmussen.

Ønsket om egen kirke i det nyopdyrkede he-
deområde i Fåborg sogns østre del blev fremsat
1911. 1926 købte man for indsamlede midler et
stykke jord ved vejen mod Kærbjerger, og det
følgende år gav staten tilsagn om støtte.²

Kirkegården, der blev taget i brug nogle måne-
der forud for kirkens indvielse 1929, blev 1966
udvidet med et nyt areal mod øst. Den hegnes af
klippede hække; hovedindgangen syd for tårnet

er en køreport mellem to svære, hvidtede piller
med aftrappet granitafdækning.

Den hvidkalkede og tegltækte *bygning*, som
oprindelig kun bestod af kor og skib med en
ftagrytter over vestgavlen, er opført af mursten
i blandet middelalderlig stil. Axel Hansen ledede
1924-25 tillige opførelsen af den lille filialkirke i
Grestedbro (Gørding hrd.) og samarbejdede i
disse år med H. Lønborg-Jensen ved dennes re-
stauration af Ribe S. Katrine kirke.³ I sine ny-
bygninger viser han en selvstændig indlevelse i
dansk middelalderarkitektur. Kirken i Agerbæk
har lige afsluttet kor, og gavlene prydes af svagt
markerede højblændinger over to savskifter. Set

Fig. 2. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1988. – Süidostansicht der Kirche.

fra sydøst fornemmes det højgotiske formsprog: sydsiden har store, dobbelte, spidsbuede vinduer. Nordsiden, derimod, er holdt i romansk stil med små, højtsiddende, rundbuede vinduer, prydet med snoede halvsøjler. De ubrudte tagflader er hængt med vingetegl; vindskeder og spærsko står sortmalede.

Den lille, firkantede *ttagrytter*, der var inspireret af den på Kalvslund kirke, måtte 1971 vige til fordel for et tårn, hvis nedre rum tjener som våbenhus. I klokkestokværket er otte rundbuede og faldede glamhuller; sadeltaget er svagt opskalket over en profileret gesims, som er ført rundt om hjørnerne.

Indvendig i det hvidtede rum står den runde, faldede korbue med spinkle, murede kragbånd. I triumfmurens nordside er et maskeret dobbeltvindue, adskilt af en romaniserende søjle. Korgulvet, der er hævet fire trin for at give plads til

et underliggende kapel (sml. den ombyggede kirke i Hejnsvig), er som skibets midtgang lagt med røde mursten på fladen. Under stolestaderne er der trægulv. Bjælkeloftet er malet i to grå nuancer.

Inventaret er i alt væsentligt fra opførelsestiden, udført i former, der efterligner egnens gamle kirkeindretninger. På *alterbordet*, et panelværk med foldeværksmotiver, står en *altertavle*, der slutter sig til egnens højrenæssancetype. Dens malerier, Kristus lader de små børn komme til sig (fordelt over tre felter), er kopieret efter A. Dorph af J. Lauritsen Thomsen i *Ansager* (olie på lærred).²

Altersølvet, der ifølge indskrift er skænket 1929 af »Pastor Schmidt og Fruc, Faaborg«, har stempel for Evald Nielsen, København. Kalken, 21 cm høj, har på knoppen indskriften »Agerbæk Kirke Anno 1929«, disken, tv. 16 cm, et

Fig. 3. Kirken set fra nord. NE fot. 1988. – *Nordansicht der Kirche.*

graveret korslam omkranset af samme indskrift. Alterkanden er en industrivare i sølvplet, oblatæskan i sort porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik. *Alterstagerne* er i gotisk form, 33 cm høje, ifølge indskrift skænket 1929 af tømmerhandler Thomas Thomsen og hustru, Agerbæk; en syvstage er givet 1928 af Sydjdysk Landmandsbank, Ribe.

Fonten, der er af granit og i udformning slutter sig til den almindelige vestjyske type, er leveret af stenhugger Chr. Tullesen, Holsted.² Dåbsfad og kande er af messing, skænket 1929 af Ane Pedersen, Agerbæk, og læge Agerbæk, Ribe.

Prædikestolen er udført af Brørup snedkeri i ungrenæssancestil med halvrossetter og rudeværk, inspireret af nabokirken Åstrups (Gørding hrd.). *Stolestaderne* er ligeledes i egnens ungrenæssanceformer, dels med glatte fyldinger, dels med akantusløv og dels med allegoriske fremstillinger af dyrer; på den forreste gavlfod ses årstallet »1929« over en medaljon med en bro over en bæk (Agerbæk). I koret gotiserende »korstole«.

Orglet er fra 1981, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Jydsk Orgelbyggeri, Hinnerup. Disposition: Manual: Spidsfløjte 8', Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2',

Nasat 1 $\frac{1}{3}$ '; svelle. Pedal: Subbas 16'. På pulpituren i vestenden. Det har afløst et *torgel* fra 1929 med fem stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved Th. Frobenius & Co. Disposition: Manual: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Oktav 4'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Nybarok facade med tre tårne og mellemliggende felter. Placering som det nuværende.

På skibets nordvæg hænger et *maleri*, Den fortabte søn (olie på lærred), af Troels Trier, over midtgangen to lysekroner i renæssancestil, købt hos Knud Eibys kunstsmedie i Odense.²

Klokken, tvvm. 75 cm, har profileret hals og slagring samt indskrifter med reliefversaler. Om halsen: »Støbt til Agerbæk Kirke 1928./ Givet af Husm(and) Iohs. Larsen./ Støbt af B. Løw & Søn, København«, på legemet: »Sol op og Sol ned/ tak Gud bevar hans Fred/ kom hjem med Klokkeklang/ Amen! Halleluja! Tak!«. Op-hængt i vuggebom af jern.²

¹ I Trap: Danmark, 5. udg., samt i Erik Horskær (red.): De danske Kirker, bd. 17., 1970, angives arkitekten fejlagtigt som Eilstrup Hansen.

² Kristian Kristensen: Fåborg sogn, 1962, s. 13-16.

³ Jfr. H. Lønborg-Jensens nekrolog over Axel Hansen, i Architekten, Ugeskrift, 1935, s. 93.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Morten Aaman Sørensen fot. 1973. – Südostansicht der Kirche.

ÅRRE KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes 1327¹ og 1338.² I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Senest 1522³ var Årre *anneks* til Grimstrup (jfr. s. 1679), og dette forhold varede ved til 1859, da sognet blev anneks til Fåborg.

Kronen solgte 1720⁴ kirken til Steffen Nielsen Ehrenfeld til Endrupholm, og herefter ejedes kirken af Endrupholm, fra 1742 af slægten Teilmann, i hvis eje

den forblev, også efter at slægten 1833 havde afhændet gården. Kirken ejedes 1863⁵ af Poul von Teilmann, 1876⁶ af Vilhelm Øllgaard, Bramminge Nygård, og 1882⁷ af T. Teilmann, Armvanggård (Varde sogn). Den overgik til selveje 1930. – Ved klokkeskatten 1528⁸ måtte kirken afgive en klokke.

Sagn. Der skal have stået et slag med svenskerne ved Årre. De faldne fjender blev begravet i højen på kirkegården (jfr. ndf.).⁹

Fig. 2. Kirken og kirkegården i landskabet set fra nord. NJP fot. 1989. – *Kirche und Friedhof in der Landschaft. Nordansicht.*

Kirken ligger højt og frit nord for landsbyen med en gård mod øst og den gamle skole mod syd som nærmeste naboer. Terrænet har betydeligt fald mod sydøst, øst og nord.

Kirkegården har bevaret sine gamle skel med brede, udvendig stensatte diger til alle sider. 1980 er en større udvidelse mod syd taget i brug

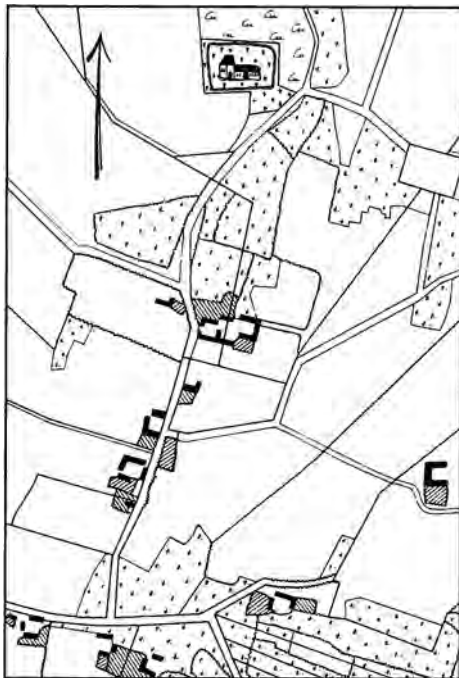

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000. Målt af C. Poder 1800. – *Katasterkarte.*

til begravelser. Arealet, der er udformet af landskabsarkitekt I. P. Junggreen Have, holdes som en klippet plæne, omgivet af stensatte diger mod syd og vest, af en bøgehæk mod øst. Et trekantet område sydøst for kirken, mellem den gamle og den nye kirkegård, har stejle afgravede skrænter; bunden er planeret og asfalteret og bruges som parkeringsplads. Fra landevejen fører en rampeagtig opkørsel op til kirkegårdens hovedindgang midt i det gamle syddige. Denne består af køreport og låge, lukket med jerngitterfløje mellem kunstfærdigt profilerede, hvidtede piller, vistnok fra 1905, som har afløst pyramideafsluttede stetter fra o. 1881.⁵ I norddiget er en lille jerngitterlåge.

Indgangen i syd lukkedes 1863 af »stakitlåger«, ophængt mellem to kampestenspæle og en træstolpe.⁵ 1668 nævnes tre (murede?) tsetter, der da alle var gamle og brøstfældige og uden »overdele«. Én tfrist manglede ganske, mens en sydvestre rist fattedes fire »jernsprinkler«.¹⁰

En *oldtidshøj* inden for vstdiget, ud for tårnet, er udfladiget i toppen og omkranset af en klippet bøgebevoksning.¹¹ Til højen, der 1863⁵ var overgroet med lyng og omgivet af krøblede ege, er knyttet det ovennævnte sagn om svenskekrigene. – Kirkegårdens bevoksning domineres af fem ældre, bredkronede egetræer omkring digerne samt en stor elm syd for tårnet. Inden for det østre og nordre dige er en hæk af

klippet seljerøn og i syd en række små, stynede elme. De sidstnævnte »allétræer« er muligvis kommet til o. 1901, da kirkegården ønskedes reguleret og tilplantet.⁵

Et teglhængt *ligkapel* af gule sten i det nordvestre hjørne er bygget o. 1960. I forbindelse med udvidelsen 1980 opførtes et *graverhus* udenfor kirkegårdens sydøstre hjørne, hvidtet og dækket med sorte vingetegl. På omtrent samme sted stod indtil o. 1945 en *†kirkestald* (jfr. fig. 4) med plads til ti heste og tørv til kirkens varmeovn.

BYGNING

Kirken, som har en traditionel romansk grundplan, kvadratisk kor og aflangt skib, er opført i to etaper. Byggeriet er påbegyndt i granitkvadre og fuldendt i en blanding af granit, tuf og tegl. At dømme efter syddørens gotiske udformning må arbejdet være afsluttet ret sent, sandsynligvis i sidste halvdel af 1200'rne. I senmiddelalderen er der føjet et tårn til vestenden, ombygget

1758, og også våbenhuset ved skibets sydside er sandsynligvis kommet til i den senere middelalder. Orienteringen er solret.

Materialer og teknik. Kirkens ældste del, koret og skibets østende, er af *granitkvadre*.¹² Efter at byggeriet formodentlig har ligget stille i nogen tid, er skibet fuldført i en blanding af granit og *tuf* samt lidt *tegl*. Indvendig synes de pudsede vægge i vid udstrækning at være af marksten, således som det er tilfældet med gavlspidserne.

Grænsen mellem de to byggefaser fremgår af en lille forskel i bygningens profilerede *granitsokkele*, hvor hulkelen i koret og i skibets østende indtil godt 2,5 m fra de østre hjørner er ledsaget af to riller (jfr. s. 1600, fig. 17), som mangler i skibets vestre og yngste del. I kirkens østende er soklen ydermere prydet med hjørneblade (fig. 11), bedst bevaret i korets og skibets sydøstre hjørner.

Koret har indtil gavlens ommuring 1844 udgjort et udvendigt kvadrat. Kvaderstensmurværket her og i skibets østende består af ret store

Fig. 4. Kirken og nedrevet *†kirkestald* (s. 1781) set fra syd. Stender fot. 1914. Det kgl. Bibliotek. – *Blick von Süden auf Kirche und abgerissenen †Fuhrmannsstall. 1914.*

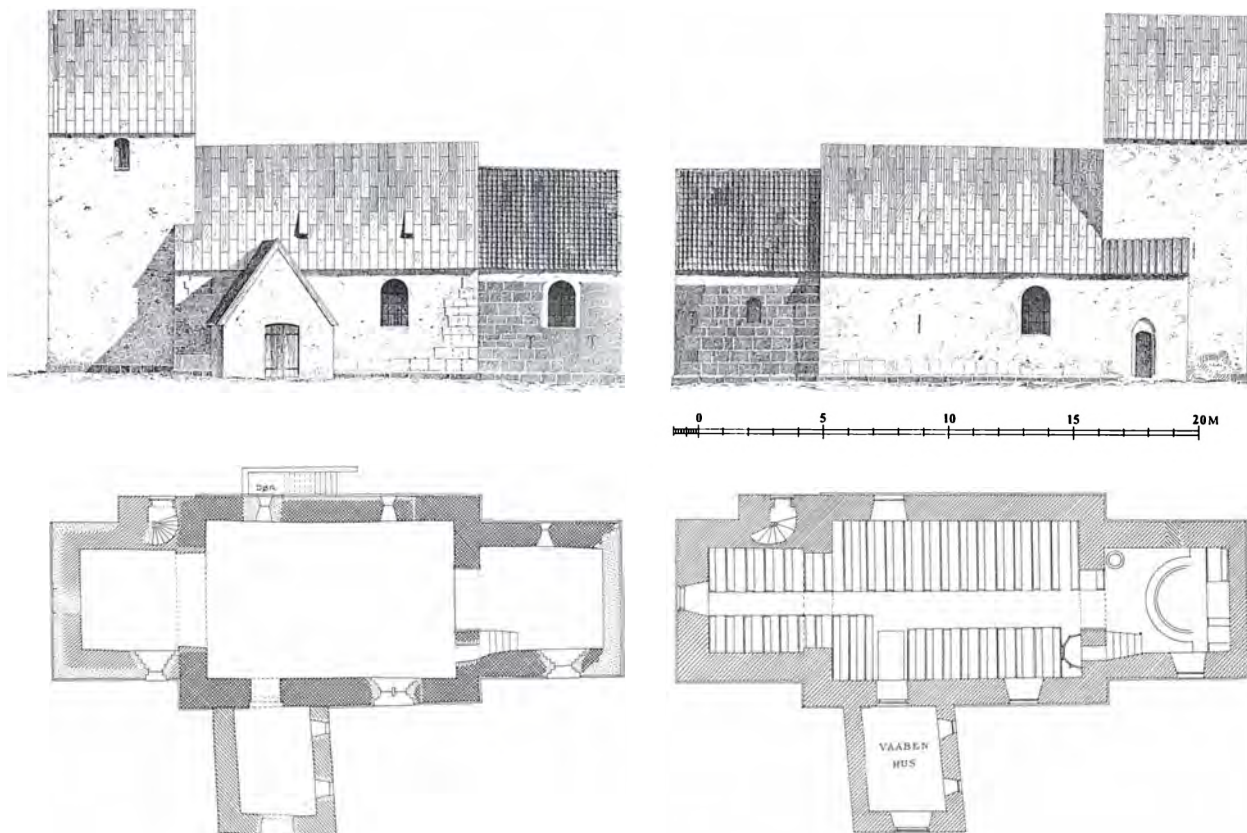

Fig. 5-8. Opstalter og planer, 1:300. 5-6. Kirkens sydside og nordside, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. 7. Grundplan, målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978, tegnet af Marianne Nielsen 1989. 8. Grundplan, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. – 5-8. *Aufrisse und Grundrisse. 5-6. Südseite und Nordseite der Kirche. Zeichnung 1886. 7. Grundriss, 1978. 8. Grundriss, 1886.*

formater, og det bemærkes, at tredje skifte i korets nordside er højere end de nedre skifter. I muren ses et par bomhuller, udfyldt med små granitblokke; ét af hullerne er pyntet med en lille vulst. I syd savnes et egentligt forbandt mellem kor og skib fra og med tredje skifte.

Det er svært at skabe fuld klarhed over materialerne i skibets yngste del. I begge langmure er der over soklen brugt et granitskifte, og vest for syddøren når kvaderstensmurværket, der har indeholdt et granitindfattet vindue (se ndf.), helt op til murkronen; dog er skibets sydvesthjørne ommuret med mursten, formentlig i forbindelse med tårnets ombygning 1758. Skibets nordside var, indtil den blev ommuret i tegl 1882, helt overvejende af vulkansk tuf.⁷ Østre

del var, som det er almindeligt i tufstensarkitekturen, smykket af to *blændinger* (jfr. fig. 9), delt af en lisén og afsluttet med en rundbuefrise. Muren fremtræder nu som en glat, pudset og hvidtet facade, og ethvert spor af tufstensudsmykningen er gået tabt. Også sydsiden, der er forstyrret ved indsættelse af et stort vindue, er af blandede materialer. Murstykket, der indeslutes af våbenhusloftet, er – som nævnt – af granitkvadre i den vestre del, mens partiet øst for døren er af tegl iblandet nogle få marksten. I syddørens spejl (se ndf.) er der brugt både tuf og tegl, og man har her udnyttet de to materials farvemæssige samspil.

Om gangen i byggeriet og materialefordelingen gælder det samme som for en del af de øv-

rige tufstenskirker så som Ovtrup, Ål og Tjærborg¹³: Kirken er påbegyndt med granitkvadere uden facadedekoration, der, som arbejdet skred frem, er suppleret med tuf og teglsten, ledsaget af tuffens vanlige blændingsudstyr.

Af oprindelige, dobbeltsmigede og rundbuede *vinduer* er bevaret ét i korets nordside og ét østligt i skibets nordside, begge genåbnet i forbindelse med en hovedrestauration 1930; en »romansk« åbning i samme side længere mod vest er en efterligning af det østre, skabt i forbindelse med tilmuringen af et større vindue. Korets nordvindue har retkantet overligger og sålbænk af granit; siderne udgøres af et enkelt kvaderskifte. Vinduet i skibets østende, som står pudset og hvidtet, må oprindeligt have været muret i tuf. Det blev fremdraget 1930 og var da helt eftermuret i ydersiden. Af et tilmuret, romansk *tvindue* i skibets sydmur, nær det vestre hjørne og delvis skjult af våbenhusets tag, anes nu kun granitoverliggeren. Denne er ifølge F. Uldalls beskrivelse 1886 smykket af en vulst i den øvre smig.

Døre. Den østre karm af den forlængst tilmurede *tnorddør* er svagt kendelig i det nedre granitskifte. *Syddøren*, som stadig er i brug, har efter en bevaret **dørfløj* (jfr. s. 1797) at dømmes oprindeligt været høj og smal, idet fløjen måler 245 × 97 cm. Døråbningen er ødelagt i forbindelse med en udvidelse o. 1875, hvorunder an-

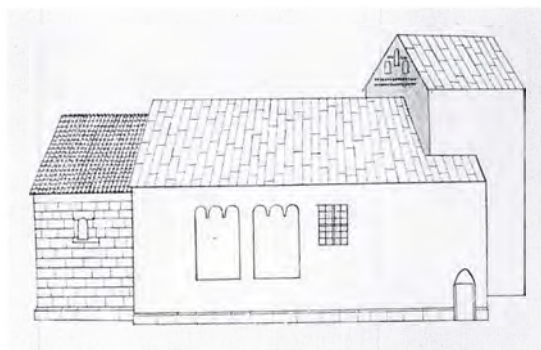

Fig. 9. Kirken set fra nord. Pennetegning af J. G. Burman Becker o. 1860. Det kgl. Bibliotek. – *Nordansicht der Kirche. Federzeichnung um 1860.*

slaget blev hugget bort. Indvendigt afsluttes døren med en smiget, flad bue. På ydersiden har den vist nok oprindeligt runde dør været indfattet i et højt, *spidsbuet spejl* (fig. 12), der nu kun kan iagttages på våbenhusloftet. Spejlet, hvis toppunkt befinder sig 3,5 m over nuværende gulv, er trukket 6 cm tilbage fra murplanet; det er muret af tuf, pudset og hvidtet, mens det omgivende, spidsbuede stik er af munkesten i rulskifte, dog er slutstenen af tuf. – F. Uldall mente 1886, at den spidse bue måtte skyldes en tidlig ommuring.¹⁴ Men denne opfattelse kan næppe være rigtig; det spidsbuede spejl må være oprindeligt og muret i forbindelse med kirkens færdiggørelse, der som nævnt må være foregået

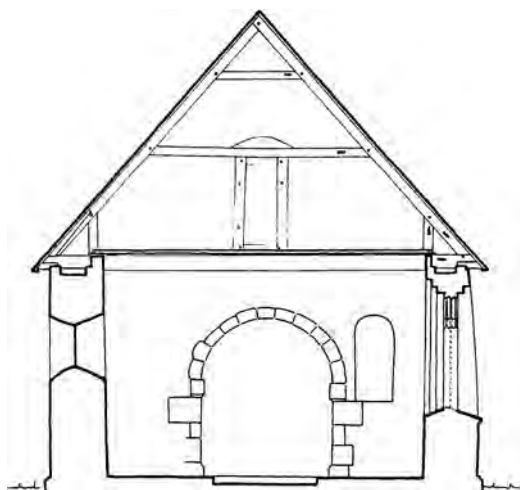

Fig. 10-11. 10. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978, tegnet af MN. 1989. 11. Korets sydøstre sokkelkvader med hjørneblad (s. 1781). Målt og tegnet af V. Ahlmann 1886, 1:10. – 10. *Querschnitt durch Schiff nach Osten.* 11. *Chor. Südöstliche Sockelquader mit Eckblatt. Zeichnung 1886.*

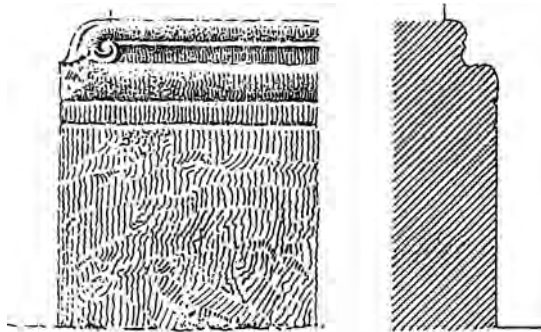

Fig. 12. Spidsbuet spejl over skibets syddør, set fra våbenhusloftet (s. 1783). NE fot. 1989. – *Spitzbogen über Südeingang des Langhauses. Blick von Vorhalledachboden.*

ret sent, vel i sidste halvdel af 1200'erne, på et tidspunkt, da det følte naturligt at anvende den nye spidsbuede form i kirkens hovedportal, selv om de omgivende vinduer var de traditionelle, rundbuede (sml. Tjæreborg s. 1838).

Indre. Korbuen står siden 1930 med afrensede granitkvadre. Den har skråkantsokkel og svære, omløbende *kragsten*, hulkelet på undersiden (jfr. s. 1600, fig. 6). Kragstenene er 110 og 112 cm lange, svarende til 4 fod. En enkelt kvader nederst i søndre vange, i hjørnet mod skibet, er øverst udstyret med en lille vulst. Rummene dækkes af flade trælofter, med brædderne hvilende på bjælkernes overside. De ni østre bjælker i skibet er gamle og af egetræ, resten er fornyet i fyr. Indtil 1930 var bræddelaget i skibet sømmet på bjælkernes underside. I forbindelse med frilægningen blev bjælkerne iklædt profilerede brædder.

Tagværkerne, hvoraf kun mindre dele er udskiftet med fyrretræ, er af den almindelige konstruktion med dobbelt lag hanebånd og korte spærstivere, nummereret på østsiden af bånd og stivere fra vest mod øst, med streger i syd og firkantstik i nord. I skibet er en *loftslem* mellem 6. og 7. spærfag regnet fra vest.

Af *gavlspidserne* er korets totalt fornyede ved ommuringen 1844. Skibets østgavl, der står pudset på østsiden, er af små marksten, der også

er anvendt i vestgavlen, her sammen med tufsten (i den øverste del) og munkesten. En del tegl kan være kommet til ved reparationer og i forbindelse med tårnbyggeriet, idet gavlen bærer tårnets østmur.

Ændringer og tilføjelser. Bortset fra en udvidelse af sydsidens vinduer er selve kirken ikke undergået større ændringer. Tårnet er som nævnt kommet til i senmiddelalderen, og fra samme periode stammer sandsynligvis også våbenhuset.

Tårnet fremtræder i dag i den skikkelse, det fik ved en gennemgribende ombygning 1758 under kirkeejeren Tøger Reenberg Teilmann, der samme år lod tårnet i Grimstrup reparere. På begge tårne sås tidligere jerndragere med årstallet, ledsaget af patronens og hans første hustru, Margrethe Benzons initialer: »1758 TRT MB«. ¹⁵ Af det middelalderlige tårn, muret af munkesten i munkeforbandt, er foruden trappehuset kun østmuren med den blændingsprydede gavlv bevaret, nok til at afgøre, at tårnet har beholdt sin gamle højde med klokken ophængt i tagrummet. Ved ombygningen 1758 må murene i de øvrige sider have været nedbrudt næsten til grunden. Udvendig hviler tårnet på et skifte af granit, og nederst i tårnrummet er de glatte vægge af munkesten; men herover er murværket med de nævnte undtagelser overalt af små teglsten. Tårnrummet, der formodentlig oprindeligt var hvælvet, dækkes nu af et højtliggende bræddeloft og åbner sig mod skibet med en bred, rund bue. Et spidsbuet, mangefalset vindue i syd kom til 1930, samtidig med at man tilmurede et kurvehanksformet vindue i vest.

Trappehuset i nord, der er bygget i ét med det oprindelige tårn, har nederst en fladbuet dør i spidsbuet spejl. Den højredrejede spindeltrappe har pudsede trin. Over trappens udmunding i mellemstokværkets nordvæg ses i munkestensmurværket den østre af formodentlig to spareblændinger. Etagen får lys gennem fladbuede vinduer i syd og nord, det sidste genåbnet efter 1886. ¹⁶ Den østre, middelalderlige gavlspejls har to falsede, spidsbuede glamhuller, adskilt af en smal højblænding og fornedet indrammet af to savskifter, der gentages omkring og over lyd-

Fig. 13. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. – Nordostansicht der Kirche.

hullerne. Den vestre, fornyede taggavl er glat med et fladrundbuet glamhul i midten. Gavlenes tømmer er beklædt med bly.

Våbenhuset foran skibets syddør er en anonym, teglhængt bygning med en noget skæv grundplan. Det nævnes første gang 1668,¹⁰ under den jyske betegnelse »skrøvs« (skriftehus), og var da allerede en ældre bygning med brøstfældigt loft. De ret tykke, pudsede og hvidtede mure tillader ingen nærmere undersøgelse af materialerne; indvendig i gavltrekanten måler murstenene gennemgående 12 × 24–25 cm. I østmuren indsattes 1876⁵ to små, fladbuede støbejernsvinduer; den fladbuede dør er udvidet efter 1886. Loftet fik nye brædder 1841,⁶ efter at det i lang tid havde været uden beklædning. Gulvet er af teglsten.

Tagbeklædning. Kirkens tage blev ved restaureringen 1930 overalt tækket med bly, bortset fra våbenhuset, der altid har haft tegltag. Skibet har været blytækket i det mindste siden 1600'rne, hvorimod koret muligvis lige så længe har været tækket med tegl. Tårnets nordside var indtil ombygningen 1758 klædt med brædder,¹⁷ der bibeholdtes over trappehuset vistnok helt frem til 1930 (jfr. fig. 6). I forbindelse med tækkearbejdet sidstnævnte år nedtog man fra skibet en *blyplade* med indskriften »TRT 1758«¹⁸ for Tøger Reenberg Teilmann, svarende til en blytavle i Grimstrup kirke med samme indskrift.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Af en synsforretning 1668, få år efter svenskekrigene, fremgår det, at navnlig tårnet var meget brøstfældigt. Tagafdækningen over trappen manglede, og

Fig. 14. Indre set mod vest. NE fot. 1982. – *Inneres nach Westen.*

trætaget på tårnets nordside var i en meget dårlig forfatning; en udbedring ville kræve 40 ege-fjæle. I loftet manglede tolv brædder, og våbenhusloftet burde helt fornyes.¹⁰ 1674 anslog man, at en »højnødvendig reparation« ikke kunne foretages for under 210 slette daler. Men kirken havde ingen penge, den skyldte tværtimod sin værge 26 rigsdaler.¹⁹ Efter Tøger Reenberg Teilmanns overtagelse blev tårnet som nævnt totalt ombygget 1758, og også skibets blytag blev støbt om. I forbindelse med en ny reparation 1788 beklagede en fattig selvejerbonde sig over, at han var blevet pålagt urimeligt meget arbejde og kørsel. Foruden to rejser til Hjerting efter kalk, skulle han hente otte læs mursten fra kirkejeejers teglovn i Bolding i Åstrup sogn (jfr. s. 1718).²⁰

Synet påbød 1809,²¹ at den hældende korgavl blev forsynet med jernankre. Det var dog ikke tilstrækkeligt til at sikre gavlen, der 1844 blev totalt ommuret med røde teglsten i krydsskifte, efter at kancelliet forinden var blevet rådspurgt,

om der skulle bruges »hugne sten« eller mursten.⁶ 1855 pålagde provsten kirkejeejeren – her som i de øvrige af herredets kirker – at lade væggene afbanke for gammel kalk og nypudse fladerne, men dette arbejde er dog næppe blevet udført.⁶

Ændringerne i bygningen i sidste halvdel af 1800'erne fremgår af J. G. Burman Beckers tegning o. 1860 (fig. 9) og V. Ahlmanns opmålinger 1886 (fig. 5 og 6). Fire vinduer med retkantede karme af træ (et i korets sydside, et i hver side af skibet og et i tårnets vestmur) blev 1874⁶ udskiftet med rundbuede støbejernsrammer. 1882 blev som nævnt skibets nordside ommuret, hvorunder facadens tufstensblendinger gik tabt. Ifølge synets pålæg skulle muren udvendig skalmures i halvanden stens dybde, indvendig i én stens dybde.

Opvarmning. Kirkens første varmeapparat, en ovn fra Varde jernstøberi, blev installeret 1904, efter at et flertal af sogneboerne havde ønsket, at kirken blev opvarmet.⁵ I forbindelse med restaureringen 1930 indrettedes en fyrcælder under kirken med nedgang ved skibets nordmur. Kirken opvarmes siden 1950'erne med elvarme.

Kirken fik sit nuværende udseende ved en gennemgribende *restaurering 1930*, ledet af arkitekt Axel Hansen, Ribe,²² som året forinden havde forestået opførelsen af kirken i Agerbæk (s. 1776). Murværket blev repareret, tagværket sat i stand, og hele kirken, undtagen våbenhuset, tækket med bly. I det indre blev loftsbjælkerne som nævnt lagt fri og korbuens kvadre renset for kalk; i gulvet lagde man store, røde mursten i sildebensmønstre. Den væsentligste ændring gjaldt dog *vinduerne*, hvor man imod Nationalmuseets henstilling fjernede støbejernsrammerne og etablerede helt nye vinduer med individuel karakter: falsede åbninger med spids eller spidsende buer med blyindfattet glas og jernsprosser. Skibets store sydvindue er inspireret af højgotikkens stavværksvinduer og muret af de samme formsten, som håndværkerne kort forinden havde brugt i Agerbæk. I tårnet til-murede man åbningen i vest og brød et nyt vindue i syd. Også skibets store nordvindue blev lukket og afløst af et lille, dobbeltsmiget vindue,

Fig. 15. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – *Innernes nach Osten.*

svarende til de to genåbnede, romanske vinduer østligt i samme side.

Kirken er hvidkalket ude og inde med undtagelse af korets ydermure og skibets sydøstre, kvaderklædte hjørne.

INVENTAR

Oversigt. Det ældste stykke, kirkens romanske granitdøbefont, er rigt reliefprydet og enestående i Danmark ved en fremstilling af det antikke tornudtrækermotiv. Middelalderen i øvrigt er repræsenteret ved den sengotiske, skriftløse kirkeklokke.

Stolestaderne, der bærer årstallet 1582 og initialer for kirkeværgen Oluf Thomsen, vidner om en større inventarfornyelse i 1580'erne, der også omfattede (†)skriftestol og (†)degnestol samt en (†)altertavle af katekismustype, som samme væрге betalte sysselprovsten for 1585-86. Prædikestolen fra 1618 er et sig-

neret arbejde af Mads Christensen Gamst, nært beslægtet med den prædikestol, han 1604 opsatte i hovedsognet Grimstrup. Fra o. 1600 er også alterstagerne, der dog først er kommet til kirken kort før 1700. Altersølvet, der er udført 1667 af Jørgen Stilche i København, er tilsvarende først blevet skænket til kirken 1759 af Tøger Reenberg Teilmann og Margrethe Benzon.

1840 afløstes (†)renæssancetavlen af en ny med maleri af landsbymaleren C. F. Lind, nu ophængt i kirken tillige med et senere altermaleri, udført af Julius Petersen 1885. Den nuværende altertavle med malerier af Erik Pedersen stammer fra istandsættelsen 1931, da der ryddedes ret hårdt ud i inventaret, hvorved kirkerummet i det væsentlige fik sin nuværende fremtræden.

Alterbordet (fig. 16) er et panelværk fra 1931, 155 × 90 cm, 106 cm højt, opsat imod korets østvæg. Kortsiderne har en kvadratisk profilfylding, forsiden er glat med maleri af Kristus i

Fig. 16-17. 16. Alterparti, 1931, med malerier af Erik Pedersen (s. 1787f.). 17. Nadveren, maleri udført af C. F. Lind 1840 til (†)altertavle nr. 2 (s. 1789). NE fot. 1982. – 16. Altar mit Gemälden von Erik Pedersen 1931. 17. Das Abendmahl, gemalt von C.F. Lind für (†)Altarbild Nr. 2, 1840.

mandorla, omgivet af syngende engle. Maleriet, i lyse, blege farver, er udført af Erik Pedersen (jfr. altertavle).

†Alterborde. 1791 var alterbordet muret (middelalderligt?) med »træbord«, ²³ dvs. med *alterpanel*, der 1862 var af fyr. ⁵ 1877 blev alterbordet flyttet helt ind mod østvæggen, ⁶ 1913 forlængedes bordpladen, og 1916 blev forsiden malet hvid med forgyldte lister. ⁵

†Alterklæder nævnes tidligst 1700. ¹⁷ 1768 omtales alterklædet som rødt, af atask med guldkniplinger, nylig skænket af patronen. ²⁴ 1889 ønskedes alterklædet vendt eller kasseret, og 1891 anskaffedes et nyt, der tjente indtil alterpanelet blev frilagt 1913. ⁵

Altertavlen (fig. 16) er fra 1931, trefløjet, gotiserende, med malerier af Erik Pedersen (olie på lærred). I midtfeltet ses barnets tilbedelse, i nordre fløj dragens overvindelse og i syd den gode

hyrde; farverne er kølige præget af en blå tone. På predellaen læses i forgyldt fraktur på lysblå bund: »Thi et Barn er født os, en Søn er os skænket... (Es. 9,6)«.

(†)Altertavler. 1) 1585-86, af tidens katekismustype, bevaret er øjensynligt tre planker, genanvendt i et maleri fra nr. 2 (jfr. ndf. og fig. 17). Af sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog fremgår, at kirkeværgen Oluf Thomsen (jfr. †gravramme) 1585-86 afdrog provsten 6 dl. 3 mk. på en ny tavle, ligesom man til nyan-skaffelsen havde lånt 11 dl. af Grimstrup kirke. ²⁵ Tavlen, der 1700 omtales som gammel, ¹⁷ beskrives 1791 som tredelt med maleri af Nadveren i midten og på fløjene Indstiftelsesordene og Fadvor; nederst (på postamentet) var malet de fire evangelister »meget slidt og næsten ukendeligt«. ²⁶ At dømme heraf har tavlen – som venteligt – tilhørt den af Vedel anbefalede type, som

endnu ses bl.a. i Øse og Næsbjerg kirker (s.1612f., 1638f.).²⁷ 1839 kaldes malingen aldeles afslidt, ikke mindst den gamle fremstilling af Nadverens højtideligholdelse. Man ønskede en nymaling,²⁸ men i stedet blev tavlen – i det mindste delvist – fornyet. De tre nævnte planker har måske udgjort storfeltet.

2) 1840, bekostet af kirkeejeren Poul von Teilmann og udført af snedkermester P. Wedsted, Storsbøl. Bevaret er *maleriet* (fig. 17), en fremstilling af Nadveren, udført af landsbymaleren C. F. Lind.²⁹ Det er malet på egetræspanel (lysningen 123 × 87 cm), bestående af tre planker, der som nævnt formentlig er genanvendt fra tavle nr. 1. Maleriet er en variant af det samtidige på tavlen i Sneum (s.1822 med fig. 23), som må skyldes samme maler. Den naive fremstilling er holdt i ret stærke, brogede farver; et hængedraperi foroven er klart grønt. Tavlen, hvis opbygning og rammeværk ikke kendes, omtales af O. Nielsen 1862 som »ny og forfødelig at skue«,¹⁵ en dom, som Jacob Helms tilsluttede sig 1873.³⁰ Udskiftet 1884, da maleriet fik sin nuværende gule profilramme og blev op-hængt på skibets sydvæg.

Fig. 18. Alterstager, o. 1600 (s. 1790), først købt til kirken efter 1695, da de forsynedes med våben for baron Frederik Krag til Stensballegård. NE fot. 1982. – *Altarleuchter, um 1600. 1695 mit den Wappen des Barons Frederik Krag zu Stensballegård versehen und erst danach für die Kirche erworben.*

Fig. 19. Alterkalk, udført 1667 af Jørgen Stilche, København, skænket 1759 af Tøger Reenberg Teilmann og Margrethe Benzon (s. 1789). NE fot. 1982. – *Kelch, geschaffen von Jørgen Stilche, København, 1667. Gestiftet von Tøger Reenberg Teilmann und Margrethe Benzon, 1759.*

3) 1885, bevaret er maleriet, Kristus efter Thorvaldsen, signeret af Julius Petersen.³¹ Det er udført i olie på lærred, hovedsageligt i grå og hvide toner på mørk baggrund, og måler 125 × 92 cm (i lysningen). Maleriet, i sin gamle profilramme, er siden tavlens nedtagelse 1930 op-hængt på skibets nordvæg. Et ældre interiørfotografi (fig. 31) viser det indsat i en søjleopbygning med ordene »Kommer hid til mig«, anført i fraktur på postamentet.

Altersølvet er udført 1667 af Jørgen Stilche, København, men er først 1759 skænket til kirken af dens ejere Tøger Reenberg Teilmann og Margrethe Benzon. *Kalken* (fig. 19) er 20 cm høj og har cirkulær, profileret fod, på hvis brede standplade ses Københavns bymærke 1667 (Bøje 1979, nr. 1667) og Jørgen Stilches stempel (Bøje

Fig. 20. Døbefont, romansk af granit (s. 1791). NE fot. 1982. – *Romanische Granittaufe*.

1979, nr. 61). Skaftet er cylindrisk, den linseformede knop har otte foldede tunger på over- og undersiden, og bægeret er let svejet med sekundær, graveret skriveskrift langs randen: »Givet Til Aare Kierche Af Capitain Tøger Reenberg Teilmann og Frue Margrete Bentzön Til Endrupholm d. 1. Martii 1759«. Bægerets kant og indvendige side er forgyldt. På standpladens un-

derside er indprikket: »Tøger Hans Teilman Gjellerupholm 1892« og »Aarre Kirke Paaske-dag den 5. April 1931«. ³² Den sammenhørende *disk* (fra 1667 eller 1759?), tv. 12 cm, er glat og uden stempler. En ny *disk*, tv. 16 cm, er ifølge indskrift skænket 1980 af Niels Lykke Christensen (mærket Sterling).

Efter svenskekrigene nævnes 1668 *tkalk* og *disk* af tin, ¹⁰ der stadig benyttedes 1700. ¹⁷

Alterkande, 1861, i sort porcelæn med guld-kors. ⁶ 1844 købtes en *talterkande* af blik, brun-lakeret med et lille hvidt kors. ⁶ En *toblatæske* af porcelæn anskaffedes 1861. ⁶

Alterstager (fig. 18), o. 1600, men først indkøbt til kirken efter 1695, da de forsynedes med våben og navnetræk for baron Frederik Krag til Stensballegård. Stagerne er 39 cm høje, endnu af gotisk form med cirkulær, aftrappet fod- og lyseskål, cylinderskaft og linseformet midtring. Fodskålen har tre tæer, idet den hviler på halerne af tre små løver, der sidder på hver sin lille plint. To af disse løve-fodstykker (på samme stage) har på siden graveret henholdsvis initialen »A« og et bomærke (jfr. fig. 18), vel for stagerens oprindelige ejer. På fodskålen er graveret baron Frederik Krag's initialer »B.F.K.« og næsten udpudsede våben, der flankeres af årstallet »1695«. ³³ Lyseskålene har fornyede torne af jern. Stagerne omtales 1700 som »nylig købte«. ¹⁷ 1862 ønskedes de – i henhold til lov af 19. febr. 1861 – forsynet med lys eller lamper, ⁶ men omtales året efter stadig som »to store messinglysestager med stearinlys«. 1892 ønskedes stagerne repara-

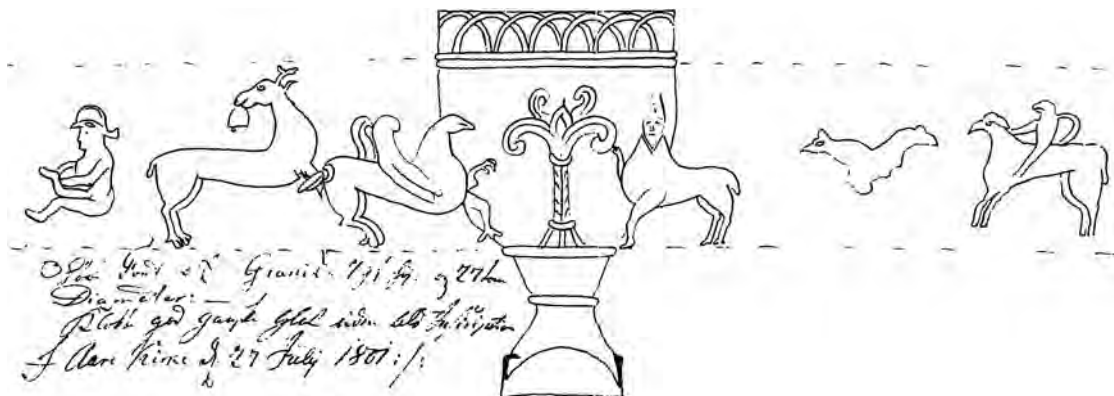

Fig. 21. Udtegning af den romanske døbefonts motiver (s. 1792), udført af I. Ellung 1801. I Nationalmuseet. – *Motive der romanischen Granittaufe. Zeichnung 1801.*

Fig. 22-23. Udsnit af den romanske døbefont (s. 1791). 22. Hjort med klokke i munden (?). Jesper Høm fot. 1957. 23. Tornudtrækker. NØ fot. 1982. – *Romanische Granittaufe, Details. 22. Hirsch mit Glocke im Mund(?). 23. Dornauszieher.*

ret.⁵ En *syvstage* fra o. 1900 er udført i en særegen, dejagtig skønvirkestil.

Messehagel, 1891, af rødt fløjls med rygekors og kantning af gulddagramaner.⁵ †*Messehagler*. Der savnedes en hagel 1668 og endnu 1700, da synet beklagede, at der ingen havde været »siden krigens tid a(nn)o 1659«. ³⁴ En messehagel af rød atlask med sølvgaloner, nævnt 1791,²³ var borte 1829;⁶ 1862 havde kirken en hagel af rødt fløjls med guldkors.⁵

Alterskranke, 1931, halvcirkulær, med balusterstivere og bemaling som altertavlen. †*Alterskranker*. 1793 var der »aldeles intet rækværk for alterfoden, som højlig behøves for frugtsommelige koner og gamle folks skyld«. ²¹ 1862 nævnes et læderklædt knæfald, der 1877 var for lille. Det afløstes af et halvcirkulært med støbejernsbalustre svarende til Tistrup kirkes (s.1506), som tjente indtil 1930 (jfr. fig. 31).⁵

Døbefont (fig. 20-23), romansk af granit, rigt prydet med reliefhuggede figurer. Den er 105

cm høj, foden fremtræder som en meget enkel søjlebase, i grålig granit, mens kummen er af en mere rødlig sten. Den måler i tvvm. 79 cm og er formet som en omvendt, udbugende keglestub med en art skaft forneden, adskilt fra figurfeltet ved en omløbende rundstav. En tilsvarende dobbelt rundstav afgrænser foroven figurerne fra en frise af reliefhuggede, krydsende rundbuer, der følger mundingsranden. Sdens figurer er fordelt med tre på hver side af et liljeagtigt paradistræ, som flankeres af et griffdyr og en løve, der begge står i positur med løftet pote vendt imod træet (jfr. fig. 20). Griffens hale synes at være viklet ind i forbenene på en bagvedstående hjort (fig. 22), der har en klokke i munden og vender sig bagud mod en lille siddende, bortvendt figur, der må opfattes som en tornudtrækker (fig. 23). Løvens ansigt er menneskeagtigt, fremstillet frontalt, og dens hale løber mellem bagbenene endende i en dusk over ryggen. Bag løven står en bortvendt fugl foran

Fig. 24. Prædikestol, 1618, signeret af Mads Christensen Gamst fra Revsing, med himmel vistnok fra 1650 (s. 1792). NE fot. 1982. *Kanzel, 1618. Signatur des Mads Christensen Gamst aus Revsing. Schalldeckel wahrscheinlich 1650.*

endnu et grifdyr.³⁵ På skaftet ses små relieffer af en løve (jfr. fig. 20) og et korslam. Mundingsranden ledsages af en indhugget konturlinje omkring fordybningen.

Ved sin bølgeagtige rundbuefrise knytter fonten sig til en gruppe stenhuggerarbejder i egnens tuf- og granitkvaderkirker, karakteriseret bl.a. ved sådanne friser og små ornamentale liljer. M. Mackeprang, der har sammenstillet arbejderne,

henfører de mere enkle stykker til en fælles stenhugger, som han dog ikke mener kan have udført den rigere smykkede Årre-døbefont.³⁶ Motivet med livstræet og de flankerende (tilbedende?) væsner findes i adskillige variationer i Jyllands romanske granitskulptur, hvor tornudtrækkeren til gengæld er enestående.³⁷ Døbefontens motiver blev 1801 udtegnet af den på egnen aktive antikvar I. Ellung (fig. 21).³⁸ Han har dog ikke rigtig fået fat på fuglen og griffen bag løven, formentlig fordi denne del af fonten da stod ind mod kirkevæggen, måske som 1886 i korets nordvesthjørne (jfr. fig. 8).³⁹ 1862 var fontens »smukke fod dækket af gulvet udenom«,⁵ hvorfor den 1870 ønskedes løftet, så foden kom til syne. 1882 blev fonten afvasket for kalk,⁶ 1913 flyttedes den til korbuens nordvange, og 1931 fik den sin nuværende plads midt i koret, stående i en cirkulær forsænkning.⁵

Dåbsfad, 1844-48, af messing, tvnm. 58 cm, af meget tyndt gods, glat og med halvkugleformet fordybning. På undersiden to slidte stempler for Kobbermøllen ved Kruså. De er ovale med takket rand, det ene med versalerne »D&G« for J. J. Danielsen og F. Gørresen (fabrikkens ejere 1842-57), det andet med kronet, sammenskrevet »CR« for Christian VIII, flankeret af versalerne »KM«. ⁴⁰ Fadet nævnes tidligst 1862,⁵ efter at fonten både 1791 og 1844 havde savnet fad.⁴¹ *Dåbskande*, 1931, af messing, 37 cm høj. På foden graveret fraktur: »Aarre Kirke« og »Paaske-dag 1931«. På synets længe gentagne begæring anskaffedes 1910 en *tdåbskande* af tin.⁵

†*Fontelåg*. 1668 var der ingen låg til fonten,¹⁰ 1700 var låget »bruchen«,¹⁷ og 1842 ønskedes døbefontens låg forsynet med nogle manglende lister og malet.⁶

Et *kors* i råthugget blankt egetræ, 153 cm højt, er 1969 opsat på triumfvæggen nord for korbuens. Det bærer forneden en lille sølvplade med indskriften: »Skænket af fam. Hermansen af Aarre. Udført af tømrer Henry Rasmussen, Aarre 1969«.

Prædikestol (fig. 24), 1618, signeret af Mads Christensen Gamst fra Revsing (Gesten sogn) og især beslægtet med hans ligeledes signerede prædikestol fra 1604 i hovedsognet Grimstrup

Fig. 25. Jesu Fødsel, prædikestolsfelt, 1618 (s. 1794). NE fot. 1982. – *Kanzelfeld, 1618. Geburt Christi.*

(s. 1695). Himlen er vistnok en tilføjelse fra 1650.

Prædikestolen består af fire fag med arkadefelter, der flankeres af mesterens karakteristiske, noget stift skårne karyatidefigurer af Kristus og de fire evangelister. De bærer på hovedet kompositkapitel, et korintisk over et jonisk med latinsk påskrift i reliefversaler. Figurerne er påfaldende ens, evangelisterne alle med bog i venstre, blækhus og pen i højre hånd, og med deres symbolvæsen ved højre fod. Fra nord ses med angivelse af påskriften: 1) Mattæus med en lille sammenkrøben engel ved foden, »S. Matei«. 2) (Fig. 25) Markus, »S. Marci«. 3) (Fig. 25) den opstandne Kristus, borende korsstaven gennem djæ-

velen, der ligger for hans fødder. »(Re)svr-xi(t)« (han genopstod). 4) (Fig. 26) Lukas, »S. Lvce«. 5) (Fig. 26) Johannes, »S. Ioani«. Hjørnefigurerne står foran en høj profilylding. Felternes arkader svarer ganske til dem i Grimstrup, idet sviklerne dog er noget beskednere udformet med udskårne englehoveder. Også reliefferne danner for de tre førstes vedkommende ret nøje sidestykker til Grimstrup-prædikestolens, med to små engle, der svævende bærer symboler over scenerne. Fra nord ses: 1) Bebudelsen. Maria sidder ved sin pult halvt vendt imod Gabriel, der kommer ind fra højre med en stav i venstre hånd, den højre hævet til hilsen. Til forskel fra fremstillingen i Grimstrup løfter englenc Hellig-

Fig. 26. Prædikestol 1618, udsnit med felt, Jesu Døb, og snedkerens signatur (s. 1794). NE fot. 1988. – *Kanzel, 1618. Ausschnitt mit Kanzelfeld, Taufe Christi, und mit der Signatur des Schnitzers.*

åndsduen i vejret(!), mens de mellem sig holder et frugtbundet. 2) (Fig. 25) Jesu Fødsel, med barnet liggende foran de bevægede forældre. 3) Omskærelsen. Barnet holdes over en font frem for den siddende ypperstepræst, der fører kniven. Bagved står forældrene og ved siderne to bifigurer med lys. 4) (Fig. 26) Dåben i Jordan. Jesus står nede i floden med hænderne krydset for brystet, mens Johannes – siddende på en klippe – hælder vand fra en skål ud over ham. I sin venstre hånd holder Johannes et T-kors, hvormod Kobberslangen snor sig. Bag Jesus står en engel med hans kappe, mens en anden slår bevæget ud med armen. Øverst kommer Helligåndsduen ned fra skyerne.

Postamentet har fyldingsfremspring, fortil med løvehoveder, som bærer ring i flaben. I postamentfelterne er med reliefversaler anført nav-

nene på præsten, kirkeværgen og snedkeren: »Her Iørgen/ Iørgensøn/ i Grimstrvp// Herri spr/ovist Aar/ 1618// Iep Ollvvsøn/ Tranbierig/ Kierckeverge// Matz Ch/ristensen/ Gamst« (fig. 26). Frisen, der er en lidt lavere udgave af postamentet, rummer indskriften: »Føgte(!) Gvd oc/ holt hans Bvd/ Døden forgl/ømmer sig icke// Det er den gamle/ Pagt dv skalt dø// Døden er sy/ndsens Søld«. Under postamentfremspringene flankerer englehoveder hængestykker, der på gammeldags vis er udformet som en gennembrudt buefrise. Den svungne underbaldakin har ribber med ægestave og ender forneden i et tandsnitled og en kugleknop. Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren.

Prædikestolens *himmel*, der som en femsided polygon skyder sig ud fra triumfmuren over stolen, er så stærkt fornyet i 1800'erne, at den vel ikke med sikkerhed kan tidsfæstes. Den kan i sin kerne være samtidig med kurven, men snarest er den fra 1650, et årstal, der har stået at læse i frisen tillige med navne på bl.a. den daværende præst Jørgen Jørgensen (den yngre). I sin nuværende skikkelse er frisen ganske smal og i helt enkle former, som det meste rammeværk fornyet, formentlig 1872. Hængestykker savnes, men under hjørnerne sidder englehoveder, der

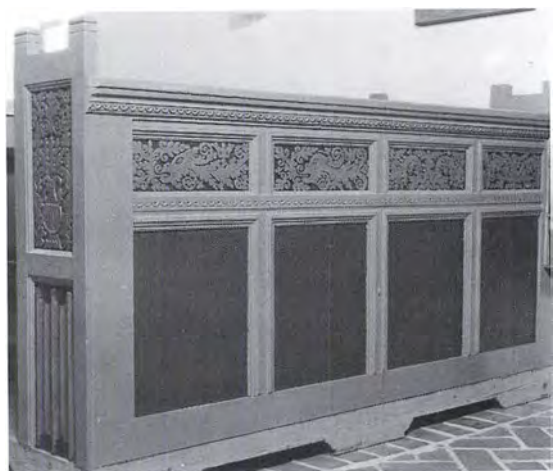

Fig. 27. Stolestader, 1582, gavl og indgangspanel (s. 1796). NE fot. 1982. – *Gestühl, 1582. Wänge mit Eingangspaneel.*

for de fires vedkommende svarer til kurvens, mens de to sidste med basunkinder og tjavsehår godt kunne være fra 1650. Enkle kartouchetopstykker kroner himlen, hvis loft har profilribber, udgående fra en gammel midtroset med nedhængende helligåndsdue.

Den brogede bemaling er fra 1931, domineret af lyst grønt, rødt og gult, samt forgyldning af siraterne og indskrifterne, der står på sort bund. Felternes skæringer har laserende farver på brun bund; underbaldakinen fremtræder ligeledes brun med hvide mauresker.

Prædikestolen, hvis plads formentlig er den oprindelige, blev ret indgående beskrevet 1791 af Pastor Holger Nielsen Olivarius.²³ Han tolkede rigtigt navnet »Mads Christensen Gamst« som billedskærerens og gengav himlens forsvundne indskrift: »Hr. Jørgen Jørgensen Sognepræst. Niels Lauridsen Tranberg. Ingeborg Hr. Jørgens Datter. 1650« (jfr. tgravsten nr. 2).⁴² 1809 var prædikestolen meget løs,²¹ 1842 ønskedes den og himlen forsynet med manglende lister og malet, og 1862 tales der om befæstelse med et ekstra muranker, og om en »træstøtte nedenunder kuglen«.⁵ 1872 gennemførtes en større istandsættelse, som formentlig har omfattet den nævnte delvise fornyelse af himlen. Malingen blev »borttaget fra fyldingerne« (reliefferne), så egetræet kom frem i sin oprindelige farve, og det øvrige træværk fik en »ny og passende maling«,⁶ der ses på et fotografi fra o. 1910 (fig. 31). Det viser også gesimsens gamle beklædning og en ældre t**hogstol**, der fjernedes 1931, da prædikestolen fik sin nuværende fremtræden.

Stolestader (fig. 27-31), 1582, bænkeene med let skrå fyldingsryglæn dog i hovedsagen fra 1931. Gavlene er af egnens vanlige ungrenæssancetype, 107 cm høje, udformet som et rammeværk med småspir og to profilindrammede fyldinger. Underfyldingerne rummer foldeværk, overfyldingerne fladsnitagtigt akantusløv, der et par steder vokser ud af en vase (fig. 27). På en gavl i nord omkranser løvværket et vegetativt mandshoved, hvorover der på rammeværket er indskåret initialer og årstal: »OT (15)82« (fig. 28), for Oluf Thomsen, der nævnes som kirkevæрге

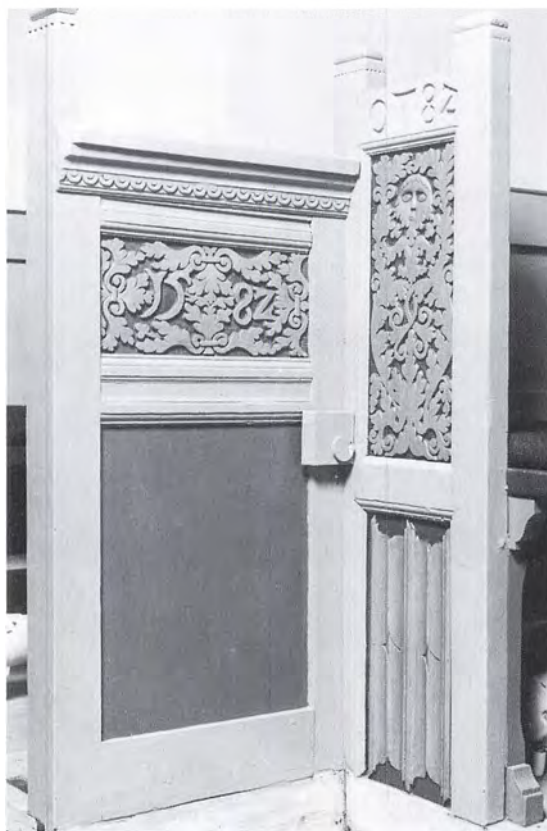

Fig. 28. Udsnit af stolestader med årstallet 1582 og kirkeværgen Oluf Thomsens initialer (s. 1795f.). NE fot. 1982. – Gestühl. Ausschnitt mit dem Jahreszahl 1582 und den Initialen des Kirchenvorstehers Oluf Thomsen.

Fig. 29. Stolestader 1582, frisefelt fra indgangspanel (s. 1796, jfr. fig. 27). NE fot. 1982. – Gestühl, 1582. Friesfeld von Eingangspaneel.

Fig. 30. †Orgel og torgelpulpitur, 1910 (s. 1798). Erik Skov fot. 1962. – †Orgel und †Orgelepore, 1910.

1585-87,²⁵ og som døde 1605 (jfr. †gravramme).⁴³ To gavle vestligst i sydsiden er af fyrretræ med glatte spejlfyldinger, fornyet i 1800'rne. Indgangspanelerne (fig. 27) er oprindelige, fire fag øst for døren, fem i vest, med fyldinger i to rækker. Som vanligt er underfyldingerne høje og glatte, mens de øvre har karakter af frise og rummer udskåret akantusløv, der flere steder danner morsomme fiskeagtige figurer (fig. 29). Frisefyldingerne kantes af vandrette profillister med neglesnit. Det vestre indgangspanel er til dels udført af genanvendt, lidt ældre panel, idet der på frisefyldingerens bagside er foldeværk (nu liggende). Panelet fortsætter nord for midtgangen i et enkelt fag (fig. 28), der i frisefyldingens akantusløv har skåret årstallet »1582«.

Stolestaderne står siden 1961 grå, skæringerne på vekselvis blå og brun bund. Af tre gavle, der da kom på kirkeloftet og står med grå overstrygning (fra 1931), er de to gamle, med hjerteformede gennembrydninger i underfyldingerens foldeværk, den tredje svarer til de to nævnte nyere. I våbenhuset træbænke fra 1877, der har afløst murede stenbænke.⁵

1768 nævnes 11 kvindestole med fem sæder, én med plads til to (i korbuen), samt 25 mandstole, af hvilke de tolv øverste havde plads til fire, resten til tre.²⁴ 1791 var tre stader forsynet med døre (låger);⁴⁴ 1845 blev staderne overstrøget med egetræsfarve, og 1866 fik kvindestolene rygstød. Den 1768 angivne opstilling var i alt væsentligt bibeholdt 1862⁵ og 1886, da V. Ahlmann tegnede sin plan af kirken (fig. 8). Heraf fremgår kvindestolernes større bredde, og det ses, at alle stole i tårnrummet har været mandstole. Efter at bænkerne 1906 var blevet delvist fornyede,⁵ fremtrådte stoleværket som på interiørbilledet fra o. 1910 (fig. 31), endnu med panelindfattede dobbeltsæder forrest, det søndre med låge. I forbindelse med restaureringen 1931 reducerede og normaliserede man stoleværket, så det i det væsentlige fik sin nuværende fremtræden.

En (†)præste- og skriftestol fra slutningen af 1500'rne, måske samtidig med stoleværket fra 1582, blev nedtaget 1931 og delvist genbenyttet i et messeskab (jfr. ndf.). Bevaret er døren, 185 × 56 cm, med fire glatte, profilindrammede højfyldinger, samt et smalt panelfag, 185 × 29 cm, med to tilsvarende fyldinger. Fig. 31 viser skriftestolen nord for altret som et højt panelværk, der aflukkede korets nordøsthjørne (jfr. fig. 8). I den vestre panelvæg ses døren, flankeret af to smalle panelfag med glatte profilfyldinger, mens der foroven løb en række frisefyldinger med akantusskæringer svarende til stolepanelernes. 1791 sagdes skriftestolen at være til tre personer,⁴⁴ 1839 ønskedes den malet, og 1877 blev den noget reduceret i forbindelse med flytningen af alterbordet og fornyelsen af alterskranken.⁶

En †degnestol fra slutningen af 1500'rne stod indtil 1930 syd for altret som pendant til præste- og skriftestolen i nord (jfr. fig. 8, 31). Pulten havde glatte vanger med spidsgavl og på forsiden panel med frisefyldinger. En forandring omtales 1877 i forbindelse med nyindretningen af alterbord og -skranke.⁶

Et skab til messeklæderne er udført 1931 af døren og et panelfag fra den gamle (†)præste- og skriftestol (jfr. ovf.). Skabet måler 185 x 56 cm og er 29 cm dybt, opsat i korets nordvesthjørne.

Fig. 31. Indre set mod øst. Ældre fot. i NM o. 1910. – *Kircheninneres nach Osten. Um 1910.*

Gråmalet med røde og blå lister. Det har afløst et *tskab* til messeklæder, der 1888 blev anbragt i præstestolen.⁵

To ens *fattigbøsser* fra midten af 1800'erne, af jernblik, ligger nu i materialrummet. De er kasseformede, 22 cm høje, med høj pengetragt og rester af egetræsmaling. På forsiden sort fraktur: »Tænk paa de Fattige«.

**Dørfløj* (fig. 32-33), middelalderlig, rigt jernbeslået, svarende til fløje i Grimstrup (s. 1700), Sneum (s. 1830) og Hjortlund (Ribe hrd.). Den består af to kraftige, sammenfalsede, godt 5 cm tykke egeplanker, 245 × 97 cm, der er samlet på bagsiden med to let tilspidsede, indfældede og fornaglede revler. Både foroven og forneden mangler et pænt stykke planke. Forsidens jernbeslag udgøres af tre brede, vandrette bladranke, de to udgående fra gangjernene, den tredje fra en spinklere skinne midtpå. Gangjernene er tre steder splittede og smedet i en rudeformet figur, hvorfra der op- og nedefter vokser stæng-

ler med fint bladværk, endende i små kors (øvre ranke) og i liljespidser (nedre ranke). Også den mellemste ranke er tredelt, med en næsten cirkulær (let firpasformet) figur i midten, hvori fire liljespidser løber korsagtigt sammen. Den flankeres af ranker med blomsterspidser, også her udgående fra rudefelter på skinnen. Et af rudefelterne rummer nøglehullet med næsten cirkulært låseblik, og skråt herunder sidder et rudeformet beslag med dørringen, der har rudimentære slangehoveder (fig. 33). Gangjern og stængler har mejslet rudemønster og zig-zagdekoration. En del af beslagenes spidser og blade mangler og har efterladt naglehuller til deres befæstelse i det meget frønnede egetræ. Det står ligesom jernet blankt, uden nogen spor af bemaling. På bagsiden er gangjernene fornyede, og låsen mangler.

Den høje og smalle dørfløj, der synes at have passet smukt ind i skibets oprindelige syddør (jfr. s. 1783), nævnes tidligst 1765, da præsten

Fig. 32. *Dørfløj, 13-1400'rne (s. 1797), nu i Nationalmuseet. LL fot. 1988. – *Türflügel, 14.-15. Jh.

mente at læse årstallet »1060« på den.²⁴ Hverken dette eller noget andet årstal bemærkede O. Nielsen 1862 eller J. Helms 1873, men begge nævner den gamle jernbeslåede dørfløj, som Helms sammenlignede med den i Hjørtlund.⁴⁵ 1875 blev fløjen udskiftet, idet man dog tænkte

at give den ny anvendelse som yderdør i våbenhuset.⁶ Helms, der 1894 mente at kunne oplyse, at fløjen havde haft årstallet »1501« anbragt foroven, beretter videre, at den 1879 var blevet udsat af synet, hvorefter den lå et par år på kirkegården, indtil den blev taget hjem af graveren. Fra hans gård var dørfløjen blevet solgt til en omrejsende opkøber,⁷ hvorfra den erhvervedes til Nationalmuseet (inv. nr. D 10008).

M. Mackeprang, der 1943 publicerede dørfløjen og dens tre sidestykker på egnen, stillede berettiget spørgsmålstegn ved, om det af Helms nævnte årstal »1501« virkelig havde stået at læse på fløjen, og om det i givet fald kunne datere den. Gruppen af sydvestjyske døre henførte han til begyndelsen af 1200'rne.⁴⁶ Denne datering må dog være for tidlig, idet de nærmeste tyske og skandinaviske paralleller synes at måtte henføres til 13-1400'rne.⁴⁷

Orgel, 1961, med fire stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Jydsk Orgelbyggeri, Århus. Disposition: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Gemshorn 2', (Scharff II forbedret); anhangspedal. Orgelhus i umalet eg, tegnet af J. K. Jepsen i samarbejde med orgelbyggeriet. I tårnrummet. †Orgel (fig. 30), 1910,⁵ bekostet ved frivillige gaver fra menigheden, bygget af Horsens Orgelbyggeri med to stemmer og oktavkoppel. Pneumatisk aktion, bælgventillade.⁴⁸ Orglet havde facade i enkel klassicistisk stil og stod i tårnrummet på et samtidigt †pulpitur (fig. 30), hvis brystning midtfor sprang frem med fire fyldinger over det indskårne årstal »1910«, mens sidebrystningerne var udsavet i rokokoformer.

Salmenummertavler. 1-2) Ens, moderne, i blank eg, 59 × 59 cm, med stifter til ophæng af sortmalede træcifre. På skibets nord- og sydvæg. 2) På våbenhusloftet ligger en tavle fra o. 1850, 75 × 47 cm, sortmalet og med gul streg delt i fire felter, der bærer påskrifterne (gul fraktur): »Barne=daab, [Alter]gang, Skriftemaal, Brudevielse«, efterfulgt af ordene »før« og »efter«; numrene har været påført med kridt. †Salmenummertavler. 1862 nævnes, foruden formentlig nr. 2, fire andre salmenummertavler, og 1886 ønskedes tre opmalet.⁵ På interiøret fra o. 1910

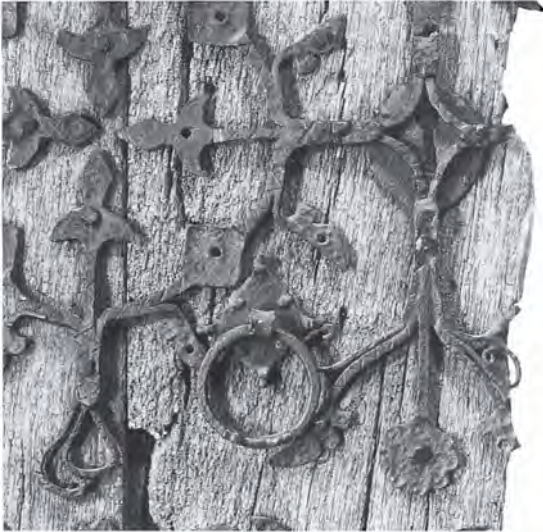

Fig. 33. *Dørfløj, 13-1400'rne, udsnit med dørgreb og nøglehul (s. 1797, jfr. fig. 32). LL fot. 1988. – *Türflügel, 14.-15. Jh. Ausschnitt mit Türgriff und Schliisselloch.

ses to meget enkle tavler til kridt ophængt på triumfvæggen (fig. 31).

Malerier, se (†)altertavler.

I skib og tårnrum hænger tre nyere *lysekroner* af messing, skibets østligste bærer påskriften: »Skænket til Menigheden i Aarre af K. L. Christensens Enke i Tranbjerg 1911«.

En gammel *fligbåre* nævnes i inventariet 1862.⁵

Klokke (fig. 38), o. 1450-1500, tvnm. 89 cm, skriftløs, med profilering om slagring og hals, tovsnoede hanke (Uldall s. 133). Klokken er ophængt i gammel slyngebom af egetræ. 1827 blev jernværket ved klokken repareret,⁴⁹ ligeledes 1892⁵ og 1973. En *tklokke* afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁸ *Klokkestolen* er gammel, af egetræ, i et fag med dobbelte skrånstivere. 1884 blev den »omtømtret«.⁵

GRAVMINDER

Gravsten. 1) Fragment fra 1600'rnas begyndelse, grå kalksten, 56 × 110 cm. Den bevarede øvre del bærer i hjørnerne medaljoner med evangelistsymboler, engel (til venstre) og ørn, hvorimellem ses et udslidt skriftfelt (relieffversaler),

formentlig med gravvers; heraf er kun »ri« læseligt. Nedenunder ses overkroppen af en engel i arkitektonisk indramning. Stenen knytter sig muligvis til en på egnen benyttet type med portalopbygning om engel, der fremholder skriftfelt.⁵⁰ Fragmentet, der kan være en rest af tgravsten nr. 1 eller 2, ligger nu som dørtrin foran våbenhuset.

2) (Fig. 34) o. 1750. Rektangulær, rød kalksten, 197 × 137 cm, med borteroderet indskrift, formentlig identisk med tgravsten nr. 3 eller 4. Indskriftfeltet med relieffversaler indrammes af en kransoval i laurbær. Sviklerne udfyldes af englehoveder, i profil og med langstrakte vinger. – Opstillet ved våbenhusets vestmur.

3) (Fig. 34) o. 1779. Ungkarl Peder Hansen Tranbjerg, *1699, døbt midfaste søndag, t13.

Fig. 34. Gravsten nr. 3 (til venstre), o. 1779, over ungkarl Peder Hansen Tranbjerg, tilskrevet stenhugger Frands Bastiansen i Tjæreborg (s. 1799). Gravsten nr. 2 (til højre), o. 1750, over ubekendt (s. 1799). NE fot. 1982. – Grabstein Nr. 3 (links) für den Junggesellen Peder Hansen Tranbjerg, zugeschrieben dem Steinmetz Frands Bastiansen in Tjæreborg, um 1779. Grabstein Nr. 2 (rechts) für einen Unbekanntem, um 1750.

Fig. 35. Gravsten nr. 4 (s. 1800), 1791, over Sillas Poulsen, †1778, og hustru Anne Mortensdatter, †1779, signeret af Frands Bastiansen i Tjæreborg (jfr. fig. 36). NE fot. 1982. – Grabstein Nr. 4, 1791, für Sillas Poulsen, gest. 1778, und Ehefrau Anne Mortensdatter, gest. 1779. Signatur des Frands Bastiansen in Tjæreborg (vgl. Abb. 36).

Fig. 36. Stenhuggerssignatur: »F(rands) Bastian)S(en) 1791«, detalje af gravsten nr. 4 (s. 1800, jfr. fig. 35). NE fot. 1982. – Signatur des: »F(rands) B(astian)S(en) 1791«. Detail vom Grabstein Nr. 4 (vgl. Abb. 35).

april 1779, 80 år. Gravvers. Den smalle, grå kalksten, 193 × 65 cm, er givetvis udført af Frands Bastiansen i Tjæreborg.⁵¹ Stenen udfyldes i hele sin bredde af et svejftet indskriftfelt med reliefversaler i fordybde bånd. To rocailler med viltre rokokobøjler prydes herover af netværk og flankerer et bladornament. Forneden genfindes udsmykningen, dog indeslutter rocaillerne her en blomst. Gravstenen er både i opbygning og i detaljer et karakteristisk arbejde for stenhuggerværkstedet i Tjæreborg (jfr. nr. 4). Stenen, der står ved våbenhusets vestmur, befandt sig allerede 1791 på kirkegården; 1863 lå den nordøst for kirken.

4) (Fig. 35) 1791. Sillas Povelsen af Aarre, døbt 9. søndag efter Trinitatis, †31. marts 1778 sammesteds, 67 år, og hustru Anne Mortensdatter, *1708 i Jyllerup, døbt ved Mortensdags tid 1708, †18. aug. 1779 i Aarre, 71 år. »I 38 aars kierlig ægteskab have de havt/ 6 børn tilsammen 3 sønner og 3 døttre/ hvor af 1 søn og 3 døttre for dem ære/ henkaldte, men de tvende sønner saa/ længe Gud vil efterlever«. Gravvers.

Rektangulær, grå sandsten, 218 × 130 cm, udført af Frands Bastiansen i Tjæreborg.⁵¹ Et højovalt indskriftfelt (reliefversaler i fordybde bånd) dækker stenen i hele dens bredde. Over og under feltet gentages udsmykningen fra nr. 3, dog har bladmotivet, der udspringer fra rocaillerne, fået fast form som to frodige, fligede bladornamenter på tykke, svungne stængler. Den nedre, venstre rocaille er afslået. Nederst på stenen er i fordybet kursiv indhugget stenhuggersens *signatur*: »F(rands)B(astian)S(en) 1791« (fig. 36).

Gravstenen repræsenterer, med nr. 3 som tidligt eksempel, én af flere typer indenfor Tjæreborg-værkstedets produktion.⁵² Foruden værkstedets sædvanlige slanke stenformat med indskriftfelt i hele stenens bredde er typen kendetegnet ved de parvise rocailler med netværk eller blomst, suppleret af det karakteristiske, fligede bladornament.⁵³

1863 lå stenen sydøst for kirken; nu opstillet ved tårnets vestmur.

Tre fliser (fig. 37), o. 1688, har sammen med tre nu forsvundne fliser udgjort en (†)gravsten

med følgende indskrift:⁵⁴ »Her hviler i Herren ærlig, agt- og velforstandige Hans Knudsen Tranbierig, som døde den 26. marts 1688 udi hans alders 76. år. Så og hans kære hustru Ene Hansdatter, som døde den (28. marts 1725), hendes alder (90) år. Gud give dennem en glædelig opstandelse.«

De seks grå kalkstensfliser, 45 × 45 cm, dannede tilsammen et højovalt indskriftfelt med fordybede versaler, indrammet af en enkelt hugget bladkrans med stiliserede blomster. Sviklerne bærer små englehoveder. Gravmålet var indfattet i en skriftløs egetræsramme (jfr. †gravramme i Sneum, s. 1832) og lå oprindeligt midt i koret, hvorfra det blev flyttet o. 1881. De tre bevarede fliser ligger nu på våbenhusloftet.

†*Gravsten*. Fra præsteindberetningerne 1768²⁴ og 1791²³ samt fra synsprotokollen 1863 kendes indskrifterne på fire gravsten, hvoraf to kan være identiske med de ovennævnte gravsten nr. 1 og 2.⁵⁵

1) O. 1620. »Her ligger begravet salig Cidzel Jepsdaatter af Tranbjerg, som døde den 20. juni 1620«. På kirkegården, nævnt 1768.²⁴

2) O. 1620. »Her hviler udi Herren ærlige mænd Jep Olufsen i Tranberg, som døde den 22. juli 1620, og Niels Lauesen⁵⁶ der sammesteds, som døde □, med deres kære hustru, ærlig og gudfrygtig kvinde Ingeborg Hr. Jørgens datter (jfr. prædikestolshimmel), som hensov i Herren □. De hvile her tilsammen med legemerne i håb om at opstå til ære.«⁵⁷ Den grå kalksten lå oprindeligt i koret, hvor den er nævnt 1768 og 1791. Inden 1863 var den flyttet til skibet, hvor J. Helms 1894 omtaler den som en udslidt ligsten. Den lå da umiddelbart inden for syddøren (jfr. fig. 8).

3) O. 1757. »Her under hviler den ærlige, agtbare og velfornemme ungkarl Niels Hansen af Tranberg, som døde anno 1757 den 26. jan. i hans alders 87. år.⁵⁸ Her hviler også hans kære søster, den Gud- og dydelskende matrone Maria Hansdaatter, som hensov anno 1750 den 27. dec. i hendes alders 79 år. Gud give dennem med alle Guds udvalgte på den yderste dag en glædelig og ærefuld opstandelse.«⁵⁹ På kirkegården, nævnt 1768 og 1863.

Fig. 37. Fliser fra (†)gravsten, o. 1668, over Hans Knudsen Tranbjerg, †1668, og hustru Ene Hansdatter, †1725 (s. 1800). De oprindeligt seks fliser har været indfattet af en nu forsvunden gravramme. NE fot. 1982. – *Fliesen eines (†)Grabsteins für Hans Knudsen Tranbjerg, gest. 1668, und Ehefrau Ene Hansdatter, gest. 1725. Um 1668. Die ursprünglich sechs Fliesen waren in einem jetzt verlorengegangenen Holzrahmen gefasst.*

4) O. 1772. »Her under hviler i Herren den i livet ærlige, nu i døden salige mand Peder Bertelsen af Aarre, som døde i hans alders □ år d □ 17□, så og hans salige hustru, ærlige og velagte kone Maren Jensdatter af Aarre, som døde den 25. marts 1772 i hendes alders 83. år. Så skal da denne sten for eftertiden være et minde, at et ægtepar, som levede med ære, når sten og kalk af tid og ælde tæres, skal deres navn ej rådne, men stå blandt de frommes tal«. På kirkegården, nævnt 1791.

†*Gravramme*. O. 1605, suppleret 1639. »Her hviler udi i Herren ærlig mand Wolle Tamsen af Arre (jfr. (†)altertavle nr. 1 og stolestader), som døde den 7. marts anno 1605. Gud give ham en glædelig opstandelse. Her hviler udi Herren ærlig kvinde, salig Kjerstin Olluf Tamsens af Are(!), som døde den 2. maj anno 1639. Gud give hende en glædelig opstandelse. V. O.«⁶⁰

Fig. 38. Klokke, 1450-1500 (s. 1799). NE fot. 1988. – *Glocke, 1450-1500.*

Egetræsrammen over de to ægtefæller lå oprindeligt i koret, hvor den nævnes 1791; var 1863 flyttet til skibet, hvorfra den blev fjernet o. 1881.⁷

Støbejernskors. Ved kirkegårdens syddige er opstillet seks kors, der tilhører tre forskellige typer. Heraf er de to karakteristiske for egnen (jfr. Henne, s. 1268) og kendetegnet ved: 1a) kløverbladsformet korsendeafslutning (nr. 2-4), med de faste mål 93 × 49 cm; dog måler nr. 3 87,5 × 61 cm. 2) fliget korsendeafslutning, 92 × 48 cm (nr. 5).

1) O. 1857. Tides Jørgen Pedersen, sognefoged, *25. marts 1796 i Aarre, †9. maj 1857 sammesteds, efterladende sig en sørgende enke, to sønner og to døtre. Gravvers på bagsiden. Kursivindskrift i relief. 126 × 77 cm. Korsarmene afsluttes af trepasform med liljeornament på for- og bagside, og korsstammen bærer ved foden to ranker.

2) 1860'erne. Ulæselig indskrift. Type 1a, med stjerne på korsendernes forside.

3) 1860'erne. Indskriften forsvundet. Korset tilhører type 1, men holder andre mål (se ovf.).

4) O. 1864. Jørgen Peter Jørgensen, *25. juni 1862 i Houborg Kro, †1. maj 1864 i Aarre. Gravvers på bagsiden. Kursiv i relief. Type 1a, med stjerne på korsendernes for- og bagside.

5) O. 1876. Johan Mortensen, *11. juli 1807 i Firhøi, †7. jan. 1876 i Aarre. Gravvers. Korset, type 2, bærer såvel gravvers på korsskæringens for- og bagside som stjerne på korsendernes for- og bagside.

6) O. 1879. Bertha Nielsdatter, sognefoged J. Petersens enke, *10. okt. 1810 i Uhre, †19. jan. 1879 i Aarre. Gravvers på bagsiden. Kursiv i relief. Som nr. 1, dog måler korset 122 × 63 cm.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862-1929 og 1959ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668 og 1674.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 40ff. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder).

Tegninger og opmålinger. NM2. Usigneret tegning af døbefonten 1801 (J. Ellung). Opmålinger og tegninger af bygningen, plan, opstalter og snit, og døbefont ved V. Ahlmann 1886 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Plan og snit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1978. – *KglBibl.* Laveret pennetegning af kirken o. 1860 ved J. G. Burman Becker.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet oktober 1989.

¹ DiplDan. 2. rk. IX, 399.

² Necrologium Ripense. SRD, V, 536.

³ Jfr. Oluf Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner, 1882, s. 81-82.

⁴ Kronens Skøder IV, 144-45.

⁵ Synsprotokol 1862ff.

⁶ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti.

Synsprotokoller 1882.

⁷ Helms: Tufstenskirker, I, 1894, s. 168-69.

⁸ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁹ DaSagn. IV, 428.

¹⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668; syn 28. marts, indført 5. maj 1668.

¹¹ Olaf Olsen: Hov, hørg og kirke. ÅrbOldkHist. 1966, s. 269. Sml. oldtidshøj på kirkegården i Brøndum.

¹² Også korgavlen, som 1844 blev ommuret i tegl, var oprindeligt af granitkvadre (se ndf.).

¹³ Jfr. s. 1138, 1295 og 1836. Forholdet mellem granit og tuf som byggemateriale er behandlet af Elna Møller: Er moderen jævngammel med døtrene, i Streflyv over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 83-98, især s. 90f.

¹⁴ Jacob Helms nævner ikke døren i sin indberetning 1873, ej heller i Danske Tufstenskirker 1894.

¹⁵ Oluf Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 156-57.

¹⁶ Vinduet ses ikke på Ahlmanns opstalt 1886.

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹⁸ Viggo Norn i notebog 1930. NM2.

¹⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog 1674, 20. oktober.

²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast herred 1779-1812 (C 4.68).

²¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn 1807-10 (C 4.708).

²² NM2. Korrespondance.

²³ Efterretninger ved sogneprest Olivarius o. 1791. LA Vib. Skast hrd.s provsti. Enkelte kirker 1634-1812 (C 43.E4).

²⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindb. til biskop

Bloch 1766-69 (C 4.774).

²⁵ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

²⁶ Pastor Olivarius' indb. (jfr. note 23). I præsteindberetningen til biskop Bloch 1768 nævnes tavlen med »Nadveren og de 4 Evangelister malet, Indstiftelsesordene og Fader Vor« (jfr. note 24).

²⁷ Ebbe Nyborg: Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. I publikationen fra det 11. nordiske ikonografiske symposium i Gran på Hadeland (Norge), 1988 (under trykning).

²⁸ Jfr. note 6. Synet ønskede, at tavlerne blev malet med en kulør og passende inskriptioner i stedet for Nadvermaleriet.

²⁹ Synsprotokol 1862ff. Heri oplyses, at maler Lind havde boet i Døstrup, men nu (1862) var bosiddende i Jernved.

³⁰ Han citerer i sin indb. 1873 (i NM2) O. Nielsen og tilføjer: »Landsbymaleren Lind's Nadvere fortjener ikke bedre Lov«.

³¹ Efter signaturen ses et nu ulæseligt årstal »18..« og ydermere læses »Tøger de Teilman 11/1 1885«.

³² Indskrifterne henviser til en opforyldning 1891 (jfr. note 5) og til anskaffelsen af en indsats til kalken 1931 (leveret af Cohrs fabrikker, Fredericia).

³³ 1695 blev Frederik Krag (1655-1728) stiftamtmand i Viborg. Han var søn af Erik Krag til Lydum, Bramminge, Endrupholm m.m.

³⁴ Jfr. noterne 10 og 17.

³⁵ Jfr. Inger-Lise Kolstrup: Physiologus- og bestiariemstillinger i dansk romansk stensulptur, i Romanske Stenarbejder 2, Herning 1984, s. 85ff.

³⁶ Mackeprang: Døbefonte s. 48, 53, 175. Det drejer sig om fonte i Billum (s. 1092), Lydum (s. 1228),

Fig. 39. Kirken set fra syd. Blyantskitse af V. Ahlmann 1886. Forarbejde til Danske Tufstenskirker. – *Südansicht der Kirche. Skizze, Bleistift. 1886.*

Grimstrup (s. 1692), Vester Nebel og Guldager, vinduesoverligger og andre bygningsdetaljer i bl.a. Skast (s. 1884f.). Buefrisens bølgeagtige karakter kan jævnføres med detaljer på fonten i Vester Nykirke (s. 1728).

³⁷ Se Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens Billeder. Romansk Kunst i Danmark, Herning, s. 96ff., 322ff. Tornudtrækkeren i Årre tolkes her forsøgsvis som personifikation af hedenskaben, siddende bortvendt fra kirken (hjørten), der med en klokke søger at føre ham til Livstræet.

³⁸ En delvis udfoldning af fontens motiver findes også gengivet i Helms: Tufstenskirker, pl. 69.

³⁹ I. Ellungs skitser er hidtil i Danmarks Kirker blevet anført som anonyme (s. 1127, 1129 med fig. 35, 42 og 43, s. 1248 med fig. 14). Hans navn er anført på en tegning fra et besøg i Nordby kirke, som de øvrige i NM2.

⁴⁰ Se Jens Larsen: Gammelt Messing, Århus 1978, s. 60-61, og udstillingskataloget Kobbermølle gennem 350 år, udg. af Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1976.

⁴¹ Jfr. noterne 6 og 23.

⁴² Ingeborg var en søster til præsten, idet begge var børn af Jørgen Jørgensen (den ældre), i hvis præstetid selve prædikestolen opsattes. Se Nielsen: Herredsbeskrivelse 1862, s. 90f., 157.

⁴³ Jfr. eksempelvis Janderup s. 1056.

⁴⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁴⁵ O. Nielsen formoder, at det nævnte årstal kunne have stået på en anden, siden forsvunden dørføj fra kirkens tilmurede norddør: »Den må da have været en levning fra den første, rimeligvis, trækirke i Årre, men det er vist tvivlsomt, om årstallet er rigtig læst«. Herredsbeskrivelse 1862, s. 157.

⁴⁶ M. Mackeprang: Fyenske jærnbundne Kirkedøre fra Middelalderen, i ÅrbOldkHist 1943, s. 2f. Årstallet må rimeligvis bero på en erindringsforskydning hos Helms, der jo heller ikke nævner det i sin indb. 1873. Dørføljen har som nævnt naglehuller efter forsvundne beslagdele, men de lader sig alle knytte til

det beskrevne (og for de fire fløje fælles) dekorationsmønster, og giver således næppe plads for et forsvundet beslag med årstal. En tvivl om identiteten mellem den i Årre omtalte og af Nationalmuseet købte dørføj (nævnt af Mackeprang) må være nødvendig. I Nationalmuseet er fløjen indført som erhvervet fra antikvitethandler Nathansohn med proveniens »fra Vardeegnen«.

⁴⁷ Jfr. s. 1700f. med note 44.

⁴⁸ Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

⁴⁹ LA Vib. Ribe stifts- og købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker 1808-11 (C 36.A13).

⁵⁰ Jfr. Ribe S. Katrine nr. 9 (s. 791f.) og Janderup nr. 1 (s. 1065).

⁵¹ Jfr. Tjæreborg s. 1880, note 81.

⁵² To andre typer er beskrevet under henholdsvis Skast, mindertavle nr. 1 (s. 1901), og Tjæreborg, gravsten nr. 4 (s. 1873).

⁵³ Denne type genfindes i Jerne nr. 10 (s. 997) o. 1766, signeret BASV, Jerne nr. 11 (s. 998 med fig. 32 a-b) o. 1772, Brøndum o. 1791 og Lønborg (Ringkøbing amt) o. 1770-90. Bladmotivet alene optræder desuden i Jerne nr. 12 (s. 998) o. 1779, Ribe S. Katrine nr. 28 (s. 801) o. 1791 samt Sønderho o. 1810.

⁵⁴ Suppleret efter præsteindberetning 1791 og synsprotokol 1862ff. (jfr. noterne 5 og 23).

⁵⁵ Indskrifterne bringes i en let normaliseret gengivelse.

⁵⁶ Ifølge J. Helms indberetning 1873: »Niels Lavesøn«.

⁵⁷ Citeret efter præsteindberetning 1791. Ingeborg var datter af sognepræst Jørgen Jørgensen den ældre, Grimstrup og Årre. Hun og hendes anden mand, Niels Lavesen, defoged i Skast herred, døde under pesten 1659. Jfr. O. Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 90.

⁵⁸ Ifølge præsteindberetning 1768 (jfr. note 24): 82. år.

⁵⁹ Citeret efter synsprotokol 1862ff., suppleret med præsteindberetning 1768 (jfr. noterne 5 og 23).

⁶⁰ Citeret efter synsprotokol 1862ff. Oluf Thomsen var kirkeværge og anskaffede i sin egenskab heraf kirkens stoleværk 1582 og taltertavle 1585-86.

Fig. 1. Kirken og kirkegården set fra sydøst. Blyantskitse af Valdemar Koch 1885. Forarbejde til Danske Tufstenskirker. – *Blick auf Kirche und Friedhof von Südosten. Skizze, Bleistift. 1885.*

SNEUM KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang 1292.¹ I kirkelisten i Ribe Oldemoder (midten af 1300'rne) er kirken sat til en afgift på 6 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst i Sneum er nævnt 1361² og 1471;³ senest fra reformationstiden har Sneum været hovedsogn til Tjæreborg.⁴

Kirken blev 1696, sammen med kirkerne i Fåborg, Tjæreborg og Guldager, af kronen afhændet til generalmajor Joachim Schack til Sneumgård,⁵ og kirken fulgte herefter denne gård (indtil 1758 ejet af slægten Schack) til 1770, da Hans Erik Saabye solgte den til J. Sidelmann.⁶ Herefter tilhørte kirken sognets præst, Lauge Sidelmann, som 1797 solgte den til to

sognemænd.⁷ Fra begyndelsen af 1800'rne ejedes den af samtlige sogneboere.⁸ Den overgik til selveje 1917.⁹ – Ved klokkeskatten 1528 blev kirken afkrævet en klokke.¹⁰

Ifølge et *vandresagn* skulle Sneum kirkes øde beliggenhed skyldes, at man ikke kunne enes om, hvor den skulle opføres. Man slog nogle kreaturer løs om natten, og hvor de blev fundet næste morgen, blev kirken bygget.¹¹

22 mønter, heraf 20 danske skillemønter fra Kristoffer I til Frederik VIII, én fra Visby og én fra Mecklenborg, blev fundet 1956 ved harpning af kirkens gulvlag i forbindelse med restaureringen.¹²

Beliggenhed. Kirken ligger frit og usædvanligt smukt på en banke ved randen af Sneum enge, kun godt 100 m fra den vandrige å, der udmunder i Vadehavet ca. 4 km herfra.¹³ Som i Janderup (sml. s. 1031) og Vilslev (Gørding hrd.) er placeringen nøje bestemt af åens nærhed. Kirken er rejst på den første tørre plads, den sejlende kom til, når han fra havet, hjulpet af tidevandet, bevægede sig ind i landet. Fund af

rhinske tufsten i engen mellem kirke og vandløb viser, at byggematerialerne i sin tid er sejlet hertil.¹⁴ Indtil åens tilsanding o. 1830 var engen neden for kirken udskibningssted for sejladsen på Vadehavet.¹⁵ Den kørende trafik måtte i 1600'rne helt op til Sneum bro, 3 km nord for kirken,¹⁶ for at passere åen, der som vandvej bandt sognet sammen, men på samme tid dannede herredsskel; landsbyerne Tømmerby og

Terpager, på den anden side åen, hører til Gørding herred. Geologisk set er kirkens grund ryggen af en sandmuldet bakkeø, der skyder sig frem i engen. Indtil bygningen af et dige mellem Tjæreborg og Darum, 1927-28, var engene tit oversvømmet, og vandet kunne da stå op til kanten af kirkegårdsdiget. Kun i ekstreme tilfælde har kirken stået i vand, således under den store stormflod 1634, da vandstanden steg til 6 m over normalen.¹⁷ – Sneum landsby vest for kirken blev nedlagt o. 1620 i forbindelse med oprettelsen af Sneumgård, hvis hovedbygning ligger 500 m nordvest for kirken.¹⁸

Kirkegården (fig. 3) har beholdt sine gamle skel, med afrundede hjørner, således som det fremgår af matrikelkortet 1791 (fig. 2). Den optager hele den tungeformede banke og hegnes af lave jorddiger, stønsatte på ydersiden. Indtil o. 1900 lå den hvidkalkede kirke frit og forblæst på sin banke og synede viden om (fig. 1). Nu er diget overgroet med træer og buske, bøg, elm og lidt syren, som bliver stynet og holdes klippet på indersiden. Udsynet er gået tabt, men den tidligere så omsuste kirkegård har fået læ. Hovedindgangen i vest består af køreport og

ganglåde, lukket med jerngitterfløje mellem pudsede og hvidtede støtter, afsluttet som pyramider med kugler. Indgangen befinder sig på den gamle, murede kirkeports plads, nævnt 1668¹⁹ og 1696.²⁰ Sidstnævnte år omtales tillige en nørre tsette af træ, der ligesom den vestre tsette, ved porten, manglede sin trist. En allé af stynet seljerøn fører fra porten op til kirkens indgang i tårnet. Kirkegården, hvis gravsteder aldrig er endeligt reguleret, virker frodig med høje klippede hække af forskelligt materiale: thuja, bøg, liguster og navr. Som et levn fra tiden før 1850 ligger den nordøstre del hen som højt græs, der slås med le engang midt på sommeren.²¹

Et graverhus i kirkegårdens skel, nord for indgangen, er 1974 omdannet til præsteværelse, kapel og redskabsrum. Det hvidtede hus med afvalmet stråtag, der tidligere også fungerede som kirkestald og brændselsrum, er formentlig opført engang ved midten af 1800'erne. Det ses på Valdemar Kochs tegning 1886 (fig. 1), men er ikke afsat på matrikelkortet 1791. – 1662 ejede kirken et tgadehus, formentlig beliggende ved kirkegården.²²

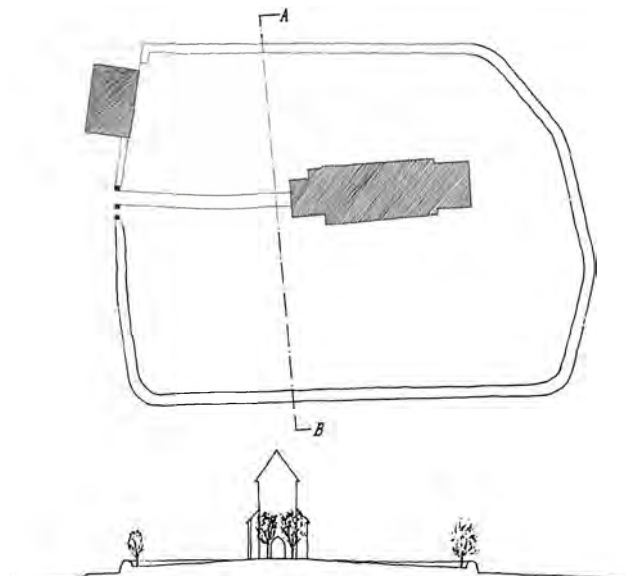
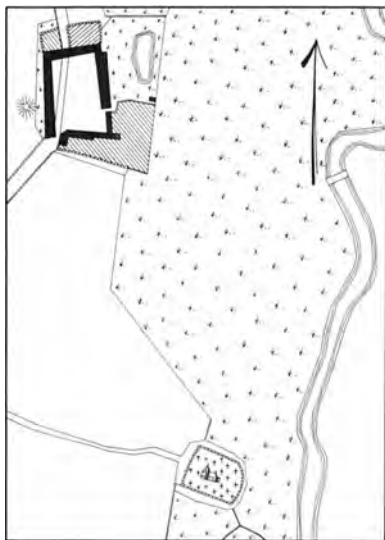

Fig. 2-3. 2. Matrikelkort 1:10000, visende kirken og kirkegården omgivet af Sneum enge og åens slyngede løb øst for kirken. Nordvest for kirken ses Sneumgård, oprettet o. 1620 efter nedlæggelsen af landsbyen Sneum. Målt 1791 af Astrup. 3. Situationsplan 1:1600 af kirken og kirkegården. Målt og tegnet af Kaj Øhlenschläger og Arne Knut 1938. Nord opad. Nederst snittet A-B. Kunsthakademiet. – 2. Katasterkarte 1791. 3. Lageplan der Kirche und des Friedhofs. Norden nach oben. Unten Querschnitt A-B.

Fig. 4. Kirken i landskabet, set fra nordøst tværs over Sneum å. EN fot. 1989. – Die Kirche in der Landschaft, von Nordosten über den Fluss Sneum Å gesehen.

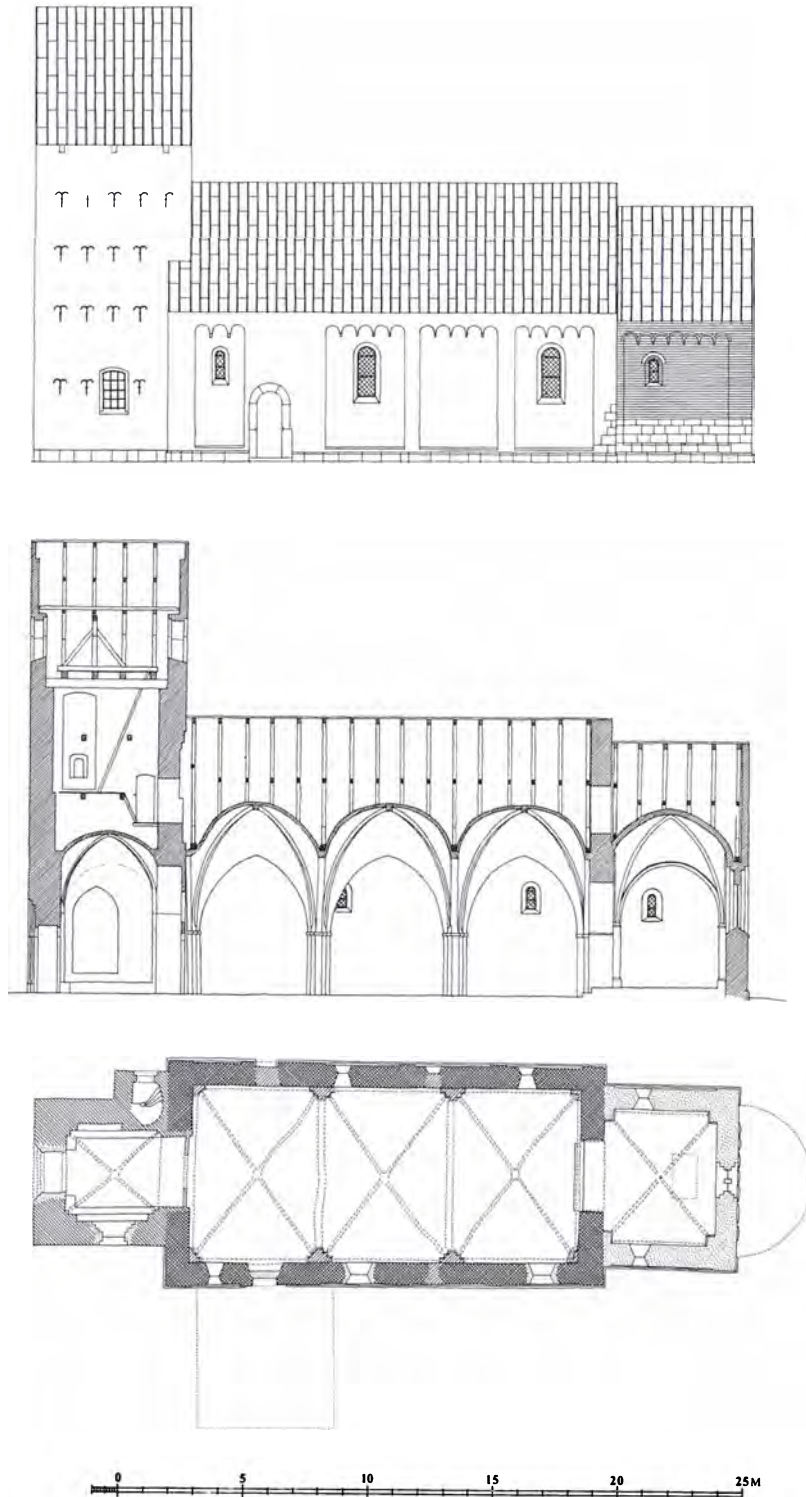

Fig. 5-7. Opmålinger 1:300. 5-6. Kirkens sydside og længdesnit set fra syd. Målt og tegnet af Kaj Øhlenschlæger og Arne Knut 1938. Kunstakademiet. 7. Grundplan. Målt af Henrik Jacobsen 1977 og tegnet af Marianne Nielsen 1989. – 5. *Südseite der Kirche*. 6. *Längsschnitt durch Kirche von Süden*. 7. *Grundriss*.

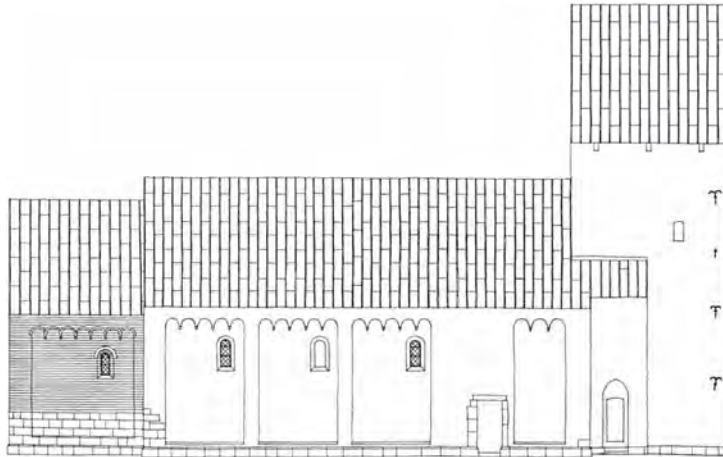

Fig. 8. Kirkens nordside 1:300. Målt og tegnet af Kaj Øhlenschläger og Arne Knut 1938. Kunstakademiet. – *Nordseite der Kirche.*

BYGNING

Kirken, der hører til Ribeegnens karakteristiske bygninger af vulkansk tuf, består af romansk kor og skib samt et senmiddelalderligt tårn i vest. En tåpsis ved korets østgavl er nedbrudt allerede i middelalderen. Ved en omfattende istandsættelse 1891 blev koret ombygget fra grunden, og samtidig nedrev man et senmiddelalderligt våbenhus ved skibets sydside og henlagde indgangen til tårnets vestende. Orienteringen har ringe afvigelse til nord.

Plan og proportioner. Det smukke romanske anlæg, udstyret med tufstensarkitekturens blændingsprydede facader, er opført som en kirke med apsis. Som i Billum (s. 1075) og Seem (Ribe herred) er koret relativt kort, kun 5,3 m »langt« mod en bredde på 7,3 m, og man fornemmer næsten umiddelbart savnet af tåpsiden, der er revet ned inden udgangen af middelalderen, formodentlig på grund af statiske problemer. Apsisrunden giver sig nu kun til kende i syv krumme sokkelkvadre med hulet skråkant, som er indsat i korets østgavl i forbindelse med apsidens nedbrydning og apsisbuens tilmuring. Før korets ombygning 1891 sås i gavlen endnu nogle kampesten fra apsidens murkerne og indervæg, der sammen med rester af fundamentet (fig. 19) viste, at den halvcirkulære tilbygning har optaget det meste af korets østside, vel med cen-

trum i gavlens ydre murflugt.²³ – Såvel i koret som i det langstrakte skib er murene betydeligt tyndere end i nabosogdenes granitkvaderkirker: ca. 1 m i sokkelniveau og 85 cm i de blændingsprydede partier.

Materialer og teknik. Murene hviler på en hulkelet *granitsokkel*, der i korets blændingsfelter har karakter af en dobbeltsokkel (jfr. s. 1600, fig. 23). Herover er byggematerialet overalt vulkanske *tufsten* bortset fra et parti af *granitkvadre* nederst i koret og en del brændte *teglsten*, i munkestensformat, i den vestre del af skibets nordside. Ved kirkens istandsættelse 1891, der gennemførtes under ledelse af arkitekt Hector Estrup, blev korets tufstensmurværk konsekvent udskiftet med nye teglsten, og tuffen anvendt til udbedring af skibet. Fem granitkifter nederst i korets flankemure blev 1891 reduceret til fire, idet overskydende kvadre blev indsat i den vestre del af korets sydside, der var af tuf helt ned til granitsoklen. Ifølge Jacob Helms var tufstensmurværket i korets øvre del i tidens løb blevet iblandet en del munkesten som følge af reparationer og ommuring.

Triumfmuren er, som det er almindeligt, opført i ét med koret, og kun den nederste del af skibets østre hjørner er af granit. I skibets sydfacade er tuffen eneherskende fra det østre hjørne til den nu tilmurede dør. Partiet vest for døren, der var af en »højst uordentlig karak-

ter«,²⁴ blev 1891 beklædt med munkesten. Blotlægningen af skibets nordside 1891 og igen 1966 viste, at den øverste, vestre del af facaden var muret skiftevis af tuf og tegl (jfr. arkitektens opmåling, fig. 9, samt foto, fig. 10). Det stribeede murværk har givet muren en spændende farvemæssig virkning, før den blev pudset og hvidtet. Bemærkelsesværdigt er det, at det nederste skifte – lige over granitsoklen – i hele murens længde også er af tegl, muligvis for at modstå den optrængende fugt.

En loftsundersøgelse 1989 bekræfter Jacob Helms og Hector Estrups iagttagelser 1891: tuf er som materiale enerådende i nordmurens bagside indtil hvælvlommen mellem skibets 2. og 3. hvælvfag; videre vestpå er der brugt både tuf og tegl, som også er anvendt i skibets vestmur indtil rejsehøjde. Gavltrekanter herover er muret alene af tuf, i regelmæssige skifter med en gennemsnitlig højde på 9-10 cm (10 skifter måler 95 cm). Fig. 99 viser samme regelmæssige skiftegange i skibets nordside, hvor i alt 54 skifter (optalt i østenden) måler 535 cm, et gennemsnit på ca. 10 cm. Tufstenene er gennemgående af samme højde som de alternerende munkesten, men har varierende længde. Lidt højere tufsten er brugt i det skifte, hvori vinduernes sålbænke indgår.

Indvendig står skibets vægge pudsede og hvidtede og tillader ingen nærmere undersøgelse. Materialerne må dog helt overvejende

være tuf, suppleret med tegl i vestenden. En yngre gennembrydning i vestre gavlspids viser, at fylden i den støbte murkerne består af marksten. Et større antal *granitkvadre*, der nu tjener som trædesten mellem kirkegårdsport og tårn, lader sig ikke umiddelbart indføje i den nuværende bygning. Stenene kan – hvis de da ikke er ført hertil fra et andet sted – tænkes at have indgået i det nedbrudte våbenhus, idet de er glatte og plane og derfor næppe kan have siddet i apsis. En af kvadrene har skråkant, en anden er forsynet med en udfasning, muligvis til en lisén.

Facadeudsmykningen (fig. 5 og 8), bestående af liséner og rundbuefrise, er genskabt på rimelig sikkert grundlag 1891. For nordsidens vedkommende sidder alle åbninger, døren og de fire vinduer, på deres oprindelige plads i den vestlige del af blændingsfagene. Dette arkitektoniske træk kendes fra andre tufstenskirker (sml. Ål (s. 1298), Hostrup og Jernved), men er i Sneum gennemført med særlig konsekvens og med en fin harmonisk rytme i facaderne som resultat. Som en mulig forklaring har Jacob Helms foreslået, at vinduernes placering har været betinget af ønsket om at opnå en vis afstand mellem altrene ved korets og skibets østsvæg og det første vinduespar, hvorefter den samme rytme er blevet opretholdt vestover.²⁴

Korets flankemure optages af to store blændinger, som i hovedtrækkene er udformet på grundlag af, hvad der var levnet på nordsiden.

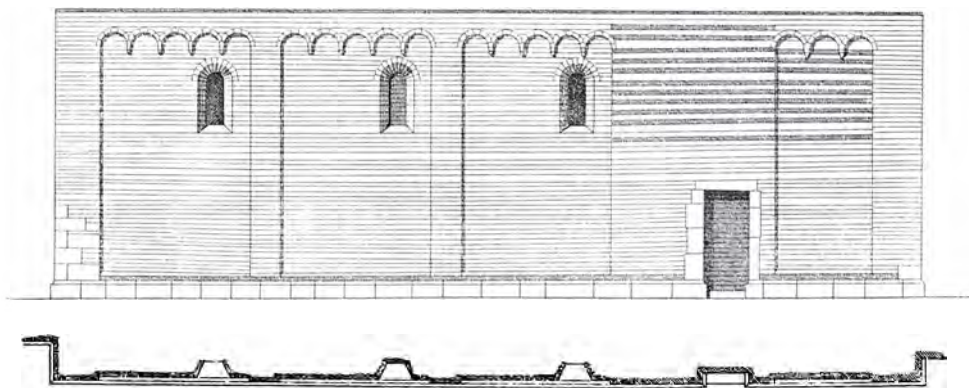

Fig. 9. Opmåling 1:150 af murværket i skibets nordside, vekselvis af tegl (de skraverede partier) og tuf (s. 1810). Målt under restaureringen 1891-92 af Hector Estrup. Efter Danske Tufstenskirker. – *Nördliche Langhauswand, mit Backstein (schraffierte Flächen) und Tuff im Mischtechnik gebaut. Mauerwerk vermessen von Hector Estrup bei der Restaurierung 1891-92.*

Fig. 10. Kirkens nordside, set fra nordvest, da kirkens facader i sommeren 1966 ved sandblæsning var rensset for puds og kalk. Det ombyggede kor, af teglsten, er fra 1891, hvorimod skibet har bevaret sit middelalderlige murværk af vekselvis tuff og tegl (sml. fig. 9). Til højre i billedet ses det senmiddelalderlige tårn med trappehus, af tegl. Knud J. Krogh fot. 1966. – *Nordseite der Kirche von Nordwesten nach Sandstrahlen-Reinigung der Mauern von Putz und Kalk 1966. Der umgebaute Chor aus Backstein stammt aus dem Jahre 1891, wogegen das aus Tuff und Backstein bestehende mittelalterliche Mauerwerk im Langhaus erhalten geblieben ist (vgl. Abb. 9). Rechts im Bild der spätmittelalterliche Turm mit Treppenhaus aus Backstein.*

Bunden, der ligger højere end i skibet, udgøres af et skråkantet kvaderstensskifte. De asymmetriske anbragte vinduer godtgør, at korets facader ikke – som bl.a. i Billum – har været underopdelt i to blændinger. Ved ombygningen 1891 blev rundbuefrisen udført af tuffsten, mens resten er af teglsten.

Skibets udsmykning, som i det store og hele var intakt 1891, består i hver langmur af tre blændinger, hver med et vindue. Nordsidens buefrise er genskabt på grundlag af sydsidens. De to døre er anbragt i glatte murfelter, mens partiet vest for dørene optages af et smallere blændingsfag, afsluttet med tre rundbuer mod de østlige fags fem buer. Sydsidens vestre blænding, der oprindeligt var uden vindue, er nymuret i tegl med nordsidens som forbillede.

Døre. Den rundbuede og granitindfattede syddør (fig. 5 og 20) blev lukket 1891. Den bryder bygningssocklen, og karmene udgøres i hver side af to rejste kvadre, der i sammenstødet danner en ca. 10 cm bred »fuge«, måske til fastgørelse af en bom. Indvendig er døren smiget og vandret afdækket, passende til den middelalderlige, jernbundne dørfløj (se ndf.). Norddøren er formodentlig tilmuret allerede i middelalderen. Efter restaureringen 1891 fremstår den udvendig som en retkantet niche, dækket af en stenbjælke og med karme af rejste granitkvadre. Bygningens hulkelede sokkel er ført rundt om hjørnerne. Indvendig er døren markeret i murværket.

Kirken har oprindeligt haft fire *vinduer* i hver langside, et i koret og tre i skibet øst for dørene.

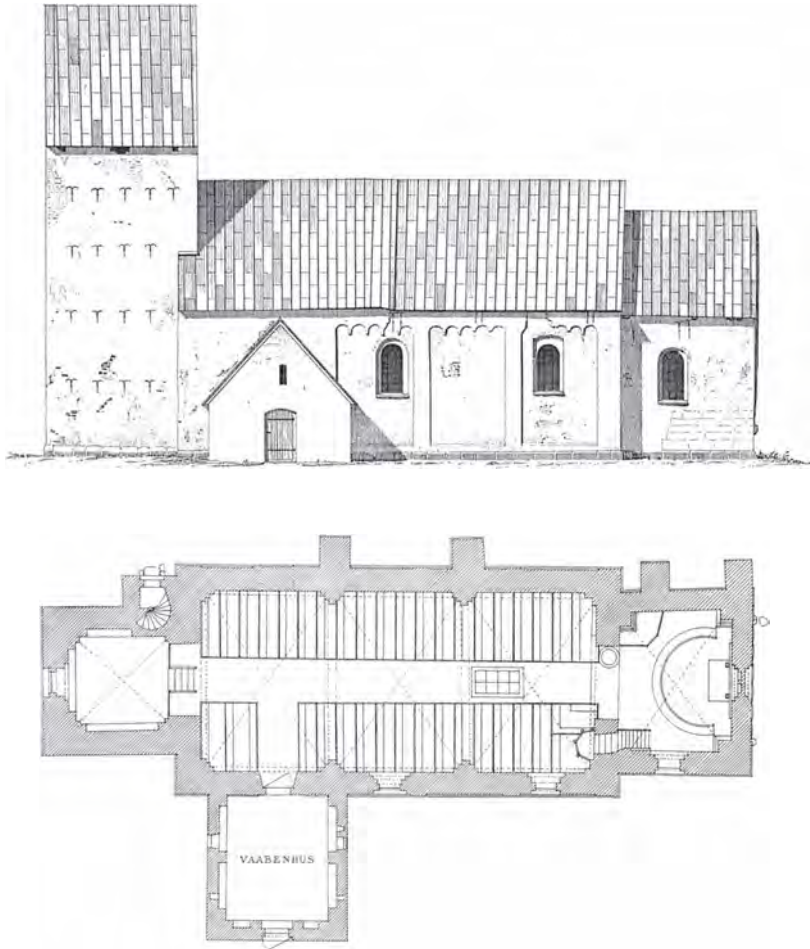

Fig. 11-12. Opmålinger af Valdemar Koch 1885, 1:300. Efter Danske Tufstenskirker. 11. Kirken sydside. 12. Grundplan. – 11. Südseite der Kirche. 12. Grundriss. Zeichnungen 1885.

Af disse er de tre i skibets nordside fremdraget 1891, det midterste dog kun som en udvendig niche. De dobbeltmigede åbninger har karme og rundbuestik af tufsten som i det omgivende murværk. Sydsidens tre vinduer er gået tabt på nær det midterste, hvis omrids stadig spores i facaden. Vinduet vest for døren kom som nævnt til ved ombygningen 1891, da man tillige genskabte korets to vinduer.²⁵

Indre. Kirken har oprindelig stået med fladt træloft, hvis bjælker efter alt at dømme har hvilet på murkronen. Koråbningen er i den senere middelalder ændret til en spids bue; kun vanjerne med hulkantsokkel, af granit, og retkantede *kragbånd*, af tuf, er oprindelige. – Under

restaureringen 1956 afdækkedes i skibets sydøstre hjørne to ældre *tgulvlag* af ler umiddelbart over hverandre, det øverste i flugt med fundamentets overside.²⁶

Gavle. Skibets østre gavlspejs er ommuret i en blanding af tuf og tegl, sandsynligvis i forbindelse med korbuens ændring. Den oprindelige gavle, hvoraf der er bevaret en rest nederst i gavlens søndre del, synes alene at have været af tuf, således som den vestre gavlspejs er det. Østgavlen har i midten en fladbuet dør, 1,8 m høj, med lige gennemløbende sider. I gavlens østside, ca. 45 cm syd for døren, er en lille *niche*, tre skifter høj og en sten bred (28 cm), med affaset overligger af tuf.

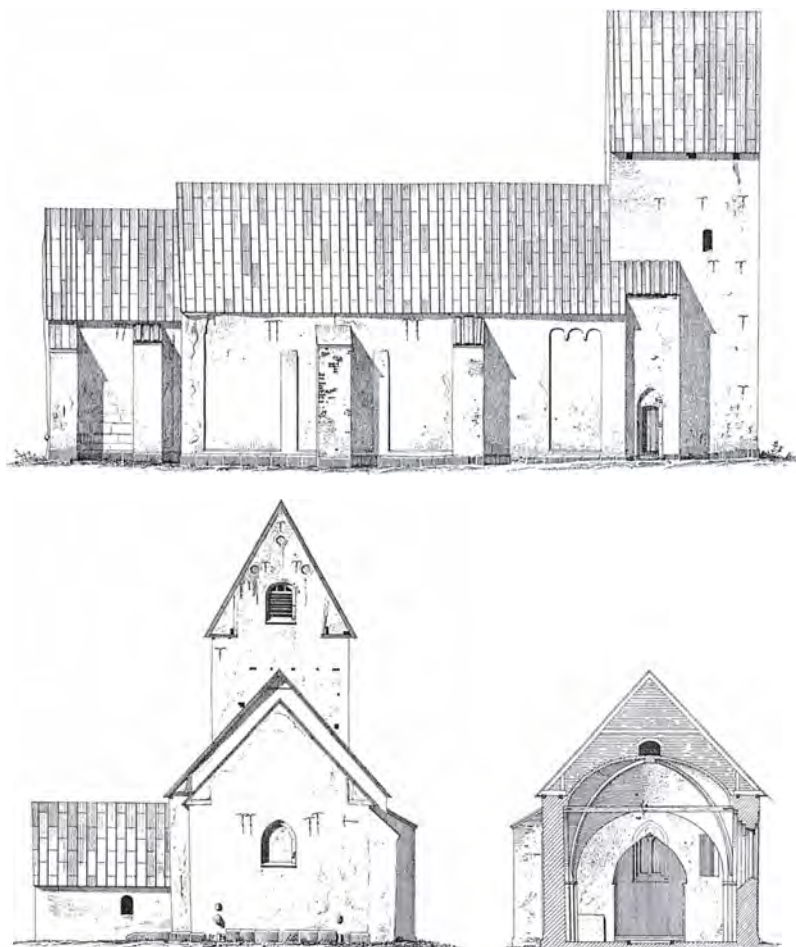

Fig. 13-15. Opmålinger af Valdemar Koch 1885, 1:300. Efter Danske Tufstenskirker. 13. Kirkens nordside. 14. Kirkens østside. 15. Tværnsnit gennem skib set mod øst. – 13. Nordseite der Kirche. 14. Ostseite der Kirche. 15. Querschnitt durch Langhaus nach Osten. Zeichnungen 1885.

Middelalderlige ændringer og tilføjelser. Samtidig med apsidens nedbrydning, formodentlig i sidste halvdel af 1300'erne, foretoges en større ombygning af koret. Apsisbuen bag alteret lukkedes med en teglstensmur, hvori der indgik et spidsbuet stavværksvindue (jfr. fig. 15); rummet blev dækket af et helstens hvælv, og den oprindeligt runde koråbning ændret til en spids bue.

Skibets tre hvælvfag, der er af egnens almindelige, sengotiske type, er formodentlig indbygget i tiden o. 1500. I de samme årtier, men uvist i hvilken rækkefølge, opførtes tårnet og det senere nedbrudte våbenhus.

Hvælv. Korets krydshvælv blev genskabt i sin gamle skikkelse 1891. Det har helstens tykke

kapper, muret i vandrette ringe, hvilende på hjørnepiller med affaset sokkel og rundet kragled i næstøverste skifte. Herfra udgår de trekvartrunde, krydsende ribber, der mødes omkring en nedhængende kugle i toppunktet. Langs kapperne's fødelinier i øst og vest løber en lille rundstav, mens kapperne i syd og nord bæres af runde, halvtstens dybe skjoldbuer, kantet af en rundstav som i øst og vest.

Skibets noget yngre krydshvælv er af den gængse type med halvtstens tykke kapper og kvartstens ribber. De tre hvælvfag hviler på faldsede væg- og hjørnepiller med retkantede kragled, runde helstens gjordbuer samt på halvtstens, runde skjoldbuer i øst og vest og spidsende buer

Fig. 16. Tårnet set fra nordvest med initialerne »LS« og »RS« for kirkeejeren, sognepræst Lauge Sidelmann og hustru Regitze Stokkemærk, opsat til minde om tårnets ommuring »1772« (s. 1814). NJP fot. 1989. – *Blick von Nordwesten auf Turm mit den Initialen für den Patron, Pfarrer Lauge Sidelmann und Ehefrau Regitze Stokkemærk, 1772.*

langs flankemurene. Den sydøstre pille er muret over et delvis nedbrudt sidealterbord.

For at modstå presset fra hvælvene opførtes langs kirkens nordside fire murede *tstøttepiller* (jfr. fig. 13), der blev fjernet i forbindelse med ombygningen 1891. De to piller ved skibets nordmur var placeret ud for vægpillerne og kan være opført samtidig med hvælvbyggeriet. De omtales første gang 1696,²⁰ da de trængte til reparation.

Tårnet er rejst af munkesten i munkeforbandt over et enkelt granitskifte; østmuren hviler på skibets gavl, der i forbindelse med tårnbyggeriet blev forstærket på vestsiden. Den søndre og ve-

stre facade er skalmuret samtidig med en fornyelse af gavlspidserne 1772.

Underetagen var oprindelig forbundet med skibet ved en høj, spidsbuet arkade, der blev tilmuret i den østre flugt i forbindelse med rummets indretning til våbenhus 1891. I skillevæggen er indsat en mindre, fladbuet dør, hvorover der var tre romaniserende åbninger, tilmuret 1956. Rummet dækkes af et krydshvælv med kvartstens ribber, hvilende på små piller i hjørnerne. Der er spidsbuede spareblændinger i nord og syd, mens en tilsvarende blænding i vestvæggen er udmuret ved indsættelsen af en nygotisk portal, en fladbuet, falset åbning i et spidsbuet spejl. Rummet belyses af et mangefalset, fladbuet vindue i syd, der 1891 afløste et vindue i vest. Langs nord- og sydvæggen løber to murede bænke i flugt med tårnbuens vanger.

Der er adgang til de øvre stokværk via en spindeltrappe ved tårnets nordside, nederst med en fladbuet dør i spidsbuet spejl. Trappen udmunder i en fladbuet dør i det meget høje »mellemstokværk« (jfr. længdesnit, fig. 6), som tidligere var delt i to etager. Østsiden optages af to fladbuede spareblændinger, hvis bund udgøres af skibets tufstensmurede gavl. En lignende

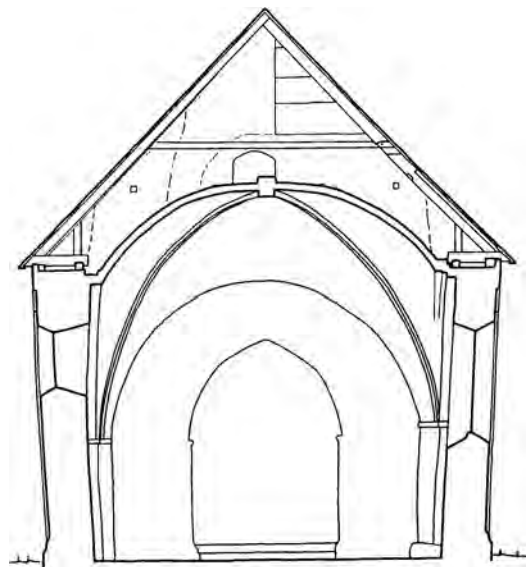

Fig. 17. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1977, tegnet af Marianne Nielsen 1989. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

Fig. 18. Kirken set fra sydøst. EN fot. 1989. - *Südostansicht der Kirche.*

blænding i nord indeholder en lille glug, der er rummets eneste lyskilde, mens en blænding i vestsidens nordre halvdel er afbrudt i tårnets nuværende rejsehøjde, hvilket antyder, at tårnet tidligere har været lidt højere. Klokkeren hænger i tagrummet, hvis glatte gavltrekanter, i øst og vest, fik deres nuværende udseende ved en ombygning 1772. Gavlene har hver et falset, fladrundbuet glamhul, flankeret af to små, cirkulære glugger og med en lille cirkelblænding i den øverste spids.

Til minde om tårnets ommuring 1772 er der i vestgavlen opsat jerndragere med årstal og initialer: »LS« og »RS« for kirkeejeren, sognepræst Lauge Sidelmann og hustru Regitze Stokkemærk. Reparationen er foretaget med små mursten med lodriller, kendt fra Nørholms teglbrænderi (sml. s. 1418).

†*Våbenhuset* (fig. 11-12), ud for skibets syddør, kendes nu bedst fra Valdemar Kochs opmålinger 1885, fem år før huset blev brudt ned. Det var

en lav, senmiddelalderlig bygning, af munkesten og tækket med bly. I gavlen var en fladbuet dør. Væggene havde seks helstens dybe spærnicer, to mindre i sydvæggen og to større i hver flankemur. De sidste har oprindeligt indeholdt vist nok i alt fire små glugger, der på nedrivningstidspunktet for længst var tilmuret og 1877⁹ afløst af to rundbuede støbejernsvinduer. Tømmeret var af egetræ, og bjælkerne lå så lavt, at de dækkede for den øverste del af kirkens syddør. Et loft af fyrretræ var lagt op 1841,²⁷ efter at våbenhuset – sådan som det ikke var ualmindeligt i Skast herred – 1791²⁸ havde været uden loftsbeklædning. Et gulv af teglsten var 1877⁹ afløst af cementfliser.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Bevægelser i murværket som følge af utilstrækkelig fundering og hvælvenes tryk på de forholdsvis tynde mure har tidligt givet statiske problemer. Et blik på skibets tværsnit (fig. 17) viser, at langmurene ved hvælvenes vægt er presset udad, en bevæ-

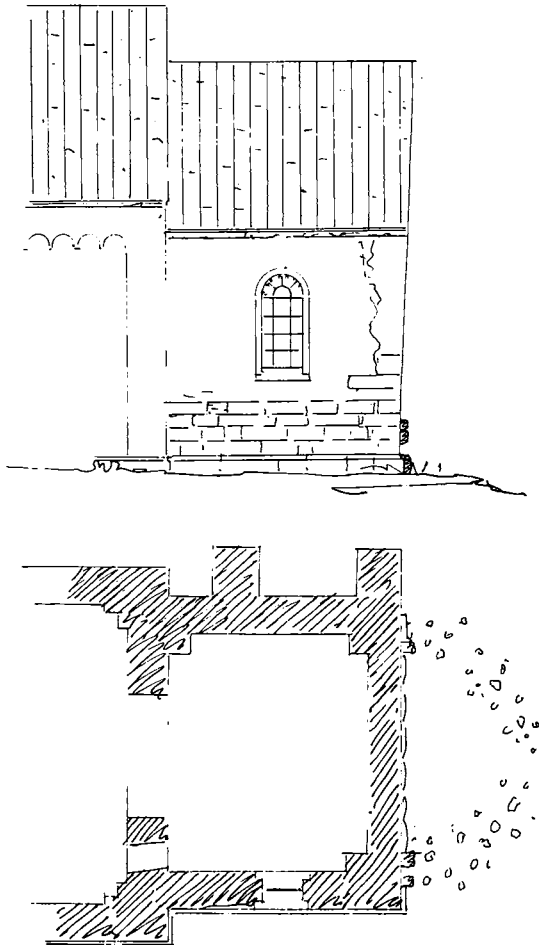

Fig. 19. Opstalt og grundplan af kor med fundamentsrester af tårns (s. 1809). Målt og tegnet af H. C. Amberg 1886. – *Aufriß und Grundriß von Chor mit Sockelreste einer Tårns. Vermessen und gezeichnet 1886.*

gelse man som nævnt i nord forsøgte at modvirke ved opførelsen af murede støttestiller.

Ifølge et syn, indført i herredets tingbog 1668,¹⁹ var der revner mellem korets hvælv og nordmur. Af samme syn fremgår det, at også den ydre murskal i tårnets sydvestre hjørne var i dårlig stand: muren var »ganske nedfalden indtil midt på sønder side og lige så midt på den vester ende«.

I forbindelse med overgangen til privat eje blev kirken underkastet et *omfattende syn* 1696,²⁰ hvoraf det fremgår, at murværket var i en dårlig forfatning: »Hvælvingen over altergulvet (koret) er ren i stykker«; stenene er ødelagt af regn,

og man kan ikke se, hvorledes »præsten kan stå derunder at forrette sit embede uden livsfare«. Også skibets hvælv, »som er tre ophævinger«, var brøstfældige, og bedre stod det ikke til med murene i korets og skibets sydøstre hjørner, der var revnet fra jorden og op til murkronen. Muren var så vidt åben inden i, at man ikke kunne nå dybet i revnen med en målestok, og synsmændene frygtede, at muren ville falde sammen. Hvis man ville undgå at bryde muren ned og opmure den på ny, så de ingen anden udvej, end at indlægge *ankerbjælker*, der kunne binde langmurene sammen: én i koret, 14 alen lang, og tre i skibet, 16 alen lange. Korets tværbjælke skulle yderligere forankres med en øst-vest vendt bjælke, som var fæstnet i østgavlen. Jernankrene, der skulle bruges til at fastgøre bjælkerne i murene, ville kræve 16 lispund jern, og arbejdsløn til murerne ved at indhugge ankrene samt tætte og udmure revnerne i mure og hvælv blev beregnet til 24 rigsdaler. – Valdemar Kochs tegninger 190 år senere viser, at det nævnte arbejde er blevet nøje udført efter synsmændenes anvisning; trækbåndene var i hver ende fastgjort med to jernankre med lange lodrette forskud, og koret var yderligere bundet sammen af en bjælke langs indervæggen. Skibets tre trækbånd var placeret i den østre halvdel, godt en halv meter under murkronen, og var således synlige i selve kirkerummet.

Ifølge synsforretningen 1696 skulle tårnhvælvets overside renses for skarn, og der skulle lægges et loft, som ringeren kunne stå på. Den murede tårntrappe skulle repareres og forsynes med en ny dør. I tårnet manglede endvidere en klokkestreng og to stiger, for at man kunne nå op til klokken. Store dele af kirkens blytag skulle lægges om, og gulvet forbedres med tusind nye teglsten. Den nordøstre støttestille skulle nymures, og kirkegårdens vestre stette og port repareres. Udgifterne ved de omfattende arbejder, der alene ville kræve 100 tønder kalk, blev af synsmændene anslået til 394 rigsdaler foruden rejser og håndlangere.

Den tiltrængte *istandsættelse* gennemførtes 1698 under den nye kirkeejer, Joachim Schack, der i det nu nedbrudte våbenhus lod indsætte en

tblytavle med følgende indskrift: »1698 lod Her Generalmajor Jørgen Skag(!) denne Kiercke reparere«. ²⁴ Ved et nyt syn 1700 kunne man konstatere, at kirke og kirkegård var vel ved magt. ²⁹

Kirken har så langt tilbage de skriftlige kilder rækker været tækket med bly, nævnt første gang 1668. ¹⁹ Forud for ombygningen 1891 var der *blytag* overalt bortset fra »trappehuset« og et par af nordsidens støttestykker, som var beklædt med brædder. Kirken havde 1791 ²⁸ rødt *†murstensgulv*, der i 1850'erne blev afløst af røde, kvadratiske teglstensfliser i midtgangen. ²⁷

Nordsidens *vinduer* er formentlig tilmuret allerede i senmiddelalderen, senest i forbindelse med hvælvslagningen. I skibets sydside afløstes de tre romanske vinduer af to større, falsede åbninger. I disse vinduer samt i korets sydvindue og i tårnvinduet indsattes kort før 1791 ²⁸ rektantede trærammer, ca. $2\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ alen (160 × 95 cm), med store ruder. Disse afløstes efter 1864 ⁹ af større, rundbuede støbejernsrammer (jfr. fig. 11). Korets stavværksvindue, i den tilmurede apsisbue, var da forlængst tilmuret, sandsynligvis i forbindelse med opsætningen af en større altertavle.

Kirkens udseende forud for den omfattende *ombygning 1891* fremgår af Valdemar Kochs opmålinger 1885, udført for Kultusministeriet til hjælp for Jacob Helms ved dennes publicering af Ribeegnens tufstenskirker, et arbejde, der dog først blev udgivet 1894, tre år efter kirkens istandsættelse. 1886 besøgte kirken tillige af den arkæologisk kyndige arkitekt, F. Uldall, Randers, der i disse år berejste de jyske kirker.

Ombygningen udførtes under ledelse af arkitekt Hector Estrup, Horsens, hvem ministeriet tillige med arkitekt Jens Vilhelm Petersen, Odense, havde peget på som en egnet mand til opgaven. ³⁰ Arbejdet kom i stand, fordi korgavlen havde løsnet sig fra langmurene og truede med at vælte østover. Hældningen, der ved prøvstesynet i sommeren 1886 ²⁷ måltes til $16\frac{1}{2}$ tomme (43,5 cm), førte i første omgang til en henvendelse til arkitekt H. C. Amberg, der da var optaget af sikringsarbejder på Ribe domkirke. Amberg foretog i november 1886 en opmåling af koret (fig. 19) og udarbejdede i juni

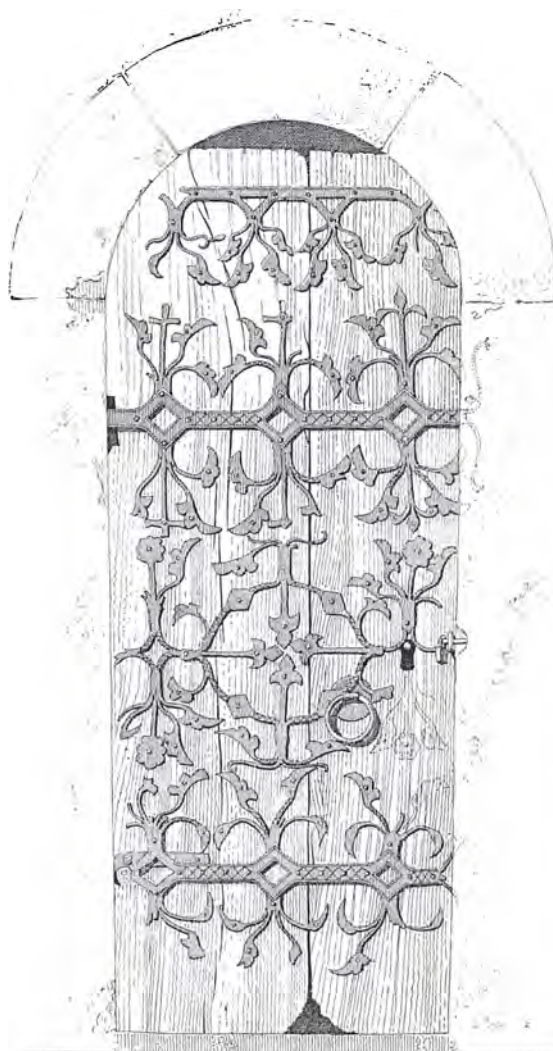

Fig. 20. Syddør (s. 1811) med jernbunden dørføj fra 13-1400'erne (s. 1830). Tegning af Valdemar Koch 1885, gengivet efter Danske Tufstenskirker. – *Südeingang. Türflügel mit schmiedeeisernen Bändern, 14.-15. Jh.*

1887 et forslag til en ret lempelig istandsættelse af koret, hvor kun gavlen skulle mures om og nordsidens støttestykker kunne bibeholdes. Forinden havde han dog drøftet forholdene med F. Uldall; de to arkitekter ³¹ var begge optaget af muligheden for at genskabe apsisen, men på Uldalls forslag blev sagen forelagt ministeriet, der 1887 lod nedsætte et særligt kirkesyn med V. Ahlmann som formand. ³²

Synet konstaterede, at korets østmur var faldferdig; nordsidens støttestykker var så for-

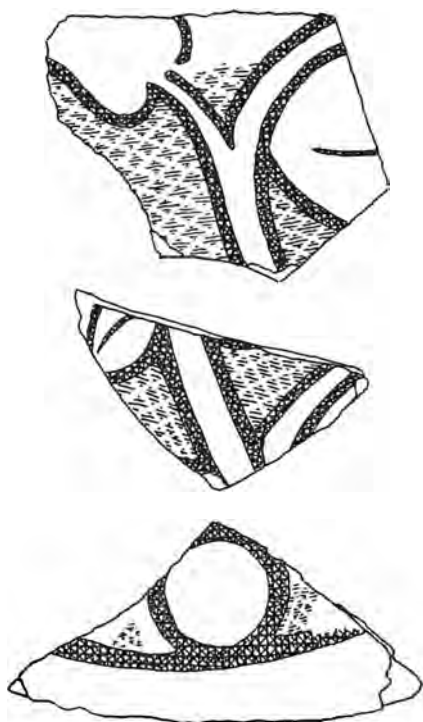

Fig. 21. Tre brudstykker af middelalderligt vinduesglas med planteornamentik (s. 1818). Tegnet af Birgit Als Hansen, 1:1. – *Drei Fragmente eines mittelalterlichen Fensterglases mit pflanzlichem Ornament.*

faldne, at de ikke var til nogen nytte, og yderligere var triumfmurens sydlige del svækket ved gennembrydningen af en opgang til prædikestolen. Synets medlemmer kom herefter til den konklusion, at man skulle nedbryde koret og genopføre det i samme skikkelse. Skibet skulle spændes sammen ved hjælp af tværgående jernbånd i loftsrummet, gennemgangen til prædikestolen skulle lukkes, og korbuens søndre del ommures.²⁴ På dette grundlag udarbejdede Estrup 1890 sit restaureringsforslag, hvor han dog gik et skridt videre, idet han foruden nedrivningen af nordsidens støttepiller tillige foreslog, at man nedbrød våbenhuset og henlagde kirkens indgang til tårnets vestside, et forslag der allerede havde vundet tilslutning hos Jacob Helms og F. Uldall.³³ Ved istandsættelsen, der i det store og hele gennemførtes i løbet af 1891, blev koret som nævnt nyopført af munkesten, mens de tiloversblevne tufsten genanvendtes i skibets facader. Istandsættelsen, hvis detaljer er

beskrevet ovenfor, fik herved nærmest karakter af en tilbageføring, idet man dog undlod at rekonstruere apsis, vistnok fordi ministeriet ikke mente, at man kunne pålægge sognets beboere denne udgift. Nordsidens romanske vinduer blev genåbnet, og i sydsidens liséndelte facader indsattes rundbuede, smigede vinduer med jernrammer og små blyindfattede ruder.

En *hovedrestauration* 1956 ved arkitekt J. K. Jepsen, Kolding, har i alt væsentligt fastholdt det udseende, kirken fik ved ombygningen 1891. I gulvene, der var beklædt med røde, kvadratiske teglstensfliser og træfjæle under bænkene, blev der overalt lagt gule mursten på fladen, hvilende på et underlag af beton. I forbindelse hermed blev skibets gulvniveau sænket 20-25 cm ved afgravning af ældre gulvlag. K. Høgsbro Østergaard foretog i den anledning en *arkæologisk undersøgelse* af gulvet, der var optaget af et stort antal grave. Foruden de ovennævnte mønter blev der fundet en del skår af middelalderligt vinduesglas (se ndf.); i skibets vestende afdækkedes inden for begge døre en *†blystøbe-grube*, og midt i skibet fandt man et stort, muret gravkammer (se gravminder).³⁴

Opvarmning. Kirkens elvarmeanlæg er installeret 1956 og udbygget med termostatsstyring 1983. Anlægget afløste en kalorifer, anbragt i en kælder i skibets nordøstre hjørne, der tidligere havde erstattet en varmeovn samme sted, formodentlig anskaffet 1891.

Tagværkerne er nyere og af fyrretræ. I skibet indgår dog enkelte ældre dele af eg, heriblandt fire spær med rektangulære taphuller til (krydsende?) skræstivere.

Den blytækte kirke står hvidkalket ude og inde. Ved restaureringen 1956 hvidtedes også koret, der siden 1891 havde stået i blank mur.

†Glasmalerier. I kirkens gulve blev der under restaureringen 1956 fundet tolv småstykker af middelalderligt vinduesglas,³⁵ formodentlig fra o. 1300 (fig. 21). De seks var brudstykker af ruder med planteornamentik på karreret baggrund, malet på klart, grønligt glas. De øvrige var lange, smalle ruder af blåt eller gult, gennemfarvet glas uden dekoration, der kan have dannet ramme om glasvinduetts motivfelt.³⁶

Fig. 22. Indre set mod øst. NE fot. 1983. – *Innenansicht nach Osten.*

I vinduet bag alteret, i korets østgavl, ind-sattes 1912⁹ stærkt farvet »katedralglas«, der 1956 blev udskiftet med almindeligt vinduesglas.

†*Kalkmalerier.* Under afbankning af løst siddende puds fandtes 1956 midt i skibets nordvæg rester af en stor senmiddelalderlig roset, 1,2 m i diameter, tegnet med passer og trukket op med tynde, sorte og røde streger.

INVENTAR

Oversigt. Det ældste stykke er den romanske granitdøbefont. Fra middelalderen stammer endvidere en jernbunden dørfløj, en sengotisk madonnafigur fra en (†)altertavle og en smuk, reliefprydet klokke fra 1443, tilskrevet støberen Kort.

Ungrenæssancen er repræsenteret af et dåbsfad og en alterbordsforside fra o. 1585, højrenæssancen af

den yderst landlige gamle altertavle og af prædikestolen, der bærer årstallet 1604. Den er signeret af H. P. snedker og har samtidige eller kun lidt senere evangelistmalerier.

Udstyret i øvrigt er hovedsageligt fra 1700'rne, det meste tilkommet som gaver. En lysearm ved prædikestolen er opsat 1711 af præsten Wenzel Galthen og hans hustru Vibeke Terpger, der som enke 1737 skænkede dåbsfadet. Benedicte Øllegaard Rantzau, der bestyrede Sneumgård for sit barnebarn Joachim Otto Schack-Rathlou, skænkede ved århundredets midte en prægtig messehagel, et falterklæde og alterstagerne, der bærer årstallet 1752. Ved samme tid synes kirken også at have erhvervet altersølv, der er udført af Jørgen Nielsen Brosbøll i Vejle (1736–76).

Som alterprydelse tjener et krucifiks i skønvirkestil fra restaureringen 1891, da den gamle altertavle blev opsat vestligst på skibets nordvæg.

Farvesætning. Mens renæssancetavlens staffering og malerier er landsbymaleren C. F. Linds fra 1840, står det øvrige inventar i det væsentlige med bemaling fra den seneste istandsættelse 1957, til dels udført som afstemning af farver fra 1891 og 1916.

Fig. 23. Nadveren, altermaleri 1840, tilskrevet C. F. Lind, udsnit af altertavle (s. 1822, jfr. fig. 25). NE fot. 1983. – *Das Abendmahl, Altargemälde 1840, C. F. Lind zugeschrieben. Ausschnitt von Altarbild (vgl. Abb. 25).*

Alterbordet er et panelværk af fyr, i sin kerne fra o. 1585, men stærkt fornyet, 157 x 75 cm, 104 cm højt. Oprindeligt er hovedsagelig *alterbordsforsiden* (fig. 24), i tre fag med fyldinger i to rækker. Nederst næsten kvadratiske, glatte profillydninger, øverst en række frisefyldinger med groft skåret, fladsnitagtigt akantusløv kantet af vandrette profillister med neglesnit. Den øvre liste fortsætter på kortsiderne, der som bagsiden er fornyet i glat panel, vistnok i 1700'rne. I bag-

Fig. 24. Alterbordsforside, o. 1585 (s. 1820). NE fot. 1983. – *Altartisch, um 1585.*

siden ses midtfor en stor låge med profilkant til et (nu utilgængeligt) skab i panelværket. Bemaling fra 1957, lister og panelværk står i en mørk og lidt lysere blå samt gråt, fyldingernes bund er rødbrun.

Alterbordet, der 1874 blev »rettet«,²⁷ stod 1885 helt op imod østvæggen (jfr. fig. 12). Efter korets nybygning flyttedes alterbordet 1893 noget frem og fik efter arkitektens anvisning en bemaling med grønne skæringer, mørkeblå bund og rammeværk i grønt, gult og brunt.³⁷

Ved gulvundersøgelsen 1956 blottedes i koret fundamentet for et middelalderligt *†alterbord* (jfr. fig. 7). Fundamentet, der målte ca. 160 x 100 cm, bestod af rå granitsten lagt i kalk med stumper af teglsten. Afstanden til korets østmur var 70 cm.

†*Sidealterbord*. I skibets sydøsthjørne hviler hvælpvillen på en rest af et alterbord (jfr. fig. 7, 17), der må antages at være nedbrudt i forbindelse med hvælvslagningen o. 1500.

†*Alterklæder*. 1668 fattedes alterklæde,¹⁹ og 1715 nævnes et rødt fløjlsalterklæde med sølvgaloner, skænket af Elisabeth Rosenkrantz (jfr. messehagel).³⁸ 1751 skænkede Benedicte Øllegaard Rantzau et prægtigt, rødt alterklæde af fløjel med våbener i »støbt sølv« for hende selv (i midten) og for hendes to mænd Carl Frederik Rathlow og Rudolf Günter Grabow (jfr. messehagel). Nedenunder læstes årstallet »1751«. ³⁹ Alterklædet nævnes endnu 1791.²⁸

Alterprydelsen er i skønvirkestil fra 1891, et krucifiks, 155 cm højt, med evangelistsymboler i kvadratiske endefelter, opstillet på fodstykke i to afsæt, det øvre med lønværk omkring korslam. Egetræet har en delvis staffering i grønblåt, rødt, grønt, hvidt og gult, let ændret 1952, da den oprindeligt stærkt grønne dæmpedes, og lændeklædets nuværende hvide afløste en grågul tone. Fodstykkets nedre afsæt, med forgyldt fraktur: »Vi prædike Christus, den korsfæstede«, er fornyet 1957.

Den gamle *altertavle* (fig. 25) er et landligt arbejde fra første del af 1600'rne, nu opsat på nordvæggen i skibets vestfag. Tavlen er af egetræ, bestående af højt postament, tredelt storstykke med frisøjler og todelt topstykke, alt

Fig. 25. Altærtavle, første del af 1600'erne (s. 1820), med malerier fra 1840, tilskrevet C. F. Lind. Tavlen nu opsat i skibet. NE fot. 1983. – Altarbild, erste Hälfte des 17. Jh., mit Gemälden von 1840, C. F. Lind zugeschrieben. Jetzt im Langhaus.

med vinger udformet som kartoucher med rulleværk i en særegen lokal udgave; topgavlen er nygjort formentlig 1840. Storsøjlerne er korintiske, med bloktige kapitæler, glatte skafter og høje, firsidede postamenter med beslagværk. De står foran fyldingspilastre, der danner det eneste rammeværk for felterne, af hvilke det midterste er næsten kvadratisk, sidefelterne lidt smallere. Under de inderste storsøjler flankerer postamentfremspring med beslagværk det glatte postamentfelt, mens hængeskuglen under de ydre søjler kun er bevaret i den ene side. Storvingerne har betuttede englehoveder i medaljon og løber foroven ud i ørnehoveder, hvis næb er af-

slæde. Storgesimsen har flade fremspring med beslagværk og mangler nu prydlister under krongesimsen. Herpå hviler direkte et topstykke, hvis to arkadefelter flankeres af kannelerede pilastre med bosseprydet postament og æggestavskapitel. Arkaderne har kannelerede pilastre med let perspektivisk profilkapitel og profileret bueslag; i sviklerne bosser af form som blomsterhoveder. Topstykket savner – i hvert fald nu – frise og kronen af en flad rundbuegavl, der formentlig stammer fra en istandsættelse 1840. Gavlen har været kantet af to kanonkugleagtige spir yderst på topgesimsen, af hvilke kun det ene er i behold.

Fig. 26-27. Maria med barnet, alterfigur o. 1475 (s. 1822). 26. Forfra. 27. Fra siden. NE fot. 1957. – *Maria mit dem Kind, Figur von einem Schnitzaltar, um 1475. 26. Vorderseite. 27. Seitenansicht.*

Tavlens bemaling, der er dateret ved indskriften »Opmalet 1840« (gul skriveskrift) på postamentets vinger, må tilskrives landsbymaleren C. F. Lind fra Døstrup, der samme år malede en (†)altertavle til Årre kirke (s. 1789). Hans naive malerier er holdt i klare, brogede farver. I storfeltet ses Nadveren (fig. 23), nogenlunde svarende til samme motiv i Årre (s. 1789, med fig. 17), men med ikke fuldt så bevægede og gestiku-

lerende apostle. Hertil svarer postamentfeltets frakturskrift, gul på sort bund: »Gjører dette/ til min Ihukommelse«. Sidefelterne har malerier af Paulus (i vest) og Johannes, fremstillet efter Thorvaldsen i sorte buefeller på lyserød bund. Navnene »Paulus« og »Johannes« er anført med gule versaler i sorte skriftfelter nedenunder, og over buefellerne er malet lyre og løvværk i grønt. Topfelterne rummer malerier af Kristus på korset (i vest) og af den opstandne Kristus med Dannebrogspanen, trædende på døden og djævelen i skikkelse af slange og hovedskal. Hertil slutter sig storfrisens indskrift: »Jesus Christus/ død for vore Overtrædelser, opreist til vor/ Retfærdiggjørelse«. På træværket dominerer en lys blå og en lyserød farve. Storsøjlerne skafter er kraftigt røde med marmorering, og pilastrene bag dem har en grå marmorering.

På tavlen, der må skyldes en ganske uskolet snedker, er ikke eftersporet ældre farvelag. 1668 var tavlens »overdel« brækket midtpå,¹⁹ måske den gamle topgavl, der synes udskiftet ved istandsættelsen og nymalingen 1840. Tavlen, som Jacob Helms 1873 omtalte som »interesseløs, med nyere, hæslige malerier«, blev 1891 udskiftet og opsat på sin nuværende plads, båret af to volutkonsoller. 1957 underkastedes tavlen en snedkermæssig istandsættelse og farvekonservering.

Fra en sengotisk (†)altertavle stammer en figur af *Maria med barnet* (fig. 26-27) fra o. 1475, 128 cm høj. Maria står frontal, med let fremadbøjet hoved (jfr. fig. 27) og det nøgne, krølhårede barn siddende på venstre arm. Hendes ansigt er harmonisk og alvorligt. Det kranses af langt bølget hår, der falder ned fra kronen, som har udstemninger efter seks indfældede, nu forsvundne, kronespir. Det spinkle barn griber med venstre hånd om sin ene fod, med den højre efter et nu forsvundet æble i moderens løftede højre hånd, der har mistet det meste af fingrene. Maria bærer kjole med højtstående bælte og en kappe, der er fæstnet over brystet og falder i store knækkede folder ned til jorden, hvor spidsen af en sko stikker frem. Figuren er forholdsvis flad og reliefagtig, håret kun flygtigt bearbejdet ved siderne (fig. 27). Ryggen er

stærkt hulet, med enkelte gennemskæringer, af hvilke to er lukket med lærred.⁴⁰

Figurens bemaling er nyere, fra 1891 eller 1916. Marias hår er gulligt, kronekransen krongul, karnationen lys, øjnene blå, kappen mørk brun, kjolen blågrøn. Under den blågrønne anes en varm grøn (fra 1840?), men ellers er ingen ældre farver konstateret, idet stafferingen ligger på en hvid grundfarve direkte på træet.

Figuren er beslægtet med en Madonna i Ansgager kirke (s. 1478 med fig. 15-16), ligesom den har sønderjyske sidestykker (DK.Sjyll. 2820f.). Formentlig stammer den fra en idealtertavle. 1862 var Madonnafiguren ophængt »på pillen ved koret«, mens Helms 1873 så den »imod skibets nordre væg«. Han bemærkede da endnu et æble i Marias hånd og kaldte i øvrigt arbejdet mådeligt, »lemmerne uformelige«, formentlig sigtende til barnet og Marias venstre hånd. 1891 anbragtes figuren på skibets sydvæg over den gamle syddør, og efter en konservering 1957 har

Fig. 28. Døbefont, romansk af granit (s. 1824). NE fot. 1983. – *Romanische Granittaufe*.

den fået sin nuværende plads på nordvæggen i skibets østfag.

Altersølv (fig. 29), o. 1750, udført af Jørgen Nielsen Brosbøll, Vejle (1736-76). *Kalken* er 22 cm høj, foden sekstunget med bred standplade. På en af tungerne et påloddet, støbt, 4 cm højt krucifiks. Foden er drevet stejlt, kegleagtigt op imod skaftledene, der er konkave og glatte. Knoppen er sekstunget med glatte rudebosser, bægeret bredt med profil, der afgrænser den forgyldte mundingsrand. Nyere indsats med hældetud. Under foden ses Brosbølls (gentagne) stempel (Bøje 1982, nr. 6376). *Dysken*, tv. 13,5 cm, har på fanen et graveret cirkelkors og en omløbende profil, der afgrænser den forgyldte kant. På undersiden samme stempel som kalkens. Til sættet hører et *futteral* fra 1880 af blødt (ormstukket) træ, udvendig sortmalet, indvendig betrukket med fløjl.⁹ Altersættet nævnes tidligst 1791.²⁸

†*Altersæt*. 1586-87 anskaffedes en ny sølvkalk og disk, der vejede 17 lod, og som med arbejdsløn kostede 10 dl. 12 sk.⁴¹ Sættet forsvandt senest under svenskekrigen 1657-60, hvorefter der 1668 nævnes *†kalk og disk* af tin.¹⁹ Tinsættet nævnes endnu 1715.³⁸

Alterkande og oblatæske er fra 1964, en gave fra pastor Eilif Egon Richard Søndergård Krogager og hustru, designet af Helga og Bent Exner med forgyldte bånd og indlagt ravdekoration. Indskrifter i reliefversaler, på kanden: »Endog min sans det overgaar. Jeg tror og ved hvad her jeg faar. Og af ham selv jeg bliver mæt. Jeg faar min Jesus sandt og ret«, på æsken: »Hvordan det sker det ved jeg ej. Her har han ikke vist mig vej. Min sans sig ej saa højt bør sno. Det er mig nok hans ord at tro«. Begge mærket »Exner 1964«.⁴²

En *talterkande* af porcelæn fra Den kongelige Porcelænsfabrik anskaffedes 1854.²⁷ 1862 omtales en *toblatæske* af træ, der 1866 ønskedes udskiftet med en af porcelæn.⁹

Sygesæt (fig. 30), 1873,²⁷ leveret af Albert Telemack Drebold, København. Den 12 cm høje kalk har cirkulær fod, cylinderskaft, linseformet knop med fire rudebosser og indvendigt forgyldt halvkuglebæger. Det har profilrand og på

Fig. 29. Altersølv, o. 1750, udført af Jørgen Nielsen Brosbøll, Vejle (s. 1823). NE fot. 1983. – *Altargerät, geschaffen von Jørgen Nielsen Brosbøll, Vejle, um 1750.*

Fig. 30. Sygesæt, 1873, leveret af Albert Telemack Dreboldt, København (s. 1823). NE fot. 1983. – *Krankengeräte, von Albert Telemack Dreboldt, København, 1873.*

siden et graveret kors med trekløverender. På fodens underside Drebolts stempel (Bøje 1979, nr. 1432), Københavns bymærke og gardeinmærke for Simon Groth. Disken, tvm. 6 cm, har graveret cirkelkors på fanen og på undersiden samme mester- og gardeinmærke som kalken. Til sættet hører en vinbeholder og et læderfuttal.

Alterstager (fig. 32), 1752, øjensynligt Odensearbejde, skænket af Øllegaard Rantzau (jfr. messehagel). Stagerne, der er 45 cm høje, har cylin-

derskaft med profileret midtring og bred, klokkeformet fodskål, der hviler på tre tær med små lam. Lyseskålen er flad, profileret, med fornyet lysetorn i jern. På fodskålen er graveret våbener for Øllegaard Rantzau (til heraldisk højre) og hendes mand Johan Peter von Ingenhaven (fig. 33). Over hendes våben initialerne »ØD/ER«, over hans »JP/VI«, og imellem våbenerne årstallet »1752«. På lyseskålens fane ses to ens diagonalt anbragte stempler, hjerteformede, med versalerne »MS« over Odenses lilje (fig. 31).⁴³ †*Alterstager*. 1696 nævnes et par messinglysestager, »hel små, og fødderne i stykker på«. ²⁰ 1700 manglede tærerne på stagerne,²⁹ der endnu omtales 1715.³⁸

†*Alterbøger*. 1696 nævnes et ritual, en alterbog, et gradual, »ganske i stykker«, og en bibel, som ingen vidste hvor var,²⁰ og som fortsat manglede 1715.³⁸ 1862 fandtes en bibel og to salmebøger.⁹

Messehagel (fig. 38), o. 1750, skænket af Øllegaard Rantzau, formentlig samtidig med ovennævnte talterklæde fra 1751 (jfr. alterstager 1752). Haglen er af rødt fløj med en usædvanlig rig sølvbroderet dekoration af løvværk og store blomster, der vokser ud af vaser og på rygside danner et kors (fig. 38). Kun broderierne er originale, mens fløjlet og haglens hvide for er fornyet. Giveren nævnes i præstens indberetning 1766, der fremhæver kirkens ny paramenter.³⁹

Alterskranke, 1957, halvcirkulær med drejede balustre. Skranken står i blank eg med læderbetræk på håndliste og knæeskammel. †*Alterskranker*. 1862 var knæfaldet af træ, »tværs over kirken«, med gelænder og læderbetræk. 1871 fornyedes knæfaldet i oval form med drejede træbalustre, og året efter blev det malet »som mahogny« og balustrene bronzerede (jfr. fig. 12).⁹

Døbefont (fig. 28), romansk af rødlig granit, 103 cm høj, tilhørende den vestjyske, glatkummede type (Mackeprang: Døbefonte, s. 407). Foden er søjlebaseformet med vanskeligt erkendelige, øjensynligt ens, reliefhuggede motiver på siderne. De synes at bestå af fem til seks små arkader anbragt pyramideagtigt over hinanden. Kummen, der måler 85 cm i tvm., er over et

kort skaft halvkugleformet med en attisk mundingsprofil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte. Herfra hvælver den meget brede mundingsrand sig ejendommeligt op mod kanten af fordybningen, der kun måler 49 cm i tv. Stenen har en rødlig, jernagtig overflade og er uden spor af bemaling, efter at fonten 1889 blev rensset for kalk og mug, ligesom den blev hævet, så foden blev fuldt synlig.⁹ Fonten stod da ved korbuens nordvange (jfr. fig. 12), hvor den havde plads, indtil den 1957 flyttedes til skibets nordøsthjørne.

En *fontekumme* af granit stod 1926 på en gård i Terpager. Den var bægerformet, glat, øjensynligt med afløbshul (foto i NM2). Ifølge meddelelse fra ejeren var kummen købt i Ribe.

Dåbsfad, o. 1550, skænket af præsten Wenzel Galthens enke Vibeke Terpager 1737, året efter hans død (jfr. epitafium). Fadet er af drevet messing, sydtysk, tv. 66 cm. I bunden cirkelmedaljon med bebudelsesrelief, indfattet af et næsten udpudset majuskelbånd og en frise med hjort og hund, kantet af små stemplede borter. Frisen med hjort og hund gentages på fanen, hvor der er graveret årstallet 1737, flankeret af givernes initialer, »WG« for Wenzel Galthen og »WT« for Vibeke Terpager. Et *tdåbsfad* af tin nævnes 1791;²⁸ det eksisterede endnu 1862.⁹

Dåbskande, 1946, skænket af præsteparret Eilif og Gorma Krogager. Den er af messing, 35 cm høj, med hammerkors på korpus. På foden er graveret et vers, efterfulgt af givernes initialer: »Her ser du, over Daaben/ Guds Husets Dør staar aaben./ G.K. E.K./ 1946«. †*Dåbskande*. 1862 bestiltes en dåbskande, der dog afvistes året

Fig. 31. Alterstager, 1752, mesterstempel for ukendt Odensesløber (s. 1824). NE fot. 1983. – *Altarleuchter*, 1752, *Meisterzeichen eines unbekanntes Giessers aus Odense*.

Fig. 32. Alterstager, 1752, skænket af Øllegaard Rantzau (s. 1824). NE fot. 1983. – *Altarleuchter, gestiftet von Øllegaard Rantzau, 1752*.

Fig. 33. Alterstager, 1752, våbener og initialer for givener Øllegaard Rantzau og hendes mand Johan Peter von Inghaven (s. 1824, jfr. fig. 32). NE fot. 1983. – *Altarleuchter, 1752. Detail. Wappen und Initialen der Stifterin Øllegaard Rantzau und ihres Ehemanns Johan Peter von Inghaven*.

efter, da den hverken var af tin eller andet metal. 1874 nævnes atter et ønske om en dåbskande.⁹

†*Lektorium*? Prædikestolens oprindelige, meget høje placering med opgang gennem en højt-siddende åbning i triumfmuren (jfr. ndf. og fig. 15) kan have været bestemt af et ønske om at genbruge denne åbning, der i så fald tidligere må have ført fra koret ud på et middelalderligt

Fig. 34. Prædikestolsfag, 1604, med samtidigt eller kun lidt yngre maleri af evangelisten Mattæus (s. 1826f.). NE fot. 1983. – Kanzelfeld, 1604, mit zeitgenössischem oder nur wenig jüngerem Gemälde des Evangelisten Matthäus.

Fig. 35. Løvehoved, detalje af prædikestol 1604 (s. 1826). NE fot. 1983. – Kanzel, 1604. Detail. Löwenkopf.

lektorium (en læse- og musiktribune) med gulv ca. 2,6 m over kirkerummets.⁴⁴

Prædikestol (fig. 36), 1604, opsat på foranledning af præsten Klaus Barfod og kirkeværgen Per Nielsen og signeret af H.P. snedker. Den består af fire fag, de tre med arkadefelter, det fjerde imod væggen ganske enkelt og delvist fornyet. På hjørnerne flankerer drejede balustre de næsten kvadratiske felter, hvis arkadebuer bæres af forneden omløbende joniske pilastre med neglesnit (fig. 34). Bueslagene, hvis svikler rummer akantusblade, ledsages af tandsnit og latinske indskrifter, der som prædikestolens øvrige er i reliefversaler med snedkerens karakteristiske sammenskrivninger og forkortelser. Fra opgangen læses: 1) »Her Clavs Barfodt«. 2) »Vnica Spes mea Christ(o)« (Mit håb står til Kristus alene). 3) »Gloria soli Deo HP« (Gud alene æren HP). Snedkerens afsluttende initialer er sammenskrevne. Postament og frise er ens udformet, med indskriftfelter, der flankeres af fremspring med snedkerens særegne løvehoveder (fig. 35). I postamentet læses: »Salige ere/ de som hør/e Gvds Ord/ oc b(evare) d(et) L(ukas) 11(,28) 1604«. I frisefelterne: »Gvds Ord/ bliver ev/indelinge Esaiæ 40(,8)«. Under postamentfremspringene flankerer englehoveder hængestykker, der er formet som små rulleværkskar-toucher med oval- og diamantbosses. I forbindelse med istandsættelsen 1957 konstateredes, at arkitrav og kronliste oprindeligt havde været ledsaget af tandsnit. Ved samme lejlighed fik kurven sin nuværende, ottesidede bærestolpe og opgangstrappe i blank eg, ligesom dækplanken blev fornyet med læsepult.

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne under en sammenhørende himmel, der 1957 er reduceret til sin nuværende form i et forsøg på en tilbageføring til den oprindelige. Himlen er i det væsentlige af fyrretræ med fem fag ud imod kirkerummet. I frisen, der er en større udgave af kurvens, læses: »Si Devs p/ro nobis/ qvis con/tra nos (hvis Gud er for os, hvem er da imod os, Rom. 8,31)/ Per Nielsen 1604«. På hjørnerne står særegne, drejede spir (egetræ), flankerende topstykkerne, der er formet som høje trekant-gavle med gennemløbende indskrift; fra nord:

»Predi/ck Ordet// holt v/ed hvad// heler det er i/ rete Tid// eler i/ Vtid trv/ formane/ met ale Tol//modig/hed oc/ Lerdom/ 2. Tim. 4,(2)«. Himlen savner hængestykker, men under frise-fremspringene er der små drejede hængespir fra 1957, der har afløst hængeskopper formentlig fra 1700'rne. Himlens loft, med profilribber udgående fra en stor midtroset, er vistnok fornyet i 1700'rne (dog ikke rosetten).

De tre arkadefelter rummer oprindelige eller kun lidt yngre *malerier af evangelister*, der efter rensning 1957 fremstår i originale, men noget afslidte farver. Evangelisterne er vist i halv figur med åben bog og symbolvæsen, samt navnet anført i sorte, skråtstillede versaler på et hvidt skriftbånd fornedet. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 34) »S. Matthæus«, langskægget, næsten frontal, med bogen liggende opslået foran sig og englen stående i profil ved den venstre arm. 2) »S. Marcus«, set halvt fra højre, læsende i den kun lidt åbnede bog. Til venstre stikker løven hovedet frem. 3) »S. Lucas«, set halvt i profil fra venstre, højre hånd holder bogen, mens den venstre blader; til højre oksens hoved. Malerierne farver er lagt direkte på træet (uden kridtgrund), baggrunden er gråsort, kapperne er røde over hvide og grønne kjortler, mens symbolvæsnerne kun er svagt angivne i gulbrune og mørkbrune toner. Prædikestolens øvrige bemaling i lyse grå, blå og gule toner samt forgyldning er fra istandsættelsen 1957. Om den seneste forudgående restaurering og nymaling 1916 vidner en indskrift på oversiden af lydhimlens kronliste: »Jørgen Worre 1916 Esbjerg«.

Prædikestolens nærmeste parallel findes i Vilslev kirke (Gørding hrd.), hvor H.P. snedker ligeledes har valgt en udformning med malerifelter – ikke som normalt med reliefskårne motiver.⁴⁵ Placeringen er efter al sandsynlighed den oprindelige, men opgangen var indtil 1891 gennem triumfmuren. Gennembrydningens og dermed prædikestolens usædvanlig høje anbringelse henved 2,60 m over kirkegulvet (jfr. fig. 15) kan eventuelt have været bestemt af et ældre arrangement (jfr. flektorium?). Som i Vilslev må prædikestolen fra første færd have haft underbaldakin⁴⁶ og fire arkadefag, det fjerde med

Fig. 36. Prædikestol, 1604, signeret af H.P. snedker (s. 1826). NE fot. 1983. – *Kanzel, 1604. Signatur des H. P. snedker.*

maleri af evangelisten Johannes, som endnu nævnes 1862.⁹ Af den originale staffing, der synes at have været delvis, er konstateret rester af guld på rødbrun bolus, lagt direkte på træet.

Indtil 1957 fremtrådte prædikestolshimlen væsentlig større, men med de samme fem fag ud mod kirkerummet; en udformning, der kan have været oprindelig, men som snarest skyldes en istandsættelse i 1700'rne, da prædikestolen blev nymalet i brogede farver med gule indskrifter. Som den gamle altertavle blev prædikestolen 1840 overmalet af C. F. Lind, der også tog sig grundigt af malerierne. 1871-1873 blev

Fig. 37. Lysearm ved prædikestolen, skænket 1711 af præsten Wenzel Galthen og hans hustru Vibeke Terp-ager (s. 1828). NE fot. 1983. – *Wandleuchter bei der Kanzel, gestiftet vom Pfarrer Wenzel Galthen und seiner Ehefrau Vibeke Terpager, 1711.*

Fig. 38. Messehagel, o. 1750, skænket af Øllegaard Rantzau (s. 1824). NE fot. 1983. – *Messgewand, um 1750. Eine Stiftung der Øllegaard Rantzau.*

prædikestolen sænket et trin, opgangen blev udvidet ved behugning af korets hvælvpille, trappen fornyedes i støbejern, og alt fik atter en opmaling, der 1874 kaldtes højst utilfredsstillende.²⁷ Jacob Helms, der ligeledes beklagede den nyere overmaling, mente, at evangelisterne var fremstillet som »portrætter af ordets forkyn- dere fra den dengang nyere eller nyeste tid«. Således fandt han, at Mattæus (fig. 34) måtte fremstille den daværende sognepræst Klaus Bar- fod, hvis navn jo stod at læse oven over.²⁴ 1891 blev vægfacet delvist fornyet i enkle former, og en ny opgang med drejede balustre opsat langs triumfmuren. Efter endnu en forgrovende op- maling 1916⁴⁷ fremtrådte prædikestolen uden underbaldakin, stadig meget højt anbragt på en firsidet stolpe og med en påfaldende stor him- mel (fot. i NM2). Den gennemgribende istand- sættelse 1957 betød en væsentlig sænkning af stolen og himlen, der som nævnt reduceredes betragteligt og fik fjernet nogle små sekundære, drejede spir og hængekugler. Endvidere frilag- des de gamle malerier under overmalinger og fernis, og træværket fik en snedkermæssig istandsættelse inden nystafferingen.

Til prædikestolen hører en *lysearm* (fig. 37) fra 1711, skænket af præsten Wenzel Galthen og hans hustru Vibeke Terpager (jfr. dåbsfad og epitafium). Den smukke lysearm er 65 cm lang med et vægskjold (25 × 20 cm), formet som et kerubhoved, på hvis pande er graveret versa- lerne: »Wenzel Galthen/ Wibeke Terpager/ 1711«. Fra hovedets mund udgår en gribehånd, hvori armen er fæstnet. Den er s-svunget om- kring en kvinde med bladvinger og har i slyn- gene en blomst og en traneagtig fugl. Lyseskå- len er formet som en muslingskal, lyseholderen som en blomsterstand. Fæstnet til skibets syd- væg over prædikestolskurven.

Stolestaderne er fra 1957 med let afrundede, brede gavle i blank eg, bænkerne med gråmalede fyldingsrygiæn og brune lister. †*Stolestader*. 1668 var fem »stoell stang« (ryglægter) brækkede,¹⁹ og 1696 var skamlerne (staderne) for en stor del i stykker; to tylvter deller behøvedes til en istand- sættelse.²⁰ 1791 omtales 20 mandsstole og 18 kvindestole;²⁸ mandfolkestolene havde 1862

Fig. 39. Indre set mod vest. NE fot. 1983. – *Innenansicht nach Westen.*

endnu åbne ryglæn (ryglægter), kvindestolene ingen rygstød bortset fra de tre forreste, der havde låger og fyldingsryglæn.⁹ 1869–70 fik kirken et nyt stolesæt med foroven afrundede fyldingsgavle og skråpulte, alt malet med egetræsfarve 1872.²⁷ Indretningsplanen 1885 viser den daværende opstilling (fig. 12), der bibeholdtes til 1957.

†*Herskabsstole* for Sneumgårds ejere. 1) Fra første del af 1600'erne, opsat som de to øverste stole i kirken og kasseret 1869. Jakob Helms oplyser 1873, at han ved sine forrige besøg i kirken (1855 og 1858) havde glædet sig over det fine, udskårne arbejde på stolene, der havde »som fremspringende små karnapper med meget smukt gennembrudt arbejde«, hvori læstes »IHS«. ²⁴ 2) I 1700'erne indrettede ejerne en ny lukket stol i tårnummet, tidligst nævnt 1766.³⁹

1805 fik stolen nyt gulv,⁴⁸ hævet fire trin over skibets.

†*Præste- og skriftestol*, med årstallet 1580,³⁹ 1791 omtalt med plads til otte personer.²⁸ Den må da på traditionel vis have udgjort et højt panelværk i korets nordøsthjørne. 1871 blev præstens stol flyttet til korets nordvesthjørne,²⁷ hvor den ses med »knækket« hjørne på planen 1885 (fig. 12). En *tdegnestol* dannede pendant til skriftestolen i korets sydøsthjørne. Den omtales tidligst 1791,²⁸ 1870 blev den flyttet²⁷ og 1903 omdannet til en skranke om præstens servante.⁹

Et gråmalet *skab* til messeklæderne i korets nordvesthjørne er anskaffet 1880.⁹ En *pengeblok* fra 1952 er skænket af præsteparret Eilif og Gorma Krogager. Den er tegnet af arkitekt Rudolf Gram i gammel stil, 95 cm høj, i blank eg med sortmalede beslag foroven. Ved indgangen.

†*Pengeblokke*. 1862 nævnes en lille træpengeblok; en tilsvarende, større med jernbeslag, stod ved korbuen.⁹ En *tpengetavle* omtales 1791.²⁸

Dørfløj (fig. 20), middelalderlig, rigt jernbeslået, svarende til fløje i Grimstrup (s. 1700), fra Årre (s. 1797) og i Hjortlund (Ribe hrd.). Den er udført af to svære egeplanker, 253 × 115 cm, samlet på bagsiden af to tilspidsende revler, indfældet i fortykkelser foroven og forneden på dørplankerne. Forsidens noget beskadigede jernbeslag udgøres af fire vandrette bladranker, de to udgående fra gangjernene, en tredje fra en spinklere skinne midtpå og den sidste fra en kantskinne foroven. Gangjernene er tre steder splittede og smedet i en rudeformet figur, hvorfra der op- og nedefter vokser stængler med fint bladværk, nogle steder endende i små kors, blomster og liljespidser. Også den mellemste ranke er tredelt, med en næsten cirkulær figur i midten, hvori fire liljespidser (den ene afbrudt) løber korsagtigt sammen. Den flankeres af ranke med blomsterspidser (den ene fornyet), også her udgående fra rudefelter på skinnen; det ene rummer nøglehullet. Kantskinnen foroven brydes af fire trekantfigurer, hvorfra mindre stængler udgår nedefter. Skråt nedenfor nøglehullet sidder et cirkulært beslag med dørringen. Gangjern og stængler har mejslet rudemønster og zig-zag-dekoration. Gammel smedejernslås med nøgle. Træet står siden 1957 mørkt brunmalet, jernbeslagene sortmalede.

Dørfløjen må være udført i samme værksted som de lokale sidestykker, af hvilke kun fløjen i Hjortlund har topskinne. Fløjenes udformning med rudefelter har tyske paralleller fra 1300'rne og noget senere fra Skåne og Mellemsverige.⁴⁹

Dørfløjen havde indtil 1891 sin plads i skibets gamle syddør (jfr. fig. 20), hvor den nævnes tidligst 1696, da den manglede hængsel og låshage.²⁰ 1862 sagdes fløjen at være af »gammel form, beslået med jernbøjler og lukket med jernslå«,⁹ og 1873 fremhævede Helms de smukke jernbeslag fra slutningen af middelalderen. Med dørens blanding 1891 blev den gamle fløj op-hængt indvendigt i dørnichen. Den udvendige *tdørfløj* i det gamle tvåbenhus var 1862 af fyrretræ (jfr. fig. 11).⁹

Orgel, 1972, med fire stemmer, bygget af P. Bruhn, Årslev. Disposition: Gedakt 8', Rørføjte 4', Principal 2', Kvint 1 1/3'. »Kisteorgel« af standardtype. På podium i skibets sydvesthjørne. †*Orgel*, 1901, med fire stemmer, bygget af Frederik Nielsen, Århus.⁵⁰ Udvidet 1937 til seks stemmer af A. C. Zachariasen, Århus. Dispositionen var herefter: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Aeoline 8' (ny), Oktav 4', Nathorn 2' (ny).⁵¹ På *tpulpitur* i skibets vestende. †*Harmonium*, anskaffet o. 1954.⁵² Opstillet samme sted som det nuværende orgel.

Salmenummertavler, 1957, to ens, 81 × 56 cm, i blank eg med afrundede overhjørner og sortmalede letmetal-cifre. †*Salmenummertavler*. 1862 nævnes tre sortmalede tavler af træ, og 1881 anskaffedes to nye med et tilstrækkeligt antal tal.⁹ En af disse store tavler med udsvejft gavlg og 3 × 5 felter til træbrikker ses på et interiørbillede fra o. 1900 (i NM2).

I skibet hænger tre nyere *lysekroner* af messing, gaver fra beboere i sognet. Den østligste har på hængekuglen indskrift i graveret fraktur: »Fra Mine Jørgensen/ Tømmerby 1916«. ⁵³ *Lysearm*, 1711, se ovenfor under prædikestol.

En *tlighåre* nævnes 1696,²⁰ måske den samme som 1862 kaldes stor og gammel.⁹

Klokke (fig. 40), 1443, tilskrevet støberen Kort (Uldall s. 169). Den måler 95 cm i tvm., hankene er profilerede, og lister markerer overgangen mellem legeme og slagring. Om halsen et profilkantet skriftbånd med nedertysk eller nederlandsk indskrift i reliefminuskler: »Anno d(omi)ni m cccc xliiii iar na der bort xpi in de ere unser leven vrovvn« ((støbt) år 1443 efter Kristi fødsel til ære for vor kære Frue). Ordene adskilles ved små kors, idet indledningsordet dog flankeres af to mærker: et skjold med en flakt ørn, og et lille ansigt, hvorfra et treblad hænger ned (fig. 40). Herunder er på legemet et stort relief af Maria med et næsten liggende barn på armen (fig. 40). Klokken er ophængt i en nyere slyngebom.

Mærket med flaktørnen og helt tilsvarende Madonnarelieffer kendes fra en række andre klokker, henført til støberen Kort, der 1435 signerede den sydslesvigske klokke i Dänischen-

Fig. 40. Klokke, 1443, tilskrevet støberen Kort, udsnit med relief af Maria med barnet (s. 1830). NE fot. 1983. – *Glocke, dem Giesser Kort zugeschrieben. Ausschnitt mit Relief von Maria mit dem Kind. 1443.*

hagen, og hvis navn tillige fandtes på en stor klokke fra 1436 i S. Nikolaj kirke i Flensborg.⁵⁴ I Ribe amt har klokken sidestykker fra henholdsvis 1435 og 1444 i Vamdrup og Jernved kirker (Gørding og Anst hrdr.), mens andre tidligere fandtes i Ribe Domkirke (1447, s. 518) og i Alslev kirke (1444). I Sønderjylland er gruppen endvidere repræsenteret i Skrave (DK.Sjyll. s. 726), på øerne i Ubby (DK.Holbæk s. 1572), Frørup (Svendborg amt) og i Kavslunde (Odense amt). Frits Uldall har foreslået, at klokkerne er nederlandsk importerede, et spørgsmål, der dog er uafklaret.⁵⁵

1668 var klokkeværket så brøstfældigt, at der ikke kunne ringes,¹⁹ og 1696 var der hverken klokkestang eller stige.²⁰ 1768 nævnes klokken med årstal og »ukendte bogstaver«,³⁹ 1818 reparerede man gangtøjet,⁵⁶ og 1886 blev aksel og ophæng fornyet.⁹

En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528.¹⁰

Klokkestolen er af egetræ, opsat i tårnets tagrum snarest i forbindelse med gavlenes ommuring 1772 (jfr. ovf.).

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 41), o. 1736, over sognepræst Wentzel Galthen, †1736 (jfr. dåbsfad og lysearm), »født i Galthen Præstegaard/ a(nn)o 1683 d. 8 septemb(er), og som efter nogle aars berømm/melige forhold ved Academiet, blev a(nn)o 1707 beskicket at/ være Sneum og Tjærreborg meenigheders siæle sørgere,/ og i samme sit embede sørgede hand saaledis for hver en/ siæls bæste, at hand var saa tro en mand i Guds/huus, som nogen, i 29 aar, elskede hand saaledis sin/ elskverdige, og end hos sig hvilende ægtemage, Wibeche/ Terpager⁵⁷, at hand og var saa from en mand i sit eget huus,/ som nogen, i 27 aar, at levede hand end uden arvin/ger, saa vilde hand ikke døe, uden at have nogle fattige/ til arvinger, da hand og efter et christelig og berømmelig liiv i 52 aars, 10 maaneders og 2 dages Pilegrim/skaft overleverede i en sand troe, sin uødligere siæl/ i Guds haand aar 1736 d: 10de Julij, saa at naar ind/tet videre kunde døe af ham, end det lidet, som her/ under giemmes, saa er hans berømmelige/ navn uødelig her i egnen, saa lenge der/ høres Guds ord i denne Sneum/ Kircke«.

Det barokke epitafium, skåret i eg, består af en højoval indskrifttavle, 185 × 145 cm, hvorover der svæver tre løse puttofigurer. Skriftfeltet indrammes af en laurbærkrans med omvundne bånd og to små stiliserede blomsterhoveder. Øverst på kransen hviler en lille lukket krone med kors og rigsæble, og forneden afsluttes epitafiet i en konsol af storakantus. Fra kransens sider springer to akantusranker, der bærer nedhængende laurbærfestoner med blomster. Over selve tavlen er på væggen fæstnet tre laskede putti med brede, grove ansigtstræk og skulderlangt hår. De bærer alle et klæde, draperet løst over skulderen og flagrende mellem benene. Blæsende i en trompet svæver den ene

Fig. 41. Epitafium, o. 1736, over sognepræst Wenzel Galthen, † 1736 (s. 1831). NE fot. 1983 – *Epitaphi für Pfarrer Wenzel Galthen. Um 1736.*

med en sejrskrans (fig. 42) ned mod de to øvrige, der fra siderne holder laurbærranker frem og vifter med palmegrene; dog har den ene mistet sin palme.

Stafferingen, istandsat og udbedret 1957, domineres af tavlens og bladværkets henholdsvis sorte og mørkegrønne bemaling, der fremhæver forgyldningen af frakturindskriften, båndene, de to små blomster samt festonernes blomsterudsmykning, suppleret med blåt og gråt. Kronen er holdt i blåt, rødt og forgyldning. De tre putti fremtræder med karnation og kraftige farver, hovedsageligt mørkegrøn og forgyldning.

Epitafiet har en næsten identisk pendant i Dalbynder kirke (Randers amt), sat over Otto, Ellen og Peder Galten. Da lignende overdådige, senbarokke epitafier er almindelige i Østjylland, skyldes epitafiet formentlig et værksted i en af de østjyske købstæder. I Ribe amt findes kun

enkelte sidestykker som Maturin Castensens epitafium i Jerne kirke (s. 992f.), der er udført i en lidt anden tradition. – Epitafiet hænger, som formentlig oprindeligt, i det midterste fag på skibets nordvæg. Ud for epitafiet fandtes 1956 en *tmuret begravelse* med plads til begge ægtefæller.

Gravsten. 1750–1800. Rød kalksten, 104 × 60 cm, med udslidt indskriftfelt og profileret kant. – På kirkegården ved indgangsportalen.

†*Gravsten.* På kirkegården lå 1649 en sten over Ingeborg Clausdatter, †29. maj 1620 i Sneum præstegård.⁵⁸

En *tgravramme* fra 16–1700'rne, af eg, ca. 2,1 × 1,2 m, var skriftløs og indesluttede otte fliser (jfr. *tgravsten* af seks fliser i Årre, s. 1800). Gravmindet lå endnu 1885²⁴ i skibets midtgang (jfr. fig. 12), hvor rammen 1956 atter var fremme.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1794. Caroline Mathilde, *20. april 1792, begravet 8. maj 1794. Lys kalkstenstavle, 56 × 37 cm, med reliefversaler og -skrifte, skråtstillet op ad nr. 3.

2) O. 1794. Hendricke Wilhelmine, datter af Halk Kampmann og Hendriette Emilie Zøega til Sneumgaard, *10. aug. 1793, begravet 13. juni 1794. Som nr. 1.

3) O. 1828. Niels Øllegaard Kampmann, sidste ejer af det samlede gods Sneumgaard, *21. okt. 1786, †22. sept. 1828, »ved siden af 6 forudgangne børn«.

Steleformet kalksten, 165 cm høj, indrammet af samtidigt *støbejernsgitter*, tæt ved kirkegårdens indgangsportal.

Lidt syd herfor står endvidere to næsten ens *støbejernskors*. 1) O. 1858. Søren Christensen, *11. jan. 1795 i Hygum, Nebel sogn, †30. dec. 1858 i Allerup. På bagsiden giverindskriften: »Taknemlig af C. J. Kielsen«. Skrifte.

Korset, 123 cm højt, repræsenterer en af egens hovedtyper, type 3 (jfr. Hodde, s. 1487), der er kendetegnet ved trepasformet korsendaflutning med palmet. Herudover har det gennembrudt akantusløv ved den profilerede fod, der hviler på en 24 cm høj sokkel, påsat en puttofigur med slukket fakkel og urne ved fødderne (Dødens Genius).

Fig. 42. Basunengel, udsnit af Wenzel Galthens epitafium, o. 1736 (s. 1832, jfr. fig. 41). NE fot. 1983. – *Posaunenengel. Detail vom Epitaph für Wenzel Galthen, um 1736.*

2) O. 1862. Katrine Christensdatter, *22. okt. 1773 i Allerup, †30. maj 1862 sammesteds. Korsets bagside bærer en indskrift identisk med nr. 1. Skrifteskrift. Korset er i øvrigt udformet som nr. 1, blot bærer det på soklen en engelfigur med kors (Troens Engel).

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1649, 1668, 1674, 1696 og 1715.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 42ff. – *Notebøger.* Søren Abildgaard, X, 32. Henry Petersen, I, 36f. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), Knud Høgsbro Østergaard 1956 (gulvundersøgelse), Egmont Lind 1956 (kalkmalet dekoration), Niels J. Termansen 1957 (Mariafigur), Georg N. Kristiansen 1957 (altertavle, prædikestol, epitafium).

Tegninger og opmålinger. *Kunstakademiet.* Situationsplan og grundplan, opstalter og snit af bygning samt bygningsdetaljer ved Kaj Oehlenschläger og Arne Knut 1938. – *NM2.* Opmålinger og tegninger af grundplan, opstalter og snit af bygning samt døbefont og dørføj ved V. Koch 1885 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Opmåling af koret samt forslag til istandsættelse ved H. C. Amberg 1886 og 1887. Tegning af Mariafigur ved E. Rondahl 1895. Plan af udgravning samt opmåling af kalkmalet dekoration og glasskår ved Knud Høgsbro Østergaard 1956.

Opmåling af lydhimmel ved Georg N. Kristiansen 1957. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen 1977.

Litteratur. Jacob Helms: *Danske Tufstenskirker*, I-II, 1894.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler) og gravminder ved Vibeke Andersson.

¹ DiplDan. 2. rk. IV, 73.

² SRD V, 539.

³ P. Terpæger: *Ripæ Cimbricæ*, 1736, s. 446.

⁴ RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 76. – Efter landsbyen Sneums nedlæggelse blev præstegården 1621 flyttet til Allerup. Siden 1973 har sognepræsten resideret i Tjæreborg.

⁵ *Kronens Skøder III*, 199–200. Jfr. H. K. Kristensen: *Kirkernes ejendomsforhold*, i: *Tvillingsogne af Geest og Marsk: Tjæreborg og Sneum*, bd. I, 1972, s. 72–74.

⁶ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om ejere af kirker og kirketiender, 1726–97.

⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast herred, 1779–1812 (C 4.68). – Patronatsretten havde siden 1795 været pantsat til Ribe domkirke.

⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Beneficeret gods og kirkeejere, 1798–1809 (C 4.697).

⁹ Synsprotokol 1862ff.

¹⁰ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528–29.

¹¹ DaFolkemSaml. 1906/23.

¹² Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, FP 2492. Visbymønten blev indlagt i Møntsamlingen og de øvrige mønter deponeret i kirken, hvorfra de blev stjålet 1979.

¹³ Kirken og de side enge danner ramme om Jens Kruuses lille essay »Vejen til Sneum«, Århus 1957.

¹⁴ Jacob Helms: *Danske Tufstenskirker*, bd. I, 1894, s. 144–47. Ved en oprensning af åen 1956 fandtes nordøst for kirken nogle store kampesten, der synes at stamme fra et vadested. Derimod fandt man ingen tufsten, hvilket formodentlig skyldes, at åløbet har flyttet sig og tidligere ligget lidt nærmere kirken. K. Høgsbro Østergaard i brev til NM2, 20. aug. 1956.

¹⁵ Oluf Nielsen: *Herredsbeskrivelse*, 1862, s. 44.

¹⁶ *Præsteindberetninger til Ole Worm 1625–42*, udg. ved Frank Jørgensen, 1970, bd. I, s. 242–43.

¹⁷ Jfr. kort, udarbejdet af Horst Meesenburg, i: *Tvillingsogne af Geest og Marsk*, bd. I, 1972, s. 16 og 223.

¹⁸ H. K. Kristensen: *Sneumgårds historie*, i *Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg*, bd. I, 1972, s. 127–67.

- ¹⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668; syn 26. marts, indført 5. maj 1668.
- ²⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog, syn 21. juli 1696.
- ²¹ Jfr. Niels Jørgen Poulsen: »Sneum kirkegård«, i Haven, 1989, s. 506-08.
- ²² Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjærborg, bd. I, 1972, s. 73.
- ²³ Apsidens fundament blev 1891 markeret i grunden, hvor det endnu var synligt 1956.
- ²⁴ Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, bd. I, 1894, s. 144-47.
- ²⁵ Vinduernes placering i den vestlige del af murblænderne gav ved korets nedbrydning anledning til en nærmere undersøgelse, hvorunder det blev fastslået, at der kun har været dette ene vindue i hver side.
- ²⁶ K. Høgsbro Østergaard i brev til NM2 3. sept. 1956.
- ²⁷ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).
- ²⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).
- ²⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).
- ³⁰ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Kirker i Skast hrd. 1877-1900 (C 44.8). Brev fra ministeriet til Ribe biskop 3. nov. 1887.
- ³¹ LA Vib. C 44.8. Breve til provst Obelitz fra H. C. Amberg og F. Uldall dec. 1887.
- ³² Helms 1894. De øvrige medlemmer af det særlige syn var håndværksmestrene C. Stenersen, Århus, og H. A. Boss, Ålborg.
- ³³ LA Vib. C 44.8 Brev fra Kultusministeriet til Ribe biskop 6. juni 1889.
- ³⁴ Brev fra Knud Høgsbro Østergaard til NM2 20. aug. 1956.
- ³⁵ Glasset opbevares i NM2, inv. nr. D 211/1956.
- ³⁶ Jfr. Birgit Als Hansen: Middelalderlige glasmalerier, i Hikuin, bd. 1, 1974, s. 87-96.
- ³⁷ LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44.A1).
- ³⁸ LA Vib. Skast hrd.s tingbøger 1715. Syn 22. juni 1715.
- ³⁹ DaAtlas V, 695 samt LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).
- ⁴⁰ I det ene tilfælde er lærredet måske oprindeligt, mens det andet, et mønstervævet stof med påsyet »N K 12«, er nyere.
- ⁴¹ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.
- ⁴² Tvillingsogne af Geest og marsk: Tjærborg og Sneum, bd. I, 1972, s. 54f.
- ⁴³ Jfr. note 18, s. 146ff. For stemplet se Jens Larsen: Gammelt messing, Århus 1978, s. 61, nr. 16.
- ⁴⁴ Om lektorier i landsbykirker, der synes at have været sjældne, se Ebbe Nyborg: Passionsreliefferne i Store Rise kirke på Ærø. En lektoriebrystning fra o. 1300. I Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 71f.
- ⁴⁵ Om snedkeren, der formentlig boede i Heager i Øse sogn, se s. 1542 med note 71 og s. 1766.
- ⁴⁶ Underbaldakinen er rimeligvis fjernet efter 1668, da nederdelen under prædikestolen var brækket og faldet af. Jfr. note 19.
- ⁴⁷ Foretaget af malerfirmaet Hansen i Esbjerg (jfr. s. 1620 med note 36).
- ⁴⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1805-6 (C 4.707).
- ⁴⁹ Jfr. s. 1700f. med noterne 43 og 44.
- ⁵⁰ Synsprotokol 1862ff.: beskrivelse 25. sept. 1917. Nordjyllands Orgelbyggeri ved Emil Nielsen: Orgelfortegnelse.
- ⁵¹ Zachariasen: Orgelfortegnelse. Disposition optegnet af P. S. Rung-Keller.
- ⁵² Meddelt af Heinrich Hildebrandt-Nielsen.
- ⁵³ De to andre er skænket af henholdsvis pastor N. S. Nielsen og Frue og Jesper Pedersen og hustru i Tjærborg, den sidste oprindeligt til Tjærborg kirke.
- ⁵⁴ Uldall s. 166f. og Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Kreis Eckernförde, München 1950, s. 68.
- ⁵⁵ Uldall s. 170f. Jfr. Svend Sørensen og Jens Vellev: F. Uldall og de nederlandske klokker i Danmark, i Acta Campanologica 4, 1988, s. 106.
- ⁵⁶ LA Vib. Ribe stiftprovsti og Ribe købstadsprovsti. Synsprotokol 1808ff. (C 36.A13).
- ⁵⁷ Vibeke, datter af Peder Terpager i Ribe, ægtede siden borgmester Andreas Trausing i Ribe, som hun også overlevede. Hun døde 1750 hos sin broder, sognepræsten i Mern (Præstø amt).
- ⁵⁸ LA Vib. Skast herreds tingbog 1649, p. 72. Hun var en datter af præsten Claus Barfoed.

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1983. - Nordostansicht der Kirche.

TJÆREBORG KIRKE

SKAST HERRED

En sognepræst i Tjæreborg er nævnt 1324¹ og 1369.² I kirkelisten i Ribe Oldemoder (midten af 1300'erne) er kirken sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Senest på reformationstiden blev sognet *annexet* til Sneum.³

Kirken har muligvis været viet til *S. Klemens* (jfr. †)altertavle). Den blev i 1650'erne af Wenzel Rothkirck indrettet som en art herregårdskirke for Krosgård, men bevarede sin selvstændighed indtil 1696⁴, da kronen sammen med kirkerne i Fåborg, Sneum og Guldager solgte den til generalmajor Joachim Schack til Sneumgård. Kirken fulgte herefter denne gård

(indtil 1758 ejet af slægten Schack) til 1770, da Hans Erik Saabye solgte den til J. Sidelmann.⁵ Kort tid efter kom kirken – sammen med Skast kirke – til landvæsenskommissær Johan Ludvig Bruun til Krosgård, og i de følgende hundrede år indtil Niels Hansens død 1873 hørte kirken til Krosgård. Herefter gik den i arv til tre af Niels Hansens børn⁶ og deres efterslægt, indtil den 1927 af Terman Tranberg Hansen,⁷ tidligere Dorteashvile, Farup sogn, afhændedes til menighedsrådet som selveje.

Ved klokkeskatten 1528 blev kirken afkrævet en klokke.⁸

Kirken ligger midt i den hastigt voksende stationsby, nu kun med frit udsyn mod syd. Den gamle kvadratiske *kirkegård* er 1929 udvidet mod nord og 1979 mod syd. Det oprindelige afsnit omgives sammen med den nordre del af teglhængte kløvestensmure fra o. 1929, cementpudsede på indersiden og ledsaget af små, stynede seljerøn. Den søndre mur er nedbrudt i forbindelse med udvidelsen mod syd. Det store nyindtagne areal er udformet af landskabsarkitekten I. P. Junggreen Have og ligger hen i græs, heget af buske og træer. Et fritstående *krucifiks* af granit, midt på plænen, er udført af billedhuggeren Erik Heide 1986.

Den gamle kirkegård var heget af græsklædte jorddiger (sml. fig. 3), der oprindeligt varstensatte på begge sider. I forbindelse med anlæggelsen af Esbjerg havn blev stenene i digets inderside solgt til brug ved molebyggeriet.⁹

Kirkegårdens *hovedindgang* sydligt i den østre kløvestensmur består af køreport, flankeret af to låger, adskilt af teglhængte granitpiller og lukket af jerngitterfløje. En tilsvarende låge vest for tårnet giver adgang til kirken fra plejehjemmets have. – Den gamle kirkegård havde i alt tre *indgange*, én i øst, syd og vest (fig. 3), nævnt første gang 1668.¹⁰ Disse bestod af murede piller, »stetter«, afsluttet med blytækte pyramider og lukket af drejelige, korsformede hvirvler. Den østre indgang, der tillige omfattede en køreport, må have været på den nuværende hovedindgangs plads. †*Riste* er omtalt 1586¹¹ og 1696.¹²

I den østre del af det nye kirkegårdsafsnit opførtes 1983 to langstrakte, nord-syd vendte bygninger, indeholdende henholdsvis *kapel* og *redskabsrum* for graveren. De blytækte huse, der står hvidkalkede med rødbrune blændinger, er tegnet af arkitekterne Inger og Johannes Exner og blev 1984 præmieret af Esbjerg Byfond. Bygningerne er symmetrisk placeret omkring en kraftig dimensioneret port, der danner indgang til den nyanlagte kirkegård. De afløste et *†kapel* fra 1929 i den gamle kirkegårds sydøstre hjørne.

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib, der efter nogen tids forløb er forlænget mod vest. O. 1500 tilføjedes et tårn i vest, og også våbenhuset ved skibets sydside, ombygget 1891, er formentlig opført i senmiddelalderen. Orienteringen har stærk afvigelse mod syd.

Materialer og teknik. Kirkens ældste afsnit, koret og de østre to tredjedele af skibet, er opført af *granitkvadre*, som øverst i murene er suppleret med rhinske *tufsten*, ledsaget af tufstensarkitekturens typiske dekoration.¹³ Byggeriet er formentlig først afsluttet efter midten af 1200'erne, idet skibets syddør – ligesom den i Årre – har fået en spidsbuet udformning.

Kirken er påbegyndt som en regulær, romansk kvaderstensbygning. Murene hviler på

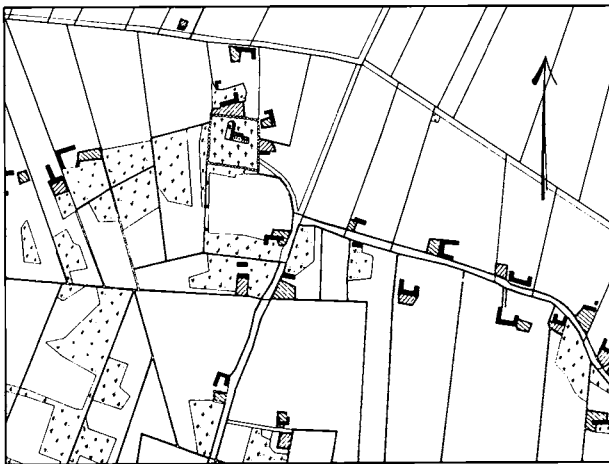

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000, visende landsbyen, kirken og kirkegården, målt af Chr. Gylding 1820. – *Katasterkarte*.

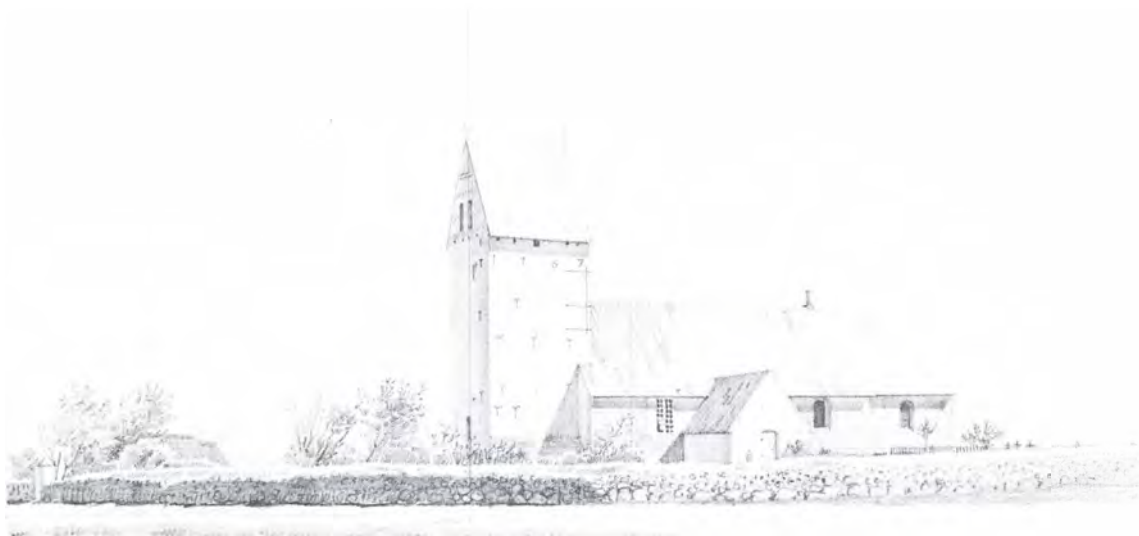

Fig. 3. Kirken og kirkegården set fra sydvest. Blyantstegning af Valdemar Koch 1885. Forarbejde til Danske Tufstenskirker. – *Blick auf Kirche und Friedhof von Südwesten. Zeichnung, Bleistift. 1885.*

en *granitsokkel* med en noget uregelmæssig hulkel, ledsaget af en lille rille (jfr. s. 1600, fig. 16). I koret er granitten enerådende indtil murkronen; kun den allerøverste del af nordmuren er af tuf, der tillige er brugt indvendig i gavltrekanten og udvendig i gavlens øverste spids. I den østre del af skibets sydside er der granit indtil ca. 3 m over soklen (i alt otte skifter); i den vestre del af samme mur når granitten dog ikke helt så langt, hvorved der levnes plads til en tufstensblending over døren (se ndf.). I skibets nordmur er kun den nederste halvdel af granit, i alt fem skifter; dog er det nordøstre hjørne, der må være rejst samtidig med koret, af granit næsten til murkronen. Skibets østre gavltrekant er af små, rå marksten, der sandsynligvis også er anvendt i den nu pudsede og hvidtede vægge, eventuelt suppleret med tufsten øverst i langmurene.

Granitpartierne består af veltildannede kvadre, muret i regelmæssige skifter. I korets nordside bemærker man, at en del af 7. og 8. skifte er slået sammen og erstattet af tre meget store kvadre. Højdeforskelle i de nedre skifter giver muligvis et fingerpeg om gangen i byggeriet. Efter udlægningen af granitsoklen synes håndværkerne først at have opmuret kirkens sydøstre del, dvs. korets østgavl samt korets og

skibets sydmur, hvor det første, relativt høje skifte (51 cm) består af mange »rejste« kvadre. I kirkens nordside indtil 1,4 m vest for skibets nordøstre hjørne er det nedre skifte 6 cm lavere, og vest for denne brudlinje, der må markere endnu et ophold i byggeriet, ligger fugen yderligere 4 cm lavere. Skibets nordside er således muligvis muret som den sidste del af kvaderstensbyggeriet.

Tufstenspartierne øverst i skibets langmure ledsages af materialets vanlige *facadeblændinger*, her i vekslende udformning over en skråkantet sål. I sydsiden, hvor tuffen kun udgør et smalt bælte, har formodentlig kun partiet over den spidsbuede syddør (se ndf.) været udsmykket.¹⁴ Her ses fra våbenhusloftet resterne af en ca. 1 m høj og 2 m lang blanding, hvis spejl er trukket 4 cm tilbage fra murflugten og afsluttet med en nu næsten ødelagt *trappefrise*. I nord (jfr. fig. 6) smykkes facaden af to brede blændinger med *rundbuefrise*, henholdsvis 9 og 7 rundbuer, adskilt af en lisén.

Døre. I forbindelse med skibets udvidelse flyttedes den vandret afdækkede norddør et stykke mod vest, hvor granitoverliggeren blev genanvendt (se ndf.). Ethvert spor af det gamle dørsted i nordmuren er gået tabt.

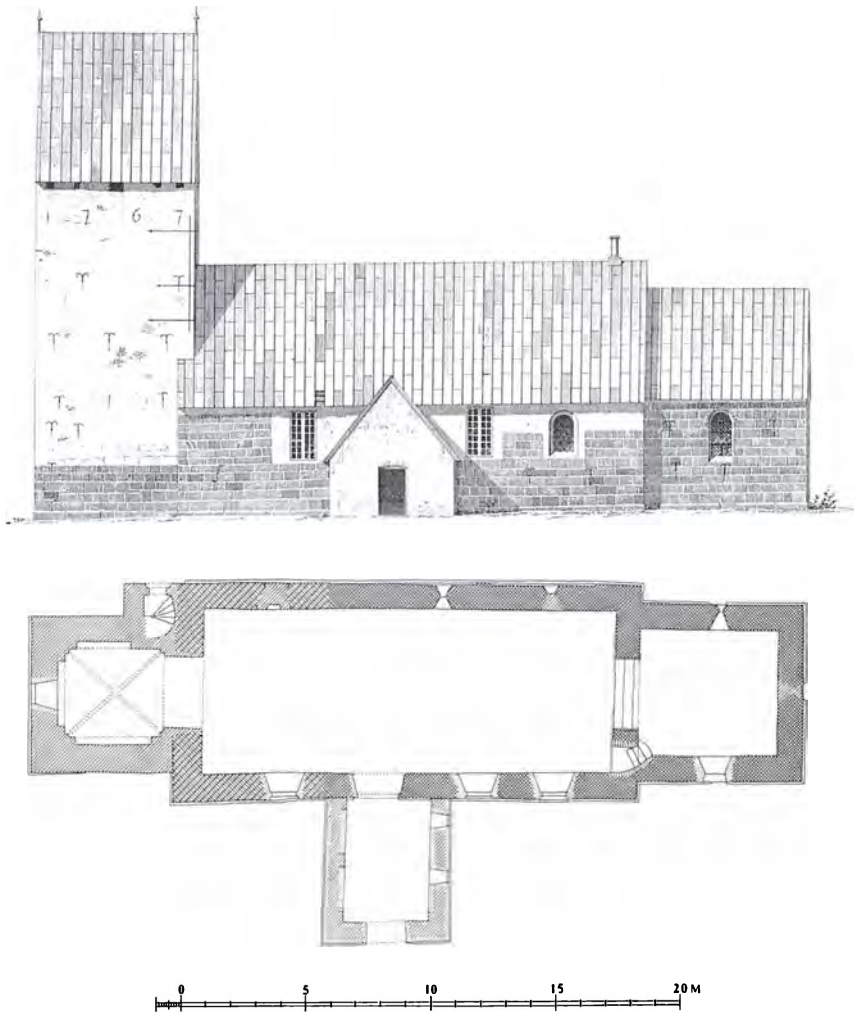

Fig. 4-5. Opmålinger 1:300. 4. Kirkens sydside, målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. 5. Grundplan. Målt af Henrik Jacobsen 1977, tegnet af Marianne Nielsen 1989. – 4. *Südseite der Kirche*. 5. *Grundriss*.

Syddøren, som forblev på sin plads, synes oprindelig at have været afsluttet med et spidsbuet spejl, asymmetrisk anbragt under den ovennævnte tufstensblænding. Lysningen, oprindelig 90 cm bred, har bevaret sin kvadersatte karm i øst, men er stærkt udvidet mod vest, senest 1938, og nu vandret afdækket. På våbenhusloftet ses »aftrykket« af en svagt spidsende blænding med toppunkt 270 cm over nuværende gulvniveau. Buen, der når op i murens tufstensparti, er tilmuret med teglbrokker, og stikket samt selve spejlet er hugget bort. Indvendig står døren med smigede sider og vandret overside, men spor i murværket viser, at døren tidligere

har været afsluttet i en spidsende bue med toppunkt 335 cm over gulv. Det blandede formsprog, en spidsbuet dør side om side med rundbuede, dobbeltmigede vinduer, findes tilsvarende i Årre kirke (jfr. s. 1784). Også her gælder det, at det spidsbuede spejl indgår i tufstensmurværket. Den nye gotiske form synes således at være introduceret med dette materiale.

Vinduer. Koret har oprindelig haft tre granitindfattede åbninger, én i hver side, hvoraf den søndre forlængst er afløst af et større vindue. Det østre, tilmurede vindue fremtræder som en udvendig blænding. Vinduets rundbuede overligger er fjernet, og den nuværende, spidsbuede

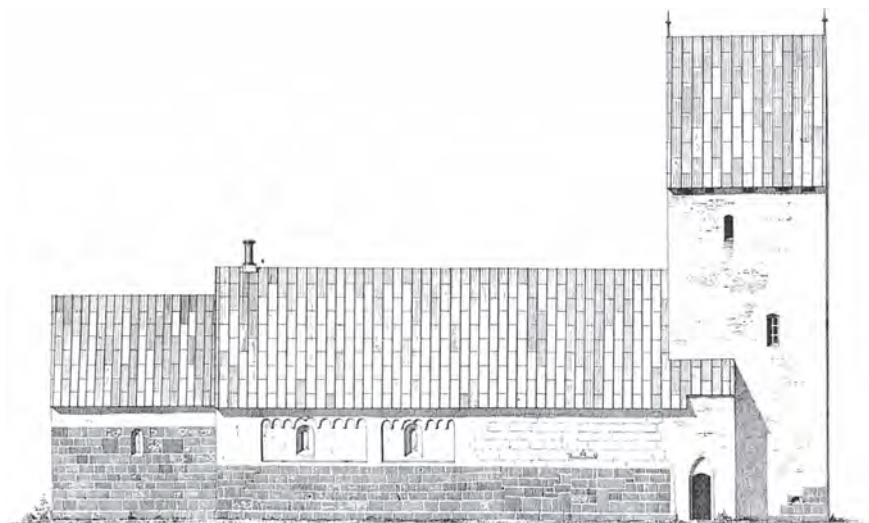

Fig. 6. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Nordseite der Kirche.*

afslutning er kommet til ved en nyere omring. Nordvinduet, der dækkes af en monolit overligger med vandret overside, er usædvanlig smalt i lysningen, kun 15–18 cm. – Skibets to nordvinduer er muret af tufsten og asymmetrisk anbragt i hver sin facadeblænding, hvor de bryder den rundbuede frise. Det østre står som en udvendig blænding, det vestre er genåbnet ved restaureringen 1938.¹⁵

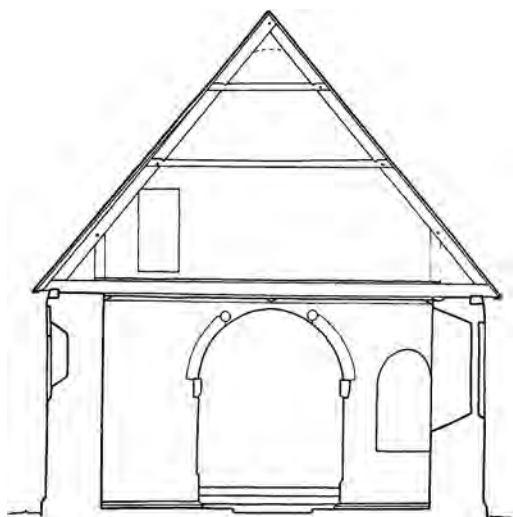

Fig. 7. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1977, tegnet af Marianne Nielsen 1989. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

To *vinduesoverligger* af granit, genanvendt vestligt i kirken, har efter materialet at dømme oprindelig siddet i koret, eventuelt i skibets sydside. Den ene (fig. 9) smykkes af en lilje og om-løbende rundstav, afsluttet i karakteristiske »øjne«, således som det ses i adskillige af egnens kirker (sml. f. eks. Vester Starup s. 1655). Kvaderen, hvis åbning måler 58 cm i udvendig flugt, er brugt ved tilmuringen af vestforlængelsens norddør, hvor den sidder indvendig lige over tærsklen. En anden dæksten, indmuret nederst i tårnets nordside, har en påfaldende smal åbning, kun 38 cm i murflugt. Den er anbragt over en smiget vindueskarmsten, 45 cm høj, med rundstav og »øjne« svarende til den første overligger.

Indre. Korbuen har affasede kragbånd over en høj, forhugget sokkel, hvoraf den nordre har rester af en knop i vest. En lavere liggende skråkantsokkel er ført om langs skibets østvæg. Den runde bue er muligvis noget ommuret o. 1800¹⁶ i forbindelse med påmuringen af et »prydbælte« (jfr. fig. 7) på vestsiden, ud i mod skibet.

Skibets *vestforlængelse*, ca. 6 m lang, er uden daterende detaljer, men er efter alt at dømme opført nogen tid efter afslutningen af skibet, idet murene er rejst af granitkvadre uden anvendelse af tuf og i en teknik, der afviger fra østendens romanske stenhuggerarbejde. Forud for forlæn-

Fig. 8. Dæksten over skibets norddør (s. 1840). EN fot. 1989. – *Sturzstein über Nordeingang des Langhauses.*

gelsen nedbrød man skibets oprindelige vestgavl og genanvendte sokkelkvadrene i vest, hvor man bl. a. kan udpege den sydvestre hjørnekvader, mens nogle romanske kvadre senere er brugt i tårnets vestside. Andre nyhugne sokkelkvadre i langmurene har en enkelt udformet hulkel, der tydeligt skiller sig ud fra østendens sokkel. Et blik på nordfacaden (fig. 6) viser, at kvaderstensmurværket her er af en ringere kvalitet end i kirkens oprindelige del: formaterne er varierede og skiftegangen meget uregelmæssig, og fladerne er ikke glathugne som i øst. Forlængelsens gavlspejs er af rå marksten, der formodentlig også er anvendt indvendig i væggen.

Fig. 9. Romansk vinduesoverligger, indmuret i skibets nordvæg (s. 1839). Ejner V. Jensen fot. 1938. – *Romanischer Sturzbogen in nördlicher Langhauswand eingemauert.*

I forbindelse med udvidelsen flyttede man som nævnt norddøren 4-5 m mod vest. Det rektantede *dørsted*, nu tilmuret med granitkvadre, måler udvendig 208 × 100 cm over soklen og dækkes af en overligger (fig. 8), som oprindelig må have siddet i den gamle dør. I stenen er der i lavt relief hugget en vandret stav med vinkelret opadbøjede ender, afsluttet med små rektangler. Over staven er en lilje, svarende til den på den ovennævnte vinduesoverligger (fig. 9) og anbragt på en lille »høj«.

At kun norddøren blev flyttet, mens syddøren blev på sin plads, kan skyldes, at der foran syddøren allerede stod et våbenhus, muligvis en forgænger for det nuværende, senmiddelalderlige. I de udvidede kirker i Nørre Nebel (s. 1183f.) og Skast (s. 1884) flyttede man også kun norddøren, mens syddøren i den forlængede Fåborg kirke (s. 1754) blev flyttet et mindre stykke.

Tagværkerne er af eg og middelalderlige, muligvis de oprindelige. Spærfagene har korte, tapede stivere og ét lag hanebånd i koret og to lag i skibet med bladede samlinger. Tagkonstruktionen er styrket med skråt anbragte stormlægter. I koret har et af spærene, muligvis flere, et ovalt hul til en (krydsende?) stiver. Det forlængede skibs 17 fag er lagt op i to omgange sandsynligvis svarende til byggeriets to etaper. De elleve østre fag er samlet på vestsiden og nummereret fra vest mod øst med firpasmærker, mens de seks vestre fag, hvis hanebånd ligger ca. 20 cm lavere, er samlet på østsiden og nummereret fra øst mod vest med øksehugne stregnumre. Skellet mellem de to afsnit findes 5-6 m fra vestgavlen, altså omkring den nedbrudte gavls plads.

Tårnet ved det forlængede skibs vestende er efter hvælvingens kalkmalede dekoration at dømme sandsynligvis opført i begyndelsen af 1500'erne (jfr. kalkmalerier). Det ret høje tårn har stejle gavle i øst og vest, og tagrummet tjener som klokkekammer, hvorfor facaderne ligesom det beslægtede tårn i Sneum kun brydes af få åbninger.¹⁷ Murene er rejst af røde munkesten over nogle skifter granit, der er flyttet hertil fra skibet. Østmuren hviler på skibets gavltrekant,

Fig. 10. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1983. - *Südosansicht der Kirche.*

og som det er vanligt i Vestjylland er syd- og vestfacaderne skalmuret i flere omgange (jfr. ndf.). Tårnrummet, der forbindes med skibet ved en spids arkade, dækkes af et krydshvælv med kvartstens ribber, udgående fra halvtstens piller i hjørnerne. I de tre frie sider er der helstens, spidsbuede spareblændinger, det vestre med et udvidet, rundbuet vindue.

Man kommer op i tårnet via et trappeshus i nord, hvis tag ligger i samme plan som skibets. En fladbuet underdør i spidsbuet spejl leder ind til den højredrejede spindeltrappe, der foroven udmunder i en fladbuet dør i det øvre stokværks nordside. Dette har høje, fladbuede spareblændinger i syd, vest og nord og er opdelt i to etager ved et loftindskud, som hviler på et tilbagespring i vestmuren. Nedre etage får lys gennem et lille, fladbuet vindue i nord, den øvre etage gennem glugger i vest og nord. - Gavlene har

bortset fra den øverste spids bevaret deres oprindelige udformning, hver med to fladbuede glamhuller og udvendig prydet med »dobbelte« savskifter, og hver kronet af en blyklædt brand.

Allerede ved synet 1668¹⁰⁾ var der revner i murværket i tårnets sydvestre hjørne. 1891 blev vestsiden og en del af sydsiden skalmuret med »munkesten«, og tårnet blev forstærket med jernankre. Det fejlagtige årstal »1681« øverst i sydmuren skyldes en senere ombygning af cifrene »1891«, opsat til minde om denne reparation. Indtil 1891 bar tårnet årstallet »1767«, der ligeledes må referere til en istandsættelse.

Våbenhuset ved skibets sydside blev 1891⁶⁾ udvendig skalmuret med nye store teglsten i munkestensformat over en lav sokkel af granit. Husets middelalderlige kærne, der også er af tegl, lader sig ikke nærmere datere, men er formodentlig fra tiden o. 1500. I begge langvægge ses

sporene af brede, tilmurede blændinger. Rummet, der dækkes af et bjælkeloft, får lys gennem to rundbuede vinduer i øst, indsat efter 1876.⁶ Den fladbuede dør er udvidet i forbindelse med ombygningen 1891. Våbenhuset blev 1974 igen hvidtet, efter at det siden skalmuringen havde stået i blank mur.

Som nævnt ovenfor er det tænkeligt, at der allerede før vestforlængelsen stod et våbenhus foran skibets syddør, hvorfor døren ikke blev flyttet.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Ifølge en synsforretning, indført i herredets tingbog 1674,¹⁸ kunne kirkens »brøstfældighed og højnødvendige reparation« ikke afhjælpes for under 75 slette dalere. Kirken havde dog ingen penge i beholdning, men skyldte tværtimod sin værge 103 dalere.

I forbindelse med overgangen til privat eje foretoges i sommeren 1696¹² en besigtigelse af kirken i overværelse af generalmajor Schacks fuldmægtige, Frands Hansen, og sognepræsten, Casten Christoffersen. Blandt de mangler, der opregnedes, var en omsætning af kvaderstensmurværket i korets sydside samt et nyt træloft over tårnets hvælv. 1698 beklagede den tidligere værge, Niels Hansen, sig ved herredstinget over, at han endnu ikke havde fået godtgjort det beløb, som den nye ejer skyldte ham for de reparationer, han i sin tid havde ladet udføre efter provstiskriverens befaling.¹⁹ En synsforretning 1715 ved Mads murmester viser dog, at en del af

de ældre mangler endnu ikke var blevet afhjulpet, således omsætningen af korets sydside.²⁰

Sognepræsten roser i en indberetning 1794 kirkeejeren Johan Ludvig Bruun for at have sat kirken indvendig i »herlig stand«; igen 1803 holdes kirken frem som »den smukkeste her langt omkring«.²¹

Så langt tilbage som de skriftlige kilder rækker, har kirken overalt haft *blytag*, der med passende mellemrum blev smeltet om og lagt op på ny. *Gulvene* var i ældre tid beklædt med mursten, der 1891 blev erstattet af sorte og hvide fliser, som 1938 igen er afløst af det nuværende teglstensgulv af munkesten lagt på fladen. Et tilsvarende gulv blev 1974 lagt i våbenhuset.

I forbindelse med kirkens nyindretning 1650-55 (sml. oversigten over inventar) blev korgulvet hævet tre trin for at give plads til en underliggende gravkrypt. Samtidig lagdes nye *lofter*, som endnu for størstedelen er bevaret med en sjælden, malet dekoration fra 1651 (se lofts-malerier). Lofterne består af et øvre bræddelag, hvilende på bjælkerne, og et lag sømmet på bjælkernes underside. Dette egentlige loft inddeles af profillister i store kvadratiske felter, fire i koret, tolv i skibet. Korloftet er fornyet 1938 med en midtroset nogenlunde svarende til den oprindelige (fig. 13), der havde malede våbener for Wenzel Rothkirck og hans to hustruer. Barokloftet, der har paralleller i Sønderjylland og i Bække (Anst hrd.), er bevaret i skibet bortset fra vestenden og det sydøstre felt over prædikesto-

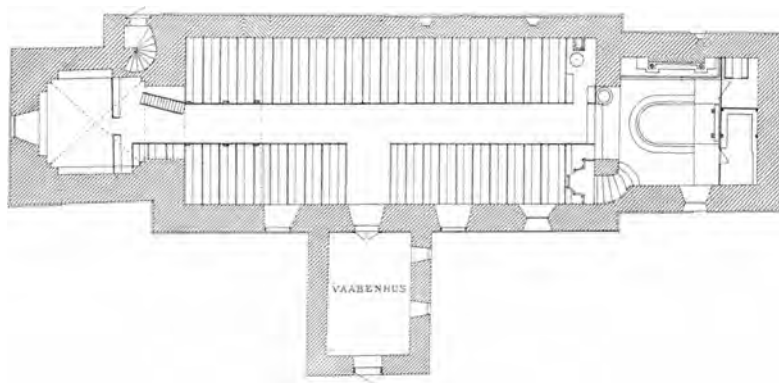

Fig. 11. Grundplan 1:300, målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Grundriss*, 1885.

Fig. 12. Kirken set fra nordøst. Hude fot. o. 1905. – Nordostansicht der Kirche. 1905.

len. Disse dele, der som korloftet var blevet udskiftet med tynde, smalle brædder 1891, er fornyet 1938, da også en del profillister blev nysgjort.

Kirken havde 1791²² i alt fem *vinduer*, fire i syd og et i tårnummets vestmur. Sydsidens vinduer er formodentlig udvidet allerede i middelalderen, men uvis i hvilken form. På Valdemar Kochs tegning 1885 (fig. 4) har de to vestre, på hver sin side af våbenhuset, rektantede trækarmer, hver med 28 små ruder, vel et træk fra 16-1700'rne. De to østre, derimod, havde o. 1880⁶ fået rundbuede rammer, indfattet i granit. Ved restaureringen 1938 bibeholdt man det rundbuede, granitindfattede vindue i koret, mens skibets tre vinduer af hensyn til de nyfremdragne loftsmalerier gjordes lidt lavere og fik de nuværende, rektantede karmer af træ med blyindfattede ruder.

Hovedstandsættelsen 1891, hvortil der flere gange er refereret, kom i stand efter et forudgående, såkaldt »særligt syn« 1887 og omfattede bl. a. kirkens gulve, tårn og våbenhus.⁶ Endnu en *restaurering* blev gennemført 1938 under ledelse af arkitekt Aage Bugge, Varde.¹⁵ Herunder blev Rothkircks store epitafium flyttet og loftsmalerierne fremdraget, og foruden de nævnte ændringer af gulv og vinduer blev også syddøren udvidet.

Opvarmning. Kirkens første varmeapparat, en kakkellovn, blev o. 1881⁶ opstillet i skibets nordøstre hjørne. Den afløstes kort tid efter, sandsynligvis 1891, af en større cylindrisk ovn, som tjente kirken, indtil der 1938 blev indlagt el-varme.¹⁵

Forud for en større restaurering står kirken 1989 fremdeles med blytækte tage og hvidtet ude og inde. Granitkvadrene i koret og nederst i

skibets langmure blev efter provstens påbud 1882⁶ rensat for kalk og har siden stået i blank mur.

†Kalkmalerier (fig. 60), o. 1500-20(?). Under reparation af tårnhvælvet fremkom 1969 over nordre vægbue et fragment af en rød og sort dekoration, bestående af sparer og udløbende, krabbeagtige blade. Søgefelter på ribber og kapper andre steder i hvælvingen viste ikke yderligere spor af bemaling. Dekorationen, der er udført i den såkaldte Liljemesters manér (jfr. Skast, s. 1892), blev efter undersøgelsen igen overhvidtet.

LOFTSMALERIER

På kirkens træloft fra midten af 1600'erne (jfr. ovf.) konstateredes 1934 en oprindelig malet udsmykning, som dateres ved årstallet 1651 på en trosset i korloftets midte (fig. 13).²³ I første omgang fremdrog man kun rosettens bemaling med våbener og initialer for Wenzel Rothkirck og hans to hustruer samt farveprøver på et par løse loftsbrædder. 1936 medførte en nærmere undersøgelse i ét af skibets 12 lofts-felter fundet af et stort maleri forestillende S. Bartolomæus

Fig. 13. †Roset fra korloftet, 1651, med våbener for Wenzel Rothkirck og hans hustruer (s. 1844, 1847). Peter Kr. Andersen fot. 1935. – †Rosette von Chordecke, 1651, mit Wappen für Wenzel Rothkirck und seine Ehefrauen.

(fig. 15), det første af en serie apostelbilleder på skibets loft, som herefter blev fremdraget og istandsat ved restaureringen 1938. Af de oprindelig 12 apostle var bevaret syv samt den øvre halvdel af yderligere to. Det øvrige var ødelagt ved en fornyelse af træværket 1891 med smalle loftsbrædder, der omfattede skibets vestende (to hele og to halve felter) samt det sydøstre felt over prædikestolen. De delvist bevarede apostle (nr. 9 og 10) suppleredes 1938 af Peter Kristian Andersen, mens den anden restaurator, Ejnar V. Jensen, 1941 nymalede de tre helt ødelagte apostle (nr. 2, 11 og 12) i stil med de bevarede.²⁴

Loftsfornyelsen 1891 havde også omfattet korloftet, hvis eneste gamle rest, den nævnte tmidtroset, blev stjålet (og brændt) under arbejderne i kirken 1938. I stedet opsattes en ny med påmalet Jesumonogram, og korloftet fornyedes med fire felter, opdelt af profilribber som skibets. Loftet stod uden udsmykning indtil 1955, da maleren Ingolf Røjnbæk forsynede det med malerier af de fire evangelister i medaljoner, fordelt på lofts-felterne.

1) (Fig. 13-19) 1651, udført på foranledning af Wenzel Rothkirck og Dorthe Abildgaard, formentlig af Ribemalerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?). Bemalingen er kun bevaret og til dels rekonstrueret i skibet, hvis næsten kvadratiske lofts-felter rummer store ovale medaljoner med legemsstore fremstillinger af stående apostle. En kraftig rød kant med hvide randstriber indrammer apostlene, der forekommer hurtige og utvungne i udførelsen, idet man dog bag de fleste fornemmer de to Ribemalers almindelige forlæg: en apostelserie, stukket af Raphael og Johannes Sadeler (jfr. s. 1702).²⁵ Nærmest forlæggene kommer apostlene Johannes og Bartolomæus (nr. 6 og 8). Da stikkene udgøres af brystbilleder, må figurernes underdel og maleriernes baggrund være malet på mere fri hånd, vel til dels sammenstykket fra andre forlæg. Apostlene er kraftfuldt fremstillede, karakteriseret med faste, hurtige penselstrøg, kroppe måske lidt overvægtige og »sækagtige«. Baggrunden er overalt en himmel med mørke skyformationer, hvorfra gyldne strålebundter falder ned over noget lysere himmelpartier og et

Fig. 14. Indre set mod øst. NE fot. 1983. – *Innenansicht nach Osten.*

landskab med mere eller mindre fantastiske bygninger. Apostlene, der frembærer deres respektive attributter og har navnene anført med sorte versaler, er vist barfodede, næsten alle iført røde kapper over lange kjortler, der fremtræder i blå, grønne og røde toner. De beskrives fra øst, begyndende i det nordøstre hjørne: 1) »S. Petrus«, frontal, næsten uden skuldre, med hvidt hår og kort fuldskæg. Han samler med højre hånd kappen foran brystet og bærer to nøgler i den venstre. Baggrunden er et bjergrigt landskab med en kirke og spiret af et fjernt renessancetårn. 2) »S. Pavlus«, nymalet 1941 med Wenzel Rothkircks ansigtstræk og et stort sværd foran sig. 3) »S. Iacobus Maior«, set fra venstre, vandrende med pilgrimshat på ryggen, holdende en lang korsstav foran sig – nogenlunde som på nævnte forlæg, hvor der dog er tale om en stav med ransel. Også hatten ses tilsvarende

på stikket, men dens muslingskal på opslaget er udeladt. Baggrunden er et landskab med fjerne slotsagtige bygninger. 4) (Fig. 16) »S. Andreas«, næsten frontal med tværstillede fødder og et kraftigt skråkors foran sig. Han holder korset på en måde, der må gå tilbage til Johannes Sadelers stik, men som synes at lade apostelen gennem-bore af én af korsarmene. Baggrundens bjerg-toppe krones af bygninger med store kupler. 5) (Fig. 17) »S. Philippus«, set delvis fra højre, vandrende tungt med sit kors foran et landskab med store, delvis ruinerede bygninger og en høj obelisk. 6) (Fig. 18) »S. Iohannes«, set halvt fra højre med ansigtet i profil og den svære højre hånd hævet velsignende over kalken. Højre fod er rekonstrueret. Baggrunden er bjerge med fjerne kuppelbygninger. 7) »S. Thomas«, frontal, med blikket rettet let mod venstre, spyddet i venstre hånd og kappen foldet op over højre

Fig. 15-16. Loftsmalerier, 1651, tilskrevet Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) i Ribe. 15. Apostlen Bartolomæus (s. 1846). 16. Apostlen Andreas (s. 1845). Ejnar V. Jensen fot. 1938. – *Deckengemälde, Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?), Ribe, zugeschrieben, 1651. 15. Der Apostel Bartholomäus. 16. Der Apostel Andreas.*

arm. Baggrunden er et kuperet landskab med bygninger af lidt mere hjemligt tilsnit. 8) (Fig. 15) »S. Bartholomevs«, frontal, med hovedet vendt let mod højre. Han holder kniven foran sig i højre hånd og bærer kappens folder over venstre arm, hvis hånd hviler imod brystet. Apostelen står i en silhouetagtig forgrund foran et skovlandskab med huse og tårne. 9) »S. Mathevs«, frontal med hellebard i højre hånd. Kun maleriets øvre halvdel er original, mens benene er rekonstrueret 1938 ligesom det meste af landskabet med danske huse og en kirke med tagrytter. 10) »S. Ivdas Thadevs«, næsten frontal, med spyd i venstre hånd, der ligesom skulderen er nymalet ved restaureringen. Kun de allerøverste af baggrundens bjerge er originale, idet maleriets nedre halvdel er en fri nymaling. 11) »S. Simon«, nymalet 1941 med sav i vestre hånd. I baggrunden har restaurator øjensynlig malet Tjæreborg kirke og Krogsgård. 12) »S.

Iacobvs Minor«, nymalet 1941 på baggrund af bjerglandskab med en stor by.

Loftets profilribber har en mørk grøn bemaling, der hviler på fundne spor, mens partierne omkring apostelmedaljonerne nu står i blankt fyrretræ bortset fra enkelte ca. 15 cm høje, rødkindede barne- eller englehoveder (fig. 19), der er rester af en hovedsagelig ornamental baggrundsmaling. Hovederne, hvoraf i alt otte er bevarede (fortrinsvis omkring Andreas), er placeret ved billedovalernes ender og i felternes hjørner. Mellem dem må der have været en baggrund af blad- eller rulleværk, hvoraf nu kun en ubetydelig rest er i behold i Johannes' felt: dele af to brede, brune linjer, som har krydset hinanden, samt lidt af et tyndt, hvidt strøg med en volut. Ornamentikkens helt ødelagte tilstand jævnført med de yderst velbevarede figurmedaljoner, skyldes vistnok, at de sidste har været dækket af et eller flere lag beskyttende lak.²⁶

Fig. 17-18. Loftsmalerier, 1651, tilskrevet Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) i Ribe (s. 1845). 17. Apostlen Filip. 18. Apostlen Johannes. NE fot. 1989. – Deckengemälde, Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?), Ribe, zugeschrieben, 1651. 17. Der Apostel Philippus. 18. Der Apostel Johannes.

Under restaureringen konstateredes blandt brædderne i skibets loft enkelte lidt tyndere og smallere, også med malerirester. De lod sig ikke indpasse og stammer derfor rimeligvis fra det samtidige tkorloft. Farverne var de samme som på skibets loft, og der konstateredes rester af et hoved og en velbevaret fod med noget af kjortelen, hvilket antyder, at også koret har haft figurmaleri (de fire evangelister?). Brædderne er siden forsvundne,²⁷ ligesom korloftets tmidtroset (fig. 13), der som nævnt blev stjålet 1938. Den var cirkulær, indfattet af en kranse med fire ombindinger. På sort bund var malet tre våbener, Rothkirck flankeret af Reedtz (heraldisk højre) og Abildgaard; farverne var heraldiske bortset fra Abildgaardvåbnet, der havde sølvbund, sort vidjegærde og gyldne æbler. Over våbenerne læstes initialerne, »W.R.K« for Wenzel Rothkirck, »K.R.« for hans første hustru Karen Reedtz og »D.A.« for Dorthé Abildgaard, og

forneden stod årstallet »1651«. Kranse stod grøn med forgyldte ombindinger.

Malerierne kan jævnføres med samtidige loftsudsmykninger i herregårde og bedre borgerhuse.²⁸ I kirker kendes enkelte eksempler på tilsvarende malede trælofter, fortrinsvis sønderjyske (Burkal, DK.Sjyll. s. 1630), ligesom dekorationsmønstret med apostelmedaljoner har sidestykker i tidens kalkmalerier.²⁹ Loftsmalerierne må tilskrives Ribemalerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?), der i disse år udførte tilsvarende apostelmalerier (brystbilleder) på pulpiturer i Grimstrup (1642, s. 1702f.), Guldager (1652) og Vilslev (Gørding hrd.).³⁰ Årstallet 1651 på den stjalne loftsroset daterer sandsynligvis både korets og skibets udsmykning, om end det er tænkeligt, at arbejdet kan have strakt sig ind i det følgende år, da prædikestolen blev nystafferet, vistnok af de samme malere (jfr. ndf.).³¹ Den hurtige og lidt grove

Fig. 19. Loftsmaleri, 1651, engle- eller børnehoved, en rest dekoration omkring apostelmedaljonerne (s. 1846). NE fot. 1989. - *Deckengemälde, 1651. Engelsoder Kinderkopf. Reste von einer Ausschmückung um den Apostelmedaillons.*

penselføring må skyldes, at arbejdet er udført i en ikke særlig behagelig, liggende stilling under det nyopsatte loft. Ifølge restaurator er kun apostelmedaljonerne blevet beskyttet med lak, mens den omgivende ornamentik formentlig snart har løsnet sig, hvorfor den er blevet skrabet af, rimeligvis engang i 1700'rne. En overstrygning af hele dekorationen med gråt er formentlig fra 1793, siden opmalet tre gange i grå og hvide toner, senest øjensynligt efter restaureringen 1891.³² Da den sidste af disse nymalinger ikke fandtes på de formodede rester af det gamle korloft, må fornyelsen af dette og af den vestlige del af skibets loft rimeligvis være foretaget i forbindelse med 1891-restaureringen.

2) 1955, udført af Ingolf Røjnbæk på korloftet. I hver af loftets fire felter er malet en medaljon med en skrivende evangelist og små scener fra evangelierne. Evangelistnavnene er anført i versaler nederst på medaljonerne, mens symbolvæsnerne ses i sviklerne nærmest midtrosetten, der rummer et Jesumonogram. I nordøst ses »S. Lukas«, i sydøst »S. Markus«, i nordvest »S. Johannes« og i sydvest »S. Mattæus«. Farverne er lyse, domineret af blåt.

INVENTAR

Oversigt. Ældst blandt kirkens righoldige inventar er den romanske granitdøbefont. Senmiddelalderen repræsenteres af figurerne fra en senkatolsk højaltertavle, et korbuekrucifiks og en jernbunden *kirkekieste, der nu er i Esbjerg Museum, mens en tklokke med årstallet 1400 og navnene på de daværende kirkeværger er omstøbt 1854.

Stolestaderne i egnens karakteristiske ungrensanceformer stammer fra en nyindretning i slutningen af 1500'rne, ligeledes den noget finere skårne prædikestol, der er dateret 1586 og muligvis oprindelig har været opsat som lektorieprædikestol foran korbuen.

Indretningens dominerende barokkarakter skyldes en omfattende fornyelse i første del af 1650'rne, da rummet moderniseredes og forskønnedes for at kunne danne en værdig ramme om begravelsen for Wenzel Rothkirck til Krogsgård og hans slægt. Endnu før det prægtige epitafium blev opsat 1652, skænkede Rothkirck og hans 2. hustru Dorthe Abildgaard 1651 de svære alterstager, og samme år må den omfattende loftsbemaling være udført eller i det mindste påbegyndt (jfr. ovf.). 1652 blev prædikestolen forsynet med himmel og moderniseret med barokke skæringer. Dette arbejde udførtes øjensynligt af Jens Olufsen fra Varde, mens leveringen af den nuværende altertavle betroedes den mere professionelle Anders Mortensen i Odense. Tavlen er ikke dateret, men den er formentlig først opsat efter Rothkircks død 1655. Samtidig med nyindretningen, hvortil må have hørt nye therskabsstole for Krogsgård, skænkede Johan Sturke og hans hustru Dorthe Pedersdatter 1652 en lysekrone.

1700'rne er i dag kun repræsenteret ved en salmenummertavle, vistnok fra 1793, 1800'rne hovedsageligt ved altersølvet, der er leveret 1842 af Johan Jacob Heinrich Rühle i Ribe.

Farvesætning og istandsættelser. Sin nuværende fremtræden har kirkerummet i det væsentlige fået ved en gennemgribende *istandsættelse 1938*. Den omfattede en flytning af Rothkircks epitafium fra dets gamle plads i koret til skibets nordvæg, men tilstræbte ellers hovedsageligt en genskabelse af barokindretningen, hvis apostelmalerier afdækkedes på skibets loft. Altertavlen blev så vidt muligt genskabt også i farvesætningen, mens der på prædikestolen frilagdes og suppleredes en bemaling fra 1652, vistnok sammenhørende med loftets. De gotiske alterfigurer blev opsat i en art rekonstruktion og nymalet i brogede farver sammen med krucifikset, mens stolestaderne normaliseredes; deres nuværende lyse bemaling har staderne først fået 1980.

En *istandsættelse 1793* betød en stærk nedskæring af barokaltertavlen, der anbragtes i en panelvæg med

Fig. 20. Indre set mod øst. Hude fot. o. 1905. – *Innes nach Osten, 1905.*

halvdøre, som førte ind til en rummelig tskriftestol og en tdeggestol bagved. Til arrangementet hørte også de gamle gotiske figurer, der anbragtes øverst på en noget aparte vis. Udover den lidt usædvanlige sal-

menummertavle stammer formentlig også nogle sekundære, fordybede indskrifter på altertavle og døbefont fra restaureringen 1793. Den iværksattes af kirkejeeren, justitsråd Johan Ludvig Bruun, der

Fig. 21. Altertavle, o. 1655, udsnit af vinge med bruskmasker (s. 1852). NE fot. 1983. – *Altarbild, um 1655. Detail vom Seitenhang mit Maskaronen aus Knorpelwerk.*

Fig. 22. Altertavle, o. 1655, udsnit af postament med bruskmasker (s. 1852). NE fot. 1983. – *Altarbild, um 1655. Detail vom Untersatz mit Maskaronen aus Knorpelwerk.*

indrettede sig en ny therskabsstol i skibets vestende, ligesom også det øvrige stoleværk blev reguleret. 1794 kunne præsten rose ejeren for at have sat kirkens indre i en så herlig stand, at den nu kunne »pukke med de smukke kirker i landet«. Om en *istandsættelse 1845*, der omfattede nymaling af alt inventar, vidnede et vers på kirkens *tpulpitur*, hvori maleren Niels Hansen priste kirkens ejer af samme navn. 1891 fornyedes stolebænkene, der fik egetræsmaling, mens hovedparten af det øvrige inventar blev overstøget med lyse toner.

Alterbordet, fra 1938, er et panelværk af fyr, 140 × 102 cm, 104 cm højt, opsat 66 cm fra korets østvæg. Det har tre profilydninger på forsiden, to på kortsiderne. Bagsiden udgøres af to store låger fra 1700'erne, stammende fra en (†)panelvæg, der 1793–1938 flankerede altret (jfr. ndf.). De har begge to profilydninger og er fæstnet med gamle bukkehornsbeslag.³³ Mens de genanvendte låger står i blank eg, er alterbordets øvrige bemaling fra 1938, rammeværket lysgrønt, listerne røde, hvide og gule; fyldingerne er mørkebrune, forsiden med krans, hvori læses: »Gud/ alene/ Æren« (gule versaler på blå bund). Det ældre *talterbord*, der omtales som en simpel, sammenslået trækasse, var formentlig fra 1793, da hele alterpartiet må være blevet rykket noget frem i koret (jfr. ndf. og fig. 11).

†*Alterklæder*. 1715 nævnes et alterklæde af rødt fløjl med sølvgaloner og broderi, skænket af Elisabeth Rosenkrantz (†1721).²⁰ Også 1791 var klædet af rødt fløjl.²²

Altertavle (fig. 23), formentlig 1655, med våbener for Wenzel Rothkirck og hans hustruer Kirsten Reedtz og Dorthe Abildgaard, et arbejde i elegant og vilter bruskbarok, tilskrevet billedskæreren Anders Mortensen i Odense.³⁴ Tavlen består af bredt postament, næsten kvadratisk storstykke og et topstykke med brudt gavlf, der i hovedsagen er en rekonstruktion fra istandsættelsen 1938.

Storgesimsen bæres af to fritstående, løvomvundne snosøjler med vinløvkapitæler, der står foran brede rammestykker med tilsvarende, reliefskårne søjler, som indfattes af flammelister. Søjlerne flankerer et storfelt med højovalt relief, der kantes af flammelister og i sviklerne indfattes af bruskværk og akantusløv. Relieffet (fig.

Fig. 23. Altertavle, o. 1655, med våbener for Wenzel Rothkirck og hans hustruer, tilskrevet billedskæreren Anders Mortensen i Odense (s. 1850). NE fot. 1983. – Altarbild, mit Wappen für Wenzel Rothkirck und seine Ehefrauen. Dem Bildschnitzer Anders Mortensen aus Odense zugeschrieben, um 1655.

Fig. 24. Altertavle, o. 1655, toprelief, Gravlæggelsen (s. 1853). NE fot. 1983. – *Altarbild, um 1655. Relief von Grablegung.*

Fig. 25. Altertavle, o. 1655, storfeltets relief af Nadveren og Korsfæstelsen (s. 1850f.). NE fot. 1983. – *Altarbild, um 1655. Mittelfeld mit Relief von Abendmahl und Kreuzigung.*

25) viser Nadveren på baggrund af et korsfæstelsespanorama foroven, begge motiver skåret efter forlæg af Hendrick Goltzius. Nadverscenen, hvor Judas rejser sig og næsten vælter sin skammel, gengiver ret nøje et stik fra 1585,³⁵ idet dog perspektivet er drejet, så bordscenen ses let ovenfra. Forlægget har også leveret interiøret med perspektivisk kassetloft og et centralt vindue, åbent ud til et landskab med træer. Golgathascenen ovenover følger stikket i Goltzius' passionsserie fra 1596-98, hvis højformat Anders Mortensen dog har måttet brede ud ved at flytte forgrundens figurgrupper ud til siderne.³⁶

Til Nadvermotivet svarer en sekundært indskåret versalindskrift i postamentfeltet: »Min Siæl naar du annammer her/ din Iesu Legeme og Blod i hellig Bod./ For Soneren din Borgen er/ at ald Din Syndeskyld fra Adams Fald/ ved ham allene ydes/ og af hans Bord paa denne Iord/ en himmelsk for Smag Nydes«. Postamentfeltet flankeres under storsøjlerne af kraftige fremspring, der på siderne har bruskmasker (fig. 22), fortil våben for Wenzel Rothkircks hustruer Kirsten Reedtz (i nord) og Dorthe Abildgaard. Rothkircks eget våben er anbragt på arkitraven lige over storfeltet, indrammet af storfrisens sekundært indskårne versaler: »Min Siæl din/ Tildid hav// til Iesu Testa/mentes Pagt// Ved Nat/tevag// som han i Brød/ og Viinen gav// til/ Pandt// At du ved ham paa/ Iorden vandt// en herlig Him/mels Føde// Og der/for nu// kom ham/ i Hu// som offret/ for dig døde«. Frisen har yderst diamantbosses og over storsøjlerne fremspring, der fortil prydes af bøjle med englehoved over tandsnit, på siderne af diamantbosses. Arkitraven ledsages af forkrøppet tandsnit, kronlisten af to tilsvarende bladborter. Storvingerne udgøres af vilttert og knortet bruskværk med groteske masker (fig. 21).

Topstykket er 1938 rekonstrueret på grundlag af bevarede dele og en jævnførelse med Anders Mortensens altertavle i Dalum kirke (Odense amt). Det fremtræder som en forenklet udgave af storstykket, kronet af en brudt gavlfrifigur af den opstandne Kristus, der flankeres af to romerske soldater yderst på topgesimsen. Op-

Fig. 26. Alterindretningen 1793-1938 (s. 1854) med aflukke for tskriftestol og (†)degnestol bagved (s. 1864). Hude fot. 1905. – *Altareinrichtung 1793-1938, mit Zimmerchen für tBeichtstuhl und (†)Küsterstuhl.*

rindeligt er kun toprelieffet, Gravlæggelsen (fig. 24), ét af frisens englehoveder og to af topfigurerne, Kristus (fanen ny) og den søndre soldat, hvis hoved er fornyet.

Tavlens bemaling er fra 1938, inspireret af da konstaterede originale rester. Reliefferne står i en grå perlefarve med lidt forgyldning, snosøjlerne brune med forgyldning og grønt løv, rammeværket til dels med grå og grøn marmorering. Indskriftelterne er sorte og deres bogstaver trukket op med forgyldning. I den ny topfrise er tilsvarende anført et vers af Ingemann: »For os han i Gravens Dyb steg ned...«, og på sydkanten af frisen er noteret: »Aar 1938 istandsattes Altertavle, Prædikestol og Krucifiks under Nationalmuseet ved Einar V. Jensen«.

Tavlen lader sig ikke sikkert tidsfæste nærmere end til perioden 1649-57.³⁷ Men placering

gen af hustruvåbnerne på postamentet og Wenzel Rothkircks eget våben midt i tavlens opadstigende frelsesprogram synes at gøre den til en art mindestiftelse for ham. Derfor er tavlen rimeligvis først opsat af Dorthe Abildgaard efter hans død i marts 1655,³⁸ og den kan meget vel være bestilt året før i forbindelse med Wenzel Rothkircks ophold i Odense, da han blev alvorligt syg.³⁹ Sit nærmeste sidestykke – og måske direkte forbillede – har tavlen i Anders Mortensens kun få år ældre altertavle i Dalum kirke, hvis overdel har lignende topfigurer.⁴⁰

Tavlen må efter topstykkets rekonstruktion fremtræde nogenlunde i sin gamle form. Af oprindelige stafferingsrester, lagt på en tyk kridtgrund, fremgår, at reliefferne fra første færd har været bemalet med farver og forgyldning. På storsøjlerne er iagttaget guld, grønt og rød sølv-

Fig. 27. Figurer fra (†)altertavle, o. 1500 (s. 1854), opsat på bagklædning fra 1938. Ejnar V. Jensen fot. 1941. – *Figuren eines (†)Schnitzaltars, um 1500, angebracht an einer Rückwand von 1938.*

lasur på vinløvets grene, blade og frugter, og storvingerne har haft smalteblå bund for bruskværkets grønne og røde sølvlasur og forgyldning. Hertil må have hørt påmalede indskrifter.

1715 var en del billeder og lister løse, andre nedfaldne og henlagt i kirkekisten.²⁰ Ved en istandsættelse 1793 blev tavlen reduceret og en særegen nyopstilling etableret (fig. 26). Hele alterpartiet rykkedes frem i koret og blev ved siderne forsynet med høje paneler og døre til afskærmning af en nyindrettet tskriftestol og (†)degnestol bag altret (jfr. ndf.). Panelet afsluttedes foroven af en profileret bjælke, der gik fra væg til væg og støttede mod tavlens bagside i højde med storgesimsen. Herover blev hele tavlens topstykke fjernet og erstattet af en lille udskåret ornamentgavl i gennembrudt storakantus omkring en højvoal medaljon med frakturindskriften: »Gud alleene Ære«. Gavlen, øjensynligt en genanvendt epitafiedel forsynet med ny indskrift (jfr. ndf.),⁴¹ blev yderst på storgesimsen flankeret af uforholdsmæssigt store figurer af S. Klemens (i nord) og Maria med barnet fra kirkens sengotisk altertavle (jfr. ndf.), mens

dennes mere beskedne apostelfigurer fik plads på bjælken nord og syd for altret. Formentlig ved samme lejlighed har tavlens postament og storfrise fået sine indskårne versalindskrifter og alt er blevet malet. Herefter kunne præsten notere, at kirkens indre nu ved ejeren justitsråd Bruuns indsats var sat i så herlig stand, at »menigheden og jeg der med dobbelt fornøjelse kan samles til den offentlige Gudstjeneste«.²¹

1845 blev altertavlen »smukt opmalet« i fortrinsvis lyse toner (jfr. fig. 26).⁶ Ved Jacob Helms' besøg 1873 fandt han Gravlæggelsesrelieffet fra det nedtagne topstykke ophængt i skibet over indgangen. I behold fra topstykket var også to af topfigurerne og et englehoved (opsat på prædikestolen), der fandt anvendelse ved rekonstruktionen af altertavlen 1938.

(†)Altertavle (fig. 27), o. 1500, bevaret er de 15 figurer og et stykke stavværk, siden 1938 opsat på glat fyrrepanel, der efterligner tavlens gamle opbygning med midtskab og fløje. Hovedfeltet rummer tre storfigurer, en Nådestol flankeret af Maria med barnet (til venstre) og S. Klemens, fløjene de 12 apostle fordelt i to rækker.

Den centrale Nådestolsgruppe (fig. 29), 125 cm høj, er traditionelt fremstillet som et tron-sæde med en aldrende Vorherre i kongeligt skrud, der fremholder sin søn i skikkelse af en smertensmand; ved siderne to engle. Gruppen er hårdt medtaget. Vorherre, med en ualmindelig vilter hårpragt, har mistet kronespirene, smertensmanden mangler armene, og det samme gælder englenerne, der formentlig har båret lidelsesredskaber. Andre dele er fornyet og udbedret 1938, således smertensmandens højre underben og venstre knæ samt partier af Vorherres lange folderige klædning og fodstykket, der var stærkt opædt af råd (jfr. fig. 29). Maria (fig. 28), 136 cm høj, bærer det nøgne, krølhårede barn på sin højre arm; den venstre er afbrudt ligesom kronens spir. Hendes ansigt, kranset af bølgende hår, er langt og smalt, let vendt mod barnet, der bevæger benene ivrigt og rækker venstre arm ud efter en nu forsvunden genstand (en frugt?), som moderen må have holdt frem. Maria er iført fodsid kjole og kappe, hvorunder der forneden stikker en sko frem. S. Klemens, 142 cm høj, er skægløs med pavekrone og fodsid kappe med kantbånd, der holdes sammen af et cirkulært spænde med skjold. Han holder i højre hånd en bog, mens den venstre er afbrudt; den må i sin tid have holdt et anker, pavens attribut.

Apostelfigurene, ca. 60 cm høje, der for de flestes vedkommende har mistet attributtet, er vist barfodede i fodsiden kjortler og kapper. De beskrives fra venstre begyndende i øvre række: 1) Med skaldepande og langt skæg; på højre arm hviler en lukket bog, mens den venstre har båret attributtet. 2) Med overkroppen ejendommeligt drejet mod højre, begge arme afbrudt. 3) Johannes, skægløs, gørende korsets tegn over den forgiftede kalk. 4) (Fig. 30) Formentlig Peter, flenskallet, med en bog i venstre hånd, delvist indhyllet i kappen; højre arm er afbrudt. 5) (Fig. 30) Med åben bog i højre hånd, den venstre afbrudt. 6) (Fig. 30) Med langt hår og tvedelt fuldskæg, åben bog i venstre hånd, den højre afbrudt. 7) Paulus, med åben bog i venstre hånd, et stort sværdfæste i den højre (klingen mangler). 8) Skægløs med høj pande, skindkrave, lukket bog i højre hånd og i den venstre en kort

Fig. 28. Maria med barnet, figur fra (†)altertavle, o. 1500 (s. 1855). NE fot. 1983. – *Madonna mit Kind, Figur eines (†)Schnitzaltars, um 1500.*

pind eller rest af en stav (nyere?). 9) Jakob den ældre iført pilgrimsdragt med ibskal på hatten. Højre hånd hviler på venstre underarm, hvis hånd nu mangler. 10) Mattias, holdende øksen foran sig med begge hænder. 11) Formentlig Simon, skægløs med lukket bog i højre hånd, i den venstre et fæste, formentlig for en forsvundet savklinge. 12) Med stort skipperskæg, højre hånd holder en åben bog, den venstre er afbrudt.

Alle figurer, der er kraftigt hulede fra bagsiden, står på kantede konsoller fæstnet til bagklædningen. Over midtfeltet er opsat et stykke gennembrudt stavværksbaldakin, midtpartiet fra det gamle hovedskab med en bred kølbue og halvdelen af to smallere ved siderne.

Figurene står med hvidlig karnation og dragter i dæmpede grå, brune, grønne og blå farver

Fig. 29. Nådestolen, figurgruppe fra (†)altertavle, o. 1500 (s. 1855, jfr. fig. 27). Niels Termansen fot. 1917. – *Gnadenstuhl, Figurengruppe eines (†)Schnitzaltars, um 1500 (vgl. Abb. 27).*

fra 1938. Herunder er der 1985 iagttaget en ældre bemaling i blå og hvidt på en kridtgrundslignende bund. Bagklædningen står i blankt træ med en lyseblå glorie malet bag figurerne hoveder. Opsat vestligt på skibets nordvæg.

Tavlens opbygning må i alt væsentligt have svaret til den nuværende opstilling, idet der har været tale om en sengotisk højaltertavle svarende til eksempelvis Jernes (s. 984), Lundes (s. 1113), Oksbys (s. 1395) og Vester Starups (s. 1660). Det nærmeste sidestykke synes at have været en tavle i Vilslev kirke (Gørding hrd.), hvis Nådestolsgruppe har samme udformning

med engle ved siderne, ligesom Mariafiguren er nært beslægtet, med samme lange smalle ansigt. Tilstedeværelsen af den store figur af pave Klemens antyder, at kirken snarest har været viet denne helgen (jfr. eksempelvis Jerne, Lunde og Vester Starup).

Tavlen, der midt i 1600'erne er blevet fortrængt af den nuværende, var endnu 1766 fuldt bevaret, ophængt på skibets nordvæg over for døren. Her nævnes Treenigheden i midten, Maria til den ene side og til den anden »paven«, hvis navn læstes »Sanctus Clemens«. På fløjene sås apostlene; alt omtales som stærkt forgyldt, og nederst (på predellaen?) var anført et citat fra Joh. 3,16 (»Thi således elskede Gud verden...«).⁴²

1793 benyttedes figurene som pryde i den ovennævnte nye korindretning, idet Maria og pave Klemens blev opsat yderst på barokaltertavlens storgesims, apostelfigurene på skillevæggen ved siderne (jfr. fig. 26). Nådestolsgruppen indgik ikke i arrangementet og alterskabet må være blevet kasseret bortset fra det bevarede baldakinstykke, der fæstnedes til korloftet over altret.

1845 blev figurene malet med det øvrige alterparti.⁶ Da Helms 1873 beskrev figurene, manglede Maria og Klemens allerede henholdsvis højre og venstre arm. Nådestolen, som han fandt hensat i tårnrummet og siden på våbenhusloftet,⁴³ lå o. 1900 ynkeligt bag altret og var 1917 stærkt forkommen (fig. 29). Restaureringen og nymalingen 1938 blev fulgt op af en ny snedkermæssig istandsættelse af figurer og bagklædning 1985. Baldakinen, der siden 1938 havde været opsat på hovedet (jfr. fig. 27), blev samtidig vendt.

Altersølv, 1842,⁶ udført af Johan Jacob Heinrich Rühle i Ribe. *Kalken*, der er 21 cm høj, har sekstunget fod med høj standkant og et lille pännittede krucifiks mellem to af tungerne. Skaftledene er cylindriske, det nedre let svejet, det øvre konkavt, knoppen er sekstunget med fir-kantede bossler. Bægeret, der hviler i en godronneret kurv, er halvkugleformet og forsynet med en nyere hældetud. På standkanten er med skrivekrift graveret: »Tjæreborg Kirke«, og på un-

dersiden ses Rühles gentagne mærke (Bøje 1982, nr. 6806) samt Ribes bymærke (Bøje 1982, nr. 6774). *Disken*, der måler 13 cm i tvm. og har en spinkel profilkant, bærer på undersiden samme stempler som kalken. Et nyere *altersæt* (med oblatæske) har påskriften »Tjæreborg Kirke 1974« og er leveret af Dansk Paramenthandel, mærket »Sterling«.

†*Altersølv*. 1696 nævner inventariet kalk og disk af sølv, forgyldt, »kalken er bøjet og vil rettes, disken er i stykker og randen vil loddes«. 1715 havde disken stadig behov for istandsættelse.²⁰

Alterkande og *oblatæske* er fra sidste del af 1800'erne, i sort porcelæn med guldkors. Kanden er leveret af Den kongelige Porcelænsfabrik, æsken fra Bing & Grøndahl. En *talterkande* af brunlakeret blik blev anskaffet 1844.⁶

Alterstager (fig. 32), 1651, skænket af Wenzel Rothkirck og Dorthe Abildgaard. De prægtige stager, 56 cm høje, har meget stor, kegleformet fodskål med profilering, hvilende på ryggen af tre løver. Skaftet er formet som en baluster med pæreformet midtled, lyseskålen er flad med profilering. På midtledet er over årstallet »1651« graveret Wenzel Rothkircks våben og initialer »W/RK«, flankeret af hustruernes våbener,

Fig. 30. Apostelfigurer fra (†)altertavle, o. 1500 (s. 1855, jfr. fig. 27). NE fot. 1983. -*Apostelfiguren eines (†)Schnitzaltars, um 1500 (vgl. Abb. 27).*

Fig. 31. Korbuekrucifiks, o. 1475-1500 (s. 1859). NE fot. 1983. - *Triumphkreuz, um 1475-1500.*

Reedtz og »KR« for Kirsten Reedtz (heraldisk højre) samt Abildgaard og »DA« for Dorthe Abildgaard. 1696 trængte stagerne til lodning på fødderne.¹²

Et par *alterstager* af træ (fig. 33) stammer formentlig fra 1700'erne. De er 39 cm høje, ganske enkle, også lysetornene af træ. Sortmalede. Stagerne har en tid lang ligget på præstegårdens loft.

†*Alterstager*. 1715 nævnes foruden de to messingstager endnu én, med to »pige udi«. 1791 omtales to mindre tinstager.

†*Alterbøger*. 1696 nævnes en bibel, der sagdes at være udlånt til Krogsgård, en liden bibel og en alterbog; en gammel alterbog var væk, mens et graduale var opslidt og i stykker.¹²

†*Messehageler*. 1696 omtales en fløjls messehagel,¹² formentlig den samme, som 1715 beskrives som værende af rødt fløj med galoner og broderi. Man havde da fået en ny, tilsvarende, med kantning og kors af sølvgaloner, skænket af

Fig. 32. Alterstage, 1651, med våbener og initialer for giverne Wenzel Rothkirck og Dorthe Abildgård samt for Rothkircks første hustru, Kirsten Reetz (s. 1857). NE fot. 1983. – *Altarleuchter mit Wappen und Initialen der Stifter Wenzel Rothkirck und Dorthe Abildgaard sowie der ersten Ehefrau Rothkircks, Kirsten Reetz. 1651.*

Elisabeth Rosenkrantz (jfr. talterklæde).²⁰ 1791 var haglen ligeledes af rødt fløjl.²²

Alterskranke, 1938, af fyr, femsided med ud-savede balustre og bemaling i grå toner. En *talterkranke*, opsat 1875,⁶ var afrundet med drejede balustre (jfr. fig. 20).

Døbefont (jfr. fig. 44), romansk af grålig granit, 95 cm høj, en afart af egnens vestjyske, glatkummede type (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 174). Foden er søjlebaseagtig med rektangulære, foroven svagt afrundede skjolde, der rummer små relieffer. I nord og vest ses et hesteagtigt dyr med lange lige ben, i syd og øst en figur, der nærmest minder om et stort, liggende H. Et

cylindrisk skaft med omløbende rundstav danner overgang til den bægerformede kumme, tv.m. 68 cm, hvis munding ledsages af en dobbelt rundstav. På mundingsrandens overside er indhugget fire små ligearmede kors, formentlig benediktionskors sammenhængende med liturgien ved dåbsvandets indvielse (*benedictio fontis*). Tilsvarende kors findes på andre jyske fonte, bl.a. i Lydum (s. 1228), Øse (s. 1616) og Brøndum.⁴⁴

På kummens glatte side er sekundært udhugget et skjold med frakturindskrift, formentlig fra 1793: »Gud drog mig af min Moders Skiød/ og jeg blev fød/ Uværdig til at slutte Pagt, om ej/ hans Naade havde banet Vey/ ved Naade-Vandet Daaben,/ hvori hans Søn/ ved kraftig Bøn/ fik Himlen for mig aaben«. ⁴⁵

Før restaureringen 1793 stod fonten i en »mørk krog« i koret, hvor den ikke kunne ses af fadderne, »uden at de måtte gå op i koret og der forårsage en slags uorden«. ⁴⁶ Den rykkedes derfor ud midt i koret, hvorfra den 1875 blev flyttet til korbuens nordvange (jfr. fig. 11, 20); her blev den 1882 afvasket for maling.⁶ Sin nuværende plads foran Rothkircks epitafium i skibets nordøsthjørne har fonten fået 1938.

En **fontekumme* af granit er fra en gård i Tjærborg kommet til Esbjerg Museum.⁴⁷

Fig. 33. Alterstager af træ, formentlig fra 1700'rne (s. 1857). NE fot. 1989. – *Hölzerne Altarleuchter, wahrscheinlich aus dem 18. Jahrhundert.*

Dåbsfad og *dåbskande* er fra 1988, af sølv, udført af Allan Scharff.⁴⁸ Den tidligere, nyere *dåbskande* af messing er udlånt til Darum kirke.

Et *fontelåg* omtales 1700 som »ganske øde«,⁴⁹ og 1715 manglede fonten »en dekel«.²⁰

Ved fonten er opstillet en syvarmet *lysestage* af messing, skænket 1922 af belysningsdirektør Ib Windfeldt Hansen og hustru, København.⁵⁰

Korbuekrucifiks (fig. 31), o. 1475-1500, ret groft skåret, figuren 97 cm høj, korstræet 171 cm. Kristus er vist udspændt i let skrånende arme med hovedet dødt nedsunket over højre skulder. Tornekronen er kraftig med huller efter indborede torne, håret glat og langt, fuldskæget tvedelt. Brystkassen har markerede ribben og sidevunde i højre side, lændeklædet er kort, foldet op med snipper midtfor og ved højre hofte. Fødderne er drejet ind over hinanden med en uhyggelig deformitet af vristen lige over naglen, fremkaldt af kroppens vægt. Figurens udhulede bagside er lukket med en træplade. Korstræet, med kvadratiske endefelter og en stor cirkelmedaljon i skæringen, har afrundet midtprofil og på kanterne stærkt stiliserede grengvækster. I endemedaljonerne er sekundært indskåret versalerne »sp« (øverst), »ig« (nederst) og »a« (på de vandrette arme).

Bemalingen stammer fra en restaurering 1938. Karnationen er gråhvid, håret brunt, tornekronen grøn og lændeklædet forgyldt. Korstræet er rødbrunt med forgyldt stjerneglorie, marmoret midtprofil samt sorte endemedaljoner med hvid kant. Farverne har afløst en bemaling (fra 1845?) i blege toner med blodstænk og mørkt korstræ (foto i NM2).

Krucifikset svarer i detaljer til et lidt større i Brøndum kirke og må skyldes samme billedskærer. Helms bemærkede i slutningen af 1800'erne krucifikset i kirkens skib,⁵¹ hvor det nu hænger på nordvæggen over for indgangen.

Prædikestol (fig. 34), 1586, med tilføjelser, himmel og staffering fra 1652, bemalingen fremdraget ved en istandsættelse 1938. Prædikestolen består af otte arkadefag, hvoraf fem ret smalle udgør en karnap, mens de øvrige noget bredere fag danner bro ved siderne. Den egentlige, oprindelige stol er udført i typiske ungere-

Fig. 34. Prædikestol, 1586, med tilføjelser, himmel og staffering fra 1652 (s. 1859). NE fot. 1983. – Kanzel, 1586, mit Hinzufügungen, Schalldeckel und Bemalung von 1652.

næssanceformer. Felternes arkader (fig. 35, 37) har kannelerede pilastre med profilbase og -kapitel. Bueslagene, der i karnapfelterne er let styltede, i sidefelterne svagt hesteskoformede, ledsages af karvskåren ornamentik, små cirkler vekslende med neglesnit. Arkaderne rummer ganske velskåret akantusløv, der i næsten alle felter vokser ud af en vase; et sted er i bueslaget indføjet en særegen kvindebuste (fig. 35). Felterne flankeredes oprindeligt af kannelerede

Fig. 35. Prædikestolsfelt, 1586, med dydehermer tilføjet 1652 (s. 1859f.). NE fot. 1983. – *Kanzelfeld, 1586. Tugendhermen 1652 hinzugefügt.*

halvsøjler med akantuskapitæl og -prydbælte, der endnu ses – i noget beskåret tilstand – bag tilføjede hjørneprydelser fra 1652, hovedsageligt joniske dydehermer (fig. 37). På skaftet af dydehermerne, der er skåret efter Hendrick Goltzius' ofte benyttede serie,⁵² ses vekselvis englehoved, diademhoved og løvehoved over frugtklase og postament med diamantbosse. Hjørneprydelserne er fra nord: 1) Jonisk kvindeherme med tandsnit, semikolontegn og diamantbosse på skaftet. 2) Troen. 3) (Fig. 35) Håbet. 4) (Fig. 35) Kærligheden. 5) Retfærdigheden. 6) (Fig. 36, 37) Klogskaben. 7) (Fig. 37) Styrken. 8) Mådeholdet. 9) En enkel, jonisk pilaster. 10) Kvindeherme (som nr. 1).

Kraftige horisontale profilled indrammer postamentet, hvis felter på karnappen rummer versalindskriften: »Anno/ Dom/mini/ mdlx/ xxvi« (det Herrens år 1586). Selve årstallet anes

kun, eftersom det er bortskåret 1652, da man foran postamentets enkle retkantfremspring satte barokke volutfremspring med beslagværk og bruskmasker, der tydeligvis har været en lidt uvant opgave for billedskæreren.

Den enkle frise med tandsnit under kronlisten har tilsvarende fået bøjler med semikolontegn og tandsnit over hjørneprydelserne; i stedet for en af bøjlerne (i hjørnet nærmest væggen) er 1938 opsat et lille knægthoved, der indtil da havde sin (ikke gamle) plads under et af postamentfremspringene (jfr. fig. 20). Her ses nu syv store englehoveder, af hvilke de tre er oprindelige, resten nyskårne 1938. Forneden afsluttes karnappen af en svejet underbaldakin i fem fag med ribber i stødene; panelet mellem ribberne er fornyet 1886, den ottekantede bærestøtte 1938, da også dækpladen med læsepult i blankt træ blev gjort af ny. Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren.

Den 1652 tilføjede *himmel*, der er fæstnet til triumfvæggen over kurven, har fem fag ud imod kirkerummet. Frisen er gennemløbende, og den kraftige, profilerede kronliste ledsages af en æggstav. Forneden afslutter små voluthængestykker, mens topstykkerne er formet som store rulleværkskartoucher med slyngbåndsmedaljon og (delvis fornyede) småspir. På hjørnerne flankeres topstykkerne af nu vingeløse engle med lidelsesredskaber, der til dels er fornyede. Himlens loft har kraftige profilribber, udgående fra en roset i midten.

Prædikestolens brogede staffering er fra 1652, afdækket og suppleret ved istandsættelsen 1938. Arkaderne har mørkeblå bund, sviklerne er grønne, profilerne hovedsageligt marmorerede i gråviolet og grønt. På arkadernes skæringer, hermer og sirater er endvidere anvendt karnation, lysere blå, rødt, rødbrunt, grønt, sort og hvidt samt sølvlasur og rigelig forgyldning. Slyngbåndsmedaljonerne på himlens topstykker, der står grønligt marmorerede, må oprindeligt have rummet våbener for Wenzel Rothkirck og hans hustruer; kun en rest af Dorthe Abildgaard's konstateredes 1938, hvorfor man afstod fra opmaling og rekonstruktion. Himlens

Fig. 36-37. Detaljer af prædikestol 1586 (s. 1860). 36. Dydeherme, Klogskaben, tilføjelse fra 1652. 37. Udsnit med dydehermer fra 1652, bag hvilke hjørnernes oprindelige halvsøjler ses. NE fot. 1983. – *Kanzel 1586, Details.* 36. *Tugendherme, Prudentia, 1652 hinzugefügt.* 37. *Ausschnitt mit Tugendhermen 1652. Dahinter die ursprünglichen Halbsäulen.*

loft har velbevarede brunrøde mauresker på rød bund, et motiv, der er gentaget i grønt på underbaldakinens (nyere) panel. Til stafferingen hører forgyldte indskrifter i en blanding af versaler og fraktur, malet på sort bund. I frisen læses: »Salige ere de/ som høre/ Guds/ Ord... Luc. xi. Capit (v. 28)«, i himlens frise: »Oplift din Røst som en/ Basune... Es: 58 (v. 1)«. I postamentet er der efter karnappens skårne dateringsformel påmalet årstallet 1652 (oven i det bortskårne 1586), og i de øvrige felter er anført navne og initialer på daværende sysselprovst, præst, provstiskriver og kirkevæрге. Fra nord læses: »W(elbyrdig) Erick Kragh Decanus Ripens(is)/ H(r) Knud Clausen Barfod/ Anno/ Dom/mini/ 1652/ Peder Nelsen Proust[ieskriver]/ H.C. K(irke) W(æрге).«⁵³

Den oprindelige prædikestol fra 1586, hvis skæringer hører hjemme i den bedre ende af eg-

nens ungrenæssancearbejder, har sidestykker i Kvong (1587, s. 1173), og Alslev (1586). Dens mange fag antyder, at der som i Alslev fra første færd kan have været tale om en lektorieprædikestol, opsat med karnappen midt i korbuen og de bredere sidefag som led i en pulpiturbrystning ved siderne.⁵⁴ Af den oprindelige bemaling, på kridtgrund, er konstateret rødt, grønt, forgyldning og klart sølv, fortrinsvis på halvsøjlerne bag de tilføjede dydehermer.

Sin nuværende form og plads har prædikestolen fået senest med udbygningen og barokiseringen 1652, der har været et led i Wenzel Rothkircks modernisering af kirkens interiør. Det er tænkeligt, at Rothkirck selv har skænket himlen, hvor hans og hustuernes våbener var malet. De på postamentet anførte navne, ikke blot præstens og kirkeværgens, men også provstens og provstiskriverens, viser imidlertid, at arbejdet i

Fig. 38. Topstykker, o. 1650, formentlig fra therskabsstole for Krogsgård (s. 1864), 1793-1938 anvendt som »skilte« til anvisning af de unge karles og pigers pladser på kirkens \dagger pulpitur (s. 1863, 1865). NE fot. 1983. – *Kartuschen, um 1650. Vermutlich von \dagger Herrschaftsgestühl für den Herrensitz Krogsgård. Von 1793 bis 1938 als »Schilder« verwendet, um damit den jungen Männern und Frauen ihre Plätze auf der \dagger Kirchenempore anzuweisen.*

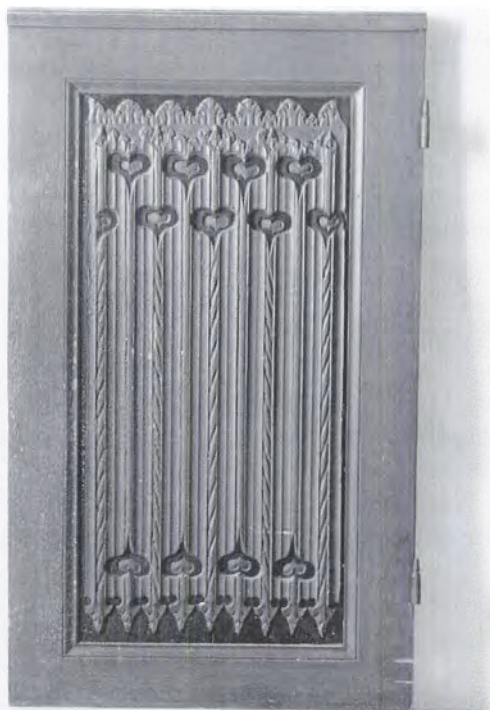

Fig. 39. Stolelæge, o. 1580 (s. 1864). NE fot. 1989. – *Gestühl, Tür, um 1580.*

øvrigt må være udført for kirkens egne midler. Snedkeren var rimeligvis Jens Olufsen fra Varde, hvis dydehermer og englehoveder ses tilsvarende på en prædikestol fra 1637 i Ål kirke (s. 1333), og stafferingen skyldes vel de malere, der ved samme tid tog sig af kirkeloftet (jfr. loftsmalerier).

1845 blev prædikestolen nystafferet af maler Niels Hansen.⁶ Skæringerne fik hovedsageligt hvidt, arkaderne gråt med grønne kannelurer, og i øvrigt benyttedes gult, rødt og sort. I stolens og himlens frise maledes antikiserende mønstre, og postamentetindskriften blev delvist fornyet på sort bund. I de to første felter anførtes med gul fraktur: »Gudsfrygt haver Foriættelse for det Liv/ som nu er, og for det tilkommende«, og i feltet efter årstallet mindedes kirkeejers indsats i gul skriveskrift: »N. Hansen Eier af Krogsgaard lod Kirken restaurere og male 1845« (jfr. indskrift på \dagger pulpitur).

1891 blev prædikestolen atter repareret og ny-malet.⁶ Herefter viser ældre fotografier den med en hvid og grå overstrygning (jfr. fig. 20). Det ses, at flere af postamentets englehoveder manglede og til dels var afløst af andre (ét fra altertavlens topfrise); til gengæld havde også himlens frise udskårne englehoveder, der dog var nye (fra 1891?). De fjernedes ved den store istandsættelse 1938, da prædikestolen fik sin nuværende fremtræden.

Stolestader (fig. 39-42), o. 1580, selve bænke med let skrå fyldingsryglæn er dog fra 1891.⁶ Gavlene er af egnens ungrenæssancetype, 104 cm høje, udformet som et lille fyldingspanel, hvis lodrette rammestykker fortsætter i små knopagtige spir. Hver gavl har to profilindrammede højfyldinger, de nedre næsten alle med foldeværk, der de fleste steder har karakteristiske hjerteformede gennembrydninger. I overfyldingerne ses dels tilsvarende foldeværk, dels udskåret akantusløv, hvoraf der sine steder vokser fugle- og mandshoveder (fig. 40-41). Enkelte gavle har akantusløv i begge fyldinger. Kun i nord findes gammelt forpanel, i fem fag med høje profilyldinger; på bagsiden af dets rammeværk er indskåret årstallet »1627«. Indgangspanellerne er fra 1938. Stoleværkets bemaling er fra

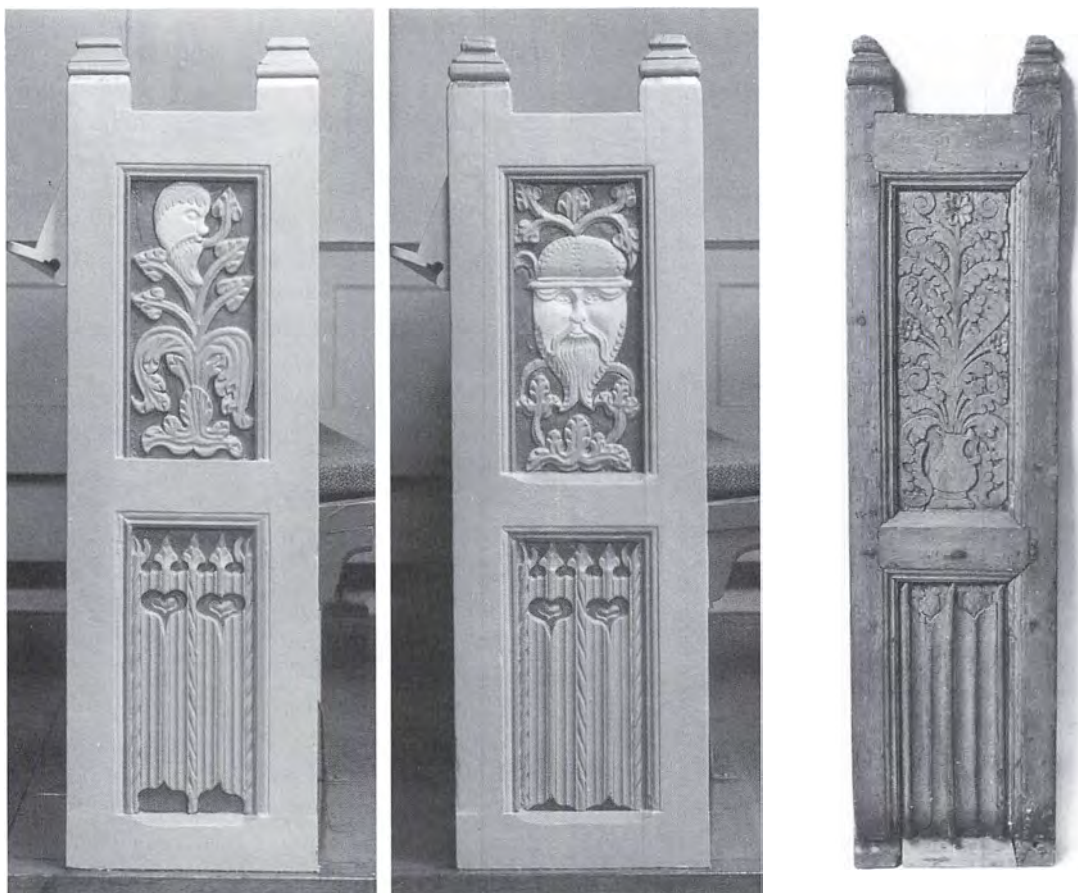

Fig. 40-42. Stolegavle, o. 1580. 40-41. I kirken (s. 1862). 42. *Stolegavl nu i Esbjerg Museum (s. 1864). NE fot. 1983. – *Gestühlswangen, um 1580. 40-41. Im Kirchenraum. 42. *Gestühlswange, jetzt im Museum von Esbjerg.*

1980. Bænkene står gråmalede, gavlene med gråt rammeværk og grønne skæringer på mørkgrå bund; foldeværkets hjerter er røde.

Oprindeligt må staderne som i Jerne, Kvong og Ølgod (s. 990, 1176, 1546) have været opsat i tre rader i skibet. Ifølge et tingsvidne 1638 havde Frederik Munk (til Krogsgård, †1634) og øvrigheden nemlig ladet de to rader kvindeskamler (stole) i kirken »indsette i en rade«, og samtidig optaget et nyt register.⁵⁵ 1696 behøvedes seks deller til reparation af staderne,¹² der 1791 omfattede 29 mandstole, 16 kvindestole og to therskabsstole med døre.²² Når sognets kvinder kunne rummes på henved halvt så mange stole som mændene, skyldes det, at deres stolerad i nord var væsentlig bredere (med syv pladser imod fire i mandsraden), og midtgangen således

forskudt mod syd; også de fire bageste rækker i nord var mandstole. Denne langtfra ualmindelige opstilling⁵⁶ ændredes ved istandsættelsen 1793, da der udarbejdedes en ny indretningsplan med stolefordeling. Heraf ses, at gangen lagdes midtfor og bænkene på begge sider indrettedes til fem personer, således at menigheden kunne fordeles på 20 kvindestole i nord og et tilsvarende antal mandstole i syd. Samtidig blev de ældre therskabsstole forrest gjort til almindelige kirkestole, og justitsråd Bruun indrettede sig en ny flukket herskabsstol i tårnbuen (jfr. ndf.). Et ønske om at reservere kirkens vestpulpitur alene for mandfolk kunne ikke imødekommes, hvorfor de unge karle og piger i stedet fik separate opgange, hvortil bevarede »skilte« viste hen (fig. 38, jfr. ndf).⁵⁷

Fig. 43. Lysekroner, 1652, skænket af Johan Sturke og hans hustru Dorthé Pedersdatter (s. 1866). NE fot. 1983. – *Kronleuchter, gestiftet von Johan Sturke und seiner Ehefrau Dorthé Pedersdatter, 1652.*

1845 malede Niels Hansen stoleværket.⁶ 1891 blev bænkerne fornyet uden større ændringer i opstillingen (jfr. fig. 11) og med bibeholdelse af gavlene; alt malede med egetræsfarve.⁶ Efter en ny regulering og reduktion 1938 blev flere gamle stoledele til overs.

To *gavle, den enes overfyldning med fladsnitagtigt akantusløv (fig. 42), er nu i Esbjerg Museum. Gavlene har udstemning for fæstning af ryglægte; brun bemaling (inv. nr. 203/1953 og 65/1956). I tre nyere bænke i tårnrummet er genanvendt fire nedkortede gavle og to dobbeltgavle, der indtil 1938 hørte til dobbeltsæder med låger forrest i kirken. En låge (fig. 39) herfra ligger nu på loftet. Den måler 90 × 54 cm, har fyldning med hjertegennembrudt foldeværk og egetræsmaling med røde hjerter og sort bund fra 1886.

Fra et sæt *herskabsstole* for Krogsgårds ejere stammer formentlig fire gavltopstykker fra midten af 1600'erne (fig. 38), der 1793 fandt sekundær anvendelse som »skilte« til anvisning af ungdommens pladser på kirkepulpituret (jfr. ovf.). Topstykkerne er udformet som kartoucher i senrenæssancestil med slyngbåndsmedaljon, 47 × 36 cm. De er rimeligvis udført af Jens

Olufsen fra Varde i sammenhæng med prædikestolsudbygningen 1652 (jfr. ovf.), og kan som prædikestolens topstykker have haft malede adelsvåbener i slyngbåndsmedaljonerne. Herskabsstolene, der 1791 nævnes som »ejerstole med døre«,²² blev 1793 nedtaget fra deres pladser forrest i skibets stolerader,⁴⁶ og gavlenes topstykker opsat parvis som skilte ved opgangene til pulpituret.⁵⁸ Fra denne anvendelse stammer deres nuværende grå bemaling med sort skrift i medaljonerne: »Unge/ Karle« og »Ungc/ Piger«. Stykkerne er nu ophængt i tårnbuen.

Til afløsning for de gamle herskabsstole lod Johan Ludvig Bruun 1793 indrette en ny *flukket herskabsstol* i kirkens tårnbue under pulpituret. Heri er på stolefordelingsplanen 1793 (jfr. ovf.) angivet læderstole for herskabet, mens Krogsgårds karle og jomfruer havde plads bagved og ved siderne i tårnrummet.⁴⁶ Arrangementet var borttaget 1885 (jfr. fig. 11).

†*Præste- og skriftestole*. 1791 omtales en skriftestol til tre personer, formentlig fra renæssancetiden.²² Ved korets nyordning 1793 indrettedes en ny og større med bænke i korets sydøsthjørne, strækkende sig om bag det fremrykkede alter. Den afskærmedes i vest af en skillevæg med gotiske figurer og døråbning med fyldingslåge (halvdør), i nord af en skillevæg ind mod et tilsvarende, lidt mindre rum til degnen (fig. 11, 26). Dette indrettedes 1793 med en (†)*degnestol* fra o. 1580, hvis ene *pultgavl er bevaret, af fyr, 143 cm høj. Den har profilfyldning under fyldning med fladsnitsakantus, og øverst et trekantet topstykke med muslingornament. På gavlens inderside udstemning for fæstning af et skråtstillet pultbræt. Pulten i øvrigt havde panel i to fag med høje profilfyldinger under frisefyldinger, der rummede fladsnitagtigt akantusløv med vase og troldehoved.⁵⁹

Efter nedtagningen af arrangementerne bag altret 1938 er degnestolsgavlen kommet til Esbjerg Museum (inv. nr. 201/1953), mens skillevæggens to låger er genbenyttet som bagklædning for det nuværende alterbord (jfr. ovf.)

**Kirkekiste* (fig. 58), senmiddelalderlig, 135 × 53 cm, 51-54 cm høj, udført af meget brede ege-

Fig. 44. Indre set mod vest. NØ fot. 1983. – Innenansicht nach Westen.

planker, beslået med tætsiddende jernbånd, der nu mangler på det let hvælvede låg. Båndene er fæstnet med nagler, hvis store hoveder på en kantskinne langs åbningen er formet som blomster. Kisten har på forsiden øskener til en stanglås og indvendig en kraftig smedet lås til to nøgler. Kisten tilhører en udbredt type og har lokale sidestykker i Lunde (s. 1125) og Ovtrup (s. 1154). Omtalt 1715,²⁰ nu i Esbjerg Museum (inv. nr. 202/1953).

En nyere *pengebøsse* af messing er opsat ved indgangen. En **pengebøsse* fra o. 1825-50 har form af en lille trækasse, 40 × 22 cm, 30 cm høj, med let buet låg og to overfaldslukker. I låget en opstående pengetragt, grøn bemaling. I Esbjerg

Museum (inv. nr. 200/1953). En *†pengetavle* nævnes 1791.²²

Kirkens *dørfloje* er fra hovedrestaurationen 1938.
†Pulpiturer. 1) I skibets vestende, tidligst nævnt 1793,⁴⁶ men muligvis væsentlig ældre, da Helms nævner renæssanceornamenter på det.⁴⁵ Her kan dog være tale om de renæssancetopstykker (fig. 38), der havde fundet sekundær anvendelse som »skilte« til anvisning af de unge karles og pigers pladser på pulpituret, som er angivet på en stolefordelingsplan fra 1793 (jfr. stoleværk). Pulpituret, med to opgangstrapper, strakte sig frem til det vestligste vindue i syd (jfr. fig. 3-4). 1803-4 var der »på grund af menighedens vækst« planer om en udvidelse af pul-

pituret langs skibets nordvæg;²¹ de realiseredes dog ikke. 1845 markeredes kirkens nymaling med følgende vers på pulpituret: »Niels Hansen paa Krogsgaard/ Lod denne Kirke male/ I nedenstaaende Aar/ Det til hans Ære taler/ 1845/ Niels Hansen Maler«. ⁶⁰ Pulpituret blev nedtaget med orglets opsætning 1901. 2) 1901, udformet som to separate pulpiturer i kirkens vesthjørner, flankerende det samtidige orgel i tårnbuen. Nedtaget 1938.

Orgel, 1949, med seks stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Udvidet med én pedastemme 1980 af P. Bruhn & Søn, Årsløv. Disposition: Manual: Gedakt 8', Quintatøn 8', Principal 4', Rørløjte 4', Gemshorn 2', Scharf II. Pedal: Subbas 16'. Mekanisk aktion, sløjfevindlade. Facade med hængslede fløjde, tegnet af arkitekt Holm, København.¹⁵ I tårnrummet. †*Orgler*. 1) 1845 ønskedes de gamle levninger af orglet, som stod bag altertavlen, fjernet.⁶ 2) 1901,⁶¹ af ubekendt fabrikat, muligvis Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing.⁶² Repareret og udvidet 1928 af A. C. Zachariasen, Århus.¹⁵ I tårnrummet med facade i tårnbuen.

Salmenummertavler. 1) (Fig. 59), formentlig 1793, udført af en kraftig egeplade, 80 × 41 cm, med afrundede hjørner foroven og profilkant. Indskrift med indskårne, regelmæssige versaler, der minder om altertavlens (sekundære) skårne indskrifter. Nederst er under overskriften »Dagens Psalmer« afsat tre linjer til påskrift (med kridt), mens tavlens øvre del optages af en »Lov Sang« i fem sekslinjede strofer: »Jeg usle Spiregran af Jorden/ i Adam laae med flere af hans Æt/ Saa ey Naturens Pragt og Orden/ og ey min Gud i synlig Majestæt...«. Tavlen er sort med egetræsmalet kant og indskrift optrukket med gråt. På skibets vestvæg syd for tårnbuen. 2-3) Ens, nyere i profilramme, 48 × 72 cm, gråmalede med sorte cifre. En ganske enkel *tsalmenummertavle* til kridt, med overskriften »Ny Salmebog«, ses på fotografier fra begyndelsen af 1900'erne (i NM2).

En *præsterækketavle* fra 1938 er af egetræ, 135 × 102 cm, i blankt træ med hvide versaler. På skibets vestvæg nord for tårnbuen.

Lysekroner. 1) (Fig. 43) 1652, skænket af Johan Sturke og hans hustru Dorthe Pedersdatter. Den måler 65 × 75 cm. Balusterstammen krones af en flakt ørn og afsluttes fornedet, under den store hængekugle, af en vindrueklase. Fra stammen udgår foroven fem små pyntearme, fornedet en krans af seks S-svungne lysearme med lidt løvværk og flade lyseskåle. På hængekuglen, hvis underside er godronneret, læses den graverede versalindskrift: »Anno 1652/ hafver Iohan Stvrke/ med sin Hvstrv Darte/ Pedersd(atter) gifved denne/ Krone til Terborg/ Kiercke til Huko/mmelse«. Indskriften indrammes af et hjerte med en lille flamme foroven. 1696 fattedes to plader (lyseskåle) og tre piber,¹² der endnu ikke var repareret 1700.⁴⁹ Østligst i skibet. 2) 1918, ifølge indskrift skænket af sognepræst N. S. Nielsen og hustru. 3) 1939, skænket af Kristine Frandsen Christensen.

Kirkeskib, fuldskibet »Arik« (=Erik?), ophængt o. 1850. Skibet er udført og skænket af styrmand Christen Nielsen, Tjæreborg. Reparationer er foretaget 1896 og o. 1918.⁶³ Ophængt lige over indgangen i skibet.

Klokke, 1854, en omstøbning af klokke nr. 2, tvm. 81 cm, med indskrift i reliefversaler om halsen: »N. Hansen Krogsgaard. Støbt af P. P. Meilstrup i Randers 1854«. Indskriften kantes af lister og lidt bladværk, slagringen har profile-ring. Ophængt i nyere slyngebom.

†*Klokker*. 1) En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁶⁴ 2) 1400, med latinsk minuskelindskrift, afskrevet i præsteindberetningen 1766, men øjensynligt i stærkt forvansket udgave, hvorfor gengivelsen her er forsøgsvis normaliseret: »anno domini mcd. Jesus nasarenius. ave Maria. hæc campana vocata Anna. in honorem Salvatoris et in usum ecclesie Terboræ. peder olson ivord jepsen tutores« (I det Herrens år 1400. Jesus af Nazareth. Ave Maria. Denne klokke hedder Anna. (Støbt) til Frelserens ære og til Tjæreborg kirkes brug. Peder Olsen og Ivar Jepsen kirkeværger).⁵¹ 1840 var klokken revnet og måtte synes. Omstøbt 1854.

Klokkestolen er ældre, af egetræ med forstærkninger af fyr, der måske stammer fra o. 1840, da klokkestolen ønskedes repareret.⁶

Fig. 45. Epitafium, 1652, over Wenzel Rothkirck til Krogsgård og hans hustruer Kirsten Reetz og Dorthe Abildgaard (s. 1867). NE fot. 1989. – *Epitaph für Wenzel Rothkirck zu Krogsgård und seine beiden Ehefrauen Kirsten Reetz und Dorthe Abildgaard, 1652.*

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 45), 1652, med portrætmaleri af Wenzel Rothkirck til Krogsgård (†1655) og hans hustruer Karen Reedtz (†1646) og Dorthe Abildgaard (†1657), hvis gravskrifter aldrig er blevet påført postamentets skriftfelt (jfr. tgravkrypt og kistebeslag).

Det fornemme epitafium er udført i vistnok gotlandsk sandsten med detaljer i marmor og

alabast samt skrifttavler i skifer, formentlig af Peder Clausen, stenhugger i Århus.⁶⁵ Monumentet har bredt postament, næsten kvadratisk, søjleflankeret storstykke med maleri, og kronet af en brudt gavlf med topstykke, der rummer et relief af Kristi opstandelse.

Glatte toskanske søjler af rødt marmor med baser og kapitæler i alabast flankerer storfeltet, hvis maleri indrammes af en bred bort med 48 anevåbener, brudt foroven af en lille bruskind-

Fig. 46. Epitafium, 1652, midtfelt med maleri og våbenfriser, tegnet 1774 af Søren Abildgaard (s. 1872). – *Epitaph, 1652. Hauptfeld mit Gemälde und Wappenfrisen. Zeichnung 1774.*

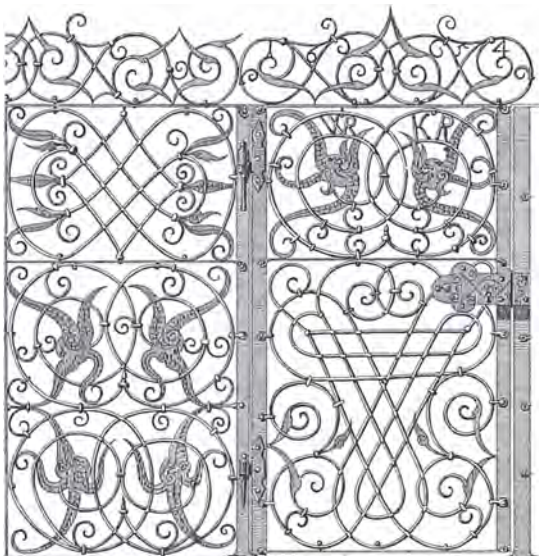

Fig. 47. Epitafium, 1652, udsnit af smedejernsgitter med årstallet 1654 (s. 1870, jfr. fig. 45). Efter opmåling af Valdemar Koch 1885. – *Epitaph, 1652. Ausschnitt aus schmiedeeisernem Gitter mit dem Jahreszahl 1654 (vgl. Abb. 45).*

rammet skrifttavle af skifer (jfr. fig. 46). Anegalleriet udgøres af 3×8 alliancevåbener, fordelt med Wenzel Rothkircks og Karen Reedtz' foroven og langs maleriets sider, Dorthe Abildgaards forneden. Under storsøjlerne, der hviler på postamenter med frugtbundter og hængeklæder, har postamentet fremspring med rektangulære felter i enkel beslagværksindfatning. Postamentet rummer mellem fremspringene det store, aldrig udfyldte skriftfelt, der flankeres af to små dødsgenier, den ene med hovedskal og timeglas, den anden med gravspade (fig. 49). Uden for fremspringene smykker bruskværk og profilstillede englehoveder postamentet, der hviler på et kraftigt karnisled og foroven afsluttes med en halvrund, profileret gesims. Herpå står yderst, flankerende storstykket, legemsstore frifigurer af evangelisterne Mattæus (til venstre) og Johannes med deres symbolvæsner ved fødderne. Begge er fremstillet i bevægede positurer og med store bøger; Mattæus har langt krøllet hår og skæg (fig. 48), Johannes et fint bølget overskæg. Over storsøjlerne tjener rektangelfremspring som piedestaler for Markusløven (til venstre) og Lukasoksen, mens de to evangelister selv ses yderst, siddende på gavlstumper, der bæres af konsoller med bruskværk og profilhoved. Bag dyrene, der holder evangeliebøgerne fast under forbenene, står på storgesimsen to brudte gavlstykker med konsoller, der bærer små englefigurer. Mellem dem rejser sig det næsten kvadratiske topstykke, hvis let fladbuede arkadefelt flankeres af glatte joniske søjler, udført af samme materialer som storstykkets. Buefeltet, med rundkindede englehoveder i sviklerne, rummer et relief af Kristi opstandelse. På gravens væltede låg ser man Kristus rejsende sig med højre hånd hævet velsignende og korsfanen i den venstre. En skykrans omgiver ham, og ved hans fødder ses to engle, mens fire forfærdede romerske soldater kryber sammen og dækker sig i forgrunden. Topstykket har smalle vinger i form af profilstillede englehermer. Foroven krones det af en brudt trekantgavl med en siddende engel og to basunblæsende putti, der har lagt sig mageligt til rette på gavlstykkerne.

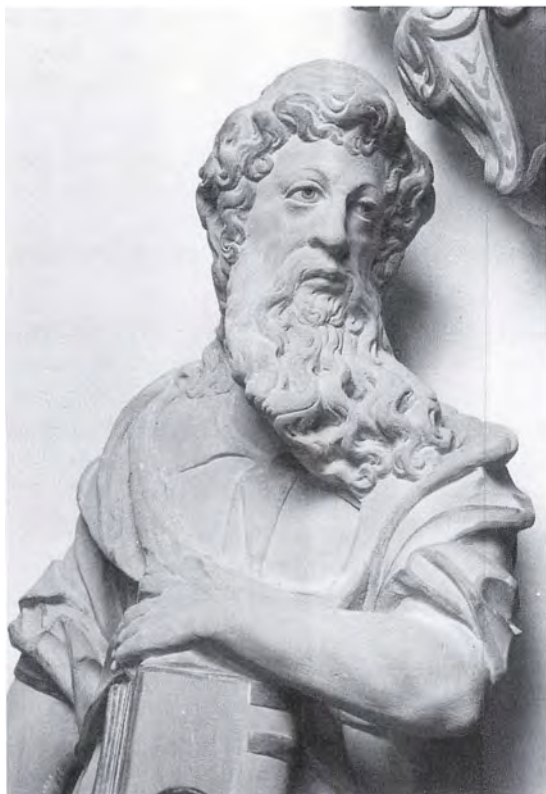

Fig. 48–49. Detaljer af Wenzel Rothkircks epitafium 1652 (s. 1868, jfr. fig. 45). 48 Evangelisten Mattæus. NE fot. 1983. 49. Dødsgenius med spade. Ejnar V. Jensen fot. 1938. – *Details vom Epitaph für Wenzel Rothkirck, 1652. 48. Der Evangelist Matthäus. 49. Todesgenius mit Spaten.*

Epitafiet har især på den øvre del betydelige rester af en original staffering, der er forsigtigt optrukket og suppleret ved en gennemgribende istandsættelse 1938. På sandstenen ses hovedsagelig en lys grå farve, der på figurerne danner bund for malede øjne, hår og skæg samt lidt rødt på kinder og læber. En udstrakt forgyldning ses på dragterne som striber og omfatter i øvrigt en række profilled og sirater. I Johannes' åbne bog er anført et citat fra hans evangelium (3, 16): »Saa elske Gvd Verden...«. Enkelte partier er endvidere fremhævet i sort, der danner bund for våbenborten, hvis gamle farver hovedsagelig har efterladt sig rester i den øvre række. Her ses foruden forgyldning også lidt sølv og rød sølvblazur samt vekslende brogede farver på hjelmklæderne. På epitafiets nedre del er overfladen på et tidspunkt blevet afættet og står nu i

blank sandsten. Mens de røde marmorsøjler aldrig har været omfattet af stafferingen, har alabastdelene en partiel forgyldning. I skriftfeltet over maleriet læses mellem to småblomster de forgyldte versaler »Anno/ 1652«, der er forsigtigt optrukket ved istandsættelsen, idet de før 1938 blot anedes som en mørkfarvning i stenen.

Epitafiets maleri (fig. 51), i olie på lærred, måler 125 × 108 cm i lysningen. Det viser Wenzel Rothkirck halvt fra siden, knælende i bøn over for sine to hustruer, der sidder tilsvarende, begge med hænderne samlede foran brystet og, som han, fikserende beskueren. Rothkirck fremtræder myndig med foldede hænder, elefantordenen om halsen og iført en pladerustning, hvis hjelm står foran ham. Han har gråt overskæg og hagefip, fyldig næse og en skulderlang, grånende hårpragt. Hustruerne er næsten ens

klædt i en lang sort kjole med gennemsigtig skulderkrave og kysehat med perlebesætning. Karen Reedtz, der knæler nærmest ægtemanden, har midaldrende, lidt stereotype ansigts-træk, mens Dorthe Abildgaard forekommer fint karakteriseret som den noget aldrende kvinde, hun var, da maleriet udførtes. Portrætmaleriet er for de vigtigste, øvre deles vedkommende velbevaret med en smukt afstemt karnation, der spænder fra Dorthe Abildgaards næsten hvide over i det let rødsprængte hos den gamle kriger. Farverne i øvrigt er næsten alene sort og nuancer af gråt, hvidt og brunt; baggrunden står ensartet grå. I Rothkircks bryst ses en gammel udbedring med en større lap, og i maleriets nedre del er en del flosser repareret ved en istandsættelse 1906. Det møre lærred er ved samme lejlighed opklæbet på tykt linoleum, mens istandsættelsen 1938 hovedsagelig omfattede ny blænderamme og en beskeden farveudbedring.

Epitafiet er siden 1938 opsat ved skibets nordmur, østligst op imod triumfvæggen. I godt en halv meters afstand er det indfattet af et *smedejernsgitter* (fig. 45 og 47) fra 1654, der har nære sidestykker i Caspar Finckes lidt ældre arbejder i Roskilde og Århus domkirker (DK.Kbh. Amt s. 1514, 2290 og DK. Århus, s. 686). Gitteret er 145

cm højt og består af syv 68 cm brede fag, af hvilke et udgør gitterværkets kortsider i vest, et andet danner låge med en stor graveret lås og årstallet »1654« over de forgyldte initialer »WR« og »KR«. Det smukt smedede gitterværk udgøres af rundjern, der krydses i rudemønstre og løber ud i spiraler og fligede blade, som står med forgyldning, mens gitteret i øvrigt er sort-malet.

Epitafiets gamle plads var ved korets nordvæg (jfr. fig. 20) over gravkrypten, som samtidigt indrettedes i korgulvet (jfr. ndf.). Som mester for det prægtige monument har været foreslået Artus Quillinus den Ældre,⁶⁶ men det synes nu at kunne tilskrives Peder Clausen, stenhugger i Århus.⁶⁵ Poul Eller gjorde 1971 opmærksom på den påfaldende lighed mellem Rothkircks fremtræden på epitafieportrættet og på det kobberstukne portræt i ligprædikenen, der blev udgivet 1657 og som ifølge påskrift er stukket efter maleri af Abraham Wuchters. Poul Eller fandt ikke, at epitafiemaleriet, som han ville datere til 1654 eller i hvert fald til Rothkircks levetid, kunne være egenhændigt af Wuchters.⁶⁷ Problemet er øjensynligt løst med Carsten Teilman Halts publicering 1972 af et ikke tidligere kendt, lidt ældre Rothkirckportræt, der synes udført af Abraham Wuchters o. 1648–49, og som viser så nøje overensstemmelse med epitafieportrættet og kobberstik, at det må formodes at have været forlæg for begge. Det nyfremdragne maleri har hørt til på Krogsgård og synes således efter almindelig datidig praksis at have været stillet til rådighed som forlæg for den (eller de) malere, der skulle udføre epitafiemaleriet.⁶⁸ Dette malearbejde, der for hustruportrætternes vedkommende må være foretaget efter andre forlæg – Dorthe Abildgaards eventuelt efter levende model – kan således meget vel være udført efter sommeren 1654, da Rothkirck blev syg og ikke siden genså Krogsgård. Carsten Teilman Hald er tilbøjelig til at datere malearbejdet til 1655,⁶⁹ og han finder det endvidere nærliggende, at epitafiemaleriet er udført af træloftets malere, hvis arbejde i kirken han gerne vil henføre til samme år. Samtidigheden i disse arbejder er imidlertid tvivlsom,⁷⁰ og det er

Fig. 50. *Kistebeslag, o. 1655, Rothkirckvåben fra Wenzel Rothkircks kiste (s. 1875). I Nationalmuseet. NE fot. 1989. – *Rothkirckwappen*, **Sargbeschlag vom Sarg Wenzel Rothkircks, um 1655*.

Fig. 51. Epitafiemaleri af Wenzel Rothkirck (†1655) og hans hustruer Kirsten Reetz (†1646) og Dorthe Abildgaard (†1657), udført o. 1652-55 (s. 1869, jfr. fig. 45). Ejnar V. Jensen fot. 1938. – *Wenzel Rothkirck (gest. 1655) mit seinen beiden Ehefrauen Kirsten Reetz (gest. 1646) und Dorthe Abildgaard (gest. 1657). Bildnis um 1652-55 aus einem Epitaph (vgl. Abb. 45).*

Fig. 52. Gravsten (nr. 1, s. 1872), o. 1650-75, over ukendt ægtepar med initialerne »TB« og »PS«. Ejnar V. Jensen fot. 1938. – *Grabstein eines unbekanntes Ehepaars mit den Initialen »TB« und »PS«, um 1650-75.*

næppe troligt, at de ret håndværksmæssige Ribemalere – selv hjemme i værkstedet – har kunnet udføre så professionelt gennemarbejdede portrætter som epitafiemaleriets (jfr. ovf.).⁷¹ Når epitafiet aldrig er blevet endelig færdiggjort med sin gravskrift, skyldes det utvivlsomt Dorthe Abildgaards død 1657 og svenskekrigenes efterfølgende kaos.

Midt i 1700'erne fremhævede Pontoppidan Danske Atlas det smukke »marmor-epitaf« i kirkens kor (DaAtlas, s. 695), hvis midtfelt 1774 blev forevigt af tegneren Søren Abildgaard (fig. 46). Maleriet fremtræder her farvelagt, elefantordensbåndet med en klar blå tone, der også

er brugt som baggrund for portrætterne. Forud for en mindre istandsættelse 1845 omtales sandstenen som beskadiget, malerirammen var delvis affalden og topstykket hældende, mens gitteret behøvede en opmaling. Trods oppudsningen, hvortil vel hørte den nævnte delvise afætsning af sandstenen, måtte Helms 1873 slå til lyd for en snarlig restaurering, specielt af maleriet, hvis tilstand Magnus-Petersen 1903 fandt meget betænkelig, mørnet af smuds og fugt og med en større flænge forneden. En foreløbig istandsættelse 1906 omfattede kun maleriet, der igen kom under behandling ved restaureringen 1938, da hele epitafiet blev sat i stand og flyttet fra koret til dets nuværende plads i skibet.

Epitafiedel? Et top- eller hængestykke i gennembrudt storakantus med højoval medaljon er formentlig en rest af et epitafium fra o. 1725. I tiden 1793-1938 tjente det som et lille gavlstykke for altertavlen (s. 1854, jfr. fig. 26). Stykket, der kan være tilført kirken andetstedsfra, er siden 1938 ophængt i koret over korbuen.

Gravsten. Af kirkens fire gamle gravsten stod de tre tidligere i tårnrummet, delvist skjult af et højtliggende bræddegulv. Den fjerde (nr. 3) lå i skibets midtergang, neden for koret.⁷² I forbindelse med hovedrestaureringen 1938 blev de alle flyttet til våbenhuset, hvor de opstilledes to og to på øst- og vestvæggen.⁷³ Da der 1974 blev lagt nyt gulv sammesteds blev stenene efter en tid på kirkegården opstillet ved indgangspartiet mellem ligkapellet og graverhuset, men nu i så ringe tilstand, at de stort set ikke længere er læselige.

1) (Fig. 52) o. 1650-75, over ukendt ægtepar med initialerne »TB« og »PS«. Gråsort, belgisk kalksten, 205 × 115 cm, knækket over på tværs og med mange revner og brud. Den udslidte indskrift har stået med reliefhugne versaler i det højrektangulære indskriftfelt. Det flankeres af Moses(?) med stav og bog (til venstre) samt Kærligheden med barn ved fod og bryst. Begge figurer står på en piedestal med diamantbosse. Over indskriftfeltet løber i hele stenens bredde et knækket skriftbånd med reliefversalerne: »Ver trøstig, ieg hafuer ofu[ervundet Ver]den, Ioh. ...« (Joh. 16, 33). Øverst den opstandne Kristus

Fig. 53. Gravsten (nr. 2, s. 1873), o. 1740-50, over ukendt. NE fot. 1986. – *Grabstein eines Unbekannten, um 1740-50.*

med sejrspane, omgivet af soldater i stærkt forvredne sovestillinger. Scenen indrammes af en tredelt bue, hvis profilerede kant i enderne afsluttes af volutter og over Kristi hoved deler sig til en hjerteformet hængekonsol. I stenens hjørner sidder de fire evangelister og skriver. De ledsages af deres symbolvæsener, ligesom deres navne er anført med fordybede versaler på stenens brede, glatte kant. Foroven ses »S. Mathevs« (til venstre) og »S. Marcvs[s]«, fornedet »S. Lvcas« (til venstre) og Johannes (hjørnet afbrudt). Mellem de to sidste ses ægteparrets volutprydede bomærkeskjolde, flettet sammen og forenet af et lille hjerte. Hans bomærke (til venstre) flankeres af initialerne »T« og »B«, hendes er et Jesumonogram flankeret af »P« og »S«.

Stenen er beslægtet med to signerede sten i Lunde (s. 1128, nr. 1-2 med fig. 37-38) samt en i Janderup (s. 1065, nr. 2 med fig. 47), alle fra o.

1642.⁷⁴ På den nordlige del af muren mellem graverhuset og ligkapellet.

2) (Fig. 53) o. 1740-50. Ulæselig. Grå kalksten, 146 × 104 cm, med stærkt forvitret overflade. Det højovalt indskriftfelt med spor af reliefversaler indrammes af en laurbærkrans og bærer foroven en krone. Fra denne udgår en fladoval laurbærkrans, der formentlig har rummet gudelige sentenser. Nederst en engel med vidt udbredte vinger, og i hjørnerne siddende evangelister med deres symbolvæsener. Foroven Mattæus (til venstre) og Markus, fornedet Lukas (til venstre) og Johannes. Fladerne er fyldt ud med volutagtige akantusblade, og langs stens kant løber en smal bladbord.

Den groft huggede udsmykning og de kagemandslignende figurer genfindes på en sten fra o. 1743 i Skast (s. 1905, nr. 2) samt på en lignende fra o. 1739 i Brøndum. På graverhusets nordmur.

3) (Fig. 54) o. 1750. [T]erman M[a]d[sen], [f]orp[a]gt[e]r [paa Krog]sgaar[d], [h]an[s] [li-?]den [søn] s[alig] Chr[isten] [Termansen] som [døde] A[o] ... d. [3.?] [no]v(ember), 7 [maan]-eder ga[mme]l.

Grå kalksten, 87 × 48 cm. Et højovalt indskriftfelt i laurbærkrans med næsten udslidte reliefversaler udfylder hele barnegravstens bredde. Over og under indskriftfeltet er små symmetriske akantusornamenter og i hjørnerne ses sammenbundne, afskårne blomster.

Den lille gravsten er på det nærmeste identisk med en barnegravsten fra o. 1754 i Jerne (s. 996, nr. 7). Denne er signeret BASV for Bastian Andresen Slesvig (1712-70), og det er givetvis også ham, der har udført Christen Termansens sten.⁷⁵ Han virkede fra o. 1750 som stenhugger og smed netop i Tjæreborg. Efter hans død gik erhvervet videre til sønnen Frands (jfr. ndf., nr. 4 og kirkegårdsmonument nr. 1). På et ældre fotografi o. 1900 (fig. 20) ses gravstenen stadig på sin plads i skibets midtergang. På ligkapellets syd- mur.

4) (Fig. 55) o. 1780-85. Velfornem[me] ... [Iørgen?] [B]agger, *17. ... kæmner, ... samt hans [æ]gtefælle Kierstine Iens[d]a[atter] [Ov]ttrvp, *1711(?), †1771, ... april, ... [som

Fig. 54-55. 54. Gravsten (nr. 3, s. 1873), o. 1750, over Christen Termansen, søn af Terman Madsen, forpagter på Krogsgård. Tilskrevet Bastian Andresen Slesvig i Tjæreborg. Ejnar V. Jensen fot. 1938. 55. Gravsten (nr. 4, s. 1873), o. 1780-85, over Jørgen(?) Bagger, kæmner, og hans hustru Kirstine Jensdatter Ovtrup. Tilskrevet Frands Bastiansen i Tjæreborg. NE fot. 1986. – 54. Grabstein für Christen Termansen, Sohn von Terman Madsen, Pächter von Krogsgård. Bastian Andresen Slesvig in Tjæreborg zugeschrieben. Um 1750. 55. Grabstein für Jørgen(?) Bagger, Kämmerer, und seine Frau Kirstine Jensdatter Ovtrup. Frands Bastiansen in Tjæreborg zugeschrieben. Um 1780-85.

moder], som ve... ægte[skab] [vel]jignet [me]ld en(?) søn, hvil[ken] ... ladet denne sten lægge til et ...minde. Gravvers.

Rød kalksten med gul marmorering, 179 × 118 cm, utvivlsomt udført af Frands Bastiansen fra Tjæreborg. Gravstenen er revnet på tværs, og nedre venstre hjørne er afbrudt. Den meget nedslidte indskrift står med fordybede versaler, gravverset med fordybet kursiv. Begge er anført på et stort, højrektangulært indskriftfelt, der foroven bærer en laurbærranke og tillige flankeres af to sådanne langs siderne, omvundne med bånd. Indskriftfeltet krones af en olie-lampe, med palmeblade og bladgren til henholdsvis venstre og højre side. Dets nedre del er konvekst afskåret for at skabe plads til en ot-

tebladet roset i cirkulær riflet indfatning. Stenen indrammes af en bred, tværriflet liste.

Som type er gravstenen særegen for Frands Bastiansen, der fra 1780'erne udførte en lang række mindetavler og gravsten med helt tilsvarende motiv til mange kirker på egnen, heraf en del signeret FBS.⁷⁶ Han var søn af stenhuggeren Bastian Andresen Slesvig (jfr. nr. 3) og overtog dennes virksomhed i Tjæreborg fra 1770'erne. (jfr. Bastiansens eget kirkegårdsmonument ndf.). På den sydlige del af muren mellem gravhuset og ligkapellet.

†Gravkrypt, o. 1652. I forbindelse med opsætningen af Wenzel Rothkircks epitafium (jfr. ovf.) indrettedes en hvælvet krypt under koret, hvis gulvniveau i den anledning blev hævet be-

tydeligt. Udvendig i korets sokkel ses endnu de små åbninger til tre udluftningskanaler. Begravelsen, der anvendtes for Rothkirck og hans to hustruer samt for senere ejere af Krogsgård, blev 1861 fyldt med jord og muret til,⁷⁷ efter at 9 eller 10 *tkister* med deres indhold var nedsat i kirkegårdens nordvestre hjørne, hvor kirkeejeren Niels Hansen til Krogsgård (jfr. lysekrone) lod opsætte en *granitstele* med mindeskrift over Wenzel Rothkirck.⁷⁸

Kistebeslag. Fra Wenzel Rothkircks kiste (o. 1655) er bevaret to **våbenskjolde* (fig. 50) af messingblik, 26 × 20 cm, med hans fædrene og mødrene våbener, Rothkirck og Falkenhaven. Siden 1914 i Nationalmuseet (inv. nr. D 8649). – To ovale blyplader, 20 × 33 cm, med tyske, religiøse indskrifter (indridsede versaler) stammer

angiveligt fra Rothkircks og hans ene hustrus kister.⁷⁹ Indskrifterne på de to plader, som nu er indsat i trærammer og anbragt på tårnrummets vestvæg, lyder: »Hiob. Cap. IX. Ich weis das mein Erlöser lebet ...«, »Christi Blvth vnd Gerechtigke it ist meines Hertzens Ehren Kleidt ...«. En nu forsvunden *tbærehank* (fig. 57) af jern i kartoucheformet beslag lå 1885 på våbenhusets loft og må hidrøre fra en af kryptens ældste kister.⁸⁰

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 56a – b) o. 1810, udført af Frands Bastiansen fra Tjæreborg over ham selv og hustru. »Staae haarde huggen Steen, viis hvem her er begravnen. Her hviler de i Fred og ingen Møye haver. Naar Dommens Dag skal skee, vi da faar Gud at see. Vor Been samles maa og Ærens Krone faa. Her hviler i

Fig. 56 a-b. Dobbelt-sided kirkegårdsmonument (nr. 1, s. 1875), udført o. 1810 af Frands Bastiansen i Tjæreborg over ham selv (†1822) og hans hustru Maren Nielsdatter (†1810). a. Frands Bastiansens side. NE fot. 1986. b. Hustruens side. EN fot. 1989. – *Doppelseitiges Friedhofsmonument für Frands Bastiansen in Tjæreborg (gest. 1822) und seine Frau Maren Nielsdatter (gest. 1810). Von F. B. selbst ausgeführt, um 1810. a. Die Seite Frands Bastiansens. b. Die Seite seiner Ehefrau.*

Herren salig Danne Mand Frands Bastiansen, født i Tiereborg 1751, kam (sic!) i Ægteskab 1779 med Maren Niels Datter af Schads, avlede tilsammen 8 Børn, fem Sønner og tre Døttre, døde (1822) i hans Alder (71) Aar«. På bagsiden: »Stat Læser een Minut, og fat dig dise (sic!) Tanker, at du i Døsens Havn og Strand skal fæste Anker. En Kone her er død, paa Liv fra Børn og Mand, det viser denne Steen, hvor paa man læse kan. Her hviler i Herren salig Danne Kone Maren Niels Datter, født i Schads 1763, kom i Ægteskab 1779 med Frands Bastiansen i Tiereborg, avlede tilsammen 8 Børn, fem Sønner og tre Døtere, døde 1810 i hendes Alder 47 Aar.«

Monumentet er af lysgrå kalksten, 92 × 43 cm, og udformet som en opretstående, flad stele, der er anvendt på begge sider for henholdsvis ægtemanden og hustruen. Under den svejfede overkant er indskrifterne anført med reliefhugne versaler i højoval indskriftfelter, der udfylder hele stenens bredde. På ægtemandens side (fig. 56a) er ovalen omkranset af en akantusbort på skælhugget bund. Den krones af to overflødigehorn med blomster og frugt, mens feltet under den udfyldes af rokokobøjler. På hustruens side (fig. 56b) er indskriftfeltet indfattet i en båndomvunden laurbærkrans. Foroven er blomster og bladværk, forneden rocailler og planteornamenter. Stelen er fikseret i sin opretstående stilling ved hjælp af jernankre, fastgjort i tre kampesten forneden.

Det særprægede gravminde er uden tvivl udført af Frands Bastiansen selv, som et punktum

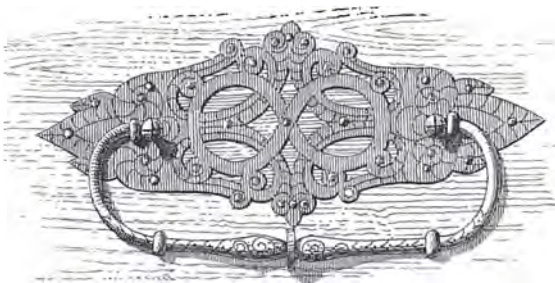

Fig. 57. †Bærehank fra en af de ældste kister i korets †gravkrypt (s. 1875). Tegning af Valdemar Koch 1885. – †Traggriff einer der ältesten Särge in der †Gruf unter dem Chor.

for den omfattende stenhuggervirksomhed gennem to generationer i Tjæreborg. Siden værkstedet o. 1750 påbegyndtes af faderen Bastian Andresen Slesvig, nåede det at forsyne talrige kirker i Sydvestjylland med gravminder.⁸¹ Det er bemærkelsesværdigt, at den gravmindetype, som Frands Bastiansen valgte til sig selv, den dobbeltsidede stele, tydeligvis er inspireret af frisiske gravminder, som de kan træffes på bl.a. Föhr og Amrum⁸² samt i en særlig variant på Rømø (jfr. DK. S. Jyll. s. 1433ff., 2774ff.). Mens de ornamentale detaljer på monumentet genfindes på adskillige andre af Frands Bastiansens arbejder, kendes der fra hans hånd kun et enkelt andet eksempel på den dobbeltsidede gravmindetype, nemlig et nært beslægtet monument fra 1813 i Sønderho på Fanø, oprindeligt signeret FBS.⁸³ På kirkegården, sydøst for koret.

2) O. 1861. Bastian Andreasen, skolelærer og kirkesanger i Tjæreborg, *1. sept. 1785, †25. febr. 1861.⁸⁴ Rødlig sandsten, 70 × 55 cm. På stenens glatte flade er indskriften anført med fordybet fraktur, indrammet af en fordybet linie, der foroven afrundes i en halvbue. I sviklerne foroven er udhugget grenværksdekoration. Stenen var en overgang indmuret på den indvendige side af kirkegårdsdiget, i dets sydvestlige hjørne,⁸⁵ men den er nu opstillet i den lille samling af ældre gravminder syd for graverhuset.

Sammesteds befinder sig to *støbejernskors*. 1) O. 1832. Tiendekommisær Hans Christensen, *4. nov. 1770 i Hygum, †11. jan. 1832 på Krogsgaard (jfr. nr. 2 over hans hustru).⁸⁶ Kursiv. Type med korsender udformet som palmet i trepas, højde 134 cm. Det profilerede fodstykke med svungne akantusbøjler er fastgjort i en natursten.

2) O. 1843. Maren Nielsen, *6. juli 1783 i Livstrup, †6. april 1843 på Krogsgaard. Gift med Hans Christensen (jfr. nr. 1). Som nr. 1.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Menighedsrådets forhandlingsprotokol 1904-61. – LA Vib. Skast herreds tingbog 1668, 1674, 1696, 1698 og 1715.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 45-48. – Notebøger. Søren Abildgaard, X, s. 27ff. – Indberetninger. Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), J. Magnus-Petersen 1903 (Rothkircks epitafium), Chr. Axel Jensen 1906 (epitafium, også omfattende Svend Rønnes istandsættelse af epitafiemaleri), Niels Termansen 1917 (altertavle), Peter Kr. Andersen 1934, 1935 og 1939 (rekonstruktion af altertavle, undersøgelse af inventardele og istandsættelse af loft), Ejnar V. Jensen 1940 og 1943 (prædikestol og altertavle samt epitafium), Olaf Hellvik 1969 (kalkmalerier), Vitus Nielsen 1974 (gravsten), Karsten Larsen 1985 (figurer fra gotisk altertavle) og Mogens Larsen 1985 (figurer fra gotisk altertavle).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af Rothkircks epitafium ved Søren Abildgaard 1774. Opmålinger og tegninger af bygningen, plan, opstalter og snit, samt bygningsdetaljer, døbefont, stolegavl, kistebeleg og jerngitter 1885 ved V. Koch (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Tegninger af døbefont, stolestade, prædikestolsfylding samt jerngitter ved E. Rondahl 1896. Opmåling af Rothkircks epitafium ved Magnus-Petersen 1903. Forslag til nyt alter ved Niels Termansen 1917. Plan og snit af bygningen med forslag til istandsættelse samt tegning af loftliste ved Aage Bugge 1934. Kalke af våbenskjold på lydhimlen ved Ejnar V. Jensen u. år. Skitse af kalkmaleri ved Olaf Hellvik 1969. Forslag til kapel ved Inger og Johannes Exner 1978. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen 1977.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894. – H. G. A. Jørgensen: Tjæreborg Kirke, i ÅrbRibe 1924. – Peter Kr. Andersen: Tjæreborg Kirke og dens Restaurering, i Ribe Stifts Årbog 1939,

Fig. 58. *Kirkekiste, senmiddelalderlig (s. 1864). Nu i Esbjerg Museum. NE fot. 1983. – *Truhe, spätmittelalterlich.

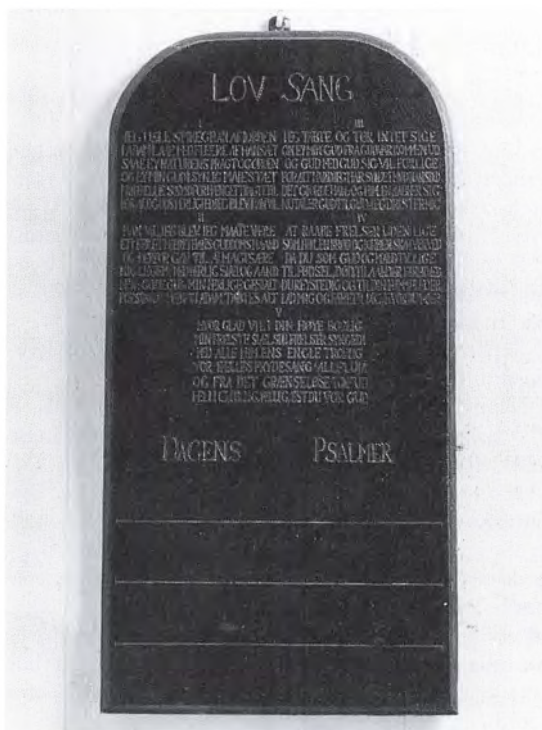

Fig. 59. Salmenummertavle, formentlig 1793 (s. 1866). NE fot. 1983. – Nummerntafel, vermutlich 1793.

s. 7-19. – Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg, I-II, 1972-77. – Carsten Teilmann Hald: Wenzel Rotkirch portrætter, i ÅrbRibe 1972.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar, loftsmalerier og epitafium ved Ebbe Nyborg, orgler ved Ole Olesen og øvrige gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet oktober 1989.

¹ DiplDan. 2. rk., IX 143-44.

² DiplDan. 3. rk. VIII 377.

³ RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 76.

⁴ Kronens Skøder III, 199-200. Jfr. H. K. Kristensen: Kirkernes ejendomsforhold, i: Tvillingsogne af Geest og Marsk: Tjæreborg og Sneum, 1972, s. 72-74.

⁵ RA. Da. Kanc. A 29. Efterretninger om ejere af kirker og kirketiender, 1726-97.

⁶ Jfr. LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-1900 (C 44.3-8).

⁷ Jfr. H. K. Kristensen (note 4), s. 74.

⁸ RA. Register 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁹ Tvillingsogne af Geest og Marsk: Tjæreborg og Sneum, I-II, 1972-77; I, 70.

¹⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Syn 25. marts, indført 5. maj 1668.

¹¹ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

¹² LA Vib. Skast herreds tingbog 1696. Syn 16. juli, indført 21 juli 1696.

¹³ Om gangen i byggeriet og materialefordelingen gælder det samme som for en del af de øvrige »tufstenskirker« af blandede materialer i Ovtrup, Ål og Årre. Sml. også Elna Møller: Er moderen jævn gammel med døtrene, i: Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 83-98, især s. 90f.

¹⁴ Skellet mellem granit og tufsten ligger her et kvaderskifte lavere.

¹⁵ Menighedsrådets forhandlingsprotokol 1904-61.

¹⁶ Måske i forbindelse med kirkens istandsættelse 1793, jfr. inventar.

¹⁷ Hvis tårnhvælvet kalkmalede dekoration tør opfattes som muremesterens »signatur« er tårnet sandsynligvis opført af det samme murersjak, som byggede tårnene i Ølgod og Ansager, med hvilke Tjæreborg-tårnet har adskillige andre træk fælles: f. eks. hvælvings konstruktion og tårnummets tre spareblændinger, hvoraf det nordre typisk er gjort lidt smallere for at give plads til spindeltrappen, der i samtlige tårne er anbragt på nordsiden.

¹⁸ LA Vib. Skast herreds tingbog 1674, 20. oktober.

¹⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog 1698, 7. juni.

²⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1715, 22 juni.

²¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdsyn 1793-1810 (C 4.704-08).

²² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

²³ Undersøgelsen var foranlediget af lokale ønsker om en frilæggelse af lofts bjælkerne ved fjernelse af de nedre loftsbrædder.

²⁴ Se Peter Kr. Andersen: Tjæreborg Kirke og dens Restaurering, i Ribe Stifts Aarbog 1939, s. 7f.

²⁵ Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, Vol. XXII, nr. 82-87 og 317-27.

²⁶ P. Kr. Andersen (jfr. note 24), s. 12.

²⁷ Peter Kr. Andersen foreslog disse brædder slået op på hanebåndene i kirkens tagværk. Om det nogen sinde skete, vides ikke.

²⁸ Se Gorm Benzon: Gamle danske lofter, 1980, s. 28ff. og eksempelvis Et hus i Haderslev, Slotsgade 20 gennem 400 år, 1980, s. 49ff. samt Rolf Gramatzki: Bemalte Holzdecken in der Stadt und im ehemaligen Erzstift/Herzogtum Bremen, i Bremisches Jahrbuch 1985.

²⁹ Jfr. eksempelvis DK.Sjyll. s. 872, 2752 og Elisabeth Anton: Studien zur Wand- und Deckenmalerei in protestantischen Kirchen Norddeutschlands. München 1977.

³⁰ Om malerne især s. 1046f. med note 28a og s. 1702

med note 47. Malerierne har i litteraturen været tilskrevet to andre Ribemalere, se P. Kr. Andersen (jfr. note 24), s. 12f. og Carsten Teilman Hald: Wenzel Rothkirch portrætter, i ÅrbRibe 1972, s. 98.

³¹ Carsten Teilman Hald har villet henføre loftsmalerierne til »omkring 1655« (jfr. note 30, s. 98), idet han foreslår loftets malere som ophavsmænd også til Rothkirkekapitalets portrætmaleri, der må være blevet udført omtrent ved denne tid (jfr. ndf.).

³² En opmaling af loftet nævnes 1845 (jfr. note 6).

³³ Lågerne, der sad som halvdøre i panelvæggens to døråbninger (fig. 20), er muligvis ældre end 1793.

³⁴ Se C. A. Jensen: Kirker i Ribe Amt, Danmark, Land og Folk IV, 1922, s. 62, og Sven Arnvig: Billedskæreren Anders Mortensen – Nogle arbejder og nogle forlæg, i Fynske Aarbøger 1969, s. 176f. Tjæreborgs altertavle er ikke medtaget i Arnvigs ældre fremlæggelse: Billedskæreren Anders Mortensen fra Odense og hans Arbejder i Fynske Kirker samt i Nakskov Kirke, i Fynske Aarbøger 1944, s. 157f.

³⁵ Se Sven Arnvig: Billedskæreren Anders Mortensen – Nogle arbejder og nogle forlæg, i Fynske Aarbøger, 1969, s. 181 med fig. 2.

³⁶ Christie: Ikonografi, II, 130f. Samme stik har billedskæreren kopieret i Vor Frue kirke i Odense (1639). Anders Mortensens brug af samme passionsseries Nadvergenngivelse er eftervist af Arnvig 1969 (jfr. note 34), s. 181f. og 186f. Om seriens almindelige benyttelse i Danmark se Hugo Johannsen: The graphic art of Hendrick Goltzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV, i Art in Denmark, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, s. 93f.

³⁷ Tavlen må være opsat efter Dorthe Abildgaards ægteskab 1649 og før hendes død 1657.

³⁸ I litteraturen ses altertavlen gerne dateret 1655 og opfattet som en gave fra Dorthe Abildgaard i hendes enkestand – men uden nærmere begrundelse eller kildeangivelse. Se H. G. A. Jørgensen: Tjæreborg Kirke, i ÅrbRibe 1924, s. 288; Sven Arnvig 1969 (jfr. note 34), s. 177f.; Tvillingsogne (jfr. note 9), I, s. 64, 184, og Carsten Teilman Hald (jfr. note 30), s. 96.

³⁹ Foreslået af Carsten Teilman Hald 1972 (jfr. note 30), s. 96.

⁴⁰ Se Sven Arnvig 1944 (jfr. note 34), s. 179f. Arnvig har siden foreslået (1969, s. 178), at bestillingen hos Anders Mortensen skyldes Rothkirks forbindelse med nabohermanden Ivar Vind (til Nørholm), der var lensmand på Dalum, hvor han benyttede Anders Mortensen til en omfattende inventarfornylse og til indretningen af sin begravelse (jfr. s. 924).

⁴¹ Formodentlig er der tale om et top- eller hængestykke fra et barokepitafium, o. 1725. Stykket er siden 1938 ophængt på korets vestvæg over korbuen.

⁴² LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

⁴³ Helms: Tufstenskirker, s. 148.

Fig. 60. Skitse af kalkmalet ribbedekoration, ca. 1500-20, i tårnets hvælv (s. 1844). Olaf Hellvik 1969. – *Gewölbmalerei im Turm. Rippenornament um 1500-20. Skizze.*

⁴⁴ Se Mackeprang: Døbefonte s. 68, DK. Tisted s. 519, 527, 542, DK. Århus s. 1998, 2021, samt E. Rump: Inskriptionen på Øster Hornum fonten, i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1972.

⁴⁵ Jfr. Helms: Tufstenskirker s. 148 med note.

⁴⁶ LA Vib. Præstarkiver. Sneum-Tjæreborg. Hovedkirkebog 1736-1814 (C 563.1).

⁴⁷ Kummen, der er groft hugget og måler 46 cm i højden, 64 cm i tv., stammer ikke nødvendigvis fra sognet. Ifølge ejeren, der 1953 skænkede den til museet (inv. nr. 72/1956), havde kummen i hans forældres tid været brugt til at knuse strandskaller i som hønsefoder.

⁴⁸ Sneum-Tjæreborg kirke- og sogneblad nr. 31 og 34, 1988.

⁴⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

⁵⁰ Hun var født på Krogsgård og medejer af kirken. Se Tvillingsogne (jfr. note 9), I, s. 68.

⁵¹ Helms: Tufstenskirker, s. 149.

⁵² Serien er stukket af Jacob Matham. Se Christie: Ikonografi II, 217f. og Hugo Johannsen: The graphic art of Hendrick Golzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV, i Art in Denmark, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, s. 97f. med fig. 12-15.

⁵³ Indskriften suppleret efter afskrift i præsteindberetningen 1766 (jfr. note 42).

⁵⁴ Jfr. Ebbe Nyborg: Lektorieprædikestole og katekismusalertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. I publikationen fra det 11. nordiske ikonografiske symposium i Gran på Hadeland (Norge), 1988 (under trykning).

⁵⁵ Skast herreds tingbog 1638, udg. ved Poul Rasmussen, 1956, s. 224f.

⁵⁶ Jfr. eksempelvis kirkerne i Ho (s. 1374), Ansager (s. 1586f.), Øse (s. 1624), Næsbjerg (s. 1643) og Fåborg (s. 1769).

⁵⁷ Jfr. note 46 og Jens Kusk: Vor plads i kirken, i Sneum-Tjæreborg Kirke- og sogneblad nr. 36, 1989.

⁵⁸ Topstykkerne kan dårligt hidrøre fra andet end kirkens herskabsstol, herfor taler også, at de fandt anvendelse på pulpituret netop i forbindelse med, at man 1793 nedtog herskabsstolen. At der på kirkens pulpitur skulle have eksisteret en lukket herskabsstol, hvorfra herskabet »i nyere tid« var flyttet ned, er lidet troligt. Se Tvillingsogne (jfr. note 9), I, s. 68, og Jens Kusk (jfr. note 57).

⁵⁹ En opmåling ved Valdemar Koch af degnestolens gavlgavl og forsvundne panel findes i Helms: Tufstenskirker, planche 39.

⁶⁰ Nielsen: Herredsbeskrivelse 1862, s. 81f.

⁶¹ A. Bruun: Historisk oversigt, 3. oplag 1972.

⁶² Jfr. Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923, oversigtskortet s. 30.

⁶³ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366f.

⁶⁴ RA. Reg. 108 A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁶⁵ Tilskrivning ved Jens Jensen og Merete Bergild i Østjysk Hjemstavn 1990. Nære sidestykker, formentlig af samme stenhugger, findes bl.a. i Århus domkirke, hvor Danmarks Kirker forsøgsvis har tilskrevet dem Københavnsmeesteren Henning Sallin (Selgen). Se DK. Århus s. 698f., 704f. samt s. 827, hvor der nævnes en tgravsten fra 1649 (nr. 56), hugget af Peder Clausen.

⁶⁶ Carsten Teilman Hald (jfr. note 30), s. 96 med henvisning til Magnus-Petersens indb. 1903 i NM2., hvor Quillinus tidligst er bragt i forslag.

⁶⁷ Poul Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed. 1971, s. 272. Ligprædikens portræt er spejlvendt i forhold til epitafiets, netop som man kunne vente, hvis dette havde tjent som forlæg. At stikket hviler på et Wuchtersmaleri synes ikke blot at fremgå af påskriften »Abr. Wuchters pin.«, men også af det faktum, at det var hos Wuchters, Rothkircks arvinger mange år efter søgte kobberpladen.

⁶⁸ Carsten Teilman Hald (jfr. note 30), s. 87ff. med gengivelse af Krogsgård-portrættet s. 88 og kobber-

stikket s. 91. Maleriet fandtes endnu i vort århundrede på herregården og er stadig i privateje.

⁶⁹ Carsten Teilman Hald (jfr. note 30), s. 96. Han finder det indlysende, at maleriet først er blevet udarbejdet, efter at stenrammen 1652 var blevet forfærdiget og opstillet, således at målene kunne tages derefter. Ganske bindende er argumentet vel ikke, og det kan bemærkes, at maleriet faktisk er lidt for lille til sandstensrammen og derfor fastholdes af en træliste, som griber ind i stenfalsen.

⁷⁰ Således må loftsmalerierne snarest dateres 1651 (jfr. ovf.), epitafiemaleriet vel rimeligst 1652-55 (jfr. note 69).

⁷¹ Carsten Teilman Hald (jfr. note 30) s. 96f. Det må dog vedgås, at de to opgaver, deres timebetaling og arbejdsbetingelser har været så forskellige, at en sammenligning af malernes evner og færdigheder i realiteten er meget vanskelig. Således ses eksempelvis en meget betydelig forskel på den samtidige gotlandske maler Johan Bartsch' flygtigt udførte væg- og loftsdækorationer og den helt anderledes fine karakteristik i de portrætmalerier, der må tilskrives ham. Se Gunnar og Karin Svahnström: Måleri på Gotland 1530-1830, Visby 1989, s. 68ff.

⁷² Helms: Tufstenskirkker, I, s. 149 med note. Tvillingsogne (jfr. note 9), I, 1972, s. 62.

⁷³ Note 15 samt Tvillingsogne (jfr. note 9), I, s. 62.

⁷⁴ De nævnte gravsten savner dog det knækkede skriftbånd over indskriftfeltet, der til gengæld findes på tre andre sten i amtet i henholdsvis Ribe Domkirke o. 1673 (s. 624, nr. 75 med fig. 459), i Ovtrup o. 1660-80 (s. 1154, nr. 1 med fig. 29) og i Nr. Nebel o. 1666 (s. 1209, nr. 2 med fig. 41).

⁷⁵ Terman Madsens søn døde ifølge Helms: Tufstenskirkker allerede 1729; men stenens udførelse og tilknytning til Tjæreborgværkstedet daterer den til o. 1750.

⁷⁶ Gravstenens olielampe er af samme art som de to ældste gravminder af denne type fra værkstedet: en mindetavle 1782 i Varde (s. 932, nr. 3 med fig. 54) og en gravsten i Ribe, S. Katrine o. 1783 (s. 801, nr. 27). På de øvrige kendte og lidt yngre gravminder af typen har olielampen en anden udformning, og bladgrenen til højre er afløst af et blomsterbundt: en mindetavle 1784 i Varde, S. Jacobi (s. 932, nr. 4) samt signerede gravsten i henholdsvis Guldager o. 1790, Brøndum o. 1792, Sønderho o. 1806. På Lønborg kirkegård i Ringkøbing amt findes yderligere tre signerede gravsten af samme type fra o. 1781, o. 1792 og o. 1799. Olielampen findes på en noget anderledes udformet mindetavle fra 1789 i Ansager (s. 1590, nr. 2).

Parallelt med denne nyklassicistiske gravminde-type producerede Frands Bastiansen en række mere gammeldags, men lige så genkendelige gravsten, som er behandlet under Årre, s. 1800 med note 53.

⁷⁷ Note 6 samt Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 81.

⁷⁸ Ligene, der var nedlagt i humle, bar sølv- og guldindvævede huer. Jfr. besvaret cirkulære til biskopperne vedr. kirkegårdens gravminder 1890 i NM2, samt Tvillingsogne (jfr. note 9), I, s. 62, 71, og H. G. A. Jørgensen: Tjæreborg Kirke, i ÅrbRibe 1924, s. 291.

⁷⁹ Jfr. bl.a. Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 81, og Tvillingsogne (jfr. note 9), I, s. 62.

⁸⁰ Helms: Tufstenskirkker, I, s. 149 og II, tavle 39.

⁸¹ Jfr. de ovenfor anførte gravsten nr. 3 og 4 med yderligere henvisninger i note 76. Værker fra Bastian Andresen Slesvigs hånd kendes udover det i Tjæreborg også i Jerne (gravsten nr. 5, o. 1750, nr. 7-10, o. 1754-o. 1766, s. 995ff. med fig. 29, nr. 5 og 9-10 nu overflyttet til kapellet i Novrup), i Ovtrup (epitaf nr. 1, o. 1761, s. 1154 med fig. 28, og gravsten nr. 2, o. 1764, s. 1155 med fig. 30), i Torstrup (flisegulv 1769, s. 1424), i Horne (gravsten o. 1760, s. 1465 med fig. 31), i Skast (epitaf nr. 1, o. 1759, s. 1904 med fig. 33), i Sønderho på Fanø (to gravsten fra o. 1760), i Darum (Gørding hrd., gravsten o. 1764), samt i Sdr. Bork (Ringkøbing amt, epitaf o. 1749).

Frands Bastiansens arbejder er udover de to i Tjæreborg at se i Ribe Domkirke (gravsten nr. 92, o. 1797, s. 631 med fig. 466), i Ribe, S. Katrine (gravsten nr. 27, o. 1783, og nr. 28, o. 1791, s. 801), i Varde, S. Jacobi (epitaf nr. 3, 1782, og nr. 4, 1784, s. 932 med fig. 54), i Jerne (gravsten nr. 11-13, o. 1772-o. 1789, s. 998 med fig. 32, nr. 12-13 nu i kapellet i Novrup), i Ansager (epitaf nr. 2, 1789, s. 1590), i Vester Nykirke (epitaf nr. 2, o. 1797, s. 1740 med fig. 45), i Årre (gravsten nr. 3, o. 1779, og nr. 4, 1791, s. 1800 med fig. 35), i Skast (epitaf nr. 2, 1790, s. 1904 med fig. 31), i Brøndum (epitaf o. 1776 og to gravsten fra o. 1791 og o. 1792), i Guldager (gravsten o. 1790 og epitaf o. 1803), i Sønderho på Fanø (tre gravsten, den ene fra o. 1780, de to andre fra o. 1806 samt et kirkegårdsmonument 1813) og endelig i Lønborg (Ringkøbing amt, fem gravsten fra 1700'ernes sidste fjerdedel). Sml. i øvrigt Tvillingsogne (jfr. note 9), bd. I, s. 70 og bd. II, s. 189f.

⁸² Sml. Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, bd. III, Kreis Südtondern, Berlin 1939, s. 33-37. Jfr. også faderens tilnavn »Slesvig«.

⁸³ Monumentet i Sønderho er på samme vis opdelt i en mandsside med overflødhedshorn og en kvindeside med kransoval. De karakteristiske bladornamenter og rokokobøjler ses på adskillige andre af Frands Bastiansens arbejder (jfr. Årre s. 1800 med note 53). Overflødhedshornene er udover i Sønderho anvendt på en mindetavle o. 1803 i Guldager.

⁸⁴ Jfr. Tvillingsogne (note 9), I, s. 90, 94, 117.

⁸⁵ Jfr. note 84, s. 117.

⁸⁶ Jfr. note 84, s. 198ff.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1983. - *Süidostansicht der Kirche.*

SKAST KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang 1299.¹ Kirken, der ligesom Jerne kirke skal have været viet *S. Martin*,² er i kirkelisten i Ribe Oldemoder (midten af 1300'erne) sat til højeste ydelse, en afgift på 8 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Antagelig før 1338 blev kirken inkorporeret i kantoratet i Ribe domkapitel,³ hvortil den hørte indtil 1687, da kronen skødede den til borgmester Christoffer Castensen i Ribe.⁴ Dennes søn, provst Maturin Castensen, var såvel kirkens ejer som dens sognepræst til sin død 1747⁵ (jfr. hans initialer på tårnet samt hans epitaf i Jerne kirke, s. 992f.). På auktionen efter ham 1749 blev kirken erhvervet af amtsforvalter Jørgen Bruun til Krogsgård (jfr. mindetavle nr. 1),⁶ og den fulgte herefter denne gård, indtil sognets hartkornsejere fik andel i den i begyndelsen af 1800'erne.⁷ Kirken overgik til selveje 1909.

Sognet var siden 1500'erne *anneks* til Jerne.⁸ Det blev et selvstændigt pastorat 1974.

Kirken ligger i den nordre del af landsbyen, stadig med frit udsyn over markerne mod vest. *Kirkegården* har bevaret sine gamle skel undtagen i den vestre side, hvor et større areal er taget ind til begravelse i slutningen af 1970'erne. Hele kirkegården, såvel den gamle del som udvidelsen, hegnes af stensatte jorddiger. *Hovedindgangen* i øst, bestående af en port med nye, tunge gitterfløje, ophængt mellem bastionsagtige piller, er ifølge indskrift »Skænket af forhenværende kirkeværg, købmand P. C. Christen-

sen«. En port i det udflyttede vestdige samt en låge midt i det forlængede norddige lukkes af jerngitre.

Kirkegårdens tre gamle *tindgange*, i øst, syd og vest, bestod af murede og hvidtede piller (»stetter«), tækket med bly. Den østre, vel på den nuværendes plads, er nævnt 1668⁹, mens en søndre stette og en vestre portstette er omtalt første gang 1700.¹⁰ I 1800'erne var der i både øst og vest en port og låge, de sidste lukket af et drejeligt »kryds«, der 1875 ønskedes udskiftet med smedjernslåger. Den vestre »ligport« blev nedlagt 1880. Kirkegården lå længe hen i græs med en gangsti fra den østre til den vestre indgang. En såkaldt »planering« og regulering af kirkegårdens gravsteder blev påbegyndt 1880.¹¹

Et *kapel* vest for tårnet, uden for det gamle vestskele, fra o. 1950, har afvalmet skifertag og står i blank mur. 1987 tog man et nyt *graverhus* i brug nord for kirkegården, tegnet af arkitekt Jens Vilhelmsen og indeholdende bl. a. redskabsrum, præsteværelse og graverkontor. Den lange, hvidtede og teglhængte bygning er opført som en forlængelse af et ældre hus.

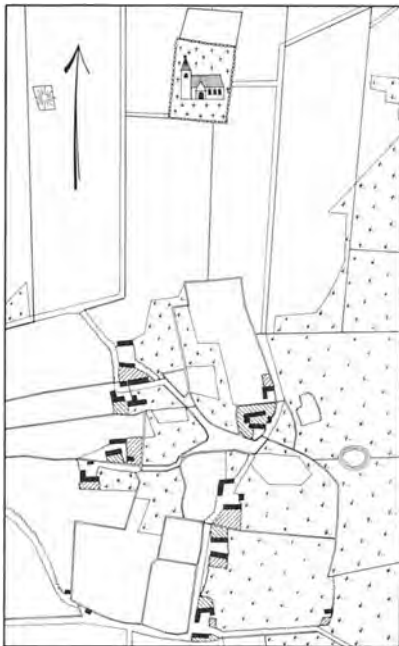

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000, målt af Astrup 1793. – *Katasterkarte*.

Den oprindelige kirkegård omgives af store, stynede elme, den ny kirkegård af en bøgehæk samt af egetræer (hesteege) i syd og bøgetræer i vest.

BYGNING

Kirken er en statelig romansk kvaderstensbygning, knap 33 m lang, bestående af kor og skib, som tidligt er forlænget i både øst og vest, koret til dobbelt størrelse, skibet med godt en tredjedel. Til denne forlængede kirke er i senmiddelalderen føjet et tårn i vest samt et tvåbenhus i syd. Sidstnævnte blev nedrevet i forbindelse med en omfattende istandsættelse og ombygning ved Horsensarkitekten Hector Estrup 1891-92, hvorunder kirkens hovedindgang blev henlagt til tårnet. Orienteringen har nogen afvigelse mod syd.

Bygningshistorie. Den lange, udvidede *romanske kirke* fremtræder i dag som et sluttet monument, hvorfor den i det følgende vil blive beskrevet under ét. De ældste afsnit er formodentlig opført o. 1200. Denne bygning, hvis gavle blev nedbrudt i forbindelse med de respektive udvidelser, var tilsyneladende overalt af granitkvadre, hvorimod der i de forlængede afsnit er anvendt mindre partier af tuf, således i vestudvidelsens norddør og nordvindue samt i korets vistnok omdannede, nordvestre vindue. En gennemgang af de mange bevarede vinduer synes at vise, at vestudvidelsen er foretaget relativt kort tid efter færdiggørelsen af kirkens ældste dele, mens korudvidelsen kan være lidt yngre og måske er fra o. 1250.

Kvaderstensmurværket, der som nævnt er iblandet små partier af *tuf*, er i såvel kirkens kerne som i de forlængede afsnit præget af stor ensartethed, en uniformitet, som er blevet yderligere styrket under ombygningen 1891-92, da facaderne i betydeligt omfang blev omsat. Den gennemløbende *sokkel* er svagt hulkelet i kirkens østre dele indtil skibets syddør, men skråkantet i skibets vestre del. Af de hulkantede kvadre er syv ledsaget af en lille rille, fem af to riller, nu spredt rundt omkring i bygningen. En sokkelkvader under præstedøren, i korets sydside,

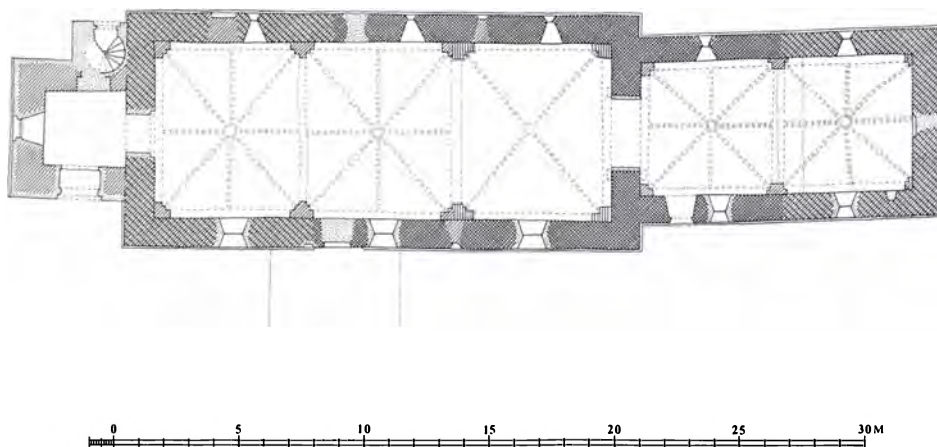

Fig. 3. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1986, tegnet af Marianne Nielsen 1989. – Grundriss.

prydes af et simpelt zigzagmønster. I hele kirkens længde afsluttes langmurene oventil med en *gesims*, profileret i syd (rundstav over hul-kant) og skråkantet i nord. Tilsvarende udkragede skifter i murkronen kendes i Vester Nykirke (s. 1714) og Brøndum, men er ellers et sjældent træk i kvaderstensarkitekturen.

Opmålingen 1890 af kirkens relativt uforstyrrede nordfacade (fig. 6) viser, at kvadrene her overvejende sad i regelmæssigt gennemløbende skifter. Et spring i skiftegangen mellem korets to vinduer er fremkommet i forbindelse med forlængelsen, og på samme måde må vi forklare forstyrrelserne i skibets murværk ca. 8 m fra det nordvestre hjørne. Tilsvarende brud lader sig derimod ikke udpege i kirkens sydfacade, hvor murværket i langt højere grad er omsat og rettet til. Her fremtræder granitkvadrene nu underligt sterile, og alt er glat og pænt. Synsforretningerne viser, at murværket er sat om flere gange (jfr. ndf.), og om istandsættelsen 1891-92 ved vi, at skibets vestre romanske vindue blev flyttet et stykke mod vest, uden at det i dag kan aflæses i muren. Tre granitkvadre østligt i skibets sydside er usædvanligt store. De måler ca. 75 cm i højden og er henholdsvis 63, 112 og 83 cm lange.¹²

Døre. I forbindelse med kirkens ombygning 1891-92 genåbnedes en såkaldt præstedør vestligt i korets sydside. Samtidig tilmurede man skibets syddør, der nu står som en udvendig niche. Døren i vestforlængelsens nordside var

da allerede tilmuret. Samtlige døre er meget enkle i deres udformning, de har rektantede åbninger, dækkes udvendig af vandrette granitoverligger og er indvendig smigede.

Præstedøren er 191 cm høj og hæver sig over bygningens sokkel. Karmene, som udgøres af fem kvaderskifter, er udvendig smigede. Ifølge Hector Estrups opmåling dækkes døren indvendig af et fladbuet stik, muret af gule og røde mursten.

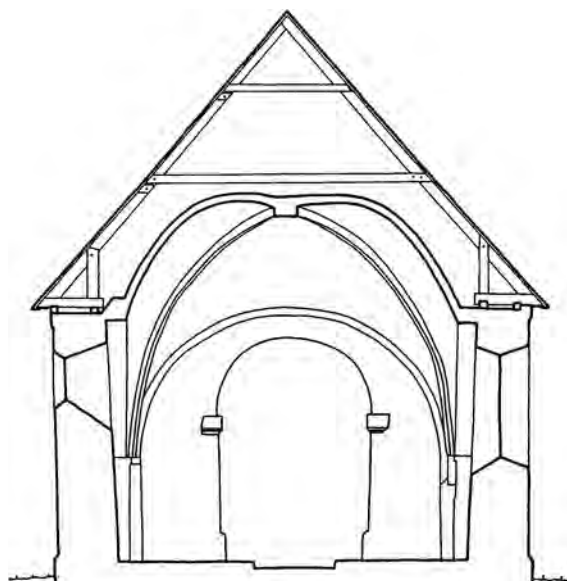

Fig. 4. Tværnsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1986, tegnet af Marianne Nielsen 1989. – Querschnitt durch Schiff nach Osten.

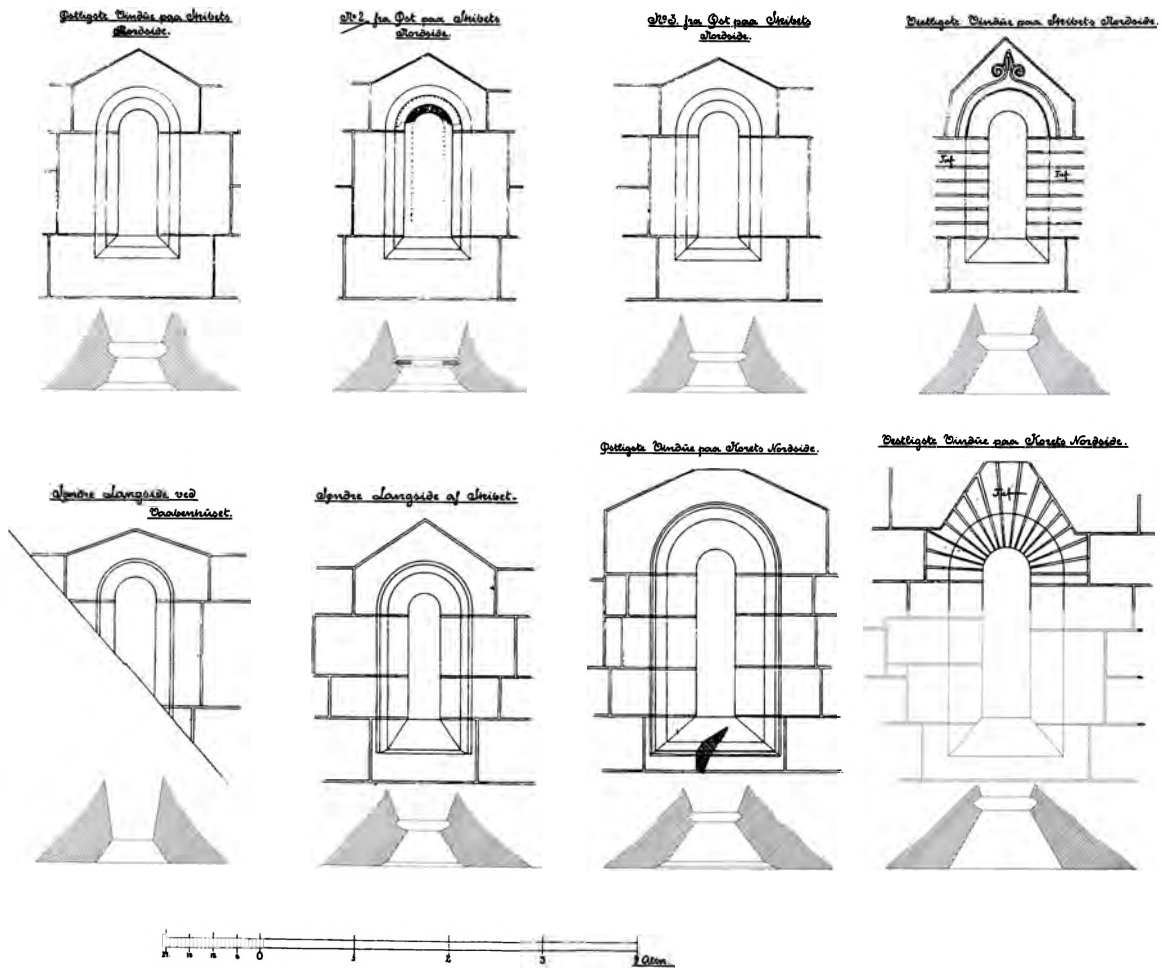

Fig. 5 a-h. Romanske vinduer (s. 1884f.), målt og tegnet af Hector Estrup 1888. 1:50. a-c. Skibets nordside, fra øst mod vest. d. Vestforlængelsens nordside. e-f. Skibets sydside, det vestre og det østre vindue. g-h. Korets nordside, det østre og det vestre vindue. – *Romanische Fenster. a-c. Nördliche Langhauswand, von Osten nach Westen. d. Nordseite der Westverlängerung. e-f. Südliche Langhauswand, westliches und östliches Fenster. g-h. Nördliche Chorwand, östliches und westliches Fenster. 1888.*

Skibets syddør er 185 cm høj, karmene er dannet af rejste hjørnekvadre. Døråbningen bryder soklen, og i bunden ligger en slidt tærskelsten. Indvendig var den nu tilmurede dør dækket af en flad rundbue (sml. fig. 9-10).

Døren i vestforlængelsens nordside (fig. 35), ca. 4 m fra det nordvestre hjørne, ses som en udvendig, rektantet blanding, 195 cm høj, mens karmene indvendig er markeret i murværket. Udvendig rejser døren sig over soklen og har sider af almindelige kvadre. Hector Estrup konstaterede ved sin undersøgelse 1890, at dø-

ren indvendig var dækket af et stik af tufsten.

Sporene efter skibets oprindelig norddør, der vel har siddet over for den bevarede syddør, er gået tabt, muligvis fordi dørstedet blev helt eftermuret allerede i forbindelse med vestforlængelsen, da døren flyttedes et stykke mod vest. Tilsvarende forhold gør sig gældende i Nørre Nebel (s. 1183f.) og Tjæreborg (s. 1840), hvor kun den nordlige indgang blev flyttet, mens syddøren forblev på sin plads.

Vinduer. Kirken må i sin oprindelige skikkelse have haft tre vinduer i koret (ét i hver side) og

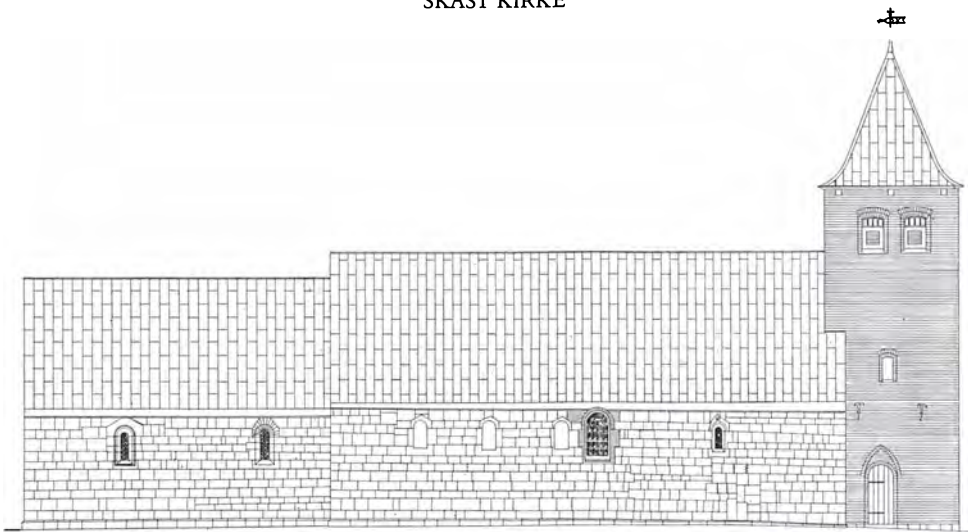

Fig. 6. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af Hector Estrup 1890. – *Nordseite der Kirche. 1890.*

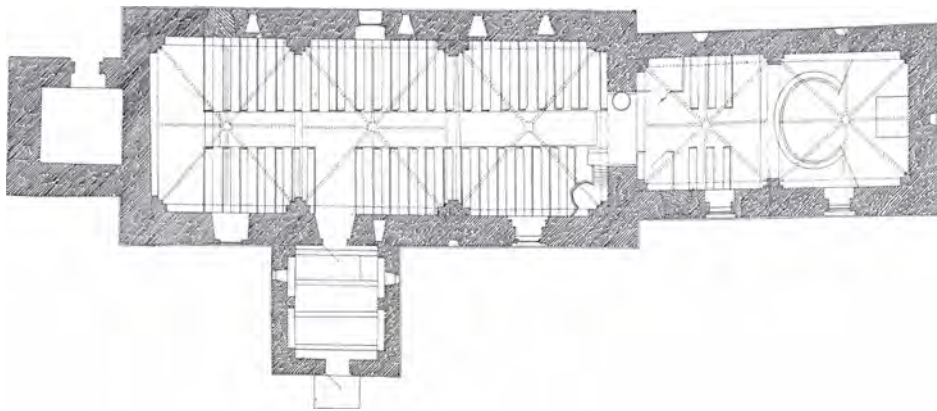

Fig. 7. Grundplan 1:300, målt og tegnet af Hector Estrup 1890. – *Grundriss 1890.*

seks i skibets langsider (tre i hver side). I forbindelse med udvidelsen fik koret og skibet et ekstra vindue i hver langsider, så koret herefter havde i alt fem vinduer, og skibet otte vinduer. Grundplanen 1890 (fig. 7) viser, at skibets oprindelige åbninger var placeret med samme indbyrdes afstand i nord- og sydmuren, men således at sydsidens var trukket noget mod vest.

Af disse tilsammen tretten rundbuede og dobbeltsmigede vinduer er ti bevaret, de fleste på deres gamle plads. I kirkens nordside er således alle seks i behold, de fem genåbnet 1891-92 efter at de var opmålt og undersøgt 1888. To af de oprindelige vinduer i skibets sydsider, nr. 2 og 3 fra øst, står som udvendige nicher; dog er det

vestre af de to som nævnt flyttet et stykke mod vest efter våbenhusets nedbrydning. Granitoverliggeren til korets østvindue, der nu fremtræder som en rektantet niche, er indmuret indvendig i korgavlen (bag altertavlen), mens en lignende overligger, der må have siddet over det ene af de to vinduer i korets sydsider, nu befinder sig i Esbjerg Museum (inv. nr. 220/1953).

Vinduerne lader sig efter størrelse og udformning inddele i tre grupper:

1) Skibets oprindelige, højtsiddende vinduer, hvoraf fem ud af seks er bevaret, tre i nord (fig. 5a-c) og to i syd (fig. 5e og f). De er alle udført i granit og ret små (lysningerne er ca. 83 cm høje, svarende til 3 fod); de har tagformede overligger-

gere, og siderne udgøres med en enkelt undtagelse af én kvader. Nordsidens tre vinduer er affasede i lysningen på samme måde som mange romanske vinduer er det i Vester og Øster Horne herreder (sml. kirkerne i Ovtrup, Nørre Nebel og Henne, samt i Torstrup, Horne og Tistrup). Af sydsidens to vinduer er kun det østre (fig. 5f) affaset, og begge har en lille gennemgående profilering i kanten mellem smig og murplan.

2) Vestforlængelsens nordre vindue (fig. 5d), holder omtrent samme højde som skibets øvrige vinduer. Det har oprindeligt haft murede sider af tufsten, 1892 udskiftet med granitkvadre. Den runde bue kantes af en rundstav, som afsluttes i en fransk lilje, udhugget i svagt relief, svarende til adskillige vinduer i Skast herred (sml. f. eks. Vester Starup, s. 1655, og Vester Nebel).

3) Korets fire vinduer, nemlig de to nordvinduer (fig. 5g og h), som stadig er i brug, det adspaltede gavlvindue samt overliggeren i Esbjerg Museum. De to nordvinduer er noget højere end skibets, 112 cm i lysningen (svarende til 4 fod), det vestre (fig. 5h) formentlig som følge af en udvidelse i forbindelse med korforlængelsen. Det afsluttes med et muret stik af tufsten,

men er ellers uden udsmykning.¹³ Det østre vindue (fig. 5g) samt vinduet i gavlen står med affasede smige og er yderligere kantet med en lille omløbende profil. Samme affasning og indfatning findes i den fritgående overligger.

Den øvre del af en *tvinduesramme* (fig. 5b) fremkom 1888 i skibets 2. vindue i nord, regnet fra øst.¹⁴ Den er dannet af sammenstemmede stykker egetræ.

Etaperner i det romanske byggeri. Vestforlængelsen må i store træk svare til skibets vestre hvælvfag. Nøjagtigt hvor den nedbrudte vestgavl har befundet sig vil formodentlig kunne fastslås ved en arkæologisk undersøgelse. I forbindelse med udvidelsen blev syddøren som nævnt på sin gamle plads, mens norddøren flyttedes mod vest.

Det lille, liljesmykkede vindue synes at vise, at vestforlængelsen – således som det ikke er ualmindeligt på egnen (jfr. Lunde og Fåborg) – er foretaget ret kort tid efter, at den første stenkirke stod færdig.

Korudvidelsen er foretaget endnu i romansk tid, måske o. 1250. Kvadrene er af den samme gode kvalitet som i den oprindelige kirke, og vinduerne er rundbuede. Som i Henne og i Ål

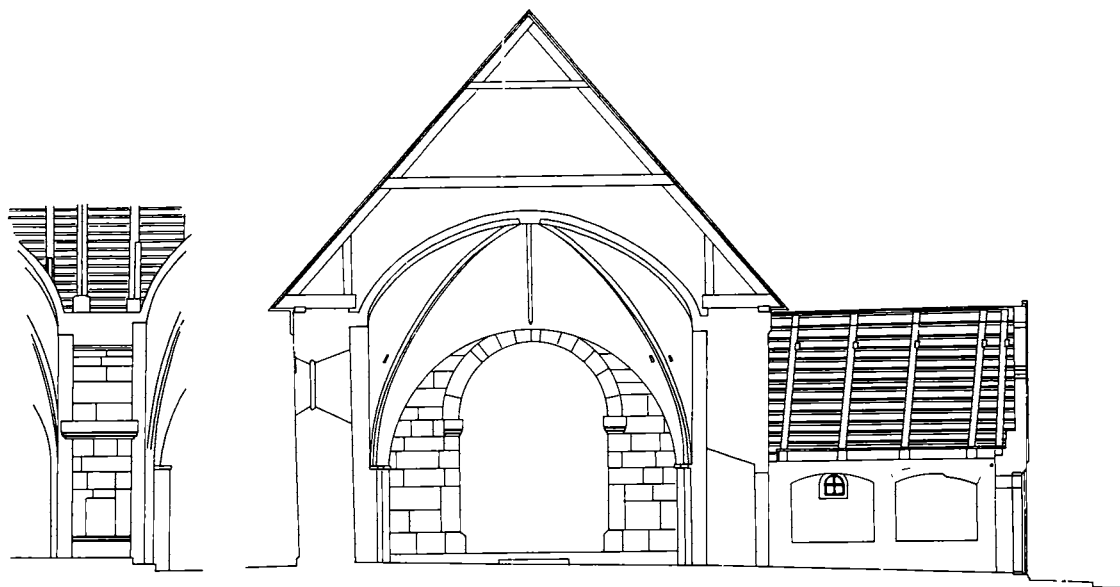

Fig. 8-9. Snit gennem kirken, 1:150, målt og tegnet af Hector Estrup 1890. 8. Snit gennem triumfbue, set mod syd. 9. Tværnsnit gennem skib og tvåbenhus, set mod øst. – 8. *Schnitt durch Triumphbogen gegen Süden.* 9. *Querschnitt durch Schiff und tvåbenhus gegen Osten.* 1890.

forlængede man blot flankemurene mod øst, men modsat disse korudvidelser, der må være af en lidt yngre dato, fik korgavlen i Skast ikke et trekoblet vindue. De bevarede vinduer i koret er imod sædvane noget højere end i skibet – et træk som kirken har tilfælles med Brøndum. Det gælder som nævnt også korets vestre vindue i nord, der formodentlig er udvidet i forbindelse med korforlængelsen, hvor det har fået sit nuværende stik af tufsten.

Fundet af en fundamentsten i gulvet ved korets sydvæg viser, at den nedbrudte *†korgavl* må have stået ca. 5,5 – 6,5 m øst for triumfmuren.¹⁵

Romansk billedkvader (fig. 12). I en kvader i korets østgavl, 37 × 35 cm, er i relief udhugget en springende hjort. – En kvader i skibets vestgavl, syd for tårnet, er udstyret med to streger, mens en sokkelkvader i korets nordside smykkes af et lille kors, udhugget under en fals på skråkantens plads.

En **søjlekapitel* (fig. 13-14), af grålig granit, måler 30 × 30 cm og er 24 cm høj. Det øverste, retkantede parti optager ca. halvdelen af stenen. I det runde parti herunder er der i hjørnerne udhugget fire reliefhoveder. Den cirkulære underside, 23 cm i diameter, har i midten et af-

trappet hul. Stenens funktion i Skast kirke er ukendt. Hvis den er udført som et søjlehoved, må den have været beregnet til en fritstående søjle og næppe til en portalsøjle. Stenen, hvis reliefhoveder ikke er uden en vis lighed med døbefonten i Vester Nykirke, befandt sig 1896 på »tårnloftet«, hvor den blev opmålt og tegnet af E. Rondahl. Nu i Esbjerg Museum (inv. nr. 129/1952).

Indre. Triumfmuren (jfr. fig. 8-9), der siden 1880'erne har stået afrenset for kalk, er på både øst- og vestsiden beklædt med granitkvadre, hvoraf flere i store formater, således indgår flere rejste kvadre i vangerne. Korbuen, som afsluttes med et rundt kilestensstik, er udstyret med en høj, profileret og veltilpasset sokkel og lange kraftige *kragbånd* (jfr. s. 1600, fig. 7). De sidstnævnte prydes på undersiden af en profil, som er ført om på vestsiden, hvorimod kragstenenes rått behandlede østender rager langt ind i koret, som om stenene i det ellers civiliserede murværk var bestemt til at sidde et andet sted.

Kirkens øvrige vægge, dækket af et tykt lag puds og kalk, er formodentlig af marksten,¹⁶ således i hvert fald vestforlængelsens nordvæg, som blev undersøgt af Estrup 1890. En lille *gem-*

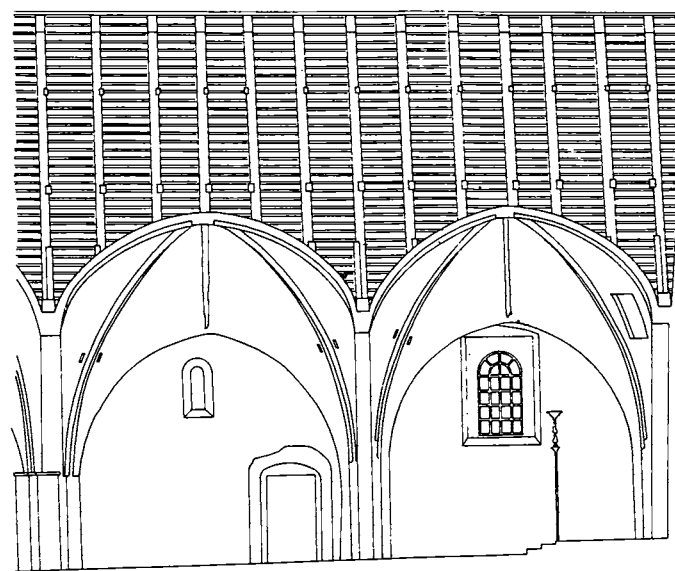

Fig. 10. Længdesnit gennem skibets to vestre hvælvfag, set mod syd, 1:150, målt og tegnet af Hector Estrup 1890. Det hævede parti vestligst i skibet rummede en åben *†*begravelse, adskilt fra kirken ved et rækværk (s. 1907). – *Längsschnitt nach Süden durch die zwei Westjoche des Schiffes. 1890.*

Fig. 11. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1983. – Nordostansicht der Kirche.

meniche i korforlængelsens sydvæg har bund 115 cm over nuværende gulvniveau, er 44 cm høj og dækkes af et spærstik.

Gavle. Korudvidelsens gavltrekanter er udvendig af kvadre, indersiden er pudset, og i hvert tilfælde den øverste spids er af tegl muligvis efter en ommuring 1891-92. Skibets østre gavltrekanter blev brudt ned sidstnævnte år og er udvendig afløst af en forskalling af træ. Vestforlængelsens gavle, der bærer tårnets østmur, står pudset, men synes at være af marksten.

Tagværket, med dobbelt lag hanebånd og korte stivere, er i alt væsentligt fra ombygningen 1891-92; hvad der er af ældre tagværker er helt omkalfatret. Over skibets østende ses fem egespær, der har haft krydsende stivere af den såkaldte Arrildtype med ovale eller rektangulære taphuller.

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. De fem hvælvfag, der afløste flade bjælkelofter, er indmuret ca. 1500-20 og er et arbejde af den såkaldte Liljemester med dennes karakteristiske, kalkmalede dekoration (jfr. kalkmalerier). Om tårnet, der på flere måder adskiller sig fra egnens øvrige tårne, da allerede var kommet til, lader sig ikke afgøre. En nu tilmuret lem i skibets vestre hvælvfag indikerer muligvis, at tårnet er bygget senere end hvælvene. Også det nedbrudte tvåbenhus var senmiddelalderligt, men heller ikke her kan dateringen nærmere præciseres.

Ribbehvælvne, ca. 1500-20, to fag i koret og tre i skibet, har store lighedstræk med de samtidige hvælve i Jerne, Janderup, Horne¹⁷ og Alslev, der ligeledes er muret og dekoreret af Liljemesterens værksted.¹⁸ Fagene er ottedelte og hviler

på falsede piller uden vederlagsmarkering og på runde eller kun svagt spidsende buer. Ribberne er af kvarte sten med undtagelse af koret, hvor der også er brugt svagt profilerede, højryggede ribber, et træk som tillige kendes i Jerne.¹⁹ En nu tilmuret *tle*m (jfr. fig. 10) i skibets vestre fag, i det sydvestre hjørne, har givet adgang til loftsrummet.

På et formodentlig ret tidligt tidspunkt efter hvælvenes indbygning, i 1500'rne eller i 1600'rnas begyndelse, blev skibets østre fag ommuret muligvis som følge af en sammenstyrtning. Det nye hvælvfag er muret som et krydshvælv med retkantede kragbånd (jfr. fig. 10) og savnede ved kalkmaleriernes fremdragelse 1930 Liljemesterens karakteristiske udsmykning. De anvendte munkesten er en smule mindre end i de øvrige hvælv.

Det lille *tårn* ved skibets vestende ligner på flere punkter det i Brøndum, men adskiller sig ellers fra flertallet af egnens kirketårne: det var oprindeligt uden forbindelse med skibet, det havde ingen muret trappe, og synes fra første færd at have været afsluttet med et pyramidespir, mens egnens kirker normalt har sadeltage eller spir fra baroktiden.

Tårnet er opført af munkesten over et enkelt granitskifte i vest. Under ombygningen 1891-92 blev det meste af vestmuren fornyet, og facaderne blev skalmuret med nye munkesten. Gammelt murværk ses nu kun øverst i nordsi-

Fig. 12. Romansk billedkvader i korets østgavl (s. 1887). NE fot. 1983. – *Romanischer Bildquader im östlichen Chorgiebel*.

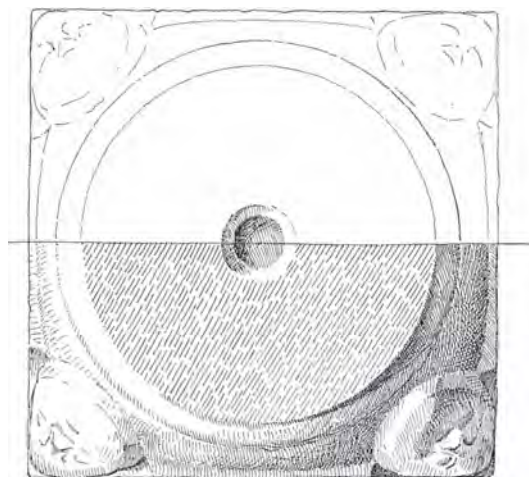
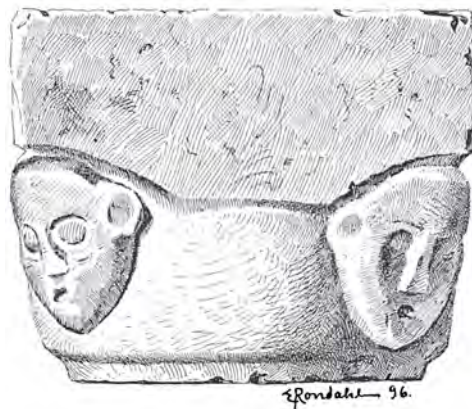

Fig. 13. Romansk *kapitæl af granit, nu i Esbjerg Museum, jfr. fig. 14 (s. 1887). Opstalt og plan, 1:5, målt og tegnet af E. Rondahl 1896. – *Romanisches *Granitkapitell, im Museum von Esbjerg* (vgl. Abb. 14).

Fig. 14. Romansk *kapitæl af granit, nu i Esbjerg Museum, jfr. fig. 13 (s. 1887). NE fot. 1983. – *Romanisches *Granitkapitell* (vgl. Abb. 13).

den samt i østmuren, som hviler på skibets østgavl. Inden ombygningen indgik der et større antal kvadre nederst i de hvidtede mure. Disse var oventil skalmuret af små mursten, vist nok ved en reparation 1724, udført i provst Maturin Castensens tid som kirkeejer. Jerndragere med »1724« og »MC« ses stadig øverst i sydsiden.

Indtil 1891 var nederste etage som nævnt uden forbindelse med selve kirken. Rummet, hvis gulv ligger to trin lavere end skibets, var som nu dækket med et bjælkeloft, og der var adgang udefra gennem en nu tilmuret, rundbuet dør i nordmuren, smykket af et spidsbuet spejl. Ved ombygningen blev tårnrummet omdannet til forhal. Der indsattes en bred, fladbuet dør, i spidsbuet spejl, i syd og en rundbuet fløjdør mellem tårn og skib. Tidligere må der have været adgang til de øvre stokværk via en lem i træloftet. Nu kommer man op i tårnet gennem en nymuret spindeltrappe ved nordsiden. Denne udmunder i et højt mellemstokværk, hvis vægge oprindeligt har stået med fladbuede spare-nicher, hvoraf den vestre er væk og den søndre tilmuret. I den nordre niche er en tilmuret, falsat glug, i syd et nyere, fladbuet vindue, mens en dør i østmuren leder indtil skibets loftsrum.

Af klokkestokværkets fem, udvendigt faldede glamhuller er kun det østre, fladbuede, oprindeligt, mens det søndre, der er rundbuet, formodentlig er ommuret 1724. De to fladbuede huller i nord må sammen med det vestre være nymuret 1891 som efterligninger af det østre.

Tårnet slutter i et firesidet, blyklædt *pyramidespir*, som meget vel kan repræsentere den oprindelige tagform, idet det nævnes allerede i indberetningen til Ole Worm 1638²⁰. Tagværkets opskalkning er muligvis først foretaget 1877, da blytaget blev fornyet og der opsattes en ny vindfløj. En lidt ældre tegning (fig. 16) viser spiret med plane flader.

Det senmiddelalderlige *tvåbenhus* ved skibets sydside (jfr. fig. 7, 9 og 16), nedrevet 1892, var opført af blandede materialer, granitkvadre og munkesten; gavlmuren var ommuret i tegl fra grunden o. 1851.²¹ Det var et lavt, hvidtet og teglhængt hus, hvis tagryg flugtede med skibets murkrone. Indvendig var sidemurene hver op-

Fig. 15. Indskrifttavle, 1700-50, i tårnets sydside (s. 1891). NE fot. 1983. – *Inskrifttafel an südlicher Turmwand, um 1700-50.*

taget af to fladbuede nicher, én sten dybe, hvis bund var hævet ca. en halv meter over gulvet. Midt i gavlen var en fladbuet dør. I de to nicher nærmest skibet blev o. 1870¹¹ indsat vinduer med støbejernsrammer. Gulvet bestod af mursten, og bræddeloftet var lagt op 1841,²¹ efter at bjælkerne længe havde stået synlige i rummet. Våbenhuset blev betegnet som brøstfældigt 1700,¹¹ og 1791²² fandt synet, at det var i mådelig stand som følge af nedrivning af nogle tgeværskabe (se inventar).

Kirkens fremtræden efter reformationen. I sognepræst Hans Jensens indberetning til Ole Worm 1638² siges det, at kirken er bygget af kvadre (»e saxo quadrato«), hvilket synes at antyde, at det udvendige murværk allerede da – ligesom i dag – stod uden puds og hvidtekalk. Det samme var tilfældet i 1860'erne, da Burman Becker lavede sin lille penneskitse af kirken (fig. 16). Af samme skitse fremgår det, at tårn og våbenhus da var hvidtet. Provstesynet påbød 1882, at granitkvadrene nederst i tårnet, omkring syddøren (i våbenhuset) samt i triumfmuren blev afvasket for kalk.²¹

Tagbeklædningen har i det mindste siden 1600'erne² bestået af bly. Også det nedbrudte, teglhængte tvåbenhus har formodentlig oprindeligt været tækket med bly²³ og først fået sit tegltag i Maturin Castensens tid som kirkeejer. I de anklager, der rettedes mod ham for misrøgt af kirkerne i Jerne og Skast, nævnes det, at han i nogle tilfælde har ladet blyet udskifte med tagsten.²⁴ Ved blytagets seneste omlægning 1966 nedtoges en blytavle med årstallet »1850«.

De tilbagevendende vedligeholdelsesarbejder har foruden omsmeltning af blytaget navnlig omfattet større og mindre *omsætninger af kvadersmurværket*, som har været betinget af bevægelser i murene, fremkaldt af trykket fra de indbyggede hvælv. I kirkesynet 1700 hedder det således, at muren på korets østende »er udskreden på begge sider«,¹⁰ og bedre stod det ikke til 1792, da kirkens sydøstre hjørne trængte til en hurtig reparation, fordi »de store sten« truede med at falde ud.²² 1853-54 påbød provstesynet, at kvadrene i skibets sydfacade mellem våbenhuset og det østre hjørne blev taget ned og genopsat, så muren blev lige.²¹ 1855 synes også korgavlen at være blevet omsat.²¹ Ifølge synet 1886 var der også bevægelse i skibets vestende, vest for våbenhuset. Her skulle kvadrene »sammenhugges« og opsættes på ny i cement. Samtidig skulle gesimsen renses for kalk, og de partier, der igennem tiden var udmuret med tegl, erstattes med nye kvadre med samme profil som de oprindelige sten. Inden genopsætningen skulle samtlige sten afbanes og renses med saltsyre og vand.¹¹

Kirkens *istandsættelse og ombygning 1891-92* gennemførtes som nævnt under ledelse af arkitekt Hector Estrup, Horsens, efter at kirkeværgerne i første omgang havde henvendt sig til arkitekt Axel Møller, Esbjerg.¹¹ Med udgangspunkt i et særligt kirkesyn i august 1887 udarbejdede Estrup 1890 et forslag, der i det store hele bevarede kirken i dens gamle skikkelse. Kirkeværgerne ønskede derimod en fuldstændig ombygning, hvilket Estrup var imod, og som da heller ikke fik ministeriets godkendelse. Dog tillod ministeriet, at våbenhuset blev nedbrudt og tårnrummet indrettet som forhal.

Arbejdet, der var forberedt ved en undersøgelse og opmåling af kirkens hvælv og vinduer 1888 og oprindelige døre 1890 (jfr. ovf.), indledtes med tårnet, hvis ombygning er beskrevet ovenfor. Reparationen af kor og skib, der foregik i sommeren 1892, må som nævnt have omfattet betydelige omsætningsarbejder, navnlig i skibets sydside, hvor ethvert aftryk af våbenhuset er fjernet, og det vestre af de to romanske vinduer – for symmetriens skyld – blev flyttet

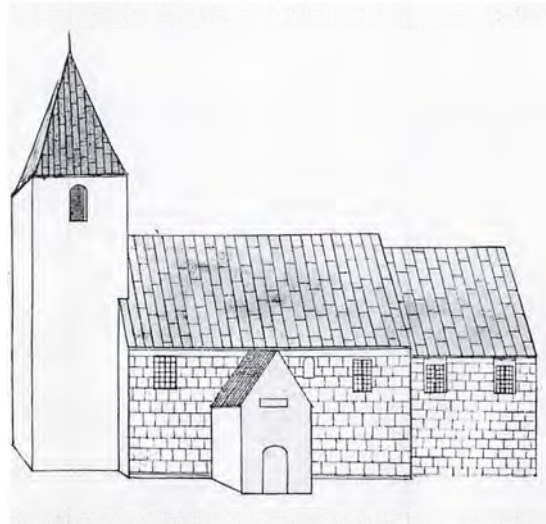

Fig. 16. Kirken set fra syd, tegnet af J. G. Burman Becker o. 1860. Det kgl. Bibliotek. – *Siidansicht der Kirche. Zeichnung um 1860.*

mod vest. Syddøren blev tilmuret og præstedøren i koret taget i brug igen. Nordsidens gamle vinduer blev genåbnet, idet man samtidig tilmurede et nyere vindue midt i skibet. I syd, hvor der endnu omkring 1860 var retkantede, teglmurede åbninger med karme af træ, to i koret og to i skibet, (jfr. fig. 16), indsattes uniformerede, rundbuede støbejernsrammer, indfattet i granit. Disse vinduer, to i koret og tre i skibet, er 1981 fornyet som kopier af de gamle.

Kirken er i dag helt igennem præget af istandsættelsen 1891-92. Den vigtigste ændring siden da er kalkmaleriernes fremdragelse 1930. Udvendig står den store, blytækte kirke overalt i blank mur, indvendig er alt hvidtet med undtagelse af triumfmuren. I gulvet ligger røde teglsten på fladen.

Opvarmning. En kakkelovn, opsat i skibets nordøstre hjørne 1895, afløstes af nye varmeanlæg 1915 og 1947. 1985 installeredes el-varme.¹¹

En *indskriftstavle* (fig. 15), 1700-50, af sandsten, 35 × 80 cm, kan være opsat af Maturin Castensen i forbindelse med kirkens reparation 1724. Af den stærkt eroderede versalindskrift, indrammet af akantusløv, læses nu kun mindre passager: »i dette Sted...«, »O, naaderige Gud...«.

Fig. 17. Udsnit af kalkmalet dekoration i korets østre hvælv, set mod øst, udført af den såkaldte Liljemester ca. 1500-20 (s. 1892). Ole Søndergaard fot. 1930. – *Ausschnitt aus Gewölbemalerei im östlichen Chorgewölbe gegen Osten. Eine Arbeit des sogenannten Lilienmeisters um 1500-20.*

Indmuret i tårnets sydside, tidligere muligvis i våbenhusgavlen (jfr. fig. 16).

Vindfløjen over tårnets pyramidespir bærer årstallet »1877«.

KALKMALERIER

Kirkens fem hvælvfag smykkes af en stor dekoration (fig. 18 og 28), udført ca. 1500-20 af den såkaldte Liljemester,¹⁸ hvis hvælvudsmykning kendes adskillige steder på egnen, eksempelvis i Janderup (s. 1040), Ansager (s. 1574) og Alslev. Maleren var sandsynligvis murer eller synes i det mindste at have været tilknyttet det murersjak, som opførte hvælvne, idet farverne, okkerrødt, gråt og sort, ligger på den

oprindelige kalkbund. Omridsene er tegnet med en skarp genstand, måske en murske.

Dekorationen er den velkendte med et rødt treblad i hver kappe, samlet omkring en ring og omgivet af en sort pyramide eller gavlv, der krones af en rød, fransk lilje. Liljerne gentages i den øverste spids af hver kappe, hvor de otte liljer tilsammen danner en stor, kunstfærdig roset (fig. 17). Ribber og buer smykkes af et sparemønster i rødt og sort – eller gråt, rødt og sort, malet på den hvide bund. Fra ribber, buer og pyramider udgår de karakteristiske, røde krabbeblade.

Kalkmalerier blev opdaget af Hector Estrup 1888 og undersøgt samme år af Magnus-Petersen. De to konstaterede, at malerierne var udført med »samme skødesløshed og mangel på omhu« som de dengang nyopdagede malerier i Horne kirke (jfr. s. 1451f.), og Magnus-Petersen fandt ikke, at billederne burde fremdrages, højst de trefarvede sparrer på ribberne, hvilket dog ikke blev til noget.

En egentlig afdækning og restaurering blev først foretaget 1930 ved Ole Søndergaard, som ved samme lejlighed udsmykkede skibets østre, ombyggede hvælv med en fri fortolkning af Liljemesterens dekoration. Efter en misforstået istandsættelse 1966, hvorunder der anvendtes plasticmaling, blev malerierne i begyndelsen af 1980'erne rensset og opmalet ved konservator Knud Simonsen; men som følge af løst siddende puds står de 1989 over for en ny istandsættelse. Efter de gentagne »opmalinger« optræder liljer og sparrer nu i to variationer.

Under reparation af korets østvæg fandtes 1985 rester af en kalkmalet *tbaldakin* eller draperi i røde og brune farver, formodentlig udført i 1800'ernes begyndelse som baggrund for den lyst stafferede altertavle. Dekorationen ønskedes opmalet 1884,¹¹ men blev overhvidtet få år efter.

INVENTAR

Oversigt. Foruden den romanske granitdøbefont er der af kirkens middelalderlige udstyr kun bevaret en rest af en *Nådestolsgruppe, der har hørt til en sen-gotisk altertavle (nu i Esbjerg Museum).

Fig. 18. Indre set mod øst. NE fot. 1989. – *Innenansicht nach Osten.*

Kirkerummet domineres af det træskårne renæssanceinventar, der er kommet til i to hovedomgange. I årene 1586-87 opsattes den enkle prædikestol og en faltetavle, der formentlig har været af ungrenæssansens katekismustype. Herved tredive år senere blev dette inventar fornyet og moderniseret i højrenæssancestil på foranledning af kirkeværgerne. 1618 tilføjes prædikestolens himmel, og to år senere opsatte man den nuværende altertavle, der ikke blot bærer navne på kirkeværgerne, men også deres små portræthoveder. Fra samme tid er alterstagerne, der dog først er skænket af kirkeejerne 1749, og 1600'rne er

yderligere repræsenteret af en usædvanlig »støtte« under prædikestolen, gjort af en gammel skibsdel.

Stolestaderne, der har paralleller i sønderjyske kirker, dateres øjensynligt af det skårne årstal »1737« og det maledede »1754«, der kan gælde den første staffering. Fra samme tid stammer et sæt *altermalerier, nu i Esbjerg Museum.

De gamle malerier er 1930 blevet afløst af tavlens nuværende, udført af Ole Søndergaard, der samtidig i det væsentlige bestemte inventarets nuværende *farvesætning*. På altertavlen og prædikestolen har han opfrisket en broget staffering fra midten af 1700'rne

Fig. 19. Altertavle, 1620, attikavinge med relief af David og Goliat (s. 1894). NE fot 1983. – *Altarbild, 1620. Seitenhang mit Relief von David und Goliath.*

(1754?) – med noget rigeligere forgyldning og bibeholdelse af prædikestolens malerier, der bærer præg af primitiv opmaling 1841. Stolestaderne, hvis grå bemaling går tilbage til 1907, er vidtgående fornyet 1966, og en snedkermæssig istandsættelse af renæssanceinventaret er foretaget 1985.

Alterbordet er fra 1930, muret af små røde sten, 193 × 113 cm, 100 cm højt. Murværket står blankt med et latinsk kors i mørke klinker på forsiden, bordet dækket af en gråmalet træplade. 1843 nævnes *†alterbordet* som et panelværk af fyr, der ønskedes malet og forsynet med en manglende fjæl og en liste ovenover (jfr. fig. 7).²¹ *†Alterklæder*. 1823 var klædet gammelt og ønskedes fornyet;²⁵ 1862 var det af rødt fløjl.¹¹

Altertavle (fig. 20), 1620, opsat på foranledning af kirkeværgerne Niels Lauridsen Sadderup og Jep Sørensen Solbjerg, hvis navne og små portrætter pryder storvingerne (fig. 23, 24a-b). Tavlen er som den to år ældre himmel til prædikestolen udført af en flittig, vestjysk snedker, hvis hovedværk er inventaret i Sønder Borris kirke (Ringkøbing amt).

Den anselige opbygning består af postament, tredelt storstykke, todelt attika og topstykke, alt

med vinger, der i tidens stil er formet som rulleværkskartoucher med småspir. De næsten kvadratiske storfelter med en spinkel æggestavsramme flankeres af korintiske frisøjler med glatte skafter og kartoucheprydbælte. Postamentet har glat felt, kantet af volutfremspring, som prydes af små relieffer i kartoucheindfatning. I nord ses Pelikanen, der fodrer ungerne med sit blod, i syd Fugl Fønix; begge motiver optræder tilsvarende på snedkerens prædikestole i Dejbjerg og Sønder Lem (Ringkøbing amt). Den svære kvartrunde postamentgesims har fremspring med englehoved under storsøjlerne, over hvilke lignende fremspring bryder frisen, der på undersiden har »loft« med små drejede rosetter. Mens postamentvingerne rummer en enkel frugtklase, er storvingerne rigere smykket og bærer i versaler navnene på de daværende kirkeværger, hvis små portræthoveder afslutter vingerne foroven. I nord læses: »Niels/ Lavridz/ søn/ Sadrop«, hvis hoved er fremstillet med lidt tjavset hår og fuldskæg (fig. 24b), i syd: »Jep/ Søren/søn/ Solbire«, der ses glatraget og med store krøller (fig. 23, 24a). Yderst på storgesimsen flankerer småspir med årstallet »16/20« attikaen, der er en lidt forenklet udgave af storstykket. Dens korintiske søjler prydes på ungrenæssancevis af akantusløv, felterne er profilindrammede, og arkitrav og kronliste ledsages af henholdsvis en art vegetativ løbende hund og en æggestav. Attikavingerne, der foroven løber ud i diminutive ørnehoveder, rummer relieffer af David og Goliat (i nord, fig. 19) og af Samson, der sønderriver løvens gab; begge motiver er skåret efter så gamle forlæg som trykkene i Christian III.s bibel (1550).²⁶ Topstykket har to joniske hermer, en mandlig (i nord) og en kvindelig, flankerende det profilindrammede felt. Topvingerne har store ørne, og øverst bærer topgesimsen en lille gavli i form af et kvindehoved med jonisk kapital.

Felterne rummer *malerier* fra 1930, udført af Ole Søndergaard i olie på lærred. I storfelterne flankeres Korsfæstelsen af Julenat (i nord) og Opstandelsen, i attikaen ses Den barmhjertige Samaritan (i nord) og Den fortabte søns Hjemkomst, i topfeltet Den gode Hyrde. Malerierne

Fig. 20. Altartavle, 1620, med malerier udført 1930 af Ole Søndergaard (s. 1894). NE fot. 1983. – Altartavle, 1620. Gemälde von Ole Søndergaard, 1930.

står i overvejende grålige toner. Træværkets sammenhørende bemaling er i hovedsagen en opmaling af en staffering fra 1700'rne, dog med en noget rigeligere forgyldning. Dominerende

er en mørk blå, en brun og en mørk okker, der danner bund for forgyldte frakturindskrifter. I postamentfeltet læses: »Gjøre dette til min Ihu-kom(m)else«, i storfrisen: »Saa elskede Gud

Fig. 21-22. *Altermalerier, o. 1750 (s. 1896). 21. Opstandelsen. 22. Nadveren. Nu i Esbjerg Museum. NE fot. 1983. - *Altargemælde, um 1750. 21. Auferstehung. 22. Abendmahl.

Verden, at han hengav sin eenbaarne Søn (Joh. 3,16)« og i attikafrisen: »Død for Syndere«.

Et ældre sæt *malerier (fig. 21-22) er sammenhørende med stafferingen fra 1700'erne, hidrørende fra en istandsættelse, der formentlig også har omfattet stolestadernes bemaling (1754?, jfr. ndf.). Malerierne er udført på felternes gamle egepanel, øjensynligt af samme maler, som 1752

gjorde altertavlemalerierne i Spandet kirke (DK. Sjyll. s. 1188). Farverne, der domineres af en klar rød og en lys blå, står til dels noget tynde og med afskalninger. Fra storstykkets midtfeldt stammer en fremstilling af *Nadveren* (fig. 22). Jesus sidder traditionelt midt for bordet, med Johannes i sit skød og med højre hånd løftet velsignende. Apostlene, der har viltert svungne, fodsider gevandter og bare fødder, sidder opmærksomt om bordet bortset fra Judas, der i forgrunden er halvt vendt mod beskueren. Nadverfremstillingen har i nord været flankeret af *Jesu Døb*. Til venstre ses Johannes i profil knælende på en klippe, Jesus står i floden under ham, næsten frontal med hænderne samlet for brystet. I syd sås *Bønnen i Getsemane*, næsten som i Spandet, med Jesus knælende mod venstre midt i billedet, de sovende apostle i forgrunden. Attikaen havde i nord en fremstilling af *Korsfæstelsen*. Jesus hænger dybt i armene, mens Maria og Johannes står under korset i traditionelle sørgepositurer. Scenen er et dunkelt landskab med Jerusalem i baggrunden. Fra attikaens søndre felt hidrører *Opstandelsen* (fig. 21), mens det gamle topmaleri viser *Himmelfarten*, Maria og apostlene i et mørkt og øde landskab, kun oplyst af skæret fra Kristus, hvis underben stikker ud af skyen. Maleriet fremtræder, som også attikaens Korsfæstelse, mere end almindeligt groft i penselføringen, velsagtens fordi maleren har fundet, at han godt kunne sjuske med disse højt-siddende billeder. Under 1700'ernes farver er konstateret enkelte rester af formentlig originale malerier.

Snedkeren, hvis arbejdsområde især var egen omkring Ringkøbing Fjord, har også udført prædikestolshimlen (jfr. ndf.) og i Ribe amt endvidere altertavlen i Vester Nebel, prædikestolen i Brøndum og prædikestolshimlen i Henne (s. 1258 med note 39). Tavlen minder i sin opbygning ikke meget om snedkerens øvrige, men synes i udformningen med attika at efterligne den prægtige, fire år ældre altertavle i S. Jacobi kirke i Varde. Her må de to kirkeværgere også have fundet inspirationen til deres usædvanlige portrætter på storvingerne (fig. 23-24). I Varde har givnerne, borgmester Otto Ras-

mussen og Maren Nielsdatter, nemlig ladet sig afbilde ganske tilsvarende (s. 894 med fig. 18).

Ved tavlens istandsættelse midt i 1700'erne er de oprindelige malerier øjensynligt blevet ret grundigt afskrabet inden fornyelsen og træværkets nystaffering. 1841-43 ønskedes nogle sirater på altertavlen anbragt og malet, to »forzirings-spidsen« var faldet af, og det øverste maleri sunket i rammen.²¹ 1852 og 1884 blev tavlen opmalet i samme farver og forgyldning som førhen,¹¹ ligeledes 1930, da de nuværende malerier blev indsat. De gamle *malerier, der ikke synes berørt af opmalingerne, fik profilrammer og ophængtes i tårnrummet, indtil de 1966 blev afgivet som depositum til Esbjerg Museum (inv. nr. 328-33/1966). De er blevet konserveret 1967, mens en snedkermæssig istandsættelse af altertavlen er foretaget 1985.

Fra en senkatolsk (†)altertavle stammer resterne af en *(†)Nådestolsgruppe (fig. 26) fra o. 1500. Bevaret er kun lidt af tronsædet og Gudfaders venstre ben og arm, holdende en (nu halv) verdenskugle imod knæet. Stumpen, der er af egetræ uden farverester, er siden 1953 i Esbjerg Museum (inv. nr. 206/1953). Endnu 1888 var gruppen næsten fuldt bevaret, som det ses af Magnus-Petersens tegning fra dette år (fig. 26). Den viser en Nådestolsgruppe i traditionel, senmiddelalderlig udformning, angiveligt fire fod høj. Gudfader fremtrådte som en tronende gammel konge, der med højre hånd fremholdt sin lidende søn i skikkelse af en smerdensmand, mens den venstre – ret usædvanligt – støttede verdenskuglen på skødet. Gudfaders krone havde mistet spirene, og gruppen var flækket i to stykker – en større højre del og den bevarede venstre. Gruppen må oprindeligt have været hovedmotiv i en senmiddelalderlig højaltertavle (jfr. s. 1114, 1228, 1660, 1688) eller eventuelt i en sidealtertavle (jfr. s. 1198). Da Helms 1874 besøgte kirken, fandt han »den gamle og den unge Gud« hensat i skjul under prædikestolen.

†Altertavle, 1586-87. I sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog for disse år omtales betaling for en altertavle, skaffet af provsten selv.²⁷ Tavlen, der må have hørt til den af

Fig. 23. Altertavle, 1620, storvinge med kirkeværgen Jep Sørensen's navn og portræt (s. 1894, 1896, jfr. fig. 24 a). NE fot. 1983. – Altarbild, 1620. Seitenhang mit Name und Bildniss des Kirchenvorstehers Jep Sørensen.

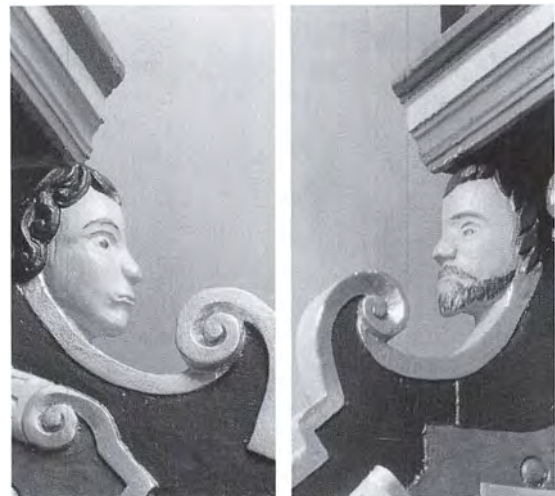

Fig. 24 a-b. Altertavle, 1620, portrætter af kirkeværgerne (s. 1894, 1896, jfr. fig. 23). a. Jep Sørensen. b. Niels Lauridsen. NE fot. 1989. – Altarbild, 1620. Bildnisse der Kirchenvorsteher. a. Jep Sørensen. b. Niels Lauridsen (vgl. Abb. 23).

Vedel anbefalede ungrenæssancetype som de bevarede i Øse (s. 1612), Næsbjerg (s. 1638) og Hostrup,²⁸ har kun tjent i henimod 30 år, før den er blevet afløst af den nuværende.

Altersølvet består af dele fra forskellig tid. *Kalken*, der har stempel for Carl Christian Sørensen i Ribe (til 1865) og i Varde (†1892), er 18 cm høj. Foden er cirkulær med en graveret bladranke og et lille pånitted, 2,5 cm højt, støbt krucifiks. Skaftledene er konkave, knoppen rund og glat ligesom bægeret. Under foden ses Carl Christian Sørensens stempel (Bøje 1982 nr. 6836, 6923). Den ældre *disk* har hørt til et altersæt leveret af Hans Pedersen Satterup i Hjeriting (1764-83). Den måler 12 cm i tv. og har en graveret dekoration af koncentriske ringe. På undersiden Satterups gentagne stempel og ny graveret påskrift: »Skads Kirke«. ²⁹ Sættet omtales 1791,²² den til disken hørende *†kalk* formentlig endnu 1862.¹¹ *Alterkanden* er som *oblatæsk* nyere, kanden mærket »Cohr«, æsken »Sterling Danmark« og »F. Hingelbergs Aarhus«. Ved kirken opbevares endvidere en *alterkande* og *oblatæske* i sort porcelæn med guldkors fra Bing & Grøndahl, anskaffet 1902 og 1904.¹¹ En *†alterkande* af blik fra 1845 ²¹ var 1862 afløst af en ny, der som den daværende *†oblatæske* var af porcelæn.¹¹

Sygesættet, anskaffet 1910,¹¹ er et Københavnsarbejde i enkle former. *Kalken* har cirkelkors på bægerets side, disken på fanen. Sammenhørende læderfutteral med blåt indtræk. *†Sygekalk*. 1586-87 modtog sysselprovsten Anders Sørensen Vedel betaling for en ny kalk at besøge syge folk med.²⁷

Alterstager (fig. 25), o. 1600-1650, skænket til kirken af Jørgen Bruun og Johanne Bundesen (jfr. mindetavle nr. 1 og *†begravelse*) i forbindelse med deres erhvervelse af kirken 1749 (jfr. indledningen). Stagerne er 33 cm høje. Over den store, karnisprofilerede fod er indskudt en flad, bred krave. Skaftet er balusterformet med et midtled, der er formet som en lidt flad kugle, lyseskålen har torn af malm. På skaftets midtled er sekundært graveret givernes spejlmonogram og på foden årstallet »1749«. Nyere *†syvstager* er opstillet på alterbordet.

†Messehageler. Efter svenskekrigen manglede 1668 en hagel.⁹ 1791 havde kirken to, af hvilke den ene var af rødt fløj.²² 1823 omtales haglen som gammel,²⁵ 1862 var den af sort fløj med fyrgyldte galoner.¹¹

Alterskranken er fra 1930, rektangulær, i blankt egetræ med muret skammel og ældre støbejernsbalustre fra 1878. *†Alterskranker*. 1862 var knæfaldet af fyrretræ, udstoppet og beklædt med læder. 1878 opsattes et nyt, halvrundt knæfald (jfr. fig. 7) med poleret håndliste af mahogni og støbejernsbalustre af den på egnen vanlige type (jfr. s. 1506), der er genanvendt i den nuværende skranke.¹¹

Døbefont (jfr. fig. 28), romansk af granit, en afart af egnens almindelige, glatkummede, vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 174). Fonten er 87 cm høj, kummens tv. 69 cm. Foden, hugget af rødlig granit, er formet som en lav og bred søjlebase. Kummen, af en mere grålig sten, er halvkugleformet med vulst ved overgangen fra det cylindriske skaft og en dobbeltvulst langs mundingsranden. Fordybningen er velhugget uden afløb. Efter at den 1882 blev afrenset for kalk og maling, står overfladen nu

Fig. 25. Alterstager, 1600-1650, skænket 1749 af Jørgen Bruun og Johanne Bundesen (s. 1898). NE fot. 1983. – *Altarleuchter, 1600-1650. Eine Stiftung von Jørgen Bruun und Johanne Bundesen 1749.*

blank, kun med enkelte spor af kalk.¹¹ Fonten, der 1890 stod ved korbuens nordre vange (jfr. fig. 7), er opstillet midt i koret, siden 1985 på en gravsten (nr. 1).

Dåbsfad og *dåbskande* er fra 1959 i rustikeret messing, ifølge indskrift leveret af Aksel Bruun, Varde. Begge er mærket »Skads Kirke«. Et **dåbsfad* fra 1861,²¹ af messing, har halvkugleformet fordybning og glat fane, tvm. 45 cm. På undersiden to stempler for Kobbermøllen ved Flensborg.³⁰ Siden 1983 i Skast Sognemuseum. Sammesteds opbevares en **dåbskande* af messing fra 1893.¹¹ Den er 27 cm høj, i skønvirkestil med cirkelkors på korpus. Mærket »Skads Kirke«.

Et *†fontelåg* omtales i inventariet 1791.²²

Prædikestol (fig. 27), 1586-87, opsat af kirkeværgerne Jens i Solbjerg og Laurits i Sadderup;²⁷ himlen er tilføjet 1618 og bærer kirkeværgen Niels Lauridsens navn (jfr. altertavle).

Prædikestolen er et enkelt ungrenæssancearbejde bestående af seks høje arkadefag, hvoraf de fem danner kurv, det sjette en kort bro fjernest opgangen. Felternes spinkle arkadebuer bæres af kannelerede pilastre med profilbase- og kapitæl, og bueslaget ledsages af små karvskårne cirkler vekslende med neglesnit. Kraftige vandrette profillister danner overgang til postament og frise, der har enkle profilfelter. Forneden afslutter en bred hængefrise med bladværksbuer. Dens smalle kantliste er ny (af fyr) ligesom prædikestolens dækplanke og læsepult, der står i blank eg. Det tofags opgangspanel med profilindrammede felter er oprindeligt ligesom mægleren, der er formet som en kanneleret jonisk søjle med akantusprydbælte. Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne, hvilende på en spinkel, skævt anbragt støtte med udskåret akantusløv (fig. 36), et stykke genanvendt skibstømmer fra slutningen af 1600'rne.³¹

Den 1618 tilføjede *himlen* er udført af samme snedker som altertavlen. Bagtil er himlen tilpasset hvælvingen, ud imod kirkerummet har den fem fag, hvis frise brydes af fremspring med løvehoveder. Under fremspringene flankerer snedkerens rundkindede englehoveder beskedne kartouche-hængestykker, det nordligste – over opgangen – med årstallet og kirkeværgens navn

Fig. 26. **†*Nådestolsgruppe, o. 1500, fra *†*altertavle (s. 1897). Kun den venstre del af Gudfader er nu bevaret, i Esbjerg Museum. Efter farvelagt tegning af J. Magnus-Petersen 1888. – **†**Gnadenstühl von einem †*Schnitzaltar, um 1500. Nur der linke Teil vom Gottvater ist erhalten geblieben, im Museum von Esbjerg.

(reliefversaler): »Niels Lavrsøn/ 1618«. Himlen krones af store kartouche-topstykker mellem hjørnespir svarende til altertavlens (delvis fornyede); halvdelen af et **top*stykke og et **spir* er nu i Esbjerg Museum.³² Himlens loft er fornyet i glat panel med bibeholdelse af den oprindelige midtroset. Langs himlens bagkant imod hvælvet et enkelt udsavet hængestykke, formentlig fra 1737.

Prædikestolens bemaling er som altertavlens en flere gange opfrisket og forgrovet staffering fra 1700'rne, formentlig udført 1754. Hertil hø-

Fig. 27. Prædikestol, 1586-87, med himmel fra 1618 (s. 1899). NE fot. 1983. – *Kanzel, 1586-87. Schalldeckel 1618.*

rer felternes *malerier* af Kristus, Paulus og evangelisterne, hvis viltteret svungne gevandter gør det sandsynligt, at billederne oprindeligt har været sammenhørende med altertavlens gamle malerier. Nu bærer felternes fremstillinger imidlertid ganske præg af yderst landlige opmalinger i 1800'erne. Til de afbildede, der ses stående med vante attributter imod en hvid bund, hører forgyldte frakturindskrifter i postamentfelterne. Fra opgangen ses: 1) »St. Mathæus«, med bog, men (i hvert fald nu) uden engel. 2) »St. Marcus«, med opslået bog og et menneskeagtigt løvehoved tittende frem bag venstre ben.

3) »St. Lucas«, med en skyggeagtig okse ved fødderne. 4) »St. Johannes«, skægløs, med lukket bog i venstre hånd, ørnen bag venstre fod. 5) »Sabator(!) M(undi)«, Kristus stående med korsæblet i sin højre hånd. 6) »St. Paulus«, med hovedet i højrevendt profil, støttende sig til et spinkelt sværd. Frelserens noget bortgemte placering antyder, at malerifelterne er blevet byttet om i forbindelse med 1800'ernes restaureringer. Frisefelterne rummer små skabelonornamenter, himlens frise en forgyldt versalindskrift fra Joh. 1,14, tilføjet i forbindelse med den seneste istandsættelse 1985.

Ifølge sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog 1586-87 havde begge de daværende kirkeværger, »Jens udi Soelberg og Lauritz i Sadderup«, ydet afdrag på den ny prædikestol.²⁷ Den må have fået sin nuværende placering senest i forbindelse med, at Niels Lauridsen (søn af Laurits i Sadderup?) lod himlen tilføje. Den er en lidt enklere udgave af samme snedkers prædikestolshimle i Henne (s. 1257f.) og Brøndum (fra 1617) og savner bl.a. mesterens karakteristiske basunengle.

Prædikestolens skævt anbragte bærestolpe fra slutningen af 1600'erne må opfattes som en »støtte«, indsat for at stabilisere en hældende opbygning.³³ 1700'ernes nystaffering fulgtes 1841 af en opfriskning,²¹ hvis grovhed Helms beklagede 1874.³⁴ Nye opmalinger har fundet sted 1884¹¹ og 1930 (ved Ole Søndergaard), indtil prædikestolen med den seneste, konserverende istandsættelse 1985 har fået sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne er i deres kerne fra 1737 (malet 1754?), bænkene er dog fornyet 1966 samtidig med, at de gamle gavle udvidedes i bredden. De 35 gavle er af fyr, 113 cm høje, udført i én planke med udsvejfet topstykke, der prydes af fladsnitsagtigt løvværk omkring en glat medaljon. Den forreste gavle i nord bærer herunder det reliefskårne årstal: »1737«. Stoleværkets grå bemaling med skæringer på brun bund er fra 1966, men går tilbage til 1907.

Tre *gavle i Esbjerg Museum (fig. 29) og én i Skast Sognemuseum har bevaret den gamle form uden udvidelser, ligesom der midt på ses

Fig. 28. Indre set mod vest. NE fot. 1983. – *Innenansicht nach Westen.*

aftryk efter et nu forsvundet fyldingsspejl. Disse gavle har endvidere ældre farverester, sognemuseets formentlig oprindelige med en grøn over en klar blå, dateret af årstallet »1754«, som står med hvidt i medaljonen.³⁵

Gavlene har i deres udformning sønderjyske paralleller i Brøns (1730), Spandet og Roager kirker (DK. Sjyll. s. 1178, 1190, 1234). 1791 nævnes 25 mandstole og 26 kvindestole,²² der 1862 alle var åbne (uden låger) og på én nær savnede fyldingsrygge.¹¹ 1882 blev stolestaderne stærkt fornyet under bibeholdelse af forstykkerne (gavlene) og de gamle sæder, for så vidt de ikke var for brøstfældige. Bænkene fik ryg med en hel fylding og »passende skråning«. 1890 omfattede stoleværket også stader i koret, formentlig en gammel ordning (fig. 7). 1907 fik staderne deres nuværende farver,³⁶ der senest er opfriskede ved den omfattende fornyelse 1966.

†*Stolestader*, omtalt i forbindelse med en stolestrid 1636, da herredstinget førte vidner på den gamle stolefordeling; bl.a. hørtes den gamle kirkeværg Niels Lauridsen i Sadderup (jfr. altertavle og prædikestol). Da de fineste pladser omtaltes som de yderste næst »knapen«,³⁷ betegnelsen for spirene på panelværksgavlene, har stoleværket rimeligvis tilhørt egnens almindelige ungrenæssancetype (jfr. s. 1150, 1337).

†*Præste- og skriftestol*, formentlig fra renæssancetiden. 1791 sagdes den at rumme seks personer,²² og 1862 omtales et lidet tknæfald, som henstod i skriftestolen (jfr. skrifteskammel s. 1262). 1878 flyttedes præstens stol fra altret til korets nordvesthjørne,¹¹ hvor den 1890 udgjorde et panelaflukke med dør i syd (jfr. fig. 7). En †*degnestol*, der omtales tidligst 1791, stående syd for altret,²² fik 1821 repareret gulvet.²⁵ 1878 flyttedes den til korets sydvesthjørne, hvor den ses 1890 som pendant til præstestolen i nord (jfr. fig. 7).

Et *skab* til messetøjet er 1959 indrettet bag altret. †*Skabe*. 1637 bevilligede tinget »en schab att gjøriss til tingbøgerne att indhengis udi Schadst kiercke«. 1880 anskaffedes et skab til messetøjet.¹¹ †*Geværskabe*. 1791²² sagdes våbenhuset at være i mådelig stand som følge af »geværskabenes« nedrivelse. Skabene, der har tjent til opbe-

varing af flintebøsser, må være opsat tidligere i 1700'erne i landmilitsens tid.³⁹ Tilsvarende fandtes i bl.a. Ovtrup (s. 1151) og Torstrup (s. 1432).

En nyere *pengeblok* af lyst, blankt træ, 86 cm høj, er opsat ved indgangen. En tilsvarende **pengebøsse* opbevares i Skast Sognemuseum.

Ved indsættelsen af tårnets nuværende *dørfløje* 1964 afleveredes de ældre **fløj-døre* fra 1890 til Esbjerg Museum (inv. nr. 121/1964). Her opbevares tillige en **dørfløj*, der indtil 1958 sad i korets præstedør (inv. nr. 222/1958). †*Dørfløje*. 1862 var såvel skibets syddør som våbenhusets yderdør af egetræ, begge hængt så de åbnede indad.¹¹

Orgel, 1978, med ni stemmer, to manualer og pedal, bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev. Dis-

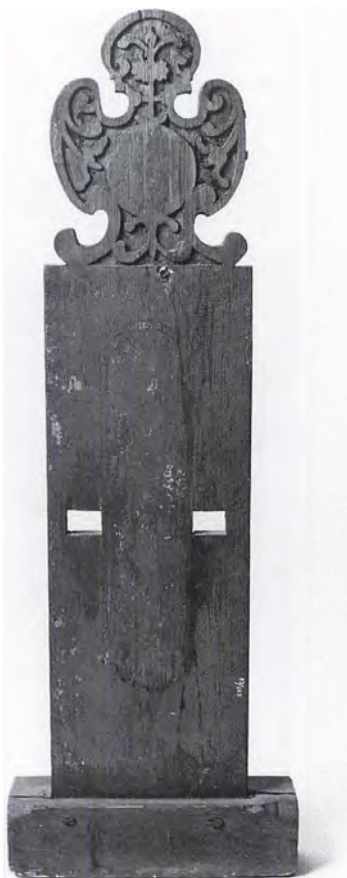

Fig. 29. **Stolegavl*, 1737, med bibeholdt oprindelig form (s. 1900). I Esbjerg Museum. NE fot. 1983. – **Gestühlswange*, 1737. *Ursprüngliche Form*.

position: Manual I: Rørfløjte 8', Principal 4', Gemshorn 2', Mixtur III. Manual II: Gedakt 8', Kobbelfløjte 4', Principal 2', Quint 1 1/3'. Pedal: Subbas 16'. På *pulpitur* i skibets vestende med facade indfældet i brystningen og spillebord ved orglets nordside. Pulpituret er fra 1909, malet i gråt og brunt og med forgyldt frakturindskrift: »Guds Menighed Syng!«

†*Orgler*. 1) 1909,¹¹ formentlig bygget af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing. Ombygget 1929 af Horsens Orgelbyggeri ved Th. Frobenius & Co.⁴⁰ Disposition efter ombygningen (syv stemmer): Bordun 16', Principal 8', Salicional 8', Æoline 8', Octav 4', Fløjte 4', Gemshorn 2'; oktavkoppel, svelle, forte. Pneumatisk aktion, keglevindlade. På samtidigt vestpulpitur, der bibeholdtes 1978. Facaden var indfældet i brystningen og havde et centralt, rundbuet felt med attrappiber samt fire mindre sidefelter med sprosseværk. Spillebord i orgelhusets sydside.

Salmenummertavler, 1966, to ens, 88 × 55 cm, hvide i smal teakramme med sorte letmetalcifre. På triumfvæggen og skibets nordvæg. De har afløst en stor **salmenummertavle* fra 1909,¹¹ 113 × 100 cm, vendbar (med hængsler). Nu i Esbjerg Museum tillige med en kasse med numre (inv. nr. 336-37/1966). †*Salmenummertavler*. 1862 nævnes fire tavler til salmenumre, der 1880 udskiftedes med to nye.

To ens *lysekroner* af messing fra 1909 hænger i skibet;¹¹ i koret en lidt mindre fra nogenlunde samme tid.

Klokke, en omstøbning fra 1907, tv. 94 cm, med profilindrammede indskrifter i reliefversaler om hals og slagring. De gentager den gamle tklokkes (jfr. ndf. nr. 2), idet der efter Claus Asmussens oprindelige støbeindskrift er tilføjet: »Støbt af B. Löw & Søn, København 1907«. Klokken er ophængt i en samtidig slyngebom af egetræ.⁴¹

†*Klokker*. 1) Klokkeskatten 1528 anfører Skast blandt de afleverende kirker, men med vedføjjelsen: »Stander en klokke igen«. ⁴² 1700 var et stort stykke af den nedre kant afstødt, hvorfor klokken, som kan være den der er nævnt 1528, ikke havde været ringet i flere år og nu stod på gulvet i tårnet.¹¹ Omstøbt 1702.

2) (Fig. 30) 1702, støbt af Claus Asmussen i Husum på foranledning af kirkeejeren, borgmester i Ribe Christoffer Castensen. Den smukke klokke, hvis støber nogle år tidligere havde leveret en ny ttolvklokke til Ribe Domkirke (s. 518),⁴³ målte 86 cm i tv. Den var rigt forisret og havde indskrifter i reliefversaler. Om halsen læstes: »Gloria in excelsis Deo. Claus Asmvssen me fecit Hvsvm Anno 1702 (Ære være Gud i det høje. Claus Asmussen gjorde mig i Husum 1702)«. To små englehoveder markerede begyndelsen og afslutningen på tekstbåndet, der kantedes af lister og tre bladborter (fig. 30). Øverst løb en række store akantusblade, lige over skriftbåndet en ni gange gentaget akantusranke, udgående fra små løvehoveder, og under indskriften en næsten gotisk buefrise med vekselvis liljer og druer. På slagringen var mellem kraftige lister udmejslet en tolinjet indskrift: »Tenk Hierte ved hvert Slag Gvd tvsind Tak at yde,

Fig. 30. †Klokke (nr. 2, s. 1903), 1702, støbt af Claus Asmussen i Husum på foranledning af kirkeejeren Christoffer Castensen. M. Mackeprang fot. 1907 umiddelbart før omstøbningen hos B. Löw & Søn, København. – †*Glocke*, 1702. Ein Guss des Claus Asmussen, Husum, auf Veranlassung des Patrons Christoffer Castensen. Bildaufnahme 1907 unmittelbar vor dem Umgiessen bei B. Löw & Søn, København.

som dig sit Ord oc Fred lod ved sin salvid nyde./ Fred gode Frederick oc ønsk Gvd ver hans Ven som mig lod gyde ny. Christopher Castensen«. Kronen smykkedes af små perleborter, og på legemet fandtes to *relieffer, pelikanen, der nærer sine unger, og et kerubhoved i bladkrans (tvm. 4,5 cm). Reliefferne blev ud-savet inden omstøbningen 1907 og opbevares på Nationalmuseet (inv. nr. D 6951). På legemet var endvidere (sekundært) indmejslet vægtangivelsen 987 pd.

Klokkestolen er fra 1891, af fyrretræ. †Klokkestole. 1668 var klokværket i tårnet brøstfældigt,⁹ 1700 ganske forfaldent,¹¹ og 1887 omtales klokkestolens fodstykke som råddent.²¹

GRAVMINDER

Mindetavler. 1) (Fig. 33) o. 1759, over Iurgen Bruun til Krogsgaard, *1692, †1759, kgl. majestæts justitsråd og amtsforvalter over Riberhuus amt, samt den højædle og velbyrdige Iohanne Bundesen, *1692, †17□□ (†1773, jfr. alterstager). De avlede Marie Anna, Anna Leth, Christiane Caroline, Catharine Elissabeth, Rasmus Bundesen, Iohanne og Johann Ludvig Bruun. Begge inden disse mure hensatte (jfr. fåben begravelse i skibets vestende). »Lad Rygtet deris Hjerte law for Tiden sandrue bære, saa visner Blomstret i sin Grav og blaastrer dog til Ære.«

Mindetavlen er et karakteristisk arbejde fra Bastian Andresen Slesvigs stenhuggerværksted i Tjæreborg, udført i rød-, gul- og hvidflammet marmor, 141 × 104 cm. Over det højrektangulære indskriftfelt med reliefversaler fremholder to engle en krone og palmegrene, mens tunge rocailler og bladværk flankerer indskriftfeltets sider. Det understøttes forneden af en allegori over Tiden: en liggende, vinget genius med le ved fødderne og timeglas bag ryggen. Opbygningen genfindes bl.a. på den nært beslægtede mindetavle o. 1749 i Sdr. Bork (Ringkøbing amt) samt på Johanne Bundesens broders epitaf o. 1761 i Ovtrup (nr. 1, s. 1154 med fig. 28), begge signeret »BASV«. ⁴⁴ Selve indskriftfeltet er

Fig. 31. Mindetavle (nr. 2, s. 1904), 1790, opsat over halvgårdsfolkene Lambert Hansen og hans hustru Maren Mortensdatter af Johan Ludvig Bruun til Krogsgård. NE fot. 1983. – *Gedenktafel für die Halbbauern Lambert Hansen und seine Frau Maren Mortensdatter. Errichtet von Johan Ludvig Bruun zu Krogsgård, 1790.*

udover teksten smykket af en lille pyramideformet stele i relief, omvundet af bladværk og med en krone på toppen. Den fra naturens side farvestrålende marmortavle er hist og her forgyldt, og kronen foroven tillige bemalet med blåt samt rød farve, som også findes på den lille krone på pyramiden. På skibets nordvæg, 2. fag fra vest, siden 1985 båret af kraftige stålhager.

2) (Fig. 31) 1790, opsat af Johan Ludvig Bruun til Krogsgård (jfr. faderen, mindetavle nr. 1) over Lambert Hansen, *1713, †1788, og Maren Mortens Datter, *1713, †1790, fordum halvgårdsfolk i Aandrup. »Lambert var i Tiden troe, sparsommelig og vittig, Maren passede(!) sin Boe, som Bonde Kone flittig. Det er uhyklet sagt om Konen og om Manden, thi dette Par var

vist en Siir i Bondestanden.« Under selve gravskriften en latinsk indskrift: »Diffiteri nequeo, me Lambertum carum habuisse, qvam qvidem am/biguitatem sic accipi oportet, ut et ego illi, et ille mihi, sem/per fuerit carissimus; ita dixit, ita monumentis manda/ri jussit! defuncti dominus Krogsgaard Anno MDCCLXL (Jeg kan ikke nægte, at jeg havde Lambert kær, og dette må opfattes så tvetydigt, at jeg altid ham og han altid mig havde kærester; således har den afdøde herre sagt, således har han ladet skrive på mindesmærket Krogsgård år 1790)«.

Grå kalksten, 143 × 93 cm, formentlig udført af Frands Bastiansen fra Tjæreborg. Størstedelen af mindetavlen udfyldes af det højrekanterede indskriftfelt med gravskrift og gravvers i reliefversaler. I et lille særskilt felt derunder er den latinske indskrift anført med fordybet kursiv. Stenens brede, tværriflede ramme brydes i hjørnerne og på midteraksen af rocailler, blomster og bladværk. Midt i indskriftfeltet er et lille reliefhugget alter med et kornneg foroven og på forsiden en rose, hængende i en bladguirlande. Bemalingen på mindetavlen domineres af den sorte indskrifttavle med forgyldte bogstaver. Gravverset står med sort på hvid bund, og rammen er malet brunrød. Dens dekoration er ligesom kornneget forgyldt, bladguirlanden er grøn, rosen rød.

Det særegne minde, sat af en herremand over sin fæstebonde,⁴⁵ er udført med den for stenhuggeren Frands Bastiansens karakteristiske blanding af stilelementer fra både rokoko og nyklassicisme. Mens ornamentikken er typisk for hans værksted i Tjæreborg, kendes der ingen direkte paralleller til tavlens opbygning (sml. i øvrigt s. 1800 og 1873ff., med henholdsvis note 53 og 81). Ophængt i stålhager fra 1985 på skibets nordvæg, 3. fag fra vest.

Gravsten. 1) O. 1710–20. Ulæselig, af lysgrå kalksten, 177 × 123 cm. Den udslidte indskrift har stået med reliefhugne versaler i et højovalt indskriftfelt, der udfylder stenens bredde. Derover et uregelmæssigt, fladrektangulært felt med indrullede ender, formentlig til en nu bortslidt gravsentens. I stenens hjørner er cirkelmedaljoner med evangelistsymboler: foroven Mat-

Fig. 32. Gravsten (nr. 2, s. 1905), o. 1743, over ungkarlen Hans Christensen. NE fot. 1989. – *Grabstein für den Junggesellen Hans Christensen, um 1743.*

tæus-engel (til venstre) og Markus-løve, fornedden Johannes-ørn og Lukas-okse. I sviklerne samt øverst på indskriftfeltet er udhugget små planteornamenter, der øjensynligt henfører arbejdet til samme værksted som to gravsten i henholdsvis Henne, o. 1720 (nr. 2, s. 1266 med fig. 41) og Farup, o. 1711 (Ribe hrd.). Gravstenen var en overgang opsat på skibets sydvæg, bag stolestaderne, men er nu placeret i korets gulv, hvor den tjener som podie for døbefonten.

2) (Fig. 32) o. 1743, over den unge karl (dvs. ugifte) Hans Christensen, †17. marts 1743 i Brixbøl i hans alders 61 år og 9 måneder.

Grå kalksten, 180 × 119 cm. Det højovalt indskriftfelt med fordybede versaler og kursiv trukket op med sort indrammes af en laurbærkrans med blomst på bånd foroven og fornedden. Over og under feltet er to små, fladovale kransmedaljoner med bibelske citater. I det øvre læses

Fig. 33. Mindetavle (nr. 1, s. 1904), o. 1759, over Jørgen Bruun til Krogsgård og hans hustru Johanne Bundesen. Tilskrevet Bastian Andresen Slesvig i Tjæreborg. NE fot. 1989. – Gedenktafel für Jørgen Bruun zu Krogsgård und seine Frau Johanne Bundesen, um 1759. Zugeschrieben Bastian Andresen Slesvig in Tjæreborg.

med reliefhugne versaler på sortmalet bund: »Vi have her ingen blivende Sted, men vi søge den til kommende: Ebr. 13 (Hebr. 13, 14)«. I det nedre med fordybede, sorte versaler: »Vær tro ind til Døden, da vil ieg give dig Liesens(sic!) Krone: Apoc. 2:10 (Åb. 2, 10)«. Langs indskriftfeltets sider er tunge, volutagtige akantusranker, og i stenens hjørner ses evangelisterne med deres symbolvæsener samt med deres navne anført

med fordybede versaler på den smalle rammekant. Øverst »S. Matthæis« (til venstre) samt »S. Marcis« med langtunget løve, nederst »S. [Luc]æs« (til venstre) og »S. Ioha[n]nis«. En meget lignende gravsten fra o. 1739 findes i Brøndum, ligesom både den plump huggede ornamentik og de ubehjælpomme figurer genfindes på en beslægtet sten i Tjæreborg, o. 1740–50 (nr. 2, s. 1873 med fig. 53). 1874 lå grav-

stenen »inden for kirkens dør«, siden var den opsat bag stolestaderne i skibets nordvæg, hvorfra den 1985 blev flyttet til nordvæggen i tårnet.

En *†begravelse* i koret, vel en muret krypt, for ejerne af herregården Oksvang var allerede 1862 forlængst tilkastet. Den har sandsynligvis bl. a. rummet Henrik Stampe (†1539) og hustruen Karen Munk (fo. 1544), om hvem man ved, at de blev begravet i kirken. Her, muligvis i den nævnte krypt, bisattes tillige fire søstre til herregårdens senere ejer Jørgen Munk (†1577 og begravet i Alslev).⁴⁶

En åben *†begravelse* i skibets vestende (jfr. fig. 7), indrettet af Jørgen Bruun til Krogsgård, †1759 (jfr. mindetavle nr. 1), omtales i Pontoppidans Danske Atlas 1769.⁴⁷ Rummet var adskilt fra den øvrige kirke ved et højt rækværk, der endnu sås 1890,⁴⁸ selvom man allerede 1842 havde ønsket begravelsen fjernet.²¹

Ved samme lejlighed havde man gerne set de gamle, forfaldne *†kister* nedsat på kirkegården, men indtil 1857 henstod seks dog på deres gamle plads.⁴⁶ Indskrifter på de fem af kisterne viste, at de rummede henholdsvis Jørgen Bruun selv, hans hustru Johanne Madsdatter Bundesen, †1773 (jfr. *†kisteplade*), hans svigerfader, regimentskvartermester Rasmus Bundesen, †18. marts 1702, hans datter Maria Anna Bruun, †10. maj 1751 samt hendes datter med amtsforvalter Laurids Kristensen ved navn Johanne, †14. juni 1763. 1891-92 måtte ligkisterne fjernes, da man lagde indgangen gennem tårnet.⁴⁹

†Kisteplade (fig. 34), o. 1773, fra kisten tilhørende Johanne Madsdatter Bundesen,⁵⁰ som i ægteskab med forrige højædle og velbyrdige hr. justitsråd Iørgen Bruun, amtsforvalter i Ribe og herre til Krogsgaard, avlede Marie-Anna, Anna-Leth, Catharine Elisabeth, Rasmus Bundesen, Iohanna og Iohan-Ludvig Bruun, *1692 i Øster Hæsinge i Fyhn, †1773 i Ribe. Tre gravvers.

Den hvælvede messingplade, 40 × 27 cm, med indridsede versaler, var udformet som en højoval, der foroven og forneden forlængedes i en bred tunge. I disse og langs kanten var gravversene anført. Opbevarede i Esbjerg Museum (inv. nr. 668), hvorfra den i juli 1977 blev stjålet.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668 og 1674.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 54ff. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), J. Magnus-Petersen 1888 (kalkmalerier), Ole Søndergaard 1931 (to)(kalkmalerier; altertavle og prædikestol), Knud Simonsen 1980 (kalkmalerier), Birgit Als Hansen 1985 (gulvundersøgelse), Mogens Larsen 1983, 1985 (to) og 1987 (kalkmalerier og lydhimmel).

Tegninger og opmålinger. *KglBibl.* Tegning af kirken ved J. G. Burman Becker o. 1860(?). *NM2.* Akvarel af kalkmalerier og opmåling af romanske vinduer ved Hector Estrup 1888. Akvarel af kalkmalerier og tegning af gotisk figurgruppe ved Magnus-Petersen 1888. Grundplan af bygning, nordfacade, længdesnit og tværsnit samt opmåling af præstedør og skibets norddør ved Hector Estrup 1890. Tegning af døbe-

Fig. 34. *†Kisteplade* (s. 1907), o. 1773, for Johanne Madsdatter Bundesen. Esbjerg Museum fot. – *†Sarg-schild für Johanne Madsdatter Bundesen, um 1773.*

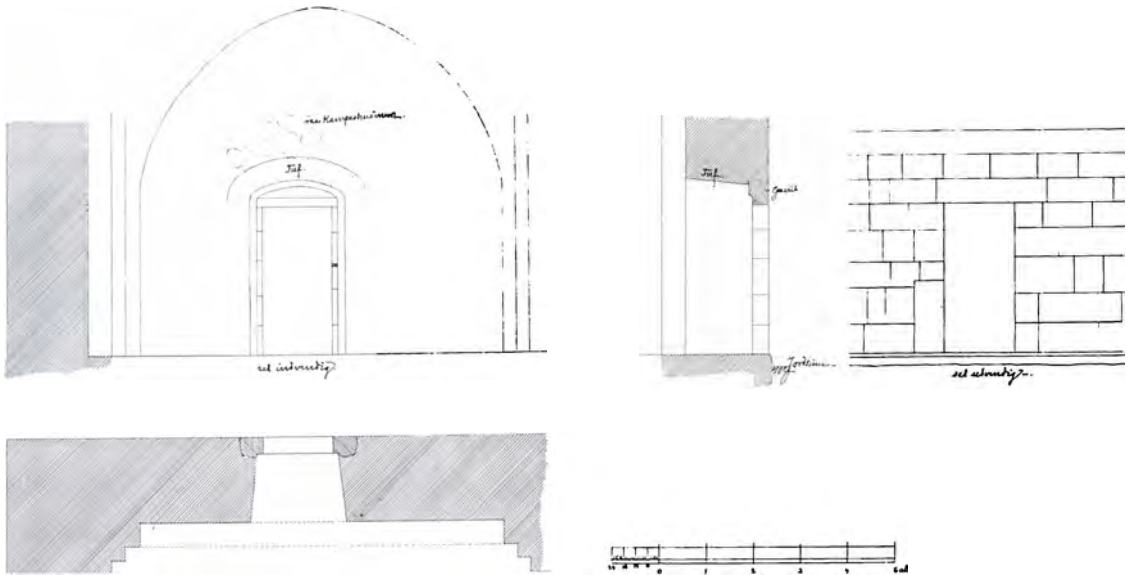

Fig. 35. Plan, opstalter og snit, 1:100, af tilmuret dør i vestforlængelsens nordside (s. 1884), målt og tegnet af Hector Estrup 1890. – *Grundriss, Aufrisse und Schnitt einer vermaurerten Tür in der Nordwand der Westverlängerung.*

font og opmåling af søjlekapitæl ved E. Rondahl 1895 og 1896. Grundplan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen 1986.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet oktober 1989.

¹ DiplDan. 2. rk., V 31.

² Sognepræst Hans Jensens indberetning til Ole Worm 1638. Præsteindberetninger til Ole Worm, I, s. 245, udgivet ved Frank Jørgensen 1970.

³ DiplDan. 2. rk., XII 89; sml. også Repert. 2. rk., 162 (1452).

⁴ Kronens Skøder II, 631.

⁵ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om kirkeejere 1726-97.

⁶ Jfr. note 5.

⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn (C 4.710).

⁸ Der kendes ikke egne præster i Skast efter reformationen, men det fremgår ikke utvetydigt, at Skast var anneks til Jerne 1538. Jfr. RA. Ribe bisp. Register på sognepræsters ejendom og rente udi Varde syssel 1538.

⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog, 1668. Syn 26. marts, indført 5. maj 1668.

¹⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹¹ Synsprotokol 1862ff.

¹² Udtrykt i en jysk fod, ca. 28 cm lang, er kvadrene 2 3/4 fod høje og henholdsvis 2 1/4, 4 og 3 fod lange.

¹³ Tufstensstikket er ændret 1892, så det nu fremtræder med en rundbuet overside, og samtidig er den ydre smig blevet affaset.

¹⁴ Jfr. Valdemar Koch: Vinduesrammer af Egetræ i danske Landsbykirker fra den ældre Middelalder, i: ÅrbOldkHist. 1898, s. 59-68.

¹⁵ Indberetning ved Birgit Als Hansen 1985.

¹⁶ Murfladerne er ikke tilgængelige for en undersøgelse over hvælvene, idet hvælvlokkerne er udmuret.

¹⁷ Jfr. s. 977, 1038 og 1446f.

¹⁸ En uddybende artikel, Niels Jørgen Poulsen: »Liljemesteren«. En jysk murermester og hans hvælvdekorationer, forventes trykt i værket Danske kalkmalerier 1990.

¹⁹ Pudsens tendens til at drysse skyldes formentlig, at kalkmørtelen indeholder salt. Den anvendte kalk er »skælkalk« af brændte blåmuslinger tilsat strandsand.

²⁰ Indberetning til Ole Worm 1638, jfr. note 2. I sognepræst Hans Jensens beskrivelse hedder det, at kirken står med et spir (»cum pyramide«), mens det om kirken i Jerne blot siges, at den er med tårn (»cum turri«).

²¹ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokoller for kirker og præstegårde 1828-1900 (C 44.3-8).

²² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

²³ I kirkesynet 1700 var hele kirken tækket med bly.

²⁴ Jfr. Jesper Madsen: Magister Maturin Castensen, i ÅrbRibe. 1906, s. 51-112.

²⁵ LA Vib. Ribe stifts- og købstadsprovsti. Synsprotokol 1813-24 (C 364.13).

²⁶ Jfr. M. Mackeprang: Illustrationerne i Christian III's Bibel som Forlæg for Kalkmalerier, i Kirkehist-Saml. 1950. Samme forlæg har snedkeren brugt til en Samsonfremstilling på prædikestolen i Sønder Borris (Ringkøbing amt).

²⁷ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

²⁸ Se Ebbe Nyborg: Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. I publikationen fra det 11. nordiske ikonografiske symposium i Gran på Hadeland (Norge), 1988 (under trykning).

²⁹ Se Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 116 (mærket HSc), 150 og fig. 251a.

³⁰ Stemplerne er cirkulære med takket kant, det ene med Frederik VII.s kronede monogram, det andet med to korslagte hamre og mellemfaldende versaler »CFKM«, gengivet i Jens Larsen: Gammelt Messing, 1978, s. 60-61 (nr. 12) og i kataloget Kobbermølle gennem 350 år, udg. af Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1976 (nr. 4).

³¹ Stykkets ret spinkle dimensioner og form med krumning (bjælkebugt) og en udvidelse (nu foroven) tyder på, at der er tale om et stykke af en tværskibs forbindelse på et mindre skib. Udvidelsen må have udgjort bjælkens ene ende og tjent som knæ til befæstelse ved spanter og skibsside. Den daterende akantusdekoration, der kun findes på stykkets forside, har selvsagt skullet ses, og der må derfor snarest være tale om en dæksbjælke fra bak eller skanse. Bestemmelse ved Ole Ventegodt, Orlogsmuseet.

³² Spiret måler 48 cm, af topstykket er kun nedre halvdel i behold. Begge stykker har rester af 1700'ernes bemaling i blå, rødt, grønt og hvidt (inv. nr. 693 × 3-4).

³³ Sådanne nævnes ikke sjældent i kirkeregnskaberne (jfr. Årre, s. 1795). Men det er usædvanligt at finde et sådant interrimistisk arrangement bibeholdt til vor tid.

³⁴ Indb. i NM2. Helms noterede sig ligeledes den endnu eksisterende stavefej i Frelserens navn.

³⁵ Samme farver tillige med en rød er iagttaget på gavlen med årstallet 1737, der 1953-66 var i Esbjerg Museum. De tre her opbevarede gavle har inv. nr. 334-35/1966 og 53/205. Yderligere to gavle var 1966 i privateje i Bramming.

³⁶ Synsprotokol 1862ff. Bemalingen skulle efter synets ønske foretages »med lignende farver, som er anvendt i statens kirker i Lunde og Ovtrup«.

³⁷ Skast herreds tingbog 1636, udg. ved Poul Rasmussen, 1956, s. 81f.

³⁸ Skast herreds tingbog 1637, udg. ved Poul Rasmussen 1956, s. 197. Jfr. Jesper Madsen: Fra Jerne og Skads Sogne, i ÅrbRibe 1910, s. 81-82.

³⁹ Se H. K. Kristensen: Træhest og landmilit, i ÅrbRibe, XV, 1960-63, s. 342-54.

⁴⁰ Organist Per Günther: rapport af 12. juni 1977 om kirkens daværende orgel. I den danske Orgelregistrant.

⁴¹ Et ældre klokkeophæng og en klokkeknebel opbevares i Esbjerg Museum (inv. nr. 693 × 1-2).

⁴² Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601. I ÅrbRibe 1984, s. 168f.

⁴³ Jfr. C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere, 1882, s. 124.

⁴⁴ De to kronebærende engle med palmegrene er et gennemgående motiv i hovedparten af de kendte gravminder fra Bastian Andresen Slesvigs hånd. Udover mindetavlerne i Sdr. Bork og Ovtrup genfindes det på en række ligeledes signerede gravsten i Jerne (nr. 8, o. 1754, nr. 9, o. 1764, s. 997 med fig. 29), i Darum (Gørding hrd., o. 1764) og i Sønderho på Fanø (o. 1760). Sidstnævnte sted er også et interessant eksempel på, at stenhuggeren har varieret motivet (o.

Fig. 36. Støtte under prædikestolen, et stykke genanvendt skibstømmer fra slutningen af 1600'erne (s. 1899). – *Kanzelstütze aus wiederverwendetem Schiffbauholz. Ende des 17. Jahrhunderts.*

1760), samt endvidere to gravsten udført af sønnen Frands Bastiansen (o. 1780 og o. 1806), hvor faderens karakteristiske motiv er gentaget, utvivlsomt efter bestillerens ønske. Tilsvarende ses på en gravsten i Lønborg (Ringkøbing amt), ligesom sønnen allerede o. 1772 varerede det oprindelige motiv på en sten i Jerne (nr. 11, s. 998 med fig. 32a). Endelig må en ellers noget afvigende gravsten med motivet i Ribe Domkirke fra o. 1797 (nr. 92, s. 631 med fig. 466) formentlig også tilskrives Tjæreborg-værkstedet. Se i

øvrigt gravminderne i Tjæreborg, s. 1873ff. med note 81.

⁴⁵ Sml. Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg, bd. I, 1972, s. 193ff.

⁴⁶ Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 18f., 25.

⁴⁷ DaAtlas V, 2, s. 697.

⁴⁸ Jfr. Hector Estrups opmåling, fig. 10.

⁴⁹ Jesper Madsen: Fra Jerne og Skads Sogne, i Årb-Ribe 1910, s. 82.

⁵⁰ Jfr. note 45, s. 191.

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1989. – *Nordostansicht der Kirche.*

BRØNDUM KIRKE

SKAST HERRED

En sognepræst i Brøndum¹ er nævnt første gang 1289.² Kirken var muligvis viet S. Laurentius (jfr. kalkmalerier s. 1936). I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til den højeste afgift på 8 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).

Kronen skødede 1721 kirken til viceadmiral Ulrik Kaas til Øllufgård.³ Ved en tvangsauktion 1741 kom kirken til Christen Hansen Spangsberg, Ugelviggård (Jerne sogn),⁴ og efter hans død 1747 til sønnerne Niels Christensen Spangsberg til Sønderris (Guldager sogn) og Søren Christensen Spangsberg, Ugelvig.⁵ Fra 1800 havde kirken igen kun en ejer, Thomas

Ganer til Sønderris,⁶ og i de følgende år forblev kirken under Sønderris. Den solgtes 1875⁷ af boghandler Klosters enke til 33 sognemænd og overgik 1933 til selveje.⁸ – Kirken måtte ved klokkeskatten 1528 afgive en klokke.⁹

En serie kalkmalede bispeportrætter i koret fra o. 1650 (jfr. kalkmalerier) er blevet opfattet som et vidnesbyrd om, at der i kirken har været afholdt landemode fra reformationstiden og indtil midten af 1600'rne.¹⁰ Denne antagelse kan ikke bekræftes fra anden side, tværtimod viser Ribe stifts landemodetprotokol 1635-64, at der i årene 1635-57 normalt blev

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra nordøst. Tegning af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Kirche und Friedhof von Nordosten, 1891.*

holdt et sommermøde i Ribe og et vintermøde i Varde.¹¹ Men korudsmykningen kan dog tænkes at være udført som en ramme for møder med provstiets præster.

En strid mellem præst og kirkeejere 1786 om adgangen til sakristiet og om dets anvendelse til henholdsvis materialrum eller skriftekammer (jfr. ndf.) afslører, at kirken normalt var aflåst, og at nøglen blev opbevaret hos degnen, der låste op i passende tid før gudstjenesten. Ifølge en aftale indgået samme år skulle der i fornødent tilfælde kunne afholdes provsteret i sakristiet, som var det eneste sakristi i Skast herred.¹¹

Kirkeejeren blev 1806 pålagt at genopsætte spiret over tårnet, da dette tjente som sømærke ved indsejlingen til Hjerting bugt.¹¹

Sagn. Brøndum og Jerne kirker skal være bygget på samme tid. Bygmesteren i Jerne blev bange for, at

den anden skulle blive først færdig, og slyngede derfor en stor sten mod Brøndum kirke. Stenen sidder i kirkegårdsdiget og bærer mærker af bygmesterens fem fingre.¹²

Møntfund. I forbindelse med en restaurering 1958–59 fandtes i alt 28 mønter fortrinsvis i korets gulvlag. Heraf var 17 danske, fra Kristoffer I til Christian IX, og 11 nordtyske, fra 1300'erne til o. 1780.¹³

Runeindskrift. Et stykke af en profileret *granitkvader med runeindskrift kom 1899 til Nationalmuseet (inv. nr. D 3989) fra Brøndum præstegård, hvor stenen havde ligget som trappetrin. Den glathuggede sten, 56 × 64 × 16 cm, synes tildannet til bygningsbrug og kan således have siddet i kirken. Stenen har foroven på begge langsider en skrånket, svagt hulet affasning, og her findes den fragmentariske, svært tolkelige indskrift med middelalderlige runer: »(h)ælc? ... uil :...// ... u : er«. ¹⁴

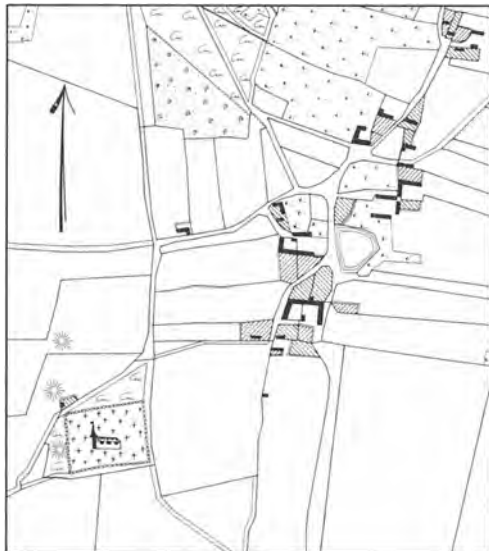

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000, målt af A. G. Tinghuus 1820. – *Katasterkarte.*

Kirken, der tidligere lå frit i landskabet sydvest for byen (jfr. fig. 2), omgives nu af nyere bebyggelse til alle sider undtagen imod syd, hvor markerne stadig når ind til kirkegårdsdiget. Kirken er rejst mellem to *gravhøje* (fig. 4), hvoraf den ene ligger på selve kirkegården kun få meter sydøst for koret. Det er en stor fladtoppet høj, 26 m i diameter, fredlyst 1911.¹⁵ Den anden, som blev sløjfet o. 1870, lå umiddelbart vest for kirkegården, lidt nord for den vestre indgang. Højen skal ifølge en indberetning 1891 have været højere end den østre, men ikke så stor i omfang.¹⁶ Nord og nordvest for kirkegården har ligget endnu to høje.¹⁷

Kirkegården omgives af græsklædte jorddiger, stensatte på ydersiden¹⁸ og delvis overvokset med hybenroser. O. 1900 blev kirkegården udvidet imod syd, og i den forbindelse blev syddi-

get flyttet ud. Den gamle kirkegård (fig. 3) var rektangulær af form og måltet 1862 til 190×124 alen (ca. 120×78 m). Øst for kirkegården er 1939 opført en præstebolig, og på det trekantede, tidligere lyngklædte areal uden for norddiget er plantet en lille lund, mens arealet uden for vestdiget bruges som parkeringsplads for kirken og for forsamlingshuset, opført 1890.

Kirkegårdens tre *indgange* har bevaret deres gamle plads. Hovedindgangen med port og låge er i vest, og herudover er der en låge i norddiget og en i østdiget, alle med murede, hvidtede stetter og lukket med jerngitre. Stetterne afsluttes med kuplede pyramider, hvoraf de vestre, ombygget 1959, er klædt med bly. Porten i vest og muligvis også de to øvrige indgange synes tidligere at have været udformet som murede *portaler*. O. 1700 manglede således fem bjælker og fire spær.¹⁹ På Jacob Kornerups tegning 1865 (fig. 4) var de vestre stetter afsluttet som aftrappede pyramider. En *trist* under nordre indgang er nævnt 1668.²⁰

Kirkegården henlå endnu 1865 som et græsklædt tæppe, men var inden 1905 (jfr. fig. 34) blevet udparcelleret i enkelte gravsteder med nøgen jord. Sognepræst Thomas Huulegaard beklagede sig 1786 over, at der stod høstakke på

kirkegården, og at kirkebonden Jens Brik lod sine kreaturer græsse der, så gangene til kirkedøren og til gravstederne blev nedtrådt og besudlet.¹¹

Et hvidkalket *kapel* med afvalmet, sortglaseret tegtag er 1959 opført på kirkegården lige syd for porten efter tegning af arkitekterne Richard Aas og Rolf Graae. En *trejsestald* vest for kirkegården er nedrevet 1961.

BYGNING

Den store, velbevarede kirke er en af Jyllands fornemste kvaderstensbygninger, bestående af apsis, kor og skib. Ifølge en dendrokronologisk analyse er kirken opført i 1240'erne, og arkitekturhistorisk er den interessant ved at repræsentere overgangen fra romansk til unggotisk byggekik, idet det hvælvede korparti, der indvendig er af tuf og tegl, er bygget i dette nye formsprog og står med spidse buer. Denne del af kirken viser tydeligt slægtskab med de arbejder, der udførtes på Ribe domkirke i forbindelse med hvælbyggeriet og med kirken i Løgumkloster, og det er rimeligt at tro, at Brøndum kirke er

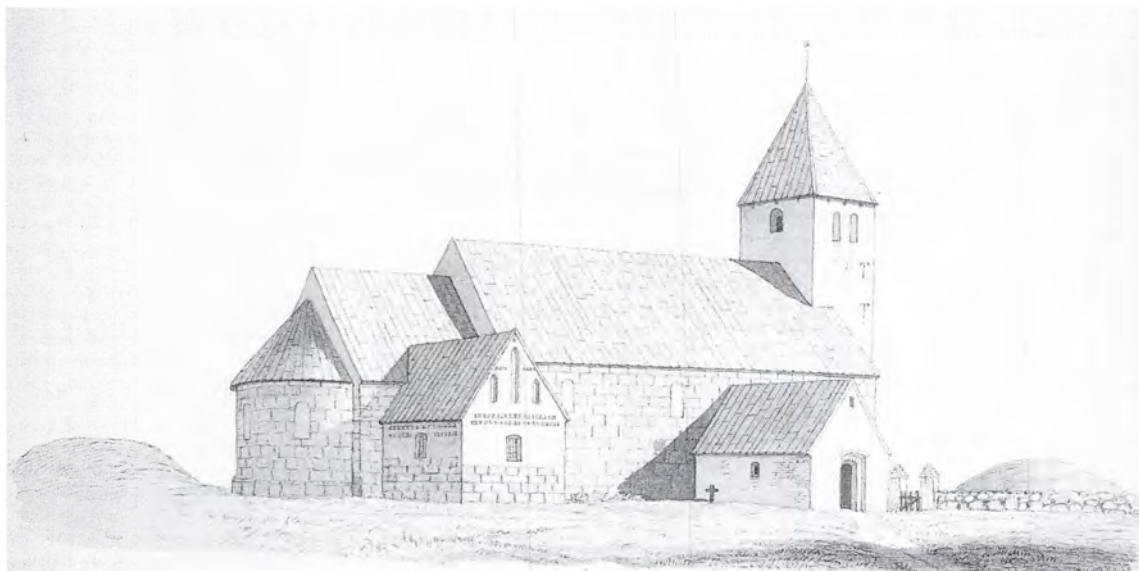

Fig. 4. Kirken mellem de to gravhøje (s. 1912), set fra nordøst. Tegning af Jacob Kornerup 1865. – *Nordostansicht der Kirche zwischen den beiden Grabhügeln. 1865.*

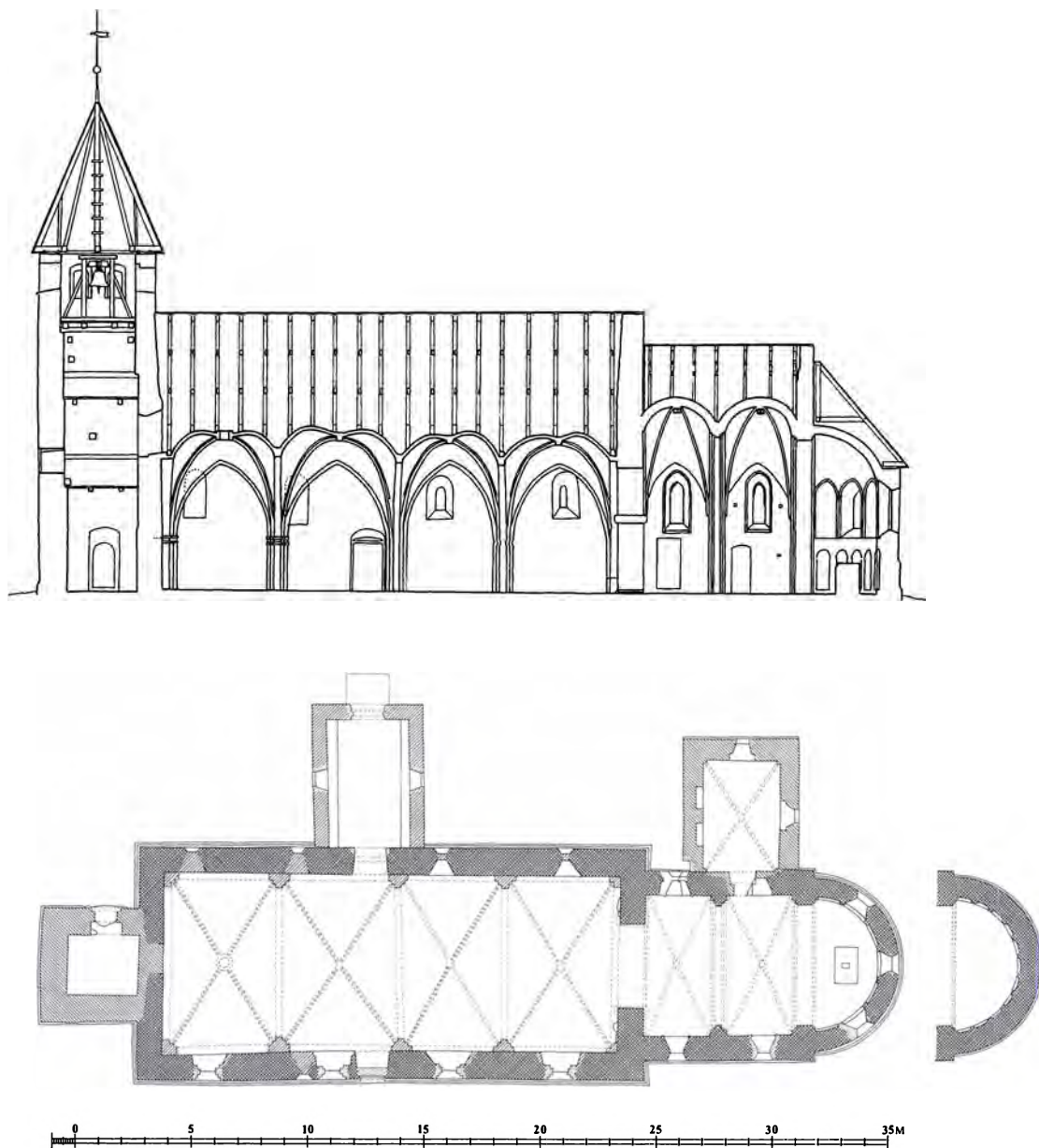

Fig. 5-6. Opmålinger 1:300. 5. Længdesnit gennem kirken, set mod nord. 6. Grundplan. Målt af Henrik Jacobsen 1990 og 1979, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – 5. *Längsschnitt durch die Kirche nach Norden.* 6. *Grundriss.*

opført af håndværkere, der også har bygget i Ribe og i Løgum.

Til kirken er i senmiddelalderen føjet tre tilbygninger: et sakristi ved korets nordside, et våbenhus ved skibets nordside og et tårn ved skibets vestgavl. Orienteringen er omtrent solret.

DET OPRINDELIGE ANLÆG, der i sig indeholder både det ældre, romanske formsprog og det nye gotiske, er 33 m langt. Grundplanen er den traditionelle romanske, kendetegnet ved en gennemført, arkitektonisk symmetri. Skibet, der i begyndelsen havde fladt bjælkeloft, er byg-

get efter det almindelige skema med små, højt-siddende vinduer, smykket med granithugne detaljer af den lokale art, som kendes i flere af kirkerne i Skast og Gørding herreder. Det hvælvede og indvendigt rigt udsmykkede korparti fremstår derimod som et lysfyldt, unggotisk rum med forholdsvis store vinduer, der er rundbuede i det ydre, men spidsbuede i det indre.

Den stilmæssige forskel mellem korparti og skib og brugen indvendig af tuf/tegl lede 1894 Jacob Helms til den antagelse, at skibet var bygget først, og at koret var resultatet af en ombygning af et ældre kor.²¹ En gennemgang af kirken viser dog, at kor og skib er samtidige, og at bygningen er planlagt og opført under ét.²²

Plan, proportioner og disposition. Grundplanen (fig. 8) er afsat med stor nøjagtighed og rette vinkler. Centrum for den halvcirkulære apsis findes i korgavlens udvendige murflade, og apsidens diameter, målt udvendig, svarer til skibets indvendige bredde. Den anvendte *måleenhed*²³ er formodentlig en kort fod på ca. 28 cm. Målt med denne enhed er triumfmuren 4 fod tyk,²⁴ og apsiden er henholdsvis 20 fod (indvendig) og 28 fod (udvendig) i diameter, svarende

til en indvendig radius på 10 fod. Overensstemmende hermed synes skibet udvendig at være afsat som to store kvadrater hver med en side på 36 fod, hvortil der skal lægges en murtykkelse. Skibet er et granitskifte højere end koret, der igen er en anelse højere end apsis.

Alle åbninger lader sig med sikkerhed rekonstruere. Kirken har haft i alt fire døre: en dør i korets nordside, to midt i hver af skibets langmure (ligesom i Guldager placeret usædvanligt langt mod øst) og en dør i skibets vestgavl, den sidste prydet med et dobbeltløve-tympanon. Vinduerne er fordelt med tre i apsis, hvor de optager tre af i alt syv indvendige blændinger, fire i koret, og otte i skibet, fire i hver langside.

De granitklædte facader prydes af *sokler og gesims*, men er ellers uden udsmykning. Apsidens sokkel består af to skråkantede med et fremspring på ca. 7 cm. Den store indbyrdes afstand, 108 cm, leder tanken hen på den flerdelte sokkel i Ribe domkirkes apsis som et muligt forbillede. Under koret udgøres soklen kun af et enkelt skråkantede i niveau med apsidens nederste skifte. Under skibet har soklen igen to led (jfr. s. 1600, fig. 25): nederst i samme niveau

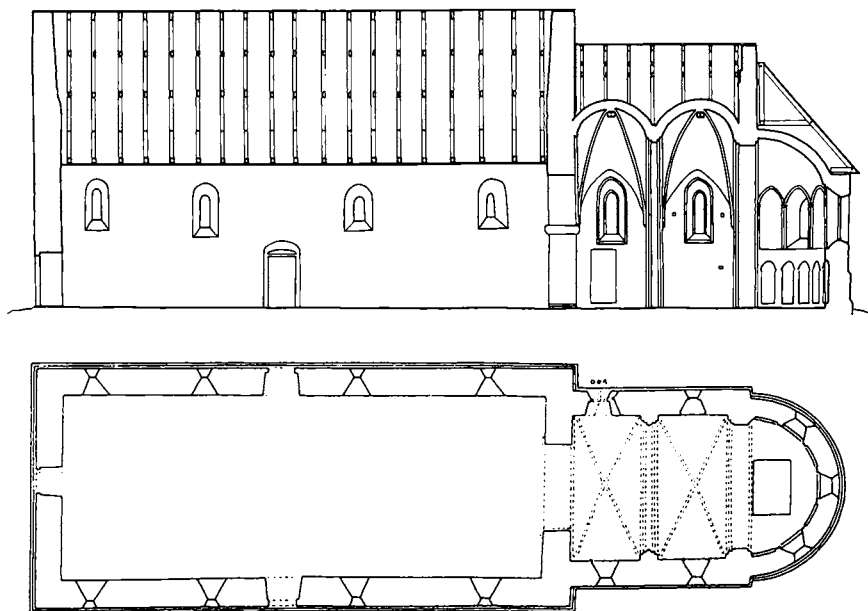

Fig. 7-8. Rekonstruktion af det oprindelige anlæg, 1:300, tegnet af Marianne Nielsen efter udkast af Niels Jørgen Poulsen. 7. Længdesnit, set mod nord. 8. Grundplan med det oprindelige højalter. – *Rekonstruktion der ursprünglichen Anlage. 7. Längsschnitt nach Norden. 8. Grundriss.*

som korets et attisk profileret skifte med 10-11 centimeters fremspring og herover et kun 28 cm højt skråkantet skifte. Skibets dobbeltsokkel er usædvanlig ved at have det rigest udsmykkede led nederst.

Ligesom i Vester Nykirke og Skast (sml. s. 1714 og 1783) afsluttes korets og skibets langmure med en gesims, der ikke, som man kunne have forventet det, er ført rundt om apsis. Gesimsen over koret, der er tilgængelig fra sakristiets loft, er 23 cm højt, springer 5 cm frem og kantes på undersiden af en rundstav. Skibets gesims, der er overhvidtet og stærkt forvitret, synes at have haft en skråkant.

Materialer og teknik. Kirkens udvendige facader er muret af *granitkvadre* i regelmæssige, gennemløbende skifter fra apsis til tårnets vestside. Byggeriet er af håndværksmæssig høj kvalitet,

det forekommer nøje planlagt og må have krævet en betydelig styring og overblik. Kvadrene omkring vinduer og døre indgår som en integreret del af facadernes granitbeklædning, og vinduesoverliggerne og sålbænke sidder i samme niveau og i samme skifte i de enkelte bygningsafsnit. Der er brugt store, ret høje formater, som sine steder i kor og apsis er erstattet af to mindre, lavere skifter, således som det er tilfældet i flere af egnens kvaderstenskirker. De fem nederste »hele« skifter måler (regnet fra oversiden af nederste sokkel) i hele bygningens længde til sammen 197-199 cm. Koret har 12 »hele« skifter mellem sokkel og gesims, skibet 13.

Kvadrene er fint bearbejdet, og de glatte flader meget akkurat udførte. En prøve på en sådan smuk, veltilhugget kvader er f. eks. den store, rejste karmsten, der udgør østre side af skibets

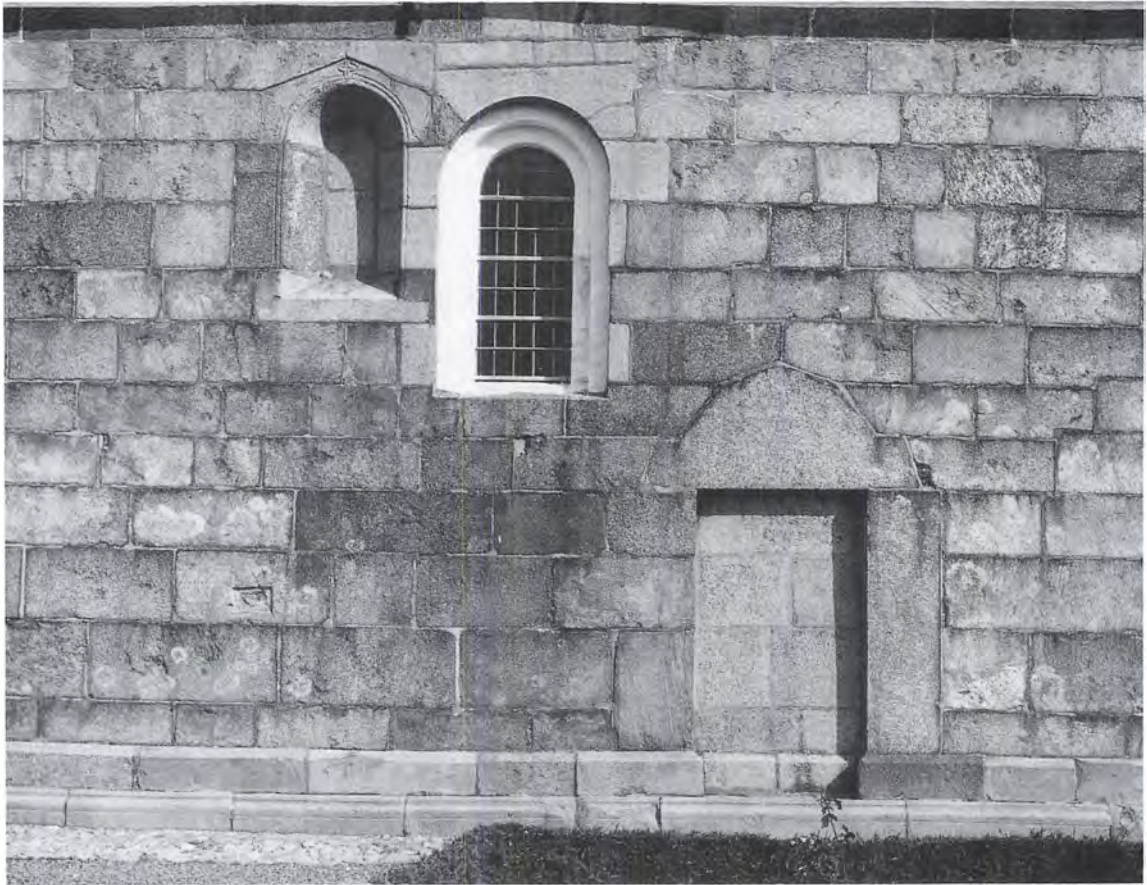

Fig. 9. Udsnit af skibets sydside med dør (s. 1924). NE fot. 1982. – *Ausschnitt mit Tür, südliche Langhauswand.*

Fig. 10. Kirken set fra sydøst. NE 1989. – *Südosansicht der Kirche.*

syddør. I forbindelse med sakristiets opførelse blev kvadrene i korets nordside taget ud og murlivet blottet. Fra sakristiets loft ses det, at kvadrene stikker ret dybt i kassemuren, og at murene i senmiddelalderen har stået uden puds og hvidtekalk.

Korpartiets indre, hvis indretning og udsmykning vil blive nærmere beskrevet nedenfor, er af *tuf og tegl*. Bag det pudsede og hvidtede murværk, kan det være svært at afgøre, hvornår man har brugt det ene eller det andet materiale, navnlig fordi de vulkanske tufsten gennemgående holder samme højde som de brændte munkesten. Vor viden om materialernes fordeling hviler først og fremmest på Vilhelm Ahlmanns iagttagelser i sommeren 1889, gengivet af Jacob Helms i *Danske Tufstenskirker*, 1894. I apsiden er det nederste parti (med elleve rundbuede nicher) af tegl, mens vinduespartiet er af tuf. Korets vægge synes overvejende at være af tuf, der

tillige er anvendt i hvælvenes piller og ribber, hvorimod de tykke hvælvkapper er af tegl. Korets vestvæg svarende til triumfmurens østside (jfr. fig. 15) er overvejende af tuf, og dette materiale er også anvendt nederst i triumfbuens vanger ind til knap en meter over granitsoklen. Tuf og tegl optræder nærmest som sideordnede materialer, således som det på loftet kan ses i den upudsede vestside af korets østre gavltrekant. Her er brugt tufsten i munkestensstørrelse, muret i regelmæssige skifter (10 skifter = 97 cm), men med enkelte teglsten iblandt.

Indvendig i skibet er der brugt granit, som i triumfvæggen (skibets østvæg) er forarbejdet til kvadre med glatte flader. De øvrige tre vægge består af firhugne, groft *kløvede kampesten*, muret i nogenlunde regelmæssige, vandrette skifter, som 1959 blev helt afrenset for puds. Partierne omkring døre og vinduer står med glatte, granithugne flader, dog er stikkene over skibets tre-

Fig. 11. Apsis set fra øst. NE fot. 1982. – *Ostansicht der Apsis.*

die og fjerde vindue i nord af henholdsvis *jernal* og *marksten*. Vinduerne, der er synlige over hvælvene, er muret i en brunlig kalkmørtel, hvorover der er lagt et lag puds af grålig mørtel, tildannet af skælkalk med mange småstumper af blåmuslinger.

Tidsfølge og datering. Den ydre skal af ensartede granitkvadre udgør som nævnt et samlet hele, og selv om korpartiet i det indre adskiller sig fra skibet, kan der næppe være tvivl om, at kirken er opført under ét. Brugen af tufsten nederst i vangerne i den ellers kvaderklædte triumfbue viser, at dette lettere medgørlige materiale har været til stede på byggepladsen fra begyndelsen. At det unggotiske korparti er samtidig med skibet – og ikke en generation eller to yngre – dokumenteres yderligere af det forhold, at triumfgavlens spids, der er sammenhængende med skibet, på

østsiden hviler på korets vestre hvælving. Koret var altså færdigbygget og hvælvet, inden gavlen blev ført helt til tops, og korpartiets indre skyldes ikke tilkomsten af en ny mester eller et nyt håndværkersjak: Det hvælvede rum var planlagt og forudsat fra første færd.

En dendrokronologisk analyse af apsidens tagværk (se ndf.) viser, at kirkens østende kom under tag i midten af 1240'rne, en datering, der stemmer godt overens med korpartiets senromanske-unggotiske formsprog. Den nøje sammenhæng mellem kor og skib gør det rimeligt at lade denne datering være gældende for hele kirken.

Under opmuringen af korpartiet er der som nævnt blevet arbejdet med både granit og tuf og

Fig. 12. Korets nordside mellem sakristi og skib med præstedør og tilmuret vindue. NE fot. 1982. – *Nördliche Chorseite zwischen Sakristei und Langhaus mit Priestertür und zugemauertem Fenster.*

tegl på samme tid. Når de sidste materialer kun er benyttet indvendig, skyldes det formodentlig, at korafsnittet skulle hvælves. Om forholdet mellem *stil* og *materiale* gælder altså det samme, som har kunnet iagttages i bl. a. Årre kirke (jfr. s. 1783): granitten er forbeholdt de fastslåede romanske, rundbuede former, mens der i de spidsbuede former er brugt tuf og tegl. Stil og materiale følges ad.

Den følgende *bygningsbeskrivelse* vil af hensyn til vinduernes nære samspil med det indvendige formsprog behandle kirkens to hovedafsnit, korpartiet og skibet, hver for sig.

Apsis og kor har som nævnt oprindelig haft i alt syv *vinduer* af anseelig størrelse: tre i apsisrundingen og to i hver af korets sider. Af apsidens vinduer er de to nordre bevaret, mens det søndre er genskabt 1959 (jfr. fig. 11). I korets sydside har det vestre vindue bevaret sin oprindelige form, mens det østre er rekonstrueret 1889 (fig. 63). De to vinduer i nordsiden står som store indvendige blændinger (fig. 18); udvendig er det østre ødelagt i forbindelse med sakristiets op-

førelse, mens det vestre (jfr. fig. 12) er tilmuret i ydre halvdel. De store, rundbuede åbninger er i apsis udvendig ca. 2 m høje i koret ca. 2,1 m. Apsisvinduernes underkant befinder sig 2,2 m over nedre sokkelled, korets vinduer et skifte højere, 2,6 m over samme sokkelled. Samtlige vinduer har monolite overliggere og selvstændige sålbænksten. De smigede sider er udformet i bygningskvadrene, svarende til ialt fire skifter, dog er den østre karm i korets sydvestre vindue dannet af to rejste kvadre.

Det ene af to sæt *vinduessten*, sålbænk og overligger, indmuret nederst i sakristiets vestmur, sålbænken udvendig og overliggeren indvendig, må oprindelig have siddet i korets nordøstre vindue, der da har haft en udvendig bredde på 92 cm i murflugten. Modsat korpartiets øvrige vinduer smykkes overliggeren (fig. 22) af reliefhugget bladværk i toppunktet.

Døren (fig. 12 og 13) vestligt i korets nordmur, en såkaldt »præstedør«, er tilmuret i forbindelse med sakristiets opførelse, men genåbnet efter forslag af F. Uldall 1896. Den særegne åbning,

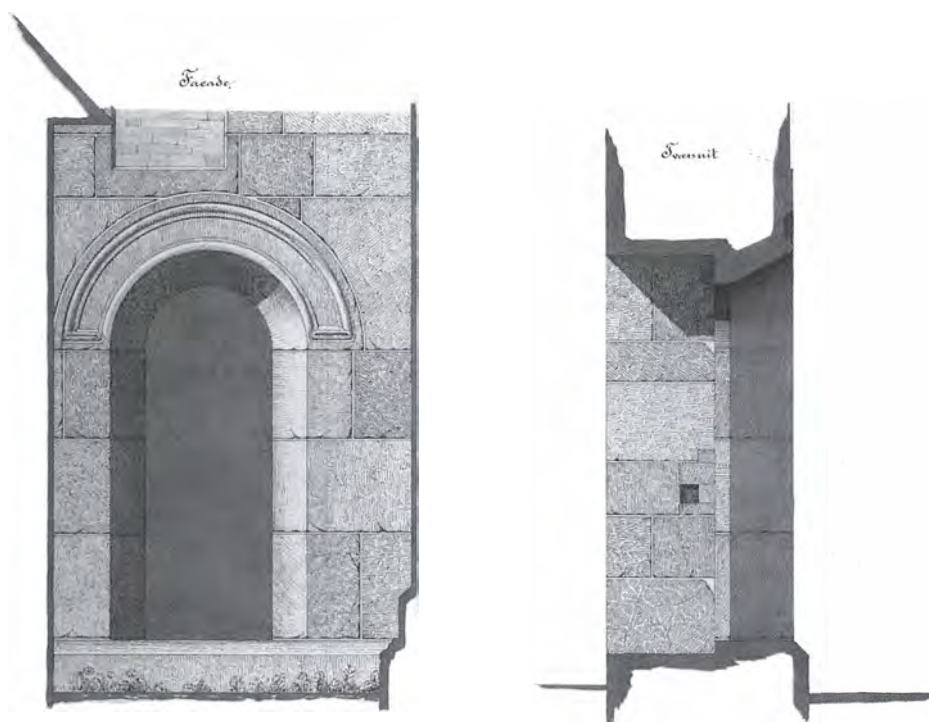

Fig. 13. Præstedør i korets nordside (s. 1919). 1:40. Målt og tegnet af F. Uldall 1896. – *Priestertür, nördliche Chorseite. 1896.*

Fig. 14. Korpartiets indre set mod øst. NE fot. 1989. – *Chorinneres nach Osten.*

Fig. 15. Korpartiet med korbuen set mod vest. NE fot. 1989. – *Westansicht des Chors mit Triumphbogen.*

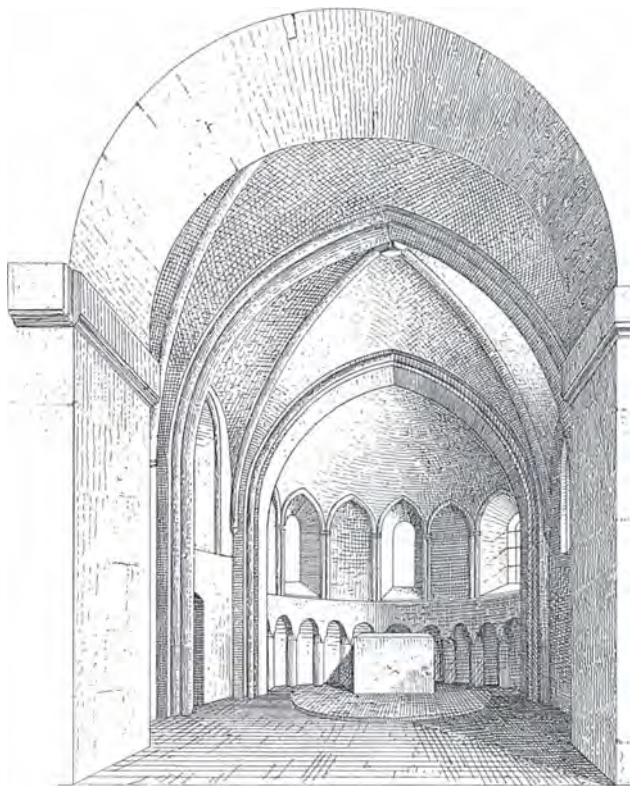

Fig. 16. Korets indre, set mod øst. Skitse af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Chorinneres gegen Osten. Skizze 1891.*

der udvendig minder om et romansk vindue i overstørrelse, hæver sig over soklen og har smigede sider af almindelige bygningskvadre, i alt tre skifter, der også er brugt indvendig i den vandret afsluttede dør (jfr. fig. 15). Udvendig er dørens rundbuede afslutning udformet i en stor kvader med rund overside, koncentrisk med døråbningen. Overliggeren smykkes af et forsænket, profileret bånd (jfr. snit, fig. 13), endende i fladovale »øjne«.

Indvendig virker korpartiets lysfyldte rum (fig. 14) i kraft af de mange vinduesåbninger og de højtspændte hvælv. Vinduerne er rundbuede i lysningen, men spidsbuede i den indvendige murflugt. I hjørnerne mod vægfladerne indrammes de af rundstave af tufsten med en diameter på ca. 11 cm. Korets sydvinduer er i det indre rekonstrueret med forbillede i nordsidens vinduer (fig. 18), som øverst i de 48 cm brede lys-

ninger har bevaret resterne af en spinklere rundstav (diameter: 7 cm).

Apsidens udsmykning består nederst af et *blændingsgalleri* med 11 rundbuede nicher (fig. 17), hvis sål efter en gulvsænkning 1959 ligger ca. 20 cm over nuværende gulvniveau (tidligere lå sålen 10 cm under gulvet). Nicherne, der som nævnt er muret i teglsten, er en halv sten dybe og adskilles af runde halvsøjler, endende i en art affaset kapitæl. Buerne er muret som halvstensstik. Tre skifter herover og trukket en halv sten tilbage prydes den krumme vægflade af en syvdel, spidsbuet *blændingsfrise*, muret i tuf, hvoraf de tre felter optages af vinduerne. Blændingerne kantes af rundstave, som i buernes vederlags-højde er udstyret med tredelte *skaftringe*, der ikke forekommer andre steder i kirken. Det svære *halvkuppelhvælv* er af samme tykkelse som korhvælvene og formodentlig som disse muret af tegl.

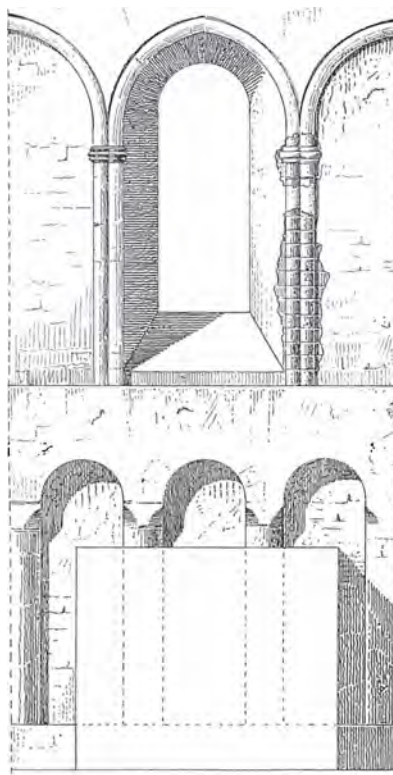

Fig. 17. Udsnit af apsidens indre, set mod øst (s. 1922). 1:50. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Ausschnitt aus dem Inneren der Apside gegen Osten, 1891.*

Fig. 18. Korets nordvæg. NE fot. 1989. – *Nördliche Chorwand*.

Den spidse, profilerede apsisbue kantes i øst og vest af en rundstav og er udformet i nøje sammenhæng med korets to fag *ribbehvælv*. Disse er som nævnt samtidige med bygningen: gjordbuens piller er i forbandt med væggene, og kapperne udspringer af vægfladerne uden fremhævning af fødselslinierne; kun den vestre skjoldbue, over triumfbuen, er markeret med en rundstav (fig. 15). Vangerne i den spidse, falsede og profilerede gjordbue udgøres af halvsøjler, der hviler på et lille rektant, affaset fodstykke. Halvsøjlen ledsages på begge sider af rundstave, svarende til apsisbuens og de krydsende ribber. De sidste, der springer frem af væggene en halv meter over vinduernes bund, er fornedet afsluttet med en lille, fladtrykt knop.

Kapperne i de kuplede hvælv er usædvanligt tykke, 38 cm. En undersøgelse²⁵ omkring et klokkerebshul i vestre hvælvs nordre kappe vi-

ser, at kapperne er muret af endestillede munkesten, hvorover der er lagt et skifte på fladen. Teglstenene måler gennemgående 26,5 x 12,5 x 7,5 cm.²⁶ Det omtalte hul, der viste slidspor af klokkereb, må have været benyttet ved ringningen af en messekløkke over koret.

I begge hvælvfag mødes ribberne omkring en nedhængende *slutsten* af granit (fig. 19 og 36), der er drejet 45 grader i forhold til korets vægflader. Stenene er terningformede med en side på 23 cm. De fem frie sider smykkes af let frem-springende, runde skjolde.

Gulve. En arkæologisk undersøgelse 1958 viste, at gulvet i apsis oprindeligt har ligget 31 cm (tre skifter) under blændingernes sål (jfr. fig. 17). Gulvet er således i århundredernes løb ved opfyldning blevet hævet ca. 40 cm. Det oprindelige gulv har bestået af store flade kampesten, lagt i sandet muld med ringe anvendelse af mørtel. I

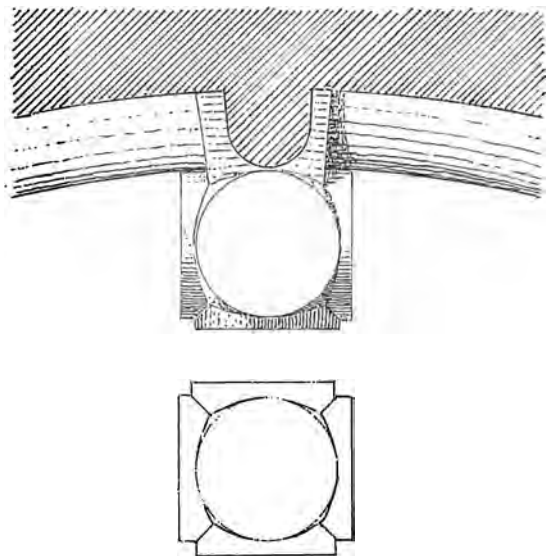

Fig. 19. Nedhængende slutsten af granit i korets hvælv (s. 1923). 1:10. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Herabhängender Schlussstein aus Granit im Chorgewölbe, 1891.*

samme niveau fandtes en plint af tilhugne kvadre, der springer frem under nederste murskifte og følger apsismurens runding i en afstand af 14–18 cm. Det er sandsynligt, at korgulvet, hvoraf intet er bevaret, har været forsænket et helt eller et halvt trin i forhold til apsidsens gulv. En nord-syd vendt kvaderrække en halv meter vest for apsidsbuen er formentlig trinset fra en sekundær fremrykning af apsigulvet.²⁷

Skibet har som nævnt haft ialt tre døre, de to traditionelt anbragt i flankemurene, men langt mod øst (sml. Guldager kirke), det tredje i skibets vestgavl. Af disse er kun den nordre i brug. Den rektantede åbning, der bryder øverste sokkelled, er efter 1891 (sml. fig. 27) udvidet ved borthugningen af anslaget, som var udformet i de almindelige bygningskvadre. Den dækkes af en stor, firkantet overligger, hvis øverste del er skjult af våbenhusets bjælkeloft. Indvendig har døren smigede sider og en fladrund bue.

Syddøren (fig. 9), der er tilmuret i lysningen med nyhugne granitkvadre, svarer i hovedtrækene til den i nord. Døren, der er 110 cm bred, fremtræder udvendig som en rektantet niche, dækket af en stor mangekantet overligger. Ski-

bets skråkantede sokkelled er ført om hjørnerne, og østsiden udgøres af en stor, rejst kvader.

Den tilmurede tdør i skibets vestgavl har med sit tympanon været den rigest udsmykkede af kirkens døre. Døren er lukket senest ved tårnets tilføjelse, da tympanet og vestsidens kvadre blev taget ud og genanvendt i tårnets murværk. Åbningen giver sig nu kun til kende indvendig, hvor den er 128 cm bred og tilmuret med kampesten og tegl. Højden kan ikke endelig fastslås, men karmene kan følges indtil ca. 215 cm over nuværende gulvniveau.

Det halvcirkulære tympanon (fig. 20 og 21) er af rødbrun granit og 160 cm i diameter. I det forsænkede felt, der omgives af to rundstave, er i relief hugget to løver. De gør front imod hinanden og løfter begge den ene pote. Den heraldisk venstre har tungen hængende ud af flaben og halen liggende hen ad ryggen, mens den højre stikker halen mellem benene. Øjnene er store og vendt frontalt mod beskueren. Stenen slutter sig til en stor gruppe løvetympana i Midt- og Østjylland (Mackeprang: Portaler, s. 221–22), hvor dyrene ofte er adskilt ved et kors eller et træ (Livstræet).²⁸

Skibets otte vinduer, fire i hver langside, er fordelt med to på hver side af dørene. Det vestre vinduespar er trukket langt mod vest, muligvis på grund af dørenes placering vest for murenes midtlinie. Nordsidens vinduesrække (fig. 31) fremtræder som udvendige blændinger, tilmuret i lysningen. Sålbenkene sidder to skifter over

Fig. 20. Tympanon fra skibets sløjfede vestdør, nu indmuret i tårnets vestside (s. 1924). Tegnet af E. Rondahl 1896. 1:20. – *Tympanon vom entfernten Westeingang des Langhauses, jetzt in westlicher Turmwand eingemauert. 1896.*

Fig. 21. Tympanon, indmuret i tårnets vestside (s. 1924). Poul Nørlund fot. 1934. – *Tympanon, in westlicher Turmwand eingemauert.*

bunden af korets noget større vinduer. Karmene er to skifter høje og dannet i de almindelige bygningskvadre, og vinduerne dækkes af monolite, tagformede overligger. I de tre østre afsluttes de smigede sider med en skråfas, sådan som det ses i mange vinduer i Vester Horne herred, men er yderligere forsynet med en lille rundstav i kanten mod murflugten (jfr. fig. 26), svarende til et vindue i Skast kirke, i skibets sydside (sml. s. 1884, fig. 5 f). I det østre vindue er overliggeren forsynet med falske fuger og endnu en lille stav over den runde bue. Det vestre vindue skiller sig ud ved den manglende skråfas. Her kantes de smigede sider af rundstave eller småsøjler med »knogleagtige« samlinger, sådan som det kan ses i f. eks. Vester Starup kirke (sml. s. 1657, fig. 10-11). – Indvendig står de to østre vinduer som dybe nicher, mens de to vestre er tilmuret i forbindelse med hvælvs-lagningen.

Af sydsidens vinduer ses indvendig kun den vestre smig af andet vindue fra øst. Tredie vindue er bevaret som en udvendig blanding (jfr. fig. 9), dog er østre karm hugget af ny. Den tagformede overligger smykkes af en dobbelt rundstav med et lille, flettet kors i toppunktet og

endende i små »knogleled«; vestre karm, der udgøres af en rejst kvader, kantes af en enkel, lignende rundstav.

Fem romanske **vinduessten*, tre overligger og to sålbænke, i og omkring kirken, er formentlig de adsplittede dele fra sydsidens ødelagte vinduer, idet de gennemgående måler 75-77 cm i bredden, svarende til det ovennævnte, bevarede vindue.

Overligger, alle tagformede. 1) (Fig. 23). Den rundbuede smig ledsages af en lille rundstav med et blad i en løkke i toppunktet. Indmuret nederst i sakristiets vestvæg, syd for den ovennævnte vinduesoverligger fra koret.

2) (Fig. 24). Rigt udsmykket sten med tre koncentriske »stave« omkring smigen, endende forneden i kunstfærdigt fletværk og med en palmet i toppen. Relieffet har en vis lighed med nogle overligger i Grimstrup kirke (sml. s. 1685, fig. 8-10). Åbningen er smallere end i de øvrige, kun 65 cm bred. Indmuret i tårnets nordside, 4 m over terræn.

3) (Fig. 25). Smigen i den forhuggede sten ledsages af en rundstav, endende i en løkke(?) og med et blad eller en palmet i toppen. I Esbjerg

Fig. 22-23. Romanske vinduesoverligger, indmuret i sakristiets vestvæg. 22. Fra koret (s. 1919). 23. Fra skibet (s. 1925). NE fot. 1982. – *Romanische Sturze, in westlicher Sakristeiwand eingemauert.*

Fig. 24. Romansk vinduesoverligger, nu indmuret i tårnets nordside (s. 1925). Poul Nørlund fot. 1934. – *Romanischer Sturz, jetzt in nördlicher Turmwand eingemauert.*

Museum (inv. nr. 218/1953), hvortil den 1952 blev overført fra en have i Brøndum.

Sålbænke, begge retkantede. 1) Indmuret i sakristiets vestmur i 3. skifte, nord for den ovennævnte sålbænk fra koret.

2) Nært beslægtet med overligger nr. 3, men måler kun 24 cm i lysningen. Kantes af rundstav, endende i en art løkker. I haven i Præstevangen 5, Brøndum, hvortil den o. 1970 er ført fra Stigård i Gesing.

I det *indre* har skibet oprindeligt stået med fladt bjælkeloft, hvis underside lå kun en halv meter over triumfbuen, hvorved rummet må have virket lavt sammenlignet med det hvælvede kor (sml. fig. 7). Den runde (svagt hesteskoformede) triumfbue (fig. 29), sat af krumhugne kvadre, hører stilmæssigt til skibet og er som dette holdt i de traditionelle romanske former med kraftig vederlagsmarkering over en skråkantet sokkel. De store profilerede *kragsten* (fig. 28) har omløbende udsmykning og frem-spring både mod koret og skibet.

Kirkens tre *gavltrekanter* er alle bevaret. Korets østgavl (over apsisbuen), med en oprindelig, rundbuet dør, forskudt lidt mod nord, er på ydersiden af granitkvadre, på indersiden som nævnt af tufsten iblandet lidt tegl. Skibets to gavlspidser er af kløvede marksten. I begge gavle er sekundært gennembrudte døre.

Tagværkerne, af egetræ, er 1990 underkastet en *dendrokronologisk analyse*.²⁹ Det fremgår heraf, at apsidens tømmer, der må opfattes som det op-

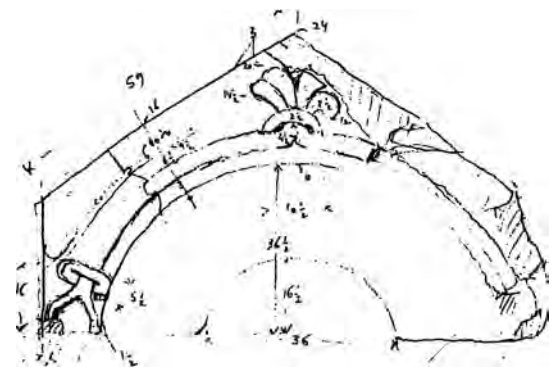

Fig. 25. Skitse-mæssig opmåling af romansk vinduesoverligger, nu i Esbjerg Museum (s. 1925). C. G. Schultz 1947. – *Skizzierte Vermessung eines romanischen Sturzes, 1947.*

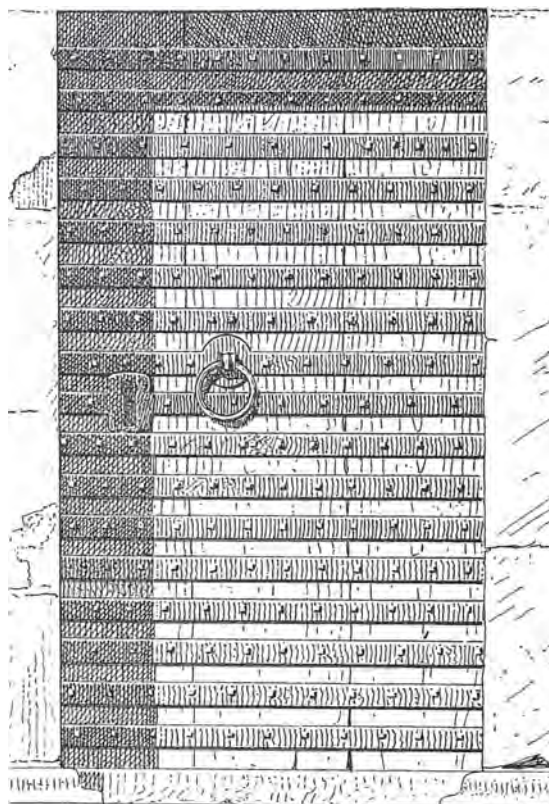
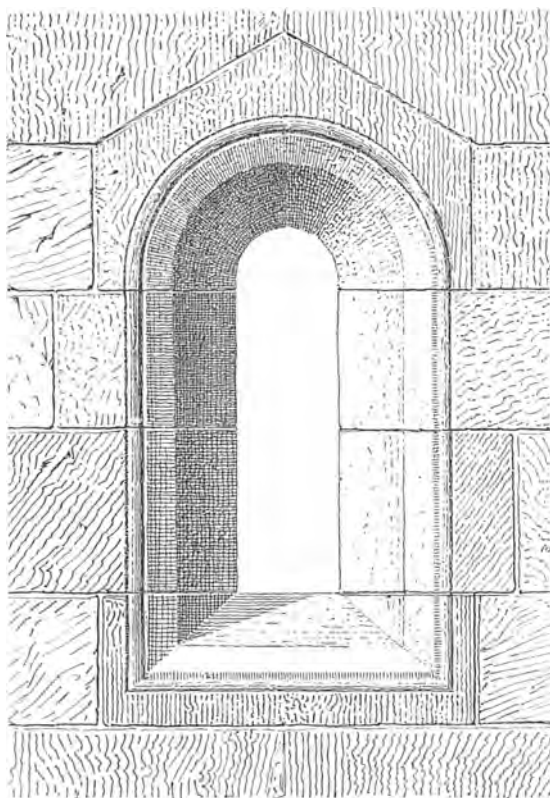

Fig. 26-27. Opmålinger 1:20 af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. 26. Romansk vindue i skibets nordside (s. 1925). 27. Skibets norddør (s. 1924) med gammel dørføj, nu i våbenhuset (jfr. s. 1956). – 26. *Romanisches Fenster in nördlicher Langhauswand*. 27. *Nordeingang des Langhauses mit alter Türflügel, jetzt in der Vorhalle*. 1891.

rindelige, er tildannet af træ, som er fældet i midten af 1240'rne, mens skibets nuværende tagværk skyldes en fornyelse i 1450'erne, foretaget mens skibet endnu havde fladt bjælkeloft (sml. en tilsvarende fornyelse i samme tiår i Vester Nykirke, s. 1716).

Dele af apsidens tagværk er udskiftet så sent som 1981. Seks ud af 11 spær er gamle og har taphuller for et »paraplystativ«, som har været samlet i en lodret stolpe, en såkaldt konge. Også korets tagværk, der består af ret spinkelt tømmer, kan meget vel være det oprindelige. De i alt syv spærfag har højt siddende hanebånd og to krydsende bånd. Tømmeret er nummereret fra vest mod øst med firkantstik i syd og ridsede stregnumre i nord.

Skibets senmiddelalderlige tagværk består af i alt 19 fag, nummereret i to omgange fra øst mod

vest: stregnumre med huljern i nord og firkantstik i syd. De ni vestre fag har to lag hanebånd og korte spærstivere. De ti østre fag er af en lignende konstruktion, men med skrå stivere; fire spær, nr. 10-13 fra vest, er yderligere styrket med krumme, krydsende bånd. Spærskoene udgøres i nord og til dels også i syd af loftsbjælker, som er afsavet i forbindelse med hvælvenes indmuring (jfr. hvælv).

Arkitektoniske forudsætninger. Allerede Jacob Helms, der som nævnt havde en anden opfattelse af forholdet mellem korparti og skib, fandt, at korets indre med hensyn til dateringen »nærmest måtte henvises til midten af det 13. århundrede«. ³⁰ Han var ligeledes den første til at pege på korpartiets slægtskab med et af vore fineste unggotiske teglstensbyggerier, klosterkirken i Løgum; en jævnførelse, der fulgtes op af Francis

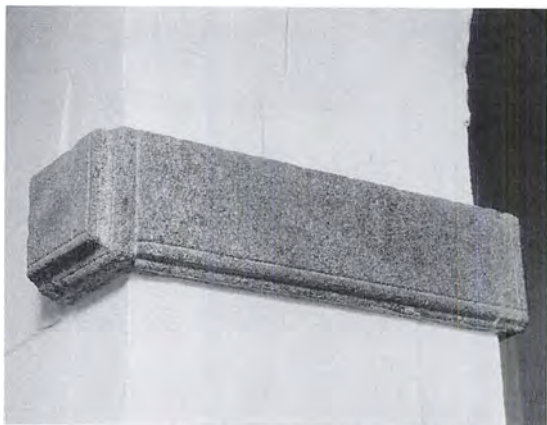

Fig. 28. Nordre korbuekragbånd (s. 1926). NE fot. 1982. – *Nördlicher Kämpfer des Triumphbogens.*

Beckett i »Danmarks Kunst« 1924 (I, 164). I cisterciensernes kirke i Løgum er korgavlens treklede vinduer rundbuede forneden, mens de øvre er svagt spidsbuede, og deres åbninger indfattes af rundstave, snart med og snart uden skaftringe, sådan som det også ses i Brøndum. Specielt fremhævede Helms ligheden mellem blændingsfrisen i Løgums vestvæg og det rundbuede blændingsgalleri forneden i Brøndums apsisrunding, samt overensstemmelsen mellem de granithugne hvælvslutsten i Løgums korkapeller og i Brøndum. Disse slutsten, i sig selv et typisk træk for overgangstidens hvælvbyggeri,³¹ svarer for to af Løgumhvælvenes vedkommende³² nøje til de to (ens) slutsten i Brøndum (fig. 19). I begge tilfælde er der tale om terninger med afrundede hjørner og cirkulære flader, der træder frem som små lave cylindre.

Lighederne – helt ned i sådanne detaljer – peger klart på en forbindelse til byggeriet i Løgumkloster. Cistercienserkirken her var imidlertid ikke stiftets eneste indfaldsport for de nye unggotiske byggeformer, som i disse år trængte ind fra Rhinlandet og Westfalen.³³ En endnu større og nærmere byggeplads fandtes i stiftsbyen Ribe, hvor domkirken i årene o. 1225-50 blev færdigbygget med vestparti, hvælv og større højkirkevinduer (se s. 254ff.), alt under anvendelse af netop de byggeformer, som vi møder i Brøndums korparti, og i samme kombination af tufsten, tegl og granitkvadre.

Arkitekturen i Brøndum synes altså at fremstå som et sjældent eksempel på, at Løgums og Ribes unggotiske arkitektur med dens rigt artikulerede byggeformer har inspireret byggeriet på sognekirkerne (jfr. også Hviding kirke, DK.Sjyll. s. 1133ff.). Efter al sandsynlighed må byggeledelsen i Brøndum – tillige med visse nøglehåndværkere – være lånt direkte fra Løgum eller Ribe (efter færdiggørelsen af domkirkebyggeriet?). Men på byggepladsen i Brøndum har også virket stenhuggere, som var oplært i og fortrolige med egnens lokale romanske arkitektur i granit og i tuf. Det ses af de dekorative detaljer i skibets vinduer, der har nøje paralleller i nabokirkerne, og det ses af vestportalens løvprydede tympanon og den granithuggede døbefont, der er fine prøver på jyske, romanske granitarbejder. Med kirkens datering til 1240'rne foreligger der nu en tidsfæstelse af et fornemt unggotisk landsbykirkebyggeri. Dateringen viser tillige, at egnens almindelige kirkebyggeri og den jyske granitkunst må have udfoldet sig på sit højeste endnu ved midten af 1200'rne.

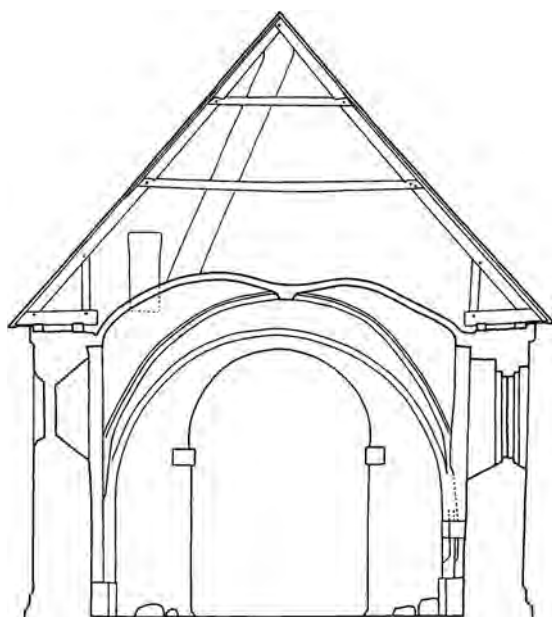

Fig. 29. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1979, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

Fig. 30. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – *Innenansicht nach Osten.*

MIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG TILFØJELSER. De tre tilbygninger, sakristi, våbenhus og tårn, er kommet til hen imod middelalderens slutning. Da det ikke er muligt at fastslå de enkelte arbejders indbyrdes kronologi, vil de blive beskrevet fra øst mod vest. Skibet synes længe at have stået med fladt træloft. Ifølge den dendrokronologiske analyse blev loftsbjælkerne fornyet i 1450'erne, og det er ikke usandsynligt, at hvælvene først er indmuret i det følgende århundrede, måske umiddelbart forud for den kalkmalede udsmykning, der tidligere bar årstallet 1592 (jfr. kalkmalerier nr. 3).

Forud herfor eller samtidig hermed blev gennemført en række *vinduesudvidelser*, der gav såvel korpartiet som skibet en ensidig belysning fra syd. I apsis blev det søndre vindue gjort større

ved indsættelsen af en ny ramme og de to nordre tilmuret. Korets belysningsforhold er ændret senest i forbindelse med sakristiets opførelse, da nordsidens åbninger blev lukket. Samtidig, hvis ikke før, blev det østre af sydsidens to vinduer udvidet. Udvidelsen af skibets sydvinduer var foretaget nogen tid før hvælvenes indmuring. I det indre kom de nye, store åbninger til at stå med uregelmæssige, smigede sider, dækket med flade buer. Vinduernes form låstes fast ved hvælvbyggeriet, idet de smalle, spidse skjoldbuer er ført forbi vinduernes øverste del.

Sakristiet ved korets nordside, et smukt sengotisk hus, er nederst bygget af kvadre, hovedsagelig fra koret, heriblandt skråkantsoklen, som er brugt i gavlen, samt de ovennævnte fire vinduessten, to sålbænke udvendigt i vestmuren

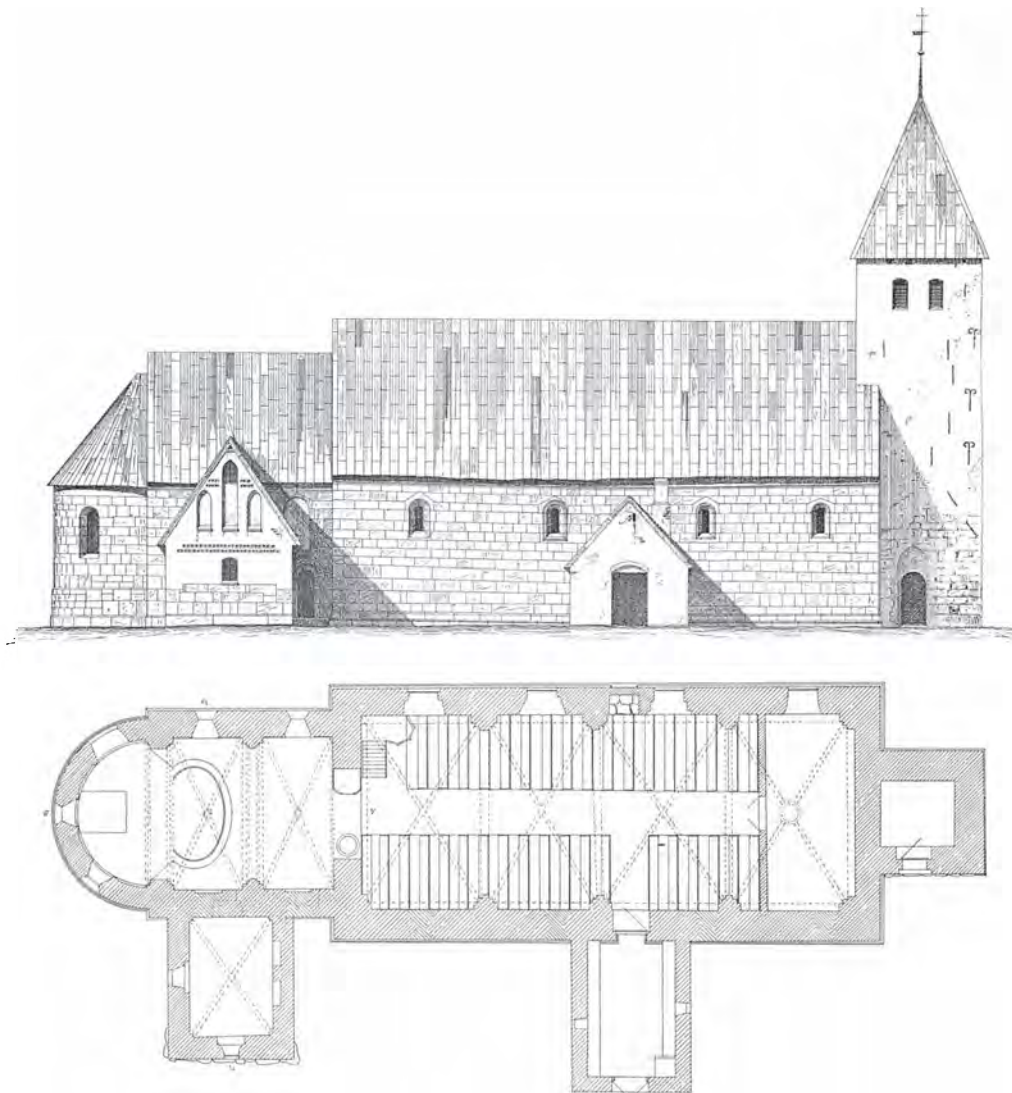

Fig. 31-32. Opmålinger 1:300 af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. 31. Kirkens nordside. 32. Grundplan, syd opad. – 31. Nordseite der Kirche. 32. Grundriss. Süden nach oben. 1891.

og to overliggere indvendig i samme mur. Herover er muren af munkesten, afsluttet med to savskifter under murkronen og i gavlen. Gavlspiden prydes af tre spidsbuede højblændinger. Ved sakristiets opførelse dækkedes præstedørens østre karm, der er frilagt igen i forbindelse med dørens genåbning. Der er adgang fra koret via en fladbuet dør. To fladbuede vinduer, i øst og i nord, er muligvis udvidet i lysningen ved indsættelsen af støbejernsrammer 1862. Indvendig har rummet gulv af røde mursten og dækkes af et lavt krydshvælv med kvartstens ribber, ud-

springende fra halvtstenspiller i hjørnerne. I sviklerne er der fire små spygatter, i vestvæggen to fladbuede nicher.

Sakristiet tjente i 1700'rne³⁴ som »skriftekammer«. Sognepræsten, Thomas Huulegaard, klagede 1786 over, at kirkeejerne, Søren Christensen Spangsberg i Ugelvig og Christen Lycke Spangsberg, Sønderris, benyttede rummet som materialkammer og uden hans vidende havde fyldt det med kalk og tømmer. Under en reparation af tårnet havde arbejdsfolkene haft deres senge, kister og logi i sakristiet. Ved provstens

Fig. 33. Indre set mod vest. NE fot. 1982. – *Innenansicht nach Westen.*

mellekomst indvilligede kirkeværgerne i, at det opmagasinerede bly blev fjernet og kalken lagt op i et hjørne, så sakristiet igen kunne bruges som hidindtil.¹¹

Våbenhuset foran skibets norddør er et anonymt hus uden daterende detaljer. De relativt tynde mure er af munkesten. Eneste udsmykning er en falsgesims over langmurene, der i midten hver har et fladbuget vindue. Vinduerne var tidligere noget mindre og forskudt i forhold til hinanden (jfr. fig. 32). Den ligeledes fladbugete dør er noget udvidet. Ved en restaurering

1982 (arkitekterne Richard Aas og Rolf Graae) fik huset nyt bjælkeloft og nyt klinkegulv, og murede bænke langs væggene blev ommuret. Rummet var 1791³⁵ uden loftsbeklædning, således som det i ældre tid ofte var tilfældet med de sydvestjyske våbenhuse. En nu nedbrudt *tkamin* i det nordvestre hjørne med skorstenspipe gennem vestre tagflade (jfr. fig. 31 og 32) benyttedes ifølge J. Helms³⁶ til blystøberarbejde.³⁷

Tårnet er nært beslægtet med det i Skast (jfr. s. 1889), men adskiller sig ellers fra egnens kirketårne, idet tårnrømmet er uden forbindelse med

skibet. Murene er rejst af munkesten over et større parti granitkvadre, hentet ud af skibets vestgavl fra sokkel til tagspids. Østmuren hviler på skibets gavl og på en høj, rundbuet aflastningsbue. Skibets nedre, profilerede sokkelled er brugt i vest, skåkantleddet i syd. Blandt kvadrene, der når op i 4 meters højde, er som nævnt vestportalens tympanon, der er indmuret i vestsiden, samt en rundbuet vinduesoverligger. Sydmuren og vestmuren er delvis muret om og skalmuret 1871⁸ og præges ligesom de øvrige murflader af mange sortmalede jerndrager, heriblandt årstallet »1871« i sydmuren. Tidligere sås også årstallet »1786«. ³⁸ Der er adgang til det fladloftede tårnrum, der bruges som materialrum, gennem en rundbuet dør i nord, anbragt i et spidsbuet spejl, svarende nøje til den tilmurrede dør i Skast. I mellemstokværket, hvortil man kommer ad en tømret trappe, er sydvæggen muret om med nyere sten. I vestsiden er et fladbuet vindue, i øst en dør til skibets tagrum. Det lave klokkestokværk har seks fladbuede, indvendig faldede glanhuller, to i nord og syd, et i øst og vest. Kirken dækkes af et firesidet, blyklædt *pyramidespir*. Tagværket er nyere, og her er fastgjort en *blyplade* med indskriften »NM 1876«. Spiret, der tjente som sømærke (jfr. vindfløj), kendes tilbage til 1700¹⁹ og kan meget vel være tårnets oprindelige tagform.

Skibets fire fag *krydshvælv* adskiller sig fra egens gængse form, hvilket kan skyldes, at de – som nævnt ovenfor – først er indmuret henimod 1500'ernes slutning. Hvælvene har halvstens kapper og højryggede, profilerede ribber og hviler på faldede hjørne- og vægpiller, spidse skjoldbuer og på runde gjordbuer. Også de bredt spændte buer i øst og vest er runde. De østre piller er rejst på et par murede klodser, formodentlig rester af sløjfede *tsidealterborde*. Pillernes vederlagsmarkering består af retvinklede »hulled« mellem 1. og 2. fag og to udkragede skifter, adskilt af et almindeligt skifte i de fire vestre piller. Begge former er fremmede for egnen. Usædvanlig er også en *cirkulær åbning* i vestre fags toppunkt med et tværmål på 40 cm. I åbningen, der knap er stor nok til at være et »mandehul«, sås ifølge Ole Søndergaard 1927 tydelige

slidspor af reb. Det er således muligt, at hullet har været brugt i forbindelse med klokkeringning. I Århus amt findes en række lignende huller, bl. a. i Kolt og Mårslet (DK. Århus, s. 2179 og 2257).

Et *materialkammer* i skibets vestende (jfr. fig. 32), adskilt fra kirkerummet ved en helstensmur med »gesimser og ornament«, ⁸ er muligvis blevet indrettet efter 1786, da kirkeværgerne en tid benyttede sakristiet som oplagringsplads. Rummet, der blev sløjfet 1902 af hensyn til orglet, var 3,5 m dybt og tilgængeligt via en fløjdør midt i skillevæggen. Synet påbød 1886, at væggen blev malet med »gul stenfarve«.

VEDLIGEHOJDELSE OG I STANDSÆTTELSE. Af et syn afholdt i kirken i foråret 1668²⁰ kan man udlede, at hele kirken havde *blytag*, således som det stadig er tilfældet. Som nævnt ovenfor brugte man endnu i 1860'erne en kamin i våbenhuset (se ovf.) til omstøbning af bly. Ifølge et kirkesyn 7. juni 1700¹⁹ skulle der indkøbes nye brædder til lofterne i våbenhus og tårn samt 1500 mursten til reparation af murene. Udbedringen af en revne i koret mellem hvælv og mur, der havde været der i mands minde, skulle overlades til »forstandige og forfarne muremestre«.

Vinduerne i kirkens sydside fik 1872 rundbuede støbejernsrammer istedet for karme af træ. 1882 påbød provsten, at granitkvadrene i tårnets nedre del og omkring norddøren og korbuen skulle renses for kalk.

Den *antikvariske interesse* for Brøndum kirke var indtil o. 1870 i første række knyttet til de kalkmalede bispeportrætter (se *tkalkmalerier* nr. 4), der nævnes i såvel Hofmanns *Fundationer* 1759 som i *Pontoppidans Danske Atlas* 1769. Det var således de overhvidtede portrætter, der var målet for arkitekt N. S. Nebelongs besøg i kirken 1843 i forbindelse med hans arbejder på Ribe domkirke. Jacob Helms betegnede 1873 kirken, der 1865 var blevet tegnet af Jacob Kørnerup, som en stor velbygget kvaderstensbygning, »den anseiligste landsbykirke i herredet og i det hele i omegnen«, men først i forbindelse

Fig. 34. Kirken set fra sydøst o. 1900. Hude fot. – *Südosstansicht der Kirche.*

med V. Ahlmanns opmålinger og undersøgelser 1889 gik kirkens storhed og egenart op for Helms, der som nævnt behandlede den indgående i *Danske Tufstenskirker*, 1894. H. Storck, der havde fulgt Ahlmanns opmålinger, medtog 1903 Brøndum kirke i værket om *Jydske Granitkirker*.

Forinden havde Randersarkitekten F. Uldall 1886 udarbejdet et forslag (jfr. fig. 13) til præstedørens genåbning og en reablering af vinduerne i korets sydside. Forslaget blev det følgende år godkendt af kongelig bygningsinspektør Winstrup, og det var udførelsen af disse arbejder, som bl. a. krævede en opretning og omsætning af korets sydmur, der 1888-89 ledte til fundet af korbvælvenes ungotiske kalkmalerier.

Kirken står i dag præget af en *hovedrestauration* 1958-60 ved arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas. Herunder ændrede man vinduesforholdene: apsidens søndre vindue fik sin gamle

form, og de to øvrige apsisvinduer blev genåbnet. I skibets nordside fjernede man tilmuringen i de romanske åbninger, der herefter står som udvendige nicher, de to østre tillige som indvendige nicher. Vinduerne i skibets sydside, der 1927 var blevet indfattet i granit, blev ændret så de korresponderer bedre med korets åbninger. De nye vinduer, med blysprosser, sidder i falsede, rundbuede åbninger, muret af tegl og hvidtet. Indvendig blev væggene afbanket for puds, hvorunder sporene efter den tilmurede vestportal kom for dagen. Gulvet, der i koret var beklædt med træ, blev lagt med håndstrøgne, røde teglsten. Af hensyn til blændingsgalleriet i apsis blev gulvet i kirkens østende sænket ca. 30 cm, så niveauet nu overalt er det samme.

Indvendig er alt hvidkalket med undtagelse af korbuekrægbåndene. Udvendig er den velholdte kirke fremdeles tækket med bly. Granitfladerne står blanke, mens tilbygningernes murstenspar-

tier er hvidtede. Også apsidens øverste skifte samt langmurenes romanske gesimser er hvidtede, dog ikke over korets sydside.

Opvarmning. Provsten mente 1896, at kirken på grund af sin »monumentale karakter« måtte have et særligt varmeapparat og ikke opvarmes af en almindelig kakkelovn. En varmeovn, opstillet 1898 i skibets nordøstre hjørne og prøvefyret af baneingeniør Götzche, gav imidlertid ikke tilstrækkelig med varme. Et nyt varmeapparat leveredes 1916 af Hess i Vejle. Det blev 1932 erstattet af en kalorifer, der ved sidste hovedrestauration er afløst af gulvvarme fra et olie-fyr, installeret i ligkapellet.

Vindfløjen over tårnet, der ifølge sin indskrift er opsat »1876«, er fastgjort på en lang stang med en kugle og afsluttet i et kors. Tidligere bestod spiret alene af en *†kobberkugle* (jfr. fig. 4), der tjente »de søfarende til efterretning«. ³⁴ Da spiret var nede 1806 måltes den blyklædte jernstang til 1,3 m og kuglens diameter til 15 tommer (40 cm). ¹¹ Admiralitetet påbød samme år, at spiret blev genopsat, »da denne kirke er sømærke«. ³⁹

†Glasmalerier. Ved harpning af gulvfyld fortrinsvis fra koret fandtes 1959 ca. 50 småstumper og enkelte hele *småruder af middelalderligt glas (fig. 35). Glasset var ret nedbrudt, men på enkelte stykker sås endnu malede, senromanske perlestave og firpasborter, i gråsort. ⁴⁰

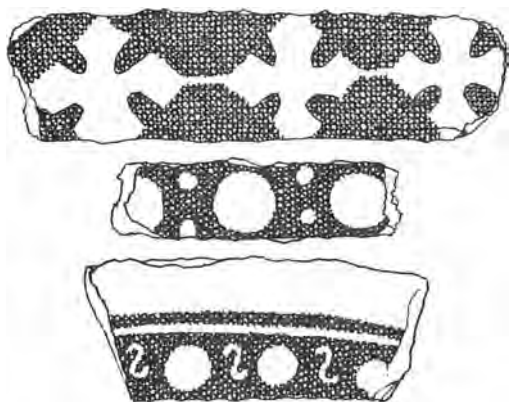

Fig. 35. Tre stykker vinduesglas med senromansk ornamentik (s. 1934). Uigennemsigtigt glas med gråsort bemaling. Tegnet af Birgit Als Hansen, 1:1. Efter Hikuin 1974. – *Drei Stück Fensterglas mit spätromanischem Ornament.*

KALKMALERIER

Koret har i apsisbuen og på hvælvene bevaret fornemme kalkmalerier fra o. 1275, mens et indvielseskors i korbuen stammer fra sengotisk tid. Andre dele af den tidliggotiske korudsmykning er nu overkalket, og det samme gælder flere hovedsageligt efterreformatoriske bemalinger, hvoraf dele har stået fremme endnu til tiden henimod 1800.

Ifølge Hofmanns Fundationer 1759 var kirken siret med en del Ribebispers portrætter, ⁴¹ der 1766 blev nærmere beskrevet af præsten. De da kun delvis bevarede malerier af Ribebisperne fra reformationen fandtes i apsidens blændarkader og på korets vægge. Mest maleri sås i korhvælvene, men noget også i skibet, hvor der skulle have været en del mere på væggene, som nu var overkalket. ³⁴ Pontoppidans Danske Atlas omtalte 1769 de malede Ribe-bisper, ⁴² af hvilke nogle endnu stod fremme 1791. Præsten nævner da endvidere en række andre motiver, tydeligvis efterreformatoriske, ligesom han over korbuen læste en indskrift med årstallet 1592.

Alle malerier var overkalkede 1843, da bispemalerierne frem, men uden held, da muren var meget fugtig, og hvidtningen »dygtig indgneden i malerierne«. Afdækningsredskabet, en stump kniv, fik ganske vist kalken til at springe af nogle steder, men farverne var så udgnedne, at der efter Nebelongs mening ikke ville kunne blive malerier ud af det. Efter denne »undersøgelse« blev væggene o. 1855 grundigt nypudsede, idet alt gammelt puds angiveligt skulle afrives og afhugges, så væggene kunne pudses jævne og glatte. ⁴³

I sommeren 1865 kom malerier til syne på sælsom vis, idet der fra blystøberarbejde i våbenhuset trængte røg ind i kirkerummet, hvor fugten fik kalkmalerier til at træde frem bag kalken. De sås både hist og her i skibets hvælvinger og i

Fig. 36. S. Laurentius' martyrium, kalkmaleri fra o. 1275 i korets vesthvælv (s. 1937). NE fot. 1982. – *Das Martyrium des hl. Laurentius. Gewölbemalerei im westlichen Chorgewölbe um 1275.*

særdeleshed i koret, hvor der nævnes tydelige spor af »engle- menneske- og dyrebilleder, såvelsom stjerner, blomster og andre figurer«. Hændelsen kom i aviserne og gav anledning til ønsker om, at de fundne kalkmalerier kunne »restitueres«, og kirken således ved bistand af sagkyndige kunstnere kunne sættes i sin tidligere stand. Foreløbig nøjedes præsten dog med at spendere et halvt læs tørv, hvorved man kunne gentage »forestillingen« for adskillige tilskuere.⁴⁴

En egentlig afdækning blev først foretaget 1890 af J. Magnus-Petersen, der frilagde de tidliggotiske malerier i korets hvælv. Han fastholdt

det fundne i tre akvareltegninger (jfr. fig. 39), inden alt året efter blev kraftigt opmalet, ligesom den konstaterede ornamentik på hvælv og rundstave blev rekonstrueret i hele koret (jfr. fig. 51). I de følgende år skete alvorlige fugtskader på malerierne som følge af kortagets misligholdelse, der gentagne gange påtaltes af Nationalmuseet. Problemerne blev afhjulpet ved en fornyelse af taget 1907, og 1916 lod kirken malmester Hansen fra Esbjerg opfriske udsmykningen, som synet herefter fandt »restaureret smukt og forsvarligt«.⁸

En renæssanceudsmykning i skibets hvælv, som var kendt 1894⁴⁵ og delvist frilagte i første

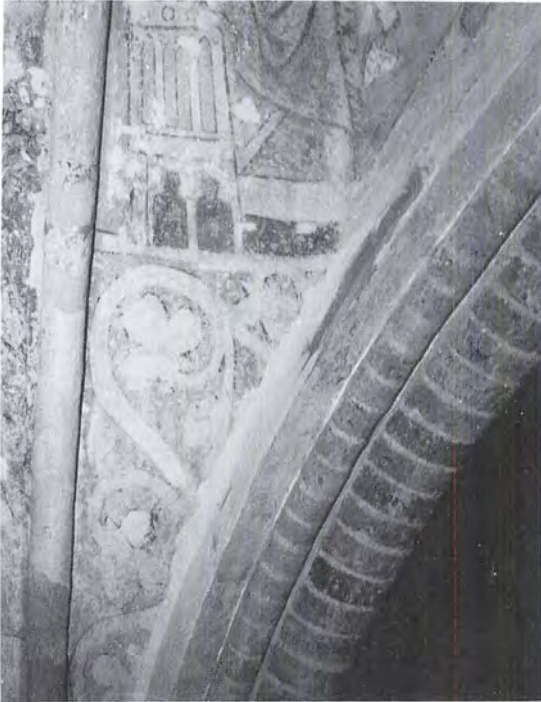

Fig. 37. Udsnit af korkhælv med ribber og buer under istandsættelse samt kalkmalerier o. 1275 (s. 1938). Tage E. Christiansen fot. 1958. – *Ausschnitt aus Chorgewölbe mit Rippen und Bogen bei der Restaurierung 1958. Gewölbemalereien um 1275.*

fag 1916, blev 1927 fuldt afdækket og opmalet af Ole Søndergaard. Han frilagde og konserverede tillige et sengotisk indvielseskors samt nye dele af den tidliggotiske udsmykning i apsisbuen (jfr. fig. 38), mens andre fragmenter i koret atter overkalkedes. Her udførte Ole Søndergaard selv et maleri af fire basunengle, svævende i apsis-hvælvingen over altertavlen. Englene er atter blevet fjernet ved den seneste restaurering 1958, foretaget af Olaf Hellvik. Det samme gælder den 1927 restaurerede udsmykning i skibet, mens korets tidliggotiske malerier i vidt omfang er blevet renset for tilmalinger og genkonserveret.

1) En *tidliggotisk* udsmykning fra o. 1275, malet på en pudset bund, synes at have omfattet hele det hvælvede korparti (fig. 36–40). Den for helheden væsentlige ornamentale dekoration af hvælv, vinduer og vægge, der stod fremme som rekonstruktion i årene 1891–1958, giver sig nu i *hvælvne* alene til kende ved malede, til dels for-

nyede topsetter med bladranker og tilsvarende frodigt bugtende ranker med trekløverblade i et par af sviklerne. Af figurmaleri er på hvælvfladerne bevaret dele i fire kapper, nu i væsentlig grad renset for opmalingerne 1891 og 1916, men endnu med adskillige af Magnus-Petersens suppleringer.

I *korets østfag* ses i nordkappen den opstandne Kristus, der åbenbarer sig for Maria Magdalene (fig. 38). Hun knæler til højre med hænderne løftet tilbedende mod den meget store Kristus, der hæver sin højre hånd til hilsen, mens han med den venstre bærer sejrspanen og løfter op i sin lange, folderige kappe. Bortset fra ansigtet synes Kristusfiguren nogenlunde velbevaret med korsglorie og rødbrun kappe med grønt for. Maria Magdalene derimod er ifølge Hellvik nymalet udover en del af glorien. Hun fremtræder som på Magnus-Petersens akvarel iført hvidt hovedklæde, rødbrun kappe og en grøn kjole, hvoraf ærmerne ses. Bag Kristus et stiliseret træ. Figurerne har blå baggrund og står på en stribe lysebrun jordsmon, hvorunder billedfeltet afsluttes af en smal blå kantbort. I sviklerne ses en løve (i vest) og en hund, begge er udført i rød kontur og må vistnok i alt væsentligt henføres til Magnus-Petersens pensel. I østfagets vestkappe ses i den nordre svikkel en knælende kvinde, vendt mod kappens midte og klædt som Maria Magdalene (jfr. fig. 38). Figuren mangler glorie og er blevet opfattet som en verdslig stifterinde;⁴⁶ men da der næppe er fundet noget originalt af hoved og hænder, må tolkningen siges at være meget usikker, ligesom der vel ikke nødvendigvis har været tale om en kvinde. Under figuren ses i hvidt på blå bund en ranke med store trekløverblade. Resten af kappen savner nu maleri. Men i dens sydfølg fremkom 1958 rester af en meget fragmentarisk, samtidig figur, ligeledes vendt mod kappens midte og med armene hævet over hovedet. Ved samme lejlighed sås i sydkappen blegrøde rester af ornamentik, der ifølge restaurator var malet på hvælvingens ældste kalklag.

Korets vestfag rummer to scener af S. Laurentius' legende, så fremtrædende placeret, at der kan have været tale om kirkens indvielseshelgen.

Fig. 38. Apsisbue og korbvælvne med kalkmalerier fra o. 1275 (s. 1936). NE fot. 1982. – *Apsisbogen und Chorgewölbe mit Gewölbemalereien um 1275.*

I østkappen ses selve martyriet (fig. 36), Laurentius liggende på risten mens bødler passer ilden og den onde kejser Valerian ser til. Kejseren, siddende i nord med krone og scepter på en prægtig

tronstol, er det bedst bevarede parti. Laurentius er vist nøgen, med glorie og en stor tonsur, der ikke forekommer på akvarellen fra 1890. Bag Laurentius ses konturerne af en engel med ud-

bredte arme og vinger, og ved ristens hovedende (i nord) er en bøddel i gang med en stor blæsebælg, mens en anden bag ham roder op i gløderne. Tre tilsvarende bøddler ved fodenden i syd er nymalede 1958, da dette parti fandtes næsten ødelagt af det nedsivende vand. Fornyelsen er foretaget med udgangspunkt i kalken af de svage rester og i Magnus-Petersens akvarel fra 1890, der synes udført på et rimeligt originalt grundlag. Også en ranke i kappens sydlig er ny, malet efter model af den nordre, der i det væsentlige er original (jfr. fig. 37). Maleriets farver er de samme som østfagets, men baggrunden er her en grøn tone, kantborten fornedet hvid. Samme grønne baggrundsfarve er benyttet i fagets nordkappe, hvor man ser forherligelsen af S. Laurentius (fig. 39), der står rank og frontal, mens to svævende engle sætter en krone på hans hoved. Helgenen fremtræder i hovedsagen velbevaret, med bog og martyrpalme i den venstre hånd, højre hånd støttende den store rist. Laurentius er iført diakondragt, der ved fødderne danner næsten en pude af knækkede folder, og han flankeres af to stiliserede træer. Under malerifeltet, der savner kantbort, ses i sviklerne en gåsefugl (i vest) og et hundeagtigt dyr, begge i det væsentlige fra 1891.

Apsisbuen (fig. 38) prydes af seks engelmedaljoner mellem palmetagtigt arrangeret bladværk. Dekorationen er for de nedre deles vedkommende kompletteret, men står ellers uden tilmalinger som den mest autentiske del af korudsmykningen. Kun én af medaljonernes glorie-rede engelbuster har bevaret væsentlige dele af ansigtets og hårets tegning, klædefolder m.m. (fig. 40). Andre fremtræder som konturer mod den blå bund, mens de nederste medaljoner er helt tomme. Bladværket står på baggrund af firdelte røde og blå felter, fra hvis midte udgår vekselvis fire liljeagtige palmetter og fire ranker i form som hjertepalmetter.

Udsmykningens hovedbillede har været et nu forsvundet *tapsismotiv*, der tidligst undersøgtes af Magnus-Petersen 1890. Han nævner i apsis-kuplen forstyrrede rester af et maleri, som måtte have forestillet Kristus på himmeltronen med jordkloden i hånden, omgivet af evangelistem-

blemer og ved siderne menneskelige figurer, hvoraf kun spredte rester fremkom.⁴⁷ Dele var atter fremme 1927, da Ole Søndergaard omtaler rester af Kristus i mandorla med evangelistsymbolerne anbragt udenom som i Hagested (jfr. DK. Holbæk s. 533f.) samt i nord rester af to stående, glorieprydede figurer. Mandorlaens størrelse angives til ikke mindre end 3,40 × 2,60 m. Atter 1958 stødte Olaf Hellvik overalt, hvor han måtte hugge ud for reparationer i apsis-hvælvet, på »velbevarede farver fra Kristus i mandorlaen«.

Den nu fjernede *tornamentale udsmykning*, der omfattede hvælvenes bærende led, væggene og vinduernes rundstave, kendes især gennem Magnus-Petersens akvareller og hans rekonstruktioner (jfr. fig. 39 og 51), der i det væsentlige må hvile på fundne spor. Hvælvrubberne og rundstavene omkring korvinduene og i apsidens vinduesgalleri har haft en leddelt dekoration af vekselvis grønt og en rød marmorering på hvid bund. Tilsvarende leddelte bånd fulgte skaktavleagtigt forskudt gjordbuens fals og profiler, idet marmoreringen dog på den kraftige midtvulst var afløst af store røde, fembladede blomsterhoveder på hvid bund. Også rundstaven ved overgangen mellem triumfvæggen og hvælvkappen rekonstruerede Magnus-Petersen med det beskrevne ledmønster, og han angiver på sine akvareller samme mønster som en malet bort langs hvælvenes fødselslinjer til adskillelse mellem kapperne og korvæggene (jfr. fig. 39). På dette punkt fulgte hans restaurering ikke ganske akvarellerne, idet han ved fornyelsen lod enklere, grønne borter markere skjoldbuekannten. Herunder har korvæggene haft malede ranker omkring vinduerne (jfr. fig. 39).

Tilforladeligheden af ornamentikkens rekonstruktion kunne i det væsentlige bekræftes 1958, da originale rester kunne frilægges flere steder. De var imidlertid så bortviskede, og nymalingen andre steder så grell i tonerne, at en overkalkning besluttedes.

Stil og datering. Udsmykningen har i hele sin karakter været sammenhørende med arkitekturen (og glasmalerierne?) og kan næppe være udført længe efter fuldendelsen af det smukt hvæl-

Fig. 39. S. Laurentius' forherligelse, kalkmaleri fra o. 1275 i korets vesthvælv (s. 1938). Efter akvarel af J. Magnus-Petersen 1890. – Die Verherrlichung des hl. Laurentius. Gewölbemalerei im westlichen Chorgewölbe um 1275. Nach einem Aquarell 1890.

Fig. 40. Engelmedaljon, udsnit af apsisbuens kalkmaleri fra o. 1275 (s. 1938). NE fot. 1982. – *Engelmedaillon. Ausschnitt aus Gewölbemalerei im Apsisbogen um 1275.*

vede og artikulerede unggotiske korparti midt i 1200'rne (jfr. s. 1927). Ornamentikkens elegante sammenkomponering med rummets arkitektur, hvortil hører bundfarvens raffinerede vekslen mellem blå og grøn i de to hvælv,⁴⁸ har en nærliggende parallel i Ribe Domkirkes hvælvudsmykning fra midten af 1200'rne (s. 381f.).⁴⁹ Figurtegning og farver (bl.a. en fremtrædende spanskgrøn) peger dog på mere direkte sammenhæng med udsmykningen i Gammelsogn kirke (Ringkøbing amt), hvor to kalkmalede scener af Jomfru Marias legende⁵⁰ øjensynligt er udført af samme malere som i Brøndum.

De to kirkers kalkmalerier, der i Danmark står ret alene, må være udtryk for Vestjyllands – og især Ribes – gamle og nære kulturforbindelser i sydvest. Ornamentikkens gennemførte understregning af murværkets artikulering peger vel i almindelighed imod en indflydelse fra det »arkitektoniske« kalkmaleris hovedområde, Rhinlandet og Westfalen, hvor jo også arkitekturen i

Brøndum har sine forudsætninger.⁵¹ I disse områder synes det imidlertid ikke let at finde overbevisende stilistiske sidestykker til figurfremstillingen. Den stående S. Laurentius i Brøndum kan nok jævnføres med diakonfremstillinger i S. Gereon i Köln og på en retabelfløj fra Worms (begge o. 1250), hvor dragterne danner den samme pude af knækkede folder omkring fødderne.⁵² Men de jyske malerier, med deres bevægede og posede klædefolder, er klart mere »moderne«, påvirkede af den ny franske højgotik. Såfremt denne franske indflydelse er formidlet via det vestlige tyske område, kan Brøndums og Gammelsogns malerier næppe være ældre end 1200'ernes to sidste årtier.⁵³ Har påvirkningen derimod været mere direkte vestlig, er det ikke umuligt, at malerierne lader sig datere til århundredets tredje årti.⁵⁴

2) Et sengotisk indvielseskors ses på korbuens sydside, 100 cm over gulvet (jfr. fig. 14). Det har først været markeret med indridsning, og er derefter optrukket med rødt, tvm. 45 cm. Korset er afdækket og suppleret 1927.

†*Kalkmalerier.* 1) O. 1275, sammenhørende med de bevarede tidlig-gotiske kalkmalerier i koret, se ovf.

2) Sengotiske? Oven på apsishvælvingsen tidliggotiske Kristusbillede omtaler Magnus-Petersen nogle »sildige, barbariske malinger«, et virvar af streger, som han ville henføre til slutningen af 15. årh.⁴⁷ Resterne (en fremstilling af dommedag?), skal måske ses i sammenhæng med en – ganske vist meget usikker – efterretning om, at man i 1700'rne skulle have kendt til kalkmalerier af helgener, himmerige, helvede m.m., malet »i hvælvingen«.⁵⁵

3) (Fig. 41) efterreformatoriske, i *skibet*, formentlig en sammenhængende dekoration af vægge og hvælv, der rimeligvis skal dateres 1592. 1791 læstes »over korsdøren (korbuens): Matth. XXV,(31). Naar Menniskens Søn kommer A(nn)o 1592«. Tilsvarende fandtes på pillen bag prædikestolen indskriften: »Det Vand, som jeg vil give hannem skal blive en Vand-Kilde i hannem, som udvælder til det evige Liv. Joh. 4,14«. På væggene sås gammeltestamentlige motiver, således Skabelsen ledsaget af indskrif-

ten: »Sex Dage skabte Herren Himlen og Jorden«, samt fremstillinger af uddrivelsen af paradiset og Isaks ofring.⁵⁶ 1766 omtaltes yderligere malerier på væggene i skibet, som da var overkalkede.³⁴ Af disse vægudsmykninger har intet senere kunnet afdækkes, utvivlsomt fordi al kalk her blev hugget ned o. 1855.

På hvælvene frilagdes derimod 1916 og 1927 en hovedsageligt ornamental dekoration, som Ole Søndergaard opmalede og fornyede så hårdt, at man 1958 valgte at tildække den. Udsmykningen omfattede alle fire hvælv. I de tre østligste var dekorationsmønsteret nogenlunde ens. I hvælvenes svikler og toppe var malet luftige mauresker, i hver af kapperne tre til fire store rosetter og et større antal smårosetter, kors og stjerner i vekslende udformninger. Enkle bladrosetter prydede tillige skjoldbuernes undersider og den vestligste gjordbue, mens den midterste ledsagedes af et zig-zag-bånd. Ribberne stod grå og røde, og tilsvarende grå og grå/røde borter kantede skjold- og gjordbuer. Over disses toppunkter prydedes nogle hvælvkapper af et stort englehoved, et sted læstes i store minuskler »ihs« (første fags sydkappe) og to steder fandtes her egentlige figurfremstillinger. I andet hvælvs nordkappe sås Retfærdigheden (fig. 41), vist som en ung kvinde med sværd i venstre hånd, vægt i den højre. I tredje hvælvs vestkappe sås tilsvarende en vinget kvindefigur, der ved afdækningen stod meget svagt. Hun havde udstrakte arme, i den venstre vistnok en lang stav, og ved venstre fod lå et grønt dyr med store ører, der restaureredes som en mellemting mellem en hjort og en drage.⁵⁷ I det vestligste fag indskrænkede dekorationen sig til en rød bort på ribbernes underkant og omkring cirkelåbningen i hvælvtoppen.

Skibets hvælvudsmykning var ifølge Søndergaard malet »på grov kalkpuds uden synderlig hvidtning over«. Af farver nævnes, foruden ribbernes grå og røde, en grøn, en sort og en dyb brun, som især var brugt i den anden hvælving. Her mente restaurator at se en noget sikrere malmåde end i de øvrige hvælv. Malerierne var gennemgående dårligst bevaret i sydkapperne, som helhed allerslettest i tredje hvælving.

Hvælvdekorationen, der må siges at have renæssancekarakter med enkelte elementer af gotisk tradition, har sit nærmeste sidestykke i Vester Nebel kirke, hvor samme maler må have virket (s. 1979 med fig. 11).

4) I koret sås som nævnt i 1700'erne en serie *bispemalerier*, der – såfremt de er kommet til samtidig – må være udført i årene o. 1650. Ribbisperne var malet i apsidens rundbueblændinger og på de tilstødende korvægge: »fra altertavlen på den østre og nordre side og fremdeles omkring«. Videre kunne præsten 1766 oplyse, at bisperne var malet »med vandfarve« og i »fuld postyr«, hver med sit navn anført på latin, flere også med titlen »Super(intendens) Rip(ensis)« (biskop af Ribe). 1766 nævnes følgende portrætter: Bag altertavlen sås to uden navn. Den første lutherske bisp, »M. Johannes Vandalus« (Johan Wenth eller Wandal, 1537-41) betegnedes som udslettet, herefter nævnes en uden navn og halvt udslettet (Hans Tavsen?, 1541-61), videre »Paulus Matthiæ 1561« (Poul Madsen 1562-69), der var noget beskadiget, en uden navn og meget beskadiget (Hans Laugesen?, 1569-94), »Petrus Hegelius, Super. Rip.« (Peder Hegelund 1595-1614), »D. Janus Dionysius Jersinus Superintendentens Rip.« (Jens Dinesen Jersin 1629-24), »D. Ericus Monradus Superint. Ripensis« (Erik Monrad, 1643-50), »D. Johannes Borchardus Superintend. Ripensis« (Hans Borchardsen 1635-43), »D. Ivarus Ivari Hemmetæus. Sup. Ripens.« (Iver Iversen Hemmet, 1614-29). Sluttelig nævnes 1766 et udslettet portræt, malet over degnestolen (d.v.s. på sydvæggen) samt over præstekonens stol (vist overfor på nordvæggen) en mand, der af indberetteren antoges for en præst. Navnet, der havde stået på en lille tavle, var udslettet. Yderligere nogle portrætter skal 1766 have været overkalkede, således et af en vis Kristen Høst.³⁴ Der må have været tale om sognepræsten Kristen Høst i Lunde og Ovtrup (1573-1631), tillige provst i Vesterherred, eller eventuelt om hans søn af samme navn – også han præst i Lunde-Ovtrup (1631-46).⁵⁸

Atter 1791 omtales stiftets biskopper, malede i legemsstørrelse, sorte på den hvide væg.⁵⁶ De sidste dele af udsmykningen blev som nævnt

Fig. 41. Udsnit af kalkmalerier, formentlig fra 1592, i skibets andet hvælv fra øst (s. 1944). Ole Søndergaard fot. 1928. – *Ausschnitt aus tGewölbemalereien im zweiten Ostjoch des Schiffes, wohl 1592.*

overkalket få år efter, og stort set alt må være blevet hugget ned o. 1855. I hvert fald har gentagne, senere afdækningsforsøg været forgæves, selv om især Ole Søndergaard ledte flittigt 1927. Han fandt i apsidens nordligste blændarkade et enkelt farvespor, som kunne stamme fra et figurbillede. Blændingen og dens nabo havde endvidere rester af et spinkelt ornament omkring yderkanten, og på korets østvæg sås spredte grå og sorte farvespor.

Da den seneste, afbildede Ribebisp synes at have været Johan Monrad (1643-50),⁵⁹ må de sjældne bispemalerier rimeligvis være kommet til omkring midten af 1600'rne. Serien er efter al sandsynlighed udført på foranledning af sognepræsten og provsten Jon Madsen (1624 - o.1658), der 1638 havde ladet den nuværende altertavle

opsætte og pryde med tilsvarende latinske påskrifter (jfr. ndf.). I så fald må malerierne være udført mellem 1643 og 1658, og man kunne vove det gæt, at den formodede præst, malet over præstekonens stol, har været Jon Madsen selv. Serien må vel være inspireret af de portrætgallerier af bisper og præster, der ved denne tid var almindelige i tyske kirker, og som kendes fra en del danske købstadskirker, hvor tysk indflydelse gjorde sig gældende. En direkte impuls kan meget vel have været den o. 1639 anlagte serie af bispeportrætter i Ribe, der dog ikke oprindeligt havde plads i domkirken, men derimod i bispegården (s. 483).

Bispebillederne i Brøndum har siden 1700'rne givet anledning til den urigtige formodning, at der i 15-1600'rne havde været afholdt landemo-

der i Brøndum kirke (jfr. s. 1911). Den malede korudsmykning synes imidlertid i den grad skabt for en synodal forsamling, at man må spørge sig, om ikke den er udført som ramme om de provstivise præsteforsamlinger, der fandt sted under forsæde af herredsprovsten og bispen. Sådanne møder, der omfattede prædiken, teologiske samtaler, prøvning af ungdommen m.m., henlagdes gerne til en af herredets kirker.⁶⁰ Man kunne udmærket tænke sig, at Jon Madsen som provst har forlagt møderne til sit eget hovedsogns prægtige korrumb og derfor ladede det smykke med de ærværdige bisper og provster.⁶¹

5) 1927, i apsishvælvingen, fire basunengle malet af Ole Søndergaard. Overkalket 1958.

INVENTAR

Oversigt. Det righoldige inventar omfatter adskillige middelalderlige stykker. I særklasse står det smukke og meget sjældne altersølv, der rimeligvis er anskaffet til kirkens indvielse midt i 1200'erne (kalken stærkt fornyet), og som meget vel kan være importeret fra Frankrig eller England. Oprindeligt er også døbefonten, hvis rand er forsynet med små indvielseskors og tegn, der må opfattes som sjældne eksempler på græske bogstaver (angivende navnene på de fire Paradisfloder), samt en romansk helgengrav, nu genanvendt i et senmiddelalderligt alterbord. Fra sengotisk tid stammer endvidere alterstagerne og et korbuekrucifiks, mens en jernbunden dørføj snarest er fra anden halvdel af 1500'erne.

Rummet domineres af inventar fra renæssancetiden. De vidtgående fornyede stolestader er fra o. 1585, alterpanelet fra o. 1600, og prædikestolen ifølge indskrift opsat 1617. Altertavlen er et stort og flot arbejde fra Vardesnedkeren Jens Olufsens værksted, opsat 1638 af præsten og provsten Jon Madsen, der også må være ophavsmanden til de få år senere bispemalerier på væggene omkring den (jfr. tkalkmalerier nr. 4). Til hans korindretning, med en overflodighed af latinske sentenser, synes endvidere at have hørt en fontehimmel. 1700'erne er repræsenteret af en *pengetavle (i Esbjerg Museum) samt ved alterkalkens fod og bæger, der er fornyet 1752, formentlig af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde.

Farvesætning og istandsættelser. Inventarets staffering er i alt væsentligt fra den seneste restaurering

1959, afstemt af Paul Høm, der samtidig udførte nye malerier på guldgrund til altertavle og prædikestol. Bag malerierne findes et ældre sæt billeder, hovedsagelig udført af maler Toft Møller fra Guldager ved en restaurering 1846-47, da kirken øjensynligt fik tulpitur, og alt maledes i lyse toner. I 1880'erne blev stoleværket næsten helt fornyet og egetræsmalet. Ved en restaurering 1916, betalt af en Esbjerg-fabrikant, som var barnefødt i sognet, tog malermester Jørgen Hansen fra Esbjerg sig ublidt af altertavle og prædikestol, der efter afætsning blev malet i spragledede farver. I forbindelse med en istandsættelse af kalkmalerierne 1927 (jfr. ovf.) nymalede Ole Søndergaard tillige krucifikset og det nævnte tulpitur, hvis brystningspanel han forsynede med apostelmalerier og scener fra Kristi liv. Efter pulpiturets nedtagelse 1959 er panelet med Søndergaards malerier opsat i tre dele på skibets nordvæg.

Alterbord, sengotisk, af munkesten, 155 × 102 cm, 130 cm højt, i apsiden, 75 cm fra østvæggen. Bordet fremtræder siden 1959 reduceret og normaliseret, foroven forsynet med et rulskifte, der danner bordplade. Midt heri er nedlagt en granitplade, 65 × 51 cm, med helgengrav, formentlig overført fra det oprindelige talterbord (jfr. ndf.). Helgengravens, 35 cm fra bordets forkant, måler 27 × 18 cm, det egentlige gemmehul 6 × 6 cm. Det dækkes af en smukt poleret serpentinplade. Munkestensmurværket står hvidtet.

Indtil 1959 fremtrådte alterbordet næsten dobbelt så stort (jfr. fig. 43), med et fire cm bredere afsnit i øst, muret helt op imod apsisvæggen. Langs alterbordets nord- og sydkant lå da to egebjælker, som havde båret en forsvunden, eftermiddelalderlig bordplade. Murværket var ret skødesløst opsat på et spinkelt fundament af småsten og sand, ti skifter højt; stenen med helgengravens fandtes liggende løst mellem egebjælkerne. Den bageste del af alterbordet, der kan have repræsenteret en udvidelse,⁶² fandtes pudset, derimod ikke den forreste, der havde stået dækket af alterbordspanel (jfr. ndf. og fig. 43). Fjernelsen af bordets østlige del 1959 skete af hensyn til en frilægning af apsidens blændarkader.

Ved undersøgelsen 1959 frilagdes fundamentet til kirkens oprindelige, meget store, munke-

stensmurede *thøjalterbord* (jfr. fig. 8), hvorfra den ovennævnte granitsten med helgengrav som nævnt kan stamme. Fundamentet fandtes noget vest for det nuværende alterbord, midt i apsiden, øjensynligt således at alterbordets forkant havde flugtet med apsisbuens østre kant. Fundamentet, lagt af småsten i kalkmørtel, var en del større end selve altret, af hvilket kun brokker af munkesten var bevaret. Bordets betydelige mål, ca. 230 × 160 cm, fremgik af dets konturer, der sås som aftryk på fundamentet. †*Sidealterborde*, se s. 1932.

Alterbordspanel, o. 1600, siden 1959 rykket frem som et selvstændigt bord foran det murede middelalderalter. Panelet, 165 × 110 cm, 106 cm højt, er af fyr, arkitektonisk opbygget, kortsiderne med profilindrammede fyldinger i to fag, forsiden med tre fag arkadefyldinger. Arkaderne har kannelerede pilastre med profilbaser og -kapitæler, der bærer slyngbåndsprydede bueslag med blomsterrosetter i sviklerne. Buefelterne flankeres af kannelerede joniske pilastre, der har postament med beslagværk omkring en diamantbosse. Over pilastrene brydes frisen af triglyffer med neglesnit, under dem har postamentet store fremspring med bosser. Bemaling fra 1959 som altertavlen. Selv om der 1836 savnedes

Fig. 42. Altertavle, 1638, udsnit med postamentfremspring og søndre postamentvinge (s. 1946). NE fot. 1982. – Altar 1638. Ausschnitt mit Kartusche.

alterklæde, fandt synet panelets skæring og maling så smuk, at manglen ikke burde henføres til det uanstændige.⁶³ 1889 ønskedes panelet rensset til træet,⁸ men det fik øjensynligt i stedet en lys bemaling med mørke lister og kannelurer (jfr. fig. 43). 1916 gav Jørgen Hansen det blå felter og grønne arkader.

†*Alterklæder*. Såvel 1791⁶⁴ som 1836 savnedes alterklæde (jfr. ovf.). 1862 omtales et klæde af rødt fløjl, der 1868 udskiftedes med et nyt tilsvarende, med kant af guldbrokade. Fjernet 1889, da man frilagde alterpanelet.⁸

Altertavle (fig. 14, 43), 1638, et anseeligt arbejde i senrenæssance fra Jens Olufsens værksted i Varde, opsat på foranledning af præsten og provsten Jon Madsen. Den står siden 1959 med modernistisk staffering og malerier af Paul Høm.

Tavlen, der med sine overdådige skæringer især står Janderups nær (s. 1044), har den for Jens Olufsens tavler sædvanlige opbygning. Dog har han – svarende til den meget store altertavle i S. Katrine kirke i Ribe (s. 738) – givet opbygningen hele tre etager, idet der er indskudt en attika mellem det tredelte storstykke og topstykket.

Storstykkets felter flankeres af fire korintiske frisøjler med frugtklaser på skaft og prydbælte, hvilende på svungne postamenter med løvehoved og beslagværk. Det lidt forsænkede, bredere midtfelt, der bryder postament og frise, indrammes som sidefelterne af en fladbuet arkade med midtkonsol, båret af joniske dydehermer, der på skaftet har diademhoved over frugtklase. Dyderne, som billedskæreren efter sædvane har skåret efter Hendrick Goltzius' gængse serie,⁶⁵ er fra nord: Kærligheden og Retfærdigheden, Klogskaben og Styrken samt Mådeholdet og en nu attributløs. Rammeværket er i øvrigt lidt forskelligt udformet. Midtfeltets har i sviklerne englehoved, og hermerne står på små volutpostamenter med semikolontegn. Sidefelternes bueslag ledsages af tungkant og en forsænket frise af småbosser, mens sviklerne udfyldes af små profilhoveder. Under sidefelterne er der profilindrammede postamentfelter, over dem har frisestykkerne indskriftkartoucher mellem bøjler med englehoved.

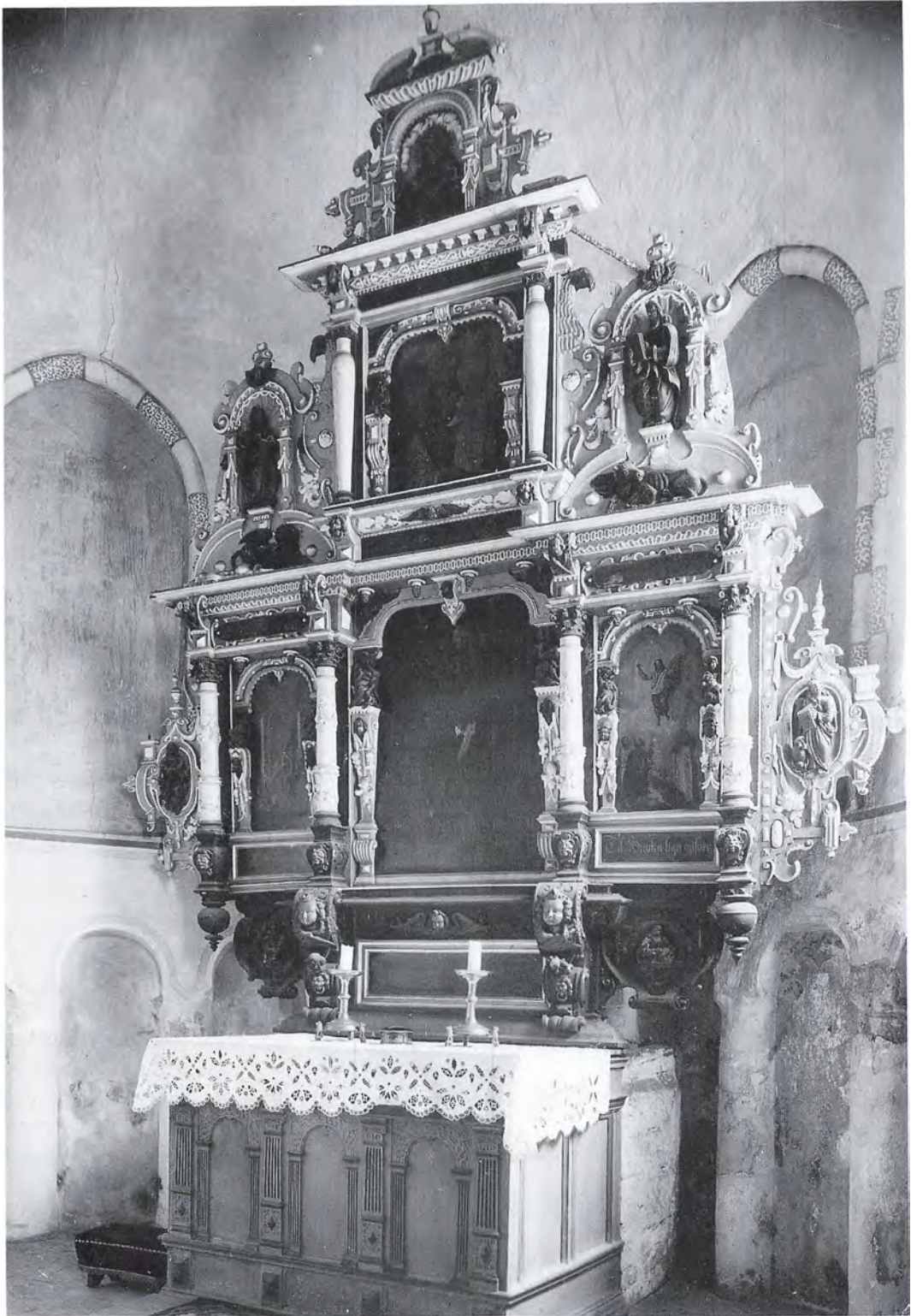

Fig. 43. Altertavle, 1638, opsat på foranledning af præsten og provsten Jon Madsen (s. 1944). Hude fot. o. 1905. – Altar, errichtet auf Veranlassung des Pfarrers und Propstes Jon Madsen, 1638.

Under de ydre storsøjler afslutter en stor drejet hængekugle, under de indre har postamentet kraftige volutfremspring med englehoved over frugtklase og løvehoved med ring i flaben. Postamentet hviler på en karnisfod, og dets kvart-runde gesims prydes af englehoved mellem frugtklaser og yderst to små dyriske profilhoveder (fig. 42). Postamentvingerne er som tavlens øvrige formet som rulleværskartoucher, og har slyngbåndsmedaljoner med relieffer af Moses med Lovens Tavler (i nord) og Johannes Døbereren, skrivende navnet »Jesus« på et hjerte, der ligger på en bog (fig. 42).⁶⁶ Storvingerne rummer tilsvarende, højovale medaljoner med evangelisterne Mattæus (i nord) og Johannes, begge med deres bøger og symbolvæsner. Storgesimsen, der over midtfeltet danner »loft« (før 1916 med små hængende drueklaser), ledsages af forkrøppet ægge- og perlestav.

Herover rejser sig den arkitektonisk opbyggede attika, hvis kvadratiske felt flankeres af højhalsede søjler med glat, foroven udbugende skaft. Postamentet er en forenklet udgave af storstykkets, mens rammeværk og frise svarer nogenlunde til sidestykkernes, bortset fra at dydehermerne, Troen (i nord) og Håbet, har skaft med volutbøjle, semikolontegn og diamantbosse. Attikavingerne, der nærmest danner gavle over sidestykkerne, er bygget op om en rigt prydet muslingeniche stående på en lav, brudt segmentgavl. Nicherne rummer frifigurer af evangelisterne Markus (i nord) og Lukas, hvis store symboldyr ligger på gesimsen foran. Over attikagesimsen, med beslagværk og tandsnit, afslutter et lille topstykke med arkadefelt, der rummer brystrelief af Kristus som Salvator Mundi, skåret efter samme forlæg som på prædikestolene i Billum og Ål (s. 1095f., 1334f.). Arkaden har pilastre med festons, semikolontegn og diamantbosse, bærende et let fladspændt, slyngbåndsprydet bueslag, og feltet krones af en pærestavgesims med brudt gavl og topspir.

Tavlens *malerier* og staffering er udført af Paul Høm 1959. I storfeltet ses Nadveren, i nordre sidefelt Jesu Fødsel, i syd Himmelfarten og i attikafeltet Korsfæstelsen. Forgyltning dominerer

malerierne og den øvrige staffering, der som grundfarve har to grå toner. Storfelternes rammeværk står koksagtigt rødbrunt, listerne røde og blå, og postamentfoden og attikasøjlernes skafter har marmorering, gentagende en ældre staffering fra 1700'rne.

Under de nuværende malerier, der er udført på løse træplader, findes ældre *malerier* fra forskellig tid, nu alle hårdt opmalede ved malerfirmaet Hansens restaurering 1916.

Storfeltets fremstilling af Nadveren er vel i sin kerne oprindelig, men ganske frit til- og overmalet af Jørgen Hansen. I nordre sidefelt ses Fremstillingen i Templet, i det søndre Himmelfarten, begge signeret »Toft 1847« for maleren Toft Møller fra Guldager (jfr. fig. 43). Attikafeltet rummer et brystbillede af Moses med Lovens Tavler, der bærer samme signatur, men kan være en opmaling af et ældre maleri (jfr. fig. 43). På tavlens bagside læses: »Paul Høm Niels Østergaard den 5-11-1959« og stort midtpå: »Aar 1916 blev Altertavlen Restaureret af Malerne Jørgen Hansen og Jørgen Worre. Esbjerg«.

Altertavlen, i størrelsen afpasset det statelige korrum, må være opsat på foranledning af præsten og provsten Jon Madsen, der få år senere synes at have gjort den til centrum i en prægtig malet korindretning (jfr. tkalkmalerier, nr. 4). Tavlen har oprindelig stået med en rig staffering, hvori indgik smalteblåt, cinnoberrødt, karnation, forgyltning og rød og grøn lasur på sølv, og af storfeltets oprindelige nadverbillede er 1916 konstateret betydelige rester.⁶⁷ Nadvermaleriet nævnes 1791 af pastor Huulegård, der citerer det tilhørende, latinske bibelsted: »quotienscumq manducaveritis panem Domini et ejus calicem biberitis, mortem ejus annunciatibis (Den, der spiser brødet...1 Kor. 11,27)«. I søndre sidefelt sås da Korsfæstelsen med overskriften (i frisen): »Voluntas ejus qui misit me. Joh. 6(,38)(hans vilje, som sendte mig)« og underskriften (i postamentfeltet): »Absit mihi gloriari nisi in cruce Jesu Christi Gal. VI(,14). Non sub lege sed gratia Rom VI(,14)(Men det være langt fra mig at rose mig...vi er ikke under lov, men nåde)«. I nord sås Forklarelser på Bjerget med overskriften: »Non Quod ego volo sed quod tu

Fig. 44. Altersølv, o. 1250, formentlig engelsk eller fransk import (s. 1948). Kalkens fod og bæger fornyet 1752. NE fot. 1989. – Altargerät, um 1250. Vermutlich englischer oder französischer Import. Kelch mit neuem Fuss und neuer Schale aus dem Jahre 1752.

vis Marc. 14,(36)(ikke hvad jeg vil, men hvad du vil)« og underskriften: »Per obedientiam unius justi constituti sunt multi Rom V,(18). Qui fecerit ea, vivet in eis. Lev 18(3 Mos. 18,5)(af den enes retfærd skal følge retfærdiggørelse...det menneske, der handler efter dem, skal leve ved dem)«. I postamentfeltet læstes endelig tavlens stiftelsesindskrift: »Omnia in gloriam Dei facite 1. Cor. 10,31. Et hæc ara erecta est Deo gloriæ et ecclesiæ huic ornatui A(nn)o 1638 Sanctifica nos Pater in veritate tua sermo tuus est veritas. Joh. 17,(17). Jonas Matth. P(astore) L(oci)(Gør alt til Guds ære. Dette alter er opsat til Guds ære og denne kirke til pyrd år 1638. Hellige os Fader

ved sandheden, din prædiken er sandheden. Jon Madsen præst)«. ⁵⁶Jon Madsens signatur viser, at han må have stået for hele tavlens indskriftprogram. ⁶⁸

1791 må tavlen i det væsentlige have stået i sin gamle skikkelse, øjensynligt dog med en opfriskning af træværkets staffering, hvoraf en marmorering fra 1700'ernes midte er konstateret. 1827 trængte tavlen til eftersyn, ⁶⁹ og 1844 ønskedes den forsynet med manglende sirater, ligesom tre »afdelinger«, vel storstykkets malerifelter, nu var tomme og efter rådførelse med præsten ønskedes malet med passende indskrifter og bibelsprog. Istandsættelsen fandt sted 1846-47, ⁶³

da maler Toft udførte de ovennævnte (nu skjulte) malerier og i storfeltet anførte nadverindstiftelsesordene med store gule versaler på sort bund. Alt træværket fik en nystaffering med sort, brun, grøn, hvid og grå oliefarve, der på postamentet var blandet op med sand for at kunne ligne sten (jfr. fig. 43).⁷⁰

Således stod tavlen til 1916, da malermester Jørgen Hansen fra Esbjerg underkastede den en hårdhændet restaurering, der bl. a. omfattede afætsning af ældre farvelag. Resterne af storfeltets gamle Nadvermaleri afdækkedes og blev som de øvrige malerier frit opmalet, ligesom træværkets farvepragt blev »genskabt« med grell palet. Chr. Axel Jensen noterede sig samme år arbejdets uprofessionelle udførelse med bredt påsmurte farver, hvorved tavlen var blevet »et virvar af alle mulige og umulige, usammenhængende farveklatter, rødt, blå, hvidt, grønt, brunt, og gråbrunt i forskellige nuancer«. Han udtrykte håbet om, at den ny stafferings levetid ville blive kortvarig.⁷¹ Den stod fremme til 1957, da tavlen med Paul Høms nystaffering fik sin nuværende fremtræden.

Altersølvet (fig. 44) er sjældent og usædvanlig fornemt, fra o. 1250, kalkens fod og bæger dog fornyet 1752 på foranledning af kirkeejerne, brødrene Niels og Søren Christensen Spangsborg. *Kalken* er i sin nuværende skikkelse 17 cm høj, foden cirkulær med profilering, bægeret halvkugleformet med en graveret, tolinjet kursivindskrift langs den let udsvajede rand: »Denne Kalch og Deske Til Hörer Brøndom Kirke, Er om gjort af Kirkkens Eire Niels ChristenSen Spongs Berg Paa Sønder Riis/ og Sörren ChristenSen Spongs Berg I Ugelwig. Dend Er For Bedret Med 4 Lod 1752«. Bægeret er indvendig forgyldt. Af den oprindelige kalk, der med andre ord var 4 lod mindre, er kun bevaret knoppen og de cirkulære skaftled (fig. 46). Knoppen er af den tidlige gotiks skiveformede type med skarprykkede buklinger, ialt otte, der optræder vekselvis tredelte og enkelte med prikket bund i de mellemfaldende felter. Skaftledene, der spidser svagt konisk til ind mod knoppen, prydes af graverede bladranker. *Dysken*, der er altersættets pragtstykke, tvnm. 16 cm, har i skålen en seks-

Fig. 45. Majestas Domini, gravering på alterdisk, o. 1250 (s. 1948). NE fot. 1982. – *Maiestas Domini, Gravuur, Patene, um 1250.*

pasformet forsænkning med graveret fremstilling af Kristus som Majestas Domini i mandelformet glorie (mandorla) (fig. 45). Han sidder på en tronstol med højre hånd løftet velsignende, bogen i den venstre, og de nøgne fødder hvilende på jordkloden. Omkring mandorlaen er de fire evangelistsymboler anbragt i halvcirkulære buer, der slutter sig til dens sider og netop tangerer det omgivende sekspas. Ud for Kristi hoved ses Johannesørnen med bog (til højre) og Mattæusenglen, der holder et stort, tomt skriftbånd, som må være bestemt af guldsmedens forlæg. Ved Kristi fødder Lukasoksen (til højre) og Markusløven, vendende sig dramatisk imod ham, også de med skriftbånd, der ligger hen over dyrenes rygge. I sekspassets svikler graveret bladværk på skraveret bund, svarende til ud-

smykningen på kalkens skaftled. Diskens overside har rester af forgyldning og på undersiden en stor, 12 cm lang, pånitted reparation, der giver sig til kende ved nittehoveder på oversiden.

Reparationen hænger formentlig sammen med altersættets istandsættelse og delvise fornyelse 1752, der ud fra formerne og indskriftens gravering må tilskrives Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde. Stempler findes ikke.⁷² Sættet, der tidligst nævnes 1766,³⁴ omtales 1862 som indvendig forgyldt. Opforgyldninger nævnes 1859,⁶³ 1890 og 1917, da også en reparation blev foretaget.⁸ Et nyt *thylster* anskaffedes 1889.⁸

Altersættet, der blev fremlagt i udtegnning af H. Storck 1903⁷³, har sin sjældenhed til trods været lidet påagt af den kunsthistoriske forskning. 1906 omtales det kort af M. Mackeprang,⁷⁴ og 1940 fremhævede Poul Nørlund sættet som et fornemt eksempel på fransk import, idet han satte graveringen i forbindelse med fransk bogmaleri fra 1200'ernes første del, specielt det såkaldte Ludvig den Helliges og Blanche af Kastiliens psalter fra o. 1225-50.⁷⁵ Endvidere nævnes sættet 1956 af Aron Andersson, der gør opmærksom på ligheden med det engelske altersæt fra Dolgelly, o. 1230-50, hvis knop ret nøje svarer til Brøndumkalkens (alle bukler dog tredelte), lige som også et graveret majestabillede på disken er beslægtet med Brøndums.⁷⁶ Om Andersson, der ikke røber kendskab til Nørlunds opfattelse, direkte anså sættet for engelsk import, fremgår ikke klart. Da Dolgelly-altersølv er et ret enligt stående eksempel på periodens engelske altersølv af kvalitet,⁷⁷ og da der næppe overhovedet findes overleveret fransk altersølv fra 1200'erne til jævnførelse,⁷⁸ er det selvsagt uhyre vanskeligt at vurdere, om Brøndums fornemme altersæt repræsenterer fransk eller engelsk import – eller om det eventuelt skulle være fremstillet af en guldsmed i Danmark. At former og gravering er påfaldende direkte inspireret af den nyeste, tidliggotiske kunst i områderne syd og vest for Nordsøen, kan der imidlertid næppe være tvivl om.⁷⁹

Oblatæske, 1902, af sort porcelæn med guld-kors på låget, fra Den kongelige Porcelænsfabrik.⁸ Den har afløst en *tblatæske* fra 1863, som

Fig. 46. Alterskalk, udsnit, den oprindelige knop, o. 1250. NE fot. 1989. – *Kelch, Ausschnitt, ursprünglicher Knauf, um 1250.*

synet da fandt »hørende hjemme på et toiletbord«.⁶³

Alterkande, o. 1913, et københavnsk arbejde af sølv, skænket 1970. Den 22 cm høje kande bærer på korpus indskriften: »H. C. Hansen/ (forhen Spangsberg mølle)/ fra Spare og Laanekassen/ for Varde By og Omegn/ med Tak/ for 40 Aars udmærket Støtte/ 1873-1913«. Hertil er føjet: »Skænket til Brøndum Kirke/ 1970«. †*Alterkander*. 1844 anskaffedes en kande af brunlakeret blik,⁶³ 1862 omtales en kande af sort porcelæn, der blev udskiftet 1903.⁸

Sygesæt. 1) O. 1765, kun disken bevaret, med stempel for Hans Pedersen Satterup i Hjerting (1764-83).⁸⁰ Disken, der måler 6 cm i tvm, er glat og stemplet midt i skålens bund. Sygesættet, omfattende en nu forsvunden tkalk, nævnes 1766 i præstens varetægt.³⁴ 2) 1854,⁶³ sølvplet, ganske enkelt, kalken 10 cm høj, diskens tvm. 6,5 cm. En istandsættelse omtales 1905.⁸ 3) Nyere.

Alterstager (fig. 47), gotiske, formentlig fra o. 1500, 39 cm høje. De smukke stager bæres af tre små hugsiddende løver, anbragt på terningplinte, der gennembrydes af tre og fire huller.⁸¹ Foden er flad, klokkeformet, lyseskålen tilsva-

Fig. 47. Alterstage, o. 1500 (s. 1949). NE fot. 1982. – *Altarleuchter, um 1500.*

rende, og skaftet er cylindrisk med profilering og en skarprygget midtring. Lysetornen er fornyet i jern. En nyere *syvstage* bærer indskriften: »Til Minde om Lærer og Kirkesanger i Bryndum C. Yderik og hans Søn Kommunalærer i Odense V. Yderik«.

†*Messehagler*. 1791 omtaler kirkesynet en grøn »manchesters« messehagel (dvs. af bomuldsfløj),⁶⁴ der samme år ønskedes udskiftet.⁸² 1829 savnedes messeklæder,⁶³ og 1862 nævnes en hagel af rødt fløj med guldbrodering, der 1881 ønskedes udskiftet med en af silkefløj. 1893 blev messehaglen forsynet med større hæfter og huller i stedet for bindebånd.⁸

Alterskranke, 1874, oval, med gråmalede støbejernsstivere som de leveredes af jernstøber Bjelke i Varde (jfr. Tistrup, s. 1506). Håndlisten er fornyet i blank eg 1957.

Døbefont (fig. 33, 49), formentlig samtidig med bygningen, af granit, med indhuggede tegn, der er blevet opfattet som runer, men som

formentlig er et sjældent eksempel på middelalderlig anvendelse af græske bogstaver. Fonten er en velhugget variant af egnens vestjyske type (Mackeprang: Døbefonte s. 166f.), udført i en rødlig sten, 93 cm høj, kummens tv. 73 cm. Over en søjlebasefod har den et cirkulært skaft, der udvider sig konisk som overgang til den halvkugleformede kumme. Denne prydes af typens almindelige, omløbende rundstav over platte, der dog ikke indgår i nogen mundingsprofil, men løber midt på kummesiden og tre steder flettes til en stor nedhængende bladpalmet. Herover findes øverst på kummesiden en flad cirkulær bosse. På mundingsranden er indhugget fire små ligearmede kors, der har paralleller i Vester Nebel og andre af egnens kirker (jfr. s. 1615f., 1984) og må opfattes som konsekrationkors, sammenhængende med liturgien ved dåbsvandets indvielse.⁸³ Fire tegn, anført ved hvert kors (fig. 48, 49), er blevet tolket som runerne »a, s, æ, r«, der tilsammen skulle danne stenmesterens navn »Asser«.⁸⁴ Tegnenes placering peger imidlertid langt snarere mod en sammenhæng med liturgien. Og deres rimeligste forklaring synes at være, at de udgør lidt forvanskede udgaver af de græske bogstaver »Pi, Gamma, Eta« og »Tau«, henvisende til de fire paradisfloder Phison, Gehon, Eufrat og Tigris, hvortil der sigtedes, når præsten ved dåbsvan-

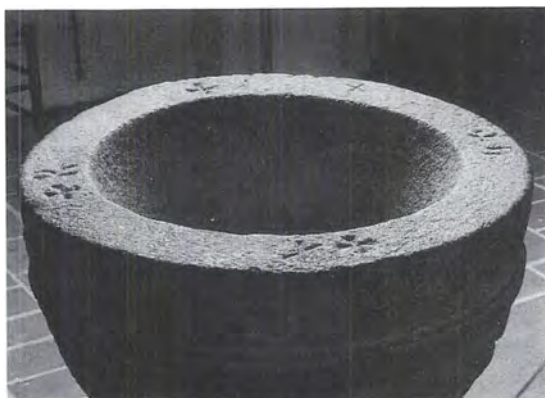

Fig. 48. Døbefont, o. 1250, mundingsranden med dens konsekrationkors og formentlig græske tegn (s. 1950, jfr. fig. 49). NE fot. 1982. – *Taufe, um 1250. Der obere Rand mit den Konsekrationskreuzen und vermutlich griechischen Zeichen.*

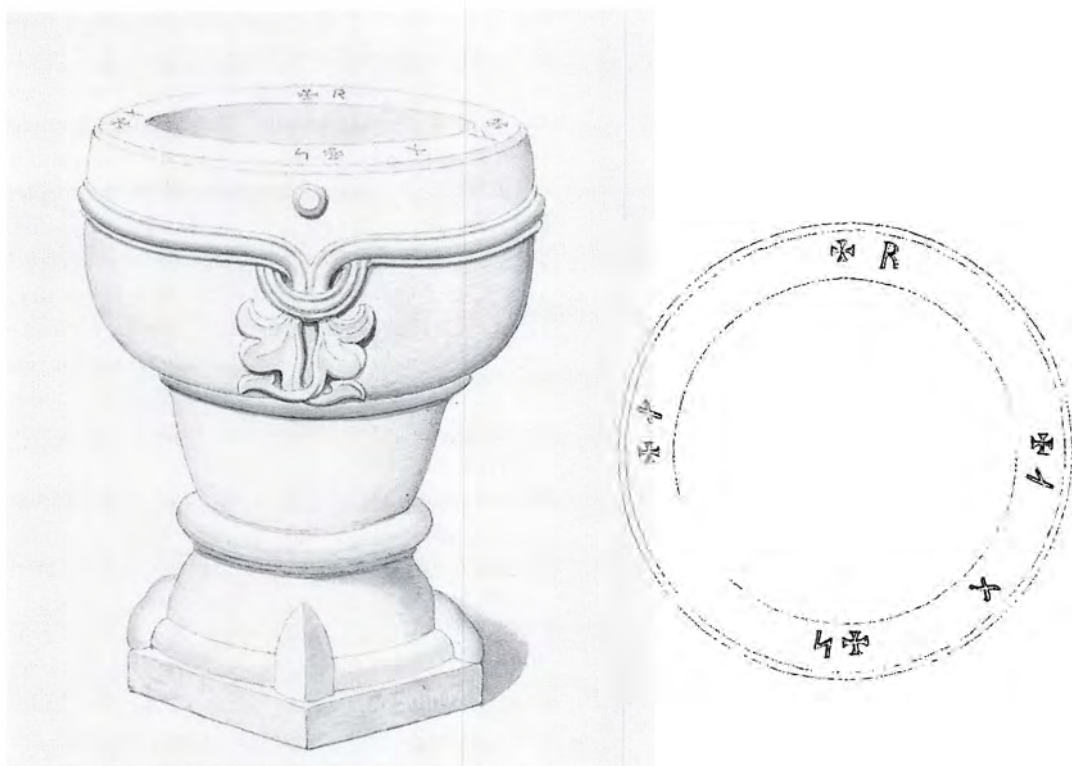

Fig. 49. Døbefont af granit, o. 1250, randen med konsekrationsskors ledsaget af (vistnok) de græske bogstaver Pi, Gamma, Eta og Tau, angivende de fire paradisløder (s. 1950). Efter tegning af J. Kornerup 1865 i Nationalmuseet. – *Granittaufe, um 1250. Am oberen Rand Konsekrationskreuze begleitet von den (vermutlich) griechischen Buchstaben Pi, Gamma, Eta und Tau (die 4 Paradiesflüsse darstellend).*

dets indvielse skvættede dåbsvand ud over fonteranden imod de fire verdenshjørner. Et femte tegn »X« skal da rimeligvis repræsentere et »Khi« for Kristus og markere det sted, hvor præsten skulle stå under ritualet.⁸⁵ Mens en billedlig hentydning til de fire paradisløder er ret almindelig på tidens døbefonte,⁸⁶ synes deres angivelse ved begyndelsesbogstaverne at være et særsyn,⁸⁷ lige som overhovedet brugen af græske bogstaver har været usædvanlig i 1200'ernes Danmark.⁸⁸ Kummens palmetmotiv genfindes i variationer på kirkens vinduesoverliggerer og på andre af egnens bygninger (jfr. s. 1925 og fig. 22-25) samt på en stærkt ødelagt døbefont af ukendt herkomst, nu i Esbjerg Vor Frelsers kirke (s. 1006 med fig. 41).⁸⁹

Fonten, der står midt i koret, omtales 1791 som en stor udhulet sten.⁵⁶ 1882 og 1890 blev

den afrenset for maling og 1890 omtales en flytning frem midt mellem alterbordet og korbuen.⁸ I årene 1860 til 1908 var kummen udfyldt med cement som foring for nedenstående *dåbsfad.

En romansk *fontekumme* af rødlig granit er opstillet i præstegårdshaven. Den måler 80 cm i tv. og er af den glatkummede vestjyske type med attisk mundingsprofil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte.⁹⁰ Fordybningen er regelmæssigt hugget, uden afløb; et stykke af siden mangler og er erstattet med cement. Kummen, der også har stået i den tidligere præstegårdshave, stammer ikke nødvendigvis fra sognet.

Dåbsfad, 1908, af messing, tv. 62 cm, glat med halvrund skål og let svejet fane.⁸ Det har afløst et **dåbsfad* fra 1860, ligeledes af messing, glat, tv. 36 cm. Nu i Esbjerg Museum (inv. nr. 63/1956). I årene før 1860 havde man brugt et

Fig. 50. Korbuekrucifiks, o. 1475-1500 (s. 1952). NE fot. 1982. – *Triumphkreuz, um 1475-1500.*

simpelt vandfad. 1831 påtalt manglen af dåbsfad.⁶³ *Dåbskande*, af messing, 38 cm høj, skænket af sognefoged Søren Hansen Sørensen (†1941).

†*Fontehimmel*. 1791 nævnes et dæksel over fonten, hængende »på en stang« og med følgende, latinske indskrift: »Sinite puerulos ad me venire et ne prohibueritis eos, talim enim est regnum Dei (Lad de små børn komme til mig...Matt. 19,14)«. ⁶⁶ Latinen tyder på, at himlen da har været over hundrede år gammel, snarest vel fra Jon Madsens præstetid midt i 1600'rne (jfr. altertavle og tkalkmalerier nr. 4). 28. sept. 1794 faldt såvel låget som stangen ned og kunne efter præstens beretning »let have dræbt mig og min degn, som stod derved«. Årsagen var, at jernet, der holdt træværket til muren, var forrustet.⁹¹

Korbuekrucifiks (fig. 50), o. 1475-1500, næsten svarende til Tjæreborgs (s. 1859), men større, figuren 122 cm høj. Kristus hænger i let skrånende arme med hovedet dødt hældende mod højre skulder. Den flettede tornekrone har indborede torne, håret er glat og langt, fuldskægget

tvedelt. Billedskæreren har gjort ret groft, men samvittighedsfuldt rede for brystkassen, der har sidevunde i højre side, og for legemets sener og muskler. Det korte lændeklæde er foldet op med snipper midtfor og ved højre hofte. Lårene har dybe furer af forstrækning, fødderne er drejet ind over hinanden og misformet af en realistisk deformation lige over naglen, frembragt ved kroppens vægt. Figurens hulede bagside er lukket med en træplade. Korstræet har kvadratiske endefelter med cirkelmedaljon og en stor glorieskive i skæringen bag Kristi hoved. Armenes midtprofil er afrundet, og de kantes af stiliserede grenvækster.

Krucifiksets bemaling er fra 1959, karnationen bleg, hår og skæg brunt, tornekrone og lændeklædet blågråt. Korstræet står mørklilla med sort kant, grønne endemedaljoner og knopper samt gul glorieskive.

1791 nævnes krucifikset »i vestenden«, ⁵⁶ 1862 hang det på højkirkens (skibets) nordre side. 1873 omtales en »rensning« af krucifikset,⁸ der på fotografier fra o. 1900 (i NM2) fremtræder med en grov bemaling fra 1800'rne, hovedsagelig lyse toner med lidt blodstænk, korstræet mørkt (egetræsmalet?). 1927 foretog Ole Søndergaard en nystaffering med englehoveder i endefelterne. Efter at have fået sin nuværende bemaling opsattes krucifikset 1957 på skibets vestvæg, hvorfra det ved orglets opsætning 1969 har fået sin nuværende plads på skibets nordvæg i tredje fag fra øst.

Prædikestol (fig. 30, 51), 1617, udført af en især på Ringkøbingegnens virksomme snedker, siden 1959 med staffering og malerier af Paul Høm. Prædikestolen har fire arkadefag, flankeret af glatte korintiske frisøjler med kugle- og diamantbosser på prydbælterne. Arkadefelterne, der indfattes af profillister, har let udbugende halvsøjler med akantuskapitæler og -prydbælter, bærende et profileret bueslag ledsaget af slyngbånd. Forneden flankeres søjleplinte med dia-

Fig. 51. Prædikestol 1617 (s. 1952) og interiør mod øst, o. 1905. Hude fot. – *Kanzel, 1617, und Kircheninneres gegen Osten, um 1905.*

mantbosser et lille fodfelt. Frisefelterne rummer skriftkartoucher mellem glatte fremspring, postamentet kartoucher med frugtklaser og bosser, der kantes af beslagværksprydede fremspring. Herunder ses snedkerens karakteristiske, velnærede englehoveder, der dog under de yderste fremspring er erstattet af vindrueklaser fra 1959. De flankerer små kartouchehængestykker med frugtklaser. Prædikestolskurven har nærmest væggen en prydvinge i form af en halvkartouche, der foroven løber ud i et ørnehoved. Midtpå læses i reliefskårne versaler årstallet: »Anno 1617«. Prædikestolen har mistet sin gamle underbaldakin og hviler nu på en affaset bærestolpe (fra 1846-47?), stærkt nedskåret ved restaureringen 1959. Ved samme lejlighed er krongesims og læsepult fornyet i blank eg, ligeledes opgangen, der dog har gammel mægler med slanke, falske fyldinger og flammeknop.

Fig. 52. Prædikestol, 1617, udsnit med (nu skjulte) evangelistmalerier, udført 1847 af maler Toft Møller, Guldager (s. 1954). Hude fot. o. 1905. – *Kanzel, 1617. Ausschnitt mit (jetzt verborgenen) Evangelistengemälden, ausgeführt von Toft Møller, Guldager, 1847.*

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne under en anseelig himmel (fig. 53), der skyder frem fra hvælvhjørnet med fem fag ud imod kirkerummet. Dens glatte frise kantes af fyldingsfremspring, hvorunder englehoveder flankerer hængestykker, der er formet som kartoucher med hængkvaste og karvskårne blomsterrosetter. Topstykkerne er tilsvarende, med diamantbosser i midten, og på gesimsfremspringene ses mesterens karakteristiske basunengle, der formeligt kaster sig ud i rummet. Himlens loft er flot svunget med volutribber i stødene, udgående fra en midtroset.

Paul Høms bemaling fra 1959 med *malerier* af evangelistsymbolerne svarer til altertavlens. Fra opgangen ses Mattæusenglen, Markusløven, Lukasoksen og Johannesørnen. Bag de nuværende malerier, udført på løse masonitplader, er bevaret et sæt ældre *malerier* i olie på træ, udført af den lokale Toft Møller fra Guldager 1846-47 og opmalet ved restaureringen 1916. De viser evangelisterne i halvfigur, med skrivegrej og symbolvæsner, indtagende bevægede positurer. Fra opgangen: Mattæus, Markus, Lukas og Johannes (jfr. fig. 52).

Prædikestolens mester, hvis hovedværk er inventaret i Sønder Borris kirke (Ringkøbing amt), er i Ribe amt endvidere repræsenteret ved altertavlen og prædikestolshimlen i Skast (s. 1894ff.), altertavlen i Vester Nebel (s. 1980) og prædikestolshimlen i Henne (s. 1257f.), der næsten svarer til Brøndum kirkes. Felternes gamle malerier, forestillende de fire evangelister,⁹² nævnes 1791,⁵⁶ ligesom der 1916 er konstateret enkelte rester af prædikestolens oprindelige stuffering på kridtgrund.⁹³ 1700 behøvede himlen tre fjerdinge fjæle, »så og topstander og 5 billeder«,¹⁹ og atter 1844 ønskedes prædikestolen forsynet med manglende sirater.⁶³ En istandsættelse iværksattes 1846-47, da opgangen fornyedes med drejede balustre (jfr. fig. 51), hvorefter maler Toft (jfr. altertavlen) nystafferede og udførte de nu skjulte evangelistmalerier. 1866 omtales en reparation af himlen, og 1884 foretoges en ny opmaling,⁸ hvorefter prædikestolens fremtræden kendes fra ældre fotografier (fig. 51-52). Den var da opsat meget højt og havde en flæse-

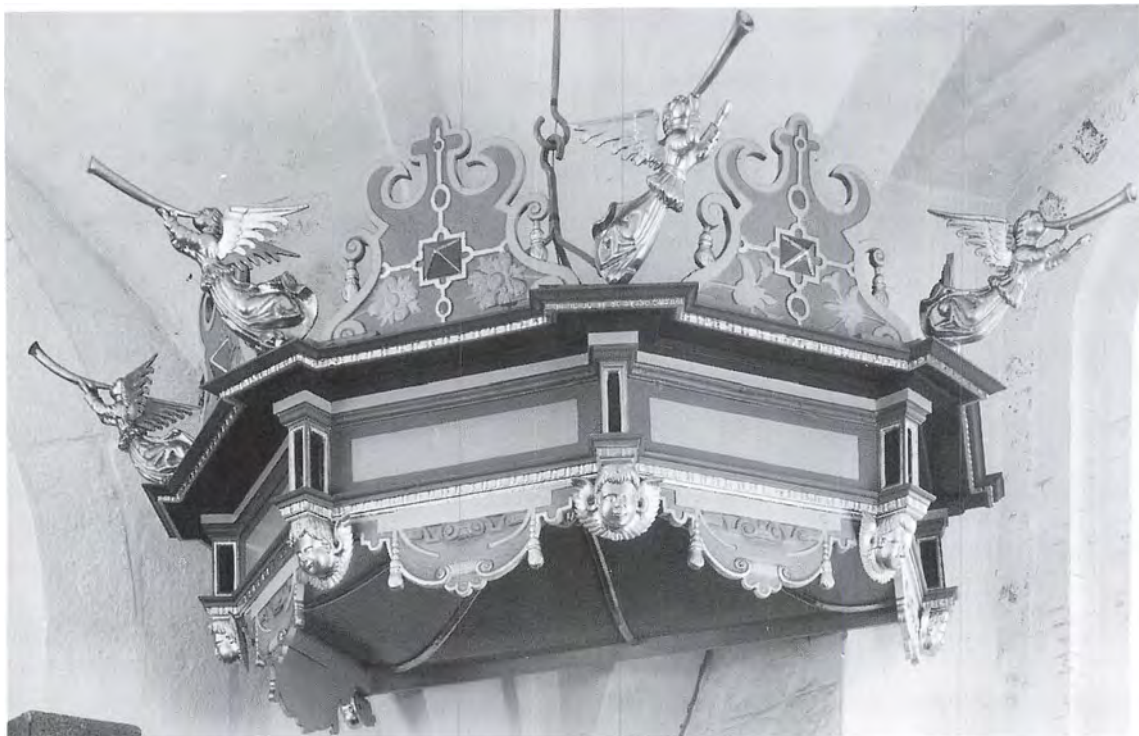

Fig. 53. Prædikestolshimmel, 1617 (s. 1954). NE fot. 1982. – *Schalldeckel*, 1617.

pult, der som hele gesimsen var beklædt med fløjl. Træværkets farver var i hovedsagen lyse, i himlens frise sås fraktursskrift fra Luk. 11,28 på sort bund, og i maleriernes fodfelter var evangelisternes navne anført med versaler. 1916 fornyedes opgangen, og prædikestolen underkastedes samme hårdhændede restaurering som altertavlen, hvorefter den 1959 er blevet sænket væsentligt og har fået sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne (fig. 54) er i deres kerne fra o. 1585, gavlene er dog til dels rekonstruerede, og bænkenene med let skrå fyldingsryglæn er fornyede 1879 og 1884-86 tillige med for- og indgangspaneler. Stolegavlene, 110 cm høje, er i egenes almindelige ungrenæssanceformer, bestående af et rammeværk med småspir og to profilindrammede højfyldinger (fig. 54). Underfyldingerne er overalt glatte, mens overfyldingerne dels rummer fladsnitsagtigt akantusløv, dels foldværk, der enkelte steder har hjerteformede gennembrydninger. Gavlenes småspir er rekonstrueret 1959, da staderne forsynedes med inder-

gavle. Bemalingen i fortrinsvis grå toner er fra samme tid, gavlene med hvide lister og mørkgrå skæringer på rød bund.

1640 var der strid om retten til at stå yderst i stolene, »nest knapen«, d.v.s. nærmest gavlens spir.⁵⁴ 1791 rummede skibet 24 mandsstole og 11 kvindestole (5 sæder), der suppleredes med yderligere 11 kvindestole i koret (4 sæder), mens der »midt på gulvet« stod yderligere 3 stole med 3 sæder.⁵⁶ Af 45 kirkestole var 1862 kun tre forsynet med låger, syv med fyldingsryglæn,⁸ mens mandsstolene rimeligvis efter sædvane havde smalle ryglægter. 1864 fik også kvindestolene rygstød, og 1879 blev de grundigt restaurerede, idet de nuværende bænke blev indsat, ligesom gavlenes spir måtte vige for små afrundede voluttopstykker (jfr. fig. 51), udført efter model fra Ål kirke (jfr. s. 1337).⁶³ 1884-86 fik mandsstolene samme tur, alt maledes med lys egetræsfarve, og langs væggene opsattes thatteknager (jfr. fig. 51), der atter fjernedes 1925.⁸ Ved restaureringen 1959 blev stoleværket

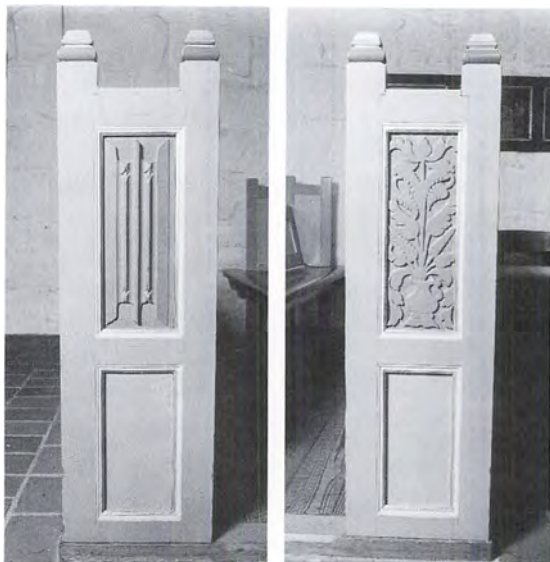

Fig. 54. Stolegavle, o. 1585 (s. 1955). NE fot. 1982. – *Gestühlswangen, um 1585.*

noget reduceret og normaliseret, hvorved det fik sin nuværende fremtræden.

†*Skriftestole.* 1766 omtales sakristiet som indrettet til skriftestol (jfr. s. 1058).³⁴ 1786 klagede pastor Huulegaard over, at kirkeejerne nu udnyttede sakristiet som materialrum, selv om både han og hans forgænger (pastor Klagenberg 1746–76) havde brugt det til skrifte, ligesom der i gammel tid havde været »conventus« for bisp og provst ved landemoderne (jfr. s. 1911). Kirkeejerne forsvarede sig med, at sakristiet ikke rummede noget inventar til skrifte, og at kirken havde en skriftestol, der nogle år tidligere var blevet forbedret og gjort dobbelt så stor.¹¹ 1791 omtales sakristiet atter som skriftestol,⁵⁶ en brug, der måske giver sig til kende i en flænestol og en tbænk, som omtales i rummet 1862. 1859 ønskedes »sprinkelværket« omkring præstens stol nedtaget,⁶³ formentlig panelet til en præste- og skriftestol i koret.

En *tdegnestol*, nævnt 1766 i forbindelse med bispemalerierne (se *tkalkmalerier* nr. 4), stod 1791 i koret mod syd.⁶⁴ 1886 maledes degnestolen med egetræsfarve, 1896 fornyedes dens bænk, og pulten fik nyt panel.⁸ 1905 ses degnestolen opsat bag fyldingspaneler ved korbuens sydvange (jfr. fig. 51).

I sakristiet omtales 1862 foruden en flænestol og en tbænk (jfr. *tskriftestole*) også et tbord og et *tklædeskab*.⁸

Pengeblok, fornyet 1897 i ældre former, 70 cm høj.⁸ Den har udsvejfet fod, bærende en perlestavsprydet kasse med tragtlåg, som er sikret med to overfaldslukker. Grå bemaling fra 1959. †*Pengebøsser.* 1862 nævnes to fattigbøsser af blik. 1895 blev fattigbøsser fornyet.⁸

En **pengetavle* fra 1700'rne er 51 cm lang, skaftet drejet, skuffen 22 × 15 cm, 5 cm høj. Udsvejfet gavlstykke og halvdæksel, blågrå bemaling. Omtalt 1791,⁶⁴ nu deponeret i Esbjerg Museum (inv. nr. 62/1956). En *tklingpung* trængte 1827 til eftersyn.⁶⁹

Dørfløj (fig. 27 og 55), o. 1550-1600, nu i våbenhuset, udført af tre svære egeplanker, der er samlet på indersiden med revler, indfalset foroven og forneden, 207 × 130 cm. Ydersiden dækkes af 18 vandrette jernbånd, fæstnet med storhovedede søm, der er vejnede på fløjens inderside. Dørringen, fæstnet med et cirkulært beslag, er oprindeligt, den kraftige lås snarest fra o. 1800, gangjernerne ligeledes fornyede. Grå bemaling med sorte jernbånd. 1862 omtales den stærke og jernbeslåede dørfløj på sin gamle plads mellem skib og våbenhus, hvor den endnu sad 1891. 1862 nævnes tillige *tdørfløje* i våbenhus og tårn, også af egetræ, mens sakristiets og materialkammerets døre var af fyr.⁸

(†)*Pulpitur*, vistnok 1846-47, i skibets vestende, bevaret efter nedtagningen 1959 er brystningens fyldingspanel, hvorpå Ole Søndergaard 1927 har udført malerier (jfr. ndf.). Ældre apostelnavne med kursivskrift, der anes foroven på panelets rammeværk, lader formode, at pulpituret går tilbage til istandsættelsen 1846-47,⁹⁵ og at brystningen har haft *tmalerier* af apostlene svarende til albertavlens og prædikestolens. Pulpituret tjente 1903-59 som orgelpulpitur.

Orgel, 1969, med 10 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby, 1990 udvidet med fire stemmer af samme. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Gedaktfløjte 4' (1990), Spidsfløjte 2', Mixtur II, Trompetregal 8' (1990). Brystværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2',

Fig. 55. Dørfløj, nu i våbenhuset, o. 1550-1600, indersiden (s. 1956, jfr. fig. 27). NE fot. 1982. – *Türflügel, um 1550-1600. Innenseite. Jetzt in der Vorhalle.*

Quint 1½'; svelle. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8' (1990), Fagot 16' (1990). Tegnet af Rolf Graae og Richard Aas. Facaden består af et hovedværk med seks pibefelter og et brystværk med foldedøre, placeret i orgelhusets sokkel. Trompetregal 8' er monteret horisontalt i facaden. Orgelhus af ubehandlet eg med guldstafferinger på facaden. I skibets vestende. †*Orgel*, 1903, bygget af Frederik eller Emil Nielsen, Århus. Facaden havde tre rundbuede pibefelter med pilastre. Midtfeltet hævede sig over sidefelterne og kronedes af en trekantgavl med et kors foroven. Anskaffet af sognets beboere.⁹⁶ I skibets vestende på ovennævnte pulpitur, hvis brystningspanel 1927 udsmykkedes med malerier af Ole Søndergaard. Efter nedtagningen 1959 er panelet opsat på skibets nordvæg (se ndf. malerier nr. 2-4).

Salmenummertavler. 1) O. 1905,⁸ 118 × 94 cm, med tre felter til ophæng af letmetalcifre, rammen med lodrette kannelurer. Tavlen havde topstykke i renæssancestil indtil 1959, da den fik sin nuværende grå bemaling med hvide og forgyldte lister. På triumfvæggen nord for korbuken. 2) O. 1850, nu anvendt som lager for løse cifre, ophængt på korets vestvæg. Tavlen består af et bræt med svunget overkant, 66 × 41 cm, gråmalet, oprindelig sort til påføring af numre med kridt. 1862 nævnes fem sådanne *†salmenummertavler*,⁸ af hvilke en 1905 var ophængt på den høje prædikestolsstøtte (foto i NM2).

Præsterækketavle, 1927, i grå profilramme med forgyldte profiler, 140 × 145 cm, præsterne anført i grå versaler på sort bund under overskriften: »Præsterne ved Bryndum Kirke efter Reformationen«. Vestligst på skibets nordvæg.

Sammenhørende med præsterækketavlen er en tilsvarende *tavle*, der under overskriften »Af Brundum Kirkes Historie« oplyser om kirkens nyere ejer- og restaureringshistorie, anskaffelser og gaver til kirken. Ophængt overfor på sydvæggen.

Malerier. 1) 1927, Ansgar døber et barn, signeret »Oskar Jørgensen 1927«. Olie på lærred, 107 × 58 cm (lysning), i forgyldt profilramme. 2-4) 1927, udført af Ole Søndergaard i mørke, især blå toner på fyldingspanel fra den daværende pulpiturbrystning. Panelet, vistnok fra 1846-47 (jfr. ovf.) er siden 1959 opsat på skibets nordvæg i tre dele, nr. 2 og 3 med fire fyldinger (49 × 240 cm), nr. 4 med elleve (49 × 470 cm). Motiverne anføres fra vest. 2) Jesu Døb, Jesus og de små børn, Getsemane og Korsgangen, signeret »O. Sg. 27«. I østfaget. 3) Hyrderne på marken, Kongernes Tilbedelse, Flugten til Ægypten og Jesus i Templet. I 3. fag fra øst. 4) Elleve apostle, malet i grå toner. Under rammeværkets mørkgrå bemaling anes foroven apostelnavnene anført med kursiv, formentlig henvisende til ældre *†malerier* af apostlene fra 1846-47. I andet fag fra øst.

I skibet hænger tre ens *lysekroner*, skænket 1903 for frivillige bidrag af sognets beboere.⁸

Kirkeskib, 1906, et orlogsskib, skænket af Diderich Müller til minde om hans forældre: »Til

Fig. 56. Epitafium (s. 1958), o. 1776, over sognepræst Albert Christopher Klagenberg, †1776. Tilskrevet Frands Bastiansen i Tjæreborg. NE fot. 1982. – *Epitaph für den Pfarrer Albert Christopher Klagenberg, gest. 1776. Frands Bastiansen in Tjæreborg zugeschrieben. Um 1776.*

Minde om Sognepræst C. C. Müller og hustru 1854-1871«. ⁹⁷ Ophængt nordligt i skibets østfag, tidligere midt i kirken.

Klokke, 1962, tvn. 86 cm, med profileret slagring og hals samt indskrifter i reliefversaler. Om halsen: »Støbt af John Taylor & Co. Loughborough England 1962«, på legemet: »Tårne fuldmange sank i grus, klokker end kime og kalde«. Ophængt i slyngebom af eg. †*Klokker*. 1) En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528. ⁹⁸ 2) Tidligst nævnt 1766 som stor og vellydende. ³⁴ 1795 var den revnet fra neden til midten. ⁹¹ 3) 1798, støbt af Joh. Nicolaus Bieber i Hamborg, jfr. den bevarede klokke i Vester Nebel (s. 1994). Den bar indskrift med kirkeejernes og støberens navne: »Hr. Hans Warthoe. Hr. Thomas Ganer. Me fecit Joh. Nic. Riber (sic!) in Hamborg Anno 1798«. ⁹⁹ 1864 var også denne klokke revnet og havde mistet lyd, hvorfor den ønskedes om-

støbt, så snart forholdene tillod transport til støberi. ⁶³ 4) O. 1865, øjensynligt uden indskrifter.

Klokkestolen er nyere, af eg, med et par genbrugte bjælker, der kan stamme fra den ældre *tklokkestol*, der 1791 var brøstfældig. ⁸²

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 56), o. 1776, over sognepræst Albert Christopher Klagenberg, †1776 (jfr. tgravsten nr. 3). »Denne Steen erindrer Brøndum Menighed om deres nu sal. 30. aars Sognepræst Hr. Albert Christopher Klagenberg hvis Legeme giemmes her paa Kirkegaarden ved Kirkens østre Ende. Han var fød i Hamburg 1712, kaldet Præst for Brøndum og Nebel 1746, kom i Ægteskab med Jomfr(u) Christiana Maria Endorph 1747, hvilket Ægteskab Gud velsignede med 7 Sønner og 5 Døttre. 6 Sønner og 3 Døttre hvile med deres Fader, den ene Søn og 2 Døttre leve endnu og med den sørgende Moder savne den Mand og Fader som døde her i Præstegaarden d. 8. Martii 1776«.

Den sortmalede grå kalksten, 70 × 55 cm, udfyldes helt af reliefindskriften, versaler og store skønskriftbogstaver (navne) i fordybede bånd. Skrifttyperne, skriftbåndenes fligede ender og de to fligede akantusblade med blomst nederst, viser et nært slægtskab med arbejder fra stenhuggerværkstedet i Tjæreborg, givetvis fra Frands Bastiansens virketid. ¹⁰⁰ Tavlen enkle udformning, set i forhold til værkstedets øvrige arbejder, lader formode, at stenen oprindeligt har været suppleret af en udskåren træramme, som det er tilfældet i Ovtrup, epitafium nr. 1 (s. 1154 med fig. 28). Tavlen er indmuret i korets nordvæg.

†*Epitafium*, o. 1585, over præsten Jørgen Pedersen, †1585, muligvis begravet i kirken. ¹⁰¹ »Simbol: Georgii Petri: Auxiliante Excelso Ju(stus) O(mnia) V(incit). Hic dormet Georgius Petri, qvi obiit Ripis 9. die Aug. 1585« ¹⁰² (Jørgen Pedersens ledeord: Ved himlens hjælp overvinde den retfærdige alt. Her sover Jørgen Pedersen, som døde i Ribe 9. august 1585). ¹⁰³ – Befandt sig 1791 i kirken. ⁵⁶ Jfr. gravramme nr. 1.

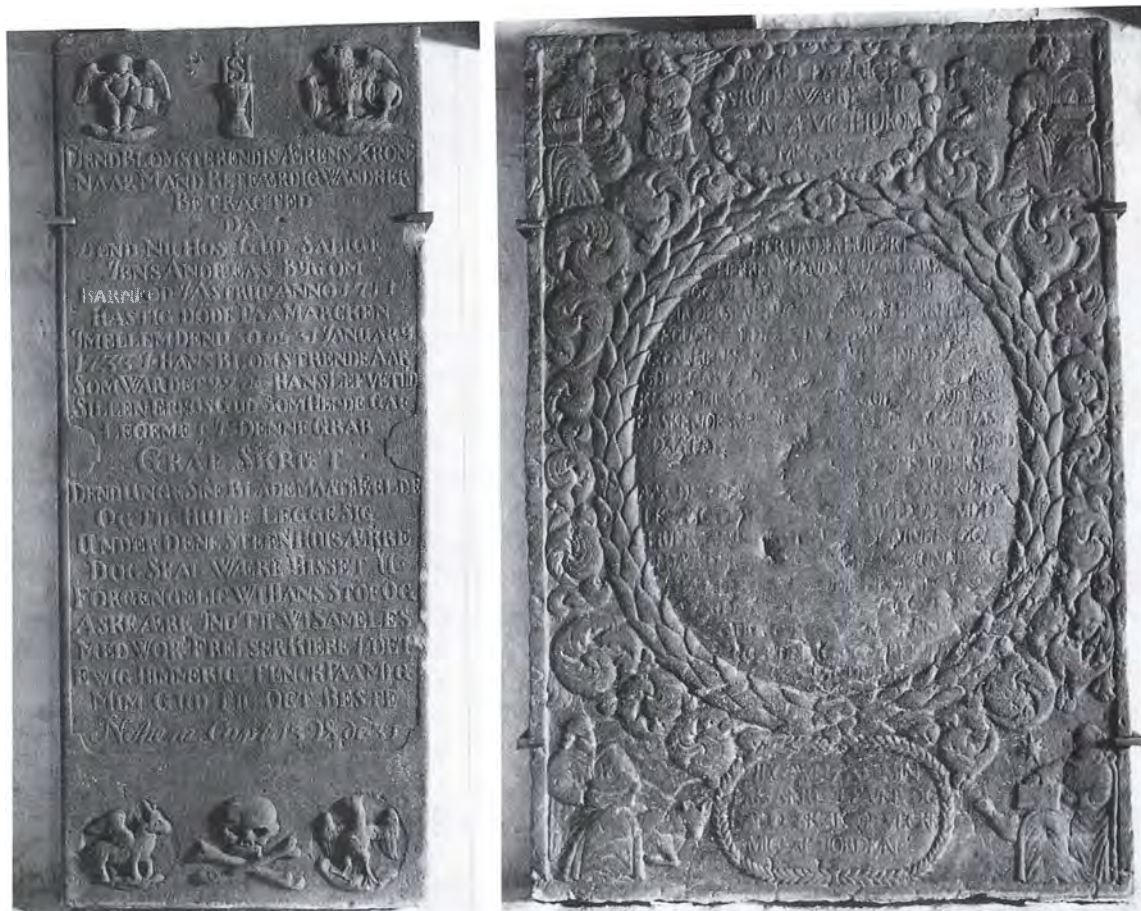

Fig. 57-58. 57. Gravsten (nr. 1, s. 1959), o. 1733, over Jens Andreas Bygom, †1733. 58. Gravsten (nr. 2, s. 1959), o. 1739, over herredsfoged Christen Andersen Bygom, †1739, og hustru Kirsten Mathiasdatter. NE fot. 1982. – Grabstein (Nr. 1) für Jens Andreas Bygom, gest. 1733. Um 1733. Grabstein (Nr. 2) für den Hargesvøgt Christen Andersen Bygom, gest. 1739, und Ehefrau Kirsten Mathiasdatter. Um 1739.

Gravsten. 1) (Fig. 57) o. 1733. Jens Andreas Bygom, »barnfødt i Astrup anno 1711, hastig døde paa marcken imellem dend 30 og 31 januarij 1733«. Gravvers.

Den smalle kalksten, 204 × 86 cm, dækkes i hele sin bredde af reliefskriften (versaler og skrivekrift) og bærer i hjørnerne cirkelmedaljoner med enkelt udhuggede evangelistsymboler. Øverst flankerer Mattæusenglen (til venstre) og Markusløven et timeglas, kronet af Jesumonoogram og kors. Nederst er imellem Lukasoksen (til venstre) og Johannesørnen et dødningehoved over to krydslagte knogler.

Stenens opbygning med dominerende skriftfelt og evangelistmedaljoner omkring forkræn-

kelighedssymboler viser hen til en ældre gravstentype fra 1550-1600, ligesom en gravsten i Torstrup kirke fra o. 1672 (s. 1436 nr. 2 med fig. 30). – 1791 på kirkegården;⁵⁶ 1927 flyttet fra sin plads nord for sakristiet ind i våbenhuset.⁷¹

2) (Fig. 58) o. 1739, over herredsfoged Christen Andersen Bygom, †1739. »Her under huiler i Herren dend høyagtbare og velfor[neme] Mand Christen Andersen Bygom fordum Herri[ts] Fouge[t] udi Skads [Hered, som sali]gen hensov [den 29. juli A]nno [1739] udi hans [Alders 66 aar. Herhos h]ans kiære Hus[tru, ærlige og G]u[d- og] dyd elskende [Matrone Kirsten Ma]thias Daater [som salig he]nsov dend □ [udi hendes] Alders □ aar. De [levede tilsam-

me]n [i] kierli[gt Ægteskab 36 Aar, avlede] med huerand[re 6 Børn, 5] Sønner og 1 Dat[ter, hvoraf de 3 Sønner og 1 Datter salige ud i Herren forhen ere hensovede.] Gud g[ive dem en] gledel[i]g [og evig] Opstandelse«. ¹⁰⁴ Desuden to gravvers, øverst: »Leg wed at min frelser lever og hand skal opvecke mig af Iorden« og nederst: »De retfærdige skulle wære til en ævig Ihukommelse«.

Gravstenen, grå kalksten, 199 × 136 cm, domineres af et næsten udslidt indskriftfelt med reliefversaler i fordybede bånd, indrammet i en kransoval af laurbær med blomster. Herover et fladovalt skriftfelt med akantusranke og forneden endnu et med bladranke. I hjørnerne sidder læsende evangelister, alle iført folderige dragter, med deres symbolvæsner. Øverst vender Mattæus (til venstre) sig mod en gestikulerende engel, mens Markus sidder frontal, med løven bag sig. Nederst sidder Lukas (til venstre) og Johannes, begge vendt mod stenens midte og med henholdsvis oksen og ørnen kikkende frem bag sig. Sviklerne udfyldes af tunge, sammenkrølede akantusblade.

Stenen har i motivforlæg nære sidestykker i Skast fra o. 1743 (s. 1905 nr. 2 med fig. 32) og i Tjæreborg fra o. 1740-50 (s. 1873 nr. 2 med fig. 53), den første med en tilsvarende grov udhugning, den anden mere professionelt hugget. De tre sten knytter sig både i forlæg og detaljer (den gestikulerende Mattæusengel) til en ældre gruppe gravsten, repræsenteret i Darum fra o. 1703 (Gørding hrd.), Farup fra o. 1711 (Ribe hrd.) og Henne fra o. 1720 (V. Horne hrd.) (s. 1266 nr. 2 med fig. 41). Også disse er præget af en naiv figurfremstilling, men de besidder en livfuld karakteristik, der er gået tabt i de senere stenedsmykninger. – Stenen lå 1791⁵⁶ på kirkegården; 1927 nord for sakristiet, hvorfra den siden er flyttet ind i våbenhuset.⁷¹

3) (Fig. 59) o. 1791. Hans Hansen, *8. aug. 1786 i Spangsbjerg Mølle, †14. marts 1791 (søn af Hans Hansen og Ingeborg Nielsdatter, jfr. gravsten nr. 4).¹⁰⁵

Grålig sandsten, 159 × 70 cm, nederst signeret af »F(rands) B(astian)S(en)« i Tjæreborg.¹⁰⁰ Den smalle sten udfyldes i hele sin bredde af et høj-

ovalt, nu næsten udslidt indskriftfelt med versaler og store skønskriftbogstaver (navne) i relief. I hjørnerne bærer stenen rocailler med viltre rokokobøjler, foroven udfyldt med netværk og flankerende et muslingeskalsornament, forneden med en blomst på stilk og flankerende endnu en bøjle. Fra rocaillerne breder fliget bladværk sig ud i sviklerne. Gravstenens hugning og opbygning er typisk for Frands Bastiansens arbejder.¹⁰⁶ – 1927 flyttedes den fra kirkegården, ved tårnet, ind i våbenhuset.⁷¹

4) (Fig. 60) o. 1792. Hans Hansen, *6. nov. 1755 i Spangsbjerg Mølle, †16. maj 1792, og hustru Ingeborg Niels Datter, *7. okt. 1755 på Sønderris, †16. aug. 1786, kom i ægteskab med hinanden 14. juni 1782, avlede tilsammen en søn (jfr. gravsten nr. 3) og en datter.

Gravstenen, af grå kalksten, 218 × 130 cm, er nederst signeret af »F(rands) B(astian)S(en)« i Tjæreborg.¹⁰⁰ Det rektangulære indskriftfelt, med versaler samt store skønskriftbogstaver (navne) i relief, bærer udsmykning i lavt relief i form af rokokobøjler og akantusløv. Over feltet ligger en laurbærranke, hvis ender synes at forsvinde ind i stenen for at komme frem igen langs feltets sider i form af festoner, afsluttet af blomster forneden. Øverst står en olielampe, fra hvis fod en palmegren i rocaille (til venstre) og blomster på svungne stængler udspringer. Forneden giver en konkav bue i indskriftfeltet plads til en stiliseret roset, indkranset af to rokokobøjler. Hele stenen kantes af en let profilering.

Stenen følger en fast udsmykningstype kendetegnende for Frands Bastiansens senere arbejder.¹⁰⁷ Særlig nær står en sten i Guldager fra o. 1790. – Stenen lå 1791⁵⁶ på kirkegården; 1927 flyttet fra sin plads ved tårnet ind i våbenhuset,⁷¹ hvor den som de øvrige er fastgjort til væggen.

5) Gravsten, o. 1777, genanvendt o. 1931 over Karl M. Hansen, *5. aug. 1850 i Gjesing, †20. marts 1931 samme steds, og hustru Maren Helene Hansen, født Bertram, *10. jan. 1857 i Rovst, †2. jan. 1908 i Gjesing.

Grå kalksten, nu 145 × 84 cm. Over et rektangulært indskriftfelt med svungen overkant er hugget en krone og et buet skriftfelt med gravvers (for dybede versaler): »Jeg haver stridet den

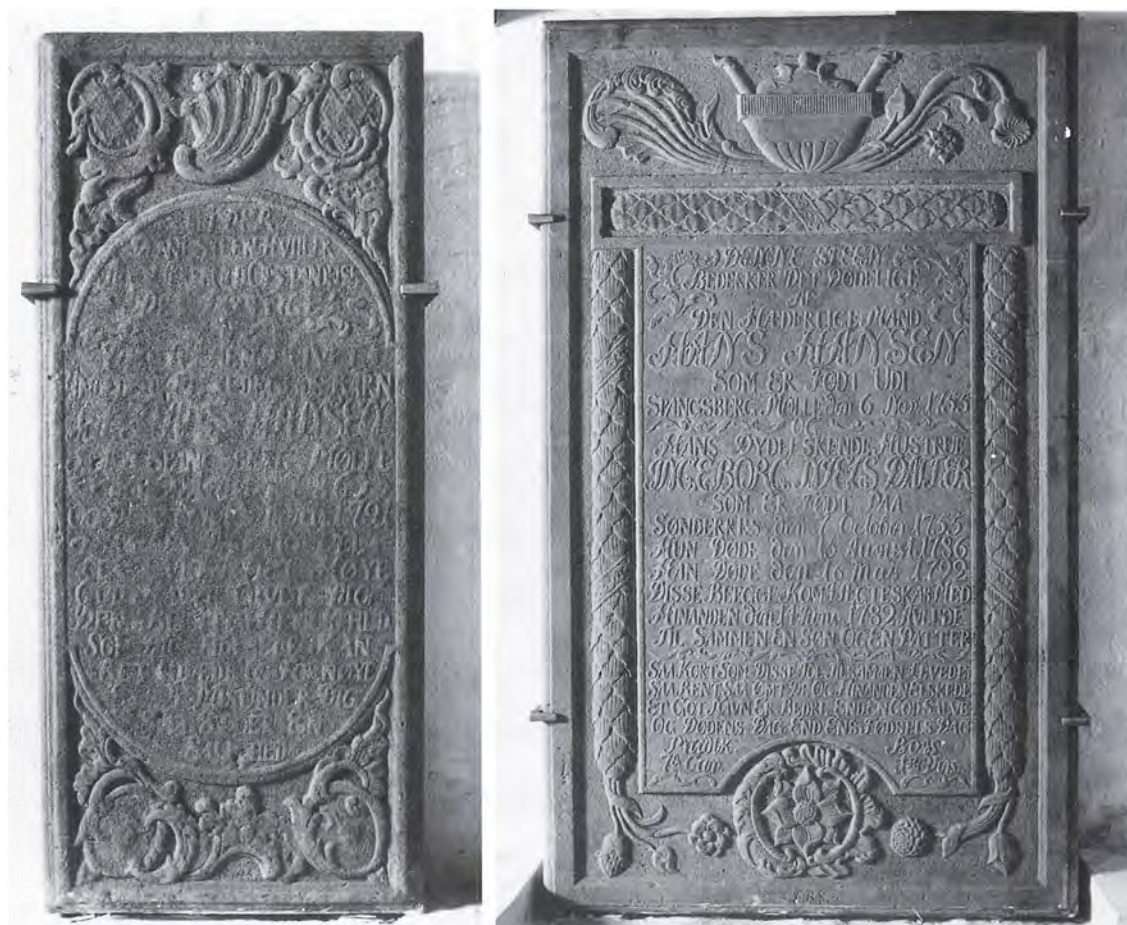

Fig. 59-60. Gravsten udført af Frands Bastiansen i Tjæreborg. 59. (Nr. 3, s. 1960), o. 1791, over Hans Hansen, †1791. 60. (Nr. 4, s. 1960), o. 1792, over Hans Hansen, †1792, og hustru Ingeborg Nielsdatter, †1786. NE fot. 1982. – Grabsteine von Frands Bastiansen in Tjæreborg. (Nr. 3) für Hans Hansen, gest. 1791. Um 1791. (Nr. 4) für Hans Hansen, gest. 1792, und Ehefrau Ingeborg Nielsdatter, gest. 1786. Um 1792.

goede strid fuldkommene, løbet jeg beholt troer fremdeliser retfærdigheds krone henlagt til diig. Paul(i) 2. Ep(istola ad) Tiutimo (=Timotheum) (2. Tim 4, 7)) A(nn)o 77«. I de øvre hjørner er frihugne rosetter.

Ved genanvendelsen af stenen o. 1931 er indskriften borthugget, så det nuværende fordybede felt er fremkommet. Stenens nederste del er afhugget. – På kirkegården, ved den vestlige indgang.

I præsteindberetning 1791⁵⁶ opregnes foruden tepitafium følgende tgravsten (nr. 1-3) og tgravrammer.

†Gravsten. 1) O. 1624, over sognepræst Peder Jensen Bramming, †1624. »Her hviler hæderlige

mand Hr. Peder Jensen Bramming, sognepræst til Bryndum og Nebel, som hensov udi Herren den 2. Aprilis Anno 1624 – hans embeds 57 – alders 78. Confidite, ego vici mundum. Auxiliante exælo justus omnia vincit (Stol på, at jeg har overvundet verden. Ved himlens hjælp overvinder den retfærdige alt). Det som du est, var jeg i live. Hvad jeg nu er, det skal du blive. Mihi heri et tibi hodie (I går mig, i dag dig). Syr. 48. «¹⁰³ – I korgulvet.

2) O. 1736, over herredsfoged Dethlev de Behr, †1736. »Spørg du, min ven! Hvo ligger her, da viid det er Dethlev de Bæhr, en mand af dyd og ære, Ober Qvarttermester han var og den anseelige skare bar, i tiuge aar og fleere i

Fig. 61. Kirken set fra nordøst. Tegning af E. Rondahl 1896. – *Nordostansicht der Kirche. 1896.*

hovedstaden Kiøbenhavn, hvor Kongens naade gav ham navn og rang blandt de betiente, hvis titel er os elskelig, som tiene troe og redelig. Derpaa han tiden endte, sit liv, og lagde sine been til hvile under denne steen, efter et dommer-værk, i Schads herred af hannem vel, og viiselig med ret og skeel i trei aar var beklædet. Anno 1736 d. 11. December«. – På kirkegården.

3) O. 1776, over sognepræst Albert Christopher Klagenberg (jfr. epitafium). »Herunder hviler det dødelige af velærværdige hr. Albert Christopher Klagenberg, fød i Hamburg 1712, og som 30 aars præst døde her den 8. marts aar 1776«. – På kirkegården.

4) En gravsten, uden indskrift, fjernedes fra midtergangen ved en omlægning af gulvet 1859.⁷¹

5) En gravsten, benyttet som dørrin til våbenhuset, flyttedes 1927 ud på kirkegården; senere genanvendt som mindesmærke for Christian III.s besøg i kirken 1536 og 1539.⁷

†*Gravrammer.* 1) O. 1599, over præstekonen Karen, †1599. »Her hviler salig Karen H(err) Peders hos hendes første hosbonds S(alig) H(err) I(ørgen) P(edersen) og hensovede udi Herren 30. october a(nn)o 1599. Gud give hende en glædelig opstandelse«. – 1791 i korgulvet. Jfr. epitafium.

2) O. 1694, over Ingeborg Andersdatter Serup, †1694. »Her hviler hæderlige og gudfrygtige unge pige sal. Ingeborg Anders Datter Serup. Hun blev henrykt at ondskab skulde ikke omskifte hendes forstand eller sviig bedrage hendes siel. Hun blev snart fullkommen og fyldte en lang tiid, hendes siel behagede Gud,

derfor hastede hand med hende fra ondskab. Døde i sit 5. aar a(nn)o 1694, den 10. januarii«. – 1791 i korgulvet.

Resterne af to *tkister*, en egetræskiste med tre jernhåndtag og en dobbelt fyrretræskiste med syv jernhåndtag, blev 1859 påtruffet i skibets gulv og genbegravet på kirkegården.⁷¹

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 58ff. – *Notebøger.* Søren Abildgaard, X, 1. – *Indberetninger.* N. S. Nebelong 1843 (kalkmalerier), J. Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), V. Ahlmann 1889 (bygningsarkæologiske iagttagelser i kor og apsis), J. Magnus-Petersen 1890 og 1891 (kalkmalerier), samme 1891 (altertavle), E. Rothe 1903 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1905 (to) (altertavle), samme 1916 (to) (kalkmalerier og inventar), Ole Søndergaard 1928 (kalkmalerier), Richard Aas og Rolf Graae 1957 (restaurelingsforslag), Olaf Hellvik 1958 (kalkmalerier), Olaf Olsen 1959 (arkæologiske undersøgelser), Henrik Jacobsen 1990 (bygningsundersøgelser), Niels Jørgen Poulsen 1990 (dendrokronologisk prøvetagning), Carsten Sønderby 1990 (dendrokronologisk analyse).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Tegning af kirken og døbefonten ved Jacob Kornerup 1865. Opmåling af korets facader og forslag til istandsættelse ved F. Uldall 1886. Akvareller af kalkmalerier og døbefont ved Magnus-Petersen 1890. Opmålinger og tegninger af bygningen, plan, opstalter og snit, samt bygningsdetaljer, døbefont, alterstager, alterkalk og dørføj ved V. Ahlmann 1891 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894 og Jydske Granitkirker 1903). Opmåling af præstedør ved F. Uldall 1896. Tegninger og opmålinger af bygningen samt bygningsdetaljer, alterdisk og døbefont ved E. Rondahl 1896. Akvareller af kalkmalerier ved Ole Søndergaard (1928). Restaurelingsforslag ved Richard Aas og Rolf Graae 1954. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen 1979 samt længdesnit 1990.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, I, 1894, s. 89-91 og 102-03. – H. Storck: Jydske Granitkirker, 1903. – Svend Hansen: Brøndum Kirke, i *ÅrbRibe*, XI, 1944-47, s. 559-86. Samme: Om Brøndum Kirkes Sakristi og Spir, i *ÅrbRibe*, XII, 1948-51, s. 60-70. – Søren Petersen: Træk af Bryndum sogns historie, Esbjerg 1967.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg, orgler ved Ole Olesen og gravminder ved Vibeke Andersson Møller.

¹ Ifølge redaktionsprincipperne for Danmarks Kirker bruges den stavemåde, der er anvendt i Trap: Danmark, 5. udgave. I overensstemmelse hermed staves sognet og byen »Brøndum«, uagtet at formen »Bryndum« nu igen er anerkendt som rette stavemåde. Første gang navnet nævnes, i 1289, er det som »Brunnum«.

² DiplDan. 2. rk. III, 342.

³ Kronens Skøder IV, 201.

⁴ Hans Nielsen: Slægten Spangsborg af 1667, Esbjerg 1932, s. 9.

⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. C 4.168.

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. (C 4.68). Ugelvig-delen tilhørte 1795-1800 herredsfoged Hans Warthoe.

⁷ Søren Petersen: Træk af Bryndum sogns historie, Esbjerg 1967.

⁸ Synsprotokol 1862ff.

⁹ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

¹⁰ Oluf Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 230f. Ifølge sognepræst Thomas Huulegaards indberetning 1791 skulle landemodet have været afholdt i kirken sakristi (LA Vib. Skast hrd.s provsti. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43E.4)).

¹¹ Jfr. Svend Hansen: Om Brøndum Kirkes Sakristi og Spir, i *ÅrbRibe*, XII, 1948-51, s. 60-70.

¹² DaFolkemSaml. 1930/5.

¹³ Mønterne opbevares i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. F. P. 2625 og 2635.

¹⁴ Jfr. L. Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, nr. 32, og E. Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse, 1976, s. 411.

¹⁵ Gravhøjen er ikke nærmere undersøgt.

¹⁶ Ved sløjfningen skal der være fundet urner med brændte ben. NM. Det kulturhistoriske centralregister.

¹⁷ Sml. Olaf Olsen: Hov, hør og kirke. *ÅrbOldk-Hist.* 1966, s. 269.

¹⁸ En stor rejst kampesten, 1 × 1,5 m, i kirkegårdens nordøstre hjørne, er uden held forsøgt kløvet tre steder. Der ses tydelige spor af kløvhuller. Stenen er formodentlig flækket forkert, hvorefter man har opgivet at kløve den.

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Kirkesyn 30. marts, indført 5. maj 1668.

²¹ Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, I, 1894, s. 102-03.

²² At koret er rigere og mere »moderne« i sin udsmykning end skibet er et ikke ualmindeligt træk i kirkearkitekturen. Således brugte man i Rhinlandets kirker 1200-50 ofte rundbuede vinduer i skibet, mens øvrige detaljer blev afsluttet med spidse buer. Jfr. Marianne Kroh: Die spätromanischen Fensterformen im Kirchenbau des Rheinlandes. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Johannes Gutenberg-Universität zu Mainz, 1960, s. 15.

²³ Jfr. Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen: På sporet af den »jyske fod«. Om måleenhederne i jyske, romanske kirker, herunder Ribe domkirke, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller 1983, s. 41-57.

²⁴ Nordre korbuevange måler i bredden 113 cm, den søndre 112 cm.

²⁵ Undersøgelse og indberetning ved Henrik Jacobsen 1990.

²⁶ Et tværsnit gennem kappen regnet fra neden består da af en munkesten i fuld længde (26,5 cm) + en fuge (2 cm) + en sten på fladen (7,5 cm) + et nyere lag puds (2 cm), i alt 38 cm.

²⁷ Indberetning ved Olaf Olsen 1959.

²⁸ Jfr. afsnittet »Livstræets kontekst«, i Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, forlaget Systime 1988, s. 96-102.

²⁹ Udtagningen af prøver af kirkens tagværk er sket i samarbejde med Antikvarisk Samling i Ribe. Den dendrokronologiske analyse er foretaget af institutionen Wormianum, Højbjerg (jfr. Wormianum. Dendro-dateringer. Sag nr. 406. ASR 901, prøve I-XIV). To daterede prøver fra apsis, henholdsvis en spærsko (prøve I) og en spærstiver (prøve II), viste et fældningstidspunkt efter 1241, højst sandsynligt ved midten af 1240'erne. Prøverne fra skibet (IX-XIV), afsavede skiver af nordsidens spærsko, viste, at tømmeret formodentlig var fældet 1452.

³⁰ Danske Tufstenskirker, I, 1894, s. 89-91 og 102-03.

³¹ Sml. Ribe domkirkes nordre korsarm (s. 257f.), Århus domkirke (DK. Århus, s. 185 og fig. 68, der gengiver kugleformede slutsten fra Øm kirke, Viborg domkirke, Århus by, Vejby kirke og Grønbæk kirke) samt Skivholme kirke (DK. Århus, s. 1943).

³² Sml. DK. Sjyll. s. 1082 med fig. 21 samt Harald Lønborg-Jensen og C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum, 1931, planche XV, 1 og 3.

³³ Se Claus Rauterberg: Der Kirchenbau des Mittelalters in Schleswig-Holstein, i Schleswig-Holsteinische Kirchengesichte, Bd. 2, II, Neumünster 1978, s. 102-08, og Hans Josef Böker: Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands, Darmstadt 1988, s. 56-78.

³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

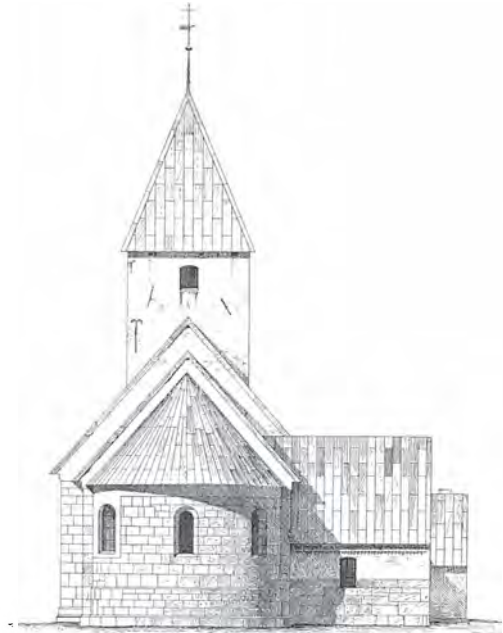

Fig. 62. Kirkens østside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Ostseite der Kirche*, 1891.

³⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

³⁶ J. Helms: Danske Tufstenskirker, I, 90.

³⁷ Jfr. Vester Nebel s. 1976. Blystøberkaminer til omsmeltnng af kirkens tage var almindelige i Sønderjylland, sml. DK. Sjyll. s. 2668 og 2956.

³⁸ Restaureringsforslag ved Rolf Graae og Richard Aas 1954. I NM2.

³⁹ RA. Kancelliets brevbøger, 1. sept. 1806 nr. 1048.

⁴⁰ Glasstykkerne opbevares i NM2, inv. nr. D 225-300/1959. De tre her afbildede er gengivet efter Birgit Als Hansen: Middelalderlige glasmalerier, Hikuin, bd. 1, 1974, s. 87-96 (fig. 22, 24 og 25).

⁴¹ HofmFund., s. 584.

⁴² DaAtlas, V, 694.

⁴³ NM2. Brev 16. sept. 1843 fra biskop Tage Müller til Oldsagskommissionen og Nebelongs beretning til kommissionen samme år. – LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-61 (C 44.3). Ønsket om nypudsning er anført under 1855. En tavle fra 1927, med oplysninger om kirkens historie (s. 1957), vil vide, at der 1856 var faldet en del puds af i kor og skib, hvorefter der 1858 blev afhugget store dele til bunds.

⁴⁴ Ribe Stiftstidende 17. aug. 1865 og Berlingske Tidende 18. aug. Indb. ved Jacob Helms 1873 i NM2. Helms: Tufstenskirker, s. 90 (note).

⁴⁵ J. Magnus-Petersen: Kalkmalerier i danske Kirker, 1895, s. 3, nævner dekorationen, som han efter med-

delelse og skitse fra en skolelærer ville datere til tiden o. 1600.

⁴⁶ Niels M. Saxtorph: Danmarks Kalkmalerier, 1986, s. 199 og Danske Kalkmalerier, Senromansk tid 1175-1275, 1987, s. 178.

⁴⁷ J. Magnus-Petersen: Kalkmalerier i danske Kirker, 1895, s. 2-3.

⁴⁸ Det må bemærkes, at denne forskel i bundfarven ikke nævnes af Magnus-Petersen eller spores i hans akvareller. Den er først iagttaget af Hellvik under genrestaureringen 1958, men er efter al sandsynlighed et autentisk træk.

⁴⁹ Jfr. Ebbe Nyborg: Malet arkitektur i en storkirke. Danske Kalkmalerier, Senromansk tid, 1175-1275, 1987, s. 126f. Nævnes må også ornamentet på et af de hvælve i Løgumkloster kirke, som konstruktivt står Brøndums nær. Se DK.Sjyll. s. 171.

⁵⁰ Afbildet i Danske Kalkmalerier, Senromansk tid, 1175-1275, 1987, s. 175.

⁵¹ H. Claussen: Zur Farbigekeit von Kirchenräumen des 12. und 13. Jahrhunderts in Westfalen. Westfalen 56, 1978. Dekorationen i Brøndum kirkes apsisbue har en nær parrallel i den nyfundne udsmykning i Fedderwarden (Østfrisland). Se Rolf-Jürgen Grote og Peter Königfeld: Die St. Stephanskirche in Wilhelmshaven-Fedderwarden. Architektur und Innenraummalung einer spätromanischen Dorfkirche im Jeverland von dem Hintergrund der ostfriesischen Kunst, Hameln 1980, især fig. 32-33.

⁵² Se O. Demus: Romanische Wandmalerei, München 1968, s. 101f., 197f., og W. Jung: Deutsche Malerei der Frühzeit, Stuttgart 1967, s. 34, 69f.

⁵³ Deres stiltrin repræsenteres eksempelvis – men noget afvigende – af en serie helgenfremstillinger fra o. 1280 i domkirken i Minden. Se D. Kluge: Gotische Wandmalerei in Westfalen, Münster 1959, s. 79f.

⁵⁴ Jfr. ndf. om kirkens oprindelige altersølv, der muligvis er fransk eller engelsk import.

⁵⁵ Kilden er Jakob Helms, der 1873 på anden hånd refererer en nu ukendt indberetning fra 1743 i Oldnordisk Museums arkiv. Der er formentlig tale om en misforståelse. Det usandsynlige årstal kunne være fejl for 1843, og henvisningen således gå på N. S. Nebelongs indb. fra dette år. Heri nævnes imidlertid ingen motiver som de nævnte, hvis eneste mulige placeringer har været i apsidens og korets hvælv.

⁵⁶ LA Vib. Indb. ved pastor Thomas Huulegaard 1791. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43 E.4).

⁵⁷ Fotografier i NM2.

⁵⁸ Jfr. s. 1128f. og Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 231, samt samme: Vester Horne Herred, 1866, s. 130.

⁵⁹ De ikke identificerbare portrætter kan selvsagt tænkes at have omfattet bisper senere end Monrad, så meget mere som det samlede antal portrætter har været større end de ni bisper fra reformationen til Johan Monrad. Som det fremgår, behøver dog ikke alle uidentificerbare portrætter at have været bisper.

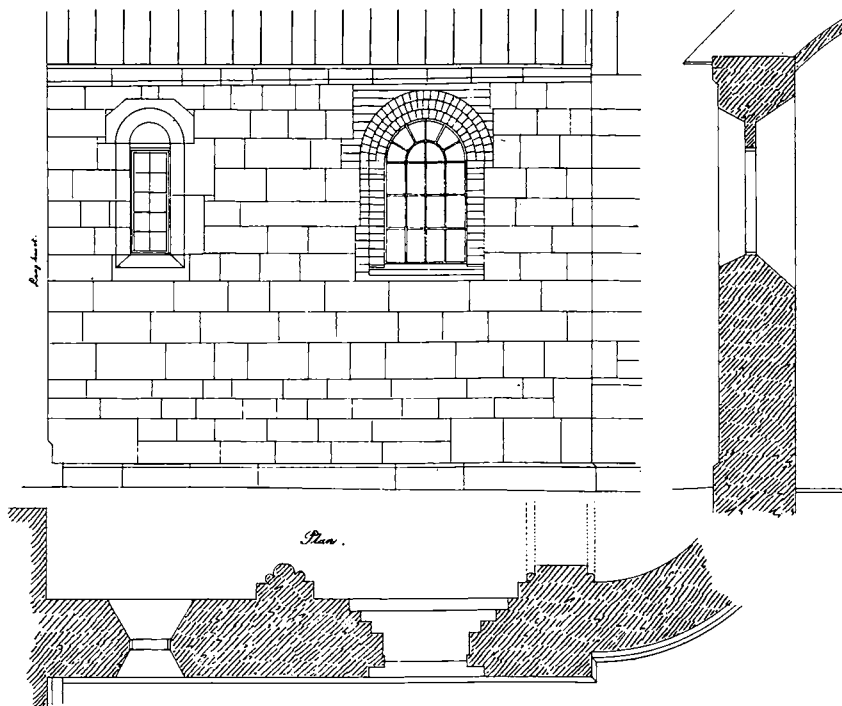

Fig. 63. Korets sydside før omsætningen. Målt og tegnet af F. Uldall 1886. 1:100. – *Südliche Chorseite. 1886.*

⁶⁰ Se Holger F. Rørdam: Kirkelige Efterretninger fra Ribe Stift, i Kirkehistsaml., 2. Række, Bd. 6, 1872-73, s. 633f.

⁶¹ I sin ældste form taler 1700'ernes tradition da heller ikke om landemoder, men lidt mere ubestemt om »provstemøder«, der fordum undertiden skulle være holdt i Brøndum kirke. Se DaAtlas. V, 694.

⁶² Bordets to dele var ikke i forbandt, fundamentet på den anden side ensartet uden påviseligt brud.

⁶³ LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-82 (C 44.3-4).

⁶⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁶⁵ Stukket af Jacob Matham. Se Christie: Ikonografi II, 217f. og Hugo Johannsen: The graphic art of Hendrick Goltzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV., i Art in Denmark, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, s. 97f. med fig. 12-15.

⁶⁶ Johannes Døberen er altså her at opfatte som en nytestamentlig parallel til Moses (i nordre vinge), en sammenstilling, der er usædvanlig. Jfr. Reinhard Lieske: Protestantische Frömmigkeit im Spiegel der kirchlichen Kunst des Herzogtums Württemberg, 1973, s. 45.

⁶⁷ Dog var ansigterne skrabet ud, tilsyneladende bevidst. Kilden til vor viden om tavlens ældste farver er Nationalmuseets konservator Kristian Due, der i sommeren 1916 arbejdede i Varde (jfr. s. 905) og en aften tog til Brøndum for at se på den igangværende restaurering. Han forfærdedes over Esbjergfirmaets hårdhændethed, men nåede at gøre visse iagttagelser, som han indberettede til museet (breve i NM2, under Brøndum og Varde S. Jakobi).

⁶⁸ Det er nærliggende, at provsten tillige har bestemt valget af malede motiver, ligesom han rimeligvis har været ophavsmand til postamentvingernes usædvanlige, teologiske sammenstilling af Moses og Johannes Døberen som skarpe bodsprædikanter (jfr. note 66). Tavlens øvrige, skårne program med evangelister og dyder er billedskærerens traditionelle.

⁶⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke og præstegårdssyn 1826-32 (C 4.71).

⁷⁰ Til nymalingen hørte frakturindskrifter, der anes på ældre fotografier, under søndre sidefeltets maleri således: »Til Himlen han opfoer«.

⁷¹ Jfr. Svend Hansen: Brøndum Kirke, i ÅrbRibe. Bd. 11, 1946, s. 579f.

⁷² Se Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 70, 126, 164. Kalkens gamle dele henføres her til senmiddelalderen.

⁷³ Storck: Granitkirker, Tav. 14.

⁷⁴ M. Mackeprang: Vore ældste Alterkalke, i Årb OldkHist. 1906, s. 88.

⁷⁵ Acta Archaeologica, XI, 1940, s. 135f. med hen-

visning til H. Martin: Les Joyaux de l'Arsenal I. Psautier de Saint Louis et de Blanche de Castille (Arsenal 1186). Angående dateringen se Bibliothèque Nationale, Les Manuscrits a Peintures en France du XIIIe au XVIe Siècle, Paris 1955, s. 8f.

⁷⁶ Aron Andersson: Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert, Stockh. 1956, s. 64 (note), 126 (note). Her nævnes også en svensk kalk fra 1200'erne i Hedared (Västergötland) med en tilsvarende knop.

⁷⁷ Sættet, der nu tilhører det engelske kongehus, er signeret »Nicol'vs me fecit«. Se udstillingskataloget Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400, Royal Academy of Arts, London, 1987, s. 164f., 307f. Enkelte beslægtede engelske arbejder synes eksporteret til det middelalderlige Norge og Island, således Dragsmark-kalken (Bohuslen). Se Middelalderkunst fra Norge i andre Land. Universitets Oldsaksamling, Oslo, kat. nr. 27.

⁷⁸ Andersson (jfr. note 76), s. 73f. Det ældste kendte eksempel på bevaret altersølv fra gotikkens franske hjemland er det såkaldte »Parisersæt« fra 1333 i Nationalmuseet i København.

⁷⁹ Hovedparten af periodens tyske altersølv, der overvejende præges af senromanske former, er fremlagt i udstillingskataloget Die Zeit der Staufer, Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart, 1977, I, s. 449ff. med tilhørende illustrationer i bind II.

⁸⁰ Varde Sølv (jfr. note 72), s. 114f.

⁸¹ Tilsvarende små gennembrudte terningplinte ses på stagerne i Asserballe på Als, der i øvrigt på flere punkter er afvigende udformet (DK. Sjyll. s. 2448f.).

⁸² LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

⁸³ Jfr. Mackeprang: Døbefonte, s. 68, og E. Rump: Insriptionen på Øster Hornum fonten, i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1972.

⁸⁴ Mackeprang: Døbefonte, s. 4, 8, 44, 176 samt Danmarks Runeindskrifter, 1941, 90-91, og Moltke: Runerne, s. 362f.

⁸⁵ Nytolkningen er fremsat i et responsum, der venligst er afgivet til redaktionen af Knud Ottosen, Institut for Kirkehistorie ved Århus Universitet. Det oplyses heri, at liturgiske tekster som Notmarkmanuallet vel ikke direkte nævner floderne ved navn. Men ved stænkningen var det dem, der tænkes på, og man kan næppe udelukke, at præsterne faktisk visse steder har nævnt de fire floders navne. I så fald ville det være praktisk på kummens rand at angive flodnavnernes første bogstaver, så man ikke tog dem i forkert rækkefølge. At tegnene ikke ganske svarer til de græske bogstaver i vore dages trykte udgave, kan ikke overraske, bl.a. fordi de må have været ganske uvante for stenhuggeren.

⁸⁶ Således i form af fire ansigter eller ved fire krukker, hvoraf vandet flyder. Jfr. s. 1728f. og Macke-

prang: Døbefonte, s. 62; Oscar Reutersvärd: *Paradisets Källa och de Gotländska »Paradisfontarna«*. Et bidrag til studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfontarna, Lund 1967; Folke Nordström: *Medieval Baptismal Fonts. An Iconographical Study*, Umeå 1984, s. 31f.; Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: *Troens Billeder. Romansk kunst i Danmark*, Herning 1987, s. 343.

⁸⁷ Andre tegn og indskrifter i forbindelse med fontæranden forekommer, således i S. Katrine kirke i Ribe, hvor evangelisternes navne er indhugget med latinske majuskler (s. 747).

⁸⁸ Nævnes kan kanniken Attes gravsten fra 1217 i Vestervig og en anden romansk gravsten sammesteds, der bærer et indhugget, groft angivet alfa og omega. Se DK. Tisted, s. 648-50, Jørgen Råsteds artikel om Græsk sprog og skrift i *KultHistLeks.* samt Danske Kalkmalerier, *Romansk tid 1080-1175*, red. Ulla Haastrup og Robert Egevang, 1986, hvor der s. 177 nævnes en indskrift med græske bogstaver i forbindelse med de nu forsvundne kalkmalerier i Vrigstad kirke i Småland.

⁸⁹ Motivet går muligvis tilbage til Ribe Domkirke, jfr. Mackeprang: *Døbefonte*, s. 167 med note og Jacob Helms: *Ribe Domkirke*, 1870, T. XI,5.

⁹⁰ Mackeprang: *Døbefonte* s. 165f., hvor kummen ikke er omtalt.

⁹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke og præstegårdssyn 1793-97 (C 4.704).

⁹² Oprindelige eller i hvert fald tidlige evangelistmalerier er bevaret på snedkerens prædikestole i Sønder Lem og Hanning kirker (Ringkøbing amt). Normalt har han forsynet felterne med relieffer.

⁹³ Kristen Due i brev til Nationalmuseets anden afdeling 1916 (jfr. note 67).

⁹⁴ Skast herreds tingbog 1640, udg. ved Poul Rasmussen 1963, s. 204f.

⁹⁵ 1791 oplyses udtrykkeligt (jfr. note 56), at kirken da ikke havde noget pulpitur.

⁹⁶ Emil Nielsen: *Orgelfortegnelse*. Synsprotokol 1862f.

⁹⁷ Henningsen: *Kirkeskibe Ribe*, s. 358, giveren her med det fejlagtige fornavn Ditlev, hentet fra tavlen om kirkens historie (jfr. ovf.), hvorpå det 1990 er rettet.

⁹⁸ Søren Manøe Hansen: *Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601*. I *ÅrbRibe* 1984, s. 168f.

⁹⁹ O. Nielsen: *Herredsbeskrivelse 1862*, s. 232.

¹⁰⁰ Jfr. værkfortegnelse under Tjæreborg, note 81.

¹⁰¹ Svend Hansen anfører, at det muligvis er ligene af denne med hustru, der er fundet i *tkister*, Brøndum kirke, i *ÅrbRibe*, 1944-47, s. 586.

¹⁰² Teksten er citeret fra præsteindberetning 1791 (jfr. note 56).

¹⁰³ Oversættelsen er baseret på Bue Kaae: *Nogle præstebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det 18. århundrede m.m.*, i *ÅrbRibe*, bd. 21, 1978-80, s. 528.

¹⁰⁴ Indskriften er suppleret efter præsteindberetningen 1791 (jfr. note 56).

¹⁰⁵ Karl Hansen: *Fra Bryndum sogn*, i *ÅrbRibe*, bd. 4, 1915-18, s. 470f.

¹⁰⁶ Jfr. *Årre gravsten nr. 4* (s. 1800 med fig. 35 og note 53).

¹⁰⁷ Jfr. *Tjæreborg gravsten nr. 4* (s. 1873 med fig. 55 og note 76).

GESING KIRKE

SKAST HERRED

Sognet i det voksende Esbjergs nordre udkant er 1979 udskilt af Brøndum sogn, hvis søndre del siden 1974 havde været betjent af en midlertidig vandrekirke.¹ Det stort anlagte kirkecenter, der blev indviet 30. januar 1983, er tegnet af arkitekterne Niels Munk og Keld Wohler efter en indbudt konkurrence blandt fire tegnestuer 1979.²

Kirkesalen i bygningskompleksets østre del og menighedssalen i vestre del danner med deres høje tagrejsninger hver sin pol i anlægget. De to hovedrum er forbundet af et gangstrøg, som under fladt tag indeholder bl. a. kontorer og konfirmandstuer, fordelt i tre kamtænder, der er adskilt af beplantede atrier. Grundplanen i kirkesalen, hvortil der er knyttet våbenhus og venturum i vest og sakristi og kapel i øst, kan opfattes som to lange rektangler, idet den høje bygning er formet som to stejle halvtage, der er forskudt lidt for hinanden. I de brudte, syd- og nordvendte gavle og i tagrygningen er glasspalter, som leder lyset ind i salen. Den samme bevidst tilstræbte, stærkt forenkledede form er gen-

taget i menighedssalen i vest. Materialet er for hele centrrets vedkommende røde teglsten, der i de imponante gavle er muret i store strømskifter. Tagene er tækket med kobber. Det fritstående *klokketårn*, sydvest for kirkesalen, en art kampanile, er holdt i samme formsprog og dækket af et østvendt tag, korresponderende med salenes gavle og tagflader.

Indvendig står det harmoniske rum med åben tagstol, beklædt med hvide plader. Væggene er vandskurede og hvidtede. Tre middelalderlige munkesten, indmuret i væggen bag prædikestolen, er hentet fra moderkirken i Brøndum. Gulvet er lagt med røde teglsten på fladen. Byggeriet er 1983 præmieret af Esbjerg Byfond for god arkitektur.

Inventaret er i det væsentlige fra opførelsen, *alterbordet* udført af fyrretræ i enkle former som et fritstående nadverbord. Som *alterprydelse* tjener et vævet vægtæppe med kors og ordene: »Gud kalder – stille dog«, udført af Jette Nevers, der over prædikestolen har skabt et tilsvarende

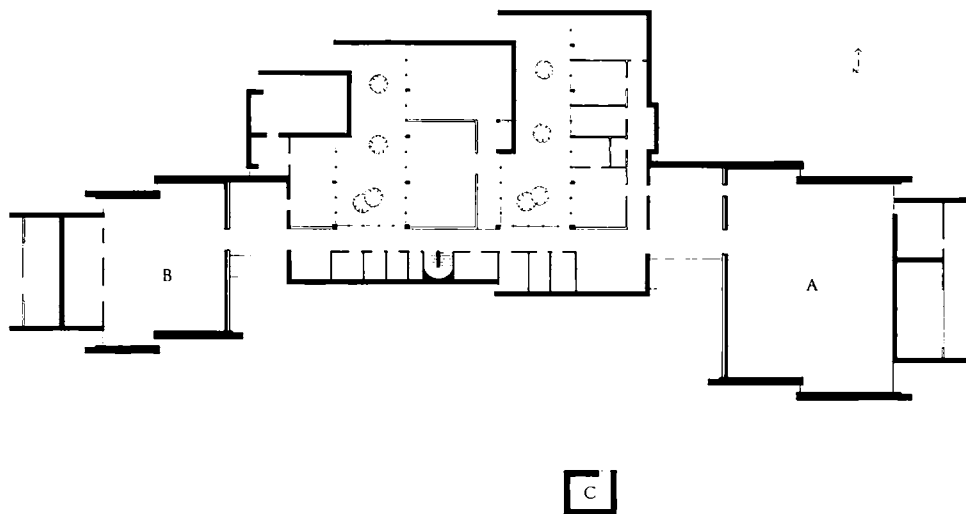

Fig. 1. Grundplan 1:600, tegnet af Marianne Nielsen 1990. A. Kirkesal. B. Menighedssal. C. Tårn. – *Grundriss. A. Kirchensaal. B. Gemeindesaal. C. Turm.*

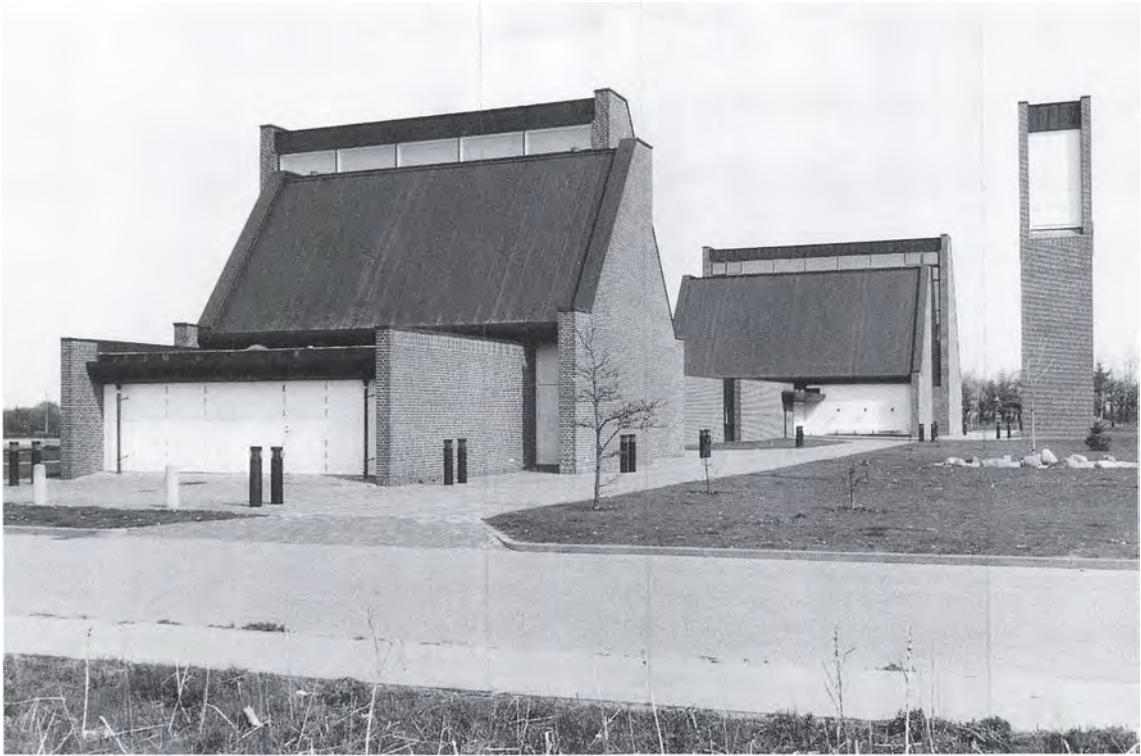

Fig. 2. Kirkecentret set fra sydvest. I forgrunden menighedssalen og bag denne kirkesalen. NE fot. 1990. – *Kirchenzentrum von Südwesten. Im Vordergrund der Gemeindesaal und dahinter der Kirchensaal.*

tæppe med ordene: »Gud med dig tale vil«. ³ Samme korsmotiv går igen på *alter-og dåbsølvet*, der er tegnet af guldsmed Bent Gabrielsen, som har udført arbejdet i samarbejde med guldsmed Werner Hahn. *Døbefonten*, af bornholmsk granit, er udformet som en gennemskåret cylinder, prædikestol og bænke er af fyr svarende til alterbordet.

Kirkens *orgel* er fra 1985, med 20 stemmer, to manualer og pedal, bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Salicional 8', Oktav 4', Nasat 2 $\frac{1}{2}$ ', Superoktav 2', Mixtur IV, Trompet 8'. Overværk: Rørfløjte 8', Copula 4', Spidsgamba 4', Tværfløjte 2', Larigot 1 $\frac{1}{2}$ ', Sedecima 1', Sesquialtera II, Vox humana 8'; tremulant, svelle. Pedal: Principal 16', Oktavfløjte 8', Quintadena 4', Oktav 2', Fagot 16'. Kopper: OV-HV, OV 16'-HV, HV-P, OV-P. Tegnet af Niels Munk. Orglet har afløst vandrekirkens **orgel* fra 1975, af standardtype, med fire stemmer, bygget af P. Bruhn & Søn. Disposi-

tion: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. Manuelt betjente facadelåger. Nu i Viborg, Houlkær vandrekirke.

1984 er ophængt et *kirkeskib*, skænket af byggeriets arkitekter, ingeniører og håndværkere, en model af en 42 tons fiskekutter, bygget 1902 på Esbjerg Skibs- og bådebyggeri og Raun Bybjergs Skibsværft A/S. To *klokker*, leveret af August Nielsen 1982, har vers af digteren Ole Sarvig: »Jeg taler om det håb/ kalder til fred og dåb« og »Lyt, den som færdes her:/ en glæde er dig nær«.

¹ Jacob Holdt: Nye kirker i Esbjerg, i Ribe Stiftsbog 1975, s. 78-84.

² Jfr. Martin Hartung: Fornyet liv i traditionen, i Weekendavisen 19. okt. 1979. Om arkitekternes tanker bag projektet, se Niels Munk og Keld Wohlert: Kristen arkitektur? i Gesing Sogn, kirkeblad nr. 3. 1982.

³ Begge inskriptioner er fra Brorsons salme: »O, lyt-ter til, I folk«.

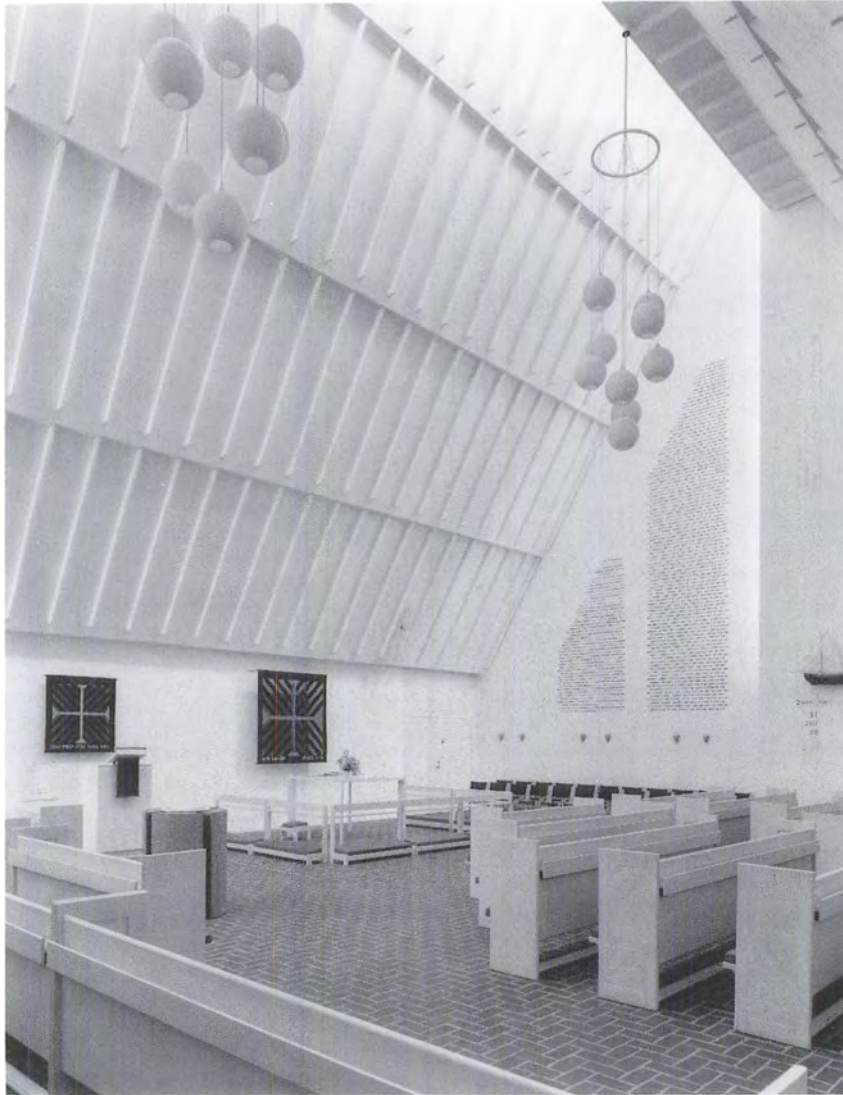

Fig. 3. Interiør med alterparti, døbefont og prædikestol. NE fot. 1990. – *Kircheninneres mit Altar, Taufe und Kanzel.*

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1990. – *Südostansicht der Kirche.*

VESTER NEBEL KIRKE

SKAST HERRED

Nebel sogn i Skast herred nævnes første gang 1310.¹ I middelalderen kaldtes sognet også Sønder Nebel,² formodentlig for at adskille det fra det nordligere beliggende Nørre Nebel i Vester Horne herred.³ I kirkelisten i Ribe Oldemoder (midten af 1300'rne) er kirken sat til en ret lav afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst i Nebel er omtalt 1390,⁴ men det er usikkert om det drejer sig om Nebel i Skast herred. Senest 1538 blev sognet *annex* til Brøndum.⁵

Kronen udlagde 1695⁶ kirken til amtmand Jørgen Grubbe Kaas til Øllufgård. Antagelig på tvangsauktionen 1741 efter dennes søn Ulrik Kaas kom kirken til provst Maturin Castensen, som dog snart solgte

den til Øllufsgårds nye ejer Jens Windfeld⁷ (sml. tgravsten på kirkegården). Kirken fulgte herefter Øllufgård til 1789, da herredsfoged Hans Warthoe erhvervede den på auktion.⁸ Han solgte 1800 kirken til to bønder i sognet, Poul Nielsen Smed i Øllufvad og Hans Christensen i Hygum,⁹ og fra begyndelsen af 1800'rne tilhørte den samtlige sogneboere.¹⁰ Kirken overgik til selveje 1. januar 1909.¹¹

Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken afgive en klokke.¹² – En trætte mellem Sophie Staverskov til Øllufgård og sognepræst Peder Jensen Grønholt 1667 kaster lys over kirkens inventar efter indretning af en adelig gravkrypt i korgulvet.¹³

Fig. 2. Kirken set fra sydvest. NE fot. 1983. – *Südwestansicht der Kirche.*

Kirken, der endnu 1862 kun havde skolen og degneboligen som naboer, er nu omgivet af landsbyhuse undtagen imod nord. Kirkegården har bevaret sine gamle skel (jfr. fig. 3) og hegnes af græsklædte jorddiger, stensatte på ydersiden og ved den indvendige fod. *Indgangspartierne*, der vistnok er muret o. 1891, består af en port med stette (låge) i syd og en stette i øst, lukket af jerngitterfløje mellem blanke murstenspiller med små mønstrede kors og dækket med spidse pyramider af granit. En indgang i vest lukkes af gitterfløje, fæstnet i digets stensætning. Kirkegården havde i 16-1700'erne tre *findgange*, én i nord, øst og syd, hvoraf den østre var en port. I en synsforretning 1668¹⁴ betegnes de alle som brøstfældige. 1700¹⁵ var »kirkestetterne« igen forfaldne; den nordre var da af træ med en jernrist, de to øvrige murede og tækket med tegl. 1862 var de lukket med drejelige kors og havde *jernriste*. Den nordre indgang er sløjft 1932, og porten flyttet om på sydsiden kort før 1879, da

den tidligere græsklædte kirkegård blev reguleret og fik sit nuværende gangsystem. Samme år plantedes træer, formodentlig de popler, som provsten 1904 ønskede afløst af ædlere sorter. Blandt de nuværende store træer er en del ask.

På den tidligere skoleplads vest for kirkegården er 1973 opført et tagformet *ligkapel* efter tegning af arkitekt Sven Erik Carlsen, Esbjerg. Huset, der virker noget fremmed for dansk byggetradition, har hvidtede gavle i nord og syd, mens det skifertækkede tag når helt ned til jorden. Et *graverhus* med kontor og toiletter, beliggende umiddelbart uden for vstdigets nordre del, er bygget 1988 af arkitekterne Rønnow og Overby, Gram. I forbindelse med det sidstnævnte byggeri er området vest for kirkegården beplantet med stilkeg. En såkaldt »kvindeeg« ved indkørslen til kapellet er plantet til minde om kvindernes stemmeret »5. juni 1915« (indhugget i omgivende stenpiller). – En *kirkestald* på kirkens fortov uden for det søndre dige er

afsat på matrikelkortet 1817 (fig. 3). Den betegnedes 1862¹¹ som »nogle fag hus til hestestald« og benyttedes af Øllufgård og sognepræsten i fællesskab.

BYGNING

Kirken er en romansk kvader- og markstensbygning bestående af kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et våbenhus ved skibets sydside og et tårn ved vestenden. Orienteringen er omtrent solret.

Mål og proportioner. Grundplanen i den enkle, lille kirke udgøres af et kvadratisk kor og et rektangulært skib. Ved afsætningen af bygningens hovedproportioner synes korets ydermure at have været bestemt til at flugte med skibets indervægge. Den anvendte måleenhed er efter alt at dømme en kort fod på ca. 27,5 cm.¹⁶ Målt med denne enhed er koret udvendig 24 × 24 fod og indvendig 20 fod langt; springet mellem kor

og skib er 3 fod, og korbuen er 10 fod bred. Murene er gennemgående ret tynde; tykkelsen varierer mellem 1,1 m (4 fod) i korets østgavl og 0,9 m i korets flankemure og skibets sydmur.

Materialer og teknik. Bygningen, der hviler på en stejl, hulkelet sokkel (jfr. s. 1600, fig. 15) er som nævnt rejst af blandede materialer. Koret og triumfmuren samt skibets vestgavl er udvendig af granitkvadre, hvorimod skibets langmure er af små ukløvede marksten (jfr. fig. 6), i syd-murens østre del over et skifte kvadre. I skibets nordside, i den østre ende, er et større parti om-muret med mursten ved midten af 1800'rne. Korets kvaderbeklædning, der overalt er sat om, er gennemgående af ret store formater. Skibets langmure står pudsede og hvidtede og utilgængelige for en nærmere undersøgelse, men materialet her er formodentlig det samme som i *gavltrekanterne* (sml. fig. 31), der er af hoved- og håndstore, rå marksten.¹⁷ Samme materiale synes overalt anvendt i indervæggene. Kirken har med hensyn til materialer og teknik samt vindu-

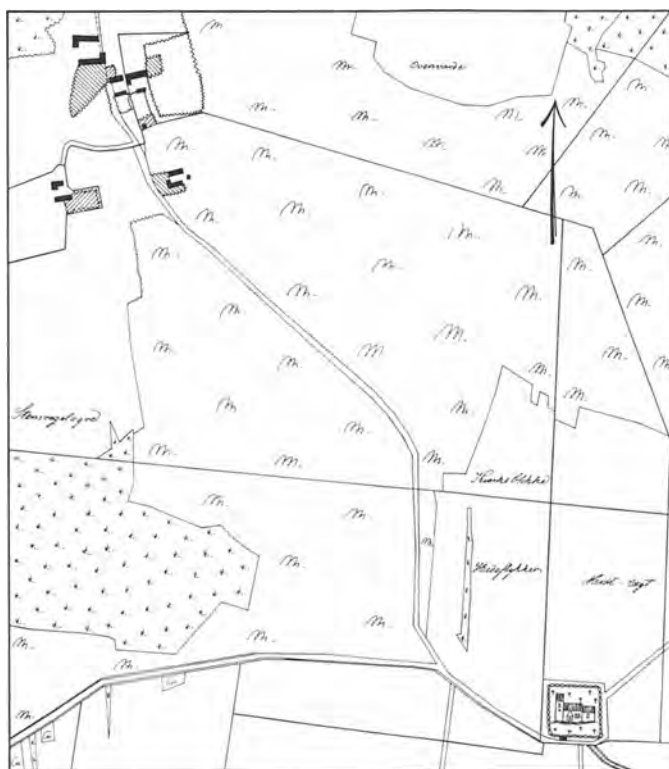

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000, målt af Astrup 1817. – *Katasterkarte.*

ernes placering og udformning betydelig lighed med Vester Starup kirke (s. 1653ff.).

Døre og vinduer. Den romanske bygning har oprindelig haft to døre, anbragt nær vestgavlen, og syv vinduer, ét i hver af korets tre sider og to i hver af skibets langmure. Dørene er ret lave (indvendig 206-07 cm høje), og vinduerne er påfaldende lavt placeret.

Den tilmurede, rektantede norddør bryder soklen og har sider af tre-fire rejste, afrensede kvadre og dækkes af en stensbjælke. Indvendig fremtræder døren siden restaureringen 1987-88 som en niche med karme af marksten. Syddøren, hvis anslag er borthugget i forbindelse med en udvidelse, er af en lignende, enkel udformning.

Af korets små vinduer er det østre ødelagt ved kvadermurens omsætning. Den løsrevne sålbænk er indmuret i næstøverste skifte; bredde i ydre murflugt: 47-48 cm. Nordvinduet måler 46 cm i udvendig bredde og kun 21 cm i lysningen. Det har monolit overligger og sålbænk, og siderne udgøres af to kvadre. Sydvinduet er retableteret o. 1895 af løse dele, der tidligere henlå uden for kirkegården. Overliggerens rundbuede åbning har en større bredde end sålbænkstenen, og de to vinduesdele har næppe været bestemt til at sidde i samme åbning. En omløbende rundstav, trukket lidt tilbage fra kanten, har »knogle-

agtige« led i sammenføjningerne (sml. skibets nordvestre vindue). Overliggerens rundstav slutter i toppen i en forvitret blomst.

De to vinduer i skibets sydside er ødelagt af yngre og større vinduer. Tilbage ses kun dele af østvinduets vestre karm og vestvinduet østre karm i en indbyrdes afstand af knap 3,5 m. Imellem de to vinduer, i kvaderskiftet over soklen, er indsat en sålbænksten, 48 cm bred, med den smigede bund opad. Det østre af skibets to nordvinduer står siden 1987-88 som en indvendig niche med sider af marksten. Det vestre vindue (fig. 30) har udvendig smalle rejste karmsten og monolit overligger og sålbænk. Det smykkes af en omløbende rundstav med de ovennævnte knogleagtige led i samlingerne, foroven afsluttet i en fransk lilje, således som det også ses på døbefonten og på flere kirker i Skast herred. Vinduet har en påfaldende lighed navnlig med skibets vinduer i Vester Starup kirke (s. 1655 og fig. 11).

Indre. Koret, der fik indbygget hvælv kort før reformationen, har ligesom skibet oprindelig stået med fladt bjælkeloft. Den runde korbue har enkle *kragsten* med en svagt hulet skråkant på undersiden (se s. 1600, fig. 12).

Tagværkerne, af egetræ, er middelalderlige med genanvendelse af ældre, muligvis oprindelige dele. Korets seks spærfag har ét lag hane-

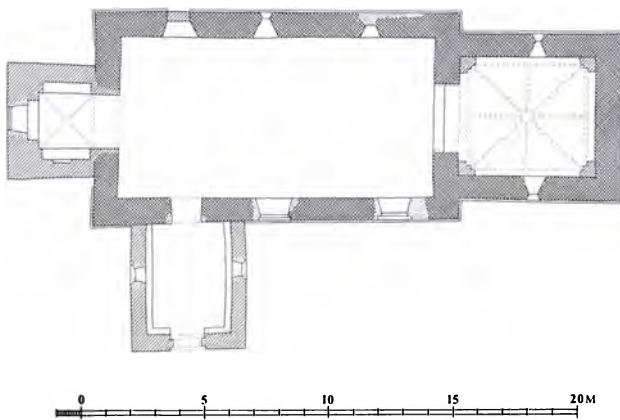

Fig. 4-5. Opmålinger af Henrik Jacobsen 1983, tegnet af Marianne Nielsen 1990. 4. Grundplan 1:300. 5. Tværsnit 1:150 gennem skib. - 4. Grundriss. 5. Querschnitt durch Schiff nach Osten.

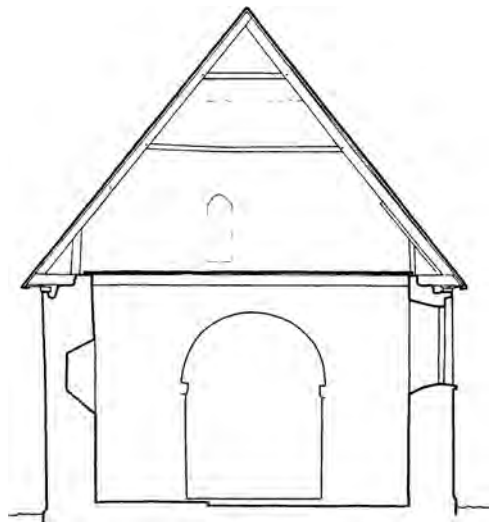

Fig. 6. Skibets nordmur, set fra nordvest. NE fot. 1983. – *Nördliche Langhauswand von Nordwesten.*

bånd og korte stivere. Bindbjælkerne er skåret af i forbindelse med hvælvets indmuring. Fagene er nummereret fra øst mod vest med stregnumre i syd og firpasstik i nord. I skibet, der fik nye loftsbjælker 1952, er alt sat om og har flere numre af forskellig art. Huller i spærene viser, at tagværkets oprindelige konstruktion har været af den såkaldte Arrildtype med to sæt krydsende stivere.¹⁸

Senniddelalderlige ændringer og tilføjelser. Våbenhuset og tårnet lader sig ikke nærmere datere, men er højst sandsynlig kommet til o. 1500. Korets ottedelte *krydshvælv* (fig. 10), dekoreret af den såkaldte Liljemester (se kalkmalerier), er fra 1500'ernes første årtier og formodentlig muret af de samme håndværkere, som udførte udsmykningen.¹⁹ Det hviler på falsede hjørnepiller, uden vederlagsmarkering, og runde eller svagt spidsende skjoldbuer, falsede i øst og vest. Ribberne

er af kvarte sten, således som det er almindeligt for Liljemesterens murersjak. Nederst i kapperne er der små tilmurede spygatter, hver markeret med et kalkmalet kors. Hvælvet har heltens overribber med trædetrin. Samtidig med hvælvslagningen blev *korgavlen* (fig. 7) ommuret i tegl, prydet med fire dobbelte savskifter, således som det ofte ses i Vestjylland (sml. f. eks. tårn og våbenhus i Billum, s. 1079).

Våbenhuset (fig. 8) er rejst af store kløvede kampesten, hvoraf enkelte er meterstore, samt tildannede kvadre og munkesten. Der er adgang via en udvidet, fladbuet og falset dør i gavlen, og rummet får lys gennem to små vinduer med fladrundbuede støbejernsrammer, indsat 1869.¹¹ Gavltrekanen, der ude og inde er af munkesten i munkeforbandt, smykkes af fem spidse højblændinger med fremspringende, formentlig sekundære sålbænke. Blændingerne hæver sig

Fig. 7. Korets ommurede gavl, formodentlig udført af det såkaldte Liljemester-værksted, o. 1500-20 (s. 1975). NE fot. 1983. – *Chorgiebel, wohl eine Arbeit des sogenannten Lilienmeisters, um 1500-20.*

Fig. 8. Våbenhusets gavl (s. 1975). NE fot. 1983. – *Vorhallegiebel.*

over et enkelt vandret savskifte og omgives af seks små »savtakker« af hjørnестillede sten. I det indre dækkes rummet af et gråmalet bjælkeloft og har gulv af store, røde mursten, lagt på den flade side.

Våbenhuset manglede 1668¹⁴ dør og loftsbe-klædning. En *tskorsten*, muligvis brugt til blystøbning, blev nedtaget 1888.¹¹ Huset er nu tækket med bly på begge sider efter at det i mange år havde stået med bly på vestsiden og tagsten på østsiden, i 1800'erne vist nok med tagsten på begge sider, således ved F. Uldalls besøg 1886.

Tårnet ved skibets vestgavl er 1981 istandsat ved en omfattende restaurering (arkitekter Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen). Det lille tårn savner ligesom flere tårne i Øster Horne herred (sml. Torstrup, Hodde og Tistrup) en muret spindeltrappe, og har istedet haft en højt-siddende dør i nordsiden, hvortil der var adgang via en tømret trappe. Tårnet er muret af munkesten over 4-6 skifter granitkvadre, udtaget af skibets vestgavl. Munkestenene ses nu kun i nordmuren samt indvendig i østmuren, idet syd- og vestmuren er totalt ommuret med små sten 1786. Dette årstal, der oprindeligt stod at læse med jerncifre øverst i sydsiden,²⁰ er i dette århundrede ændret til »1781«. På vestsiden ses med jernbogstaver »H E B« for kirkeejeren Henrik Ernst Bjerrum, Øllufgård.

Tårnrummet, der åbner sig mod skibet med en spidsbuet arkade i rummets fulde bredde, har dybe, fladbuede spareblændinger i syd, vest og nord med bænke i bunden. I den vestre blænding, der er højere end de to øvrige, er et ommuret, fladbuet vindue. Rummet dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstens ribber udgående fra hjørnerne. Der er nu adgang til de to øvre stokværk og til klokken i tagrummet via en lem i våbenhusloftet og en dør i skibets vestgavl, der leder ind til mellemstokværket. Tidligere, vist nok indtil 1888,¹¹ kom man som nævnt op i tårnet via en tømret *trappe* ved tårnets nordside, der førte op til en retkantet *tdør* i mellemstokværket, i hjørnet mellem tårn og skib, hvor den tilmurede dør indvendig står som en falset niche. Det øverste stokværk har bevaret munke- tegl i nord (med fladbuet spareblænding) og øst,

Fig. 9. Indre set mod øst. NE fot. 1990. – *Innenansicht nach Osten.*

men er som nævnt helt ommuret i syd og vest. De tre frie sider har kurvehanksformede åbninger fra ombygningen 1786. Østre gavlspids har et glamhul, flankeret af to korte, dobbelte savskifter muret med munkesten. Den ommurede vestre gavlspids har to glamhuller.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Tårnet har tidligt voldt problemer. Ifølge synsforretningen 1668¹⁴ var der faldet et stykke af den ydre murskal »på vestre side fra jorden og op imod glamvinduerne«. I et nyt syn seks år senere²¹ anslog man, at »kirkens brøstfældighed og nødvendige reparation« ville kræve 150 slette daler, og kirken havde kun 57½ daler i beholdning. 1700¹⁵ var tårnets vestside fra hvælvingen og op så brøstfældig, at der til en reparation ville medgå 3500 sten. Tårnets jernankre var ganske forrustne, og kirkens østende (koret?) behøvede otte nye an-

kre, foruden de tre der allerede fandtes i muren. Kirkeværgen, forpagteren Mogens Christensen, gav tilkende, at de ovennævnte arbejder ville blive sat i værk, »så snart som skibene kommer hjem fra Holland med materialer, som dertil er bestilt at skal hjemkøbes«. De pågældende materialer var formodentlig først og fremmest mursten, men dertil muligvis også kalk.

Bortset fra våbenhuset, der som nævnt en tid var delvis tækket med tegl, var der overalt *blytage*. 1668¹⁴ var 32 blytavler fra skibets nordside blæst ned og i værgernes forvaring, indtil de kunne omstøbes. Måske er blyet som i Brøndum blevet støbt om i den »skorsten«, der indtil 1888 fandtes i våbenhuset.

Reparationen med tegl i den østre del af skibets nordside er foretaget o. 1850.²² 1855 påbød provsten, her som i herredets øvrige kirker, at

Fig. 10. Kalkmalet dekoration i korets hvælv, udført af den såkaldte Liljemester o. 1500-20 (s. 1979). NJP fot. 1989. – *Gewölbmalerei im Chor, sogenannter Lilienmeister, um 1500-20.*

de indvendige vægge skulle gøres jævne og glatte. Kirken var ved Jacob Helms' besøg 1873 hvidtet overalt. I 1880'erne blev kvaderpartierne i koret og i tårnets nedre del rensat for kalk. I det følgende årti blev koret sat om og sydsidens romanske vindue rekonstrueret af løse kvadre.

Under en indvendig *restaurering* 1952, der ledte til fundet af korbvælvingsens kalkmalerier, blev skibets loftsbjælker udskiftet og sydsidens vinduer fik deres klædelige, fladbuede trærammer, som afløste retkantede rammer. Gulvet blev fornyet og lagt med store, røde teglsten. 1954-55 fortsattes arbejdet udvendigt under ledelse af arkitekt Hans Brink.

Den velholdte lille kirke står idag præget af den nænsomme istandsættelse af tårnet 1980-81 og af kirkerum og våbenhus 1987-88. Ved de sidstnævnte arbejder, der blev ledet af arkitek-

terne Rønnow og Overby, Gram, blev skibets loftsbjælker indklædt i brædder og skibets norddør og nordøstre vindue efterladt som nicher. Den blytækte kirke er hvidtet inde og ude med undtagelse af granitkvadrene i koret, i skibets vestgavl, i våbenhusets vestsider og i tårnets nedre del. Tårnets mange jernankre er sortmalede.

Opvarmning. Efter ønske fra beboerne blev der 1902¹¹ anbragt en kakkellovn i kirken, i skibets nordvestre hjørne med skorsten op gennem tårnet. Det nuværende luftvarmeanlæg er placeret på skibets loft.

Glasmaleri. I skibets nordvindue (fig. 30) er 1979 indsat en glasmosaikrude, udført af Jens Urup Jensen og forestillende tre stiliserede, røde roser, et symbol på treenigheden (sml. Treenighedskirken i Esbjerg, s. 1010).

KALKMALERIER

1952 fremkom i korhvælv og i korbue kalkmalede dekorationer fra to perioder. Malerierne blev afdækket og istandsat af Harald Borre.

1) O. 1500-20. Korets ottedelte hvælvning smykkes af en dekoration (fig. 10) af den såkaldte Liljemester,¹⁹ hvis hvælvmalier kendes adskillige steder på egnen, f. eks i Janderup (s. 1040), Skast (s. 1892) og Alslev (s. 2010). Dekorationen er den velkendte med et okkerrødt treblad i hver kappe, samlet omkring en ring og omgivet af en sortgrå gavl, som krones af en rød, fransk lilje. Liljerne gentages omkring ribbernes samlingspunkt (med lille roset), hvor de tilsammen danner en stor, kunstfærdig roset. Ribber og buer har sparremønstre i rødt og sort adskilt af hvidt, og herfra og fra gavlene udgår røde krabbeblade. På grund af den ringe plads er dekorationen trængt så meget sammen, at liljerne næsten når hinanden.

2) O. 1590. Korbuens underflade (jfr. fig. 26) smykkes i et indrammet felt af fem store rosetter, dannet af større og mindre blomsterbægre og adskilt ved små stjerner (fig. 11), alt udført med fine, spinkle konturer i svage gullige og grålige, dekomponerede farver. Dekorationen ses også på korhvælvet, hvor skjoldbuernes underside i øst, syd og nord er besat med sortgrå stjerner, mens der i vestre skjoldbue er malet en »løbende hund«. Sammenhørende med denne dekoration var formodentlig de »mangfoldige« *tadelsvåben* »over korets hvælvning«, som præsten 1766 omtaler i sin indberetning til biskop Bloch.⁷ Våbnerne har højst sandsynligt refereret til de bisatte i gravkrypten under korgulvet (se gravminder). En lignende, efterreformatorisk dekoration, vistnok dateret 1592, fandtes tidligere i Brøndum kirke på skibets hvælv (s. 1940, kalkmalier nr. 3).

INVENTAR

Oversigt. Indretningens ældste stykke er den romanske granitdøbefont, der synes leveret af samme stenhuggere, som opførte kirkebygningen. Middelalderen i øvrigt er repræsenteret af et interessant kor-

Fig. 11. Kalkmalet dekoration i korbuen, nordre vange, o. 1590 (s. 1979). NE fot. 1983. – *Wandmalerei im Chorbogen, nördliche Wange. Um 1590.*

buekrucifiks fra 1318, formentlig et Ribearbejde, dateret ved en seddel indlagt i et relikviegemme i figurens baghoved.

Rummet præges af inventar fra 15-1600'rne og af forholdet til herregården Øllufgård. De stærkt fornyede stolestader dateres formentlig af årstallet 1585 på en herskabsstol, opsat af Niels Pedersen Glambek umiddelbart efter gårdens oprettelse 1583. Altertavlen er bekostet 1616 af Christence Krag, der 1654 tillige skænkede den overdådige prædikestol, skåret i en sjældent professionel bruskbarokstil. Ved denne tid tilkom også en (t)fontehimmel og en (t)mindetavle med maleri, sat 1650 af en pige i taknemlighed over at være udfriet af ti års hårde åndelige anfægtelser.

Kirkens alterstager er gotiske, fra o. 1575, altersølvet leveret o. 1700 af Johan Andersen i Ribe. Klokkeren er støbt 1769 af Joh. Nicolaus Bieber i Hamborg, og som noget usædvanligt går også alterskranken tilbage til 1700'rne.

Fig. 12. Altertavle 1616, udsnit, nordre topvinge og kvindefigur yderst på gesimsen (fig. 14). NE fot. 1983. – Altar 1616, Ausschnitt. Kartusche und Frauenfigur zu äusserst auf dem Gesims.

Fig. 13. Løvehoved, detalje af altertavle 1616 (s. 1981). NE fot. 1983. – Löwenkopf, Detail des Altares von 1616.

Farvesætning og restaureringer. Sin nuværende fremtræden skylder kirkerummet hovedsagelig istandsættelsen 1952, da krucifikset blev genopsat og stolestader og prædikestol restaureret og malet i dæmpede farver, præget af gråtoner. På altertavlen er en broget staffering fra 1918 med malerier af Jørgen Hansen, Esbjerg, blevet bibeholdt, også efter en snedkermæssig istandsættelse 1978. En mindre farveafstemning på stolestader m.m. er foretaget ved malerarbejder 1988.

1790 iværksatte kirkeejeren en almen istandsættelse og nymaling, hvoraf er konstateret blå, cinnoberrødt, marmorering og forgyldning. 1845 blev prædikestolen vidtgående restaureret og på altret opsattes en ny tåltartavle med bibelsprog, der kasseredes med renæssancealtertavlens genopsætning 1918. 1855 holdt egetræsmalingen sit indtog i kirkerummet, og 1882-84 fik stoleværket en større restaurering og fornyelse efterfulgt af den obligate egetræsmaling.

Alterbordet er formentlig middelalderligt, muret op imod korets østvæg. Murværket består til dels af kvadre, men lader sig ikke nærmere bestemme, da bordet står glatpudset og hovedsageligt dækket af et *alterpanel* fra 1952, 155 × 79 cm, 105 cm højt. Dets forside har tre profilindrammede fyldinger, kortsiderne én, rammeværket står brunt med grønne lister, fyldingerne med Jesumonogram og grønt skabelonmønster på grå bund. 1862 var *talterpanelet* af brædder.¹¹

Alterpanelet dækkes af et nyere *alterklæde* i diskrete gråtoner. †*Alterklæder*. 1668 var alterklædet af gammelt lærred,¹⁴ 1700 kaldes det ringe.¹⁵ 1771 erhvervedes et rødt alterklæde med årstallet »Anno 1771«, flankeret af to i sølv og guld syede våbener,²³ der kendes gennem en skitse i Søren Abildgaards notebog. Den viser to cirkulære våbener, kronet af lidt korslagt løv. Det (heraldisk) højre våben fremtræder tværdelt (fra dexter) af en tindeskure, det venstre skrådelt (fra sinister) af tre bånd mellem to stjerner.²⁴ De borgerlige våbener må opfattes som kirkeejeren Henrik Ernst Bjerrums og hans hustrus (jfr. klokke). Et rødt alterklæde med guldkors fjernes 1942 (jfr. fig. 28).

Altertavle (fig. 14), 1616, ifølge en forsvunden indskrift bekostet og opsat af Christense Krag til Øllufgård, enke efter Fasti Staverskov. Storvingerne prydes af parrets mødrene våbener (hans

Fig. 14. Altartavle, 1616, bekostet af Christense Krag til Øllufgård (s. 1980). NE fot. 1983. – Altar 1616, gestiftet von Christense Krag zu Øllufgård.

muligvis forkert), mens de fædrene nu mangler på opbygningen, der er blevet stærkt fornyet i fyrretræ 1918, da den fik sin nuværende staffering med malerier af Jørgen Hansen, Esbjerg.

Tavlen, der må tilskrives samme snedker som Brøndum kirkes prædikestol (jfr. ndf.), har lavt postament, bredt, tredelt storstykke og todelt, gavlprydet topstykke, alt med vinger udført i tidens rulleværksstil. Glatte korintiske søjler med prydbælter flankerer storfelterne, hvis rammeværk stammer fra 1918. Det næsten kvadratiske midtfelt indfattes af en perlestav, de lidt smallere sidefelter af slyngbåndslister. Under de ydre storsøjler er der fæstnet store englehoveder, mens de indre hviler på postamentfremspring, der på siderne har små bosser, fortil løvehoveder med ring i flaben (fig. 13). Midt på storvingerne

ses våbener for slægterne Bryske (i nord) og Juel, utvivlsomt ment som henholdsvis Fasti Staverskovs og Christence Krags mødrene våbener (jfr. prædikestol). Bryskevåbenet, der fremtræder spejlvendt, må være en fejl for Bang, da hans mor efter al sandsynlighed var Anne Bang.²⁵ De nu manglende fædrene våben, der savnedes allerede i 1700'erne,²⁴ må have haft plads andetsteds på tavlen, måske oven på stor- eller topvingerne, der nu krones af små nyere, drejede spir.²⁶ Storfrisen brydes af fremspring med englehoveder. Herover står yderst på gesimsen gestikulerende kvindelige frifigurer (fig. 12), der i hvert fald nu er uden attributter (dyder?). De flankerer topstykket, der fremtræder som en forenklet udgave af storstykket. Søjlerne har attiske baser og glatte skafter, felterne en

Fig. 15. Alterkalk, udført af Johan Andersen i Ribe (1673-1705), bægeret fornyet 1793 af Johannes Brosbøll, Varde (s. 1983). NE fot. 1983. – *Kelch von Johan Andersen, Ribe (1673-1705). Schale 1793 von Johannes Brosbøll, Varde, erneuert.*

(fornyet) tandsnitsindramning og frisen frem-spring, der prydes af diamantbosser. Topvin-gerne rummer højovalde medaljoner med relief-fer af evangelisterne Mattæus (fig. 12) og Johan-nes, begge skåret efter stik af Chrispin de Pas (1560-1637) efter Geldorph Gortzius.²⁷ Små dre-jede spir (nyere) flankerer topgavlen, der er for-met som en stor rulleværkskartouche med rund-buet, profilindrammet felt.

Tavlen har en broget og nuancerig bemaling fra 1918 med hvid bund, en del forgyldning og gråmarmorering af alt vandret listeværk. Fri-serne står sorte uden indskrifter, mens posta-mentfeltet rummer forgyldt frakturkrift på sort bund: »Saa elskede Gud Verden...(Joh. 3, 16)«. De samtidige *malerier*, der ligeledes skyldes Jør-

gen Hansen i Esbjerg, er udført i olie på træ-øjensynligt efter forlæg, der spænder fra renæs-sancens mestre til 1800'ernes danske malere. Ma-lerierne viser i storfeltene Emaus, flankeret af Bønnen i Getsemane (i nord) og Korsbæringen, i topfelterne Fødslen (i nord) og Dåben samt i topgavlen Himmelfarten. Om restaureringen 1918 vidner den malede påskrift »I. Hansen Es-bjerg 1819« (årstallets cifre forbyttede) på tavlens bagside.

Tavlen må være udført af en vestjysk snedker, hvis hovedværk er inventaret i Sønder Borris kirke (Ringkøbing amt), og som i nabokirkerne er repræsenteret ved altertavlen og prædikestols-himlen i Skast (s. 1896) og prædikestolen i Brøn-dum (s. 1952). Om opsætningen vidnede en ind-skrift, vistnok i postamentfeltet: »Haver ærlige og Velbyrdige Frue Krag til Øllufgaard sal. Fasti Staverskous Efterleverske ladet indsætte udi Ne-bel Kirke denne Alter-Taule paa hendes egen Be-kostning, Gud Almægtigste til Lov og Ære og Kirken til Beprydelse den 23. Aug. 1616«.²³

1700 sagdes altertavlens billeder og lister ad-skillige steder at være »afstødt eller affalden«.¹⁵ En nymaling ved kirkeejerne 1790 – hvoraf på søjleprydbælterne er konstateret lidt blå, cinnoberrødt og forgyldning – mindedes med ind-skriften »Hans Wartho 1790 Bodil Elisabeth Bier-rum«, optegnet i sognepræstens indberetning året efter. Heraf ses endvidere, at storfeltet da rummede et Nadvermaleri ledsaget af Indstiftel-sesordene, der var anført med gule bogstaver nedenunder.²⁸ Herunder, formentlig i posta-mentfeltet, læstes den ovenciterede oprindelige stiftelsesindskrift.²⁹ 1827 ønskedes en ny repara-tion af tavlen,³⁰ der 1844 kaldtes oprådnat og løs i mange dele. Den burde derfor »nedtages og enten overmåde vel repareres og indskrifterne såvelsom alt nyt på samme males lig det øvrige, eller en helt ny anskaffes«.²² Resultatet blev op-sætningen af en ny tavle, der må have tjent fra 1845 til 1918 (jfr. taltertavle), mens den gamle har været stillet af vejen.³¹ Den blev genopsat 1918, efter at en vidtgående lokal restaurering havde givet tavlen sin nuværende fremtræden. 1978 er foretaget en snedkermæssig istandsæt-telse.

Fig. 16. Alterstager, o. 1575 (s. 1983). NE fot. 1983. – Altarleuchter, um 1575.

†*Altertavle*, 1845, beskrevet 1862 som ny, sort-malet med forgyldte bibelsprog og figurer.³² Kasseret 1918.

Altersølvet skyldes Ribemesteren Johan Andersen (1673–1705), idet kalken dog er delvist fornyet 1793 af Johannes Brosbøll, Varde. *Kalken* (fig. 15), 18,5 cm høj, har stejl sekstunget fod med bred fodplade, profileret standkant og på en af tungerne et forholdsvis stort, påloddet krucifiks med »INRI«-bånd, der snarest stammer fra renoveringen 1793. Skaftleddene er sekssidede med profilering, knoppen sekstunget med mellemfaldende små støbte englehoveder. Bægeret er Johannes Brosbølls, let svejet og glat med graveret indskrift i kursiv langs randen: »Dette Kalck og Deskkee Til Hörrer Nebel KierKee 1793«. Det er indvendig forgyldt og har i bunden Brosbølls stempel.³³ På fodpladens underside Johan Andersens stempel (Bøje 1982, nr. 6781) efterfulgt af graveret vægtangivelse: »40 Ld«. Den sammenhørende *disk*, tv. 14 cm, har på fanen et graveret cirkelkors. 1880 omtales lodning af altersølvet, 1904 en indvendig forgyldning af kalken.¹¹

Alterkande, 1928, af sølv, 30 cm høj, med graveret versalindskrift: »Guldbryllupsgave fra Lærer og Kirkesanger N. Horsbøl Christensen og Hustru V. Nebel 1928«. Tilsvarende *oblatæske*, tv. 9 cm, med påskriften: »Skænket af V. Nebel Kvindeforening 1928«. *Alterkande* og *oblatæske* i sort porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik på våbenhusloftet. De er anskaffet henholdsvis 1854²² og 1862.¹¹ En *tblatæske* bestiltes 1845 hos provsten.²²

Alterstager (fig. 16), gotiske fra o. 1575, meget lig Fåborg kirkes (s. 1765). De er 35 cm høje med nogenlunde ensdannet fod- og lyseskål og cylinderskaft med tre skaftringe. Fodskålen og dens tre fødder, formet som dyrepoter, bærer stærkt præg af reparation og fornyelse, ligesom lysetornene er udskiftede i jern. 1862 var stagerne forsynet med lakerede bliklamper (jfr. DK. Holbæk, s. 409).¹¹ En nyere *femstage* i messing er henlagt på våbenhusloftet.

En *messehagel* af rødt fløjl med guldkors er fra slutningen af 1800'erne, vistnok anskaffet o. 1875.¹¹ †*Messehagler*. Kirken var uden hagel både 1668¹⁴ og 1700, da den sagdes at have manglet

siden krigens tid (dvs. siden 1657-60).¹⁵ Atter 1829 beklages manglende messeklæder,²² mens kirken 1862 havde messeklæder »i tilbørlig orden«.¹¹

Alterskranke, 1700'rne, formentlig fra istandsættelsen 1790, strækkende sig tværs over koret. Kun selve gelænderet med udsavede balustre er gammelt, med grå bemaling fra 1988, hvorunder på en af balustrene er fremdraget en formentlig oprindelig, blå marmorering. Blåmalet håndliste og muret knæfald med læderbetræk fra 1952. 1862 omtales knæfaldet som simpelt, »med udskæringer i træværket til 12 nadvergæster«.¹¹ En *knæleskammel* til præsten, betrukket med rødt klæde, omtales 1873 og 1909.¹¹

Døbefont (fig. 17), romansk af rødlig granit, tilhørende en lokal undergruppe af den almindelige vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte* s. 174f.). Fonten er 95 cm høj, foden søjlebaseformet (uden hjørneknopper) med halvcirkulære felter, der rummer symmetrisk arrangeret bladværk. Et af felterne kronenes af en bladspids, over

Fig. 17. Døbefont, romansk af granit (s. 1984). Efter tegning af E. Rondahl 1896 i Nationalmuseet. – *Romanische Granittaufe, nach Zeichnung 1896.*

et andet er indristet et lille ligearmet kors. Foroven har foden en tredobbelt vulst, den nedre med fire reliefhuggede, nedadvendte liljer. Kummen er halvkugleformet med en indhugget, krydsende buefrise på siden og en attisk mundingsprofil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte. På randen er indristet et lille, ligearmet konsekrationkors, der har sidestykker bl.a. i Øse (s. 1615f.) og Brøndum (s. 1950).³⁴ Udsmykningens detaljer er karakteristisk for en række stenarbejder på egnen. Således genfindes liljen på skibets vinduesoverligger (s. 1974 og fig. 30) og på andre af gruppens fonte, hvor også buefrisen og de ret sjældne konsekrationkors optræder (jfr. s. 1792 med note 36 og eksempelvis s. 1886).³⁵ 1667 beklagede Sofie Staverskov, at fonten nyligt var blevet flyttet fra en plads ved altret »ungefær fem alen til en krog«, formentlig til korets nordvesthjørne, idet den nævnes over vinduet, der gik »ud til nord« fra korets tgravkrypt (s. 1995, jfr. (†)fontehimmel).¹³ 1791 kaldes fonten en stor, udhulet grå sten,²³ 1844 ønskedes den rensat og 1859 flyttet frem »synlig for menigheden«.²² I overensstemmelse hermed var dens plads 1862 ud for korbuens nordvange (jfr. fig. 28), hvorfra den 1952 er blevet rykket lidt ind i koret.

Dåbsfad, o. 1550, af drevet messing, sydtysk, tvm. 54 cm. I bunden cirkelmedaljon med bebudelsesrelief, indfattet af et næsten udpudset majuskelbånd, en snoet ranke og en bort af små stemplede blade. På fanen frise med hjort og hund. En reparation på undersiden stammer formentlig fra 1840, da dåbsfadet blev loddet og smukt afpudset.²² Nyere *dåbskande* af messing, 39 cm høj, stemplet »HB«.

Af en (†)fontehimmel fra 1653 er på kirkeloftet bevaret ophængt samt en noget yngre drejelig ophængsgalge, hvori himlen under dåben har kunnet svinges til side (jfr. fig. 31). Ophænget består af en smedjernsstang (115 cm), der går igennem to spiragtige trækugler og nederst et seksidet led (38 cm højt) med skælmønster på hjørnerne og tandsnitgesims. Yderligere en rest af himlen er måske et buttet englehoved, der nu er fæstnet under prædikestolen (s. 1990, 1995, jfr. fig. 23b), og som – hvis det stammer fra himlen

Fig. 18. Korbuekrucifiks, 1318 (s. 1985), dateret ved en seddel, der var vedlagt *relikvier, som 1952 blev fremdraget af et gemme i figurens hoved (jfr. fig. 19). N. J. Termansen fot. 1954. – *Triumphkreuz, 1318. Datierung durch einen Zettel, der bei den *Reliquien lag. Diese wurden 1952 in einem Sepulcrum im Kopf der Figur gefunden (vgl. Abb. 19).*

– antyder, at den har været leveret af billedskæreren Jens Mortensen i Kolding (jfr. fontehimmel i Ølgod, s. 1540). Mens træværket på loftet nu er uden farverester, har englehovedet karnation og grøngrå vinger, formentlig fra 1790, hvorunder er konstateret kraftige renæssancefarver på kridtgrund. 1791 læstes på himlen: »hvo som Troer og bliver døbt, han skal blive salig, men hvem som ikke troer skal blive fordømt. Marc: 16(,16). Anno 1653«. ²³ Himlen må være blevet nedtaget engang i årene før 1862. ³⁶ 1952 lå resterne på våbenhusloftet.

Galgeophænget (jfr. fig. 31), 330 cm højt, der i sin konstruktion svarer til det bevarede i Darum kirke (Gørding hrd.), ³⁷ består af en drejelig stolpe med tværarm, støttet af en skråstiver. Den sidste har renæssanceprofil og er genanvendt i arrangementet, der er yderst groft udført og formentlig stammer fra begyndelsen af 1800'rne. Af en klage fra Sofie Staverskov på

Øllufgaard 1667 fremgår, at himlen oprindeligt havde været ophængt i en vippearm med en kontravægt i form af en jernbunden blok. Nu fandtes ophængets lænke imidlertid blot »fastslagen på et spær med søm, og kan sig ikke nu bevæge op eller ned«. Præsten Peder Jensen henviste i sit svar til muremesteren og bedyrede, at han aldrig selv havde kunnet få låget til at vippe op og ned. ¹³

Korbuekrucifiks (fig. 18, 20–21), 1318, med indlagte *relikvier og en daterende seddel (fig. 19), fremdraget 1952 af et gemme i figuren, der da i stærkt medtaget stand blev nedtaget fra våben-

Fig. 19. *Relikvier m.m., fremdraget 1952 af et gemme i korbuekrucifiksets hoved (s. 1986). Den vedlagte seddel bærer påskriften: »denne ribbensknogle af de 11000 Jomfruer blev nedlagt her af magister Tyge, kantor i Ribe, i året 1318 ottendedagen efter Kristi Himmelfarts Dag til ære for Det Hellige Kors«. LL fot. 1979. – **Reliquien u.a.m., 1952 in einem Sepulcrum im Kopf des Triumphkreuzes gefunden. Der beigelegte Zettel ist mit der Aufschrift versehen: »Dieser Rippenknochen der 11000 Jungfrauen wurde hier im Jahre 1318 am achten Tage nach Christi Himmelfahrt zur Ehre des heiligen Kreuzes von Magister Tyge, Kantor in Ribe, niedergelegt«.*

Fig. 20 a-b. Korbuekrucifiks, 1318, hovedet set i profil og forfra (s. 1985). LL. fot. 1954. – *Triumphkreuz*, 1318. *Seiten- und Vorderansicht des Kopfes*.

husloftet og nænsomt istandsat.³⁸ Figuren er 101 cm høj, armene udstrakte, højre fod lagt over den venstre. Hovedet er tungt sænket mod højre skulder, og kroppen sunket sammen, så dens vægt har skubbet knæene frem. Tornekronen er tovsnoet, håret langt og bølget, ansigtet dødt og forpint med smertefuldt sammentrukne øjenbryn og halvåben mund. Hagen er delvist bortrådnat, men det ses, at det korte fuldskæg har haft runde »semitiske« krusninger. Armene, der nu fremtræder afstumpede uden fingre, er tappet ind i skuldrene, ribben og mellemgulv er tydeligt markeret, sidevunden skåret i højre side. Lændeklædet, der dækker det højre knæ og lader det venstre frit, er fæstnet med en hængesnip ved højre hofte. Ved lænderne danner klædet fine rørfolder, midtfor en stor posefold, der næsten er rådnat bort. Figuren er hulet fra bagsiden og har i baghovedet et 7,5 cm dybt relikviegemme, der måler 2 cm i tvm. og har været lukket med en kobberplade (jfr. ndf.). Rester af bemaling fra første del af 1800'erne, lysblåt lændeklæde og grålig karnation med røde læber og

lidt blodstænk ved hårkrans og vunder. Kors-træet er fra 1952, glat med grå bemaling fra 1988.

Gemmets **relikvier* og øvrige indhold (fig. 19) var som nævnt dækket af en kobberplade, cirkulær, tvn. 5 cm, der har været fæstnet med fire kobbernitter. I gemmet lå fire små træstykker og dybest selve relikvierne, et par benstumper omvundet i to stykker linned, sammenholdt af en tynd tråd. Yderst, indlagt i en lidt tykkere, gullig linnedklud, fandtes dedikationsstedlen, en strimmel pergament, 2,3 x 13,5 cm, med påskriften: »hoc os de coste s(an)c(t)a(rum) xi milium v(ir)gin(um) positu(m) hic p(er) mag(ist)r(um) thucone(m) cantore(m) ripen(sem) anno d(omi)ni m(ilesimo) ccc xviii in octava ascenc(i)o(n)is d(omi)ni ad honore(m) s(an)c(te) crucis (denne ribbensknogle af de 11000 Jomfruer blev nedlagt her af magister Tyge, kantor i Ribe, i året 1318 ottendedagen efter Kristi Himmelfarts Dag til ære for Det hellige Kors)«.

Relikvienedlæggelsen 8. juni 1318 skete samme sommer som en lignende indvielse (19. aug.) af

et lidt mindre men i øvrigt næsten tilsvarende tkrucifiks i Ribe Domkirke, hvor samme kantor kan formodes at have stået for ceremonien (s. 436 med fig. 293).³⁹ De udtrykksfulde, højgotiske krucifikser, enestående ved den nøjagtige datering, viderefører træk fra lidt ældre krucifikser i Vester Horne herred og i Guldager, ligesom der findes nære sidestykker i Gram og Randerup kirker (DK.Sjyll. s. 802, 1466).⁴⁰ Dette peger – ligesom domkantorens involvering – på en udførelse i et værksted i Ribe.⁴¹

Krucifikset, der må være blevet nedtaget en gang midt i 1800'rne,⁴² fandtes i vinteren 1935 ynkeligt liggende på våbenhusloftet – delvist tilføjet med sne. Figuren var da fæstnet til et simpelt egetræsmalet tkorstræ med afrundede ender, formentlig fra 1800'rne. 1952 blev figuren taget ned for restaurering, hvorved relikviagemmet blev fundet og dets indhold 1954 deponeret i Nationalmuseet (inv. nr. D 96/1954). Selve figuren blev underkastet en konserverende behandling og en let farvemæssig retouche, hvorefter den, fæstnet til et nyt kors, fik sin nuværende plads på skibets nordvæg.

Prædikestol (fig. 24), 1654, skænket af Christence Krag til Øllufgård, et velskåret arbejde i en overdådig bruskbarokstil, en del fornyet 1845 og ved en gennemgribende istandsættelse 1952. Prædikestolskurven udgøres af fem arkadefag, flankeret af joniske dydehermer, hvis kraftigt udbugende volutskafter prydes af forskelligt karakteriserede hoveder over frugtklase. Fra opgangen ses: 1) Troen. 2) (Fig. 22) Håbet. 3) (Fig. 22) Kærligheden. 4) Retfærdigheden. 5) Styrken. Felternes lidt udbugende arkader har halvsøjler med kannelurer (forneden udfyldte), karniskapitel og bosseprydet postament, bueslaget udgøres af en æggstav prydet med S-volut. Sviklerne rummer englehoveder, og forneden afgrænser tandsnitsborter arkaderne fra småfelter med enkle skriftkartoucher. Arkaderne rummer reliefmotiver fra Jesu barndomshistorie. Fra opgangen ses: 1) Bebudelsen. Maria sidder til venstre, bevæget, bag læsepulten, kranset af forhængt fra en rund baldakin med tungekant ovenover. Fra højre kommer Gabriel ind med en blomst i den fremrakte højre hånd og den ven-

Fig. 21. Krucifiksfigur 1318 (s. 1985), fotograferet efter istandsættelsen 1954 af Lennart Larsen. – *Krucifix 1318*.

Fig. 22. Prædikestol, 1654, udsnit med relief af Hyrdernes tilbedelse, flankeret af dyderne Håb og Kærlighed (s. 1988). NE fot. 1983. – *Kanzel 1654. Ausschnitt mit Relief von Anbetung der Hirten, flankiert von den Tugenden Hoffnung und Liebe.*

stre løftet til hilsen, mens Helligåndens due i sky- og strålekrans melder sig foroven. 2) (Fig. 22) Hyrdernes tilbedelse. Barnet ligger under et »paraplytræ« med Maria siddende ved hovedgærdet og en ung hyrde stående ved fodenden

med hyrdestav og et lam under armen. Foran krybben leger en hyrdehund, bag den knæler Josef, mens koen og æslet titter frem i baggrunden, æslet med en meget stor kurv på ryggen. 3) Omskærelsen (jfr. fig. 24). Josef, til højre, rækker det nøgne barn frem til ypperstepræsten, der ligeledes er vist siddende, mens Maria står bag ham i bøn. Et stort hængeklæde danner baggrund. 4) Kongernes tilbedelse. Maria sidder til højre med det nøgne barn på skødet. Foran knæler en konge, der har sat sin krone på jorden og rækker et skrin frem, mens de to andre konger står bagved med pokaler. Mellem dem stikker Josef hovedet frem; baggrunden udgøres af et »paraplytræ« og fra oven sender stjernen en stråle ned. 5) Kongernes tilbedelse, nogenlunde som nr. 4, men spejlvendt, og kun Maria, barnet og den knælende konge er færdigskåret, mens feltet i øvrigt står glat. Relieffet er formentlig et første udkast, hvis manglende færdiggørelse vel er grunden til, at det har fået plads halvt skjult, nærmest væggen.

Postamentet har fremspring med stærkt udbugende krumknægte med vrængemasker og bruskværk på siderne (fig. 23), mens felterne rummer bruskkartoucher med små engle. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 23a) engel, der blæser trompet. 2) Velsignende engel med blomst i venstre hånd, i bruskværket to profilmasker. 3) Engel med åben bog i venstre hånd, den højre

Fig. 23 a-b. Prædikestol 1654, udsnit af postamentet (s. 1988-89). a. Første fag. b. Fjerde fag, hvor et afvigende englehoved fornedden må tilskrives billedskæreren Jens Mortensen i Kolding. NE fot. 1983. – *Kanzel 1654. Ausschnitt aus dem Untersatz. a. Erstes Fach. b. Viertes Fach, wo ein abweichender Engelkopf dem Bildschneider Jens Mortensen in Kolding zuzuschreiben ist.*

Fig. 24. Prædikestol, 1654, skænket af Christense Krag til Øllufgård (s. 1987). NE fot. 1983. – *Kanzel, 1654, gestiftet von Christense Krag zu Øllufgård.*

løftet. 4) (Fig. 23b) engel med Livets Krone. 5) Bedende engel. Frisen har bøjlefremspring med engelhoveder og i felterne bruskkartoucher med engelhoveder, frugtklaser og vrængemasker. Arkitraven ledsages af en perlestav, gesimsen af tandsnit og en vulst med beslagværk; gesimsens

dækplanke (med læsepult) i blank, ferniseret og er fra istandsættelsen 1952. Hængestykkerne er udformet som bruskkartoucher med vekslende motiver. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 23a) mands-hoved med hat og overskæg. 2) Pelikan, der hakker sig i brystet og fodrer tre unger med sit

Fig. 25. Prædikestolshimmel, 1654 (s. 1990). NE fot. 1983. – *Schalldeckel, 1654.*

blod. 3) To duer i frugtranke. 4) (Fig. 23b) Fugl Fønix. 5) Nok en fugl (jfr. fig. 23b). Hængestykkerne flankeres under fremspringene af englehoveder, der er ens (to nyskårne), bortset fra et fjernest opgangen (fig. 23b), som er af Koldingbilledskæreren Jens Mortensens runde og buttede type og formentlig må skyldes ham. Englehovedet stammer vel fra den samtidige (†)fontehimmel (jfr. ovf.) eller fra Karen Simonsdatters fmindetavle (jfr. ndf.). Den svejede underbaldakin, hvis panel er fornyet 1952, har i stødene ribber, der prydes af beslagværk. Trappens gennembrudte opgangspanel har smukt udsvæfede balustre med æggestavkapitæl, semikolontegn og bosser, samt frise med triglyffer og håndliste, ledsaget af æggestav og en bort af små kølbuer. Mægleren prydes af dukatborter.

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne under en sammenhørende himmel (fig. 25), hvis træværk efter restaureringer 1845 og 1952 er så stærkt fornyet i fyrretræ, at hovedsagelig kun de skårne dele er originale. Himlen, der er relativ lille i forhold til kurven, har form af en ottesidet polygon. Fremspring, der prydes af bøjler med englehoved, bryder frisen, der krones af en kraftig karnisgesims, som på fremspringene bærer puttifigurer med lidelsesredskaber, der – bortset fra en søjle – er nytilsat 1952. De flankerer topstykkerne, der er formet som bruskkartoucher og hovedsageligt rummer våbener for Chri-

stence Krag og hendes mand Fasti Staverskov (af slægten Glambek),⁴³ der var død allerede 1607. Fra opgangen ses: 1) Våben for Staverskov (Glambek) under initialerne »FSF« for Fasti Staverskovs fædrene. 2) Bryskevåben og »FSM« for Fasti Staverskovs mødrene, vistnok fejl for Bangvåben (jfr. altertavlen).²⁵ 3) (Jfr. fig. 25) Bønnen i Getsemane, flankeret af årstallet »1654«. 4) Kragvåben og initialerne »CKF« for Christence Krags fædrene. 5) Juelvåben og initialerne »CKM« for Christence Krags mødrene. Under frisefremspringene er der englehoveder, flankerende hængestykkerne, der har vrængemasker og ansigter i gennembrudt bruskværk. Loftet har kassetter omkring et ottesidet, hævet midtparti med en stor roset, kantet af karnistænder.

Prædikestolens staffering i grå alabastfarve med nogen forgyldning er fra 1952. Himlens våbenskjolde har beskedne heraldiske farver, og i skriftfelterne under reliefferne er med forgyldte, skråstillede versaler anført tilhørende skriftsteder. Kun det nævnte, buttede englehoved under kurvens postament står med ældre farver, karnation og grønliggrå hår og vinger, vistnok fra 1700'rne.⁴⁴

Prædikestolen omtales i 1700'rne som dejlig, »af gammeldags billedhugger-arbejde«,⁷ og det mentes da, at den skulle »være udskåren af en bonde i Lifstrup«. ⁴⁵ Dertil er prædikestolen dog for professionelt skåret, ikke mindst de overlegent udførte bruksmasker. Den desværre ukendte billedskærer overgår her klart Koldingmesteren Jens Mortensen, til hvis arbejder der i øvrigt findes ligheder både i opbygning og udsmykning.⁴⁶ En nymaling 1790, hvoraf er konstateret en blågrå farve, efterfulgtes 1845 af en større istandsættelse, hvorved himlen blev meget vidtgående fornyet. Samtidig ønskedes en net og smuk nymaling, der vist ikke blev til noget før 1855, da prædikestolen blev overstrøget med egetræsmaling.²² En opmaling fandt sted 1868,¹¹ hvorefter prædikestolen fremtrådte som det ses af ældre fotografier (jfr. fig. 28), mørkt egetræsmalet med hvidgrå hjørnehermer og krumknægte, blå og hvid bemaling af himlens loft samt den obligate, frynsede stofbeklædning

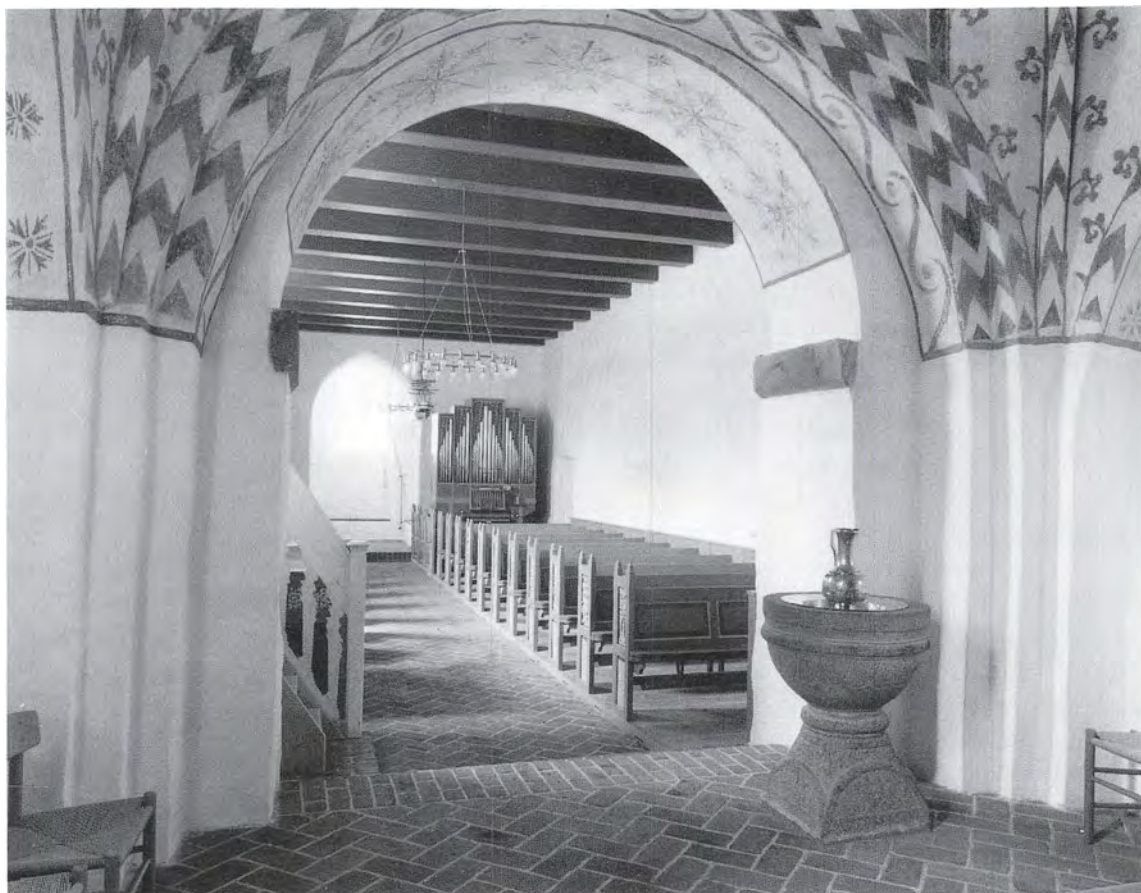

Fig. 26. Indre set mod vest. NE fot. 1990. – *Innenansicht nach Westen.*

af gesims og flæsepult. Prædikestolen var da opsat lidt højere end nu, ridende på stolestadernes forpanel og støttet af en kraftig, skævt anbragt stolpe (fra 1845?), der delvis havde ødelagt underbaldakinen. Efter undersøgelser 1935 og 1951, der viste prædikestolen i en meget dårlig stand og næsten uden ældre farvespor, fik den med istandsættelsen 1952 sin nuværende fremtræden.

Stolestader, o. 1585, af egnens ungrenæssance-type, men stærkt fornyet 1882-84, da man indsatte de nuværende bænke med fyldingsryglæn med hatteknager, og ved istandsættelsen 1952. Af staderne, der formentlig dateres af årstallet »1585« på en herskabsstol forrest i sydsiden (jfr. ndf.), er hovedsageligt gavlene de gamle, 109 cm høje, udformet som et rammeværk med småspir og to profilindrammede fyldinger. Un-

derfyldingerne har foldeværk, de øvre dels foldeværk med hjerteformede gennembrydninger, dels akantusløv, der nogle steder vokser ud af vaser. Spirene er efter afsavning 1882-84 genetablerede 1952, da man måtte udskifte en del rammeværk, ligesom panelerne i det væsentlige blev fornyet. Oprindelige er kun det søndre forpanels frisefyldinger med akantusløv, der et sted vokser ud af et hoved. Fire gavle, som 1952 kom på kirkeloftet, er 1970 genopsat som dele af et panelværk foran orglet. Stolestadernes bemaling i gråt med gule lister og hvide skæringer på blå bund er fra 1988.

Stoleværket omtales tidligst 1700, da to stader manglede »forklædning«. ¹⁵ 1791 omtales 14 mandstole og 12 kvindestole, utvivlsomt noget bredere, da de nævnes med »fem sæder«. ²³ 1862 var der ialt 29 stader, 15 i syd og 14 i nord, de

forreste med dobbeltsæder og døre, alle smukt egetræsmaledede.¹¹ I årene 1882–84 indsattes de nuværende bænke, gavlene fik spirene afsavet til udsvejfet form og forsynedes med lidt særegne, drejede løgspir, inden alt 1885 blev malet tre gange med egetræsfarve.¹¹ Ældre fotografier viser stadernes daværende fremtræden (fig. 28), der 1952 måtte vige for den nuværende.

Sammenhørende med stolestaderne er en *herskabsstol* (fig. 27) fra 1585 for Øllufgårds ejere forrest i søndre stolerad. Den har dobbeltsæde og to gavle, der svarer til de øvrige, bortset fra at den vestre i overfyldingen har et Glambekvåben over navnet på den daværende ejer: »Niels/Persen/ Glambek/ 1585« (indskårne versaler). Mellem gavlene en låge med høj profilindrammet spejlfyldning, hvis listeværk er smykket med enkel karvskåret ornamentik. Bemaling som stolestaderne.

I 1700'erne, snarest o. 1724, flyttede kirkeejerne til en *tlukket herskabsstol* i tårnet, 1766 omtalt som indrettet over tårnrummets åbne begravelse.⁷ Der har således været tale om en pulpiturstol med facade i tårnbuen, øjensynligt hvilende på (†)gravskrankens kraftige profilgesims, der er bevaret på kirkeloftet (jfr. s. 1995 og fig.

Fig. 27. Herskabsstol, 1585, for ejerne af Øllufgård, 1585 (s. 1992). NE fot. 1983. – *Herrschaftsgestühl für die Besitzer des Herrenhofs Øllufgård, 1585.*

31). Sammenbygningen antyder, at herskabsstolen har været samtidig med begravelsen fra o. 1724 (s. 1995). 1791 hed det, at kirkeejerstolen var »bygget for mange år siden«.⁴⁵

En *†bispestol* var kort før 1667 flyttet til korets nordøsthjørne »ved nordenden af altret«, hvor præsten brugte den som skriftestol (jfr. ndf.).¹³

Af en *†præste- og skriftestol* fra renæssancetiden kasseredes de sidste rester ved restaureringen 1952. Den omtales tidligst 1667 i forbindelse med Sofie Staverskovs klage over sognepræstens ommøbleringer i koret (jfr. (†)fontehimmel). Skriftestolen havde vistnok stået i korets nordvesthjørne, men var nu flyttet over til den søndre side, og »synes at være forringet og snævert (indsnævret) ungefær en halv alen, som også ses af samme skriftestols panel, som findes brækket«. Stolen var nu kun henved en alen og to fingre bred og i længden ungefær 6 1/2 kvarter (ca. 70 × 100 cm), så næppe noget menneske »synes at kunne komme derind til præsten og skrifte, men må sidde udenfor«. Præsten Peder Jensen fandt heller ikke skriftestolen bekvem til sit embede og forklarede, at han mest havde hørt skrifte i ovennævnte *†bispestol* og ikke ville tro, at bispen havde at klage derover.¹³ 1700 behøvedes et hængsel i døren til skriftestolen,¹⁵ der må være blevet noget udbygget inden 1791, da den sagdes at have plads til seks personer.⁴⁵ 1859 flyttedes præstens stol fra det nordøstre hjørne af koret til det nordvestre,²² hvor den anes på ældre fotografier (jfr. fig. 28). Den havde da fyldingspanel af renæssancekarakter forneden, foroven et åbent gitterværk, der formentlig stammede fra 1700'erne.

En *†degnestol* fra renæssancetiden, pulten med gavle som stolestadernes og panel i to fag med frise fyldinger, blev ligeledes nedtaget 1952 og dele af den øjensynligt brugt i staderne. Den omtales 1700 som brøstfældig,¹⁵ 1791 stod den syd for altret,⁴⁵ og 1859 fik den plads i korets sydvesthjørne, hvor den skimtes på ældre fotografier.

†*Kiste*. 1668 manglede en bund i kisten til messeklæderne.¹⁴ Et *†skab* til messeklæderne blev borttaget fra koret 1859,²² og 1900 ønskedes anbragt et fladt skab til messehaglen.¹¹

Fig. 28. Indre set mod øst o. 1900. Foto i NM. – *Imeres nach Osten um 1900.*

En pengebøsse fra o. 1856 er nu på kirkeloftet (jfr. fig. 31). Den er sammenslået af brædder, 25 × 19 cm, 23 cm høj, sortmalet med bliktragt. Tillige med en tilsvarende *tpengebøsse* omtales den 1862 som anskaffet ifølge lov af 8. marts 1856. Den ene bøsse stod da i våbenhuset, den anden ved døren, mens kirken ikke havde nogen kirkeblok.¹¹ En *tpengetavle* omtales 1791.⁴⁵

En *tdørfløj* af egetræ beslået med jern, formentlig gammel, omtales 1862 i skibets syddør. Den slog indad i kirken.¹¹

Orgel, 1964, af standardtype »Ishøj«, med fire stemmer og ét manual, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Udvidet 1985 med en pedalstemme. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2', Pedal: Subbas 16'. Orgelhus i umalet eg, opstillet ved nordvæggen i skibets nordvestre hjørne, senere flyttet til vestvæggen sammesteds. †*Orgel*, o. 1913, med tre stemmer, oktavkoppel og svelle, bygget

af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk bælgventillade.⁴⁷

Salmenummertavle, o. 1880, 113 × 92 cm, med kannelerede lodrette rammestykker og diamantbosses i hjørnerne. Hvidmalet med letmetalcifre på sort bund. Ophængt svingbarde ved korbuens nordside som o. 1920 (jfr. fig. 28), da tavlen havde spir og topgavl i renæssancestil, hvid frakturskrift og egetræsmaling. På tavlens bagside er som lager for cifrene fæstnet en ældre tavle, ganske enkel, 66 × 36 cm, med afrundet overkant og sort bemaling. Det er måske en af fire *tsalmenummertavler*, nævnt 1862.¹¹

Præsterækketavle, o. 1900, 177 × 160 cm, med profilramme og renæssancegavl. Under overskriften: »Præsterne i V. Nebel/ efter Reformationen« er afsat pladser til navne i to rækker, af hvilke kun den ene er ved at være udfyldt. Hvid skriveskrift på sort bund, gråmalet med rødbrun ramme.

Fig. 29. Klokke, 1769, støbt af Joh. Nicolaus Bieber i Hamborg. NE fot. 1983. – *Glocke, 1769. Ein Guss des Joh. Nicolaus Bieber in Hamburg.*

I skibet to store *lysekroner* fra 1970, ringkroner leveret af firmaet Fog & Mørup. De har afløst to messingkroner fra o. 1900, der nu er henlagt på kirkeloftet.

Et *kirkeskib*, et navnløst fuldskib, er ophængt i skibet 1958 som gave fra en anonym giver. Skibet er udført af fhv. skibsbygger Borregård Christensen, Esbjerg.

†*Ligbårer*. Efter svenskekrigen manglede kirken 1668 en ligbåre.¹⁴ En båre, nævnt i inventariet 1862, var borte 1909.¹¹

Klokke (fig. 29), 1769, støbt på kirkeejers foranledning af Joh. Nicolaus Bieber i Hamborg.⁴⁸ Klokken, der måler 75 cm i tvn., har om halsen et bånd med reliefversaler: »Anno 1769 af nye støbt og bekostet af Nebbel Kirchenpatron Hinrich Ernst Bierum«. Indskriften kantes af lister og bladværk, der ses tilsvarende på slagringen. På legemet er på latin anført klokkestøberens navn, der dog ikke er fuldt læseligt, da en del er røget i støbningen: »Me fecit Ioh. Nic(olaus Bieber Ha)mburgi« (Joh. Nicolaus

Bieber i Hamborg gjorde mig). Klokken er ophængt i en gammel slyngbom af egetræ.

†*Klokker*. 1) En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528.¹² 2) 1766 omtales en vellydende klokke i tårnet.⁷

Klokkestolen, der er opsat i tårnets tagrum over det egentlige klokkestokværk, er gammel, af egetræ.

GRAVMINDER

Af ældre gravminder er kun bevaret en smal, helt udslidt *gravsten*, 198 × 70 cm, af kalksten, der henligger ved det sydlige kirkegårdsdige, øst for indgangen. Præsteindberetninger fra 1766⁷ og 1791²³ vidner dog om flere nu forsvundne, der hovedsageligt har tilhørt ejere af herregården Øllufgård.

†*Mindetavle*, 1650, af træ, med maleri af Jesu åbenbarelse for Maria Magdalene, sat i taknemlighed af pigen Karen Simonsdatter: »Haver du baaret min Herre bort, da sig mig hvor du haver lagt ham. Jesus siger til hende: Quinde! hvi græder du? // Herren loed mig forsøge megen og stor Angest, og giordte mig levende igien // A(nn)o 1650 haver ærlig og gudfrygtige Pige Karen Simons Datter givet og ladet opsætte denne tavle i Nebel Kirke til et Taknemligheds Tegn for den gode Guds naadige Udfrielse af de haarde aandelige Anfegtninger, hun på 10 aars Tiid haver været med besværget«. ⁴⁹

Fra maleriets rammeværk stammer muligvis et buttet englehoved af billedskæreren Jens Mortensens type, nu sekundært anvendt på prædikestolen (s. 1990 med fig. 23b, jfr. s. 1984). 1791 hang tavlen »midtfor i kirken«, og 1844 nævnes den som et gammelt nedtaget epitafium, hvorom kirkeværgerne skulle tage bestemmelse.⁵⁰

†*Gravsten*, o. 1770, over Jens Windfeld til Øllufgård, †1770, og hustru Ingeborg Lauritsdatter, †1778. »Hvor Høytiideligen aabnes ikke Graven for den Graae Alder, der ligesom det modne Ax falder med sin egen Tynge! Læser, ærer du alderdommen, da ær den dobbelt hos disse herunder hvilende, Ædle og Velfornemme

Hr. J. Windfeld til Øllufgaard, født den 4. April 1694, død den 7. Jan. 1770 samt hans høyelskede Huustrue Ædle og dydzirede M(ada)me Ingeborg Laurits Datter født den 8. Feb. 1704, død den 29. Maj 1778. Forældre til 8 Børn hvoraf 4 i en skønnsom Alder modtog disse omhygelige Forældres Veyledning som den dyrebareste Gave af Himmelen. Den Agtsommeste Udøvelse af Pligter mod Gud og Næsten, Taalmodighed i Prøvelsens Lidelser, den Taknemmelige Nydelse af Herrens Velsignelser, og sammes anvendelse, uden Misbrug, Erkiendelse om egen uduelighed, samt Troe og Tilliid til Jesu Fortieniste, bliver deelen af dette Vore Afdødes Æreminde. Møye og Hvile, Alderdommen og Graven, hvor kierligt omfavnes de ikke.« – Stenen lå 1791 på kirkegården.

†*Gravkrypt* for Øllufgård, indrettet under koret o. 1593 af Niels Pedersen Glambek (jfr. kalkmalerier nr. 2). Heri var nedsat jomfru Mette Glambek, †1543, Niels Pedersen Glambek, †1593, samt hans brodersøn og efterfølger på Øllufgård, Fasti Staverskov, †1607, og muligvis dennes hustru Christence Krag, †1656 (jfr. altertavle og prædikestol).⁵¹

1667 sagdes den adelige begravelse at være »hos og underneden« fonten i korets nordvesthjørne, med et vindue mod nord.¹³ 1766 nævnes gravkammeret af præsten, der da var uden kendskab til de gravlagtes identitet, og 1862 omtaler O. Nielsen krypten som tilmuret.⁵² I løbet af 1800'erne er kisterne blevet nedsat på kirkegården.⁵³

†*Åben begravelse*, o. 1724, for Sofie Rubring, †1724, hustru til kirkeejeren, admiral Ulrich Kaas til Øllufgård, og datter, †1724.⁵⁴ Den åbne begravelse med en dobbeltkiste var indrettet i tårnrummet under Øllufgårds flukkede herskabsstol (jfr. ovf.). Begravelsen synes at have været afskærmet ved en (†)*skranke*, hvis kraftige profilgesims er bevaret på kirkeloftet (jfr. fig. 31). Den er 200 cm lang med fremspring i begge ender og står med rester af bemaling i grønt, sort og blå samt en rød marmorering på grå bund. 1827 gav begravelsen anledning til klager, da der »trænger sig en ubehagelig liglugt på«. ⁵⁵ Begravelsen blev ryddet o. 1850.⁵³

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1667, 1668 og 1674.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 64f. – *Notebøger.* Søren Abildgaard, X, 2. – *Indberetninger.* J. Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), P. Kr. Andersen 1951 (kalkmalerier) og 1952 (prædikestol og lydhimmel), Harald Borre 1952 og 1953 (kalkmalerier), N. J. Tjernansen 1956 (korbuekrucifiks), Mogens Larsen 1974 (to) (altertavle og kalkmalerier), Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1980 (undersøgelse og restaurering af tårn), J. Johansen 1988 (farveafsætning).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Tegning af døbefont ved E. Rondahl 1896. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen 1983, suppleret af Niels Jørgen Poulsen 1990. Plan og snit af bygning ved Karsten Rønnow 1986.

Litteratur. H. K. Kristensen: Fra Vester Nebel kirke, i *ÅrbRibe*, XXI, 1980, s. 499-526.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson Møller. Redaktionen afsluttet maj 1990.

¹ DiplDan. 2. rk. VI, 293.

² DiplDan. 2. rk. VII, 143 (1314).

³ I Ribe stift findes et andet sogneavn Vester Nebel i Brusk herred, Vejle amt. Der skyldes tilnavnet »vester« muligvis behovet for at kunne adskille lokaliteten fra landsbyen Taulov Nebel i Taulov sogn, Brusk herred, beliggende længere mod øst.

⁴ Repert. 3783.

⁵ RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 65-66.

⁶ Kronens Skøder III, 175.

⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

⁸ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om ejerne af kirker og kirketiender 1726-97.

⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance vedr. Skast herred 1779-1812 (C 4.68).

¹⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårds-syn. Indberetninger 1812 og 1820 (C 4.709-10).

¹¹ Synsprotokol 1862ff.

¹² RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

¹³ LA Vib. Skast herreds tingbog 30. juli 1667.

¹⁴ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Syn 31. marts, indført 5. maj 1668.

¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹⁶ Jfr. Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen: På sporet af den »jyske fod«. Om måleenhederne i jyske, romanske kirker, herunder Ribe domkirke, i Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 41-57. Sammenlign endvidere Ølgod kirke s. 1520.

¹⁷ Korets gavlspejls består indvendig af små marksten blandet med teglstumper fra en ombygning. Triumfgavlens spejls er den oprindelige. Herigennem er i 17-1800'erne brudt en rundbuet dør. Vestgavlens øverste spejls er skåret af i forbindelse med tårnbyggeriet.

¹⁸ Indberetning ved Elna Møller 1954.

¹⁹ En uddybende artikel, Niels Jørgen Poulsen: »Liljemesteren«. En jysk muremester og hans hvælvdekorationer, forventes trykt i værket Danske kalkmalerier 1990.

²⁰ Helms' indberetning 1873, F. Uldall 1886.

²¹ LA Vib. Skast herreds tingbog, 20. okt. 1674.

²² LA Vib. Skast, Østre og Vestre Horne herreders provsti. Synsprotokol 1828-1900 (C 44.3-8).

²³ LA Vib. Skast hrds. provsti. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812. Indb. ved pastor Thomas Huulegaard 1791 (C 43E.4).

²⁴ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 2.

²⁵ Se H. K. Kristensen: Fra Vester Nebel kirke, i ÅrbRibe. s. 502ff. Slægten Bang af Jylland førte normalt en flakt ørn. Der er dog nogen usikkerhed omkring dette våben, der i Vester Nykirke er gengivet som et lodret delt skjold med en halv ørn i 2. felt (jfr. s. 1736 med fig. 37).

²⁶ En sådan anbringelse af våbener kendes bl.a. fra den samtidige altertavle i Gimsing (Ringkøbing amt).

²⁷ Jfr. Georg Garde: Silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. Årh., 1961, s. 287-88.

²⁸ Indskriften må have stået fornedet på maleriet panel, hvor der – under det nuværende maleri – 1952 er konstateret rester af frakturskrift.

²⁹ Indb. ved pastor Thomas Huulegaard 1791 (jfr. note 23). 1974 er under postamentfeltets nuværende skriftsted konstateret rester af ældre indskrift med mindre typer.

³⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårds-syn 1826-32 (C 4.711).

³¹ Tavlen situation 1845-1908 er meget dårligt oplyst. O. Nielsen vidste 1862 (Herredsbeskrivelse, s. 251), at den ældre havde båret Bryskernes og Juernes våbener, men mente, at kun »nogle små apostle«? var tilbage af den. Helms nævner 1873 slet ikke renæssancetavlen, der snarest er identisk med »nogle udskårne epitafiedele«, som 1889 lå på kirke-loftet og ønskedes vasket og anbragt i tårnummet (jfr. note 22).

Fig. 30. Romansk vindue i skibets nordside (s. 1974) med glasmosaik af Jens Urup Jensen 1979 (s. 1978). – *Romanisches Fenster in nördlicher Langhauswand. Glasmosaik von Jens Urup Jensen, 1979.*

³² O. Nielsen: Herredsbeskrivelse 1862, s. 251. J. Helms kaldte 1873 tavlen ny, uden værd, med forgyldte bibelsprog.

³³ Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 79f., 131.

³⁴ Jfr. Mackeprang: Døbefonte s. 68. og E. Rump: Inskriptionen på Øster Hornum fonten, i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1972.

³⁵ Se Helms: Tufstenskirker, s. 154 og Mackeprang: Døbefonte, s. 174f.

³⁶ O. Niensens omtale af himlen 1862 (Herredsbeskrivelse 1862, s. 251) må bero på en ældre indb., for den nævnes ikke i det meget omhyggelige inventarium, der indleder 1862-synsprotokollen.

³⁷ Jfr. H. K. Kristensen: Fontehimmel og kirkevæрге, i ÅrbRibe 1968, s. 71f.

³⁸ Se H. K. Kristensen: Fra Vester Nebel Kirke, i ÅrbRibe 1980, s. 512ff.

³⁹ Se Otto Norn: Krucifix-Eucharisti, i Kirkehist-Saml. 1976, s. 9, 13. – Jfr. også Niels-Knud Liebgott: Hellige mænd og kvinder, Højbjerg 1981, s. 106ff.

Om relikviagemmer i krucifikser i øvrigt se Ebbe Nyborg: *The Holy Rood Crucifixion Group of Roskilde Cathedral and the Scandinavian early Gothic*, i Hafnia (under udgivelse).

⁴⁰ Jfr. Janderup (s. 1052), Billum (s. 1094) og Ebbe Nyborg: *Korbue, krucifiks og bueretabel*. Om de ældste vestjyske triumfkrucifikser, deres udformning og anbringelse. I 30 artikler til Olaf Olsen på 60årsdagen 7. juni 1988, Hikuin 14, 1988, s. 139ff.

⁴¹ Otto Norn (jfr. note 39) vil forklare krucifiksets anskaffelse til Vester Nebel kirke derved, at sognet skulle have ligget under magister Tyges kantorat. Det var imidlertid ikke tilfældet, idet han først 1321 fik del i sognekirkernes fabricatilsyn og da i Kalvs-lund og Frøs herreder umiddelbart nord for stifts-byen (jfr. s. 1026). Se i øvrigt Troels Dahlerup: *Det danske sysselprovsti i middelalderen*, 1968, s. 103ff. og om kantoren Tyge i J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, I, Ribe 1869, s. 175ff., 601.

⁴² H. K. Kristensens oplysning (jfr. note 38, s. 512), at krucifikset skulle have hængt på korvæggen indtil o. 1930, kan næppe være rigtig. Krucifikset nævnes ikke i det omhyggelige 1862-inventarium, og figu-rens dybe rådgreb underbygger antagelsen, at den allerede da har været henlagt på loftet.

⁴³ Om Fasti Staverskovs familie se H. K. Kristensen: *Fra Vester Nebel kirke*, i *ÅrbRibe* 1980, s. 502f.

⁴⁴ Herunder er konstateret renæssancefarver på kridtgrund.

⁴⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁴⁶ Jfr. Jens Mortensens prædikestole i Vester Nykirke (s. 1730) og Guldager samt Merete Bergild og Jens Jensen: »Nykirkemesteren« – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i jyske kirker omkring midten af 1600-tallet. I *ÅrbRibe* 1987.

⁴⁷ Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

⁴⁸ Se Robert Körner: *Zur Geschichte der Glockengiesser in Hamburg*, Hamburg 1905, s. 41f. Jfr. C. Nyrop: *Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere*, 1882, s. 50, hvor klokkestøberen anføres som »Johan Nikolai Riber«.

⁴⁹ Indskriften er citeret fra præsteindberetningen 1766 (jfr. note 7).

⁵⁰ Nogle »udskaarne epitafiedele«, der 1885 ønskedes nedtaget fra loftet, har snarest været altertavlen (jfr.

Fig. 31. Udsnit af skibets loftrum med triumfgavlen (s. 1973) og udtjente dele af kirkens indretning: rester af (†)fontehimmel, 1653, med galgeophæng fra be-gyndelsen af 1800'rne (s. 1984), pengebøsse, o. 1856 (s. 1993) og profilgesims fra (†)skranke til fåben be-gravelse i tårnrummet, o. 1724 (s. 1995). EN fot. 1983. – *Langhausdachboden. Ausschnitt mit Triumphgiebel und abgenutzte Teile der Kircheneinrichtung.*

s. 1982 med note 31), men kan have omfattet dele fra mindetavlen (englehovedet?). LA Vib. Synsprotokol Skast, Østre og Vestre Horne hrdr.s provsti 1883-1891 (C 44.5).

⁵¹ Nielsen: *Herredsbeskrivelse* 1862, s. 243ff., 251; H. K. Kristensen: *Fra Vester Nebel kirke*, i *ÅrbRibe*, bd. 21, 1978-80, s. 500.

⁵² Nielsen: *Herredsbeskrivelse* 1862, s. 251.

⁵³ Cirkulære til biskopperne, indberetning fra sogne-præsten 26. marts 1890.

⁵⁴ H. K. Kristensen: *Fra Vester Nebel kirke*, i *ÅrbRibe*, bd. 21, 1978-80, s. 500.

⁵⁵ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe købstadsprovsti 1812. Synsprotokoler for kirker og præstegårde m.m. 1808-1811. (C 36A.13).

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. – *Süidostansicht der Kirche.*

ALSLEV KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Oldemoder (midten af 1300'rne), hvor kirken er sat til en afgift på 5 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Kirkerne i Alslev og Hostrup hørte i senmiddelalderen under det biskoppelige gods Visselbjerg¹ og forblev under denne gård også efter, at den som bispeejendom ved reformationen var inddraget under kronen. Først ved salget af Visselbjerg 1567 til Jørgen Munk,² som fra 1565 havde været kongens lensmand på gården, blev de to kirker »frie kirker« under sysselprovstens tilsyn, idet Alslev kirke dog fortsat fungerede som en slags gravkirke for Visselbjerg (jfr. altersølv, ma-

let våbenfrise for den 1616 henrettede Hans Munk og mindeplade over Frederik Lützwow, †1680).

Alslev præstekald var 1499 tillagt den senere biskop Ivar Munk, som nævnte år afstod det til klerken Laurens Juel.³ – Efter reformationen var Hostrup hovedsogn og Alslev anneks, indtil præsten o. 1560 byttede gårde med sin anneksbonde i Alslev, hvorved Alslev blev hovedsogn. Ved Visselbjergs overgang til privat eje 1567 beholdt Jørgen Munk annekspræstegården i Hostrup og lagde den til herregården, hvilket i det følgende århundrede gav anledning til mange stridigheder mellem præst og her-

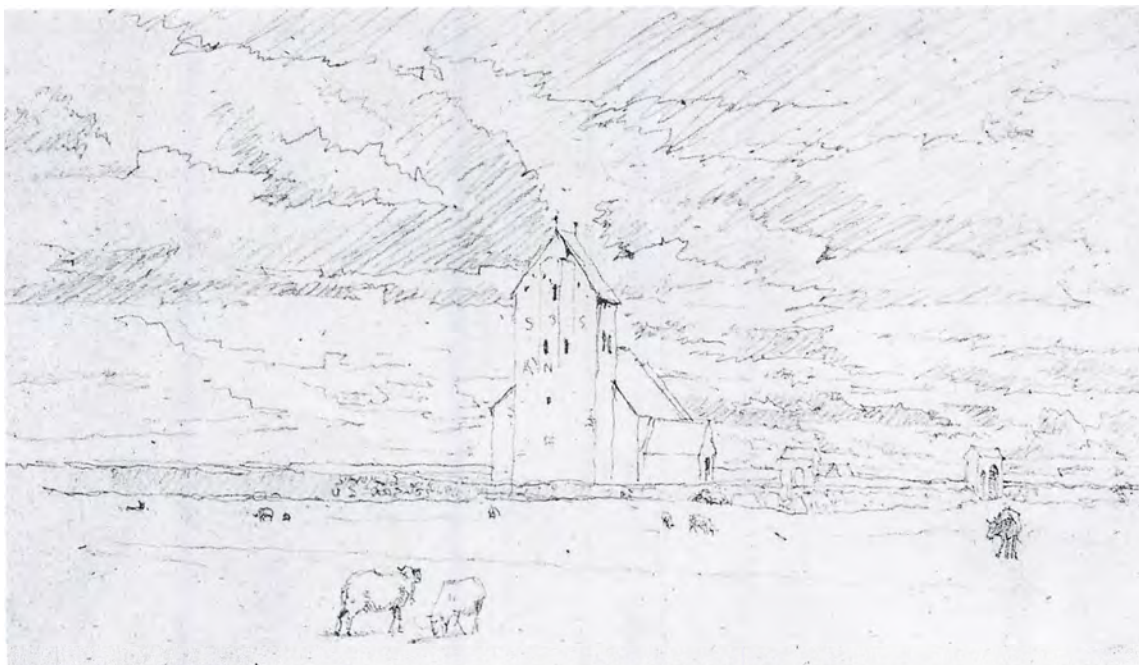

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra vest. Blyantstegning af Christen Købke 1835. Den kgl. Kobberstiks-samling. – *Kirche und Friedhof von Westen. Zeichnung von Christen Købke, 1835.*

skab. Således søgte sognepræsten Oluf Jørgensen Ribber 1634–35 forgæves at få gården tilbage.⁴

Kronen solgte 1694 Alslev kirke sammen med kirkerne i Janderup og Billum til assessor, kammersekretær Niels Leth.⁵ Leths enke solgte den 1714 til skipper Søren Jessen i Hjerting⁶ (jfr. taltertavle), hvis enke Karen Abrahamsdatter Brokmann (jfr. deres initialer på tårnet) 1754 videresolgte den til Andreas Charles Teilmann til Nørholm,⁷ som i forvejen ejede fem kirker i Øster Horne herred. Teilmann afhæn-

dede 1761 kirken til sognepræst Jes Jessen i Ansager, Søren Jessens søn.⁷ Efter hans død 1769 arvede moderen kirken, som 1778 af sønnen, sognepræst i Alslev-Hostrup, Abraham Sørensen Jessen (jfr. epitaf) blev solgt til kancelliråd Hans Wulf Øllgaard i Varde.⁶ Ved auktion 1785 frasolgte denne kirkegodset og afhændede kirken med tiender til Christen Nielsen Spangsberg i Alslev.⁸ Kirken forblev herefter i den Spangsbergske slægts eje⁹ (jfr. klokke 1884), indtil den overgik til selveje 1931.

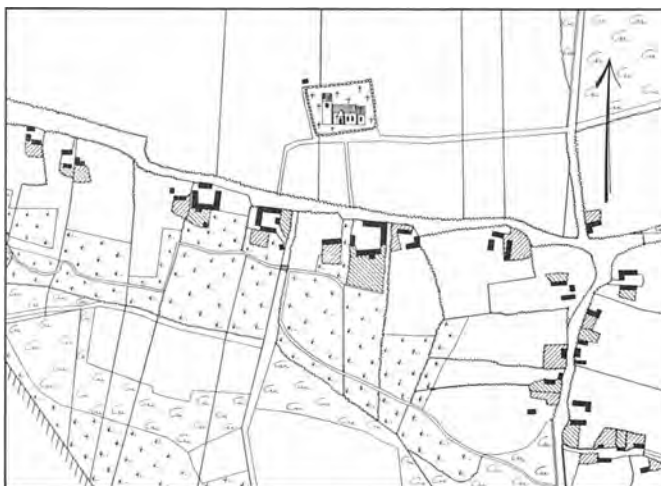

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000, af L. Astrup 1794. – *Kastasterkarte.*

Helligkilde med tkapel(?). I sognepræst Oluf Jørgensen Ribers indberetning til Ole Worm 1638 omtales en »S. Phalmers (Folmers) kilde« mellem Alslev mølle og Toftnæs. Kilden havde tidligere været meget besøgt for sin helbredende virkning. Over kilden havde været »et hus med et afgudsbillede i, som man har kaldt sankt Phalmer (eller Falmer)« og et højt kors, der viste vejen dertil.¹⁰ Ved kilden, der stadig udpeges, har Historisk Samfund for Ribe Amt 1959 ladet rejse et trækors og navneskilt, udført efter tegning af arkitekt Marinus Andersen.

Sydøst for Alslev skal der have været en anden helligkilde, »Helligdam«.¹¹

Kirken ligger frit i det åbne land nord for den øst-vest vendte landsbygade (jfr. matrikelkort 1794, fig. 3). Fra kirken strækker markerne sig nordover mod Alslev å, som udmunder i den vandrige Varde å et par kilometer nordvest for byen. Mod syd forbindes kirkegård og præstegård af en allé af seljerøn.

Den rektangulære *kirkegård* har bevaret sine gamle skel og hegnes til alle sider af brede, sten-satte og græsklædte jorddiger. Der er adgang gennem to murede og hvidtede *portaler*, med port og låge i syd og en låge i øst. De teglhængte indgange, der har glatte kamme og rundbuede åbninger, er nymuret 1878⁹ og afløste da portaler af en lignende udformning (jfr. fig. 2). Midt i

norddiget er en låge, lukket med jerngitterfløje, fæstnet i stendiget.

En *trist* i søndre indgang, der ledte over til præstegården, er nævnt første gang 1638.¹² Efter svenskekrigene var en vestre tsette helt øde, den søndre fattedes »sten og beredning« og den østre var brøstfældig.¹³

Et hvidtet og teglhængt *kapel* øst for kirkegården har gavle i nord og syd. Det er opført 1956,¹⁴ og mage til det i Hostrup, opført samme år. Kapellet er 1961 indvendig udsmykket med freskomaleri af Stefan Viggo Pedersen.¹⁴ Nord for kirkegården er et *materialrum* af træ.

Kirkegården var tidligere helt uden træbevoksning, sådan som det var almindeligt i Vestjylland. På en blyantstegning af guldaldermaleren Christen Købke 1835 (fig. 2) ses kirken i det flade land, omgivet af grønne diger og marker med græssende køer og får.¹⁵ Valdemar Kochs tegning 1885 (fig. 4) viser en beplantning syd for kirkegårdsdiget, foretaget efter tilskyndelse af sognepræst H. C. Leunbach, 1870-73.⁹ Hans efterfølger H. V. Styhr lod 1874 nogle grusgrave tilplante nord for kirkegården, og i 1890'erne plantedes læbælter i øst, nord og vest.⁹ I de samme år blev kirkegården »planeret« og opdelt i gravsteder. Den østre indgang og kirken forbindes af en formklippet rønneallé.

Fig. 4. Kirken og kirkegården set fra øst. Blyantstegning af Valdemar Koch 1885. Forarbejde til Danske Tufstenskirker. – *Kirche und Friedhof von Osten. Zeichnung, 1885.*

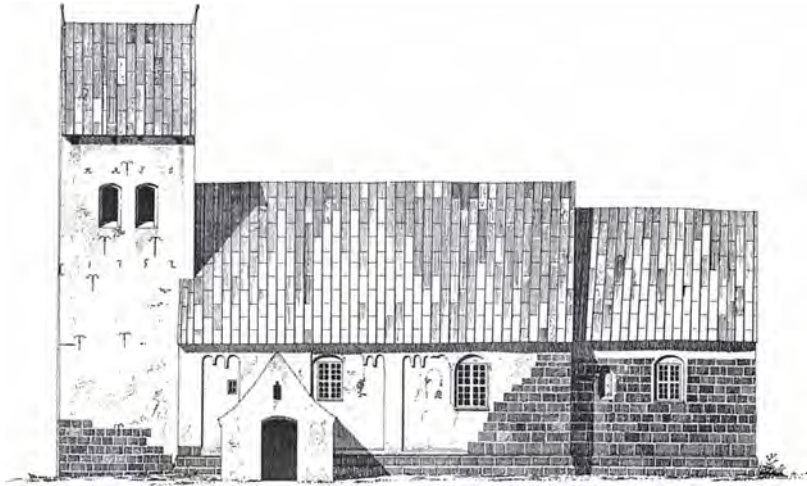

Fig. 5. Kirkens sydside 1:300, målt og tegnet af V. Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Südseite der Kirche, 1885.*

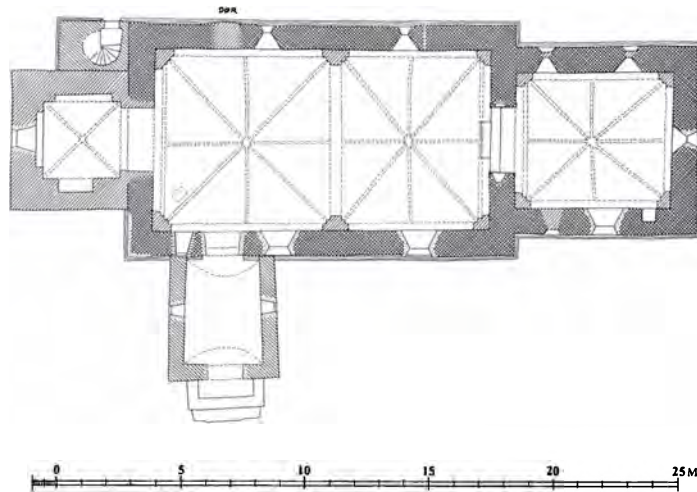

Fig. 6. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1979, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Grundriss.*

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib, som er af granit i øst og tufsten i vest. Til skibets vestende er i senmiddelalderen føjet et tårn med et lidt yngre trappeshus. Våbenhuset foran syddøren er noget ombygget, men formodentlig middelalderligt i sin kerne. Orienteringen har påfaldende stærk afvigelse til syd.

Materialer og teknik. Den romanske bygning, der har et relativt stort kor med to vinduer i hver langsider, er ligesom en række andre »tufstens-

kirker« (sml. Ovtrup, Ål og Tjæreborg)¹⁶ påbegyndt i granit og fuldført af rhinske tufsten. Kirken er formodentlig opført i 1200'ernes første del, og byggeriet synes at være foregået i to, muligvis tre tempi: først har man rejst koret og skibets østende, der er af granitkvadre. Herefter er man (efter nogen tids forløb?) fortsat vestover med tuf, men dog således, at skibets to langsider næppe har været under opmuring på samme tidspunkt, idet facadeudsmykning, døre og vinduer afviger betydeligt fra den ene side til den anden.

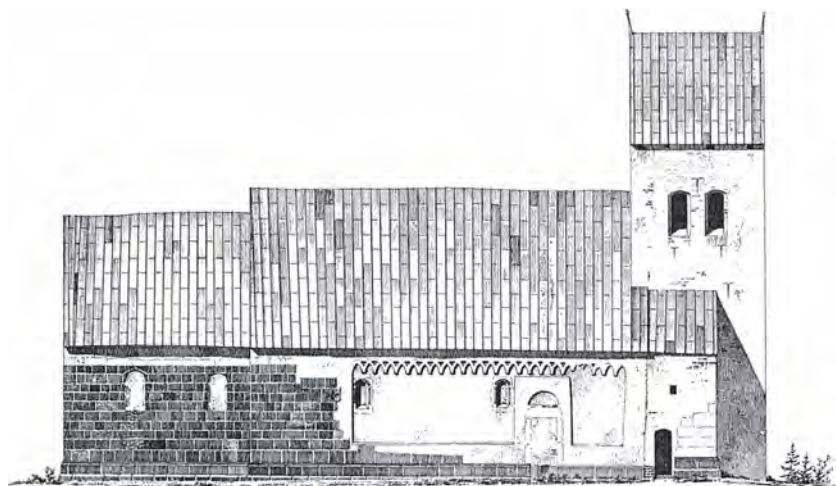

Fig. 7. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af V. Koch 1885. – *Nordseite der Kirche, 1885.*

Hele bygningen hviler på en *dobbeltsokke* af granit. Nederste skifte, der under skibets nordside til dels er dækket af jord, har hele vejen rundt en stejl, hulet skrånkant. Det øverste skifte smykkes i koret og i skibets østende af en attisk profil (jfr. s. 1600, fig. 22), der er ført videre i skibets sydside i en svagt afvigende udformning. I skibets nordside er der derimod et klart brud 5 m vest for det nordøstre hjørne. Vest for dette skel, der svarer til overgangen fra granit til tuf, har soklen en enklere, nu noget forvitret karnis-

profil, der under kanten ledsages af to riller i en indbyrdes afstand af ca. 5 cm.¹⁷

Murene er af samme højde i kor og skib. *Kvaderstensmurværket* i kirkens østende fremtræder med regelmæssige skifter. Ingen af de enkelte kvadre er særligt lange, og som vanligt er det nederste skifte højere end de ovenliggende. Korgavlen og korets sydside er sat om i flere omgange, hvorunder forbandtet med skibets kvadre er gået tabt. Korets nordside, med to oprindelige åbninger, forekommer til gengæld relativt uforstyrret, dog er et mindre parti under østre vindue i nyere tid ommuret i tegl, ligesom der også er brugt mursten i den ommurede gavlspejds.

Et blik på opstalterne fig. 5 og 7 viser, at granitpartiet i skibets østende har været ført op til rejsehøjde, inden man – formodentlig efter en kortere eller længere pause – har fortsat byggeriet i et andet materiale. Triumfmurens gavlspejds¹⁸ er af hånd- og hovedstore marksten. Koret kan have været under tag, inden man fuldførte skibet.

Tufstensmurværket i skibets sydside står pudset og hvidtet og er utilgængelig for en nærmere undersøgelse bortset fra partiet omkring syddørens tympanonfelt (fig. 14), der kan iagttages på våbenhusloftet. Tufstenene er her af munkestensstørrelse og muret i regelmæssige skifter. Under restaureringen 1979 var større partier af muren renbanket for puds, og farvebilleder i

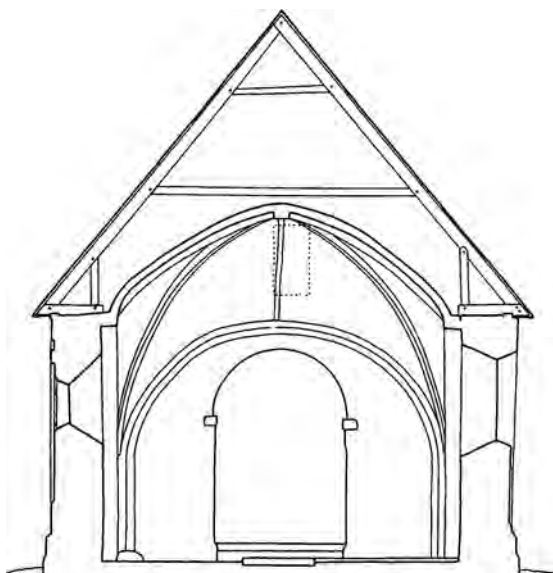

Fig. 8. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1979, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

Fig. 9. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. – *Nordostansicht der Kirche.*

NM2 af murfladerne øst og vest for våbenhuset viser det samme regelmæssige murværk. Skifterne i murværket omkring syddøren (jfr. opmålingen fig. 15) har en gennemsnitlig højde af 9 cm. Der er tilsyneladende kun brugt tuf; hvad der er af tegl skyldes senere reparationer og om-muringer.

Sydfacadeens tufstensparti deles af liséner, forbundet af en rundbuefrise, ommuret og suppleret i forbindelse med vinduernes fornyelse 1908. Der er henholdsvis seks og syv rundbuer over de to blændingsfag øst for våbenhuset, mens den smalle blænding vest for det fremspringende dørparti har tre rundbuer. Blændingernes bund er skrånket.

Tufstenspartiet i skibets nordside (fig. 7) indeholder kun ét stort blændingsfelt, indrammet af en hjørnelisén i vest og foroven afsluttet med en smukt udført frise af krydsende rundbuer (fig. 13). Den skrånkede fod sidder noget højere

end i syd, 80 cm over granitsoklen. Rundbuefrisen er ført hen over det fremspringende dørparti, der står med en vandret afslutning. En tilsvarende løsning ses i den nærliggende Billum kirke (s. 1077), hvor sydsidens fortløbende frise, også af krydsende rundbuer¹⁹, er muret uden sammenhæng med de afbrudte liséner.

Vinduer. Koret har oprindeligt haft i alt fem vinduer, to i hver sidemur og én i gavlen. Heraf er det sydøstre opslugt af et nyere vindue, og det smalle gavlvindue er ommuret i det ydre. Fra sidstnævnte vindue stammer muligvis en sålbænksten,²⁰ nu indmuret med bunden opad i korbuens søndre vange (se ndf.). De tre bevarede vinduer er interessante ved deres ornamentik, der ikke kendes tilsvarende i omegnens kirker. Vinduerne dækkes af monolite overligger, kantet af en rundstav over en hulkel, og vinduet i syd (fig. 12) og det østre i nord har i siderne små halvsøjler med enkle kapitæler og baser, ud-

hugget i de omgivende bygningskvadre. Derimod kantes det vestre vindue i nord (fig. 10) af en hulkel, udhugget i rejste kvadre. Sålbankene er glatte og udført i to sten.

De to granitindfattede vinduer i skibets nordside, der blev genåbnet 1900, sidder i murens tufstensparti og har en udsmykning svarende til vinduet i korets sydside. Siderne er af rejste kvadre, og østvinduets østre karm (fig. 11) er skarret af to trekantede blokke.

På opmålingen 1885 (fig. 5) anes to tilmurede vinduer i skibets sydside, muret af tuf og anbragt i hver sin facadeblænding øst for våbenhuset. Et lille vindue i blændingen vest for våbenhuset, med lysning i ydre murflugt, er næppe romansk.

Korets vinduer måler udvendig i højden ca. 125 cm og er ca. 15 cm højere end vinduerne i skibets nordside (jfr. Brøndum kirke og den forlængede kirke i Skast, hvor korets vinduer ligeledes er større end skibets). Vinduerne er smalle i lysningen, men står med brede smige i

det indvendige. Den manglende korrespondance mellem vinduerne i skibets langmure må som nævnt skyldes byggeriets afvikling i flere faser.

Vinduesramme. Korets nordøstre vindue har bevaret en rest af en egetræsramme (synlig i det indre). Lysningen har kun målt ca. 26 cm i bredden.

Den tilmurede *norddør* (fig. 16) er som nævnt anbragt i et murfremspring og har karme af rejste granitkvadre. Den vandret afdækkede åbning, der bryder soklens øverste led, smalner en smule til opad (bredde: 104-95 cm). Over dækstenen smykkes døren af et halvcirkulært, fordybet *tympanonfelt*, muret af tufsten.

Syddøren, der ligeledes sidder i et fremspringende tufstensparti, er ødelagt i forbindelse med en udvidelse o. 1900, da den fik sin nuværende, vandrette afdækning (jfr. fig. 15). Døren var oprindeligt rundbuet med en udvendig 30 cm bred fals, som efter Jacob Helms' beskrivelse 1873 indeholdt en omløbende rundstav med skaftringe i

Fig. 10-11. Romanske vinduer i kirkens nordside. 10. Korets vestre vindue. 11. Skibets østre vindue (s. 2005). NE fot. 1982. – *Romanische Fenster in der Nordwand der Kirche. 10. Westliches Chorfenster. 11. Östliches Langhaus-*

vederlagshøjde. Over døren er bevaret et interessant tympanonfelt, nu kun synligt fra det snævre rum over våbenhusets tøndehvælv.

Om den rundbuede dør skriver Helms 1873: (den) »har bueslaget foroven åbent og er smykket med en rundstavsindfatning med en slags ringkapitæler under bueslaget; stavenes lodrette afsnit kunne derved gælde som søjler«. Rundstaven med de karakteristiske skaftringe, der er et typisk træk ved den senromanske-unggotiske arkitektur, har formodentlig svaret til apsisvinduerne i Brøndum (s. 1922) og til vinduerne i Ribe domkirkes tværskib (s. 211f.).²¹ Helms gentager sin beskrivelse i Danske Tufstenskirker: »forsiden (af døren) er helt indfattet

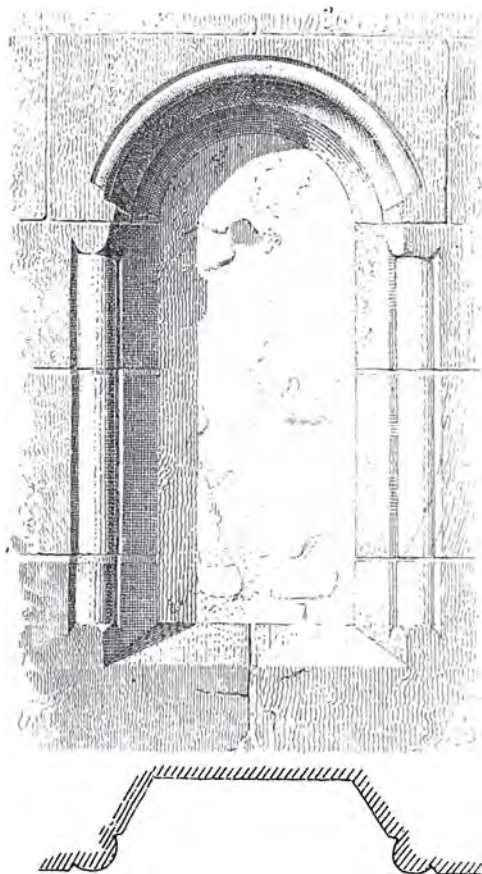

Fig. 12. Romansk vindue i korets sydside (s. 2004). Ca. 1:15. Målt og tegnet af V. Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Romanisches Fenster in südlicher Chorwand*, 1885.

Fig. 13. Udsnit af frise med krydsende rundbuer i skibets nordside (s. 2004). 1:15. Målt og tegnet af V. Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Kreuzbogenfriess an nördlicher Langhauswand. Ausschnitt*, 1885.

af en rundstav, der foroven, i overgangen fra de lodret stående sideposter til buen derover, er forsynet med ringkapitæler«. Sidstnævnte beskrivelse hviler formodentlig ikke på selvsyn, men er blot en gentagelse af hans notater fra 1873. Rundstaven er nemlig ikke gengivet på Kochs grundplan 1885 (fig. 31),²² hvilket vel må betyde, at den er hugget bort mellem 1873 og 1885. Heller ikke F. Uldall, der besøgte kirken 1886, omtaler rundstaven, men noterer blot om portalen, at den »omgives af tufsten og er rundbuet afsluttet samt udvendig forsynet med en fals«. – Under pudsafbankningen 1979 (jfr. fig. 15) fremkom kun sporadiske rester af det rundbuede tufstensstik. Det meste af den runde bue var ødelagt ved opmuringen af det nuværende vandrette stik og indsættelsen af en retkantet dørkarm.

Som noget ret usædvanligt er der over den oprindeligt rundbuede dør muret et forsænket tympanonfelt (fig. 15), nu kun tilgængeligt fra våbenhusloftet. Det halvcirkulære, brynede felt minder stærkt om tympanonfeltet over Billum kirkes syddør (jfr. s. 1078) og har som dette et savskifte i selve feltet. Men modsat Billum smykkes det under buen af et indfældet, granit-hugget hoved, ca. 18 cm højt. Hovedet, der nærmest har form som et æg, er skaldet og uden ører.

Indre. Rummet har indtil overhvælvningen i begyndelsen af 1500'erne stået med flade bjælke-

Fig. 14. Tympanon over kirkens syddør (s. 2006). 1:20. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. – *Tympanon über dem Südeingang der Kirche, 1886.*

lofter. Korbuens vanger er sat af granitkvadre med skråkantet sokkel og *kragsten* (jfr. s. 1600, fig. 3). Den runde bue er ommuret og muligvis også forhøjet, formentlig i forbindelse med op-sætningen af en lektorieprædikestol 1592. Til støtte for denne er i sydvangen indsat den oven-nævnte, romanske sålbæksten samt en kvader med en mindre åbning i nordre vange. Korets gulvniveau ligger tre trin over skibets og er hævet ved indretningen af en gravkrypt (se gravminder). I korets sydvæg er en lille rektantet *niche*, 43 cm høj. – Korgavlen er som nævnt ommuret; skibets gavlspidser er af hoved- og håndstore marksten.

Ændringer og tilføjelser. Bortset fra udvidelsen af sydsidens vinduer og tilmuringen af nordsidens åbninger synes kirken ikke at være undergået større ændringer før middelalderens slutning, da der blev indbygget hvælv og man tilføjede tårn og våbenhus. Hvælvene kan ved deres kalkmalerier dateres til ca. 1500-20, men rækkefølgen af de øvrige arbejder kendes ikke. En tlem vestligt i skibets hvælv antyder muligvis, at hvælvslagningen er foretaget, inden tårnet blev bygget.

De ottedelte *ribbehvælv*, et fag i koret og to i skibet, er muret og dekoreret af Liljemesterværkstedet o. 1500-20 (jfr. kalkmalerier). Hvælvene er i værkstedets vanlige manér (jfr. bl. a. Skast, s. 1888, og V. Nebel, s. 1975) med kvartstens ribber, hvilende på falsede hjørne- og vægpiller og på runde og svagt spidsende buer, hvoraf korets vestre bue og skibets to gavlbuer er falsede. Den omtalte, tilmurede *tlem* i skibets sydvestre hjørne er placeret samme sted som i Skast.

Tårnet med lidt yngre trappehus ved nord siden er opført af munkesten over nogle skifter granitkvadre, der må være hentet fra skibets vestgavl, hvis spids bærer tårnets østmur. Tårnet er i tre etager med et 0,9 m højt styrtrum over øverste stokværk. Facaderne er skalmuret i flere

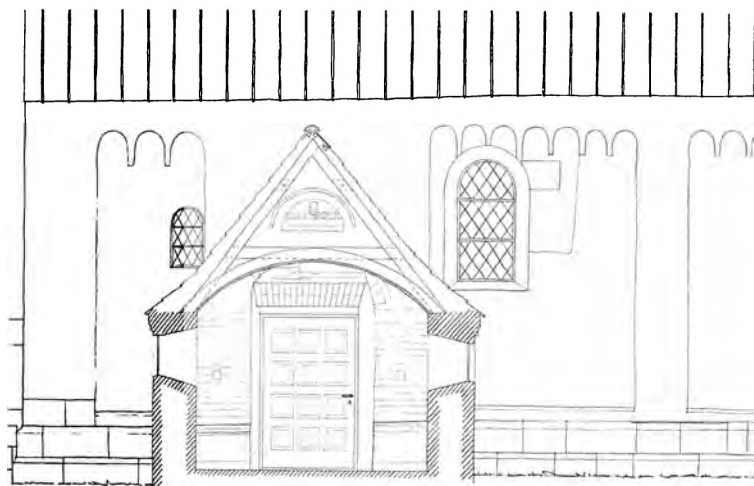

Fig. 15. Udsnit af skibets sydside, opmålt under restaureringen 1979. Murværket omkring syddøren er blottet og viser spor af dørens rundbuede afslutning (s. 2005). 1:100. Aas og Thorup 1979. – *Ausschnitt aus südlicher Langhauswand, vermessen bei der Restaurierung 1979. Das Mauerwerk um den Südeingang ist freigelegt und lässt die Spuren vom rundbogigen Abschluss erkennen.*

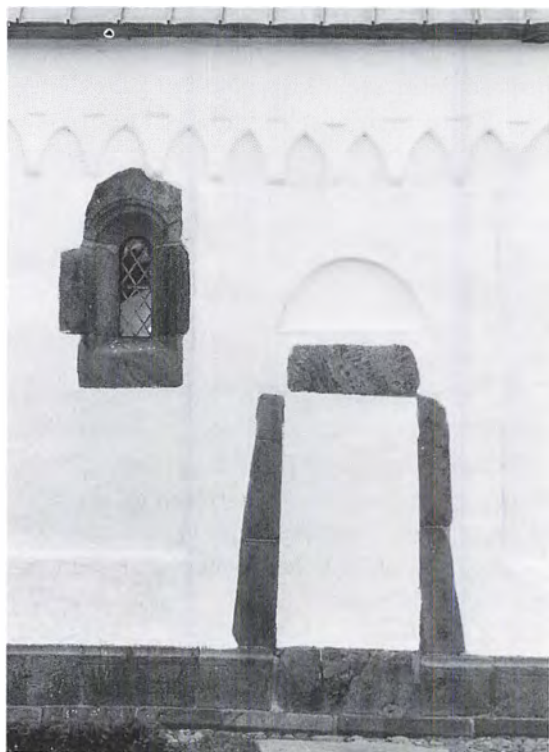

Fig. 16. Norddør og vindue (s. 2005). NE fot. 1982. – *Nordeingang und westliches Langhausfenster.*

omgange, senest 1979. Blandt jernankrene ses to sæt initialer og årstal: i vest »S J S H Anno 1715« (for kirkeejeren Søren Jessen Hjerting), i syd »K A S J 1752« (for Karen Abrahamsdatter og Søren Jessen). Tårnrummet, der åbner sig mod kirken med en spids bue, har i væggene ulige store spæblændinger, hvoraf den søndre er udmuret ved indsættelse af et skab. Rummet, der dækkes af et samtidigt krydshvælv med halvtstensribber, får lys gennem et ommuret, smiget og rundbuet vindue i vest. Rummet var 1791²³ og 1841²⁴ afskildret fra skibet ved en fskranke og benyttedes som materialrum.

Adgangen til de øvre stokværk må oprindelig være foregået ad en *fritrapp* i nord, hvis lige-løbende, fladbuede dør fortsat bruges som overdør i det senere opførte trappeshus. Mellemstokværket belyses gennem en fladbuet glug i vest, mens en åbning i syd er tilmuret. Klokkestokværket har i alt seks åbninger: to plus to flad-

buede og falsede glamhuller i syd og nord og to mindre, rundbuede åbninger i vest, indvendig anbragt i store nicher. De ommurede gavlspidser i øst og vest er indvendig af små sten. Den østre spids smykkes i det ydre af en lille tvillingblænding, nu rundbuet afsluttet, tidligere spidsbuet, indeholdende et retkantet vindue. Vestgavlen prydes af to høje blændinger, hvis bund ligger i niveau med lydhullernes underkant; foroven er de liséndelte blændinger samlet under samme, flade bue. Et tilsvarende eksempel på gavlblændinger, der også omfatter tårnets øverste etage, findes i Jerne kirkes tårn, opført i 1460'erne (jfr. s. 977). Gavlspidserne kronedes tidligere af blyklædte *tbrande*, af form nærmest som et horn endende i en knop. Spirene, der ses på C. Købkes tegning 1835 (fig. 2) og V. Kochs opmålinger 1885 (fig. 5), må være nedtaget i begyndelsen af 1900'erne. Lignende spir pryder stadig kirketårnene i bl. a. Øse (s. 1607) og Tjæreborg (s. 1841) samt i det nærliggende Guldager.

Trappeshuset med spindeltrappe i hjørnet mellem tårnet og skibets nordvesthjørne er som nævnt først bygget efter tårnets fuldførelse, hvad der er ualmindeligt i Sydvestjylland. Det er opført af munkesten over skibets udflyttede dobbeltsokkel uden forbandt med tårnets nordside. En lille fladbuet dør leder ind til den højredrejede spindeltrappe, som fører op til den allerede omtalte dør i mellemstokværket.

Våbenhuset foran skibets syddør er af munkesten og formodentlig opført i senmiddelalderen. Blytaget blev 1786 afløst af tagsten, og det er tænkeligt, at man ved den lejlighed også har muret flankemurenes falsgesims og ommuret gavlspidserne, der er af små teglsten. Den udvidede og retkantede dør stod tidligere med en flad bue. En lille glug herover er netop så stor, at man kan krybe ind på loftet. To vinduer i flankemurene fik 1868 rammer af støbejern. Huset blev 1668¹³ omtalt som »Schriffes« (»skrøvs«, det jysk ord for skriftehus), og var da uden loftsbeklædning. Et loft, der var lagt op 1841,²⁴ blev o. 1871 afløst af det nuværende tøndehvælv af træ, som på undersider står pudset og hvidtet. Tøndehvælvet er fornyet 1939. Gulvet er lagt med røde munkesten på fladen.

Fig. 17. Kirken set fra sydøst o. 1900. Foto i NM. – *Südostansicht der Kirche um 1900.*

Istandsættelser og vedligeholdelse. Blandt de reparationer, der ofte nævnes, var foruden almindelig vedligeholdelse af mur og tag, skalmuring af det vejrudsatte tårn og omsætning af korets granitkvadre. Hertil kom udbedring og omstøbning af *blytagene*, der har dækket kirken sålangt tilbage de skrevne kilder rækker. Ved kirkesynet 1668¹³ manglede der således plader på både kirke og tårn, og 1700²⁵ var blyet brøstfældigt på skibets sydside og fuld af små huller. Ældre *blyplader* med årstallene »1753« og »1787« blev nedtaget under en reparation 1908.⁹

Ved et kirkesyn 1674²⁶ anslog man, at det ville koste 110 slette daler at afhjælpe kirkens brøstfældighed, men kirken havde da kun 12 rigsdaler i beholdning. 1700 fandt synsmændene, at en reparation af kirken ville kræve 1½ skippund bly, 30 tønder kalk, 1500 mursten og 200 lægter til taget.

Ved endnu et syn 1714²⁷, formentligt i forbindelse med ejerskiftet, anslog man, at der behø-

vedes 500 mursten til reparation af tårnet; de samlede udgifter sattes til 101 rigsdaler. Som jernbogstaverne i tårnets vestside viser, lod den nye ejer, Søren Jessen, tårnet istandsætte det følgende år.

Under et besøg på egnen o. 1774 noterede tegneren Søren Abildgaard, at kirken holdtes »meget pyntelig og i god stand«. Nogle år senere, 1786, indgik kirkeejeren Christen Spangsberg en kontrakt med murermester Jens Tarp, Agersnap i Ølgod sogn, hvoraf det fremgik, at tårnet skulle skalmures og forstærkes med to indlagte bjælker. I koret skulle en del »hugne sten« sættes om, og stetterne skulle repareres på både mur og tag. Til murerarbejdet medgik 1900 mursten, 100 tagsten og 33 tønder kalk. Der var på det tidspunkt indgivet en klage over den tidligere ejer Hans W. Øllgaard, der ved kirkesalget 1785 havde afhændet kirkens ejendomme til anden side. Øllgaard anmodede alligevel sognefolkene om at gøre kørsel og arbejde i forbindelse med

reparationen.²⁸ En ny reparation i foråret 1798 blev anslået til at ville kræve 80 dages pligtarbejde og fire dages kørsel.²⁹

I våbenhuset opsattes som nævnt et tøndehvælv 1871. 1908 fik *vinduerne* i sydsiden deres nuværende form med rundbuede rammer og blyindfattet glas.⁹ De stod tidligere (jfr. fig. 5) med ulige store, retkantede trækarme under runde, teglmurede buer, der i deres hovedtræk vel stammede fra 15-1600'rne.

Gulvene var 1791³⁰ belagt med røde mursten. 1885 lagdes fliser i midtgangen og brædegulv under stolestaderne.²⁴ Der var da muligvis allerede trægulv i koret og tårnrummet. Disse gulve afløstes ved en *hovedistsættelse* 1939 under ledelse af arkitekt Aage Bugge, Varde, af det nuværende gulv af store, røde mursten.

Opvarmning. En kakkelovn, opstillet 1888²⁴ i skibets nordvestre hjørne med skorsten op gennem tårnet, afløstes senere af en kalorifer i det sydvestre hjørne. Et nyt varmeanlæg er installeret 1988.

Bygningen undergik 1979 en udvendig istandsættelse, ledet af arkitekterne Aas og Thorup, Varde, og 1988 en indvendig istandsættelse ved arkitekt Jens Vilhelmsen, Århus. Den velholdte kirke står idag som tidligere med blytækte tage, kun våbenhuset har tegltag. Murene er hvidt ude og inde med undtagelse af granitkvadrene i koret og i skibets østende.

KALKMALERIER

Korhvælvet og skibets østre hvælvfag smykkes af en dekoration (fig. 18 og 19), som er udført af den såkaldte Liljemester o. 1500-20³¹ og afdækket 1978-79. Et helt tilsvarende maleri i skibets vestfag er igen overhvidtet. Udsmykningen, i okkerrøde og ret lyse gråsorte farver, er den i Sydvestjylland velkendte med et rødt treblad i hver kappe, samlet omkring en ring og omgivet af en gavl med en rød, fransk lilje på toppen. Tilsvarende liljer gentages øverst i kapperne, hvor de tilsammen danner en stor roset. Ribber og buer smykkes med sparremønstre, hvis far-

verytme gentages i rækkefølgen: hvidt-gråt-rødt-gråt. Fra ribber, buer og gavle udgår malarerens karakteristiske, røde krabbeblade. Som et særligt træk i Alslev er de sorte trekantgavle i koret spættet med små, hvide pletter. I de to østre kapper i skibets østfag, over triumfbuen (jfr. fig. 19), er malet dels et *bomærke* (nord), dels et tresidet, skråtstillet *våbenskjold* med tre »kugler« (tre røde roser(?) i hvidt), formodentlig for slægten Munk (Lange). Et lignende, kalkmalet våben findes i Lydum kirke (s. 1222).

Dekorationen er afdækket i vinteren 1978-79 ved konservator Olaf Hellvik. For at bevare udsmykningens helhedspræg genskabtes dekorationen i de reparerede partier i skibets vesthvælv, men ved restaureringen 1988 blev dette hvælvfag igen overhvidtet.

INVENTAR

Oversigt. De ældste stykker er døbefonten og det velbevarede, romanske alterbord af tufsten. Fra senmiddelalderen stammer en sjælden oblatæske (pyxis) fra o. 1400 og et sæt gotiske alterstager, mens et falter-sæt fra o. 1413, bærende dronning Margrethes navn, desværre er forsvundet. Det samme gælder en tklokke fra 1444 og en tMariaaltertavle, dateret 1503.

Det usædvanlig fine altersølv fra 1579 er skænket af Jørgen Munk til Visselbjerg og hans hustru Dorthe Pedersdatter Galt. Fra samme tid stammer de næsten helt fornyede stolestader og den interessante prædikestol, der har båret årstallet 1592 og oprindeligt var opsat som lektorieprædikestol i korbuen. 1600'rne repræsenteres af en sjælden ildpotte, 1700'rne af et sygesæt med initialer for kirkeejeren, skipper Søren Jessen, Hjerting (†1733), og af en lysekrone, skænket af Visselbjergs ejer Henrik Brockdorff (†1745) i anledning af en barnebegravelse. Pengeblokken er fra o. 1800, en præsterækketavle opsat 1786.

Farvesætning og istandsættelser. Træinventarets bemaling er fra den seneste almene istandsættelse 1940, da alterbordet prydedes med et enkelt kors af forgyldt træ. 1721 nymaledes prædikestolen og en faltertavle fra tiden o. 1600, der 1873 udskiftedes med et falterkors i nygotisk stil. Ved samme lejlighed lod man øjensynligt lektorieprædikestolen nedtage fra korbuen, og i årene 1885-87 fik stolestaderne deres nuværende bænke, inden alt nymaledes med ege-træsmaalning. En istandsættelse 1908 omfattede bl.a. en ændring og nyopstilling af prædikestolen.

Fig. 18. Indre set mod vest. NE fot. 1982. – Inneres nach Westen.

Fig. 19. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – Inneres nach Osten.

Alterbordet (fig. 21) er romansk, muret af tufsten med bordplade af granit, 153 × 110 cm, 110 cm højt, stående 90 cm fra korets østvæg. De regelmæssige tufskifter står i blanke sten (bagsiden dog pudset), bordpladen består af flere stykker og har fremspringende skråkant. Midt i pladen, 33 cm fra dens forkant, findes en *helgengrav* i to afsæt (fig. 20), 15 × 11 cm, med dæksten, der har glatsleben overside. I det lille gemme herunder, 5 × 3 cm, 2 cm dybt, ligger en skrøbelig, nu tom blyæske (fig. 20, 21), der har rummet relikvier (jfr. s. 1576). Det sjældent velbevarede tufstensbord, der har sit nærmeste sidestykke i nabokirken Billum (s. 1083), er tidligst beskrevet 1873, da et ønske om formindskelse af altret medførte en midlertidig fjernelse af dets træbeklædning. Helgengravens lille blyæske var allerede da tom,

men ifølge nogle håndværksfolk, der et par år tidligere af nysgerrighed havde åbnet gemmet, skal den da have rummet en negl.²⁴ En nærmere undersøgelse foretoges 1886,³² da alterbordet blev frilagt. Det da fjernede *taltepanel*, der omsluttede alle sider af alterbordet og havde dækplade af træ, nævnes 1791²³ og 1813.³³ 1841 ønskedes den del af panelet malet, som ikke dækkedes af alterklædet.²⁴

†*Alterklæder*. 1714 havde alterbordet »tvende forklædninger«, den yderste af rødt »napperet« fløjl, den inderste af rød blommet damask. Hertil hørte også to alterduge, den inderste af drejl, den yderste af lærred med kniplinger.²⁷ 1791 nævnes et alterklæde af »udsyet« grønt fløjl,²³ vel det, der ved kirkesynet 1813 fandtes utilfredsstillende.³³

Som *alterprydelse* tjener siden 1940 et enkelt, forgyldt kors af fyrretræ, 137 cm højt. Det har afløst et lignende *talterkors* fra 1873, i nygotiske former med indskriften »Halleluia« på fodstykket (jfr. fig. 32).

En 1873 kasseret *taltertavle* fra renæssancetiden sagdes 1791 at være som den i Hostrup (s. 2043), men større.²³ Da den 1668 kaldtes gammel¹³ og 1714 sagdes at have »adskillige udhugne billeders figurer på«,²⁷ har den snarest stammet fra tiden o. 1600. Efter at tavlens skæringer 1714 havde været på »rauff og faldstående«, underkastede kirkeejeren den 1721 samme restaurering og nymaling som Hostrup-tavlen og lod den forsyne med samme indskrift: »Gud til Ære og Kirken til Ziir Haver Kirkens Patron Skipper Sören Jessen af Hierting Ladet Alter-Tavlen og Prædikestolen fornøge 1721«. ²³ Eftersom malearbejdet i Hostrup må tilskrives Hans Poulsen fra Ribe, var det sandsynligvis også denne maler, der udførte de ny malerier på tavlen i Alslev. I midtfeltet sås 1791 Nadveren, der i sidefelterne flankeredes af Kristi Døb (i nord) og Korsfæstelsen, i topfeltet den opstandne Kristus med sejrspanen og her vistnok også Kvinderne ved Graven. Fordelt under storfelternes malerier læstes ovennævnte indskrift til minde om istandsættelsen 1721, mens postamentfeltet rummede Nadverindstiftelsesordene, ligeledes i forgyldte bogstaver.²³ 1823 var tavlen løs og burde fæstes,³³ og 1845 ønskedes den smukt afpyntet således, at dens lister og kanter »net jævnes og derefter males, og enkelte steder på menneskefigurerne (malerierne), især deres klæder, men dog og til dels hovedfigurens ansigt males, hvilket arbejde bør udføres af en vel oplært maler«. Arbejdet kom næppe til udførelse, og 1872 blev tavlen kasseret.²⁴ Nogle rester af tavlen lå siden på tårnhvælvingen, hvor der endnu 1916 nævnes en fjæl med rest af alterbillede.³⁴

†*Sidaltertavle*, 1503, en Mariatavle formentlig svarende til den delvis bevarede fra samme år i Janderup (s. 1047). Den nævnes af Søren Abildgaard som »en gammel katolsk altertavle med Maria billede, hvor neden under læses: Ave regina coelorum et mater Regis angelorum. 1503« (Hil dig, himlens dronning, englenes konges

Fig. 20. Udsnit af den romanske alterbordsplade med helgengrav og relikvieæske af bly (s. 2012). NE fot. 1982. – *Ausschnitt aus der romanischen Altartischplatte mit Sepulcrum und Reliquienbüchse aus Blei.*

moder).³⁵ Indskriften med den sjældne datering svarer til Janderuptavlens og må som denne have stået i fodfeltet.

Altersølv (fig. 24), 1579, et fornemt, forgyldt renæssancearbejde med ukendt mesterstempel, skænket af Jørgen Munk til Visselbjerg og hans hustru Dorthe Pedersdatter (Galt). *Kalken* er 22 cm høj, foden sekstunget med bred fodplade og på renæssancevis stejlt opdrevet mod skaftet. Standkanten ledsages af en bort af små tre og tre

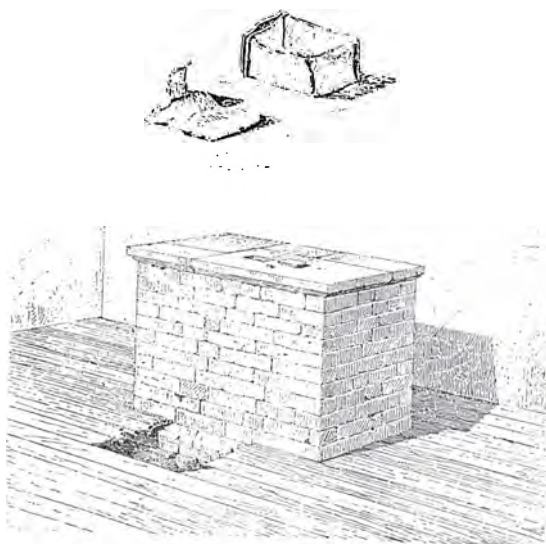

Fig. 21. Alterbord, romansk, af tuffsten og relikvieæske af bly (s. 2012). Efter tegning af V. Ahlman, 1886, i *Danske Tuffstenskirker*. – *Romanischer Altartisch aus Tuffstein und Reliquienbüchse aus Blei.*

Fig. 22. Alterdisk, 1579, undersiden (s. 2014). NE fot. 1982. – Patene, 1579, Rückseite.

anbragte huller, og fodens tungekant følges af et skriftbånd med smukt graverede renæssanceversaler: »Denne Kalck oc Disk lodt erlige oc velbørdige mand Iørgen Mvnck oc Frve Dorete Pedersdatter bekoste til Alsløf Kierke som kam fra Hviselbire denn 9 October Anno Domini 1579«. Skriftbåndets begyndelse og afslutning snor sig op på en af fodens tunger, og de to tilstødende tunger smykkes af givernes fædrene våbener, et Munkvåben over hans initialer, »JM«, og et Galtvåben over hendes »DP«. Modsat skriftbåndets begyndelse er på foden fæstnet en lille støbt, pånittede krucifiksfigur, 3,5 cm, på graveret kors med stort INRI-bånd. En profileret krave danner overgang til de sekssidede skaftled. Knoppen er fladoval og sekstunget med mellemfaldende små blomsterprydede rudebosser. Dens tunger har både på over- og undersiden drevet bladværk på prikket bund. Bægeret er glat. På fodpladens overside ses to ens, ukendte mesterstemplers (fig. 23), øjensynligt et bomærke, og på fodens underside er graveret: »Veier dene Kalk ien Lot et Halffiersenthieve LXXI«.

Den tilhørende *disk*, tvm. 16 cm, har i bunden en forsækning af form som et firpas med mellemfaldende hjørnespidser. Heri er kalkens våbener og initialer gentaget i en graveret cirkel-

medaljon, bestående af et tolinjet skriftbånd med samme indskrift som på kalken. I sviklerne graveret bladværk. Diskens bagside (fig. 22) har en tilsvarende dekoration af bladværk omkring et skriftbånd med en latinsk minuskelindskrift, der følger bundens firpasform: »Amans porro Dei iam miserere mei« (Fremdeles elskende Gud ynk dig nu over mig).

Eftersom Jørgen Munk var død 1577, må det være Dorthe Galt (†1579), der på sit yderste har betænkt Alslev kirke med det prægtige altersæt. Altersættet nævnes 1714²⁷ som forgyldt og fremhæves udførligt i 1700'ernes indberetninger.³⁶

Renæssancesættet har afløst en interessant middelalderlig *tkalk og disk*, formentlig fra 1413, der bibeholdtes som sygesæt indtil midten af 1700'erne. Ifølge sognepræsten Oluf Jørgensens indberetning 1638 til Ole Worm skulle sættet være en gave fra »dronningh Margarete met høyliffli ihukommelse«, og han gengiver en latinsk indskrift med gamle bogstaver (minuskler) på kalkens fod: »Domine Margarete regine Dacie, Swecie et Norwegie memoria« (Fru Margrete, dronning af Danmark, Sverige og Norge til erindring).¹⁰ Flere bogstaver må være galt aftegnet og indskriften måske noget forvansket. Men der kan ikke være tvivl om, at kalken og disken har været blandt de mange, som ifølge dronningens testamentariske bestemmelser blev skænket til danske kirker. Ved hendes ligbegængelse i Roskilde Domkirke 4. juli 1413 blev der således givet en forgyldt sølvkalk til hvert af de 50 altre, hvorved der blev sunget dødsmesse.

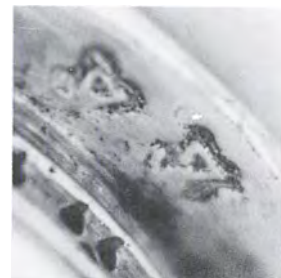

Fig. 23. Alterkalk, 1579, ukendte mesterstemplers på foden (s. 2014). NE fot. 1982. – Kelch, 1579. Unbekannte Meisterstempel auf dem Fuss.

Fig. 24. Altersølv, 1579, skænket af Jørgen Munk til Visselbjerg og hans hustru Dorthe Pedersdatter Galt (s. 2013). NE fot. 1989. – Altargerät, gestiftet von Jørgen Munk zu Visselbjerg und seiner Frau Dorthe Pedersdatter Galt, 1579.

Og en uge senere kunne Ribebispen Peder Lykke i Roskilde kvittere for modtagelsen af yderligere 59 kalke og lige så mange diske, utvivlsomt gaver til jyske kirker.³⁷ Af disse såkaldte Margrete-kalke, der vel i vid udstrækning har været ens, kendes fem, men øjensynligt kun en enkelt fuldt bevaret, stammende fra Krønge kirke på Lolland (DK.Maribo, s. 746 med fig. 6).³⁸ Den har sekstunget fod med det danske rigsvåben og indskriften: »elemosina domine margarete regine dacie swecie et norwegie orate pro ea« (mindegave for fru Margrete, Danmarks, Norges og Sveriges dronning; bed for hende). Kalken i Alslev har rimeligvis svaret til den lollandske, måske også for indskriftens ved-

kommende.³⁹ Og sættet kan meget vel have været blandt de af Peder Lykke modtagne, hvilket dog ikke er ensbetydende med, at dronningens nødvendigvis fra første færd har tiltænkt Alslev kirke det.⁴⁰ Sættet nævnes 1714 som en mindre kalk og disk af sølv til at berette de syge med.²⁷ Efter dets udskiftning kunne præsten endnu 1765 berette om det ældre sygesæt, at det skulle have været skænket af dronning Margrethe, men havde været ubrugeligt og derfor »for få år siden« var blevet omstøbt til et nyt (jfr. ndf.).⁴¹

Alterkanden er af sort porcelæn fra Den kongelige Porcelænsfabrik, anskaffet 1856 til erstatning for en talterkande af tin fra 1845.²⁴ Den nu brugte *oblatske* er nyere, af sølv, 5 cm høj, cir-

kulær med let hvælvet låg, prydet af ligearmet kors. Æsken er mærket »M & TB«.

Den ældre *oblatæske* (fig. 25-26) er middelalderlig fra o. 1400, en såkaldt pyxis, udført af forgyldt sølv, 11 cm høj, 8,5 cm i tvm. Æsken er udformet som en lille fantasibygning, sekssidet med pyramidalt låg, der dækkes af et tagpandeaagtigt skælmønster og afsluttes med en lille seksidet knop. En graveret rudedekoration med små tværstreger pryder siderne, hvis øvre og nedre kant ledsages af profilering og en lille stjernebort. En tilsvarende kant følger randen af låget, hvis to hængsler er fæstnet i trebladsformede beslag, ligeledes det lille lukke, der sikres med en nål i kædeophæng. Den sjældne pyxis har i amtet et lidt ældre sideestykke, fundet i Ribe (s. 862). Den sekssidede form er meget usædvanlig, men kendes fra en svensk pyxis i V. Vingåker (Södermanland), dateret 1422.⁴² Den lille æske til messebrød nævnes tidligst 1714, da synsmændene dog måtte nøjes med præstens oplysning om æsken, »som han havde og vi ikke fik at se«.²⁷

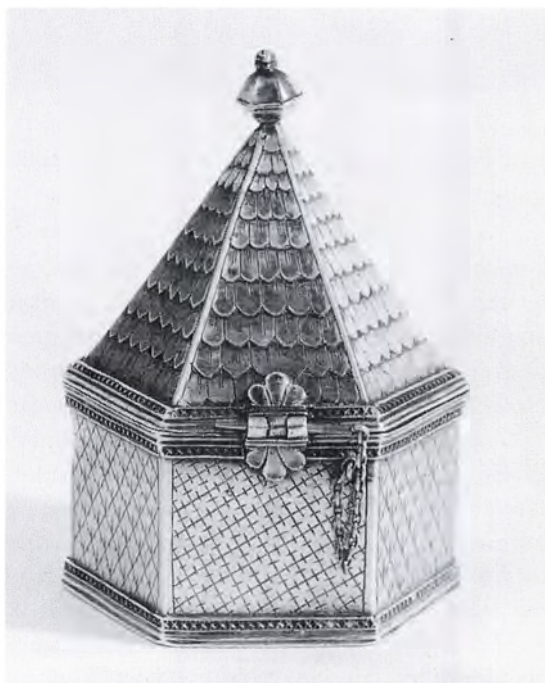

Fig. 25. Oblatæske (pyxis), o. 1400 (s. 2016). NE fot. 1982 – *Hostie (Pyxis), um 1400*.

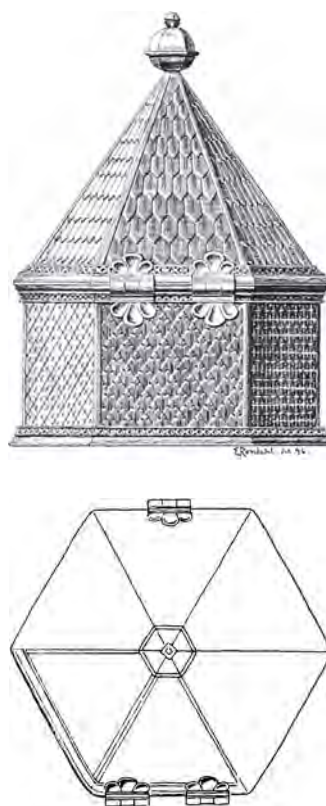

Fig. 26. Oblatæske (pyxis), o. 1400, set fra siden og fra oven (s. 2016). Efter tegning af E. Rondahl 1896 i Nationalmuseet. – *Hostie (Pyxis), um 1400. Seitenansicht und Aufsicht*.

Sygesæt (fig. 27), 1729-51, med initialer for kirkeejeren Søren Jessen (jfr. taltertavle), udført af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde (1729-65).⁴³ Kalken er 9 cm høj, ganske enkel med cirkulær, aftrappet fod, der er konisk opdrevet mod et kort cylinderskafte med halvkuglebæger. Foden, der kan have rummet et gemme til vin, har plan underside, lukket med en påloddet plade, der smykkes af talrige koncentriske ringe omkring de graverede versaler »SJH« for Søren Jessen Hjerding. Den tilhørende *disk*, tvm. 8 cm, prydes af koncentriske ringe omkring Ørrenstrups stempel midt i fordybningen (Bøje 1982, nr. 6866) og har på undersiden oblatgemme med afskrueligt låg. Til sættet hører et ældre læderfuttal.

Sygesættet, der måske er givet i forbindelse med Søren Jessens død 1733, kan senest være udført 1751, da enken afhændede kirken (jfr.

indledningen). 1765 oplyste præsten, at det var udført »for få år siden« ved omstøbning af et ældre *tsygesæt* (en middelalderlig tkalk og disk, jfr. ovf.).⁴¹

Alterstager (fig. 28), gotiske fra o. 1525-50, 37 cm høje. Foden, der hviler på tæer i form af tre små siddende løver, er profileret med små gennembrydninger i form af gotisk bladværk. Det let koniske cylinderskaft har tre skaftringe, lyse-skålen er lille og flad med krenelering og gennembrydninger svarende til fodens. Lysetornene er fornyet i jern, ligesom en af løvetæerne er gjort af ny ved en reparation 1840.²⁴ Stagerne har nære sidestykker i bl.a. Jerne kirke (s. 987, jfr. DK. Sjyll., s.2914, 2924). De nævnes tidligst 1714 som tvende smukke malm messing lysestager.²⁷ En *syvstage* bærer påskriften: »8/9 1933«.

†*Alterbøger*. 1714 fandtes ved kirken den sidst forandrede salmebog i folio samt en brøstfældig alterbog, der blev sendt til ny indbinding.²⁷

†*Messehagler*. 1714 nævnes en hagel af samme røde, »napperede« fløjlsom det ydre alterklæde (jfr. ovf.). Den havde på ryggen et krucifiks, beskrevet som et »sølv og guld kniplings kors med Kristi effigies på«.²⁷ 1791 var haglen af sort fløjlsom sølvkors af brede galoner, men »kaaben (kanterne?) p(e)r oeconomie med smalle silkebaand«.²³

Alterskranken er fra 1877, halvval, med støbejernsbalustre som eksempelvis i Horne kirke,

Fig. 27. Sygesæt, 1729-51, udført af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde (s. 2016). NE fot. 1982. – *Krankegerät ausgeführt von Jens Terckelsen Ørrenstrup in Varde, 1729-51.*

Fig. 28. Alterstage, o. 1525-50 (s. 2017). NE fot. 1982. – *Altarleuchter, um 1525-50.*

hvor skranken leveredes af jernstøber Bjelke i Varde (s. 1458). Håndlisten, i lakeret egetræ, er fornyet ligesom det ruskindsbetrukne knæfald. En *knæleskammel* for præsten er fra 1850, af blankt egetræ med nyt læderbetæk. Den bærer på undersiden påskriften: »Clothilde Höffner fra Horsens fortiden i Alslev Præstegaard den 31. November 1850«.

Døbefont (fig. 29), romansk af rødlig granit, 95 cm høj, kummens tv. 66 cm. Fonten er bægerformet, en yderst enkel variant af egnens glatkummede, vestjyske type (Mackeprang: Døbefonte, s. 174). Foden er konisk og glat med en vulst ved overgangen til kummen, der er halvkugleformet med et omløbende hulkantled og herover lige, lidt indadludende sider. Fonten, der 1882 blev afvasket for maling, stod 1873 i koret,²⁷ 1885 ved det østre hjørne af korbuens

nordvange (jfr. fig. 32). Siden 1939 i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, fra 1700'rne, af messing, glat med omløbende vulst på fanen, tv. 52 cm. Fadet, der nævnes tidligst 1791,³⁰ ligger i en grønmarmeret fyrretræsforing, samlet af tre brædder. *Dåbskanden* er fra 1917, af messing, 27 cm høj, anskaffet af kirkeejeren, gårdejer Carl Gregeren.¹⁴ En nyere *syvstage* står ved fonten.

†*Fontelåg*. 1668 omtales et fontelåg som gammelt og utjænligt.¹³ Et trælæg i fonten nævnes også 1768⁴¹ og 1791.³⁰

Krucifiks, o. 1900, figuren udført i galvanoplastisk arbejde, 41 cm høj, på kors af bejdsset træ. Ophængt på triumfvæggen over prædikestolsopgangen.

En *tskranke* i tårnbuen omtales 1842 som et panelværk, der burde fæstes, net repareres og derefter opmales lyseblåt.²⁴

Prædikestol (fig. 30), vistnok 1592, af lektorietype, oprindelig anbragt som et pulpitur i korbuen, nu opsat i skibets sydøsthjørne. Den be-

Fig. 29. Døbefont, romansk af granit (s. 2017). NE fot. 1982. – *Romanische Granittaufe*.

står i sin nuværende form af seks arkadefag, af hvilke de fire danner kurv, de to en kort bro ved opgangen. Kannelerede halvsøjler med joniske bladkapitæler og akantusprydbælte flankerer felterne, hvis arkader udgøres af kannelerede pilastrer med profilkapitæl, bærende et bueslag med karvskåren ornamentik og små treblade i sviklerne. Arkaderne rummer store solsikkeagtige akantusvækster, der vokser ud af vaser. Kraftige horisontale profilled kanter postament og frise, hvis fremspring prydes af ejendommelige påsatte søjlehoveder af form som storsøjlerne. I postamentet rummer felterne små dobbeltarkader med blomster- og bladværk, i frisen en latinsk indskrift (reliefversaler), hvis manglende afslutning er suppleret efter ældre afskrifter: »Beati qvi/ Verbvm/ avdivnt/ et pvro/ Corde/ cvsto/[dient]« (Salige er de som hører...Luk. 11,28). Indskriftens afslutning har stået på et syvende fag i syd, hvis fyldingspanel er bevaret i kirken. En *bogstol* er vistnok fra 1600'rne.

Sin nuværende opstilling på en underbygning af fyldingspanel har prædikestolen fået ved en istandsættelse 1908. Den brogede bemaling er udført 1940, øjensynligt som et forsøg på en tilbageføring til den oprindelige, idet felternes skæringer efter 1500'ernes sædvane står på blank bund. Dominerende er en mørk grøn farve, endvidere er benyttet blå, røde toner, sølv og forgyldning samt en grå og rød marmorering af de vandrette profiler. På bogstolen læses i gule versaler på sort bund: »Verbvm avtem Dei manet in æternam (men Guds ord bliver evindeligt)«. Underbygningen står gråmalet.

Da frisens indskrift – suppleret med det nu delvist bevarede, løse fag i syd – fremtræder hel og afsluttet, må lektorieprædikestolen fra første færd have bestået af netop de syv kendte fag. Af sammenføjningerne ses endvidere, at de tre midtfag har dannet karnapfremspring midtfor, flankeret af to gange to sidefag.⁴⁴ Lektorieprædikestolen kan således rekonstrueres som en søjlebåret opbygning, der med sine korte, tofags sidebrystninger har målt ca. 265 cm og dermed netop har kunnet spænde over korbuen uden at rage ind over de tilstødende dele af triumfmuren. Den sjældent veldokumenterede lektorie-

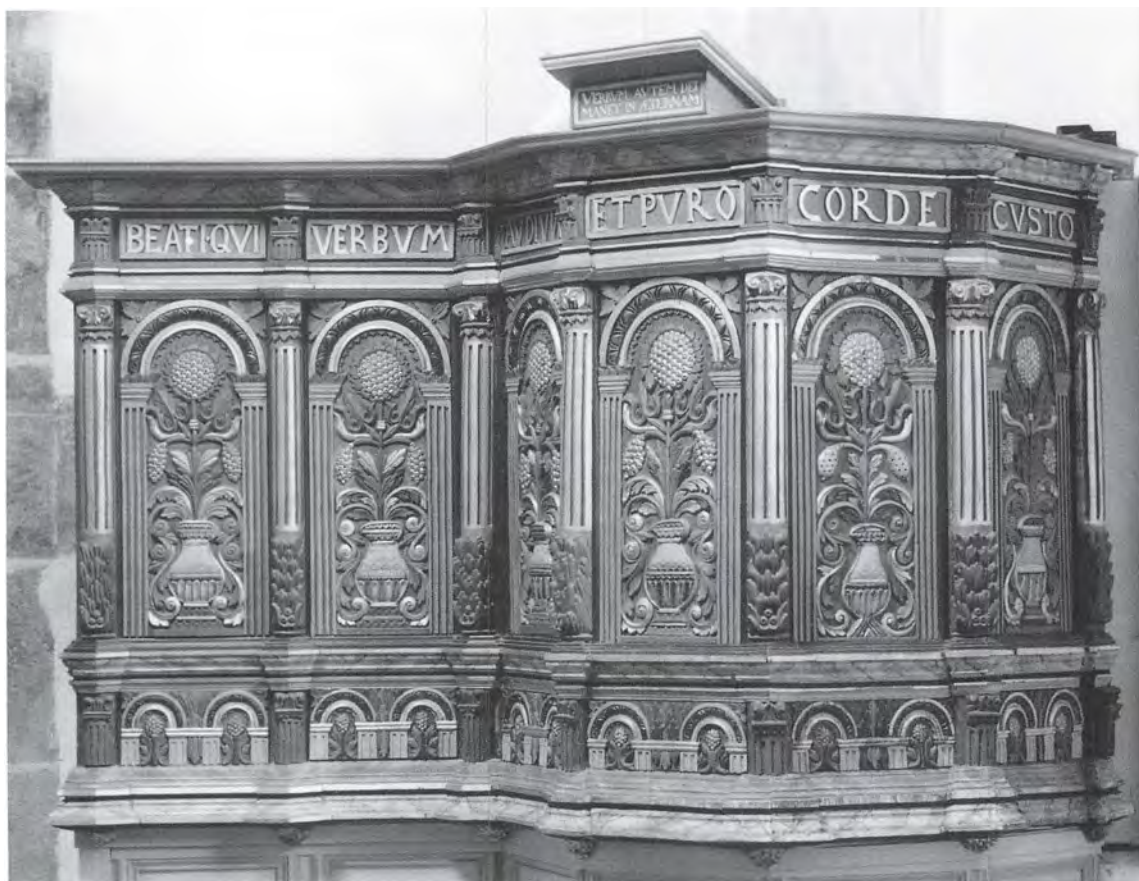

Fig. 30. Prædikestol, vistnok 1592, oprindelig anbragt som lektorieprædikestol foran korbuen (s. 2018). NE fot. 1982. – Kanzel, wohl 1592. Ursprünglich als Lettnerkanzel vor dem Triumphbogen aufgestellt.

prædikestol synes altså at have tilhørt en noget mindre og smallere type end de øvrige mere eller mindre sikkert rekonstruerbare på egnen.⁴⁵ Formentlig har den i det væsentlige haft plads inde i selve korbuen, der synes forhøjet og ydermere er forhugget sydligt i østvangen, begge dele formentlig af hensyn til lektorieindretningen (jfr. s. 2007).⁴⁶ En formentlig samtidig *thimmel* bar indskriften: »Verbvm autem Domini manet in æternum Es. 40(,8) (Guds ord bliver evindeligt)«. ⁴¹

Lektorieprædikestolen beskrives 1765 og 1791, da den sagdes at være »bygget tværs over korsdøren (korbuen) med opgang fra koret« og midt for »en udbygning (karnappen) med billedhuggerarbejde, malet forgyldt og forsølvet«. Foruden de oven citerede indskrifter anføres daterin-

gen »Anno 92«, der må forstås som 1592.⁴⁷ 1841 ønskedes træbeklædningen ved prædikestolsopgangen malet som det øvrige korinventar, 1848 trængte prædikestolen til en opmaling, og 1856 kaldtes den brøstfældig og ønskedes nedtaget fra korbuen til skibets sydøstre hjørne.²⁴ Nedflytningen må være sket nogle år senere, snarest samtidig med alterfornyelsen 1873.⁴⁸ Af panelet benyttedes kun tre fag (nr. 2-4 fra nord), der opsattes som en lille prædikestolskurv på en underbygning af gammelt stolepanel. Langs triumfvæggen opsattes en ny opgang med ud-savede balustre og mægler med kugleknop (jfr. fig. 32). Lektoriets øvrige panelfag må være blevet henlagt på tårnhvelvingen, hvor der 1889 omtales nogle gamle egetræsstykker med indskriptioner, der ønskedes anbragt »på tårnvæg-

gen«. ²⁴ Tre af fagene blev atter taget i anvendelse 1908, da prædikestolen restaureredes og fik sin nuværende opsætning i seks fag. En bemaling fra 1908 afløstes af den nuværende 1940, da prædikestolen undergik en snedkermæssig istandsættelse.

Stolestaderne er i deres kerne fra slutningen af 1500'rne. Bænkene med let skrå fyldingsryglæn og hatteknager er dog fra 1885-87, og alt er stærkt fornyet og normaliseret vistnok både 1908 og ved istandsættelsen 1940. Gavlene er af egnens ungrenæssancetype, udformet som et rammeværk med to fyldinger og småspir, 120 cm høje. De nedre fyldinger er glatte, de øvre har foldeværk med små rudeformede gennembydninger; et enkelt sted ses gennembydninger af hjerteform. Af gavlene er vist hovedsageligt fyldingerne de gamle, indgangspanelerne er fra 1940. Fra samme tid stammer bemalingen, bænkene grå, gavlenes rammeværk grønt, listerne lilla og skæringerne grå på mørkgrøn bund. En *bænk* fra 1800'rne står i våbenhuset.

Stoleværket nævnes tidligst 1668, da der manglede nogle skamler, ¹³ 1700 var tre rygstykker brøstfældige. ⁴⁹ 1768 opregnedes foruden præstens og herregårdens stole (jfr. ndf.) 15 mandstole og 14 kvindestole, »tre steder om hver stol«. ⁴¹ Få år senere medførte herregårdens udstyknings til fordel for den ny bondeby Vibæk en stolemangel og -strid. De forreste stole blev derfor 1772 flyttet helt frem til triumfmuren og gav plads til nye stole med låger bag dem, hvori de seks Vibækboere fik sæder. Endvidere gjordes

mandsstolene halvanden alen længere og fik til dels nye ryglægter. ⁵⁰ Herefter udgjorde stoletallet 2×16 (de ni med låger) ³⁰ i en opstilling, der var uændret 1885 bortset fra følgerne af lektorieprædikestolens nedflytning (jfr. fig. 31). Kvindestolene, der endnu 1863 i det væsentlige savnede ryglægter, fik dette år rygstød, ²⁴ og 1885-87 indsattes de nuværende bænkene, inden alt blev egetræsmalet (jfr. fig. 32). ²⁴ Deres nuværende fremtræden har staderne fået med restaureringen 1940.

Et sæt *therskabsstole* for Visselbjerg stammede formentlig fra renæssancetiden (jfr. Hostrup s. 2052), men omtales tidligst 1768. ⁴¹ Af de følgende års stolestrid (jfr. ovf.) fremgår, at de forreste stader fra gammel tid havde været Visselbjergs, men også søgtes af præstegården. Til forskel fra de almindelige stader havde herskabsstolene låger og paneler, en indretning, som Visselbjergs ejer nu mente var blevet forringet ved omflytningen af stoleværket 1772. ⁵⁰

En *†præste- og skriftestol* med dør nævnes 1714 ²⁷ og 1765 »ved enden af alteret«. ⁵¹ 1791 sagdes stolen at være til fire personer. ³⁰ Fjernet 1873, da der indrettedes en stol til præsten »med fornødent gardin i krogen ved fonten«. ²⁴

Degnestol, o. 1600, men stærkt fornyet. Pulten har tre fag med høje profilindrammede fyldinger under en profilliste med tandsnit. Dens fornyede, smalle vanger er glatte, 125 cm høje, afsluttet af trekantgavle med profilerede dækklister. Som sæde tjener en stolebænk med gavnl, hvis overfylding med stavværk og hjerteformede

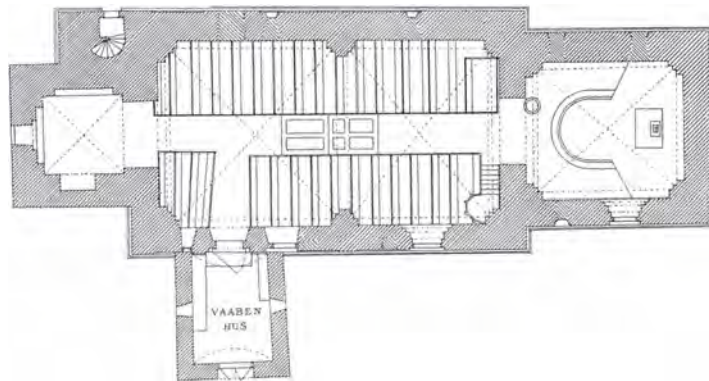

Fig. 31. Grundplan 1:300, målt og tegnet af V. Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – Grundriss, 1885.

Fig. 32. Interiør o. 1900. Fot. i Nationalmuseet. – *Kircheninneres um 1900.*

gennembrydninger synes at være gammel. Pulsten er mørkeblå med gule og grønne lister, bænken malet som stoleværket. Degnestolen omtales 1714 som vel ved magt,²⁷ 1791 stod den i korets nordside,³⁰ og efter restaureringen 1940 står den nu i korets sydvesthjørne. En *†brudestol* nævnes 1714.²⁷

Et *†geværskab* til 21 bøsser opsattes o. 1701 til landmilitsens brug.⁵² Det nævnes 1803 som et kongeligt geværskab i våbenhuset.⁵³

Pengeblok, o. 1800, 95 cm høj, udformet som en firsidet boks på slankt, affaset skaft og profileret fod. Forsiden har klaplåge med to låse, oversiden er fornyet i metal med pengeslids. Gråmalet med gule hængsler og profiler. Opsat imod indgangspanelet i vest.

†Pengetavler. 1714 nævnes en tavle med sølvbjælde, »som bruges i kirken til de fattiges trang«,²⁷ 1791 en tavle.³⁰

Efter svenskekrigene manglede der 1668 en *†dørfløj* i våbenhuset.¹³

Orgel, 1974, med seks stemmer, ét manual og pedal, bygget af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Blokfløjte 2', Mixtur II-III. Pedal: Subbas 16'. Orgelhus i ubehandlet eg. I tårnrummet. *†Orgel*, 1915, med tre stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Disposition: Manual: Bordun 16', Principal 8', Salicional 8'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, bælgventillader. I tårnrummet, med facade opbygget i to dele, flankerende vestvinduet og forbundet med en lav midtdel, hvori spillebordet var anbragt. Facaden havde to rundbuede pibefelter med attrappiber af sølvbronzeret zink.

Salmenummertavler. 1-2) 1828, med enkel, foroven udsvejfet profilramme, 70 × 46 cm. Tavlerne er sorte til talpåføring med kridt, rammen grå med årstallet »1828« anført foroven. Nu op-hængt i våbenhuset, o. 1900 på triumfvæggen nord for korbuen og på prædikestolsopgangen

(jfr. fig. 32). 3) Formentlig 1940, 85 × 57 cm, som nr. 1-2, men med kanneleret ramme og op-hæng for løse cifre i to felter under overskrifterne »før pr(æ)d(iken)« og »efter pr(æ)d(iken)«. Malet med stovværket. På triumfvæggen.

Præsterækketavler. Tre ens fra 1786, 1862 og 1902. 1) 1786, af glat fyrrepanel med udsavede, rocaillageagtigt svejfede kanter, 98 × 73 cm. Inden for en bred gul kant er navne og årstal på de første tolv præster efter reformationen anført med gul kursiv på mørkbrun bund. Foroven læses: »Opsat 1786«. Ophængt i vestfaget på skibets nordvæg, hvor den omtales 1791 »over fruentimmerstolene«. 2-3) Som nr. 1, med påskriverne »Opsat 1862« og »Opsat 1902« og fortsættelser af præsterækken. På skibets vestvæg, flankerende tårnbuen med den ældre i nord (jfr. fig. 18).

Sognestævnetavle, o. 1850, et sortmalet bræt, 17 × 26 cm, med let affaset kant og påskriften: »Til/ Kirkestevne« i hvid skriveskrift. Ophængt på skibets sydvæg ved døren.

Lysekroner. 1) O. 1735-40, skænket af Henrik Brockdorff (†1745) for et barns nedsættelse i kirken.⁵⁴ Kronen har balusterskaft med to gange otte S-svungne lysearme. Foroven en flakt ørn, nederst en stor hængekugle. 1791 hang kronen »ved prædikestolen«, ²³ dvs. i skibets østende

foran den daværende lektorieprædikestol (jfr. ovf.). 1841 ønskedes lysekronen afpudset og forsynet med fire lampetter, hvor de manglede.²⁴ 1888 var den nedtaget og behøvede restaurering.²⁴ Kronen blev herefter ophængt i koret (jfr. fig. 32), hvor den nu atter har plads efter 1908-40 at have hængt i skibet. 2-3) 1940, to ens i renæssancestil ophængt i skibet. To *lysekroner* fra o. 1900, i skønvirkestil med tre arme, hang indtil 1940 i skibet. De var oprindeligt til petroleum (jfr. fig. 32), men ændredes ved indlægningen af elektricitet.

Ildkar (fig. 40), vel fra 1600'erne, af smedjærn, 37 cm højt, med cylindrisk skål, trefod, låg og bæretøj, i princippet som et middelalderligt røgelekar. Ildkarret er formentlig udført af en lokal smed, rimeligvis til erstatning for et sådant katolsk kar, og må have været brugt til hentning af trækul til alterlysene (jfr. s. 1553). Ophængt på hvælvpillen midt på skibets sydvæg.

Et *kirkeskib*, skoleskibet »Danmark«, er udført af modelbygger Mads Peder Larsen, Esbjerg, og 1963 ophængt midt i skibet. Det er skænket af en forhenværende gårdejer og hans hustru i Alslev. Et ældre *kirkeskib* omtales 1765⁵¹ og 1791 som hængende ved kirkedøren.²³

Klokke, 1884, tvnm. 80 cm, med indskrifter i reliefversaler. Om halsen: »Omstøbt af M. P.

Fig. 33. Udsnit af våben-ånetavle, o. 1616, for Hans Munk til Visselbjerg (s. 2023). NE fot. 1982. – *Ausschnitt aus Wappen-Ahnen tafel für Hans Munk zu Visselbjerg, um 1616.*

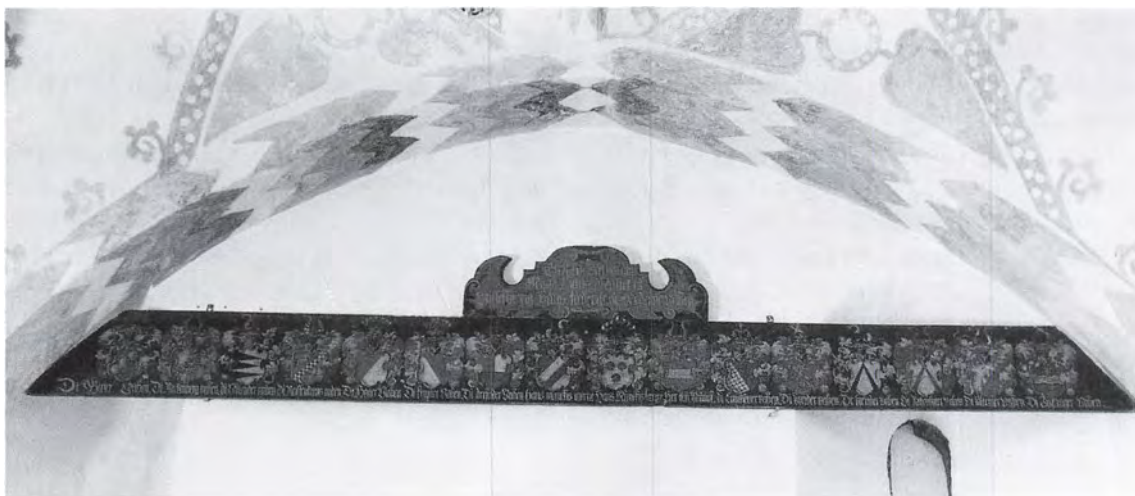

Fig. 34. Våben-ånetavle, o. 1616, for Hans Munk til Visselbjerg (s. 2023). NE fot. 1982. – *Wappen-Ahmentafel für Hans Munk zu Visselbjerg, um 1616.*

Allerup Odense. 1884«, på legemet: »1808. Bekostet af Kirkeieerne Christen Tøstesen og Kone Ane Spansbjerg. Broder N. Christensen Spansberg her i Alslef omstøbt 1884. Bekostet af Kirkeierne (!) Kirstine Spangsberg Niels Christensen og kone Ane Lauridsen«. Halsens indskrift kantes af lister og foroven en mæander, forneden en bort af hængepalmetter. Ophængt i slyngebom fra 1959, mærket »Thubalca«.

†Klokker. 1) Afleveret ved klokkeskatten 1528.⁵⁵ 2) 1444, med indskrift, der øjensynligt manglede afslutning: »Anno Domini 1444 jar na der burt Cristi in unser Leben (Vroven?)« (I Herrens år 1444 efter Kristi fødsel til vor kære (Frue?). Indskriften, der synes at knytte klokken til den nedertyske eller hollandske støber Korts arbejder (jfr. s. 1830f. og Uldall, s. 170), er lidt forskelligt og næppe rigtigt gengivet i de overleverede afskrifter. Den er her citeret efter præsteindberetningen til biskop Bloch 1765, der angiver klokkes diameter til 1 1/2 alen, højden til 1 1/4 alen »uden øjet«. ⁵⁶ 1791 betegnede præsten indskriften som næsten ulæselig og angav højden (den samlede?) til 1 1/2 alen.²³ Nedtaget og omstøbt 1808.⁵³ 3) 1808, indskriften gentaget på den nuværende klokke (jfr. ovf.). 1879 måtte klokken tages ud af brug,²⁴ og 1884 blev den omstøbt.²⁴

Klokkestolen er af fyr, fra 1875.²⁴

GRAVMINDER

Våben-ånetavle (fig. 33 og 34), o. 1616, for adelsmanden Hans Munk, der blev henrettet i København 30. maj 1616 og begravet i Alslev kirke.⁵⁷ Tavlen, der er ophængt på korets nordvæg, består af en 310 cm lang og 34 cm høj egebjælke med afdødes 16 malede aneskjolde. Herover er i midten anbragt et kartouche-svunget topstykke (fig. 33) med påmalet rulleværk omkring frakturindskriften: »Erlig oc Velbyrdig/ Mand Hans Munck til/ Visselbierig Hans fæderne og Møderne vaben«. Våbenfrisen, der er ledsaget af slægtsnavnene underneden, repræsenterer Hans Munks 16 tipoldeforældre, fordelt med moderen, Dorthe Pedersdatter Galts otte oldeforældre i heraldisk højre side (vestre halvdel, nr. 1-8) og faderen, Jørgen Munks oldeforældre i heraldisk venstre side (østre halvdel, nr. 9-16). Moderens våben, Galt (nr. 8), og faderens, Munk (nr. 9), er anbragt i midten lige under indskriftfeltet. Ved våbnernes videre placering i de to halvdele er der anvendt to forskellige systemer.

Moderens otte aner, i frisens vestre halvdel, opregnes i denne rækkefølge, fra vest mod midten: 1) Gøye (»Di Giøer Vaben«), 2) Reckenberg (»Di Reckenberg vaben«), 3) Ulfstand (»di Ulfstender vaben«), 4) Rosenkrantz (»Di Rossenkrans vaben«), 5) Høg (slægten Banner; våbenet

skrådelt fra sinister) (»Di Høaer Vaben«), 6) Banner (»Di Banner Vaben«), 7) Drefeld (»Di drefelder Vaben«) og 8) Galt (»Hans munkis mørne«).

Faderens otte aner, fra midten til frisens østre ende, opregnes således: 9) Munk (slægten Lange; tre roser) (»Hans Munkis færne«), 10) Munk (med bjælke) (»Her Stii Munck«), 11) Emmeriksen (»di Emicksøner vaben«), 12) Breide (»Di Breider vaben«), 13) Spend (med sparre) (»De

Spender vaben«), 14) Rosensparre (»Di Rosenspar vaben«), 15) Saltensee af Linde (»Di Saltenser Vaben«), 16) (Juel) (stjerne over bølger) (»Di Julinger Vaben«).

Rækkefølgen, i hvilken våbnerne er anbragt, er følgende: I moderens halvdel (1-8) anføres først hendes fire oldemødre (1-4), begyndende med mormors mor (Gøye); herefter følger hendes fire oldefædre (5-8), endende med hendes farfars far (Galt); dog er der sket en forbytning af anerne nr. 5 og 6.⁵⁸ I faderen, Jørgen Munks halvdel (9-16) opregnes oldeforældrene parvis, begyndende med hans farfars far og mor (9 og 10) og endende med hans mormors far og mor (15 og 16).

Bemalingen, der er på brun bund, står med forgyldte indskrifter, rødt rulleværk og våbnerne i rødt, sort, hvidt og brunt. Efter at den i nogle år har været anbragt i skibet, hænger ege-fjælen nu igen på dens formodentlig oprindelige plads i korets nordvæg, hvor den nævnes første gang 1765⁴¹ og få år senere blev aftegnet af Søren Abildgaard.

Den usædvanlige våben-anetavle, som kan minde om de middelalderlige, kalkmalede våbenfriser, har måske fået sin særegne form og kortfattede indskrift på grund af de ulykkelige omstændigheder ved Hans Munks død: han blev halshugget på Københavns slotsplads efter en dom for usædelig omgang med tre søstre.⁵⁷ Det er tænkeligt, at hans dekapiterede lig er begravet i koret, og at våbentavlen er opsat kort tid efter begravelsen.

Mindetavler og epitafier. 1) Epitafium (fig. 35 og 36) opsat 1678 af Magdalene Olufsdatter over hendes mand, sognepræst Oluf Christensen Toft og sig selv (jfr. *gravramme nr. 2) samt hendes forældre, provst Oluf Jørgensen og Abild Johansdatter Harder (*gravramme nr. 1).

Oluf Jørgensen, sognepræst til Alslev og Hustrup sogne i 29 år, †12. okt. 1651, 57 år, og hustru Abild Johansdatter Harder, †18. jan. 1657, 55 år, i ægteskab i 27 år, velsignet med to sønner og to døtre. Oluf Christensen Toft, provst i Schads herred i 12 år og sognepræst sammesteds i 26 år, †14. aug. 1677, 59 år, og hustru Magdalena Olufsdatter, †2. febr. 1681,

Fig. 35. Epitafium (s. 2024), 1678, opsat af Magdalene Olufsdatter over hendes mand, sognepræst Oluf Christensen Toft, †1677, over hende selv samt hendes forældre, provst Oluf Jørgensen, †1651, og Abild Johansdatter Harder, †1657. NE fot. 1982. – *Epitaph, 1678, errichtet von Magdalene Olufsdatter für ihren Ehemann, für sie selbst sowie für ihre Eltern.*

58 år), i ægteskab i 25 år. Gravskriften efterfølges af en giverindskrift.

Epitafiet er en rektangulær stenplade, 207 x 107 cm, hvis glatte overflade har en påmalet udsmykning, som måske kan tilskrives Willem Stensøn i Ribe. Et højovalt indskriftfelt med fraktur indrammes af en laurbærkrans med rosetter. Herover står i strålekrans Kristus med sejrspanen, langt hår og flagrende lændeklæde. Kristus flankeres af et bibelcitater, Joh. 11, v. 25, 26 (i fraktur). I hjørnerne er cirkelmedaljoner indeholdende evangelistfigurer, klædt i samtidige dragter og med langt, bølgende hår. De bærer alle en bog, og ved deres skuldre sidder de respektive symboldyr. Skriftbånd med versaler angiver evangelisternes navne.

Indskriftfeltet omgives foroven af englehoveder, fornedet af fire hjelmmede våbenskjolde (fig. 36), ledsaget af initialer. Over medaljonerne ses til venstre faderens våben, en flakt ørn (på hjelmen tre blomster) og herover »H(r.) O(luf) I(ørgensen)«. Moderens våben til højre indeholder to sammenflettede drueklaser (på hjelmen en svane), ledsaget af forbogstaverne »A(bild)

I(ohannes) D(atter) H(arder)«. Mellem de to nederste medaljoner ses til venstre våbenet for »H(r.) O(luf) C(hristensen) T(oft)«, et dødningshoved med en spirende blomst (på hjelmen en bog), til højre våbenet for »M(agdalene) O(lufs) D(atter)«, en due(?) (på hjelmen et brændende hjerte). Mellem våbenskjoldene er anført »Anno 1678« for epitafiets opsættelse.

Den brogede bemaling har sort bund; indskriften er forgyldt og kransen grøn. Kristusfiguren er skadet og har nu en skiftevis sort og gylden karnation, mens klæde og stav står røde i den gyldne strålekrans. I de grå og grønne medaljoner er Mattæus klædt i rødt, Markus i blå, Lukas i brunt og Johannes i grønt. Englehovederne fremstår i røde og blå nuancer med gyldent hår, og våbnerne skifter mellem rødt, blå, grønt og hvidt. – Indtil en restaurering 1920 domineredes stenen af en opmaling fra 1700'erne.

Epitafiet var 1765¹¹ opsat på skibets nordvæg, og senere lukkede den et vindue på nordvæggen⁹; ved istandsættelsen 1920 befandt den sig i tårnrummet, hvorfra den siden er flyttet tilbage til skibets nordvæg.

Fig. 36. Udsnit af epitafium 1678 (s. 2024). NE fot. 1982. – Ausschnitt aus Epitaph, 1678.

Fig. 37. Mindetavle (s. 2026), 1682, opsat af Mette Krabbe til Nørholm over hendes mand, hofmester Frederik Lützow til Visselbjerg, †1680, dennes anden hustru Dorothea von Ahlefeldt samt en søn og tre døtre. NE fot. 1982. – *Gedenktafel, errichtet von Mette Krabbe zu Nørholm für ihren Ehemann, Hofmeister Frederik Lützow zu Visselbjerg, gest. 1680, dessen zweiten Ehefrau Dorothea von Ahlefeldt sowie für einen Sohn und drei Töchter. 1682.*

2) Mindetavle (fig. 37), en stor messingplade, opsat 1682 af Mette Krabbe til Nørholm over hendes mand, hofmester Frederik Lützow til Visselbjerg †1680, dennes anden hustru Dorothea von Ahlefeldt samt en søn og tre døtre (jfr. gravkrypt).

Under altergulvet ligger begravet Friderich Lützow til Visselbjerg, første hofmester i Sønderborg, †22. april 1680, 61 år, 4 måneder og 3 dage, med sin anden hustru Dorothea von Ahlefeldt (fø. 1678)⁵⁹, en søn og tre døtre⁶⁰. »Og eftersom den Welb(y)r(dige) S(al)l(ige) Mand har været begierendes, at Døren til Graven maate tilmuures og Døren dertil stoppe med Jord efter ham, formedelst der var ingen Rum til fleere Liig, der need at sette. Da haver hans efterladte høy-bedrøvede Enke og Velbr. Frue, Frue Mette

Krabbe til Nørholm, ladet denne Tavle opsette til alles og enhvers Efterretning af dette, som nu er sagt, bedendes derhos venligen, at hvo som denne Gaard nogen Tiid ejer, hvo dend være kand, vilde ej tage sig dennem Synd til disse velædle Liig at forflytte fra deres rette hvile-Stæd og Plads, som de nu staar paa, saafremt de ikke vil forvente dennem Guds Strav udi alt, hvis de efter denne Dag tager dennem fore, som de visseligen ikke undgaar, dersom nogen herimod gjør, som dog ej formodes oprigtige Guds Børn skulle ville besmitte dermed deres Samvittigheder«.

Messingpladen, 81 × 66,5 cm, består af et rektangulært hvælvet indskriftfelt med indgrave-rede versaler, kantet af gennembrudte akantus-ranker, blomster og figurmotiver. Foroven indgår et englehoved, fornedet et dødningehoved samt til siderne spejlvendte forkrænkelighedsmotiver: en putto, der blæser i basun, ved siden af et timeglas. – Pladen hang 1765⁴¹ på korbuens nordlige vange, hvor den nu er indsat i en ege-træsramme.

3) Epitafium, opsat 1763 af sognepræst Abraham Jessen, over hans forgænger i embedet Hans Friis og dennes hustru Maren Aggerholm.

Hans Friis, *4. okt. 1685 i Ribe, †28. april 1763 i Alslev, 10 år rektor i Ringkøbing, 32 år præst i Alslev og Hostrup sogne, 16 år provst i Skast herred, 32 år ægtemand, 10 år enkemand, og hustru Marren Agerholm, *1. juli 1693 i Ringkøbing, †21. juli 1753 i Alslev, begge uden livsarvinger. Indskriften efterfølges af gravvers og giverindskrift.

Tavle af egetræ, 107 × 75 cm, indrammet af profillister og af udformning helt som nr. 4. Den påmalede indskrift (antikva), der udfylder hele feltet, står forgyldt på brun bund; rammen er holdt i grønt og brunt. – Nu opsat på skibets nordvæg, tidligere i triumfbuen og en tid i tårnrummet.

4) Epitafium, o. 1787, for sognepræst Abraham Jessen. *25. nov. 1721 i Hierting, †30. jan. 1787, kapellan i Alslev og Hostrup sogne fra 1748, ægtemand fra 1753, sognepræst fra 1767, konsistorial-assessor fra 1784, og hustru Mette Müller, *23. febr. 1727 i Ringkiøbing, †30. juli

1786 i præstegården. De havde tilsammen fem sønner og to døtre (jfr. *tepitafier*).

Tablen, der er udformet som nr. 3 og formodentlig malet af samme maler, var 1791²³ opsat på den sydlige triumfvæg ved prædikestolen. Den hænger ved siden af nr. 3 på skibets nordvæg.

6) Mindetavle, o. 1917, for Hans Rasmussen, *4. maj 1890 i Vibæk, død (under 1. verdenskrig) 4. okt. 1917 i Passhendale (Paschendaale), Nordfrankrig. – Hvid marmorplade på egetræs-bagklædning, 46 × 32 cm, med fordybet og forgyldt indskrift i antikva. Ophængt østligt på skibets sydvæg.

1917 hang på tårnrummets vestvæg *tepitafier* («mindeplader») for 1) kirkeejer Dorthea Spangsberg og 2) to børn af sognepræst Abraham Jessen, †1787 (jfr. nr. 4).⁹

Romansk gravsten(?) (fig. 38). En granitkvader i skibets nordside, øst for det østre vindue, med et indhugget kors på en golgatahøj, er sandsynligvis en romansk gravsten, der er genanvendt som

Fig. 38. Romansk gravsten(?) indmuret i skibets nordside (s. 2027). NE fot. 1982. – *Romanischer Grabstein(?) in nördlicher Langhauswand eingemauert.*

bygningskvader. Stenen, 60 × 70 cm, er højere end de øst herfor siddende kvadre i samme skifte (jfr. fig. 7), og den er formodentlig indsat i muren, da man efter en pause genoptog kirkebyggeriet i tuf.

De følgende *gravsten*, fra tiden o. 1800, på kirkegården nordvest for tårnet, er næsten alle kendetegnede ved barnegravstenens lille format (nr. 1, 2, 4, 5), der også kendes f. eks. i Tjæreborg.⁶¹

1) O. 1790. Appelona Spangsberg, en håbe-fuld datter af Christen Spangsberg og Barbara Pede[rs]datter (jfr. forældres gravsten nr. 3), †1790. – Rektangulær, grå sandsten, 115 × 57 cm, der domineres af et stort felt med udslidt skriveskrift i relief. Gravskrift og gravvers er adskilt af et planteornament, og i hjørnerne er små blade. Over feltet er udhugget en laurbærranke med bånd og herunder en stor tandsnitsfrise, begge i riflet indramning. Hele stenen kantes af et riflet bånd og yderst af et svejftet tandsnit. – Stenen bærer mindelser om arbejder fra stenhuggerværkstedet i Tjæreborg⁶², der i øvrigt har udført to barnegravsten i Jerne.

2) O. 1794. Peder Christensen Spangsberg, *17. sept. 1793 i Alslef, †1. april 1794, søn af salig Christen Spangsberg, ejer af Alslef kirke, og Barbara Pedersdatter Spangsberg (jfr. forældres gravsten nr. 3). Gravvers. – Den smalle, grå sandsten, 98 × 40 cm, har glat overflade, der helt udfyldes af fordybet skriveskrift. Ved sin dekorative udnyttelse af indskriften er den i slægt med barnegravstenene nr. 4 og 5.

3) O. 1794. Christen Spangsberg, *1752 på Sønderis, †1794 i Alslef, og hustru Barbara Peders Datter, *1766 i Alslef, †1794 i Alslef, i ægteskab i ti år, velsignet med to sønner og to døtre (jfr. børns gravsten nr. 1, 2 og kirkegårdsmonument). Gravvers. – Den grå sandsten, 164 × 116 cm, har fligede hjørner og glat overflade, kun brudt af forsænkede indskriftbånd (relieffersaller) med fligede ender. Indskriften dækker hele stenen, der minder om udformningen af barnegravstenene nr. 2, 4 og 5.

4) O. 1800, over en dødfødt søn af Peder Danielsen og Abelone Jeps Datter i Alslef (jfr. søster nr. 5). – Den lille, rektangulære sten, 66 × 44, af grå sandsten, fremtræder helt glat med

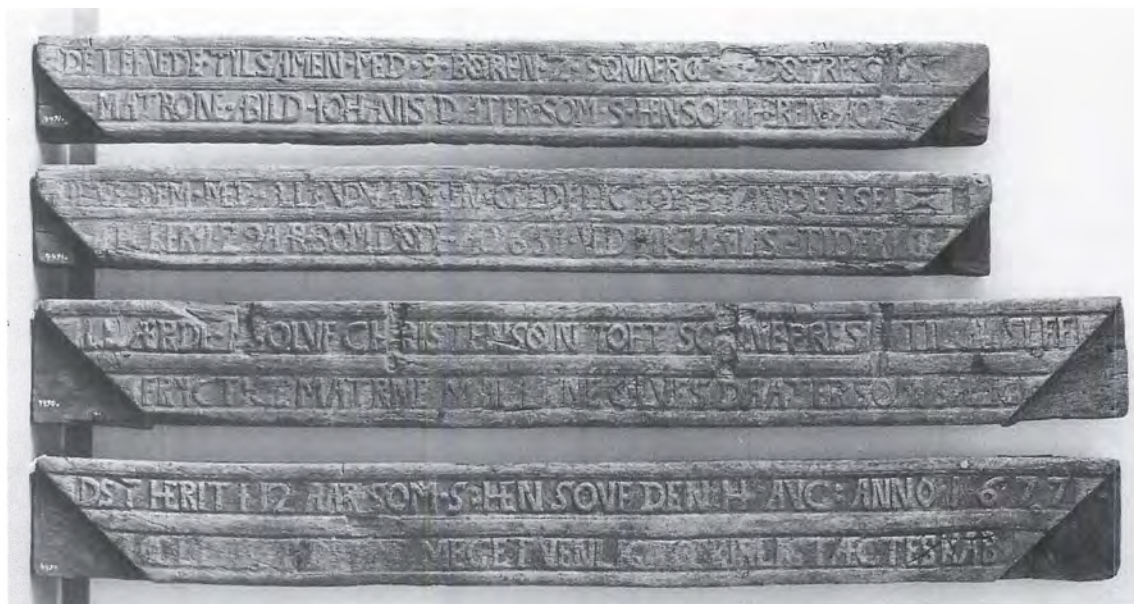

Fig. 39. Langsiderne af to *gravrammer (nr. 1 og 2, s. 2028), o. 1651 og o. 1677, fra grave, indeholdende provst Oluf Jørgensen, †1651, og hustru Abild Johansdatter, †1657, samt sognepræst Oluf Christensen Toft, †1677, og hustru Magdalene Olufsdatter, †1681. I Varde Museum. NE fot. 1982. – Die langen Seiten von zwei *Holzrahmen für Grabsteine. Um 1651 und um 1677.

fordybet skriveskrift, i udformning som gravsten nr. 2 og 5.

5) O. 1800, over en dødfødt datter af Peder Danielsen og Abelone Jeps Datter i Alslef (jfr. broder nr. 4). – Stenen, 45 × 44 cm, er af grå sandsten og udformet som nr. 4.

†Gravsten. 1) O. 1687. Simon Christensen Sønderson til Wisselberg, †18. nov. 1687. »En udlænding paa Jorden, En borger i Himlen, af Morders Liv udgik fra denne Verdens Jammerdal til dend Himmelske Jerusalem, Iblandt alle Guds Børn«. – Stenen lå 1791 på kirkegården.²³

2) O. 1785. Pouel Pedersen, *1739 i Aarre, †1785 i Alslew. Befandt sig 1791 på kirkegården.²³

*Gravrammer. 1) (Fig. 39) o. 1651. [Oluf Jørgensen], †Mikælis tider 1651, og hustru Abild Iohanis Dater, †165[7] (jfr. epitafium nr. 1); de levede tilsammen med ni børn, to sønner og syv døtre. Gravvers.

Af egerammen er kun bevaret langsiderne, 177 × 12 cm, der har tilskæringer til sammenføjning med kortsiderne. Indskriften, der er med reliefversaler, består af to linier på hver planke,

afsluttet af et udskåret timeglas. – Rammen lå endnu 1873⁶³ i skibet. 1888⁹ flyttedes den sammen med ramme nr. 2 til tårnet, hvor de 1916³⁴ henlå oven på hvælvingen. Nu på Varde Museum (inv. nr. 4491).

2) (Fig. 39) o. 1677. Olf Christensen Toft, sognepræst til Alslef og [Ska]dst herred i 12 år, †14. aug. 1677, og hustru Mallene Olvfsdaater, [†2. febr. 1681] (jfr. epitafium nr. 1).

Egerammens langsider, 200 × 22 cm, har tilskæringer til sammenføjningen med de nu forsvundne dele, kortsiderne og et tværstykke, der indeholdt et kors med indskrift. Den delvist udslidte indskrift er skåret i to linier med reliefversaler i fordybde skriftbånd. – Rammen, der 1873⁶³ lå i skibet øst for nr. 1, har siden fulgt denne (se ovf.). Nu på Varde Museum (inv. nr. 4490).

En muret gravkrypt i koret, der var fyldt op med hensættelsen af Frederik Lützows kiste 1680 (jfr. mindetavle nr. 2), er formentlig oprindelig indrettet til slægten Munk, der ejede Visselbjerg fra 1567. Krypten betegnedes 1791 som hvælvet og lukket.²³

Også tårnrummet, der var adskilt fra det øvrige kirkerum ved »et gitterværksafslukke« kunne benyttes til (åben) begravelse, men blev dog 1791 brugt som materialrum.²³ Om øvrige *tbegravelser* i kirken anføres det 1765, at sognepræst David Jørgensen Fogh, †1720, lå begravet »i døren til skriftekammeret ved enden af alteret«⁵¹. Endvidere ligger her oberstleutnant Daniel Rantzau til Visselbjerg, †1726, hvis *kårde* hænger i tårnrummet, tidligere under prædikestolen⁹. – Jfr. i øvrigt lysekrone, 1735-40, skænket af Henrik Brockdorff for et barns nedsættelse i kirken.

På skibets nordvæg er ophængt et *kistekrucifiks* fra 1700'erne, af bly, højde 11 cm. Figuren samt et »INRI«-skriftbånd er nu monteret på et nyere cirkelkors af jern, 25 cm højt.

Kirkegårdsmonument. O. 1850. Niels Chr. Spangsberg, gårdmand og ejer af Alslev kirke (jfr. forældres gravsten nr. 2), *25. febr. 1791 i Alslev, †21. aug. 1850 sammesteds, og hustru Dorothea Spangsberg, født Madsen, *29. okt. i Alslev, †21. maj 18[38] sammesteds.

Grå sandstensgrotte, 81 × 60 cm, på sokkel. Monumentet har egeløvsudsmykning omkring en indfældet marmorindskrifttavle, udformet som en skriftrulle med fordybede versaler, og kronet af en bisquitdue. – På kirkegården, nordvest for tårnet.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Liber daticus for Alslev-Hostrup 1765-1825. Liber daticus for Alslev-Hostrup 1870ff. Synsprotokol 1925ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668, 1674, 1700 og 1714.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 67ff. – *Notebøger.* Søren Abildgaard, X, 11ff. – *Indberetninger.* J. Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), V. Ahlmann 1886 (stenplade i koret), Kr. Due 1916 (gravramme) og 1920 (epitafium), Olaf Hellvik 1978 og 1979 (kalkmalerier).

Tegninger og opmålinger. NM2. Opmålinger og tegninger af bygningen, plan, opstalter og snit samt bygningsdetaljer og døbefont ved V. Koch 1885

(forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Opmåling af alterbord ved V. Ahlmann 1886. Tegninger af kirken, oblatæske og røgelsekar ved E. Rondahl 1896. Tegning af kirkenøgle ved Aage Jørgensen 1929. Plan, snit og opstalter af bygning ved Aage Bugge 1939. Opmåling af våbenhus og skibets sydfacade ved Aas og Thorup 1979. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen 1979. – *Den kgl. Kobberstiksamlng.* Usigneret blyanttegning af Alslev kirke ved Christen Købke (1835) (Td 676,2).

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894. – H. P. H. Novrup: Alslev og Hostrup Kirker, i ÅrbRibe, IV, 1915-18, s. 487-523 og 679-711.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning, kalkmalerier og våben-ånetavle ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson Møller. Redaktionen afsluttet maj 1990.

¹ Niels Lange til Kærgård fik 1533 bispelenet Visselbjerggård med Alslev og Hostrup kirker, to møller og bispestolens gods i Guldager, Hostrup, Alslev, Billum, Ål, Ho og Oksby sogne (O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 183f.; J. Kinch: Ribe Bys Historie indtil Reformationen, 1869, s. 487f.). Alslev og Hostrup sogne mangler derfor såvel i fortegnelsen over præsternes ejendom og rente i Varde syssel 1538 (RA. Ribe bisp) som i regnskabet over stiftets kongetiender 1537 (RA. Reg. 108 A 28, gl. pk. 53f.). – Der bestod fra ældre tid et tilhørsforhold mellem de to sogne og Ribe domkapitel, idet ærkebiskop Esger (Juil) af Lund 25. sept. 1312 havde skænket tre gårde, i Toftnæs, (Sønder)Hede og Alslev, til oprettelse af en præbende for en kannik i Ribe domkirke (J. Kinch s. 135; DiplDan. 2. rk. VI, 454).

² O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred, 1862, s. 185-86.

³ ActaPont. V, 3695 (20. april 1499).

⁴ O. Nielsen: Skadst Herred, s. 186 og 199f.; H. P. H. Novrup: Præster og Herremænd, i ÅrbRibe. IV, 1915-18, s. 336-73.

⁵ Kronens Skøder, III, 133. 1696 blev Niels Leth også ejer af Hostrup og Ål kirke.

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. 1726-74. Miscellanea (C 4.168).

⁷ RA. DaKanc. A 29. 1726-97. Efterretninger om ejerne af kirker og kirketiender.

⁸ RA. DaKanc. F 42 788/1786. Frasalget af kirkegodset gav anledning til en del uoverensstemmelser om vedligeholdelsen af den forsømte kirke.

⁹ H. P. H. Novrup: Alslev og Hostrup Kirker, i ÅrbRibe, IV, 1915-18, s. 487-523 og 679-711.

¹⁰ Præsteindberetninger til Ole Worm 1625-42, I, udg. ved Frank Jørgensen, 1970, s. 247.

¹¹ August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, 1926, s. 154.

¹² Skast herreds tingbog 1638, udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Poul Rasmussen, 1956, s. 141f.

¹³ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Syn 30. marts, indført 5. maj 1668.

¹⁴ Liber daticus for Alslev-Hostrup 1870ff.

¹⁵ Den da 25-årige kunstner var i forsommeren 1835 på besøg i Alslev præstegård hos præsteparret, hans søster Conradine og svogeren Nikolaj Laurentius Feilberg, jfr. Peter Beck: Nikolaj Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham, Herning 1981, s. 36. En tegning af sideskibet i Odense domkirke samt af en gårdsplads med brøndvippe (begge i Kobberstiksamlingen) stammer formodentlig fra den rejse.

¹⁶ S. 1137f., 1295f. og 1836f.

¹⁷ En sokkelkvader fra øverste skifte midt i skibets nordside har for neden et udhugget felt, 10 × 24 cm, vel et forsøg på at pynte på et lille uheld under kvaders tildannelse.

¹⁸ I gavlen er i nyere tid gennembrudt en dør, som forbinder skibets og korets tagrum.

¹⁹ I Billum er den krydsende rundbuefrise af teglsten, lisénerne af tufsten.

²⁰ 55 cm bred.

²¹ Sml. også vestportalen i Ribe domkirke, s. 240.

²² Planen synes at vise retkantede karme af træ.

²³ Indb. 1791 LA Vib. Skast herreds provsti. Sager enkelte sogne vedkommende 1634-1812 (C 43E.4).

²⁴ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-1900 (C 44.3-8).

²⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 1700. Syn 24. maj, indført 15. juni 1700.

²⁶ LA Vib. Skast herreds tingbog, syn 20. okt. 1674.

²⁷ LA Vib. Skast herreds tingbog 1714. Syn 10. august, indført 14. august 1714.

²⁸ Jfr. RA. DaKanc. F 54. Supplikker 7 R 1594/1786, samt LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

²⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

³⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

³¹ En uddybende artikel, Niels Jørgen Poulsen: »Liljemesteren«. En jysk muremester og hans hvælvdekorationer, forventes trykt i værket Danske kalkmalerier 1990.

³² Se Helms: Tufstenskirker I, s. 150f.

³³ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde m.m. 1808-11 (C 36A.13).

³⁴ Notits af Kristian Due i NM2.

³⁵ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 13.

³⁶ Jfr. noterne 23 og 41.

³⁷ Repert. 1. rk. nr. 5268.

Fig. 40. Ildkar af smedejern, formentlig fra 1600'erne (s. 2022). NE fot. 1982. – *Feuerpfanne aus Schmiedeeisen, vermutlich aus dem 17. Jahrhundert.*

³⁸ Se nærmere Henry Petersen: Levninger af Domkirkeskatten i Roskilde, i ÅrbNordOldk. 1888, s. 122f., DK. Kbh. Amt, s. 1778f. og Vivian Etting: Margrete den Første. En regent og hendes samtid. Kbh. 1986, s. 126f.

³⁹ Alslevkalkens overleverede indskrift forekommer ikke ganske autentisk katolsk, måske fordi præsten i evangelisk nidkærhed have rensat sin afskrift for udpræget katolske vendinger og begreber som »elemosina«. Noget sådant synes at være sket, da en Margrete-kalk (nu i NM2. uden proveniens) o. 1600 fik foden fornyet med en øjensynligt let ændret gentagelse af stiftelsesindskriften. Se Henry Petersen (jfr. note 38), s. 124.

⁴⁰ I forbindelse med reformationen synes middelalderligt altersølv i betydelig grad at være blevet fordelt ud i landet fra de overordentlig velforsynede stifts- og klosterkirker. Se s. 404 og Henry Petersen (jfr. note 38) s. 121f.

⁴¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

⁴² KultHistLeks. art. liturgiska kärl. Formens sjæl-

denhed antyder den mulighed, at æsken oprindelig har været en overdel af et ciborium (forsynet med ny bund) som eksempelvis det bevarede fra Svaneke, nu i NM2 (DK. Bornholm, s. 101).

⁴³ Se Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870. Varde 1983, s. 70, 126 med fig. 130 og 340.

⁴⁴ Af hjørnesammenføjningerne mellem karnap og sidebrystninger danner den ene (mellem 2. og 3. fag fra nord) stadig hjørne, mens den anden (mellem 5. og 6. fag) nu er vredet åben på en måde, så hjørnesøjlen tydeligvis står forkert.

⁴⁵ Se især s. 1616f., 2048f. og Ebbe Nyborg: Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarformnyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. I publikationen fra det 11. nordiske ikonografiske symposium i Gran på Hadeland (Norge), 1988 (under trykning).

⁴⁶ Jfr. s. 1621, 1716 og Ebbe Nyborg (jfr. note 45).

⁴⁷ Jfr. noterne 23 og 41.

⁴⁸ Ifølge Jakob Helms (Tufstenskirker, 1894, s. 151) havde prædikestolen endnu i mands minde haft sin gamle opstilling. Han fremhæver i øvrigt bemalningen, som han anså for oprindelig.

⁴⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

⁵⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Procesakter 1772-1774 (C 566.35)

⁵¹ Liber Daticus for Alslev-Hostrup 1765-1825. Ved embedet.

⁵² Jfr. s. 1151 og H. K. Kristensen: Træhest og land-

milit, i *Årbøger for Ribe amt*, bd. XV, 1960-63, s. 346.

⁵³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1798-1810 (C 4.705-08).

⁵⁴ Liber Daticus 1765-1825. Brockdorff erhvervede Visselbjerg 1732 og boede der nogle år, hvorunder der i kirkebogen er opført børnefødsler 1735, 1736 og 1738. Se Nielsen: Herredsbeskrivelse 1862, s. 193.

⁵⁵ Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601. I *ÅrbRibe* 1984, s. 168f.

⁵⁶ Præsteindb. til biskop Bloch (jfr. note 41). Søren Abildgaard (notebog nr. 10, s. 11, i NM2) gengiver indskriften: »mcdxliii iahr nah der bort Christi in unser leben...«, altså med årstallet 1443, men de øvrige afskrifter er enige om årstallet 1444.

⁵⁷ Jfr. Bue Kaae: Hans Munk til Visselbjerg, i *Årb-Ribe XIII*, 1952-55, s. 207-28.

⁵⁸ Dorthe Galts mormoders mor, Karen Gøye (nr. 1) var gift med Erik Banner (nr. 6) og hendes farmoders mor, Kirsten Reckenberg (nr. 2) var gift med Peder Høg (nr. 5).

⁵⁹ DaAdÅrb. XI, 2, 183.

⁶⁰ Frederiks Lützows første hustru, Dorothea Maria von Rehden, død 1. april 1652, er begravet i S. Marie kirke i Sønderborg. Jfr. DK. Sjyll. s. 2114.

⁶¹ Jfr. Tjæreborg, gravsten nr. 3, o. 1750 (s. 1873 med fig. 54) og Jerne nr. 7, o. 1754 (s. 996). Sidstnævnte er som Alslev-stenene nr. 1 og 2 lagt over et barn af slægten Spangsberg, mens stenene over nr. 4 og 5 er lagt af samme forældrepar.

⁶² Jfr. værkfortegnelse note 81 og olielampemotiv note 76, under Tjæreborg.

⁶³ Indberetning v. J. Helms, 1873.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1983. – Südostansicht der Kirche.

HOSTRUP KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Olde-moder (midten af 1300'erne), hvor kirken er sat til en afgift på 5 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Sammen med Alslev kirke hørte Hostrup i senmiddelalderen under det biskoppelige gods Visselbjerg (jfr. s. 1999). Efter reformationen var Hostrup hovedsogn, indtil det o. 1560 blev anneks til Alslev.

Kronen solgte 1696 kirken til assessor, kammersekretær Niels Leth,¹ der to år forinden havde erhvervet Alslev kirke, og herefter havde kirken samme ejere som Alslev, indtil den ved en auktion 1785 blev

solgt til toldkontrollør Morten Henningsen i Hjer-ting.² Dennes enke afhændede 1798³ kirken til Christian Rosenørn Teilmann til Nørholm, som 1804⁴ videre-solgte den til to sogneboere, Daniel Terkelsen, Hostrup, og Niels Hansen, Myrthue, fra hvem den efter 1812 overgik til hele sognet. Kirken blev selv-vejende 1909. – Kirken måtte ved klokkeskatten 1528 aflevere en klokke.⁵

Møntfund. I forbindelse med fundamentsunder-søgelse under tårnet fandtes 1981 en mønt slået i Lund under Erik af Pommern, 1422.⁶

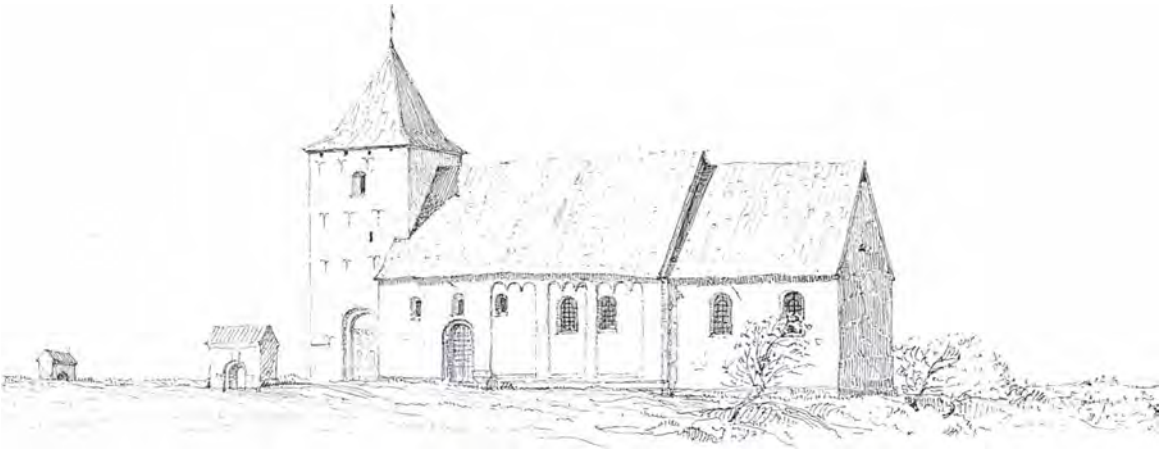

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra sydøst. Blyantskitse af V. Ahlmann 1886. Forarbejde til Danske Tufstenskirker. – *Kirche und Friedhof von Südosten. Skizze, Bleistift, 1886.*

Kirken ligger på en lille højning i den søndre ende af den spredt bebyggede landsby i et tidligere helt åbent, skovløst landskab. Et par hundrede meter sydvest for kirkegården løber Horstrup bæk nordover med retning mod den brede Varde ådal. Kirkegården, hvis omfang 1862⁷ målttes til 85 × 100 alen (ca. 53 × 63 m), har bevaret sine gamle grænser. Den hegnes af græsgroede jorddiger, stensatte på ydersiden. Hovedindgangen i øst, port og låge, består af svære, hvidtede piller, afdækket med aftrappede pyramider, vistnok muret 1878. I syd- og vestdiget er der murede og teglhængte portaler med låger (som dem i Alslev), første gang afbildet på en tegning af V. Ahlmann 1886 (fig. 2). Porten og lågernes pla-

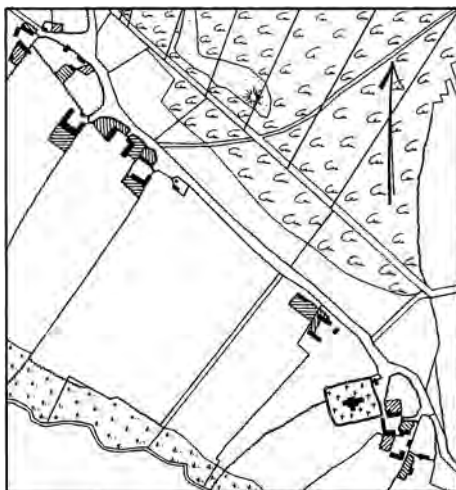

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000, kopieret af C. Lundbye 1820. – *Katasterkarte.*

tering synes at have været den samme siden 1600'rne. †Indgangen udgjordes 1862 af murede og hvidtede piller, »stetter«,⁸ med jernriste i bunden og drejelige kryds, »korstræer, krydstræer«, som lukke.⁷

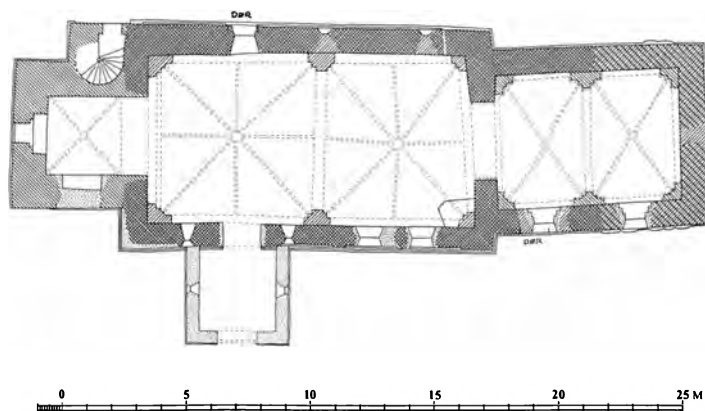
Øst for kirkegården er 1956 opført et *kapel*, hvidtet og teglhængt og mage til det i Alslev. Huset er 1989 udvidet med graverfaciliteter.

†*Kirkestalde.* Sognepræst Hans Friis lod i sin tid, 1720–63, opføre et lille hus til sine heste uden for det østre dige. Da dette »skjul« var forfaldet, byggede hans eftermand, Abraham Jessen, o. 1763 et hus på tre fag lidt nordligere og så langt fra kirkegården, at tagdryppet ikke berørte diget. I huset, der er angivet på matrikelkortet 1820 (fig. 3), var der foruden præstens heste et par værelser til to af sognets husvilde. Ejeren af Visselbjerg, Sebastian Wøldike, mente, at huset lå på hans jord, men ved en retssag 1763–65, der nåede helt til højesteret, fandt retten, at huset var opført på kirkens fortov. Under sagen oplystes det, at kirkegården til alle sider var omgivet af dyrkede marker lige til diget, undtagen i mod øst, hvor der fra gammel tid havde været en plads til de kirkesøgendes heste og vogne.⁹

BYGNING

Kirken, der er opført af blandede materialer, tufsten og granitkvadre, består af romansk skib og kor, som tidligt er forlænget i øst efter nedbryd-

Fig. 4. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1978, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – Grundriss.

ningen af en tåpsis. Til det romanske anlæg føjer sig et sengotisk tårn i vest og et våbenhus fra 1926 i syd. Et tvåbenhus af ukendt alder blev nedbrudt 1869, og indgangen til kirken var 1869–1926 henlagt til tårnrummet. Orienteringen er omtrent solret.

Det oprindelige, romanske anlæg er modsat Alslev (sml. s. 2002) påbegyndt i tufsten og afsluttet i granit. Af tuf er koret og triumfmuren samt skibets sydside, mens skibets nordside og vestgavl er rejst af granitkvadre. En forskel i tufstensfacadernes fremtræden (kun skibets sydside har lisédelte blændinger) samt det materiale-mæssige brud østligt i skibets nordside (jfr. ndf.) antyder, at kirkens opførelse formodentlig er foregået i to (eller tre) tempi, således at man først

har rejst apsis, kor og triumfmur, så skibets sydside og til slut skibets nord- og vestside. En vis skævhed i kirkens længdeakse mellem kor og skib kan skyldes, at en forudgående trækirke endnu stod på stedet, da man begyndte at bygge på koret.

Hele bygningen hviler på en granitsokkel. Under koret og dets forlængelse ledsages soklen af en hulet skråkant, mens skibet har en nu noget forvitret dobbeltsokkel med hulkelet skifte over skråkant i nord og et profileret led over en hulet kant i syd (jfr. s. 1600, fig. 20 og 21). Variationerne i soklens udformning svarer i hovedtrækene til materialernes fordeling: Koret og triumfmuren samt det meste af skibets sydmur er af tufsten, mens skibets nordmur fra ca. 1,5 m fra nordøstre hjørne og vestover samt vestenden, som nævnt, er af granitkvadre.

†Apsis. Koret var oprindeligt betydeligt kortere, formentlig kun ca. 5 m langt, i proportionerne svarende til apsikirkene i Billum og Sneum (s. 1075 og 1809).¹⁰ I forbindelse med apsidens nedbrydning og korets forlængelse, der sandsynligvis er sket allerede i den romanske periode, flyttede man den sydøstre sokkelkvadre ud i det nye hjørne. Apsidens krumme sokkelkvadre blev genanvendt i de forlængede mure, hvor der ses fem kvadre i syd, ni i øst og to i nord. Hvis samtlige kvadre er til stede, har apsidens udgjort en halvkreds på ca. 10 m med en diameter på ca. 6,3 m, og da koret er 7,3 m bredt, har springet mellem apsis og korets østre hjørner altså været ca. en halv meter, hvilket stemmer rimeligt overens med egnens øvrige tufstenskirker med apsis.¹¹ Den nedbrudte apsis

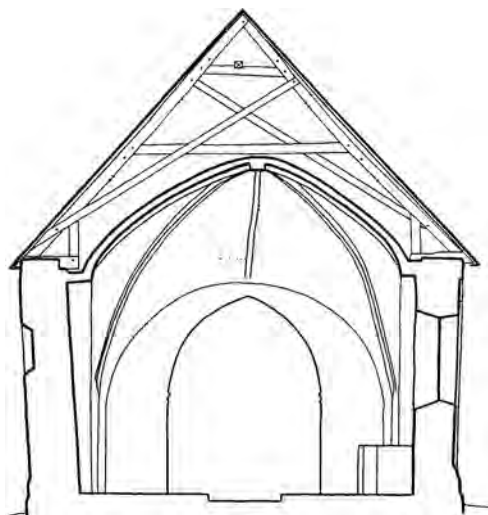

Fig. 5. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1978, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – Querschnitt durch Schiff nach Osten.

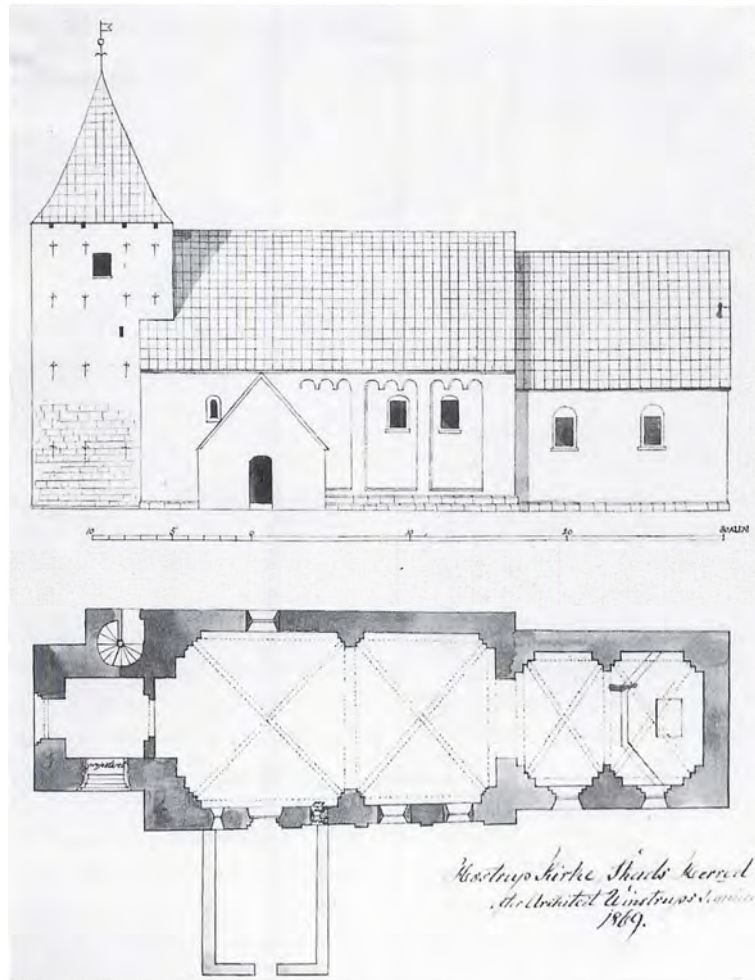

Fig. 6. Grundplan og opstalt af sydside 1:300. Pennetegning af J. G. Burman Becker 1869 efter opmåling af Winstrup. Det kgl. Bibliotek. – Grundriss und Aufriss der Südseite. Federzeichnung, 1869.

har sandsynligvis været af tuf, idet der ikke er bevaret krumme granitkvadre ud over sokkelkvadrene.

Korets vestre og oprindelige del står med pudsede, noget forstyrrede murflader, men har næppe haft de liséner og blændinger, der normalt ledsager tufstensarkitekturen.

Skibets sydside (fig. 8) er ligeledes forstyrret ved vinduesudvidelser og reparationer. Tufstensmurværket synes i det mindste at have strakt sig til et stykke vest for døren – hvor langt lader sig ikke helt afgøre, idet det sydvestre hjørne er ommuret i tegl i forbindelse med L. A.

Winstrups arbejder i kirken 1869. Af en liséndelt blændingsudsmykning er bevaret tre fag, hvoraf den vestre er udbedret og suppleret 1869. Hvert blændingsfag afsluttes med tre rundbuer. Det er i dag ikke muligt at afgøre, om der også har været et blændingsfag vest for døren. På Winstrups opmåling, der kendes i Burman Beckers aftegning (fig. 6), havde soklen kun ét led vest for våbenhuset.

Kvaderstenene i skibets nordside (fig. 10) er muret i fjorten regelmæssige skifter. Formaterne er ret små; de tre nederste skifter måler henholdsvis kun 28, 29 og 28 cm eller en højde sva-

Fig. 7. Kirken under hvidtning, set fra nordvest. NE fot. 1983. – *Nordwestansicht der Kirche.*

rende til en fod. Enkelte *bomhuller* er udfyldt med tuf.

Døre. En tilmuret og nu stærkt ødelagt åbning vestligt i korets sydside, en såkaldt præstedør, er udvendig ca. 115 cm bred. Den hæver sig over granitsoklen og har været indrammet af en rundstav af tuf. Afslutningen, der er ødelagt ved en vinduesudvidelse, har muligvis været spidsbuet, og er dette tilfældet, er døren, der sidder tæt på et romansk vindue, formentlig først kommet til i forbindelse med korets forlængelse. Også skibets tilmurede norddør er ødelagt af et nyere vindue. Åbningen, udvendig 120 cm bred, hæver sig over det nederste sokkelskifte. Den nu rektantede syddør er 1926 udvidet til ukendelighed. Ahlmann viser 1886 døren (fig. 8) som en rundbuet åbning flankeret af søjler og foroven

omgivet af en rundstav.¹² Nu er søjlerne borte, og buen antydnet ved en streg i pudsen.

Vinduer. I korets sydside, over præstedøren og lidt øst for denne, ses et rundbuet vinduesstik, efter alt at dømme muret af tuf. Et meget svagt spor i den vestlige del af korets nordmur kan tolkes som endnu et vindue.

Vinduerne har været ulige fordelt i skibets langmure med to åbninger i den granitklædte del af nordsiden og fire mindre åbninger i den tufstensmurede sydside. Vinduerne korresponderer ikke med hinanden, og deres forskellige antal og form er tydeligvis begrundet i murenes forskellige materialer: granit i nord og tuf i syd. De to nordvinduer, der nu fremtræder som nicher, er modsat f. eks. Alslev uden udsmykning. Det østre dækkes af tre kileformede sten, det vestre

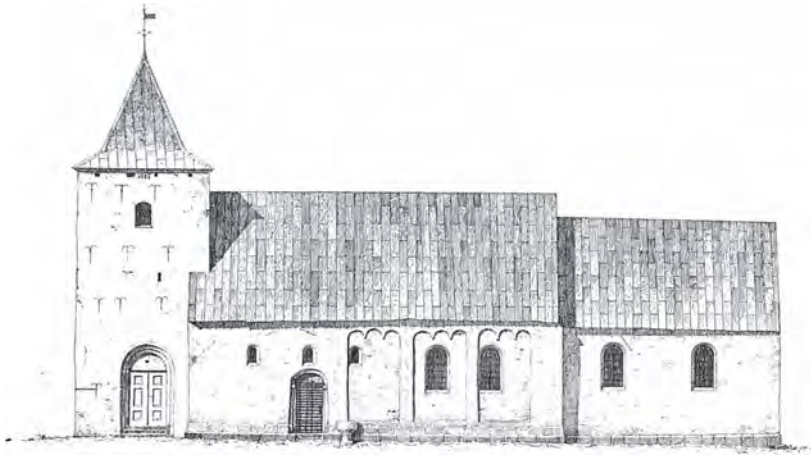

Fig. 8. Kirkens sydside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. – *Südseite der Kirche, 1886.*

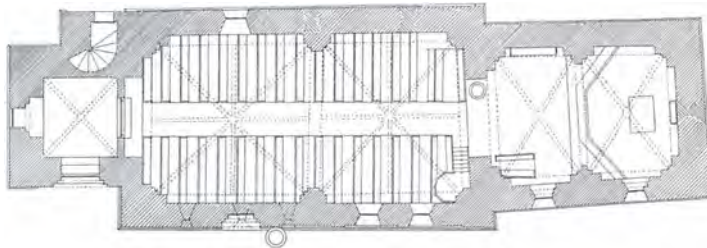

Fig. 9. Grundplan 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. – *Grundriss, 1886.*

af en monolit overligger. Sålbænkene er af to sten og sidekarmene af to skifter kvadre. I det vestre vindue indgår øverst i lysningen lidt tuf.

Skibets sydside må have haft et vindue i hvert af de tre blændingsfag. Heraf er kun det vestre bevaret, genåbnet 1869, og placeret underlig langt mod vest, sådan som det også er tilfældet med åbningerne i bl. a. Sneum kirke (sml. s. 1810). Vinduet vest for våbenhuset er vist på Winstrups opmåling 1869, mens et lignende, malplaceret vindue over syddøren (fig. 8), nu lukket af det senere opførte våbenhus, må være skabt af arkitekten under ombygningen 1869.

Indre. Korets sydvæg synes at være af tuf. De øvrige vægge er glatpudsede og utilgængelige for en nærmere undersøgelse, men i hvert tilfælde i skibets sydvæg indgår en del marksten.

Korbuens vanger, der vel er de oprindelige, har overpudsede profilerede *kragbånd* af ubestemmeligt materiale, måske tuf. Åbningens

spidse bue må skyldes en senmiddelalderlig omringning, sandsynligvis foretaget samtidig med korets overhvelvning o. 1500. Kor og skib stod indtil da med flade bjælkelofter.

Skibets gavltrekanter er af små ukløvede marksten. I den østre gavl er brugt kalkpuds, indeholdende skælkalk med rester af blåmuslinger. Vestgavlens spids er afbrudt i forbindelse med tårnbyggeriet.

Korudvidelsen er foretaget en rum tid før hvælvsbygningen, sandsynligvis endnu i romansk tid, således som det er tilfældet med østforlængelsen i Skast (s. 1886). Som dér synes det udvidede kor kun at have haft et enkelt (romansk) vindue i korgavlens (jfr. Ahlmanns grundplan 1886, fig. 9),¹³ og alt i alt er det formodentlig rimeligt at regne med, at koret efter forlængelsen har stået med i alt fem vinduer. Korets østre del, der som den vestre er dækket af puds og hvidtekalk, må helt overvejende være

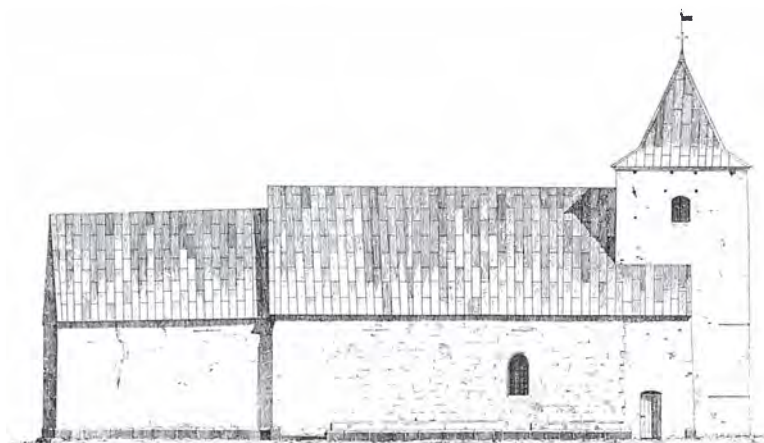

Fig. 10. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. – *Nordseite der Kirche, 1886.*

muret af tufsten eventuel suppleret med lidt tegl. Nederst i gavlen er et skifte granitkvadre, og stedvis ses også marksten, der tillige er brugt indvendig i gavltrekanter og muligvis også i indervæggene. Tuffen træder smukke frem i udvidelsens sydmur, hvor stenene er muret i regelmæssige skifter med en højde svarende til en eller to munkesten.

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. De fire fag ribbehvælv, to i koret og to i skibet, er på grund af deres forskellighed formodentlig indbygget af to omgange i årtierne o. 1500, begyndende i øst. Korets firdelte hvælv hviler på svære, faldede piller med et udkraget skifte i vederlagshøjde. Gjordbuen samt buerne i øst og vest er runde, mens skjoldbuerne ved syd- og nordvæggen er spidse, nærmende sig løgformen. Ribberne er af kvarte sten, samlet om små, cirkulære slutsten.

Skibets ottedelte hvælv, også med kvartstens ribber, er muret helt i den såkaldte Liljemesters manér (jfr. Skast og Alslev kirker s. 1892 og 2007): med faldede piller uden vederlagsmarkering og runde svagt spidsende buer. Sådanne hvælv plejer at være ledsaget af Liljemesterens let genkendelige, kalkmalede dekoration, men det er uvist, om det var malerier fra dette på egnen meget virksomme værksted, der 1951 blev påtruffet i både kor og skib (jfr. kalkmalier).

Tårnet ved skibets vestgavl, der blev gennemgribende sat i stand 1982 (arkitekterne Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen), er muret af munkesten over et parti granitkvadre fra skibets vestside (heriblandt sokkelsten). Revnedannelser har medført omfattende skalmuringer på alle sider undtagen imod øst. Blandt de mange jernankre ses i vest »ANNO 1715«, der må referere til en større reparation det nævnte år efter Søren Jessens overtagelse af kirken. Det lille tårnrum åbner sig i sin fulde bredde mod skibet med en rund bue. Rummet, der får lys gennem et fladbuet vindue i vest, dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstens ribber, udgående fra hjørnerne.

Der er adgang til de øvre stokværk via en fladbuet dør i tårnets nordside, der leder ind til en højredrejet, teglmuret spindeltrappe. Trappen afsluttes med en fladbuet dør i mellemstokværkets nordmur. Mellemetagen, der står pudset i det indre, er nu uden åbninger, og syd- og vestsiden forekommer ombygget. I nordsiden er en to stens dyb, fladbuet spareblænding, og i syd og vest ses tilmurede kurvehanksåbninger. Det ligeledes ombyggede klokkestokværk har fladbuede glamhuller i syd, vest og nord. Blandt de indlagte bjælker over glamhullerne indgår dele af en tjæret skibsmast.

Tårnets firsidige *pyramidespir* er formentlig kommet til engang i 1700'erne, muligvis allerede

ved ombygningen 1715. Dets nuværende, opskalkede profil er formodentlig fra 1878,¹⁴ da Peder Bundesen modtog betaling for at opsætte kirkens spir. Winstrups opmåling 1869 (fig. 6) viser spiret med svejfede sider. Omtalen af en »hanebjælke« i synet 1700⁸ antyder, at tårnet endnu på det tidspunkt har haft sadeltag. – Den nævnte reparation 1715 ville ifølge et overslag fra 1714¹⁵, hvor tårnet befandtes meget brøstfældigt på »mur, bly og tømmerværk«, kræve i det mindste 4000 af »de store mursten«.

Det nuværende våbenhus er opført 1926 efter tegning af Aage Bugge, Varde.¹⁶ Det lille, hvidkalkede og teglhængte hus har en fladbuget dør i syd og fladbuede vinduer i sidemurene. Gulvet er lagt med røde, kvadratiske fliser, langs væggene løber nymurede bænke, og rummet dækkes af et umalet bjælkeloft.

Det tidligere *tvåbenhus*, der blev nedbrudt 1869, var af ukendt alder. Det nævnes første gang 1668¹⁷, da det betegnes som »schriffis« (jysk: »skrøvs« for skriftehus), og var da allerede brøstfældigt. Huset, der kendes fra Winstrups opmåling 1869 (fig. 6), var lidt større end det nuværende, nemlig 5 m bredt og 5,8 m langt. Murene var relativt tynde, en halv meter i tykkelsen, og udvendig af helbrændte mursten. Gulvet var lagt med mursten, østre tagflade var tækket med bly, og vestre side var teglhængt.⁷ Ifølge tegningen var huset uden vinduer, eneste åbning var en flad(rund)buget dør i den glatte gavl. Bræddeloftet var fornyet 1841.¹⁸

Vedligeholdelser og istandsættelser. En række ældre synsforretninger, der efter egnens skik er indført i herredets tingbog, viser, at kirken allerede i 1600'rne og sandsynligvis længe forinden stod med *blytækte tage*. Et syn 1668¹⁷, få år efter svenskekrigene, giver indtryk af, at kirken var ret forfalden. Blytaget på begge sider kunne ikke holdes tæt »i regn og slud«, våbenhusets loft manglede brædder, og træværk og bjælker i tårnet var afrådne ved muren. Yderligere savnede synet en god stige. Ved et nyt syn 1674¹⁹ anslog synsmændene, at en reparation ikke kunne udføres for under 140 slette daler, og kirken skyldte i forvejen sin værge 19 daler. 1700⁸ blev mur og tag igen minutøst gennemgået, og

man fandt da, at der krævedes 30 tønder kalk til »sømning på kirken udenom« og til stetterne.

I forbindelse med kirkens salg til skipper Søren Jessen i Hjerting (jfr. Alslev s. 2000) optoges 10. august 1714 et syn – formodentlig på køberens foranledning.¹⁵ Tårnet var brøstfældigt på mur, bly og tømmerværk. Til kirkens og våbenhusets forbedring skulle der bruges 170 tønder kalk, og til gulvene 300 store »gulvsten«. I koret, hvis mure blev trykket fra hinanden på grund af vægten af hvælvet, skulle der anbringes nogle ankre for at »hindre videre skilsmisse«. Våbenhuset manglede (stadig) loftsbeklædning, og også dørfløjene her og til tårntrappen manglede. Alt i alt blev manglerne opgjort til 538 rigsdaler. Som allerede nævnt blev tårnet sat i stand det følgende år.

Efter ejerskiftet 1785 undergik kirken det følgende år en større reparation »på mur, vinduer med glas og jern, og tårnet med nye ankre og jernbånd«. Stetterne blev fornyet, kirkeporten omgjort og korgulvet udbedret.²⁰ I forbindelse med dette arbejde, der kostede ialt 127 rdl., blev blyet på våbenhusets ene tagflade udskiftet med tegl.²¹

I en indberetning til cancelliet 1791²² beskrives kirken som værende af »hugne kampesten«, blytækt, med seks vinduer og fire tilmurede. Våbenhuset var uden loft. Kirken havde rødt murstensgulv, dog ikke under stolestaderne. Sådan omtrent tog kirken sig stadig ud, da den 1862 blev beskrevet i den nyanlagte synsprotokol.

L. A. Winstrups *ombygning og istandsættelse 1869* blev forberedt ved en opmåling, som han 1868 modtog 20 rdl. for.²³ Tegningen, der kendes i en kopi ved Burman Becker, viser kirken med det gamle våbenhus og de udvidede *vinduer* i den skikkelse, de formodentlig har stået med siden 1600'rne: rund- eller fladrundbuede åbninger med retkantede trækarme, fire i sydsiden og én i skibets nordside over døren. Herudover var der et stort, falsat, senere indskrænket vindue i tårnets vestside. Resultatet af Winstrups ombygning fremgår af Ahlmanns opmålinger 1886 (fig. 8 og 9): Sydsidens vinduer blev udvidet og fik den nuværende udformning med rundbuede støbejernsrammer. Våbenhuset blev fjernet, og

Fig. 11. Indre set mod øst. NE fot. 1983. – *Innenansicht nach Osten.*

syddøren tilmuret, og i forbindelse hermed genåbnede man det lille, romanske vindue øst for døren og gennembrød endnu en lille åbning over døren. Indgangen til kirken blev henlagt til tårnets sydside, hvor der indsattes en fløjdør i en stor, rundbuet og falsat åbning. Tårnrummet indrettedes som en art forhal med en skillevæg med dør i tårnbuen.

Sådan stod kirken frem til 1926, da man ved en *hovedstandsættelse* under ledelse af arkitekt Aage Bugge, Varde, retablerede de ældre for-

hold, opførte et nyt våbenhus og tilmurede døren i tårnets sydside. Nogle år forinden, 1904, var der efter forslag af arkitekt Estrup, Horsens, indlagt trækbånd over hvælvne for at forhindre murenes udskriden som følge af trykket fra hvælvne. Efter indlæggelsen af de nye jernbånd påbød synet 1908, at man fjernede to tværbjælker i selve skibet.

Efter en nænsom og indfølede restaurering af tårn og våbenhus 1981-82 (arkitekterne Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen) står kirken i

dag hvidtet ude og inde med undtagelse af granitkvadrene nederst i tårnets facader og i skibets nordside, hvor nu også den vestre del fra døren til tårntrappen står i blank mur. Tagene er blytækte, kun våbenhuset har tegtag.

Opvarmning. Kirkens første varmeapparat, en kakkelovn, blev 1901 opstillet i skibets nordøstre hjørne.⁷

Tagværker. Korets tagværk, af eg, er gammelt og omsat. Det har dobbelt lag hanebånd af genanvendte spær af den såkaldte Arrildtype og er forstærket med flere krydsende stormlægter og krydsbånd af fyr. Spærskoene synes at være de afsavede loftsbjælker. Skibets omsatte tagværk indeholder gamle spær af Arrildtype med ovale huller til krydsende stivere. De 14 fag er nummereret fra øst mod vest, begyndende med stregnumre (huljern) til og med syv og fortsat med bomærkelignende numre.²⁴

Vindfløjen over spiret bærer årstallet »1936«. Fløjen, der er anbragt over en kugle, har afløst ældre tfløje, hvoraf den ældst kendte, også med en kugle på stangen, ses på tegningen 1869 (fig. 6). Denne afløstes 1878 af et »spir«²³ med en grenet udsmykning på stangen (jfr. opmålingerne 1886, fig. 8 og 10).

†*Kalkmalerier.* 1) Senniddelalderlige. Ved hvidtearbejde i kirken 1951 fandt man kalkmalede dekorationer på hvælvrubberne i kor og skib, bestående af »skråstreger« (sparrer?) i røde, blå og sorte farver. Malerierne blev overkalket uden nærmere undersøgelse.

2) 1905-55. Som baggrund for Thorvaldsens Kristusfigur (jfr. ndf.) tjente en kalkmalet udsmykning på korvæggen, en perspektivisk søjlehal indrammet af bladværk.

INVENTAR

Oversigt. Det ældste stykke er den romanske granitdøbefont, mens et *vievandskar af granit fra 1200'rne, der formentlig er udført som døbefont, siden 1982 beror i Esbjerg Museum. Middelalderen i øvrigt er repræsenteret af kirkeklokken, der ifølge indskrift er støbt 1431 af Peder Johansen (fra Randers).

Kirkerummet præges af inventar i egnens ungrenæssancestil, der er resultat af en næsten fuldstændig fornyelse af indretningen midt i 1580'erne. Altertav-

len, der er af tidens enkle katekismustype og ifølge sysselprovstens regnskabsbog anskaffedes 1586-87, står nu med malerier fra 1721, som må tilskrives Hans Poulsen i Ribe. Den samtidige prædikestol, der har båret årstallet 1586 og vistnok en snedkersignatur »TS« eller »ITS«, var oprindeligt af lektorietype, opsat som et højt pulpitur med midtkarnap foran korbuen. Den fremtræder siden 1869 stærkt reduceret og ombygget til en almindelig prædikestol, ligesom et nogenlunde samtidigt stoleværk er næsten fornyet, omend i de gamle former.

Fra 1586-87 stammede også et taltersæt, der øjensynligt er gået til under svenskekrigene og 1668 blev erstattet af det nuværende altersølv, skænket af Frederik Lützow til Visselbjerg og hans hustru Dorothea. Alterstagerne, af messingblik, er fra o. 1700, altersranken vistnok fra slutningen af 1700'rne, men ombygget i formen. En figur af Thorvaldsens Kristus (gipsafstøbning), der 1905-55 tjente som alterpyrdelse, står nu i ligkapellet.

Farvesætning og istandsættelser. Inventarets nuværende fremtræden skyldes en omfattende istandsættelse 1955, da altertavlen blev genopsat efter fremdragelse af dens barokstaffering og malerier. De er ifølge en indskrift bekostet af kirkens patron, skipper Søren Jessen i Hjerting, der 1721 lod altertavle og prædikestol istandsætte. Også på prædikestolen har man 1955 fremdraget stafferingen fra 1721, mens det hårdt normaliserede og fornyede stoleværk er farvesat i gråtoner.

En restaurering 1869 og de følgende år omfattede altertavlen og prædikestolen, der som nævnt blev nedtaget fra korbuen og reduceret, mens stoleværket fik indsat de nuværende bænke, inden alt 1875 fik en nymaling, domineret af egetræsfarve.

Alterbordet er en muret opbygning fra 1869, bestående af en skalmur fyldt med grus og brokker. Bordet står 80 cm fra korets østvæg. Det dækkes på tre sider af et *alterpanel* af fyr, udført 1955 af stærkt fornyet stolepanel fra o. 1585, 157 × 110 cm, 106 cm højt. Panelets kortsider har to fag, forsiden tre, med glatte, profilindrammede fyldinger i to rækker, af hvilke de øvre har karakter af små frisefyldinger. Rækkerne adskilles af en kraftig vandret profilliste med lidt karvskåren ornamentik. Bemaling fra 1955, rammeværket lysgråt, fyldingerne mørkgrå med gule og hvide lister. På panelet, der 1869-1955 tjente som beklædning af prædikestolens underbygning, er inderst konstateret rester af en original, delvis staffering (se stoleværk). En *talterbordsfor-*

Fig. 12. Altertavle, 1586-87, med malerier fra 1721, bekostet af skipper Søren Jessen i Hjerding og tilskrevet maler Hans Poulsen i Ribe (s. 2043). NE fot. 1990. – Altar, 1586-87. Gemälde 1721, gestiftet vom Schiffer Søren Jessen in Hjerding und dem Maler Hans Poulsen in Ribe zugeschrieben.

side fra o. 1580 blev nedtaget 1952 og henlagt på våbenhusloftet. Den udgjordes af tre rått bearbejdede, vandrette fyrreplanker, 88 × 136 cm, med rester af oprindelige, malede arkadefelter. De var udført i hvidt med sort kontur, svikler og lisener har stået røde, selve budefelterne vistnok i blankt træ ligesom en lodret deling mellem felterne. De øverste 15 cm af forsiden var i nyere tid blevet dækket med en sort overstrygning. Forsiden har hørt til et *taltebord* af panelværk, der omtales 1714,¹⁵ og som stod lidt østligere end det nuværende.¹⁸

†*Alterklæder*. Efter svenskekrigene manglede kirken 1668 alterklæde.¹⁷ 1791 nævnes et rødt fløjsalterklæde,²² 1862 et klæde af fløjel med lille hvidt kors og frynser.⁷ 1869 anskaffedes et rødt fløjsalterklæde med guldkors, der tjente indtil 1952 (jfr. fig. 14).²³

Altertavlen (fig. 12), anskaffet 1586-87,²⁵ er en enkel opbygning af ungrenæssancetype med staffering og malerier fra 1721, tilskrevet Ribemaleren Hans Poulsen. Istandsættelse og nymaling 1721 skete ifølge indskrift på foranledning af kirkecejeren, skipper Søren Jessen, Hjerding.

Fig. 13. Alterpartiet 1953, med alterskranke fra slutningen af 1700'erne (s. 2047) samt tidligere alterprydelse, en figur af Thorvaldsens Kristus fra 1905 (s. 2045), opstillet på baggrund af samtidig kalkmalet tudsmykning (s. 2042). Georg N. Kristiansen fot. 1953. – Altar, 1953. Altarskranke, Ende des 18. Jahrhunderts. Ehemaliger Altarschmuck, eine Darstellung der Christusfigur von Thorvaldsen, 1905. Im Hintergrund eine gleichzeitige Wandmalerei.

Tavlen har postament med smalle fyldingsfremspring og et tredelt storstykke med kvadratisk, profilindrammet storfelt og halvt så brede, tilsvarende sidefelter. Felterne kantes af kanneleerede pilastre og krones over en profileret tandsnitsgesims af trekantgavle med tandsnitlister. Tavlen er gennemgribende istandsat 1955, da man rensede og udbedrede den nuværende bemaling med *malerier* (fig. 12) fra 1721. I storfeltet ses Nadveren næsten som på Varde S. Jacobi kirkes altertavle, hvis malerier er signeret af Hans Poulsen 1710 (s. 896). Også maleriet i nord, Bønnen i Getsemane, slutter sig nøje til fremstillingen i Varde, mens det søndre, Kristus på korset, er udført efter samme forlæg som på al-

tertavlen i Nordby kirke. De brogede farvetoner er især velbevarede i storfeltet (ca. 10% fornyet). Sidefelternes malerier derimod har i højere grad måttet udbedres (ca. 25%), og det nedre hjørne af Getsemanemotivet er helt fornyet. Pilastrene står hvide med en svag rødgrå marmorering, rammeværk og lister i øvrigt blå, rødt, hvidt og med forgyldning. I sidefelternes gavltrekanter er malet roser på brun bund, mens midtgavlen rummer en indskrift i forgyldt fraktur på sort bund: »Gud/ til Ære og/ Kirkken til Ziir/ haver Kirckens Patron/ seig(neur) Søren Jessen, Skipper/ af Hierting ladet denne Altertavle og/ Prædikestoel forny. Anno 1721«. I postamentfeltet er tilsvarende anført Nadverindstiftelsesordene: »Vor Herre Jesus Christus i den Nat, der hand blev forraadt...(1 Kor. 11, 23-25)«.

1586-87 betalte kirkens værge Per Mikkelsen sysselprovsten Anders Sørensen Vedel 25 dl. for den ny altertavle.²⁵ Den slutter sig til en gruppe samtidige tavler af katekismustype, hvoraf flere vides anskaffet af Vedel eller på hans foranledning, således tavlerne i Øse (s. 1612) og Næsbjerg (s. 1638). Lidt rester af forgyldt skrift, fundet inderst på storfeltets træ, antyder, at alterprydelsen fra første færd kan have været tænkt som en ren skrifttavle. Skriften her er dog næppe blevet færdiggjort, og i stedet har storfeltet fået et maleri, Korsfæstelsen, udført på kridtgrund og indrammet af en ca. 4 cm bred, sort kant langs rammen. Til dette maleri, der findes bevaret bag det nuværende, har sluttet sig Fadervor i postamentfeltet, anført i forgyldt fraktur på sort bund. Hertil er formentlig kommet indskrifter også i sidefelterne – som på de øvrige tavler af typen – men heraf er ingen rester konstateret.²⁶

1668 kaldtes altertavlen »veg og gammel«. ¹⁶ Dens oppudsning 1721 skete øjensynligt efter samme retningslinjer som istandsættelsen af hovedsognets altertavle samme år (jfr. s. 2013). 1845 beklagede provsten, at et hjørne af altertavlen (det nedre i nord) på et tidspunkt var blevet afsavet af hensyn til skriftestolen ved siden af (jfr. ndf. og s. 1672). Det ønskedes tilbørligen erstattet og tavlen smukt oppyntet og nymalet.¹⁷ En udbedring og istandsættelse fandt dog først

Fig. 14. Indre set mod øst. Fot. i NM o. 1900. – *Kircheninneres nach Osten. Um 1900.*

sted 1869-70, da malerierne fik en kraftig overmaling og rammeværket en grå overstrygning, ligesom topgavlne blev forsynet med tre kors (jfr. fig. 14).⁷ 1905 tog man altertavlen ned til fordel for Thorvaldsens Kristus (jfr. ndf.), midtfeltet blev ophængt i tårnrummet, sidefelterne hienlagt over tårnets hvælving.²⁷ Med istandsættelsen 1955 har altertavlen fået sin nuværende fremtræden og er blevet genopsat på altret. En konserverende istandsættelse er foretaget 1989.

Som *alterprydelse* 1905-1955 tjente en figur af Thorvaldsens Kristus (gipsafstøbning), anbragt på et fodstykke med påskriften »Kom til mig«, 130 cm høj (fig. 13). Figuren havde som baggrund en kalkmalet tudsmykning af korets østvæg (jfr. tkalkmalerier), en perspektivisk søjlehal indrammet af bladværk i skønvirkestil. Figuren og dens fodstykke er nu opstillet i ligkapellet.

Altersølv (fig. 15-16), 1668, skænket af Frederik Lützwow til Visselbjerg og hans hustru Dorothea, født Ahlefeldt. Altersættet savner stempler. *Kalken* (fig. 15), 22 cm høj, har cirkulær fod med afsæt og smal fodplade. En profilering danner overgang til de korte, cylindriske skaftled, knoppen er stor og kugleformet, bægeret stejlt og glat. På foden, der bærer givernes graverede våbener omkring de sammenskrevne initialer »FLDA«, er graveret en omløbende tysk frakturindskrift: »Friderich Lützwow züe Wisselberg ündt seine Liebe Fraü Dorthea Lützwow geborn Alefeld geben Diesee Einfaltiglich züm christlichen gebräuch in Hostrüp Kirck 1668 (Frederik Lützwow til Visselbjerg og hans kære frue Dorthea Lützwow født Ahlefeldt har ærligen givet dette til en kristelig brug i Hostrup kirke)«. *Disken*, tv. 13 cm, har på fanen et næsten udpudset cirkelkors, i fordybningen er graveret et

Fig. 15. Alterkalk, 1668, skænket af Frederik Lützwow til Visselbjerg og hans hustru Dorothea (s. 2045). NE fot. 1983. – *Kelch, gestiftet von Frederik Lützwow zu Visselbjerg und seiner Frau Dorothea, 1668.*

Fig. 16. Underside af alterdisk, 1668, skænket af Frederik Lützwow til Visselbjerg og hans hustru Dorothea (s. 2046). NE fot. 1983. – *Rückseite der Patene, gestiftet von Frederik Lützwow zu Visselbjerg und seiner Frau Dorothea, 1668.*

korslam over en bøn (versaler), et vers fra en salme af Nicolaus Selnecker (1578): »Ach bleib bei uns Herr Iesü Christ/ weil es Abend worden ist./ Dein Wort o Herr das helle Liecht/ las bei uns ausleschen nicht./ In dieser letstn betrübten Zeit./ Gib Herr Christ Bestandigkeit/ ünd las dein Wort und Sacrament/ rein bei uns bleib(en) bis ans Endt./ Amen«. (Bliv hos os Herre Jesus Krist, da natten stunder til. Lad ej hos os, o Herre, dit ord, dit klare lys udslukke i denne sidste triste tid. Giv os, du Herre Krist, bestandighed, og lad dit ord og sakramente stå os bi til det sidste. Amen).²⁸ Diskens underside (fig. 16) har midtpå en gentagelse af givernes våbener og initialer, og på fanens underside læses samme stiftelsesindskrift og årstal som på kalken. Altersættet omtales tidligst 1714, da det opbevaredes i et lille særskilt, samtidigt tskab i koret, velsagten tilvejebragt af givnerne (jfr. ndf.).¹⁵

†*Altersølv*. 1586–87 forskaffede sysselprovsten Anders Sørensen Vedel efter sognemændenes begæring en ny *kalk* og *disk*, forgyldt, vejende 28 1/2 lod. Prisen opgik til 26 dl. 1 mk.²⁵ Altersølvet har formentlig svaret til et altersæt, provsten samtidig anskaffede til Grimstrup kirke (s. 1691 med fig. 16–18). Forsvundet senest under svenskekrigene, hvorefter der 1668 omtales *kalk* og *disk* af tin, som præsten havde ladet gøre.¹⁶

*Oblatæsk*en er fra 1893 af sort porcelænen med guld Kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik.⁷ Den har afløst en *tblatæske* af sølv, nævnt 1791,²² og en af blik, anskaffet 1845.²³

Alterkanden, moderne af stål, har afløst en *alterkande* af tin fra 1812, der nu tjener som dåbskande (jfr. ndf.) og en *talterkande* svarende til oblatæskan fra 1893.⁷

Alterstager (fig. 19), o. 1700, i messingblik. Stagerne er 40 cm høje, foden cirkulær, godronneret, på ottesidet fodplade, der smykkes af vekselvis cirkulære og ovale bukler. Skaftledene er cylindriske, det nedre kanneleret, det øvre snoet, knoppen udgøres af en lidt flad kugle med midtring og godronnering både på over- og undersiden. Lyseskålen er formet som en mindre udgave af fodskålen med lysetorn af jern. Stagerne omtales 1714 som »tvende lysestager af lakeret messing«. ¹⁵ Nyere *syvstager*, 39 cm høj.

†*Alterbøger*. 1668 nævnes en ny bibel, en alterbog og et graduale,¹⁷ 1714 en gammel alterbog og en salmebog, »meget slet«.¹⁵

Messehagel, o. 1900, af rødt fløjl med guldgaloneret rygkors og kanter. †*Messehagler*. 1714 omtales en hagel af rødt blommet fløjl med »en bred sølv og guld kniplings kryds (kors?) bagpå«. Noget af kantningen var faldet af.¹⁵ Også 1791 var haglen af rødt fløjl,²² 1842 omtales en omsyning og opfarvning af haglen,²³ og 1862 sagdes messehaglen at være af rødt fløjl eller deslige med et uægte guldkors.⁷

Alterskranke (fig. 13), formentlig fra slutningen af 1700'erne, nu femsided med læderbetrukket knæfald. Balustrene står lysgrå, håndlisten mørkgrå med gul kant. Skranken, hvis knæfald 1843 blev nybetrukket med fåreskind,²³ ønskedes 1868 erstattet med en halvrund.¹⁸ Ved istandsættelsen det følgende år bibeholdt man dog en tresidet opstilling tværs over koret (jfr. fig. 6, 9), der meget vel kan være den oprindelige. Sin nuværende form har skranken fået i forbindelse med alterfornyelsen 1905. En *knæleskammel* til præsten er af fyr, fra midten af 1800'erne.

En *tskranke* i tårnbuen, omtalt som et brøstfældigt trægitter, blev borttaget 1859.¹⁸

Døbefont (fig. 17), romansk af grålig granit, tilhørende den glatkummede vestjyske type (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 408). Fonten er 92

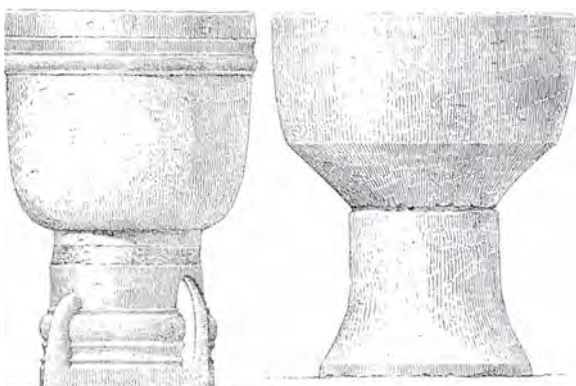

Fig. 17-18. 17. Romansk døbefont af granit (s. 2047). 18. *Vievandskar, 1200'erne, formentlig udført som døbefont (s. 2048). Tegnet af V. Ahlmann 1886. 1:20. – 17. *Romanische Granittaufe*. 18. **Weihwasserbecken*, 13. Jh., wohl ursprünglich als Taufe ausgeführt.

Fig. 19. Alterstager, o. 1700 (s. 2046). NE fot. 1983. – *Altarleuchter, um 1700*.

cm høj, kummens tvm. 68 cm. Foden er formet som en søjlebase, kummen som et bæger med stejle sider og attisk mundingsprofil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte. Velhugget fordybning uden afløb. På fod og kummeside ses røde og grå farverester. Fonten, der 1845 blev »nedflyttet under korbuens bue ved nordre side« (jfr. fig. 9, 14),¹⁸ omtaltes 1862 som »udhugget af en sten og malet«. 1882 blev den afvasket for maling,⁷ og 1905 fik den sin nuværende plads midt i koret.

Dåbsfadet er fra 1908, af messing, glat, tvm. 60 cm. Et *tdåbsfad*, tidligst nævnt 1791 som et kobberfad,²² måtte 1843 afpudses af en gørtler og 1861 forsynes med ny bund.¹⁸

Dåbskande, 1845, af tin, udført af gørtler F. H. Thiessen, hvis navn samt årstallet 1812 (hans opnåelse af borgerskab) er stemplet i låget. Kanden, 29 cm høj med gæklåg, svarer til en kande med samme stempel i Vejlbys kirke (DK. Århus, s. 1474 med fig. 26). Den er anskaffet som alterkande 1845,²³ og har først fået sin nuværende brug 1893.⁷ Som *tdåbskande* anvendtes 1862 en flaske.⁷

†*Fontelåg*. Et enkelt fontelåg med håndtag, formet som en svejftet opsats med hjerteformet gennembrydning, ses på et interiørbillede fra o. 1900 (jfr. fig. 14). Det er formentlig dette låg, der 1791 lå i fonten,²⁹ hvortil der allerede 1714 omtales et trælæg.¹⁵

Et **vievandskar* (fig. 18) fra 1200'rne er formentlig oprindelig udført som døbefont. Karret, der er af grålig granit, 100 cm højt, kummens tv. 90 cm, har form som en enkel, glat døbefont af den gotlandske keglestubtype, og opfattes af Mackeprang som en sådan (Døbefonte s. 381f., 413). Da kirken imidlertid i forvejen har en romansk font, og karret synes at have stået ved døren i kirkens tvåbenhus, må det rimeligvis have fungeret som vievandskar.³⁰ Efter våbenhusets nedbrydning 1869 blev karret stående ved den gamle sydportal (jfr. fig. 8), hvorfra det 1983 er overført som depositum til Esbjerg Museum.

†*Krucifiks*. Et lille krucifiks uden arme henlå 1916 over tårnets hvælving.

Prædikestol (fig. 21), 1586, oprindelig som hovedsognets en lektorieprædikestol opsat foran korbuen (jfr. s. 2018), siden 1869 reduceret og anbragt som en almindelig polygonal prædike-

stol i skibets sydøsthjørne. Til arbejdet kan øjensynligt knyttet en snedkersignatur »TS« eller »ITS«, der også ses på Vester Starup kirkes stoleværk fra 1585, som meget vel kan skyldes samme snedker (s. 1670f.).

Prædikestolen består nu af syv smalle fag, det syvende helt skjult ind imod væggen (jfr. fig. 22). De synlige fag kantes af gotiserende stave og midtdeles i to rækker felter af en vandret frise med en reliefskåren versalskrift, hvis afslutning (i sjette fag) mangler, men kan suppleres efter ældre afskrifter: »Salig ere de/ som høre/ Gvds Ord/ oc bevare/ det Lvcæ/ [11](,28)«. De seks synlige fag har reliefskåren dekoration. I de nedre felter ses store hvirvelrosetter over en frise af krydsende rundbuer. De øvre rummer akanthusløv, der i femte og sjette fag indfatter lidt mindre hvirvelrosetter, i de fire første fag medaljoner med relieffer af evangelisternes symbolvæsner, hvis navne er anført på skriftbånd (indskårne versaler). Fra opgangen ses: 1) Lukasoksen, »S. Lvcas«. 2) (Fig. 20) Markusløven, »S. Marcvs«. 3) Mattæusenglen, »S. Mathevs«. 4) Johannesørnen, »S. Iohan(n)es«. Det syvende, helt skjulte fag savner reliefskåring og er nu ganske glat (fig. 22), men dets bemaling viser, at det tidligere har dannet baggrund for pålagt, gennembrudt stavværk, der har mindet om det reliefskårne i de andre fag. Hjørnestavene midtdeles af vandnæser og har forneden form af snoede søjler, foroven af fialer og kannelerede søjler (de to ydre). Den profilerede fodliste med tandnit ledsages af en buefrise med bladværk, og en tilsvarende løber foroven under krongesimsen, hvis dækplanke er fornyet 1869. Prædikestolen hviler på en muret, polygonal underbygning fra 1869. Opgangen, fra samme tid, har gennembrudt panel, der dels udgøres af enkelt udsavede balustre, dels af genanvendte gotiserende stave, dels af en bladfrise m.m., der må stamme fra lektorieprædikestolens sidebrystninger. Herfra hidrører formentlig også det nu skjulte, afvigende vægfag og et tskriftfragment (jfr. fig. 25), fremdraget 1937 mellem prædikestolskurven og væggen.³¹ Det svarer ved sin kantprofil, versalformerne og skilletegnene ganske til kurvens skriftfrise og synes at udgøre slutningen af en

Fig. 20. Prædikestol, 1586, udsnit med relief af Markusløven (s. 2048). NE fot. 1983. – *Kanzel, 1586. Ausschnitt mit Relief vom Markuslöwen.*

Fig. 21. Prædikestol, 1586 (s. 2048), oprindelig opsat som en lektorieprædikestol foran korbuen, hvori den nuværende kurv dannede midtkarnap. Vistnok signeret »TS« eller »ITS«. NE fot. 1983. – *Kanzel, 1586, ursprünglich als Lettnerkanzel vor dem Triumphbogen aufgestellt. Der heutige Kanzelkorb bildete den mittleren Erker. Wohl »TS« oder »ITS« signiert.*

latinsk indskrift: »dia A. V. TS«. De afsluttende versaler »TS« eller »ITS« er sammenskrevne og må som nævnt snarest opfattes som en snedker-signatur.

Prædikestolens bemaling er fra 1721, fremdraget og udbedret ved en istandsættelse 1955. Skæringerne står hovedsagelig på blå bund, i øvrigt er anvendt rødt, mørkgrønt, gult og en grå tone, der især ses på rammeværket, mens relief-bogstaver og sirater står med forgyldning.

Den nuværende prædikestolskurv er noget forbygget 1869, men der kan næppe være tvivl om, at de seks reliefskårne fag har udgjort den søjlebårne lektorieopbygnings fremspringende midtkarnap, mens det nu glatte vægfag stammer fra de flankerende sidebrystninger. Dets oprindelige udformning med pålagt stavværk (fig. 22) rimer smukt med Helms' oplysning (jfr. ndf.), at sidebrystningerne var af gennembrudt gotisk panelværk.³² Der er under den nuværende be-

maling fra 1721 konstateret rester af en original, muligvis kun delvis staffering i tempera på kridtgrund. Bl.a. er påvist, at vægfeltets (altså brystningens) stavværk oprindelig har haft en blå og grøn bund i øvre felt, en rød bund i det nedre.

1766 omtales prædikestolen »tværs over korbuen« (korbuen), og præsten citerer foruden den bevarede indskrift en nu forsvunden latinsk: »Hic suggestus exstructus est anno domini mdlxxxvi (denne prædikestol er opsat i det Herrens år 1586)«. ³³ Også senere indberetninger gengiver denne indskrift, der må have haft plads på (en af?) sidebrystningerne, mens ingen – ejendommeligt nok – kender til nogen indskrift, hvori det 1937 fremdragne tskriftfragment kan have været indpasset. 1798 ønskedes prædikestolen nedtaget fra korbuen af hensyn til adgangen til altret.³⁴ Man nøjedes dog med at sikre den noget vakkelvorne opbygning, som præsten var

Fig. 22. Prædikestol, 1586, midlertidigt nedtaget 1989, hvorved et ellers skjult vægfag ses (th.). Faget er en rest af lektorieprædikestolens 1869 kasserede sidebrystninger (s. 2048). Bent Jacobsen fot. 1989. – *Kanzel, 1586. 1989 vorübergehend abmontiert, wodurch ein sonst verstecktes Wandfeld zum Vorschein kommt (rechts). Das Feld ist von den 1869 entfernten Seitenbrüstungen des Lettmerkanzels übriggeblieben.*

bange for at stå på, »uagtet der var to solide egebjælker derunder«. Prædikestolen fik en støtte, og to stykker deller (planker) blev skåret over og »sømmet fast oven i prædikestolen, hvorpå han nu kan stå trygt«. ³⁵ Samtidig er prædikestolen øjensynlig blevet malet i toner af gråt og brunt med lidt forgyldning. Ønsket om prædikestolens nedflytning fra korbuen udtryktes atter 1856, ¹⁸ men blev først imødekommet 1869, ³⁶ da den blev stærkt reduceret og fik sin nuværende opstilling i skibets sydøsthjørne. Jacob Helms, der besøgte kirken og søgte oplysninger om prædikestolen 1873, beskrev dens gamle opstilling som værende »højt oppe, østlig i skibet, midt foran korbuen. Af denne var selve

buepartiet ved et gulv skilt fra kordørens underdel, og foran dette bueparti sprang da prædikestolen frem med et panelværk (sidebrystninger) ved begge sider. Opgangen til den var en trappe, som befandt sig i koret, så at præsten måtte, for at bestige prædikestolen, på det nævnte gulv gå hen under buen«. Den ovenciterede latinske indskrift med årstallet 1586 havde ifølge Helms stået på sidepanelerne, hvis rester i form af »smukt udskåret, gennembrudt gotisk panelværk« han fandt henlagt i en krog i kirken. Her lå også nogle stumper af denne indskrift, nemlig ordene: »exstructus est anno domini (op-sat år)«, mens træstykket med selve årstallet »mdlxxxvi (1586)« fandtes fæstnet inde i prædikestolskurven. ³⁷

Prædikestolens fremtræden herefter fremgår af interiørbilledet fra o. 1900 (fig. 14), der viser den med en bemaling fra 1875 i egetræsfarve, suppleret med lidt gråt og sort, ⁷ der 1926 måtte vige for en broget nymaling. Ved istandsættelsen 1955 befriedes underbygningen for en beklædning med stolepanel (jfr. stolestader), ligesom den nuværende staffering fra 1721 blev fremdraget. En konserverende istandsættelse er foretaget 1989.

Stolestaderne er i egnens almindelige ungre-næssanceformer fra o. 1585, men fremtræder efter istandsættelse og normalisering 1952 næsten helt fornyede. Bænkene med let skrå fyldingsryglæn og hatteknager er fra 1869-1874. ⁷ Gavlene, 104 cm høje, er udformet som et rammeværk med småspir og to fyldinger, den nedre glat, den øvre med enkelt foldeværk. Af gavle og paneler er kun enkelte dele gamle, således en noget højere gavl østligst i sydsiden, der har hørt til et sæt (†)herskabsstole. Herfra stammer også det afsluttende forpanel under prædikestolen (jfr. ndf.), mens oprindeligt stolepanel med frise fyldinger er anvendt i det nuværende alterbord (jfr. ovf.) og i en sammenflikket bænk i tårnrummet. Den har enkelt udsavede vanger, måske fra 1700'erne, og en høj sarg, udsavet i kølbueform. Stoleværkets bemaling i gråtoner med mørke skæringer på blå bund er fra 1955, afstemt efter altertavlens og prædikestolens farver.

Enkelte andre gamle stolerester opbevares ved kirken: 1) En stolegavl fra o. 1585, 108 cm høj, med glat fyldning forneden og foldeværk i overfyldingen. Rammeværkets udstemning for fæstelse af ryglægte viser, at der er tale om en gammel mandsgavl. Broget bemaling fra 1926. 2) Et stykke endepanel i fire fag fra o. 1585, 109 × 158 cm, med lave, profilindrammede frisefyldinger over højfyldinger. Farver fra 1926. 3) En stolegavl som nr. 1, men 122 cm høj og med spejlfyldinger. Den stammer formentlig fra 1700'rne. Farver fra 1926. 4) Som nr. 3, men fra 1952.

At dømme efter farverester, konstateret inderst på det stolepanel, der nu tjener som alterpanel, har kirkens ungrenæssancestader oprindeligt stået med en delvis staffering. På panelets profiler er konstateret temperamaling i mønjerødt og gult, mens fyldingerne synes at have stået i blank fyr. Stoleværket nævnes tidligst 1700, da det ønskedes istandsat,⁸ og 1714, da der behøvedes to tytter deller til fornyelse og forbedring af sæder, fodstykker, »hviler« og rygstykker.¹⁵ 1791 rummede kirken 15 mandsstole og 17 kvindestole, hver med seks til syv sæder;²⁹ 1841 omtales maling af staderne.¹⁸ Bortset fra herskabsstolene (jfr. ndf.) var stoleværket 1862 uden låger, mandsstolene havde en smal ryglægte, kvindestolene som vanligt intet ryglæn. Året efter fik kvindestolene rygstød, og i årene 1869 og 1875 indsatte man både i nord og syd de nuværende bænke, hvorefter der maledes med egtræsmaling.⁷ Stoleværkets fremtræden herefter fremgår af planen 1886 og et interiørbillede fra o. 1900 (fig. 9 og 14). Efter en nymaling 1926 har staderne fået deres nuværende fremtræden ved en hårdhændet reduktion og fornyelse 1952.

Et sæt (†)herskabsstole for Visselbjerg fra o. 1585 (eller lidt senere) stod indtil 1952 forrest i stoleraderne (jfr. fig. 9 og 14). De havde dobbeltsæder med fyldingspaneler som rygstød og mod midtgangen dobbelte gavle med låge imellem. I behold er en gavl, den østligste i sydsiden, der danner mægler for prædikestolstrappen. Den er 142 cm høj med stejl gavlspejs, kantet af tandsnitlister, og har langs siderne høje, pålagte lisenner med falske fyldinger. Til gavlen slutter sig et samtidigt forpanel i fire fag med liggende frise-

Fig. 23. Indre set mod vest. NE fot. 1983. – *Innenansicht nach Westen.*

fyldinger; før 1952 var det anbragt i nord som herskabsstolens vestre afgrænsning (jfr. fig. 14). 1808 ønskedes Visselbjergs stol forbedret,³⁸ 1840 kaldtes den en brøstfældig, indelukt stol (dvs. med låge).¹⁸ 1901 blev kirkens varmeapparat indbygget i den nordre herskabsstol, mens den søndre 1907 indrettedes til kirkesangeren.⁷

En *†skriftestol* til fire personer, nævnt 1791,²² stod 1845 i korets nordøsthjørne, hvor den stødte så nært op til altertavlen, at et pænt stykke af tavlens nedre hjørne havde måttet afsaves (jfr. ovf.). Skriftestolen blev nu flyttet til korets nordvesthjørne,⁷ hvorfra den fjernedes 1869. I stedet indrettedes en *†præstestol* bag altret, der af hensyn hertil flyttedes noget frem (jfr. ovf. og fig. 9).

En *†degnestol* fra o. 1585 nævnes 1714 »i altergulvet«,¹⁵ 1845 i korets sydvesthjørne, hvor den er angivet 1886 (fig. 9), ligesom den anes på interiørbilledet o. 1900 (fig. 14). Heraf fremgår, at degnestolen bestod af en bæk og en pult i tre fag, hvis panel havde liggende frisefyldinger af ungrenæssancetype. 1907 blev degnestolen overtaget af præsten, mens kirkesangeren som nævnt fik plads i herskabsstolen under prædikestolen.⁷

En *†brudestol* nævnes 1714 stående i koret.¹⁵

En gammel (jern)beslagen *tkiste*, kaldtes 1714 »forrådnat og formulsket«. Den rummede da to stykker bly.¹⁵

†*Vægskab*, 1668, til det samtidige altersølv, formentlig opsat på foranledning af dettes givere Frederik Lützwow og hans hustru Dorothea. Skabet omtales 1714 som »muret udi en liden rum i muren i den nørre pille i koret, forvaret med en jerndør, lås og nøgle til«. På døren var årstallet »1668« angivet med jern.¹⁵ Skabet nævnes endnu 1791.²⁹

En nyere *tpengebøsse* af messing er opsat ved indgangen. En *tpengeblok* af træ nævnes 1907.⁷ 1714 omtales en *tpengetavle* »gåendes med i kirken til de fattige«. En *tklingpung* kaldtes 1793 ganske brøstfældig.³⁴

I tårndøren sidder en *dørfløj* fra o. 1800, gjort af fire fyrrebrædder, der er samlet med revler på bagsiden. Fløjen, der er øget med et vandret bræt foroven, måler nu 177 × 87 cm. Gråmalet. 1714 manglede tårndøren *dørfløj*.¹⁵ En jernbeslået *tdørfløj* fra 15-1600'rne ses i skibets syddør på V. Ahlmann tegning af kirken 1886 (fig. 8). Den havde kraftigt låseblik og var tæt beslæt med vandrette jernbånd, der krydsedes af tre lodrette (jfr. Brøndum, s. 1956). 1888 ønskedes den gamle *dørfløj* rensat for rust, beslagene malet sort og træværket med mørk egetræsmaling. 1893 solgtes den på auktion for 35 øre.⁷ 1714 manglede der *dørfløj* i tvåbenhuset.¹⁵

Orgel, 1974, af standardtype »Ishøj«, med seks stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Rørfløjte 8', Principal 4', Gedaktfløjte 4', Spidsfløjte 2', Oktav 1'. Pedal: Subbas 16'. I tårnrummet. †*Orgel*, 1891, med fire stemmer, bygget af Frederik Nielsen, Århus. Opstillet i kirken 1948, stod tidligere i Ålborg, Almen kirkegårds kapel (Ålborg amt). Disposition: Bordun 16 Fod, Principal 8 Fod, Gedakt 8 Fod, Oktav 4 Fod. Mekanisk aktion, sløjfevindlade. Facaden havde et fremspringende midtfelt, kantet af halvsøjler og flankeret af to lavere sidefelter. Den var udsmykket med tandsnit, buefrise og krenelering, gråmalet og stafferet med lys og mørk gråblå samt forgyldning. De tre rundbuede pibefelter havde klingende prospektpiber af

Fig. 24. Klokke, 1431 (s. 2053), ifølge indskrift støbt af Peder Johansen (fra Randers). NE fot. 1983. – *Glocke, 1431. Laut Inschrift von Peder Johansen (aus Randers) gegossen.*

sølvbronzeret zink. På forhøjning i tårnrummet med spillebord i orgelhusets bagside.³⁹ Et *tharmonium* anvendtes indtil 1948.

Salmenummertavle, begyndelsen af 1900'rne, i klassicistisk stil, 108 × 58 cm, gråmalet med gule lister og sort bund for hængecifre af messing. På triumfvæggen. 1862 nævnes tre sortmalede *tsalmenummertavler* til påskrivning med kridt,⁷ to ses på interiøret fra o. 1900 (fig. 14).

To nyere *lysekroner* af messing hænger i skibet. Koret og tårnet har hjulkroner i sortmalet jern fra begyndelsen af 1900'rne, nu med elpærer. To *tlamper* til petroleum hang o. 1900 i skibet (jfr. fig. 14).

Et *kirkeskib*, orlogsbriggen »Håbet«, er op-hængt 1858 (jfr. fig. 11). Det er givet (og måske bygget) af sømand Søren Chr. Thuesen, Sjølborg. †*Kirkeskib*. Rester af et gammelt orlogs-

skib, vistnok nedtaget 1910, var o. 1918 hensat over tårnhvælvingen, hvorfra det siden er forsvundet.⁴⁰ Skibet nævnes 1765 hængende i kirkenes øverste hvælving lige foran lektorieprædikestolen,⁴¹ hvor det 1791 omtales som et lille skib.²⁹ 1842 var kirkeskibet blevet smukt istandsat og forsynet med sejl,¹⁸ og 1862 omtales kirkenes to kirkeskibe som et orlogsskib og et kofardiskib.⁷

En *†ligbåre* manglede 1668.¹⁷

Klokke (fig. 24), 1431, ifølge indskrift støbt af Peder Johansen (fra Randers), der har leveret klokker også til nabokirkerne i Billum, Ål og Guldager (s. 1100, 1340, Uldall s. 154f). Klokken, der måler 80 cm i tv., har tovsnoede hanke, profil ved overgangen mellem slagring og legeme samt om halsen et skriftbånd med reliefminuskler, kantet af dobbeltlister: »anno do(mini) mcdxxxii die Georgii rupit (fejl for »fudit«?) me petrus iohannis« (I det Herrens år 1431 på S. Jørgens dag (23. april) brød (eller støbte?) Peder Johansen mig).⁴² Støberens mærke (jfr. s. 1100 med fig. 38) ses lige under indskriftens begyndelse. Ophængt i egetræsslyngebom fra 1964. 1700 mentes kirken altid kun at have haft én klokke,⁴³ fejlagtigt, eftersom en *†klokke* var blevet afleveret ved klokkeskatten 1528.⁴⁴

Klokkestolen er fra 1867,¹⁸ af fyr, med en del ældre, genanvendt egetømmer.

Gravminder. 1791 noterede sognepræsten Abraham Møller Jessen, at der hverken var epitafier i kirken eller ligsten på kirkegården; her var dog nogle få *†gravtræer*, men deres påtegning var ulæselig.²⁹

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Liber daticus for Alslev-Hostrup 1765-1825. Synsprotokol 1926ff. – *LA Vib*. Synsprotokol 1862-1924 (C 566.32). Regnskabsbog for Hostrup kirke 1831-1924 (C KRB 204). Skast herreds tingbog 1668, 1674, 1700 og 1714. Nørholm godsarkiv. Dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (G. 463.89).

NM2. *Håndskrifter*. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 71f. – *Notebøger*. Søren Abild-

Fig. 25. *†*Skriftfragment med formodet snedkersignatur »IS« eller »ITS«, formentlig fra lektorieprædikestolens 1869 kasserede sidebrystninger (s. 2048). Sofus Bengtson fot. 1937. – *†*Skriftfragment mit vermuteter Signatur des Schnitzers »IS« oder »ITS«, wohl von den 1869 entfernten Seitenbrüstungen des Lettnerkanzels.

gaard, X, 11f. – *Indberetninger*. J. Helms 1873 (bygning, inventar), Kr. Due 1916 (gl. inventar i tårn), Georg N. Kristiansen 1955 (altertavle, alterbordspanel, prædikestol), Ingrid Stoumann 1979 (arkæologisk undersøgelse på kirkegården), M. Lauenborg 1979 (arkæologiske undersøgelser), Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981 (bygningundersøgelse af tårn), Søren Gottfred Petersen 1981 (undersøgelse af tårnfundament), Mogens Larsen 1985 (altertavle og prædikestol), Bent Jacobsen 1989 (altertavle og prædikestol).

Tegninger og opmålinger. *NM2*. Opmålinger og tegninger af bygningen, plan, opstalter og snit samt sokkel og døbefont ved V. Ahlmann 1886 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Tegninger af døbefont og prædikestolsfag ved E. Rondahl 1896. Kalker af altertavle-indskrift og prædikestol ved Georg N. Kristiansen 1955. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen 1978. Opmålinger af tårnfundament, tårn og våbenhus ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. – *Kgl. Bibl*. To pennetegninger af kirken af J. G. Burman Becker o. 1869.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894. – H. P. H. Novrup: Alslev og Hostrup kirker, i *ÅrbRibe*, IV, 1915-18, s. 487-523 og 679f.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson Møller. Redaktionen afsluttet maj 1990.

¹ Kronens Skøder III, 212.

² RA. DaKanc. F 42 788/1786. Frasalget af kirkegodset gav anledning til en del uoverensstemmelser om vedligeholdelsen af den forsømte kirke.

³ H. P. H. Novrup: Alslev og Hostrup kirker, i *ÅrbRibe*, IV, 1915-18, s. 487-523 og 679-711.

⁴ RA DaKanc. A 29 og F 58 samt Rtk. 462.176.

⁵ RA. Reg. nr. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker.

⁶ Kgl. Mønt- og Medaillesamling, FP 3755. Mønten er deponeret i Esbjerg Museum.

⁷ LA Vib. Hostrup kirkeprotokol (synsprotokol) 1862-1924 (C 566.32).

⁸ LA Vib. Skast herreds tingbog 1700. Syn 24. maj, indført 15. juni 1700.

⁹ H. P. H. Novrup: Præster og Herremænd, i ÅrbRibe, IV, 1915-18, s. 336-73.

¹⁰ Også tufstenskirken i Ål har oprindelig haft apsis.

¹¹ Til sammenligning måler springet mellem kor og skib i Hostrup henholdsvis 0,6 (syd) og 0,7 m (nord).

¹² J. Helms fandt 1894, at døren med de to »meget rått formede søjler og den flade bue foroven« næppe var oprindelig.

¹³ I Henne og Ål har de senromanske korudvidelser trekoblet vinduer (s. 1241f. og 1300).

¹⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Hostrup kirke 1831-95 (C KRB 204). På opmålingen 1886 (fig. 8) ses på sydsiden under tagskægget årstallet »1885«, der må referere til endnu en reparation det nævnte år.

¹⁵ LA Vib. Skast herreds tingbog 1714. Syn 10. aug., indført 14. aug. 1714.

¹⁶ Synsprotokol 1926ff.

¹⁷ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Syn 30. marts, indført 5. maj 1668.

¹⁸ LA Vib. Skast og Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

¹⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog 20. okt. 1674.

²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance ang. Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

²¹ RA DaKanc. F 42, brevsag 788/1786.

²² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

²³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Hostrup kirke 1831-95 (C KRB 204).

²⁴ Jfr. indberetning ved Elna Møller 1954.

²⁵ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

²⁶ Se Sven Rask: Om 8 altertavler og Anders Sørensen Vedel, i Ribe Stiftsbog 1982, og Ebbe Nyborg: Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. I publikationen fra det 11. nordiske ikonografiske symposium i Gran på Hadeland (Norge), 1988 (under trykning).

²⁷ Et fotografi fra 1953 (i NM2) viser sidefelternes ret mistrøstige tilstand på loftet med et større afsavet hjørne, øjensynligt den ovennævnte gamle skade, der var brudt op igen.

²⁸ Verset er gendigtet (i to strofer) af N. F. S. Grundtvig: »Det lakker nu ad aften brat...« (Den Danske Salmebog nr. 353)

²⁹ LA Vib. Skast herreds provsti. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43E.4).

³⁰ Sådanne har været ret forskelligt udformede, Jfr. Helms: Tufstenskirker, s. 152, hvor kommen opfattes som et vievandskar. Se også Sophus Müller i ÅrbNordOldk., 1888, KultHistLeks. art. Vigtvandskar og Jens Ingvordsen: Vandkar af sten, i Skanderborg Museums Årbog 1988.

³¹ Brev fra sognepræsten 25. okt. 1937 i NM2. Stykket er siden forsvundet. Det er muligt, at det før 1937 har været anbragt (sekundært) som »afslutning« på indskriften i sjette fag, der nu mangler indskrift (jfr. fig. 22).

³² Arrangementet har formentlig haft en lige så monumental karakter som Øse kirkes velbevarede lektorieprædikestol fra 1584 (s. 1616), men stilformerne er ældre og peger tilbage mod de senkatolske, gotiske lektorier. Se Ebbe Nyborg: Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. I publikationen fra det 11. nordiske ikonografiske symposium i Gran på Hadeland (Norge), 1988 (under trykning).

³³ Her citeret efter Helms: Tufstenskirker I, s. 152. Præsteindberetningerne 1766 og 1791 læser »erectus est« (jfr. LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774) og note 29).

³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger, kirke- og præstegårdssyn 1793-1802 (C 4.704-05).

³⁵ LA Vib. Nørholm Godsarkiv, dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (G 463.89).

³⁶ Synsprotokol 1862f. I kirkebeskrivelsen 1862 omtales prædikestolen som »anbragt midt i korbuens, malet og lidt forgyldning og gammelt billedhuggerarbejde udskåren i samme«.

³⁷ Helms: Tufstenskirker I, s. 152f. samt indb. 1873 i NM2. Stykkerne er siden forsvundne. Når Helms ikke nævner det bevarede skriftfragment (fig. 21), må det skyldes, at man ved nyopsætningen 1869 havde gemt det af vejen utilgængeligt i kurvens sammenflikkede vægaf.

³⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1807-10 (C 4.708).

³⁹ Yderligere oplysninger findes i Den danske Orgelregistant.

⁴⁰ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 360.

⁴¹ Liber Daticus for Alslev-Hostrup 1765-1825. Ved Embedet.

⁴² Udtrykket »rupit me«, egentlig »brød« (vel ud af støbeformen?) kendes ifølge Uldall ellers ikke fra klokkeindskrifter. Udelukkes kan det vel ikke, at der egentlig har skullet stå »fudit« (støbte), som Helms og andre i øvrigt har læst ordet.

⁴³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

⁴⁴ Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601. I ÅrbRibe 1984, s. 168f.

Fig. 1. Kirken set fra syd. NE fot. 1986. – *Süidansicht der Kirche.*

GULDAGER KIRKE

SKAST HERRED

Sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Olde-moder (ved midten af 1300'erne), hvor kirken er sat til højeste ydelse, en afgift på 8 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). En sognepræst optræder 1462¹ og 1488.² Kirken blev 1514 annekteret til domdekanatet i Ribe; den var da ligesom kirkeklokken (jfr. *tklokke* nr. 2) viet *S. Martin*.³

Efter reformationen søgte biskop Hans Tausen at bestride domdekanens ret til kirken, men annekteringen blev bekræftet ved en kongelig rettertingsdom 1553.⁴ Sammen med Jerne forblev kirken herefter under dekanen (jfr. *prædikestol*) til 1696, da kronen sammen med kirkerne i Fåborg, Sneum og Tjærborg skødede den til generalmajor Joachim Schack til Sneumgård.⁵ Kirken fulgte Sneumgård (til 1758 ejet af slægten Schack) indtil 1774, da Hans Erik Saabye

solgte den tilbage til en tidligere ejer, justitsråd Jacob Pedersen Hygom. Fra denne kom kirken 1782 til svingersønnen, kaptajn Hans Sidelmann og derefter til dennes bror, provst Lauge Sidelmann.⁶ Han pantsatte 1795 patronatsretten til Ribe domkirkes gods og solgte 1797 eller kort efter kirken til en del af sognets beboere.⁷ Kirken overgik til selveje 1909.⁸ Ved klokkeskatten 1528 måtte kirken aflevere en klokke.⁹ Kirken led overlast under Torstenssonfejden 1644-45 (»udi svenskernes tid«), da soldaterne stjal en del tag-bly, og igen under svenskekrigene 1657-60, hvor »rytterne« brød låsen og skaffede sig adgang til gravkrypten, og kirken mistede sit altersølv.¹⁰

Ifølge et *sagn* skal kirken oprindeligt have stået i Kirkedal, men gik til grunde, hvorved dalen blev dannet.¹¹

Kirken og landsbyen ligger midt i sognet, knap tre kilometer fra Ho bugt. Fiskerlejet i Hjerding var indtil Esbjergs anlæggelse en meget benyttet havn og handelsplads (jfr. gravminder).

Kirkegården har bevaret gamle grænser mod syd, øst og nord. Den blev o. 1946 udvidet mod vest, og et areal syd for kirkegårdens vestre del er under indretning som begravelsesplads. For at holde kirken fri af bebyggelse har menighedsrådet 1978 erhvervet et område øst for kirkegården, der nu ligger hen i græs. Kirkegårdens ældre del, der 1862¹² målt til 128 × 136 alen, ca. 80 × 85 m, omgives af træbevoksede jorddiger (bl.a. seljerøn og tjørn) med kampesten på ydersiden. Stenene i den nordøstre del er til dels kløvede og et parti af norddiget er muret i cement. Det nyere, vestre afsnit hegnes af retkantede kløvestensmure, rejst af kampestenene fra det sløjfede vestdige. En stor sten i sydenden af det gamle østdige er forsøgt kløvet, og kilehullerne er anbragt, så de tilsammen danner et kors.

Kirkegårdens indgange. Hovedindgangen i syd er en *port* med låge, lukket med jerngitterfløje mellem tre hvidtede piller med aftrappet afslutning. Pillerne er vistnok muret o. 1882¹², da de afløste en *portal* (se ndf.), og ommuret i 1930'rne. En nordre port i samme udformning er formentlig kommet til ved kirkegårdens udvidelse o. 1946. I den vestre kløvestensmur er en køreport med jernfløje.

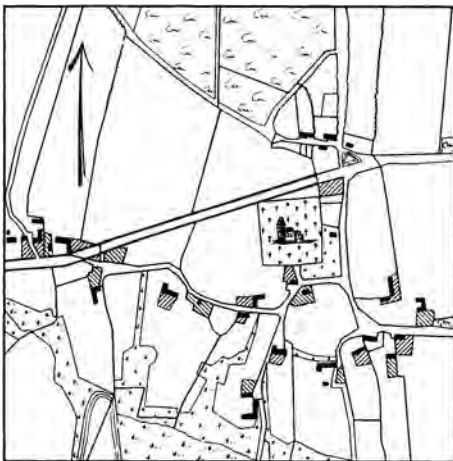

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000, visende landsbyen, kirken og kirkegården. Målt af Lorentz Astrup 1785 og omtegnet af Søderberg 1865. - *Katasterkarte*.

Fig. 3. Østre kirkegårdsportal set fra vest (s. 2056). NJP fot. 1990. - *Östlicher Friedhofsportal von Westen*.

En muret og teglhængt *portal* (fig. 3) i det østre dige er den eneste tilbage af i alt tre (*portaler* »stetter«), der endnu i 1800'rne indrammede kirkegårdens indgange i øst, syd og vest. Den bevarede portal nævnes ligesom de øvrige første gang 1652.¹⁰ Den er i tidens løb blevet ommuret flere gange, men dens kerne går formodentlig tilbage til 14-1500'rne. Portalen er tækket med vingetegl og har små kragled i den rundbuede åbning og profilerede gesimser under langsiderne. Den vestre *portal* (fig. 5), fjernet i forbindelse med digets sløjfning o. 1946, var af en lignende udformning. Efter præstens beskrivelse o. 1800¹³ var de to portaler hver smykket af to *tvindfløje* af jern,¹⁴ som (ifølge indskrift) var opsat 1693 af kirkeværgerne Enevold Pedersen og Jacob Madsen. I østportalens nordgavl ses stadig et stykke indmuret jern, der må have fastholdt den nu forsvundne vindfløj.

Den gamle teglhængte portal i syd, »ligporten«, nedbrudt o. 1882, var ifølge præstens op-

lysninger 1862¹² ti alen lang (= 6,3 m) og fem alen høj (=3,15 m); den rundbuede portåbning var godt 2 m bred og en mindre indgang ved siden af 90 cm bred.

Fodgængerlågerne i de tre portaler lukkedes oprindeligt af et drejeligt kryds («krydstræ» eller »hvirvel») anbragt på en stolpe ved ydersiden. I bunden var gruber med træindfattede (†)jernriste, der skulle holde kreaturer og svin væk fra gravene; de nævnes første gang 1647¹⁰ og var stadig i brug 1862¹². 1875¹⁵ påbød provsten, at der i den vestre portal skulle indsættes en egentlig låge. I bunden af den østre indgang, der nu lukkes af en selvlukkende gitterfløj, ligger stadig en smedet rist (fig. 4), halvt tildækket af jord. Den måler 72 × 75 cm og er dannet af fire kantstillede jernbånd, hvorigennem der er stukket ti stykker stangjern.

Et hvidt *kapel* i kirkegårdens nyere, vestre del er bygget o. 1960. 1985 opførtes en større *kontor- og redskabsbygning* vest for kirkegården efter tegning af arkitekt Jens Vilhelmsen.

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et våbenhus i syd og et tårn i vest. Orienteringen har betydelig afvigelse til syd.

Den lange romanske kirke adskiller sig fra egens øvrige kirker ved hovedsageligt at være opført af små, ukløvede marksten. Kirken må

Fig. 4. Kirkerist i kirkegårdens østre portal (s. 2057). NJP fot. 1990. – *Roste am östlichen Friedhofsportal.*

Fig. 5. Vestre tkirkegårdsportal (s. 2056). Fot. o. 1927 i NM. – *Westlicher tFriedhofsportal.*

have virket ret lav, indtil skibets mure blev forhøjet o. 1500.

Grundplan og etaper i byggeriet. Det aflange kor har oprindeligt haft to vinduer i hver langmur. Et spring i sokkelniveauet mellem kor og skib (i syd ligger skibets sokkel 22 cm lavere, i nord 10 cm lavere) skyldes formentlig ikke alene en omsætning af murene, men kan være et fingerpeg om, at koret, der havde egen indgang (se tpræstedør), har stået færdig en tid, inden man fortsatte med skibet.

Skibets grundplan er bemærkelsesværdig ved, at dørene er anbragt usædvanlig langt mod øst, nøjagtig midt i murene, med to vinduer på hver side (sml. også Brøndum s. 1915). Trods den betydelige længde, over 22 m, er der næppe tvivl om, at skibet er opført i én omgang – uden en senere vestforlængelse. Materialer og mureteknik er den samme i øst og vest, og nordsidens fire vinduer er alle udført på samme måde og forskelligt fra korets vinduer. Grundplanen vi-

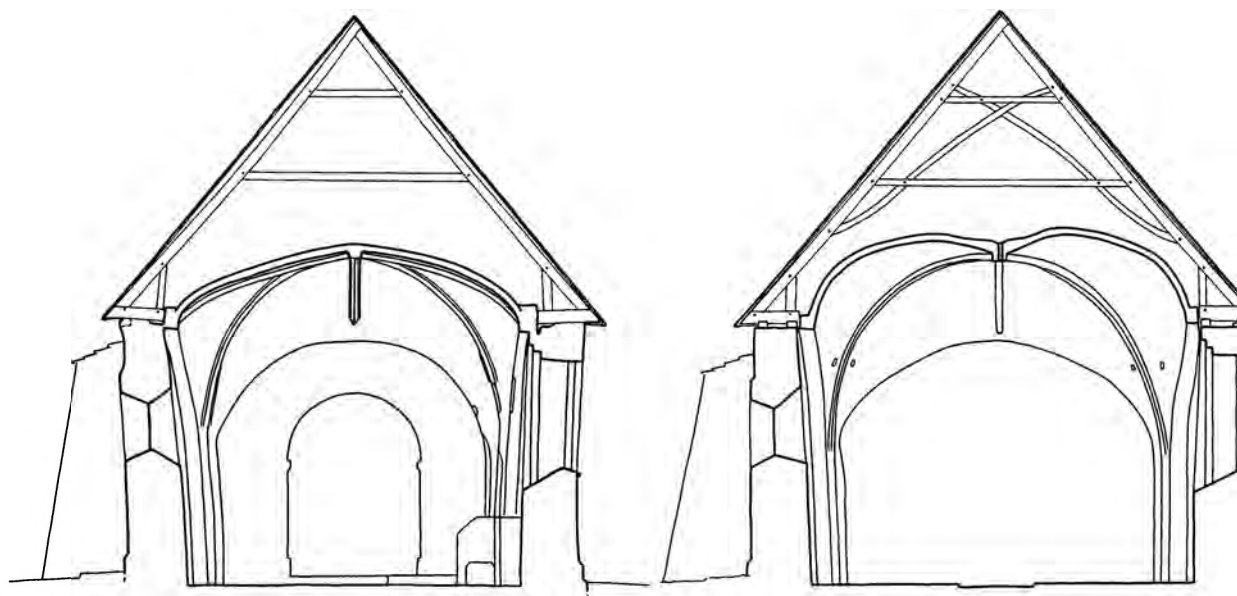

Fig. 6-7. Tværnsnit 1:150 gennem skibets hvælv, set mod øst. 6. Østre hvælvfag, målt af Henrik Jacobsen 1983. 7. Tredie hvælvfag, målt af Ebbe Marxen og Peter Bech-Jensen 1984. Tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Querschnitte durch das östliche und das dritte Schiffsjoch gegen Osten.*

ser, at langmurene divergerer kraftigt mod vest: østgavlen er kun 8,7 m bred, vestgavlen derimod 10,5 m. Forskellen på 1,8 m er så markant, at den usædvanlige form, der i mindre udtalt grad også gælder for Anst kirke, må være tilsigtet, formodentlig af optiske grunde for at få rummet til at virke længere, end det i virkeligheden er.

Materialerne er ude og inde (sml. fig. 13) små ukløvede marksten, der sine steder – f. eks. vestligt i skibets sydmur – er endog påfaldende små, ikke større end en knyttet hånd.¹⁶ I en gennembrydning i skibets sydmur, mellem våbenhusloftet og skibets tagrum, ses, at murkernen består af de samme små sten som i murens yderside. Kun hjørnerne og korbuen er sat af til-

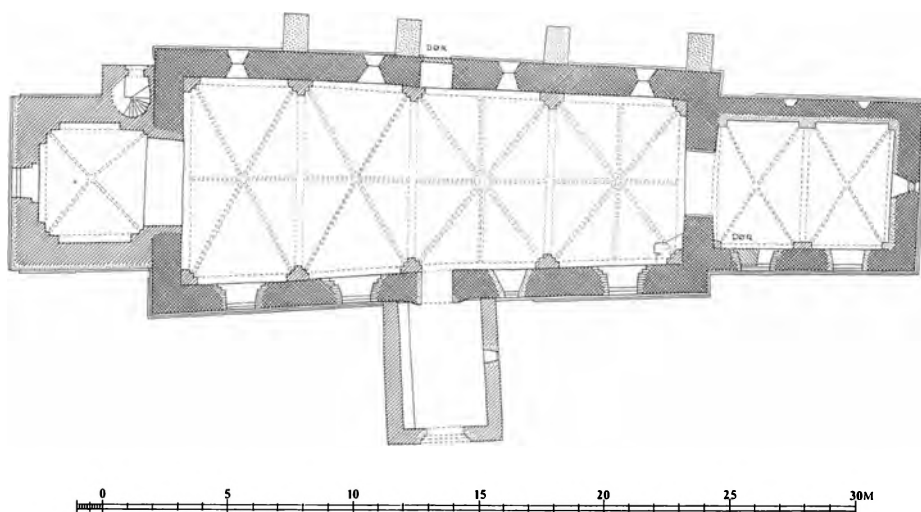

Fig. 8. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1983, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Grundriss.*

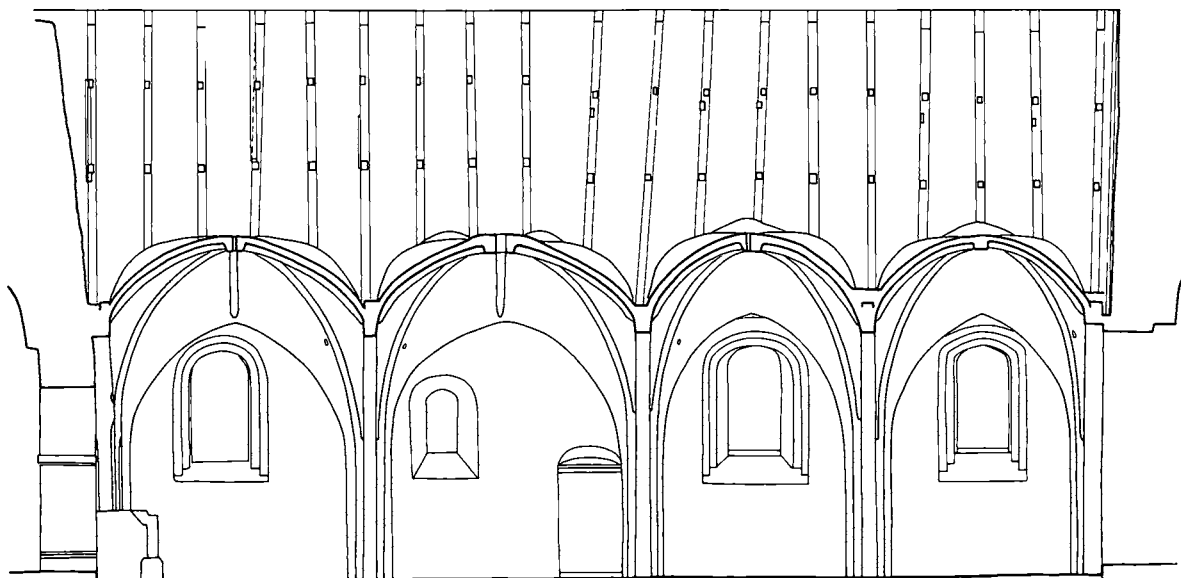

Fig. 9. Længdesnit 1:150 gennem skibet, set mod syd. Målt af Jens Vilhelmsen og Ebbe Marxen 1984, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Längsschnitt durch Schiff nach Süden.*

dannede kvadre. Murene hviler på en dobbelt sokkel af granitkvadre. Nederste skifte er skråkantet, øverste skifte har en høj, hulet skråkant, i de fleste kvadre ledsaget af en ridset linie (jfr. s. 1600, fig. 24). I skibets nordside er nederste led skjult under en stenbro, der løber langs hele kirken. – De muligvis ikke helt stabile mure har sammen med trykket fra de indbyggede hvælv tidligt givet statiske problemer, og skibets udadhældende nordmur støttes af fire nyere stræbepiller. Korets øst- og nordmur er ommuret 1942 (se ndf.), og hele kirken er stabiliseret ved en understøbning af murene ved en restaurering 1983–85.

Skibet er nu ca. en meter højere end koret, idet langmurene er ommuret og forhøjet med ti skifter munkesten, formentlig i forbindelse med hvælvslagningen o. 1500 (jfr. tværsnit, fig. 6–7). Hvor murkronen præcis har ligget, kan ikke afgøres. Skellet mellem kampestensmuren og det teglmurede parti er i niveau med korets murkronen.

Døre. Den tilmurede *tdør* vestlig i korets sydside, en såkaldt »præstedør«, har indvendig været 110 cm bred. Døren, hvis øvre afslutning er ødelagt af et vindue, spores ikke udvendig og kan være sløjfet allerede i middelalderen; ind

vendig er den tilmuret med munkesten. Den sås endnu tydeligt ved F. Uldalls besøg 1880: siderne var sat af kvadre, og et (†) *tympanon*, anbragt i dørens nedre del, vendte ydersiden indad, så det ikke kunne afgøres, om det havde været udsmykket.

Skibets syddør, som stadig er i brug, er udvidet ved borthugning af anslagene, og hele vestsiden er nymuret i tegl. Døren er nu rektantet i det udvendige og rundbuet indvendig. – Den tilmurede norddør (fig. 10) dækkes udvendig med et glat *tympanon* af granit, hvis underside ledsages af to vandrette linier. Den rektantede åbning, ca. 190 × 108 cm, har karme af rejste kvadre og bryder øverste sokkelled. Indvendig (sml. fig. 8) er døren, der efter restaureringen 1983–85 står som en stor, dyb niche, vandret afsluttet. I bunden ligger en stor flad kampesten. Til trods for den fremspringende hvælvpille synes døren at have været i brug endnu en tid efter hvælvslagningen o. 1500, idet pillen er pudset og hvidtet på bagsiden.

Vinduer. Koret har haft i alt fem vinduer, hvoraf de to søndre er ødelagt af større åbninger. I gavlen er et lavtsiddende *cirkulært vindue*, tilmuret i lysningen. Den granithugne åbning måler udvendig 62 cm i diameter og smigen er

Fig. 10. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1986. – *Nordostansicht der Kirche.*

affaset, således som det ses i adskillige af egnens kirker. Også indvendig er vinduet cirkulært. De to rundbuede og smigede vinduer i korets nordside står nu som udvendige blændinger med karme af glathugne kvadre. Det er små åbninger, 110×63 cm i ydre flugt. – En granithugget vinduesoverligger med rundkant, som Uldall 1880 så ved tårnets sydøstre hjørne, kan stamme fra det ene af korets sydvinduer.

Af skibets otte vinduer er de fire i nord bevaret. De er placeret med bunden i samme niveau som korets vinduer, kun 1,8 m over soklen, men modsat koret er åbningerne muret af almindelige marksten, både ude og inde (jfr. fig. 13). Vinduerne, der udvendig måler ca. 140×96 cm, har aldrig været tilmuret. De blev 1875¹⁵ noget udvidet i lysningen. Nye, blyindfattede rammer er indsat 1985.

Indre. Den runde korbue er muret af tolv krumme kvadre og har kragsten med skråkantet undersiden (jfr. s. 1600, fig. 2). Sokkelstenene

har attisk profil, som er ført rundt om de østre hjørner, hvor der er udhugget simple geometriske figurer (fig. 55). Under restaureringen 1983–85 sås i skibets gulv store kampesten, der sprang frem under murene. Det er tænkeligt, at disse sten i den tidligste romanske indretning har været skjult af murede bænke langs væggene. – Kirken har indtil hvælvslægningen o. 1500 stået med flade bjælkelofter.

Gavle. Korgavlen er ommuret i tegl 1942. Skibets gavltrekanter, af rå marksten, er formodentlig fornyet i forbindelse med murenes forhøjelse o. 1500.

Tagværkerne er af egetræ og formodentlig middelalderlige. I koret er tømmeret sat om, men ovale taphuller i spærene viser, at spærfagene ligesom i skibets vestende har haft krydsende stivere. Skibets 19 fag (jfr. fig. 9), med dobbelt lag hanebånd, er lagt op i to omgange. Spærene er nummereret på østsiden fra vest mod øst, de ti første fag (fra vest) med små fir-

kantstik, de sidste ni fag med streignumre. I vestre afsnit er fem fag forstærket med svejfede krydsbånd (jfr. fig. 7).

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. Bortset fra en udvidelse af sydsidens vinduer synes den romanske bygning i det store og hele at have stået uændret indtil middelalderens slutning, da rummene blev hvælvede – samtidig med at skibet blev forhøjet – og der rejstes et våbenhus ved skibets syddør og et tårn ved vestgavlen. Rækkefølgen af disse arbejder, der må være udført o. 1500 og i de følgende årtier, kendes ikke, hvorfor de her beskrives fra øst mod vest.

Hvælv. Skibets fire ribbehvælv (fig. 9 og 14) er muret i Liljemesterværkstedets manér¹⁷ og er formodentlig fra o. 1500–20. De to østre fag er ottedelte, de vestre seksdelte. Ribberne er som i Jerne og Skast (s. 977 og 1888) muret af højryggede, trekløverformede *formsten* (fig. 56), der udgår fra falsede væg- og hjørnepiller, runde gjordbuer og spidse skjoldbuer. Den sydøstre pille hviler på en stor murklods, ca. 1,2 × 1,5 m og 1,4 m høj, som må være en rest af et *tsidealterbord*. Der er otte spygatter i hvert fag, og i 2. fag fra øst samles ribberne omkring et lille cirkulært hul med en diameter på ca. 20 cm. En tilmuret *tlem* i vestre fags sydvestre kappe har nøjagtig samme placering som lignende loftsluger i de beslægtede hvælv i Skast og Alslev. Ved et syn 1696¹⁸ var der hverken trappe eller dør til tagrummet, men kun ovennævnte »hul«, hvortil man måtte »klifue« op ad en stige.

Korets to krydshvælv blev 1942 totalt ommuret med nye, små mursten. De oprindelige, senmiddelalderlige hvælv, som var af munkesten, adskilte sig lidt fra dem i skibet, og var muligvis lidt ældre. De nymurede hvælv, der bortset fra stenenes format er en kopi af de gamle, har halvstens ribber, hvilende på retkantede piller og spidse buer. Af gammelt murværk er nu kun gjordbuens søndre pille samt sydvestre hjørnepille tilbage.

Forhøjelsen af skibets mure synes som nævnt at være foretaget i forbindelsen med hvælvslagningen. Der var formodentlig tale om både en ommuring og en forhøjelse – murenes oprinde-

Fig. 11. Våbenhusgavl (s. 2062). NE fot. 1983. – Vorhallegiebel.

Fig. 12. Sotur i våbenhusgavlen, skænket 1842 af Christian Lykke Ganer (s. 2066). – Vorhallegiebel mit Sonnenuhr, gestiftet von Christian Lykke Ganer, 1842.

lige højde kendes ikke. Udvendig er langsidernes øvre del som nævnt muret af ti skifter munkesten; indvendig er forhøjelsen foretaget med

Fig. 13. Kirken under restaurering, i januar 1984. Skibets indre set mod øst. NJP fot. – *Die Kirche während der Restaurierung im Januar 1984. Schiffsinneses gegen Osten.*

marksten. Efter vægpudsens afbankning under restaureringen 1984 så man tydeligt det vandrette byggeskel mellem den oprindelige væg og det ommurede og forhøjede parti.

Våbenhuset (fig. 11) benævnes 1661¹⁰ og 1668¹⁹ ved det jyske ord skrøvs («skriffeset, schreffset» = skriftehus); 1715²⁰ omtales det som »våbenhuset«. Det er muret af munkesten med en blændingsdekoration i gavlen, som er nært beslægtet med bl.a. gavlen på sakristiet i Brøndum (s. 1930): tre fladbuede højblændinger over et dobbelt savskifte²¹, omgivet af små korte savskifter. Udvidelsen 1884¹² af den rundbuede og faldede dør herunder har delvis ødelagt savskiftet. I et lille vindue i østsiden er 1870 indsat en støbejernsramme. I det indre står rummet med bjælkeloft og flisegulv. I vestsiden er en muret bæk, mens en tilsvarende bæk i østsiden, nævnt 1862,¹² nu er fjernet. Ifølge regnskaberne blev en »bæk« opmuret 1659. En *tkamin* til

blystøbning, omtalt som en »skorsten« af Jacob Helms 1873, ønskedes nedtaget 1899.¹² Kaminen har sandsynligvis som i Brøndum (s. 1931) og Vester Nebel (s. 1976) været placeret i det ene af de to ydre hjørner. Taget er nu som tidligere tækket med bly; 1715 var der både bly og tegl på vestsiden.²⁰

Tårnet, der førhen skal have tjent som sømærke,²² er nært beslægtet med tårnene i Sneum og Tjæreborg (s. 1814 og 1840) og havde indtil en ombygning 1838 det samme stejle sadeltag som disse. Det er i tre etager, uden noget egentligt klokkestokværk. Som i de nævnte kirker er klokken ophængt i tagrummet, og facaderne er uden større åbninger. Murene er rejst af munkesten over genanvendte sokkelsten fra skibets gavl. Østmuren hviler på gavlen og på en aflastningsbue, der er muret op imod denne. Den saltholdige vestenvind har slidt stærkt på murene, navnlig i syd og vest. Facaderne er skal-

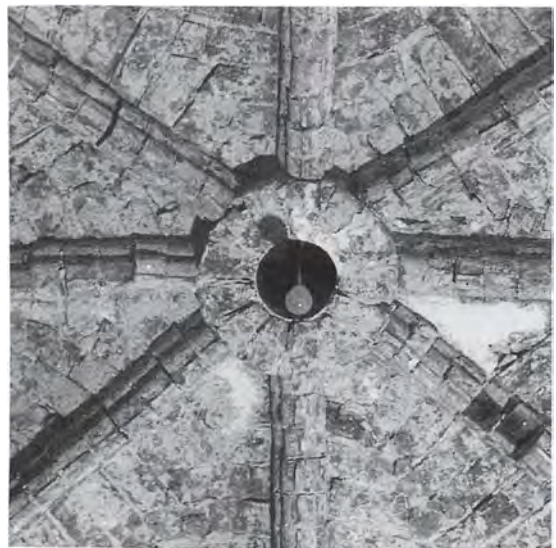

murede i flere omgange, og sydsiden er muret om i hele murtykkelsen fra mellemstokværket og opad. Kun østsiden, der står med åbne bomhuller, synes at have bevaret sit oprindelige murværk.

Mellem de mange sortmalede *jernankre* ses i vest årstallene »1883«, i syd »1874« og herover initialerne »P H« (for kirkeværgen P. Hansen) og »H J H«. I slutningen af 1700'rne¹³ fandtes tre sæt *tjernankre*, opsat af kirkeejerne; i syd: »N R S (Niels Rosenkrantz Schack) 1720«²³ og »I O S (Joachim Otto Schack) 1749«, i øst: »H S (Hans Sidelmann) 1786«.

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en rund bue og dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstensribber, udgående fra små halvstens piller i hjørnerne. Der er helstensdybe, spidsbuede spareblændinger i de tre frie sider, den vestre med et fladbuet, falset vindue. Rummet brugtes indtil 1983 som *materialrum* og var skilt fra skibet med en bræddevæg, fra 1921 en halvstensmur, med en dør.

Fig. 14-15. Skibets andet hvælvfag. 14. Hvælvet set mod vest. 15. Ribbernes møde omkring en lille cirkulær åbning. NJP fot. januar 1984. – *Zweites Schiffsjoch. Gegen Westen. Zusammenstoss der Rippen an einer kleinen kreisförmigen Öffnung.*

Der er adgang til de øvre stokværk via en muret trappe i nordmuren, hvortil man kommer gennem en fladbuet dør med spidsbuet spejl. Den højredrejede, cementpudsede trappe udmunder foroven i en ligeledes fladbuet dør, der leder ind til mellemstokværket. Dette har 2+2+1 fladbuede spareblændinger i syd, vest og nord med små lysåbninger i de to sydvestre. Det øverste stokværk, der er helt uden åbninger, har vægge af munkesten undtagen den ommurede sydside. Seks helstensdybe blændinger er skåret af foroven, en afkortning, der formodentlig er sket ved en istandsættelse 1838.¹⁵ Ved samme lejlighed blev spærene forkortede og sadeltaget fik sin nuværende lave hældning. De ommurede gavle, hver med et fladbuet glamhul, står med synligt fodtømmer; den østre er af munkesten, den vestre af små mursten. Det gamle *tsadeltag* har været lige så stejlt som på tårnene i Sneum og Tjæreborg: Seks nye spær, der blev lagt op ved en reparation 1661,¹⁰ var 14 alen lange, svarende til ca. 7,8 m efter gammelt jysk mål.

Tårnets gavlspidser krones af meterhøje, blyklædte *brande*, trukket lidt tilbage fra murflugten og med en »firskåren« knop i toppen. De små »spir«, der omtales første gang 1668,¹⁹ angaves 1862 at være tre fod høje (1,9 m) og øverst forsynet med en kugle.¹² Lignende spir pryder kirketårnene i bl.a. Øse og Tjæreborg.

Vedligeholdelse og istandsættelser. De bevarede regnskaber 1646-63¹⁰ giver os navnene på nogle af de *håndværkere*, som i disse år var beskæftiget ved kirken. Thomas murmester i Varde forfærdigede 1647 kirkegulvet og brugte hertil 400 mursten. 1650 reparerede Sillius murmester i Varde vinduerne, ophængte en fontehimmel (se inventar) og lagde nyt gulv. De to Vardemestre arbejdede begge selvanden. Til et nyt stort vindue syd for det nyopsatte pulpitur i skibets vestende købtes 1651 140 »hamborger-mursten« og 220 »dobbelte hollandske klinker«. Niels glarmester i Varde satte glas i. Oluf murmester (selvfemte) ommurede og nytækkede 1652 de tre kirkegårdsportaler, og 1655 forfærdigede han

Fig. 16. Kirken set fra syd o. 1900. Fot. i NM. – Südsicht der Kirche um 1900.

i 24 dage »tårnet på vestsiden fra øverst til nederst«. Hertil medgik 33 tønder kalk og 1400 »hollandske klinker«. Dines tømmersmand fra Sjølborg (i Hostrup sogn) lagde 1661 nyt tømmer på tårn og våbenhus, og det følgende år blev tårnets vestgavl ommuret, hvortil der bl.a. indkøbtes 600 »store Østersten«.

Tagbeklædning. Kirken har siden 1600'erne og sandsynligvis meget længere tilbage haft tage af bly. Støbningen af nye plader foregik i 1800'erne til dels i en »skorsten« i våbenhuset (se ovf.). Dele af taget over tårn og kirke måtte fornyes 1646, fordi blyet var blevet stjålet i de foregående krigsår. 1653 arbejdede Morten blytækker på kirken i fem dage, og 1661 var to blymestre og en karl beskæftiget i 33 dage. Tre skippund bly blev omstøbt og fire skippund »udklappet«. ¹⁰

Ved kirkens overgang til privat eje lod den nye patron, generalmajor Joachim Schack, kirken underkaste et grundigt *syn* 1696, som blev indført i herredets tingbog. ¹⁸ Alt blev nøjeregnet gennemgået, mangler på murværk, tag og kirkegårdsportaler, og man anslog, at reparationerne alt i alt ville kræve 140 tønder kalk og 4000 mursten, der med arbejds løn ville koste 259 rigsdaler. Ved efterfølgende *syn* 1700 ²⁴ var tårnet blevet repareret fra øverst til nederst, uden og inden, men blytagene var hullede og brøstfældige.

Vægten fra de indbyggede hvælv gav tidligt *statiske problemer*. Murene, navnlig nordmuren, blev trykket udad (sml. tværsnit, fig. 6-7). Ved det omtalte *syn* 1696 ¹⁸ var korgavlen revnet i begge hjørner, og også det østre hvælv havde slået revner. Synsmændene foreslog, at der tværs over koret blev indlagt en stærk egebjælke, 12 alen lang, fastgjort i siderne og i gavlen med tre »fuldkomne jernankre med holdejern«. Forslaget blev gentaget 1700, ²⁵ men arbejdet er muligvis aldrig blevet udført. Korgavlens hældning blev i 1890'erne målt til 18-19 tommer (knap en halv meter), men først ved en gennemgribende *istandsættelse* 1942 (ved arkitekt Arne Finsen, Ribe) blev skavanken afhjulpel. Han gik radikalt til værks: korets øst- og nordmur blev ommuret og begge hvælv nymuret af små sten.

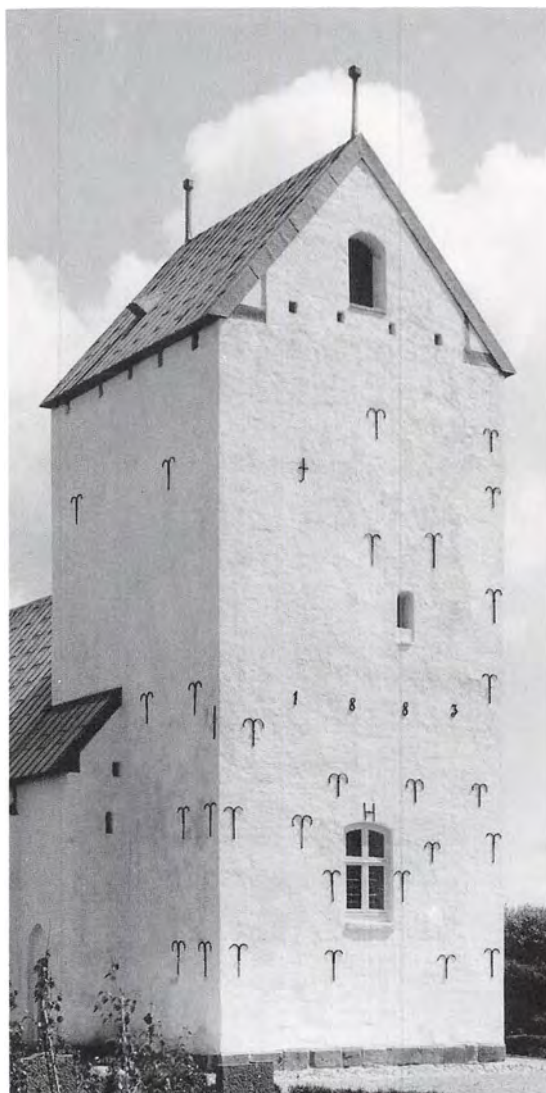

Fig. 17. Tårnet set fra nordvest. NE fot. 1986. – *Turm von Nordwesten.*

Ved samme lejlighed blev skibets nordside stivet af med fire blytækte *støttepiller* (den kongelige bygningsinspektør havde oprindelig ønsket en femte i vest). En ældre *støttepille* umiddelbart vest for det østre vindue var muret 1869. ¹⁵

Vinduer. Sydsidens fem store vinduesrammer samt vinduet i tårnrummet er indsat 1957 og udført efter tegning af arkitekt Esben Klint, København. De klædelige, hvidmalede trærammer, med blyindfattet glas, følger åbningernes tillempede kurvehanksform. Vinduerne afløste fladbuede støbejernsrammer, indsat o. 1862. ¹²

Vinduernes ulige form (sml. længdesnit, fig. 9) skyldes udvidelser og omdannelser i flere omgange fra senmiddelalderen og fremad; skibets vestre vindue blev som nævnt ommuret i forbindelse med pulpiturets opsætning 1651. Et lille, smiget vindue øst for våbenhuset har bevaret sin gamle størrelse, formodentlig fordi våbenhuset ikke gav plads til en udvidelse. Den nuværende træramme er indsat 1957. – De små romanske åbninger i skibets nordside blev som nævnt aldrig tilmuret. 1791 havde kirken således ti vinduer. 1792 ønskede synet, at sydsidens vinduer skulle have samme rammer som kirken i Sneum,²⁶ dvs. retkantede trækarme, der 1862 afløstes af støbejernsrammer.

Kirken står idag præget af en gennemgribende *restaurering 1983-85* ved arkitekt Jens Vilhelmsen. Herunder blev mure, hvælv og tagværk – efter en plan udarbejdet af Eduard Trolsgård – stabiliseret ved en understøbning af fundamenterne og indlægning af stålbjælker

over murkronerne, hvortil spærene blev fæstnet. Skibets vægge og hvælv blev renset for løstsiddende puds og kalk og nypudset, efter at omfattende revnedannelser var blevet udbedret. – Den blytækte kirke er hvidtet ude og inde. Kun soklen og norddørens kvadre samt korbuens kragbånd er renset for kalk.

Gulve. I gulvet ligger gule, kvadratiske fliser, i korgulvet dog små ottekantede fliser og sorte firkantede. Flisegulvene har afløst murstensgulve i 1880'erne. Under bænken er trægulv.

Varme. En kakkellovn, anskaffet 1887, ønskedes 1908 afløst af et »varmeapparat« (en kalorifer?) i skibets nordvestre hjørne. Et oliefyret dampanlæg med fyr i en grube i tårnrummet blev under restaureringen 1983-85 erstattet af fjernvarme.

Et *solur* (fig. 12), af sandsten, er 1842 opsat i våbenhusets gavlv, nederst i den midterste blænding. Det måler 33 × 30 cm og prydes i hjørnerne af små palmetter. Den cirkulære skive bæ-

Fig. 18. Indre set mod øst. NE fot. 1986. – *Innenansicht nach Osten.*

Fig. 19-20. Kalkmalede våbenskjolde, 1607, i korbuens vanger (s. 2067). 19. Kruse og »Bjælke-Munk« for Kristoffer Kruse til Svenstrup og Sønderris. 20. Kaas og Spend for Mette Kaas til Sønderris. NE fot. 1986. – *Wandmalereien 1607. Wappenschilder, Kruse und »Bjælke-Munk« für Kristoffer Kruse zu Svenstrup und Sønderris, und Kaas und Spend, für Mette Kaas zu Sønderris.*

rer foruden arabertallene 6-12 og 1-6 indskriften (med versaler): »Givet af C. L. Ganer. 1842«. ²⁷ På grund af kirkens afvigende orientering er solskiven drejet, så den vender lige imod syd.

To »billedsten« i korgavlen, nederst hoved og hænder af en (bedende?) mand, ca. 20×35 cm, og øverst i gavlspejdet en due(?), er formodentlig sekundært indmurede fragmenter af en gravsten fra 16-1700'rne.

KALKMALERIER

Under restaureringen 1983-85 afdækkedes fire våbenskjolde (fig. 19 og 20) i korbuens vanger, fra 1607, malet til minde for Kristoffer Kruse til Sønderris (†1599, jfr. kisteplade nr. 1) og hans hustru Mette Kaas (†1595), ²⁸ som begge er begravet i en krypt i koret. I syd (fig. 19) ses hans våbener, Kruse (en tophue både i skjoldet og på hjelmen) og »Bjælke-Munk« ²⁹ (en bjælke i skjoldet og to tværdelte vesselhorn på hjelmen), og herunder versalindskriften: »Dette er sallig Crestoffver Kr[vs]es ferne] oc/ mornne vaben som haffde sallig frv Mette/ [Ka]as aff Sønderis, som leger begraffven/ i [Gu]llager kerke bege. Anno d(o)m(ini) (16)07«. ³⁰ – I nord (fig. 20) ses hendes våbener, Kaas og Spend (begge med en sparre; hjelmmerkerne er gået tabt), ³¹ ledsaget af indskriften: »De[tt]e er sallig frv [Mette] Kaas

Ferne oc/ mornne vaben [som] [haff]de sallig Crestofvs/ Krvs af Svem(!)strop [som leger] begrafven/ [i Gullager kerke bege]«. ³² Våbenskjoldene, der stod fremme endnu o. 1800, er formodentlig overhvidtet i forbindelse med gravkryptens tilkastning få år efter (jfr. gravminder).

†Våbenskjolde. Ifølge Søren Abildgaards optegnelser (1770'erne) var der over korbuen imod skibet malet i alt 24 adelsvåbener: de otte fædrene og mødrene våbener for henholdsvis Mogens Krag (†1622), hans første hustru, Sophie Juel Nielsdatter (†1583), og hans anden hustru Ingeborg Kaas Eriksdatter (†1622). ³³ En del af skjoldene var beskadigede; af indskrifterne under våbnerne kunne man læse: »S(alig) her Mogens Krag's ferne waben«, »desse er salig fru Sophia Juls Nielsdatters ferne oc mornne« og »...Eriks datters ferne og mornne«. – O. 1800 ¹³ stod kun Mogens Krag's aneskjolde fremme, og disse er formodentlig overkalket kort tid efter.

Under afbankningen af løst siddende puds og kalk i skibets hvælv 1984 fremkom sporadiske dele af en (†)senmiddelalderlig hvælvdekoration (fig. 21), fra o. 1500-20. Den primitive, okker-røde bemaling er udført efter streger i pudsen, formodentlig under selve murerarbejdet, og skjult igen ved første overhvidtning. »Udsmykningen« består af sparrer på ribberne og »krabbeblade« langs buerne. Omkring spygatter sås

Fig. 21. Kalkmalet dekoration, ca. 1500-20, i skibets tredie hvælvfag, det nordvestre hjørne (s. 2067). NJP fot. januar 1984. – *Gewölbmalerei im dritten Schiffsjoch, nordwestlicher Ecke. Um 1500-20.*

primitive ansigter og geometriske figurer, og over gjordbuerne og i de cirkulære »slutsten« er malet rosetter efter fortegning med en passer. Malerierne har næppe været bestemt til at stå fremme, og er vel snarest murernes leg med lidt rødt kalk. Bemalingen er interessant derved, at hvælvene (se ovf.) konstruktionsmæssigt er nært knyttet til det såkaldte Liljemesterværksted, hvis karakteristiske dekorationer kan ses i flere af egnens kirker.¹⁷

INVENTAR

Oversigt. I kirkens rige indretning er middelalderen repræsenteret af den romanske granitfont og en usædvanlig fuldstændigt bevaret korbuekrucifiksgruppe fra o. 1300, hvis sidefigurer har sjældne, gavlpnydede dorsaler. En forsvunden \dagger klokke var leveret 1431 af støberen Peder Johansen i Randers. Fra reformationstiden stammer den ene alterstage, pengeblokken og en tidlig stolegavl, der hidrører fra Sønderris' herskabsstol og bærer årstallet 1546. Af en herskabsstol for ejerne af Fovrfeld, sognets anden herregård, er bevaret to låger fra 1582. Dette årstal daterer måske

også kernen i kirkens øvrige stoleværk, som er næsten helt fornyet i de gamle ungrenæssanceformer 1888.

Interiøret præges af store inventarstykker i senrenæssancestil, anskaffet i Christian IV.s senere år og i Frederik III.s tid. Altertavlen må skyldes billedskæren Jens Olufsen i Varde, mens det formentlig er kollegaen Jens Mortensen i Kolding, der har leveret den nogenlunde samtidige og i formerne beslægtede prædikestol. Begge arbejder må være ældre end 1646, da de ikke optræder i kirkens regnskaber, bevaret fra og med dette år. Det gør derimod et pulpitur, der på grund af pladsmangel blev opsat 1651, og som året efter forsynedes med udmærkede malerier, udført af malerne »Hans og Stienn Maler af Ribe«, dvs. Sten Adamsen og enten Hans Jensen eller Hans Bølling. Samme malere havde 1647 stafferet en nu forsvundet \dagger fontehimmel.

1700'rne er repræsenteret af et kirkeskib og af Ringkøbingguldsmeden Poul Ottosen Kjærulffs sygedisk (1705-o. 1720). Fra 1800'rne stammer den tilhørende sygekalk, leveret af Lorentz Anholm Thuun i Varde (1796-1844), samt et maleri af Kristi begravelse og to kirkeskibe.

Farvesætning. Inventarets brogede staffing med en brun grundfarve går vel i hovedtrækkene tilbage til 1840, da de lokale malere C. Brun og Toft Møller nymalede alt inventar og gav altertavlen sine nuværende malerier. Som farvesætningen fremtræder i dag, er den dog resultat af flere op- og overmalinger, vistnok især 1917, 1947 og ved den seneste istandsættelse 1985, da farveholdningen blev dæmpet afstemt. Samtidig er pulpiturets originale malerier blevet renset og alt inventar underkastet en snedkermæssig istandsættelse.

Alterbordet er en muret og pudset opbygning fra 1942, på tre sider dækket af et samtidigt *alterpanel*, 200 × 80 cm, 102 cm højt. Panelet, med fyldinger i tre fag på forsiden, to på kortsiderne, dækkes af et nyere *alterklæde* i lysgrønt fløjl.

1848 var *talterbordet* øjensynligt muret (middelalderligt?), dækket af en stenplade, som da ønskedes afvasket.¹⁵ 1862 og 1909 omtales bordet som en »muret fod ind mod den østre ende af kirken«, altså formentlig stående op imod korets østvæg. Opbygningen var belagt med en stor tilhuggen sten og omgivet af et bord af brædder.¹² Om \dagger *sidealterbord*, se s. 2061.

\dagger *Alterklæder.* Seks alen klæde medgik 1647 til et nyt alterklæde,¹⁰ måske det, der 1696 omtales som et »taftis« alterklæde.¹⁸ 1700 behøvedes et

Fig. 22. Altartavle, o. 1635 (s. 2069). NE fot. 1986. – Altar um 1635.

klæde,²⁴ ligeledes 1715, da man øjensynligt havde måttet låne et, hvorefter den tidligere kirkejer Elisabeth Rosenkrantz til Møllerup samme år skænkede et klæde af rødt fløjl (jfr. fmessehagler og s. 1820).²⁰ Et o. 1800 omtalt klæde af rød »manchester« (fløjl) med guldtresser, må være anskaffet af kirkejeren Jakob Hy-

gum (1768-70), da det prydedes af hans og hustruen Antonette Sundts gyldne initialer »I.H.A.S.«.¹³ Et rødt klæde med galoner og kors, omtalt 1862, blev 1872 forlænget. Det brugtes endnu 1909.¹²

Altartavle (fig. 22), o. 1635, et arbejde fra Vardesnedkeren Jens Olufsens værksted. Malerierne

Fig. 23. Altertavle, o. 1635, udsnit af attikaen med malerier fra 1840, Opstandelsen og Kristi Genkomst. NE fot. 1986. – Altar um 1635. Detail von Attika mit Gemälden von 1840. Auferstehung und Wiederkunft des Herrn.

er fra 1840, udført af de lokale malere C. Bruun og Toft Møller, hvis staffering på træværket flere gange siden er blevet opmalet og afstemt.

Den anselige tavle har smalt postament, et tredelt og i det væsentlige arkitektonisk opbygget storstykke, todelt attika og øverst et lille topstykke – alt med vinger, der på højrenæssancevis udgøres af rulleværk. Storfelterne flankeres af fire korintiske frisøjler med glatte skafter og prydbælter, hvilende på svungne søjlepostamenter med beslagværk, masker og bosser. Bag søjlerne har rammeværket højfyldinger med beslagværk. Af storfelterne, der indfattes af spinkle perlestave, er det højrektangulære midtfelt noget større end sidefelterne, og det bryder postamentet ved at skære sig ned mellem storsøjlernes postamenter. Sidefelternes rammeværk udgøres af arkader med glatte pilastre, profilibaser og -kapitæler, der bærer let fladbuede bueslag, som ledsages af tungkant, diamantbosser og æggestav; bladværk fylder ud i sviklerne. Under sidefelterne profilkantede felter. De ydre storsøjlers postamenter afsluttes forneden af små drejede hængekugler (fra 1840), mens de indre hviler på postamentets bøjle frem-

spring, der prydes af mærkeligt nedadvendte løvehoveder over beslagværk, diamantbosse og volut. Postamentfeltet afsluttes foroven af en tandsnitbort, mens den kvartrunde postamentgesims prydes af tre ovale kartoucher, den midterste med (nu afskåret) englehoved mellem timeglas (i nord) og dødningehoved. Postamentvingerne bærer især for den søndres vedkommende præg af klunnet reparation og fornyelse – som følge af en mindre brand ved altret o. 1715.

Storvingerne rummer højovale medaljoner med relieffer og latinske påskrifter i reliefversaler. I nord ses den opstandne Kristus med sejrspanen, trædende på døden og djævelen i skikkelse af en slange og en dødning. Underskriften lyder: »Quis condemnet« (hvem skal dømme). I syd ses en sæbebobleblæsende, noget gumpeputto (fig. 24), siddende på et dødningehoved over indskriften: »Quis euadet« (hvem skal undfly, underforstået »døden«). Dette velkendte forkrænkelighedsmotiv er – tillige med indskriften – skåret efter et ofte anvendt stik af Hendrick Goltzius fra 1594.³⁴

Storfrisen, der springer lidt frem over midtfeltet (med beslagværk under »loftet«), ledsages

af forkrøppede tandsnit, perle- og æggestave, og den brydes af små bøjler med englehoveder. Over storgesimsen løfter attikaen sig som en lidt forenklet udgave af storstykket, hvilende på et kvartrundt fodstykke med beslagværk. Attikafelterne, der indfattes af æggestave, flankeres af dydehermerne Retfærdighed, Klogskab og Mådehold (fra nord), alle med frugtklaser, semikolontegn og løvehoved på skafterne, som hviler på bøjler med semikolontegn (fig. 23).³⁵ Attikakens vinger har slyngbåndsmedaljoner med relieffer af yderligere to dyder, Kærligheden (i nord) og Styrken, mens dens frise brydes af små bøjler med kvindehoveder.

Yderst på attikagesimsen flankerer drejede topspir (fra 1840) topstykket, hvis arkadefelt er opbygget som storstykkets sidefelter, bortset fra, at forskelligt udformede bosser pryder pilasterskafterne. Feltet flankeres af dydehermerne Håb (i nord) og Tro, mens topvingerne hovedsagelig udgøres af to siddende evangelister med deres symboldyr, Markus (i nord) og Lukas. Topgesimsen bærer siden 1840 en beskeden gavlf med stråleglans omkring Jahves (påmalede) navn.

Tavlens *malerier* må være fra 1840 og tilskrives landsbymalerne C. Bruun og Toft Møller (jfr. s. 1946f., 1954). Billederne er romantiske og lidt naive, farverne mørke, men endnu i væsentlig grad 1700'ernes. I storfeltet ses Nadverens indstiftelse, hvortil hører postamentfeltets indskrift fra Nadverindstiftelsen i gylden frakturskrift på sort bund: »Gjører dette til min lhukomelse«. I nordre sidefelt ses Fremstillingen i templet, i syd Bønnen i Getsemane, hvortil hører tilsvarende indskrifter i postamentfelterne: »Frelsen beredt for alle Folk« og »Fader, skeep din Villie«. Attikamalerierne viser Opstandelsen (i nord) og Kristi genkomst (fig. 23), mens man i topfeltet ser Kristus svævende med sejrspanen. Også træværkets ret kulørte bemaling går for en del tilbage til 1840, men den er flere gange senere blevet opfrisnet og afstemt, senest 1985. Grundfarven er en mørkbrun, der tillige med lysgrønt og gråt danner bund for skæringernes brogede toner og forgyldning. På altertavlens bagside vidner påskriften »Malet af C. Bruun/ 1840 Toft

Fig. 24. Sæbebobleblæsende putto, udsnit af altertavleavinge, o. 1635 (s. 2070). NE fot. 1986. – *Altar um 1635. Detail vom Seitenhang mit Seifenblasen blasendem Putto.*

Møller/ i Guldager« om stafferingen dette år, mens andre indskrifter er mindelser om nymalinger og istandsættelser: »J. M. Sørensen S. P. Sørensen (vist nok) 1917«, »Træværket malet Juli 1948 Niels Stryhn Hierting« samt »Træværk malet 1985 Johs. Nim Larsen/ Træværk 1985 K. Søborg Jensen«.

Altertavlen knytter sig især til Jens Olufsens ældre arbejder, såsom den regnskabsbelagte tavle fra 1631 i Skærbæk kirke og et epitafium fra o. 1630 i Møgeltønder (DK.Sjyll. s. 1252, 1326). På epitafiet ses eksempelvis en parallel til topstykkets lidt særegne evangelistvinger. Måske har de resterende evangelister, Mattæus og Johannes, flankeret som frifigurer på attikagesimsen, hvor der nu er spir fra 1840. Tilsvarende må den fornyede topgavl have afløst en oprindelig, der vel har haft form som Skærbæk-tavlens. Af de oprindelige *malerier*, hvoraf svage rester 1981 blev konstateret under de nuværende, fore-

stillede storfeltets øjensynligt Nadveren, nordre sidefeltets Bønnen i Getsemane (jfr. ndf.).

Når de ældste farvelag synes næsten ødelagte, skyldes det bl.a. en mindre brand (vel forårsaget af alterlysene), der 1715 sagdes at have opbrændt tavlens nederste del ved den søndre side, ligesom tavlen næsten overalt behøvede reovering »formedelst den ovenbemeldte ildebrands beskadigelse«. ²⁰ Måske har istandsættelsen ladet vente adskillige årtier på sig. I hvert fald kaldes tavlen 1768 forfalden af ælde og uden kendelig indskrift. ³⁶ Endnu o. 1800 sås kun to fmalerier, nemlig i storfeltet Nadveren og i nordre sidefelt »Kristi bøn i urtegården«, hvorunder læstes citat fra Luk. 22,42: »Cuncta voluntati Patris commendat Jesus (Jesus overlader alt til faderens vilje)«. I syd og i postamentet sås da ingenting, ej heller i de tre øvre malerifelter, hvorunder læstes: »Et cum facta esset hora discubivit, et duodecim Apostoli cum eo, et ait illis desiderio desideravi hoc pascha manducare vobiscum (Og da tiden kom, satte han sig tilbords...Luc. 22,14-15)«. ¹³ Indskrifternes latin antyder, at stafseringsresterne i væsentlig grad har været oprindelige.

Synet fandt 1823, at altertavlen burde opmales, hvilket skete 1824. ³⁷ Fra denne bemaling stammer vel ubetydelige rester af forgyldning, cinnoberrødt, mørkblåt og hvidt, der er konstateret 1981. Måske har man også i denne forbindelse anskaffet et **altermaleri*, Korsnedtagelsen efter Rubens (fig. 46), der vistnok aldrig har været benyttet i tavlen (se løse malerier ndf.). Den nuværende staffing – tillige med fornyelse af visse sirater – blev som nævnt udført 1840, hvorefter synet det følgende år kunne glæde sig over, at tavlen nu var »helt opmalet og forsynet med malerier af frelserens historie i de forskellige afdelinger«. ¹⁵ 1846 ønskedes altertavlen ferneriseret og 1890 restaureret. ¹⁵ En opmaling, der fandt sted 1917, har vist ikke medført væsentlige ændringer i tavlens fremtræden, ej heller en ny opfriskning 1947 og en farveafstemning 1985. I forbindelse hermed er foretaget en grundig snedkermæssig istandsættelse af tavlen.

Altersølv, et københavnsarbejde fra 1883. Kalken er 19 cm høj, foden ottetunget med cirku-

Fig. 25. Sygesæt (s. 2073), disken udført af Poul Ottesen Kjærulff i Ringkøbing (1705-o.1720), kalken af Lorentz Anholm Thuun i Varde (1796-1844). NE fot. 1986. – *Krankengeräte. Patene von Poul Ottesen Kjærulff in Ringkøbing (1705-um 1720). Krankenkessel von Lorentz Anholm Thuun in Varde (1796-1844).*

lært afsæt, skaffet ottesidet med tunger ved overgangen til foden. Den flade knop har skematiske middelalderformer med fire bosser, hvorpå læses versalerne: »IJEHS«, bægeret er halvkugleformet og har på siden et graveret kors med trekløverender. Nyere påloddet hældetud. På fodens overside er med prikker graveret »1883«, og på undersiden ses et københavnsmærke, »(18)83«, og stemplet: »H.N.H. & Co.«. Samme stempel ses på disken, tvn. 14 cm, der har graveret cirkelkors på fanen.

† *Altersølv*. 1) 1647 nævner inventariet en stor kalk og disk af forgyldt sølv, der må være blevet taget af rytterne under den følgende svenskekrig. 2) 1659 måtte købes ny kalk og disk af tin, ¹⁰ hvoraf kalken endnu nævnes 1696. ¹⁸ 3) 1696 omtales tillige en ny kalk og disk af sølv, forgyldt indeni, samt en pose til forvaring. ¹⁸ Dette altersølv er lidt nærmere beskrevet i en indberetning fra o. 1800. Kalken havde en smal rand foroven og kunne deles i to. Ved samlingsstedet var en kugle (knoppen), delt i 16 »afdelinger«, og på de otte (bosser?) var graveret bogstaverne: »Jesus N(azarenus) R(ex) J(udeorum)«. På foden sås et forgyldt krucifiks »med sædvanlig overskrift«. Disken havde på randen »udstukket to fugle«, der øjensynlig holdt en krans med Jesumonogram. Herover læstes: »Ego sum via veritas et vita (Jeg er vejen...Joh.

14,6)«, mens man over et kors læste ordene: »Sanati sumus corpore ex livore ejus (Vi er blevet helbredet...1 Peter 2,24)«. Altersølv, der vejede 48 lod,¹³ omtales endnu 1862.¹²

En *tblatæske* af porcelæn, nævnt 1862, ønskedes året efter udskiftet med en ny af sølv eller porcelæn.¹² En brunlakeret *taltekande*, anskaffet 1844,¹⁵ var 1862 afløst af en porcelænskande, der udskiftedes 1903.¹²

Sygesæt (fig. 25), bestående af en kalk, leveret af Lorentz Anholm Thuun i Varde (1796-1844), og en disk, der stammer fra et ældre sæt, udført af Poul Ottesen Kjærulff i Ringkøbing (1705-o. 1720). *Kalken*, der er 11 cm høj, har cirkulær, konisk fod med prikgraveret bølgebort, cylinderskæft og kugleknop samt let svejet bæger, hvorpå fodens bort er gentaget. På standkanten Thuuns gentagne stempel.³⁸ *Dysken*, tv. 8 cm, har på fanen et graveret cirkelkors, modsat dette ses Kjærulffs stempel (Bøje 1982, nr. 6650?). Formentlig er det Poul Ottosen Kjærulffs sæt, med den til disken hørende *kalk*, der nævnes i synet 1715 som »en liden sølv kalk og disk«. ²⁰ Et ældre *sygesæt* optræder i inventariet 1647, der omtaler en »mindre kalk og disk af sølv at bruge til syge folk«. ¹⁰ Måske er det samme sæt, der optræder i kirkesynet 1696.¹⁸

Fig. 26. Alterstager, den ene fra o. 1550, den anden snarest fra 1600'erne (s. 2073). NE fot. 1986. – *Altarleuchter*, der eine um 1550, der andere eher aus dem 17. Jahrhundert.

Alterstager (fig. 26), forskellige, den ene et smukt gotisk arbejde fra midten af 1500'erne, den anden en ret plump fornyelse, trods sine ældre former måske så sen som o. 1700. 1) O. 1550, gotisk, nu 34 cm høj. Foden, der oprindeligt hvilede på fødder i form af tre små løver, er cirkulær med profilering og dekoreres af små cirkulære gennembrydninger i grupper på fem. Skaffet er cylindrisk med tre forskelligt udformede skaftringe, lyseskålen flad med ornamentter som fodens. Med de forsvundne løvetæer, der nævnes af Helms 1873, har stagen svaret nogenlunde til stagerne i Jerne og i Alslev kirker (s. 987f., 2017). – 2) O. 1700?, 34 cm høj, nærmest af renessancens balustertype, men med reminiscenser af gotikkens udformning med cylinderskæft og skarprykkede ringe. Lysetornen fornyet i jern.

Kirkens messingstager nævnes tidligst 1647,¹⁰ formentlig et gotisk sæt, hvorfra den ældste bevarede stage stammer (nr. 1). 1696 nævner synet kun én gammel messingstage,¹⁸ der i løbet af de følgende år må have fået sin ny mage (nr. 2), idet synet 1715 klart taler om to forskellige alterstager (en af malm og en af messing, de kaldes dog begge gamle).²⁰ En alterstage repareredes 1919,¹² måske den gotiske, hvis berøvelse af løvetæerne vel har haft til formål at gøre stagerne lige høje.

En *syvstage* bærer på foden indskriften: »Skænket 1929«. †*Alterlamper*. 1897 ønskede synet lamper, lampeglas m.m. fjernet fra alterbordet.¹²

†*Røgelsekar*? Et 1715 omtalt »ildkar« kan have været middelalderligt (jfr. ndf.).

†*Alterbøger*. 1647 nævner inventariet foruden bibelen en ny alterbog, et graduale og en gammel salmebog.¹⁰ 1696 kaldes bibel, graduale og salmebog gamle, mens alterbogen var ny.¹⁸ 1715 nævner synet en gammel bibel »af Svanigi version« (1647-biblen), som var i præstens forvaring, samt et gammelt ubrugeligt graduale og en alterbog, der behøvede indbinding.²⁰

†*Messehagler*. 1647 nævnes en rød fløjls messehagel,¹⁰ vel den, der 1696¹⁸ og 1715 betegnes som gammel. Ved synet 1715 oplystes videre, at generalinde Elisabeth Rosenkrantz til afløsning for

Fig. 27. Indre set mod vest. NE fot. 1986. – *Innenansicht nach Westen.*

den havde skænket kirken en ny hagel,²⁰ der – som det oplyses senere – var af rød »manchester« (fløjl) med guld Kors og Jesumonogram (jfr. talterklæde).¹³ 1828 savnede kirken messeklæder,¹⁵ og 1862 nævnes en hagel af rødt fløjl, der året efter ønskedes erstattet af en ny med galoner og kors. En fornyelse nævnes også 1891.¹²

Alterskranke, 1881, af oval plan med støbepjensbalustre, som de leveredes af jernstøber Bjelke i Varde (jfr. s. 1506).¹⁵ Balustrene har hvidgrå bemaling, håndliste, hylde og skammel er mørkbrune, betrækket er blå. En *knæleskammel* til præsten er fra o. 1850, med lysgrønt plysbetræk. Den nævnes 1862.¹² † *Alterskranke* om-

tales o. 1800 som et tralværk tværs over koret, med sæde for ti kommunikanter (jfr. s. 1984).¹³ 1843 blev skamlen udstoppet og betrukket,³⁷ og 1847 ønskedes skranken ændret til »udadvendt oval form« for at give mere plads til altergæster.¹⁵ Endnu 1862 var knæfaldet dog »lige med 4 knælebrædder«, der var udstoppede og overtrukket med læder.¹²

Døbefont (jfr. fig. 27), romansk af granit. Med fem andre på egnen udgør den en lokal undergruppe af den almindelige vestjyske, glatkummede type (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 51, 57, 174f.). Fonten er 96 cm høj, foden af grålig granit, formet som en søjlebase med små reliefmo-

tiver i skjoldfelterne. I et felt ses et korslam (fig. 28), i et andet en fugl (due?), mens to (modstillede) felter rummer en lilje af samme form, som ses på andre af gruppens fonte og på områdets romanske arkitekturled.³⁹ En kraftig vulst danner overgang til kummen, der er hugget i en rødlig granit og udgør lidt mere end en halvkugle, tv. 73 cm. Mundingsprofilen, der som kummen i øvrigt skæmmes af glat, nyere ophugning, består af et reliefbånd noget under randen. Trods den partielle ophugning har fonten rester af mørkbrun og rød farve. 1844 ønskedes maling af en »muret« foring i fonten (for dåbsfadet), og 1845 fandt synet, at fonten i almindelighed ikke var smukt nok malet; 1882 blev den afvasket for maling,¹⁵ 1847 ønskedes dåben »nedflyttet« fra en plads nær altret,¹⁵ 1862 stod den i korets nordside mellem koråbningen og korsranken.¹² 1942 anbragtes fonten i skibets nordøsthjørne, hvorfra den 1985 er flyttet til sin nuværende plads ved det østre hjørne af korbuens nordvange.

På kirkegården, ved skibets sydmur, er endnu en romansk *døbefont* opstillet som blomsterkumme (fig. 29). Den er af rødlig granit, 104 cm høj. Foden er konisk med omløbende vulst ved overgangen til kummen, der er cylindrisk med konisk underdel, tv. 93 cm.

Dåbsfad og *dåbskande* er fra 1930, sammenhørende, kanden mærket »K. Eibye/ 1930«. Fadet, tv. 62 cm, har på fanen seks arkader, de tre med versalerne »Guldager/ Kirke/ 1930«, de tre

Fig. 28. Korslam, udsnit af fod på romansk døbefont (s. 2074). NE fot. 1986. – *Osterlamm. Detail vom Sockel einer romanischen Taufe.*

Fig. 29. Romansk døbefont, opstillet ved skibets sydside (s. 2075). NE fot. 1986. – *Romanische Taufe, an südlicher Schiffswand.*

med relieffer af bibelske motiver over frakturindskrifterne: »Hierting/ Sædding/ Guldager«. Kanden er 35 cm høj med kors på korpus.

Et ældre *dåbsfad* fra 1700'erne er nu ophængt på hvælvpillen i korets nordside. Fadet er glat, tv. 41 cm, med (sekundært) graveret indskrift i fordybningen: »Guldager Kirkes Daabsfad til 1930«. Det nævnes vist tidligst 1791.²⁶ 1845 ønskedes en god afpuddning af fadet, der på grund af sin ringe størrelse hvilede i en »muret« foring.¹⁵ †*Dåbskander*. 1862 benyttedes en kande af tin »til at bringe døbevand i kirken«. 1865 ønskedes en ny dåbskande af tin anskaffet, hvilket vistnok først skete 1905.¹²

†*Fontehimmel* (jfr. fig. 54). 1647 fik »Hans og Stien« malere fra Ribe (jfr. pulpiturmalierier ndf.) betaling for at male og staffere et nyt »fontelåg«,¹⁰ hvis rige »billedskærearbejde« blev beskrevet o. 1800. I midten sås Kristi dåb med Helligåndsdue ovenover, og udenom (på bøjlerne) stod seks engle, holdende hans lidelsesredskaber (»arma Christi«). Herunder (i frisen) læstes: »Hvo som troer og bliver døbt han skal blive

salig, men hvo som ikke troer han skal blive fordømt. Marc 16 (v. 16). H.L.K.S.N.«.¹³ Af de afsluttende versaler må de tre første formentlig læses som en henvisning til den daværende sognepræst: »H(er) L(avrids) K(nudsen)«, mens »S.N.« vel er kirkeværgens initialer. Beskrivelsen antyder, at himlen i opbygning må have svaret til den bevarede i Darum kirke (Gørding hrd.).⁴⁰ Himlen fandtes endnu 1873, da Jakob Helms besøgte kirken og i sin indberetning lavede en lille tegning af dens kunstfærdige ophæng (fig. 54). Det var »på gammeldags vis« udformet som en drejelig galge, så himlen kunne svinges ind over fonten, når den ikke brugtes. På ophængets lodrette stander, der fornedet endte »arabeskagtigt«, var udsåret to englefigurer, ligesom skråstiveren fremstillede en »kvindefigur«. ⁴¹ Et bevaret arrangement af denne art anvendes stadig ved fontehimlen i Darum kirke.⁴²

Korbuekrucifiksgruppe (fig. 31), højgotisk fra o. 1300, det bedst bevarede arbejde blandt en række beslægtede i området. Krucifiksfiguren, der er 100 cm høj, hænger ret dybt i armene med hovedet dødt hældende mod højre skulder. Krop og ben danner et S-svaj, idet den overlagte højre fod er vredet over, og knæene presset op som følge af kroppens vægt. Hovedet (fig. 32) er fint skåret med fals for en nu forsvunden tornekrone. Øjnene er lukkede, næsen lige, håret bløget, og det korte fuldskæg danner små lok-

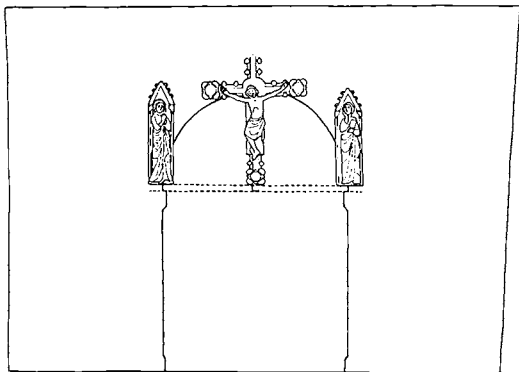

Fig. 30. Rekonstruktion af korbuekrucifiksgruppens oprindelige opsætning i korbuen. Tegnet af Marianne Nielsen 1987. 1:100 – *Triumphkreuzgruppe*. Rekonstruktion der ursprünglichen Aufstellung im Triumphbogen.

ker ved hagen. Armene er vistnok bladet ind i skuldrene. Hænderne er åbne, den venstre har fået pegefingeren fornyet, og af den højres fingre er kun tommelen gammel. Sidevunden er skåret i højre side af brystkassen, hvis ribben er klart markerede ligesom sener og muskulatur. Det knælange lændeklæde har i venstre side en lang snip med rørfolder, mens det midtfor danner de for højgotikken typiske store, posede folder. Figurens dybt hulede bagside er lukket med en ca. to cm tyk træplade, som er formskåret langs figurens sider.

Korstræet måler 206 × 147 cm, i højden indbefattet en 8 cm lang tap til fæstelse forneden. Korsarmene, der er samlet i en kraftig glorie-skive midtpå, har affasede kanter med cirkulære, skålfordybte blade – dog ikke bag figuren, hvor korsstammen har en tavleagtig udvidelse. Endefelterne er pålagte og har form af skålfordybte, snedstillede ruder foran firpasblade. Det øvre endefelt er fornyet o. 1900 og består af en rektangulær plade.

Sidefigurerne Maria og Johannes, 110 cm høje, er forsynet med sjældne dorsaler formet som højgotiske arkitekturgavle. Maria, der står let vendt mod sønnen med hænderne knuget foran brystet, har regelmæssige træk og bærer hovedklæde og en højhalset kjole, hvorunder to spidse, sidevendte sko stikker frem. Johannes, med sorgfuldt sammentrukne bryn og kort, »kugleagtigt« krøllet hår, står tilsvarende med højre hånd under kinden, mens han holder en bog mod sit bryst med den venstre (tommelen mangler). De posede og rørformede folder i hans kjortel og kappe minder stærkt om Mariafigurens, fødderne er udadrettede med afstødte spidser. Figurerne har under bunden dyvelhuller til fæstelse i korbuebjælken, ligesom de er udhulede fra bagsiden. Som dækplader for hulningen tjener dorsalerne, af hvilke Marias er lidt større og bredere (141 × 55 cm) end Johannesfigurens (134 × 36 cm). Dorsalerne har ved siderne smalle pilastre med stiliserede kapitæler, herover høje, krabbebladsprydte spidsgavle, hvis topspir er afsavede.

Krucifiksgruppen står med en noget kulørt bemaling fra efter 1909 (1917?), der tegner an-

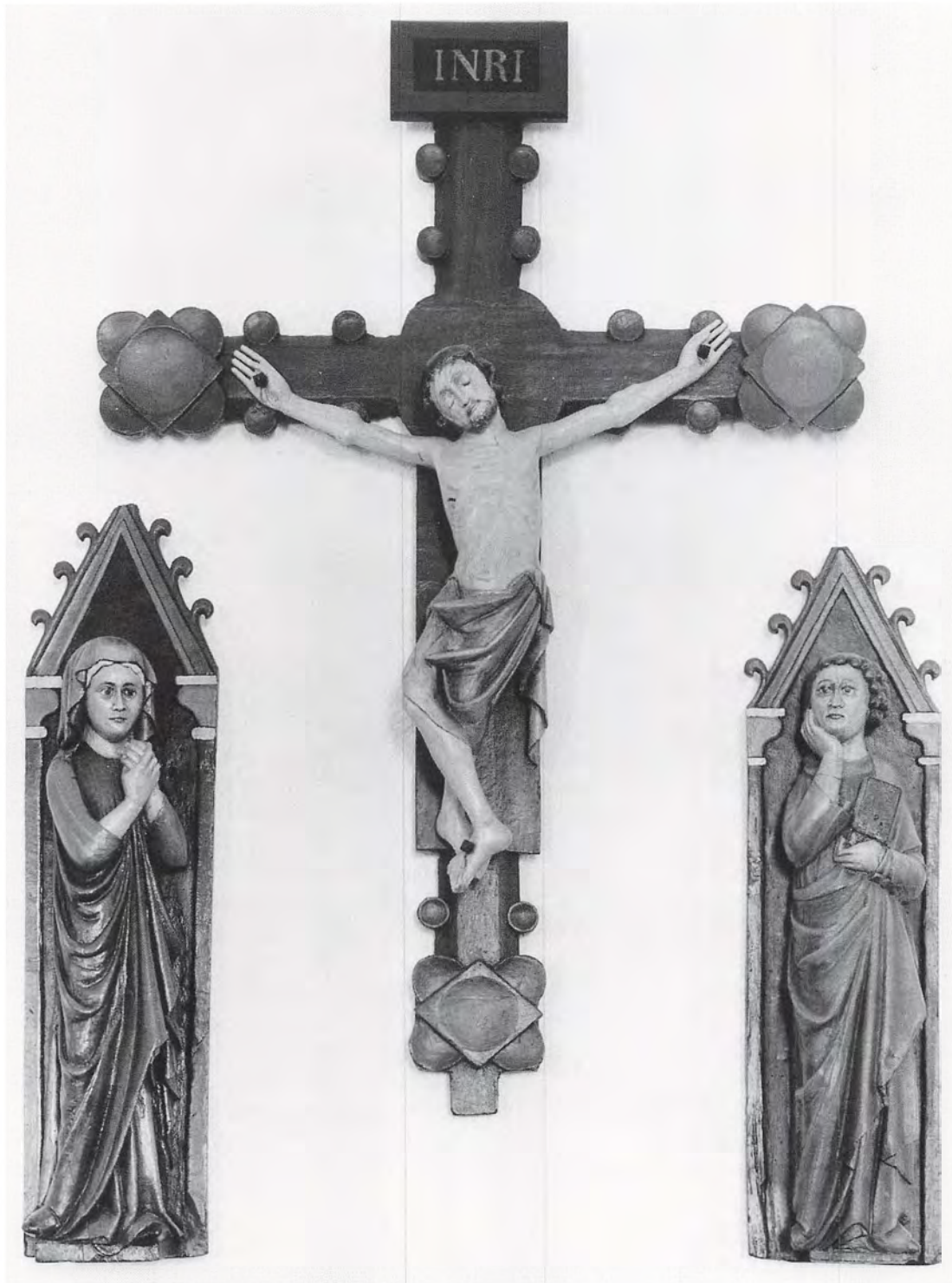

Fig. 31. Korbuekrucifiksgruppe, o. 1300 (s. 2076). NE fot. 1986. – *Triumphkreuzgruppe, um 1300.*

Fig. 32. Kristushoved, udsnit af korbuekrucifiksgruppe, o. 1300 (s. 2076). NE fot. 1986. – *Christuskopf. Detail von Triumphkreuzgruppe, um 1300.*

sigterne noget banale. Karnationen er gråhvid (Kristus med røde blodstænk), dominerende i øvrigt røde og brune toner; korstræet står egetræsådt med blå kantblade, røde og grønne endefelter (i topfeltet »INRI«), dorsalerne med tilsvarende farver. Bemalingen er let afstemt ved en istandsættelse 1985, der først og fremmest var af snedkermæssig art.

Under de nuværende farver er 1952 og 1977 konstateret rester af formentlig tre efterreformatoriske ny- og opmalinger. Herunder kunne iagttages spredte rester af middelalderlig staffering på kridtgrund (ikke nødvendigvis original), således på Johannes' dragt grøn farve med grøn lasur samt olieforgyldte kantbånd.

Krucifiksgruppen slutter sig i flere af sine former og detaljer (bl.a. korstræet) til lidt ældre krucifikser og krucifiksgrupper i området, således i Janderup (s. 1052), Billum (s. 1094) og i Sønder Vium (Ringkøbing amt).⁴³ Også lidt yngre arbejder, som de to til 1318 daterede krucifikser i Ribe og Vester Nebel (s. 435, 1985), synes at tilhøre samme regionale tradition og peger snarest mod Ribe som hjemsted for tilvirkningen. Træk som sidefigureres dorsaler

og korstræets tavleagtige udvidelse er sjældne.⁴⁴ Sidefigurer med (noget enklere) dorsaler kendes bl.a. fra de lidt ældre sønderjyske krucifiksgrupper i Kosel ved Slesvig og Skobøl (Schobüll) ved Husum.⁴⁵ Måske er korstræets tavleudvidelse udslag af tidens begyndende nordtyske kunstindflydelse, da samme træk kendes fra krucifikser i Lübeck, Süsel og Kirchtimke.⁴⁶

Gruppens oprindelige opstilling er søgt rekonstrueret ved indmåling på triumfmuren (jfr. fig. 30). Korstræet må med sin tap have været nedfældet i en korbuebjælke, hvorpå også sidefigurerne har stået – yderst over korbuevederlagene. Rekonstruktionen finder bekræftelse ved manglen på oprindeligt øvre korsendefelt og ved den sekundære afsavning af dorsalernes topspir. Disse dele må nemlig – netop med den foreslåede opstilling – være kommet i vejen for den senmiddelalderlige skjoldbue, og er derfor blevet afsavet i forbindelse med hvælvsflagningen i kirken.⁴³

Anbringelsen var formentlig den samme o. 1800, da der »oven i korsdøren« omtales: »Kristus på korset i fuld korpus med Johannes på den ene side og Maria på den anden side«.¹³

Endnu så sent som 1909 stod gruppen over korbuen, men må snart efter være nedtaget, suppleret (øvre korsendefelt) og malet i de nuværende farver (1917? jfr. altertavle). Sidefigurerne opsattes på korets nord- og sydvæg, krucifikset på nordvæggen i skibets østfag, hvor det 1985 er blevet genforenet med sidefigurerne. Ved istandsættelsen dette år fjernedes en nyere tornekrone, snoet af så prosaisk et materiale som pigtråd. Ligeledes måtte råd-skader og gamle småreparationer udbedres før farveretouchen.

Et mindre *krucifiks* (fig. 33), vel fra o. 1725, er udført i senbarokke former med dramatisk flagrende lændeklæde. Den fyldige figur, 51 cm høj, er af blødt træ, muligvis poppel. Kristus hænger dybt i armene med hovedet nedfaldet mod højre skulder og de samlede knæ bøjet fremover. Under den tunge tornekrone er håret langt og bølget, ligeledes fuldskægget. Ansigtet har halvåbne øjne og domineres af en stor, lige næse. Lændeklædet fremtræder kort med en folderig sløjfe ved højre hofte. Det glatte, grønmalede korstræ stammer tillige med figurens bemaling i gråt, blåt og grønt fra en gennemgribende istandsættelse 1960, da det stærkt ormædte krucifiks blev reddet fra ruin. Restaureringen nødvendiggjorde en række suppleringer, til dels som erstatning for tidligere gipsreparationer. Samtidig konstateredes rester af flere farvelag. Under to nyere sås på en tynd kridtgrund farverester, der eventuelt kan have været originale: på tornekrone sort, på lændeklædet en jernrød (med mørkere strøg) samt uægte forgyldning. Krucifikset, der efter deponering på Esbjerg Museum blev tilbageleveret 1958, er nu op hængt på skibets sydvæg ved døren.

Prædikestol (fig. 34), o. 1640, ifølge en forsvunden indskrift opsat af domdekanen (kirkens patron) i Jens Strudvads præstetid (han nævnes 1638 og 1640).⁴⁷ Prædikestolen er beslægtet med Vardesnedkeren Jens Olufsens altertavle (jfr. ovf.), men formentlig leveret af hans kollega Jens Mortensen i Kolding.

Prædikestolen består af fem høje arkadefag, der rummer relieffer af Kristus og de fire evangelister. Felterne flankeres af joniske dydehermer, der er skåret efter forlæg af Hendrick Golt-

Fig. 33. Krucifiks, o. 1725 (s. 2079). NE fot. 1986. – *Krucifix, um 1725.*

zius,⁴⁸ og hvis skafter prydes af frugtklaser og – vekselvis – englehoved og groteskmaske på baggrund af et skælmønster (jfr. fig. 36). Kun Kærligheden og Troen (nr. 3 og 5 fra opgangen) har nu bevaret deres attributter. Arkaderne har form af muslingenicher, der ledsages af en kraftig æggestav, englehoveder i sviklerne samt forneden en indskriftskartouche. De påmalede indskrifter gengives her i tilslutning til reliefferne, hvis figurer alle fremtræder stående; fra opgangen ses: 1) »Matthæus«, med åben bog i venstre hånd, pennen løftet i den højre. Foran ham ses en nærmest dansende Mattæusengel. 2) (Fig. 36) »Marcus«, pegende i sin opslåede bog. Han står foran en arrig løve med højtloftet rumpe og hale. 3) »Christus« (jfr. fig. 34), fremstillet som Salvator med højre hånd hævet velsignende, jordkloden i den venstre. 4) »Lucas«, skrivende lidt akavet i den opslåede bog; ved fødderne en hesteagtig okse. 5) »Iohannes«, i modsætning til de øvrige skægløs, slående bevæget ud med højre hånd, mens han i den venstre holder en opslået bog. Foran ham sidder ørnen.

Reliefzonen kantes af vandrette, forkrøppede profilled, foroven ledsaget af perlestav, forne-

Fig. 34. Prædikestol, o. 1640 (s. 2079). NE fot. 1986. – *Kanzel, um 1640.*

den af tandsnit. Det høje postament brydes af rulleværksprydede fremspring, der på siderne har bosser, fortil vekselvis englehoved og bidsk groteskmaske (fig. 35). Den noget lavere frise har på hjørnerne bøjler med vekslende hoveder og masker – over tandsnit, bosse og volut. Frisefelterne rummer små kartoucher med diadem- og englehoveder, samt (i 3. og 4. felt) relieffer af en due med unger samt en pelikan, der fodrer sine unger med sit blod. Kronlisten ledsages af kraftigt tandsnit og en æggestav.

Under postamentets hjørnefremspring ses drejede hængekugler fra 1857, mens hængestykker savnes. Fra arbejderne 1857 hidrører måske også den enkle, kegleformede underbaldakin, mens læsepulten og opgangen stammer fra den seneste istandsættelse 1985. Det da nedtagne, oprindelige opgangspanel med mægler, der ses på ældre fotografier (jfr. fig. 44), er nu henlagt på våbenhusloftet. Det har frisefyldinger i tre fag, mens man i 1700'erne har udskiftet højfyldingerne nedenunder med gitterværksbalustre.

Mægleren, 135 cm høj, har profileret spir og dukatmønster på siderne.

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne under en beskeden himmel, der er næsten helt fornyet i fyrretræ 1857. Den er ottesidet med kraftige profilled, der ledsages af zig-zag-bånd og en art særegne »hundetænder«. Frisen brydes af (gamle) bøjler med vekselvis englehoved og løvemaske. Topstykkerne er enkelt udsavet i vegetative former, topspirene drejede. Et kraftigt tandsnit kanter loftet, hvis ophævede, ottesidede midtfelt er blandt de træk, som må være overtaget fra den oprindelige himmel. I himlens sydvestre frisefelt er indskåret »SIS/ MIM 1857«, der må være en datering af arbejdet.

Den brogede bemaling, på hovedsagelig brun bund, svarer til altertavlens og er et resultat af stort set de samme, nyere opmalinger. Postamentets og frisens skriftfelter står nu tomme, mens indskrifterne under reliefferne er udført i forgyldte versaler.

Prædikestolen har sin nærmeste parallel i Vester Nykirkes prædikestol fra 1637, som vides leveret af en »Jens Billedsnider«, der med gode grunde er identificeret med Jens Mortensen i Kolding.⁴⁹ På begge prædikestole ses Kristus-

Fig. 35. Grotteskmaske, udsnit af prædikestol o. 1640 (s. 2080). NE fot. 1986. – *Kanzel, um 1640. Ausschnitt mit fratzenhafter Maske.*

Fig. 36. Prædikestol, o. 1640, udsnit med relief af evangelisten Markus og dydeherme. NE fot. 1986. – *Kanzel, um 1640. Ausschnitt mit Relief vom Evangelisten Markus und von einer Tugendherme.*

relieffet skåret efter Maerten de Vos,⁵⁰ ligesom bl.a. frisens små motiver går igen. Af original bemaling er konstateret rester af brunt, blå og cinnoberrødt.

Prædikestolen, der formentlig står på sin oprindelige plads, omtales tidligst 1715, da dens brøstfældighed næppe kunne afhjælpes for mindre end 2 rdl.²⁰ O. 1800 sås på opgangen indskriften: »Så sandt som jeg er en levende Gud, vil jeg ingen synders død, men at han omvender sig og lever«. I postamentfelterne læstes: »Sugestum hoc erectum a Decano capituli Ripensis Pastore Johanne Strudvadio (Denne prædikestol er opsat af dekanen ved Ribekapitlet præsten

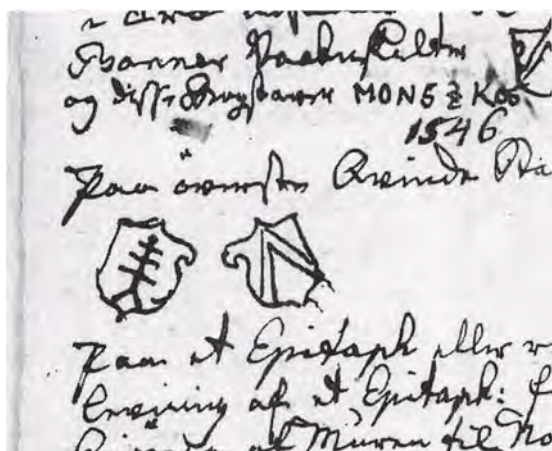

Fig. 37. Våbener på nu forsvunden gavl fra herregården Sønderris (†)herskabsstol (s. 2084). Tegning i Søren Abildgaards notebog 1774. – *Wappen auf einer jetzt verlorengegangenen Wange eines (†)Herrschaftsgestühls für den Herrenhof Sønderris. Zeichnung 1774.*

Jens Strudvad)«. I frisen på den daværende (oprindelige) thimmel læstes: »Salige er de som høre Guds ord og bevar det (Luk. 11,28)«. ¹³

Istandsættelsen 1857 ses foruden reparationer og fornyelse af himlen også at have omfattet en nymaling, præget af gråtoner. 1862 omtales prædikestolen på sin nuværende plads – med

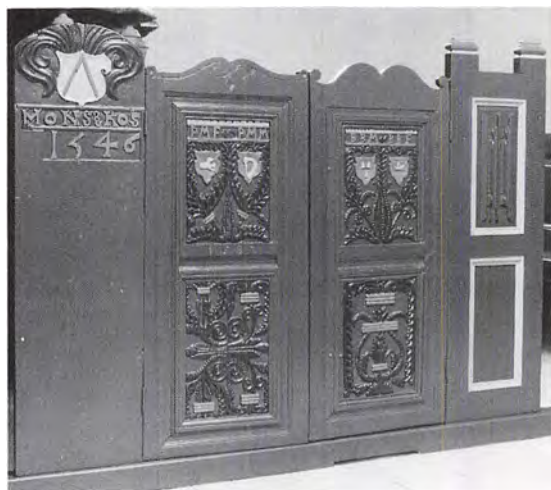

Fig. 38. Stoleværk med sammenstykkede rester af (†)herskabsstole for herregårdene Sønderris og Fovrfeld, opsat henholdsvis 1546 og 1582 (s. 2083). NE fot. 1986. – *Gestühl aus zusammengestückelten Resten eines (†)Herrschaftsgestühls für die Herrenhöfe Sønderris und Fovrfeld, 1546 und 1582 aufgestellt.*

kant og *tlæsepult* (»læsestol«) smukt beklædt af rødt klæde. Himlen kaldtes da en »talekuppel« ovenover. 1896 omtales en sænkning af prædikestolen, ¹² hvis tilstand med det oprindelige opgangspanel kendes fra ældre fotografier (i NM2). Dette panel er som nævnt sat på våbenhusloftet ved istandsættelsen 1985, der hovedsagelig har omfattet en snedkermæssig istandsættelse og farveafstemning.

Stolestaderne er i deres kerne fra slutningen af 1500'rne (1582?), men er næsten helt fornyet i gammel stil 1888. Bænkene har let skrå fyldingsryglæn. Gavlene, 118 cm høje, er traditionelt udformede som et rammeværk med småspir og to fyldinger, de øvre med enkelt foldeværk, de nedre glatte (jfr. fig. 18). Gamle er – udover nogle dele af herskabsstolene forrest (jfr. ndf.) – hovedsageligt de femfags indgangspaneler, hvis frisefyldinger rummer akantusløv i egnens ungrænæssancestil – et par steder med englehoveder. Stadernes brune bemaling med grønne og grå lister, blå foldeværk og forgyldte spirtoppe går vistnok tilbage til 1947, og er senest afstemt 1985.

Kirkens stoleværk, hvis kerne måske dateres af årstallet »1582« (jfr. herskabsstole), nævnes tidligst 1647, da der også fandtes stader i koret. 1649 gjordes en ny kvindestol »bag adelens« samt en lukket stol (med låge) til præstekonen, og 1650 blev stoleværket suppleret med et pulpitur, »efterdi udi kirken er liden rum til menigheden« (jfr. ndf.). ¹⁰ 1696 behøvedes til »skamlernes« reparation en tylt brædder samt lige så mange lægter til »huiller« (rygstød). ¹⁸ 1768 havde kirken 20 mands- og 20 kvindestole (med fem sæder i hver) samt 10 stole på pulpituret. ³⁶ Tallet øgedes i tiden herefter betragteligt, vistnok hovedsageligt ved arbejder i året 1791, da der indrettedes en *tlukket stol* på pulpituret (jfr. ndf.). Samme år opregnes hele 29 mandsstole, 30 kvindestole og på pulpituret 9 stole (blandede). ²⁶

Pladsmanglen førte 1794 til en stolestrid, idet provst Lauge Sidelmann (kirkens patron) foreslog yderligere et sæde presset ind i Sønderris' gamle herskabsstol nærmest prædikestolen, hvilket denne gårds ejer kun modvilligt accep-

Fig. 39. Udsnit af låger fra herregården Fovrfelds (†)herskabsstol, 1582, med våbener for gårdens ejer Peder Madsen og hans ukendte hustru B.B. (s. 2083). NE fot. 1986. – *Türen des (†)Herrschaftsgestühls für den Herrenhof Fovrfeld, 1582. Ausschnitt mit Wappen für den Hofbesitzer Peder Madsen und seine unbekannte Frau B.B.*

terede.⁵¹ O. 1800, da mandsstolenes tal var øget yderligere til 40, ses nævnte nye stol presset ind allerøstligst i syd, foran herskabsstolen. Endvidere kan nævnes, at der da overfor i korbuen stod en »tæt lukket« fruentimmerstol for snedker Becher i Ravnsbjerg, som han havde ladet »sætte« og forsyne med sine initialer »P.B.R. 1778«. De følgende kvindestole var alle forsynet med låger, to hørte til Sønderris (jfr. ndf.), den tredje til præstegården (jfr. ovf.).¹³

1824³⁷ og 1840 blev staderne malet, 1854 ønskedes de overstrøget med lys perlefarve, og 1863 omtales indsætning af rygstød i kvindestolene.¹⁵ Efter stadernes omfattende fornyelse 1888 blev alt 1889 malet med egetræsfarve, der har været afløst af gråt (1912?) inden etableringen af den nuværende bemaling. En snedkermæssig istandsættelse er foretaget 1985.

(†)Herskabsstole. Forrest i stoleværket indgår sammenstykkede rester af stole for herregårdene Sønderris og Fovrfeld (fig. 38), der synes at gå

tilbage til henholdsvis 1546 og 1582. Den nuværende opsætning, etableret 1985, har i syd karakter af en herskabsstol med dobbeltsæder, hvis vestre gavl dog er en almindelig stolegavl (fra 1888). Den østre, der stammer fra Sønderris' stol, er nu sekundært, let buet afskåret, 114 cm høj, og prydes af forsænkede reliefversaler, »Mons Kos/ 1546«, anført under Mogens Kaas' fædrene våben (fig. 38). Lågerne, der hidrører fra Fovrfelds herskabsstol og dateres af årstallet 1582, har dobbelte fyldinger og sekundære, let svejdede topstykker fra 1700'rne. Fyldingerne indfattes af kraftige profillister og rummer akantusløv, de øvre med våbenskjolde og initialer (fig. 39) for gårdens ejer Peder Madsen⁵² og hans ukendte hustru B.B.. Våbenskjoldene, der næppe alle er adelige, er udelte og vist uden hjelmmerker. På den østre låge ses »P(eder) M(adsens) F(ædrene)« og »P(eder) M(adsens) M(ødrene)«, henholdsvis forkroppen af en ulv eller hund og en jernklædt arm, som holder et

sværd. Faderens våben kan ikke identificeres, mens moderens er »Væbner« af Jylland, hans morfar, Peder Terkelsens slægt.⁵³ Hustruen B.B.s uidentificerede våbener på den vestre låge indeholder henholdsvis tre klokker(?) og et jægerhorn i rektangulært felt. Lågen med Peder Madsens våbener har på rammeværket indskåret »1582«. Fra Fovrfelds stol stammer måske også en gavl, der nu er anbragt forrest i nordsiden. Den er udført af en fyrreplanke, med pålagte frise- og postamentplader, forbundet af profillister langs gavlens lodrette kanter; trekantet topstykke over halsudskæring. Herskabsstolens rester er malet som stoleværket, bogstaverne røde og lågernes våbentegn hvide på rød bund.

1) *Sønderris' (†)herskabsstole*, der siden opsætningen 1546 må have haft deres plads forrest i skibet, nævnes tidligst 1649 (jfr. stolestader) og 1656, da der sattes en ny bund i »jomfru Sophies stol til Sønderris«. ¹⁰ Den endnu eksisterende gavl fra 1546 (fig. 38), der er et usædvanlig tidligt eksempel på bevaret stoleværk, nævnes 1774 og 1873 som den forreste i mandssiden. Indtil 1888 havde den en nu forsvunden pendant i kvindesiden, smykket med to våbener (fig. 37), det ene et tilsvarende Kaas-våben, det andet med en stormstige, formentlig et Skram-våben.⁵⁴

2) *Fovrfelds (†)herskabsstole* fra 1582 (gården nedlagt i 1600'rne), nævnes o. 1800 som to lukkede stolestader »hørende til en gård i Favrfeld«. De stod da i vest under pulpituret, med den nu østligst placerede låge (jfr. fig. 38) i mandssiden, den anden i kvindesiden.¹³ 1873 så Helms lågen med årstal på en kvindestol i koret, 1942-85 var begge låger opsat forrest i skibet, overfor hinanden.

En *†brudestol* nævnes i inventarierne 1647¹⁰ og 1715.²⁰ Måske identisk med en brudeskammel af træ, der manglede ved synet 1909.¹²

†*Præste- og skriftestole*. 1) 1791 nævnes en skriftestol til fire personer,²⁶ udformet som et tralværk med dør nord for altret.¹³ 1823 ønskedes anskaffet en anstændig stol i skriftestolen,³⁷ der 1881 begæredes flyttet og blev borttaget 1888.¹² 2) Præstestol, 1888, opsat som et panelværk i fem fag med dør i korets nordvesthjørne. Pane-

let, der havde riflede fyldinger i to rækker og derover gennembrydninger i nygotiske former, blev nedtaget 1985.

†*Degnestole*. 1791 nævnes syd for altret en degnestol,²⁶ der 1847 ønskedes nedflyttet for at skaffe mere plads til altergæsterne.¹⁵ Det skete vistnok først 1888, da der indrettedes en smal degnestol ved prædikestolsopgangen. Den bestod af ældre, forskåret fyrrepanel mellem to gavle, der oventil prydedes af påsatte topstykker med palmetmotiver (jfr. fig. 44). Nedtaget 1985, gavltopstykkerne nu på våbenhusets loft.

Et *†skab*, hvori messeklæderne forvaredes, manglede 1696 sin lås.¹⁸

Pengeblok (fig. 40), o. 1500-50, 105 cm høj, bestående af en kraftig, jernbeslået egetræskasse med firsidet, svunget fod fra 1700'rne. Forsidens låge, der som siderne er næsten dækket af krydsende jernbånd, er sikret med to overfaldslukker. Oversiden er helt jernklædt med to pengetragte samt en udsmykning af smedede hjørnerosetter, der også findes på forsiden. Uanset de to pengetragte er rummet inde i blokken udelt. Den er siden 1985 brunmalet med sorte jernbånd, opsat ved døren bag stadernes vestre indgangspanel. Også 1862 stod blokken i forbindelse med indgangspanelet.¹²

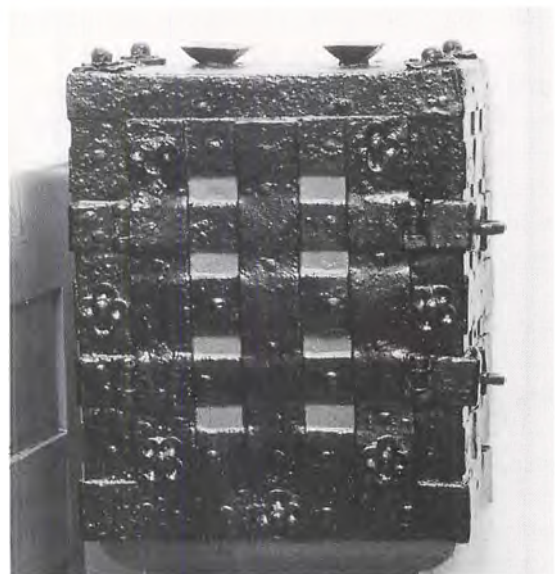

Fig. 40. Pengeblok, o. 1500-1550 (s. 2084). NE fot. 1986. – *Opferstock, um 1500-1550.*

Fig. 41. Pulpitur, 1651, med malerier, udført 1652 af malerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) fra Ribe (s. 2085). NE fot. 1986. – *Empore, 1651. Gemälde von den Malern Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?), Ribe, 1652.*

En *tpengetavle* nævnes 1791,²⁶ *tpengebøsser* 1862 og 1909.¹²

En nyere **dørfløj*, der indtil 1958 førte ind til kirkens fyrrum, er i Esbjerg Museum (inv. nr. 216/1958). †*Dørfløje*. 1657-1659 måtte man reparere kirkedørens lås, som rytterne havde sønderlået.¹⁰ 1696 manglede på kirkedøren en ring »at drage døren til med«, lige som låsen behøvede reparation og »en hus over«. Våbenhusets dør savnede lås, og hængslerne var i stykker, ligesom også tårndøren var uden lås.¹⁸ 1862 beskrives kirkedøren (syddøren) som 3 alen 4 tommer høj, 1 alen 15 tommer bred, af egetræ med en del jernskinner. Fløjen slog indad ligesom våbenhusdøren, der var af fyrrebrædder, 3 alen 5 tommer høj og 2 alen bred.¹²

Pulpitur (fig. 41), 1651, oprindelig opført til stovleværk »efterdi udi kirken er liden rum til menigheden«, siden 1859 indrettet til orgelpulpitur. Underbygningen med glatte søjler er hovedsagelig fornyet 1965, og hele pulpituret er

sænket 1985 – begge arbejder dikteret af orgelfornyer (jfr. ndf.). Brystningspanelet har 13 arkadefag under jævnbrede frisefyldinger, af hvilke de fem midterste er fornyet 1985. Arkader og frise adskilles af en smal æselrygbort, kronlisten ledsages af trappebort og æggestav, og langs panelets underkant løber en tandsnitliste. Joniske halspilastre med bosse og dukatmønster på skaffet flankerer arkaderne (fig. 42), der bæres af kannelerede pilastre med profilkapitel. Bueslaget, der har tungekant og en forsænket bort med små bosser og rosetter, middeles af en lille konsol, mens vegetativt rulleværk fylder ud i sviklerne.

To af de gamle pulpitursøjler fra 1651 er henlagt på våbenhusloftet, 210 og 205 cm høje. De er joniske, med glatte skafter, der har en lille krans af akantusspidser ved overgangen til kapitælerne og til de høje postamenter. Et profilled midtdeler postamenterne, hvis øvre del prydes af rulleværk, den nedre af et dukatmønster.⁵⁵

Fig. 42. Apostlene Jakob den ældre og Johannes, pulpituremalerier udført 1652 af malerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) fra Ribe (s. 2086). NE fot. 1986. – *Die Apostel Jakobus d. Ä. und Johannes. Emporengemälde von den Malern Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?), Ribe, 1652.*

Mens pulpiturets træværk og skæringer nu har en broget bemaling fra 1985, rummer felterne malerier af Kristus og apostlene, der ifølge kirkens regnskab er udført 1652 af »Hans og Stienn maler af Ribe« (fig. 42-43).¹⁰ Malerierne, der har form af hofstestykker på sort bund, er malet på kridtgrund i friske strøg, dragterne i brune, røde, hvide og vissengrønne toner, stedvis med bredt pålagt højlys. Forlæggene har malerne efter sædvane hentet i en serie stik af Raphael og Johannes Sadeler (i det katolske Antwerpen).⁵⁶ Stikkene er i det væsentlige nøje kopieret (et par apostle forbyttede), kun maleriernes Simon findes ikke i Sadeler-serien – vel fordi malerne har mistet dette stik.⁵⁷ Pulpiturets malerier, der efter rensning 1985 står smukt bevarede, beskrives fra syd med anførelse af navnene, som står at læse nedenunder i forgyldt

fraktur på sort bund: 1) »S. Petrus«, med hænderne foran brystet, den højre i en bevæget gestus, den venstre med stor nøgle. 2) »S. Andreas«, holdende det svære skråkors foran sig, hvilende imod venstre skulder. 3) (Fig. 42) »S. Jacobus Maior« (Jakob den ældre), set halvt fra venstre med pilgrimstaven foran sig. På ryggen ses hatten med en muslingeskal, der vist ikke er blevet rigtigt forstået ved kopieringen. 4) (Fig. 42) »S. Johannes«, set i profil fra højre, skægløs med langt bølget hår, løftende højre hånd over en meget stor kalk. 5) »S. Philippus«, med korsstav og bog. 6) »S. Bartholomeus«, med kniven i højre hånd, den venstre bevæget ført mod brystet. 7) »Saluator Mundi«, Kristus som Verdens Frelser med korsæblet i venstre hånd, den højre hævet velsignende. 8) »S. Matthæus«, med en hellebard hvilende mod venstre

Fig. 43. Apostlene Thomas og Jakob den yngre, pulpituremalerier udført 1652 af malerne Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) fra Ribe (s. 2087). NE fot. 1990. – *Die Apostel Thomas und Jakobus d.J. Emporengemälde von den Malern Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?), Ribe, 1652.*

skulder, en lukket bog i den højre (på forlægget ses han læsende i bogen). 9) (Fig. 43) »S. Thomas« (egentlig Judas Taddæus), med spyd i højre hånd, en åben bog i venstre. 10) (Fig. 43) »S. Jacobus Minor« (Jakob den yngre, egentlig Thomas) med vinkel i venstre hånd, tankefuldt seende op fra en bog, som han med den højre holder åben på bordet foran sig. På forlægget ses apostelen fordybet i læsning og med et afvigende gamlingehoved, kranset af vilter hårpragt. 11) »S. Simon«, med en lille håndsav i højre hånd, en åben bog i den venstre. Apostelen er som nævnt malet efter et andet stik end Sadeler-seriens. 12) »S. Judas Tadeus«, med hovedet støttet mod en lang stok i venstre hånd, den højre holder en bogrulle, og under armen ses en bog. 13) »S. Mathias«, læsende, med bogen i venstre hånd, en kort økse i den højre.

Pulpituret kan eventuelt være udført af Jens Olufsens snedkerværksted i Varde; i hvert fald svarer arkadernes opbygning ret nøje til altertavlens sidefelter (jfr. fig. 22). Regnskabet nævner 1651 kun de medgåede materialer, heriblandt 4 stk. 16 alens fyrretømmer, 13 1/2 tylt deller, 2 ege »leder« ved muren, 4 egestænger til trappe, låger og piller, samt 5 stykker fyrretræ i en længde af 12 alen (1/2 kvarter tykke), brugt til lister på »parnelet«. ¹⁰

Pulpituret må have stået færdigt nogle måneder, før malerne tog fat 1652, da kirkeværgen havde »Hans og Stienn« boende i 27 dage, mens de stafferede det nye pulpitur. ¹⁰ Til malerierne har hørt indskrifter i frise-felterne. Over Kristus læstes o. 1800: »Fader vor, du som er i Himlen, helligt worde dit Navn«, og over »de andres hoveder« var troens artikler skrevet. ⁵⁸ Ramme-

Fig. 44. Indre set mod øst o. 1900. Foto i NM. – Innenansicht nach Osten um 1900.

værket har oprindelig stået blåt eller blågråt, listerne opdelt med rødbrunt, gråt og hvidt, bueslagene har stået hvide med lidt blå.

De to Ribemalere, der få år før havde taget sig af kirkens tfontehimmel (jfr. ovf.), må identificeres som Sten Adamsen (†1659) og enten Hans Jensen (†1653) eller Hans Christensen Bølling (†1657).⁵⁹ Med udgangspunkt i Guldager kan malerne sættes i forbindelse med en række andre arbejder på egnen. Det gælder bl.a. tilsvarende fremstillinger på pulpituret i Grimstrup (s. 1702) og Vilslev (Gørding Herred), samt på kirkeloftet i Tjæreborg – alle efter forlæg af de samme stik.⁶⁰

Om kirkegængere på pulpituret vidner talrige navne, årstal, bomærker, skibe mm., indskåret i brystningspanelets bagside. Nævnes kan: »Jakob Andersen/ Hierting/ Anno 1661«, »Niels Sørensen/ Anno 1669« og »Søren Pedersen Hierting 1689«. 1715 manglede pulpiturets stole syv »hviletræer« (ryglægter).²⁰ 1768 nævnes ti stole deroppe,³⁶ 1791 kun ni, der anføres som

»blandede«, dvs. både med mands- og kvinde-stader.²⁶ Reduktionen i stoletallet skyldtes, at man 1791 bagest på pulpituret havde indbygget en lukket stol⁵¹ til brug for præstefamilien (jfr. stoleværk).¹³ 1824 blev pulpituret malet,³⁷ og 1859 indrettedes det som plads for orglet. Jakob Helms fæstnede sig ved sit besøg 1873 specielt ved maleriet af apostelen »S. Jacobus Minor« (nr. 10, fig. 43), hvis ansigt han fandt stærkt afvigende fra de øvrige og mente måtte være et »tidsportræt« – snarest forestillende den lokale herremand.⁶¹

Efter stoleværksfornyelsen 1888 blev også pulpituret 1890 overstrøget med egetræsfarve, mens malerierne undergik en »restaurering«, der dog hovedsagelig bestod i påføringen af et tykt fernislag. 1905 blev den ny orgelfacade indbygget i brystningen, hvis øvre midtparti med fem frisefyldinger fjernedes. *Bagpanelet herfra, med talrige indskårne initialer, navne, årstal m.m., spændende fra 1600'rne til 1800'rne, er siden 1958 i Esbjerg Museum (inv. nr. 217-21/

1958).⁶² 1985 fornyedes det manglende brystningsparti, malerierne befriedes for fernis og træværket fik en diskret nymaling.⁶³

Orgel, 1966, med 15 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Hovedværk: Rørfløjte 8', Principal 4', Gemshorn 2', Mixtur III-IV, Dulcian 8'. Overværk: Gedakt 8', Fløjte 4', Principal 2', Nasat 1 1/2', Sesquialtera II, Cymbel II; tremulant, svelle. Pedal: Subbas 16', Principal 8', Oktav 4', Fagot 16'. Facaden, udført i ubehandlet eg, har syv pibefelter, der prydes af forgyldt gitterværk og afsluttes opefter af flade buer. Overværket, der er forsynet med foldedøre, er placeret over hovedværkets tre lave midtfelter. Tegnet af Rolf Graae og Richard Aas. På pulpituret. Ved restaureringen 1985 blev orglet og pulpituret sænket af akustiske og arkitektoniske grunde. **Orgel*, 1857, med ni stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Johan Andreas Ohrt, Gram, til Varde, S. Jacobi kirke. Erhvervet 1905 til Guldager kirke, hvor det opstilledes på pulpituret. 1962 solgtes orglet til Esbjerg Museum, og 1984 flyttedes det tilbage til S. Jacobi kirke, hvor det påtænkes opstillet (se s. 917f.). †*Orgel*, 1852, bygget af Johan Andreas Ohrt, Gram. På pulpituret. Skænket af konsul Mathiesen, Hjerding.¹²

Salmenummertavler. 1) O. 1850, ganske enkel med glat ramme, 90 × 75 cm, oprindeligt til skrivekridt, nu med letmetalcifre. Brunmalet med grå ramme, ophængt vestligt på skibets nordvæg. 2) 1888, på triumfmuren, i renæssancestil, 110 × 89 cm, nu med letmetalcifre og påskrift med gul fraktur; bemaling som stolestaderne. Tavlen kronedes indtil 1942 af en muslingegavl mellem drejede småspir (jfr. fig. 44). 3) En tavle fra o. 1850, rundbuet afsluttet, 61 × 44 cm, er nu ophængt på korets vestvæg som lager for tavlernes cifre. Foruden vel nr. 1 og 3 nævnes 1862 endnu en *tsalmenummertavle* af træ.¹²

Præsterækketavle, o. 1960, renæssancestil, 190 × 88 cm, med præstenavnene efter reformationen anført i hvid antikva på sort bund. Rammen malet som stoleværket.

Maleri (fig. 45), o. 1850, Begrædelsen, olie på lærred, lysningen 97 × 115 cm, malet i mørke

Fig. 45. Begrædelsen, maleri, o. 1850 (s. 2089). NE fot. 1986. – *Beweinung Christi, Gemälde um 1850*.

toner. Maleriet, der nævnes tidligst 1862,⁶⁵ og som 1909 hang på skibets nordvæg,¹² er siden 1985 ophængt på sydvæggen i tårnrummet.

**Maleri* (fig. 46), vistnok o. 1825, Korsnedtagelsen, malet som en sen kopi efter Rubens.⁶⁴ Maleriet, i olie på lærred, 93 × 75 cm (lysnin-

Fig. 46. Korsnedtagelsen, maleri, o. 1825 (s. 2089). NE fot. 1986. – *Kreuzabnahme, Gemälde um 1825*.

Fig. 47. Kirkeskib (nr. 2), skænket 1831 af kaptajn Jens Hansen, Hjerting (s. 2090). NE fot. 1986. – *Votivschiff (Nr. 2). Eine Stiftung des Kapitäns Jens Hansen, Hjerting, 1831.*

gen), er uskolet og groft udført, domineret af nattemørkets dunkle toner. Billedet har formentlig været tiltænkt altertavlens midtfelt (jfr. ovf.), men hang 1862 andetsteds i kirken,⁶⁵ formentlig i den nuværende profilramme. I Varde Museum (inv. nr. V.2118).

Et *†messingbækken*, nævnt i inventariet 1715,²⁰ har formodentlig været til opvarmning.⁶⁶ Et *†ildkar*, ligeledes omtalt 1715,²⁰ kan have været et middelalderligt røgelsekar eller en senere eftergøring i smedjærn (jfr. Alslev, s. 2022).

Tre nyere *lysekroner* i renæssancestil er ophængt i skibet.

Kirkeskibe. Kirken har som de andre ved Høbugten været rig på kirkeskibe, de fleste skænket af Hjertingboere. Tre eksisterer stadig (Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 359), mens andre kendes fra gamle omtaler. 1) O. 1780, et »en-

gelsk koffardiskib« (ostindiefarer?), modellen 55 cm lang. Istandsæt 1907 og 1928, ophængt vestligst i skibet. Kan eventuelt være identisk med et af de nedennævnte kirkeskibe. – 2) (Fig. 47), ophængt 1831, et navnløst orlogsskib, 85 cm langt, skænket (og bygget?) af kaptajn Jens Hansen, Hjerting, i taknemlighed over at være undsluppet »prisonen« i England. På agterspejlet læses »Jens Hansen Hjerting«. Istandsæt 1984 med ny rigning. Ophængt mellem skibets to østhvælv. – 3) 1865, fuldskib, 54 cm langt, ophængt 1911. Skibet er ifølge en indlagt seddel bygget af Mathias Christian Hansen, Hjerting, på rejse fra Ostindien til England 1865. Restaureret 1928 og 1984, da rigningen blev fornyet og den originale maling genfremstillet. Ophængt midt i skibet. – *†Kirkeskibe.* O. 1800 hang to modeller under skibets to mellemste hvælvinger, begge skænket af Hjertingboere, der da »forlængst« var døde. Det største var foræret af skipper Mads Jessen, hvis navn tillige med hans kones stod at læse med forgyldte bogstaver på det. Det mindre skib var skænket af en skips søn Mads Jacobsen, hvis navn ligeledes var »tegnet« på det.¹³ 1823 omtales nogle kirkeskibe, der ikke i ti år havde været ophængt, og som nu var henlagt i forfalden tilstand bag altertavlen; man mente ikke, at deres vedligeholdelse kunne pålægges kirkeejerne.³⁷ 1862 nævnes ialt tre skibe, ligeledes 1909.¹²

†Ligbåre nævnes 1647,¹⁰ 1696,¹⁸ og 1715, da båren var gammel og aldeles fordærvet,²⁰ samt o. 1800, da den stod i våbenhuset.¹³

Klokke, 1884, tvnm. 76 cm, med indskrift i reliefversaler på legemet: »Paa Guldager Sogns Bekostning/ H. R. Tjörup. T. Ganer. NG./ Anno 1799/ og omstøbt 1884 af M. P. Allerup i Odense./ P. Hansen/ Kirkeværge«. Slagringen er profileret, ligeledes halsen, der tillige smykkes af en mæanderbort. Ophængt i slyngebom af egetræ i tårnets tagrum.

†Klokker. 1) En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁶⁷ 2) 1430, støbt og signeret af Peder Johansen i Randers (Uldall, s. 156), der også har leveret klokker til flere nabokirker (s. 1100, 1340, 2053). Indskriften, der kendes i en noget forvansket afskrift fra 1768 og i O. Niel-

sens ligeledes tvivlsomme gengivelse fra 1862, synes at måtte læses: »anno domini millesimo quadringentesimo trigesimo primo die augusti imi fusa est campana ista in honorem scti martini a me petro johannis« (i det Herrens år 1430 den 1. juli er denne klokke støbt til S. Mortens ære af mig Peder Johansen).⁶⁸ Klokken nævnes 1647 som stor, ophængt i tårnet.¹⁰ Efter anskaffelsen af en ny 1799 (ndf. klokke nr. 3), klagede en gruppe lodsejere 1801 over, at kirkeværgen havde ladet den gamle nedtage og »udsniige« af landet. Af sagen ses endvidere, at den gamle efter støberens regning havde vejjet 568 pd.⁵¹ 3) 1799, indskriften gentaget på den nuværende (jfr. ovf.). Klokken, der ifølge ovennævnte klage 1801 var ringere end den gamle, var støbt i Hamborg og vejede 528 pd.⁵¹ Omstøbt 1884.¹²

Klokkestolen er af egetræ i et fag med dobbelte skrånede stivere. To stivere er fornyet i fyr.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 48) o. 1772. »Her neden under ligger begravnen« Hr. Johannes Krag, sognepræst til Guldager menighed 16 år,⁶⁹ født i Fuglse præstegård udi Lolland, †[1.]¹³ dec. 1772 i Guldager præstegård, med hustru Dorthe Sophia Sørensdatte, født i Døllefelde præstegård i Lolland, †12. aug. 17[61]¹² i Guldager præstegård.

Højrektangulær indskrifttavle, 74 × 53 cm, af eg, med profilliste og delvis afskårne, grove rokokko-udsvejfninger. Af den forgyldte versalindskrift (navne med store skønskriftbogstaver) er den første halvdel en hårdhændet opmaling, mens den nedre, originale del kun træder svagt frem. Over indskriften ses i rødt og guld et udslidt motiv med forlæg i gravsten af Bastian Andersen Slesvig i Tjæreborg:⁷⁰ to sidevendte engle holdende en krone. Profillisten skifter mellem brunt og hvidt, og udskæringerne understreges af opmalingen i rødt og grønt. – Tavlen hænger, som formentlig oprindeligt,¹³ på korets nordvæg.

2) (Fig. 49) o. 1803. »Her uden for næst ved choret hviler« Bodil Thorup, født Flensburg, med ægtefælle Niels Thorup, *30. marts 1733 i

Fig. 48. Epitafium nr. 1, o. 1772, over sognepræst Johannes Krag, †1772, og hustru Dorthe Sophia Sørensdatte, †1761 (s. 2091). NE fot. 1986. – *Epitaph Nr. 1 für den Pfarrer Johannes Krag, gest. 1772, und seine Ehefrau Dorthe Sophia Sørensdatte, gest. 1761. Um 1772.*

Søndervissing i Aarhus stift, 1773 til 1803 sognepræst,⁷¹ samt hans anden hustru Vibece Magrethe Thorup, født Thuun.

Den rødlige kalksten, 98 × 77 cm, udført af Frands Bastiansen i Tjæreborg,⁷² har svejftet afskårne hjørner og et højrektangulært indskriftfelt med versaler og store skønskriftbogstaver (navne) i relief. Feltet omgives af bånd-omvundne laurbærranker, der foruden er festonophængte. Foroven to blomsterfyldte overflødheshorn. Den bemalede sten står med guld- og grønne bogstaver på sort baggrund, grønne ranker samt brune overflødheshorn med kulørt fyld. Den brede, riflede kant veksler i brunt og guld. Stenen, muligvis med en utydelig »FBS«-signatur mellem de to nedre ranker, er karakteristisk for Frands Bastiansens arbejder.⁷³ – Epitafiet var endnu 1862¹² indmuret på sin oprindelige plads i den nordre triumfvæg; nu ophængt på korets nordvæg.

Fig. 49. Epitafium nr. 2, o. 1803, over sognepræst Niels Thorup, †1803, med 1. hustru, Bodil Thorup, †1770'rne, og 2. hustru, Vibeke Margrethe Thorup, †1830 (s. 2091). NE fot. 1986. – *Epitaph Nr. 2 für den Pfarrer Niels Thorup, gest. 1803, und seine erste Ehefrau Bodil Thorup, gest. in den siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts. Ebenso für seine zweite Ehefrau Vibeke Margrethe Thorup, gest. 1830.*

†*Epitafium og mindetavle.* 1) O. 1622, over Christen Krag, †1622, og hustru Mette Skram. »Erlig og Velbiurdige Mand Christen Krag (jfr. †gravkrypt), som døde den 20. Martij 1622 Mett Kiere Hustrue Erlig og Velbiurdig Fru Mette Skram som døde den □ 16□7⁴«. Stenepitafiet, der øverst bar gravverset »Christi Kors, Pine og Død er Guds Glæde og Nød«, befandt sig o. 1800 (på triumfvæggen) foran Sønderriis' kvindestole.¹³

2) O. 1772, over Christian Tarp, †1772. »Det saaes i forkrænkelighed, det opstaaer i uforkrænkelighed. Herunder hviler ædle og højfor nemme s(igno)r Christian Tarp, fød i Varde aar 1711 og død i Hierting 1772. En Mand, som ont og got i sin Tiid havde døyet, en Mand, som Lyke dog her stedse havde føjet og stedse saa fornøjed ham, at mange han fornøjed. En

Mand, en saadan Mand, vi neppe her seer meer. Læs hvor du vil hans Navn saa, og hans Carac teer, opsadt af Vennen Muller.«

Mindetavlen, en »udpuklet« tynplade på træ beklædning, hang o. 1800 på skibets nordvæg.¹³

Gravsten (fig. 50), o. 1790, over Christen Lyche Spangsberg, *7. okt. 1753 på Sønderriis, †5. maj 1790 på Sønderriis, gift med Maren Hansdatter fra Spangsberg Mølle, og over den yngste søn Niels Christensen Spangsberg, *31. marts 1790, †3. dec. 1790. De velsignedes i deres korte ægteskab med tre sønner og en datter, hvoraf to sønner er døde og nedsat under koret. Indskriften indledes og afsluttes med gravvers.

Den grå sandsten, 216 × 129 cm, er udført af stenhuggeren Frands Bastiansen i Tjæreborg,⁷² hvis signatur »FBS« ses nederst på den profilerede kant. Den udfyldes af et højrektangulært indskriftfelt med reliefversaler og store skøn skriftbogstaver (navne), omgivet af båndomvundne laurbærranker med blomster i de nedhængende ender. Foroven springer henholdsvis palmegrene i rocaille og blomster frem fra foden af en olielampe. Forneden skærer en roset med rokokko-bøjler sig op i indskriftfeltet. – Stenen følger en fastlagt udsmykningstype,⁷⁵ gentaget i Frands Bastiansens senere arbejder, og har en pendant i Brøndum gravsten nr. 4, o. 1792 (s. 1960). – O. 1800 lå den på kirkegården.¹³ Nu opsat ved våbenhusets østvæg.

†*Gravsten.* Præsteindberetningen o. 1800¹³ viser, at der fra slutningen af 1600'rne og gennem 1700'rne blev lagt adskillige gravsten og gravrammer (ndf.) på kirkegården og i enkelte tilfælde i selve kirken (†gravsten nr. 21-23 og †gravramme nr. 1 og 10), især over skipperne fra Hierting, bl.a. flere fra slægten Riisbøll. De følgende indskrifter gengiver bogstavret hovedindholdet af præstens afskrift.

1) O. 1673, over Hans Frandsen, †1673. »Ærl(ig) og Velagte Dannemand Hans Frandsen, barnfød og død i Hiert(ing), Maren Nielsdatter Hoe hendes sal(ige) Mand og Maren Hansdatters Sal(ige) Fader, som døde d. 10 ... aar 1673 og var hans alder 40. Aar...«.

2) O. 1696, over Anne Knudsdatter, †1696. »Ær(lig) og dydzirede Matrøne, Sal(ig) Anne

Fig. 50. Gravsten, o. 1790, over Christen Lyché Spangsbørg, †1790, og sønnen Niels Christensen Spangsbørg, †1790, udført af Frands Bastiansen (s. 2092). NE fot. 1986. – *Grabstein für Christen Lyché Spangsbørg, gest. 1790, und seinen Sohn Niels Christensen Spangsbørg, gest. 1790. Von Frands Bastiansen um 1790.*

Knudsd(at)t(er). Barnfødt i Hoe og siden kommen i ægteskab med højagtbar og Velfornemme Sk(ip)p(er) Christen Pedersen Riisbøll af Hierting (jfr. nr. 11), (død) A(nn)o 1696 d. 7. Maj i hendes Alder 44. Aar. Siælen er i Guds haand, Legemet hviler herunder til Herrens Store Dag, og med dene Steen beklæd hende til Ihukommelse og Æreminde... – Hvo modig udi kampen gaaer, og mandig indtil Enden staaer, i Troens rette Stadighed, bekommer evig Salighed«.

3) O. 1698, over skipper Jes Jørgensen, †1698. »Min Kurs er sejlet, met Skib den er i Havn. Jeg

legger anker ... min Gud tag mig i Favn. Herunder hviler i Herren ærl(ig) og velagte Mand, velbefarne Sk(ip)p(er), sal(ig) Jes Jørgensen, som var fød paa Fanøe 1640 d. 2. Junii og siden boede i Hierting og døde det Aar 1698 d. 24. Maj, i hans alder 68. Aar...«.

4) O. 1703, over skipper Mads Jessen, †1703. »Saa fik jeg da nu Havnen ind, at mig slet intet fejlet. Gud gav mig dertil Lykke og Vind, dermed er jeg hid sejled. Derfor jeg nøjes nu med det her skrives paa min Steen. Her hviler han en ærlig Mand Foruden Last og Meen, Hans Synder... Jesu Saaer hvor Siælen evig hvile faar... i Herren ærl(ig) og velagte Mand Velbefarne Sk(ip)p(er) Mads Jessen af H(ierting), som døde d. 13. Aug. Aar 1703. ...Hans Alder var 37 Aar og 7 Maaneder og 3 Uger«.

5) O. 1706, over Johanne Sørensdatter, †1706. »En Enke, som gudfrygtig var, den Gravsteen overklæder, hun Jesu kors tålmodig bar, sig Siælen derfor glæder. Her hviler i Herren den gudfrygtige Matrone, sal(ig) Johanne Sørensdatter af Hiert(ing), som døde d. 9. Aug. aar 1706...Hendes alder 72. Aar«.

6) O. 1711, over skipper Søren Pedersen, †1711. »Her ligges need i Muld En Mand, En Søn, En Fader. De efterlevende med Suk (han?) efterlader, at de jo jamrer sig for deres Stødestaf, som de blev hjulpen ved og Daglig...den fattig gav han brød, den nøgne han og klædde...enhver han høflig sig beteede, de som med ham omgikes...vidne kan og sige, at han var en ærlig og ædelig mand. Sit Skib han førte saa, at Skibbrud han ej lide udi sin ædle Roe. Hvad mere vil du viide, han takkelig jo er for Gud og Jesu dersom sig har efterladt slig Roes og Rygte her. Herunder hviler i Herren ærl(ig) og agtbare og velfornemme Mand Sk(ip)p(er) nu sal(ig) hos Gud Søren Pedersen af Hiert(ing), som døde d. 15. Jan. Aar 1711. I hans alders 41 aar...«.

7) O. 1717, over Maren Christensdatter Riisbøll, †1717. »Vær trøstig jeg har overvunden Verden, Joh. 16. En kone from og ærbar gik, Den Grav-Stein overklæder, en smuk afskeed fra verden fik, sig Siælen derved glæder. Alligevel de selv ejede Alslef og Hostrup Kirker (jfr. s. 2000 og s. 2034) med deres begravelser. Saa

hvile dog her under i Herren sal(ig) Søren Jessen (jfr. †gravsten nr. 9) nu hans sal(ige) Hustrue Maren Chr(istens)d(at)t(e)r Riisbøll, fød i Hiert(ing) 1685 d. 24. Junii, kom udi ægteskab 1707 d. 20 Jan. og døde 1717 d. 20. Nov. Hendes Alder var 32 Aar, 5 maaneder og 9 Dage... (1 Mos. 48,21)«.

8) O. 1721, over Dorthie Nielsdatter, †1721. »Udi denne Gravens Bolig sover sødt og hviler roelig sal(ig) Mads Jessens (jfr. nr. 4) Enke. Hun sin Gud i Troen tiente, og sit Løb med glæde endte. Fik saa sejerskronen fat. Her hviler i Herren ærl(ig) og Gudfrygtige nu sal(ige) Doreth Nielsdatter af H(ierting), fød A(nn)o 1647, var i Ægteskab 10 Aar, i Enkestand 19 aar og døde 1721 d. 15. August i hendes alders 74. aar...«.

9) O. 1733, »dobbeltsten« over skipper Søren Jessen, †1733, og hans 2. hustru Karen Abrahamsdatter Brochmann. »Af det som paa denne sten er udgravet lærer læseren, hvad under stenen er nedsat og begravet, neml(ig) De dødelige Levninger af den Dydefulde nu salig Mand Søren Jessen, som A(nn)o 1733 i Hierting fandt sin død. Da han 54 Aar tilforn der havde faaet sit Liv, hvilken han saaledes førte, at han minde(s) nu, at han er lagt i Mulden, føres ham til Ære i de Retsindinges Minde. To gange var han ægte og en gang enkemand, hans første sal(ige) Hustru, som liger under næstliggende Steen (jfr. nr. 7), hans anden Elskelige hustru Karen Abrahamsdatter Brochmann, hvis Aske herhos er nedsat A(nn)o 17□ D□, forlod han efter 14 aars Ægteskab, og af 9 Børn efterlod hende 8 i liget af begge Kiøn«.

10) O. 1737, »dobbeltsten« over skipper Knud Christensen Riisbøll, †1737, og hustru Kirsten Iversdatter, †1744. »Christus er mit Liv og det er mig en Vinding at Døe. Herunder hviler i Herren den ærl(ig), Velagtbare og velviise, nu salig hos Gud, Knud Christensen Riisbøll, fornemme Sk(ip)p(e)r af Hierting, som hensov A(nn)o 1737 d 13 May, hans Alder var 43 Aar. Herhos hans kiære Hustrue d(en) ærl(ig) og Dydzirede Matrone Kiersten Iversdatter, som døde A(nn)o 1744 d 19 August, hendes alders 55. Aar, de levede tilsammen i et kierlig Egteskab 15 Aar og aulede 9 børn, en Søn og 8 Døttre. Min Sejlsd

er giort, min Havn er god, mig frelste Jesus med sit Blod«.

11) O. 1741, over skipper Christen Pedersen Riisbøll, †1741. »Højagtbare velfornemme og velbefarne Sk(ip)p(e)r Christen Pedersen Riisb(øll), Barnfødt udi Riisbøl d. 1. Maj 1655, og døde i Hiert(ing) d. 4. Martii 1741, hans alder var 85 Aar 10 Maaneder og 3 dage. Han har levet samme Tiid i 2. kiærlige Ægteskaber, 1. med den dydzirede Matrone Sal(ig) Anna Knuds datter Hoe (jfr. nr. 2), 10 aar 9 m(aaneder) og af Gud velsigned med 6 Børn, 2 Sønner og 4 Døttre. Det andet Egteskab med den hæderlige gud og Dydelskende Matrone Elenora Berendsdatter Due (jfr. nr. 14), levede meget kierlig i 38 Aar og af Gud velsigned med 13 Børn, 8 S(ønner) og 5 d(ø)t(t)re, af de 19 Børn er forhen i Herren sal(ig) hensovet 10 Sønner og 8 Døttre, som med Faderen forventer en Glædelig opstandelse paa den yderste Dag. Amen«.

12) O. 1743, over ungarl Christen Knudsen Riisbøll, †1743. »See, da blev en død udbaaren, som var sin Moders eneste Søn, og hun var en Enke. Herunder Hviler i Herren Erl(ig) Højagtbare og Velbefarne Unge Karl Christen Knudsen Riisbøll af Hiert(ing), Nu Sal(ig) Hos Gud. Fød d 13 aug. Anno 1726 og døde A(nn)o 1743 d 19 Januarii. Hans Lys blev udslukt i hans Alders 17. Aar. En eeneste Søn med Fader er udi de Himmelsale, den efterladt Moder her Gud naadelig Husvale sin Søn med sorrig følger hen. Dog hendes Trøst mon være, Hun seer ham glædelig igien i evig Fryd og Ære«.

13) O. 1750, over Maren Knuds datter Riisbøll, †1750. »Jeg har meste mine Aar der jeg tænkte længere at leve. Af Epistel 38 cap 10. v. En Kone from og ærbar gik, de gravsteen overklæder. En Smuk afskeed fra verden fik, Sig Siælen de(r)ved Glæder. Herunder hviler i Herren Den i Livet ærlig og dydzirede Matrone Sal(ig) Maren Knuds datter Riisbøll, fød i Hiert(ing) aar 1728, og siden kom i Ægteskab med højagtbahre og velfornemme Sk(ip)p(e)r Jens Hansen af H(ierting) aar 1748, og levede med hannem i et aar, i samme Tiid er vi af Gud bleven velsignet med een Søn, og derefter i Herren Sal(ig) hensovet Aar 1750 d: 16. de Januarii i hen-

des Alder 21. Aar med disse ord: See jeg døer og Gud skal være med Eder (1 Mos. 48,21)«.

14) O. 1750, over Eleonora Berendsdatter Due, †1750. »...Ær(lige) og Dydzirede Matrone Sal(ig) Eleonora Berends-datter Due, fød paa Agersborg Aar 1676 og siden kommen i Ægteskab med højagtbare Velfornemme Sk(ip)p(e)r Chr(isten) P(edersen) Riisb(øll) (jfr. nr. 11) Aar 1701, og levet med hannem i 40 Aar, i samme Tiid af Gud Velsignet ved 13 Børn, derefter hensovet 1750 d. 16 Junij, hendes Alders 74 Aar og 5 M(aaneder). Siælen er i Guds Haand, Legemet hviler til Herrens Store Dag, og med denne Steen beklæd hende til Æreminde... (2. Tim. 4,7 og 1 Mos. 48,21)«.

15) O. 1763, over skipper Søren Graversen, †1763. »Under denne Steen findes Levningerne nedsat af den Jordiske Bygning, som ved ullykkelig Skibbrud for Housbye den 5. Octob(er) 1763 blev nedbrudt, efterat den havde været en Boelig i 38 Aar og 5 Maaneder for en derudi boende dyrekjøbt Siæl af Velfornemme og Velforne Sk(ip)p(e)r Søren Graversen, fød i H(ierting) af en ær(lig) Ægte-Seng, og sammesteds Gift i 13 Aar med hans nu efterlevende Enke Ingeborg Sørens datter Jessen (jfr. nr. 18), der føde hannem ialt 6 børn af hvilke 2 tilligemed nu hende og hans Forældre beklage hans Forliis. Han hviler nu i Herren med Ordene... (Psalme 71,20)«.

16) O. 1765, over Maren Müller, †1765. »Velædle Mad(a)me Maren Muller, fød Weddel, en ægtefælle af Kong(e)l(ig) Maj(estæ)ts ved Varde Toldsted velædle S(igno)r Michael Müller. Hun blev fød Aar 1738 d 13. september, gifft Aar 1759 d 17 october, Døde 1765 d 3. Sept(em)b(e)r uden Børn«.

17) O. 1766, »dobbeltsten« over tolder Søren Veddel, †1766, og hustru Anna Hedeveg, †1758. »De i Livet udi 31 aar forenede, Skilles og(?) ikke udi Evigheden efter Døden, den velædle og Velfornemme Seig(no)r Søren Veddel, Kong(e)l(ig) Maj(estæ)ts velbetroede Tolder ved Varde Toldsted udi Hierting. Fød d 20 Junii Anno 1696 og Døde d 11 April Anno 1766 i hans Alders 70. Aar, Hvis Fader var velædle og Velærværdige Hr Søren Veddel, sognepræst til Reisbye i Ri-

ver-stift, og hans tro faste Ægtefælle fra d 3. Julii A(nn)o 1727, Den velædle og Dydefulde Madamme Anna Hedeveg, en datter af Sal(ig) Hr. Borgemester Faulov i Varde, fød d 25 April A(nn)o 1697 og døde d 29 Januarj 1758, Efterladende sig 3 Sønner og 3 Døttre. (De) hvile under Steen forventende en helligere og herligere forening. Her Benene af vort Forældre Par fik Hvile/ Men Siælene hos Gud ved Jesu Aasyn Smile/ De viiste Dyd i Liv, Frimodighed i Død/ Et Leje vente de hos dem i Jesu Skiød./ Sine Kiære Forældre til Eftermæle sat af deres Efterladte og dybt sørgende Børn«.

18) O. 1768, over skibskaptajn Thomas Klem, †1768. »Thomas Klem, som Har ej længere hjem I denne Verdens Boelig, men som er gandske Roelig. Fra denne Verdens Møje og har han tillukt sit Øje og alt har det i Eje, som intet kan opveje. Han var fød i Ringkiøbing Anno 1726, hand har forsøgt sin Lykke paa Søen og Livet 18 Aar i Hollandske Tieneste i Ostindien, hvor han avancerede til Skibs Capitaine, blev .. gift A(nn)o 1765 med Sal(ig) Sk(ip)p(e)r Graversens Enke, Ingeborg Sørens datter Jessen (jfr. nr. 15) i H(ierting), og døde sammesteds uden livs arvinger A(nn)o 1768«. – Stenen var udført og signeret af »F(rands)B(astian)S(en)« i Tjæreborg.⁷²

19) O. 1776. Lille sten over »en Søn af Hr Tolder Muller (jfr. nr. 16) og Hustrue Ellen Kierstine Muller, som hensov i fødselen d 31 May 1776«.

20) O. 1790, over toldkasserer Gynther Diderich Zeuthen, †1790. »Kongelige May(estæ)t(s) Told Casserer i Hjerting, Hr. Gynther Diderich Zeuthen, fød udi Seden Præstegaard i Fyen den 7 September 1740, død udi Hjerting den 4 J... 1790«.⁷⁶

Gravmindet, der overførtes til Varde Museum, hvor det senere er bortkommet, bestod af fire kalkstensfliser, hver 63 × 39 cm. Det var sandsynligvis oprindeligt omgivet af en træramme.⁷⁷

I kirken lå o. 1800 yderligere: 21) et gravminde i skibets midtgang, dannet af 5 × 3 »blå fliser« uden indskrift, muligvis oprindeligt omgivet af en gravramme (jfr. †gravrammer). 22-23) Endnu to sten befandt sig under pulpituret.

Fig. 51. Kisteplade, o. 1599, for Kristoffer Kruse til Sønderris, †1599 (s. 2096). NE fot. 1986. – Sargschild fir Kristoffer Kruse zu Sønderris, gest. 1599. Um 1599.

Fig. 52. Kisteplade, o. 1679, for Sophia Vognsen til Sønderris, †1679 (s. 2097). NE fot. 1986. – Sargschild fir Sophia Vognsen zu Sønderris, gest. 1679. Um 1679.

†Gravrammer fandtes o. 1800 hovedsageligt på kirkegården (se tgravsten), hvoraf flere var udfyldt med sten.⁷⁸

1) O. 1664, over provst Laust Knudsen, †1664. »Hæderlige og Vellærde Mand Laust Knudsen, fordum Guds Ords Tiener i Gudager Meenighed og Provst udi Skads-Hered, som salig hensovede udi Herren den 6. Maj 1664«. Trærammen lå i gangen, vest for Sønderris' stole.

2) O. 1715, over skipper Søren Andersen, †1715. »Ær(lig) og velagte Mand, nu sal(ige) Søren Andersen, Sk(ip)p(e)r af Hiert(ing), som døde d. 26 Junji aar 1715 udi hans alders 74

Aar...«. Citater fra 1 Mos. 49,33 og 1 Mos. 35,29.

3) O. 1719, over Mette Laursdatter, †1719. »En Enke, som gudfrygtig var, den Gravtræ overklæder, hun Jesu Kors Tålmodig bar, Sig Siælen derfor Glæder. Her hviler i herren den gudfrygtige Kone Sal(ig) Mette Laursd(at)t(e)r af H(ierting), Som døde d 26 Dec aar 1719...Hendes Alder var 78 Aar«.

4) O. 1737, over skipper Jacob Frandsen, †1737. »Sk(ip)p(e)r Jacob Frandsen af Hierting, fød i Aasted i Qvong Sogn d. 18. Martii A(nn)o 1683, kom i Ægteskab med den Dydziirede Piige Karen Jørgensd(at)t(e)r (jfr. nr. 5) af Hierting d. 8. Jan. A(nn)o 1713, levede kiærlig tillsammans til den 2. Februar 1737. Da han tog sin Afskee fra sin efterladte Bedrøvede Hustrue og 7 Børn med disse Ord: See jeg dør og Gud skal være med Eder (1 Mos. 48,21)«. – Den skriftbærende gravramme af træ var udfyldt af tre fliser.

5) O. 1770, over Karen Jørgensdatter, †1770. »Gud og dyd elskende kone Sal(ig) Karen Jørgensdatter, fød 1690 og gift med Sal(ig) Jacob Frandsen (jfr. nr. 4) 1713 i 24 aar, og i deres Ægteskab aulede 2 Sønner og 5 Døttre, hensov i herren 1770 d. 18 Martii efter 33 Aars Enke Sæde, hendes Afskeeds Ord var: Saa dør jeg ej denne Død, thi Jesus i mig lever, og efter haard udstanden stød, i evig Glæde svæver...(Joh. 16,33)«. – Gravrammen, af træ, var udfyldt af to fliser.

6) O. 1773, over Georg David Vogler, †1773. »Georg David Vogler, fød i Guldager Degneboelig A(nn)o 1769 d 9. Jan. og døde A(nn)o 1773 d. 7. Februarii i hans Alders 4. Aar«. – Gravrammen var, ligesom flere gravsteder i Nr. Nebel (s. 1211), udfyldt med mursten.

På kirkegården lå o. 1800 desuden 7-8) to rammer med udvisket indskrift samt 9) én uden indskrift, der kan have været udfyldt af mindre, indskriftbærende sten.¹³ 10) I kirken under pulpituret henlå yderligere et par stykker af en træramme.

Kisteplader. 1) (Fig. 51) o. 1599, over Christofer Kruse til Synderiis (jfr. tgravkrypt), †21. juni 1599. Gravvers.

Den rektangulære kobberplade, 12,5 × 21,5 cm, har indgraverede versaler og kantes i langsiderne af laurbærranker, i kortsiderne af æggestave. – Ophængt i korbuen.

2) (Fig. 52) o. 1679, over jomfru Sophia Vognsen til Sønderris (jfr. tgravkrypt), *10. april 1609 på sin fædrene gård Konges Gård, †14. okt. 1679. Gravvers.

Oval, hvælvet blyplade, 33 × 44 cm, med indgraveret versalindskrift, optrukket med hvidt. Den 5 cm brede kant dækkes af en fint og tyndt graveret blomsterudsmykning, roser og tidler. – Ophængt i korbuen.

En tgravkrypt i koret, fra 1500'rne og tilhørende herregården Sønderris, er formodentlig identisk med »det begravelsested ved alteret«, der 1803 ønskedes tilkastet.⁷⁹ Krypten har rummet kisterne med de vekslende ejere af Sønderris, bl.a. Kristoffer Kruse, †1599, og hustru Mette Kaas (jfr. kisteplade nr. 1 og deres kalkmalede våbenskjolde i korbuen), Christen Krag, †1622, og hustru Mette Skram (jfr. tepitafium nr. 1) og Sofia Vognsen, †1679 (jfr. kisteplade nr. 2). Krypten synes at have været i brug indtil slutningen af 1700'rne (jfr. Christen Lykke Spangsbergs gravsten, o. 1790). Det er formodentlig denne »grav«, der måtte repareres, efter at den havde været opbrækket af rytterne under svenskekrigene 1657-59.¹⁰ – Tre sammensunkne tgrave i kirken blev 1649 opfyldt med jord og belagt med gulvsten.¹⁰

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 53) o. 1831, over kommandør Dines Christian Bagge, »inrolleringschef« og overlods i vestjyske distrikt, *10. nov. 1746, †26. marts 1831, gift 1794 med A. M. Svane, efterladende en søn og en datter. Gravvers.

Det rødlig sandstensmonument, 154 × 78 × 35 cm, i enkel cippus-form består af en højrektangulær indskrifttavle af hvid marmor, der øverst har en i cement indfældet grå marmor-medaljon med udhugget slange i cirkel (Evheden) omkring en tårekrukke. Tavlen flankeres af smalle sidestykker, udformet som kanneleerede pilastre på roset-smykket sokkel. Øverst er en fremskudt krongesims og en trekantgavl med udhugget anker, segl, olivengren og ned-

advendt fakkell. Mellem indskrifttavlen og gesimsen var indsat et, nu tabt, højt sandstensled med en indfældet, cirkulær dekoration. – Opstillet sammen med andre ældre kirkegårdsmonumenter ved vestdiget.

2) O. 1840, over Niels Guldager, gæstgiver og landmand, *3. april 1781 i Bygholms Mølle ved Horsens, †14. dec. 1840 i Hierting. Gravvers. – Typemonument i form af inskriptionstavle, 67 × 45 cm, af hvid marmor, på cement-sokkel med volutdekoration. Placering som nr. 1.

Støbejernskors, o. 1847, over Thomas True, sognepræst til Guldager menighed, *18. jan. 1782 i Århus, †24. febr. 1847. Versalindskrift. Korset, 125 × 111 cm, har svejfede og tungede korsender. Nederst på korsstammen er påsat en støbt olielampe, mens korsenderne har mistet deres dekorationer. I korssviklerne er små palmetter. Korset står nedstukket i jorden, nordøst for kirken.

Fig. 53. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1831, over kommandør Dines Christian Bagge, †1831 (s. 2097). Fot. i NM 1927. – *Friedhofsdenkmal Nr. 1 für den Kommandeur Dines Christian Bagge, gest. 1831. Um 1831.*

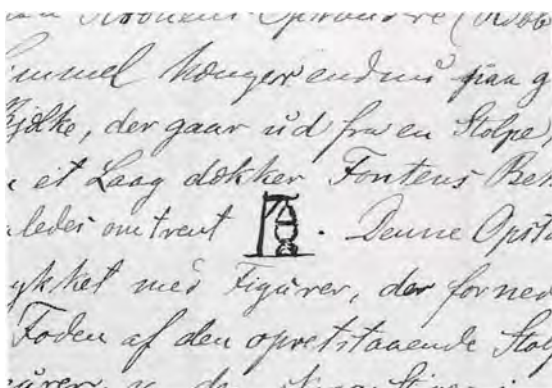

Fig. 54. Fontens opstilling med ffontehimmel, 1647, og galgeophæng (s. 2075). Tegning i Jacob Helms' indberetning 1873 i Nationalmuseet. – *Aufstellung der Taufe mit fTaufdeckel, 1647, und Galgen. Zeichnung in einem Bericht 1873.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862-1925. – LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Guldager kirke 1646-63 (C KRB 138). Skast herreds tingbog 1668, 1674, 1696 og 1715. Guldager præstearkiv. Diverse dokumenter (præsteindberetning) o. 1800 (C 567.21).

NM2. *Håndskrifter.* F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1880, s. 73-77. – *Notebøger.* Søren Abildgaard, X, s. 8-10. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), N. J. Termanen 1953 (middelalderkrucifiks med sidefigurer) og 1958 og 1962 (barokkrucifiks), Mogens Larsen 1977 (middelalderkrucifiks med sidefigurer), 1981 (historisk inventar), Jens Vilhelmsen 1982 (restaureringsforslag), E. Troelsgaard 1984 (stabilitetsundersøgelser), Olaf Hellvik 1983, 1984 og 1985 (kalkmalerier), Niels Jørgen Poulsen 1984 (kalkmalede våbenskjolde), Kurt Nedergaard 1987 (istandsættelse af historisk inventar).

Tegninger og opmålinger. NM2. Fire tegninger af døbefont, korbuesokkel og stolestader ved E. Rondahl 1896. Plan og snit af kirkens vestende samt af pulpitur ved I. Arthur-Nielsen 1962. Plan og tværsnit ved Henrik Jacobsen 1983. Planer og tvær- og længdesnit af skib ved Jens Vilhelmsen, Ebbe Marxen og Peter Bech-Jensen 1984.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson Møller. Redaktionen afsluttet september 1990.

¹ Oluf Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner, 1882, 66.

² Repert. 2. rk. 6360.

³ J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen, I, 1869, s. 446; RA. Ribe kapitel, 13. sept. 1514. – Domdekanen var tillige regnskabsprovst («sysselprovst») i Varde syssel, se s. 1025f.

⁴ KancBrevb. 5. jan. 1553.

⁵ Kronens Skøder III, 199-200.

⁶ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om ejerne af kirker og kirketiende 1726-97.

⁷ RA. DaKanc. F. 58. Originale skøder til kongen om jus vocandi til kirker. 1781-99. – 1799 anskaffedes en klokke på »sognets bekostning« (jfr. klokke).

⁸ Ekstraordinært syn 1909. Jfr. synsprotokol 1862-1925.

⁹ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker.

¹⁰ LA Vib. Regnskabsbog for Guldager kirke 1646-63 (C KRB 138).

¹¹ Til Kirkedalen knytter sig tre forskellige sagn. Ifølge én version var den oprindelige kirke en trækirke, som blev nedbrændt under en strid med Fanøboerne og indbyggerne i Hjerting. (DaFolkemSaml. 1906/23 2637).

¹² Synsprotokol 1862-1925.

¹³ LA Vib. Guldager præstearkiv. Diverse dokumenter o. 1800 (C 567.21).

¹⁴ Heraf var 1790 dog kun den ene bevaret over den vestre portal.

¹⁵ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

¹⁶ Samme byggemåde er til dels brugt i Vester Nebel kirkes skib, jfr. s. 1973.

¹⁷ Jfr. Niels Jørgen Poulsen: »Liljemesteren«. En jysk murermester og hans hvælvdekorationer. Forventes trykt i værket Danske kalkmalerier 1991.

¹⁸ LA Vib. Skast herreds tingbog 1696. Syn 15. juli, indført 21. juli 1696.

¹⁹ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Syn 30. marts, indført 5. maj 1668.

²⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1715. Syn 21. juni 1715.

²¹ To savskifter adskilt af et almindeligt skifte.

²² J. P. Trap: Danmark, I. udgave, 1859.

²³ Af Oluf Nielsen 1862 læst som »N R K S 1727«, jfr. tilsvarende indskrift på tårnet i Fåborg, opsat af Niels Rosenkrantz 1726 (s. 1756).

²⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²⁵ Jfr. note 24.

²⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

²⁷ Christian Lykke Ganer, †1857, var ejer af gården Sønderris.

²⁸ Datter af Mogens Kaas, jfr. herskabsstol.

²⁹ Moderen må være Birgitte Munk til Svenstrup (af

slægten »Vinranke-Munk« eller »Bjælke-Munk«) og faderen Tyge Kruse til Vinge, hvilket bekræftes af, at Kristoffer Kruse i indskriften på den modstående vange tilskrives Svenstrup. I adelsårbogen er Kristoffer Kruse fejlagtig opfattet som søn af Peder Kruse (†1562) og Dorte Viffert.

³⁰ Suppleret efter præsteindb. o. 1800 (note 13), der dog ikke nævner årstallet.

³¹ Kaas-våbnet, i vest, havde ifølge Abildgaards aftegning (i 1770'erne) to tværdelte vesselhorn på hjelmen, mens Spend-våbnet er gengivet med to tværdelte vesselhorn, besat med fjer eller blade.

³² Suppleret efter præsteindb. o. 1800 (note 13).

³³ Ingeborg Eriksdatter Kaas var sønnedatter af Mogens Kaas (jfr. herskabsstol). Hendes mand Mogens Krag til Agerkrog nævnes som ejer af Sønderis 1606 og 1620, men inden sin død 1622 havde han bortbyttet gården til sin bror Christen Krag til Glomstrup (jfr. *tepitafium* nr. 1).

³⁴ Jfr. s. 1066 med fig. 47, s. 1436 med fig. 28 samt Carsten Bach-Nielsen: Tidens tegn. Lidt om vanitætmotiver i 1600'tallet. I *Den iconographiske Post* 1986 nr. 4.

³⁵ Tavlens dydehermer har Jens Olufsen som vanligt hentet fra Hendrick Goltzius' dydeserie, stukket af Jacob Matham. Se Christie: *Ikonografi II*, 217f. og Hugo Johannsen: *The graphic art of Hendrick Goltzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV*, i *Art in Denmark*, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, s. 97f. med fig. 12-15.

³⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch, 1766-69 (C 4.774).

³⁷ LA Vib. Ribe Stiftprovsti og Ribe købstadprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde m.m. 1808-11 (C 36 A.13).

³⁸ Se Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870*, Varde 1983, s. 80f., 135.

³⁹ Liljen findes tilsvarende på fontene i Billum og Vester Nebel (s. 1092, 1984). Til lokalgruppen hører endvidere fontene i Lydum, Grimstrup og Årre (s. 1228, 1692, 1791f.).

⁴⁰ Jfr. også den meget flotte fontehimmel i Møgeltønder (DK.Sjyll. s. 1314) samt H. K. Kristensen: *Fontehimmel og kirkevæрге*, i *ÅrbRibe*. 1968, s. 72f.

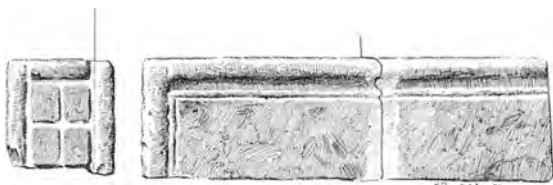

Fig. 55. Korbuens søndre sokkel, set fra øst og nord. Tegnet af E. Rondahl 1896. 1:20. – *Triumphbogen. Südlicher Sockel. Ost- und Nordansicht.*

⁴¹ Indb. ved Jakob Helms 1873.

⁴² Jfr. også Vester Nebel kirke s. 1984.

⁴³ Se Ebbe Nyborg: *Korbue, krucifiks og bueretabel*. Om de ældste vestjyske triumfkrucifikser, deres udformning og anbringelse. I 30 artikler til Olaf Olsen på 60årsdagen 7. juni 1988, *Hikuin* 14, 1988, s. 139ff.

⁴⁴ Jfr. Ebbe Nyborg: *Passionsreliefferne i Store Rise kirke*. I *Kirkens bygning og brug*, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 85.

⁴⁵ Se Jörn Barfod: *Die Holzskulptur des 13. Jahrhunderts im Herzogtum Schleswig*, Husum 1986, s. 159, 169 med Abb. 67, 70.

⁴⁶ Se Rüdiger Schneider Berrenberg: *Studien zur Monumentalen Kruzifixgestaltung im 13. Jahrhundert*, München 1977, I-II, Kat. 215-17 samt Abb. 182, 281 og 283.

⁴⁷ Se Nielsen: *Herredsbeskrivelse 1862*, s. 223.

⁴⁸ Forlæggene er de samme, som ses anvendt på altertavlen, jfr. note 35.

⁴⁹ Se s. 1730f. samt Merete Bergild og Jens Jensen: »Nykirkemesteren« – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i jyske kirker omkring midten af 1600'tallet. I *ÅrbRibe*. 1987, s. 34f.

⁵⁰ Se Marie Mauquoy-Hendricks: *Les estampes des Wierix*, Bruxelles 1978, nr. 868.

⁵¹ LA Vib. Ribe bispearkiv, ureg. korrespondance ang. Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

⁵² Jfr. Nielsen: *Herredsbeskrivelse 1862*, s. 213f.

⁵³ Danmarks Adels Årbog 1946, II, 101-03. Hans far Mads har sandsynligvis været en ufri mand.

⁵⁴ Søren Abildgaards notebog X, s. 9, samt indb. ved Jakob Helms 1874.

⁵⁵ Søjlerne står med egetræsmaalning fra 1890.

⁵⁶ Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, Vol. XXII, nr. 82-87 og 317-27. Af serien, der omfatter Kristus, Maria og apostlene (med Credo), gengiver Hollstein kun Maria og Johannes. Fotografier af øvrige stik har redaktionen hjemskrevet fra Rijksmuseum i Amsterdam.

⁵⁷ Seriens stik af Simon, der viser ham næsten ekstatiske med en stor skovsav foran sig, er heller ikke benyttet andre steder, hvor de to Ribemalere har kopieret serien.

⁵⁸ Jfr. note 56. Apostelbilledernes kombination med Trosbekendelsen er formentlig også hentet fra Sadelser-seriens stik, hvis katolske trosbekendelse i Guldager må formodes ændret til den Augsburgske. Jfr. i øvrigt s. 1617f.

⁵⁹ Se Ebbe Nyborg: »Hans og Sten Maler af Ribe«. Om Ribes malermiljø og dets »marked« i 1600'ernes Vestjylland. I *Synligt og usynligt*, Festskrift til Otto Norn, 1990.

⁶⁰ Jfr. også *Altertavler i Janderup og Billum* (s. 1045f., 1084f.), ligesom malerne må tilskrives prædikestolsmalerier i Vilslev og i Visby (DK.Sjyll. s. 1360f., her uden tilskrivning).

⁶¹ Som det fremgår, viser en jævnførelse med stikket morsomt nok, at malerne faktisk har ændret netop denne apostels ansigt i forhold til forlæggets. Dette indebærer unægtelig en cadeau til Helms' intuition, idet han jo ikke har kendt stikket. Om Jakob Helms så har ret i sin formodning, er derimod et åbent spørgsmål. Som den portrætterede foreslår han på grund af navnefællesskabet Jakob Vognsen, der blev ejer af Sønderris 1627.

⁶² Panelstykkerne var indtil 1958 sekundært anbragt i forbindelse med døren til kirkens fyrrum.

⁶³ Til snedkerarbejdet hørte en fornyelse af panelets fem midterste frisefyldinger, der havde været forandret som følge af orgelfacadens indbygning i pulpiturbrystningen.

⁶⁴ Jfr. Christie: Ikonografi, II, s. 149.

⁶⁵ Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 221.

⁶⁶ Jfr. Ebbe Nyborg: Om Ribe domkirkes store ildpande »til præsters og fattige peblings og menige fattigfolks behov og nytte«, i Hikuin 7, Festskrift til Mogens Bencard, 1981.

⁶⁷ Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-28 og 1601. I ÅrbRibe. 1984, s. 168f.

⁶⁸ Læsningen bygger hovedsagelig på afskriften i indb. til biskop Bloch 1768 (jfr. note 36). O. Niensens gengivelse fra 1862 (Herredsbeskrivelse, s. 221), der ikke kan bero på selvsyn, ligger til grund for Uldalls fremlæggelse 1906, der har en afvigende datering og savner signaturen.

⁶⁹ Fejlagtig opmaling for »46« år.

⁷⁰ Om kronemotivet jfr. Skast (s. 1909, note 44) samt

»værkfortegnelsen« under Tjæreborg (s. 1880, note 81).

⁷¹ Niels Thorup, †1803, 1. hustru Bodil Thorup, †1770'erne og 2. hustru Vibece Thorup, †1830.

⁷² Jfr. »værkfortegnelse«, s. 1880, note 70.

⁷³ Motivet med dobbelt overflødhedshorn fra værkstedets senere produktion optræder på usædvanlig vis i forskellige variationer og genfindes i Tjæreborg, o. 1810 (kirkegårdsmonument nr. 1, s. 1875f.) og i Sønderho, o. 1813 (kirkegårdsmonument nr. 3).

⁷⁴ Ifølge HofmFund, IV, 584, er de to første tal af hendes dødsår udhugget i stenen.

⁷⁵ Om olielampemotivet, jfr. Tjæreborg (s. 1880, note 76).

⁷⁶ Varde Museum inv. nr. 4489.

⁷⁷ Denne særlige form, flere sammenlagte, skriftbærende fliser i en skriftløs træramme, kendes i flere af egnens kirker: Guldager, †gravramme nr. 9, 16-1700'rne, Sneum, †gravramme, 16-1700'rne (s. 1832), Årre, (†)gravsten, o. 1668 (s. 1800f.), muligvis Kvong, †gravminde, o. 1773 (s. 1177f.), samt Guldager, †gravsten nr. 22, o. 1790. Jfr. iøvrigt Kai Uldall: Gravtræ og gravramme, NMArb. 1931, s. 41-52.

⁷⁸ Af de med skriftløse sten udfyldte gravrammer kendes på egnen: Guldager, †gravsten nr. 21, 16-1700'rne, Guldager, †gravramme nr. 4, o. 1737, Guldager, †gravramme nr. 5, o. 1770, Guldager, †gravramme nr. 6, o. 1773, samt Nr. Nebel, †gravsteder, o. 1850 (s. 1211).

⁷⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1803-4 (C 4.706).

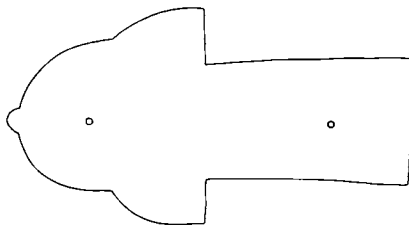

Fig. 56. Ribbesten fra skibets hvælv, ca. 1500-20 (s. 2061). Målt og tegnet af NJP 1984. 1:5. – *Rippenstein vom Schiffswölbe, um 1500-20.*

SÆDDEN KIRKE

Sædden sogn er 1978 skilt ud fra Guldager, der som de øvrige landsogne uden for Esbjerg er i stærk befolkningsmæssig vækst. Allerede 1951 skænkedes en byggegrund, som siden blev mageskiftet med en grund i det centrale Sædding, hvor der fra 1966 afholdtes gudstjenester i et menighedshus.¹ Kirken, som er placeret i forbindelse med et bycenter,² er tegnet af arkitektparret Inger og Johannes Exner og indviet 6. august 1978.

Kirkesalen er med de tilhørende menighedslokaler samlet i en blok med L-formet grundplan og bygget ind i centrrets vestlige del, så den lange side af L'et danner en fløj i centret, mens den korte mod nordvest, der yderst rummer den kvadratiske kirkesal, inderst en mødesal, springer frem i forhold til dette. I umiddelbar

tilknytning til kirke- og mødesalen ligger en tværgående forhal med adgang såvel fra centret som fra det fri. Et cylindrisk aflukke med gennembrudte mure i forhallens midte fungerer som venterum, mens de øvrige kontorer, konfirmandrum og menighedsrådslokaler er fordelt til siderne for en gang, der løber op midt i L'ets ben og ender i en lukket kapelgård i vest.

Ligesom centrrets øvrige enheder er kirkekomplekset udadtil begrænset af en fælles mur i røde teglsten. Muren omkring kirkens lokaler adskiller sig dog ved at variere i form og højde. Kapelgårdens mur holder centrrets 4 meters højde, men er forsynet med vindhuller og retvinklede knæk. Administrationslokalerne er markeret ved en lidt større højde og en række flade buer foroven, mens kirkesalen, der hæver

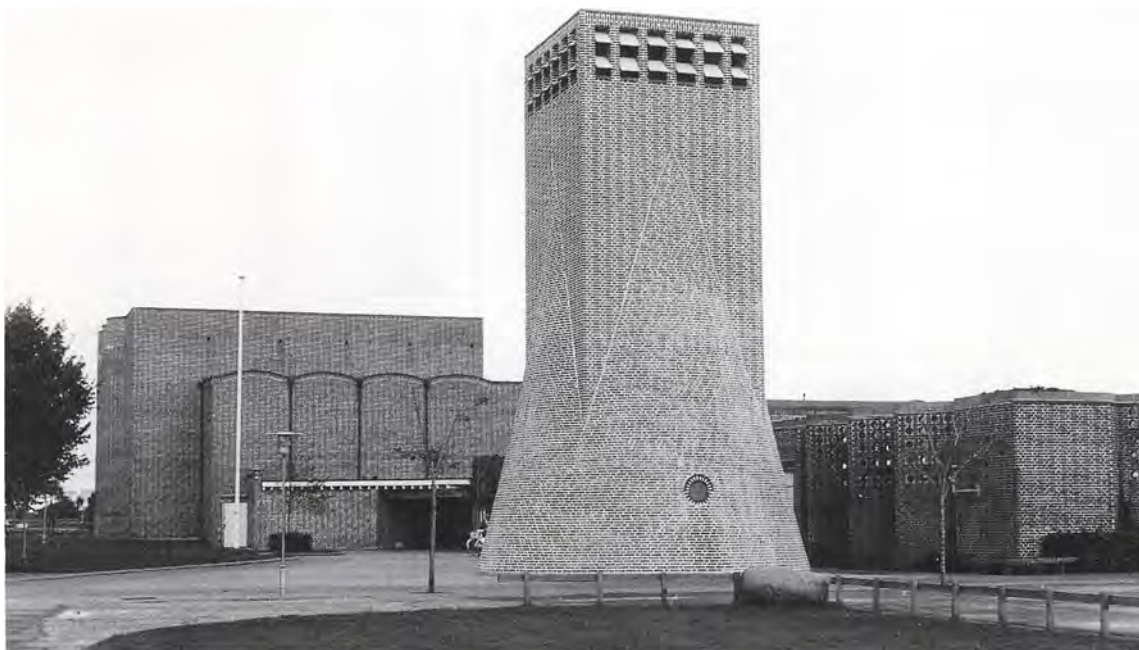

Fig. 1. Kirken set fra vest. Kirkesalen er til venstre, menighedslokalerne til højre. I forgrunden klokketårnet. UK fot. 1990. – *Westansicht der Kirche. Links der Kirchenraum, rechts das Gemeindehaus. Im Vordergrund der Glockenturm.*

sig over resten af komplekset, har tre blødt rundede, absidiale fremspring i de to facader mod henholdsvis øst og nord. Fremspringene har glastag og indlader et dæmpet dagslys, et supplement til ovenlysskakte indbygget i tagkonstruktionen. De rundede former understreger desuden stofligheden i de store, ubrudte flader, muret af teglsten med lyse, let slørede, uafsyrede fuger. Det fritstående *klokketårn* nordvest for kapelgården er formet som en keglestub, hvorfra der hæver sig en blok med kvadratisk grundflade. Øverst på hver af dennes sider er seks rektangulære åbninger. Tårnet er opført af murværk svarende til det øvrige kirkekompleks og er tyngdemæssigt en modpol til bygningsblokken med kirkesalen.

Indvendig står det rolige rum med loft båret af kraftige, laminerede bjælker, samt vægge af samme materiale og udførelse som facaderne. Nord- og østmuren præges af de absidiale frem-

spring, mens der foran de syd- og vestvendte vægge er høje, fladbuede arkader. Fire munkesten, indmuret i væggen til venstre for indgangen, stammer fra moderkirken i Guldager.³ Gulvet er lagt med røde teglsten på fladen i en slags flettemønster, omkring alterbordet dog i koncentriske cirkler. Byggeriet er 1978 præmieret af Esbjerg byfond for smuk og funktionel arkitektur samt gennemført håndværk.

Inventaret er i det væsentlige fra opførelsen. Det fritstående *alterbord*, som er placeret i diagonalen knap en trediedel inde i rummet, er en 28 cm tyk, gråflammet marmorplade formet som en kantet ellipse og båret af to kraftige marmorben. Som alterprydelse tjener et *kors* af messing; det flankeres af to *alterstager*, udformet så de også kan bruges som blomstervaser. *Alter- og dåbsølv*et er udført af Helga og Bent Exner. Bag altret står flere rækker *knæleskaml*er, mens *døbefonten*, en kvadratisk marmorblok, er placeret

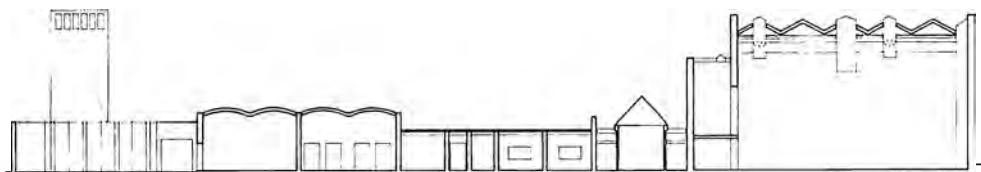

Fig. 2. Snit 1:600, tegnet af Marianne Nielsen 1990 efter Inger og Johannes Exner. – *Schnitt*.

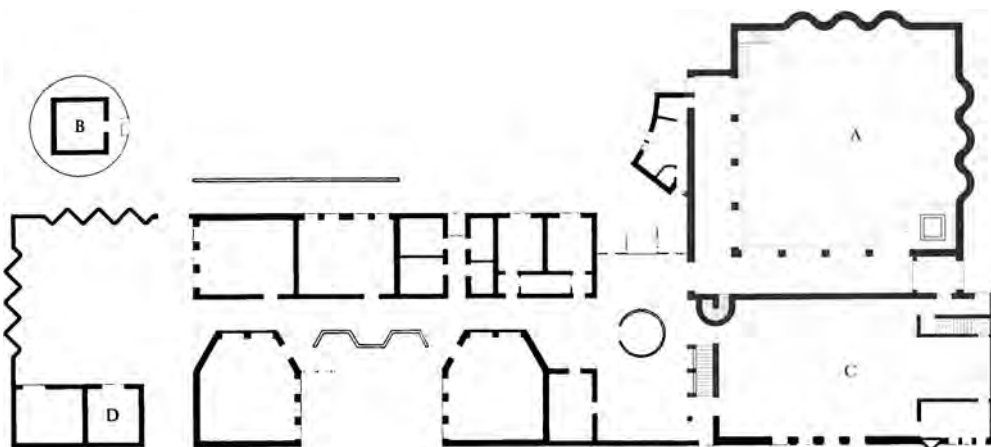

Fig. 3. Grundplan 1:600, tegnet af Marianne Nielsen 1990 efter Inger og Johannes Exner. Nord skråt opøfter til højre. A. Kirkesal. B. Klokketårn. C. Mødesal. D. Kapel. – *Grundriss. Norden schräg aufwärts nach rechts. A. Kirchenraum. B. Glockenturm. C. Gemeindesaal. D. Leichenhalle.*

Fig. 4. Indre set fra orgelpulpituret, mod nordvest. Keld Helmer-Petersen fot. 1978. – *Blick von der Orgelepore gegen Nordwesten.*

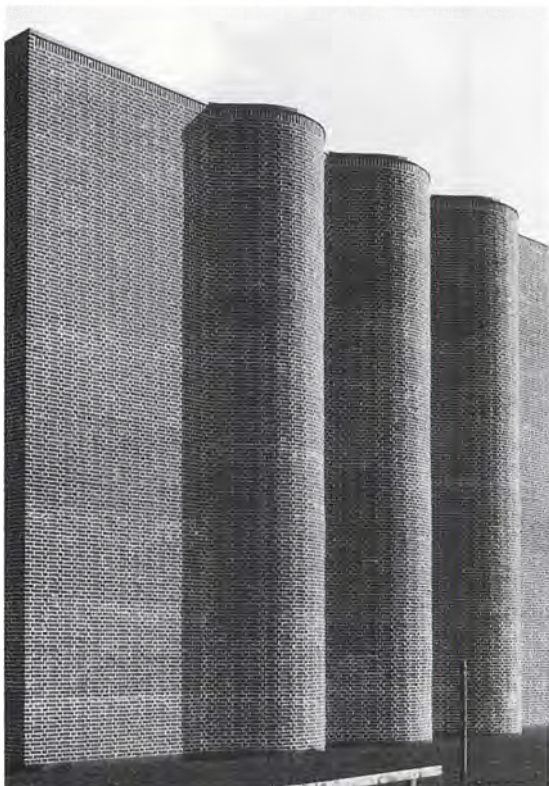
foran alterbordet. *Prædikestolen* er efter nogle forsøg med opstillingen anbragt ved nordvæggen; den er af gennembrudt murværk med en vifteformet himmel udført af henholdsvis lakeret og gråmalet træ. *Stolestaderne*, gråmalede med sorte jernben, står i to grupper dannende en ret vinkel om alterbordet. Mellem arkaderne foran de to syd- og vestvendte bagvægge er udsændt amfiteatraliske *pulpiturer* med balustrader bestående af rammeværk i lakeret træ med felter hvorpå mønster af cirkulære huller i gråmalet træ; de forbindes med kirkerummets gulv af en trappe i vesthjørnet.

Kirkens *orgel*, 1982, med 33 stemmer, 3 manualer og pedal, er bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev. Disposition: Hovedværk: Bordun 16', Præstant 8', Principal 8', Bordun 8', Oktav 4', Coppula 4', Terz 3 ½', Superoktav 2', Quint 1 ½', Sesquialtera II, Mixtur V, Trompet 8'; tremu-

lant. Récit: Tværføjte 8', Rørføjte 8', Føjte 4', Cornet III, Trompet 8', Vox humana 8', Clairon 4'; tremulant, nattergal. Positiv: Trægedakt 8', Præstant 4', Rørføjte 4', Nasat 2 ¾', Føjte 2', Sedecima 1', Mixtur III, Cromhorne 8'; tremulant. Pedal: Præstant 16', Subbas 16', Oktav 8', Superoktav 4', Rauschquint III, Basun 16'. Kople: Rec-HV, Pos-HV, HV-P, Rec-P, Rec 4'-P, Pos-P. To kilebælge. Temperering: Kirnberger III. Tegnet af Inger og Johannes Exner. På pulpitur i kirkens nordøsthjørne.

Til *belysning* tjener flere hundrede uafskærmede pærer, ophængt over hele rummet.

Klokkerne, leveret af Thubalka i Vejle 1978, bærer inskriptionerne: »Klokken slår, tiden går, troen på ordet sin prøve står«, »Klokken slår, tiden går, håbet Guds børn dog fejl ej slår« og »Klokken slår, tiden går, kærligheden ej tæller år«. ⁴

¹ B. Østergaard Petersen: Et sogn bliver til, i RStbog 1972, 58-63. Om områdets kirkebyggeri i almindelighed, se Jacob Holdt: Nye kirker i Esbjerg, i RStbog 1975, s. 78-84, og Verner Bruhn: Kirkeliv i Esbjerg, 1987, s. 174-76.

² Jfr. offentlig idé-konkurrence om et by-center mm. i Sædding, i Arkitekten 1964, 19/389, samt B. Østergaard Petersen: Sædden kirke, i RStbog 1979, s. 72-77.

³ Jfr. B. Østergaard Petersen (Stiftsbog 1979, note 2), s. 75. De fire sten dækker over et blyrør, som rummer Sædden kirkes grundstensdokumenter.

⁴ Indskrifterne er fra Hans Agerbeks salme: »Klokken slår, tiden går«.

Redaktion ved Ulla Kjær og Ole Olesen (orgel) 1990.

Fig. 5. Absidiale folder på kirkesalens ydermur. Keld Helmer-Petersen fot. 1978. – *Apsiden*.

Fig. 1. Hjerding vandrekirke, eksteriør. NE fot. 1990. – Hjerding. *Das äussere der Wanderkirche.*

HJERTING VANDREKIRKE

Som følge af befolkningstilvæksten i Esbjergs opland blev den vestre del af det oprindelige Guldager sogn skilt ud som kirkedistrikt i 1986 og som selvstændigt sogn i 1987. En vandrekirke, indviet 18. marts 1984, afløste en kirkesal fra 1933, der til dels var blevet bestyret af den stedlige metodistmenighed.

Vandrekirken, som er bygget til Gesing 1974 af skurvognsfabrikken, Røde Kro, rummer udover kirkesalen, der har 150 pladser, kontorer, konfirmandlokale, køkken og toilet. Blandt det inventar, der er anskaffet til vandrekirken er et *altertæppe*, vævet af Ann Mari Kornerup, samt *dåbsfad* og *-kande*, udført af keramikeren Kirsten Winther Johansen. En *klokke*, leveret af Eijsbouts 1984 og forsynet med indskriften »Gud til ære«, er ophængt i et samtidigt klokkehus.

Den midlertidige bygning påtænkes 1992 afløst af et kirkekompleks, tegnet af Alan Havsteen-Mikkelsen efter en skitsekonkurrence mellem tre udvalgte arkitektfirmaer i 1989. Ifølge projektet¹ skal komplekset bestå af selvstændige enheder: En konfirmand- og forsamlingsbygning, en kontor- og graverbygning, et kapel, samt selve kirken, hvortil der er knyttet våbenhus og betjeningsrum. Et fritstående klokketårn er anbragt i kirkens øst-vest-akse ud for våbenhuset. Som alterudsmykning er bestilt en samling bibelske figurer udført af Robert Jacobsen. Det øvrige inventar tegnes af arkitekten.

¹ Jfr. Alan Havsteen-Mikkelsen: Ny Kirke i Hjerding, Ribe Stift, i RStbog 1990, s. 29-42.

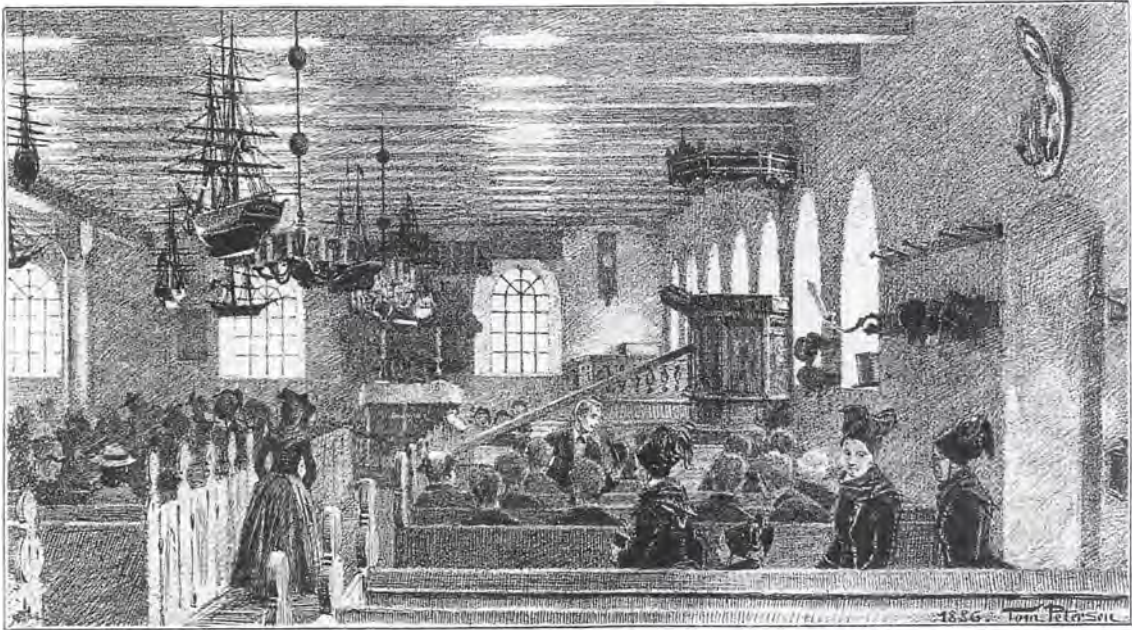

Fig. 1. Sønderho kirkes indre før en gudstjeneste. Tegning af Peter Tom-Petersen 1886 (s. 2187). Efter Danmark i Skildringer og Billeder, 1887-90. – *Der Kirchenraum von Sønderho vor Beginn eines Gottesdienstes. Zeichnung von Peter Tom-Petersen 1886.*

KIRKERNE PÅ FANØ

DEUTSCHES RESÜMEE S. 2209.

Den 17 kilometer lange ø er den nordligste af de tre Vadehavsøer ud for den sydlige del af Jylland: Fanø, Mandø og Rømø. Øen skilles fra fastlandet ved et halvanden kilometer bredt farvand, Grådybet, og består af flyvesandsdannelser, klitter og lavere strækninger. Langs østkysten er en smal strimmel marskland, langs vestkysten en bred forstrand, der i ældre tid var eneste farbare kørevej til Sønderho. Det opdyrkede land indskrænker sig til områderne omkring Nordby, Rindby og Sønderho. Øen har næppe haft nogen (større) bebyggelse i oldtiden, idet der ingen oldtidsminder er fundet. Den nævnes første gang i ølisten i kong Valdemars jordebog, omkring 1231, hvor det angives, at kongen og hans jægere havde et »hus«, hvor de kunne komme under tag.

En kirke på Fanø, formentlig beliggende i Rindby (se ndf.), nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Oldemoder¹ ved midten af 1300'rne. Øen må da have udgjort ét sogn. Senest på reformationstiden og muligvis allerede i 1400'rne deltes den i to sogne, idet Sønderho udskiltes som et selvstændigt sogn med egen kirke. En fortegnelse fra 1538 over sognepræsternes indtægter nævner præstekaldene Fanø og Sønderho,² og af et kongebrev fra 1545 får man det indtryk, at øen da en tid – måske i flere generationer – havde haft to kirker. Ifølge brevet skulle de, som fiskede fra Fanø (Nordby), Sønderho og Mandø hver betale en afgift, »Vor Frue lod fisk« (se ndf.), til »samme Fanø, Sønderho og Mandø kirker«, sådan som det »altid har været udaf gammel tid«.³

Fig. 2. Udsnit af Johannes Mejers trykte kort over Vadehavsområdet 1649. Kortet gengiver forholdene, således som Johannes Mejer forestillede sig, at de havde taget sig ud i 1200'rne. Øerne er vist landfaste med Jylland. Øst for Fanø er afsat en ødekirke »S. Anna« (s. 2108). Fra *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein, 1652. – Ausschnitt aus der von Johannes Mejer gedruckten Karte von dem Wattenmeergebiet 1649. Die Karte zeigt die Verhältnisse im 13. Jahrhundert so, wie Johannes Mejer sie sich vorstellte. Die Inseln werden dargestellt, als wären sie mit Jylland verbunden. Östlich der Insel Fanø ist eine öde Kirche »S. Anna« eingetragten. 1652.*

Det nordlige sogn (det nuværende Nordby) bevarede længe det oprindelige navn Fanø, og kirken omtaltes som Fanø kirke. I præsteindberetningen til Ole Worm, 1638, hedder det: »dette nordlige sogn bærer navnet på det hele (Fanø, Fanø kirke), fordi det er ældre, aneligere og tættere befolket end det sydlige«. ⁴ Endnu på Videnskabernes selskabs kort 1804 (fig. 3) er Nordby kirke afsat som »Fanø kirke«. Hertil svarer, at udtrykket »fannik« stadig betegner en indbygger i Nordby, mens beboerne i Søndersø hedder »sønderhøninger«.

De nuværende to kirker er opført henholdsvis 1782 (Sønderho) og 1786 (Nordby) efter at de forudgående kirker var revet ned. Sønderho kirke er rejst på forgængerens plads, mens Nordby kirke blev flyttet fra Rindby og knap to kilometer længere mod nord. Vi kender ikke alderen på de to gamle kirker; de var af teglsten i langhusform og synes i det mindste at række tilbage til 1500'rne.

Rindby, der altså rummede en kirke indtil 1786 og fortsat har bevaret sin kirkegård (s. 2146f.), må være øens oprindelige kirkested. Den kaldes i en regnskabsliste fra 1538 for Kirkeby, ⁵ og her findes det største opdyrkede område, ⁶ tilmed i en overkommelig afstand fra bådenes anløbsplads ved den nuværende havn og færgeløje i Nordby.

†S. Annæ kirke. Den lokale tradition har imidlertid siden 1700'rne forklaret sognedannelsen som udskillelsen af to ligevægtige sogne fra et ældre sogn, hvis kirke, S. Annæ kirke, lå midt på øen. Nordbypræsten skrev o. 1776 i sin kaldsbog: »Man mener, at her i gamle dage har kun været en kirke for samtlige øens beboere, samme kaldtes S. Annæ kirke, og har ligget midt i landet på et sted, som kaldtes Annæ dal, hvor rudera (ruiner) af bygningen endnu kan findes. Men det er uvist, hvornår denne kirke er blevet nedbrudt og beboerne delt i to menigheder«. ⁷ En lignende, næsten ordret fremstilling blev samme år givet af præsten i Sønderho, der slutter således: »Siden er den (S. Annæ kirke) formelst sandflugt blevet fordærvet, nedbrudt og flyttet og beboerne delte i tvende menigheder, da Nørby sogn flyttede kirken til nør, og Sønderho sogn sin kirke til sønder. Når dette skete har man ingen vis efterretning om«. ⁸

Lokaliteten Annæ dal kendes i dag som Annesdal Bjerg, en 21 m høj klit i Fanø klitplantage i skellet mellem de to sogne. Stedet ligger ca. en halv kilometer fra Vadehavet ved bugten Albuen. Kartografen Johannes Mejer gengiver stedet på tre af sine håndtegnede kort, fra ca. 1650-55. ⁹ På et trykt kort (fig. 2), dateret 1649, ¹⁰ er et »S. Anna« med signaturen ødekirke angivet ude i Vadehavet øst for Albuen. For samtlige kort gælder, at de er en del af Johannes Me-

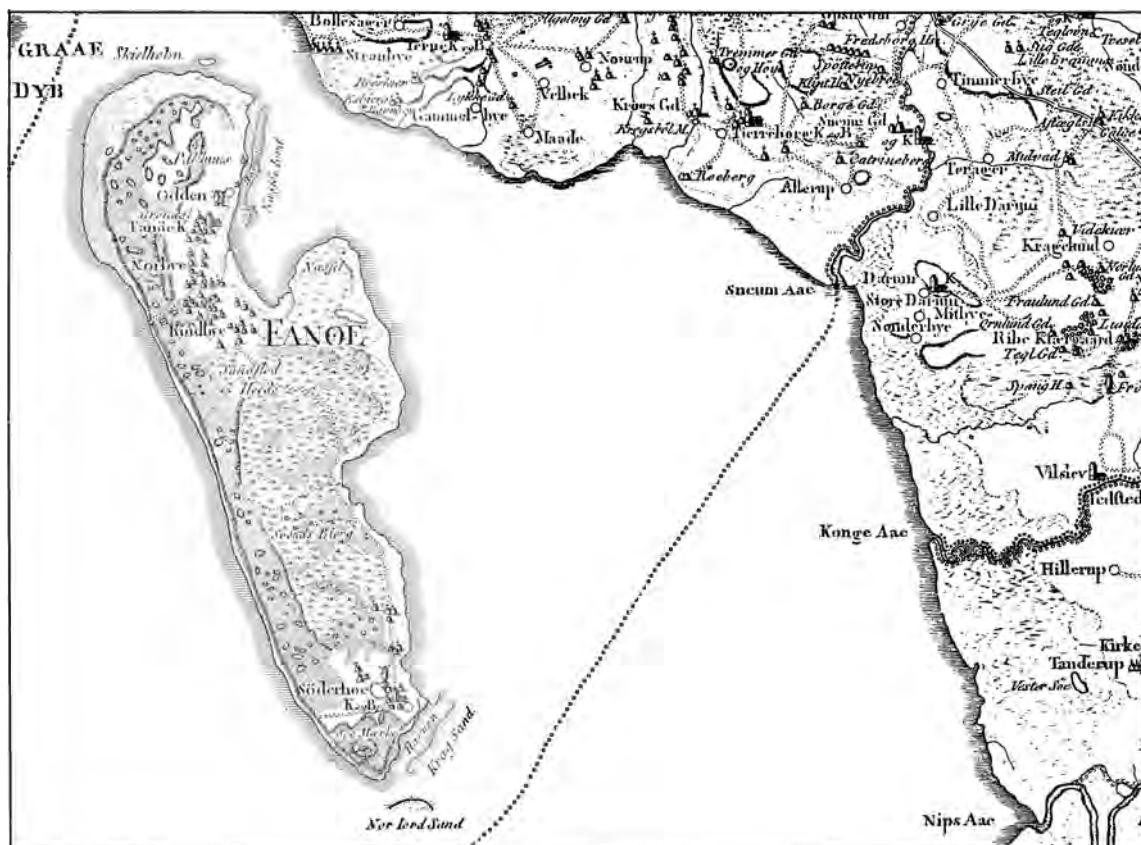

Fig. 3. Fanø omkring 1800. Nordby kirke, der 1786 flyttedes fra det gamle kirkested i Rindby, benævnes her stadig Fanø kirke; selve skipperbyen Nordby er afsat som Odden. Sønnerho, hvis kirke blev nybygget 1782, ligger på øens østside i læ af sydspidsen. Det store uopdyrkede område mellem Rindby og Sønnerho ligger hen som heder og klitter. I Vadehavet mellem Fanø og fastlandet udmunder de tre vandrige åer: Sneum å, Kongeåen og Ribe å (Nips å). Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1804. – *Die Insel Fanø um 1800. Die Kirche von Nordby, die 1786 von dem alten Kirchdorf in Rindby verlegt wurde, wird hier noch die Kirche von Fanø genannt. Der eigentliche Schifferort Nordby ist als Odden eingetragen. Sønnerho, dessen Kirche 1782 neugebaut wurde, liegt auf der Ostseite der Insel geschützt von der Südspitze. Das grosse unbebaute Gebiet zwischen Rindby und Sønnerho liegt brach als Heide und Dünenlandschaft. Zwischen Fanø und dem Festland münden die drei wasserreichen Flüsse ins Wattenmeer aus: Sneum å, Kongeåen und Ribe å (Nips å). Ausschnitt aus der Karte der Gesellschaft der Wissenschaften, 1804.*

jers historiske kortarbejder, hvortil der i almindelighed ikke fæstnes lid.¹¹

Fanøs historiker, Niels Møller Kromann, sluttede sig til den lokale tradition og identificerede Johannes Mejers oplysninger om en S. Annæ kirke med omtalen af en kirke på Fanø o. 1350. Kromann har ikke selv set stedet, men – skriver han – det skal have kunnet udpeges indtil anlæggelsen af statsplantagen o. 1900.¹²

Som nævnt ovenfor er det rimeligt at pege på Rindby som Fanøs gamle kirkested, men hermed er det ikke udelukket, at der har ligget en

kirke eller måske mere sandsynligt et kapel i nærheden af Albuen. Det sent indførte navn Anna antyder, at kapellet må være kommet til i senmiddelalderen, vel i 1400'rne, og det kan da tænkes at være et kapel – måske af midlertidig karakter – i tilslutning til en senere nedlagt bebyggelse ved Albuen på øens østkyst. Ifølge den ovennævnte regnskabsliste fra 1538¹³ var der 21 afgiftspligtige mænd i Sønnerho sogn, hvoraf de ti var hjemmehørende i »Albo«, dvs. Albuen.¹⁴

Fanø var fra gammel tid kongens ejendom og hørte under Ribe ladegård. 1741 solgte kronen

Fig. 4. Julius Exner: »Indledning til en dåbshandling på Fanø« (Sønderho kirke), 1881-82 (s. 2186). Efter Små Kunstbøger, 1910. – Julius Exner: »Einleitung einer Taufhandlung auf Fanø« (Sønderho Kirche), 1881-82.

øen og kirkerne til øens beboerne med forpligtelsen til fortsat at holde kirkerne vedlige.¹⁵

Kirkernes økonomi var i ældre tid i almindelighed ret ringe¹⁶ og adskilte sig fra landsognene inde i landet ved, at der ikke betaltes korntiende, men kun en ubetydelig kvægtiende. Fra senmiddelalderen kendes en *afgift af fiskefangsten*, kaldet »Vor Frue lod«, der betaltes til kirkernes vedligeholdelse.¹⁷ Denne naturalieafgift var o. 1600 afløst af penge, der betaltes af både »indlændinge og udlændinge«, altså også af fremmede skibe. Ifølge Varde syssels kirkestol 1608¹⁸ modtog Fanø kirke (dvs. Nordby kirke) en daler af hver »line-evert« (et fartøj, hvorfra man med kroge fiskede hvidling og torsk) og 3 mark af hver »garn-evert« (et fartøj, som fangede rødspætter). Foruden denne afgift og kvægtienden

ejede kirken nogle engstykker i Hillerup og Jested på hver side af Kongeåen, i Farup og Vilslev sogne. I Sønderho var bådafgifterne de samme, men her havde man ingen græsgange på fastlandet.

Afgifter på fiskefartøjer og på skibe blev fortsat opkrævet i 1700'rne. Stiftamtmanden approberede 1745 et sæt graduerede afgifter, der tog hensyn til bådenes størrelse. Herudover skulle de, der gik til alters, årligt betale en skilling, dog ikke de fattige.¹⁹ Ifølge kaldsbogen i Nordby, o. 1776, kunne kirken afkræve 4 danske mark af hvert fremmed skib, som lå vinteren over i havnen.⁷

Afgørende for kirkernes økonomi blev fra 1600'rne en *afgift på stolestaderne*, hvortil kom en mindre betaling for begravelse. Provstiskriveren

indstævnedes 1683 beboerne i begge sogne for påstået restance med stolestadepengene. Beboerne indvendte, at staderne fra arilds tid havde tilhørt deres »stavne og væringer«, og selvom nogle af dem skulle have lovet at give noget til kirken, så var der ingen faste regler herom; de ville dog gerne efter evne give et bidrag til kirkernes vedligeholdelse. Seks år senere, 1689, indkaldte skriveren igen restanterne for retten, og krævede nu, at tolv af de bedste mænd i Nordby og seks af de bedste i Sønderho skulle have ansvaret for inddrivelsen af beløbene. Samtidig blev det oplyst, at der i begge sogne fandtes »inderster, husfolk, ledige karle og kvinder«, som lod sig betjene med alterets sakramente uden at give noget til kirken.²⁰

Stolestadeafgifterne var betydningsfulde for større istandsættelser og byggearbejder og var med til at finansiere de nye kirker 1782 og 1786, da en betragtelig del af udgifterne blev lignet på stolestaderne. Nordbypræsten skrev o. 1776 i kaldsbogen: »Stolestaderne ejes ikke af kirken, men er solgt til beboerne, som ejer dem til evindeligt arv og eje. Ved dødsfald giver den nye ejer af sædet en kendelse til kirken, højst en mark, for at få sit navn indskrevet i kirkeværgernes bog. Ved reparation af kirken udredes omkostningerne efter staderne, så enhver betaler af sine stole.«⁷ – At leje et stolestade blev dermed ikke blot en ret, men også en pligt, som påhvilede alle voksne over 16 år. Der blev udarbejdet omfattende registre over stolestaderne (jfr. s. 2149, fig. 4) forud for nybyggeriet i 1780'erne, hvor det var en forudsætning, at der var et sæde til rådighed for samtlige voksne, dvs. over 700 personer i hver af de to sogne.²¹

Kirkebygningernes fornyelse i henholdsvis 1782 og 1786 har nær sammenhæng med befolkningstilvæksten og de stigende konjunkturer. Nordby og Sønderho ændrede sig i løbet af 1700'erne fra relativt små fiskelejer til driftige skipperbyer med skibe i inden- og udenlandsk fart.²² De rummelige kirker står som monumenter over den første store sejlskibsperiode i årene før Englandskrigene, den såkaldte »sølvalder« (øens »guldalder« faldt i sidste halvdel af 1800'erne). Et næsten symbolsk udtryk var flyt-

ningen af Nordby kirke fra landbrugsområdet i Rindby nærmere havnen i Nordby.

De nye kirker er store rektangulære langhuse, hvis *grundplaner* afspejler de forudgående, mindre bygninger. Disse havde i tidens løb fået samme form ved tilføjelsen af »kviste« på nord-siden. Denne særlige kirketype, der med en vis ret kunne kaldes en Vadehavskirke, kan endnu ses på Rømø (jfr. DK. SJyll. s. 1419-42), hvis kirke modsat Nordby og Sønderho ikke blev nybygget.

¹ Jfr. s. 1020f. Kirken var takseret til en afgift på 4 skilling sølv.

² RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 82-83.

³ Danske Magasin, 4. rk., I, s. 110.

⁴ Præsteindberetninger til Ole Worm, udg. af Frank Jørgensen, I, 1970, s. 249-52.

⁵ En bevaret liste for 1538 i Riberhus lensregnskaber (RA. Reg. 108 A) opregner på Fanø i alt fire lokaliteter med navnene på de mænd, som skulle betale afgift: Nordby 13, Kirkeby 9, Sønderho 11 og Albo 10. Af sammenhængen fremgår det, at Kirkeby ligger i Nordby sogn og må være identisk med det nuværende Rindby.

⁶ H. Meesenburg m. fl.: Fanø – bebyggelse og landskaber, Bygd, Esbjerg, 1977.

⁷ Liber daticus for Nordby o. 1776ff. Ved embedet.

⁸ Liber daticus for Sønderho o. 1776ff. Ved embedet.

⁹ Jfr. N. E. Nørlund: Johannes Mejers kort over det danske rige, bd. 2, 1947. Stedet benævnes henholdsvis »S. Anne(n)berg« (planche 39), »S. Ann.« (planche 42) og »S. Annen« (planche 43).

¹⁰ Gengivet i *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652.

¹¹ Jfr. P. Lauridsen: *Kartografen Johannes Mejer, Historisk Tidsskrift*, 6. rk., I, 1887, s. 337ff. – Johannes Mejer tager udgangspunkt i fantastiske fortællinger, at Vesterhavsøerne engang skulle have været sammenhængende og landfaste med Jylland. Hans historiske kortarbejder o. 1650 er et forsøg på at vise Vadderne langs Nordslesvigs kyst o. 1240. Her anbringer han en mængde navne på byer, kirker og kapeller, der senere skal være gået under. Man finder her foruden S. Annæ kirke bl.a. en ødekirke, Geistrup, på Peter Mejers sand i havet syd for Sønderho, en kirke kaldet Legstrup på Kjeldsandet mellem Sønderho og fastlandet, en Catrinekirke på Mandø flage og flere andre kirker omkring Mandø. Selvom vadekortets troværdighed er afvist, fortæller man mand og mand imellem stadig om de store landstrækninger med de

mange kirker, som havet har taget, i Sønderho således sagnet om kirkeklokken, der skulle være fisket op af havet vest for Mandø og stamme fra en undergået kirke.

¹² N. M. Kromann: *Fanøs Historie*, I, Esbjerg 1933, s. 18-19.

¹³ RA. Reg. 108 A.

¹⁴ Jfr. H. K. Kristensen: *Gamle sydvestjyske fiskelejer*, Varde 1965, s. 113.

¹⁵ N. M. Kromann: *Fanøs Historie*, I, Esbjerg 1933, s. 27-45.

¹⁶ Også præsternes indtægter var beskedne. Kaldet i Sønderho var 1632 sammen med Mandø, Rømø og Lønne så ringe, at det ikke kunne underholde en præst. Jfr. Kanc. Brevb. 23. april 1632.

¹⁷ *Danske Magasin*, 4. rk., I, s. 110. – H. K. Kristensen (note 14, s. 42) forklarer en lod fisk som en mandspart af hvert fartøj en dag om året. Vor Frue

lod er en afgift af forårsfiskeriet på Vor Frue dag, den 25. marts.

¹⁸ H. K. Kristensen: *Varde Syssels Kirkestol*, i *Årb-Ribe X*, 1940, s. 116.

¹⁹ N. M. Kromann: *Fanøs Historie*, Bd. II, Esbjerg 1934, s. 424f.

²⁰ N. M. Kromann: *Fanøs Historie*, bd. II, Esbjerg 1934, s. 421.

²¹ Manglen på tiendeindtægter medførte, at flere udgifter og pligter blev pålagt de enkelte. I Sønderho skulle hver af sognemændene således vedligeholde 2 alen af det plankeværk, der omgav kirkegården, se s. 2153.

²² Jfr. Morten Hahn-Pedersen: *Fanø i sejskibstiden*, Esbjerg 1989, og Niels Frederiksen: *Sønderho. En skipperby i Vadehavet*, Esbjerg 1989.

Redaktion ved Niels Jørgen Poulsen 1990.

Fig. 1. Kirken og kirkegården set fra sydvest o. 1880. Litografi efter egen tegning af Thomas Schmidt. I Nordby sognearkiv. – *Südwestansicht von Kirche und Friedhof um 1880. Lithographie nach eigener Zeichnung von Thomas Schmidt.*

NORDBY KIRKE

FANØ, SKAST HERRED

Kirken er opført 1786 som afløser for sognets gamle kirke i Rindby (se s. 2146f.). Den kaldtes ligesom for-gængerens i Rindby længe for Fanø kirke (jfr. den historiske indledning s. 2108). Kirken ejedes af sognets befolkning, der var forpligtiget til selv at holde den vedlige. Den overgik til selveje o. 1913. – Ifølge et *sagn* skal kirken til dels være opført af pommersk fyr fra et strandet skib.¹ Andre *sagn* fortæller, at den malmstøbte døbefont var skænket af en prinsesse, som Fanøboerne reddede af havsnød.²

Kirken, der i sommeren 1786 rejstes på marken syd for Nordby (sml. matrikelkortet 1820, fig. 3), omgives nu af bebyggelse på alle sider.

Området omkring kirken blev samme år taget i brug som *kirkegård*, efter at det var blevet betydeligt forhøjet med tilkøbt jord og indhegnet med et plankeværk. Kirkegården er med tiden udvidet med mindre jordstykker til de tre sider: 1847 mod nord, i 1850'erne mod vest³ og 1873 mod øst⁴ helt frem til gaden. I 1890'erne var der planer om at erhverve et større areal vest for kirkegården til begravelse, men det måtte opgives, fordi grundvandet stod for højt. I stedet indrettedes en assistenskirkegård, Vestre kirkegård, i plantagen 800 m vest for kirken (se s. 2141).

Hegn og indgange. Kirkegårdens østre afsnit, ud imod gaden, indrammes af en rødstensmur fra 1873⁴ med hvidtede liséner og afdækning med tandsnitsgesims (sml. fig. 2). Hovedindgangen midt i muren består af port og to låger, lukket af hvide stakitfløje mellem hvidtede piller, der er afsluttet med pyramider og kugler. Muren, der hælder stærkt udad, er 1947⁴ forlænget frem til det sydvestre hjørne. Den afløste i sin tid en tmur fra o. 1820,⁵ som frem til udvidelserne indhegnede hele kirkegården. Vestre og nordvestre side omgives af tjærede plankeværker, således som det også ses på ældre afbildninger (fig. 1).

Langs kirkegårdens nordside er en hæk af naur og inden for sydmuren vokser klippede seljerøn. To små alléer af stynede elmetræer mellem gaden og kirken er muligvis en rest af en »forskønnelse« fra 1888, hvortil kirkeværgen Thomas Schmidt lod udarbejde en plan (fig. 2) med alléer, gruslagte gange og ligusterhække.

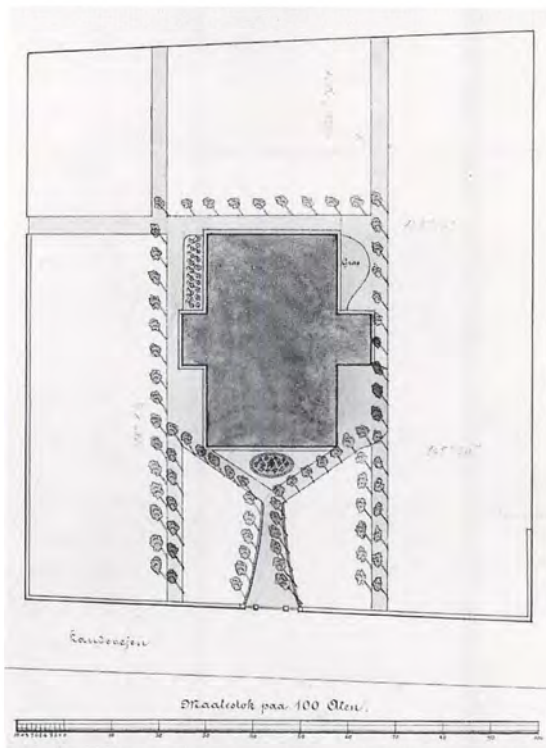

Fig. 2. Plan til kirkegårdens forskønnelse 1888 (s. 2114). Tegning i kirkens arkiv. – *Plan für die Verschönerung des Friedhofs 1888.*

Kirkegården havde indtil da til dels henligget i græs. I et reglement for kirken 1792, udarbejdet af sognepræst og birkedommer,⁶ indskærpes det, at det mod bødestraf er forbudt at indlade får eller andre kreaturer på den nye kirkegård eller på kirkegården i Rindby.

Et *ligkapel*, vest for kirkegården, af røde sten og tækket med sortglaserede vingetegl er opført 1952 efter tegning af arkitekt Søren Nørgaard, Esbjerg. Et *tnødtørftshus* var opført 1888.

BYGNING

Kirken, der blev indviet 1. oktober 1786, er opført af bygmester Peder Frisvad. Det er en stor rektangulær, klassicistisk bygning med helvalmet tag. Kirken vender øst-vest, men alteret (oprindeligt et »prædikestolsalter«) er imod sædvane placeret midt for den søndre langside, og hele stoleværket i den store forsamlingsaal er orienteret mod alterstedet som bygningens og indretningens samlingspunkt. To små tilbygninger midt i langmurene tjener som henholdsvis våbenhus (nord) og sakristi (syd). Til østgavlen er 1906 føjet en mindre bygning, nu dåbsværelse, tegnet af Vilhelm Holck. Han opsatte samme år den nuværende kobbertækkede tagrytter, der afløste et mindre spir.

Kirken, hvis tilblivelseshistorie der er gjort nærmere rede for i det følgende, er bygget til at kunne rumme over 700 mennesker, et antal der med pulpiturets opsætning 1844 blev øget til et tusinde. Den velproportionerede bygning er opført af røde, mørkbrændte mursten i blank mur. Der er brugt krydsskifte, og stenene måler gennemgående 23,5 × 11,5 × 5,5 cm. Murtykkelsen er ca. 60 cm, svarende til to en halv sten. Murene hviler på en høj, sortsværtet sokkel og afsluttes i en rigt profileret, hvidtet gesims.⁷ I hver gavlen er en svagt fremspringende midtrisalit endende i en frontispice, der viderefører gesimsen. I gavlen i vestre risalit er en lem, mens den østre (nu dækket af den nyere udbygning), der før rummede kirkens klokke, havde et glamhul. Det lille sakristi bag alteret og våbenhuset ved nordsiden er opført i ét med kirken som små, lave tilbygninger, smykket med tilsvarende ge-

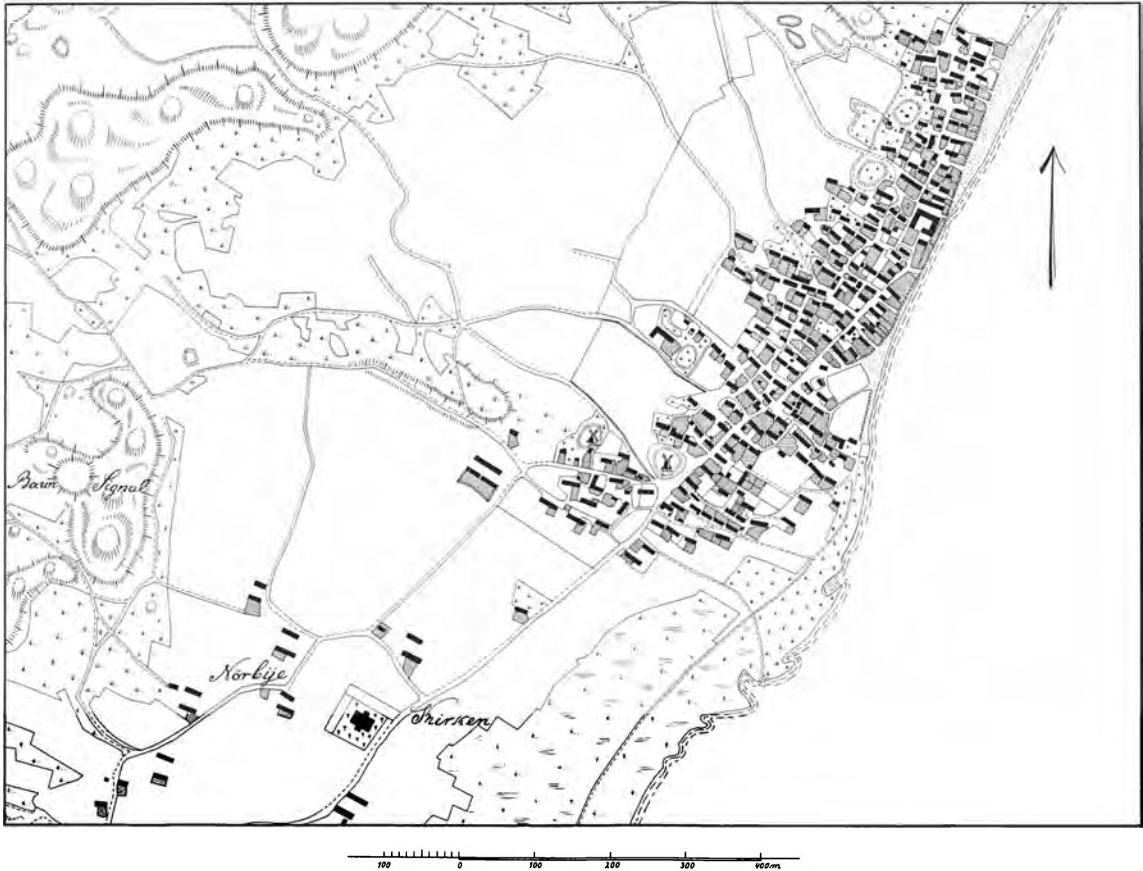

Fig. 3. Nordby kirke og omgivelser 1820. Udsnit af kort over Odden by, opmålt til matrikuleringen 1820 af Thobøll. Kopieret af Anna Brinch Thorsen 1989. 1:10000. – *Die Kirche von Nordby und Umgebung 1820. Ausschnitt aus einem Plan von dem Ort Odden. Vermessen 1820 für die Ausfertigung der Katasterkarten. Kopie 1989.*

simser. Taget er tækket med blåglaserede vingetegl, 1862 kaldet for »hollandske tagsten«, med blyafdækning på grater og mønning.

Bygningen er disponeret med i alt 18 store, rektangede *vinduer*, seks i hver langside og tre i hver gavle. Alle er i brug med undtagelse af det midterste i østsiden, som blev lukket i forbindelse med tilbygningen 1906. De smårudede vinduer blev ændret ved Vilhelm Holck 1896 (jfr. ndf.), men fik ved restaureringen 1971-72 igen deres oprindelige, karakteristiske udseende med bryn af kantstillede sten, svarende til sålbænkene; over brynene er et udmuret spejl under et kurvehanksformet aflastningsstik. Brynene har kirken til fælles med herregården Lunderup ved Varde og Bramminge hovedgård (se ndf.). Fire små diagonaltstillede vinduer, to over

henholdsvis sakristi og våbenhus, er tilmuret 1887⁴ og fremtræder i dag som blændinger.

Der er adgang til kirken via to rundbuede *døre* i våbenhusets sidemure, hvoraf den østre er udvidet 1916.⁴ En dør fører fra våbenhuset til kirkens *indre*, et stort, lyst rum med hvidtede vægge, helt optaget af stovværket, der som nævnt vender imod alteret i skibets sydside. Som i det ydre beherskes alt af en gennemført symmetri, spejlet omkring kirkens hovedakse mellem alter og indgangsdør. Træloftet over det knap fem meter høje rum består af 21 bjælkefag, som hviler på en kraftig, langsgående bjælke, båret af seks stolper midt i rummet.

Kirkebyggeriet 1786. Drivkraften bag ønsket om at bygge en ny og større kirke nærmere Nordby udgik fra Nordbyboerne selv under le-

delse af kromand og færgesjæ Niels Jacobsen. Efter en ansøgning 10. oktober 1784 (omtalt s. 2150) opnåede de 20. maj 1785 kongens tilladelse til, at den gamle kirke måtte nedrives og en ny opføres på grunden syd for Nordby. Tegningen til denne, »en fuld-rummelig og teglhængt kirke uden tårn«, skulle dog forinden godkendes af stiftsøvrigheden,⁸ der allerede i sin anbefaling af ansøgningen havde stillet som betingelse, »at alteret vorder opført, ikke som i den gamle kirke, i det ene hjørne, men midt for den østre ende, samt at prædikestolen stilles således, at den prædikende kan ses og høres overalt«.⁹

Kongens tilladelse til at flytte kirken blev bekendtgjort ved et kirkestævne søndag den 2. august 1785 og udløste straks en protest fra beboerne i området omkring den gamle kirke, i Rindby og Byen. I et brev 15. august til stiftamtmand og biskop indvendte de, at den udpegede grund var ubekvem for dem og for lavt liggende til kirkegård. Rindbyboerne foreslog i stedet et jordstykke sydvest for samme toft, der kunne fås for 220 rdl., og dermed var 30 rdl.

billigere end Nordbyboernes grund.¹⁰ Efter en del korrespondance fulgte stiftsøvrigheden ud på efteråret 1785 sognepræst Hans Friis' anbefaling og bestemte, at kirken skulle opføres på den grund, som Niels Jacobsen og byggekomiteen allerede havde købt til formålet.¹⁰ Skødet på byggegrunden, der målte 95 × 85 alen, er dateret 17. nov. 1785.¹¹

Første projekt til en ny kirke. Nedbrydningen af kirken i Rindby begyndte 16. januar 1786, da man tog fat på tårnet (se s. 2150). På det tidspunkt var det dog ikke endelig afgjort, hvem der skulle bygge den nye kirke. Af et brev fra byggekomiteen ved Niels Jacobsen og Morten Pedersen Terkelsen 14. marts 1786¹⁰ fremgår det, at stiftsøvrigheden nogen tid forinden (måske sidst på året 1785) havde godkendt en tegning. Hvordan dette første projekt, hvis mester er ukendt, har taget sig ud, kan kun indirekte udledes af brevvækslingen med stiftsøvrigheden. Der synes at have været tale om et stort rektangulært hus, orienteret nord-syd og med alteret midt for den østre langside; bygningen var afdækket med to langsgående sadeltage ligesom

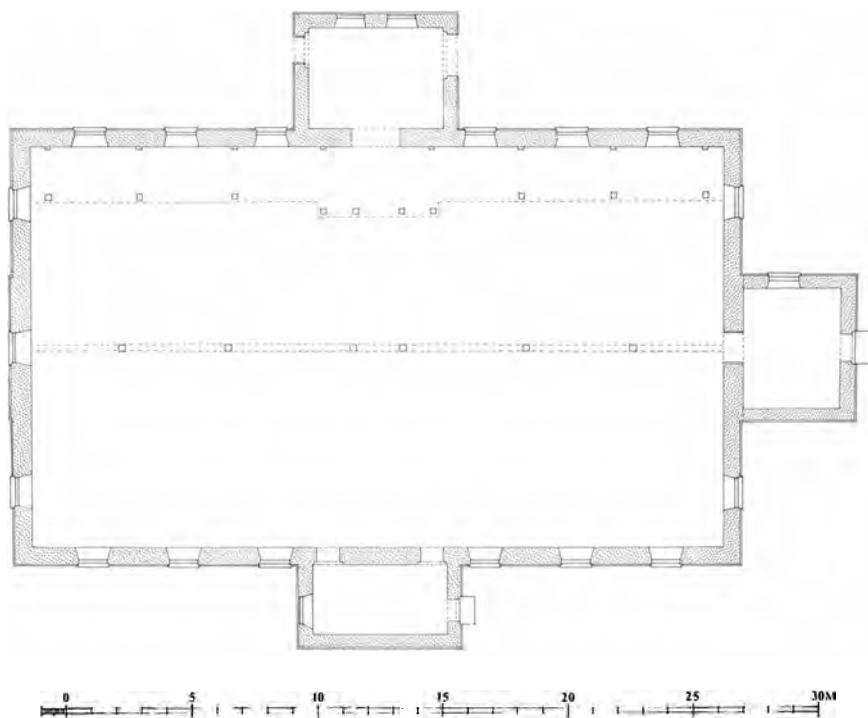

Fig. 4. Grundplan 1:300. Målt af Rolf Graae og J. Aa. Aakjær 1969, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Grundriss*.

Fig. 5. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1984. – *Nordostansicht der Kirche.*

kirken i Sønderho, opført fire år forinden. Opførelsen af denne kirke havde været udbudt i licitation, men »der var intet bud sket af nogen, som man dertil kunne betro.«

Peder Frisvads projekt. Kontakten med bygmesteren i Varde, Peder Frisvad, var etableret inden 13. februar 1786, da han signerede en skitse-mæssig opmåling¹² af den gamle kirke, hvis tårn da allerede var revet ned. Denne tegning skulle bruges som beregningsgrundlag for stovværket i den nye kirke. I det ovennævnte brev til stiftsøvrigheden 14. marts 1786 skriver Niels Jacobsen og Morten Pedersen Terkelsen: »Da vi haver accorderet med bygmesteren signor Peder Friisvad om arbejdet... så har (han) derefter leveret os følgende tegning på den nye kirke med betydning, at dersom samme måtte følges, ville det både spare i bekostning og desforuden blive standhaftigere end det ellers kunde ved tvende udbygninger fra hver side med en rende imel-

lem efter den første tegning. Og da vi ved at eftertænke benævnte bygmesterens foregivende også har fundet god grund i samme og seer tilige, at kirkens indretning kan blive mere til indbyggernes fornøjelse efter den sidste tegning end efter den første allerede indsendte, så tager vi os den underdanige frihed og beder, at stiftets høje øvrighed ville nådigst approbere følgende sidste tegning i steden for den, som er os hjemsendt med approbation.«¹⁰ Af den videre sammenhæng fremgår det, at Peder Frisvads projekt i det store og hele må have svaret til den nu stående kirke, samlet under et stort tag, blot var bygningen som i det første projekt stadig orienteret med gavlene i nord og syd.

Stiftsøvrigheden sendte 23. marts denne tegning tilbage til pastor Friis og birkedommer Engelstoft i Nordby for at høre deres mening. Frisvads tegning omtales her som den »under litra a, b, c vedgående nye tegning« (formodentlig

plan, snit og opstalt), og man spørger, om ikke »prædikestolen, opført på det sted tegningen udviser, vil medføre den bekvemmelighed, at præsten overalt i kirken vil kunne af menigheden vel høres og forståes?«. ¹⁰

I deres svar til stiftsøvrigheden 27. marts fandt Friis og Engelstoft ikke, at prædikestolen kunne stilles på en fordelagtigere måde for hørende og seende end efter Frisvads tegning. Dog mente de, at »dersom kirkebygningen til mere sikkerhed for vind- og vandfald bedre kunne opføres i øster og vester, og koret altså komme i den søndre side, da ville klokken med mindre bekostning kunne hænge i den østre ende af kirken, som er ud til sognet, end når der til samme skulle på et af våbenhusene anbringes et spir ef-

ter tegningen«. Og således blev det. Kirken blev orienteret øst-vest og med »koret« (alteret) midt for den søndre langside. Med denne ændring blev Frisvads tegning godkendt 17. april 1786. ¹⁰

Bygmesteren Peder Frisvad (1748-87), fra Frisvad mølle nord for Varde, var – efter hvad vi véd om ham – en selvlært mand, der voksede op under godset Nørholm, hvis ejer i disse år var den virksomme og byggekyndige Andreas Charles Teilmann. Af sikre arbejder fra Peder Frisvads hånd kendes foruden Nordby kirke kun planerne til et rådhus i henholdsvis Holstebro og Varde, bygninger som han ikke kom til at opføre. Frisvad arbejdede 1783 for A. C. Teilmann og det er tænkeligt, at han har været med ved opførelsen af hovedbygningen på den

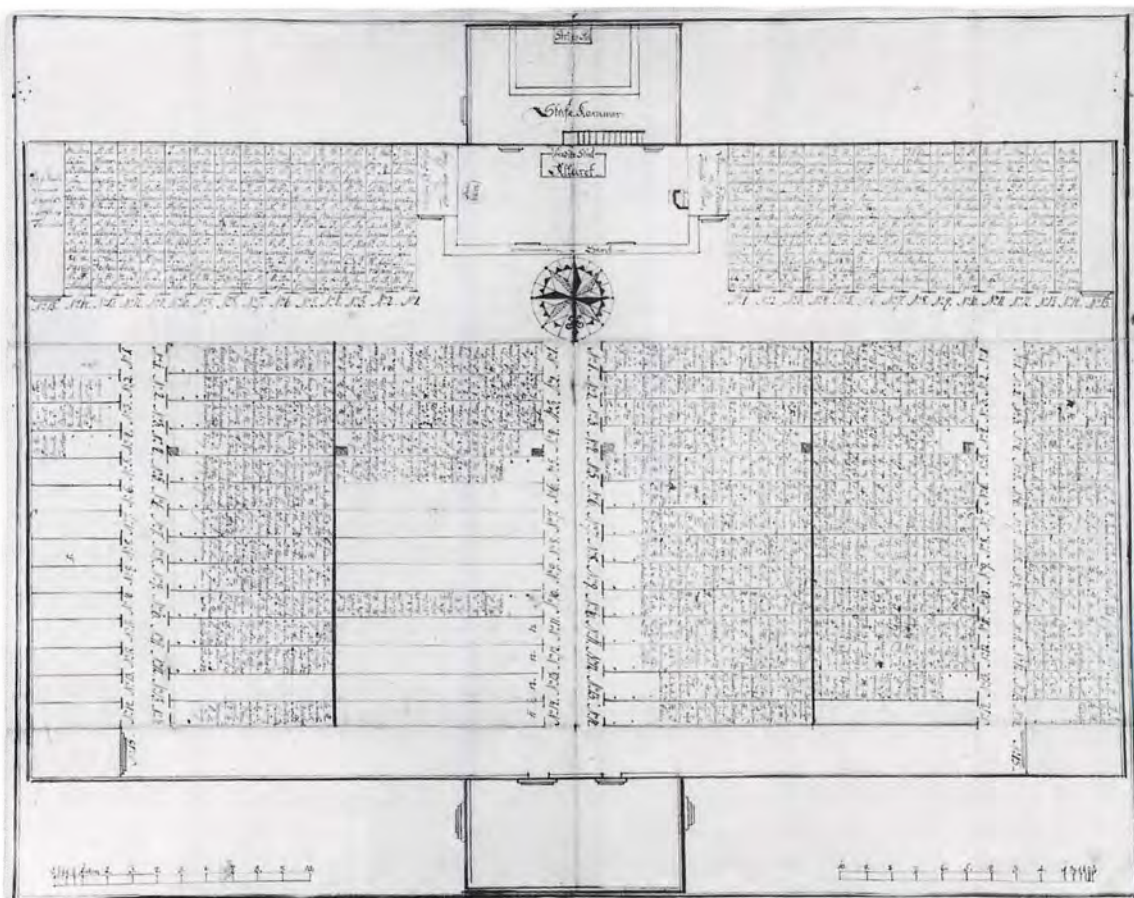

Fig. 6. Grundplan af kirken med stoleindretning og fordeling af sæderne 1786 (s. 2130). Syd opad. Tegning i kirkens arkiv. – *Grundriss von Kirche mit Einrichtung des Gestühls und Verteilung der Sitze 1786. Süden nach oben.*

Fig. 7. Kirken set fra sydøst, i tiden mellem 1889 og 1896. Foto i NM. – *Südsicht der Kirche in der Zeit zwischen 1889 und 1896.*

lille herregård Lunderup, som stod færdig 1785; men om han har leveret egentlige bygningstegninger eller blot arbejdet som muremester vides ikke. Vinduerne i Lunderup har vandrette bryn svarende til sålbænkenes sålskifter, og det samme træk, der også findes på Bramminge hovedgård, færdigbygget 1786, er som nævnt karakteristisk for Nordby kirke.¹³

Bortset fra de kirkerestaureringer, han muligvis har deltaget i, er Nordby kirke Frisvads eneste kirkebyggeri – han døde få måneder efter at kirken var færdig. Opgaven synes at have været funktionelt bestemt: Kirken skulle kunne rumme mindst 700 personer, der hver skulle have et sæde, og alter og prædikestol skulle være placeret, så alle kunne se og høre. Kirkens disposition som et tværvendt kirkerum med alteret i den ene langside synes Peder Frisvad at have overtaget fra det første projekt, og heri var han i god samklang med tidens kirkearkitektur, de store »reformerte« kirkerum,¹⁴ som Fanøboerne

har kunnet opleve på deres rejser til Holland. At bygningen blev vendt 90 grader og alteret dermed anbragt i syd, var – som det fremgår ovenfor – myndighedernes forslag.

Byggeriet blev afviklet i løbet af sommeren 1786 og den nye kirke indviet ved en festgudstjeneste 1. oktober. Af den bevarede regnskabs bog¹⁵ over byggeriet fremgår det, at der allerede i dec. 1785 blev hjembragt en ladning tømmer fra Norge. De øvrige materialer blev hentet i Hjerting og Ribe, ved Rømø og i Hamborg og Altona. En afregning på mursten fra Ribe Kærgård, udskibet fra Darum, viser, at i hvert fald en del af murstenene kom fra lokale sydvestjyske teglværker. Andre mursten købtes af mænd med tykklingende navne: Herman Smoldt, Joh. Slytting og Otte Krönde. For sit arbejde fik bygmesteren Peder Frisvad 840 rdl.¹⁶

Nedbrydningen af den gamle kirke og opførelsen af en ny kom til at koste i alt 6255 rdl. Udgifterne blev finansieret ved salg af det gamle

Fig. 8. Kirken set fra nord 1918. Foto i KglBibl. – *Nordansicht der Kirche 1918.*

blytag og andre materialer, ved frivillige gaver fra menigheden og en kollekt i kirkerne i Ribe stift;¹⁰ hertil kom indtægterne ved salg af stolestaderne i den nye kirke samt en afgift på én rdl. for hver af de 714 sæder i den gamle kirke.¹⁷

Ændringer og tilføjelser. Menighedens tilvækst førte 1844 til opsætningen af et pulpitur langs hele nordvæggen, der tillige rummede kirkens første orgel (se inventar). 1867 blev loftet gipset, og 1889 blev sakristiet delvis inddraget til fyrrum. Arkitekt Vilhelm Holck, Hillerød, en bror til sognepræst Søren Holck, forestod omkring århundredskiftet en række arbejder, der til en vis grad ændrede Peder Frisvads bygning. 1896 blev vinduerne gjort rundbuede, idet vindueshul-lerne blev åbne op til de kurvehanksformede stik, og disse blev udstyret med indsatte vederlags- og slutsten af sandsten, sådan som det endnu ses i den østre tilbygning. Vinduerne fik jernrammer med blyindfattede glasmalerier. Da

man ikke kunne lufte ud gennem de nye vinduer, blev det nødvendigt at etablere et omfattende ventilationssystem med to noget påtrængende, blytækkede udluftningshætter over mønningen (jfr. fig. 8). 1906 ledede Holck opførelsen af den østre *tilbygning*, der sluttede sig til risalitten og fik samme udstyr og tagafdækning som den øvrige kirke. Der er adgang til rummet via en udvendig dør i øst og en dør fra selve kirkerummet. I gavlen er et fladovalt vindue. I ansøgningen til ministeriet 1906 blev ønsket om tilbygningen begrundet med, at man manglede et rum til indledning af kirkegangskoner, til mindre altergange og skriftemål og til konfirmandundervisningen.

Den ottesidede, kobbertækkede *tagrytter* er opsat som klokkespir 1906 og ligeledes tegnet af Vilhelm Holck. Rytteren har rundbuede åbninger i alle otte sider og dækkes af en barokagtig hætte med fløjstang og en stor kobberklædt

kugle. Den oprindelige blyklædte *tagrytter* (jfr. fig. 1 og 7), der blev nedtaget 1906, betegnedes 1791 som »et lidet, blind spir«. ¹⁸ Den var 9 alen høj (ca. 5,6 m) og udformet som en stejl firesidet pyramide med svejfede tagflader endende i en høj jernstang med en vindfløj over to store kugler.

Ved en gennemgribende *restaurering* 1971-72, under ledelse af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas, ¹⁹ fik kirken sine gamle vinduesformer tilbage. En sekundær dør i vestsiden, fra 1889, blev tilmuret; kirken fik nyt varmeanlæg, sakristiet blev genetableret som rum, og ventilationshæfterne på tagryggen blev taget ned. Indvendig blev gipsdækket fjernet, og træloftet kom igen til at stå som malede brædder. Bortset fra den fornyede tagrytter og den østre tilbygning samt enkelte mindre ændringer fremtræder kirken i dag stort set, som da Peder Frisvad afleverede den til menigheden i 1786. Facaderne, der står i blankt murværk, har tidligere været

»afstreget« med hvide, kalkede striber, således som det er gammel tradition på Fanø. Dørene står rødmaledede og vinduerne har hvide rammer. I det indre er væggene hvidtede, og loftet malet i to grå nuancer. I gulvet, der oprindeligt var et rødt murstensgulv, ¹⁸ ligger gule, ottekantede fliser og små og grå firkantede. Under stolene er der træfjæl.

Opvarmning. Kirkens første varmeanlæg, udarbejdet af ingeniør Reck 1889, var installeret i sakristiet og i en fyrkælder i tilknytning hertil. Ved restaureringen 1971-72 fik kirken et varmluftanlæg med oliefyret kedel i kapelbygningen på kirkegården.

Jernankre med forbogstaverne »HF« for sognepræst Hans Friis og årstallet »1786«, året for kirkens opførelse, er indsat i tilbygningens østmur.

Vindfløjen over tagrytteren, der 1906 overførtes fra den gamle rytter, angiver ligeledes kirkens opførelsesår »1786«.

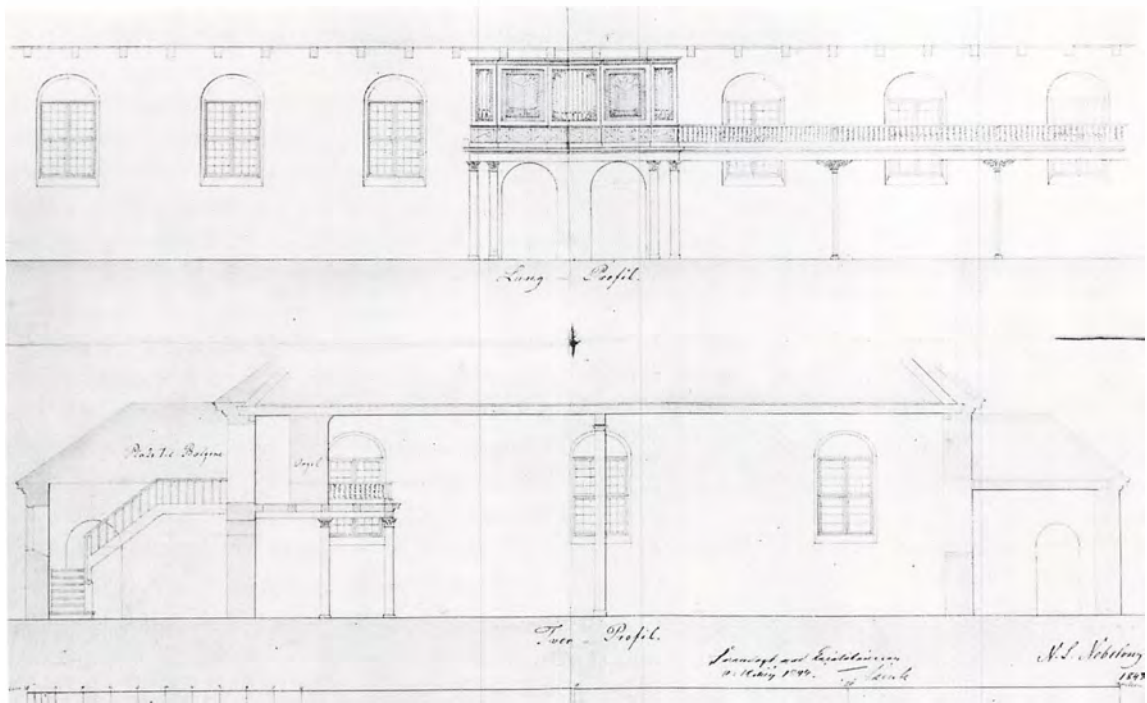

Fig. 9. Projekt til pulpitur ved N. S. Nebelong 1843 (s. 2132). Øverst pulpituret set mod nord (vestre halvdel er ikke tegnet ind); nederst tværsnit af kirken set mod øst. Tegning i kirkens arkiv. – *Empore. Entwurf von N. S. Nebelong 1843. Oben: Empore gegen Norden (westliche Hälfte nicht eingezeichnet). Unten: Querschnitt von der Kirche nach Osten.*

INVENTAR

Oversigt. Det harmoniske rum fremstår som et af Danmarks få bevarede prædikensale, indrettet efter 1700-tallets smag, med altret midt for den ene (søndre) langside og stolene fordelt omkring en kort, tværgående akse. Flere inventarstykker er overført fra den 1786 nedrevne kirke, først og fremmest den usædvanlige, malmstøbte døbefont, som i en indskrift, der er vendt på hovedet og spejlvendt angiver at være en »omvendelsens døbefont«. Fontens nuværende fod er udført 1887. Fra henholdsvis 1500'erne og 16-1700'erne stammer en række paneler og låger, som nu indgår i de lukkede stole, mens renæssancen iøvrigt er repræsenteret af altertavlen, der har malet årstal 1622, og prædikestolen fra 1620. Disse to stykker, der muligvis er skåret af samme mester, men som begge har sekundære malerier, blev ved overførslen til den nye kirke anbragt over hinanden som et »prædikestolsalter«, idet særlig altertavlen blev en del beskåret. Tavlenes vinger, dens fod- og topstykke samt størstedelen af lydhiemlens ornamentter synes således nyskåret 1894, fem år efter at prædikestolsaltret, hvori der 1864 var indsat en ny altertavle, var blevet adskilt. Stolestaderne er fra kirkens opførelsestid, med sæder og rygge fra 1939. Som følge af de særlige lejeforhold (jfr. s. 2110f.), er stolenes antal og dermed opstilling løbende ændret i overensstemmelse med menighedens behov. I forbindelse med prædikestolsaltrets opløsning blev der desuden etableret en større friplads omkring altret. Til brug for det 1842 skænkede orgel blev der to år efter opsat et pulpitur, med ekstra 16 stole. Et senere opsat orgelpulpitur i øst blev fjernet ved den sidste restaurering 1971-72. De otte kirkeskibe daterer sig jævnt over perioden o. 1700-1950'erne, mens belysningen er fra 1971-72.

Farvesætning og istandsættelser. Inventarets staffering er i alt væsentligt fra restaureringen 1971-72. 1842 blev alt træinventar undtagen altertavlen malet af snedker- og malermester J. Ussing i perlegråt og mørkebrunt. 1869 fik særlig stole og dørløje en egetræsbemaling, mens renæssancealtertavlen og prædikestolen blev opmalet i forbindelse med restaureringen i 1894; arbejdet blev udført af snedkermester Hans Nielsen. Stole og pulpitur blev atter opmalet i 1912. Den nuværende farveholdning skyldes maler Ernst Trier, Vallekilde.

Alterbordet er en nyere trækonstruktion dækket af et brunt plystæppe.

†*Alterklæder.* O. 1776 fandtes et klæde af rødt fløjel, som var skænket af pastor Niels Hansen Friis, sammen med et klædesstykke, der bar års-

tallet 1750.³ Disse dele var muligvis i brug indtil 1815, da et nyt klæde anskaffedes.²⁰

Altertavler. 1) (Fig. 13). Kirkens renæssancealtertavle, tidligere med malet årstal 1622,²¹ er i sin nuværende udformning stærkt præget af en restaurering 1894.⁴ Af tavlenes dele, et postament, et firsøjlet storstykke og et topfelt med vinger og gavnl, synes kun stor- og topstykket oprindelige (jfr. ndf.).

Det høje postament har på midten rektangulær ramme og til siderne, under de midterste storsøjler, fremspring med beslagværk. Vingerne er glatte, omend med et lodret, skælmønstreret bånd på midten. Storsøjlerne, med sokler anbragt foran storstykkets postament, har kompositkapitæler og prydbælter med kassetteværk.²² Gesims svarende til postamentet, med drejede knapper på undersiden og fremspringende kronliste. Topfeltet har fladrundbuet arkade med lodret rillede pilastre; sviklerne udfyldes af stiliserede liljer. Til siderne er joniske pilastre med kassetteværk under rudebosse på skafterne. De kartoucheformede vinger har ovalfelt, reliefskåret frugt bundt og spir på vandret arm. Yderst står dråbeformede spir på svungne sokler. Topfeltets gesims består af et kvartrundt, beslagværksmykket led, og kronliste med tandsnit. Gavlen, som er udført i stil med topfeltets vinger, midtdeles af et lodret bånd med muslingeskal, rudebosse og trekløver.

Tavlenes staffering, som stammer fra restaureringen 1971-72, domineres af blå i tre nuancer,²³ hvortil kommer gulbrunt, gyldent og gråhvidt. I postament- og gesimsfriserne er citater fra henholdsvis Math. 17,5 og I. Kor. 11,26.

Malerierne, tilskrevet Ribemaleren Hans Poulsen (1691-1742), stammer formentlig fra 1723, da tavlen, ifølge en forsvunden malet indskrift, blev renoveret.²⁴ De er udført i olie på træ efter forlæg, som er brugt til flere af Hans Poulsens altertavlemalerier: Storfeltets nadver (fig. 12), 64 × 58 cm, svarer til billeder på en tavle fra Ribe hospitals tkirkesal, i Varde S. Jacobi, Lunde, Ovtrup og Hostrup.²⁵ Jesus, i billedets akse, er fremhævet med dels et draperi på bagvæggen, dels en olielampe. Umiddelbart under

Fig. 10. Nordby kirke under en gudstjeneste, malet af Niels Holbak 1934 (s. 2134). NE fot. 1984. – *Die Kirche von Nordby während eines Gottesdienstes, gemalt von Niels Holbak, 1934.*

hans hænder står fadet med offerlammet. Storstykkets sidefelter (64 × 38 cm) rummer til venstre Jesu Døb, til højre Korsfæstelsen. Dåben (fig. 11) domineres af en stor Johannes Døberen. Jesu klæder holdes af to huldsalige engle. Korsfæstelsen følger samme forlæg som på tavlerne i Ovtrup og Hostrup (s. 1146 og 2044).²⁶ Topfeltets maleri af Opstandelsen (45 × 45 cm) er udført efter samme forlæg som i Lunde (s. 1116);²⁷ der er dog kun tre soldater til at vogte klippegraven.

Baggrunden i stortfeltets malerier er rødbrun, i topfeltets grønlig. Til dragterne er brugt hvidt, gult, rødt og blå, i nadverbilledet desuden grønt, til Johannes' dragt og vægtæppet.

Ifølge indberetninger o. 1776, da tavlen endnu stod i den gamle kirke,²⁸ kunne der på altertav-

lens gavl læses årstallet 1622, på fodstykket indskriften: »Nobilis Inspector templi dum Kragius hujus / Ripensis Præsul dumq Hemeteus erat; / Claudius et Petri partes Pastoris agebat; / Hæc tabula erecta est usibus apta piis / Hæc depicta oculos pascit, quem cernis imago / Cor magis oblectet Christus imago Patris. / C.P.R.« (Dengang den ædle hr. Krag var beskikket som værge for denne kirke, og som borgmester Hemeteus var sat over købstaden Ribe, medens Claus Pedersen virkede her i sit hellige embed, opsattes tavlen, du ser, til at tjene de frommeste formål: Med sine billeder nære den skal dit sjæl og dit øje, Kristus, som Faderens billed, især dog dit hjerte skal glæde. C(laus) P(edersen) R(iber)). På listen over fodstykket²⁹ stod: »Pict. renov. Anno 1723. Past. M. I. Brasen« (Billedet

Fig. 11. Dåben. Maleri i altertavlens sidefelt, formentlig udført af Hans Poulsen 1723, jfr. fig. 13 (s. 2123). Jens Johansen fot. 1972. – Altar. *Die Taufe. Gemälde im Seitenfeld, vermutlich von Hans Poulsen 1723.*

renoveret år 1723. Sognepræst, magister Jens Brasen). Fra 1723 var sikkert også to bibelcitat-ter, 1 Kor. 11,26 og Joh. 11,25³⁰ som med hen-tydning til malerierne var anbragt på henholds-vis stor- og topstykkets frise.

Ved altertavlens overførsel til den nye kirke blev den af stiftsøvrigheden krævet opsat midt for rummets østende,³¹ men som følge af det tværstillede kirkerums orientering blev tavlen placeret midt for sydvæggen,³² og sandsynligvis fra første færd bygget sammen med prædikesto-len.¹⁸ Hvordan den høje tavle har været indpas-set i et »prædikestolsalter« er svært at afgøre. Det er muligt, at kun storstykket og måske også topstykket har været inddraget,³³ det sidste eventuelt andetsteds end umiddelbart over alterbordet.³⁴

1864-94, jfr. altertavle nr. 2, var renæssance-tavlen henlagt på loftet; sidstnævnte år blev det »meget defekte« stykke restaureret af snedker-mester Hans Nielsen i samråd med kirkevær-gen,⁴ og ophængt på skibets vestvæg. I forbin-delse med restaureringen 1971-72 blev maleri-erne rensat for yngre opmalinger,³⁵ og tavlen atter placeret på alterbordet.

2) (Fig. 34), maleri udført af Johan Jochum Reinau 1864, forestillende Kristus og den sama-ritanske kvinde, i nedre, højre hjørne signeret »JJR 1864«.³⁶ Olie på lærred, lysningsmål 90 × 118 cm, i ny, smal ramme. Kristus, der sidder på brøndens kant, er i sin klare blå og røde klæd-ning fremhævet i forhold til de lyse omgivelser, de gråbrune brøndsten og det blågrønne land-skab. Den samaritanske kvinde er klædt i hvidt. Indfattet i en arkadeformet, egetræsmalet ramme med postamentfremspring og trekantgavl over fremspringende kronliste var maleriet oprinde-lic bygget ind i prædikestolsaltret, jfr. altertavle nr. 1. Ved dettes opløsning 1889 (jfr. prædike-stol) blev altret løftet op på et postament med aftrappede fremspring til siderne, og et kors an-

Fig. 12. Nadveren. Maleri i altertavlens storfelt, sand-synligvis udført af Hans Poulsen 1723, jfr. fig. 13 (s. 2122). Jens Johansen fot. 1972. – Altar. *Abendmahls-gemälde im Mittelfeld, wahrscheinlich von Hans Poulsen 1723, vgl. Abb 13.*

Fig. 13. Altartavle, ifølge et nu forsvundet, malet årstal fra 1622; malerier, formentlig af Hans Poulsen, fra 1723, og postament, topvinger og gavlfra 1894 (s. 2122). NE fot. 1990. – Altar. Laut einer jetzt verlorengangenen gemalten Jahreszahl aus dem Jahre 1622. Gemälde, vermutlich von Hans Poulsen 1723. Untersatz, Kartuschen und Giebel von 1894.

bragt over trekantgavlen (fig. 32).³⁷ På væggen bag altret var der før 1886 ophængt et draperi, oprindelig med overfald.³⁸ Formentlig o. 1930 blev partiet mellem draperiets overkant og loftet udfyldt med paneler, mens der på loftet blev anbragt tre, udefter stadig kortere, rækker kassetter (jfr. fig. 10).³⁹ Siden restaureringen 1971-72 på loftet.

Altersølv. Kalk (fig. 14), sandsynligvis udført o. 1707-17, af Hendrich Bötticher, Ribe. Den er

19 cm høj og af en form, der minder om de arbejder, der blev udført på Fyn i tiden o. 1698, da Bötticher blev svend i Odense.⁴⁰ Ligesom andre af hans kalke⁴¹ har den seksstunget fod på bred standplade, sekskantede skaftled indrammet af profilled og sekssidet knop med tunger og mellemfaldende rudebosses. De øvre tunger har graveret rudemønster, bosserne graverede versaler: »H:Iesus«. Bredt bæger med profillister over og under mundingsranden. På en af

Fig. 14. Alterkalk, sandsynligvis udført o. 1707-17, af Hendrick Bötticher, Ribe (s. 2125). NE fot. 1984. – *Kelch, von Hendrick Bötticher, Ribe. Wahrscheinlich um 1707-17.*

Fig. 15. Alterdisk, formentlig udført af Hendrick Bötticher fra Ribe o. 1707-17 (s. 2126). NE fot. 1984. – *Patene, vermutlich von Hendrick Bötticher, Ribe. Um 1707-17.*

fodens tunger er graveret kors med skriftbånd: »Inri«, hvorpå der er pånitted en støbt, 3 cm høj Kristusfigur. Langs de øvrige tengers kant er graveret skriveskrift afsluttet med rankeværk: »Vasa hæc sacra a sacrilego male habita reparata sunt ao. 1718 Past. Mag. J. B. Brasen« (Dette hellige kar er efter at være skændet ved dårlig brug blevet repareret i året 1718. Pastor, magister J. B. Brasen). Under bunden graverede, nyere versaler: »Nordby kirke«, og på standpladens overside Böttichers (gentagne) stempel (Bøje 1982, nr. 6786). – Kalken må være udført mellem 1707, da Bötticher fik borgerskab i Ribe, og før 1717, da altersølvet en tid var stjålet.⁴²

Disk (fig. 15), sandsynligvis samtidig med og udført af den samme mester som kalken; 15 cm i tvm. På fanen to modstillede, graverede og ciselerede cirkler, den ene med Jesumonogram, den anden med (fliget) græsk kors, jfr. diske i Lindknud, Malt hrd., og Farup, Ribe hrd.⁴³

Oblatæske, anskaffet 1887 i stedet for *tblatæske* af blik.⁴ Af porcelæn fra Bing & Grøndal, sort med guldkors og -kanter.

Alterkande, købt 1844, sammen med sandsynligvis ensdannet *talterkande*.⁴⁴ Fra Den kongelige Porcelænsfabrik, sort med guldkors og -kanter. – 1972 er anskaffet *oblatæske* og *alterkande*, 24 cm høj, begge af sterling fra Dansk Paramenthandel.

Sygesæt (fig. 16), bestående af kalk, hvorpå graveret årstal 1760, og samhørende disk. Kalken er 10 cm høj, med cirkulær, aftrappet fod og bæger formet som omvendt keglestub. Langs munden er graveret skriveskrift: »Das Blut Jesu Christi Machet uns Rein Von Aller Sünde. 1. Joh.: 1 7 V. (1. Joh. 1,7) 1760«. Disken er 7,5 cm i tvm., glat.

Alterstager, o. 1850, af messing, 60,5 cm høje. På rund fod med godronnering foroven; over fladrundt, sammensat led skaft med profilindrammede plader. – Syvarmet *stage*, 50,5 cm høj, på rund fod, hvorpå graveret fraktur: »Til Minde om Provstinde Helga Nielsen død d. 3. Juli 1913«.

**Alterstager* (fig. 17), gotiske fra 1500'ernes første halvdel, af en type, der fortrinsvis findes i

Sydvest- og Sønderjylland.⁴⁵ 30,7 cm høje uden jernpig, med denne henholdsvis 44,4 og 45,5 cm. De står på tre tretåede dyrepoter⁴⁶ og har ensprofileret fod og lyseskål, cylinderformet skaft og fladrund knop indrammet af smalle, flade ringe. Stagerne, hvorom der kun vides, at de stammer fra »Fanø Kirke«,⁴⁷ blev 1872 købt af en antikvitetshandler til Nationalmuseet, hvor de opbevares under inv.nr. D 770.

†*Alterstager*. På ældre fotografier ses fire lave messingstager på alterbordet. Ifølge en tilføjelse i kirkens Liber Daticus skænkede apoteker N. K. K. Petersen o. 1930 »de udskårne søjlestager ved altret«, muligvis de fire balusterformede lamper, som ifølge Niels Holbaks maleri af kirkens indre fra 1934 (fig. 10) var anbragt på fir-kantede søjler til siderne for altret.

Et *talterkrucifiks* ses på et foto optaget o. 1900 (jfr. fig. 32).

En *messehagel* af rødt fløjlm med guldkors og -frynser er sikkert identisk med den, der blev anskaffet 1875.⁴ †*Messehagler*. O. 1776 fandtes to messehagler, en af sort fløjlm med sølvknip-linger og en af rødt fløjlm med guldbånd, skænket af kirken 1717 og på pastor Jens Brasens bekostning smykket med et rygkrucifiks, støbt af sølv, under bogstaverne INRI.⁴⁸ Den sidste havde 1771 fået sølvlægter.⁴⁹ Begge hagler blev overført til den nye kirke,⁵⁰ hvor den røde var i brug til 1875.⁴ Krucifikset, som sammen med sølv-

Fig. 17. *Alterstager fra 1500'ernes første halvdel, i NM (s. 2126). NE fot. 1991. – *Altarleuchter, erste Hälfte des 16. Jahrhunderts.

lægterne dette år blev fjernet fra det udtjente klæde, placeredes tolv år efter »foran på alterbordet«.⁴

Alterskranke, formentlig fra 1862, da et nyt knæfald opsattes.⁴ Halvrund, med drejede balustre, der foroven forbindes med arkader. Såvel balustre som håndliste er gråhvide, de første med striber i lyseblåt og gyldent. Den ældre *tal-terskranke* var tresidet og oprindeligt anbragt i forlængelse af præste- og degnestolen til siderne for altret, jfr. fig. 6.

Døbefont (fig. 20), bestående af kumme, støbt i malm 1450-1500, og fod af sort poleret marmor fra 1887. Den 34 cm høje kumme er 61,5 cm i tv.m.; den har profileret mundingsrand og er ved tre gange to lister opdelt i vandrette bæltter. Det øverste rummer indskrift i reliefmuskler, anbragt på hovedet og spejlvendt: »hoc est baptistu(m) penitenc(ie)« (dette er omvendelsens (bodens) dåb); ordene er adskilt af fire støbte krucifikser (fig. 18-19).⁵¹ I det nederste bælte er fire reliefstøbte, græske kors, anbragt under krucifikserne, samt et fordybet bomærke, sandsynligvis støberens, af form som to vinkelstillede ben, hver med to udeftervendte kroge. Fire ensdannede hoveder, med store øjne og bred mund samt glat pandehår, som springer

Fig. 16. Sygesæt, ifølge graveret årstal på kalken fra 1760 (s. 2126). NE fot. 1984. – *Krankengeräte. Kran-kenkelch mit eingraviertes Jahreszahl 1760.*

Fig. 18. Krucifiks på døbefontens kumme, jfr. fig. 20 (s. 2127). NE fot. 1984. – *Bronzetaufe. Becken mit Krucifix, vgl. Abb. 20.*

frem umiddelbart under det nederste par lister, vidner om, at fonten i lighed med andre af amtets malmfonte, i Varde S. Jacobi og Ølgod (s. 902 og 1538) har været båret af fire ens, menneskeformede søjler. Fonten er tidligst omtalt 1759, da det hedder, at den er skænket af en engelsk prinsesse, som strandede ved Mandø før sit bryllup med kong Gorm.⁵² Historien er gentaget i Danske Atlas ti år efter,⁵³ mens prinsessen Thyra Danebod i en præsteindberetning fra o. 1776 er blevet til dronning Dagmar.⁵⁴ Fontens ret sjældne materiale har afstedkommet endnu et sagn, omtalt sidstnævnte sted: At vandet i kummen holder sig friskt i århundreder!

Fonten blev efter overførslen til den nye kirke opsat inden for altersranken, mod øst, nedfæl-

det i en hulstøbt metalkrans med fire false til de fire hoveder, og muligvis sekundært anbragt på en tfoed muret af tegl, pudset og oliemalet.⁵⁵ 1887 fik kummen en fod af sort marmor, tegnet af kirkeværge Thomas Schmidt; det er en 50 cm høj, ottekantet blok, med profileret sokkel og ring til fontekummen,⁵⁶ samt over tre af siderne fordybet, forgyldt fraktur: »Lader de smaa Børn komme til mig! Marc. 10.14«. Ved omordningen af alterpartiet 1889 blev fonten flyttet frem midt for altret, og under restaureringen 1971-72 til sin nuværende plads nordøst for altret.

Dåbsfad, 1883,⁴ af messing. 54,5 cm i tv., glat. Allerede 1831 påtales savnet af et dåbsfad,⁵ men det er uvist om det blev afhjulpet før 1883.⁵⁷

Dåbskande, muligvis fra o. 1911,⁵⁸ af messing, 29 cm høj. Chokoladekandeform.

Et *fontelåg* af træ er nævnt 1791;¹⁸ det blev 1829 repareret.²⁰

Prædikestol (fig. 21), sandsynligvis samtidig med himlen, hvorpå skåret årstal 1620. Opgang, muligvis af genanvendte materialer, fra 1889, støtte stolpe af træ fra restaureringen 1971-72.

Stolen, som formentlig er udført af samme mester som altertavlen, har fire oprindelige fag, hvortil der sikkert 1889 er føjet et smalt, glat stykke. Postamentet har fyldingsfelter og foran de afskårne hjørner fremspring med smalfyldinger, hvorunder formentlig nyere, drejede knapper. Storfelternes arkaderammer har diamant-

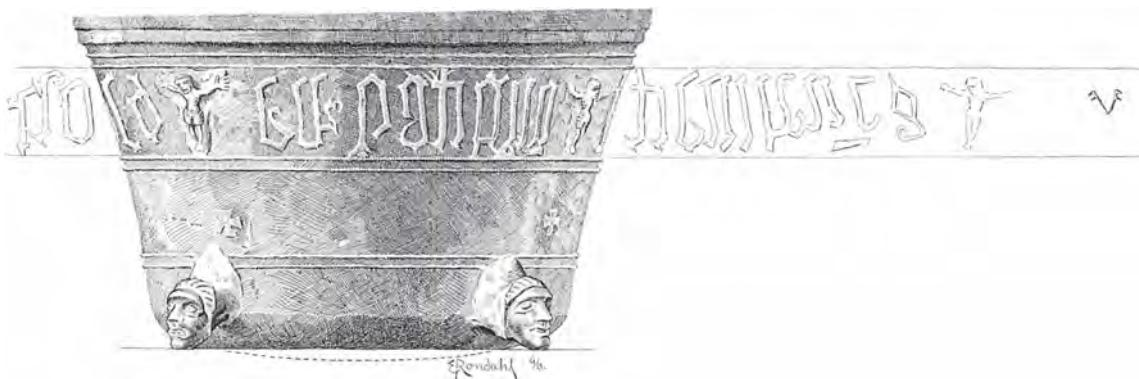

Fig. 19. Døbefontens malmstøbte kumme med den usædvanlige indskrift rullet ud og anbragt i sin fulde længde, jfr. fig. 20 (s. 2127). Aftegnet af E. Rondahl 1896. NM. – *Bronzetaufe. Becken mit ungewöhnlich angebrachter Inschrift, vgl. Abb. 20.*

Fig. 20. Døbefontskumme af malm fra 1400'ernes sidste halvdel, med indskrift anbragt på hovedet og spejlvendt samt afbrudt af fire støbte krucifikser. (s. 2127). NE fot. 1984. – *Bronzetaufe, deren Becken eine auf dem Kopf stehende und seitenverkehrte Inschrift trägt. Diese wird von vier gegossenen Krucifixen unterbrochen. Zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts.*

bossen på de tre nedre sider og over profilkapitæler bue med tungekant, tandsnit, blad bort hvorpå bossen, og perlesnor. Sviklerne udfyldes af reliefskårne blade. Storsøjler svarende til altertavlens, gesims med fyldingsfelter og hjørnefremspring samt kronliste med tandsnit og æggestav; dekorationen er trukket ud over fremspringene som kapitæler. I gesimsfelterne er reliefversaler: »vs que ad / mortem et / dabo tibi coro/nam vitæ Apoc⁵⁹ 2« (indtil døden, så vil jeg give dig livets sejrskrans. Åb. 2,(10)); de to første ord i bibelteksten, »Esto fidelis« (Vær tro), om hvilke der vides, at de har stået på et fag (jfr. ndf.), er 1889 skåret ind i det nye opgangspanel.⁶⁰

Prædikestolens *himmel*, der er regelmæssigt ottesidet, er stærkt præget af en restaurering i

1894.⁴ Oprindelige er muligvis kun en del af de kartoucheformede hængestykker, frisens fyldingsfelter og undersiden, der langs kanten har kuglebort, tandsnit og perlestav, afvekslende med profillister, og på midten et forsænket felt indrammet af profil med neglesnit. De svungne hjørnefremspring har drejede knapper forneden og kuglespir foroven og synes ligesom æggestavsgesimsen og den arkadeformede bort mellem spirenes sokler at stamme fra 1894. Frisen rummer reliefversaler: »Non vos estis / qui loqvimini / sed spiritus / patris vestri⁶¹ / Math. 10 Ao 1620« (Thi det er ikke Jer, som taler, men Jeres Faders ånd, som taler gennem Jer. Matt. 10,(20)).

Stolens staffering er samtidig med og svarende til altertavlens, omend med gråhvidt som

Fig. 21. Prædikestol, ifølge skåret årstal på himlen fra 1620. Opgang og en del skæringer er fra 1889, malerierne udført af Jørgen Hansen, Esbjerg, 1913 (s. 2128). NE fot. 1984. – *Kanzel mit geschnitzter Jahreszahl auf dem Schalldeckel von 1620. Kanzeltreppe und ein Teil der Schnitzarbeit von 1889. Gemälde von Jørgen Hansen, Esbjerg, 1913.*

den dominerende farve. På himlen er æggestav og arkadebort på de to fag nærmest væggen erstattet af malede striber og buer. I kurvens felter er 1913 indsat malerier udført af Jørgen Hansen, Esbjerg;⁶² de er malet i olie på træ, måler 42 × 23 cm og forestiller Jesu fødsel, Korsfæstelsen, Opstandelsen og Himmelfarten. Stilen er impressionistisk, farverne klare.

Prædikestolen blev ved overførslen til den nye kirke 1786 anbragt over altret midt på sydvæg-

gen, med opgang gennem sakristimuren (jfr. fig. 6 og 25).⁶³ I forbindelse med denne placering må et femte t'fag være fjernet; om dets tidligere eksistens taler således, at stolen o. 1776 havde fire hjørnepiller, samt at ordene »Esto fidelis« på dette tidspunkt var at finde »omkring randen oven om«.⁶⁴ 1889 blev prædikestolsaltret opløst og stolen opstillet på en kasseformet fod med samme plan som kurven, mellem det andet og tredje vindue vest for altret. Ved samme lejlighed tilføjedes opgangen med fyldingspanel og flad, kanneleret mægler; udskårne ornamenter i trinnene samt i vægpanelet antyder, at disse dele er genbrugsmaterialer, muligvis fra den (†)prædikestolstrappe, som før 1889 førte op til stolen fra sakristiet.⁶⁴ 1894 blev lydhimlen, der formentlig allerede 1786 var henlagt på loftet, taget ned og restaureret; dette arbejde blev ligesom kurvens omdannelse udført af snedkermeister Hans Nielsen i samråd med kirkeværgen.⁶⁴

Prædikestolens fod blev ved restaureringen 1971-72 fjernet, idet kurven fastgjordes i væggen mellem de to vinduer.

Stolestaderne er fra kirkens opførelsestid, med fornyede sæder og rygge. Gavle med topstykker udformet som et tværrektangulært felt med fod samt topornament med knop; i hjørnerne er blade. Stolene er samlet i seks blokke, hvoraf de to står langs sydvæggen, med sæderne i kirkerummets tværetning, mens fire, med sæderne i længderetningen, er fordelt omkring midtergangen. På bagsiden af den forreste gavl i hver blok er en profilknop. Staderne omkring et fritlagt parti foran altersranken har fyldingslåger. Rygstød med forsænkede felter. Bemalingen, fra restaureringen 1971-72, domineres af gråt og gulbrunt, hvortil kommer gråblåt langs gavlenes kanter. Stolenes nuværende opstilling svarer i hovedtræk til den oprindelige, jfr. fig. 6: To blokke var anbragt langs sydvæggen, vendt imod altret, to noget smallere stod langs øst- og vestvæggen, mens fire brede var samlet to og to til siderne for midtergangen. Ifølge et stolestadereregister 1790 var de fire blokke langs syd-, øst- og vestvæggen reserveret mænd, de fire brede i midten kvinder.⁶⁵ I de første år stod flere sæder dog tomme,⁶⁶ et forhold, der formentlig

Fig. 22. Indre set mod sydvest. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Südwesten.*

forklarer, at der 1791 fandtes 56 mandstole med ialt 344 sæder og 26 kvindestole med ialt 360 sæder,¹⁸ mens der 1862 nævnes 118 stole med ialt 1000 sæder; hertil kom sæderne på pulpituret.⁴ Mændenes stole havde fra begyndelsen tremmerygge, mens kvindernes indtil 1889 stod som rygløse bænke (fig. 25).⁶⁷ 1939 blev stolens sæder og rygge fornyet, efter tegning af arkitekt Arne Finsen, Esbjerg. Ved samme lejlighed blev deres antal reduceret.⁶⁸ Den nuværende opstilling er tilvejebragt i forbindelse med fjernelsen af orgel nr. 2 1971-72.

Lukkede stole, sammenstykkede af dele fra flere perioder, opstillet dels bagest på begge sider af midtergangen, dels i nordøst- og -vesthjørnerne. Til en af midtergangens stole og til begge hjørnestolene er bevaret låger fra o. 1675-1725,⁶⁹ den første har fyldning med midtfeltet brudt af

cirkelfelt hvorpå en fordybet, seksodded stjerne, samt topornament af form som muslingeskal flankeret af akantusblade (fig. 23). Sidegavlene er ligesom de tre andre låger på midtergangens lukkede stole i samme stil som stoleværket fra kirkens opførelsestid. Bagklædningerne er sammensat af *fyldingspaneler* fra dels 1500'rne, dels 16-1700'rne. Paneler af henholdsvis den første og anden type står desuden ved nordvæggen ud for den østre og vestre hjørnestol.

Hjørnestolene, hvoraf den vestre var nedtaget 1939-72, har på smalsiden døre med fyldning som på midtergangens stol under fyldning med rudegitter. Topornamentet består af to modstillede akantusblade. Begge har brysthøje fyldingspaneler mod syd og er indvendig beklædt med paneler udført som bulkonstruktion. I den østre står bænke i empirestil.⁷⁰

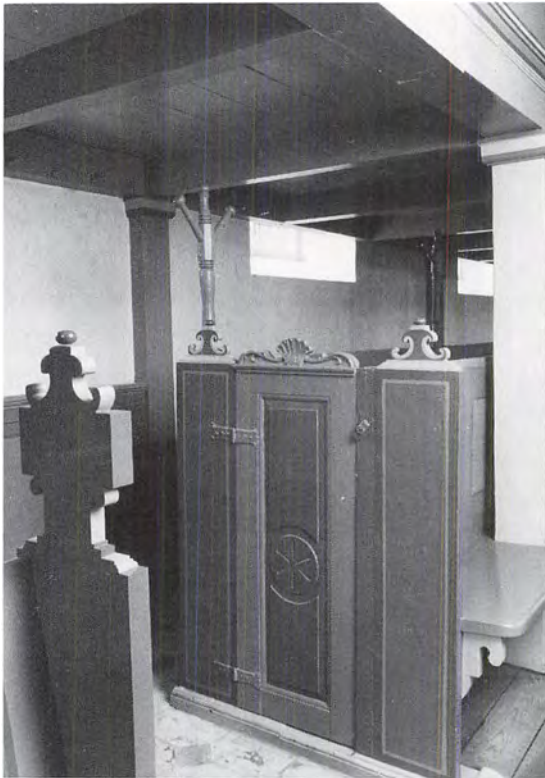

Fig. 23. Lukket stol med låge fra o. 1675-1725 (s. 2131). NE fot. 1984. – *Geschlossenes Gestühl mit Tür um 1675-1725.*

Stafferingen er som på det øvrige stoleværk holdt i grå og gulbrune nuancer.

†*Lukkede stole.* Ifølge stolestadeplanen 1786 (fig. 6) og et fire år yngre register,⁶⁵ var alterpartiet flankeret af to lukkede stole, hvortil alterskranken stødte op. Den østre hørte til sognepræstens, den vestre til degnens embede. For birkedommeren og hans familie var der en lukket stol bagest, dvs. østligst i den sydlige række.

†*Skriftestol,* indrettet i sakristiet med stol omgivet af en tresidet skranke med knæfald, jfr. fig. 6; tilsyneladende i brug indtil 1871, da rummet blev delt ved en trævæg med dør og møbleret med klædeskab, bord og stol.⁷¹

En *†armstol til præsten* ses på et fotografi fra o. 1900 (fig. 32). Stolen skulle 1919 fornyes.⁴

En *†degnestol,* på planen 1786 (fig. 6) anbragt inden for alterskranken, synes i forbindelse med omordningen af alterpartiet 1889 at være blevet erstattet af et aflukke ved foden af prædikestols-

trappen. 1890 blev aflukkets areal formentlig fordoblet,⁷² mens et 1891 udtrykt ønske om en »passende degnestol«, snarest gælder en løs stol, jfr. fig. 32.⁴

Pengeblok (fig. 35), sandsynligvis anskaffet 1792.⁷³ Den 97 cm høje blok består af to firsidede kævler, hvoraf den nederste har en side på 15 cm, mens den øverste, der er 38 cm høj, har en side på 20 cm. Overgangen er formidlet ved en let konisk profil. Jernlåg med pengerrille lukket med to svungne bånd hvori hængelåse, desuden omløbende jernbånd lige over profilen og lodrette på hver af blokkens sider. Træet står gråblåt, jernet sortmalet. 1862 opstillet i våbenhuset mellem de daværende to indgangsdøre,⁴ nu ved opgangen til orgelpulpituret. – Ved kirkens indgangsdør, døren til østværrelset og på pulpituret er ophængt nyere *pengebøsser* af messing.

Dørfløje. 1) Formentlig fra kirkens opførelses-tid; af lodrette planker samlet med revler og vandrette jernbånd på indersiden. Indvendig gråblå, udvendig rødbrun. I våbenhusets vestdør. 2) 1866,⁴ tofløjet fyldingsdør med udsmykning af lodrette riller. Gråhvid. Indsat i den 1866 etablerede enkeltjør mellem våbenhus og kirkerum.

Pulpitur i nord, 1844, udført efter tegning af N. S. Nebelong.⁷⁴ Det bæres af firsidede søjler med profilkapitæler og har rækværk af bagtil flade balustre, gråhvide med striber i grønt og gyldent. Til siderne for orglet, på det fremspringende parti over indgangsdøren, står bænke fra formentlig samme tid som selve pulpituret.⁷⁵ – Et lavt *†pulpitur* i øst opstillet 1917 (jfr. torgel) er fjernet 1971-72.³

Orgel (fig. 24), 1845, med 10 stemmer, bygget af Marcussen & Reuter, Åbenrå. Restaureret 1972 af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Anhangspedal tilbygget 1983 af Marcussen & Søn. Disposition: Manual: Bordun 16 Fuss, Principal 8 Fuss, Gedackt 8 Fuss, Octave 4 Fuss, Flöte 4 Fuss, Quinte 2 2/3 Fuss, Superoctave 2 Fuss, Terz 1 1/3 Fuss*, Rauschquinte 2 Fach*, Trompete 8 Fuss*. Anhangspedal.⁷⁶ Pi-berne i de med * mærkede stemmer er fra 1972. Den originale tredobbelte kassebælg findes på

Fig. 24. Indre set mod nordøst. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Nordosten.*

loftet over orglet, men bruges ikke længere. Skænket af Christian VIII efter dennes besøg på Fanø 1842.³ I perioden 1917-72 var orglet ikke i brug, og en del af piberne var overflyttet til et nyere instrument. 1972 flyttedes disse piber tilbage. Orglet står på samtidigt pulpitur ved nordre langvæg, med spillebord i orgelhusets vestside. Facaden, der er indfældet i pulpiturbrystningen, er gråmalet med forgyldte lister og har prospektpiber af tinlegering, grupperet i tre rektangulære felter med forgyldte ornamenten. Det store midtfelt prydes af Christian VIII.s kronede og forgyldte navne-ciffer, og gesimsens inskription: »26. juli 1842« erindr om kongens besøg i kirken.

†*Orgel*, 1917, med 15 stemmer og én transmission, to manualer og pedal, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen med genanven-

delse af piber fra Marcussen-orglet. Disposition: Manual I: Bordun 16', Principal 8', Fløjte arm. 8', Octav 4', Fløjte 4', Kvinte 2 $\frac{3}{8}$ ', Fløjte 2'. Manual II: Violin Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Vox Celeste 8', Fugara 4', Trompet arm. 8'; svelle. Pedal: Subbas 16', Bordun d'amour 16' (transmission), Cello 8'. Seks kopler,⁷⁷ klokkespil, generalcrescendo, én frikombination, fire faste kombinationer. Pneumatisk aktion, bælgventillader.⁷⁸ Skænket af konsul Jens Lauritzen.⁷⁹ I øst, med spillebord i orgelhusets nordside.⁸⁰

Salmenummertavler. 1) Før 1862, med lille sokkel, trekantgavl og otte felter til tal på skydebrikker; i 1900'ernes begyndelse (sml. fig. 10) fastgjort på naturtræsplader med profilkanter, 85 × 68 cm. Nu på loftet. 2) O. 1900, 145 × 80 cm, med postament, pilastre og trekantgavl,

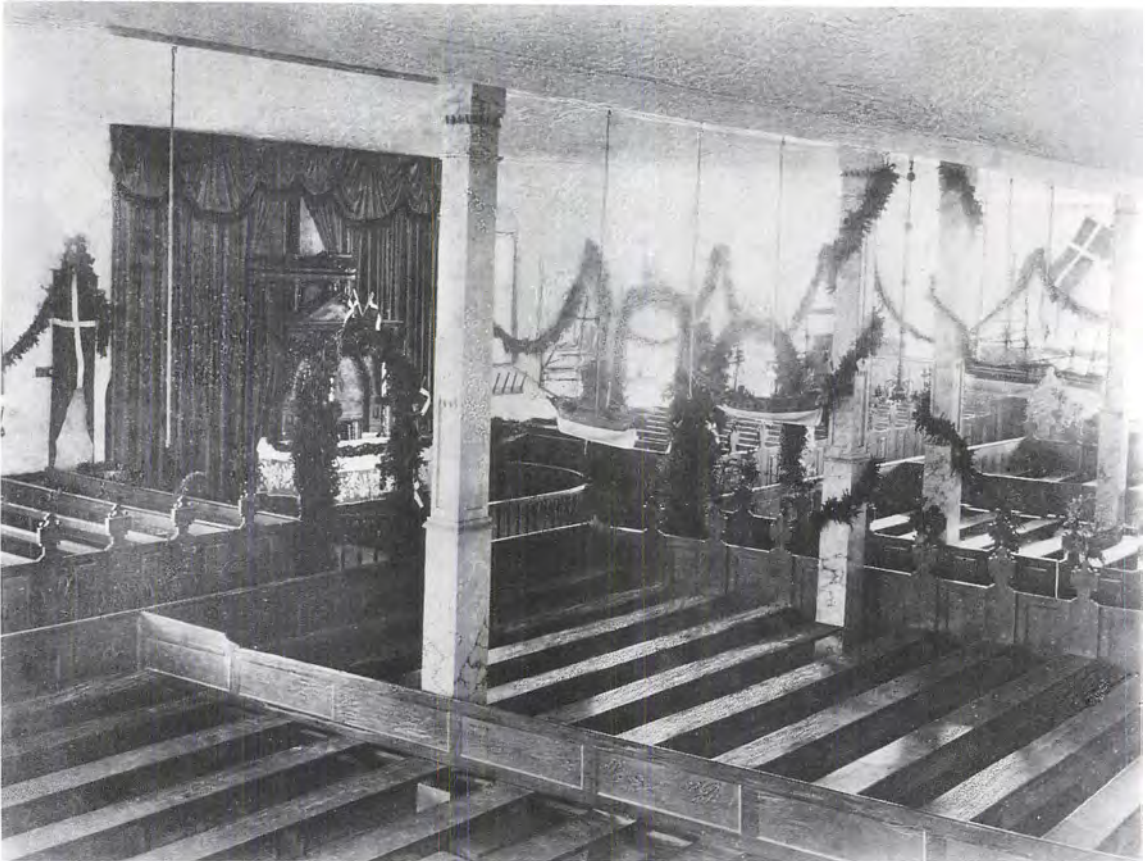

Fig. 25. Kirkerummet set mod sydvest, med udsmykning i anledning af 100-års-jubilæet. Fot. 1886 i kirkens arkiv. – *Kirchensaal gegen Südwesten mit Ausschmückung anlässlich der 100-Jahr-Feier. 1886.*

samt hænge- og topstykke udformet som stolegavlernes topornamenter. Med riller til hvide skydebricker, hvorpå sortmalede tal; to af felterne bærer indskrifterne »daab« og »nadver«. Staffering svarende til stoleværket. 3) Nyere hvidmalede trætavler, 62 × 46 cm, med kroge til numre af sort metal.

Præsterækketavle, ifølge indskrift på metalplade forneden skænket af Fannikerdagen 2. juli 1978. Teaktræ, 242 × 74 cm, med buet over- og underkant samt blomstermønster i relief over og under navnene, som er udskåret af blokken i antikva og forgyldt. På våbenhusets nordvæg.

Maleri (fig. 10), signeret »Niels Holbak 1934«. Olie på lærred, 98 × 124 cm.⁸¹ Motivet, en gudstjeneste i Nordby kirke, er set, så alterpartiet optager billedets øverste, venstre hjørne, mens prædikestolen og de vestre stolestader danner

baggrunden og de østre stader forgrunden. Menighedens kvinder bærer fanødragter. Farvemæssigt domineres maleriet af inventarets brune toner; altertæppet og portiererne på altertavlens sider er rødbrune, mens der bag prædikestolen hænger en rød lilla portiere. Indsat i en 8 cm bred, forgyldt ramme og ophængt på østværelsets sydvæg.

Kirkerummets *belysning* består siden restaureringen 1971-72 af tolv messingringe med fatninger til elpærer, samt fem tilsvarende lampetter. En mindre messingring hænger i våbenhuset.

†*Belysning*. En lille, barokformet messingkrone, nævnt 1862,⁴ ses på et fotografi af kirkens indre fra 1886. O. 1900 (jfr. fig. 32) fandtes på samme sted en krone med stofskærm kantet af prismar(?), muligvis en af de tre kroner, som 1890 var skænket af private.⁸² På et fotografi fra

1918 (Kgl. Bibl.) er lysekronerne ringformede og har cylindriske lysholdere, mens der før restaureringen 1971-72 var kroner med krans af gaslamper, jfr. fig. 10.

**Lysekrone* af barokform, med stor hængekugle og balusterformet skaft samt oprindelig seks s-svungne lysearme, hvorover sandsynligvis seks, ligeledes s-svungne pyntearme; tre lysearme og samtlige pyntearme er gået tabt. Topfiguren er en flakt ørn. Kronen er tidligst nævnt 1791,¹⁸ siden 1932⁸³ i privateje.

Af seks dobbelte *flysearme*, nævnt 1791,¹⁸ var i al fald de to endnu o. 1900 ophængt på midtstolperne, jfr. fig. 32.

Kirkeskibe. Nordby dækker med sine kirkeskibe fra 1700'erne op til 1950'erne næsten hele perioden indenfor dansk kirkeskibstradition. En enkelt model udskiller sig ved at være en fiskerbåd (*kirkeskib). Den er som de øvrige udført til ophængning, idet dens skrog er mindsket af hensyn til iagttagelsen fra kirkegulvet.

Kun få modelbyggere og givere af skibene er kendte. De fleste modelbyggere synes dog at have været lokale folk, der tidligere havde haft et erhverv indenfor skibsfarten. Som oftest er modelbygger og giver én og samme person (nr. 6, 7, *kirkeskib og t1).

Skibene er ophængt i en række fra øst mod vest: nr. 7, 6, 3, 1, 2, 5 og 4. Den nyeste model (nr. 8) er placeret i montre, øst i skibet.

1) (Fig. 21) o. 1700. En orlogsfregat,⁸⁴ 69 cm, med et skrog, der er udformet som »Norske Løve's«. Skibet har 54 kanoner og to tomme kanonporte, fordelt på et lukket og et åbent batteri samt bak. Galionsfiguren er en løve. Agterkastellet (fig. 26) har mellem sidegallerierne to vinduesgallerier flankeret af to kvinder i korte skørter. Over vinduerne holder to havfruer et våbenskjold med et »I« frem, og under vinduerne er to dannebrogsvimpler. Dækket er udstyret med dækshuse, luge, ror og på skansen to lanterner samt skibsklokke af messing. Dannebrogsvimpel på fortop og stortop. Splitflag i mesantop, som gøs og under gaflen.

Skroget står mørkebrunt med lysebrune portgange og røde faldporte, mens bunden er hvid og dækket rødt. Den grønne skanseklædning

Fig. 26. Agterkastelsudsmykning på kirkeskib nr. 1, jfr. fig. 27 (s. 2135). NE fot. 1990. – *Votivschiff Nr. 1. Heckausschmückung. Vgl. Abb. 27.*

bærer forgyldt galionsfigur, og sidegallerier og agterspejl er grønt med forgyldte vinduesrammer og rød opsprosnings, den øvrige udsmykning skifter mellem rødt, grønt, guld, blåt og hvidt. Dæksinventaret er holdt i rødt. Sorte ankre. Masterne er blankskrabede med forgyldte flagknapper og mørkebrune rær og mærs.

På lugens underside vidner indskrifter om istandsættelser 1820 og 1880 af P. Olsen (jfr. nr. 2). Endnu en restaurering fandt sted 1916 ved A. Olsen (jfr. nr. 2).⁸⁶ I en årrække synes skibet at have været henlagt på loftet sammen med nr. 2 og 3. Siden er de alle blevet genophængt, muligvis i forbindelse med en restaurering 1928.⁸⁷ Den utidssvarende rig kan stamme herfra.

2) (Fig. 28) o. 1750. Orlogsfregat,⁸⁸ 85 cm, bygget på spant. Skibet, der er uden gilling, har

Fig. 27. Kirkeskib nr. 1, o. 1700 (s. 2135). NE fot. 1990. – *Votivschiff Nr. 1, um 1700.*

62 kanoner i et lukket og et åbent batteri samt på bak og skanse. Galionsfiguren er en kvinde, der med et overflødigshorn i favnen sidder overskrævs på sprydet. Agterkastellet er i to etager, øverst prydes en udskåren guirlande af en krone. Udover to lanterner på skansen står dækket tomt. Dannebrogsvimpel i stortop, splitflag som gøs og under gafflen.

Skroget er under vandlinjen lysegrønt, over vandlinjen sort med hvide portgange og røde faldporte. Galionsfiguren har brunt hår, grøn kjole og forgyldt horn. Agterspejlet er sort og forgyldt med røde vinduesrammer samt rød og grøn guirlandeophæng. Lysegrønne lanterner på

rødt dæk. Masterne er blankskrabede med forgyldte flagknapper, blankskrabede og sorte ræer og sorte mærs.

To påskrifter »P. Olsen 1880« og »A. Olsen 1916« (jfr. nr. 1) på undersiden af styrbords løbebro vidnede om istandsættelser, begge udført af en tømrer.⁸⁹ I tiden herefter menes skibet at have delt skæbne med nr. 1 og 3, indtil det ved en restaurering 1972 fik ny rigning og fik ført sin farvesætning tilbage til oprindelig stand.⁸⁹

3) (Fig. 29) o. 1750. Orlogsfregatten, 95 cm, skal være bygget af skibsbygmester Schrøder.⁹⁰ Skibet er bygget af eg på spant, med kobbernagler. De to batterier er forsynet med 46 kanoner

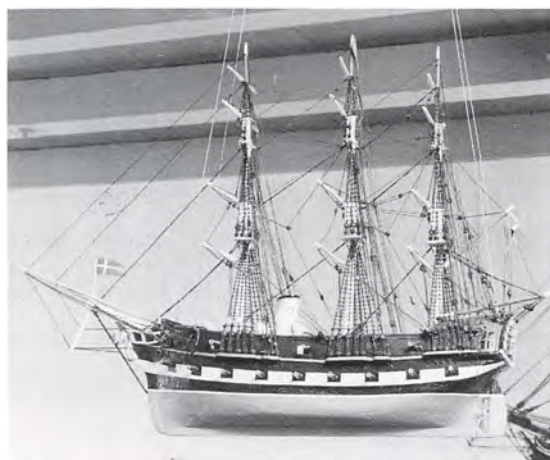
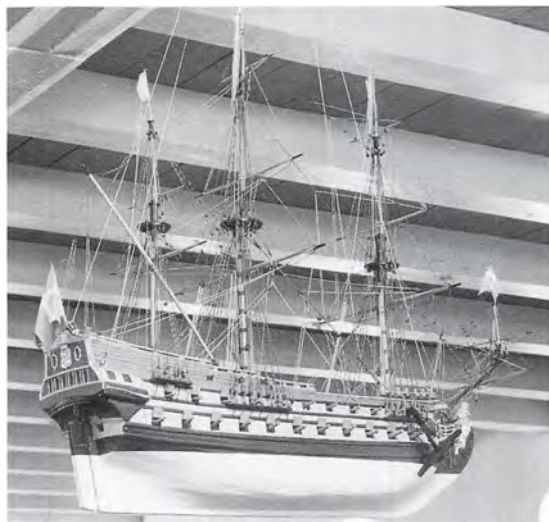
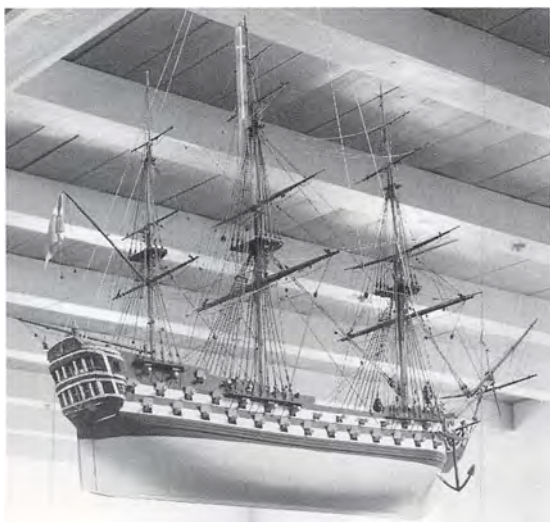

Fig. 28-31. Kirkeskibe. 28. Kirkeskib nr. 2, o. 1750 (s. 2135). 29. Kirkeskib nr. 3, bygget af skibsbygmester Schrøder o. 1750 (s. 2136). 30. Kirkeskib nr. 6, o. 1920, bygget og skænket af kaptajn P. A. Pedersen (s. 2138). 31. Kirkeskib nr. 7, o. 1934, bygget og skænket af kaptajn P. A. Pedersen (s. 2138). NE fot. 1984. – *Votivschiffe. Nr. 2, um 1750; Nr. 3, um 1750; Nr. 6, um 1920 und Nr. 7, um 1934.*

og to tomme kanonporte i skansen. Som galionsfigur en kronet løve. Over et galleri bærer agterspejlet et kronet våben med to dannebrogsglag og to løver, flankeret af to kranser. Med undtagelse af to lanterner er skibet uden dæksudstyr. Dannebrogsvimpel i fortop og stortop samt rødt flag med forgyldt løve i mesantop. Splitflag som gøs og under gaslen.

Skroget står sort med lysebrune portgange, røde faldporte, grøn skanseklædning og forgyldt ræling. Bunden er hvid. Galionen er for-

gyldt, mens agterspejlsudsmykningen er i forgyldning, hvidt og rødt på grøn bund. Kanonerne er brune og lanterne lyst grønne. Blankskrabede master med blankskrabede rær og sorte mærs.

En istandsættelse 1895, ved brødrene Andreas og P. C. Olsen (jfr. *kirkeskib og nr. 12) synes at være fulgt efter et uheld, hvor skibet var faldet ned. Herefter ophængtes modellen vest over længdegangen,⁹¹ men fik senere samme behandling som nr. 1 (se denne) og 2. En restaurering

1972 fjernede ældre farvelag og gengav skibet dets oprindelige farvesætning. Agterspejlet, oprindeligt af nåletræ fra en pakkasse, blev udskiftet, ligesom også rigningen fra 1895 blev erstattet af en for skibet tidssvarende.⁸⁹

4) O. 1800. En orlogsbrig,⁹² 43 cm, med stærke mindelser om »Lougen«.⁸⁷ Skibet er udstyret med 24 kanoner i et lukket batteri og på skansen. Galionsfiguren er en løve med poterne hvilende på en lille blok, og agterkastellet med sidegallerier har over et vinduesgalleri en krone. Dæksinventaret består af en skibsklokke og to lanterner. Dannebrogflag i mesantop, splitflag som gøs og under gaflen.

Skibet har sort skrog med hvide portgange og hvid stribe ved vandlinien. Bunden er grøn. Galionsfiguren og agterspejlsudmykningen er forgyldt. Sidegallerierne har forneden en hvid opstregning. Sorte kanoner og ankre. Hvide og blankskrabe master, hvide og sorte ræer, hvide mærs.

5) O. 1800. Orlogsbrig,⁹³ 59 cm, med galionen prydet af en volut og neden under af et dannebrogflag. På agterspejlet indrammes to krydslagte splitflag af en tovsnoning. På dækket står dækshuse, ankerspil, ror og skibsklokke. Dannebrogsvimpel i mesantop, splitflag som gøs og under gaflen.

Skroget er sort og bunden brun, adskilt af en hvid stribe ved vandlinien. Volutten og tovsnoningen er forgyldt og flagene rød-hvide på spejlets blå bund. Dæksinventar i hvidt og brunt, ankre sorte.

6) (Fig. 30) o. 1920. Orlogsfregat, 67 cm, svarende til »Jylland«, bygget og skænket af kaptajn P. A. Pedersen (jfr. 7), Nordby.⁹⁴

Skibet har 24 kanoner i et lukket og et åbent batteri, en galionsfigur i form af en kronet kvinde, der holder en fakkel frem for sig. Agterspejlsudmykningen består af et våbenskjold med kronet dannebrog, omkranset af to olivengrene og en tovsnoning. Skibet har sidegallerier og er forsynet med dækshuse, ror, skorsten og skrue. Dannebrogsvimpel i stortop, splitflag som gøs og under gaflen.

Skroget står sort med hvide portgange, øverst med en forgyldt stribe, og røde sidegallerier. En

hvid stribe ved vandlinien afgrænser den grønne bund. Galionsfiguren er forgyldt med hvidt ansigt og brunt hår, og agterspejlsudmykningen er holdt i guld, hvidt og rødt. Dæksinventar og skorsten er hvide, ankre sorte. Masterne er blankskrabe og hvide med forgyldte flagknapper og hvide ræer og mærs.

7) (Fig. 31) o. 1934. En orlogsfregat, 125 cm, er, som en model af admiral Nelsons flagskib »Victory«, bygget og skænket af kaptajn P. A. Pedersen (jfr. nr. 6), Nordby.⁹⁵

Skibsmodellen har 76 kanoner fordelt på tre batterier. Galionen er prydet af en kvinde med udstrakte arme og langt hår, mens agterspejlet bærer det danske rigsvåben, omgivet af en krone, to olivengrene, to delfiner og tovsnoninger. Sidegallerierne i to etager har fritstående rækværk. På dækket er fuldt inventar i form af dækshuse, krudttønder, kuglepyramider, håndpumper og ankerspil. På skansen er tre lanterner. Dannebrogsvimpel i stortop, splitflag som gøs og under gaflen.

Skroget er sort med hvide faldporte og portgange, adskilt ved forgyldte lister, og bunden er hvid. Galionsfiguren er forgyldt med hvidt ansigt. Agterspejlsudmykningen er domineret af guld, blå og rødt. Dæksinventar i hvidt, blå og rødt. Hvide og sorte ankre. Masterne og ræer er blankskrabe og hvide med forgyldte flagknapper og hvide mærs.

Skibet, der er ophængt 1934, har indlagt elektrisk lys og er således repræsentativ for perioden efter århundredskiftet, hvor de levende lys blev erstattet af elektrisk belysning. Brugen af illuminerede skibe ved særlige højtider synes at have været en forholdsvis udbredt skik. På Fanø er dog kun dette ene eksempel kendt.⁹⁶

8) O. 1958. Bark, »Prinsesse Marie«, 140 cm, bygget af bygmester og Fanø-sømand L. V. Hansen, Svendborg. Modellen⁹⁷ blev erhvervet af Fanø Skibsrederforening og Nordby Assurancefond fra Troense Museum og skænket til kirken 1. nov. 1959 til minde om Fanø sejskibsflåde.

Navnet er afsat på både vimpel i fortop samt på for- og agterstavn. Skibet har 32 falske kanonporte i et batteri. Galionsfiguren er en

Fig. 32. Indre set mod sydøst. Fot. i NM o. 1900. – *Innenansicht nach Südosten.*

kvinde, og agterspejlet bærer navn. Dækket er fuldt møbleret, suppleret af fire redningsbåde. Alle master er forsynet med flag, mesanmasten med fire, og under gaflen splitflag. – Skibsdokumenter er nedlagt i lasten.

Sort skrog med hvide portgange og hvid stribe ved vandlinjen. Rød bund. Dæksinventar er delvis hvidmalet. Master, ræer og mærs hvide.

**Kirkeskib*, o. 1850. Model af en ældre fiskerbåd med hængemast,⁹⁸ udført som en åben type af Andreas Olsens bedstefader, der også har skænket båden til kirken.⁹⁹

Den dybe og smalle model, 72 cm lang, er udhulet af en træklods. Masten står på den forreste af fem tofter, hvor den hælder mod agter. Syv årer. Fra femte bord og ned er skibet hvidt, herover samt indvendig rødt. Masten er hvid og rød. Der er spor af ældre farvelag.¹⁰⁰

I bunden er indskåret »NNP × SPH 1821«, der givetvis er modelbyggerens initialer. 1895 er

skibet restaureret af P. C. Olsen (jfr. nr. 3 og †2) og allerede 1897 igen af Niels a Borkes.¹⁰¹ 1934 erstattedes det gamle sejl, syet som var det af 18 duge, med et nyt af blot fire duge. – Skibet er mellem 1921 og 1934 kommet fra kirken til Fanø Museum.¹⁰²

†*Kirkeskibe*. 1) O. 1787. Et skib, bygget og skænket af matros Jens Hansen Sørensen, med sammes initialer på en stander. Det blev op-hængt 1787 og var forsvundet inden 1934.¹⁰³

2) Før 1897. En slup, bygget og skænket af Peter Holm.¹⁰⁴ Sandsynligvis restaureret o. 1897 af P. C. Olsen.¹⁰¹

Hatteknager er anbragt såvel i våbenhuset som langs nordvæggen; i ryggen på hver af de lange, let hævede stader mod nord er desuden anbragt fem balusterformede, trearmede knager. På ældre fotografier ser man *thatteknager* på såvel pulpituret som øst, vest- og sydvæggen; sidstnævnte sted anbragtes 1901 to lister til hattebøjler.¹⁰⁵

Den skriftløse klokke er sandsynligvis overført fra den gamle kirke, hvor der tidligst 1700 nævnes en klokke »ved magt«. ¹⁰⁶ Den er 69 cm i tv. og har en enkelt liste på slagringen og to om halsen. Indtil 1907 ophængt i tagbjælkerne i gavlen i den østre risalit; ¹⁰ nu i slyngebom, i tagrytteren.

GRAVMINDER

Mindetavler. 1) 1914. Peder Vilhelm Ussing, *28. maj 1840 i Nordby, som menig ved 11. regiment såret i træfningen ved Oversø 6. febr., †24. febr. 1864. Han hviler på kirkegården i Slesvig. Opsat i mindeåret 1914 af beboerne i Nordby. – Lys sandsten, 41 × 98 cm, med fordybet indskrift i antikva. Tidligere indmuret i kirkens væg, ⁶² nu henlagt på kirkens loft.

2) 1917. Jørgen Peder Hagensen Tingberg, *1. marts 1810 i Ribe, dannebrogsmænd samt førstelærer og kirkesanger i Nordby, †29. dec. 1876. Opsat af taknemmelige elever 1917. – Hvid marmortavle, 45 × 100 cm, med fordybet indskrift i antikva, optrukket med sort. Oprindeligt indmuret i kirkens væg, ¹⁰⁷ nu henlagt på loftet.

3) 1923, opsat i »i taknemmelig Erindring om de Søfarende fra Nordby sogn, som under Verdenskrigen 1914–18 satte Livet til under deres farefulde Gjerning i Fædrelandets Tjeneste«. – Grå, nistret marmorplade i arkitektonisk opbygget ramme af hvid marmor, 154 × 89 cm. Indskrift med fordybet antikva udfyldt med sort. Gavlen og hængestykke har relieffer med henholdsvis en antik lampe og et anker; på soklen: »Herren gav, Herren tog, Herrens navn være lovet«. Ophængt på sydvæggen, øst for altret.

Gravsten. O. 1791. »Her under hviler ..tte Sal..., ..ann Christ..., af Nordby, *4. dec. 1787, †9. jan. 1791«. – Venstre halvdel af en lys kalksten, 92 × 40 cm, med udslidt indskrift i fordybet kursiv. Ligger som dørrin i sakristiets udgang til kirkegården.

Adskillige *tgravsten* fra 1700'ernes slutning, udført af Jens Jensen Sonnichsen fra Sønderho (jfr.

Fig. 33. Kirkegårdsmonument (nr. 1, s. 2140), o. 1833, over søkaptajn, branddirektør og toldkontrollør Vilhelm Martin Vinckler, †1833. A. Bæksted fot. 1967. – *Friedhofsdenkmal Nr. 1, für den Kapitän, Branddirektor und Zollbeamten Vilhelm Martin Vinckler, gest. 1833. Um 1833.*

s. 2189), lå på kirkegården her og i Rindby indtil 1849–50, da de blev solgt og anvendt som trappesten forskellige steder i byen. ¹⁰⁸

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 33) o. 1833. Sø-kaptajn Vilhelm Mart. Vinckler, branddirektør og toldkontrollør på Fanø, *21. juni 1771, †28. febr. 1833. ¹⁰⁹ Gravvers. – Skjoldformet trætavle, 90 × 45 cm, fæstnet til den øvre ende af en 127 cm høj stolpe, stående i jorden. Indskriften er anført med sortmalet kursiv på hvid bund. For neden på tavlen er malet to korslagte splitflag. På kirkegården, sydøst for kirken.

2) O. 1845. Johannes Borchsenius Rautter, premierløjtnant, 1½ år toldkontrollør på Fanø, *21. sept. 1786, †19. marts 1845. – Lys marmortavle, 56 × 48 cm, med fordybet skriveskrift. Nu indmuret i kirkens sokkel, østligst i sydmu- ren.

3) O. 1848. Jens Lauridsen Pedersen, *13. april 1845, †1. marts 1848. Faderen skipper Hans Lauridsen Pedersen, (†21. marts 1859 i Livorno). Gravvers over sønnen: »Faders Glæde Moders Lyst, jordedes med denne Lille, Hjemmet blev saa tomt saa tyst, Smertens stride Taa- rer trille, intet Haab er trygt heneden, Blikket vend mod Evigheden«. – Lys marmortavle, 60 × 44 cm. Under indskriften med fordybede versaler er indhugget et latinsk kors. Henlagt på kirkens loft.

4) O. 1897. »Minde over Besætningen fra Briggen Claus af Fanø, der alle omkom ved skibets forlis paa Fanø strand 1. 12. 1897.« – Tilspidset stele af grå sandsten på sokkel af sort marmor. På siderne de otte omkomnes navne. Opstillet øst for kirken.

†Kirkegårdsmonument. O. 1854. Anders Johansen, *18. maj 1778 i Brede, †2. maj 1854 i Nordby, hvor han var møller i 55 år. I et kærligt ægteskab med Anne Marie Jørgensen og i en god alderdom fejredes hans guldbryllupsfest 21. jan. 1853 ved hans adopterede søn og eftermand, i hvis hjerte hans ihukommelse aldrig dør. Gravvers. Gravmindet sås endnu 1934.¹¹⁰

I en samling hjemfaldne gravminder i kirkegårdens nordvestre hjørne befinder sig et *støbejernskors*, o. 1856, for jomfru Windfeldt, *31. aug. 1800 i Hodde præstegård, †19. sept. 1856 på Fanø. På bagsiden: »Jeg er opstandelsen og livet«. Kursiv. Type med kløverbladsformet afslutning på korsarmene. Højde 85 cm. I hver af korsarmene en lilje.

På kirkegården er bevaret fire *støbejernsgitre* fra 1800'erne. På ældre fotografier (jfr. fig. 8) ses adskillige andre *†støbejernsgitre* blandt mange hvidmalede træstakitter.

VESTRE KIRKEGÅRD

Kirkegården, der omgives af en plantage og selv rummer mange nåletræer, blev taget i brug 1898. En muret køreport i øst, der giver adgang fra Vestervejen, er formodentlig fra kirkegårdens indvielsesår. Blandt de mange mindesmærker er en stor granitobelisk opsat 1923 til minde for tyve omkomne søfolk fra Nordby, der satte

livet til under første verdenskrig, og en granitklædt »mindemur« med navnene på 24 søfolk, som omkom under anden verdenskrig, 1939-45. På de ukendtes grav er rejst et nyere granitmonument, formet som to krydsende skibsstævne og et anker med indskriften: »Jesus Kristus er opstanden, evig lever guddomsmanden«.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Nordby kirkes Liber daticus o. 1776f. Stolestadernes fordeling i Nordby kirke 1790. Synsprotokol 1814-61. Synsprotokol 1862-1974. Diverse læg vedr. forandringer af bygning og inventar. – *LA Vib.* Nordby præstearkiv. Nordby Delings Bog (stolestadebog) 1787 (C 568. 25). Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Nordby kirke 1813-44 (C KRB 302).

NM2. Indberetninger. J. Helms 1873 (bygning, inventar), Sv. Aa. Aakjær og Rolf Graae 1966 (bygning og inventar med henblik på restaurering), J. Johansen 1972 (malerier i altertavle, samt orgel).

Tegninger og opmålinger. *Ved embedet.* Grundplan med stoleindretning o. 1786. Diverse tegninger vedr. forandringer af bygning og inventar, bl.a. tegninger af N. S. Nebelong 1843 og Vilhelm Holck 1896 og 1906. – *NM2.* Aftegning af indskrift på døbefont ved Søren Abildgaard 1774, J. Ellung 1798, samt H. Using 1854 og J. Helms 1855. Opmåling af døbefont ved E. Rondahl 1896. Opmåling af bygningen, plan og snit, ved Aa. Bugge 1928. Restaureringsforslag ved Sv. Aa. Aakjær og Rolf Graae 1969-71.

Litteratur. N. M. Kromann: Fanøs historie, I-III, 1933-34; om Nordby kirke især II, 419-56. Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland. Bygmestrene Peder Frisvad og Mikkel Stobberup, 1970.

Historisk indledning og beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ulla Kjær, Ole Olesen (orgler) og Vibeke Andersson Møller (kirkeskibe), gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet november 1990.

¹ Danske Sagn, 2. rk., III, 223, s. 57-58.

² Dansk Folkemindesamling 1906/46 2641.

³ Liber daticus o. 1776ff.

⁴ Synsprotokol 1862-1974.

⁵ Synsprotokol 1814-61.

⁶ Kromann II, 441.

⁷ Ifølge Kirsten Agerbæk (s. 15), der bygger på Rolf Graae, skal taggesimsen indtil en ombygning o. 1881 have haft en større udladning end i dag og taget have været tilsvarende stærkere udsvunget. Dette synes

dog ikke at have været tilfældet, idet en tegning fra o. 1840 viser bygningen med samme tagprofil som i dag.

⁸ RA. DaKanc. F 54. Supplikker 7 O 1675/1784.

⁹ Kromann II, 434-35.

¹⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance 1779-1812 angående Skast hrd. (C 4.68).

¹¹ Marius Sørensen: Uddrag af Nordby kirkes historie gennem 200 år, i RStbog 1987, s. 59-75.

¹² Tegningen befinder sig i kirkens arkiv.

¹³ Agerbæk s. 15 og 18f.

¹⁴ Om denne kirketypes udbredelse i København, se DK. Kbh. By 4 (Christians kirke), s. 108.

¹⁵ Nørbye nye Kirkes Regnskabs Bog, anlagt 24. maj 1786. Bogen befandt sig 1968 hos den fungerende kirkeværge. Afskrift ved Kirsten Agerbæk i NM.

¹⁶ Peder Frisvad døde 14. januar 1787. De sidste penge udbetaltes til hans bror Niels Tømmermand.

¹⁷ Kromann II, 436.

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

¹⁹ Jfr. Nordby kirke 1786-1986, Fanø 1986.

²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv, regnskabsbog for Nordby kirke 1813-44 (C KRB 302).

²¹ DaAtlas V, 698 samt note 3.

²² Jfr. prydbælteerne på de samtidige tavler i Vonsbæk og Moltrup, DK. Sjyll. s. 508 og 544.

²³ En lyseblå farve, som før restaureringen dominerede kirkerummet, stammer formentlig fra o. 1850, muligvis 1842, da Jens Ussing malede kirken, og er sandsynligvis rummets ældst bevarede farve.

²⁴ Jfr. indb. af sognepræst Niels Friis (1739-79), RA. Top. saml. paa papir, Skast hrd., og note 3. Indskriften citeres som henholdsvis »Hæc pictura renovata 1723« og »Pict. renov. anno 1723«.

²⁵ S. 822, 896, 1116, 1146 og 2044. De enkelte fremstillinger er dog varieret i detaljer som apostlenes fodstillinger, bordets og dugens udformning, og hvad der ligger på fadet foran Jesus.

²⁶ På Nordby-tavlen er der dog under korset anbragt et (Adams) kranium og en (Syndefaldets) slange.

²⁷ Opstandelsesfremstillingerne i Varde S. Jacobi og Lunde er begge udført efter et andet forlæg, formentlig fordi begge disse billeder har et andet format.

²⁸ Jfr. note 24.

²⁹ Ifølge Niels Friis (note 24) »nedenfor«.

³⁰ Fejlagtigt angivet som Joh. 14.

³¹ Kromann II, 434.

³² For det tværstillede kirkerums opståen, jfr. Per Gustav Hamberg: Tempelbygge för protestanter, Stockholm 1955. Et udviklet eksempel i Danmark er Christianskirken på Christianshavn, indviet 1759; her er orglet bygget ind over prædikestolsaltret og de tre øvrige vægge dækket med pulpiturer, jfr. note 14.

³³ Jfr. note 19. Metoden med at skære en ældre altertavle til, for at bruge den i et prædikestolsalter blev

bl.a. brugt i Ribe hospitals tkirkesal, hvor man 1799-1800 skar topstykket af en barokaltertavle. Til et prædikestolsalter, der 1809/12-28 var opstillet i Varde S. Jacobi, synes man derimod ikke at have gjort brug af renæssancetavlen, jfr. s. 822 og 899. For samtidens brug af prædikestolsaltre, jfr. Hartmut Mai: Der evangelische Kanzelaltar, Halle 1969, samt for danske eksempler, DK. Kbh. By V, s. 147.

³⁴ At altertavlen er undtaget i en kontrakt, der 1842 blev indgået om maling af kirkens træværk (note 3), kan måske tyde på, at der allerede dette år var planer om en udskiftning af den gamle tavle.

³⁵ Ved kirkerestaurator Jens Johansen, Sdr. Højrup.

³⁶ Maler I. Reinau kvitterede 1. juli 1864 for modtagelsen af en betaling på 310 rdl. for et maleri i egetræsramme forestillende Kristus og den samaritanske kvinde ved Jakobs brønd, Johs. 4, 14; jfr. læg om kapellet i Rindby i Nordby kirkes arkiv.

³⁷ Arbejdet blev udført af snedkermester Hans Nielsen, jfr. note 4.

³⁸ Jfr. fig. 25. Ifølge note 4 skulle forhængt bag alterpladsen 1886 fornyes. På et fotografi af kirkens indre optaget 1918 (KglBibl.), er overfaldet fjernet og draperiet, hvis midterste del når helt op til loftet, op-hængt på stænger.

³⁹ Jfr. note 19. Ifølge Liber daticus (note 3) blev baldakinen over altret bekostet efter o. 1917, af et legat stiftet af afdøde Jens Hansen.

⁴⁰ Jfr. S. Fritz: Guldsmed Henrik Bötticher i Ribe, i Mark og Montre, 1967, s. 21-41, og F. Grandt-Nielsen: Fynsk kirkesølv, 1983, især s. 87f.

⁴¹ Jfr. kalke i Spandet og Skærbæk (DK. Sjyll. s. 1188 og 1252) samt i Farup, Ribe hrd.

⁴² Om tyveriet, jfr. note 3. Da Böttichers stempler er kalkens eneste, er det sandsynligvis også ham, der har stået for reparationen af de genfundne sager.

⁴³ Disken har ingen mærker, men udformningen af Jesumonogrammet genfindes hos Böttichers læremester, Jesper Hansen Rust, jfr. F. Grandt-Nielsen (note 40) s. 106. De med Böttichers kalke samhørende og meget lignende diske i Spandet og Skærbæk synes derimod udført af to forskellige Tønder-mestre, jfr. DK. Sjyll. s. 1188 og 1252.

⁴⁴ Note 20. Ved synet 1844 var kanderne bestilt, men ikke ankomne, jfr. note 5.

⁴⁵ Jfr. Ølgod, s. 1538, med henvisninger, Sdr. Årslev og Tvilum (kloster)kirke (DK. Århus s. 1556 og 3423), samt Brøns, Dybbøl, Kliplev, Møgeltønder og Svenstrup (DK. Sjyll. s. 1231, 2214, 1983, 1312 og 1553). En lignende stige i Sønder Alslev (DK. Maribo s. 1399) har graveret årstal 1564.

⁴⁶ Et ben på en af stagerne er sekundært loddet på.

⁴⁷ Ifølge Nationalmuseets protokol. Fanø kirke synes i dette tilfælde identisk med Nordby; i al fald har Sønderho bevaret ældre alterstager.

⁴⁸ Note 3. Anskaffelsen af den røde hagel har mulig-

Fig. 34. Kristus og den samaritanske kvinde; maleri udført af J. J. Reinau 1864 og i brug som alterbillede fra dette år til 1971 (s. 2124). NE fot. 1984. – *Christus und die Samariterin. Gemälde von J. J. Reinau 1864. Von 1864 bis 1971 als Altarbild.*

vis forbindelse med et kortvarigt tyveri af sølvlægt og guldfrynser fra en af kirkens messehagler i september 1717, jfr. Kromann II, 429.

⁴⁹ Kromann II, 433.

⁵⁰ Jfr. note 18. Den sorte hagel oplyses på dette tidspunkt at være af »manchester«, dvs. bomuldsfløj.

⁵¹ Tydningen af den svært aflæselige indskrift har voldt problemer. Dens begyndelse, »hoc hest(!) bap...« er angivet af J. Helms: Døbefonten i Nordby Kirke paa Fanø, i Dansk Maanedsskrift, bd. VII, 1857, s. 230-33, mens helheden publiceredes af E. Rørdam: Indskriften på døbefonten i Nordby kirke på Fanø, i Kirkehist. Saml. 1892, s. 187-92. Efter Rørdams mening skal det næstsidste ord læses »baptisterium«, dvs. døbefont, omend han undrer sig over, at forkortelsesstregen over u'et både betegner »eri« og »m«. I et responsum, der venligst er afgivet til redaktionen af Knud Ottosen, Institut for Kirkehisto-

rie ved Århus Universitet, påpeges, at ordet snarest skal læses »baptismum«, dåb, under henvisning til, at »baptismum penitencie« er et bibelcitat (Mark. 1,4 og Luk. 3,3). Smst. foreslås tillige, at ordet penitence oversættes med bod, fremfor som Rørdam, med omvendelse. Indskriften, »dette er bodens dåb«, harmonerer med opfattelsen af dåben, således som den kom til udtryk i liturgiske tekster som Notmarkmanualet: Et genfødsels bad (baptismum regenerationis), som skænkede syndernes forladelse (deus.. qui ..de-dit tibi remissionem omnium peccatorum tuorum). De fire krucifikser, som adskiller indskriftens ord, synes da også at understrege dåbens betydning som et symbol på fællesskabet med Kristus, dvs. at den døbt går til død og dom, for så at genopstå til et nyt liv sammen med ham.

⁵² HofmFund. IV, 585-86.

⁵³ DaAtlas V, 698.

⁵⁴ Note 3. For gendrivelsen af sagnene, jfr. J. Helms: Døbefonten i Nordby Kirke paa Fanø, i Dansk Maa-
nedsskrift 1857, s. 230-33.

⁵⁵ Jfr. fig. 6 og note 4, samt Nordby kirkes arkiv, læg 6, Døbefonten 1887. De fire false i metalkransen fandtes 1887 udfyldte med kalkpuds, så kummen ikke længere hvilede frit i kransen.

⁵⁶ Den gamle metalkrans var ønsket bevaret, men fandtes for ødelagt, jfr. Ved embedet, Nordby kirke, læg 6, Døbefonten 1887.

⁵⁷ I inventariet 1862 (note 4) forekommer således intet dåbsfad.

⁵⁸ Ifølge note 4 skulle der 1911 anskaffes en dåbskande af tin fra Dansk Paramenthandel, samt en vinkande.

⁵⁹ »o« og »c« er sammenskrevne.

⁶⁰ Jfr. note 4. Partiet med »Esto fidelis« er 4 cm høj og 38,5 cm langt, mens stolens skriftfelter er knap 4 cm høje og kun 28 cm lange.

⁶¹ »v« og »e« er sammenskrevne.

⁶² Kromann II, 452.

⁶³ Ifølge Nordby kirkes arkiv, læg 5, Forskellige forandringer m.v. 1884f. blev en dør til prædikestolen tilmuret 1889.

⁶⁴ I forbindelse med et ønske om at få prædikestolen hævet nogle tommer blev trappen 1890 formentlig gjort en smule stejlere, jfr. note 4.

⁶⁵ Stolestadernes fordeling i Nordby kirke, 1790. Det store antal stole betød, at alle voksne i sognet kunne få deres eget sæde, jfr. s. 2110f.

⁶⁶ LA Vib. Nordby præstearkiv. Nordby Delings bog (Stolestadebog) 1787 (C 568.25).

⁶⁷ Nordby kirkes arkiv, læg 5, Kontrakter, tilbud m.v. 1840-89, samt Forskellige forandringer m.v. 1884f. Samtidig med at kvindestolene fik ryglæn, lagdes bræddegulv i samtlige stader.

⁶⁸ Nordby kirkes arkiv, læg 7, Udskiftning af stolestader 1939. Fornyelsen skete efter menighedsrådets ønske om mere bekvemme sæder med salmebogshylde og hatteknager. Før reduktionen af stolene fandtes 600 sæder, et tal, som efter rådets mening nu var fuldt tilstrækkeligt til en befolkning på 2000.

⁶⁹ Jfr. Hjordkær, DK. Sjyll. s. 1828.

⁷⁰ Af stolestadeplanen 1790, jfr. note 65, fremgår, at både de lukkede stole på begge sider midtergangen og de to hjørnestole var mandsstole. På de tegnede planer, f.eks. fig. 6, er der dog ikke sat navn på hjørnestolene, om hvilke det i note 19 hedder, at de blev brugt af diegivende mødre og som følge deraf blev kaldt »mælkeskabe«.

⁷¹ Note 4. Om brugen af skriftestole, jfr. E. Skov: Skriftemål og skriftestol, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 109-26.

⁷² Aflukket synes oprindeligt kun at have bestået af en fylding i længden og en i bredden. 1890 blev det vedtaget og åbenbart også gennemført at give degnestolen en ekstra fylding i længden, samtidig med at præ-

dikestolen blev hævet, jfr. note 4.

⁷³ Kromann II, 443.

⁷⁴ Tegningerne, i kirkens arkiv, viser dog afvigende former på såvel søjler som balustre.

⁷⁵ Ifølge inventariet 1862 (note 4) var der på pulpituret 16 stole med ialt 64 mands- og 20 kvindesæder.

⁷⁶ Manualklaviet er på et tidspunkt før 1917 blevet forrykket to halvtoner og traktoren omstillet, således at tangenten D aktiverer piben C, etc.

⁷⁷ Orglet havde følgende kopler: I 4'-I, II-I, II 16'-I, II 4'-I, I-P, II-P. Af hensyn til koplet II 4'-I var manual II udbygget med en ekstra diskantoktav.

⁷⁸ Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

⁷⁹ Note 3 samt Vestkysten 10. maj 1971.

⁸⁰ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den danske Orgelregistrant.

⁸¹ Ifølge note 19 var maleriet en gave fra menigheden til provst B. Nielsen ved hans 25-års-jubilæum.

⁸² Note 4. Den største krone, med tolv lys og glasprismer, var skænket af en anonym person og efter dennes ønske ophængt over fonten. En krone med otte lys og prismen stammede fra frk. Amalie Helms' dødsbo, mens en uspecificeret var givet af konsul Bork.

⁸³ Venligst oplyst af fhv. elinstallatør Martin Petersen, Skærbæk.

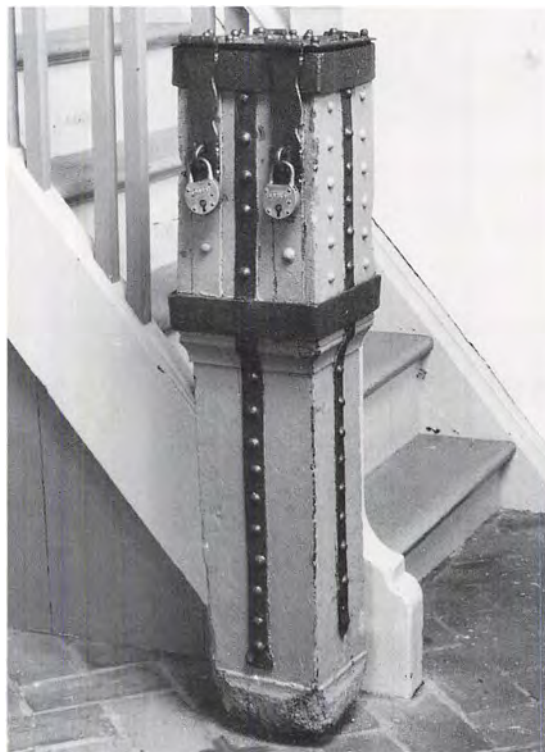

Fig. 35. Pengeblok, formentlig fra 1792 (s. 2132). NE fot. 1984. – *Opferstock, vermutlich 1792.*

⁸⁴ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s.361, nr. 1.

⁸⁵ Indberetning ved K. J. Christensen 1948 til Henning Henningsen, Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2641 Nordby).

⁸⁶ Konserveringsrapport ved A. Nissen til Handels- og Søfartsmuseet, 22. sept. 1972 (mrk. 2641 Nordby).

⁸⁷ Jfr. note 85.

⁸⁸ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 361, nr. 2. Galionsfiguren er af Henningsen tolket anderledes.

⁸⁹ Jfr. note 86.

⁹⁰ Andreas Olsen: Smaatræk af livet paa Fanø, opregnet 1897, Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2641 Nordby). Se desuden Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 361f., nr. 3.

⁹¹ Kromann II, 449.

⁹² Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 362, nr. 5. Henningsen har fejlagtigt fået oplyst, at skibet som en model af et slaveskib har opskåret dæk, så apteringen til slaverne er synlig.

⁹³ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 362, nr. 6. Henningsens beskrivelse stemmer ikke helt overens med skibets nuværende fremtræden.

⁹⁴ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 363, nr. 9.

⁹⁵ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 363, nr. 10. Den drage, som Henningsen omtaler under galions-

figurens fødder, kan ikke konstateres i dag.

⁹⁶ Henningsen: Kirkeskibe, s. 18ff.

⁹⁷ Skibet »Prinsesse Marie« blev bygget 1893 i Helsingør og forliste 1910 i Bass-strædet.

⁹⁸ Andreas Møller: Om en fiskerbåd på Fanø Museum, i Årsskift for Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg 1966, s. 8f.. Herimod hævder Henning Henningsen, at skibet er en kystbådstype, som bønderne på Fanø tidligere benyttede sig af, i Kirkeskibe Ribe, s. 362, nr. 7.

⁹⁹ Andreas Olsen, jfr. note 90.

¹⁰⁰ Andreas Møller, jfr. note 98, s. 7f.

¹⁰¹ Jfr. note 99.

¹⁰² Jfr. note 100.

¹⁰³ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 362, nr. 4.

¹⁰⁴ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 363, nr. 8.

¹⁰⁵ Nordby kirkes arkiv, læg 12, Klokkespir og tilbygninger.

¹⁰⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv, kirkesyn 1696-1775 (C 4. 189).

¹⁰⁷ Jfr. note 62.

¹⁰⁸ Jfr. Kromann, II, 271 og 456, samt P. Sonnichsen m. fl.: Slægten Sonnichsen og den dertil hørende Slægt Thomsen af Sønderho paa Fanø, 1908, s. VIII.

¹⁰⁹ Jfr. Kromann, bl.a. I, 288f. og III, 76f.

¹¹⁰ Jfr. Kromann II, 64.

NORDBY GAMLE †KIRKE

KIRKEN I RINDBY, NEDBRUDT 1786

Kirken blev revet ned forud for opførelsen af den nuværende kirke i Nordby 1786. Den kaldtes i ældre tid i daglig tale for Fanø kirke og var sandsynligvis øens oprindelige kirke, omtalt i Ribe Oldemoder ved midten af 1300'erne (jfr. den historiske indledning s. 2107f., der tillige behandler en †*S. Annæ kirke*, hvormed kirken fejlagtig er blevet identificeret). Kirkegården forblev i brug efter 1786. Ved frikøbet af øen 1741 forpligtede sognefolkene sig til fortsat at vedligeholde kirken, sådan som de tidligere havde gjort. – Ifølge et *sagn* skal Fanøs ældste kirke have været af jord og drivtømmer. Den første stenkirke midt på øen blev bygget for de penge, der kom ind ved salget af en kæmpehval, som strandede under gudstjenesten.¹

Kirkegården er et rektangulært, indhegnet område (fig. 2), der fortsat bruges til begravelse, fortrinsvis af de omkringboende i Rindby (jfr. gravminder s. 2151). På grund af den høje grundvandstand er terrænet, ved tilkørslen af ekstra jord, hævet en halv til en hel meter over

de omgivende enge; 1869 blev således vestre halvdel af kirkegården »forhøjet og planeret« og to år senere østre halvdel.² Den græsklædte begravelsesplads omgives nu af et stakit og er beplantet med sitkagran, pil og seljerøn. Tidligere har den som resten af øen været uden beplantning. De første træer var formodentlig de piletræer, der blev plantet 1885.² – Kirkegården var 1776 hegnet af et plankeværk, og dette blev holdt vedlige og med mellemrum fornyet efter kirkens flytning. 1835 kaldes kirkegården »den gamle assistenskirkegård«,² men den omtales også som »den gamle kirkegård« eller »søndre kirkegård«.

Et lille skifertækket, rødstens *kapel* (fig. 5) i det nordvestre hjørne er opført 1894 af tømrermester H. Peters, Esbjerg,² for midler skænket af konsul C. Nielsen. Den rektangulære bygning, der ikke længere er i brug, har to plus to spidsbuede vinduer i hver langsideside og en dør i

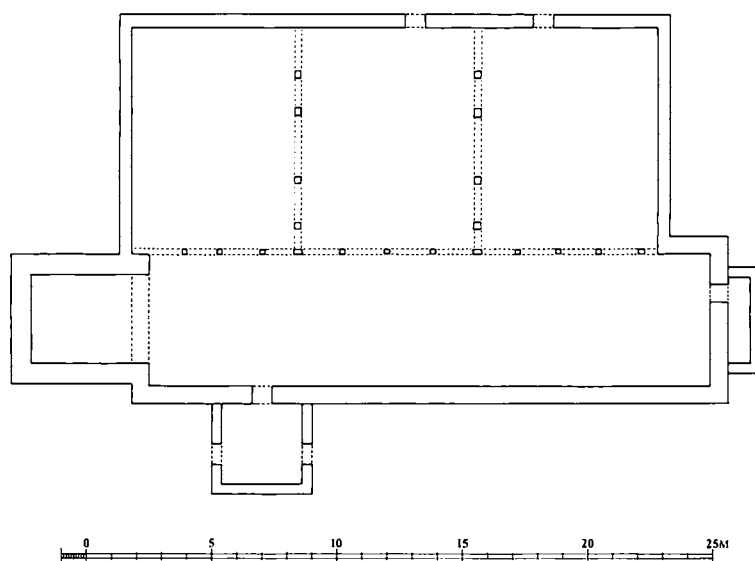

Fig. 1. Nordby gamle †kirke forud for nedrivningen 1786. Plan 1:300, rekonstrueret af Niels Jørgen Poulsen på grundlag af stolestaderegister (fig. 4). Tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Die alte †Kirche von Nordby vor dem Abbau 1786. Grundriss rekonstruiert von Niels Jørgen Poulsen auf Grund eines Gestühlsverzeichnisses (Abb. 4).*

vestgavlen. Indvendig står rummet med åben tagstol. I nordvæggen er 1897 ophængt en *mindetavle* af marmor med indskriften: »I taknemmeligt minde om konsul C. Nielsen, Hartlepool, der året 1894 skænkede sit fødesogn dette kapel, indsattes denne tavle af beboerne i Byen og Rindby«.

I et spir over vestgavlen hænger en lille klokke, 45 cm i tv. m., ifølge latinsk indskrift støbt af Johann Nicolaus Bieber i Hamborg 1789 (»Fecit Joh. Nic. Bieber in Hamburg anno 1789«).³ Klokken blev 1894 overført fra en stable på kirkegården, hvortil den 1791 var anskaffet af 32 mænd boende i Byen (jfr. matrikelkort) og Rindby til brug ved begravelser.⁴ †Klokkestabelen bestod 1862 af fire egestolper med et tag af fyrretræ.² I forbindelse med klokkens anskaffelse 1791 indgik beboerne en aftale om klokkens vedligeholdelse og reglerne for ringning.⁵ Vedligeholdelsespligten blev 1856 overtaget af sognet.⁶

BYGNING

Kirken (fig. 1) bestod ved nedbrydningen 1786 af et langt snævert langhus af ukendt alder med et tårn i vest og et våbenhus foran syddøren samt tre store tilbygninger ved nordsiden. Ved tilbygning af de tre kapeller, såkaldte »kviste«, 1651, 1703 og 1737, var kirkens areal efterhånden øget til mere end det dobbelte. Et lille sakristi var føjet til østgavlen 1752. Murene var af teglsten, skib og tårn var tækket med bly, mens kvistene havde tegltag. Bygningen var orienteret øst-vest. Nøjagtig hvor den har ligget på kirkegården, vides ikke.

Kirkens ældste del, langhuset, i stolestaderegistret 1762⁷ kaldet for »den gamle kirke«, målte indvendig ca. 22,5 × 5,2 meter. Den næsten abnorme længde, der kan minde om Lønne gamle kirkes grundplan,⁸ skyldes formentlig en forlængelse mod øst, således som det var tilfældet med Sønderho gamle kirke (se s. 2204) og kirken på Rømø.⁹ Alt vi ved om denne del af kirken, der allerede 1647 oplevedes som »altfor snæver«,¹⁰ er som nævnt, at den var muret af teglsten og meget lav.¹¹ Om alderen kan der kun

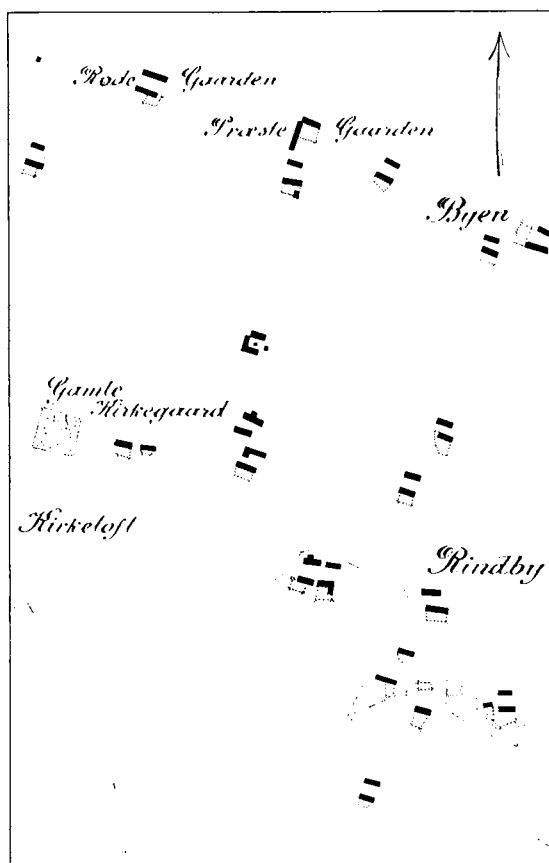

Fig. 2. Nordby gamle kirkegård i Rindby 1820. Udsnit af kort, opmålt til matrikuleringen 1820 af Thobøll. Kopieret af Jørgen Wichmann 1989. 1:10000. – *Der alte Friedhof von Nordby in Rindby 1820. Ausschnitt aus einer Karte, vermessen für die Ausfertigung der Katasterkarten. Kopie 1989.*

gisnes. Oplysningen i Pontoppidans Danske Atlas (1769), at kirken skulle være bygget omkring 1574 skyldes et indskåret årstal i en af kvindestolene.¹¹ Dette år giver os tiden for stolens opsætning, men siger ikke noget om kirkens alder. Bygningen var brøstfældig allerede i 1600'erne (se ndf.) og må da allerede have haft en vis alder. Hvis den er identisk med den »Fanø kirke«, som nævnes i Ribe Oldemoder (jfr. s. 2107), var den opført inden midten af 1300'erne, men også denne kirke kan meget vel være ombygget i flere omgange. I Rømø kirke er det kun kernen i skibets vestende, som rækker tilbage til middelalderen.¹²

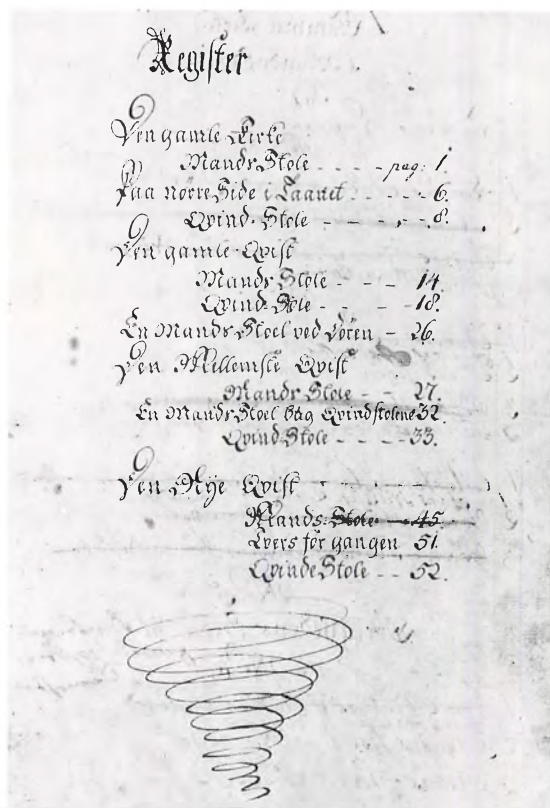

Fig. 3. Titelblad til stolestaderegister 1762 (s. 2151). Fot. af protokol ved embedet. – Titelblatt für Gestühlsverzeichnis 1762.

I forbindelse med tilbygningerne i 16-1700'erne var efterhånden hele nordmuren blevet revet ned. Den bevarede opmåling (fig. 4), udført umiddelbart forud for kirkens flytning 1786, meddeler kun de indvendige mål, og siger intet om murtykkelser og vinduer. Dog fremgår det, at syddøren, der tjente som hovedindgang, var anbragt på den traditionelle plads vestligt i kirkens sydside.

Det lille tårn ved skibets vestende nævnes første gang i præsteindberetningen til Ole Worm 1638, men kan meget vel have været fra senmiddelalderen. Det er »meget nyttigt for de søfarende«, skriver præsten, og igen 1763 fremholdes det som et vigtigt sømærke.¹³ Det var af »mådelig« højde, blytækt og »uden spir«,¹⁴ hvilket må betyde, at det har haft almindeligt sadeltag med gavle i øst og vest. Tårnrummet, der formodentlig havde bjælkeloft som den øvrige

kirke, var optaget af stolestader og åbnede sig i sin fulde bredde mod kirken. *Våbenhuset*, hvis alder ikke kendes, havde to døre, én i øst og én i vest.

Tilbygningerne mod nord, der ligesom i Sønderho og på Rømø blev kaldt for »kviste«, var opført henholdsvis 1651 (den første eller østre kvist), 1703 (den mellemste) og 1737 (den vestre kvist). Tilbygningerne, der ifølge Danske Atlas blev rejst »formedelst menighedens tilvækst« var af samme højde som den oprindelige kirke og havde gavle i nord, de to østre med hver en dør. Jerndrager i hver af gavlene angav årstal og præsternes forbogstaver, henholdsvis »H(ans) H(ansen) 1651«, »J(ens) O(lufsen) B(rasen) 1703« og »N(iels) F(riis) 1737«. Opførelsen af den første kvist kom i stand efter, at »indbyggerne på Fanø« (dvs. Nordbyboerne) 8. september 1647 havde henvendt sig til kongen og bedt om fyrretømmer fra Norge og hjælp fra de omliggende kirker til ombygning af »deres alt for snævre kirke«.¹⁵ Den sidste tilbygning kostede ifølge kirkens Liber daticus 600 rdl., der på kort tid blev betalt af dem, der gerne ville have et stolestade i den.¹⁶

Kvistene, der var omtrent lige brede, åbnede sig i syd mod det gamle kirkerum, hvis nordmur som nævnt var helt fjernet. Efter opførelsen af den sidste og vestre kvist blev prædikestolen flyttet til midten af skibets sydvæg, hvorved bygningens indretning blev disponeret på omtrent samme måde, som det den dag i dag kan opleves i Sønderho og Rømø kirke.

På sognepræst Niels Hansen Friis' initiativ blev der til kirkens østgavl 1752 føjet et lille snævert *sakristi* eller skriftekammer. Hertil var der adgang via en dør nord for alteret.¹⁷

I det *indre*, der var helt optaget af stolestader, stod det store lavloftede rum med flade bjælkelofter hvilende på en række stolper. Dog var loftet over alteret formet som en træhvælving.

Vedligeholdelse. Første gang vi hører om kirkens tilstand er 1632, da kongen i et brev til lensmanden på Riberhus bad denne bevilge 100 rdl. til kirkens forbedring; pengene skulle dækkes ind af de kirker i lenet, som var vel ved magt.¹⁸ Denne hjælp kom i stand, efter at »kro-

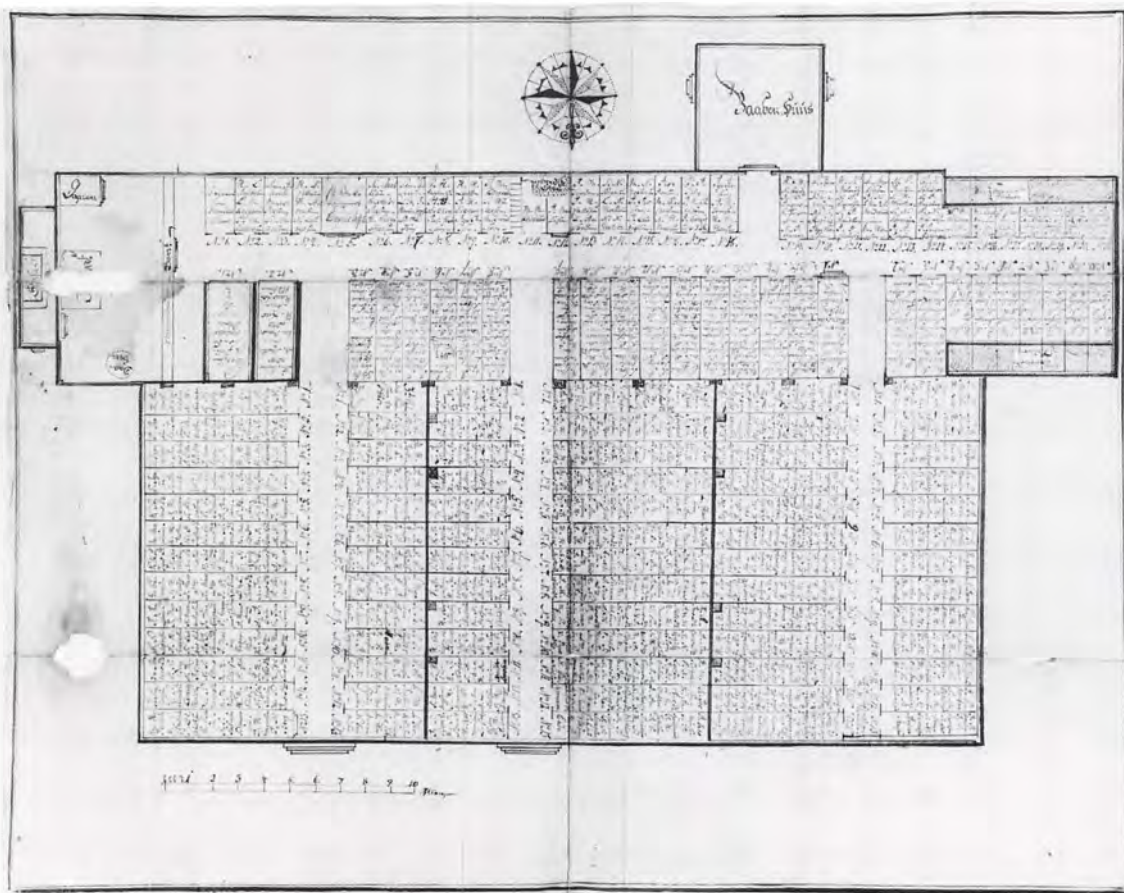

Fig. 4. Grundplan med stolestadernes fordeling umiddelbart før nedbrydningen 1786 (s. 2148). Syd opad. Ved embedet. – Grundriss mit Verteilung des Gestühls unmittelbar vor dem Abbau 1786. Süden nach oben.

nens bønder og tjenere i Nordby sogn på Fanø« havde tilkendegivet, at deres kirke var meget brøstfældig og »ej havde formue af hendes egen indkomst« til at reparere med. – Tilføjjelsen af den første kvist 1651 synes at have oversteget kirkens kræfter: 25. marts 1652 foreslog kongen i et brev til lensmanden, at kirkerne på Fanø (altså både Nordby og Sønderho) skulle bevilges noget af kronens sandtold til hjælp til deres istandsættelse, igen med den begrundelse, at kirkerne var brøstfældige og uden tilstrækkelig indkomst.

Kirken var i slutningen af 1600'rne ret forfalden. 1684 beklagede præsten sig således over, at han ikke kunne uddele sakramentet fra altret »af frygt for skarn fra loftet og regn i ondt vejrligt«, hvorfor han måtte holde en hånd over kal-

ken. Ifølge en synsforretning 2. marts 1689 var tårnets sydvestre hjørne i dårlig forfatning, og en del af den vestre gavlspids var faldet ned. Muren skulle forbedres med mursten, kalk og jernankre og også den øvrige kirke repareres. Med alt, hvad der behøvedes af kalk, mur- og tagsten, bly, tømmer, lægter og deller ville omkostningerne beløbe sig til 220 slette daler foruden kalkslagning, båd- og vognleje samt kost og løn.¹⁹ I et nyt syn 1700 blev loftet i den gamle kirke betegnet som ganske brøstfældigt. Tagstenene i den østre kvist trængte til at blive understrøget, og gulvet var overalt forslidt og stenene i stykker.²⁰

I et brev til kongen 1762 bad de to kirkeværgere og sognefogeden endnu engang om hjælp til reparation af kirken og tårnet, »et mærke og

Fig. 5. Nordby sogns gamle kirkegård i Rindby med kapel fra 1894 (s. 2146). I forgrunden kirkegårdsmonument (nr. 2, s. 2152), o. 1882, over Jens Lassen og hans hustru, datter og svigersøn. EN fot. 1988. – *Rindby. Alter Friedhof der Gemeinde Nordby mit Leichenhalle 1894. Im Vordergrund ein Friedhofsdenkmal für Jens Lassen, seine Ehefrau und Tochter sowie für seinen Schwiegersohn. Um 1882.*

kendetegn i søen for de sejlene og søfarende folk«. Et overslag viste, at udgifterne, bl.a. til omstøbning af blytaget og til nye loftsbrædder ville beløbe sig til 950 rigsdaler.²¹ Ansøgningen blev støttet af stiftsamtmændene, og ved kongelig resolution 31. dec. 1762 blev det bevilget, at der måtte foretages en indsamling i kirkerne i Jyllands fire stifter.

Kirkens flytning 1786 1750 m mod nord til den sydlige udkant af Nordby skyldtes et sammenfald af flere omstændigheder. Sønderho kirke var fornyet 1782. Ligesom den trængte Nordby kirke til en reparation, og på grund af befolkningens stadige vækst var det igen svært at skaffe sæde til alle. Hertil kom, at bebyggelsen med søfartens tiltagende betydning efterhånden var koncentreret omkring anløbspladsen og

havnen i Nordby. I en henvendelse til kongen 10. okt. 1784 fremførtes det, at størstedelen af sognets befolkning nu boede i og omkring Odden (datidens navn for Nordby), mens landbrugerne omkring det gamle kirkested i Rindby kun udgjorde en mindre del, der tilmed var udstyret med heste og vogne, og derfor – modsat de jordløse søfarere – havde let ved at komme i kirke. Det, som det ville koste mere at bygge en ny kirke end reparere den gamle, ville kunne dækkes ind ved salg af materialerne fra den gamle kirke, ved salget af stolestader i den nye og større kirke og ved at hele sognet bidrog med en kollekt. Da tårnet aldrig havde været noget sømærke (tidligere havde man brugt det stik modsatte argument!), søgte man derfor om tilladelse til at nedrive den gamle kirke og opføre en ny kirke uden tårn norden ved mod Odden.²² Stiftsøvrigheden støttede ansøgningen, og 11. maj 1785 gav kongen tilladelse til, at kirken måtte flyttes.²³ Nedbrydningen af den gamle kirke i Rindby begyndte med tårnet i januar 1786, og nogle måneder senere, 15. til 20. maj, nedrev man selve kirken.

INVENTAR

Oversigt. Om indretningen af den nedrevne kirke vidner først og fremmest et stolestaderregister 1762, en beskrivelse i kirkens Liber daticus o. 1776 og en plan (fig. 4), udført umiddelbart før nedbrydningen 1786. Stolestaderne, hvor sognets voksne befolkning kunne sidde på engang (jfr. s. 2110f.), har været altdominerende, som de stod til begge sider i det smalle langhus og i de tre store nordkapeller eller »kviste«. I langhusets østende var der ved en tværgående alterkranke afskilret et alterparti, hvor også kirkens ældste inventarstykke, døbefonten med den sengotiske malmkumme, stod. Kummen blev sammen med renaissancealtertavlen og prædikestolen, begge fra 1600'ernes begyndelse, overført til den nye kirke. Det samme gjaldt altersølvet, de nu forsvundne alterklæder, samt en del af stoleværket, måske bl.a. to lukkede stole forrest i skibets nordside.

(*) *Altertavle*, tidligere med malet årstal 1622, se s. 2122. Ifølge stiftsøvrigheden 1784²⁴ placeret »i det ene hjørne«, dvs. i den østre ende af det smalle langhus og ikke til at se for den del af

menigheden, som havde sæder i nordkapeller-
nes bageste stader. Overført sammen med **kalk*
og *disk*, o. 1710, **sygesæt*, o. 1760, **alterstager*
fra 1500'ernes første halvdel, et *talterklæde*, 1750,
og to *tmessehagler*, den ene skænket 1717; se
s. 2122 og 2125-27.

†*Altersranken* bestod ifølge planen fig. 4 af
gitter med dør samt knæfald, anbragt tværs over
langhusets østende.

(*)*Døbefont*, sammensat af en malmstøbt
kumme fra 1450-1500, se s. 2127, samt en sikkert
yngre, muret fod. Opstillet »inden koret«, dvs.
indenfor altersranken.¹¹

(*)*Prædikestol*, med skåret årstal på den samti-
dige himmel, se s. 2128. 1737 flyttet fra koret til
midt på sydvæggen, hvor den blev anbragt på
en muret fod.¹¹

†*Stolestader*, for de ældste deles vedkommende
udført o. 1574; dette årstal kunne 1776 læses på
en kvindestol i langhusets nordside, udfør midt-
kvisten.¹¹ 1700 var stolene for en stor del for-
faldne.²⁰ 1762 fandtes ialt 137 stole, hvori men-
igheden var fordelt, så mændene sad i lang-
husets sydside indtil våbenhusets vestmur og
vest herfor, til og med tårnet, i såvel nord- som
sydsiden. Reserveret mændene var tillige sto-
lene vest for midtergangen i den østre og vestre
kvist og øst for midtergangen i den mellemste,
hvortil kom den bageste stol i kvindesiden i den
østre og mellemste kvist. I den vestre kvist stod
der en mandstol inderst i midtergangen.⁷ Mand-
sstolene rummede 1-9 sæder, kvindesto-
lene 5-10. Præst, degn og birkedommer havde
embedsstole, præsten og hans familie den forreste
kvindestol i langhuset og en del af den forreste
mandsstol i østkvisten, degnen den forreste
mandsstol i langhuset og en del af den forreste
mandsstol i midterkvisten, og birkedommeren
den femte mandsstol fra øst i langhuset, samt en
del af en kvindestol (nr. 3) umiddelbart over
for.²⁵ Efter planen at dømme har præstestolen i
langhuset, stolen bag denne og formentlig også
birkedommerens mandsstol og tre andre
mandsstole været *lukkede stole*.

†*Skrifestol*, 1752, indrettet med tresidet knæ-
fald i et dette år tilføjet, lille kammer ved lang-
husets østende.¹¹

†*Degnestol*, på planen fig. 4 vist som en lukket
stol i langhusets sydøstre hjørne, indenfor al-
tersranken.

**Klokke*, tidligst nævnt 1700,²⁰ formentlig
overført til den nye kirke, se s. 2140.

GRAVMINDER

Af gravminder var der i den gamle kirke kun
en *gravsten*, som o. 1776 lå neden for prædike-
stolen, men allerede da var den udslidt og ulæ-
selig.¹¹ Efter kirkens flytning opretholdtes kir-
kegården som nævnt som begravningsplads.
Blandt ældre *kirkegårdsmonumenter* kan fremhol-
des:

1) (Fig. 6) 1815. Anna Jacobsen, *17. maj 1762,
†9. dec. 1808. Gift 17. juni 1787 med Niels Ja-
cobsen, *7. sept. 1750, †13. juni 1815. I deres
ægteskab avlet 7 børn.²⁶ Opsat 1815.

Fig. 6. Kirkegårdsmonument (nr. 1, s. 2151), 1815,
over Anna Jacobsen, †1808, og hendes mand Niels
Jacobsen, †1815. EN fot. 1988. – *Friedhofsdenkmal*,
1815 (Nr. 1), für Anna Jacobsen, gest. 1808, und ihren
Ehemann Niels Jacobsen, gest. 1815.

Stele af bremersandsten, ialt 260 cm høj, bestående af et 90 cm højt glatsidet midtstykke, stående på en profileret base, hvorunder en sokkel med kvaderhugning, der igen hviler på et 15 cm højt fundament. Buet topstykke med profilerede »gavle«. Øverst en urne. På midtstykket den højoval indskrifttavle med fordybet kursiv, der har været trukket op med hvidt.²⁷ På kirkegårdens nordvestlige del.

2) (Fig. 5) o. 1882. Jens Lassen, *26. nov. 1813, †20. febr. 1882, og hustru Mette Nielsdatter, *2. maj 1802, ægteviet 2. april 1832 med H. L. Kallesen, og 14. febr. 1839 med Jens Lassen, †2. marts 1866.

Margrethe Jensen, f. Lassen, *16. jan. 1843, ægteviet med skipper P. M. Jensen 1. nov. 1869, †8. juni 1883. Gravvers.

Skibsfører Peter Mathiasen Jensen, *11. nov. 1839, ægteviet 8. (sic!) nov. 1869 med Margrethe Lassen, †3. nov. 1913.

Monument af bremersandsten, samlet højde 216 cm, udformet som en knækket søjle med joniske kannelurer og profileret base, stående på et højt postament. I dettes glatsidede mellemlid, over en sokkel med profileret overkant, er på siderne indfattet tre inskriptionstavler af hvidt marmor og med afskårne hjørner. Vestligt på kirkegården.

På kirkegården befinder sig tillige fire mindesten over tyske marinere fra 1. verdenskrig, én over en engelsk sømand samt to over ukendte ilanddrevne.

En række *støbejernsgitre* er bevaret: fire lave, sølvmaledede med mæanderbortsdekoration og snoede spir, et sortmalet med franske liljer og kogleformede spir, samt et sølvmalet, ligeledes med franske liljer, men nygotisk og med drejede spir.

KILDER OG HENVISNINGER

Stolestaderegister 1762 og to planer af kirken o. 1786 i Nordby kirkes arkiv. Vedrørende arkivalier i øvrigt og litteratur henvises til oversigten s. 2141.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ulla Kjær og gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet november 1990.

¹ Danske Sagn III, 440, s. 83.

² Synsprotokol 1862-1974.

³ C. Nyrop: Om Danmarks kirkeklokker og deres støbere, 1882.

⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

⁵ Kromann II, 442-43.

⁶ Nordby kirkes arkiv. Læg 1. Kirkeklokken i Rindby 1788-1856.

⁷ Stolestaderne i Nordby kirke 1762.

⁸ Jfr. s. 1276f.

⁹ Jfr. DK.Sjyll. s. 1420ff.

¹⁰ KancBrevb. 8. sept. 1647.

¹¹ Liber daticus o. 1776f.

¹² Også Ho kirke, fra o. 1450, er bygget af teglsten (jfr. s. 1353f.).

¹³ LA Vib. Lachmann: Beskrivelse over Ribe Stift, ca. 1763 (H 7(2)-67).

¹⁴ RA Top. Saml. på papir. Skast hrd., Nordby.

¹⁵ RA. DaKanc. B 160. Indkomne breve og indlæg til registre og tegnelser 1572-1650.

¹⁶ Citeret efter Kromann II, 424.

¹⁷ Liber daticus citeret efter Kromann II, 425.

¹⁸ KancBrevb. 23. april 1632.

¹⁹ Klage til stiftsamtmænd i Ribe 1684 og uddrag af synsprotokol 1689, citeret efter Kromann II, 421.

²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²¹ I brevet, der er citeret hos Kromann (II, 425f.), beklager værgerne sig over kirkens dårlige økonomi. Indtægterne er begrænset til kvægtienden, lidt af begravelser og af fartøjer, og det strækker næppe til kirkens årlige vedligeholdelse. Sognets beboere er for størstedel »fattige folk samt søfarende og fiskere«, der ikke evner at betale en omfattende reparation, som efter reglementet skulle pålignes stolestaderne. De fleste mænd er udskrevet til majestættens søjenesste, »og meget få bliver her hjemme uden nogle gamle svage skippere over 50 år samt drenge under 16 år«. Kornavlens kan kun ernære en tiendedel af befolkningen, og alle fornødheder skal sejles hertil, hvad der er vanskeligt, når mændene er udskrevet til søkrigstjeneste.

²² Brevet er citeret i fuld længde af Kromann, II, 433-34.

²³ RA. DaKanc. F 54, supplikker 7 O 1675/1784.

²⁴ Kromann II, 434.

²⁵ Skønt stolene lå til embederne, har det tilsyneladende været størrelsen på den familie, embedets aktuelle indehaver havde, der bestemte, hvor mange af stolens sæder, han kunne disponere over. 1762, jfr. note 7, synes degnen således ikke at have gjort brug af sine stole, mens birkedommeren 1762 havde tre sæder i kvindestolen, og 1776 (note 11) fire.

²⁶ Kromann I, 404ff., II, 21ff. 367ff., 442, III, 383.

²⁷ Kromann, II, 23.

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1984. – *Südostansicht der Kirche.*

SØNDERHO KIRKE

FANØ, SKAST HERRED

Sønderho blev et selvstændigt sogn med egen kirke senest 1538, muligvis allerede i 1400'rne, da det udskiltes fra det middelalderlige sogn Fanø (jfr. den historiske indledning s. 2107). Ved frikøbet af øen 1741 forpligtede beboerne sig til fortsat at vedligeholde kirken, sådan som de tidligere havde gjort. Kirken overgik til selveje o. 1913. Den nuværende bygning afløste en ældre på samme sted 1782. – Ifølge et *sagn* skal den romanske døbefont være skænket af en engelsk kongedatter Thyra som tak for hendes redning af havsnød på vej til Ribe for at ægte Gorm den gamle.¹

Kirken fra 1782 er rejst på Sønderhos gamle kirkested (fig. 2) lidt vest for den tætbebyggede by, der i 1700-årene udviklede sig fra et fiskerleje til en skipperby. Kirken og kirkegården ligger, hvor strandvejen (tidligere eneste farbare kørevej fra Nordby)² kommer ind fra vest og deler sig i en nordgående landevej og i bygaden, som leder ned til havnen.

Kirkegården omkring kirken, der 1923 blev aflastet af en assistenskirkegård længere mod nord (jfr. s. 2197), har i dag stort set samme form som på matrikelkortet 1820, idet den dog er udvidet

mod syd i forbindelse med skolens flytning i 1856 (se ndf.). Kirkegården hegnes af klippede hække ud mod vejen og mod præstegården i vest og har i nord et hegn af sitkagran. Hovedindgangen i syd er en køreport flankeret af to ganglåger mellem fire murede piller, sandsynligvis opført kort tid efter kirkegårdens udvidelse. Porten lukkes af jerngitre, lågerne af trætrømmer. Pillerne er hvidmalede med grå felter og dækkes af firesidede pyramider med kugler. To fodgængerlåger i kirkegårdens øst- og vestside har hvidmalede trætrømmer mellem rødstenspiller. Bortset fra granhegnet er de eneste træer fire elme i det nordøstre hjørne. Den velholdte kirkegård, hvis begravelser o. 1900 typisk var omgivet af hvidmalede stakitter, får i disse år, hvor mange gravsteder bliver nedlagt, sit samlende græstæppe tilbage.

Kirkegården, der i 16-1700'rne led stærkt under sandflugt (jfr. s. 2204), blev 1738 omgærdet med et *†plankeværk*, angiveligt for at holde det flygende sand ude.³ Vedligeholdelsen af plankeværket var fordelt på de enkelte gårde og huse,

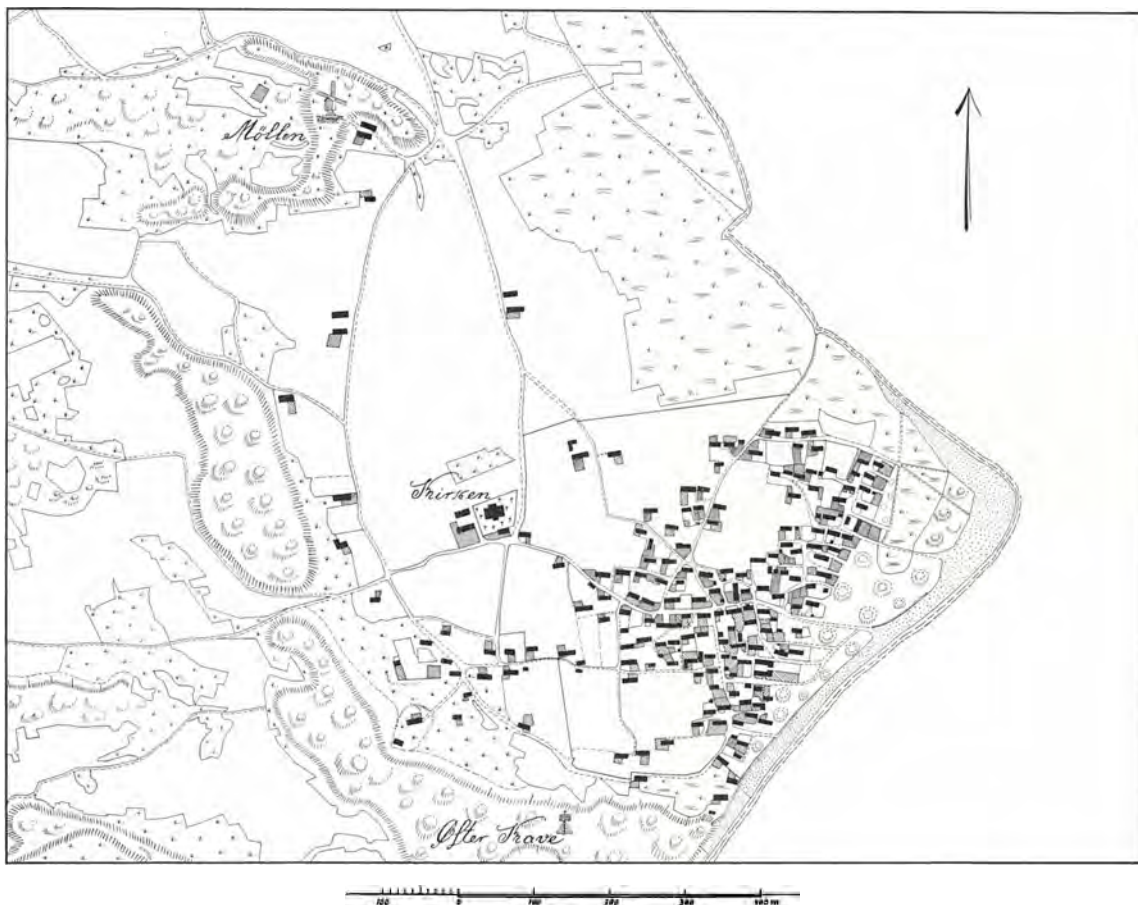

Fig. 2. Sønnerho 1820. Udsnit af kort over sognets jorder og bykort, opmålt til matrikuleringen 1820 af Thobøll. Sammentegnet og kopieret af Anna Brinch Thorsen 1989. 1:10000. – *Sønnerho 1820. Ausschnitt aus einer Karte von den Ländereien der Gemeinde und einem Ortplan, vermessen 1820 für die Ausfertigung der Katasterkarten. Zusammengezeichnet und kopiert 1989.*

således at hver mand havde sin part at holde ved lige, 2 alen i højden og to i bredden. Kirkeværgene holdt et »register« over de enkelte dele.⁴

Indtil opførelsen af en ny kirke 1782 hang klokken i en *klokkestabel* på den østre side af kirkegården. Det tømrede »klokkehus« var brøstfældigt 1689,⁵ og blev fornyet 1767, hvilket kostede næsten 100 rigsdaler.⁴ En lovpligtig *tgabestok* på kirkegården nævnes 1791.⁶ Ifølge Kromann stod den her indtil o. 1860, da den blev fjernet på foranledning af sognepræsten. Den vides ikke at have været i brug.⁷

Præstegården vest for kirkegården (jfr. fig. 2) er opført 1749 som privat bolig for daværende

sognepræst Poul Zacharias Rafn. Det er en 13 fag lang bindingsværksbygning forlænget med tre fag mod vest. Huset blev 1794 købt af sognet og gjort til fast embedsbolig. En senere nedrevet lade nord for præsteboligen var på elleve fag.⁸ Umiddelbart syd for kirkegården og som nærmeste nabo til kirken lå indtil 1856 sognets skole. Et *tskolehus*, der blev nedrevet dette år, var fra 1815 og bestod af to skolestuer på hver fire fag. Det havde i sin tid afløst et ældre hus fra 1752 med skolestue og bolig for skoleholderen.⁹ Denne skolebygning brugtes i sommeren 1782 til gudstjeneste, mens kirken var under opførelse.⁴

BYGNING

Kirken, der blev indviet 8. september 1782, er opført af bygmester Morten Jensen Tarp. Det er en stor rektangulær murstensbygning, der fik sin nuværende skikkelse 1865, da to parallelle sadeltage med gavle i øst og vest blev afløst af et stort, rødt skifertag med blændingsprydede gavle efter udkast af V. Th. Walther. Samme år nybyggede man våbenhuset foran syddøren, mens et nordre våbenhus blev nedrevet. Kirkens orientering har en mindre afvigelse mod nord.

Den nøgterne og prunkløse bygning, der er bygget til at kunne rumme 760 mennesker,¹⁰ har en enkel grundplan med rette vinkler. Indvendig måler bygningen 40 × 25 alen (25,2 × 15,7 m), mens murene er ca. 65 cm tykke i gavlerne og ca. 50 cm i langsiderne, svarende henholdsvis til 2½ og 2 sten. De røde, til tider gullige teglsten,¹¹ vistnok fra »Holsten« (se ndf.), er muret i krydsskifte.¹² Murene, hvis facader har rester af optrukne, hvide stregfuger (tydeligst i nord), hviler på en sortmalet sokkel og afsluttes med en hvidt falsgesims i langsiderne. De ombyggede gavle, fra 1865, afsluttes med cementafdækkede kamme med tomme »klokkekamme« i toppen,

hver med et jernkors. Gavlene prydes af falsede, hvidtede cirkelblændinger, der flankerer tre rundbuede højblændinger med vinduer og mindre cirkelblændinger.

Man kommer ind i kirken via våbenhuset og en bred fladrundbuet og udvendig falset dør. Den lidt mindre dør i nord, der ikke længere bruges, er falset både ude og inde. *Vinduerne* fordeles sig efter 1865 med otte i gavlene, fire i hver ende, og 16 lidt mindre vinduer i langsiderne, fordelt med ni i syd og syv i nord. De rundbuede åbninger er muret med halvstensstik og har hvidtede sålbænke.

Indvendig fremtræder det fladloftede rum som en stor forsamlingsal, næsten helt optaget af stoleværket. Bjælkeloftet består af 22 fag med en gennemsnitlig bredde på 1,15 m. Rummet er delt i to afsnit, idet de nord-syd vendte fyrrebjælker i midten hviler på en svær langsgående rem (sammensat af flere stykker tømmer), der bæres af tolv mastelignende stolper. Disse er rektantede forneden og foroven (11 × 11 tommer) og afrundede midt på skaftet. Stolpernes fordeling med ulige afstand har været bestemt af stolestadernes placering. En trappe ved vestgavlen fører op til det store loftsrum, hvor klokken hænger i den østre ende.

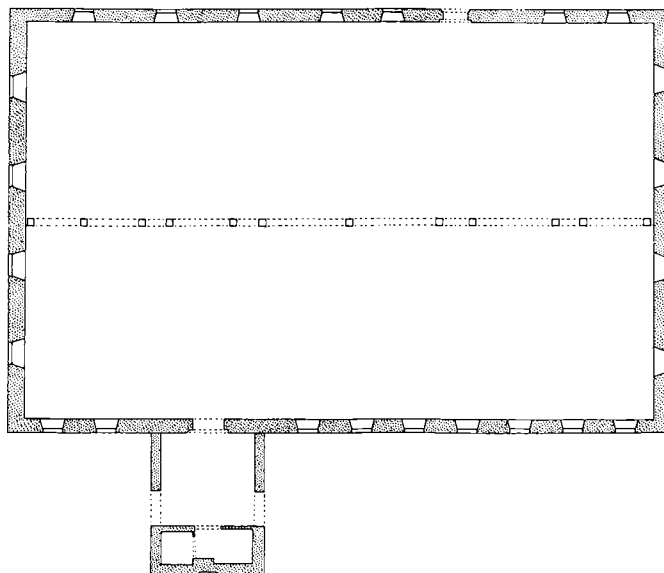

Fig. 3. Grundplan 1:300 af kirken. Målt af Henrik Jacobsen og Niels Jørgen Poulsen 1987, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Grundriss der Kirche*.

Kirkebyggeriet 1782. Ønsket om en ny kirke eller en udvidelse af den gamle (jfr. s. 2206) blev fremsat første gang 1778, da en række sogneboere henvendte sig til biskop og amtmand. Stiftsøvrigheden lod herefter, den 16. februar 1779, under ledelse af sognepræsten i Sneum og Tjærborg, Lauge Sidelmann, afholde et *sagkyndigt syn*¹³ over kirken. Tilstede var tømmermand Andreas Sørensen fra Ålbæk mølle (Sneum sogn) og murmester Morten Jensen Tarp fra Agerbæk (Fåborg sogn), sognepræsten Ove Foss og kirkeværgen Mads Nielsen samt fem menige sognemænd.¹⁴ Synet resulterede i et *overslag*, der viste, at en ny kirke ville koste 2502 rigsdaler. Overslaget er interessant, fordi der ikke er bevaret et egentligt regnskab for byggeriet, der blev sat i værk tre år senere. Man regnede med, at der ville medgå 120000 mursten, som skulle kunne fås »ind fra Holstein«¹⁵ uden told, 7000 tagsten og 700 tønder kalk. Hertil kom betydelige udgifter til tømmer og

jern, mens muremesteren med sine folk på egen kost skulle have 400 rdl. og tømrermesteren for arbejdet inde og ude 250 rdl. Slutsummen på godt 2500 rigsdaler forudsatte, at beboerne selv hjalp med som håndlangere. Med overslaget, der indsendtes til stiftsøvrigheden i Ribe, fulgte en grundplan af såvel den gamle kirke som den nye, tegnet af Lauge Sidelmann.

I en *ansøgning til kongen* om byggehjælp tre måneder senere, 15. maj 1779,¹⁶ gjorde præsten og fem andre underskrivere rede for sognets betrængte økonomi: Kirken havde ingen indkomst bortset fra lidt kvægtiende og lejen af stolestader. Som »fattede skibsfolk og fiskere« kunne beboerne kun yde deres hjælp med kørsel og pligtsarbejde, hvad der tilmed faldt dem svært, »da her er få heste, og mandfolkene er borte i farten fra foråret til Mortensdags tid, og pigerne om sommeren tjener andre steder, samt at konerne ej kan komme fra deres huse og børn«. Af disse grunde bad »de fattige kirke-

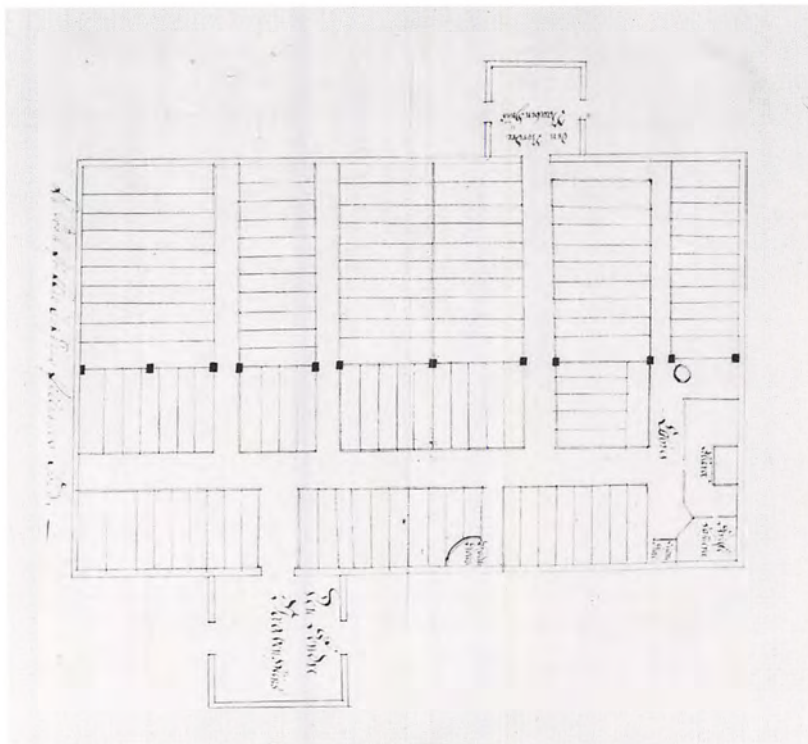

Fig. 4. »Grundtegning af Sønderho nye kirke, 1782«, indsendt til stiftsøvrigheden forud for byggeriet 1782 (s. 2157). Nord opad. Tegning i Landsarkivet i Viborg. Ca. 1:300. – »Grundzeichnung der neuen Kirche von Sønderho, 1782«, eingereicht bei der Obrigkeit vor dem Kirchenbau 1782. Norden nach oben.

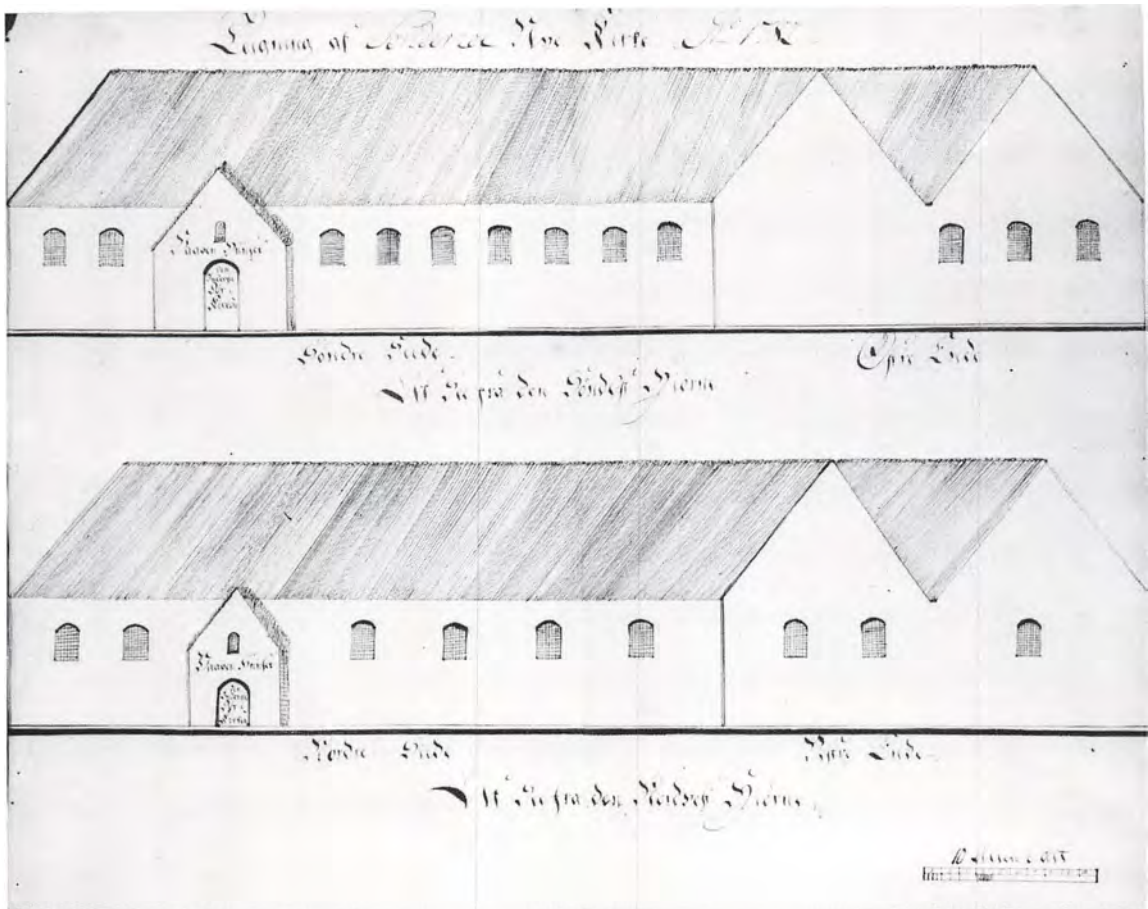

Fig. 5. »Tegning af Sønderho nye kirke, 1782«, indsendt til stiftsøvrigheden sammen med fig. 4. Kirken er set (øverst) fra det sydøstre hjørne og (nederst) fra det nordvestre hjørne. Våbenhusene er tegnet i forkortning. Tegning i Landsarkivet i Viborg. – »Zeichnung von der neuen Kirche in Sønderho, 1782«, eingereicht bei der Obrigkeit zusammen mit Abb. 4. Ansicht der Kirche von Südoststecke (oben) und von Nordweststecke (unten). Die Vorhallen sind etwas kürzer gemacht.

ejere«, som de kaldte sig selv, om en kollekt af kirkerne i Jylland. Henvendelsen forblev – så vidt det kan ses – ubesvaret, men alligevel besluttede man sig for at bygge en ny kirke. Afgørelsen må være truffet i vinteren 1781-82, idet der den 6. februar 1782 indsendtes en ny ansøgning til kongen.

Nedbrydningen af den gamle kirke begyndte umiddelbart efter påske, men først 15. juni indsendtes to tegninger (fig. 4-5) til stiftsøvrighedens godkendelse, og da må byggeriet have været godt igang. De usignede tegninger, som tydeligvis ikke er udført af en akademisk uddannet arkitekt, skyldes vel Morten Jensen Tarp, der må regnes som kirkens bygmester. Tegningerne

viser kirken, sådan som den tog sig ud før ombygningen 1865: med to parallelle sadeltage med en rende imellem til regnvandet. Kirken blev opført på den gamles plads. Om gangen i arbejdet fortæller sognepræsten, Ove Foss, i kaldsbogen:¹⁷ Byggeriet foregik uden uheld og blev hastigt fuldført under 24 sognemænds foranstaltning. Peder Thomsen førte tilsyn sammen med kirkeværgen Mads Nielsen Skoleholder. De to mænd var hjemme hele tiden, mens de øvrige måtte være i »farten i den bedste næringstid af sommeren«. Gudstjenesten blev i de første syv uger holdt i skolen syd for kirkegården og herefter inden for den nybyggede kirkes mure »under åben himmel, siden under taget,

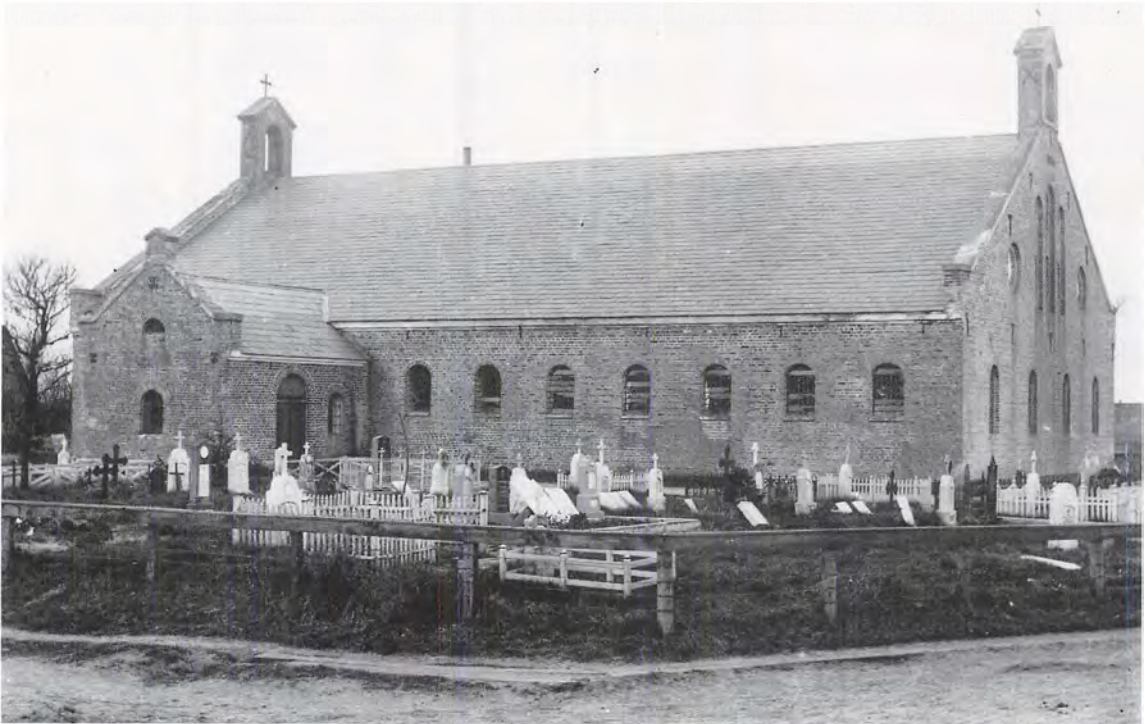

Fig. 6. Kirken set fra sydøst o. 1910. Foto i KglBibl. – *Südostansicht der Kirche um 1910.*

derefter under loftet, alt som arbejdet skred frem«. 16. juli var bygningen »under Guds nådige beskærmelse« oprejst og forsynet med loft i den halve kirke, så man kunne begynde på opmuringen af gavlspidserne og oplægningen af tagsten.¹³

Indvielsen, der fandt sted 8. september (15. søndag efter trinitatis), blev overværet af biskoppen, Tønne Bloch, der ankom klokken ni i procession sammen med seks assisterende præster.¹⁸ Forinden var der ringet første gang klokken syv og igen klokken otte, hver gang med efterfølgende kimning. Biskoppen holdt indvielsestalen, og som tekst var valgt Salmernes bog 5,8: »På din megen miskundhed vil jeg gå ind i dit hus«.

Den nye kirke kom til at koste 2996 rdl. og oversteg dermed de beregnede omkostninger med næsten 500 rdl. Udgifterne blev dækket ind på forskellig måde. Salget af materialer fra den gamle kirke, bly (fra blyrenden), træ og sten, indbragte 274 rdl. Stolestaderne i den nye kirke

blev bortauktioneret for 652 rdl. og som »godvillige gaver« fra beboerne indkom 567 rdl. Endelig modtog sognet 1 rdl. af hver kirke i de fire jyske stifter, hvilket indbragte 952 rdl.¹⁹

Kirken 1782-1865. Den kirke, der toges i brug 1782, var i det store og hele den samme som idag. Murene var muret i ler, hjørnerne og partierne omkring døre og vinduer dog i kalk. Fundamentet, ca. en meter dybt, bestod – og består – af kampesten og røde teglsten fra den gamle kirke. Bygningen var dækket af to *tegltækte sadeltage* (fig. 5) med en blyrende imellem. Renden kunne dog ikke holde tæt, og allerede efter et år blev den udskiftet med en trærende, som hvert år blev tætnet med beg og tjære ligesom skibene. I »nordkirkens« østgavl var et glamhul til klokken, lukket med en dør. I vestenden var med *tjernbogstaver og -tal* angivet »O. F.« for sognepræst Ove Foss og »1782« (sml. den tilsvarende skik med præsternes navnetræk i Nordby, s. 2121 og 2148). Over hver gavlspids var en gul *trækugle*, 1 fod (ca. 30 cm) i tværmål

og fæstnet til en jernstang, og over søndre våbenhus var en jernstang med *†vindfløj* af messing fra den gamle kirke med initialerne »C. O. E.« for sognepræst Christian Olesen Engelstoft.

Vinduesfordelingen var ifølge Ove Foss⁶ en anden end i dag, idet der foruden de nuværende ni rundbuede åbninger i syd kun var tre vinduer i hver af gavlenderne og seks i nord. Tegningen (fig. 5) viser, at muren bag alteret var uden vinduer, og at vinduerne i de to vestgavle var fordelt med to i nord og en i syd. Loftet var lagt med brædder (norske 12 fods deller). Over »koret« (alterpartiet) var et (tønde)hvælv, beklædt med norske 14 fods deller: med andre ord var hvælvet ca. 4,4 m langt.²⁰ I gulvet lå røde mursten.

†Våbenhusene (fig. 4), hvoraf det nordre var noget mindre end det søndre, havde hver to døre i flankemurene og et vindue i gavlmuren. En plan i 1820²¹ om at nedrive det nordre våbenhus på grund af problemer med fundamentet blev først ført ud i livet 1865.

Ved *ombygningen* 1865 blev de to tegltage afløst af det eksisterende store, røde skifertag, der dækker hele kirken. Den oprindelige tagafdækning havde længe givet problemer. Allerede i en indberetning 1805 siges det, at det ville være

rart, om kirken kunne komme under ét tag, da renden (mellem de to indre tagflader) er vanskelig at holde tæt.²² Sogneforstanderskabet forelagde i foråret 1865 et forslag til en ændring af taget for kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther, Århus, der med en skitse (fig. 7) angav visse forbedringer.²³ Arbejdet, der udførtes samme år (jfr. årstallet i jern »1865«), fulgte i det store og hele Walthers henstilling, idet man dog nøjedes med fire i stedet for seks vinduer i gavlenderne. Taghældningen er den samme lave, som Walther angav, og også klokkekammene over gavlspidserne kom til udførelse, uden at der dog blev ophængt klokker i dem. Ved ombygningen, der blev ledet af møllebygger Thoning, blev vistnok hele vestgavlen ommuret – det var F. Uldalls indtryk, da han besøgte Sønderho 1891 – og store dele af østgavlen. De nye, store vinduer i gavlene fik rammer af støbejern, mens langsidernes vinduer blev bevaret som de var; nordsiden fik dog et ekstra, syvende vindue, foranlediget af våbenhusets nedbrydning. Også det søndre våbenhus blev revet ned og erstattet af det nuværende skifertækkede *våbenhus* med en gavlkam i syd. I kirkens indre sløjfede man tøndehvælvet over alteret, hvortil der ikke længere var plads efter sænkningen af tagfla-

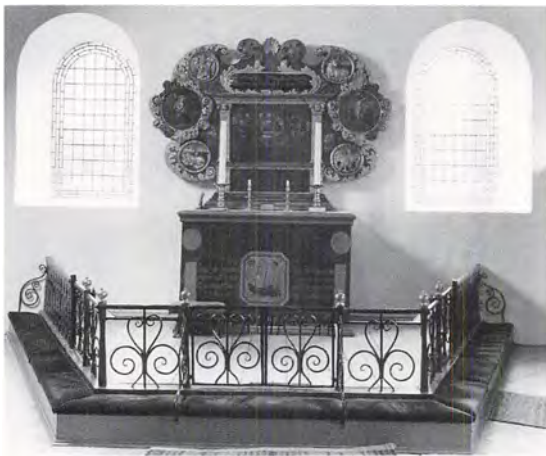
Fig. 7. Udkast til ombygning af kirken 1865 ved V. Th. Walther (s. 2159). Tegning i Bygningsinspektoratets arkiv i Landsarkivet i Viborg. Ca. 1:200. – *Entwurf für den Umbau der Kirche 1865 bei V. Th. Walther.*

derne.¹⁰ Ifølge en notits i Ribe Stiftstidende 16. april 1866²⁴ var der efter ombygningen lunt og godt i kirken, og loftet var så tørt, at byens sejl-mager sammen med sin svend nu kunne bruge det som værksted.

Ved ombygningen 1865 fik kirken det udseende, vi kender i dag. Den væsentligste ændring i det ydre er vinduernes fornyelse i forbindelse med en *hovedstandsættelse* 1950 under ledelse af arkitekt Harald Peters, Esbjerg. Efter krigen og besættelsen var der opstået skader som følge af sprængninger af tysk ammunition. Langsidernes seksten vinduer blev repareret og gavlenderne otte jernvinduer udskiftet med blyindfattede mosaikruder med farvet glas i gule, grønne og blå nuancer. Det stemningsfyldte rum, der i en periode var et meget benyttet kunstnerisk emne (se s. 2186f.), har hvidtede vægge og står med gråmalet loft og gråmarmorerede stolper. I gulvet ligger gule, kvadratiske fliser, vistnok fra 1857,²⁵ mærket »Dithmer Rennberg«. – 1954 indrettedes et toilet i våbenhuset. Kirken fik sit første varmeanlæg, en kakkelovn, 1895.

INVENTAR

Oversigt. Det store forsamlingsrum, der ved loftsstolperne er delt i to lige store afsnit, tidligere omtalt som »sydkirken« og »nordkirken«, er domineret af stolestader, anbragt så sydkirkens er orienteret mod øst, mens nordkirkens vender mod syd. Hovedtrækkene i denne indretning er hentet fra det ældre kirkerum, sådan som det tog sig ud i årene før nedrivningen

1782. Inventaret, hvoraf det meste er overført fra den gamle kirke, er i farveholdningen gennemgående præget af 1700'erne, selvom det stammer fra forskellige perioder. Ældst er den romanske døbefont, sammensat af en kumme og en fod, som muligvis ikke oprindeligt har hørt sammen. Prædikestolen, der er opsat midt for sydvæggen, består af en kurv fra o. 1600 og en himmel med skåret årstal 1661. En del inventar er anskaffet efter forlængelsen af den gamle kirke 1716: Flere lysearme er dateret 1716, altertavlen og alterbordsforsiden er malet 1717, mens alterskranken, uden de senere tilføjede træbalustre, er opsat 1728. Skriftestolen, der nu fungerer som sakristi, fik sin nuværende udformning ved en restaurering 1764, og de høje, lukkede stole (pulpituret) langs nordskibets nordmur er sandsynligvis kommet til i det samme tiår. Det meste af det øvrige stoleværk, overført fra Ribe domkirke i 1903, er fra 1844. Bemalningen, i fortrinsvis blå nuancer, er dog i god overensstemmelse med oplysningerne om stolenes farve i den nyopførte kirke. Af de elleve lysekrone er de fire fra den gamle kirke, fem anskaffet samlet til den nye og to fra henholdsvis 1843 og 1956. Udover de mange lysearme og kirkeskibene, ialt fjorten, som hovedsagelig stammer fra 1800'ernes slutning og 1900'ernes begyndelse, ejer kirken usædvanlige genstande som et ur fra 1783, fem hatteknager og to ligbårer, til henholdsvis voksne og børn.

Farvesætning og istandsættelser. Inventarets staffering er i alt væsentligt fra en restaurering 1968-71, idet farverne på prædikestolen dog først er fremdraget 1983. En opmaling af inventaret 1764 blev bekostet af kroejer, strand- og sognefoged Søren Brinch. Altertavlen og prædikestolen blev atter opmalet 1859, og prædikestolen igen 1911, af Jørgen Hansen, Esbjerg.

I perioden o. 1880-1930 er kirkerummet forholdsvis hyppigt blevet benyttet som motiv for (maler)kunsten, jfr. s. 2186f.

Alterbord af fyrretræ, 144 × 78 × 100 cm, med forside fra 1717, jfr. ndf., samt nyere gavle, sokkel, gesims og dækplade. Gavlstykkerne, den profilerede sokkel og gesims er blå, mens dækpladen, fra 1970, er lakeret. En sandstensdækplade, 165 × 91 cm, måske tidligere på alterbordet, ønskedes 1962 placeret her igen, men var for tung til den nuværende konstruktion.

Fig. 8. Alterparti med tavle og alterbordsforside fra 1717, samt skranke skænket 1728 og udvidet ved nyopstillingen 1782 (s. 2166). NE fot. 1984. – *Altar. Altarbild und Altartischpaneel von 1717. Altarschranke gestiftet 1728 und ausgebaut bei der Neuaufrichtung 1782.*

Fig. 9. Indre set fra sydkirkens vestende mod øst. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Osten. Vom Westteil der Südkirche gesehen.*

Alterbordsforsiden (fig. 12) fra 1717, jfr. altertavle, er sammensat af seks uens brede, lodret stillede brædder. Den oprindelige malede dekoration er bygget op omkring et felt formet som et rektangel med afskårne hjørner. Feltet rummer en tremastet skonnert, som med korsets tegn på såvel kanonporte som bagstavn sejler af sted under til venstre en sol, til højre et Gudsnavn i stråleglans. Den gyldenbrune baggrund består af gul lasur lagt på kridtgrund. Skibet er brunt og sort, feltets ramme malet i striber af dodenkop og to nuancer rødt. Et bredt, sort bælte på hver af feltets sider afsluttes i en søjle med rødmarmorert skaft, bordeaux sokkel og kapitæl; på kapitælet ligger en stor, rød kugle.²⁶ Bæltet bærer en indskrift i gylden fraktur: »Jeg segler(!) tryk og vel – igennem Verdens bølger / Gud som min Soel og Skiold – mig hver en time

følger / Min ladning er Guds ord – med Sacramenterne / For hver som agter sig – Guds Salighed at see«. ²⁷

Stafferingen blev 1970 befriet for en overmaling, muligvis fra 1764 (jfr. altertavle), som havde medført, at feltets himmel var blevet lyseblå, bølgerne mørkeblå, skriften okkergul og søjlerne delvis dækket af et grå- og brunmarmorert bånd, malet langs bordets sider og fodlister. Ved restaureringen fremkom tillige dele af en søjle på hver af forsidents endeflader.

Et *talterklæde* blev 1845 syet af syv alen fint stampet vadmel, som var farvet karmoisinrødt og forsynet med kniplinger i Ribe.⁴

Altertavler. 1) (Fig. 12). Kirkens barokaltertavle, ifølge en malet indskrift bekostet af menigheden 1717, er bygget op omkring et tværektangulært storstykke flankeret af pilastre. Til

Fig. 10-11. Fødslen og Korsfæstelsen. Malerier på altertavlens vinger, jfr. fig. 12 (s. 2163). Fot. Fritz Thode under konserveringen 1970. – *Geburt und Kreuzigung. Gemälde auf den Seitenhängen des Altares, vgl. Abb. 12. Bildaufnahme während der Konservierung 1970.*

den arkitektoniske opbygning med postament og topfelt slutter sig to store, rigt udskårne vinger samt som udfyldning mellem disse, et topstykke.²⁸

Postamentet, der er løftet op på en høj, stærkt profileret sokkel, har fremspring under storstykkets pilastre og kronliste over konkavt led. Pilastrenes sokler er profilerede og kapitælerne korintiske med englehoved, mens den fremspringende gesims har profiler som på soklen. Det fladovale, let hvælvede topfelt er nederst udsmykket med neglesnitsbort, herunder og op langs siderne desuden med oprullede akantusblade. Lignende blade kanter vingerne, der foroven og forneden har cirkelmedaljoner med reliefskårne evangelistsymboler,²⁹ i midten glatte cirkelfelter helt omgivet af akantus. Topstykket består af en muslingskal flankeret af oprullede akantus.

Stafferingen, der blev fremdraget 1970, er i hovedsagen fra 1764, for mindre partiers vedkommende dog fra 1717. Bevaret af den ældste bemaling er de gyldne frakturindskrifter i predella og topfelt. I predellaen: »Gud til Æhre og Kirken til Prydelse / haver Synderhoe-Meenighed denne Altertafle / ladet bekoste, da deres

Sogne-Prest var / H Christian Engelstofft: 1717«. ³⁰ I topfeltet: »Herren haver skicket en Ihukommelse om sine vnderliche / Gierninger den Naadige Barmhiertige Gud / Psalm 111 V.4«. ³¹ Begge indskrifter står på sort bund. Den øvrige bemaling, dateret ved indskriften »S(øren) B(rinch)³² 1764« i topstykket, består af blå og grønt på soklen, marmorering i gråt og grønt på postamentfremspring, pilastre og undersiden af gesimserne. Guld er brugt på sokler, kapitæler og sammen med rødt på oversiden af gesimserne. De udskårne blade på vingerne og topstykket er malet i hvidt og blågrønt samt gyldent, mens evangelistsymbolerne er gyldne på blå og grøn grund. Vingernes bund er rød bortset fra partiet udfor pilastrene, hvor der er malet blomster i hvidt, rødt og gyldent med blå bånd.

Den oprindelige *tstaffering* var lagt på en okkerbrun bund, i overensstemmelse med alterbordsforsidens bemaling og som understregning af tavlens skæringer.³³ Yngre end de afdækkede farver var dels en partiel overstrygning med rødt på pilastre og topstykke, dels en overmaling måske fra 1859,³⁴ i gråt, rødt, brunt og gyldt.

Fig. 12. Altertavle, ifølge malet indskrift opsat 1717, på bord med samtidig forside (s. 2161). NE fot. 1984. – Altar. Laut gemalter Inschrift errichtet 1717 auf Tisch mit zeitgleichem Altartischpaneel.

Malerierne i storfeltet og i vingernes cirkelfelter er muligvis, som udsmykningen af Møgel-tønder kirkes korpulpiturer fra 1738-40, malet af Johannes og Sonnich Sonnichsen.³⁵ De er udført i olie på træ samtidig med altertavlens første staffing. Storfeltets maleri, 56 × 77 cm, forestiller Nadveren: Kristus sidder i midten bag bordet med et brød i venstre hånd, en kalk står foran ham, mens bordet ellers er dækket med

små tallerkener. En enkelt discipel står op til venstre. Judas, der sidder på en skammel foran bordet, vender sig bort, idet han skjuler pungen i sit skød. Baggrunden er gyldenbrun, en farve, der sammen med rødt og blåt også er brugt til dragterne. Judas er klædt i grønt. I de to cirkelfelter, 40 cm i tvm., ses til venstre Fødslen med Maria og Barnet flankeret af Josef og dyrene ved krybben (fig. 10). Til højre Korsfæstelsen

Fig. 13. Alterkalk, formentlig fra 1697, udført af Jens Andersen Klyne, Ribe (s. 2164). NE fot. 1984. – *Kelch von Jens Andersen Klyne, Ribe. Vermutlich 1697.*

Fig. 14. Alterdisk med stempler som på kalken fig. 13, ifølge indskriften på fanen fornyet på bekostning af sognepræsterne N. Struch og C. Engelstofft 1697 (s. 2164). NE fot. 1984. – *Patene mit Stempel wie auf dem Kelch Abb. 13. Laut Inschrift am Rand erneuert auf Kosten der Pfarver N. Struch und C. Engelstofft 1697.*

(fig. 11). Begge motiver er holdt i hovedsagelig blå og røde farver på brun bund.

1901-64 var barokaltertavlen ophængt på øst-væggen i nordskibet, jfr. altertavle nr. 2. Derpå blev den atter opsat på alterbordet.³⁶

2) (Jfr. fig. 40), maleri udført af Anton Dorph 1901, forestillende Bønnen i Getsemane. Olie på lærred, lysningsmål 115 × 85 cm, i samtidig ramme. Det ret mørke billede domineres af den knælende Jesus, klædt i rødt og med en blå kappe foran sig. Det omgivende klippelandskab er øde bortset fra soldaterne, som dukker op i baggrunden. Rammen er arkadeformet, med en bred sokkel, hvorpå der i en frise er skrevet: »Ske ikke min Vilie – men din / Luc. 22.42«. De fordybte versaler er forgyldte, selve rammen lakeret. Maleriet, som blev skænket af en kreds af sognets beboere 1901, tjente som altertavle indtil 1964. I pulpiturets vestende.

Altersølv. Kalk (fig. 13), formentlig 1697, med stempler for Ribeguldsmeden Jens Andersen Klyne. Den er 19 cm høj, har bred fodplade, der ligesom selve foden er sekstunget med mellemfaldende spidser, og standkant smykket med cirkelornamenter. På en af fodens tunger er pånippet et 3 cm højt, støbt krucifiks med INRI på korsets øvre del. Under overgangen til det seks-sidede skaft er en bladkrans. Knoppen, der er formet som en fladtrykt kugle, har seks tunger på såvel over- som underside, og englehoveder i mellemrummene. Stort, halvrundt bæger hvilende i en bladkrans, med graveret kursiv i bånd langs mundingsranden: »Non Vituli at Christi Sangvine Salvus ero« (Ikke ved offerdyret, men ved Kristi blod vil jeg være frelst). På standkantens underside Klynes gentagne stempel (Bøje 1982 nr. 6783). Den sandsynligvis samtidig med kalkens anskaffelse fornyede disk (fig. 14) er 15 cm i tv. og har graverede dobbeltlinjer langs bunden og inderst på fanen. Langs fanens yderkant er en enkelt linje brudt af cirkelkors og kantet af indskrift i graveret kursiv: »N: Struchio et C: Engelstofft renovata Patella Ministris Christi Ao 1697:« (Kristi tjenere N. Struch og C. Engelstofft³⁷ (lod denne) disk reparere 1697).³⁸ Under bunden det samme, gentagne mærke som på kalken.

Oblatøske (fig. 15), o. 1750.³⁹ Af messing, aflang sekssidet med afvalmet låg, 14 × 9 × 8 cm. Bøjlelukke og smal, c-formet bærehank.

En *sølvskæ* blev anskaffet 1904, sammen med en *tskål* af porcelæn.⁴

Alterkande, anskaffet 1846,⁴⁰ fra Den kongelige Porcelænsfabrik; sort med guldkors og -kanter. – 1791 nævnes en *tpotel*, dvs. en beholder, formentlig en kande, brugt til rummål.⁴¹

Sygesæt (fig. 16), bestående af kalk og disk fra o. 1850, udført af Johann Jacob Heinrich Rühle i Ribe. Kalken er 12 cm høj og har cirkulær fod med afsæt og cylindrisk skaft med rund knop hvorover perlesnor. På det let svajede bæger er nittet et støbt krucifiks. Under bunden Rühles stempel (Bøje 1982 nr. 6807). Disken, 8 cm i tv.m., har graveret græsk kors på fanen. På undersiden er udover Rühles stempel Ribes bymærke og et 11-lødig stempel (jfr. Fåborg s. 1764). Sættet opbevares i et samtidigt mahognyfutteral, udformet som en udsvajet cylinder og foret med rødt fløjl. – Et *tsygesæt*, af elfeben, er omtalt 1791.⁴¹

Alterstager (fig. 17), o. 1700, højde 24,5 cm uden lysepig. Cirkulær, profileret fod og svært balusterskaft med pæreformet led over fladrundt og øverst to vulster. Den flade lyseskål har nyere lysepig af jern. 1791 var stagerne indrettet til vokslys,⁶ men 1832 anskaffedes to lakerede *tbliklys*, hvori der kunne brænde olie

Fig. 15. Oblatøske af messing fra o. 1750 (s. 2165). NE fot. 1984. – *Oblatendose aus Messing um 1750*.

Fig. 16. Sygesæt udført af Johan Jacob Heinrich Rühle i Ribe o. 1850 (s. 2165). NE fot. 1984. – *Krankengeräte geschafften von Johan Jacob Heinrich Rühle in Ribe um 1850*.

med væge.⁴ – To *stager* af messing, 22,5 cm høje, med rund fod og balusterformet skaft med flad plade på midten, er muligvis identiske med to mindre stager, der 1791 stod på alterbordet.⁶ – Syvarmet *stage*, 1920, af messing, 80 cm høj. Rund fod og slankt cylinderformet skaft bærende bue med gennembrudte lyseskåle. Buen støttes af ranker udgående fra skål på skaftets midte, over og under denne er skjolde med IHS i relief, det underste skjold og det øverste monogram kronet. Bestilt og skænket af dampskibsfører Niels Thøgersen Brinch og hustru Mette Cathrine, f. Fischer.⁴²

En *tsstage* stod 1791 i skriftestolen.⁶

To anonymt skænkede *kandelabre*, opstillet 1934,⁴ står nu på loftet.

Alterbog. (Fig. 25), 1956, med sølvbeslag udført 1725 og overført fra en talterbog, skænket af Hans Jensen Müller, København, 1726.⁴ Hjørnebeslagene er udformet som akantusindrammede skjolde, hvorpå der er graveret dels giverens initialer: HJSM (på bogens forside), dels årstallet 1725 (på bogens bagside). På midten af såvel for- som bagside er ovalplakette, 4,5 cm høj, med relief af Korsfæstelsen med forlæg i et stik af Ægidius Sadeler efter Hans von Aachen.⁴³ På lukkespændernes beslag er stempler, mestermærke NI over 1725 i hjerte, for Niels Johnsen, København (Bøje 1979 nr. 263, dog med ændret årstal); dette ses på alle fire beslag.

Fig. 17. Alterstager fra o. 1700 (s. 2165). NE fot. 1984. – *Altarleuchter um 1700.*

Desuden Københavnsmærke 1725, gardeinmærke for Conrad Ludolf og månedsmærke vægten; disse findes samlet på et enkelt spænde.

†*Alterbøger.* 1) Den med sølvspænderne 1725 samtidige bog, indbundet i fint grønt fløjl, rummede giverindskriften: »En Christen ieg først blev i Sønderhoveds Kirke / ved Daabens salig Vand, som strax tog til at virke / ved Aanden og Guds Ord, at Gud af mig blev kiendt / som mig til denne Dag mit Lives Brød har sendt. / Til Tak ieg derfor her paa Herrens Alter giver / en liden Alter-Bog, skjønt den mod Naaden bliver / skattered, som et Grand imod ald Verdens Guld / saa haabes dog, at Gud er mig og Gaven huld. / Anno 1726 d. 12. Aug. Hans Jensen Müller«. Herpå fulgte et kronogram forfattet af sognepræst Christian Olufsen Engelstoft; det havde fire linjer, af hvilke summen dannede årstallet 1727, og kunne udfra nøglen $a=1$, $b=2$, osv. opløses til et digt, der lovpriste Hans Müllers gavmildhed (jfr. †messehagel nr. 1 og lysekrone nr. 2): »Saa viiser denne Alter Bog og Fløyls Messe Kaabe / Med Præcke Stoel⁴⁴ og Liuse Croon og andet sligt til Haabe / At pryde dette Herrens Sted Hans Møllers Kierlighed / Gud lad det gaae ham altid vel, og hans tillige med«. ⁴⁵ Da bog nr. 1 fandtes ubrugelig som følge af fugt og ælde, blev sølvbeslagene overført til 2), 1790. Denne var indbundet i sort fløjlsbind og beko-

stet af Peder Thomsen, Sønderho, en sønnesøn af Hans Müllers broder. ⁶

Alterkrucifiks, opsat 1866, ⁴ bestående af 28 cm høj figur af bronzeret bisquet, på 55 cm højt, sortlakeret korstræ. Repareret 1902. ⁴ I sakristiet.

Messehagel, sandsynligvis fra 1911, ⁴ af rødt fløjl med guldfrynser og -kors.

†*Messehagler.* 1) 1719, skænket af Hans Jensen Müller, af rødt fløjl med guldtresser og sølvbroderet krucifiks. ⁴ 2) 1780, skænket af sognepræst Ove Foss, af sort manchester (bomuldsfløjl) med sølvsnore og -krucifiks, årstallet 1780 og giverens initialer O:F. 3) 1834, skænket af ti skippere og formentlig af sort fløjl med sølvborter og -frynser. ⁴⁶

Alterskammel, 1842, udført af snedker Hans Forpagter, ⁴⁷ med svungne ben og bølgebort foroven. Sortmalet, med sort skriveskrift under bunden: »1842 / Herr Pastor Kliene / – Kirkesanger og Skolelærer / Jes Jensen Sonnichsen / Kirkevæрге«.

Alterskranke (fig. 8), skænket 1728 af Hans Jensen Müller, København og hans broder Jens, ⁶ forlænget i forbindelse med opstillingen i den nye kirke 1782. ⁴⁸ Tresidet, med skrånende flanker. Den ældste del, forsiden og det forreste af

Fig. 18. Romansk døbefont af granit (s. 2167). NE fot. 1984. – *Romanische Granittaufe.*

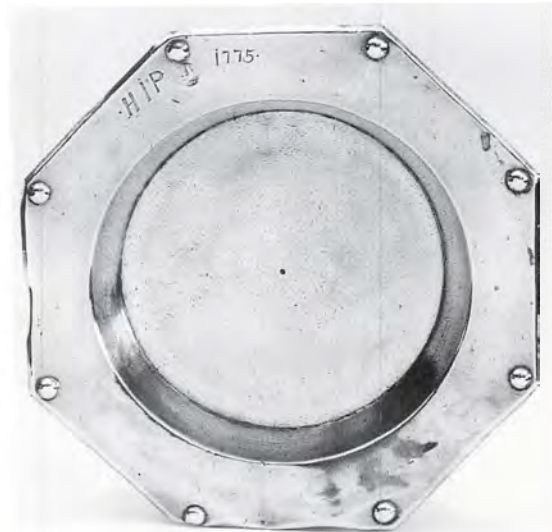

Fig. 19-20. Dåbsfade. 19. Nederlandsk dåbsfad fra o. 1600, måske først kommet til kirken efter 1882 (s. 2167). 20. Hjælpefad af messing, udført 1766 og skænket af Hans Jensen Povelsen 1775 (s. 2167). NE fot. 1984. – *Niederländische Taufschale um 1600. Vielleicht erst nach 1882 in die Kirche gebracht worden. Taufschale aus Messing geschaffen 1766. Eine Stiftung des Hans Jensen Povelsen 1775.*

flankerne, er af smedjern og opdelt i otte fag, adskilt af tilspidsede søjler med kugler. Hvert fag rummer en stiliseret lilje. På forsídens to midterfag, oprindeligt en dobbeltlåde,⁴⁹ er liljerne flankeret af givernes initialer, JM og HM. Spiralsmykkede støttesøjler er placeret på siderne af disse fag samt ind imod østvæggen. Skrankens yngste dele, anbragt i forlængelse af flankerne, er af træ, med flade, gennembrudte balustre. Sortmalet, med messingkugler.

Døbfont (fig. 18), romansk, af granit, 73 cm i tv. Kummen, af en noget grovere granit end foden og muligvis ikke oprindeligt samhørende med denne, er halvkugleformet, uregelmæssigt tilhugget og med et kraftigt hak på den ene side. En cementreparation mellem kumme og fod slører formen på det let koniske, med en midtervulst forsynede skaft, mens foden, af facon som en langstrakt terningkapitel, har buetformet nichefelt på den nu østvendte side og tilløb til et lignende mod vest. Et blåhvidt bælte nederst på foden er muligvis rester af den 1882-83 fjernede bemaling.⁴ Opstillet i korpartiets nordvesthjørne.⁵⁰

Dåbsfad (fig. 19), o. 1600, muligvis først kommet til kirken efter 1882, da synet opfordrede til

anskaffelse af et dåbsfad i en passende størrelse.¹⁰ Det er et nederlandsk arbejde af messing, beslægtet med et dåbsfad i Mårslet (DK. Århus s. 2271). 63 cm i tv., med en drevet og punslet fremstilling af Syndefaldet i bunden, omgivet af vinrankekrans samt en bort af små, overlappende cirkler. Fanen, der har ombukket kant, er smykket med et drevet ornament bestående af mandelformede bukler ledsaget af stemplede slyngbånd, som i den ydre krans danner ruder mellem buklerne. Den ombøjede kant har reparation under syndefaldstræets fod, mens der over dettes top er en sekundært indsat nitte til en ophængningsring under bunden.

Hjælpefad (fig. 20), 1766, skænket 1775 af Hans Jensen Povelsen.⁵¹ Det er af messing, har rund bund, 22 cm i tv. og ottekantet fane, 4-5 cm bred, med runde knapper i spidserne. Under en af knapperne er ovalt stempel med kirke(?)⁵² over årstallet 1766, samt flankerende dette, givernes konturgraverede initialer HJP og årstallet 1775. Ophængt på den østre midtpille.

Dåbskande, anskaffet 1896(?).⁵³ Af tin, 32 cm høj, med stærkt buget underdel, høj, keglestubsformet hals og smal, svunget hank.

Et *fontelåg*, af blåmalet træ, er nævnt 1791.⁶

Fig. 21. Prædikestol bestående af en kurv fra o. 1600, måske overført fra Ribe hospitals tkirkesal, samt en himmel skåret 1661 (s. 2168). NE fot. 1984. – *Kanzel. Der Korb, um 1600, wurde vielleicht von dem tKirchensaal des Hospitals von Ribe übertragen. Der Schalldeckel trägt die eingeschnitzte Jahreszahl 1661.*

Prædikestol (fig. 21), bestående af kurv fra o. 1600 og himmel med skåret årstal 1661, på muret fundament, der ligesom opgangen formentlig er fra kirkens opførelsestid.

Kurven er på fem fag og enkelt opbygget; postamentet har stærkt profileret fod- og kronliste samt felter med koncentriske rammer; den nederste side af den ydre ramme mangler såvel her som i stor- og gesimsfelter. Storfelterne rummer kartoucherammer, af hvilke den midterste danner baggrund for et krucifiks med tværmarm i hele feltets bredde, mens de fire er tværdelte,

med reliefskåret evangelistsymbol øverst og navn nederst: Mattæusenglen, synlig fra hofterne og opefter, over »Sanctvs Matevs«, en vinget Markusløve med halen svinget op om benet, over »Sanctvs Marcvs«, en noget betuttet Lukasokse over »Sanctvs Lvcas« (fig. 64), og en fredsommeligt stående ørn over »Sanctvs Iohannes«. Samtlige navne står med versaler, de to første er karvskårne og de to sidste skåret i relief. Gesimsfelterne, med profilrammer på de tre øvre sider, rummer reliefskårne versaler: »(hic sugges-) tvs / exs-/trvc/tvs / est« (denne prædikestol er opsat); sætningens første ord og året for stolens opsætning må have været fordelt på mindst fire tfag, som rent praktisk må have dannet en bro i forhold til den bevarede kurv, dvs. at stolen oprindeligt har været opsat som en lektorioprædikestol.⁵⁴

Prædikestolens himmel danner en regelmæssig syvkant;⁵⁵ den har kartoucheformede hæng- og topstykker samt svungne hjørnefremspring med englehoveder forneden. Pilespidsformede spir. Fod- og kronliste er forsynet med ornamentborter, mens der i de profilindrammede felter er reliefversaler: »Salig ere de s/om høre Gvd/s ord oc beua/re det i et ree/nt hiert lvc xi (28) a/nno 1661 O.H.S.S.«.⁵⁶ Under den glatte⁵⁷ underside hænger en due.

Stafferingen, som blev fremdraget 1983, er formentlig samtidig med altertavlens ældste bemaling og holdt i overvejende gult, blå og gyldent. Postament- og gesimsprofiler er marmorerede, postamentets kronliste i gullighvidt og rødt og de øvrige i hvidt og blå. Rammeværket er blå, bunden i såvel postament- som storfelter er gul, mens postamentets felter er blå, røde og sorte og storfelternes kartoucher blå, røde og hvide med sort bund. Evangelistsymbolerne er forgyltde, mens Kristus har rød hud og gyldent lændeklæde; korset er forsølvet. De karvskårne navne er gule og de reliefskårne forgyltde; guld er tillige brugt til gesimsens indskrift, som står på sort bund. Omkring gesimsfelterne er enkelte røde lister.⁵⁸ Lydhimlens farveholdning svarer til kurvens; den er marmoreret i blå, rødt og hvidt på hæng- og topstykker og har fremspring i guld og rødt, samt blå ram-

Fig. 22. Indre set fra sydkirkens østende mod nordvest. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Nordwesten. Vom Ostende der Südkirche gesehen.*

meværk. Felterne har okkergul ramme, indskriften står i guld på sort bund. Undersiden er blågrøn med en skylignende dekoration.

Under de fremdragne farver findes en *tstaf-fering*, som sandsynligvis er lagt partielt; i dette lag er evangelistsymbolerne naturligt farvede. Af yngre bemalinger fandtes en egetræsådring samt en staffering formentlig udført af Jørgen Hansen, Esbjerg, i 1911⁵⁹ og bestående af hvidt og rødt, en del guld og sølv samt en smule grønt.

Ifølge en tradition fra 1700-tallet skal prædikestolen stamme fra Ribe hospitals tkirkesal.⁶⁰ At dette er rigtigt, kan for kurvens vedkommende ikke udelukkes; himlen må under alle omstændigheder være udført til Sønderho.⁶¹ Stolen er opstillet på et muret fundament, med opgang bestående af to rækker slanke balustre

marmoreret i blå, rødt og hvidt. Ved sydvæggen mellem femte og sjette vindue fra øst.

Et *ttimeglas*, skænket af skibsfører Thomas Jensen Clausen 1776,⁴ er formentlig identisk med det timeglas, som 1791 fandtes på prædikestolen. Det havde fire glas, til et kvarter, en halv time, tre kvarter og en time.⁶

Stolestader (jfr. fig. 22), udført 1844 til Ribe domkirke af snedker Christian Knudsen efter tegning af N. S. Nebelong (s. 454); overført til Sønderho 1903.⁴ Stolene er fordelt med en række på hver side af sydkirkens langsgående midtergang, samt i tre smalle og en bred, dobbelt blok, alle vendt mod syd, i nordkirken. De nygotiske gavle har en fylding under og en over sædehøjde; den sidste er foroven afsluttet i et treblad. På frontispiciens top står en jernstøbt, blomsterformet lyseholder. De fleste gavle har

en enkelt halvsøjle ned langs hver kant og er placeret med forkanten i flugt med ryglænets kant, mens et lavt, af et treblad gennembrudt stykke udgør et armlæn. Afsluttende stolerækkerne og til siderne for dels indgangen, dels gennemgangene til nordkirke og prædikestol står højere, noget bredere gavle med udskårne blade langs frontispicen og trekoblede søjler langs hver kant. Langt de fleste bænke har ligeledes fra Ribe overførte, fyldingsprydede rygstykker; rygstykker af samme type er desuden brugt til ende- og vægpaneler, mens enkelte bænke, især i nordkirken, har rygge, der består af et enkelt bræt eller er udført i bulkonstruktion. De sidste synes ligesom de mange smalle eller sekundært øgede sæder overført fra et (†)stolesæt, jfr. ndf. I de paneler, der adskiller sydkirkens nordre stolerække fra nordkirkens, indgår dels paneler svarende til de bulkonstruerede rygge, dels *fyldingspaneler* fra såvel 1500'rne som 16-1700'rne.

Stoleværket er malet i to nuancer almueblåt, mørkt til rammeværket og lyst til fyldingerne; kanterne er trukket op med rødt.

Af ældre (†)stoleværk er bevaret dele fra flere perioder. 1) Ældre end 1659 er to fyldinger, 57 × 26 cm, med indridsninger på bagsiden; den ene »SSR anno 1659« i firsidet felt hvorover tre flag-smykkede telte(?), den anden et tremastet skib (fuldrigger?) over »1659« samt rigningen af

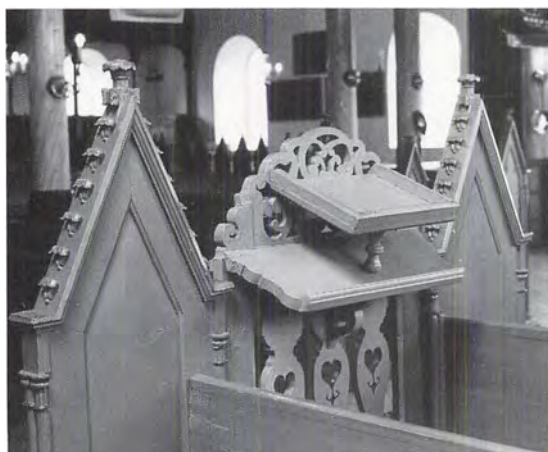

Fig. 23. Låde med pultbræt (forhøjet ved hjælp af et ekstra bræt), sikkert udført o. 1782 og anbragt ved opgangen til prædikestolen (s. 2170). NE fot. 1984. – *Tür mit Pultbrett, wahrscheinlich um 1782.*

endnu et skib (s. 2207, fig. 2-3). 2) 1700'ernes første del? Ud for den vestre gennemgang til nordkirken er en låge med topstykke savet ud som bladornament flankeret af nøgne engle, der med et fast greb i ornamentet balancerer på hver sin blomst (s. 2208, fig. 4).

3) De 1903 udskiftede stole, fra 1700'ernes slutning, sikkert kirkens opførelsestid, er delvis bevaret i form af gulv i de nuværende stader, ligesom der som omtalt er overført rygstykker og sæder. En enkelt låge findes i kirken, mens et par gavle og låger ligger på loftet.⁶² Gavlene har ottetalsformet topstykke med fladsnit (fig. 65);⁶³ de er hvidmalede med nummer umiddelbart under topstykket. En formentlig samhørende låge på loftet har fylding og rester af et topornament svarende til gavlenes fladsnit, men i gennembrudt arbejde. Tilsvarende låger ses på fotografier af kirkens indre før 1903, jfr. fig. 40, sammen med låger, der toppes af en lav frontispice, en yngre erstatning? Det gennembrudte topstykke findes tillige på den benyttede låge ved prædikestolen, der samtidig tjener som *læsepult*; denne har nederst felt med flad, rhombeformet fylding og på midten tre flade balustre med gennembrudt hjertemønster. Herover er gesims, på hvis bagside der er fastgjort et pultbræt (fig. 23).⁶⁴ Et ekstra bræt midt på det udskårne topstykke er en yngre tilføjelse. Lågen er stafferet som de øvrige stole.

Stolenes oprindelige opstilling, overført fra den nedrevne kirke, svarede til den nuværende, idet der dog også stod stole på de partier, der nu optages af henholdsvis orgel og gravsten, jfr. fig. 4. Fordelingen fremgår af dels et reglement for den nyopførte kirke, vedtaget af 24 sogne-mænd 17. nov. 1783,¹³ dels en indberetning af sognepræst Ove Foss 1791.⁶ De ialt 112 stole var fordelt på 59 mands- og 53 kvindestole; af de sidste var de to, tilhørende henholdsvis præstekonen og -enken, ophøjede og anbragt bag mandsstolene i sydkirkens søndre side.⁶⁵ Iøvrigt sad kvinderne i sydkirkens nordside; den forreste stol mod øst var forbeholdt kirkegangskoner og faddere og isoleret ved, at de øvrige stole i blokken øst for gangen til det nordre våbenhus var orienteret mod syd. Disse havde

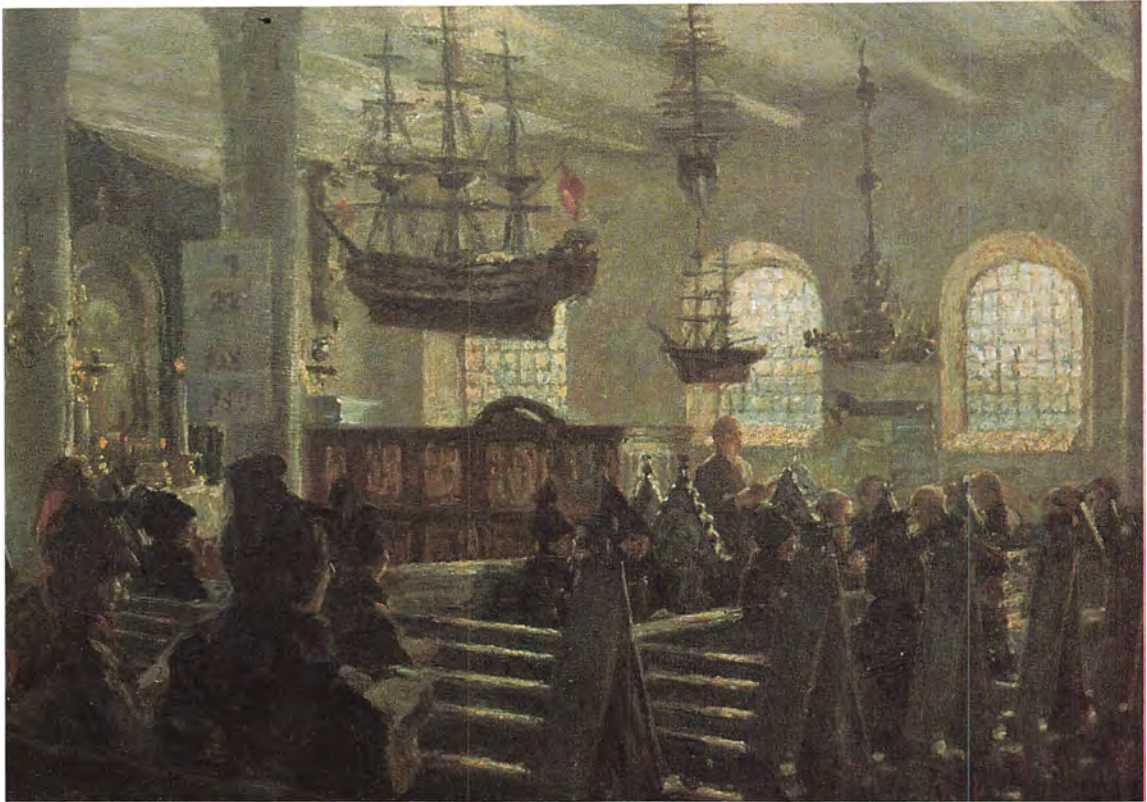

Fig. 24. Heinrich Dohm: Gudstjeneste i Sønderho kirke, formentlig malet 1936 (s. 2188). Privateje. – Heinrich Dohm: *Gottesdienst in der Kirche von Sønderho. Vermutlich 1936.*

hver fem sæder, mens alle de østvendte stole vest for gangen hver rummede otte. Kvindesidens tre vestre stole, den ene ophøjet, var reserveret mænd. I nordkirken havde både kvinder og mænd en øster-, en midt- og en vesterrad, men det fremgår ikke, hvordan disse rader var fordelt.⁶⁶ Af de ialt 371 mands- og 405 kvindesæder stod 1791 150 ledige. Alt var da blåmalet.

Lukkede stole. Udformningen af de stole, som står bagest, dvs. nordligst, i nordkirkens midterste og (to)⁶⁷ østre blokke (fig. 29) er muligvis fra 1800–06, da stolene i nordkirken gradvis blev forhøjet. De har fyldingslåger og gennembrudte topstykker, jfr. prædikestolslågen, samt ryg med frise af åbne arkader afbrudt af triglyffer med tandsnit; herpå står drejede knapper.⁶⁸

Skriftestol (fig. 30), nu sakristi, i sin nuværende form fra 1764,⁶⁹ omend rummende ældre

dele. Langsiden af det rektangulære aflukke har fem fag, det ene dør, med nederst høje spejlfyldinger, øverst gitter af flade balustre med hjerteformet udskæring.⁷⁰ På kortsiden består partiet under gitterværket af et genbrugt panel med tre højrektangulære felter. Døren er over den profilerede kronliste markeret med et halvcirkulært felt. Stafferingen, fra 1764, består af blå på rammeværket, marmorering i blå og hvidt på de udsavede balustre og i rødt og hvidt på de adskillende partier samt på de to østre spejle; de tre vestre har rocailler i fortrinsvis rødt eller blå.⁷¹ Kronlisten er grøn. 1791 var der i stolen opstillet tre bænke⁴¹ med plads til ialt otte personer.⁴

†*Degnestol*, på planen fig. 4 vist som et aflukke mellem skriftestolen og sydrækkens øverste stol; hér kan der på malerier af Julius Exner fra 1881–82 samt Anna Maria Mehrn 1931 (s. 2110,

Fig. 25. Alterbog fra 1956, forsynet med sølvbeslag udført af københavnerguldsmeden Niels Johnsen 1725, overført fra en falterbog, som blev skænket af Hans Jensen Müller 1726 (s. 2165). NE fot. 1984. – *Agende 1956. Beschläge aus Silber geschaffen von dem Kopenhagener Goldschmiede Niels Johnsen 1725 und von einer Agende übertragen, die 1726 von Hans Jensen Müller gestiftet wurde.*

fig. 4 og fig. 51) ses en låge med gennembrudt topstykke.

Skab, 1800'rne,⁷² med fyldingslåge, mørkt og lyst almueblåt. I skriftestolen.

En *servante*, anskaffet 1904,⁴ er nu på loftet.

En *tpengeblok* blev bestilt af sognet 1783 og opstillet i det søndre våbenhus.⁴

Pengebøsser. 1-2) 1700'ernes slutning, af blik, halvcylindriske, med pengetragt i låget og hængelås for såvel låg som ophængningsplade. Den ene, 15 cm høj og 11,5 cm i tvm., er sortmalet; den er ophængt på våbenhusets nordvæg. Den anden (fig. 28), 20 cm høj og 17 cm i tvm., er grå med sortmalet skriveskrift: »Til Husaarne«. På stolegavl vest for indgangen.

Pengetavle (fig. 27), 1700'ernes slutning, 39 cm lang og 12 cm bred trækasse med kort håndtag og skrå opstander med skyderiller, til billeder

Fig. 26. Klingbung, formentlig udført i 1800'rne og forsynet med en sølvplade skænket til en tklingbung 1702. Klokken er en ny kopi af en med sølvpladen samhørende (s. 2172). NE fot. 1984. – *Klingelbeutel, vermutlich 19. Jahrhundert. Mit einer Silberplatte versehen, die 1702 einem tklingbeutel gestiftet wurde. Die Glocke ist eine neue Kopie von einer der Silberplatte gehörigen.*

eller skrifttavler? Cirkulært pengehul i låget. Blåmalet.

Klingbung (fig. 26), 1800'rne?, med pose hvorpå sølvplade overført fra en tklingbung, 1702 (jfr. ndf.), samt ny sølvklokke. 80 cm langt, sortmalet træskaft og 15 cm lang jerndølle med bøjle, hvortil der er fastgjort en pose syet af to stykker sort fløj og smykket med guldtræsser langs kanten og omkring sølvpladen. Denne er omtrent cirkulær, med kant af udstansede blade, der foroven og forneden sammenholdes af sløjfer. Midtpå er graveret spejlmogram (KHS?) over årstallet 1702. Klokken er en kopi af en ligeledes overført, men sidenhen stjålet; den har graverede dobbeltlinier langs kanten, om legemet og halsen, og mellem de to første de graverede initialer K.H.S. – A.L.D., for Knud Hansen og Anne Lauesdatter, Ribe.⁷³

†Klingpung(e). En klingpung, der efter den bevarede sølvplade at dømmes var udført 1702 (jfr. ovf.), fik 1778 en ny pose, skænket af felt-skærer Mechs. Posen, af sort fløjl med sølvklokke overført fra den forrige,⁷⁴ var syet af Mechs' hustru og dennes søster og udstaffet med de to damers initialer, på bagsiden J.E.K. under krone for hustruen Johanne Eleonora Kemeter(?), på forsiden S.C.V.K. under et korslam.⁷⁵ Det rødmaledede træskæft var tre alen langt og endte i en jerndølle med ring på ialt en alens længde.⁶

Pulpituret (fig. 29) på gulvet langs hele nordkirkens nordvæg er fra 1700'ernes midte, muligvis 1769, jfr. s. 2206.⁷⁶ Det mandshøje brystningspanel, på gennemløbende sokkel af veksellende højde, er ved lisener dannet af svagt frempringende planker inddelt i fag på mellem 110 og 130 cm. Loftet, med gennembrudt, rude-mønstret balustrade, bæres af piller med tandsnitsmykkede kapitæler, anbragt over brystningspanelets lisener. Panelet er afbrudt udfor det tredje vindue fra vest og døren til det nordre tvåbenhus, mens loftet dækker samtlige 21 fag. Skillevægge deler pulpituret i fem loger á tre fag, samt en på fire, der i dag fungerer som oplagsrum.

Stafferingen, af samme karakter som på skriftestolen, består af brungrønt, malet som rammeværk omkring udsparede felter på panelet,

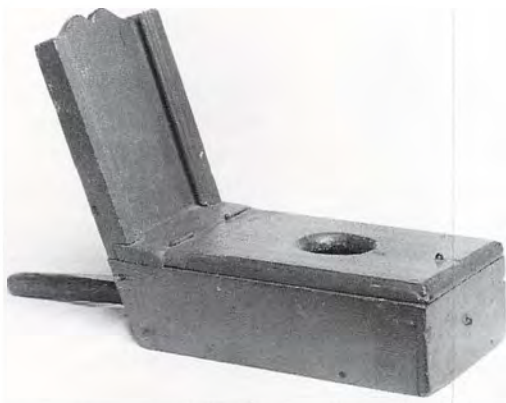

Fig. 27. Pengetavle, sandsynligvis fra 1700'erne (s. 2172). NE fot. 1990. – Sammelteller, wahrscheinlich 18. Jahrhundert.

Fig. 28. Pengebøsse, formentlig fra 1700'ernes slutning (s. 2172). NE fot. 1984. – Opferbüchse, vermutlich Ende des 18. Jahrhunderts.

blå og hvid marmorering på lisenerne og tilsvarende, tilføjet rødt, på pillerne. I de udsparede felter er rocailler, længst mod vest skiftevis blå og røde på hvid bund og mod øst henholdsvis stærkt blåsorte og næsten hvide på gulbrun bund. De halvrunde felter under balustraden har røde roser på gulbrun bund, mens der på skillevæggene er marmorering i rammer smykket med rocailler i blå, suppleret med rødt og sort. Loftets underside er længst mod vest dekoreret med cirkler, der er trukket kraftigt op med mørkeblåt, på en lys blå bund, mens lofts-felterne mod øst har udflydte, lyseblå ringe.

Skønt pulpiturets udformning røber, at det er udført til den gamle kirke, kan det ikke afgøres, hvordan det har været opstillet. Detaljer som loftet over det brede dørfag, kan udmærket være nyudført, mens det omvendt ikke er sikkert, at alle dele er overført.⁷⁷

Orgel (fig. 66), 1904,⁷⁸ oprindelig med seks stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Ringkøbing Orgelbyggeri ved Joh. P. Andre-

Fig. 29. Indre set fra nordkirkens vestende mod nordøst. NE fot. 1984. – *Innenansicht nach Nordosten. Vom Westteil der Nordkirche gesehen.*

sen. 1940 ombygget og udvidet til 11 stemmer af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Oprindelig disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Oktav 4', Salicional 4'.⁷⁹ Nuværende disposition: Manual: Bordun 16', Principal 8', *Gemshorn 8', Gedakt 8', Oktav 4', *Rørfløjte 4', Quinte 2 $\frac{2}{3}$ ', *Blokfløjte 2', Quinte 1 $\frac{1}{2}$ ', *Mixtur IV, *Skalmeje 8'; de med * mærkede stemmer er anbragt i svellekasse.⁸⁰ Anhangspedal. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Egetræsådet og forgyldt facade i nygotisk stil. Prospektpiberne, hvoraf nogle er stumme, er grupperet i tre portalfelter, adskilt af to smalle mellemfelter. Portalfelterne har rigt udformede overbygninger med fialer, og midtfeltet krones desuden af et kors. De to sidefelter er forlænget opefter med dekorede panelvægge, der er ud-

formet som borgtårne med krenelering. Overgangen mellem pibefelterne og underdelens fyldingspaneler markeres af en frise med pyramideformede figurer; under de tre midtfelter findes endvidere et felt med cirkelomsluttede firpas. På forhøjning i vest, med spillebord i orgelhusets sydside.

Salmenummertavler, 1939,⁴ udført i stil med og malet som stolegavlne. Sort karton danner baggrund i felterne, der har søm til messingtal. – Tal kan tillige ophænges på søm i kirkens midtpiller.⁸¹

Af ældre salmenummertavler findes flere på loftet. En er sortmalet, med hvidt inddelt i syv linier, hvoraf de fem rummer hvid skriveskrift: »Alt(er)g(ang) / Alt(er)g(ang) / Barsed(åb) / Barsed(åb) / Kirkeg(ang)«. I de tomme felter er

plads til anførsel af numre med tavlekridt. – To tavler har riller til tal på skydebrikker; de er hvidmalede med sort skriveskrift i to af de seks linier, »Alter(ang)« og »Barned(åb)«.

To *præsterækketavler*, af hvilke den ældste, der er ophængt 1908, er malet af malermester Carl Hansen i Nykøbing Falster. Den er 190 cm høj, den yngste 71; begge er 94 cm brede og indfattet i smalle profilrammer. Navne i gylden fraktur på sort bund. På østvæggen, umiddelbart nord for den østre midtpille.

Tre *malerier*, 1700'ernes slutning, forestillende Bønnen i Getsemane, Korsnedtagelsen og Opstandelsen (fig. 50).⁸² Olie på træ, 54 × 103 cm, i nyere, rødmalede rammer. Bønnen i Getsemane er på traditionel vis opdelt i en forgrund med tre disciple i dyb søvn, Peter let kendelig på skaldepanden og det medbragte sværd; en mellemgrund, hvor Jesus knæler foran en engel med den bitre kalk, som han må sluge, og en baggrund, hvor Judas viser sig med de romerske soldater. De øvrige billeder er mere usædvanligt skildret. I Korsnedtagelsen er korset anbragt på skrå ind i billedet og omgivet af mennesker, hvoriblandt en fornemt klædt herre, måske Josef af Arimatæa.⁸³ På fremstillingen af Opstandelsen sidder en stor engel i døren til den åbne klippegrav til venstre, mens Kristus er på vej bort, forbi tre skræmte soldater.

Den dominerende farve i de opmalede billeder er rødt, hvortil kommer grønt til bevoksning, grønt, blåt og hvidt til dragter og brunt til jordsmon; højlys er navnlig brugt i Bønnen i Getsemane og Opstandelsen. Billederne, der nu hænger på nordskibets østvæg, ses på gengivelser af kirkerummet før 1901 placeret over altret, sammen med endnu to *malerialer*.⁸⁴

Et *malerialer* forestillende Jesus, blev skænket af skipper Jens Svendsen 1858.⁴

Lysekroner. 1) (Fig. 31), o. 1700, skænket af sognepræst Christian Olufsen Engelstoft,⁸⁵ †1742. Over den store hængekugle er balusterformet skaft, som øverst afsluttes i stang med trekløverring til ophængning. Otte s-svungne lysearme med drueklase i det indre sving, spir og småkviste samt stor, muslingskalformet lysekål; desuden otte dobbelt s-svungne pynte-

Fig. 30. Skriftestol, i sin nuværende form fra 1764 (s. 2171). NE fot. 1984. – *Beichtstuhl, in seiner gegenwärtigen Form von 1764.*

arme. Ophængt i messingstang med fladrunde led, i sydkirkens midtergang, nærmest altret.

2) (Fig. 32) skænket af Hans Jensen Müller (jfr. *messehagel* nr. 1 samt *alterskranke*).⁶⁰ Godronneret hængekugle med stor knap og skaft bestående af skiveled, et let pæreformet, endnu et skiveled og øverst kugle med en nøgen Neptun overskrævs på en havhest.⁸⁶ Over hans hoved er bæring. De oprindelig ni (nu seks) lysearme er s-svungne, med dyrehoveder og spiralformede udløbere; de store lysekåle er godronnerede. Pyntearmene, hvoraf der kun er fire tilbage,⁸⁷ er udformet som lysearmene, med stiliserede dyrehoveder. Ophæng som nr. 1. I sydkirkens midtergang, som nr. to fra øst.

3-4) O. 1750, måske identiske med to kroner skænket af henholdsvis Hans Brinch 1761 og Thomas Sonnichsen Müller 1765.⁸⁸ De har begge stor hængekugle, omvendt kegleformet skaft med øverst bæring over fladrundt led og seks s-svungne lysearme med spiralornamenter og profilerede lysekåle. Ophæng som nr. 1. I sydkirkens midtergang, som nr. tre og fire fra øst.

5-9) er muligvis identiske med de fem kroner, som blev anskaffet til den nye kirke 1782.⁴ De er ensartet udformet, med hængekugle, et balusterformet skaft, der øverst ender i en stor bære-

Fig. 31. Lysekroner nr. 1 fra o. 1700, skænket af sognepræst Christian Engelstoft (s. 2175). NE fot. 1984. – *Kronleuchter Nr. 1 um 1700. Eine Stiftung des Pfarrers Christian Engelstoft.*

Fig. 32. Lysekroner nr. 2 fra 1700'ernes begyndelse, skænket af Hans Jensen Müller (s. 2175). NE fot. 1984. – *Kronleuchter Nr. 2, Anfang des 18. Jahrhunderts. Gestiftet von Hans Jensen Müller.*

ring, og s-svungne lysearme. De fire har seks arme, den sidste nu fire.⁸⁹ Ophæng som nr. 1. I nordkirken, den firearmede krone længst mod vest.

10) Skænket af Jens Sonnichsen 1843.⁴ Over hængeskulptur med rund knap er et balusterformet

skaft, der øverst ender i ovalt led med diagonaldrejede tænder. Nu fire s-svungne lysearme og fire kommaformede pyntearme.⁹⁰ Hængeskulpturen har graveret fraktur: »Jens I. Sonnichsen 1843«. Ophæng som nr. 1. I nordkirken, længst mod øst.

11) Skænket af Elna Brinch til minde om hendes afdøde mand, revisor Søren Peder Brinch, 1956.⁴ Barokform, med stor hængeskulptur, balusterformet skaft, seks lysearme med blomsterdekorerede skåle og seks pyntearme med blomster og dyrehoved. Bæring med kvaster. Ophæng som nr. 1. I våbenhuset.

En *flysekroner*, skænket af toldvisitør Christian Frederik Callesen og sognet, havde to rækker med hver seks lysearme; den hang 1791 i sydkirkens midtergang, som nr. tre fra øst.⁹¹

Lysearme. Flere af kirkens tretten lysearme er smykket med navne på fremtrædende medlemmer af menigheden, og sikkert skænket af disse, ikke som det almindeligvis var tilfældet, for at markere et gravsted i gulvet (jfr. bl.a. Ribe domkirke, s. 501), men for at oplyse giverens stolestade.⁹² Fem arme er opsat 1716 i forbindelse med kirkens forlængelse mod øst. En enkelt arm, der ikke kan identificeres, synes at være skænket til prædikestolen.⁹³

1) (Fig. 34) ifølge den stærkt nedslidte indskrift formentlig fra 1599.⁹⁴ 31 cm lang lysearm fastgjort i gabet på en løvemasker, som pryder vægpladen. Omkring hovedet er yderst en cirkulær kartoucheramme og inderst et bånd med rester af en muligvis nederlandsk indskrift i reliefversaler: »...vo.orsic..ch voort ..tsianghen vier fephan(vs?) rogier 1599« (jfr. fig. 33). Armen er s-svungen med bladbundt på midten og bellisblomst i det indre sving, mens lyseskålen har profilkant på undersiden. På sydvæggen vest for indgangen.

2) (Fig. 35), 1599(?), på vægplade af samme udformning og med samme (udviskede) indskrift som nr. 1; på denne arm skelnes: »stp.. orais.. orsic..h voor.. tsianghen vier ...fephanv ..rogier 1599«. Den 32 cm lange arm er formet som en snoet slange med fint tegnede skæl og et stort åbent gab; lyseskålen, med to graverede linier langs kanten på oversiden, hviler på slan-

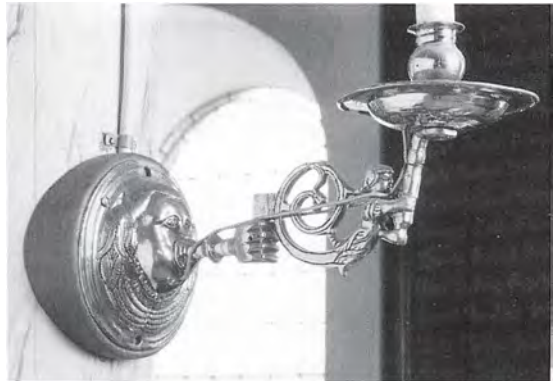
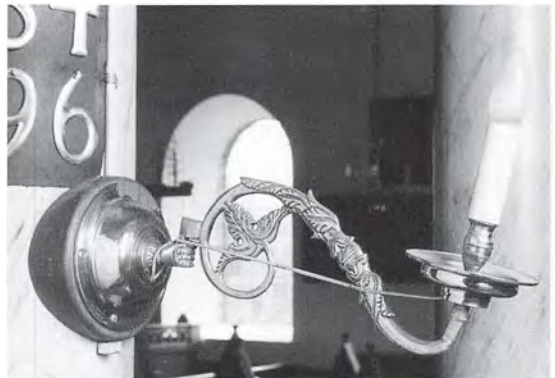
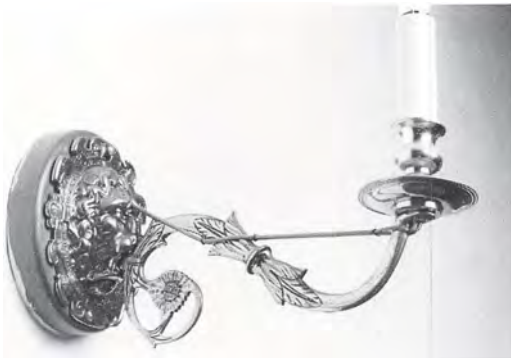

Fig. 33-38. Lysearme, formentlig skænket af private og anbragt over givernes stolestader. 33-35 til venstre, 36-38 til højre. 33. Vægplade af lysearm nr. 1, jfr. fig. 34 (s. 2176). 34. Lysearm nr. 1, 1599 (s. 2176). 35. Lysearm nr. 2, med vægplade formet og dateret som på lysearm nr. 1, fig. 33 (s. 2176). 36. Lysearm nr. 5, skænket af købmand Niels Jensen Baggesen 1716 (s. 2178). 37. Lysearm nr. 11, 1700'ernes første halvdel (s. 2178). 38. Lysearm nr. 12, 1700'ernes første halvdel (s. 2178). NE fot. 1984 og 1990. – *Wandleuchter, vermutlich von Privatpersonen gestiftet. 33-35 nach links, 36-38 nach rechts. 33. Schild von Wandleuchter Nr. 1, vgl. Abb. 34. 34. Wandleuchter Nr. 1, 1599. 35. Wandleuchter Nr. 2, 1599. 36. Wandleuchter Nr. 5, gestiftet von Kaufmann Niels Jensen Baggesen 1716. 37. Wandleuchter Nr. 11, erste Hälfte des 18. Jahrhunderts. 38. Wandleuchter Nr. 12, erste Hälfte des 18. Jahrhunderts.*

Fig. 39. Vægskjold, 1700'ernes begyndelse (s. 2179). NE fot. 1984. – Schild, *Anfang des 18. Jahrhunderts*.

gens hoved. På nordsiden af den fjerde midtpille fra øst.

3) 1716, skænket af byskriver Søren Nielsen Lund og Anna Dorothea Gødesdatter.⁹⁵ Den 45,5 cm lange, s-svungne lysearm med blomster og slangehoved er ved en gribehånd fæstnet til en cirkulær, hvælvet vægplade. På vægpladens nederste del er graverede versaler i to linier, inderst: »Byskriver i Ribe oc Kieristes« og yderst: »SNL ADGD 1716 d: 6 oct.«.⁹⁶ Lyseskålen har graverede linier på oversiden. På sydvæggen øst for indgangen.

4) 1716, skænket af skipper Christian Friderich, Føhr. Den 28 cm lange lysearm er udformet som en kvinde med en lang, oprullet slangehale og holdt af en gribehånd på den cirkulære, hvælvede vægplade. Kvinden bærer en balusterformet søjle, hvorpå den hvælvede lyse-

skål er placeret. Vægpladen kantes af graverede versaler: »Christian Friderich skipper af Føhr«, hvorunder årstallet. På nordsiden af den sjette midtpille fra øst.

5-7) er alle skænket af Niels Baaggese 1716.⁹⁷ 5) (Fig. 36) er 45 cm lang; lysearmen er s-svungen med spiralformede udløbere, mens lyseskålen er let profileret. På den cirkulære, hvælvede vægplade er graverede versaler: »Niels Jensen Baaggese«; herunder står årstallet. På sydvæggen umiddelbart øst for prædikestolen. – 6) har 25 cm lang s-svunget, med blade dekoreret lysearm. Lyseskålen er glat på både over- og underside, vægpladen cirkulær og let hvælvet. Herpå er der i én linie graveret: »Niels Jensen Baaggese Ao 1716«, navnet står med versaler. På nordsiden af den yderste midtpille mod øst. – 7) er 34,5 cm lang og har samme indskrift og omtrent samme udformning som nr. 6, omend lysearmens indre sving er forlænget og skålens overside prydet med koncentriske, graverede linier. På nordsiden af den syvende midtpille fra øst.

8-12) er alle fra 1700'ernes første halvdel. 8) 45 cm lang lysearm udformet som nr. 5, lyseskål udsmykket med koncentriske, graverede linier samt cirkulær, hvælvet og tæt profileret vægplade. På sydvæggen øst for nr. 5. – 9) 33 cm lang lysearm udformet som nr. 7, lyseskål med koncentriske, graverede linier og cirkulær, hvælvet vægplade med ring omkring lysearmens fæste. På nordsiden af den ottende midtpille fra øst. – 10) 40 cm lang lysearm svarende til nr. 1, lyseskål med koncentriske, graverede linier og cirkulær, hvælvet vægplade med gribehånd. På nordsiden af den tredje midtpille fra øst. – 11) (Fig. 37) med 44 cm lange lysearm, fladt s-svunget og på midten prydet af to slangehoveder med tænderne i den samme kugle. Armens indre sving ender som den enes hale i et stort, trefliget blad. Hvælvet lyseskål og tilsvarende vægplade med gribehånd. På nordsiden af den femte midtpille fra øst. – 12) (Fig. 38) med 34 cm lang arm, der ligesom nr. 4 er udformet som en søjlebærende kvinde med en lang, snoet hale; lyseskålen er hvælvet. Den store gribehånd er fastgjort på et kort skaft, der udgår fra munden på en kvindemaske, der pryder den cirku-

Fig. 40. Sydkirkens sydøstre del med altertavle nr. 2 og det 1903 udskiftede stoleværk. Fot. o. 1903 i Sønderho sognearkiv. – *Südosstlicher Teil der Südkirche mit Altarbild Nr. 2 und dem 1903 ausgewechselten Gestühl. Bildaufnahme um 1903.*

lære vægplade. Masken har stor krave med piber under hagen og hår samlet i bukler foran ørene. På nordsiden af den anden midtpille fra øst.

13) 1762, skænket af Jochum Schultz, Ribe. 24,5 cm lang, s-svungen lysearm, der omkring det indre sving har spiralformede udløbere. Cirkulær, hvælvet vægplade. Lyseskaalens overside har skriftbånd med graveret kursiv: »Ribe 1762 Jochum Schultz«;⁹⁸ båndene omgives af grave-rede blade. På nordsiden af den tiende midtpille fra øst.

†*Lysearme.* Udover de tretten eksisterende lysearme fandtes 1791 endnu seks, hvoraf den ene, som hang på den anden pille, bar inskriptionen: »Niels Nielsen og Niles(!) Nielsen Brødere og Degne 1716«.⁹⁹

Vægskjold (fig. 39), 1700'ernes begyndelse,¹⁰⁰ af messing, bestående af sekskantet hovedskjold med todelt ramme hvorpå ovaler, frugtbandter

og blomster i drevet arbejde, samt cirkulært topskjold med hjerte under cirkel, omgivet af frugter. Den muslingskalformede lyseskål er fastgjort nederst på hovedskjoldet. På sydvæggen, over indgangsdøren.

Kirkeskibe. Samlingen af kirkeskibe i Sønderho udgør med sine 14 eksemplarer landets største, og hertil føjer sig yderligere kendskabet til endnu otte kirkeskibe. – Skibene er med en enkelt undtagelse (nr. 1) alle bygget i sidste halvdel af 1800'erne og begyndelsen af 1900'erne. Således placerer de sig indenfor de danske kirkeskibes almene opsving siden begyndelsen af 1800'erne, men især i årtierne omkring århundredskiftet.

Hovedparten er traditionelle sejlskibe, men også nyere skibstyper (nr. 13 og 14) er repræsenteret. Bortset fra nr. 5, 13 og 14 synes modelerne oprindeligt at være bygget som kirke-

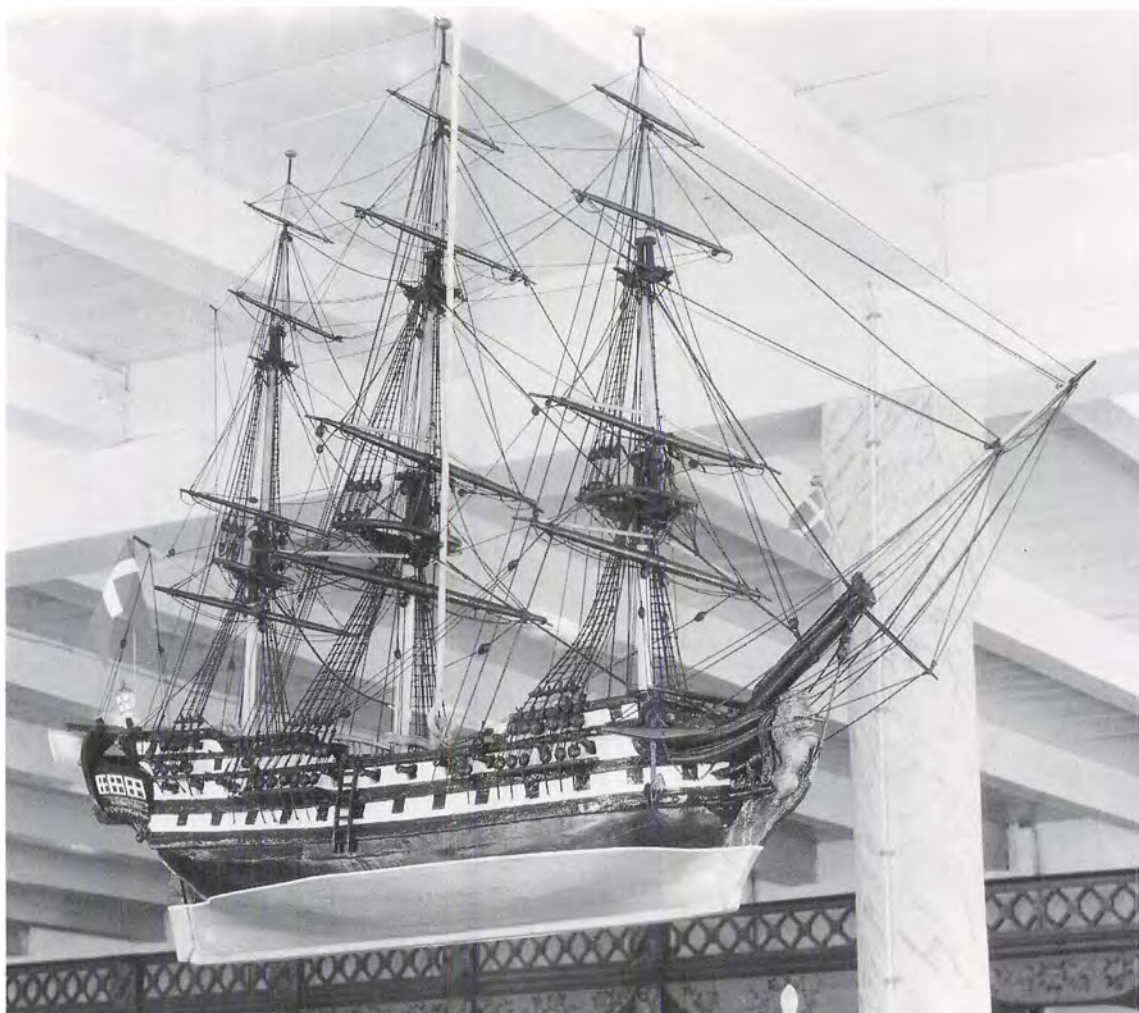

Fig. 41. Kirkeskib nr. 1, »Anna Chatarina Calej«, udført 1747 og ophængt o. 1800 (s. 2180). NE fot. 1990. – *Votivschiff Nr. 1, »Anna Chatarina Calej«, gebaut 1747 und aufgehängt um 1800.*

skibe, og de har som følge deraf fået et mindre skrog for at imødegå den optiske fortegnelse, der er resultatet af den gængse ophængning højt i kirkerummet.

Ved en del af skibene er kun giveren og ikke modelbyggeren kendt. Da der synes at have været tradition for, at hjemvendte sømænd og forhenværende skibsbyggere på deres ældre dage ikke blot har skænket, men også selv bygget kirkeskibe, skjuler modelbyggerens navn sig givetvis ofte under giverens.

Kirkeskibene er alle restaureret 1989 og generelt i fin stand.¹⁰¹ – De er ophængt i tre rækker fra vest mod øst. Sydlige række: nr. 2, 4, 12, 7.

Midterrække: nr. 5, 9, 8, 6, 1. Nordlige række: nr. 14, 13, 11, 10, 3.

1) (Fig. 41) 1747. Orlogsfregatten, »Anna Chatarina Calej«,¹⁰² en fuldrigget spant-model på 112 cm, er kirkens største skib. Det åbne batteri samt skanse og bak har i alt 28 kanoner, mens det lukkede batteri udgøres af 26 falske kanonporte. Galionsfiguren er en kronet løve (fig. 42), og på agterkastellet er udskåret en brynjeklædt mand med stav (til venstre) og en tyrk med krumssabel, flankerende en galej mellem to vinduesrækker. Øverst bærer agterspejlet et draperi-ophæng, og under figurerne er årstallet »1747« samt navnet udskåret i versaler.

Skibet har sidegallerier, og dækket er agter udstyret med ror, lygte, skibsklokke og ankerspil. Splitflag som gøs og under gaflen samt dannebrogsvimpel i stortop.

Skroget står sort med hvide portgange og hvid stribe ved vandlinjen, mens bunden er gylden og dækket lyst brunt. Masterne er blankskrabe og hvide med forgyldte flagknapper og sorte ræer og mærs. Galionsfigur samt agterspejlsudsmykning er forgyldt.

Skibets første istandsættelse og udrigning fandt sted før 1800 og efterfulgtes 1861 af endnu en, udført af lokale folk, styrmændene Anthonis Mikkelsen, Søren Anthonis Sørensen, Laurids Schmidt, Anders I. Andersen, Jens Mortensen¹⁰³ og skibsbygger Peder Sonnichsen (jfr. nr. 7 og 12).¹⁰⁴ Herefter repareredes skibet 1911,¹⁰⁵ og 1912 nedlagdes et skibsdokument i pergament af Peder Sonnichsen, købmand og fhv. skibsbygger i Sønderho (jfr. skibspapirer nr. 7), til erindring om istandsættelserne i 1800'erne. 1922 istandsattes skibet »i alle Retninger« af fhv. styrmænd Anthonis Madsen (jfr. nr. 11 og 14),¹⁰⁶ 1938 af skibsfører Mathias Laurids Thomsen og familie¹⁰⁷, 1979¹⁰¹ og sidst i 1989, hvor kun en af skibets tre redningsjoller blev bibeholdt.

Skibet synes ikke at være udført på Fanø, men galionens løvefigur tyder på dansk oprindelse.¹⁰⁸

Ifølge et sagn, optegnet i skibspergamentet 1912 er skibet o. 1800 drevet ind på Sønderho strand med te i lasten. Sagnet fortæller yderligere, at skibet var sat ud af en hollandsk ostindiefarer med det ønske, at det skulle ophænges i kirken nærmest stedet, hvor det løb ind.¹⁰⁹

2) (Fig. 43) 1800'erne. Brig,¹¹⁰ 52 cm, med fuldriggede master og to kanoner, opstillet på bak. Galionen afsluttes af en volut. En redningsbåd er ophængt ved den glatte agterstævn, og på dækket står dækshuse samt en dukke, en mand med udstrakte arme, iklædt jakkesæt og rundpuld hat. Dannebrog under gaflen.

Skibets skrog er grønt, rælingen og vandlinie hvid, bund rød, master og ræer blankskrabe og hvide samt mærs hvide. Galionens volut og kanonerne står forgyldte, redningsbåden stribet i rødt, hvidt samt grønt, dækshusene grønne og ankrene røde. Mandsfigurens tøj er holdt i sort,

Fig. 42. Agterkastel på kirkeskib nr. 1, »Anna Chatarina Calej«, fra 1747 (s. 2180). NE fot. 1984. – Heck von Votivschiff Nr. 1, »Anna Chatarina Calej«, 1747.

ligesom hans skæg er sort. Giverens og bygmeisterens navn har oprindeligt været malet langs kølen.¹¹¹

Ved restaureringen 1989 lå der i lasten et håndmedet spir fra skibets ophæng. Spiret er med sin dobbelte spids muligvis norsk, men skibet i øvrigt bærer ingen tegn på sit oprindelsessted.¹⁰¹ Det er kommet i kirkens eje mellem 1934 og 1956.¹¹²

3) 1800'erne. Briggen, »Farvel Fanø«, 20 cm, er fuldrigget og har udskåret navnebræt på agterspejlet. Skibet er forsynet med dækshuse, ror og to redningsbåde.

Skroget er grønt, rælingen hvid og bunden rød. Navnebrættets indskrift er anført i sorte versaler. Master og ræer står blankskrabe med forgyldte flagknapper og hvide mærs. Dækket er blankt med hvidt dæksinventar.

Efter en afdækning af ældre farvelag ved restaureringen 1989 blev skibet opmalet, og adskillige løse ræer rettet. – Briggen er anskaffet mellem 1934 og 1959.¹¹³

4) 1800'erne. Tremastet fuldrigger, 51 cm, med 30 falske kanonporte i lukket batteri. En lille nøgen og buttet mandsfigur med fremstrakte arme udgør galionsfiguren. Agterspejlet har udskårne guirlander omkring et overmalet navnebræt, og

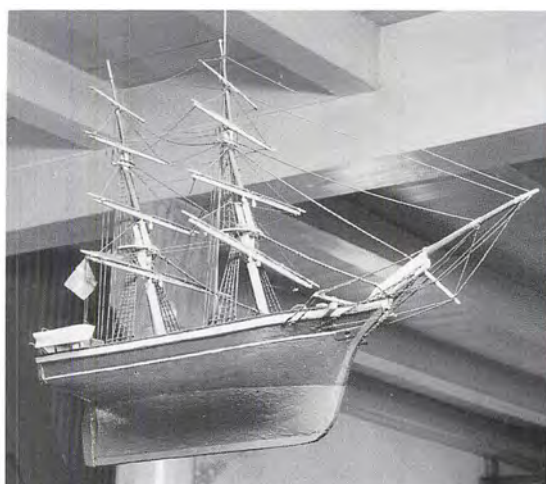
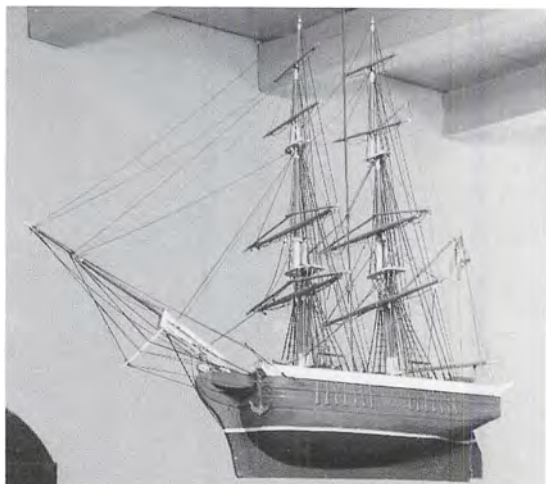

Fig. 43–44. Kirkeskibe. 43. Kirkeskib nr. 2, 1800'rne (s. 2181). 44. Kirkeskib nr. 5, »Anna Kathrine«, o. 1850, skænket af skibsfører S. N. Thøgersen (s. 2182). NE fot. 1984. – *Votivschiff Nr. 2, 19. Jahrhundert. Votivschiff Nr. 5, »Anna Kathrine«, um 1850. Eine Stiftung des Schiffsführers S. N. Thøgersen.*

fra spejlet breder planteornamenter sig ud på begge sider af skibet. Skibet har skanse og bak og er forsynet med dækshuse og to redningsbåde. Splitflag under gaflen.

Skroget står sort med hvide portgange og grøn bund. Navnebræt og ornament er holdt i grønt, mens galionsfiguren er hvid. Masterne er blankskrabede og hvide, ankrene sorte og rær, mærs, dækshuse og redningsbåde er alle hvide. – Skibet er anskaffet i tidsrummet mellem 1959 og 1984.¹¹⁴

5) (Fig. 44) o. 1850. Brig, »Anna Kathrine«, 52 cm, skænket af skibsfører S. N. Thøgersen (1817–78).¹¹⁵ Skibet har jernkøl og navnebræt påsat agterspejlet. De to fuldriggede master er stærkt hældende. Skibet har tre redningsjoller, dækshuse og ror. Splitflag under gaflen.

Skroget er grønmalet med to hvide striber, den bredeste langs rælingen, og bunden er rød. Masterne er blankskrabede og hvide med forgyldte flagknapper, rær og mærs hvide. Skanseklædningens inderside og dækket bærer en ældre blå bemaling, ligesom dækshusene har en blå opstregning på hvid bund. Det er resterne af en fuldstændig blå overmaling, der ved restaureringen 1989 konstateredes blandt mange andre farvelag. Samtidig førtes agterspejlet tilbage til sin tidligere blankpolerede stand, og vandlinjen rettedes op.

Korrosion på beslagene tyder på, at briggen har været sejlede, og den har sandsynligvis oprindeligt været beregnet og brugt til legetøj. Den blå bemaling stammer givetvis herfra.¹⁰¹

6) (Fig. 45) o. 1850. Hollandsk hukkertgalease, 55 cm, skænket af skibsfører Jens N. Fischer (1803–1887).¹¹⁶ Skibet, der er uden skanseklædning, har fire kanoner opstillet på bak og to mindre på skanse, dækshuse og en redningsbåd. Splitflag under gaflen.

Skroget er grønt med en hvid og to sorte striber samt sort ræling, og bunden er hvid. Master og rær står blankskrabede, sorte og hvide, mærs sorte. Redningsbåden er hvid med grøn ræling, dæksinventaret hvidt, sort og grønt.

Ifølge et skibsdokument er skibet 1939 »renset og malet« af N. Havreby Sonnichsen og 1951 »renset og restaureret« af Jes Peter Sonnichsen (jfr. nr. 14). En mønt, 2½ Schwaren, 1820, lå ved restaureringen 1989 foran stormasten. Mønten er sandsynligvis nedlagt under byggeriet, som en pendant til den traditionelle placering af mønter under masten.¹⁰¹ Mønten synes derfor at vise, at kirkeskibet er bygget efter 1820 og muligvis af skibsfører Fischer selv.

7) (Fig. 46) 1861. Brig,¹¹⁷ »Union«, 63 cm, bygget og skænket af skibsførerne Peder N. Jensen, Anthonis Mikkelsen, Søren Anthonis Sørensen, Jens Mortensen, styrmændene Laurids

Fig. 45-46. Kirkeskibe. 45. Kirkeskib nr. 6, o. 1850, skænket af skibsfører Jens N. Fischer (s. 2182). 46. Kirkeskib nr. 7, »Union«, 1851; bygget og skænket af flere lokale folk (s. 2182). NE fot. 1984. – *Votivschiff Nr. 6, um 1850. Eine Stiftung des Schiffsführers Jens N. Fischer. Motivschiff Nr. 7, »Union«, 1851. Gebaut von mehreren Einheimischen.*

Schmidt, A. J. Andersen, maler Wüstenberg og skibsbygmester Peder Sonnichsen (jfr. nr. 1 og 12).¹⁰³

Det fuldriggede skib har 32 falske kanonporte i lukket batteri og navnebræt både på bagbords og styrbords galion, prydet af en volut. Agterspejlet bærer to krydslagte dannebrogslag over et nu udvisket våben og årstallet »1861«, indrammet af en pyntekant. Briggen er forsynet med tre redningsbåde, hvoraf to er små og uudhulede, dækshuse, ror og ankerspil. Dannebrogslag under gafflen og dannebrogsvimpel i stortop.

Skroget er sort med hvid og gylden ræling og hvide portgange. Bunden er forgyldt. Våbenet fremstår rødt, og navn (versaler), årstal og volut er forgyldt. Masterne er blankskrabe og hvide med forgyldte flagknapper. Rær, mærs og redningsbåde er hvide, dækshuse og dæk brunt og ankre sorte.

Foruden agterspejlsudsmykningen frilagde restaureringen 1989 navnet og kanonportene, der førtes tilbage til den oprindelige farvesætning. Ved samme lejlighed fandtes et dokument, nedlagt 1912 af købmand Peder Sonnichsen (jfr. skibspapirer nr. 1) til erindring om skibets givere.

8) O. 1875. Bark, »Mette«, 37 cm, givet af styrmand Niels Hansen (1860-1897) og oprinde-

ligt ophængt over hustruens plads i kirken.¹¹⁸

Det fuldriggede skib er udhulet med nedlagt dæk og kobberkøl. Rundt om galionen breder stiliserede planteornamenter sig. De genfindes på begge sider af agterspejlet, der desuden prydes af en udskåren guirlande. Barken har dækshuse, to uindhulede redningsbåde samt navnevimpel i stortop og dannebrog under gafflen.

Skroget er sortmalet med hvid ræling og forgyldte ornamenter, og bunden står blank. Masterne er blankskrabe og hvide. Rær, mærs, bak, dækshuse og redningsbåde er alle hvidmalede. – Barken er istandsat 1912-13¹¹⁸, i 1920'rne¹¹⁸ og 1989.

9) O. 1880. Fuldrigget bark, 42 cm, af brunbejdset teaktræ med blokke og mærs af ben. Dækket med bak og skanse er forsynet med dækshuse, ror og fire redningsbåde i to størrelser.

Kirkeskibet er en model af en bark, tilhørende skipper Niels Nielsen, der o. 1800 forliste i Nordsøen.¹¹⁹ Kirkeskibet kan muligvis være bygget til erindring om denne hændelse. – Efter en istandsættelse ved overmatros Emil Jensen, Esbjerg, er skibet skænket anonymt af frk. P. Lund 1955 og ophængt 3. juli samme år.¹²⁰

10) O. 1900. Tremastet fuldrigger, »Anna Fanø«, 48 cm, givet og sandsynligvis bygget af styrmand Chr. Jensen (1856-1906).¹²¹ Skibet er af

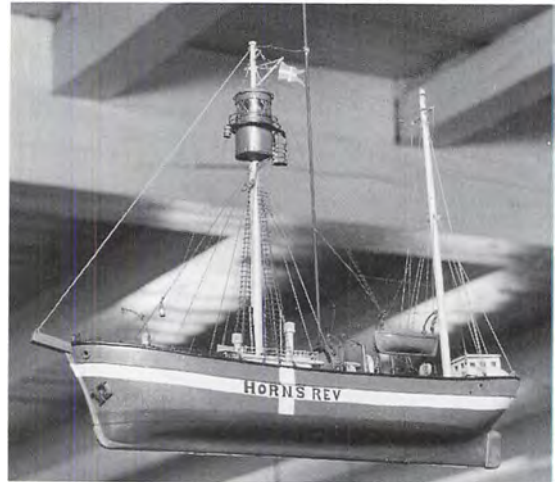

Fig. 47-48. Kirkeskibe. 47. Kirkeskib nr. 11, bygget og skænket af styrmand Anthonis Madsen 1905 (s. 2184). 48. Kirkeskib nr. 13, fyrskipet »Horns Rev«, o. 1911, ophængt 1988 (s. 2185). NE fot. 1984 og 1990. – *Votivschiff Nr. 11, gebaut und gestiftet von Steuermann Anthonis Madsen 1905. Votivschiff Nr. 13, das Feuerschiff »Horns Rev«, um 1911. Aufgehängt 1988.*

klippertype med blokke af rav. Det har falske kanonporte, der er for bredt proportioneret i aftegningen. Malet navn på agterspejlet. Inventaret består af dækshuse, ror og to redningsbåde.

Skroget er sort med hvide portgange, grøn bund og navn i forgyldte versaler. Masterne står blankskrabede og hvide, ræer og mærs er blankskrabede, mens dæksinventar og redningsbåde hovedsageligt er holdt i hvidt. – Skibet opmaldes 1989.

11) (Fig. 47) 1905. Tremastet fuldrigger, 60 cm, bygget og skænket af styrmand Anthonis Madsen (jfr. nr. 1 og 14),¹²² der tillige har bygget et skib til Filips kirke i København.¹²³ Ophængt påskelørdag 1905.

Skibet, af klippertype, har fuld sejlføring og er særegen ved sine råsejl udført i udbankede blikplader og rigning af ståltråd. Det lukkede batteri har 42 falske kanonporte. Agterspejlet bærer et kors i svungen indramning. På dækket, der er uden dæksinventar, er fastsat en kobberplade med giverindskrift. Dannebrog under gaffelen.

Skroget er sort med hvide portgange; bunden er tofarvet, øverst grå, nederst hvid. Masterne er blankskrabede og hvide, ræer og mærs er hvide, og også sejlene er hvide med svage grå

striber. Dækket er ubemalet. – Ved restaureringen 1989 fik mesanmasten ny top.

12) 1911. Skonnertbriggen, »Maria«, 65 cm, er bygget og givet af skibsbygmester, købmand Peder Sonnichsen (jfr. nr. 1 og 7)¹²⁴ og ophængt 24. dec. 1911.¹²⁵

Skibet er fuldrigget og har kobberbund. På agterspejlet er påsat et navneskilt af sølv, »Maria« i versaler, mens kølen styrbords bærer et sølvskilt med giverindskrift. Skibet er udstyret med dækshuse og uduhulede redningsbåde, og i stormasten er ophængt en metallygte. I kaptajnskahytten agter er nedlagt et kobberhylster med skibsdokumenter, og hullet dækket af en blikplade. Splitflag i stortop.

Skibet har gråt skrog med to forgyldte striber, kobbermalet bund og blankskrabede master med mærs udskåret i ben og forgyldte flagknapper. Den indre skanseklædning er grøn, ligesom dækshusenes opstregning på hvid bund. Hvide redningsbåde og sorte ankere.

»Maria« er en model af skonnertbriggen »Maren«, bygget 1872 i Sønderho af kirkeskibets giver Peder Sonnichsen til skibsfører Søren Anthonis Sørensen (jfr. 1 og 7).¹²⁶ »Maria« er tillige søsterskib til skonnertbriggen »Anna«, 1905, i S. Katrine, Ribe (s. 769, nr. 1), dog i mindre udgave.¹²⁶

13) (Fig. 48) o. 1911. Fyrskibet, »Horns Rev«, 54 cm, er et to-mastet skib med fyrlygte på stormasten. Dækket har fuldt inventar samt redningsbåde. Splitflag i fortop.

Skroget er dannebrogsmålet, rødt med hvidt kryds og navn (sorte versaler) i skæringspunktet. Sort ræling, grøn bund, master i lys brunt med rød fyrlygte og røde redningsbåde. Øvrigt dæksinventar i lyst brunt og lidt rødt.

Kirkeskibet er en model af fyrskib nr. 21 af samme navn, bygget 1911 i Fåborg, og modellen er formentlig udført kort herefter.¹²⁷ – Skibet er ophængt 11. dec. 1988.

14) O. 1920. Model af motorredningsbåd, 74 cm, bygget af styrmand Anthonis Madsen (jfr. nr. 1 og 11) og skænket til kirken 1952 af Sønderho Afholdsforening ved fhv. købmand Anne Petrea Sonnichsen, Cathrine Berg Kromann og fhv. direktør Mads Nielsen Kromann.¹²⁸

Båden, der er bygget med skruen anbragt i en tunnel, er rødmalet med hvid ræling, og den indre brune beklædning er tildækket af et lyst klæde. Skrueraksler og propel opmalet med guldbronze. Skibsdokumenter fra 1952 er nedlagt i et glasrør i modellen.

Båden var oprindeligt tiltænkt Orlogsværftet, men manglende interesse dér gjorde, at Anthonis Madsen videregav den til Sønderho Afholdsforening. Ved tyskerne besættelse af »Afholds-

huset« 1944, fjernedes den herfra. Senere istandsattes den af fhv. kaptajn Jes Peter Sonnichsen (jfr. nr. 6), inden den blev overdraget kirken 1952.

†*Kirkeskibe*. 1-5) I Liber daticus nævner præsten O. T. Foss 1791, at den gamle kirke ved nedbrydningen 1782 var i besiddelse af fem kirkeskibe, hvoraf de tre om vinteren blev udtaklet og prydet af nogle unge mænd.¹²⁹ Skibene synes ikke at være ophængt i den nye kirke.¹³⁰

6-7) 1850-1875. En skonnert og en skonnertbrig, »Mathilde«, begge bygget og skænket af skibsbygmester Chr. Jensen (†1875),¹³¹ hang 1934 stadig i kirken.¹³²

8) O. 1900. En bark, skænket af styrmand, senere købmand S. Thomsen (1858-1933),¹³³ befandt sig 1934 i kirken.¹³²

Fem *hatteknager*, 17-1800'rne, formet som jernskafter med kroge for enden (jfr. fig. 29).¹³⁴ Tre med to gange fire kroge og en med fire kroge under spiralsnoede bånd suppleret med nøgle og torshammer, er ophængt i nordkirkens vestende. En med fire kroge er fæstnet til den anden midtpille fra øst.

To *ligbåre* (fig. 49), 17-1800'rne, til henholdsvis voksne og børn. Voksenbåren er 329 cm lang og 78 bred, barnebåren 233 cm lang og 61 bred. Begge har udsavede sprosser, barnebåren tillige kugleformede håndgreb og udsavet ornament

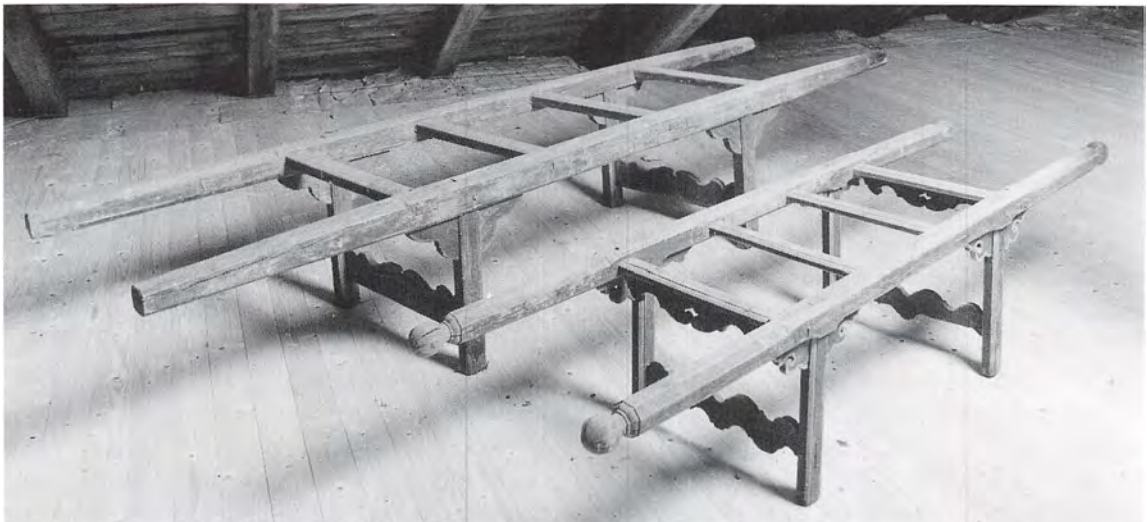

Fig. 49. Ligbåre fra 17-1800'rne, beregnet til henholdsvis voksne og børn (s. 2185). NE fot. 1990. – *Totenbahren für Erwachsene und Kinder, 18.-19. Jahrhundert.*

Fig. 50. Malerier fra 1700'ernes slutning, fra oven Bønnen i Getsemane, Korsnedtagelsen og Opstandelsen (s. 2175). NE fot. 1984. – *Gemälde, Ende des 18. Jahrhunderts: Ölbergsszene, Kreuzabnahme und Auferstehung.*

under stogens første og sidste trin. Sortmalede. På loftet.

Ur, skænket af skipper Niels Nissen 1783,⁶⁰ en karakteristisk hollandsk »Stærtklok«. Lodderne hænger frit, mens en flad kasse under selve urværket rummer pendulet, hvis linse er synlig bag et rocaillielignende gitterværk. I månebuen over urskiven er et malet landskab af »romersk« karakter. Uret er anbragt på et vægbræt med segmentbue øverst; herunder er et englehoved i

relief over frakturindskrift: »Ieg og mit / Huus vi ville / tiene Herren / Josva 24 C 15 V«. Buen er lys blå, mens indskriften står gylden på sort bund. På korets østvæg, over skriftestolen.

Klokke, omstøbt 1888 af Chr. Christensens enke, Århus, ifølge tilføjelse til en iøvrigt overført indskrift med reliefversaler i tre linier om halsen. Tvm. 66 cm. Ophængt i slyngebom.

†*Klokke*, støbt af Petrus Melchior fra Husum 1625,¹³⁵ med toliniet indskrift om halsen, overført til den 1888 omstøbte klokke: »Anno 1625 H Niels Petersen vnd H. Peter Lavrensen Pastorn karckswar / Las Andersen, Nickels Hansen Gising, Søverin Hansen Engervp, M Petrus Melchior / me fecit«. Tvm. 22 tommer. Klokken manglede 1873 halvdelen af kronen og var ophængt i en jernstang, som var anbragt i et hul boret i klokkenes øverste del. 1882 ønskedes den store revne i klokken udsavet, fem år efter at klokken blev omstøbt.¹³⁶ For at sikre at klokkenes mål blev bevaret, fik den ved omstøbningen tilføjet malmen fra en lille, tidligere *tskibsklokke*, som synes at være kommet til kirken 1865.⁴

Klokkestol, af eg, til én klokke, fra kirkens opførelsestid. Tidligere hang klokken i en tstabel på kirkegården (s. 2154).

SØNDERHO KIRKE I MALERKUNSTEN

Billeder af den maleriske kirkes indre, domineret af kvinderne med de særegne hovedtøjer, kom o. 1880–1935 til at udgøre en lille, men markant genre i tidens malerkunst.¹³⁷

Ældst i gruppen er et maleri af folkelivsskildrerer *Julius Exner* (1825–1910): *Indledning til en dåbshandling på Fanø* fra 1881–82.¹³⁸ Billedet (s. 2110, fig. 4), hvortil der findes tegnede forlæg, og som iøvrigt sidenhen synes fulgt op med en mindre studie,¹³⁹ er set fra nordkirken mod altret, med skriftestolen og lågen til den nu fjernede degnestol i baggrunden. To spædbørn bæres frem for præsten, der står indenfor alter-skranken, mens kvinder i forgrunden (kvindesiden) og mænd i baggrunden dels knæler, dels står og sidder, flere med salmebøger.

Fig. 51. Anna Maria Mehrn: Søndag formiddag i Sønderho kirke, 1930 (s. 2188). Privateje. – Anna Maria Mehrn: *Sonntag Vormittag in der Kirche von Sønderho, 1930.*

I det 1887-90 udgivne bogværk »Danmark i Skildringer og Billeder« findes en tegning af maleren og grafikeren Peter Tom-Petersen (1861-1920): *Sønderho kirkes indre før en gudstjeneste fra 1886* (s. 2107, fig. 1). Den viser rummet fra sydvest, med et par kvinder på vej ind i forgrunden. Kvinderne er med en enkelt undtagelse i fanødragter, mens mændene, i jakkesæt, har hængt deres hatte op på sydvæggens knagerækker.

Fra 1910, tiden omkring kunstnerens erhvervelse af et sommerhus på Fanø, stammer et maleri af maler og tegnelærer i Flensborg, Jacob Nøbbe (1850-1919): *Interiør fra Sønderho kirke*.¹⁴⁰

Nøbbes billede afviger ved at skildre rummet uden kirkegængere. Motivet, nordkirkens østre del set fra et punkt lidt syd for alterskrankens midte, er en fint afstemt farvestudie med den næsten turkisblå farve på stolene tonet over i lyseblåt på piller og loftbjælker og vejet op imod det kraftigt røde betræk på knæfaldet samt den lysere, mere brunlige farve på døbefont, pulpitur og gulvfliser.

Det samme udsnit af kirkerummet, men med øjepunktet rykket et par meter mod nordvest, ses i et maleri af den nordslesvigske maler August Wilckens (1870-1939): *Gudstjeneste i Sønderho*

kirke (fig. 63). Det er signeret 1913,¹⁴¹ men åbenbart udført på grundlag af mindst ti år ældre studier.¹⁴² Farverne er dæmpede i forhold til Nøbbes maleri; stole, vægge, piller og loft er holdt i en hvidgrå tone, mens den lysebrune farve på døbefonten og forgrundens flisegulv går igen i forstærket grad på pulpituret samt spejles i ansigterne på kvinderne i nordkirkens østre stoleblok.

Wilckens' billede er så godt som fuldstændig kopieret af *Villy Chr(istensen)*, der blot har givet sin udaterede skildring en yderligere nedtonet og ensartet farveholdning.¹⁴³

Blandt de mest indfølede fremstillinger af sønderhoningernes religiøse liv er en række billeder af den københavnske malerinde *Anna Maria Mehrn* (1889-1976): *Søndag formiddag i Sønderho kirke* fra 1930, *Skriftetale i Sønderho kirke* fra 1931 og *Altergang i Sønderho kirke* fra 1932.¹⁴⁴ Det er gennemtegnede, naturtro skildringer af kirkerummet under gudstjenesten. Det ældste (fig. 51)¹⁴⁵ er set fra det sydvestre hjørne af sydkirkens midtergang, med gavlene af den nordre stolerække og altret i billedets venstre side. Præsten står på prædikestolen, klart belyst af solen, der falder ind over sydrækkens stole med nu både mænd og kvinder. I al fald det ene af de to yngre malerier er set fra et punkt umiddelbart

Fig. 52. Udsnit af gravsten nr. 2, udført af Bastian Andresen Slesvig over skipper Sonnich Jensen Møller, †1760 (s. 2189). NE fot. 1984. – *Ausschnitt aus Grabstein Nr. 2 für den Schiffer Sonnich Jensen Møller, gest. 1760. Von Bastian Andresen Slesvig.*

vest for døbefonten og mod syd, med den lyttende menighed som skildringens væsentligste element.¹⁴⁶

Et fint indtryk af det usædvanlige, todelte kirkerum er givet i et maleri af den københavnske maler *Heinrich Dohm* (1875-1940): *Gudstjeneste i Sønderho kirke*, formentlig fra 1936 (fig. 24).¹⁴⁷ Her er øjepunktet placeret vest for nordkirkens næststøtligste stoleblok, så forgrunden optages af de tværvendte stolestader, baggrunden af altretavlen, skriftestolen og de forreste stole i sydkirken. Degnen i midtergangen synes ifærd med at læse indgangs(?)bønnen. De overvejende gråblå farver brydes af skriftestolens rødbrune tone og de røde glimt af flag på orlogsfregatten under loftet.

GRAVMINDER

Hovedparten af kirkens ældre gravminder stammer fra slægten Sonnichsen,¹⁴⁸ hvis medlemmer fra o. 1760 og i de følgende generationer blev begravet på kirkegårdens vestre del.¹⁴⁹ Fra gravstedet er bevaret en række særprægede gravsten (nr. 2-5) og kirkegårdsmonumenter (nr. 3 og *kirkegårdsmonument). De seks liggende sten og to opretstående monumenter (nr. 1 og 3) blev 1952 og 1988 flyttet ind på gulvet i kirkens nordvestlige del, hvor de blev sammenmuret i en plint med den ældste sten i vest og den yngste i øst.

Disse gravminder, der kan sammenlignes med skipperstenene på Rømø (DK. Sjyll. s. 1433ff. og 2774ff.) og for indskrifternes vedkommende med de forsvundne sten over Hjeringskipperne i Guldager kirke (s. 2092), er næsten alle udført af stenhuggermestrene fra Tjæreborg, Bastian Andresen Slesvig og hans søn Frands Bastiansen (jfr. s. 1876 med note 81).¹⁵⁰ De fire ældste hører parvis sammen (gravsten nr. 2-3 og 4-5) og er interessante eksempler på, hvorledes bestillerne har fået værkstedet til at variere en af sine grundtyper med lokale motiver og endvidere har ønsket at gentage resultatet i anden generation. De to andre gravminder fra værkstedet (gravsten nr. 6 og kirkegårdsmonu-

ment nr. 3) er henholdsvis et typisk eksempel på Frands Bastiansens nyklassicistiske gravmindetype og en usædvanlig stele anvendt på begge sider.

Det ene af de to øvrige gravminder fra familiegravstedet er af samme art (*kirkegårdsmonument), mens det andet er et ejendommeligt eksempel på en lokal amatør's efterligning af Tjæreborg-værkstedets stil (gravsten nr. 7). Stenen er hugget af slægtens egen tusindkunstner Jens Jensen Sonnichsen, som også er ophavs-

Fig. 53. Gravsten (nr. 1, s. 2189), o. 1715, over Maren Jeskone, †1715, 29 år gammel med en dødfødt datter. NE fot. 1984. – Grabstein (Nr. 1) für Maren Jeskone, gest. 1715. Um 1715.

mand til gravsten nr. 9 og kirkegårdsmonument nr. 1 (s. 2192-93).¹⁵¹

Gravsten. 1) (Fig. 53) o. 1715. Maren Ieskun (Jeskone) af Synderho, barnefødt på Mandø, †10. juni 1715 i hendes alders 2[9]. år, med hendes liden datter, som død [kom] til verden. Sl. 4, 9. – Den slanke grå kalksten, 173 × 55 cm, udfyldes næsten helt af et højovalt indskriftfelt med reliefversaler i fordybede bånd. I sviklerne foroven er englehoveder, forneden blomster. Stenen ligger i kirkegulvet foran altersranken, orienteret nord-syd.

2) (Fig. 52) o. 1760. Sonnik Jenssen Møller, fordom erfaren skipper i 10 år, siden velfortjent sognefoged i 19 år, *29. marts 1696, gift 13. dec. 1716 med Karen Thomasdatter (jfr. nr. 3), hvis ægte husbond han var i 43 år og 6 uger og tilsammen avlede 6 børn med, nemlig 4 sønner og 2 døtre, †28. jan. 1760 i hans alders 64. år ringere 8 uger og 6 dage.¹⁵² »Lig haarde huggen Steen og viis huo du bed[ækk]er, til Dommens store Dag, de Døde Gud opvækker. Da du skal lade ud, de Been her hvil[er] sig, til Livet de indgaar, naar Ild fortærer dig«.

Den mørkgrå kalksten, 200 × 85 cm, er på den nedre kant signeret »BASV« for stenhuggeren Bastian Andresen Slesvig i Tjæreborg. Indskriften er anført med reliefversaler (navne med kursiv) i et felt, der har svejftet over- og underkant og udfylder hele stenens bredde. Over og under indskriftfeltet er en livlig og særegen udsmykning. Foroven en stubmølle omgivet af to engle. Den ene (til venstre) holder møllestjærten samt i venstre hånd en bøjlekrone, den anden drejer vingerne og har palmegrene i højre hånd. Forneden en flad kransoval omgivet af akantusløv i sviklerne (fig. 52). Ovalens øvre halvdel bærer gravverset, mens der i den nedre del er udhugget et lille enmastet skib med råsejl og to mand ombord, på bølgende hav og under en halvcirkel af stiliserede skyer. Til venstre for skybræmmen ses en kirkebygning med skib, kor, våbenhus og spirprydet tårn, til højre et træ med afbrækket gren.

Gravstensens motiver henviser til den afdødes erhverv på en måde, der hyppigt ses på gravminder på Rømø og de nordfrisiske øer.¹⁵³ For

at opfylde bestillerens ønske om, at gravmindet skrev sig ind i denne sammenhæng, har stenhuggeren varieret sine traditionelle motiver, uden dog på noget tidspunkt at sætte sin karakteristiske stil over styr. De to engle med møllen er en videreudvikling af værkstedets sædvanlige kronebærende engle, som de bl.a. kan ses på to andre sten i kirken (nr. 3 og 5).¹⁵⁴ Nr. 1 fra vest i rækken af gravsten i kirken.

3) O. 1760. Karen Thomasdatter, *22. april 1688, gift 13. dec. 1716 med Sonnik Jenssen Møller (jfr. nr. 2), hvis ægtehustru hun var i 43 år og 6 uger og imidlertid fødte til verden 4 sønner og 2 døtre, †27. jan. 1760 i hendes alders 71. år, 9 måneder, 3 uger og 6 dage. Gravvers.

Mørkgrå kalksten, 198 × 67 cm, nederst signeret »B(astian)A(ndresen)S(les)V(ig)« i et lille særskilt felt. Indskriftfeltet er udformet helt som det på ægtemandens samtidige sten. Men derover er det Bastian Andresen Slesvigs traditionelle motiv, man ser, nemlig de to kronebærende engle med palmegrene.¹⁵⁴ Under indskriftfeltet en kransoval med gravverset, samt derunder et englehoved. I sviklerne omkring ovalen er foroven akantusblade, forneden forkrænkkelighedssymboler: timeglas (til venstre) og dødningehoved. Nr. 2 fra vest blandt gravstenene i kirken.

4) (Fig. 54–55) o. 1780. Thomas Sonnichsen Møller, fordom erfaren skipper med understående skib i 13 år, *4. okt. 1717, gift 29. okt. 1741 med Anna Pedersdaatter Brink (jfr. nr. 5), hvis ægte husbonde han var i 38 år, 3 måneder og 2 uger og imidlertid avlede tilsammen 3 børn, 2 sønner og 1 datter ved navn Sonnich, Peder (jfr. nr. 6) og Karen, af hvilke den første søn er i Herren bortsovet 28. sept. 1759, †4. febr. 1780 i hans alders 62 år, 4 måneder og 11 dage. Gravvers. Jfr. lysekrone, s. 2175.

Mørkgrå kalksten, 198 × 86 cm, oprindeligt signeret af Frands Bastiansen fra Tjæreborg⁶ og efter bestillerens ønske udsmykket med forbillede i hans fader Bastian Andresen Slesvigs gravsten for afdødes fader (nr. 2). Indskriften står med reliefhuggede versaler (navne med kursiv) i et felt som det på begge forældrenes sten, men med to halvbuer med båndornament som

Fig. 54. Detalje af gravsten nr. 4, o. 1780, udført af Frands Bastiansen over skipper Thomas Sonnichsen Møller, †1780 (s. 2190). NE fot. 1984. – *Detail von Grabstein Nr. 4, um 1780.*

afslutning i hver side af underkanten. De to møllebærende engle over indskriftfeltet (fig. 54) er næsten identiske med forlægget (palmegren mangler), og under indskriftfeltet (fig. 55) ses det skib, hvortil der henvises i teksten. Det er dog væsentlig større, med tre master, og ligger fortøjret til en kirke (til venstre) meget lig den på faderens gravsten. Til højre for skibets agterstav står to kegleformede sømærker, angiveligt dem, der var for indsejlingen til Knudedyb.¹⁴⁹ Nr. 3 fra vest blandt rækken af gravsten i kirken.

5) O. 1806. Anna Peders Brinch, *24. maj 1720 i Nørdbye sogn på Fanøe, datter af Peder Hansen Brinch og Karen Sørensdatter, gift 29. okt. 1741 med Thomas Sonnichsen Møller af Sønderhoe sogn »paa dette Eyland« (jfr. nr. 4), levede tilsammen på 39. år og blev velsignet med to sønner og en datter, †9. jan. 1806 i en alder af 85 år, 7 måneder og 16 dage. Gravvers, der slutter: »og vil du Læser viide videre, spørg Sognets Skole, Kirke, Fattige«.

Mørkgrå kalksten, 200 × 71 cm, på underkanten signeret »FBS« for Frands Bastiansen. Ligesom ægtemandens gravsten havde hans faders gravsten som forbillede (nr. 2 og 4), har man ved hustruens død ønsket, at stenhuggeren udførte en sten i lighed med den, Bastian Andresen havde udformet for ægtemandens moder

(nr. 3). Over det ensartede indskriftfelt, udelukkende med reliefhugne versaler, træffer man således efter næsten et halvt århundrede igen Tjæreborg-værkstedets kronebærende engle,⁶ og under feltet gentages kransovalen med gravvers, nu omgivet af Frands Bastiansens karakteristiske rokoko-bøjler og bladværk. Stenen er nu placeret, så den parvise sammenhæng er klar, nemlig som den fjerde fra vest blandt slægtens gravsten i kirken.

6) (Fig. 56) o. 1806. Skipper Peder Thomsen Møller, *28. okt. 1744, †(5. april) 181(6) i sin alders (72) år og (24) uger, og hans hustru Marren Jørgensdatter, *22. jan. 1743, †10. okt. 1806 i sin alders 63 år og 32 uger.

Den gråbrune kalksten, 228 × 146 cm, der er signeret »FBS« på den nedre kant, bærer Frands Bastiansens typiske nyklassicistiske udsmykning. Indskriftfeltet med reliefhugne versaler (navne med kursiv) indrammes af brede, båndomvundne laurbærranker langs siderne og foroven. Det krones af en olielampe, flankeret af palmegrene (til venstre) og blomsterbunt. I feltets underkant er indskåret en halvbue, hvorunder ses en cirkulær medaljon med randbort omkring rocailler, flankeret af blomster, der udgår fra sidernes laurbærranker. I selve indskriftfeltets nedre del er udhugget en uregelmæssig

rokoko-kartouche med netværksmønster. Stenens brede kant smykkes af perlestav inden for tandsnit.

Mens den foregående, samtidige sten over Peder Thomsen Møllers moder af traditionshensyn var holdt i en gammeldags stil, så har Tjæreborg-stenhuggeren her fået lov at anvende den mere tidsvarende gravstentype, som han med flid havde fået afsat til adskillige bestillere på fastlandet, lige siden den nye stil slog igennem.¹⁵⁵ Gravstenen er placeret efter forældrenes, som nr. 5 fra vest, i gravstensrækken i kirken.

7) (Fig. 57) o. 1807. Skipper Sonnich Pedersen Møller, *10. okt. 1767, †5. aug. 1807 i sin alders 40. år, og hans hustru Karen Peders Datter, *6. febr. 1766, †(21. febr. 1836) i sin alders (70) år. De indgik ægteskab 27. nov. 1787, var tilsammen i 20 år og blev velsignet med 4 sønner og 2 døtre. Gravvers.

Gråsort kalksten, 189 × 125 cm, med en udsmykning, der til forveksling ligner den på Frands Bastiansens sten over Sonnich Pedersen Møllers forældre (nr. 6). Men stenen er signeret »IIS« for Jens Jensen Sonnichsen (1783-1844), en søn af Peder Thomsen Møllers fætter af samme navn (jfr. kirkegårdsmonument nr. 3).¹⁵² Inden for stenens tværriflede og profilerede ramme er på samme måde udhugget en indskrifttavle med

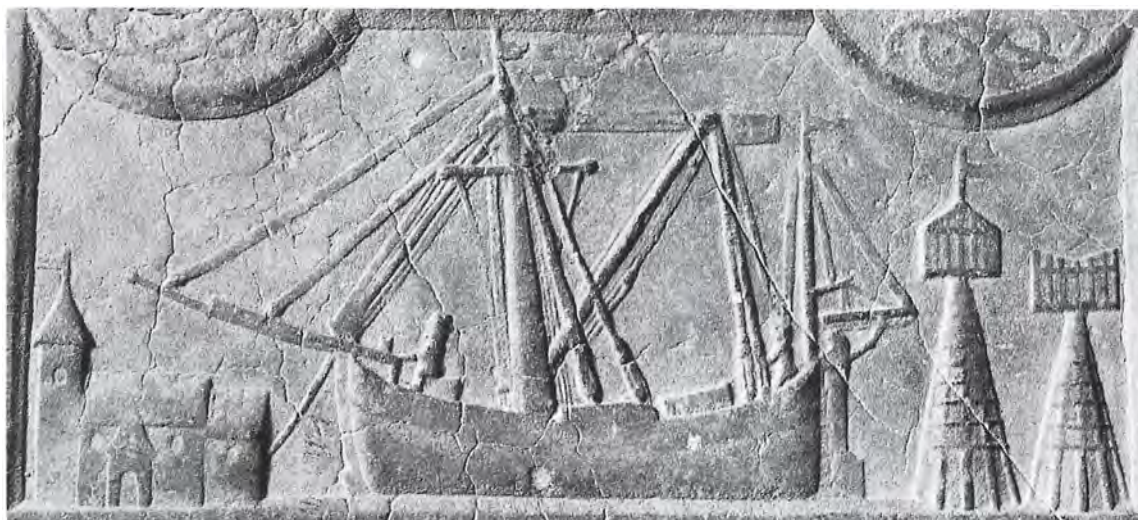

Fig. 55. Detalje af gravsten nr. 4, o. 1780, udført af Frands Bastiansen over skipper Thomas Sonnichsen Møller, †1780 (s. 2190). NE fot. 1984. – *Detail von Grabstein Nr. 4, um 1780.*

relieversaler (navne med kursiv), omgivet af båndomvundne laurbærranker og kronet af en olielampe, der flankeres af palmegrene og bladværk. Olielampen og dens dekoration er af en anden udformning end den på nr. 6, ligesom rosetten i cirkulær indfatning i indskæringen under indskriftfeltet.

Det er dog interessant, at både variationen af olielampen og rosetten genfindes på en del af Frands Bastiansens andre værker af typen. De er altså ikke et udslag af Jens Jensen Sonnichsens egen fortolkning.¹⁵⁶ I modsætning til de øvrige bevarede gravminder fra denne alsidige begavelses hånd (gravsten nr. 9 og kirkegårdsmonument nr. 1) har han her været temmelig bundet af sit forlæg. Trods ligheden afslører dog allerede den grovere udhugning, de forenklede detaljer samt anførelsen af indskriften i brede, fordybede felter, at der ikke kan være tale om et arbejde fra værkstedet i Tjæreborg. Placeret efter forældrenes sten, som nr. 6 fra vest i rækken af gravsten i kirken, neden for monumentet over stenhuggerens forældre (kirkegårdsmonument nr. 3).

8) (Fig. 58) o. 1810. Abelone Biering, født Lieliang, *1. april 1740 i Kiøbenhavn, kom 1777 i ægteskab med sekretær Rasmus Sørensen, overlevede ham og 3 børn, var enke udi 10 år, kom

1792 i ægteskab med sognepræst Iohan Christian Biering til Sønderhoe på Fanø, †palme-søndag 15. april 1810. Gravvers, signeret »JCB« af ægtemanden.

Den sortgrå kalksten, 255 × 145 cm, mangler den øverste del og er revnet adskillige steder, efter sigende som følge af lynnedslag.¹⁵⁷ Indskriften er anført med reliefhugne versaler og kursiv i en stor rocaille-kartouche, hvormed en ranke med små blomster og blade snor sig. På hver side af kartouchen står en palme, og over den er bevaret det nederste af en stor, stjerneagtig blomst med spidse, riflede kronblade. Forneden på stenen indfattes gravverset i en fladoval, dannet af palmegrene.

Den usædvanlige gravsten lå indtil slutningen af 1960'erne i flere stykker vest for kirken, men blev da samlet og lagt i gulvet i kirkens nordvestlige hjørne, syd for rækken af slægtsgravsten.

9) O. 1813. Lene Mathies Datter, *6. [dec.] 1773, kom i ægteskab 30. jan. 1794 med skibskaptajn Peder Hansen Brinch, efterlod sig 2 sønner og 4 døtre, †[3.] juli 1813. Sekundært tilføjet: 13 år efter lag]des til hvile under samme sten skibskaptajn Peder [Hansen] Brinch, *1. [aug.] 17[67], [i andet] ægteskab med [Lene Marie] Sørensdatter, [havende] 8 børn, [hvoraf 3 sønner

Fig. 56-57. 56. Gravsten (nr. 6, s. 2191), o. 1806, udført af Frands Bastiansen fra Tjæreborg over skipper Peder Thomsen Møller, †1816, og hans hustru Maren Jørgensdatter, †1806. 57. Gravsten (nr. 7, s. 2191), o. 1807, udført af Jens Jensen Sonnichsen, over skipper Sonnich Pedersen Møller, †1807, og hans hustru Karen Pedersdatter, †1836. NE fot. 1984. – *Grabstein Nr. 6 für den Schiffer Peder Thomsen Møller, gest. 1816, und seine Ehefrau Maren Jørgensdatter, gest. 1806. Von Frands Bastiansen in Tjæreborg um 1806. Grabstein Nr. 7 für den Schiffer Sonnich Pedersen Møller, gest. 1807, und seine Ehefrau Karen Pedersdatter, gest. 1836. Von Jens Jensen Sonnichsen um 1807.*

Fig. 58. Gravsten (nr. 8, s. 2192), o. 1810, over præstekonen Abelone Biering, †1810. NE fot. 1984. – *Grabstein Nr. 8 für die Pfarrfrau Abelone Biering, gest. 1810. Um 1810.*

og 2 døtre, deriblandt [1 par tvillinger, er med moder ham efterlevende], †1[0.] maj 182[6]. Gravvers.¹⁵⁸

Sortgrå kalksten, 200 × 130 cm, temmelig nedslidt. Stenen er udført af den lokale Jens Jensen Sonnichsen som en mærkværdig variation over det nyklassicistiske motiv: en vase på en piedestal. Over vasens profilerede fod og stilk udvider dens krop sig til et fladovalt indskriftfelt med den ældste indskrift anført i reliefversaler (navne med kursiv). Fra vasens hanke udgår overflødhedshorn med blomster, og midt på dens overkant er et lille låg. Fra vasens stilk hænger to tykke blomsterranker ned på hver side af den brede piedestal, der bærer den sekundære indskrift med samme typer. Piedestalens kron- og fodliste er kraftigt aftrappede. 1988 opstillet i kirken, ved vestvæggen; tidligere på kirkegården, øst for kirken.

†*Gravsten*, o. 1605. Jes Jensøn, Sønderhoe, †16[05] ... i hans alders 60 år, med sin kære hustru Karen Jess Kone, †29. marts 1619 i hendes alders 65 år. De levede tilsammen i ægteskab i 32 år og avlede tvende sønner Hans Jessen og Pouel Jessen. Gudelige indskrifter. – Gravstenen lå 1791 på kirkegården og blev da beskrevet som så stor, at der kunne ligge to begravet under den. Desuden noteredes et bomærke.¹⁵⁹

Udover ovenstående og de fire bevarede gravsten (nr. 1-4) bemærkede præsten 1791 en sten uden indskription¹⁶⁰ samt adskillige *tgravtræer*, oprejste korstræer og »brætter«.⁶

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 59) o. 1804. Hans I(essen)¹⁶¹ Skipper, *24. okt. 1752, kom i ægteskab med Zidsel Lars Datter 8. jan. 1778, †14. sept. 1804, 52 år. Gudelig indskrift (Åb. 7, 14). (Peder N. Gamelbye, *28. sept. 1758, kom i ægteskab med Zidsel Larsdatter 1. marts 1805. Hun var *15. juli 1757, †2. nov. 1822, han †21. juli 1846. Gravvers.)

Monumentet af grå kalksten er udformet som en ca. 80 cm bred stele, anvendt på begge sider og med en samlet højde på 194 cm, hvoraf de 76 cm under jorden. Det ejendommelige gravminde er udført af Jens Jensen Sonnichsen (jfr. s. 2189), hvis navnetræk det formodentlig er, man kan læse efter bagsidens gravvers. Forsiden, med den ældste indskrift i fordybet skrive-skrift og versaler, er hvælvet, mens bagsiden, med den sekundære indskrift i fordybet skrive-skrift, er flad. Stenens sider krummer i langstrakte konveks-konkave kurver over en rektangulær base. Overkanten er nærmest en kurvehanksbue.

Den reliefhuggede udsmykning på forsiden smykkes af en båndomvunden søjle, stående i

Fig. 59. Dobbeltsidet kirkegårdsmonument (nr. 1, s. 2193), o. 1804, udført af Jens Jensen Sonnichsen over Hans Jessen Skipper, †1804, hans hustru Sidsel Larsdatter, †1822, og hendes anden mand. NE fot. 1984. – *Doppelseitiges Friedhofsmonument Nr. 1 für Hans Jessen Skipper, gest. 1804, seine Frau Sidsel Larsdatter, gest. 1822, und ihren zweiten Ehemann. Von Jens Jensen Sonnichsen um 1804.*

midtaksen på en riflet plint og kronet af en urne. På hver side af søjlen er indskriftfelter med gravtekst og gravvers. Skjoldene hænger i yderhjørnerne i små volutter, hvis forlængelser følger stenens buede overkant for på midten at vende indefter igen. Det derved dannede todelte topfelt er dekoreret med blomster og bladværk. I højde med søjlens plint markerer en forhøjet kant i hele stenens bredde overgangen til den rektangulære base. På bagsiden er udover indskrift og gravvers blot indridset en linie langs stenens kant samt reliefhugne kvaster, hængende fra de to volutter foroven. Fra en opret-

stående placering i jorden på kirkegården, nord for kirken, er monumentet 1988 flyttet ind i kirken og nedsat i gulvet.

2) O. 1808. Anne Maths Datt(e)r, *18. sept. 1775, i ægteskab med Niels Thomsen 13. dec. 1796, avlet 3 børn, Anne, Karen, Thomas, †3. aug. 1808, 32 år, 11 m(åned), 12 dage.

Det lille monument af grå kalksten, 70,5 × 36,5 cm, med indskrift i fordybet kursiv og fraktur, er udformet som en rektangulær stele med lidt smallere, rundbuet afslutning foroven, hvori et reliefhugget kranium over korslagte knogler. På kirkegården, nord for kirken op ad nordhegnet.

3) (Fig. 60) 1813. Branddirektør Jens Sonnichsen, *23. dec. 1748, kom 15. jan. 1776 i ægteskab med Mette Jes Datter, blev fader til 9 sønner, 2 døtre, var i 19 år skipper, blev 1792 toldfuldmægtig, beskikket 1798 til sognefoged, ansat til kirkevæрге, udvalgt til bogholder ved karantæne-kommissionen. Udi disse og flere embeder udmærkede sig hans virkelyst. Sin Gud, konge og fædreland tro levede han uden glimmer 62 år, †16. febr. 1810. »Elsket af alle som Yndedyd. Ham Ære, Hæder og Fred!!!«

På den anden side: Mette Jes Datter, *21. juni 1754, kom i ægteskab 8. (sic!) jan. 1776 med branddirektør Jens Jensen Sonnichsen, blev moder til elleve børn, af disse 9 sønner, hvoriblandt 1 par tvillinger, og 2 døtre, kom udi enkestanden 16. febr. 1810, †18 □ den □. »Dette Minde er af sønligst Kierlighed disse Fædre helliget og bekostet opført af den salig Afdødes efterlate(sic!) Sønner 1813 16. Iuni«.

Grå kalksten, 98,5 × 60,5 cm, udformet som en rektangulær stele, anvendt på begge sider med indskrift i reliefhugne versaler (navne med kursiv) over henholdsvis ægtemanden og hustruen. Jens (Jensen) Sonnichsen var søn af Jens Sonnichsen (*kirkegårdsmonument) og fader til den Jens Jensen Sonnichsen, der har udført en del af kirkens gravminder (gravsten nr. 7 og 9, kirkegårdsmonument nr. 1).¹⁶² Men som det fremgår af indskriften lod man monumentet udføre af Frands Bastiansen, hvis signatur »FBS« oprindeligt kunne læses nederst på hustruens side.¹⁶³

Fig. 60. Dobbeltsidet kirkegårdsmonument (nr. 3, s. 2194), 1813, udført af Frands Bastiansen fra Tjæreborg, over branddirektør Jens Jensen Sommichsen, †1810, og hans hustru Mette Jesdatter, †1836. NE fot. 1984. – *Doppelseitiges Friedhofsmonument Nr. 3 für den Branddirektor Jens Jensen Sommichsen, gest. 1810, und seine Ehefrau Mette Jesdatter, gest. 1836. Von Frands Bastiansen aus Tjæreborg 1813.*

Udsmykningen bærer da også Tjæreborgstenhuggerens karakteristiske præg i detaljerne. Ægtemandens side er udformet som en bogrulle med indskriften, hvorover to korslagte overflødhedshorn, fyldt med blomster og sammenholdt af en laurbærkrans. På hustruens side er indskriften anført i en laurbæromkranset høj oval, der udfylder det meste af fladen og foroven er fæstnet i en lille ring. I hjørnerne ses Frands Bastiansens karakteristiske viltre bladornament¹⁶⁴ og de lige så typiske blomsterranker.

Det dobbeltsidigt anvendte monument har kun en enkelt parallel blandt Frands Bastiansens

kendte værker, nemlig hans eget og hustruens monument i Tjæreborg fra o. 1810 (s. 1875 med fig. 56a-b). Der tilhører overflødhedshornene også herresiden, mens kransovalen og bladornamenterne er forbeholdt hustruen. Monumentet i Tjæreborg viser i kraft af sin halvrunde, svejfede overkant endnu tydeligere hen til den gravmindetype, der også må være inspirationskilden til monumentet i Sønderho, nemlig de dobbeltsidede steler fra Rømø samt bl.a. Föhr og Amrum.¹⁵⁴

Kirkegårdsmonumentet stod oprindeligt på kirkegården sammen med faderens og bedsteforældrenes sten (*kirkegårdsmonument og gravsten nr. 2-3). Nu opstillet i kirken sammen med de øvrige gravsten.

4) Før 1904. Over en ukendt sømand.

Vi kender ej dit Navn, din Stand,
og hvor du havde Fædreland.
Hvor er din Slægt, hvor er din Ven,
kun Bølgen førte dig herhen.
Du fandt ei Fred i Storm og Hav,
nu i Guds Navn du finder Grav,
nu hviler du i stille Ro
paa Kirkegaard i Sønderho. –
Vi værner om dit Hvilested
og ønsker dig al Himlens Fred,
thi ogsaa vi har Grave
bag stormomsuste Have.

August 1904.

Natursten af granit, ca. 93 × 70 cm, foroven udsmykket med korslagt anker og kors foran brændende hjerte i fordybet relief. Indskriften med fordybede versaler blev 1904 suppleret af den sekundære tekst, angiveligt sat af kvinder i sognet.¹⁶⁵ På kirkegården, nord for kirken.

5) 1916. »A British seaman, of the Great War, 6th August 1916. Known unto God.« – Rødlig, glatpudset kalksten med let buet overkant, 81 × 38 cm, kun smykket af et indhugget latinsk kors samt over og under dette indskriften med fordybede versaler. På kirkegården, nord for kirken.

6-9) O. 1918. Fire tyske marinere omkommet under 1. verdenskrig. Sorte skifersten, 42 × 42 cm, med navne og dødsdatoer i relieffraktur i forsænket bånd under kors; foroven indskriften »Es starb für sein deutschen Vaterland«.

Fig. 61. To støbejernskors (nr. 2 og 3, s. 2196), o. 1854 og o. 1855, over Anne Mikkeldatter, †1854, og skibsfører Jacob Nielsen Warrer, †1855. EN fot. 1988. – *Zwei gusseiserne Grabkreuze (Nr. 2 und 3), für Anne Mikkeldatter, gest. 1854, und den Schiffsführer Jacob Nielsen Warrer, gest. 1855. Um 1854 und um 1855.*

*Kirkegårdsmonument, o. 1796. Sønnen Jens Sonnichsen, *13. april 1720, gift med Anne Jes Dat(te)r 2½ år, med Anne Jes Dat(te)r 50 år, avlede 2 og 9 børn, †28. dec. (17)96, 76 å(r), 8 m(åned)er og 17 d(age) gammel. »Druen Woxer og/faar Saft/ind til sin den/fulde Kraft/Perses da, hvad/den formaar/og til Intet/saa forgaaer.«

Lys kalksten, 97 × 52 cm, med gravskriften på den ene side og gravverset på den anden, begge med skriveskrift. Stenen har altså skullet stå lodret, ligesom nr. 1 og 3, givetvis i det familiegravsted på kirkegården, hvor bl.a. også gravstenene over forældrene (nr. 2-3) og broderen (nr. 4) lå. Indmuret i hus øst for møllen.

En række støbejernskors er bevaret forskellige steder på kirkegården, alle sortmalede med hvide bogstaver, bortset fra nr. 1.

1) O. 1849. Anne Pedersdatter, *26. jan. 1810, gift 18. jan. 1832 med S. J. Sonnichsen, moder til 7 børn, hvoraf 1 søn og 1 datter efterlever, †28. nov. 1849. Kursiv. Type med kløverbladformet afslutning på korsarmene. Højde 116 cm, bredde 68 cm. På den øvre korsarm et relief af en engel med kors og palmegren. Profileret fod, nedstøbt i cement. Øst for kirken.

2) (Fig. 61) o. 1854. Anne Michels Datter, *28. nov. 1791, gift 1. gang med S. H. Ibsen 19. sept. 1812, 2. gang med N. Nielsen 25. jan. 1852, †11. febr. 1854. På bagsiden gravvers. Kursiv. Type med hjertepalmet som afslutning på korsarmene. Højde 117 cm, bredde 78 cm. Profileret fod, fæstnet i granitblok. Ud for kirkens sydøstlige hjørne.

3) (Fig. 61) o. 1855. Skibsfører Jacob Nielsen Warrer, *1777, †1855. Fraktur. Type med kløverbladformet afslutning på korsarmene. Højde 91 cm, bredde 61 cm. På korsstammen smykket af en sekstakket stjerne i cirkel og et latinsk kors. Profileret fod, fæstnet i granitblok. Ud for kirkens sydøstlige hjørne, ved siden af nr. 2.

4) O. 1856. Hans Peder Madsen, *22. juni 1775, †20. juni 1856. På bagsiden: Gift 1. gang 14. jan. 1805 med enken Helvig Anthonisdatter, 2. gang 5. jan. 1818 med Johanne Jepsdatter, ved hvem han blev fader til 5 sønner (jfr. nr. 6) og 2 døtre, 3. gang 23. febr. 1844 med enken Mette Jepsd(at)t(er). Kursiv. Type med kløverbladformet afslutning på korsarmene. Højde ca. 94,5 cm, bredde 68 cm. Nedstukket i jorden, i kirkegårdens nordøstlige hjørne.

5) O. 1856. N. N. Lund, *12. nov. 1809, †21. dec. 1856, fra 21. april 1848 sognepræst for Sønderho. På bagsiden gravvers. Udførelse og placering som nr. 4.

6) O. 1856. Kommis Hans Peder Madsen, *7. aug. 1832, †23. dec. 1856. Søn af skipper Hans Peder Madsen (nr. 4). Udførelse (dog glat bagside) og placering som nr. 4 og 5.

7) 1850'erne. Uden indskrift. Type med kløverbladformet afslutning på korsarmene. Højde 95 cm, bredde 57 cm. Nedstukket i jorden, ud for kirkens sydøstlige hjørne.

8) 1850'erne. Både dene oprindelig påhæftede indskrift og en antagelig sekundær, hvidmalet indskrift er gået tabt. Som nr. 1. I familiegravsted, syd for kirken.

På ældre fotografier ses en række *†støbejernskors* på kirkegårdens sydlige del, heriblandt et kors med gennembrudt mønster (jfr. Hodde, s. 1489, nr. 15-17).¹⁶⁶

Øst for kirken står to *smedejernsgravminder*, 1867 og 1889, med skjoldformet, genanvendt indskrifttavle med hvid skriveskrift på sort bund i spinkelt, korsprydet stativ.

Støbejernsgitre. På kirkegården er bevaret tre hele og en del af et fjerde fra 1800'erne, hvortil kommer et enkelt, nyere.

SØNDERHO NY KIRKEGÅRD

Kirkegården, der ligger omgivet af en læbeplantage lidt nord for byen, er anlagt 1923. Hovedindgangen i det sydvestre hjørne mod landevejen består af en køreport mellem murede, pyramideafdækkede piller, flankeret af ganglårer. Centralt på den græsgroede kirkegård er 1949 indrettet en *mindelund* for omkomne sømænd, tegnet af havearkitekt Johannes Tholle. Et monument af bronze (fig. 62), udført af billedhuggeren Mathilius Schack Elo¹⁶⁷ og signeret »Elo 1947« vises en siddende Fanøkvind med en pige og en dreng, drengen spejdende med hånden over øjnene. Bronzegruppen er opstillet som en del af et cirkulært anlæg, bestående af 21 rejste kampesten med navnene på forliste sømænd fra

Sønderho, omkommet på havet eller døde i fremmed havn siden 1872. Listen føres stadig à jour. På monumentets sokkel læses følgende vers af lærer Niels Kromann.

De gik til ankers om den ganske jord
og faldt til hvile under alle zoner,
een slumrer under sneen højt i nord,
en anden under sydens blomsterflor,
hvor vinden hvisker mellem palmekroner.
På alle kyster ved det åbne hav
en frændes ankerplads er vel at finde,
da ingen kender, hvor han fandt sin grav,
og ingen ham en krans til kiste gav,
på hjemlig jord ham rejstes dette minde.

Fig. 62. Sømandsmonument på Sønderho nye kirkegård. Bronzegruppe udført af M. S. Elo, 1947 (s. 2197). Jørgen Lind fot. 1990. – *Denkmal für Seeleute. Neuer Friedhof von Sønderho. Figurengruppe aus Bronze von M. S. Elo 1947.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Sønderho kirkes Liber daticus o. 1776f. Stolestadeprotokol 1797-1907. Synsprotokol 1926-87.

NM2. *Indberetninger*. J. Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), J. Hertz 1962 (inventar, gravminder), M. Larsen 1963 (inventar), F. Thode 1970 (alterbord og -tavle), L. Hecklen 1982 (prædikestol), O. Dufour 1982 (prædikestol), samme 1983 (prædikestol og lydhimmel), B. Holstein 1983 (prædikestol), B. Mørkenborg 1983 (lydhimmel).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af døbefont og lysarm ved E. Rondahl 1896. Opmåling af altertavle samt profiler af samme ved F. Thode 1970. LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68). Grundplan og opstalt.

Litteratur. N. M. Kromann: Fanøs historie, I-III, 1933-34; om Sønderho kirke især II, 467-89. Sønderho kirke, udgivet af menighedsrådet 1982.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og Sønderho kirke i malerkunsten ved Ulla Kjær, Ole Olesen (orgel), Vibeke Andersson Møller (kirkeskibe) og Hans Stiesdal (ur), gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet december 1990.

¹ Jfr. Ernest Rason: Thyra, the Wife of Gorm the Old. Who was she, english or danish, Saga Book of the Viking Society VIII, 1912-13, s. 296ff.

² Gamle huse i Sønderho, 1980, s. 11-12.

³ DaAtlas.

⁴ Liber daticus o. 1776f.

⁵ Synsforretning 1689, indført i tingbogen. Kromann II, 468.

⁶ LA Vib. Skast herreds provsti. Sager enkelte sogne vedkommende 1634-1812. Præsteindberetning 1791 (C 43E.4).

⁷ Kromann II, 488.

⁸ Gamle huse i Sønderho, 1980, s. 45-46.

⁹ Kromann II, 536.

¹⁰ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne herreders provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

¹¹ Teglstene måler gennemgående 24,5 × 11,5 × 6 cm.

¹² Ved en hovedstandsættelse 1950 var menighedsrådet af den formening, at stenene stammede fra et nedlagt teglværk ved Kjølst ved Ho bugt, men dette har ikke kunnet bekræftes.

¹³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

¹⁴ Disse, »nogle af de bedste og kyndigste sogne-mænd på Sønderho«, var: Peder Thomsen, Jens Jensen Poulsen, Hans Uldall, Niels Andersen og Peder Andersen. Synets afholdelse midt om vinteren skyldes formentlig, at de søfarende mænd da var hjemme.

¹⁵ Hermed menes formodentlig den vestlige del af hertugdømmerne, Slesvig og Holsten.

¹⁶ Gengivet i fuld længde af Kromann, II, 478-79.

¹⁷ Gengivet hos Kromann, II, 479ff.

¹⁸ De seks præster var provst Sidelmann, fra Sneum-Tjæreborg, Niels Lang fra Jerne og Skast, Nordby-præsten Niels Friis og hans kapellan, sønnen Hans Friis, samt Sønderhopræsten selv, Ove Foss, og hans bror Hans Foss, sognepræst i Hedensted og Dalby i Århus stift.

¹⁹ Regnskabsopstilling i Liber daticus (note 4).

²⁰ Også Nordby gamle kirke havde et hvælv over alteret, se s. 2148.

²¹ Sønderho sognearkiv. Stolestadeprotokol 1797-1907.

²² LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1805-06 (C 4.707).

²³ LA Vib. Bygningsinspektoretet Århus. Forskellige kirker, S, 1850-1905 (B 239.124).

²⁴ Gengivet af Jørgen Lind i »Sønderho kirke«, 1982, s. 11.

²⁵ Note 10. Ifølge Liber daticus (note 4) fik kirken 1922 et parti gulvfliser fra Ribe S. Katrine kirke.

²⁶ Ifølge Thode 1970 er skafterne zinnoberrøde, sokkel og kapitæl laseret med en mørkere, rødbrun lak.

²⁷ Ifølge note 4 er digtet forfattet af sognepræst C. Engelstoft.

²⁸ Ifølge Thode 1970 er tavlen opbygget af tre store planker tysk egetræ, anbragt vandret på kant. Den nederste er 200 lang, 33 bred, den midterste 214 cm lang og 77 bred og den øverste 190 cm lang og 39,5 bred. Til den midterste planke er i hver side føjet 17 cm. Vinger og topstykke er udsavet i plankerne og særskilt udskåret ornamentik dyvlet på. Den usædvanlige konstruktion kan efter Thodes mening godt tænkes udført af en skibsbygger.

²⁹ Rammerne er delvis nyskårne 1970.

³⁰ Navnet er skrevet i kursiv, med lidt større typer.

³¹ Bibelhenvisningen står i kursiv.

³² Kroejer, strand- og sognefoged Søren Brinch havde bekostet tavlens opmåling.

³³ Soklen var marmoreret i dodenkop, pilastrener og det meste af ornamentikken gullighvid med detaljer i guld og zinnoberrødt. Kapitælernes englehoveder og Mattæusengelen var hudfarvede.

³⁴ Ifølge note 10 ønskedes indskriften nederst på altertavlen 1844 opfrisket, mens det 1859 nævnes, at altertavlen med tilhørende malerier var opmalet.

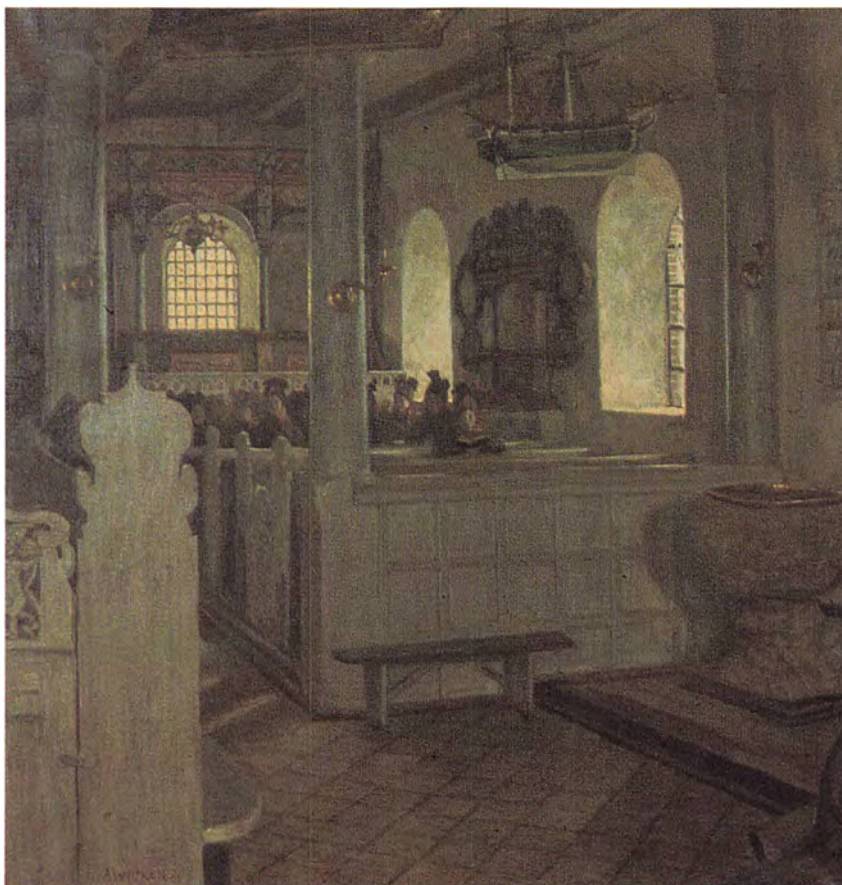

Fig. 63. August Wilckens: Gudstjeneste i Sønderho kirke, 1913 (s. 2187). Koldinghus. – August Wilckens: *Gottesdienst in der Kirche von Sønderho, 1913.*

³⁵ R. Graae og M. Larsen: Møgeltønder kirkes restaurering, i NMArb. 1973, s. 85f., især s. 94-95. Navnet Sonnichsen, der er typisk for Sønderho, antyder muligvis, at de to malere stammer fra Sønderho.

³⁶ Synsprotokol 1926-87.

³⁷ Sognepræst Niels Lauridsen Struch blev kaldet som kapellan til Sønderho 1667, overtog embedet 1677 og fik Christian Engelstoft til kapellan 1695, jfr. Kromann II, 493.

³⁸ Ifølge note 4 er både kalk og disk bekostet af sognet.

³⁹ Ifølge note 4 skænket af sognet. For formen, jfr. oblatæske i København Vor Frue, DK. Kbh. By 1, s. 138.

⁴⁰ Note 4. Ifølge note 10 havde provsten 1845 påtaget sig anskaffelsen af en vinkande.

⁴¹ LA Vib. Ribe bispearkiv, kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁴² Jfr. Liber daticus (note 4), hvori gavebrevet er indklæbet. Stagen er forfærdiget i Antwerpen.

⁴³ G. Garde: Danske silkebroderede lærredsduge fra det 16. og 17. århundrede, 1961, s. 75 med fig. s. 291.

⁴⁴ Til prædikestolen havde Hans Müller 1724 skænket et betræk af grønt fløj med sorte og grønne frynser, jfr. note 4.

⁴⁵ Jfr. note 4. Desuden note 6, hvor der dog mangler en linie af kronogrammet. Tallene og deres opløsning er gengivet af Kromann II, 473.

⁴⁶ Note 10. Det fremgår blot, at messehaglen svarede til et samtidigt skænket fløjlsbetræk til prædikestolen.

⁴⁷ Note 4. Skammelens oprindelige fløjlsbeklædning blev indkøbt i Ribe.

⁴⁸ Note 6. Her forklares, at da den gamle altersranke ikke kunne nå rundt om det afsatte gulv i den nye kirke, blev den forlænget med noget træværk, som blev malet blå.

⁴⁹ Nu lukket af hylden til særkalke.

⁵⁰ Fonten synes indtil tiden omkring stolens udskiftning at have stået på et lavt træpodium, jfr. malerierne af kirkens indre fig. 4, s. 2110 og 63.

Fig. 64. Evangelisten Lukas' symbol, skåret i storfelt på prædikestolens kurv o. 1600, jfr. fig. 21 (s. 2168). NE fot. 1984. – *Kanzelkorb um 1600. Mittelfeld mit geschnitztem Evangelistensymbol. Vgl. Abb. 21.*

⁵¹ Ifølge note 6 var Povelsen kirkeværge.

⁵² Motivet svarer spejlvendt til billedet på tinnmærke for Ewen Gundersen Holm (*1683), jfr. P. Halkjær Christensen: *Danske tinnmærker*, 1983, s. 68.

⁵³ Ifølge note 4 havde kirken 1896 en udgift på 3 kr til en dåbskande, mens der i tilføjelse til anskaffelserne 1911 nævnes en kande til dåbsvand. Allerede 1862 blev savnet af en dåbskande påtalt, jfr. note 10.

⁵⁴ Jfr. M.-L. Jørgensen: *Lektorieprædikestole i Østdanmark*, i *Kirkens bygning og brug*, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 89-108. I såvel note 4 som 6 anføres, at der på prædikestolen står »suggestus extractus est«. Men at der er sat bindestreg efter de to første stavelser, mens de eksisterende bindestreger i »extractus« ikke forekommer, kan tages som et indicium for, at hele det første ord er angivet af forståelsesgrunde.

⁵⁵ Et bræt til at lukke himlen ind mod væggen er tilføjet ved restureringen 1983.

⁵⁶ Signaturen, som ikke kan identificeres, er muligvis snedkerens.

⁵⁷ Mogens Larsen foreslår 1963, at undersiden er fornyet, eftersom denne og de indvendige profillister sammen med fire topstykker og fem af de små spir er udført i fyr, mens det øvrige er af eg. Ved restaureringen 1983 kunne konstateres, at topstykker og spir mangler et (det ældste) farvelag, mens dette findes på undersiden og hér endog synes at være lagt over et ældre lag; i al fald kan der spores indridsede stjerner.

⁵⁸ Den nederste profilliste i gesimsens kronliste er rød over de to første felter og okkerfarvet over de tre sidste.

⁵⁹ Jfr. note 4. Opmålingen blev bekostet af skibsfører Peder Nielsen fra Harreby i Nordby; han var født i Sønderho.

⁶⁰ Note 4 og 6.

⁶¹ En fra Ribe hospitals tirkkesal til Mandø kirke 1828 bortsolgt prædikestol svarer til Farup kirkes fra 1657 og havde ifølge bevarede tegninger en baldakinformed himmel, jfr. s. 823f. Såfremt Sønderho kirkes prædikestolskurv stammer fra hospitalskirken, kan man tænke sig, at den er overført umiddelbart efter, at hospitalet har fået en ny stol, og at den ved op sætningen i Sønderho er blevet forsynet med den 1661 skårne himmel.

⁶² En halv gavl står dog på plads øst for den østre midtpille.

⁶³ En degnestol med tilsvarende udskæringer på topstykkerne findes på Koldinghus museum, inv. nr. 1 35 82; den er desværre uden proveniens. Fladsknit af beslægtet, men mere varieret og formentlig ældre karakter, findes på stolegavlene i Toftlund fra 1731-33, jfr. DK. SJyll. s. 840 med fig. 12.

⁶⁴ Gesimsens overkant ligger 108 cm over gulvet, dvs. i samme højde som gavlen på 1700-tals-stolesættet, jfr. fig. 40.

⁶⁵ Det er formentlig disse stole, der er fratrukket, når det i såvel note 41 som 4 hedder, at der kun er 51 kvindestole. Sidstnævnte sted opgives det samlede antal stole, hvoraf 59 mandstole, dog til 112.

⁶⁶ Mændenes østre rad skulle således rumme 11 stole 6 sæder, den midterste 10 stole á 6 sæder og den vestre 10 stole á 7 sæder, mens alle tre kvinderader var på 9 stole á 8 sæder. Planen viser to smalle blokke med hver 11 stole, to noget bredere med 10 stole, en tilsvarende med 9 og en endnu bredere med 10. På denne er der således også angivet fire tværgange, skønt nordkirken, ifølge note 4, kun skulle have to tværgange samt en gang »langs med muren«.

⁶⁷ Stolen længst mod øst har ryg i højde med de øvrige stole.

⁶⁸ En frise af samme type (fra en bæk mod vest i nordkirken?) ligger på loftet.

⁶⁹ Note 4 og 6. Stolens fornyelse blev bekostet af sognefoged Søren Brinch, jfr. altertavle.

⁷⁰ Lignende balustre blev o. 1768 opstillet som gitter om en skriftestol i Janderup, s. 1058.

⁷¹ For bemalingen, jfr. en dørløj fra 1769 i Janderup, s. 1058.

⁷² Det øverste af skabet ses på Julius Exners maleri fra 1881-82 (fig. 4, s. 2110).

⁷³ Kromann II, 475.

⁷⁴ Sølvpladen fra den forrige pose blev midlertidigt bevaret i kirkeværgens gemme og sammen med klokken overført til den endnu eksisterende pose. Jfr. note 6.

⁷⁵ Hustruens efternavn er utydeligt skrevet og af Kromann II, 474 tolket som Kernet. Søsterens navn er ikke oplyst. Jfr. note 6.

⁷⁶ I beskrivelsen af de 1769 foretagne byggearbejder, jfr. note 4, hedder det således, at de to kviste, som var opført 1738, blev støttet indeni »med mange piller«.

⁷⁷ I et af kroens nabohuse blev der således for få år siden fundet en del brædder af omtrent samme længde som pulpiturets brystningsbrædder og med samme bemaling.

⁷⁸ Kromann II, 484.

⁷⁹ Meddelt af Th. Frobenius & Sønner.

⁸⁰ Gedakt 8', Oktav 4' og Quinte 1 1/3' er oktavtransmissioner af Bordun 16', Principal 8' og Quinte 2 2/3'. Før ombygningen var Gedakt 8', Oktav 4' og Salicional 4' oktavtransmissioner af Bordun 16', Principal 8' og Salicional 8'.

⁸¹ Brugen af pillerne til ophængning af tal stammer ligeledes fra 1939, jfr. note 4.

⁸² Muligvis anskaffet til den nye kirke som erstatning for de 1732 udførte kormalerier i den nedrevne bygning. Da hverken Bønnen i Getsemane eller Korsnedtagelsen er blandt de i den nedrevne kirke nævnte

Fig. 65. Stolegavle og -låger fra det 1903 udskiftede stoleværk, sikkert udført o. 1782. På loftet (s. 2170). NE fot. 1984. – *Gestühlsवानgen und Tiire des 1903 ausgewechselten Gestühls, wahrscheinlich um 1782. Auf dem Dachboden.*

motiver, kan der ikke være tale om, at det er disse, der er overført.

⁸³ Det skråstillede kors og den fornemt klædte, i profil viste herre er træk, der begge går tilbage til et billede udført af Rembrandt 1633.

⁸⁴ Det er sandsynligvis disse malerier, der ved opstillingen af altertavle nr. 2 blev anbragt mod vest, under navn af »resterne af kirkens ældste altertavle«, jfr. LA Vib. Vester og Øster Horne herreders provsti -1901. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1).

⁸⁵ Note 4 og 6. Kronen siges at være købt på auktion i Ribe.

⁸⁶ Attributterne består af en fakkel og et stort sværd.

⁸⁷ Fem huller i skiveleddet vidner om, at der også har været ni pyntearme.

⁸⁸ Note 4 og 6. Den af Thomas Sonnichsen Müller skænkede krone var ophængt ved hans egen stol i gangen i den østre kvist.

⁸⁹ Ifølge note 6 havde samtlige 1782 anskaffede kroner seks arme.

⁹⁰ Ud fra de nu tomme huller synes kronen at have haft otte arme.

⁹¹ Note 4 og 6. Kronen må ud fra sammenhængen være skænket i 1700'ernes begyndelse.

⁹² Jfr. note 23, hvori det 1865 hedder, at lysearmene forhen blev brugt under de daglige aftenbønner i kirken. Kromann II, 472 anfører, at menigheden tog deres egne (talg)lys med i kirken.

⁹³ Note 4. Oplysningen stammer fra en beskrivelse af den nedrevne kirke, og om armen vides kun, at den efter sigende var skænket af toldvisitør Callesen, jfr. flysekronen.

⁹⁴ Jfr. note 6, hvor det hedder, at to af kirkens lysearme har en inskription, der er »uforstælig undtagen årstallet 1599«.

⁹⁵ Jfr. Kromann II, 482. Søren Nielsen Lund døde 1734 og Anna Dorothea GødesDatter 1717.

⁹⁶ De tre sidste bogstaver står med minuskler.

⁹⁷ I præsteindberetningen 1791 (note 6) er der til Niels Jensen Baggesens navn føjet, at han var købmand i Ribe og engang om året i den frugtbare fiskeriets tid selv kom til Sønderho for at sælge hør, hamp, salt til fiskene samt fiskeredskaber til fiskerne. I disse perioder boede han da i den store gård, »som står på Skibbroen i vandet«.

⁹⁸ Ifølge O. Smith og V. Hermansen: Ribe bys historie II, 1946, s. 206, var Jochum Schultz urmager i Ribe.

⁹⁹ Note 6. Kun én degn ved navn Niels Nielsen er nævnt af Kromann (II, 527).

¹⁰⁰ Jfr. S. Erixon: Gammelt Messing, 1966, s. 33-36.

¹⁰¹ Kopi af konserveringsrapport 1989 ved Langelands Museum, i Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹⁰² Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 364, nr. 1.

¹⁰³ Anthonis Mikkelsen, Søren Anthonis Sørensen og

Jens Mortensen omtales i skibsdokumentet for nr. 1 som styrmænd, mens de i samme for nr. 7 benævnes skibsførere. Begge dokumenter er nedlagt af Peder Sonnichsen.

¹⁰⁴ Istandsættelserne er omtalt i et skibsdokument, der 1912 nedlagdes af Peder Sonnichsen til erstatning for det tidligere, fjernet 1896.

¹⁰⁵ Et blystykke, nedlagt i skibet, bar indskriftene »1161«, fejlagtigt for »1911«, og »Beskrivelse, 1922«, der formentlig begge vidner om istandsættelser samme år. Notat fra konservering 1979, ved restauratør Fritz Jørgensen, Langelands Museum, i Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹⁰⁶ Omtalt i et pergament, indlagt i blystykket, samt antydet gennem det årstal, der er afsat på selve blystykket, jfr. note 105.

¹⁰⁷ Omtalt i et skibsdokument, der sammen med dokumentet fra 1922 er indlagt i blystykket.

¹⁰⁸ Kopi af konserveringstilbud fra Langelands Museum 1988, i Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹⁰⁹ Henningsen: Kirkeskibe, s. 38 med note 14.

¹¹⁰ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 13.

¹¹¹ Notat af Knud J. Christensen, Ribe, i Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹¹² Kromann omtaler ikke dette skib i sin gennemgang af inventaret, men det er medtaget i den senere indberetning 1956 ved pastor Søren Hedegaard til Henning Henningsen, Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹¹³ Skibet er anskaffet i tidsrummet mellem Kromanns gennemgang 1934 og Henningsens 1959, i Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 12.

¹¹⁴ Skibet er ikke medtaget i oversigten 1959, i Henningsen, Kirkeskibe Ribe.

¹¹⁵ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366 nr. 10.

¹¹⁶ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 365, nr. 9.

¹¹⁷ Jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 11.

¹¹⁸ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 16.

¹¹⁹ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 20.

¹²⁰ Indberetning til Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹²¹ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 17.

¹²² Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 18.

¹²³ Kromann II, 483, med note.

¹²⁴ Jfr. også skibsdokumenter i nr. 1 og nr. 7.

¹²⁵ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 14.

¹²⁶ Kromann II, 334.

¹²⁷ Brev fra sognepræst Hans Brink Jensen til Handels- og Søfartsmuseet 11. dec. 1988, i Handels- og Søfartsmuseet (mrk. 2642 Sønderho).

¹²⁸ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 19.

¹²⁹ Kromann II, 470ff.; jfr. Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 365, nr. 2-6.

¹³⁰ De på fig. 1, s. 2107 synlige kirkeskibe er efter al sandsynlighed identiske med de syv skibe, der synes

Fig. 66. Orgel fra 1904 med samtidig facade (s. 2173). NE fot. 1984. – *Orgel mit zeitgleichem Prospekt 1904.*

at være kommet til kirken fra o. 1800 til o. 1875 (nr. 1, 5, 6, 7, 8, 16 og 17).

¹³¹ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 365, nr. 7 og 8.

¹³² Kromann II, 483. Ved næste optælling af skibene 1959 var nr. 16, 17, og 18 forsvundet, i Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 364ff.

¹³³ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 366, nr. 15.

¹³⁴ For typen, jfr. Rømmø, DK. Sjyll. s. 1432.

¹³⁵ Jfr. Nyrop: Kirkeklokker, s. 107.

¹³⁶ Jfr. note 10.

¹³⁷ Interessen for kystområder som Hornbæk, Skagen og Fanø, dvs. steder, hvor naturen var et selvstændigt motiv og samtidig gav lokalbefolkningens liv et eget, malerisk præg, steg med friluftsmaleriets udbredelse i 1800'ernes slutning. I disse områder kunne også skildringer af det religiøse liv få en særlig betydning. Søfolkenes forhold til havet som det, der gav dem deres udbytte, men som også kunne volde både fallit og død, var således et emne, der i den tidlige industrialismes tid både kunne opfattes som noget gammeldags, romantisk, og betragtes ud fra et mere socialrealistisk synspunkt.

Listen over skildringer af fanøboernes religiøse liv burde for fuldstændighedens skyld også indeholde de mange fremstillinger af dåbs- og bryllupsfester samt begravelseshøjtideligheder i hjemmet. Men såvel dette som en altomfattende eftersøgning af billeder med motiver fra Sønderho kirkes indre falder uden for Danmarks Kirkers rammer.

Om kunsten på Fanø, jfr. iøvrigt K. Voss: Billedkunsten og Fanø med henblik på et kunstmuseum i Sønderho, udgivet af Fanø Kunstsamling 1989.

¹³⁸ Billedet, afbildet i Små Kunstbøger nr. 2, Julius Exner, ved V. Jastrau, 1910, s. 28, er i privateje. Det er ikke lykkedes redaktionen at finde oplysninger om dets opholdssted efter 1888, da det blev solgt til ekviperingshandler K. Kruse. Om Exners øvrige malerier, af særlige Amager- og Fanø-interiører, jfr. M. Zenius: Genremaleri og virkelighed, 1976.

¹³⁹ I Fortegnelse over Professor Julius Exners efterladte Malerier, Studier og Tegninger med forord af V. Jastrau, 1911, er blandt tegningerne opført: Det indre af kirken i Sønderho, 1881, pen, 23 × 32 cm (nr. 136) og Indledning til en dåbshandling i Sønderho, 1881, pensel, 26 × 38 (nr. 222). I gruppen af malerier og studier ses som nr. 19: Under gudstjenesten i Sønderho, 1906, 24 × 31 cm.

¹⁴⁰ Maleriet, som ejes af Fanø Kunstsamling, er udført i olie på lærred og måler 40 × 25 cm; jfr. katalog til udstilling arrangeret af kunstsamlingen i juli 1986.

¹⁴¹ Maleriet, på Koldinghus (mus.nr. KTK-138), er udført i olie på lærred og signeret »A. Wilkens«; det måler 86 × 82 cm. Titel og årstal er anført på billedets bagside.

¹⁴² Det er således det 1903 udskiftede stoleværk, som ses på billedet. Da Wilkens var en fast sommergæst i Sønderho fra 1899 til sin død, er det vanskeligt at fastslå motivets nøjagtige datering.

¹⁴³ Maleriet, i privateje i Kolding gennem de sidste godt 50 år, er udført i olie på lærred og måler 50 × 50 cm.

¹⁴⁴ Hertil kommer et par billeder fra Nordby kirke, jfr. katalog til udstilling arrangeret af Fanø Kunstsamling 12.-17. april 1987.

¹⁴⁵ Maleriet, i privateje i Charlottenlund, er udført i olie på lærred og signeret »Anna Maria Mehrn / Sønderho / 1930«; det måler 78 × 88 cm.

¹⁴⁶ Jfr. N. T. Mortensen: Religiøs malerkunst i Danmark, II, 1945, s. 38f. med fig. 238: En skriftetale i Sønderho kirke, 1931. Det er hverken lykkedes reaktionen at efterspore dette eller det et år yngre Altergang i Sønderho kirke; det sidste, som var med på en udstilling arrangeret af Fanø Kunstsamling 12.-17. april 1987, jfr. katalog, kan dog være identisk med et billede, hvoraf Sønderho sognearkiv ejer et fotografi.

¹⁴⁷ Årstallet er vanskeligt at læse og i katalog til udstilling af Heinrich Dohms arbejder, udgivet af Fanø

Kunstsamling 1990, angivet til 1926. Maleriet, i privateje i København, er udført i olie på lærred og måler 54 × 77 cm.

¹⁴⁸ Jfr. P. Sonnichsen m.fl.: Slægten Sonnichsen og den dertil hørende Slægt Thomsen af Sønderho paa Fanø, 1908.

¹⁴⁹ Kromann II, 271 samt skrivelse af 18. juli 1905 fra P. Klemmensen Pedersen til NM. Korrespondancearkivet. NM2.

¹⁵⁰ Kendskabet til navnene på de to stenhuggere, som har udført så mange af gravminderne i de sydvestjyske kirker, stammer netop fra en indberetning fra Sønderho, udfærdiget af pastor Ove Foss 1791 (note 6).

¹⁵¹ Jfr. note 148, s. VIIf., hvoraf det fremgår, at Sonnichsen også har udført gørtlerarbejde (jfr. lysekroner nr. 6). Desuden Kromann II, 271.

¹⁵² Jfr. Kromann, bl. a. I, 155 og II, 77, 485f.

¹⁵³ Sm. Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, bd. III, Kreis Südtondern, Berlin 1939, bl. a. s. 33-37.

¹⁵⁴ Se iøvrigt oversigten s. 1909, note 44.

¹⁵⁵ Se iøvrigt oversigten s. 1880, note 76. Gravstenens roset er dog forskellig fra de øvrige kendte gravminder af typen, ligesom kartouchen i indskriftfeltet er usædvanlig. Dens netværksmønster genfindes imidlertid på adskillige af Frands Bastiansens arbejder, jfr. s. 1804, note 53.

¹⁵⁶ Se oversigten s. 1880, note 76. Som det fremgår af denne, er det mærkværdigvis de tidligste gravminder af typen, der bærer den noget afvigende olielampe samt bladgren i stedet for blomsterbundt. Det er tænkeligt, at Jens Jensen Sonnichsen har benyttet et af disse gravminder som forlæg, eller måske har han set variationen på et nu forsvundet gravminde på Fanø.

¹⁵⁷ Jfr. Kromann II, 485f.

¹⁵⁸ Teksten er suppleret efter slægtsbogen, note 148, hvor stenen sammen med flere andre er afbildet.

¹⁵⁹ Note 6. Dødsåret er ikke angivet, åbenbart fordi det var ulæseligt. Men iflg. Kromann I, 155 og II, 487, døde landfoged Jes Jenssøn i 1605.

¹⁶⁰ Denne kan være identisk med den overfor omtalte alterplade(?), henstillet i kirkens nordvestre hjørne.

¹⁶¹ Jfr. Kromann I, 155.

¹⁶² Jfr. slægtsbogen, note 148, samt Kromann I, 156, 282ff.

¹⁶³ Jfr. afbildningen i slægtsbogen, note 148.

¹⁶⁴ Se iøvrigt oversigten s. 1804, note 53.

¹⁶⁵ Jfr. Kromann II, 487.

¹⁶⁶ Sm. Aase Faye: Danske støbejernskors, 1988, s. 132, nr. 304 med fig. 279.

¹⁶⁷ Billedhuggeren og konservatoren M. S. Elo (1887-1948) har udført portrætbuster og relieffer. Om en bronzestatue af S. Ansgar, fra 1927, foran den katolske kirke S. Ansgar i Bredgade i København, se DK. Kbh. By V, 438.

SØNDERHO GAMLE †KIRKE

NEDBRUDT 1782

Kirken var rejst på det samme sted som den nuværende. Den bestod ved nedrivningen 1782 af et langhus, muligvis fra senmiddelalderen, som 1716 var forlænget i øst og 1738 udvidet mod nord med to »kviste«. Disse tilbygninger afløste en ældre kvist samme sted, vistnok fra 1668. Foran syddøren var et lille våbenhus. Murene var af teglsten, og tagene var tækket med tegl. Kirken var orienteret øst-vest og havde ikke noget tårn; klokken hang i et tømret klokkehus på kirkegården (se s. 2154).

Kirken, der efter udbygningen havde siddepladser til 760 mennesker, fulgte i sine udvidelser samme mønster som Rømhø kirke¹ og Nordby gamle kirke, nedrevet 1786 (se s. 2146f.). Ifølge sognepræstens beskrivelse omkring 1776² bestod det forlængede langhus af i alt 21 fag og var hermed kun et fag kortere end den nuværende kirke, der har 22 fag. Der findes ingen afbildninger af kirken; en »grundrisning«, der blev optegnet i 1779³ forud for nedrivningen, synes at være gået tabt. En *rekonstruktion af grundplanen* (fig. 1) må tage udgangspunkt i præstens oplysninger om antallet af (bjælke)fag i de enkelte afsnit: østforlængelsen var på fem fag, kvistene hver seks fag og våbenhuset tre fag. Fagenes bredde kendes ikke, men de har formodentlig svaret omtrent til fagene i den nuværende kirke, som i gennemsnit er 114 cm (hvilket er 2 jyske alen efter den gamle måleenhed). En anden usikkerhed er knyttet til placeringen af de to nordlige udbygninger: vi véd ikke, hvor langt de strakte sig mod nord, og hvor nøjagtig, de var føjet til kirkens nordside. Kirken var lav og fugtig, fra gulv til loft kun 5–6 alen høj (ca. 3,5 m).⁴ På grund af sandfygning var gulvniveauet efterhånden kommet til at ligge en alen under kirkegårdens terræn.

Kirkens ældste del var et langhus ligesom de oprindelige afsnit i kirkerne i Nordby og på Rømhø. Denne del af kirken kaldes 1689⁵ og 1700⁶ »den gamle kirke« (i modsætning til kvi-

sten). Med sine 16 fag har langhuset indvendig været ca. 18 m langt, og det var som de to andre økirker ret smalt. En bjælke »lige inden over kirkedøren«, nævnt 1689, var 12 alen lang, hvilket må svare til en indvendig bredde på ca. 5,7 m.⁷ Bygningen var af teglsten, havde fladt bjælkeloft og murede, teglhængte kamme over gavlene, men ellers véd vi intet om dens udseende og alder. Som nævnt i indledningen (s. 2107) er det sandsynligt, at Sønderho har været et selvstændigt sogn med egen kirke allerede i 1400'rne. Langhuset kan derfor i sin kerne have været en senmiddelalderlig bygning.

Ændringer og tilføjelser. Tilsandingen af kirkegården bevirkede, at det omgivende terræn efterhånden kom til at ligge betydeligt højere end gulvet, hvorfor man måtte forhøje kirken 1604⁸ og igen 1738.⁹ Langhuset blev udvidet mod nord allerede i 1600'rne. Den første *tilbygning*, der blev nedrevet 1738 og senere omtales som »den vestre eller den gamle kvist«,⁹ var ifølge N. M. Kromann opført 1668.¹⁰ Kvisten havde således allerede en vis alder 1689, da en forrådnede bjælke i gavlen, 12 alen lang, skulle udskiftes.⁵ 1716 blev kirken *forlænget* mod øst med fem fag, som i præstens ansøgning til kongen om byggehjælp blev angivet som 9 (sjællandske) alen.¹¹ Samtidig flyttede man prædikestolen hen, »hvor den siden stod«⁹ (dvs. midt for sydvæggen), hvorved bygningens indretning og stoleværk blev disponeret på samme måde som i den nuværende kirke.

De to *tilbygninger*, der rejstes ved nordsiden 1738, var som nævnt hver på seks fag og kaldtes for henholdsvis »vester og øster kvist«.⁹ De har utvivlsomt som i Nordby åbnet sig mod langhuset i deres fulde bredde og haft sadeltage med gavle i nord. Regnvandet fra de to inderste tagflader blev opsamlet i en blyrende.³ *Våbenhuset*, der nævnes første gang i forbindelse med nedbrydningen 1782, var placeret foran syddøren i bygningens vestre del.

Vedligeholdelse. Kirkens historie i 16-1700'erne er én lang klagesang om manglende reparationer og et utilstrækkeligt økonomisk grundlag, fordi sognet ikke havde tiendeindtægter. I et brev til kongen 26. april 1633 bad beboerne om hjælp til istandsættelse: »Eftersom dette fattige sogn er stadig af flyvesand, dyrtid og anden sørgelig tilstand fordærvet, og landets næring, som er fiskeriet, i nogle åringer er aftaget, hvoraf vor kirke alene har haft nogen indkomst ... haver vor kirke ingen visse (faste) indkomster; derfor kan den fattige almue intet formå at give til kirken, som nu er så brøstfældig, at den ikke kan beskytte alteret eller almuen (dvs. menigheden) for sne og regn«. ¹² Sønderhoningernes bøn blev hørt. Den 11. oktober samme år beordrede kongen, at biskoppen og lensmanden i Ribe skulle opkræve 120 rigsdaler af de mest formuende kirker i Riberhus len og bruge pengene til Sønderho fiskerlejes kirke. ¹³

En synsforretning, afholdt 7. marts 1689 af provstiskriveren Niels Jacobsen og optegnet i tingbogen, giver et indtryk af bygningens og inventarets tilstand. Ifølge synsmændene skulle vestgavlen skalmures, og tagkammen belægges

med nye tagsten. Nogle bjælker og lægter var rådne og måtte udskiftes og ligeså en del loftsbrædder. Udgifterne til kalk, mur- og tagsten, tømmer, lægter og brædder blev anslået til ikke under 40 slette daler foruden båd- og vognleje og løn til håndværkere og arbejdsfolk. ¹⁴ I et nyt syn fra 1700° siges det om kvisten, at den er »nylig opbygget og vel ved magt«, hvilket må betyde, at den er blevet repareret kort tid efter det ovennævnte syn. Den øvrige del af kirken, langhuset, var til gengæld i dårlig forfatning. Øst- og vestgavlen var så forfaldne, at der var frygt for at de skulle styrte ned, og bjælker og tagtømmer så forrådnede og brøstfældigt, »at dersom en storm og hvirvelvind (hvilket Gud nådeligen afvende) skulle ramme kirken, ville den blive ganske ruineret«.

Efter kirkens udvidelse mod øst 1716 søgte sognepræst Christian Engelstoft det følgende år kongen om en kollekt fra hele landet som hjælp til kirkens istandsættelse. Stiftsøvrigheden blev bedt om en erklæring, og efter et besøg på Fanø kunne biskop og stiftamtmand meddele, at kirken trængte til en »langt større og kostsommere reparation, end sognefolkene eragtes at kunne

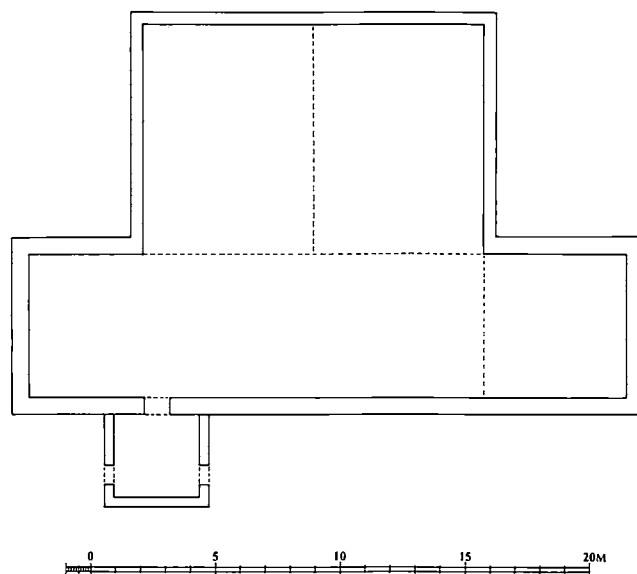

Fig. 1. Grundplan 1:300 af Sønderho gamle kirke, nedrevet 1782. Rekonstruktionsforslag af Niels Jørgen Poulsen på grundlag af arkivaliske oplysninger. Tegningen er at opfatte som en skitse, behæftet med betydelig usikkerhed. Tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Grundriss der alten Kirche von Sønderho abgebaut 1782. Rekonstruktionsvorschlag von Niels Jørgen Poulsen auf Grund archivalischer Auskünfte. Die Zeichnung ist als eine mit wesentlicher Unsicherheit versehene Skizze aufzufassen.*

bringe tilveje«. ¹¹ Kancelliet udbad sig herefter et overslag over omkostningerne og et bud på, hvad beboerne selv kunne præstere, men hvad der endelig kom ud af ansøgningen vides ikke. – Kirken fik som nævnt to nye kviste 1738, og blev sat i stand igen 1769. Murene blev pudset og kalket og vestgavlen forsynet med murankre og hager, og indvendig opsattes nye bærende stolper. Men som præsten tilføjer i kaldsbogen: »kirken er meget lav, snæver og fugtig og behøver ofte reparation«. ²

Det var *fugtproblemer* og stadige oversvømmelser af gulvet, der blev den egentlige årsag til kirkens nedrivning. Forholdene i de sidste år er malende beskrevet i en ansøgning til kongen 15. maj 1779, hvor kirken omtales som »vor i mange år ringe værende og nu til gudstjenestens holdelse næsten ubrugelige kirke.« På grund af terrænets hævning lå gulvet betydeligt lavere end kirkegården. »Om vinteren, særdeles når tøbrud indfalder, (er kirkegulvet) overfyldt med vand, der undertiden er 1 kvarter højt (ca. 15 cm), så at der må lægges brædder at gå på; ja, det, som endnu er det allerværste, er, at når gudstjenesten forrettes og kirken er fuld af folk, drypper så meget vand fra loftet, at præsten og menigheden bliver våde, hvorved i særdeleshed præsten og de, som går til alters og må være dér fra først til sidst, er færdige at tilsætte deres helbred, da og messeklæderne og bøgerne fordærves idelig, hvortil kommer, at man mange gange kun kan høre lidt af prædiken, såsom kirkens lavhed og megen fugt og damp af folk, samt den idelige dryppen stemmer præstens mæle og udtale...«. ¹⁵

Nogle måneder forinden, 16. februar 1779, havde tømremester Andreas Sørensen og murermester Morten Jensen Tarp (jfr. s. 2156) udarbejdet et overslag over, hvad det ville koste at bygge enten en ny kirke (2502 rigsdaler), eller en kirke i tilknytning til de to nordre udbygninger (1766 rigsdaler). ¹⁶ Den sidste og billigste løsning krævede, at »nordsiden« med de to kviste blev forhøjet med 3 alen (ca. 1,9 m), mens »sydsiden« (langhuset) og gavlene blev nedbrudt og bygget op på ny. For at bygningen kunne rumme sognets befolkning og gavlene

blive »egale« (lige), skulle kirken udvides 9 alen. ¹⁷

I sognet, der i disse år havde gode indtægter af skibsfarten, foretrak man den første løsning, en hel ny kirke. Det lod man skinne igennem i brevet til kongen om bygningshjælp i maj 1779, og i et nyt brev, 6. februar 1782, var beslutningen truffet, endnu inden man havde fået tilsagn om hjælp. ¹⁶ Lige efter påske samme forår begyndte man nedbrydningen af kirken. ²

En *tvindfløj* af messing, der overførtes til den nye kirke (se s. 2158f.), bar bogstaverne C O E for Christian Olesen Engelstoft, sognepræst indtil 1739. Fløjen er formodentlig sat op i forbindelse med byggearbejderne 1716 eller 1738.

INVENTAR

Oversigt. Indretningen af kirken forud for nedrivningen 1782 synes i store træk at have svaret til den nuværende, dvs. at det helt dominerende inventar var de mange stolestader, der i de tilbyggede kviste var orienteret mod syd, mod prædikestolen midt for den søndre sidevæg. Alterbordsforsiden og -tavlen, begge med malet årstal 1717, blev anskaffet på foranledning af kirkens præst, Christian Engelstoft, efter langhusets forlængelse mod øst 1716. Indenfor den tværgående alterskranke stod tillige kirkens ældste inventarstykke, den romanske granitfont, samt en skrifte- og en degnestol. I 1732 blev korets vægge dækket med malerier, og 1764 blev de store inventar-genstande, sammen med den øverste kvindestol, opmalet og forgyldt. Bortset fra de almindelige stole synes alt overført til den nye kirke.

**Alterbordsforside* og **altertavle*, begge dateret ved det malede årstal 1717 på tavlen, se s. 2161. – Overført til den nye kirke blev sammen med disse alt altret tilhørende: **Altersølv* bestående af kalk fra 1697 og en samtidig omgjort disk, **oblatæske*, o. 1750, *tsygesæt*, af elfenben, (†)*alterbog* med beslag fra 1725, **alterstager*, o. 1700, to *tmessehagler*, fra henholdsvis 1719 og 1780, og **alterskranke*, skænket 1728, i den nedrevne kirke formentlig anbragt tværs over langhusets østende; se s. 2164–66.

**Døbefont*, bestående af en romansk granitkumme og en måske sekundært tilføjet fod, se

Fig. 2-3. Fyldinger fra et (†)stoleværk med graffiti dateret 1659 (s. 2170). NE fot. 1984. – Füllung eines (†)Gestühls mit Ritzen und Datum 1659.

s. 2167. Stod o. 1745 i korets nordside, tæt op ad skriftestolen.² – *Dåbsfad, skænket 1775, se s. 2167.

*Prædikestol fra o. 1600 med himmel skåret 1661, se s. 2168. I forbindelse med kirkens forlængelse 1716 flyttet fra koret til sydvæggens midte.² – †Timeglas, skænket 1776, se s. 2169.

*Skriftestol, 1764 omgjort og ganske fornyet, til dels med forgyldning, se s. 2171. Stod mod nord i koret.²

†Degnestol, malet, anbragt mod syd i koret.²

†Stolestader, tidligst nævnt 1700, da stolene i »den gamle kirke« (langhuset) var så skrøbelige, at folk knap kunne sidde deri.⁶ Før kirkens nedrivning 1782 fandtes ialt 100 stader.² Fra stolene stammer måske to *fyldingsfelter med graffiti udført 1659, se s. 2170 (fig. 2-3). – En tårfløj fik 1755 en ny lås.¹⁸

†Klingpung, med klokke og sandsynligvis skaft fra 1702 og pose syet 1778, se s. 2172.

*Pulpitur, sandsynligvis opsat i forbindelse med kirkens restaurering 1769, se s. 2173.

†Malerier, i koret, dateret ved en indskrift på »bjælken for ved stolene«, formentlig en loftsbjælke: »Chorets Omklædning og Prydelse har Hans Jensen Müller her barnfødt, boendes i Kiøbenhavn, ladet bekoste Anno 1732«. I korets nordside, ved døbefont og skriftestol, fandtes fremstillinger af Jesu Døb med ordene »Denne er min elskelige søn. Math. 3«, Syndfloden med ordene »Til hvilket dåben nu svarer, som gør os salige. 1. Pet. 3«, og Syndefaldet, med ordene »Slangen bedrog Eva med sin Skalkhed, 2. Cor. 2«. I korets sydside, ved degnestolen, sås Dommedag, med ordene »(Kri)stus¹⁹ skal komme at dømme levende og døde«, Himmelfarten, med ordene »Han blev optagen til himlen, Mark. 10«, og Opstandelsen, med ordene: »Oprejst for vor saliggørelse, Rom. 4«. Flankerende altret sås endelig, mod nord Kob-

berslangen i ørkenen, med ordene »Lige som Moses ophøjede slangen i ørkenen, Joh. 3«, mod syd den nytestamentlige parallel, Korsfæstelsen, med ordene »Som er givet hen for vore synder, Rom. 4«. ²⁰

Fem (†)lysekroner, 1700'rne, se s. 2175f. De tre hang i kirkens skib, en fjerde i den østre kvist. ² – Nitten (†)lysearme, fra perioden o. 1595-1765, se s. 2176-79.

En tklokke, 1625, se s. 2186, hang i en tklokkestabel på kirkegården, se s. 2154.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedrørende arkivalier og litteratur henvises til oversigten s. 2198. Stolestadeprotokollen o. 1755ff. opbevares i Sønderho sognearkiv.

Beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, af inventar ved Ulla Kjær. Redaktionen afsluttet november 1990.

¹ Jfr. DK. Sjyll. s. 1420ff.

² Liber daticus o. 1776ff.

³ Synsforretning 16. febr. 1779 i LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68).

⁴ Ansøgning til kongen om byggehjælp 15. maj 1779. Kromann II, 478-79.

⁵ Synsforretning 7. marts 1689, indført i Fanø birks tingbog. Kromann II, 467-68.

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

⁷ Regnestykket er baseret på et alenmål på 57 cm. Af bjælkens 12 alen har ca. 2 alen hvilet på murene.

⁸ Ved nedbrydningen 1782 fandt man en sten indsat i sydsiden med årstallet 1604.

⁹ LA Vib. Skast hrd.s provsti. Sager enkelte sogne vedkommende 1634-1812. Præsteindberetning 1791 (C 43E.4).

¹⁰ Kromann II, 467 og 469 uden kildeangivelse. Ifølge sognepræst Ove Foss' oplysninger i liber daticus (anlagt o. 1776) skulle kvisten være fra 1688, hvilket dog ikke kan passe, idet den var brøstfældig og måtte repareres det følgende år. 1688 er snarest en fejllæsning af enten »1668« eller »1689« (reparationsåret) angivet på gavlen med jerntal.

¹¹ RA. Da Kanc. D 29. Jyske missiver 18. marts 1718.

¹² RA. DaKanc. B 160. Citeret i fuld længde af Kromann II, 467.

¹³ KancBrevb. 11. okt. 1633.

¹⁴ Kromann II, 467f.

¹⁵ Kromann II, 478-79.

¹⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast herred 1779-1812 (C 4.68).

¹⁷ Ved den sidste bemærkning sigtede man formodentlig til springet mellem det forlængede langhus' østgavl og østsiden af den østre kvist.

¹⁸ Stolestadeprotokol o. 1755f.

¹⁹ Egentlig »xstus«.

²⁰ Jfr. Liber daticus o. 1776ff. Det fremhæves, at Syndefaldet, »den første verdens undergang« er anbragt lige overfor Dommedag, »den næste« verdens undergang, og at Syndefaldet er modstillet oprejsningen i form af Opstandelsen. På hvilken måde indskrifterne har stået i forhold til malerierne, er uvist.

Fig. 4. Topstykke til låge fra et (†)stoleværk, måske udført i 1700'ernes første del (s. 2170). NE fot. 1984. – *Kartusche von Tür eines (†)Gestühls, vielleicht erste Hälfte des 18. Jahrhunderts.*

DIE INSELKIRCHEN AUF FANØ

Die 17 km lange Insel ist die nördlichste der drei dänischen Nordseeinseln: Fanø, Mandø und Rømø. Fanø wird durch das 1½ km breite Gewässer, Grådybet, vom Festland getrennt und besteht aus Flugsandbildungen, Dünen und flachen Strecken. Entlang der Ostküste gibt es ein Streifen Marschlandes, entlang der Westküste ein breiter Sandstrand, der einst der einzige befahrbare Weg nach Sønderho gewesen ist. Kulturland findet man nur in den Gebieten um Nordby, Rindby und Sønderho herum. Die Insel hat kaum eine vorzeitliche (grössere) Siedlung gehabt, nachdem aus dieser Zeit keine Funde vorhanden sind. Die erste urkundliche Erwähnung findet man in einem Inselverzeichnis in dem Erdbuch König Waldemars II., um 1231, in dem von einer »Einquartierungsstätte« für den König und seine Jäger gesprochen wird.

In der Mitte des 14. Jahrhunderts wird in dem Verzeichnis Ribe Oldemoder zum ersten Mal eine Kirche auf Fanø erwähnt, wahrscheinlich in Rindby gelegen (siehe unten). Die Insel dürfte damals ein Kirchspiel ausgemacht haben. Spätestens zur Zeit der Reformation und möglicherweise schon im 15. Jahrhundert wurde sie in zwei Kirchspiele aufgeteilt, nachdem der Ort Sønderho als ein selbständiges Kirchspiel mit eigener Pfarrkirche abgetrennt wurde. In einem Einnahmeverzeichnis der Pfarrer von 1538 werden die Pfarrämter Fanø und Sønderho erwähnt, und aus einem königlichen Erlass von 1545 bekommt man den Eindruck, die Insel habe damals für eine Zeit – vielleicht mehrere Generationen hindurch – 2 Kirchen gehabt. Dem Erlass zufolge oblag jedem, der die Fischerei von Fanø (Nordby), Sønderho und Mandø aus trieb, seit alters eine Abgabepflicht, und zwar musste er an den erwähnten Inselkirchen einen Anteil vom Fischfang abgeben (sogenannte »Vor Frue lod fisk«). (Siehe unten).

Das nördliche Kirchspiel (das heutige Nordby) behielt lange den ursprünglichen Namen

Fanø, und die Kirche wurde die Kirche von Fanø benannt. In einem Pfarrerbericht an Ole Worm von 1638 heisst es: »Dieses nördliche Kirchspiel trägt den Namen des Ganzen (Fanø, die Kirche von Fanø), weil es älter, ansehnlicher und dichter bevölkert als das südliche ist«. Auf der Karte der Gesellschaft der Wissenschaften von 1804 (Abb. 3, S. 2109) ist die Kirche von Nordby als »Fanø kirke« eingetragen. Dementsprechend bezeichnet der Ausdruck »fannik« heute noch einen Einwohner aus Nordby, während die Einwohner aus Sønderho »sønderhøninger« heissen.

Die jetzigen beiden Kirchen wurden 1782 (Sønderho) und 1786 (Nordby) errichtet, nachdem die Vorgängerbauten abgerissen waren. Die Kirche von Sønderho wurde am Platz des Vorgängers errichtet, während die Kirche von Nordby von Rindby und ungefähr 2 km weiter in nördliche Richtung verlegt wurde. Das Alter der beiden alten Kirchen ist uns nicht bekannt; sie stellten zwei aus Backstein bestehende Langhäuser dar und scheinen wenigstens auf das 16. Jahrhundert zurückzugehen.

Der Ort Rindby, der somit bis 1786 über eine Kirche verfügte und weiterhin seinen eigenen Friedhof behalten hat, muss das ursprüngliche Kirchdorf der Insel gewesen sein. In einer Kirchenabrechnung von 1538 wird er Kirkeby genannt, und hier findet man auch das grösste bebauten Gebiet, noch dazu in erreichbarer Nähe vom Anlegeplatz der Boote im jetzigen Hafen von Nordby.

†*St.-Annen-Kirche.* Einer örtlichen Überlieferung zufolge liegt jedoch seit dem 18. Jahrhundert der Kirchspielentstehung die Ausgliederung zweier gleichwertigen Kirchspiele aus einem älteren Kirchspiel zugrunde, dessen Kirche, die St.-Annen-Kirche, inmitten der Insel lag. Der Pfarrer von Nordby schrieb um 1776 in seinem Liber Daticus: »Man ist der Meinung, hier habe es in den alten Zeiten nur eine Kirche für sämtliche

Bewohner der Insel gegeben. Diese wurde St.-Annen-Kirche genannt und lag mitten im Lande an einer Stelle, die Annen Tal genannt wurde, und wo Rudera (Ruinen) des Bauwerks noch vorhanden sind. Es ist aber ungewiss, wann diese Kirche abgerissen und die Bewohner in zwei Gemeinden aufgeteilt worden sind«. Eine ähnliche, fast wortgetreue Beschreibung wurde im gleichen Jahr von dem Pfarrer in Sønderho gegeben. Sie endet auf folgende Weise: »Seitdem ist sie (St.-Annen-Kirche) wegen Sandflucht verdorben, abgerissen und verlegt und die Bewohner in zwei Gemeinden aufgeteilt worden damals, als das Kirchspiel Nørby seine Kirche nach Norden und das Kirchspiel Sønderho die seinige nach Süden verlegten. Von dem Zeitpunkt dieses Ereignisses hat man keine genaue Nachricht«.

Der Ort Annen Tal ist heute als Annesdal Bjerg bekannt, eine 21 m hohe Düne in der Fanøer Dünenplantage an der Grenze zwischen den beiden Kirchspielen. Die Stelle liegt ungefähr einen halben Kilometer vom Wattenmeer an der Albue-Bucht. Der Kartograph *Johannes Mejer* wiedergibt die Stelle auf drei von seinen handgezeichneten Karten aus der Zeit um 1650-55. Auf einer gedruckten Karte (Abb. 2, S. 2108), datiert 1649, ist eine »St.-Anna« mit der Signatur »øde« im Wattenmeer östlich der Albue-Bucht eingetragen. Für sämtliche Karten gilt, dass sie ein Teil von dem historischen Kartenwerk *Johannes Mejers* sind, denen im allgemeinen keinen Glauben geschenkt werden.

Der Historiker Fanøs, Niels Møller Kromann, schliesst sich der örtlichen Überlieferung an und identifizierte die Auskünfte *Johannes Mejers* über eine St.-Annen-Kirche mit der Erwähnung einer Inselkirche auf Fanø um 1350 in dem Verzeichnis *Ribe Oldemoder*. Kromann hat die Stelle nicht selber gesehen, aber – so schreibt er – sie soll wohl bekannt gewesen sein, und bis zum Anlegen der Dünenplantage (Staatsplantage) um 1900 habe man sie genau angeben können.

Wie oben erwähnt ist es mit Wahrscheinlichkeit anzunehmen, dass Rindby das alte Kirchdorf von Fanø gewesen ist. Damit ist aber nicht

auszuschliessen, dass in der Nähe von der Albue-Bucht eine Kirche oder vielleicht eher eine Kapelle gelegen hat. Der Name St.-Annen deutet auf einen spätmittelalterlichen Ursprung hin, wohl im 15. Jahrhundert, und es mag somit eine Kapelle gewesen sein – vielleicht vorübergehenden Charakters – im Anschluss an eine später aufgelöste Siedlung bei der Albue-Bucht an der Ostküste der Insel. Der oben erwähnte Kirchenabrechnung von 1538 zufolge gab es in dem Kirchspiel Sønderho 21 Männer, denen die Abgabepflicht auferlegt war. Davon waren 10 in »Albo«, d.h. Albuen, beheimatet.

Seit alters war Fanø Eigentum des Königs und gehörte dem Ribe ladegård (»Vorwerk«), 1741 wurden die Insel und die Kirchen von der Krone an die Inselbewohner verkauft, und zwar mit der Verpflichtung, die Kirchen weiterhin zu erhalten.

Früher war die *wirtschaftliche Grundlage der Kirchen* in allgemeinen ziemlich schlecht, und im Unterschied zu den Gemeinden auf dem Festland wurde kein Getreidezehnt geleistet, sondern nur ein unbedeutender Viehzehnt.

Aus dem Spätmittelalter ist eine *Abgabe vom Fischfang* bekannt, die sogenannte »Vor Frue lod«, die für die Erhaltung der Kirchen geleistet wurde. Diese Naturalienabgabe war um 1600 durch Geld ersetzt worden, das sowohl von »Inländern« als auch von »Ausländern« gezahlt wurde, d.h. also auch von fremden Schiffen. Laut Angabe der Verwaltung des Kirchensprengels von Varde bekam die Kirche von Fanø (d.h. die Kirche von Nordby) im Jahre 1608 einen Taler von jedem »Leine-Ewer« (ein Boot für den Fischfang von Wittling und Kabeljau) und 3 Mark von jedem »Netz-Ewer« (für den Fang von Schollen benutzt). Ausser dieser Abgabe und dem Viehzehnt besass die Kirche einige Wiesen in Hillerup und Jested auf beiden Seiten des Flusses Kongeåen, in den Kirchspielen Farup und Vilslev. In Sønderho gab es die gleichen Botsabgaben, nur besass man keine Weiden auf dem Festland.

Die Abgaben auf die Fischerboote und die Schiffe wurden im 18. Jahrhundert weiterhin eingezogen. 1745 approbierte der »stiftamt-

mand« (Regierungspräsident mit Sitz in einer Bischofsstadt) eine Anzahl von gestaffelten Abgaben, die auf die Grösse der Boote Rücksicht nahmen. Ausserdem mussten diejenigen, die das Abendmahl empfangen, jährlich einen Schilling zahlen, nur galt dies nicht den Armen. Dem Liber Daticus aus Nordby zufolge konnte die Kirche um 1776 von jedem fremden Schiff, das im Hafen überwinterte, 4 dänische Mark verlangen.

Ab dem 17. Jahrhundert spielte eine *Abgabe für das Gemeindegestühl* eine entscheidende Rolle für die wirtschaftliche Grundlage der Kirchen; dazu kam ein kleiner Betrag für die Beerdigung. Im Jahre 1683 lud der Schreiber des Kirchensprengels die Bewohner beider Gemeinden vor Gericht. Sie waren angeblich mit den Gestühlsabgaben in Rückstand geraten. Dagegen erhoben die Bewohner den Einwand, das Gestühl gehöre von alters her ihren Höfen und Häusern, und selbst wenn einige von ihnen versprochen haben sollten, der Kirche etwas zu geben, dann gäbe es diesbezüglich keine Bestimmungen; sie würden jedoch gern nach Vermögen einen Beitrag für die Instandhaltung der Kirche zahlen. Sechs Jahre später, im Jahre 1689, lud der Schreiber die Restanten wieder vor Gericht und forderte jetzt, dass zwölf von den besten Männern in Nordby und sechs von den besten in Sønderho für die Einziehung der Beträge verantwortlich sein sollten. Gleichzeitig wurde mitgeteilt, dass es in beiden Gemeinden Personen gäbe, die sich des Altarsakraments bedienten, ohne der Kirche etwas zu geben.

Die Gestühlsabgaben waren von grosser Bedeutung für grössere Instandsetzungen und Bauarbeiten und haben zur Finanzierung der neuen Kirchen von 1782 und 1786 beigetragen, nachdem die Besitzer des Gestühls mit einem wesentlichen Teil der Kosten veranlagt wurden. Der Pfarrer aus Nordby berichtete um 1776 in dem Liber Daticus: »Das Gestühl gehört nicht der Kirche, sondern ist an die Bewohner verkauft worden, die es ererbt und eigentümlich besitzen. Beim Todesfall zahlt der neue Eigentümer des Sitzes der Kirche einen kleinen Betrag, höchstens eine Mark, um seinen Namen in das

Buch der Kirchenvorsteher eingetragen zu bekommen. Bei einer Reparation von der Kirche werden die Kosten im Verhältnis zum Gestühl getragen, so dass jeder von seinem Gestühl zahlt«. – Das Mieten eines Gestühls wurde somit nicht nur ein Recht, sondern auch eine Pflicht, die allen Erwachsenen über 16 Jahre oblag. Umfangreiche Verzeichnisse von dem Gemeindegestühl wurden ausgearbeitet (vgl. Abb. 3, S. 2148) vor dem Neubau in den 1780ern, wo ein zur Verfügung stehender Sitzplatz für sämtliche Erwachsene, d.h. über 700 Personen in jedem der beiden Kirchspielen, eine Voraussetzung war.

Die Erneuerung der Kirchenbauten in 1782 und 1786 ist mit dem Bevölkerungszuwachs und den steigenden Konjunkturen sehr verbunden. Die verhältnismässig kleinen Fischerdörfer Nordby und Sønderho wandelten sich im Laufe des 18. Jahrhunderts in unternehmungsfähigen Schifferstädtchen mit Schiffen in in- und ausländischer Seefahrt um. Die geräumigen Kirchen dienen als Monumente der ersten grossen Segelschiffperiode in den Jahren vor dem dänisch-englischen Krieg, dem sogenannten »silbernen Zeitalter« (das »goldene Zeitalter« der Insel fiel in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts). Ein fast symbolischer Ausdruck hierfür was die Verlegung der Kirche von Nordby.

Die neuen Kirchen sind grosse rechteckige Langhäuser, deren *Grundrisse* die kleineren Vorbauten widerspiegeln. Diese hatten im Laufe der Zeit durch Hinzufügung von Anbauten (»kviste«) an der Nordseite die gleiche Erscheinungsform bekommen. Diese besondere Bauart, die man mit einem gewissen Recht als eine Wattenmeerkirche bezeichnen könnte, findet man noch auf der Insel Rømø, deren Kirche im Gegensatz zu denen von Nordby und Sønderho nicht erneuert wurde.

DIE KIRCHE VON NORDBY

Die Kirche (S. 2113–45) die 1786 die alte Pfarrkirche in Rindby ablöste, wurde vom Baumeister Peder Frisvad (1748–87) aus Varde errichtet. Der Bau stellt ein grosses, rechteckiges, klassi-

zistisches Langhaus mit Walmdach dar. Die Längsachse ist in Ost-West-Richtung gelegen, der Altar (ursprünglich ein »Kanzelaltar«) ist aber mitten vor der südlichen Längswand platziert. Der Kirchenraum mit seinem in Richtung des Altars errichteten Gemeindegestühl bietet Platz für 700 Personen. Zwei kleine Anbauten inmitten der Langhausmauern dienen als Vorhalle (im Norden) und als Sakristei (im Süden). Im Jahre 1906 wurde an den Ostgiebel ein kleineres Gebäude hinzugefügt, das als Taufzimmer verwendet wird. Im gleichen Jahr wurde ein von dem Architekten Vilhelm Holck entworfener, kupferbedeckter Dachreiter aufgesetzt. Dieser löste eine kleinere Turmspitze ab.

Der gut proportionierte Bau ist aus dunkelgebrannten Ziegeln in blankem Mauerwerk aufgeführt. Ein reich profilierter, weiss getünchter Gesims bildet den Abschluss der Mauern. An den Giebelseiten tritt ein Mittelrisalit mit Frontispiz ein wenig hervor. Das Dach ist 1862 mit blauglasierten Dachpfannen gedeckt (sogenannte »holländische Dachziegel«). Die 18 grossen, geradkantigen Fenster erhielten bei einer Restaurierung 1971–72 wieder ihre ursprüngliche Gestalt: oberhalb eines Brauens von hochkant gestellten Ziegeln gibt es ein ausgemauertes Giebfeld unter einem flachen Entlastungsbogen. Diese Fensterform findet man auch auf den Herrenhöfen Lunderup bei Varde und Bramminge Hovedgård. Der Kirchenraum ist mit einer Holzdecke ausgestattet, die von sechs Pfosten mitten im Raum getragen wird.

Die Gliederung der Kirche als ein quer gelegener Raum mit dem Altar an der einen Langseite hat Peder Frisvad einem älteren Projekt entnommen. Hierin waren die Giebel jedoch in Nord-Süd-Richtung gelegen. Dass das Gebäude um 90 Grad gedreht wurde und der Altar somit im Süden platziert, war auf ein Vorschlag der Behörden zurückzuführen. Der Bau wurde im Laufe des Sommers 1786 zu Ende gebracht. Aus der aufbewahrten Kirchenabrechnung geht hervor, dass das Bauholz aus Norwegen und das übrige Baumaterial aus Hjerding und Ribe, bei Rømø und aus Hamburg und Altona geholt wurden. Einige Ziegel wurden von den örtli-

chen südwestjütischen Ziegelwerken geliefert, andere wurden von Herren mit deutschklingenden Namen gekauft: Herman Smoldt, Joh. Slytting und Otto Krönde.

Die *Einrichtung* stammt aus mehreren verschiedenen Perioden und ist nach dem Geschmack des 18. Jahrhunderts in einem für dänische Verhältnisse selten durchgeführten Masse aufgestellt. Wie früher erwähnt ist der Altar mitten vor der (südlichen) Längswand errichtet und das Gemeindegestühl um die kurze Querachse herum so geordnet, dass ein Predigtsaal niederländischer Art entsteht. Obwohl die Einrichtung aus dem Jahr 1786 stammt, ist der überwiegende Teil vom Inventar von der in demselben Jahr abgebauten Kirche überführt worden. Am ältesten ist die *Bronzetaufe* aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts (Abb. 20); diese, die jetzt auf einem Marmorsockel von 1887 steht, trägt eine lateinische Inschrift, die auf dem Kopf und seitenverkehrt gelesen als »Taufstätte des Bekehrers« zu deuten ist (Abb. 18–19).

Der *Altar* (Abb. 13), der früher mit einer gemalten Jahreszahl 1622 ausgestattet war, und die *Kanzel* mit Schalldeckel von 1622 (Abb. 21), sind wahrscheinlich Schnitzarbeiten desselben Meisters. Beide Einrichtungsstücke sind jedoch mit sekundären Gemälden versehen. Bei der Aufstellung in der neuen Kirche wurden die Stücke zu einem »Kanzelaltar« zusammengebaut und dabei kräftig beschnitten (vgl. Abb. 25). Seitenhänge, Untersatz und Aufsatz sowie der überwiegende Teil der Schalldeckenornamente mussten daher fünf Jahre nach Auflösung des Kanzelaltares, im Jahre 1894, aufs neue geschnitten werden. Von mehreren *Logen* sind Türe aus der Zeit 1675–1725 erhalten geblieben (Abb. 23). Das übrige *Gemeindegestühl* mit Sitzen und Rücken von 1939 stammt aus der Entstehungszeit der Kirche. Auf Grund der besonderen Mietverhältnisse ist die Anzahl der Stühle und deren Aufstellung laufend dem Bedarf der Gemeinde entsprechend geändert worden.

Die *Orgel* (Abb. 24) ist ein Geschenk des Königs Christian VIII nach dessen Besuch auf Fanø im Jahre 1842. Sie ist auf einer für den Zweck

gebauten *Empore* errichtet. Eine Orgel von 1917, auf einer Ostempore errichtet, wurde bei der letzten Restaurierung 1971-72 abmontiert. Bei dieser Gelegenheit wurde ausserdem ein *Altargemälde*, gemalt 1864 von J.J. Reinau, entfernt (Abb. 34). Die Datierung der acht *Votivschiffe* (Abb. 26-31) verteilt sich gleichmässig über eine Zeitspanne von etwa 1700 bis Mitte des 20. Jahrhunderts, oder fast über die ganze Periode, in der Dänemark eine Tradition für den Bau solcher Schiffsmodelle gehabt hat. Die *Beleuchtung* ist ebenso wie die heutige Bemalung von 1971-72.

Ein Teil der (†)Grabsteine, um 1800 von dem vielseitigen Künstler Jens Sonnichsen aus Sønderho ausgeführt, wurden um etwa 1850 unter anderem als Treppenstufen verkauft. Ein Fragment eines Grabsteins aus der Zeit um 1791 dient als Türschwelle in der Sakristei.

Die alte Kirche von Rindby (S.2146-52) bestand bei dem Abbau im Jahre 1786 aus einem langen, schmalen, möglicherweise spätmittelalterlichen Langhaus mit Westturm und Vorhalle vor dem Südeingang. Durch das Anbauen von drei grossen Kapellen an der Nordseite in den Jahren 1651, 1703 und 1737, hatte sich die Grundfläche der Kirche allmählich auf mehr als das Doppelte vergrössert. Der Ostwand wurde 1752 eine kleine Sakristei hinzugefügt. Die Mauern bestanden aus Ziegelstein. Schiff und Turm waren mit Bleidach gedeckt, während die Kapellen an der Nordseite mit Dachziegeln gedeckt waren.

Der Friedhof ist nach der Verlegung der Kirche im Jahre 1786 nach Nordby weiterhin verwendet worden. Über der Kapelle von 1894 hängt eine kleine Glocke. Eine lateinische Inschrift bezeugt den Guss von Johann Nicolaus Bieber in Hamburg im Jahre 1789.

DIE KIRCHE VON SØNDERHO

Spätestens zur Zeit der Reformation, möglicherweise schon im Spätmittelalter wurde das Dorf Sønderho ein selbständiges Kirchspiel mit eigener Pfarrkirche. Die heutige Kirche (S. 2153-2203), die eine ältere Kirche am gleichen

Ort ablöste, ist 1782 von dem Maurermeister Morten Jensen gebaut worden. Der grosse, rechteckige Backsteinbau bekam 1865 seine heutige Gestalt und zwar beim Ersetzen zweier parallelen Satteldächer mit Ost- und Westgiebel (Abb. 5) durch ein grosses rötliches Schieferdach mit Blendgiebel (nach einem Entwurf des königlichen Bauinspektors V. Th. Walther). Im gleichen Jahr wurde die Vorhalle vor dem Südeingang neugebaut, während eine nördliche Vorhalle abgebaut wurde.

Der nüchterne Bau bietet Platz für 700 Personen. Die Mauern bestehen aus roten, manchmal gelblichen Ziegeln, die wohl aus Westschleswig gekommen sind. Das Kircheninnere mit seiner flachen Decke tritt wie ein grosser Versammlungsraum hervor, fast ganz vom Gemeindegestühl besetzt.

Die heutige *Einrichtung* ist im wesentlichen dem Erscheinungsform der alten Kirche in den Jahren vor dem Abriss 1782 ähnlich. Der Raum, durch Pfosten in zwei gleich grosse Abschnitte aufgeteilt (früher »die Südkirche« und »die Nordkirche« genannt), stellt ein typischer Versammlungsraum dar. Das Gemeindegestühl ist in Reihen aufgestellt, in der Südkirche nach Osten zu, in der Nordkirche in Blöcken nach Süden zu. Viele Einrichtungsgegenstände sind für die alte Kirche geschaffen worden und haben nach der letzten Restaurierung von 1968-71 wieder fast dieselben Farben wie bei der Überführung.

Am ältesten ist die romanische *Granittaufe* (Abb. 18), deren Bestandteile, Kuppel und Fuss, zeitgleich sind, aber wahrscheinlich nicht ursprünglich zusammenhängen. Die *Kanzel* (Abb. 21 und 64), mitten vor der Südwand errichtet, hat einen Korb aus der Zeit um 1600, möglicherweise von dem †Kirchensaal des Ripener Spitals, sowie einen Schalldeckel mit geschnitzter Jahreszahl 1661. Zwei der insgesamt dreizehn *Wandleuchter* tragen die Jahreszahl 1599 (Abb. 33-35), während mehrere von ihnen bei der Verlängerung der alten Kirche im Jahre 1716 gestiftet sind (Abb. 36). Als eine direkte Folge dieser Verlängerung wurden 1717 sowohl der *Altar* als auch das bemalte *Altarpaneel* erworben

(Abb. 12). Eine neuere *Agende* hat silberne Beschläge, die von einem 1726 gestifteten †Buch überführt worden sind (Abb. 25). Zwei Jahre danach hat der Stifter des Buches auch die *Altarschranke* gestiftet; bei der Aufstellung in der neuen Kirche musste diese eiserne Schranke jedoch mit Holz verlängert werden (Abb. 8).

Der *Beichtstuhl* (Abb. 30), der jetzt als Sakristei verwendet wird, hat bei einer Restaurierung im Jahre 1764 seine heutige Erscheinungsform bekommen. Die hohen Logen, »die Empore«, die auf dem Fussboden entlang der Nordwand stehen, haben fast dieselbe Bemalung wie der Beichtstuhl und sind wahrscheinlich im Jahre 1769 errichtet (Abb. 29). Von einem (†) *Gestühl*, das wohl aus der Entstehungszeit der Kirche stammt, sind ausser einigen Wangen und Türen auf dem Dachboden (Abb. 65) eine Tür mit Lesebrett erhalten geblieben, die jetzt bei der Kanzeltreppe steht (Abb. 23). Das übrige *Gestühl* im neugotischen Stil ist 1844 für den Dom in Ribe ausgeführt und 1903 in Sønderho errichtet. Eine *Uhr* aus holländischer Herkunft ist von 1783, fünf *Huthalter* und zwei *Totenbahnen* (Abb. 49) sind aus dem 18.-19. Jahrhundert. Von den elf *Kronleuchtern* sind vier von der alten Kirche überführt worden (Abb. 31-32), fünf wurden für die neue Kirche erworben, und zwei wurden in 1843 und 1956 gestiftet. Die Kirche besitzt die größte Sammlung von *Votivschiffen* in Dänemark, insgesamt vierzehn, eins davon aus dem Jahre 1747 (Abb. 41-42); die übrigen wurden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und Anfang des 20. Jahrhunderts gebaut (Abb. 43-48). Zwischen etwa 1800 und 1930 ist der Kirchenraum oft als Motiv in der (Mal-)kunst benutzt worden (Abb. 24, 51, 63, 1 (S. 2107), 4 (S. 2110).

Eine Reihe von *Grabmälern*, hauptsächlich vom Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts, sind fast alle von entweder zwei Steinmetzen aus Tjæreborg, Bastian Andresen Slesvig und seinen Sohn Frands, oder von dem ortsansässigen, sehr vielseitigen Künstler Jens Sonnichsen geschaffen worden. Sechs Grabsteine und ein aufrecht stehendes Denkmal befinden sich seit 1952 im Westteil der Nordkirche.

Die *alte Kirche von Sønderho* (S. 2204-08) bestand beim Abriss im Jahre 1782 aus einem möglicherweise aus dem Spätmittelalter stammenden Langhaus, das 1716 durch eine Ostverlängerung und 1738 durch den Anbau von zwei Kapellen an der Nordseite ausgebaut worden war. Vor dem Südeingang war eine kleine Vorhalle. Sowohl die Mauern als auch das Dach waren aus Ziegeln. Die Kirche hatte keinen Turm, die Glocke hing in einem hölzernen Glockenhaus auf dem Friedhof.

Die Kirche, die nach dem Ausbau im Jahre 1738 Plätze für mehr als 700 Personen hatte, folgte durch ihre Erweiterungen dem gleichen Muster wie bei der Inselkirche von Rømø und der alten Kirche von Nordby. Es sind keine Zeichnungen von der Kirche vorhanden, und eine Rekonstruktion des Grundrisses (Abb. 4) muss von der Auskunft des Pfarrers über die Anzahl der Balkenfächer in den einzelnen Abschnitten ausgehen. Wegen Versandung lag die Fussbodenebene allmählich eine Elle unterhalb des Friedhofsgeländes.

Feuchtigkeitsprobleme und ständige Überschwemmungen des Fussbodens waren die eigentlichen Ursachen der Erneuerung der Kirche im Jahre 1782.

Deutsche Übersetzung von B. Moltesen Ravn.

INDHOLDSFORTEGNELSE TIL RIBE AMT 3. BIND

KIRKERNE I ØSTER HORNE OG SKAST HERRED

Kort over Øster Horne herred	1415	Hodde	1469-1491
Romanske bygningsprofiler.	1416	Horne	1443-1468
Kort over Skast herred	1599	Hostrup	2033-2054
Romanske bygningsprofiler.	1600	Nordby	2113-2145
Kirkerne på Fanø, indledning.	2107-2112	†Nordby	2146-2152
<i>Die Inselkirchen auf Fanø</i>	2209-2214	Næsbjerg.	1631-1649
		Skast	1881-1910
		Sneum	1805-1834
Alslev.	1999-2031	Sønderho	2153-2203
Ansager	1567-1592	†Sønderho	2204-2208
– Skovlund	1593-1595	Tjæreborg	1835-1880
– Stenderup.	1596-1598	Tistrup	1493-1514
Brøndum.	1911-1967	Torstrup	1417-1441
– Gesing	1968-1970	– Kapel i Sig	1441-1442
Fåborg	1751-1775	Vester Nebel	1971-1997
– Agerbæk.	1776-1778	Vester Nykirke	1711-1750
Grimstrup	1679-1708	Vester Starup	1651-1677
– Rovsthøje.	1709-1710	Ølgod	1515-1562
Guldager	2055-2100	– Bejsnap.	1563-1565
– Hjerting	2105	Øse.	1601-1630
– Sædden.	2101-2104	Årre	1779-1804

BIRKERØD
BIBLIOTEK

MAGASIN Stort format

71.86 Danmarks Kirker

ex.1 Bind 19 : 3
Ribe Amt

UDGÅET

Rudersdal
Bibliotekerne